

संस्कृतमणिमालायाः प्रथमो मणिः

संस्कृतसाहित्यविमर्शः

[समस्तसंस्कृतवाङ्मयस्य समालोचनपुरस्सरेतिवृत्तरूपो गद्यमयः सन्दर्भः]

प्रतिष्ठित-सिद्धान्तशिरोमणिरिति पदवीविभूषितं. बृन्दावनस्थगुरुकुलविद्व-
विद्यालयस्य पूर्वकुलपतिमहोपाधिं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रं पदवीक्यप्रमाणपारावारिणं
कविराजश्रीमदाचार्यपण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभि

विरचित

तरेव च रचिनया टिप्पण्या

ममलङ्कृत

भारतीप्रतिष्ठानम्

मयराष्ट्रनगरम् (उत्तरप्रदेशः)

प्रकाशक

भारती प्रतिष्ठान

३१, आनन्दपुरी

मरठ नगर, उ० प्र० [भारत]

मूल्यम् - षोडश रुप्यकाणि १६)

म० २०१३, मन् १९५६ ई०

प्रथमाश्र्वत्ति २०००

[सर्वोपधिचारा ग्रन्थरत्ना स्वायत्तीकृताः]

श्री हृषिकेश प्रेस
बनाट मार्ग, मद्रास

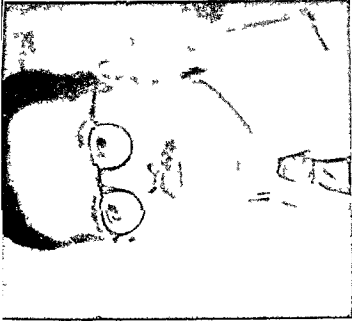
समर्पणम्

काव्यरत्नोदधिमन्थनेन ,
रत्नान्यनेकानि समुद्धृतानि ।
कवीनां करपल्लवेषु ,
इमां स्वकीयां कृतिमर्पयामि ॥

—द्विजेन्द्रनाथः

❀ पुण्यस्मृतिः ❀

अस्ति हि गुर्जरप्रान्ते बडोदाराज्यमण्डले ।
 'उभोई'ति प्रथितो ग्रामो गुणिग्राममुशोभित ॥
 शाहोपाधिबरात्तत्र त्रिभुवन-लालसज्जकात् ।
 धोमत्या गिरिजादेव्या गर्भंशौक्तिभोक्तिक् ॥
 बाल्ये हि मणिलालोऽयं विद्याऽध्ययनकाङ्क्षया ।
 मुम्बापुरीं समायातो मातुलस्य गृहे शुभे ॥
 स्वल्पेनैव तु कालेन मणिलाल कुशाग्रधी ।
 जप्राह ता वणिगविद्या बिम्बोद्ग्राहिमणोन्द्रवत् ॥
 विदुषीं प्रमिलादेवोमुपयेमेऽद्भुतश्रियम् ।
 'काञ्चन-मणिसयोग' इत्युक्ति चरितार्थयन् ॥
 अल्पीयसैव वयसाऽलङ्कृतो भाग्यसम्पदा ।
 मुम्बय्या धनिना मध्ये जात श्रेष्ठिगणाग्रणी ॥
 भाग्यवान् लक्ष्मीपुत्रो विद्याव्यसनिता गत ।
 गीर्वाण-वाणी-प्रणयि-गिरा सेवा-समुत्सुक ॥
 अय्यंस्मानर्थयामास, मयाऽपि च समर्थित ।
 इत्य ससृष्ट-साहित्यविमश इति नामभाक् ॥
 सन्दर्भो भावगर्भोऽयं तत्प्रोत्यै परिकल्पित ।
 मया द्विजेन्द्रनाथेन प्रीत्या च समुद्भूतकित ॥
 हन्त वैभवशात् सोऽयमगमत्त्रिपुरालयम् ।
 विद्युद्दामचक्र ह्येतज्जीवित प्रतिभासयन् ॥
 तस्य पुण्यस्मृती तावन् तत्पत्न्या पुण्यशीलया ।
 श्रीमते सनत्कुमारेण तत्पुत्रेण च धीमता ॥
 श्रद्धया नयशीलेन ग्रन्थोऽयं सप्रशंसित ।
 प्रीयता स्तेन धाम्देवी प्रीयताञ्च महेश्वर ॥

स्वर्गीय श्रेष्ठ-

श्री मणिलाल दी० शाह

संस्कृत विद्यापीठ, मुंबई - ४०० ००४

तत्पुण्यशाला

धर्मपत्नी श्रीमती प्रेमिला बहेन

पूर्वाद्भासः

अपि भो अभिरूपशिरोमणय विद्वत्सल्लजा आर्यमिथा ।

अथेम समस्तसंस्कृतवाङ्मयमहाम्भोनिधिमन्यनोत्यसाररूप संस्कृतसाहित्य-
विमर्शाख्य सन्दर्भं तत्रभवता भवता करकमलेषु तमर्पयतो मम हृदि खलूज्जृम्भते
स कोऽपि महोयान् हर्षप्रकर्षोल्लास ।

अस्मिन् हि ग्रन्थे वैदिकलौकिकोभयविधसाहित्यस्य मूलद्रूपमालोचन
गोर्वाणगिरैव पल्लवितम् । समप्रसंस्कृतस्यान्तरङ्गपरिचायनमेव ग्रन्थस्यास्य
प्रयोजनत्वेनोद्दिष्टम्, गोर्वाणवाणीप्रणयिना मनोविनोदाय, संस्कृतमहाविद्यालया-
नामाङ्गलविद्यालयानामुच्चतमश्रेणोस्थानाः संस्कृताध्यायिनामन्तेवासिनाञ्च कृते
सौकर्येण संस्कृतवाङ्मयस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थञ्च सविशेषमेव उपक्रमः । इति हेतो-
रेव भाषासरणिरप्यत्र सरला सुगमावबोधा चाश्रिता न जटिला ।

अथ च यावन्तोऽपि विषया सन्दर्भेऽस्मिन् गर्भोऽस्तु ते सर्वे युक्ति-
प्रमाणोपपत्तिपूर्वकमेव प्रपञ्चिता सावष्टम्भा न क्वहिचिन्निरवष्टम्भा । यथा-
वश्यक प्रमाणत्वेनोपात्तानि वचनानि च टिप्पणोभिरलङ्कृतानि ।

यच्च क्वचिदत्र पुनश्चित्तवदाभासमाना विषया प्रतीयेरन् तेऽपि विषय-
विशदीकरणप्रयोजना एव खलु बोद्धव्याः । तत्तत् प्रत्यानाना ते ते राद्धान्ता
यावद् बुद्धिबलोदय यायाथ्येनैव प्रतिपादिताः ।

यस्याचार्यस्य यन्नाम अभिमतं यादृशञ्च तत्तथैवात्र वदनारविन्दमिव
दर्पणपटले मुतरा प्रतिबिम्बोऽकृतम् । दर्पणे तु तावद् बिम्बस्य वंपरोत्यमपि प्रति-
पद्यते किञ्चिद्विद्य, यद्दामतस्तद्दक्षिणतो यच्च दक्षिणतस्तद् वामत इति । परमेव
सन्दर्भेस्तु तावन्मात्रमपि विपर्यासः न सहत इति निश्चप्रचम् ।

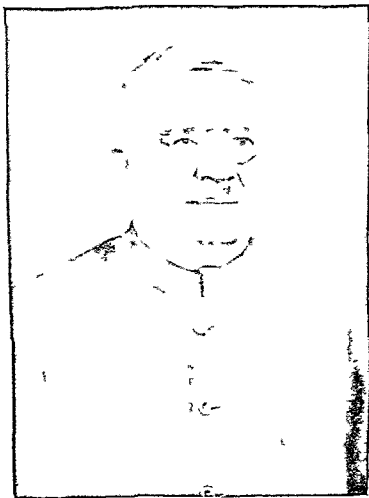
एतदपि अप्रावधेयं भवति यद् भारतीय-सांस्कृतिकस्वर्णसूत्रप्रथितमहर्षि-
गण-क्विवरनिकरकान्तमणिरत्नपिन्द्रेय विमर्शाख्या माला समारम्भादन्तपर्यन्त
भारतीय भास्वर सांस्कृतिकञ्ज्योतिरभित समुद्भासयन्तीव नितरा वाभासते-
तराम् । यत्सत्यं साहित्यं नाम हि संस्कृते कोऽप्यतिभामुरो रमणीयतरश्च

सुमहानुदन्वान । अतएव सास्कृतिकतत्त्व बभूवुमि साहित्यममुद्र एव आगोह-
नीयो भवति ।

सोऽय महता प्रयत्नेन सावधानतया च सम्पादित स्वतन्त्रो गद्यमय
सन्दर्भं भारतीयविदुषामिव पाश्चात्यानामपि विपश्चिदपश्चिन्नाना मनस प्रीतये
प्रयत्नेति मनोरथैव गोर्वाणवाणीसपर्यापर्युत्सुकेन, वाग्देवताचरणकमलचञ्चरीकण
मया विरचितो ग्रन्थोऽय चेन्नाम मौकुरीं श्रियमादधान सस्कृतानुरागिणामनुरागाय
मनः सन्तोषपोषाय च प्रकल्पेत तर्हि प्रयत्नममुमात्मन सुतरा फलेप्रहिमाकल-
यिष्यामीति ।

विदुषा विधेय

द्विजेन्द्रनाथ

वेदादिशास्त्रसम्पन्न
श्रीमद्विजेन्द्रनाथोऽय

पद्यान्म्यप्रमाणविद् ।
कपिराजो निरान्ते ॥

ग्रन्थकारपरिचयः

(निखिलशास्त्रनिष्णातं. व्याकरण-दर्शन-साहित्याचार्यादिविद्वदालङ्कारैः
सृष्टमिच्छन्महाविद्यालयप्रधानाचार्यं (प्रिन्सिपल) महाभागं: श्रीकुबेरदत्तशास्त्रिभि-
रारचितः ग्रन्थकारपरिचय ।)

संस्कृत-साहित्य-विमर्शप्रणेता मुप्रतिष्ठितसिद्धान्तशिरोमध्याचनेकविहृदा-
वशिष्टिभूपिताना श्रीमदाचार्यप्रवराणा श्रीपण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमहाभागाना
पुण्यपरिचयमाचयितु नून मे हृदि नमुल्लसति कोऽप्यपूर्वं आनन्दनन्दोहोद्रेकः ।

त इमे उत्तरप्रदेशे मुजफ्फरनगर-मण्डलान्तर्वात्तिनि परनोलीनामनि गुणि-
ग्रामे ग्रामे महोज्ज्वले मुप्रतिष्ठितस्य त्रिहृदपिवरिष्ठस्य वशिष्ठस्य वशावनसस्य
श्रीमद्विद्वद्वरिष्ठस्य श्रीगणेशोलालगमंग पुत्रत्नान् श्रीजानकीनाथ-वंशशिरोमणे-
म्नुतानाद् विदुष्या श्रीगणादेव्या गमंगुक्तिनो मुक्ताफलोपमा वंक्रमे १९४८
नवत्सरे मार्गशीर्षमासे पुष्यतिया नवम्या जनि लेभिरे ।

शैशवं एव कुलाचारपरम्परामनुन्धाना विधिविहितविद्यारम्भसम्कार-
ममारम्भा वृन्दावनोयगुल्कुलविश्वविद्यालये संस्कृतविद्यामन्यमिन् तत्पितृचरण-
प्रेषिता । ते च कुशाग्रिय प्रशोषप्रतिभाप्रभावेण व्याकरण-साहित्य-दर्शनादि-
मवंशेदशास्त्रेषु अनन्यादृश वेदुषोर्वैभव चतुर्दशभिरुपै समामाद्य निखिलशास्त्र-
निष्णाता मन्तो ल्पनैकस्वर्गपदका वामन् ।

पद-वाक्यप्रमाणपारावारोणा हि अमो महानृभवा व्याकरण वैयाकरण-
घोष्यस्य श्रीदेवदत्तशास्त्रिण मकायान्, तत्रापि पातञ्जल महानाप्य श्रीमहानाप्या-
चार्यान् श्रीहरनामदनमहोदयान् जगापरीवामन्त्यान्, तत्रैवशा श्रीस्वामिकृष्णा-
नन्दमहाभागान् नाराचार्यान्, साहित्यमवंस्वञ्च कविवरान् श्रीदेवीदत्तसाहि या-
चार्यान्, श्रीगुण्वरकाशीनायाचार्यमकायान् सर्वापि निगमागमसरणिमविगन्य
संस्कृतसाहित्ययायोनिप्रिमन्यनो या मुघामारमयलो नून निगमागमपारदृशान
मपद्यन्त । अत्रार्थे तत्रिमिनोज्ज 'संस्कृतसाहित्यविमर्श'नामा ग्रन्थ एव जागम्ब
प्रमाणमिति को नाम नाङ्गीकरोति । एतादृशस्य महानोपविनेपस्य संस्कृत-
साहित्यार्णवस्य संस्कृतयैव गिरा यत् ममालोचनपुरस्सर गभीरावगाहन वृत्त
तत्त्वदु कस्य न महदयस्य मनमि कौतुकमुपजनयेत् ।

प्रतिविषय विषयप्रतिपादनतन्मया शैली च महानुभावाना मन्ये तसद्-
विषयोपज्ञतामिवाविष्करोति ।

अस्मिन् हि ग्रन्थरत्ने लौकिकवैदिकोभयविधसाहित्यस्य मार्मिक पर्या-
लोचनमितिहासरूपेण सुललितया सरसया भावशालिन्या सुप्रवाह्या च भाषयो-
पस्थापितम् ।

वैदिकसाहित्यं च वेद-वेदाङ्ग-ब्राह्मणग्रन्थ-आरण्यक सूत्रग्रन्थ-समस्तदर्शन-
साहित्य पुराणायमत्तन्त्रेषु मर्मस्पर्शिता वृत्तान्ताना सिद्धान्तानान् च विशद वर्णन
नवनवामिव चमत्कृतिमादधाति ।

लौकिकसाहित्ये च आदिकविदाल्मीकिप्रणीत रामायण महर्षिव्यासप्रणीत-
ञ्च महाभारतमारम्य भास-कालिदास-भवभूति-भाष-अश्वघोष-भारवि-भट्टिप्रभृ-
तीनाञ्च महाकवीना महाकाव्याना नाटकानान् च गद्यकाव्यप्रणेतृणाञ्च सुवन्धु-
वाणभट्ट-दण्डिप्रभृतीना सस्कृतस्य अन्येषा भास्वरविद्वद्गत्ताना पाणिनि वात्स्या-
यन-यतञ्जलीनाम् वैभार्थशास्त्रप्रणेतृणा वात्स्यायनचाणक्यादीना वेदभाष्य-
काराणा सायण-महीधर-उद्वटप्रभृतीनाञ्च भाष्याणा घनमूलङ्कूपमालोचनमकारि
तत्कस्य न विदुषो मनसो मोदाय प्रभवति ।

यद्यपि नूनमत्र विलसन्ति पाश्चात्याना परश्शता मंसमूलर-मेवडानल-
कीय विन्टरुनीजप्रभृतीना सस्कृतवाङ्मयप्रणयिना विदुषाम् एतद्विषयालङ्कृता
ससृजन्तिहाविषयिण्य आङ्गलभाषाप्रथिता काश्चन गायत तथापि न ता विदुषा
मनोमोदाय प्रवल्पन्ते । एतादृशश्चाय समस्तसस्कृतसाहित्यसारभूततत्त्वाल-
ङ्कृत सर्वङ्कूप. सर्वाभिमनश्चानन्यसाधारण एकल एव 'सस्कृतसाहित्यविमर्श'-
नामाशूर्वो ग्रन्थः । अतएवास्य विषये साम्प्रतिकाना भासुराणा विदुषा सम्मतयो
नूनमक्षरसो ग्रन्थरत्नस्यास्य महिमानं सवहुमान पुष्पन्ति ।

नातिरोहित तलावगाहिना विदुषा यत् तत्तद्विषयवर्णनप्रसङ्गं तन्मयतया
तत्परतया च विमर्शरचयितुविषया वर्णनीयविषयोपज्ञताधीरेव विमर्शाध्येतुवर्गो
बलादुपजायते इति नून सर्वमनबधम् । यथा कविमूर्धन्यस्य कालिदासस्य कृति-
विषयसमये विचित्रा कल्पनामारुपयत्सु सर्वतो वर्णनतादात्म्येनाशूर्वा विच्छित्ति-
मातन्वानेषु महानुभावेषु किं न एवाय कविकरो भूमिकान्तरमारचयन्नस्तीति
विदुषोऽपि प्रत्यभिज्ञा सततमुदेति ।

शुभारगम्भवे 'सर्वोपमाद्रव्यममुच्चयेन', शाकुन्तले च 'मानुषीषु कथं वा
स्यात्', रघुवज्जम्य महाकाव्यस्य आदिमे सर्गे 'वागर्थाविदं सम्पूवती', पञ्चमे च 'गती

वदान्यान्तरामित्ययं मं मामून् परीवादनवावतार' इत्यादीनि बहूनि पद्यानि अमि-
नवमेव भावमहिश्य कविवरस्य व्याचिन्व्यानितानीति प्रदर्श्यं विमर्शंद्भूमिर्वर्णनानि
मदुक्तिनिदर्शनत्वेनाऽभ्युपगन्तव्यानीति नानिर्वायिततालेभ्योऽपि ।

नैतावदेव, किन्तु सर्वतन्त्रस्वानन्वय लेखकमहामागाना मुरझिन यन्पाणि-
नीयवर्णनमारचयता यद्यपि पाणिन्युपज्ञ व्याकरणमित्याभाषणकमक्षरयो मन्वानाना-
मपि समाश्रयनाप्रेक्षावद्द्विधा भगवत्पाणिनेरपि रचना नामुचन् । द्विद्विमानमत्रो-
दाहियते—हरिगच्छतीति वाक्यस्य आपामरप्रमिद्धमाधुत्वस्य साधुनाममर्थताय
किन्नाम तत्सूत्र पाणिने यद्विमर्गस्य रेफविधायि स्यात् यथा 'नामिनो र' इति
चान्द्र सूत्रम् । यन्तु श्रीनागेभमट्टेन वाक्यमस्कारपक्षेण ममर्थ्यं पदमस्कारपक्षे हरि-
गच्छतीति मविमर्गमेव वाक्य साधु इति कल्पितं तत्कन्याल परितोपाय विदुषो भवेत्
पदान्तराणांसाधुत्वस्याऽपरिहार्यत्वान् सविमर्गस्य तादृशस्य क्वाऽप्यदर्शनाच्च अर्थ-
विषये वाक्यम्फोट्टङ्गोकारेऽपि पदान्वाभ्यान्मर्थैव व्याकरणमात्रेति कर्तव्यताऽव-
धारणान् वाक्यलक्षणाय वाचोऽर्थलक्षण व्याकरणमिति यत्रतत्रोक्तत्वात् ।

'ज्योत्स्नाक् रम्ममदरम्मरयश्चकोरा' इति मुरारिकविमूक्तिरपि नानेन
पाणिनीयेन व्याकरणेन साधुत्वमलम्बिर्भति ।

श्री भट्टोजीदीक्षितस्यापि व्याकरणसिद्धान्तकौमुदी-कृति यद्यपि मम्प्रति
प्रलामपरा कृतिमतिशयाना जागर्तीति को नाम नोररीकरोति ? परमभी पर्यालोच-
कास्तत्रापि प्रेक्षावता धिय बलादाकर्षन्ति यद् ध्यन्तप्रक्रियाया 'वालमुल्लापयते'
इति 'लिय मम्माननसालिनोक्तरणयोश्चेति' मूनस्योदाहरणस्य 'उल्लापयते' इत्यस्य
वञ्चयतीत्यर्थं कृतवतो दीक्षितस्य वञ्चयतीति परस्मैपदप्रयोग, 'गृधिवञ्च्यो प्रल-
म्बने' इत्यान्मनेपदविधायिमूनप्रतिकूल ।

राजन् शब्दे प्रथमान्तो 'राजा' इति प्रयोग, तत्र 'परत्वादुपधादीर्घ, हल्-
यादिलोप, ततो न लोप, राजा' इत्युक्ति, हलन्तनपुमकलिङ्गप्रकरणे च दीर्घाहन्
शब्दे 'इह हल्दयादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन अनुपीति निषेधाद् रत्वाभावे ऋ । तस्या-
मिद्धत्वादान्तलक्षण उपधादीर्घ ।' राजा पदमाधने हल्दयादिलोपात्परत्वात्
उपधादीर्घ इति वदन्, अत्र च लोपानन्तर् दीर्घं वदन्श्च दीक्षितस्य मियो वदनी-
व्याघातो दुष्परिहर एव प्राप्त इति शेषेण समर्थनन्तु मतिमतामहम् ।

'रामात्' इति प्रयोगे जश्च वावसाने, इति द्रुवाणस्य बाधित्वेति शेष
व्याचक्षाणानामपि विचक्षणाना हलन्ते 'मधुलिङ्' पदमाधने जश्चत्त्वं इत्युक्तिगते
क पन्था ? यत्तु 'जश् तु अचत्वं' इत्येव छित्त्वा चत्वाभावपक्षे जश् इत्यर्थेन दोष
परिभारंयन्ति तत्र अन्यद्दृष्टदयम् इत्यादिविषयभूयन्त्वभिधैव विमर्शंद्भूमिरपे-

क्षितमाभाति । एवमवान्यत्र बहुषु स्थलेषु नवनवा ममालोचना विमर्शवृत्ता गभीरा भतिमुद्भासवतितराम् । भाषाऽपि प्रयुक्ताऽस्मिन् मन्दर्भेऽतीव मनोहरा ललित-ललितं पदविन्यासैरलङ्कृता प्रौढा दलावनीया नितरा प्राञ्जला मुतरा रञ्जयति मनामि रसिकानाम् । ग्रन्थेऽस्मिन् सशिवेशिताना विषयाणा परिशीलनेन शास्त्रिवर्याणा वैदिकधुरन्धरत्व, प्रौढदार्शनिकत्व, प्रखरतार्किकत्व सकलसंस्कृत-वाङ्मयपारगामित्वञ्च मुतरा प्रस्फुटीभवति—एषा विषये सूक्तिरिय नितरा सञ्जायतीति—

“सरस्वती यद्वदनारविन्दे आभाति वीणासिध वादयन्तीति”ति ।

आयुर्वेदेऽपि निष्णाता अमी महाभागा मुम्बापुर्याम् नेशनलमेडिकलनामनि महाविद्यालये प्रधानाचार्यपदम् चिकित्सावार्येऽपि महता साफल्येन तत्रत्यवैद्य-सभाया प्रधानमन्त्रिपद चिरायाऽलङ्कृतवन्तो मुम्बईवैद्यमण्डले परा प्रतिष्ठा बहुल द्रविणञ्चोपार्जयामासु ।

स्ववंदुष्यगुणगरिष्णवामी महोदया वृन्दावनस्य-गुरुकुलविश्वविद्यालयस्य चिराय कुल्पतिपदमलमकार्पु । स्वविद्याद्युतिवैभवेन वेदपारदर्शिन इमे वेदभाष्य-प्रणयनोद्देश्येन मस्थापितस्य वेदसंस्थानस्य अध्यक्षपदमुपलम्भिता । एषा-मध्यक्षताया महान्तो विद्वांस सम्पादकमण्डलमल मण्डयमाना आसन् ।

एभिर्विरचिता ग्रन्था —

यजुर्वेदभाष्यम्, ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकाप्रकाश, वेदतत्त्वालोकनम्, संस्कृत-साहित्यविमर्श, स्वराज्यविजय महाकाव्यञ्च मुद्रायमाण वर्तते ।

इमे च भूयसीनामपि भाषाणाम् उर्दू-फारसी-गुजराती-मरहठीप्रभृतीना विद्वानोऽपि सन्त संस्कृतायाम् आद्यगलभाषाया परा प्रौढिमाप्ता आप्ता कर्नानु-मन्यन्ते । सम्प्रति चामी उत्तरप्रदेशस्यालङ्कारभूतेऽतिरमणीये मयराष्ट्रनगरे आनन्दगुप्त्यारमोयेन ब्राह्मणेजसा देदीप्यमाना विराजन्ते विद्वद्वन्दैरभिवन्ध-माना संस्कृतसाहित्यममृद्धिमानन्वाना ।

महानुभावाना भव्यावृति विशिष्टा सदाचारपद्धति, वचोमाधुर्यगति, अभिनवसंस्कृतगीतिगतिश्च क दशकं प्रेक्षकञ्च नात्मसात्त्व रोतीति मन्ये सम्प्रति शृणुवन्त्येतासाशात्कारा अमी नून ब्रह्मर्षय एवेति सततमनुभवामि हृदा चाभि-नन्दामि चिरापुण्याय चैषा भगवन्मनुपस्तीमीति ॥

कतिपयप्रसिद्धविदुषां सम्मतयः

महामहोपाध्याय श्रीगिरधर शर्मा चतुर्वेद विद्यावाचस्पति (काशीविश्व-विद्यालय), साहित्यवाचस्पति (हि० सा० स०), संस्कृतान्वेषणविभागाध्यक्ष (काशी हिन्दू विश्वविद्यालय)

आयर्वेदाचार्य सिद्धान्तशिरोमण्याद्यनेकविश्वदालङ्कृतेन कविराजश्रीद्विजेन्द्र-नाथशास्त्रिमहाभागेन निबद्ध संस्कृतसाहित्यविमर्शो मया नैकेषु विषयेषु श्रुतिविषयता नीतः । अत्र वैदिकलौकिकोभयविषयसंस्कृतवाङ्मयस्यालाचन-पद्धत्या मध्यहोऽस्ति । अस्मैकस्य ग्रन्थस्याध्ययनेन संस्कृतवाङ्मयस्यान्तरङ्गपरि-चय सिद्धयेदिति ग्रन्थकारस्य मनीषा, सा च बहुष्वशेषु सफलता यानेत्यनुमीयत । हिन्दीभाषायामौदृशा संस्कृतस्य तत्तद्विषयका निबन्धा अवलोक्यन्ते परं संस्कृत-भाषायान्तु ईदृशस्य ग्रन्थस्य नव एवावतार इति मदीया बुद्धिः । ऐतिहासिकी कालनिर्णयपद्धतिर्दुर्बहा असफला चेति यद्यपि ग्रन्थवृत्तोपेक्षिता, परं तत्तच्छास्त्राणां पौवापर्यदर्शने वेदानामपौरुषेयत्वानादित्वादिविवरणे चान्न बहु पराक्रान्त पाण्डित्य-पाटवेन । यावन्मया श्रुतं तत्र भारतीयपरम्परा क्वाप्युल्लङ्घिता न प्रनीता । एवविधे सर्वसंस्कृतवाङ्मयपरिचयायै ग्रन्थे पुराणवाङ्मयस्यापक्षा तु मां दुर्नोनीव । संस्कृतवाङ्मयमन्दिरस्य सुवर्णकलशायमानं पुराणवाङ्मयं नोपेक्ष्यम् । आगमविषया ऽपि च मन्त्रेण परिचायितव्य इति मदीया सम्मतिः^१ । अहमस्य ग्रन्थस्य शीघ्र-प्रकाशनं प्रचारञ्चामिल्लामि ।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय कार्तिक }
शुक्ल १२ वृषे २०१० विक्रम० }

गिरिधर शर्मा चतुर्वेदः

—०—

१ सा च ग्रन्थप्रणेतृभिः सहर्षं स्वीकृता । पुराणागमयोः परिचयोऽपि समासेन सङ्कलितः ।

अखिलत्रयनदीप्य श्रीमहादेवपाण्डेय संस्कृतविभागाध्यक्ष काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः

श्रीविद्वद्वरद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिप्रणीत संस्कृतसाहित्यविमर्शो मया यत्रतत्र तरेव प्रणेत्प्रणयिभि श्रावितो हृदयेऽवतारित । नून सन्दर्भोऽय विषयविवेचनचतुरस्रो, भारतीयप्राक्तनपारम्पर्यमकगाहमानो, भाषासौष्टवसम्भूत, सिद्धान्तपदवीमक्षुण्णा मरक्षन्, प्रामाण्यकोटिमाटीवमानस्तर्ककंक्षपरोक्षणक्षमो वर्तते । मय्ये पवित्र-स्याम्य मन्दभंमौरभस्य परिशीलनेन सहृदया मनोपिणोऽन्तरमान्तमानन्दमुद्देयु, जन्नेवमन्त प्रगाढा प्राचीप्रवाहिता ध्युत्पत्तिसम्पद दध्यु, अग्रेसरादच समाजस्य प्रकाम प्रमर विनयेयुरिति प्रमोदभरनिर्भरेण मनसा प्रबन्धस्य प्रस्तुतस्य प्रसार यशोमिवधनञ्च वाड वामयने —

। महादेवपाण्डेयः

—०—

श्रीकुकुलगुरु, साहित्याचार्य, साहित्यवाचस्पति, महामहोपाध्याय श्री पं० नारायण शास्त्री गिस्ते, भूतपूर्वं प्रिन्सिपल गवर्नमेंट संस्कृत कॉलेज यतारस ।

श्रीमद्भिरायुर्वेदाचार्येभिद्वान्तदिरोमप्यायनेकोपाधिसमलङ्कृतैरपि सरल-हृदयेनिष्पादिभिरिव सर्वसास्त्रावगाहिधिपणोधिपणोपमे वदिराजं श्री पं० द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिनामहाभागैनिवद्ध मस्वृतसाहित्यविमर्शो मया बहुषु स्थलेषु दृष्ट । यन्मोऽय नाशावधिमुद्रित । अह चास्य निबन्धस्माचिरान्वण्डसो मुद्रण वामये । अत्र वैदिनादीनिबोधयविधमस्वृतवाट्टमयस्यालोचन सरल्या पदव्या महृदयहृदयसाहित्या मस्वृतवाप्या वृत्तमस्ति । अस्मैवस्वैव ग्रन्थस्याध्ययनेन मस्वृत-विदुषा छात्राणाञ्च मस्वृतवाट्टमयान्तरङ्गपरिवया वाड भवेदिति विस्वमिनि ।

आगन्भाषाया हिन्दोभाषाया चेदुगा केचन ग्रन्था प्रवाणिता सन्ति, गम्बतभाषाया आयमेवल एव तथाविधोऽपि ताननिजेते इति महत्त्वोत्पास्यदम् ।

आगमपुराणेतिहास-याशे प्रावृतादि वाट्टमयस्यापि अत्र समावेदो ग्रन्थवर्षा वरिष्यत इत्यपि मे विन्वाम । अहमस्य ग्रन्थस्य सर्वाङ्गीणा मफरता वामये ।

विदुषा — गण निबन्ध मस्वृतसाहित्य विमर्शरूपता विधन् ।

अमूर्धेधन्त्रागमन्तु मतमोषना विदुषाम् ॥

श्रीमद्विजेन्द्रनाथस्य सास्त्रिणादीनि यग गती ।

पावणादीनि वग्याणो निररररुद्धा दिगजताम् ॥

दुपविनायक, यतारस

नारायण शास्त्री गिस्ते

सस्कृतसाहित्यधुरन्धराणा कविवराणा श्रीमद्विद्वद्वरश्रीजयन्कृष्ण हरिकृष्ण
द्वये एम० ए०, एडवोकेट पदालङ्कृताना, सस्कृत-विश्व-परिषदः मानार्ह-
मन्त्रिमहोदयाना मुम्बैपुरीनिवासिनाम्—

श्रीमन्मु कविराजपण्डितप्रकाण्डद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमहादयेषु सस्नेह सादर
निवेद्यते यद्—

भवता 'सस्कृतसाहित्यविमर्शा'स्यां ग्रन्थ मया कतिपयेषु प्रकरणेषु अस्मि
पठित । पठनेनान्यन्त प्रमुदितोऽस्मि । ग्रन्थेऽस्मिन् भवद्भि कालिदासादिकवि-
प्रमृतिषु विवेचनार्थं काचित्प्रवीनैव प्रणाली स्वीकृताऽस्ति यथा रमास्वादमौकर्यं वर्धत
इति मन्ये । भवद्भि सस्कृतसाहित्ये बहवो विषया निरूपिता ग्रन्थश्चाय विदुषा
छात्राणा रमिकाना च गोर्वाणवाट्टमयपरिचयार्थं मुतरा मोपकारो हितावहो
ज्ञानवृद्धिकरश्च भविनेति न मे लेशतोऽपि मन्देह । सस्कृतसाहित्यस्येतिहास
सस्कृतभाषाया च मकलिन इति पयमि शर्करापान एव ।

विदुषा वशवदः

जयन्त कृष्ण हरिकृष्ण द्वये

—०—

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणाना व्याकरणाचार्यश्रीसभापतिउपाध्याय एम०
एल० सी० महोदयाना परमविदुषा वाराणसीयविरला सस्कृत कालेज-प्रिन्सिपल-
महाभागानाम्—

श्रीमता सिद्धान्तशिरोमणिना आयुर्वेदाचार्येण कविराजेन प० द्विजेन्द्रनाथ-
शास्त्रिणा प्रणीतं सस्कृतसाहित्यविमर्शा मया दृष्टिपथमवनारित । अत्र लौकिक-
वैदिकसाहित्ययो प्राक्कनस्वरूपपर्यालोचनपुरस्सर वेदानामपौरुषेयत्व, वर्णाश्रम-
धर्माणा वर्णन, आयुर्निकाश्चर्यकारिविज्ञानस्यापि तत्र-तत्र सस्कृतसाहित्ये
उल्लेखप्रदर्शन, ये मास्त्रनमपेक्ष्यन्ते ते ते बहवो विषया वैदुष्यपाटवेन पर्यालोच्या-
स्मिन् सस्कृतसाहित्यविमर्शानामध्ये ग्रन्थे ग्रन्थप्रणेतृमिनिवेशिना नन्ति । एतद्-
ग्रन्थस्य स्थालीपुलाकन्यायेन पर्यालोचनेनावगम्यते यदेतस्य समस्तसस्कृतवाट्टमय-
परिचायकस्य मुलान्तमस्कृतभाषया निबद्धस्य विशदमन्दर्भस्य प्रामाण्य, बहूप-
कारित्व, विदुषामन्तेवासिनाञ्च ग्राह्यन्व मुतरा भवेदिति सम्भावयते —

डा० वामुदेवशरण अग्रवाल, एम० ए०, पी०—एच० डी०, डी० लि०
प्रोफेसर आफ कालेज आफ इण्डोलोजी हि० विश्वविद्यालय काशी ।

श्री प० द्विजेन्द्रनाथ जी शास्त्री सिद्धान्तशिरामणि द्वारा अति परिश्रम-
पूर्वक लिखा गया 'संस्कृतसाहित्यविमर्श' नामक ग्रन्थ दखन को मिला । इसमें
वैदिक और लौकिक दोनों साहित्यों के प्रमुख ग्रन्थों का विस्तृत अन्तरंग परिचय
रुलित संस्कृत शैली में दिया गया है । पंडित जी संस्कृत साहित्य के मामूली
विद्वान् हैं, संस्कृत भाषा पर उनका पूर्ण अधिकार है और वे स्वयं संस्कृत के श्रेष्ठ
कवि हैं । अपना बहुमुखी प्रतिभा से उन्होंने भारत के प्राचीनतम महान् साहित्य
का जो उदात्त वर्णन किया है, मैं उसका स्वागत करता हूँ और आशा करता हूँ कि
संस्कृत के प्रेमी विद्वानों में इसका समुचित आदर होगा । उनकी यह कृति शास्त्र
प्रकाश में आने योग्य है ।

१५।११।१९५३

वामुदेवशरण अग्रवाल

—०—

श्री मूर्यकान्त शास्त्री एम० एल० सी० मयूरभज प्रोफेसर ऑफ संस्कृत
तथा अध्यापक संस्कृत तथा पाली विभाग, हिन्दू विश्वविद्यालय काशी ।

मैंने श्री पंडित द्विजेन्द्रनाथ जी शास्त्री का बनाया संस्कृतसाहित्यविमर्श
पढ़ा । साहित्यिक दृष्टि में विमर्श उत्तम सम्पन्न हुआ है और गवेषणा की दृष्टि
में भी पंडित जी ने इसमें नवीनता पैदा की है । संस्कृत में इस प्रकार की रचनाओं
का प्रायः अभाव है । पंडित जी ने संस्कृत में विमर्श की रचना करके इस त्रुटि को
पूरा करने का मया प्रयत्न किया है । मैं विमर्श का स्वागत करता हूँ और पंडित
जी का इसकी रचना पर बधाई देता हूँ ।

१७।११।५३

मूर्यकान्त

—०—

वटोदरीय (बडौदा) आर्यकन्यामहाविद्यालयस्य पूर्वाचार्यैः कविरत्न-
महानागैः श्रीमन्मेघाव्रतमुनिमहोदयैः कृतम् ।

❀ शुभाशंसनम् ❀

(१)

मुररिपुमिशुलीलाभूमिवृन्दावनान्ते
मुवनविदिनकीर्त्तौविश्वविद्यालयस्य ।
कुलपतिपदभाग्निं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रै-
निखिलनिगमनिष्णं पण्डितेन्द्रैर्द्विजन्द्रै ॥

(२)

अमरगिरि वरेण्य वैदिक लौकिकञ्च
सुकविमुनिप्रणीत मञ्जुल वाङ्मय यत् ।
जलधिमिव गभीर प्रज्ञयाऽऽलोड्य तस्मान्-
मणिरिव बहुमूल्यो ग्रन्थराडुद्धृतोऽयम् ॥

(३)

श्रुतिसलिलपवित्रप्रानिभज्योतिरीड्य
सहृदयहृदयैश्चानन्दमवेद्यसार ।
मरलललितवाचा लोककल्याणवामै-
व्यंरचि मुदभिवर्षं कोऽप्यय वाग्निमशं ॥

(४)

विवुधजनमिलिन्दान् नन्दयन्त्सारभूतै-
रुचिररससमृद्धै सत्परिच्छेदपुष्पैः ।
विविधविषयवर्णै ग्रन्थमन्दारवृक्षो,
विलमति भुवि चित्रज्ञानमीगन्ध्यशाली ॥

(५)

श्रीमद्द्विजेन्द्रस्य कलानिधेस्ते विद्वन्मनोव्योमनि निर्मलेऽलम् ।
साहित्यसदभावैमशंकीर्त्तौवैराजता सुन्दरचन्द्रिकैव ॥

—मेघाव्रतः

श्रीमन्तो मेघाव्रतमुनिमहानागा इमे काव्यकलानिधयः। वालकविपदालङ्कृता
दाक्षिणात्या साहित्यधुरन्धरा नासिक्मण्डले येषलापत्तनान्ते दिव्याश्रमे विराजन्ते ।
एभि गद्यपद्यमयानि बहूनि काव्यानि विरचितानि । तेषु प्रसिद्धतमानि—कुमुदिनी-
चन्द्रो गद्यमय, दयानन्ददिग्विजयो महाकाव्य, प्रकृतिसौन्दर्य नाम नाटकञ्च ।

सोलह

लक्ष्मणपुर (लखनऊ) विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षाणां वाङ्मय-
दलावेक्षकाणां (डोन आर्क फेक्ट्री ऑफ आर्ट) श्रीमुद्रहाण्य अय्यर महाभागानां
शुभसम्मतिः

दृष्टो मया आयुर्वेदाचार्य-सिद्धान्तशिरोमणि-गण्डितद्विजेन्द्रनाथशाम्भिर-
महाभागविरचित मस्कृतसाहित्यविमर्शनामा ग्रन्थः । ग्रन्थनामघटक साहित्य-
शब्दो नाम सङ्कुचिनार्यः । निखिलस्य मस्कृतवाङ्मयस्य विस्तरतो वा सक्षेपतो
वान् वर्णनं कृतं वनंते । आदौ तावद् वैदिकवाङ्मयवर्णनं कृतमिति स्वाभाविक-
मेतन् । वैदेषु समुपलभ्यमाना पदार्था मोदाहरणमुपवर्णिता । तदनन्तरं दर्शन-
प्रकरणे दर्शनसाहित्यस्य निरूपणं कृतम् । एतदस्यपरिशीलनेनाऽऽस्तिकानां नास्तिक-
कानां च दर्शनानां तत्संबद्धानां मुस्थानामाचार्याणां तत्कृतीनाञ्च बोधो भवति ।
तत्तद्दर्शनानां मुख्या सिद्धान्ताः के इत्यपि ग्रन्थाध्ययनेनावगम्यते । तदनु पुराणाम-
साहित्योपवर्णनेन सह ग्रन्थस्य पूर्वाद्धभागं समाप्तिं गतः । उत्तरार्द्धे लौकिकसाहित्य-
वर्णनपरे आदिकवेर्वाल्मीकेरारभ्य प्रायेण सर्वेषामपि मुख्यानां कवीनां कृतयः
सदिवेकमुपवर्णिताः ।

एतादृशो ग्रन्थो न केवलं विद्यार्थिनां परं तु प्रौढानां विदुषामप्युपयोगी
भविष्यतीत्यत्र नास्ति कोऽपि संदेहः । ग्रन्थकर्त्रां तत्र-तत्र तानि-तानि मतानि प्रकटि-
तानि विद्यन्ते । तेषु कानिचित् सर्वसम्मतानि न भवेयुः । नानेन ग्रन्थस्यास्य
मौष्ठवे कानिचिद्धानिर्भवति । सर्वत्र ग्रन्थकर्त्रां महता विवेकेन विषया प्रतिपादिताः ।
आशामे यद् ग्रन्थोऽयं विद्वद्भिः मादर स्वीकरिष्यते मोत्साहं च पठिष्यत इति ।

श्री० अ० मुद्रहाण्य अय्यरः

लक्ष्मणपुरविश्वविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षः वाङ्मयदलावेक्षकश्च

मुम्बापुरीस्थभारतीयविद्याभवनस्य प्रिन्सिपलमहोदयानां श्रीपण्डितराज-
आचार्य टी० ए० वेङ्कटेश्वरदीक्षितारमहाभागानाम्

सम्मतः

श्रीमद्भि पडिनप्रकाई पडितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमहाशयैर्विरचित.
मंसूतसाहित्यविमर्शाख्यो ग्रथो मयाऽवालोकि । मोऽय ग्रथो भागद्वयात्मक ।
सर्वेष्वपि शास्त्रेषु विशिष्य व्याकरणे साहित्ये च पर निष्णातं सप्तप्रदायमधिगत-
विद्यैर्गुरुकुलकिल्बिष्टैरेतं मपादितोऽय ग्रथस्सर्वदा श्लाघास्पद । ग्रथकर्तृणा योग्यताया
आदर्शरूपमिति मुनिश्चित प्रतीयते । मसूतभाषायामेतादृशो ग्रथो नास्तीति
प्रथाया अपाकरणरूपेणानेन प्रयत्नेन यत्मत्य सर्वे मसूतपडिता मसूतप्रण-
यिनश्चाधमर्णा अमीषाम् । वैदिक-लौकिकवाङ्मयमधिकृत्य बहवोऽपूर्वा विषया
अत्रोल्लिखिता मन्ति । एव सर्वेषामपि दर्शनाना विमर्शनपूर्वकं कृत्स्नोऽपि प्रमेय
मुस्पष्ट प्रतिपादितोऽस्ति । तथा मसूतवाङ्मयविचारे बहूना कवीना परिचय
समालोचनपूर्वकं -मुस्पष्ट प्रतिपादितोऽस्ति । अध्यापनेन वृन्दावनीय-गुरुकुल-
विश्वविद्यालयस्याचार्यकेण च असंख्यानाना छात्राणा कुलपतयोऽमी एतद्ग्रन्थ-
द्वारंतत्पठितृणा भूयसा विद्यार्थिलोकानामपि सार्यका कुलपतयो भविष्यन्ति ।
वहून् सारिष्टान् विषयान् विमर्शनपूर्वकमेवत्र समाहृतवतामेतेषा प्रयास सर्वथा
प्रशमास्पद । विश्वविद्यालयेषु 'एम० ए०' परीक्षाया एव'भाचार्यपरीक्षाया'श्च कृते
पाठग्रन्थत्वेन विनिवेशनयोग्योऽयमित्यत्र नास्ति मनागपि सशयलेश ।

तस्याम्य ग्रथस्य भगवतोऽनुग्रहेण सर्वत्राव्याहृतप्रचारो भूयादित्याशासे,

—टी० ए० वेङ्कटेश्वर दीक्षितार.

सोलह

लक्ष्मणपुर (लखनऊ) विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षाणां वाङ्मय-
दलावेशकाणां (डीन आफ फेक्ट्री ऑफ आर्ट) श्रीसुब्रह्मण्य अय्यर महाभागानां

शुभसम्मति

दृष्टो मया आयर्वेदाचार्य-सिद्धान्तशिरोमणि-मण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रि-
महामागर्विरचित मसूत्रतन्माहित्यविमर्शनामा ग्रन्थः । ग्रन्थनामघटक साहित्य-
शब्दो नाम मञ्जुचिन्तार्यः । निखिलस्य मसूत्रतयाङ्गमयस्य विस्तरतो वा सक्षेपतो
वात्र वर्णनं कृतं वर्णनं । आदौ तावद् वैदिकवाङ्मयवर्णनं कृतमिति स्वाभाविक-
मेतत् । वंदेषु ममुपलभ्यमाना पदार्था मोदाहरणमुपवर्णिता । तदनन्तरं दर्शन-
प्रकरणे दर्शनमाहित्यस्य निरूपणं कृतम् । एतदत्रपरिशीलनेनाङ्गस्तिक्तानां नास्ति-
क्तानां च दर्शनानां तत्संबद्धानां मुख्यानामाचार्याणां तत्त्वतीनाञ्च बोधो भवति ।
तत्तद्दर्शनानां मुख्या सिद्धान्ता वे इत्यपि ग्रन्थाध्ययनेनावगम्यते । तदनु पुराणागम-
साहित्योपवर्णनेन महं ग्रन्थस्य पूर्वाङ्गभागं समाप्तं गतं । उत्तरार्द्धे लौकिकसाहित्य-
वर्णनपत्रे आदिकवेर्वाल्मीकेरारभ्य प्रायेण सर्वेषामपि मुख्यानां कवीनां कृतयः
मदिवैवमुपवर्णिताः ।

एतादृशो ग्रन्थो न केवलं विद्यार्थिनां परं तु प्रौढानां विदुषामप्युपयुक्ती
भविष्यतीत्यत्र नास्ति कोऽपि संदेहः । ग्रन्थकर्ता मन्-मन् तानि-तानि मतानि प्रकटि-
तानि विदन्ते । तेषु कानिचिन् सर्वगम्मतानि न भवेयुः । नानेन ग्रन्थस्यास्य
सौष्ठवे कानिडाभिभवति । सर्वत्र ग्रन्थकर्ता महता किवेनेन विषया प्रतिपादिता ।
आगतानि यद् ग्रन्थोऽयं विदुद्भिः सादरं स्वीकृत्यन्ते सोऽनाहं च पठिष्यत इति ।

बी० अ० सुब्रह्मण्य अय्यरः

लक्ष्मणपुरविश्वविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षः वाङ्मयदलावेशका

मुञ्चापुरीस्यभारतीयविद्याभवनस्य प्रिन्सिपलमहोदयानां श्रीपण्डितराज-
आचार्य टी० ए० वेङ्कटेश्वरदीक्षितारमहाभागानाम्

सम्मति.

श्रीमद्भि पठितप्रवाडे पठितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमहान्यायविरचित
मंस्कृतमाहित्यविमर्शाख्यो ग्रथो मयाऽबालोकि । मोऽय ग्रथो भागद्वयात्मक ।
मर्वेत्त्रपि शास्त्रेषु विशिष्य व्याकरणे माहित्ये च पर निष्णातं मनप्रदायमधिगत-
विद्यैर्गुरुकुलस्त्रिष्टरेतै मपादितोऽय ग्रथस्मर्वदा श्लाघास्पद । ग्रथकर्तृणा योग्यताया
आदर्शरूपमिति मुनिदिचन प्रतीयते । मस्मृतभाषायामेतादृशो ग्रथो नास्तीति
प्रथाया अपाकरणरूपेणानेन प्रयत्नेन यस्मत्य सर्वे मस्मृतपठिता सस्मृतप्रण-
यिनश्चाधमर्णा अमीपाम् । वैदिक-लौकिकवाङ्मयमधिकृत्य बहवोऽपूर्वा विषया
अत्रोल्लिखिता मन्ति । एव मर्वेषामपि दर्शनाना विमर्शनपूर्वक कृत्स्नोऽपि प्रमेय-
सुस्पष्ट प्रतिपादितोऽस्ति । तथा मस्कृतवाङ्मयविचारे बहूना कवीना परिचय
समालोचनपूर्वक - सुस्पष्ट प्रतिपादितोऽस्ति । अध्यापनेन वृन्दावनीय-गुरुकुल-
विश्वविद्यालयस्याचार्यकेण च असख्याकाना छात्राणा कुलपतयोऽमी एतद्ग्रन्थ-
द्वारैतत्पठिनृणा भूयसा विद्यार्थिलोकानामपि सार्थका कुलपतयो भविष्यन्ति ।
घट्टन् मारिष्टान् विषयान् विमर्शनपूर्वकमेकत्र समाहृतवनामेतेषा प्रयास सर्वथा
प्रशमास्पद । विश्वविद्यालयेषु 'एम० ए०' परीक्षाया एव 'माचार्यपरीक्षाया'श्च कृते
पाठग्रन्थत्वेन विनिवेशनयोग्योऽयमित्यत्र नास्ति मनागपि सशयलेशः ।

तस्यास्य ग्रथस्य भगवतोऽनुग्रहेण सर्वत्राव्याहृतप्रचारो भूयादित्याशाने,

—टी० ए० वेङ्कटेश्वर दीक्षितार-

प्रास्ताविकम्

महदिद प्रमोदस्यान, मनुष्यनितराञ्च नितरामस्माक खल्वन्तरङ्ग
यद्य वय मस्कृतमाहित्यविमशाख्य ग्रन्थममु गोर्वाणवाणीप्रणयिना तत्रभवता
विद्रुंरिेयाना करकमलेषु मानन्दमुपहराम ।

चिराय चेतमि ममारोपितोऽय मङ्कल्पकल्पद्रुद्य भगवदनुकम्पया फ्रेप्रहि-
ताममजन । ऋम् १९४७ तमेऽधे मदाह वृन्दावन-गुरुकुलविन्वविद्यालयस्य कुल-
पतिपदाधिष्ठित आसम्, उच्चश्रेणीस्वरन्तेवामिभि पृष्टम्—यन् सस्कृतभाषाया
मस्कृतमाहित्यस्येतिवृत्त नवाऽस्ति किम् ? न खन्दिदानं यावन्मे दृष्टिपथन्न-
मित्युत्तर ददानस्य मे हृदि कोप्युदगान् महीयान् व्याकोप । चिरकालाऽध्ययनो-
ध्यापनप्रमङ्गे मंक्ममूलर-विलसन-विन्टरनाञ्ज-कीय-मेकानल-प्रभृतीना पाःचात्य-
विदुषामाङ्गलभापालङ्कृताना मस्कृतमाहित्येतिवृत्तग्रन्थाना परिशीलन, मस्कृत-
भाषायाञ्च तादृशग्रन्थाना सर्वथाऽभाव, हृदयेगयशङ्कुग्वि मुभृश व्याकुलमकार्षीन्
मदीयम्मनपटलम् । तथापि स्थितिपारवश्यमनुमन्दयतो मम मौनावलम्बनम-
न्तरेण नोपयान यद्यपि किमपि शरणान्तर दृष्टिपथम्, तथाऽपि तन्काल एव कापि
ममुन्मिमेप मम हृदयपटले तादृशग्रन्थरचनाप्रवृत्तिवल्कि । वस्तुतः देववाक्या-
मेतद्विपयकग्रन्थानामभाव प्रति न केवल भारतीयपण्डितसमाज अपितु तदानोन्नत
प्रशामनमप्यपराध्यति बहूना । नूनमत्र ते ते पादचात्यपण्डिना अस्माक हादिक
धन्यवादमर्हन्ति ये यथावृद्धिव शोदय गभीरतरमालोडय सस्कृतमाहित्यसागर मेहता
प्रयत्नेन तास्ता तदिनिवृत्तविपयिणी गमया जग्रन्थु, याभि स्म वयमद्य मञ्जानो
कृतिन । यद्यपि ता यथाहंतया हृदयङ्गमानु न भयन्ता तथापि ताभिस्तादृशग्रन्थ-
लेखनमरणिम्ब्रमेरत्वेनाविष्टृत्य निदर्शनत्वेनास्मर्म्यं या प्रदर्शिता, तदर्थं तेभ्य
ममुदारचेतोऽय सस्कृतप्रणयिभ्यो हादिकीं कृतज्ञता वयमावहाम ।

प्रायशो वर्षाणा चतुष्टय व्यतीयाय, ऋम् १९५१ तमे वर्षे संराष्ट्रदेशे
प्रभासपत्तनान्ये पुण्यतीर्थे भगवत सोमनाथस्य ज्योतिर्लिङ्गप्रतिष्ठापनपुण्यावसरे
विश्वसस्कृतपरिपद सस्थापनाया पवित्रनमे प्रमङ्गे ममुन्मिमेप नो हृदि तादृशग्रन्थ-
प्रणयनानुबन्धिनी सा कापि बलीयसी समीहा, यत्तादृश कश्चन सन्दर्भं प्रणेत्य,
य स्मन् समस्तमस्कृतवाङ्मयस्येतिवृत्तात्मक स्वरूप भवेत् किल प्रतिबिम्बितम् ।

अथ यजति वागे सा चेय समीहा मया मसृत्तानुरागिणा कतिपयसुहृद्-
राणा विदुषा पुर प्रत्युपस्थापिता । तैश्चैकपदे सा आनन्दविस्फारिताम्या
नयनाभ्या सहर्षमभिनन्दिताऽनुभोदिता च ।

तथापि समभवमह चिराय दोलाचलचित्तवृत्ति । यदा बिल तादृशस्य
बृहद्ग्रन्थस्य मुद्रापगार्थमर्थविषयिणी सा महीयसी समस्था हिमाचलशिखेव मम
पुरत समुपस्थिता । एतच्च न तिरोहित विदुषा यदर्थानुबन्धिनी हि खलु मुद्राप-
णादिव्यवस्था । तत्रापि ससृत्तग्रन्थाना तु सा विलातीव क्लिप्ता । यथा कथञ्चि-
न्मुद्रितेऽपि ग्रन्थे पुनस्तद्विषयादिव्यवस्था च क्लिप्ततरा । को वै तस्य ग्राहकत्वम-
ङ्गीकुर्वीत् ? आङ्गलभाषाविदा समाजे त्वेतादृशस्य ग्रन्थस्यादर एव कुत ?
ससृत्तविदस्तु पुन कौपीनघना एवेत्यादि चिन्ताशताशान्तचेतस काञ्चित्
सर्वविधया सरलमजिह्वाञ्च राजपद्धतिमन्विव्यतो मम व्यत्यगाद् भूयान् बाल ।
अन्तत कालत्रमेण 'य एष वृणुते स तेन लभ्य' इति न्यायमाश्रित्य निरर्चय ग्रन्थ
प्रवाशयितुम् । कर्तव्यविधया च ग्रन्थलेखनसमारम्भ कृत महता समारम्भेण । स
चाय ग्रन्थोऽद्य भगवदनुकम्पया निष्प्रत्यूह पूर्णता गतो मुद्रितश्च विलमति । मन्यञ्च
प्रभवति स कालाधिनाथो भगवान् विधिरेव ।

ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यो विषय

स एष संसृत्तसाहित्यविमर्शाख्यो ग्रन्थ ससृत्तवाङ्मयमहोदधिग्रन्थनोत्थ
सारस्य ससृत्तसाहित्यस्येतिहासम्बन्धो देववाण्या प्रणिबद्धो गद्यमयो मौलिक
सन्दर्भः ।

अत्र हि वैदिकलौकिकोभयविधसाहित्यस्य समालोचनपुरस्सर मूलङ्कप-
माश्रेयन पल्लवितम् । वैदिके तावद् वेद-वेदाङ्ग-उपाङ्ग-ब्राह्मण-आरण्यक-
उपनिषद्-दर्शन-पुराण निगमन्त, लौकिके च पुत्रभगवतो वाल्मीकिमुनिपादादारभ्य
त्रिलोकमहाकविनिर्जरमहर्षिव्यास-भास-कालिदास-अश्वघोष-माघ-भारवि-भट्टि-
भवभूति-श्रीहर्ष-हर्षवर्धन-विद्याखदत-सुबन्धु-दण्डि-वाणभट्ट-जयदेव-भतृहरि-
गुणादक-मोक्षदेव विष्णुशर्मप्रभृतिपर्यन्त समस्तससृत्तमहापयोनिधि प्रभूतगुणम्य
गारभूत नवनीतञ्च तत समुद्गत्य भारतया ग्रन्थबलशेऽस्मिन् सम्भूतम् ।

ससृत्तगाहित्यालोचनेनावगम्यते यत् प्रायशो वर्षाणा सहस्रद्वयी व्यतीयाय
यदाप्रभृति शत्रु-दृण-भारत-परिषन्धिना वैदेशिकानामात्रमणभारम्पर्योपप्लव समा-
रम्भ, असम्भारताति द्वेकमन्दिराणि पुस्तकालयादीनि च बद्धिसात्कृतानि, ऋस्ततानि
परमहत्याणि च गृहाणि । श्रिया सह गारम्भनमम्पदपि भारतस्य एभिलुण्डवै-
रतिमात्रमुल्लुञ्जिता । अत तदवशेषभूत जीर्ण शीर्णञ्च यावत्साहित्य दिष्ट्याऽ-
पुना उगम्यने तदापारेणैव गारम्भन वस्तुतत्त्वमनाट्टिद्वित स्थितिवदावदतया ।

तस्माद्रचनेय सर्वाङ्गपूर्णैति वक्तु तु न पार्यते । भूयान् कालं श्रमश्च अपेक्षणीयो भवति तत्सर्वाङ्गसुन्दर विधातु महीयासि च साधनानि ।

संस्कृतभाषैव विश्वभाषा-जननी २

प्रायशोऽखिलभाषाणा जननीय संस्कृतभाषैव । संस्कृतभाषात एव ग्रीक-लैटिनप्रभृतयो निखिला जगद्भाषा प्रादुरभूवन्निति भाषातत्त्वविदा-माधोप । अस्या भाषाया एवेदमनितरसाधारण गौरव यद् विश्वपुस्तकालयस्य प्राचीनतमा ग्रन्था ऋग्वेदादयः संस्कृतसाहित्यमन्दिरस्यैव स्वर्णकलशायमानाः संस्कृतभाषाललाममूता विलसन्ति । अस्यामेव भाषायामाध्यात्मिकविषयान-वलम्ब्य निरूपमा सन्दर्भा वाभान्ति । उपनिषदो दर्शनानि च आध्यात्मिक-तत्त्वज्ञानस्य किमपि लोकोत्तर सजीवचित्र पुरस्कृवन्ति । संस्कृतभाषायामेव प्राचीनैराचार्यै भौतिकविज्ञानप्रसरेऽपि विविधान् विषयानाश्रित्य लोकोपकारका बहवो ग्रन्था विरचिता । एकतो दर्शनशास्त्रेषु जीवब्रह्मणो प्रवृत्तेश्च विषयमाश्रित्य वदनातीव हृदयङ्गमो विचारो विहित, अपरतश्च पुन धर्मशास्त्र-अर्थशास्त्र-कामशास्त्र -मोक्षशास्त्र-नीतितन्त्र-राजतन्त्र शिल्पकला-तन्त्रानुबन्धिविषयानालम्ब्य चमत्कारकारका सन्दर्भा. भारतीयविद्वद्भि प्राणायिपतः सूक्ष्मात्सूक्ष्मतर चिन्तन कुर्वाणैरस्माक भारतीयैराचार्यै वात्स्यायन कौटिल्य-प्रभृतिभि मानवविचारधाराया उच्चैस्तर शिखरमपि परिचुम्बितमासीदित्यत्र को वा सन्देहावसरः । इतरतश्च पुना रससिद्धे कवोश्चरैर्मसि-कालिदासप्रभृतिभि सख्यातीर्तललितसाहित्य-सन्दर्भरत्नैरस्य संस्कृतसाहित्यस्य अक्षय्यो निधि परिपूरित । कविकुलगुरो कालिदासस्य साकुन्तल मेघदूतञ्चेत्यतिभास्वर रत्नद्वयमेव सर्वातिशायिगुण-गरिण्या जगतीतलालङ्कारभूतत्वेन सुतरा विराजतेतराम् निखिलान् सहृदया-नाश्चर्योदन्वति विनिमज्जयत् ।

एतदप्यत्रावधेय भवति यद् विश्वसाहित्यालङ्कारभूत संस्कृतसाहित्य न केवल भारत वर्षमेव आत्मीयत्वेनानुबध्नाति अपि त्वखिल जगदेवेद त्रोडीकरोति । यत सर्वा एव भाषा यया कयाऽपि विधया संस्कृतभाषाया अधमणतामावहन्ति । यत सर्वास्वेव भाषासु अद्यापि बहव संस्कृतशब्दा प्रयुज्यमाना दृष्टिपथमुपयान्ति । यत्र तत्र प्रकीर्णाश्च ते सुतरामुपोढलयन्ति संस्कृतगिरा सर्वभाषाप्रसवित्रीत्वम् ।

एतावत्तेदमप्यत्रावगत भवति यदस्माक संस्कृतभाषासम्बन्धवत् सास्त्र-तिक सम्बन्धोऽपि पुरा सार्वभौमत्वमश्नवान आसीत् । ग्रानि च भूखननादिना सर्वत्र भारतीयसम्प्रदाया लिलङ्गानि समुपलब्धानि दृश्यन्ते तेष्वोऽपि सुतरामनुमातु शक्यते यत्पुरावाले वदन्त सास्कृतिकोऽनुबन्धोऽपि व्यराजत भारतस्यान्यदेशै-

सह । न केवलमेशियामूभागैरेवापितु यूरोपामेरिकादिभिर्महाद्वीपै सहस्राणि स आसीत् पम्फुल्यमान इति बहव कालकोविदा अपि मुक्तकण्ठेन सम्यक् प्राचीकशन् । सोऽय सांस्कृतिक सम्बन्धोऽस्माकमधन्यतया अन्तरालकाले विच्छेदङ्गतोऽपि अस्माभि पूर्णस्वतन्त्रंभारतीयैरधुना पुनरुज्जीवनीयो विकासनीयश्चेत्यस्माक हार्दिकी स्पृहा ।

प्रचलितासु विश्वभाषासु सस्कृतभाषैव प्राचीनतमेति सर्वसम्मत पक्ष । भाषातत्त्वविदा दशाऽपि भाषा द्वेषाज्जुश्रूयते—सस्कृता प्राकृता चेति । सस्कृतभाषेय भारती-देववाणी विद्येति परैरप्याख्यायते । सस्कृतभाषात एव प्राकृतभाषा सेमेटिकभाषाश्च लब्धप्रसवा । पौरस्त्यपाश्चात्यप्रदेशेषु प्रचुरप्रचारा ग्रीक-लैटिन-ट्यूटानिक-फ्रेञ्च-जर्मन-इग्लिशादिसमस्ता भाषापदवीमारूढा लोकगिर सस्कृतमहासरित्सवाशादेव निष्क्रान्ता इति भाषातत्त्वविदोऽप्यभिमन्यन्ते । 'मम्' पूर्वाल्ठिघातोनिष्पन्नोऽय सस्कृतशब्दः, भाषाया अस्या प्रकृति प्रत्ययादि-सस्करणानुगृहीतत्व स्फुट सूचयति । सर्वत प्राक् सस्कृतशब्दस्य प्रयोग वाल्मीकीय-रामायणे सुन्दरकाण्डे वृत्तोऽवलोक्यते । तत्र भगवत्या सीतया सह सम्भाषणे का खलु भाषा व्यवहृतंष्येति विचारणायामत्रमवान् हनूमान् प्राह —

‘यदि वाच प्रदास्यामि द्विजातिरिव सस्कृताम् ।

रावण मन्यमाना मा सीता भीता भविष्यति ॥ [सु० ५।१८]

एतेन ध्वनित भवति, यत्तदानी सस्कृतभाषा व्यवहियमाणा भाषा आसीत् इति ।

सस्कृतभाषाया व्यावहारिकत्वम् *

सस्कृतभाषा व्यावहारिकी भाषा आसीन्न वा ? इति प्रस्तावतारे विच्छिन्नविच्यते । सस्कृतभाषा न कदापि व्यावहारिकी भाषा आसीदिति वचन तु ध्रान्तिविजृम्भणमात्रम् । यत् 'दूराद्धूते च, 'प्रत्यभिवादे सूत्रे' [पाणि० अष्टा० ८।२।८१-८४] इति सूत्रान्या प्युक्तत्वानुशासन मुतरां सस्कृतभाषाया व्यावहारिकत्व प्रमाणयति । निरर्थकारेण तत्रभवता यास्वेनाऽपि 'भाषिवेद्यो यानुभ्या संगमा कृता भाष्यन' [नि० २।२] । 'श्वनिगतिषर्मा कर्म्योत्रेषु भाष्यते,' विचारमग्धायेषु भाष्यन एव इति । 'दातिलंघनार्थे प्राप्थेषु दात्रमुदीच्येषु', [महाभाष्ये] एवमादिकाधोयुक्तिभि सस्कृतभाषाया भाषणव्यवहारगतत्वम् अम्युप-पन्नं भवति । भाषणादिव्यवहारबंधुर्वाङ्गीकार तु अस्या प्राप्थादीच्यदेशभेदात् तत्सद्भाषात्नत्रभेदस्य न वचमति सामञ्जस्यमम्युपपत्तेन । अतः भाषेय पुरा आर्गादिव भाषणादिव्यवहारसु प्रयुज्यमानेति तर्कानुमादित वच ।

किन्नाम संस्कृतभाषा मृतभाषा ?

संस्कृतभाषाया मृतभाषात्वमधिकृत्य पाश्चात्यविद्वत्समाज इव भारतीया अपि केचन विद्वांस पाश्चात्याना पदानुकारिण संस्कृतवाण्या मृतभाषात्वे विश्व-सन्ति । व्यवतिष्ठन्ते च ते यद् विगतद्विसहस्रवर्षाद् भाषेय मृतपदवीमधिष्ठिता । यदा भगवता बुद्धदेवेन त्रैस्तशताब्द्या ५०० वर्षंप्राग्भवेन समादिष्ट यत्तदीया आदेशा उपदेशाश्च प्राकृतभाषायामेव सर्वसाधारणावबोधविषयीभूताया प्रचार-णीया, न ह्यलु संस्कृतभाषायाम् । तदनुरोधेन सम्राजा शोकदेवेन ह्यस्त तृतीयशता-ब्द्या प्राग्भवेन ते ते उपदेशाः प्रस्तरपटलेषु, ताम्रलेखेषु, कीर्तिस्तम्भेषु च विविध-प्राकृतभाषास्वेव समुत्कीर्तिता विशिष्य तु भागर्थाभाषायाम् । इमा प्राकृतगिरोऽपि बहुभदभिन्ना संस्कृतवाणीतो नितरा व्यतिरिक्ताश्च । एतावतंतदनुमातु न दुष्कर, यत् श्रीस्तीयतृतीयशताब्द्या प्राक् संस्कृतभाषाया व्यावहारिकत्व सर्वथा पर्यवसन्न-मभूत् । न केवलमेतावदेव, अपितु बुद्धकालेऽपि कतिपर्यन्तं प्राक्कालेऽपि स्व-स्तदीयशिष्यं संस्कृतानुरागिभि, प्रस्तावित यत्सर्वेऽपि बुद्धोपदेशा संस्कृतभाषया प्रणिबन्धनीया । पर भगवता बुद्धेन तप्रतिपिद्धम् । सर्वे जना बौद्धसिद्धान्तान् स्वस्वभाषायामेव समावलयेरुरिति भगवतो बुद्धदेवस्य मनीषा आसीत् । इत्यनेन हेतुना, संस्कृतभाषा व्यवहारपदात् प्रच्युता सती स्वयमेवावसतिमवापेति । परमत्र वयमभिदध्महे, यद् दुर्जनतोपन्यायेन क्षर्णं स्वाक्रियेताऽपि उक्ता वाचोयुक्तिः, तथापि नैषा अमृतवाणी तावता मृतेति पदव्यपदेश्या भवितुमर्हति । कुत ? उच्यते, यत् संस्कृतस्य मृतभाषात्ववादिनस्तावदनुयोक्तव्या यत्तंमृतभाषा-पदेन किमभिप्रेयते । मृताना भाषा मृतभाषा, मृता भाषा मृतभाषेति वा ? पूर्वं कल्पश्चेत्, न वयं मृता येषामिय भाषा ? द्वितीयश्चेत् नतराम् यता नेय भाषा मृता अद्यापि यत्रतत्र सर्वत्र विद्वत्समाजे भाषणलेखनादिव्यवहारविषयीभूतत्वात् । इदानीमपि सा कापि चेतश्चमत्कारिणी परम्भरा जागर्ति । आश्चर्यविषयोऽयं नून विस्मयावहा यत्सत्त्वपि नैवेपु बंदेशिकानामाक्रमणेषु, सवृत्तपु च बहुविधेषु राज-नैतिकपरिवर्तनेषु, प्रवर्तितेषु धार्मिकान्दोलनेषु, प्रगुणितरयेषु च कुटिलनान्तिकरणेषु अपि, यदि काचिद्भाषाऽस्ति तादृशी याऽस्मिन् विशालेऽपि भारतेऽद्यापि भाषणादि-व्यवहारपदवीमधिष्ठिता तर्हि सा केवलमिय गीर्वाणवाणी एव । या वारसेतु-हिमाचल मातृभाषापदवीमारूढा सुतरा सञ्जागर्तितराम् । यद्यपि बौद्धसिद्धान्तिका ग्रन्था तामु तामु प्राकृतभाषामु प्रकाशिता तथापि सार्वजनिकनामलेखा, तदानीन्तनशासनीयलेखप्रसरश्च संस्कृतभाषाविभूयिता एवाद्यापि विलसन्ति इति सर्वविदितम् ।

कालिदासीयादिनाट्यसाहित्येऽपि स्त्रीविद्भुरादिभाषित विहाय, अन्य-
दखिल सवादजात सस्कृतगिरैव सम्पन्न राजते । श्री विद्भुरभोक्षमूलरसम्मत्यानु-
गुप्थेन^१ सत्यपि शताब्दीपर्यन्त लब्धप्रतिष्ठे आङ्गलसाम्राज्ये, आङ्गलभाषाप्यपना-
ध्यापने लब्धबहुतरप्रचारे, आङ्गलशासनचक्रनुकम्पिते चाङ्गलवाणीविदा समाजेऽपि
सस्कृतभाषैव अस्य देशस्य लब्धसर्वाऽधिकप्रचारा सर्वत्र भारतेऽवबुध्यमाना आभाष्य-
माणा च यदि काचिद्भाषाऽस्ति तर्हि सा सस्कृतभाषैव । इदानीमपि भारतीय-
विद्वन्मण्डल पत्रव्यवहारादिक सस्कृतभाषयैव प्रतनोति । धर्मविययका सन्दिग्धा
विवादास्पदीभूता च प्रश्ना अद्यापि सस्कृतगिरा गुम्फितैर्व्यवस्थापत्रैर्निर्णीयन्ते
बुधाग्रगण्यं । बहूनि सस्कृतसमाचारपत्राणि च सस्कृतवाण्यलङ्कृतानि प्रकाश्यन्ते-
ऽधुनापि-मञ्जुभाषिणी-शारदा-सहृदया-सुप्रभात-सस्कृत-सस्कृतरत्नाकर-श्री-उपा-
पण्डित विद्योदय-सस्कृतभवितव्यमादीनि विद्भुगोष्ठोप्रमुखपत्राणि सस्कृतभाषाया
सजीवकत्व प्रसाधयितु मुद्रियमाणानि विराजन्ते किल । अद्यापि अमुद्रितग्रन्थाना,
केवल पाण्डुलिपिवद्धाना सख्या लक्षपरिमिता सस्याभितिक्रमते मुद्रियमाणाश्च
सहस्रशो ग्रन्थमालारूपेण सस्कृतसिरीजइत्याख्या काशीत, काव्यमालाख्या मुम्बा-
पुरीत सुतरा सम्प्रकाश्यन्ते । पर सहस्राश्च विद्वांसोऽद्यापि सस्कृतभाषयैव व्यव-
हरन्ति भाषणलेखनादिकर्मणि इति विदितमेव नाऽत्र काचिदल्पुक्तिरिति ।

अत अखिलानु परिष्कृतभाषासु देववाणो भारती-समाह्वय सस्कृतभाषा
सर्वेते प्राचीना अपि अद्यापि जीवति न मृतेति कल्प एवानवद्य इति ।

भाषोत्कर्षदृशा द्वे एव भाषे एवञ्जातीयके ययो प्रयोक्तृभि सस्कृते
सम्पतायाश्च निर्माण कृतम् । तं च भाषे आर्यभाषा, सेमेटिकभाषा चेति ।
आर्यभाषा चैय, पुनर्द्वेषा विभज्यते पश्चिमो-पूर्वीति शाखाद्वयभेदेनेति । योरोप-
देशस्य सर्वा एव भाषा प्राचीना । अधुनाऽन्यश्च, ग्रीक-लैटिन-ट्यूटानिक-फ्रेञ्च-
जर्मन-इङ्गलिश प्रभृतय सर्वा अमी भाषा आर्यभाषास्वेवान्तर्भवन्ति । वस्तुतस्तु ता
इमा सर्वा आर्यभाषात एव प्रादुरभूवन् इति भाषातस्त्वविद आचक्षते । पूर्वी-
शाखानुबन्धिन्यो च—ईरानी भारतीयति द्वे भाषे । ईरानीभाषेय जिन्द भाषेति
नाम्नापि व्यवह्रियते । भारतीयशाखा च सस्कृतपदेन व्यपदिश्यते । आर्यभाषासु
सस्कृतभाषैव प्रधानपद जुवते । सम्प्रति लब्धप्रचारा निखिला अपि भारतीयभाषा,
द्राविडीभाषावर्ज, सस्कृतत एव लब्धप्रसवा इति विमर्शका आकलयन्ति । प्रवृत्ति-

१ Even at the present moment, after a century of English rule and English teaching, I believe that Sanskrit is more widely understood in India than Latin was in Europe at the time of Dante' (India, What Can it Teach us ?)

प्रत्ययादिसंस्करणं सस्कृतत्वादिय सस्कृतभाषेत्युच्यते । तद्भिन्नाश्च प्राकृतभाषेति पदेन परिभाष्यन्ते । वस्तुतः सस्कृतत एव प्रभ्रदयापभ्रस्य वा गृहीतजन्मपरिग्रहत्वात्ता प्राकृता समाख्यायन्ते । सस्कृत हि प्रकृतिस्तत आगत प्राकृतमिति तद्व्युत्पत्ते ।

भाष्यमाणत्वादिय भाषेति पदेन परिभाष्यते भाषणादिव्यवहारविधुरा तु सा कथं भाषापदमलङ्कुर्यादिति प्रश्नोऽपि खलु दुरुत्तर एवति ।

अथैतदपि विचारणीयं भवति यदि नाम सस्कृतभाषेयं भाषणलेखनादिषु व्यवहृता नाभविष्यत् तर्हि सस्कृतसाहित्ये भाषणादिचर्चाऽपि क्वचिन्नोपालप्स्यत । लभ्यते च सा बहुन । यथा — भगवता शङ्कराचार्येण मण्डनमिथ्रघाम्नो जिज्ञासाविषयकं प्रश्नं कृतं तदा तदुत्तरं निम्नाऽङ्कितेन पद्येन दत्तम्—

स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं कीराङ्गना यत्र गिरि गिरन्ति ।

द्वारमथनीडान्तरमतिरुद्धा जानीहि तन्मण्डनमिथ्रघाम ॥

अपि च 'न वदेद् यावन्ती भाषा प्राणं कण्ठगतैरपि ।' इत्यादिभिर्वचोभिः स्फुटं ध्वन्यते यद् भाषेयं पुरा किलासीदेव भाषणलेखनादिव्यवहारसमुपमुञ्जाना । एव स्थितेऽपि सस्कृतभाषाया मृतत्वमभिमन्यमानं कश्चिदनाकलिततत्त्वं कथमिव विदुषामादरास्पदं भवेद् इति ।

सस्कृतसाहित्ये इतिहासवैरल्यम्

सस्कृतसाहित्ये इतिहासवैरल्यविषयकं प्रश्नोऽप्यतीव जटिलः । तत्कारणं प्रतिपादयन्तं केचन पार्श्वात्यविपश्चित्तं व्यवतिष्ठन्ते यत्पुरा भारते इतिहासाध्ययनाध्यापनपरिपाटघेव नासीत् । न केवलं त एव, अपितु भारतीया अपि तानेवानुवदन्ति । इयद्यावत्ते घोषयन्ति यत् खल्वितिहासो नामेत्यपि ते न जानन्ति स्म । भारतस्यावर्नातिं प्रति चेदमप्येतदेकमन्यत्तत्कारणत्वेन पुरस्सरीकुर्वन्ति कारणान्तरेषु यत् न कोऽपि देशः प्राचीनेतिवृत्तमन्तरोन्नतिपथमारोहति इति । सेयमुक्तिस्तेषां नियद्यावत्सध्यता विभक्ति इति किञ्चिदिह विवेचनीयम्—

यदि पुरा भारतीया इतिहासमेव न जानन्ति स्म तदा सस्कृतसाहित्ये पद्ये पदे इतिहासपदप्रयोगस्य किं प्रयोजनमिति एकं प्रश्नः । दृश्यते च इतिहासशब्दोऽनेनैव त्राह्यणग्रन्थेषु 'इति ह आस' इति पदं पीनं पुन्येन पठ्यमानम् । छान्दोग्योपनिषदि नारदसनत्कुमारसवादे—

"ऋग्वेदं भगवो अध्येमि यजुर्वेदं सामवेदं आयुर्वणमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमिति ।" भगवता यास्काचार्येणापि निरुक्ते ऐतिहासिकप्रदर्शन-

प्रसङ्गे 'इत्यंतिहासिका' अत्र 'इतिहासमाचक्षते' इत्याद्या प्रयोगा बहुश उदाहृता । इतिहासज्ञानाभावे कथमितिहासपदप्रयोगः, इत्यपि विचार्यम् भवति । अपि च —

'इतिहासपुराणाम्या वेद समुपबृह्यते ।

विभेत्यल्पश्रुनाद्वेदो मामय प्रहरेदिति ॥ [महाभारते]

इत्याद्या प्रसिद्धा सूक्तयश्च कथमिव सङ्गच्छेरन्, चेदितिहासज्ञता भारतीयानामङ्गीक्रियेत इति । श्रीमता कविराजेन राजशेखरेण काश्मीरकेण 'काव्यमीमासाया मितिहासनामोल्लेख किमर्थकः ? "इतिहासवेदधनुर्वेदौ गान्धर्वामुर्वेदावपि चोपवेदा" इति [काव्यमीमासाया द्वितीयाध्याये] ।

अपि चान्यत्र काव्यमीमासायामेव "परिक्रिया पुरातन्य इतिहासगतिद्विवा ।" इतिहासस्य गतिद्विविध्य इतिहासानभिज्ञेन तेन कथञ्कार प्रतिपादित सम्भवेत् ? अतः भारतीयः इतिहासपठनपाठन न विदन्ति स्म, भारते इतिहासलेखनप्रणाली नासीदित्यादिधारणा वंदेशिकाना नितरा विभ्रमविलसिता ।

किञ्च त्रैस्तद्वादशशतकसम्भवेन काश्मीरकेण महाकविकल्हणैः प्रणीता राजतरङ्गिणी ऋमबद्धेतिहासप्रणिबद्धाऽद्यापि विलसति भारतीयानामितिहासलेखनचतुरोसाध्यमादधाना । नासीत्तदानीमस्मिन् पुण्यक्षेत्रे भारते वर्षे वंदेशिकाना कटाक्षपाताऽपि । किमेतावता, एतादृशा बहुबोज्यपीतिहासप्रणया आसन् पुरा इति समर्पितम् भवति ?

बुतूहलास्पदन्त्विद यत्ते रामायणमहाभारतादिग्रन्थानामितिहासिकत्व निरस्पन्तोऽपि वेदेषु इतिहास प्रणिभाल्यन्ति । यदि प्राचा भारतीयानामितिहासज्ञानमेव नासीत् तदा वेदेष्वितिहासप्रतिपत्ति कुत समुच्छलिता ?

न च यास्वाचार्येणापि 'तत्र ब्रह्मेतिहासमिथ ऋडमिथ गायामिथ भवति ।" इति वेदानामितिहासिकताङ्गीकृता । किञ्च इपित्सेण-शान्तनु-देवापि-पिजवनपुत्र-मुदाम-कौशिक-विश्वाभिप्रभृतीना वर्णनं कथं वृत्त निरवने ? इति वाच्यम्, इतिहासवादिना पक्षस्यैव तत्रोद्भूतत्वात् । स्वयं कृतार्थेन स्वतन्त्रतया वृत्तेन तद्विभिन्नार्थेन च तत्परिहारात् । यथा ऐतिहासिकपक्षमालम्ब्य वृत्रोऽमुरविदोष । यास्वमतानुगुण्येन च वृत्रो मेघः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । इतिहासपदञ्चात्र भाषापरम् आस्थानवचनं वा न त्वितिवृत्तार्थकम् । वस्तुतः अर्थवादमात्रमेव अत्रेतिहासपदार्थः । गायामुत्सेन वेदस्वर्षावबोधनप्रयोजनवत्त्वादर्थवादरूपा एव ते इतिहासमासा । वस्तुतः तास्विवदृशा तु प्रणिभास्यमाने स्फुटं ह्येतद् विज्ञातं भवति यद्वेदेषु अनित्येतिहासलेखोऽपि नाऽन्येवेति । आस्थानविशेषो हि नाम यः स एव विलेतिहासपदार्थोऽस्मिन् भवति इति दिक् ।

संस्कृतभाषैव विश्वभाषापदवीमर्हति *

तदेवञ्जानीयवैरक्तगरिष्ठगुणगरिष्णा सुतरामेतत्प्रतिपत्तु पायंते यत्संस्कृत-भाषैव विश्वभाषापदमर्हतीति । विषयममुमधिकृत्य किञ्चिदिवान विविच्यते । विश्वस्मिन् जगति यावत्यो भाषापदार्हाः संस्कृत-प्राकृत-लैटिन-ग्रीक-इंग्लिश-भाषा-तत्रतत्र देशेषु लब्धप्रमरा दृश्यन्ते तामु श्रेष्ठत्वेन, सौष्ठवेन, परिपूर्णत्वेन, सार-ल्येन, माघुर्यादिना, यथाहंगुणगरिष्णा, सर्वोत्कृष्टत्वेन च या विलमतितरा सा तु खलु संस्कृतभाषैव । अन्यस्या कस्यामपि भाषाया न तादृश सर्वाङ्गपूर्ण व्याकरणम्, नापि तादृश शब्दकोष, न च तादृशी वैज्ञानिकी लिपि वर्ण माला वा विद्यते, यादृशी संस्कृतभाषायाम् । संस्कृतभाषाया यल्लिख्यते तदेव पठ्यते न मात्रयाऽपि ततो मिथने । अन्यासु भाषासु तथा नास्ति । लिख्यतेऽप्यत् पठ्यते चान्यत् । तद्यथा आङ्ग्लभाषायाम् लिख्यते Know वनो पठ्यते च नो, But वट पठ्यते, Put च पुट इति पठ्यते । किं हेतुकोऽयं भेद इति कारणं पृष्ट्वा प्रतिबदन्ति ते इदं स्वयमेवावगतम्भवति । एतदवगतमाहोस्वित् कदवगतमिति तु खल्वीश्वर एव वेत्ति (It is understood God knows whether it is understood or misunderstood.) इति प्रज्ञावन्त एव विभावयन्तु । एव शतशः शब्दाः सन्ति तादृशाः येषां लेखनमन्यादृशमुच्चारणञ्चान्यादृशमिति कीदृशोऽयं विभ्रमविलासः ।

किञ्च—भाषोच्चारणोपयिका यावन्त कण्ठतात्वादिस्थानविशेषसमुद्भूता ध्वनिविशेषा न तावन्त सर्वे संस्कृत विहाय अन्यासु भाषासु सम्भवन्ति । यथा—आङ्ग्लभाषाया तकारो नास्ति । फ्रेंचभाषाया टकारडकारौ न स्तः । आङ्ग्ललिप्या पुन चकार, घकार, ठकार, छकार, फकार, खकार, थकारश्च न स्वतन्त्रमत्ता लभन्ते संस्कृतभाषाया तु पुन स्वतन्त्रसत्ताकास्ते । किं बहुना वर्णाणां चतुर्थस्या-क्षरस्य सर्वथा अभाव एव तामु तामु आङ्ग्ललिपिपिन्ढ्यासु भाषासु दृश्यते । ईदृश वर्णवैकल्यं नाम किन्नास्म्युपहासास्पदम् ? मर्वांसामपि योरापीयभाषाणां वर्णमालायां समानाकारत्वाद् सा अपि तद्दोषदुष्टा एवेति कृत्वा आङ्ग्लभाषा-वत्ता अपि विश्वभाषापदवीं नार्हतीति ।

यथा हि वर्णदारिद्र्यं तथा शब्ददारिद्र्यमपि तत्र नमनतया नरीनृत्यति । तद्यथा सूर्यवाचकं केवलं एक एव शब्द 'सन' (Sun) इति । चन्द्रमसं कृतेऽपि एक एव केवलं 'मून' (Moon) इति । जलवाचीशब्दोऽपि एक एव 'वाटर' इति इत्यमेव सहस्रशः सन्तिशब्दाः तामु तामु भाषासु पर्यायान्तरबुद्धिताः । परन्तु संस्कृतशब्दकोशं खल्वपूर्वं । एकैकस्य वस्तुनोऽनेकानि नामानि विलसन्ति । यथा

सूर्यस्य पर्यायवाचित्वेन---'खगविहङ्गविपन्मणिभानवो हरिभगेननिदाघकराद्रयः ।
दिनमणिस्तरणिश्चदिनप्रणी-' इत्यपूर्णश्लोकेनैव क्रियन्ति नामानि समुपश्लोकि-
तानि । तदियमार्याणामस्माक भाषेय सर्वैतराद्यत्वात् सर्वया धन्या सर्वमान्या
च भवति । स्थाने एवोक्त वेनापि क्विना --

“अपूर्वं कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारती ।”

‘अन्यश्चापि एको हेतुरस्या विश्वभाषापदवीयोग्यत्वे । स चाय यद्भाषाया
भूषणभूता, शोभाधायका ये यमकानुप्रासश्लेषविरोधाभासादय परस्सहसा अल-
ङ्कारास्ते सस्कृतवाण्या यथा समुपलालिता न तथा कस्यामपि इतरभाषायामुप-
लभ्यन्ते । इदमपर महत्त्वलु वैशिष्ट्य सस्कृतभाषाया भाषान्तरेभ्य । एव-
मन्येऽपि समुत्कर्षा सस्कृतभाषाया समुल्लसन्ति न ते विस्तरभिया अत्र
विविच्यन्ते ।

तदेवञ्जातीयका बहवो हेतवो भवन्ति ये सस्कृतभाषाया विश्वभाषापदा-
हृत्त्वम्मुक्तकण्ठत सङ्गिण्डिमनाद निनदन्ति । या किल भाषा शक-हूण-यवनादिभि-
भारतवर्षमात्मसात्कुर्वद्भि, या च किल व्यवहारभाषातोऽपि वहिष्कुर्वद्भि.
सतधाञ्जहेलिता, या च पुन राजकीयभाषासु नृपुणी सम्पादयद्भि केवलमात्रम-
र्याजनेपरै पार्थिवभागप्रवर्णैरुदरम्भरिभिर्भारतीयैरपि नेयमथंखरी विद्येति कृत्वा
चिरादनादृताऽपि पञ्चे गौरिवावसीदन्ती आसेतुहिमाचलमद्यापि केनापि भास्वरेण
प्रभावेण दीव्यन्ती राजतेतराम् । नून ते विप्रकुलावतसा मानवहसा भूसुरा अत्रा-
स्माक कोटिश धन्यवादानर्हन्ति ये सत्यपि वृत्तिकार्ष्ये, भौतिकान् भोगानवहेत्य
गायत्रीपुरश्चरणपरायणैरेव मधुखरी वृत्तिमालम्ब्यापि, 'गोपाय मां शोबधिष्टेऽहम-
स्मी'ति सरस्वत्यादेस परिपालयद्भि एष विद्याशोबधि परिरक्षित प्राणपणेनाऽपि ।

सेय भव्या दिव्या प्रौढा चाऽम्बरवाणी इदानी सम्प्राप्ते हि स्वातन्त्र्य-
स्योदयकाले^१ विश्वजनहिताय, सासृत्तिकैक्यप्रतिष्ठापनाय, विश्वस्मिन् जगति
चार्यससृते पुन प्रसाराय, ससृत्तानुरागिभिर्विद्वद्भि प्रशासनेन च सा
भूयस्तरमुपबृहणीया, अनुप्राणयितव्या, विश्वभाषापदवीञ्चोपलम्भनीयेत्यस्माक
हार्दिकी अभ्यर्थना विद्वत्तल्लजेभ्य गीर्वाणवावप्रणयिभ्यो भारतीयेभ्य इव
वन्देगिबेभ्योऽपि ।

१. नून ऋस्त १९४७ तमः सम्बत्सरोऽयं भारतस्येतिवृत्ते स्वर्णाक्षरं-
दोल्लीलतो भवेत् तत्रापि अगस्तामासस्य १५ तमस्य दिवसस्य निशीथकालः यदा
भारतीयं दिष्ट्या सर्वाङ्गपूर्णं स्वातन्त्र्यं भगवदनुकम्पया स्वतप-पुण्यप्रभावेण च
समुपलब्धम् ।

एतच्च सस्कृतसाहित्य मन्यामहे विश्वंसांम्राज्यमस्थापनाय, विश्वबन्धु-
त्वोज्जीवनाय, विष्वक् शान्तिमुरतरसमारोपणाय च अस्ति विमपि मानवेभ्यो
भगवदुपायनीकृत दिव्यतमन्नाम तत्त्वम् । अतएवेदानी सा खलु देववाणी लोच-
हितकाम्यया सर्वे सम्भूय सर्वप्रयत्नेन पुन समुद्धरणीयेति ।

तादृशस्य महनोजस्य सस्कृतवाङ्मयस्य ररक्षण, सर्वद्वन्द्व, सदनसन्धान,
गभीरगवेपणञ्च सर्वेषां विदुषामैदम्प्राथम्येनानुष्ठेय कर्तव्यमस्ति विशिष्य
तु भारतीयानाम् ।

तदेवविषय विविध प्रयोजनजात विमृश्य स्वल्पशक्तिनाऽपि मया यावद्वुद्धि-
बलोदय परिश्राम्यता सम्प्रत्युपलभ्यमानसाधन सौकर्यमनुसन्धाय सम्यगालोडनञ्च
विधाय अस्य महतो गीर्वाणवाणीमहार्णवस्य, तस्माज्जाज्वल्यमानानि परम-
भास्वराणि रत्नानि च समुद्धृत्य ग्रन्थेऽस्मिन् नावधानतया यत्नेन सङ्कलितानि ।

अथैतदप्यनावधेय भवति, यत्तथा कुर्वता मया न कस्यचित् पक्षस्य
सण्डन न च मण्डन वा व्यधायि, प्रत्युत तत्तत्सिद्धान्तानां याथाार्थेन सारभूतानि
तत्तद्वस्तुतत्त्वान्येव स्फटिकमणौ जपाकुमुमलौहित्यवद् इदमित्यन्तया तत्तत्पूर्वा-
चार्यप्रथितसिद्धान्तानां सत्यस्वरूपप्रतिपत्तये प्रतिविम्बीकृतानि । तथापि चेदत्र
किञ्चिदप्रतिपन्न विप्रतिपन्न वा तत्त्वमवभासेत तद् विपश्चिद्भिः शोधनीयम् ।

किञ्चान्न 'नामूल' लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ।' इति मल्लिना-
योक्तिमनुसृत्यैव सर्वमुद्धृतङ्कितम् । तदत्र प्रेक्षावन्तो किपश्चित्त एव प्रमाणम् । स
एष मामकीन श्रम कियन्मात्र सफलीभूत मुसम्पन्नो वा सञ्जात इत्यस्मिन् विषये
तु विशेषज्ञा दोषज्ञा एव निरूपीभविष्यन्ति । अस्माभिस्त्वेतदेवाम्यर्थयितुं शक्यते—

नाऽस्माभिरधिक्षिप्ता गुरव क्वापि महर्षय ।

'विमर्श' दर्पणे ह्यस्मिन् याथातथ्येन विम्बिता ॥

तथापि —

प्रमाणसिद्धान्तविरुद्धमत्र यत्किञ्चिदुक्तं मतिमान्द्यदोषात् ।

यात्सर्घंभुत्सार्धं तदार्धंक्षित्ता प्रसादभाष्याय विशोषयन्तु ॥

अथ तत्र या सरला सुगमा प्रासादिकी च भाषासरणिं समालम्बिता मन्ये
साऽप्यनुवाचकानां मनसः प्रीतये कल्पेत । यच्च क्वचित्तत्सन्धिवन्धो नोपलालित-
स्तदपि केवलमुच्चारणसौकर्यमनुसन्धार्यैव, 'सन्धीना विवक्षाधीनत्वा'दिति पातजल-
शासनमवष्टभ्येति 'सा विवक्षामपक्षते' इति वैय्याकरणमान्यतामुद्दिश्येति वा ।

यद्यपि मादृशस्य स्वल्पशक्तिमतस्तादृशविशालवाङ्मयमहार्णवोन्मन्थनेन

तत्सारभतनवनीतसमुद्धरणाभिनिवेशोऽय नून वालचापलमेवानुहरति, यतो दुर्बलाङ्गस्य विपमे पथि सञ्चरण खलु दुःसाहसमेव केवलम् । उक्तञ्च, 'अपथे पदमर्पयन्ति हि, श्रुतिवन्तोऽपि रजोनिमीलिता' इति । तथापि वाग्देव्या सपर्यापर्युत्सुकेन चेतसा यन्मयाऽनुष्ठित मन्ये तत्र कथञ्चिदप्यनधिकृतम् । यत् सर्वे हि खलु वाग्देवतासमाराधयितार साधिकारास्तत्सपर्यामारचयितुम् । इत्याकलयतैव मया सस्कृतसाहित्यविमर्शाख्योऽय तादृश स्वतन्त्रो ग्रन्थ श्रद्धाञ्जलिरूप भगवत्याः सरस्वत्याश्चरणारविन्दयो परमप्रह्वीभावन विरच्य समर्पित ।

कवीन्द्रकृन्दैरभिवन्दिताया वाग्देवतायाश्चरणारविन्दे ।

इमं हि गोर्वाणमिरा विमर्शं पुष्पाञ्जलिं मञ्जुलमर्पयामि ॥

आशास्यते च सा किल भक्तवत्सला करुणामसृणुहृदया वाग्धिदेवता तमवश्यमेवाङ्गीकृत्य सा करुणाभङ्गितरङ्गितैराशीवंचोभि सुतरा सम्भावयिष्यतितरामिति ।

इयञ्चापरा प्रार्थना सुरभारतीभक्तेभ्यो गुणैकपक्षपातिभ्यो विद्वद्भ्यो यदस्मिन् महति कर्मणि प्रवृत्तस्य मे चेन्मानवनिमगसुलभा प्रमादाः सम्भवेयुर्नाम ते करुणाद्रंहृदयं भवद्भि सकरुण परिमर्षणीया । सानुग्रहञ्च ते सूचनीया येन द्वितीये सस्करणे कृतज्ञताप्रकाशनपूर्वकं ते प्रकाशयेन् । एवं सफलवितव्यश्च ममाम प्रयासो ग्रन्थस्यास्याध्ययनाध्यापनपर्यालोचनादिनति दाम् ।

उपसंहृतौ च श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यमुनिपादवचोभिर्ह्यस्तुत्य भगवती वाग्देवता विरमामि । अथि भगवति वाग्देवते ।

'प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनोराजनविधि ;

मुधासिक्तेदचन्द्रोपलजललवंपर्यरचना ।

स्वकीयैरम्भोभि सन्निधिसोहित्यवरणम्,

एवदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि । घाचा स्तुतिरियम् ॥

इति न शुभञ्च भूयात् ।

मवन् २०१३, श्रावणमासे स्वातन्त्र्यदिवसे
भारतीप्रतिष्ठान, आनन्दपुर्या, ममराष्ट्रनगरे,
उत्तरप्रदेशे (भारते)

विदुषा वरावद
शिविराजो द्विजेन्द्रनाथ

कृतज्ञताप्रकाशनम्

तदित्ये विमर्शविषये यत्किमपि प्रयोजनप्रयोजकतया वक्तव्यमासीत् तत्सर्वं प्रतिपादितमेव प्राक् प्रास्ताविके तदिदानीं शिष्टाचारपरम्पराप्राप्त कार्त्तन्-प्रकाशनपुरस्सर धन्यवादादिप्रदानमवशिष्यते । तत्र तावद्—

एतस्मिन् ग्रन्थे प्राचामर्वाचा प्राच्याना पाश्चात्यानाञ्च येषां केषामपि विदुषा मुद्रिता अमुद्रिता वा ग्रन्थास्तद्गतविचारधाराश्च परामृश्य विनिर्दिष्टा-स्तेषां सर्वेषां नतेन हृदयेन मूर्च्छोपकारभारमुद्धृत्य कृतज्ञतामावहामि । यैश्च मामुरे-विद्वद्भक्तैः ग्रन्थममुमुद्दिश्य शुभसम्मतिर्नि प्रदाय अनुगृहीत, यैश्च पुनर्यथा कयापि विषया माहाय्यमाचरद्भिराप्यायितस्तेभ्यो महानुभावेभ्य कृतज्ञतया शतशो हार्दिकान् धन्यवादानुपहरामि । न तेषां हृदयेनामिनन्दनादृते कमप्यन्यमृण-निर्यातनपथमृत्युत्वामि । पर तेषां नामाञ्जनस्मरणन्तु किल महते दोषाय स्यादिति तदत्र पुरस्त्रियते —

(१) विद्यावाचस्पतिमहाभाग महामहोपाध्याय श्री प० गिरिधरसम्भा चतुर्वेदे (डायरेक्टर ऑफ सस्कृत स्टडीज, हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी) ।

(२) महामहोपाध्याय श्री प० नारायण शास्त्री त्रिस्ते कविकुलगुरु साहित्याचार्य (भूतपूर्वं प्रिन्सिपल गवर्नमेंट सस्कृत कालेज, बनारस) ।

(३) निखिलशास्त्रनिष्णात श्री प० सभापति उपाध्याय एम० एल० सी० (प्रिन्सिपल विरला सस्कृत कालेज, लालघाट, बनारस) ।

(४) सकलशास्त्रपारदृक्वा प० महादेव पाण्डेय, सस्कृतमहाविद्यालयस्य विभागाध्यक्ष । (हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी) ।

(५) विद्वद्धौरेय श्री डा० वामुदेवशरण अग्रवाल एम० ए०, पी०-एच० डी०, डी० लिट्० (प्रोफेसर आफ इण्डोलॉजी, हिन्दू यूनिवर्सिटी, बनारस) ।

(६) परमपण्डित श्री डा० सूर्यकान्त एम० एल० सी०, एम० ए०, डी० लिट्०, डी० फिल० मयूरभञ्ज प्रोफेसर, सस्कृत तथा पाली विभागस्य अध्यक्ष

(हिन्दू यूनिवर्सिटी बनारस)

(७) निखिलशास्त्रनिष्णाता व्याकरणदर्शनसाहित्याचार्या श्री ५० कुवेरदत्तशास्त्रिणं खुर्जागरस्थसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रिंसिपलमहोदया ।

(८) विद्वद्भार्या कविकर्मकुशला श्री जयन्तकृष्ण दवे एम० ए०, एल०एल०बी० एडवोकेट विरदभाज विश्व-संस्कृत-परिषद प्रधानमन्त्रिमहाभागा, बम्बई ।

अन्यैर्महानुभावैरस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने प्रेरणाप्रदानेन प्रयोज्य-प्रयोजकतया साक्षात् परम्परया वा अनुग्रहकर्तृभिः मुद्रण लिपिसम्पादन-प्रफुल्लसोधनादिवर्गिण्यदमूल्य साहाय्य प्रदत्त तेभ्योऽपि निम्नाङ्कितेभ्यः —

(९) श्री आचार्य ५० देवदत्तशास्त्रिण्यो वाराणसीय गवर्नमेण्ट संस्कृत महाविद्यालयस्य दर्शनविभागाध्यक्षेभ्यः ,

(१०) श्री वेदशिरोमणि ५० आर्येन्द्रशर्मसाहित्याचार्येभ्य एम० ए० उपाधिधारिभ्यः ,

(११) भमापत्यनिवेशोपाय आयुष्मते साहित्यरत्नाय प्रो० रामकुमार-शर्मणे बी० एस०-सी० एच० उपाधिभूते संस्कृतविदुषे ;

(१२) श्रीमत्यै सौभाग्यवत्यै मदीयधर्मपत्न्यै विदुष्यै गार्गदिव्यै च ; मदीयानि भूयासि दुभाशीर्वासासि समुल्लसन्तु धन्यवाद्पुरस्सरम् ।

अन्येभ्योऽपि, न्य० इण्डिया प्रेसाध्यक्षेभ्यः परमसौजन्यशालिभ्य श्री वेदप्रतविद्यालङ्कारमहोदयेभ्यः, येषां सौहादेन ग्रन्थोऽयं सम्मुद्रितः, अथाऽपि व्याकरणसाहित्यधुरन्धरेभ्यः पण्डितप्रवर-श्रीशान्तिस्वरूपशर्मवेदालङ्कारेभ्योऽपि येषामवारणसहयोगेन पूर्णमनोयोगेन च ग्रन्थोऽयं सुसंस्कृतः सौन्दर्येण च हृदयावजं सम्पन्नः, मदीयां शतशो धन्यवादा विलसन्तु ।

अन्ते च—

श्रीमद्भ्यः मम प्रेष्ठेभ्यः श्रेष्ठिप्रवरेभ्यः श्रीमणिलाल टी साहेभ्यः हार्दिकी धन्यवादवति वितरामः । येषां गीर्वाणवाणी प्रति भूयसी भक्तिमत्प्रमेयामनुरक्तिञ्च स्मार स्मारमद्यापि न तृप्यति ममान्तरङ्गम्, ये च सत्पुत्रसस्वतीसेवा विधातुः सततं समुत्पन्नया प्रवेदिरे, ये च हन्त दैवदुर्विलमिताद् अकाल एव वृत्तान्तेन कवलीवृताः । ह्यो ! शर्वद्वेषा भक्तिव्यथा केन वा वारयितुं शक्या ? इति प्रवृत्तेनियमस्यानुल्-क्षणीयतां दर्शयितुमिव स्वगंङ्गता, येषां प्रखरप्रेरणैवास्य ग्रन्थस्य निर्माणबीजम-भूत् । हन्त !

चिन्तयत्यन्यथा जीवो हर्षचरितमानस ।

विधिस्त्वेप महावैरी कृष्णे वार्यमन्यथा ॥

परन्तु तत्र हर्षविषयोऽयं यत्स्वर्गायथेष्टिरत्नानामेषा पुण्यशीलया घर्म-
पत्न्या श्रीमत्या प्रमिलादेव्या, तत्प्रतिविम्बरूपेण तदीयज्येष्ठतनयेन नयविनयशील-
वताऽऽप्युष्मता विदुषा सनत्कुमारेण च स्वर्गास्त्वानामपि स्वपूज्याना मनीषित सफल-
यितु तत्पुण्यस्मृतौ ग्रन्थोऽयं परमश्रद्धया प्रकाशता नीतः । अतः तावुभावपि मया
घन्यवादमच्चिर्वराशीर्वाचोभिः सम्भाव्येते । किं बहूनाः—

अन्ये चापि महाभागा नामतो ये न सस्मृताः ।

ते सर्वेऽपि प्रसीदन्तो घन्यवादान् भजन्तु मे ॥

विदुषा विधेय

कविराजो द्विजेन्द्रनाथः

सम्बत्सरपरिज्ञानतालिका

प्रायशः भारते पञ्चविंशतिसख्याकाः सवत्सराः प्रचलन्ति । तेषु प्रसिद्धास्तु किल कलि विक्रम-शकः क्रैस्ताख्याः चत्वार एव । ग्रन्थेऽस्मिन् कालनिर्देश-प्रसङ्गे बहुशो लब्धप्रचारत्वात्सुविधाजनकत्वाच्च क्रैस्तसवत्सरस्यैव प्रयोगः कृतः । स खलु सस्कृतानुरागिभिर्मर्पणीयः ।

परन्तु उक्तेषु चतुर्षु सवत्सरेषु कस्याप्येकस्य बोधे सति कस्याप्यभिलपितस्य ज्ञानं सम्भवितुमर्हति तत्तालिकाऽधस्तात् दीयते ---

(१) कलिसम्बत्सरारम्भः कलियुगारम्भसमयात् सञ्जातः । अतः शकसम्बत्सरात् कलिसवत्सरस्य जिज्ञासुना शकसम्बत्सरे ३१७९ सख्यायोगे कृतः कलिसम्बत्सरः फलितो भवति ।

(२) एवमेव शकसवत्सरारम्भः क्रैस्ते ७८ तमे वर्षे जातः । तस्मात् क्रैस्तसम्बत्सरपरिज्ञानार्थं शकसवत्सरे ७८ सख्यायोगात् क्रैस्तसवत्सरः फलितो भवति । इत्यमेव शकसवत्सरावबोधार्थं क्रैस्तसम्बत्सरात् ७८ सख्यान्यूनीकरणात् शकसवत्सरः फलितो भवति ।

(३) किञ्च विक्रमसवत्सरस्य प्रारम्भः क्रैस्तपूर्वं ५६-५७ तमे वर्षे सञ्जातः । तस्माद् विक्रमसवत्सरात् क्रैस्तसवत्सरस्य परिज्ञानार्थं ५६ सख्या न्यूनीकरणीयाः फलितः क्रैस्तसवत्सरः । एवमेव क्रैस्तसवत्सराद् विक्रमसवत्सरावबोधार्थं क्रैस्ते सवत्सरे ५६ सख्या योग्याः, शकसवत्सरज्ञानार्थञ्च वैक्रमात् $७८ + ५६ = १३४$ सख्या न्यूनीकरणीयाः ।

अनया सरण्या एवस्मिन् सवत्सरे ज्ञाते सति अन्यस्येष्टस्य ज्ञानमपि सुगमं सम्भवतीति ।

विषय-सूची

परिच्छेद	प्रकरणम्	पृष्ठ सख्या
	(पूर्वार्धभागः)	
प्रथमः	परिच्छेद वेदप्रकरणम्	१—८८
द्वितीयः	वेदिकप्रकरणम्	८९—१६३
तृतीयः	पददानप्रकरणम्	१६४—२६२
चतुर्थः	मान्प्रदायिकदानम्	२६३—३८४
पञ्चमः	नास्तिकदानम्	३८५—३९६
षष्ठः	पुराणागमसाहित्यम्	३९७—३३४

(उत्तरार्धभागः)

सप्तमः	परिच्छेद लौकिकसाहित्यप्रकरणे वादिमहाकवि वाल्मीकि—महाकवि व्यास ।	३३९—३६९
अष्टमः	परिच्छेद लौकिकसाहित्यप्रकरणे महाकवि नास—कालिदास—अवधोप ।	३७०—४३५
नवमः	परिच्छेद लौकिकसाहित्यप्रकरणे	४३६—५४१

महाकवि. मनु मेष्ठ—भारवि—भट्टि—माध—कुमार-
दान—रत्नाकर—धम्मद्र—श्रीहर्ष—गिबस्वामी—
पद्माप्त, पात्रक पत्तिराज—पत्तिराजो ज्ञानाय—
श्रीहरिचन्द्र—महामुनि पाणिनि—घटकर—मनु हरि-
विद्यारथ्य मरम्बनी—प्रकाशवर्ष—अमरक—शामभट्ट—
जादर—अन्हा—आनन्दवदन—अण्णदीपति—वर-
रवि—रवीश्वरी विग्निवा—रविगत्रो लीलागत—भोज-
राज—अमितगति—अये जैनवचन—दिवाकर—भट्ट-
नन्ट—गावडनाथाय—धनञ्जय—दामादरुप्त—बहा-
—निगाटन—चद्रक—मद्रमव—मयूर—विन्हा ।

परिच्छेद प्रकरणम्

पृष्ठसंख्या

दशम परिच्छेद लौकिकसाहित्यप्रकरणे गद्यसाहित्यम्

५४२-५७३

✓ महाकवि सुबन्धु—महाकवि वाण—महाकवि दण्डी ।

एकादश परिच्छेद लौकिकसाहित्यप्रकरणे नाट्यशास्त्रम्

५७४-६१७

नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव—महाकविः भवभूति—श्रीहिपं वद्वेन
—श्रीभुरारि—जवीश्वरी मोरुका—नारायणभट्ट—श्रीकृष्ण-
मिश्रो यति—दिडनाग—विशासदत्त—शूद्रक—अकाल-
जलद—राजशेखर—इतरे नाट्यकारा ।

द्वादश परिच्छेद लौकिकसाहित्यप्रकरणे

६१८-६८०

(चम्पूसाहित्यम्)—त्रिविक्रमभट्ट—अन्ये चम्पू-
वाच्यकारा । (कथासाहित्यम्)—गुणाढय—पञ्चतन्त्रम्—
हितापेक्षे—बृहत्कथामञ्जरी—कथारसारसागर—वेताल-
पञ्चविंशतिका । (अलङ्कारशास्त्रम्)—कोशमलङ्कारो नाम ?
—अलङ्कारशास्त्रप्रणेतार—अलङ्कारशास्त्रस्य सम्प्रदाया—
रमसम्प्रदाय—रौतिसम्प्रदाय—वक्रोक्तिम्प्रदाय—ध्वनि-
सम्प्रदाय—श्रीचित्तिसम्प्रदाय । (सङ्गीतशास्त्रम्)—धामान्य-
परिचय—सङ्गीतशास्त्रस्यावतरणम्—गतिवाच्यका—श्री-
जयदेव । (धर्मशास्त्रम्)—स्मृतिसाहित्यम्—मनुस्मृति—
याज्ञवल्क्यस्मृति—पारानरस्मृति । (अर्थशास्त्रम्)—राज-
धर्मविषयका ग्रन्था—अर्थशास्त्रस्य राजतन्त्रत्वम्—चौटलीया-
धर्मशास्त्रस्य प्राधान्यम्—किमिदमर्थशास्त्रे नाम ?—राजधर्म-
—उपवाचकुष्ठयम्—गुप्तचराणां वेग—मन्त्रिमण्डलं कीदृशं
स्यात् ?—कोशगरक्षणम्—रत्नमौक्तिकादिविचरणम्—भोटन्ता
वध्य—मन्त्रो-धनकला—चौटलीयाधर्मशास्त्रस्य मूलतय—
चाणक्यबाल—चाणक्यस्य अग्रा वृत्तय—चाणक्यापूर्वता
धापाया—चाणक्यस्यालौकिकप्रतिभासात्स्वत्वम्—वधे, वित्तु-
गुत्ताय नाम । (पद्मशास्त्रम्)—चामण्डलस्य प्रणेतारसम्प्र-
दायतन्त्रम्—चामण्डलस्य प्रणेतार । (गोत्रमाहित्यम्)—
गोत्रमाहित्यस्य विषयता—गोत्रमाहित्यप्रणेतार—अन-
योऽन्तोवाचि । उपगीता ।

संस्कृतसाहित्यविमर्शः

[पूर्वार्द्धभागः]

अम्यर्थना

स्तुता मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्तां पावमानी द्विजानाम् ।
आयुः प्राणं प्रजं पशुं कीर्तिं द्रविणं ब्रह्मवर्चसम् ॥
मह्यं दत्त्वा व्रजत ब्रह्मलोकम् ॥ (अथर्ववेदः)

सर्गादी स्फुरतां समप्रजगतां यः श्रेयसे जज्ञिवान्,
अर्यान्भ्युदयाय संप्रथितवान् तास्तांस्तु वैज्ञानिकान् ।
यश्चोष्ठावचभाषयान् विविधसद्विद्याभिरुद्योतवान्,
विश्वस्मिन् भुवने स वेदभगवान् नूयो जरीजृम्भताम् ॥

यत्प्रभापटलोद्भासा भासतेऽद्यापि भारतम् ।
दिव्यं तत् संस्कृतं ज्योतिरासंसारं प्रकाशताम् ॥

अथ संस्कृतसाहित्यविमर्शः

प्रथमपरिच्छेदः

वेदप्रकरणम्

केय सस्कृतभाषा नाम ? भाषाणा द्विविध्यं सस्कृतं प्राकृतञ्चेति । सस्कृतावतरणम् । भाषास्वरूपनिरूपणम् । वर्णसमाम्नायः ऋगुपज्ञः । ऋग्वेदस्य प्राथम्यम् । साहित्यं नाम किम् ? सस्कृतसाहित्यस्याविर्भावः । एकोऽपि वेदविषयभेदाच्चतुष्टयत्वगतः । वेदानामपीरूपेयत्वतश्च दर्शनोपपत्तिश्च । कोय वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिरुच्यते ? न केवलं मात्रा एव नित्या अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या । वेदे इतिहासमात्रम् । वेदे स्वरा, स्वराङ्कनप्रकारश्च । स्वराणां प्रयोजनम् । पञ्जादिस्वरानामप्येतेष्वेवान्तर्भावः । वेदपाठस्य विदुषिपरिरक्षणार्थं हि पदपाठादयः । वेदे पाठभेदः । वेदे ऐतिहासिकम् । वेदे वर्णाश्रमधर्माः । वेदे विविधानानविज्ञानोपदेशाः । वेदकालनिर्णयः । ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः ।

केय सस्कृतभाषा नाम ?

सस्कृतभाषेयः सर्वास्वपि विश्वभाषासु प्राचीनतमा इति समस्तभाषाणां सास्त्रविदा द्विष्टिमः ।

भाषान्तरविलक्षणविशिष्टं प्रकृतिरत्ययादिसंस्कारविशेषं संस्कृतत्वादियं किल सस्कृतभाषेति अन्वयसत्ता संभे । भाषा हि द्विविधा भूयते—'प्राकृतभाषा सस्कृतभाषा चेति । तत्र केचन—प्रकृति सस्कृत, तदाग्नप्राकृतमिति व्यवतिष्ठन्ते । अपरे तु शृङ्गसस्कृतोच्चारणाक्षमाणां प्राकृतभाषेयव्यावहारिकी भाषेत्याचक्षते । विद्वद्धरेण मार्कण्डेयमहाभागेन स्वकीयप्राकृतसर्वस्वाम्ये ग्रन्थेऽस्या प्राकृतभाषाया भाषा विभाषा-अपभ्रंश-संज्ञासौ-भेदाच्चत्वारो भेदाः सूत्रिताः । एतस्तच्चतुर्भेदभिन्नानां तासां प्रत्येकं चत्वारो

१ महाश्विः वास्मीरको विरहणः प्राह —

'यत्र स्त्रीणामपि विमनसः जन्मभाषावदेव ।

प्रत्यावाप्तं विलसति वचः सस्कृतं प्राकृतञ्च ॥ [विभ्रमाङ्कचरिते]

अथ संस्कृतसाहित्यविमर्शः

प्रथमपरिच्छेदः

वेदप्रकरणम्

केयं संस्कृतभाषा नाम ? भाषाणां द्वैविध्यं संस्कृतं प्राकृतञ्चेति । संस्कृतावतरणम् । भाषास्वरूपनिरूपणम् । वर्णसमाम्नायं ऋगुपज्ञः । ऋग्वेदस्य प्राथम्यम् । साहित्यं नाम किम् ? संस्कृतसाहित्यस्याविर्भावः । एकोऽपि वेदविषयभेदाच्चतुष्टयत्वगतः । वेदानामपीरपेयत्वतश्च दर्शनोपपत्तिश्च । कोयं वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः । न केवलं मन्त्रा एव नित्या अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या । वेदे इतिहासभावः । वेदे स्वरा, स्वराङ्कनप्रकारश्च । स्वराणां प्रयोजनम् । पङ्खादिस्वराणामप्येतेष्वेवान्तर्भावः । वेदपाठस्य विशुद्धिपरिरक्षणार्थं हि पदपाठादयः । वेदे पाठभेदः । वेदे ऐतिह्यभ्रमः । वेदे वर्णाश्रमधर्माः । वेदे विविधज्ञानविज्ञानोपदेशाः । वेदकालनिर्णयः । ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः ।

केयं संस्कृतभाषा नाम ? ~

संस्कृतभाषेयं सर्वास्वपि विश्वभाषासु प्राचीनतमा इति समस्तभाषाशास्त्रविदा इण्डिमः ।

भाषान्तरविलक्षणविशिष्टं. प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारविशेषं संस्कृतत्वादियं किल संस्कृतभाषेति अन्वयसज्ञा लेभे । भाषा हि द्विविधा भूयते—'प्राकृतभाषा संस्कृतभाषा चेति । तत्र केचन—प्रकृति संस्कृत, तदागतप्राकृतमिति व्यवतिष्ठन्ते । अपरे तु शृङ्खलसंस्कृतोच्चारणाक्षमाणां प्राकृतभाषेयं व्यावहारिकी भाषेत्याचक्षते । विद्वद्वरेण मार्कण्डेयमहाभागेन स्वकीयप्राकृतसंबन्धाख्ये ग्रन्थेऽस्यां प्राकृतभाषायां भाषा विभाषा-अपभ्रंश-पंशाधी-भेदाच्चत्वारो भेदाः सूत्रिताः । पुनस्तच्चतुर्भेदमिन्नानां तासां प्रत्येकं चत्वारो

१ महाकविः वास्मीरको विल्हणः प्राह —

'यत्र स्त्रीणामपि विमपरं जन्मभाषावदेव ।

प्रत्यावासं विलसति वचं संस्कृतं प्राकृतञ्च ॥ [विश्वमाकृचरिने]

भेदाः प्रतिपादिता । इत्थं प्राकृतभाषेयं 'षोडशभेदभिन्ना सम्पन्ना । संस्कृत-
भाषा तु पुनर्मातृपलालि य-गाम्भोर्वादिनिखिलातिशापिगरिष्टगुणगरिष्णा सर्वैः
महता समारम्भेणाद्रियमाणा समस्तसंस्कृतिवाद्यमयस्रजि मध्यमगिरिव
विलसन्ती राराजते ।

संस्कृतावतरणम्

विदितचरमेवात्र भवता विद्वन्मूढंन्याना विदुषाम् यत् संस्कृतं हि नाम
देवी वाक् । सेय देवैर्विद्वद्भिः व्यवह्रियमाणत्वाद्देवभाषेत्युच्यते । 'विद्वांसो वं
देवा' इत्युच्यते । संस्करणं संस्कृतत्वाच्च संबं सस्कृतमित्युच्यते ।

उक्तञ्च—

'संस्कृतं हि देवी वागन्वाहयाता महर्षिभिः' । इति ।

'भाषासु मधुरा मुख्या दिव्या गोर्वाणभारती' । इति ॥

१ तद्यथा—महाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राची, आवन्ती, मागधी, शाक्या,
चाण्डाली, शावरी, आभीरिका, हाक्की, नागरी, ब्राह्मणी, उपनागरी, कैंकयी,
पाञ्चाली, पेंशाची इति ।

इदमत्र प्रतिपत्तव्यम्—पूर्वं तावन् प्राकृतभाषेयं प्राच्य-प्रतीच्यभेदान्
द्विविधैवासीत् इति असौक्ष्म्यशालीप्रस्तरलेखाना प्राक्सम्पन्नबौद्धजैन-
ग्रन्थानां पर्यालोचनेनावगम्यते । तदनन्तरं गच्छति काले सा चतुर्धा
विभाग गता । पश्चिमाया दिशि सिन्धुतीरादारभ्य पञ्जायमु-
नयोर्मध्यगते मथुराप्रधाने प्रदेशे व्यवह्रियमाणा भाषा शौरसेनी ।
तस्याः शौरसेन्या एव प्रभेदाः गौजरी, आवन्ती, महाराष्ट्री चेति । एव
पूर्वस्या दिशि मगधदेशप्रविद्धा मागधी अद्वैतमागधी च सम्भूता । ता इमाः
प्राकृतभाषा एव सम्प्रति सर्वथापि भारते वर्षे विविधरूपेण भाष्यमाणा प्राचीन-
संस्कृतभाषान् एव विकारमान्ता, सिन्धी, पञ्जाबी, काश्मीरी, गौजरी,
बङ्गाओप्रभृतिभाषानूपेण व्यवहृति गता । दृश्यन्ते हि ता सुनिपुणमीक्ष्य-
माणाः सर्वा संस्कृतसाहित्यकीपाल्लब्धशब्दसमुदया प्राधान्येन संस्कृत-
सर्वस्वोपजीविन्य एव सञ्जाता । दक्षिणापथे च व्यवहृता तैलगुर्तमिल-
मय्यात्मवर्णाद्वप्रभृतयः प्रविद्धा द्रविडभाषा सुदूरमात्रान्तास्तथापि सा अपि
संस्कृतसाहित्यादुपात्ताभिः शब्दाव्यभिचारेवानितरो विभूषिताङ्गा विलसन्तीति
संस्कृतभाषैव प्राकृतानामपि प्रगवभूमिरिति चतुरस्रम् ।

सैयमन्वयसंज्ञा गोर्वाणवाद्या य संस्कृतभाषा देवभाषा वा नामेति । भाषणाद्धि भाषा भवति । भाष्यने भाषणादिव्यवहारोऽनुष्ठेयते यथा सा भाषा इति तद्व्युत्पत्तेः । भाषा हि लोकव्यवहारनिर्वहणसाधनेषु प्रयानभावं ज्ञुयत इति न तिरोहितं मन्यमानम् । भाषायीनो हि खलु सर्वोऽपि व्यवहारो लोकस्य । यद्यपि जना इङ्गितस्तत्तदङ्गामिनयेन वा स्वान्तरङ्गभावात् तास्तानाशयविशेषान् वा परत्र सङ्क्रामयितुं प्रभवन्ति यथाकथञ्चिन् तथापि भाषां द्वारोकृत्य आशय-
मावेदयितुं यादृशी सौकर्यो, नैव तादृशी कराद्यवधानिनयेन विद्यत इति विश्व-
जनीनम् । तदेवम्, अन्तरेण भाषां नापुरपि लोकव्यवहारो निष्पद्यते जगति इति निर्विनाशम् । तदिदं भाषापरनामधेयं शब्दाह्वयं ज्योतिः सावित्रं ज्योतिरिव लोक्याश्रयायामस्माकं किपदा नोपहरोतीति तु वक्ष्यते नापेक्षते । भाषाया अभावे न कथमपि सिम्पेदस्याभिजानन्नममात्रस्य लोकव्यवहारप्रपञ्चः । स्थान एवोक्तं खलु महाकविना दण्डिना महाभागेन :—

‘इदमन्वयतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योनिरामंमारं न दीप्यते ॥’ इति ।

अतिलेऽपि भूमण्डले नास्ति तादृशः कश्चिदपि भूखण्डो यत्र जनसमाजेन नापेक्ष्यते भगवत्या भाषाया अनुग्रहः । भाषाऽऽलोकं विना कृत्स्नोऽपि लोकोज्यकारमयः सम्पद्येतेति प्रसूयम् । तस्माद् भाषा अपरिहाया लोकव्यवहारनिष्पत्त्यर्थमिन्द्रियत्र तु प्रमत्तं विना केश्य. सशयोत ।

भाषास्वरूपनिरूपणम्

सा च पुराभाषा शब्दसंघान्तङ्ग्या । शब्दसंघान्तद्वयं वर्णप्रकृतिः । वर्णा-
इचाङ्गान्तङ्ग्या । तदेयां अङ्गलाञ्च स्वरस्यञ्जनापरनामधेयाना, सकलभाषा-
बीजमूलातां अक्षतरणं कृत् इति प्रदनादन्तरेऽभिधीयते, यदेयां अङ्गलाभाविर्भाव-
स्तावद् वेदादेवेति । तत्कथमिति चेदुच्यते—वेदादने नान्यत्र कश्चिदपि तेषां दृष्टिगोचरता ।

वर्णसमाम्नायः ऋगुपज्ञः

इदमत्र प्रतिवृत्तव्यम् । अतिलभाषामूलमूलात् अत्रादिस्वराणां कर्वादि-
व्यञ्जनानाञ्चादिमो नाव. विरवगगनमण्डलं प्रतिवृत्तव्यम्—

‘अग्निमीने पुरोहितं यतस्य देवमृषिब्रम् । होतारं रत्नघानमम् ।’
(ऋ.१.१.१.) इति ऋग्वेदोपश्रुतिर एव प्रमत्तार र्थतः प्राक् । अस्यां हि धृती प्रयानानां स्वराणां प्रमत्तारञ्जनानाञ्चोपदेशे ऐदम्प्राप्येन भगवता आदि-

गुरुणा परमेश्वरेणैव कृत । वस्तुत इयमेव भगवती श्रुति साक्षात् सर्ववर्णानां, परम्परया त्वखिलभाषाणां प्रसवित्रीति सुबुद्ध विमृशाम । तथाहि—‘अग्नि’ इत्यत्र अ, इ; ‘ईडे’ इत्यत्र दीर्घ ईकार, एकारश्च, ‘पुरोहित’ इत्यत्र उकार, औकारश्च, ‘ऋत्विज’ इत्यत्र ऋकारस्पोपदेश । तदिदं स्वरोपदेशो दिङ्मायम् । एवमेव व्यञ्जनानामुपदेश । वर्णाणां तृतीयाक्षरस्य कोमलत्व मधुरत्व वा सर्वत्र सुप्रयित, सर्वसङ्गीताचार्यैश्चाप्यङ्गीकृतम् । तदेव कुचुटुपुमध्यपतिताना—तृतीयाक्षर ग, ज, ङ, द, ब, इत्येतेषामुपदेशोऽपि अस्यामेवैषि प्रव्यक्तमवलोक्यते । तदेव वर्णसमाम्नाय ऋग्वेदीयैतद्वगपत्त एवेति सूत्रपन्नामाकलयाम ।

ऋग्वेदस्य प्राथम्यम्

तदेतदेव वर्णसमाम्नायस्य ऋगुपज्ञतवमालम्ब्यैव वेदान्तरेभ्य ऋग्वेदस्य प्राथम्यमुन्नीयते मनीषिभि । यद्यपि वेदत्वेन वेद एक एव, परं तेषां सत्या-घनुष्टयस्व विषयीकृत्य अनृसन्धीयमाने, तेषु प्राथम्यादितारतम्येन क प्रथमः, कतरो द्वितीय, कतमश्च पुनस्तृतीयश्चतुर्थो वेति प्रश्न उज्ज्वलभते । तत्र ऋग्वेदस्य प्राथम्य सर्वैरेव घंदिक्कं हदीयते । हेतुत्वेन वर्णसमाम्नायस्य ऋगुपज्ञतेव च तैः पुरस्त्रियते । ते खलु तर्कयन्ति—सत्य, भगवता परमेश्वरेण सर्गारम्भे वेदास्य ज्ञानयोगिनिमहर्षीणां हृदयेषु प्रणोदितम् । परन्तमंहर्षिभिस्तु तज्ज्ञान परत्र प्रकाशयितुम्भाया तावदपेक्ष्यते सर्वत प्राक् । भाषामूलभूतश्च वर्णसमाम्नाय । वर्णसमाम्नायस्य च प्रथमोपदेशयता यादि प्रतिवादि सर्वसम्मतता । अत वर्णसमाम्नायस्य प्राथम्य स्वीकुर्वन्ताऽपरिहायत्वेन ऋग्वेदेनैव स वर्णोपदेश सग्रहेण, बीज-हपेणोपश्रात इति सर्वमनवद्यम् । इत्थ तयोपनतम्, ऋग्वेदस्याखिलेतरवेद-प्राथम्य वय सुयोक्तवमव्याहृतञ्चोत्पश्याम ।

तदस्य संस्कृतस्य साहित्य संस्कृतसाहित्यम् । हितेन सह सहित तस्य भावे साहित्यम् । साहित्य हि चतसृणां मपि विद्याना निस्यन्द । संस्कृतसाहित्यस्य विमर्शो विचारो विवेचन या यस्मिन् सोऽय “संस्कृतसाहित्यविमर्श” ह्योप-पद्य, समस्तसंस्कृतसाहित्यस्या तस्मै स्वहृदयपरिचापनाय गद्यमय प्रबन्ध इति विवेक ।

१ आर्चीशिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतयश्चतस्रो विद्या इति कीटिल्य, पञ्चमी तु गार्हपत्यविति यायावरीय ।

२ महिनयो गदराययायत्र नामञ्जस्यम् तत्साहित्यम् । परस्तात् गार्हपत्यस्योऽय गद्यस्यमय संस्कृतवाङ्मय योगरूढ सवृत्त ।

संस्कृतसाहित्यस्य द्वैविध्यम्

अवेदं संस्कृतसाहित्यं किल द्वैधा विभज्यते । वैदिकं लौकिकञ्चेति । तत्र वैदिके तावद् वेदाः, उपवेदाः, वेदाङ्गानि, ब्राह्मणानि, उपनिषदः, आरण्यकानि, दर्शनानि, पुराणानि, निगमतन्त्रादीनि सगृह्यन्ते । लौकिके पुनः रामायणमहा-भारतादिमहाकाव्य-सङ्घकाव्य-नाटक-गद्यपद्यमयचम्पूपन्यासादीनि परिगण्यन्ते । तदेतयोर्द्वयोरेव विभक्तौः सङ्ग्रहेणानुपक्रम्यते । स चेत्कल्पेत संस्कृतसाहित्य-महोदधिपारमधिजिगामूनां गोर्वाणवाणोप्रणयिना सौकर्येण तत्स्वहृत्पावबोधनाय, संस्कृतसाहित्यधुरन्धराणां पण्डितपुरन्दराणाञ्च पुनः मनोविनोदाय, तर्हि आत्मनः परिश्रमममं नितरां फलेप्रहिमाकलयिष्यामः ।

संस्कृत-साहित्यस्याविभावं . *

स एष संस्कृतसाहित्यप्रपञ्चस्याविभावं महामहिमवतो हिमवतो गङ्गादिमहाप्रवाह इव निखिलज्ञानराशेर्भगवतो वेदादेवेति सर्वसम्मतः पक्षः । सोऽयं वेदः वेदत्वेन सन्नपि एकः, विषयभेदात् चत्वारः सञ्जाता ऋग्यजुः सामायर्वाभिधानतया प्रयिताः । ते चामो वेदा. सर्गारम्भकाले मानवसृष्टिसम-कालमेव प्रादुरभूवन् । नूनमामोत्स कोऽपि पुण्यमयः समयः, यदा अशेषशेषी-सम्पन्नानां, निखिलार्यजातं हस्तामलकवन् दिव्येन चक्षुषा प्रत्यक्षीकुर्वाणाना तपस्यतां निर्मलधियां पूर्वेषामुषीणां सदयहृदयपटले उदयमासत्ताद । स कोऽपि अविद्यातमःपटलोत्पाटनपटीयान् दिव्यतमः प्रकाशो वेदाहवयो नाम, परम-कारिणेन भगवता परमेश्वरेण प्रणोदितः । यत्रेदमाप्नात भवति :—

यत्नेन वाचः परदीपमायन्तामन्वविन्दन्नुषियु प्रविष्टाम् ।

तामाभूत्या व्यदधुः पृथ्वा ता सप्तरेना अनि सन्नवन्ते ॥

[ऋग् १०। ७१। ३]

परमेश्वरवचनोऽत्र यज्ञशब्दः । यत्नेन यज्ञनीदेन परमेश्वरेणेति यावत् । वाचो वेदवाचः । ऋदियु प्रविष्टां ऋषिहृदयेषु प्रणोदितामिति भावः ।

अपिच—

‘दृहस्पते प्रथमं वाचो अप्रं यत्प्रैरपत नामधेयं दधानाः । यदेयां ध्येष्ठं पदरिप्रमासोन् प्रेणा तदेयां निहितं गुहाविः’ ॥ [ऋ० १०। ७१। १]

‘अवेदं खलु वाणीमूक्तं ऋग्वेदीयदशममण्डलस्य एवमप्रतितम मूक्तं विदुषामवधानमर्हति गविशेषम् ।

किञ्च :—

‘तस्माद्यज्ञात्सर्वद्वृत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञस्तस्मादजायत ॥’

[ऋ० १०।१०९]

अथर्वश्रुतिः—

तस्माद्ब्रह्मोऽपातक्षन् यजुषस्तस्मादपाकथन् ।
सामानि यस्य लोमान्यथर्वाऽङ्गिरसो मुखम् ॥

[अथर्व० १०।७।२०]

एवमुक्तमन्त्रवर्णः स्फुटं प्रपञ्चितं भवति यद् यज्ञादोश्वरादेव सर्वे वेदाः
प्रादुरभूवन् इति ।

तथा चेयं वेदवाणी ईश्वरवाणीति प्राञ्चः सर्वे एव विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति ।
तथाहि श्रीवाणवाणीपारावारपारीणानां श्रीमच्छङ्कराचार्यभगवन्मुनिपादानां
‘शास्त्रयोनिर्वा’-विति वैयासिक-सूत्र-व्याख्याप्रसङ्गे—

“महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्यानोपबृंहितस्य प्रदीप-
वत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । नहीदृशस्य शास्त्रस्य
ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वतगुणान्वितस्य सर्वज्ञानान्यतः सम्भवोऽस्ति” इति—
वाचोपुक्तिरपि सुतरां समर्थयति निर्दिष्टमेवायम् । बृहदारण्यकेऽपि :—

‘अस्य महतो भूतस्य त्रिःश्वसितं यदुग्वेदः इति । [बृह० २।४।१०]

परन्तु नेयमीश्वरवाणी किन्तु ऋषीणामेवेयं वाणीति केचनार्वाञ्चः
समाकलयन्ति । भवतु तद्यथातथावेति नाऽत्रविस्तरभिया तद्विमृशामः । परन्तु
वेदसामग्रदायिकानां प्राचां त्वयमेव द्रष्टव्यान् विश्वातः यद्वेदाः अपौरुषेया नित्याः
सर्वज्ञानमयाश्च, ईश्वरप्रणीतत्वात् । ‘वाचा विरूपनित्यया’ [ऋ० ६।५।२५]
इत्यादि मन्त्रवर्णः तन्नित्यत्वस्य सुस्पष्टमुपपादितत्वाच्च ।

वेदानां नित्यत्वेऽपौरुषेयत्वे च सर्वदर्शनोपपत्तिः ।

एतदेवाकलय्य मीमांसकमूढं न्यभंगवज्जमिनिमुनिपादैः पूर्वमीमांसाया
‘ब्रह्मके तत्रदर्शनात्’ इत्यादि द्वादशसूत्रवैवेदात्मकस्य शब्दराशेरनित्यत्व पूर्व-
पक्षत्वेनोद्दिश्य ‘नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्’ [१।१।६।] इत्यादि षट्सूत्र-
नित्यत्वं सिद्धान्तितम् । उत्तरमीमांसायामपि भगवता धारवायणेन ‘शास्त्र-
योनिर्वात्’ [वि० १।२] इत्यस्मिन् सूत्रे शास्त्र वेदः, तस्य ब्रह्मयोनिव्यं प्रतिपादयता
‘अतएव च नित्यत्वम्’ [१।३।२९] इत्यनेन तन्नित्यत्वमेवोपपादितम् । एवं सति

परमेश्वरस्य नित्यत्वे व्यवस्थापिते, तज्ज्ञान-रक्षणस्य वेदस्यापि नित्यत्वं सुतरां
सूपपन्नम् । को नाम तदपह्नोतुं क्षमो यत्नशक्तेनापि ?

किञ्च अथर्ववेदे प्रथ्यक्तमुक्तम्—

“अपक्रामन् पीरपेयाद् वृणानो देव्यं वचः ।

प्रणोतिरभ्यावर्तस्व विश्वेभिः सखिभिः सह ॥ [अथर्ववेद]

पीरुपेयाद्वचनादपक्रामन् देव्यं वचः वेदवर्चांसि वृणानः विश्वेभिः सखिभिः
सह प्रणोतिः प्रकृष्टनीतीः अभ्यावर्तस्व सेवस्वेति भावः । मन्त्रेऽस्मिन्नपि प्रस्फुटं
वेदवाचामपीरुपेयत्वमेवाभिप्रेतमवगम्यते ।

किञ्च वेदस्य ईश्वरकर्तृत्वं मन्त्रेष्वपि स्वयं वर्णितम् । तद्यथा-

‘अहं दा मृणते पूव्यं वस्वहं ग्रह्यं कृणवं मह्यं वर्धनम् ।

अहं भुवं यजमानस्य चोदिता यज्वनः साक्षि विश्वस्मिन् भरे ॥

[ऋ० १०।४९]

ब्रह्मशब्दोऽत्र वेदवचनः । अहं ब्रह्म अकृणवम् । अहं परमेश्वरः वेदं ध्यरच-
यमिति भावः । अतःपरं वेदानामीश्वरकर्तृत्वेऽर्थात्किं प्रमाणं भवितुमर्हति । अतो
वेदानामपीरुपेयत्वमेवाभिमतं वेदिवानाम् ।

अथच, प्रायशः सर्वाण्येव दर्शनानि वेदानामीश्वरकर्तृत्वमेवाभिमन्यन्ते ।
तदपि दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शयते—

वेदस्यापीरुपेयत्वे स्वतःप्रामाण्ये च दर्शनोपपत्तिः ।

तद्यथा ‘तद्ब्रह्मनादान्नायस्य प्रामाण्यमि’त्यस्मिन् वंशेषिकसूत्रे उपस्कारभाष्ये
एवमुपपादितम्—“तदित्यनुपश्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतयेश्वरं परामुशति । यथा
‘तदप्रामाण्यमनूतव्याघातपुनरुक्तबोधेभ्यः’ इत्यस्मिन् गौतमीयसूत्रेऽपि तच्छ-
ब्देनानुपश्रान्तोऽपि वेदः परामुशयते । तथा च तद्ब्रह्मनातेनेश्वरेण प्रणयनाद्
आम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यम् । यद्वा तदिति सन्निहितं धर्ममेव परामुशति ।
तथा च धर्मस्य वचनात्प्रतिपादनाद्देवस्य प्रामाण्यम् । यद्वि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं
प्रतिपादयति तत्प्रमाणमेव मत इत्यर्थः ।” ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणोत इत्यथं
विप्रतिपत्तिरत आह इति शास्त्रपरिसमाप्ती । तद्ब्रह्मनादान्नायस्य
प्रामाण्यम् । तथाहि—वेदस्तावत्पीरुपेयः वाक्यत्वादिति साधितम् । न
चास्मदादमस्तेषां सहस्रशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते । अतीन्द्रियाप-
रिहान् । न चातीन्द्रियार्पदज्ञानोऽस्मदादयः । किञ्चाप्तोक्तताः वेदाः, महाजनपरि-
गृहीतत्वाद् यन्नाप्तोक्तं, न तन्महाजनपरिगृहीतम् । महाजनपरिगृहीतश्च

वेदस्तस्मादाप्तोक्तः । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वात् । तच्चाप्तोक्तत्वं, महाजनपरिगृही-
तत्वञ्च सर्वदर्शनान्तर्पातिपुरोधानुष्ठीयमानार्थत्वम् । क्वचित्फलाभावः कर्मकर्तु-
साधनवैगुण्यादित्युक्तम् । कर्तृस्मरणभावान्त्वमिति चेन्न । कर्तृस्मरणस्य पूर्वमेव
साधितत्वात् । तत्प्रणीतत्वं च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम् । न स्वस्मदादीना
सहस्रशालवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं सम्भवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन
वैदिकप्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकम् । तत्र च गुणो वस्तुयथार्थवाक्याय-
ज्ञानमेव वाच्यम् । तथा च तादृश एव वेदे वक्ता । यः स्वर्गापवर्गादिविषयक-
साक्षात्कारवान् तादृशश्च नेश्वरादन्य" इति ।

एवं गौतमीये "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति
सूत्रे वा सायणभाष्यम् । "द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याञ्चानुमानम् । य एवाप्ता वेदार्थानां
इष्टारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनामि-यायुर्वेदप्रामाण्यवद्देवप्रामाण्य-
मनुमातव्यम् । नित्यत्वाद्देववाक्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्यु-
क्तम् । शब्दवाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं, न नित्यत्वात् । नित्यत्वे हि
सर्वस्य सर्वेण वचनाच्छब्दायंध्यवस्थानुपपत्तिः" इति ।

अपिच अयमेवार्थः कपिलेनाऽपि विशदय्य प्रपञ्चितः । ननु शब्दार्थ-
सम्बन्धस्य नित्यत्वे शब्दराशिवेदोऽपि नित्यं कथं न स्यात् ? इति पूर्वपक्षमुर्या-
पयन्नाह 'न नित्यत्वं वेदानां वाच्यत्वधृते.' (सां० ५।४५) 'तस्माद्यज्ञात्सर्व-
द्वृत ऋषः सामानि जतिरे' इति वेदानामीश्वरजन्य वधृते नित्यत्वं न सम्भवति ।
एवं सति वेदानां जन्यत्वे, कथं तेषामपोक्ष्येयत्वमित्यत्रोत्तरपक्षमाह :-

"न पौक्ष्येयत्वं तत्कर्तुः पुष्टयस्याभावान् ।" [सा० ५।५१]

इति वेदानां पौक्ष्येयत्वमुपपाद्य, तत्स्वतः प्रामाण्यं सिद्धान्तयति—

"निजशक्त्यभिध्यस्ते स्वतः प्रामाण्यम्" [सा० ५।५१]

प्रतिसर्गं भगवतः परमेश्वरस्य स्वाभाविकश्च शक्त्या प्रादुर्भावाद्देवानां
स्वतः प्रामाण्यम् इति ।

तदेवं वैदिकानां वेदस्यापौक्ष्येयत्वं नित्यत्वमत एव स्वतः प्रामाण्य-
ञ्चेति श्लोकात्सम्पुपगमः ।

एष किल वेदानां पौक्ष्येयापौक्ष्येयत्वविचारः प्राक्तनकालादेव
धृतिप्राचीनकौत्सचाणक्यीद्व्यादिकालादेव विवादविषयीकृतोऽप्यगम्यते, पर-
मनेश्वरदर्शनशार्ङ्ग्यायर्वेदोदिकसाह्यमीमासावेदान्तकृद्भिर्वाचायैव्याख्याकृद्भिश्च

निपुणतरमालोच्य विदलितपौरुषेयत्ववादिरपौरुषेयत्वं स्वतःप्रामाण्यञ्च सिद्धान्तितम् ।

न केवलं मन्त्रा एव नित्या अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या

यद्यपि ज्ञानार्थकाद्विधातोः विदन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या निष्पन्नोऽयं वेद-
शब्दः प्रज्ञानस्य साधनमात्रतामयगमयति, तथापि अत्र स वेदशब्दः 'अग्नि-
मोडे पुरोहितम्' इत्याद्यानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशावेव योगरूढः । स चानुपूर्वी-
विशेषविशिष्टः शब्दराशिः, गुरुपरम्परावेदाध्ययनपरम्पराप्राप्तायां तस्या-
मानुपूर्व्यामक्षरमात्रस्यापि व्यत्यासे कृते वेदवाच्यावात्प्रच्यवते इति वैदिकाना-
मभ्युपगमः । तथाहि 'अग्निमोडे पुरोहितम्' इत्यस्मिन् ऋङ्मन्त्रे अग्न्यादि-
पवानि, 'ईडे पुरोहितमग्नि' इति क्रमान्तरेण पठ्यमानानि वेदवाद्बिहन्यन्त
इति । सा चानुपूर्वी' प्रतिकल्पमेकरूपं । न जातु भिद्यते मात्रयापि । प्राङ्
निर्दिष्टतादृशानुपूर्वीविशेषविशिष्ट शब्दराशिमेष परमेश्वरः प्रतिकल्प ऋषीणां
हृदयेषु प्रहिणोति । अत एव वेदस्यापौरुषेयत्व,^१ केनचित्पुरुषविशेषेणा-
ऽकृतत्वादिति ।

। स चाऽयं वेद ईश्वरस्यैव निश्चितत्वादपौरुषेय उच्यते । इदमत्रावसेयम् ।
यत्सर्वेषु कल्पेषु समानानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशिरूपवेदस्य प्रलयावस्थायामपि
यथार्थतया सर्वज्ञेश्वरेण धार्यमाणत्वात्, पुनः सर्गारम्भे च तादृशानुपूर्वी-
विशिष्टस्यैव वेदस्य आद्यर्षीणामग्निवाग्यादित्याङ्गिरसां हृदयेषु यथापूर्वं
प्रयोज्यमाणत्वाच्च तन्नित्यत्वम् । एवं तादृशानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशेः प्रयोक्तृ-
पुरुषस्माभावादपौरुषेयत्वमिति पर्यवसित भवति । प्रवक्तृपुरुषान्तरस्य कल्पनाया
तु तत् पुरुषगतभ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिवोपमूलकतया वेदात्मकस्य तच्छब्दस्या-
प्यप्रामाण्यप्रसक्तेः ।

अतः ईश्वरप्रवक्तृत्वादेव वेदस्यापौरुषेयत्व नित्यत्वञ्च । अत एव
स्वतःप्रामाण्यम् । न स स्वप्रामाण्यायै रक्षिरिव रूपविषये प्रमाणान्तरमपेक्षते ।

१ इदमत्र बोध्यम्—यल्लोके सिद्धान्तमेव पदानां पौर्वापर्यनियम-
मनुष्ठीकृत्य यथेच्छ वाक्यानि प्रयुज्यन्ते कविभिः । तथाच वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये
संस्कृत्य-संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति । यदा आह
पात्रं, पात्रमाहरेति । वेदे तु नियतमेव पौर्वापर्यं न तत्केनापि परिवर्तयितुं
शक्यत इति विवेकः ।

२ अपौरुषेयत्व पुरुषसम्बन्धरहितत्वम् । ईश्वरीयत्वमिति भावः ।

वेदस्तस्मादाप्तोक्तः । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वात् । तच्चाप्तोक्तत्वं, महाजनपरिगृही-
तत्वञ्च सर्वदर्शनान्त पातिपुर्यानुष्ठीयमानार्थत्वम् । क्वचित्कलाभावः कर्मकर्तृ-
साधनवैगुण्यादित्युक्तम् । कर्तृस्मरणभावात्तन्वमिति चेन्न । कर्तृस्मरणस्य पूर्वमेव
साधितत्वात् । तत्प्रणीतत्वं च स्वतन्त्रपुरुष प्रणीतत्वादेव सिद्धम् । न स्वस्मदादीनां
सहस्रशास्त्रवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं सम्भवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन
वैदिकप्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकम् । तत्र च गुणो यवतुयथार्थवाक्यार्थ-
ज्ञानमेव वाच्यम् । तथा च तादृश एव घेदे वक्षता । यः स्वर्गाप्यर्गादिविषयक-
साक्षात्कारवान् तादृशश्च नैश्वरादन्य" इति ।

एवं गौतमीये "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति
सूत्रे वा सायणभाष्यम् । "दृष्ट्प्रवक्तृसामान्याच्छानुमानम् । य एवाप्ता घेदार्यानां
दृष्टारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभूतीनामिःयायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्रामाण्य-
मनुमातव्यम् । नित्यत्वाद्देववाक्यानां प्रमाथत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्यु-
क्तम् । शब्दवाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं, न नित्यत्वात् । नित्यत्वे हि
सर्वस्य सर्वेण वचनाच्छब्दायंन्यवस्थानुपपत्तिः" इति ।

अपिच अयमेवार्थः कपिलेनाऽपि विशदय्य प्रपञ्चितः । ननु शब्दार्थ-
सम्बन्धस्य नित्यत्वे शब्दराशिर्वेदोऽपि नित्यः कथं न स्यात् ? इति पूर्वपक्षमुत्पा-
पयन्नाह 'न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वध्रुते.' (सा० ५।४५) 'तस्माद्यज्ञात्सर्व-
हुत श्रुचः सामानि जज्ञिरे' इति वेदानामीश्वरजन्मध्रुते नित्यत्वं न सम्भवति ।
एवं सति घेदानां जन्यत्वे, कथं तेषामधौरुषेयत्वमिदमत्रोत्तरपक्षमाह :—

"न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ।" [सा० ५।५१]

इति घेदानां पौरुषेयत्वमुपपाद्य, तत्स्वतः प्रामाण्यं सिद्धान्तयति—

"निजशक्त्यभिध्यवतेः स्वतः प्रामाण्यम्" [सा० ५।५१]

प्रतिसर्गं भागवतः परमेश्वरस्य स्वाभाविकता शक्त्या प्रादुर्भावाद्देवानां
स्वतः प्रामाण्यम् इति ।

तदेवं वैदिकानां वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वमत एव स्वतः प्रामाण्य-
ञ्चेति षलीयान्भ्युपगमः ।

एष विल घेदानां पौरुषेयापौरुषेयत्वविचारः प्राक्तनकालादेव
भक्तिप्राचीनकालाचार्याश्चोद्धारिकालादेव विद्यादविद्ययोक्तोऽवगम्यते, पर-
मनेश्वरदर्शनकार्यावशेषोपि सास्वामीमांसावेदान्तकृद्भिर्वाचार्यैर्यादिका कृद्भिश्च

निपुणतरमालोच्य विदलितपोरुपेयत्ववार्दरपोरुपेयत्वं स्वतःप्रामाण्यञ्च सिद्धान्तितम् ।

न केवलं मन्त्रा एव नित्या अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या

यद्यपि ज्ञानार्थकाद्विद्भातोः विदन्त्यनेनेति द्युत्पत्त्या निष्पन्नोऽयं वेद-
शब्दः प्रज्ञानस्य साधनमात्रतामवगमयति, तथापि अत्र स वेदशब्दः 'अग्नि-
मीडे पुरोहितम्' इत्याद्यानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशावेव भोगरूढः । स चानुपूर्वी-
विशेषविशिष्टः शब्दराशिः, गुहपरम्परावेदाध्ययनपरम्पराप्राप्तायां तस्या-
मानुपूर्व्यामक्षरमात्रस्यापि व्यत्यासे कृते वेदवाच्यावात्प्रच्यवते इति वैदिकाना-
मभ्युपगमः । तथाहि 'अग्निमीडे पुरोहितम्' इत्यस्मिन् ऋङ्मन्त्रे अग्न्यादि-
पवानि, 'ईडे पुरोहितमग्नि' इति क्रमान्तरेण पठ्यमानानि वेदत्वाद्बिह्यन्त
इति । सा चानुपूर्वी^१ प्रतिरूपमेकरूपं । न जातु भिद्यते मात्रयापि । प्राङ्
निर्दिष्टतादृशानुपूर्वीविशेषविशिष्टं शब्दराशिमेव परमेश्वरः प्रतिकल्पं ऋषीणां
हृदयेषु प्रहिणोति । अत एव वेदस्यापोरुपेयत्वं,^२ केनचित्पुरुषविशेषेणा-
ऽकृतत्वाविति ।

स चाऽयं वेद ईश्वरस्यैव निश्चितत्वादपोरुपेय उच्यते । इदमत्रावसेयम् ।
यत्सर्वेषु कल्पेषु समानानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशिरूपवेदस्य प्रलयावस्थायामपि
यथायंतया सर्वज्ञेश्वरेण धार्यमाणत्वात्, पुनः सर्गारम्भे च तादृशानुपूर्वी-
विशिष्टस्यैव वेदस्य आद्यर्षीणामग्निवाग्वादित्याङ्गिरसां हृदयेषु यथापूर्वं
प्रेर्यमाणत्वाच्च तन्नित्यत्वम् । एवं तादृशानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशेः प्रयोक्तृ-
पुरुषस्याभावादपोरुपेयत्वमिति पर्यवसितं भवति । प्रयक्तृपुरुषान्तरस्य कल्पनायां
तु तत् पुरुषगतभ्रमप्रमाद्विप्रलिप्सादिवोपमूलकतया वेदात्मकस्य तच्छब्दस्या-
प्यप्रामाण्यप्रसक्तेः ।

अतः ईश्वरप्रवक्तृत्वादेव वेदस्यापोरुपेयत्वं नित्यत्वञ्च । अत एव
स्वतःप्रामाण्यम् । न स स्वप्रामाण्याय रविरिव रूपविषये प्रमाणान्तरमपेक्षते ।

१ इदमत्र वाच्यम्—यल्लोके सिद्धानामेव पदानां पीर्वापर्यनियम-
मनङ्गीकृत्य यथेच्छ वाक्यानि प्रयुज्यन्ते कत्रिभिः । तथाच वृद्धिमज्ञामूत्रे भाष्ये
संस्कृत्य-संस्कृत्य पदान्युत्सुज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिमन्वन्धो भवति । यथा आह
पात्रं, पात्रमाहरेति । वेदे तु नियतमेव पीर्वापर्यं न तत्केनापि परिवर्तयितुं
शक्यत इति विवेकः ।

२ अपोरुपेयत्वं पुरुषसम्बन्धगृहित्वम् । ईश्वरस्यैवमिति भावः ।

समेवा प्रमाणाना तदायत्तत्वादिति भाव । लौकिकेऽलौकिके वार्ये वेद एव परमं प्रमाणमिति वैदिकाना परमोऽभ्युपगम इति शिक् ।

✓ वेदशब्दार्थ

अथ कोऽय वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थ इति जिज्ञासाया मुच्यते—“विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते वा एभिर्धर्मादिपुरुषार्थाः इति वेदा” इति बह्वृक्प्रतिशाख्यव्युत्पन्नमे देवमित्रेण विहित वेदशब्दव्युत्पादनम् । ‘अपोरुषेव धाव्य वेदः’ इति सायणोय ऋग्भाष्ये । ‘इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोः रलौकिकमुपाय यो वेदयति स वेद इति सायणीयकृष्णयजुर्वेदीयभाष्य-भूमिकायाम् । तत्रैव सायणेन

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते ।

एत विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥”

इति यच्चनमव्युत्पत्त प्रमाणत्वेन । आधुनिकभाष्यकारेण श्रीस्वामिना दयानन्देनापि स्वकीय ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायाम्—‘विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विन्दन्ति सर्वा सत्यविद्या यैरेषु वा स वेद’ इति व्युत्पत्ति कृता । तदेव-विधानां सर्वेषामपि व्युत्पादनाना तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः समान एव । स च वेदानामखिलविद्यानिधानत्वेऽपौरुषेयत्वे नित्यत्वे च परमवस्तितोऽवैक्षित्य इति ।

एव तात्त्विकदृशा विमृश्यमाने सुतरा प्रतिफलित भवति यद् वेदो हि नामाशेषविशेषज्ञानविज्ञानप्रतिपादक शाश्वतिकमपोरुषेय शास्त्रम् । आम्नाय, आगम, श्रुति वेद, इत्यनर्थान्तरम् । सोऽय वेद त्रयीति पदेनापि परिभाष्यते, यस्तुनो वेदरचनायास्त्रैविध्यमेव वेदाना त्रयीत्वे बीजम् । या खलु रचना पद्यमयी सा ऋगुच्यते, या गद्यमयी सा यजु, या च पुनर्गानमयी सा सामेति । तदाहु भगवज्जैमिनिमुनिपादा ‘तेषामुच्यत्रायंयज्ञेन पादव्यवस्था । गीतियु सामाख्या, शेषे यजु शब्द इति ।’ [मीमांसा-२ १ ३२-३३-३४] एतदेव च विशदीकृतं ‘ग्यापविस्तरं’ माधवाचार्येणापि । तत् तत्रैवानुसन्धेयम् । सोऽय गद्यपद्यगानलक्षणतया त्रयीसंज्ञितो वेद ऋग्यजु सामायर्वेति घतु सहितास्तु विभक्तो विषयभेदात् । ये केचन दृष्टवतिष्ठन्ते यत् त्रय एव ऋग्यजु सामाख्या वेदा पुरा आसन्, अथर्ववेदस्तु यस्तुतो न वेद, अपितु उक्तवेदश्रेणीपरि-निष्ठस्य, अतोऽर्वाचीन, प्राचीनतमेव ग्रन्थेयु तद्गुल्लेखभावात् । तथा चो-पसभ्यने प्राचीनेषु छान्दोग्यमन्वादिताहितास्वपि त्रयाणामेव वेदानामुल्लेख — तद्यथा :—

‘अग्ने ऋचो वायोयंजुषि सामाग्यादित्यादिति’ । [छान्दो० ब्रा० ६।१७]

अपिचः—

‘अग्निवापूरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।

बुद्धोह यत्तसिद्धपर्यमग्यजु.सामलक्षणम् ॥ [मनु० १।१३] इति ।

किञ्च, अर्वाचीनेषु च ग्रन्थेषु बृहदारण्यकमहाभारतादिषु अयवंबेदेस्यापि यन्नामिप्राहमुल्लेखनमुपलभ्यते, तत्त्वकिञ्चित्करम् । कुतः? उच्यते, तावता कालेनायवंबेदेऽपि विरचितोऽभूदिति सम्भाव्यते इति । तच्चिन्त्यम् प्रमाणासद्भावात् । ऋग्वेदेऽपि अयवंबेदस्य नामोपलम्भाच्च । समस्तेऽपि वेदिके साहित्ये तादृशाभिमतस्य न कोऽपि उपलभ्यत आधारः । वस्तुतः त्रयीति व्यवहारस्तत्र रचनानिवन्धनो न खलु सख्यानिबन्धन इत्यदोचाम प्रागेव । यथा चैषा रचनानुबन्धी त्रयीत्वव्यवहारस्तर्येव मन्त्रगतत्रियामनुरुध्यापि तेषां त्रैविध्यमुपपादितं यास्काचार्येण । तथा हि—

‘ता ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्चेति भेदात्त्रिविधाः । ऋक्-शाखोऽत्र मन्त्रवचनः । यामु प्रथमपुरुषक्रियास्ताः परोक्षकृताः, यासु मध्यमपुरुषक्रियास्ताः प्रत्यक्षकृताः, यासु क्षीतमपुरुषक्रियास्ता आध्यात्मिक्य इति ।”

अतः यत्र कुत्राऽपि प्राचां लेखेषु वेदे त्रयीत्वव्यवहारः, न स तच्चतुष्टयत्व-निरासाय अपितु केवलं तद्वचनात्रैविध्यमालम्ब्येवेति दिक् ।

वेदेषु इतिहासोऽस्ति न वा ?

वेदेषु इतिवृत्तमस्ति न वेति प्रश्नोदये पक्षद्वयमुज्जृम्भते । एकः पक्ष इतिहासवादी । अपरः इतिहासाभाववादी । वेदनित्यत्ववादिन एवेतिवृत्ताभाववादिनः । वेदानां नित्यत्वाम्युपगमे तत्र पुरुरव-उर्वदयोः, वशिष्ठ-विश्वामित्रयोः, इन्द्रवृत्रयोः, इन्द्राहृत्ययोः कथाशा उपाख्यानानि वा कथं संगच्छेरन् । नित्येषु खलु सत्सु वेदेषु तत्रानित्यानां मर्त्यानामुपाख्यानानि कथं नाम सम्भाव्येरन् ? विलसन्ति च तत्र बहुत्र तादृशकथांशा इतिचेदुच्यते—यानि तु वृत्तान्तरपेणाभासमानानि वृत्तानि तत्रोपलभ्यन्ते, तानि अयान्तरावगमार्थतया विभिन्नतात्पर्य-त्वेन च सुधीभिरप्रेयानि, इत्यवधेयम् । यदि अत्रचिदेदेः संक्षेपेण वशिष्ठादयः शब्दाः केषाञ्चिद्वेदनित्यमर्त्यानामवबोधकाः आपाततोऽवभासन्ते, न तावता तेषामस्मदादिवत् इन्द्रवृत्रादीनामितिहासपरत्वमवधार्यम् अपितु तत्त्वज्ञानपरमर्थान्तर-मपि तेषां भाग्यम् । निरुक्तभाष्यकृद्भिः स्कन्ददुर्गप्रभृतिभिरपि महाभारतेय एवार्थः सिद्धान्तितः । तद्यथाः—

“एवमाख्यानस्वरूपाणां मन्त्राणां यजमाने नित्येषु च पदार्थेषु योजना कर्तव्या ।

एष शास्त्रे सिद्धान्तः । तथा च वक्ष्यति 'तत्को वृत्रः ?' मेघ इति नैख्यताः ।

औपचारिकोऽयं मन्त्रेण्वाख्यानसमयः । परमार्थे तु नित्यपक्ष एवेति सिद्धम् ॥

[स्कन्दस्वामी]

एवं प्रजापतेः सुतोपगमनम्, इन्द्रस्याहिल्योपगमनम् इत्याद्याः कथाश्च विभिन्नतात्पर्यत्वेन व्याख्येयाः । व्याख्याताश्च किल ते तथैव वैविविद्वद्भिः प्राक्तनैः

तद्यथा—ऐतरेये ऋग्वेदाह्वणे—“प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमन्यधावद् दिवमित्यन्य आहुष्यसमित्यन्ये तामुश्योभूत्वा रोहितंभूतामभ्यैत्” इति कथांशः,

अत्र श्रीमांसाभाष्य-वार्त्तिककार आह—‘प्रजापतिस्तावत्प्रजापालनाधिकारादादित्यः एवोच्यते । स चारणोदयवेलायामुपसमुद्यन्नभ्यैत् । सा तदागमनादेवो

पजायते, इति तददुहितृत्वेन व्यपदिश्यते । तस्यां च अरुणकिरुणाख्यबीजनिक्षेपात् स्त्रीपुरुषयोगबहुपचारः । इति तत्त्वम् । इत्यमेव शतपथब्राह्मणे इन्द्राहल्यावृत्तमपि

प्रपञ्चितम् । तत्र निरुक्तकाराः आदित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता । तत्र वार्त्तिककारश्चापि ‘एवं समस्ततेजाः परमेश्वर्यनिमित्तेन्द्रशब्दवाच्यः सवितैव ।

अह्निलीयमानतया रात्र्याः अहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरया हेतुत्वान्जीर्य-
त्यन्तः’ इति । एषंविधाः समस्ता औप इतिवृत्तवदानीं सभानाः । अत्रैतानि वैदिकं व्याख्यायन्ते ।

तेषां नयेन न मनाक् तत्रेतिवृत्तशब्दकावकाशः । ऐतिहासिकास्तु पु. उ. देवाणी-
मशास्वतिकीमुपिप्रणीतां पौरुषेयीञ्च मन्यमानाः, (न जातु अपौरुषेयीं) यैः सिद्धे-

तिहासमभिमन्यन्ते, ते विवृण्वन्ति च तांस्तान् कथांशानिति वृत्तलक्षणेणैवेति । सत्यम् सन्ति ते शलु अल्पीयांस एव । बाहुल्यं तु वेदवाणीमौश्वरीपरत्वेनैव स्वीकुर्वतामर्-

गम्यते । अतः सात्विकदशा विमृश्यमाने नैवं प्रतिपत्तुं दुष्करम् यन्नित्यमपौरुषेयी-
यञ्च शास्त्रं सवितिवृत्तलक्षणेणमपि कथं संस्पृशेदिति । प्राधान्यं तु वेदानां

नित्यत्ववादिनामेव, न सात्वितिहासवादिनाम् ।

स्वराङ्कनप्रकारः

वेदमन्त्राणां पदपाठप्रक्षेपेत्सादादिविचारजातात्परिरक्षणार्थं हि स्वराणां प्रवृत्तिः । ते चामी स्वराः उदात्ताः उदात्तपरितभेदात् त्रिविधाः ।

१. उदात्ता वृत्त इत्येव दात न २९११, (वाप्टा) मुट हात एतहातवा । अगाञ्च परोक्षिपाञ्च मिथीभाय कर्मणो कर्मणं जायो, तत्रोपमाधेन मुटवर्णा भवन्ति ।

.....इत्येव वृत्तवात्तम् ।

तदेषा स्वराणामङ्गुनप्रकारोऽथोद्भूतस्वरण्याऽवगन्तव्य । उदात्तस्वरस्य न कापि चिह्नरेखा । अनुदात्तस्वरस्त्वघस्तान् त्रियंग् रेखायाऽङ्गुचते । स्वरितश्च उपरिष्टादूर्ध्वरेखया । स एष प्रकार ऋग्वेदीयैराद्रियने किल । तद्यथा :—

‘यत्तस्य’ इत्यत्र यकारोऽनुदात्तोऽयस्तात्समरखयाऽङ्गुत । ‘ज्ञ’कार इति त्रियंया चिह्नरेखया रहित उदात्तः । ‘स्य’ इति च उपरिष्टादुच्चिष्टोर्ध्वरेखयाऽङ्गुत चरितः ।

तेषु स्वरेष्वपि तावद् उदात्तानुदात्तो स्वतन्त्रौ, स्वरिनस्तु सलु तदुनयममाहार-
स्य एव । तथा हि सूत्रयामास तत्रभवान् महामुनि पाणिनिरपि — उच्चंश्चदात्त,
नीचंश्चनुदात्त, समाहारः स्वरितश्चेति । तत्र तात्त्वादिस्थानोर्ध्वभागनिष्पन्नो
ऽनुदात्तः । तत्र तात्त्वादिस्थाननीचभागनिष्पन्नोऽङ्गुनुदात्तः । उदात्तत्वानुदात्तत्व-
निष्पन्नवर्णधर्मसमाहारवांश्चाच्च पुनः स्वरितः इति ।

अपरे स्वराङ्गुनप्रकारा अमेण काठकभंत्रायणाख्ययजुर्वेदीयमहिताद्वये, शतपथ
ब्राह्मणे सामवेदे च दृश्यन्ते । तत्र यजुर्वेदे उदात्त उपरिष्टादूर्ध्वरेखाङ्गुतः । शतपथे
च पुनः स एवायस्तात् समरेखयाऽङ्गुतो भवति, साम्नि तु सलु स्वरत्रयस्योच्चं-
त्वादिस्थितिविशेषाभिव्यञ्जनार्थं, १ २ ३ इत्येते अङ्गु प्रयुज्ये । तत्रैकाङ्केन
नदिश्यमान स्वर्ग उदात्तोऽङ्गुतः इति दिक् । स्वरा केवलमेव नेव
र्मा नुदात्तोऽङ्गुतः इत्यङ्गुतानाम् । तेषां सर्वत्राजबोधकस्वरेणैव व्यपदेशान् । अङ्गुपरा
1. २ च क्वचित् स्फटिके जपाकुसुमलोहितयवत् ध्वञ्जनान्यपि सम्भवन्ति तद्धम-
नाञ्जि गौणवृत्त्या । इमे च किल स्वरा वेदेष्वेव पुनः लब्धावसरा नक्वचिदन्यत्र,
ऽदोऽधिकार एव स्वरसूत्राणामुपनिबन्धनान्, इत्यभिप्रयता मनः तु न सर्वसम्मत
मित्यश्रद्धेयम् ।

ये सलु सामवेदे प्रपञ्चिता कुष्टप्रयमद्वितीयनृतीयचतुर्थमन्त्रानिष्वर्षाभिधा
सप्तस्वरास्तेऽपि उदात्ताद्यवान्तरभेदभूता न क्वचित् तद्व्यतिरिक्ता इति दृढमाक-
लयामः । केचित्तु नारदीयशिक्षामाश्रित्य ध्ववतिष्ठन्ते यत्नङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धा
षड्जादयः स्वरास्तेऽपि पुनरपि एव सामस्वरा न तेभ्योऽङ्गुतानोऽपि
बेभिरान्ते । एतेष्वेव उदात्तानुदात्तस्वरितेषु, ते षड्जादयः स्वरा अभ्यन्त
भवन्ति । उक्तञ्च पाणिनीयशिक्षायाम् —

‘उदात्तो निपादगान्धारावनुदात्त ऋषभध्वती ।

स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमा ॥ इति ।

स्वराणा प्रयोजनम्

किञ्च न केवल वेदपाठपरिरक्षणार्थमेव स्वराणा प्रवृत्ति । अपितु प्रयो-
जनान्तरव्यपि सा । तत्तच्छब्दगतोऽर्थाऽपि स्वरेनिर्धार्यते । अर्थविशेषावगतिहेतवे
हि स्वरा भवन्ति । यथा चाह तत्रभवान् गोनर्दीयः पस्पशाधाम् —

“याज्ञिका पठन्ति ‘स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत’ इति ।
तस्या सन्देह स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती स्थूलानि पृषन्ति वा यस्या सेय
स्थूलपृषतीति । ता नाव्याकरणे स्वरतोऽध्यवस्यतीति । यदि पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्व ततो बहुव्रीहिः । अय समासोदात्तत्व ततस्तत्पुरुष इति । इत्य वेदार्थ-
निर्णयोऽपि स्वरायत एव । तथा च —

“दुष्ट शब्द स्वरतो वणतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । सा चाग्वञ्चो
यजमान हिनस्ति । यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” इति । एतद्वचनमपि निर्दिष्ट-
तत्त्वमेवोद्दलपति ।

एवमेव वाक्यनिर्णयोऽप्यपर प्रयोजन स्वराणा निर्धार्यते । यत्र धर्वाचि-
म्बन्त्रेषु मृदणादिदोषवशवदतया, चिरामादिचिह्नाऽनङ्कितेषु कुतो वाक्यमारभ्यते
कुत्र धावसोपते इति परिज्ञातु न पायते तत्र स्वरलिङ्गरेव निर्णेतु शक्यते किल
इदन्तयेति । तद्यथा—

‘पत्नीवन्त ग्रह गृह्णान्यन’ इत्यत्र ‘पत्नीव’ इह अन्तिम पदद्वय किं पूर्ववाक्य
सम्बन्धि ? उत वा उत्तरवाक्यसम्बन्धीति सन्देहे प्राप्ते स्वरेणावधार्यते यदि
वामन्त्रितत्वाद्गुदात्तत्व तत पूर्वान्वयि, आद्युदात्तत्वे तु खलूत्तरान्वयि, इति ।
इत्यमेव “अदश्म ज्योतिरविदाम देवान्” इत्यत्र देवान् अदश्मं, ज्योतिरविदाम
इति नान्वय स्वराविरोधात् इति स्वरायष्टम्भेनैवावगम्यते । एतस्मात् सम्यग्
वाक्यभेदानामपि स्वराणा प्रयोजनान्तरत्वेनोत्तरेयमितिदिक् ।

सहितापाठस्य परिरक्षणार्थमन्येऽपि कतिपयोपाया

वेदानां परिरक्षणार्थं, केचनान्येषुपाया अपि ऋषिभिर्निर्दिशता । तेषु प्रथम
पदपाठ । येन सहितानि पदानि छित्वा सहितापाठस्य मौलिक रूप प्रदर्शित भवति ।
मन्त्राणां मूलांशप्रतिष्ठांशयोर्विवेचने, स एव पदपाठप्रपञ्च एव निवृत्तायते ।
सतः सहितापाठ प्राप्तेषुपुण्यसादृशिरिष्यारेण्य परिरक्षतु पद, अम, घन, जटादि-

१ अत्र इत्र मन्त्रंभ्य, इत्र एव वा मन्त्ररिति इति सन्देह स्वरेणैव
निर्धार्यते ।

पाठा आविष्कृताः । यथा न तत्राणुमात्रमपि दोषलेशः संश्लिष्येत् । नच मात्रयाऽपि कश्चिदाविलीकुर्यात् संहितापाठस्य तन्मीलिकमौज्ज्वल्यम् । तद्यथा :—

पदपाठो यथा

अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ।

ऋ० १।१।१।

इत्यत्रः—

‘अग्निं, ईले, पुरोहितं, यज्ञस्य, देवम्, ऋत्विजम् ।’ इत्येवंविधः पदपाठः ।

क्रमपाठः

क्रमपाठे पदपाठगतं प्रत्येकं पदं पूर्वोत्तरपदाम्यां संगमध्य द्विरुच्चार्यते ।

यथा—

अग्निं ईले, ईले पुरोहितम्, पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं, देवं ऋत्विजम् ।’

इत्येवंविधः क्रमपाठः ।

जटापाठः

क्रमपाठमालम्ब्य प्रत्येकं पदयुगलं त्रिरुच्चार्यतेऽत्र द्वितीयावृत्तौ पदयोः

प्रातिलोम्येनोच्चारणं भवति । यथा—

अग्निं ईले, ईले अग्निं, अग्निं ईले, ईले पुरोहितं, पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य

देवं, देवं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं, देवं ऋत्विजं, ऋत्विजं देवं, देवं ऋत्विजम् इत्येवंविधः पाठः जटापाठ उच्यते ।

घनपाठः

घनपाठोऽयमतितरां सङ्कुलीभावेनोच्चार्यते । तद्यथा :—

अग्निं ईले, ईले अग्निं, अग्निं ईले, पुरोहितं, पुरोहितं, ईले अग्निं, अग्निं

ईले-पुरोहितं, ईले पुरोहितं, पुरोहितं ईले, ईले पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य पुरोहितं ईले,

ईले पुरोहितं यज्ञस्य, पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य पुरोहितं पुरोहितं यज्ञस्य देवं, देवं यज्ञस्य

पुरोहितं, पुरोहितं यज्ञस्य देवं, यज्ञस्य देवं, देवं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं ऋत्विजं,

ऋत्विजं देवं यज्ञस्य, यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं ऋत्विजमिति ।, इत्येवंविधो घनपाठः ।^१

१. वेदानां परिरक्षणार्थं महर्षिभिः पाठप्रणालिराविष्कृता । पाठपद्धति-

मनुष्ये निर्भुजमहिता, प्रतृणसहितेति द्वेषा पाठो विभज्यते । तत्र मूलस्या-

विवलः पाठो निर्भुजपाठ उच्यते । मूलस्य विकृतस्येण पाठः प्रतृणपाठ इति

ध्येयम् । स च पाठः अष्टविधः ।^१

तदेवविधा धृष्ट^१ विवृत्तयो भवन्ति तास्तत्र तत्रैव यथाप्रकरणं प्रणि
भालनीया जिज्ञासुभिः ।

एवमेव प्रातिशाह्याह्यग्रन्था अपि घेदपाठस्य परिरक्षणार्थमेव विरचिता ।
ये किल मन्त्रपदपाठे विश्लेषितानां पदानां पुनः सदलेये समुत्पद्यमानान् घर्णविकार-
विशेषान् व्याकुर्वन्ति । प्रतिशालमधिकृत्य प्रवृत्तत्वादिमानि प्रातिशाह्यानि परि-
भाष्यन्ते ।

सहित्यमेव संहितापाठस्य रक्षार्थं काचिदनुक्रमणी अपि न केवलं संहिता-
पठितानां सूक्तानां मन्त्राणामपितु पदानामक्षराणाञ्चापि सङ्ख्याविशेषा निरूप-
यन्ती बहुधा तदोपविषयप्रसरमपि निर्दिशति । एव संहितापाठ प्रक्षेपोत्सादादिभि
विकारविशेषं सर्वथा सुरक्षितं प्रतीयते । वेदप्रादुर्भावकालादारभ्य इवानो यथा-
दक्ष णतया अव्याकुलीभूत परम्पराप्राप्तश्च स तथैव समुपलभ्यते, सर्वे वेद-
विशेषज्ञं मुभूश समाश्रियते च बद्धश्रद्धैरिति न तिरोहित विपश्चिताम् ।

वेदेषु पाठभेद

एव निर्दिष्टदिशा ग्रहतावधानेन सरक्षितैष्वपि वेदेषु बहुत्रोपनत पाठभेद
किहेतुव इति सम्प्रश्न सुतरामुदेति । तत्रोच्यते, सत्य, तादृशा अवभासमाना भेदा
बहुश परदशतसत्याकाश्च दृक्पयमवतरन्ति । परन्तु नैते भेदा शब्दाव्यत्वकृता
अपितु संहितावशात् किञ्चित्स्वरूपभेद प्रापिता बहुधा अवगम्यन्ते । प्राधान्येन
लौकिकसंस्कृतोपनतसन्धिनियमयशादुदपद्यन्ते । तत्त्वतो विमृश्यमाने विज्ञात भवति
पदीहृशा विकारा प्रायश सन्धिनिमित्तका एव । तेऽपि त्रिचिक्ता न सार्वत्रिका ।
ये तु खल्वग्ये विकारा शब्दान्तरत्वेनोपनम्यमाना दृश्यन्ते ते तु दक्षीणस. कालादशता
तत्तच्छास्त्रविशेषोपनता यणोच्चारणभेदपारबन्धाद्वा क्रमिकधारावाहिकतया तथा
पाठभेदत्वेन परिणता । अन्पीयास इमे पाठभेदा न भूयास इति । कारणान्तर तु
मायमाणमपि युद्धिन्तरणि नायतरति । वस्तुतः किञ्चिन्मित्त्वा इमे पाठभेदा इत्येव-
विधा जिज्ञाता तु नूनं भूयस्तरमनुत्तग्यानमपेशते, वेदविदाञ्च मुनिपुणमवधानम् ।

याथाव्येन वेदार्थावबोधनार्थं साधारणरूपेण ब्राह्मणानि, प्रातिशाह्यम्,
सूत्रदेवता, शार्यानुक्रमणी, सूत्रग्रन्था, निरुक्त, पूर्वमोमासाया ग्रन्था अपेक्षयन्ते ।
सायणरचन्दरधाम्युद्गीयवैकटमाधवोष्वटमाधवप्रभृतीनां वेदविदुषां भाष्याण्यपि

१ जटा माला सिंगा लया राजा दण्डो रथो घन ।

अष्टौ विवृतय प्राक्ता त्रमपूर्वा मीपिभिः ॥ इति

[ध्यातेमुनिवृत्तायां विवृतिवत्त्वाम्]

सहायभूतानि पर शाकलसहिताया सम्पूर्णं भाष्यन्तु सायणाचार्यैस्त्वैवोपलभ्यन्ते । न कस्याप्यन्यस्य सम्पूर्णं भाष्यं दृष्टिपथमवतीर्णमद्यावधि ।

वेदार्थानां प्राधान्येन त्रैविध्यम्, आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदात् । आधियात्तिकमपि व्याख्यानं भवति । यद्यपि सायणाचार्येण यथाप्रवेशं सर्वविधा एव अर्यां परिक्रान्ता यथा इन्द्रशब्द ईश्वरदेवज्ञानविद्युत्परं प्रदर्शितं, घृत्रदक्ष असुराज्ञानमेघार्यको विवृत । यथाप्रवरणञ्च समं वयोऽवृत्त्यार्यो व्यघ्रापि तथापि सविशेषं स यज्ञपरानेवार्यानुपलालयामास । हठादाकृष्यापि ऋचिस्तु भिन्न-तत्त्वार्थकान् शब्दानपि यज्ञपरानेव व्याख्यातवान् । नूनमिदमत्याचरितं सायणस्य वेदमनीषिणो नाभिनदन्ति । एव स्वीक्रियमाणेऽपि, वेदार्थतत्त्वावबोधने सायणाचार्येण यन्महत्त्वसवलितं भाष्यमारचितं तदभिलक्ष्य वेदविद्वांसो भगवतः सायणाचार्यस्य सर्वदेवं स्यास्यन्ति कृतज्ञतापाशवद्धा, इत्यत्र तु न ऋचिस्तु सन्वेदावसर इति ।

वेदेष्वैति ह्य विभ्रम

वेदेषु आख्यानसमयं नयनगोचरीकृत्य, तद्विवृतत्वेनोन्नयन्ति । परन्तु केवलव्यक्तिनाममात्रोल्लेखेन, नदी-श्रवतादिवर्णनेन वा इतिवृत्तत्वं साधयितुं तु को नामाप्रमत्तः समुत्सहेतः । वेदेषु शान्तनु-देवापीक्या प्रणिभात्य, मुदास विश्वामित्र-कण्वप्रभृतीनामाख्यानानि पर्यालोच्य, ऋग्वेदस्य दशराजयुद्धवणलिङ्गा-न्यालोच्य, तथैव तत्र-तत्र गगा-कुभा-असिक्नी-परुष्णी वितस्ता यमुना विपाश-सिन्धु-शतुद्री-सुवास्तु प्रभृतिनदीनां नामानि दृष्ट्वा एव मत्स्य-भगध-पुण्ड्र-कौशल-आदि प्रदेशनामानि नयनगोचरीकृत्य च वेदेषु इतिहासं वितर्कयन्ति बहवः । सायण-स्कन्दोद्गीय-वैकट-भाष्य-भट्टभास्कर-महोदरादि भाष्यकारा अपि तत्रेतिहासमभ्यगमाना आख्यानप्रपञ्चानेवोपदेशरूपान् स्वीकुर्वाणा तद-रूपेणैव व्याख्यानं कुर्वन्ति । इतिहासाख्यानयोरनर्थान्तरत्वमुररीकुर्वाणा एते तादृशं विग्रमविलासपाशो निपतन्ति । 'तत्रेतिहासमाचक्षते' इत्यादि निम्नोक्तोरवलम्ब-माना यास्कमपि इतिवृत्तवादिन मयन्ते । यास्काचार्यस्यापि प्रव्यक्तमितिहासपक्ष-खण्डनमवहेत्य, ते तमपि स्वपक्ष एव निपातयन्ति । परं यास्कस्तु ऐतिहासिकमभा-वलम्बिनः सन्तीति, तेषां पक्षमुद्धृत्य तत्खण्डनपराणि अर्यांतराणि विधाय स मुस्पृन्मात्मीयमनेतिहासिकत्वं प्रमाणयति । यस्तुत वेदेतिहासवादो यद्यप्यतोव प्राचीन तथापि सोऽल्पदेशीयं सीमितश्च । इतिहासलक्षणाघटितश्चेति अन्यत्रोपपादितप्रायम् । भवतु नाम तत्रोभयपक्षप्रसरस्तथापि न तावता वेदानां महत्त्वं परिहोयते । वेदे प्रतिपादितानि यानि महत्त्वपूर्णानि सावदेशिकानि सावकालिकानि तत्त्वज्ञानानि समुद्भूयन्ते तानि तु तदवस्थानि एवेति निर्विवादम् ।

वेदकालनिर्णयः

वेदाभ्यासप्रवर्णनार्तोपविद्धभिः वेदकालनिर्णयस्य बुरधिगम्यता प्रकटीकृता । यस्तुतस्तु तेषां नयेन परोक्षविषयीभूतस्य वेदस्य निर्माण-काल निर्णिनीयाभिनिवेश उपहास विशेष एव तथापि पाश्चात्य-विपश्चिदपश्चिमः वेदकालनिर्णये प्रशंसनीयः श्रमो विहितः । यद्यपि तेषां मतानि किल बहुधा भिद्यन्ते । तेषु तत्र यस्य सत्यं यस्य वाऽसत्यमिति विनिग-मनाभावात्तानि प्रामाण्याच्च्यवन्ते । केचन ख्रिस्तसंवत्सरात्प्राक् १००० वर्षदेशीयः, अन्ये तत्प्राक् २००० वर्षदेशीयः, भारतीयविद्वत्सु तिलकमहोदयः ख्रिस्तपूर्वः ४५०० वर्षदेशीयः, पापगीमहोदयः ख्रिस्तपूर्व ७००० वर्षदेशीयः, अविनाशचन्द्रदासः २५००० वर्षादारभ्य ७५००० वर्षपर्यन्तसमयान्तराल एव वेदनिर्माणकालः इति निश्चिन्वन्ति । परं न तेषामैकमत्यम् इत्यपि विद्वांसो विदाड्कुर्वन्तु ।

ऋग्वेदः

तत्र तावद् ऋग्वेदः—ऋच्यते स्तूपते प्रतिपाद्यायौ यया सा ऋक्, १ स एष ऋचां समूह एव ऋग्वेदपदवाच्यः । यश्च सूक्तमण्डलरूपेण ऋषिप्रवरेण शाकलेन विभाजितः । उक्तञ्च प्रातिशाख्येः—

ऋचां समूह ऋग्वेदस्तमभ्यस्य प्रयत्नतः ।

पठितः शाकलेनादौ चतुर्भिस्तदनन्तरम् ॥

मुष्टतयोक्तव्यादेतत्सूक्तमित्युच्यते । सूक्तं स्तोत्रं स्तोममित्यनर्थान्तरम् । तथा च बृहद्देवतायाम्—

सम्पूर्णं ऋषिवाग्यन्तु, सूक्तमित्यभिधीयते ॥ [बृहद्दे०]

तदेतत्सूक्तं चतुर्विधम् ऋषिसूक्त-देवतासूक्त-छन्द सूक्त-अर्थसूक्त-भेदात् । तत्रैकविद्वृष्टमन्त्राणां समूहः ऋषिसूक्तम्, एकदेवताकमन्त्राणां समूहः देवतासूक्तम्, सामानच्छन्दसां मन्त्राणाञ्च समूहः पुनः छन्द सूक्त, यावदर्थ-सामान्यमन्त्राणां समूहः अर्थसूक्तमुच्यते ।

उक्तञ्च—

“देवतार्थपिच्छन्दोभ्यो वैविध्यं तस्य जायते ।

ऋषिसूक्तं यावन्ति सूक्तान्येकस्य वै कृतिः ॥

रूपैतेषां तु यावत्सु तत्सूक्तं दैवतं विदुः ।

१. तेषामुभयार्थभेदे पादव्यवस्था [जैमिनि] । यत्र-पाद-व्यवस्था म मन्त्र ऋट्नामा [शबरस्वामी २।१।२५] । पादेन चाथेनोक्ता वृत्तवडा मन्त्रा ऋच इति माणव, [जैमिनिन्यायमाग्यायाम्] ।

यावदयंसमाप्ति स्यादयंसूक्त वदन्ति तत् ।
समानच्छन्दसो मन्त्राश्छन्द सूक्त तदुच्यते ॥

[बृहद्दे० १। १४। १५। १६]

सौज्यम् ऋग्वेद, मण्डलानुवाकवर्गभेदेन, अष्टवाध्यायसूक्त भेदेन च द्वेषा विभक्त । बालखिल्यसप्तकानि षोडशसूक्तानि विहाय अखिलसहिताया दश (१०) मण्डलानि, पञ्चाशीति (८५) श्चानुवाका, अष्टोत्तरशतद्वय (२००८) मिताश्च वर्गा । एव अष्टवाष्ट (८) कम्, चतुःषष्टि (६४) रघ्याया, सप्तदशोत्तर-सहस्राणि (१०१७) च सूक्तानि सन्ति । चतुर्दश (१४) छन्दोनिबद्धाश्च समस्ता मन्त्रा । मन्त्राश्च सर्वे दशसहस्रचतुःशतसप्तषष्टि (१०४६७) मिता । तत्र महर्षि-शौनकस्यानुक्रमणोमनुरूप्य सर्वे मन्त्रा दशसहस्रपञ्चशतोत्तराशीति (१०५८०) मिता । शब्दास्तु एकत्रिंशत्पञ्चाश सहस्राष्टशतोत्तरषड्विंशति (१,५३,८२६) संख्याया । अक्षराणि च पुनश्चतुर्लक्षद्वात्रिंशत्सहस्र (४,३२,०००) मितानि । पर शाकलसहितानुगुण्येन गणना तु शौनकानुक्रमणो न सवदति । कतिपयमन्त्राणा विलोपापत्ति सुलभसम्भवा । इतिकृत्वैवैष भेद आपन्नो गम्यते । तथा हि—

ऋचा दशसहस्राणि ऋचा पञ्चशतानि च ।

ऋचामशीनिपादाश्चैतद् पारायणमुच्यते ॥

मन्त्राणाञ्च सरया १०५८० शौनकीयानुक्रमणोमतानुसारेण । परन्त्वत्र मतानि भिद्यन्ते विदुषाम् । विनिगमनाभावाद्यथायसह्योल्लेखो न सुकरः । स च भेद शतद्विंशतमन्त्राणामन्तरालमेवालम्बते । नातोऽधिकम् । तदत्र युवतायुक्तविवे-चनपरा विपश्चित एव प्रमाणम् ।

स चायम् 'ऋग्वेद' 'अग्निमीडे' इति प्रथमसूक्ताद्यमन्त्रादारभ्यान्तिम-सूक्तस्यान्तिम-समानो वाकृति'रिति मन्त्रेण च समाप्त समुल्लसति । अग्नि-सूक्तेनारभ्य सज्ञान-सूक्तेन समाप्त इति भावः ।

— अथ वेदविषयोपन्यास

क्व खलु वेदप्रतिपाद्यो विषय इति प्रश्नस्त्वतीव जटिलः । क्व खलु वेदाना-मविषयः ? इति प्रश्नोऽपि समरालावच्छेदेनैव समुज्जम्भते । की हि नाम स विषयो यो वेदेषु न चर्चितः । वेदो हि नाम अशेषविश्वविज्ञानविशेषपरिज्ञानप्रद शाश्वतिक-मपौरुषेय शास्त्रम् । "विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते एभिर्धर्मादिपुरुषार्या इति वेदा" इति बह्वृक्प्रतिशास्त्रवृत्त्युपक्रमे । "अपौरुषेय वाक्य वेद" इति सायणीय ऋग्भाष्ये । "इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरेलौकिकमुपाय यो वेदयते स वेदः ।" इति सायणः । "विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विन्दन्ति, विदन्ते लभन्ते सर्वा सत्यविद्या

यै येषु वा" इति दयानन्द । तदेवां सर्वेषामपि व्युत्पादनानां तात्पर्यविषयोभूतोऽयं समान एव । स च वेदानामखिलविद्यानिधानत्वेऽपीरुपेत्ये च पर्यवसित इति प्रागेवावोचाम ।

विश्वोत्पत्तिसूक्तेषु यदतिरमणीयमाभाति तत्तु नासदीयसूक्तम् । अस्मिन् सूक्ते सृष्ट्युत्पत्तिक्रमविकासविषयका यादृशा प्रगल्भा विचारा समुपलभ्यन्ते ते नूनं तत्त्वविशेषज्ञानामपि कुतूहलमुत्पादयन्ति । 'नासदासीन्नो सदासीदि'त्यादिना आपातत पर्यालोचयतां प्रतिभाति यदेतत् सास्य-प्रतिष्ठापितेन सत्त्वायंवादेन सह सवाद न भजते । परं तात्त्विकदृशार्यपर्यालोचने सति तदेकपदे खण्डयते । नाऽत्र 'असत्' शब्दोऽभाववचनं, सत्स्वरूपाभववर्ती प्रकृतिमभिधत्तेऽनुद्भूतरूपाम् ।

नासदीयसूक्तम्

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।
 किमावरोव कुह कस्य शर्मन् अम्भ किमासीद् गहन गभीरम् ॥
 न मृत्युरासीदमृत न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेत ।
 आनीदवात स्वधया तदेक तस्माद्धान्य न पर किञ्चनदास ॥
 तम आसीत्तमसा गूढमग्रेप्रकेत सलिल सर्वमा इदम् ।
 तुच्छचेनाम्बपिहित यदासीत्तपसस्तन्महिनाऽजायतैकम् ॥
 कामस्तदग्रे समवर्तन्ताधि मनसो रेत प्रथम यदासीत् ।
 सतो धधमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या क्वयो मनीषा ॥
 को अद्वा वेद ष इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इय विसृष्टि ।
 अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाया को वेद यत आवभूव ॥
 इय विसृष्टिर्यत आवभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
 यो अस्याप्यश परमे व्योमन् सो अह्न वेद यदि वा न वेद ॥

[ऋ० १० । ११ । १२९]

किञ्च सृष्टि सूक्तेऽत्यन्तम प्रधानतममेक पुरुषसूक्तम् । विश्वविष्णोर्वातेऽस्मिन् पुरुषसूक्ते जादिविद पुरुषविनोपादुत्पन्नम् । सच्च पुरुषविशेष ईश्वर एव सम्भवेत् । तत्राङ्गुलारूपेण प्रपञ्चितमखिलविश्वमिदं विराट्पुरुषाकारेण परिणतमुपवर्ण्यते । तद्विद ऋषयः प्रतिभावतो न कुतूहलकरम् ।

> पुरुषसूक्तम्

सहस्रशीर्षा	पुरुष	सहस्राक्ष	सहस्रपात् ।
स भूमिं	मवंत	सृत्वाऽप्यतिष्ठद्गङ्गा	लम् ॥१॥
पुरुष	एवेदं	यद्भूत	यच्च भाष्यम् ।
उतामृतव्यस्येनानो	सर्वं	परंप्रेनाति	शेहति ॥२॥

एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुष ।
 पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवि ॥३॥
 त्रिपादूर्ध्वमुदंतुरय पादोऽस्येहाभवत्पुन ।
 ततो विष्वद् व्यरामत्साशनानशने अभि ॥४॥
 ततो विराडजायत विराजो अधि पूरुष ।
 स जानो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमयो पुर ॥५॥
 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत समृत पूपदाज्यम् ।
 पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥६॥
 तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋच सामानि जज्ञिरे ।
 छन्दाऽपुंसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥७॥
 तस्मादशवा अजायन्त ये के चोभयादत ।
 गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावय ॥८॥
 तं यज्ञ र्हिषि प्रीक्षन् पुरुष जातमप्रत ।
 तेन देवा अपजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥९॥
 यत्पुरुष व्यदधु कतिधा व्यकल्पयन् ।
 मूख किमस्यासीत् किं बाहू किमूह पादा उच्येते ॥१०॥
 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्य कृत ।
 ऊरु तदस्य यद्वैश्य पद्भ्यांऽपु शूद्रो अजायत ॥११॥
 चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षो सूर्यो अजायत ।
 श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥१२॥
 नाम्या आसीदन्तरिक्षंऽपु शीर्ष्णो द्यौ समवर्तत ।
 पद्भ्यां भूमिदिश श्रोत्रात्तया लोकां २॥ अकल्पयन् ॥१३॥
 यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
 वसन्तोऽस्यासीदाज्य ग्रीष्म इष्म शरद्वि ॥१४॥
 सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिसप्त समिध कृता ।
 देवा यद्यज्ञ तन्वाना अबध्नन् पुरुष पशुम् ॥१५॥
 यज्ञेन धनमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
 ते ह नाक महिमान सचन्त यत्र पूर्वे साध्या सन्ति देवा ॥१६॥
 अद्भ्य समृत पृथिव्यं रसाच्च विश्वकर्मण समवर्तताग्ने ।
 तस्य त्वष्टा विदधद्रपमेति तमर्त्यस्य देवन्वमाजानमग्ने ॥१७॥
 वेदाहमेत पुरुष महान्तमादित्यवर्णं तमस परस्तात् ।
 तमेव विदित्वाऽग्निमृत्युमेति नाज्य पन्या विद्यनेऽपनाय ॥१८॥

प्रजापतिदधरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।
 तस्य योनिं परिपश्यति धीरास्तस्मिन् ह तस्युर्भुवनानि विश्वा ॥१९॥
 यो देवेभ्य आतपति यो देवाना पुरोहितः ।
 पूर्वो धो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥२०॥
 रुचं ब्राह्म जनयन्तो देवा अप्रे तदबुवन् ।
 यस्त्वेव ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देया असन् यज्ञे ॥२१॥
 श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे
 पादर्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनो व्यात्तम् ।
 इष्णन्निपाणामु म इषाण सवलोक म इषाण ॥२२॥
 [यजुः]

अस्मिन् खलु पुरुषसूक्ते विश्वोत्पत्तिरहस्पमतीव रमणोपतयोपवर्णितम् ।
 जगदुत्पादकस्येश्वरस्य महिमानं निरूप्य तत एव निखिलोत्पत्तिञ्च प्रदर्श्य विविध-
 जीवानां समृद्धिम् । वर्णव्यवस्थापनं, देवाविर्भावः, जीवानाञ्च बन्धनम्, ऐहिकोन्नति-
 पुरस्सरं भोक्षमाणप्रदर्शनमित्यादिकं सर्वमेव सृष्ट्युपयोगि तत्त्वजातं निर्दिश्य
 प्रकृतिनिगूढरहस्यं सग्रहेण प्रपञ्चितं विभाव्यते ।

इदञ्च पुरुषसूक्तं ऋग्वेदे षोडशर्चम् । अव्यक्तमहर्वादिषु नक्षणो य
 पुरुषविशेषः स एवात्य देवतात्वेनोत्तीयो । स च सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्ड-
 विग्रहो विराडाख्यः । सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दोऽयं अनन्तवचन उपलक्षण-
 एवात् । अनन्तशिरोभिर्भुक्तं विराट् पुरुषं परमेश्वर इति यावत् । भूमिं ब्रह्माण्ड-
 गोत्ररूपां विदधत् कृत्वा परिवेष्टय, दशाद्गुणमत्यतिष्ठत् । दशाद्गुणमत्र
 उपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद् बहिरसि सर्वतो ध्याप्याधिष्ठित इति भावः । इत्यनेन
 ब्रह्मणो विराट्पुरणस्य परमेश्वरस्य सर्वध्यापकत्वं, सर्वनियन्तृत्वं, सृष्टिकर्तृत्वञ्चे-
 त्युपोद्बलितं भवति । यद्यपि परमेश्वरस्येयताभावात् पादचतुष्टयत्वं निरूपयितु-
 मशक्यम्, तथाऽपि जगदिव परमेश्वरापेक्षया त्यल्पमिति योषनाय तत्पादत्वेनो-
 पयात् । 'तस्माद् विराडजायत' तस्मात् आदिपुरुषात् विराड् ब्रह्माण्डदेह उत्पन्नः ।
 ततो भूमिसृष्टिः । भूमिं सृष्टेरनन्तरञ्च जीवानां पुरं शरीराणि ससर्ज । जीवानां
 नियतत्वात् तत्संज्ञानुपपत्तेः । पुरः—पूषने सप्तधानुर्भिरिति तद्व्युत्पत्तेः । ततो
 धामण्या धारणां प्राभ्यान्ध पशवः अश्वा मावः जगिरे । ततो वेदाश्च जगिरे देवा
 साय्या ऋषयश्च । अन्यत्तार्वं सुगमम् । इति सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम् इति ।

धर्म्यानि जनिचित् सूक्तानि इतिहासपरत्वेनाभासमानानि सधादरूपेण
 तत्सङ्गतुल्यवशान्प्रतिपत्त्यर्थं प्रतिपादयति श्रीबौद्धावहानि विलसन्ति ऋग्वेदे ।
 काममण्डलस्यैव शीतितगो मूषने द्वाणोन्मवारः । तस्यैव सप्तोत्तरगततमे सारमा

देवशुनी नामेन्द्रम्य दूती, पणिभिश्चोरिता गा. प्रत्याहर्तुकामा तैः सह तनोति संवादम् । एवं उर्वशी-गुरुरवसोः संवादस्तु प्रसिद्ध एव । एवं यम-यमीसूक्तमपि निरतिशयं मनोहारि । परमेनान्युपाख्यानानि पुरावृत्तविषयमतिरिच्य किमप्यन्यज्जीवनोपयोगि तत्त्वज्ञानमाविष्कुर्यन्ति हितोपदेशपरम् इति वैदिका मन्यन्ते । न खलु वेदे पुरावृत्त-विषयीकृतं तत्त्वं किमपि प्रतिपाद्यते नित्यत्वान्, अपौरुषेयत्वाच्च । न हि नित्ये ऽनित्येतिवृत्तचर्चा श्रद्धेया भवितुमर्हति । अतएव एतानि संवादरूपेणोपनतानि उपाख्यानानि, तत्त्वत्रिद्यापरत्वेनैव विभाव्य व्याख्येयानि ।

गायत्रीमन्त्र

वेदेषु सुप्रसिद्धो मन्त्रो गायत्रीमन्त्रः- सवितृदेवताकः सवितारमभिलक्ष्य प्रवृत्तः । प्रतिपाद्यदेवतानुरोधेनैवायं सावित्रीत्यप्युच्यते । गायत्री तु छन्दोऽनु-रोधात् । एष च मन्त्रः प्रधानत्वात् त्रिष्वपि वेदेषु ऋग्यजु सामसु उपलभ्यते । मन्त्रोऽयं वैदिकैरतीव महत्त्वमुपात्तमिभतः ।

‘तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

केचनान् ‘सविते’तिपदेन सूर्यस्य, इतरे जगत्प्रसवितुः परमेश्वरस्य ग्रहणम-भिवांशन्ति । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । एवमष्टाक्षरनिवद्धंस्त्रिभिः पादघटितं छन्दोऽदशचतुर्विंशत्यक्षरात्मकम् परन्त्वस्मिन् मन्त्रे त्रयोविंशतिरेवाक्षराणीति कृत्वा केचन ओमिति संयोज्य, अपरे ‘वरेण्यं’ इत्येतेत् ‘वरेणिय’मिति विभज्य, चतुर्विंशत्य-क्षराणि साधयन्ति । ब्रह्मपरत्वेनाभ्युपगमाम्मन्त्रोऽयं ‘ब्रह्मगायत्री’ पदेनापि व्यव-ह्रियते । एष एव मन्त्रः सर्वमन्त्रगुह्यत्वात् ‘गुरुमन्त्रो’ऽप्यभिधीयते । नित्यसन्ध्यो-पासनादियु केनाऽपि गौरववैलक्षण्येनैव मन्त्रोऽयं जपादौ प्राधान्येन निवेदिताऽव-धार्यते ॥

वेदतत्त्वज्ञानमीमांसा

अस्मिन् संसारप्रपञ्चे, जीवननिर्वहणार्थं यावज्ज्ञानमावश्यकं तावद् भगवता परमेश्वरेण वेदद्वारा जनेभ्यः प्रदत्तम् । तच्च ज्ञानं न कस्मैचिद्दुर्गविशेषाय अपितु मनुष्यमात्राय प्रदत्तम् । आम्नातं तथैव वेदे—‘यथेमां वाचं कल्याणीमा-वदानि जनेभ्यः ।’इति । तदेवं वेदेषु सर्वेषामेव जिज्ञासूनामधिकारः प्रतिपादितो भवति ।

दीर्घायुष्ट्वम्

श्लोके एकः प्रवादः प्रचरति ‘जीवन्नरो भद्रशतानि पश्यति’ इति । एतेन विज्ञाप्यते यज्जीवनसाफल्यार्थं सर्वोत्कृष्टमावश्यकं मूल्यवच्च वस्तु यदस्ति

तदायुर्नाम । सति दीर्घे आयुषि एव मनुष्यः स्वमनोरथतर्पणं सफलचित्तुं पारयते, नाल्पयुक्तो जनः । अतः तथा प्रयतितव्यं मनुष्येण यथा स दीर्घायुष्ट्वं लभेत । 'शतायुर्वै पुरुषः' इति शतवर्षमितं परिमाणसामान्यमायुषः । शतादपि अधिकं भवितुमर्हति । आम्नातञ्च तथाहि :—

'तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम् शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ।' इत्यत्र 'भूयश्च शरदः शतादिति' पदमायुषः शतवर्षादपि भूयस्त्वं सङ्केतयति ।' अपि च

"श्यायुषं जमदग्ने कश्यपस्य श्यायुष यदेवेषु श्यायुषम् तन्नोऽस्तु श्यायुषम् ।" इति अस्मिन् मन्त्रे सहस्रवर्षमितमायुषमभोवतुं शक्यते मनुष्येण यथा-वदूर्ध्वरेतस्के र यथोपदेशानुष्ठानेन पूर्णादित्यब्रह्मचारिणा योगानुष्ठानपुरस्कृतजीवन-यापनेनेति निर्दिष्टं भवति । तत्सिद्धयर्थं ब्रह्मचर्याश्रमधर्म उपदिष्टः । ब्रह्मचर्य-पूर्वकं विद्याध्ययनं यस्मिन्नाश्रमे स ब्रह्मचर्याश्रम उच्यते, प्रथमाश्रमापरपर्यायः । सोऽयमाश्रमः मानवजीवनस्याधारभित्तिरूपः अपरिहायंत्वेनानुष्ठेयः इत्यनेकमन्त्र-चर्णैराम्नातम् ।

देवता ज्ञानस्य प्राधान्यम् .

वेदाथंविधौ हि देवत-परिज्ञानं प्रधानम् । अविदित्वा तु देवतं न यथार्थार्थ-संविधानाय कश्चित् कल्पते । तथा कुर्वाणश्च अविदितदेवतविज्ञानो व्याकुली-करोति मन्त्रप्रतिपाद्यमाशयमिति वेदविदां प्रवादः । विज्ञातदेवतेनापि विनियोग-

१. दीर्घायुं प्राप्स्यस्यमयर्ववेदेऽपि श्रूयते --

"उन्नामन पुरुष मावमग्था मृत्यु पद् वो जमवमुञ्चमाना ।

मा च्छिन्त्या अग्नाल्लोकादग्ने सूर्यस्य सदृशः ॥"

[८।१।१।४]

२. शतवर्षमितंगेहमायुश्चानेनाद् नि श्रीणि आयुषि इति श्यायुष, तज्जम-दग्ने ज्वत्तज्जटराग्ने पुरुषस्य मुञ्चभम् । पुनश्च द्वितीय श्यायुष कश्यपस्य-पश्यशरवेति यावत्, चक्षुस्मानो गम्यग्नाः श्यायानप्रेक्षावन इत्यर्थः, पुनश्च श्यायुषं-देवेषु दिव्यगुणवत्तु परिपूर्णयमनियमादिश्रुष्टानुष्ठानेषु यत्सम्भवति तदायोग्य सर्व-नवसंप्रतिभ भवति मिलितम् । तत्र शतवर्षमाया यमायुमिच्छित तत्सदृश्यायुर्भवं-तीति निर्दिश्यते श्रुष्टम् । तथा चाथा बृहदेवताया—'महानाम्य ऋचो गृह्य-स्ये द्यादर्वेव वो वरेत् । मत्स्ययुगपर्यं न अहर्षात्त न राघ्वने । [८. १८]

धृतात् कृतोऽर्थो न मनाक् स्वारस्यमश्नुते । विनियोगो^१ हि नाम मन्त्राणा
इदकर्तव्यतया कमभिविशेष सम्बन्ध । उक्तञ्च—“अनेनेद तु कर्तव्य विनियोग
प्रकोत्तित” इति । स च विनियोग द्विविध सामान्यो विशेषश्च । कृत्स्नाया
सहिताया आमन्नातक्रमेण यस्मिन् कस्मिन् वापि कमणि कृतो विनियोग
सामान्य । विशेषस्तु तत्तत्प्रती सूत्रवारंराश्वलायनादिभि सविशेष निर्दिष्ट ।
स च पुनस्त्रिविध सूक्तविनियोग, श्रुत्वादिविनियोग, एकर्त्वादिविनियोगश्च ।
तद्विनियोगानुरोधेन, तत्तत्स्वर्यमपेक्ष्य कृतस्थायस्य, मन्त्रायस्वारस्यविरहान्न
तया प्रामाण्य यथा वैततमपेक्ष्य प्रकरणानुरोधेन मन्त्रगतपदार्थस्योहापोहव्यूह-
समर्थितस्यार्थस्य । अत विनियोगमनुसन्धाय कृतोऽर्थो न कर्हिचिन् सहिताया-
माम्नातमन्त्रक्रमस्वारस्यमधिष्ठाय कृतस्य वेदार्थस्य तुलामधिरोहति ।

तस्मान्मन्त्रस्वारस्यसमर्पिनोऽर्थ एव मुर्य । विनियोगोऽर्थश्च गौण
इत्यवसेयम् ।

पृथिव्या गतिद्वैविध्यम्

‘आय गौ पृश्निरक्रमीदसदन्मातर पुर । पितरञ्च प्रयन्स्व । [यजु० ३।८]

अस्मिन् मन्त्रे पृथिव्या स्वाक्षोपरि प्रात्यहिक भ्रमण सूर्यमभितश्च वायिक-
प्रदग्निमावर्त्तनमिति द्विविधा गति प्रव्यक्त्वा प्रतिपादिता । अत्र पृश्नि भूताना
प्राणरक्षिका गौ असदत्-अविरत मातर—मानदण्डभूत स्वाक्षदण्डम् अक्रमीद्
भ्रमति । पुन पितर भूताना पातार सूर्यमित्यथ । पुर पुरतश्च स्व प्रयत्
घृलोक प्रयन आन्मती सती आ-समन्तात् प्रदक्षिण पुर एव आवर्त्तत इति भाव ।
तदेद् भ्रमणविज्ञान समुपदिष्ट भवति । इति मन्त्रमाधारीकृत्यैव कदाचिदापि-
सिद्धान्ते भूमगतिद्वैविध्यमभिव्यक्तीकृतम् ।^२

१ कमभि सम्बन्धे विनियोग इत्युक्तम् । नत्र कस्य वन कमणा विनियोग
कुनश्चत्यतद्विषय मीमासर्वं श्रुति लिङ्ग-वाक्य प्रकरण-स्थान-सामान्यालक्षणानि
पत्र प्रमाणानि सूत्रितानि तथा पूर्वापत्या परवर्त्तिना दीर्घत्वम् । तत्र साक्षा
त्सम्बन्धवाचक शब्द श्रुति । श्रुतिमपेक्ष्य विनियोग श्रौतविनियोग । लिङ्ग
नाम शब्दनिष्ठम् अथनिष्ठ वा सामर्थ्यम् । तदपेक्ष्य कृता विनियोगा लङ्गि-
विनियोग इति दिक् ।

२ प्रायः ४२१ मितशाकोद्भवेऽपि आयसिद्धान्त
‘अनुलोमगनिर्णोऽथ पश्यत्यचल विलोमग यद्वत् । अचलानि भान्ति तद्वत् सम-
पदिषमगानि लङ्कायामित्यादि सन्दर्भेण भूमगतिद्वैविध्यमभिव्यक्तीकृतम् ।

व्योमयानविज्ञानम्

किञ्च व्योमयानवर्णनमप्युपलभ्यते वेदे :—

‘तुष्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयि न कश्चिन्ममूर्वा अवाहाः ।

तमूहयुनो भिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ॥ [ऋक् १।११६।३]

अस्मिन् मन्त्रे आख्यानरूपेण व्योमयानवर्णनमाग्नातम् । तुष्रो नाम राजर्षिः । अरातिविजयाय स्वस्तुतं भुज्युनामानं नाया प्राहृषीत् । तमेतं नोभिः अश्विनान्ब्रूहयुः । कौदूशीभिनी भिरित्याह—आत्मन्वतीभिः माश्विनकपोजनया गतियुक्ताभिः पुनः अन्तरिक्षप्रुद्भिः अन्तरिक्षे गच्छन्तीभिः अतएव अपोदकाभिः उदकसम्पर्करहिताभिः, इत्यर्थः । अत्रायमाशयः, जलस्यलान्तरिक्षगामिन्यो नौरा व्योमयानादिवाहनविशेषा निर्मातव्याः ।

वेदे वर्णाश्रमधर्मविषयः

वेदाना पर्यालोचनेन ज्ञायते यन्मनुष्याणां कर्मादिभेदतः पञ्च श्रेणिविभागाः उपदिष्टाः, ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, दाराः, दस्युश्चेति । तेषु चत्वारः आर्षा । दस्युश्चानार्यः । ते भेदा पञ्चाज्जातिपदेनोपचरिताः । जातिशब्दश्च जन्मवचनः । अतएव तदनुक्रमति काले ते-ते भेदा जन्मना एव प्रवृत्ताः । जातिः जन्मानुसारिणीति लोकोक्तिरपि तदानुगुण्येन प्रचलिता । परन्तु अभ्युपगमोऽयं वेदेन संबद्धीति वैदिकसाहित्यावलोकने विभाव्यते । तथा चापस्तम्बे :—

“धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ । अधर्म-
चर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ” इति [२.५.१०-११]
परन्तु क्वेचनात्र विप्रतिपद्यन्ते, जातिशब्दस्य जन्मपर्यायत्वेन, जन्मान्तरे जाति-
परिवर्तनमिति भावेनैतद्वक्तमित्यभ्युपगच्छन्ति ।

एभिः सर्वैर्जनैः परस्परं प्रीतिभावेन कर्तितव्यमित्यप्युपदिष्टं भवति ।

‘प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यतः उत शूद्र उतार्य ॥

[अथर्वं १८।१।८।१]

१ ‘ब्राह्मणोऽयं मुग्धमागीद् वाह राजस्य कृत ।’

उत् तदहर यद्वैश्व पद्म्या शूद्रोऽजायते ॥ [ऋक् १०।९०।१२]

धरि च —

ब्राह्मणे ब्राह्मण क्षत्राय राजस्य मरणे वैश्वम् तपसे शूद्रम् [यजुः]

इति समानभावेन स्नेहभावोऽभिनन्दनीय सर्वेषु मानवसमाजेष्विति निर्दिष्टं भवति । न जातु र्धपम्यन्तर्धूप्ये इति भावः ।

ब्रह्मचर्याश्रमः १

वेदाध्ययनेनावगम्यते यन्मानवजीवनं चतुर्षु विभागेषु विभक्तम् । ते च चत्वारो विभागाः चत्वार आश्रमा अप्युच्यन्ते । आश्रम्यते स्थीयते यस्मिन् स आश्रमः । ते च आश्रमाः, ब्रह्मचर्यं-गृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यासलक्षणाः । पञ्च-विंशतिवर्षपर्यन्तमेकस्मिन् एकस्मिन् आश्रमे विश्रम्य चत्वारोऽपि आश्रमास्तेष्व-त्वेन निर्दिष्टाः, तत्रापि ब्रह्मचर्याश्रमास्यप्रथमाश्रमस्तु सर्वैरेव जनैः अपरिहार्यत्वेन परिपालनीयः । प्रथमाश्रममन्तरा आश्रमान्तराणि अनुष्ठान्तु न शक्यन्ते । गृहस्थादिप्रथम आश्रमास्तु ऐच्छिकाः । तत्परिपालने पुरयः सर्वथा स्वतन्त्रः । परन्तु प्रथमाश्रमानुष्ठाने न स्वातन्त्र्यन्नाहति । यतः प्रथमाश्रम एवालम्ब-सर्वाश्रमान्तराणाम् । सिद्धे सति प्रथमाश्रमे सर्वे आश्रमास्सफला भवन्ति । इति तस्य प्राधान्यमपरिहार्यत्वञ्च प्रतिपादितम् । आचार्यो ब्रह्मचारी भवन्नेव सफलाचार्यो भवति । राजा ब्रह्मचारी सन्नेव राष्ट्रं रक्षति । युवा ब्रह्मचारी सफलतामश्नुते । युवति ऋत्याऽपि ब्रह्मचारिणी भवन्ती साफल्यं भजते । अस्मिन् हि आश्रमे प्रतिष्ठिताऽयं जनस्य शारीरिकी मानसी च स्थितिः सम्याग्यवस्थिता विकसिता च भवति । “प्राणापानौ जनपद्बुद्ध्यानी” इत्यनेनादिद्यते । ब्रह्मचर्यमनुतिष्ठन् हि ब्रह्मचारी “आजद् ब्रह्म ज्ञानज्योतिं विभक्तिं । तस्मिन् (विश्वेदेया) सर्वे दिव्यगुणा समेता समाविष्टा भव-न्ति । अयं च वाचः, मनो, हृदयं, ब्रह्म, मेघाः जनपदं वृत्तते इति । वाक्शक्तिः, मन्त्रबलं, सौहार्दं, ज्ञानज्योतिः, बुद्धिबलञ्च सर्वोत्कृष्टत्वेन पवर्त्तते इति भावः ।” किञ्च, ‘स स्नानो बभ्रुः पिङ्गलः पूयिन्या बहु रोचते” स ब्रह्मचारी स्नानको भूत्वा तेजस्वी स्वर्णवर्णः पूयिन्या निरतिशय देदीप्यमानो विभक्तिं इत्याशयः । सर्वाश्रमाणां श्रेष्ठतमे द्वितीयाश्रमे गृहस्थाख्ये, प्रविशन्ति, प्रवेशयोग्यताभासात्, विद्यातपोम्या शारीरिकी मानसी शक्तिरूपम् यदीच्छति गृहाश्रमे प्रवेष्टुम् । अन्यथा याव-दायुषं पुनीतं ब्रह्मचर्यं चरन्त उष्वरेतेस्का भवन्तः, प्रसाधयन्त चित्तप्रसादनी-शक्तौर्भूयादिति च, श्रमाद्वन्तश्च विशोका ज्योतिष्मतीं वित्तवृत्तिं, ऋतम्भरं प्रज्ञाभासादयन्त, प्रदोषयन्तश्चोजस्वल्मन्तर्ज्योतिः, निर्धूतसकलकल्मषा स्फटिक इव विशुद्धान्तं करुणा निर्मला सन्ती ब्रह्मानन्दमुपरसयन्त सतः ब्रह्मभूयाय कल्पन्ते, मानवजीवनस्य चरमोद्देशं पल्लवयन्तः ।

सौज्यम् आश्रमाणां प्रथमं सर्वोत्कृष्टञ्च ब्रह्मचर्याश्रमः मानवजीवनस्या-धारभूतः । ब्रह्मचर्याश्रम एव शारीरिकी मानसीञ्च शक्तिं विकासयति, विशद-

यति च विद्यायुद्धिमलं बालः । तदेत ब्रह्मचर्यमहिमानं प्रदर्शयन्तः कतिपये मन्त्रा
अत्र प्रस्तुयन्ते—

आचार्यं उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुत गर्भमन्तः ।
तं रानीस्तिन्न उदरे विभक्तिं तं जातं द्रष्टुमभिसंपन्ति देवाः ॥२॥
इयं समिन्धुधिवो द्यौर्द्वितीयोतान्तरिक्षं समिधा पूर्णाति ।
ब्रह्मचारी समिधा मेखलया श्रमेण लोकांस्तपसा पिपत्ति ॥
पूर्वं जातो ब्रह्मणो ब्रह्मचारी धर्मं वसानरतपसोवतिष्ठत् ।
तस्माज्जात ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च रावें अगूनेन साकम् ॥

* * *

आचार्यो ब्रह्मचारी ब्रह्मचारी प्रजापतिः ।
प्रजापति विराजति विराड्द्रोऽभवद्दृशी ॥
ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति ।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥
ब्रह्मचर्येण कन्या ३ युवान विन्दते पतिम् ।
अनङ्घ्रान् ब्रह्मचर्येणाश्वो घासं जिगीर्षति ॥
ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत ।
इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्व राभरत् ॥

* * *

चक्षुः श्रोत्रं यशो अस्मासु घेह्यन्नं रेतो लोहितमुदरम् ॥

तानि कल्पद् ब्रह्मचारी सलिलस्य पृष्ठे तपोऽतिष्ठत्तप्यमानः समुद्रे ।
स स्नातो अग्निः पिङ्गलः पृथिव्यां बह्व रोचते ॥ इति ॥

अस्मिन् णलु ब्रह्मचर्यकाले गुरुकुलाश्रमे निवसन्तो ब्रह्मचारिण आचार्य-
सवासात् विविधा विद्याः, विज्ञानानि, शिल्पकलाश्च शिक्षन्ते ति.शुल्कम् । तदर्थं
वेदेऽतिरमणोयं धाणोमूवतं प्रवर्तन्ते सहृदयहृदयावर्जकम् । ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य
एकसप्ततितमं सूक्तम् :—

सधनुमिष तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा याचमश्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानने भर्त्र्यां लक्ष्मीनिहिताऽधिवाचि ।

[ऋ० १०।७१ सू०]

यज्ञेन याचः पदवीपमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् ।

सामाभूत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्तेरेभा अति संनयन्ते ॥३॥

उत स्वः पश्यन्न ददर्श वाचमूत स्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो स्वस्मं सन्वं वि सखे जाप्येव पथ उगतो सुवासाः ॥४॥

उत त्व सस्ये स्थिरपीतमाहुर्न हिन्वल्पपि वाजिनेषु । —
 अवेन्वा घरति मामर्षय वाच इश्रुवां अपत्तामपुष्पाम् ॥५॥
 अक्षयन्ता कर्णवन्त सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवु ।
 आदध्नाम उपकक्षात उ त्वे हृदा इव स्तान्वा उ त्वे ददुधे ॥७॥ —
 इम ये नार्वाट्ट न परश्चरन्ति न ब्राह्मणास्तो न सुनेकरास । —
 त एते वाचमन्निपद्य पापया सिरोस्तन्त्र तन्वते अप्रजज्ञय ॥९॥

वागी, विद्या, सरस्वती, भारतो इत्यनर्थान्तरम् । सेय वागी द्विविधा,
 परा-अपराभेदान् । या हि ज्ञानविज्ञानपदेनापि परिभाष्यते । तत्र ज्ञान आध्या-
 त्मिकमभिधत्ते, विज्ञानञ्च भौतिकं तद्वि विद्या-अविद्यापदेनापि ध्रूयते । यत्रे-
 दमान्नात भयति विद्याञ्चाविद्याञ्चेति । यत्र ज्ञानमन्तरेण विज्ञानमन्थम् तत्र
 विज्ञानमन्तरेण ज्ञानमपि पद्गु । अन्ध-पद्गु-न्यायेनोभयोर्मिथ सहकारभाव
 एव कल्पते सिद्धये नान्यथा । 'सर्वतुमिन् निजना पुनन्त' इति मन्त्रलिङ्गेन व्यज्यन्ते
 यथा तिनजना पुनीता सक्तव भवन्ति तद्वन्मनना मननशक्तिगालिमेषया, वाच
 विद्या ज्ञानविज्ञानरूपा पुनन्त इति भाव ।

वेदे गृहस्थाश्रमोपदेशः

गृहस्थाश्रमो हि नाम मानवसमाजस्य मूलाधारभूतः कोऽपि परमपुनीतः
 प्रेयःप्रधानः धेयस्साधनश्चाश्रमः । एष हि आन्व्यः सर्वोद्गतीना, प्रथय समस्त-
 मुखसम्पदाम् । एतदाश्रमोन्वर्षेणैव सतिष्यति मानवानो शारीरिकी, आध्यात्मिकी,
 मानसी चोन्नतिः । अतएवाश्रममम्, मनीषिण आभनन्ति सर्वेतराश्रमागामाधार-
 भूमिम् । अस्य गृहस्थाश्रमस्य चोपक्रमः विवाहमस्कारेण सञ्जायते । विवाह-
 विधिप्रतिपादका मथा अतोवरमणोयार्यं फलवयन्तः कस्य मनीषिणो हृदयोन्लास
 नातन्वते ।

'शुद्धा पुता योषिणो यज्ञिया इमा बह्वणा हस्तेषु पूयक् सादयामि ।

यत्नाम इदमभिषिञ्चामि योऽह्मिदो मरुत्वान्तस बवातु मे ।

[अथर्व, ६।१२०।]

अथ भावः—शुद्धा पुता यज्ञियामः यैवाहिकयज्ञयोग्या योषितः तदस्य
 बह्वणां ज्ञानिना हस्तेषु प्रदानय्या इति भावः । तदेनेन तदणीना विवाहो योग्यः,
 तादृच ज्ञानिन्यः पुरयैव्य एव प्रवेया इति निर्दिश्यते ।

— वेदे स्त्रीपुरुषयोः समानाधिकारः

— वैदिककाले विद्यमाने तु यैरेषु स्त्री-पुरुषयोः समानाधिकारः उपदिष्टो
 विभाष्यते । अन्तरेण पुरुष मारो नार्पकरो, पुरुषोऽपि तर्षव मारो विना यनाय ।

उभयोरनयो मिय सम्पूतयो सामृज्य सहकारिता चैवायविहा सती फलाय कल्पते समानभावेन । नानयोविषये उत्कर्षार्थकयो पद दधत । मन्यामहे पुरयो जनिता-जनक, पर स्त्री अपि जननीति न विस्मत्तंध्यम् । यानि कार्याणि पुरुषा साधयन्ति, सत्य, तानि स्त्रिय साधयितु न परिवृडा । परन्तु यानि स्त्रिय साधयन्ति तानि पुरुषा अपि साधयितु न प्रभविष्णव इत्यप्यपेतशङ्कम् । अत उभयो शिक्षा दीक्षा च पितृभ्या समानभावेन सम्पादनीयेति वेदनिर्देशः ।

विवाहसूक्तमिदमतीव रमणीयार्थप्रतिपादकम् । विवाहविधौ प्रयोजनी येषु मन्त्रेषु प्रधाना तिष्णाङ्किता । तत्र सौभाग्याय दम्पती हस्तप्रहण कुरुत । वरो वधूमभिभाषते—

‘गृण्णाभि ते सोभगत्वाय हस्त मया पत्या जरदष्टियंयास ।

भगो अपमा सविता पुरन्धि मह्य त्वादुर्गाहिंपत्याय देवा ॥

ततो अग्निरभ्यर्घ्यंते —

तुम्यमग्रे षयंवहन्सूर्पा बहतुना सह ।

पुन पतिम्यो जाया दा अग्ने प्रजया सह ॥

ततो विवाहसंस्कारानन्तर नवोदयोदम्पत्यो नित्यमाङ्गल्यमाशंसितु प्रवर्तन्ते मन्त्रा । तथा हि—

‘इहं व स्त मा विषोष्ट विश्वमायुर्व्यंशनुतम् ।

श्रीङ्न्तौ पुत्रं नप्तुभिर्मोदभातौ स्वे गृहे ॥

वेदिकसंस्कृतिप्रसिद्धेषु षोडशसंस्कारेषु विवाह खलु प्रधानतम । विवाहो हि नाम दम्पत्यो कोऽपि अविच्छेद्योऽग्निसाक्षिक सम्बन्धो मंत्रीभावरूपो मन्त्रंनियन्त्रितः । पाणिप्रहणानन्तर वधूवरो भ्रुवाते —

समञ्जन्तु विश्वे देवा समापो हृदयानि नो ।

सम्मातरिश्वा स धाता समु देष्ट्री दधातु नो ॥

विवाहविधौ हि प्रथम तावत्पाणिप्रहण, ततो यज्ञाग्निपरिक्रमा, ततो लाजा होमः, शिलारोहण, घृबदर्शन, मूर्खदर्शन, सप्तपदी च । ततो मिय सम्मान सौहार्दम् । अन्योऽन्यदोषसहिष्णुत्व तत आत्मोत्सर्गादिप्रदर्शनम् । परिणीताया देव्या पतिकुल शोदुशं गौरवास्पद पदमित्यपि ध्वनयति धृति —

साम्गाज्ञो इवशूरे भव साम्गाज्ञो इवभ्रुवां भव ।

मनान्दरि साम्गाज्ञो भव, साम्गाज्ञो अधिदेव्यु ॥

अहो शोदुश सम्मानास्पद पद स्त्रीभ्यः समर्पित चेदे । पाणिप्रहणानन्तर वधू वधुस्तुले निवर्तेति निर्दिशन्नाह—

भगमस्या वचं आदिष्यधि वृक्षादिव स्रजम् ।

महाबुध्न इव पवंतो ज्योषितृष्वास्ताम् ॥ [अथर्व० १।१४।१]

अस्या कुमार्या भगमंश्वर्यं वचं ओज प्रतिष्ठामित्यर्थं वृक्षादिव स्रजम् आददामि । पितृषु मम पितृकुले इदं निरन्तरं पवंत इव निश्चला भवतु । स्वपितृ-देशात् वृक्षात् स्रजमिव पूयभूय सम्प्रति श्वदुरवेश्मनि स्थिरोभूय इयं निवस्तु इति भावः ।

पुनश्च वधूपक्षवर्तिन आहु —

‘एषा ते राजन् कन्या वधूनिधूयता यम ।

सा मातुर्बन्ध्यता गृहेऽथो भ्रातुरथो पितु ॥ [अथर्वं १।१४।२]

हे यम-सयमशील राजन्-वरराजन् एषा कन्या तव वधू तव गृहे निवसेत् । परन्तु स्वमातृ-पितृ-भ्रातृगृहेषु बन्ध्यताम् ततोऽपि सम्बन्धविच्छेदं न कुर्यादित्यर्थः । स्वकन्यादानं प्रकुर्वन् पिता वरराजानमाह —

एषा ते कुलपा राजन् ताम् ते परि ददमसि ।

ज्योक् पितृष्वासाता आशीर्ष्णं शमोप्यात् ॥ [अथर्वं १।१४।३]

हे वरराजन् एषा कन्या तव कुलपा भवेत् इति हेतोस्तां तुभ्यं ददामि भावः । इयं ज्योक् निरन्तरं शीर्ष्णं — शिरसि मस्तिष्के वा आ-समन्तात् शमोप्यात् । शमविचारबीजानां वपनं कुर्यान्न कदापि विपमानामित्यर्थः ।

भूयोऽपि वधूरक्षणार्थं पत्युर्विधेयमुपदिशति —

‘अस्तितस्य तं ब्रह्मणा कश्यपस्य पयस्य च ।

अन्तं कोशमिव जामयोऽपि नह्यामि ते भगम् ॥

[अथर्वं० १।१४।४]

इत्यनेन जामयोऽन्तं कोश इव सर्वदा रक्षणोपाय इति निरूपितं भवति ।

गृहस्याधमप्रविष्टा स्त्री विदुषी भवन्ती मूर्धन्या वाक्शलाकुशला स्यात् । पतिश्चापि तत्सम्मत्या एव समस्तगृहकार्यभारं वहतु इत्यपि निर्दिशति श्रुतिः —

‘अहं केतुरहं मूर्ध्ना हमुप्रा विवाचनी ।

मामेदनुक्रतु पतिं सेहानाया उपाचरेत् ॥ इति ॥

एषं पूर्णतयाऽनुष्ठितब्रह्मचर्यं प्रतानामेव कुमार्याणां, कुमारीणाञ्च गृहस्या-धमे प्रवेशो निर्दिष्टः ।

‘ब्रह्मचर्येण धं कन्या युवानं विन्दते पतिम्’ इति । तथैव युवाऽपि ब्रह्मचर्येण युवतिं पत्नीं विन्देतेति ध्वनितं भवति । तदेतेन बृद्ध्यालविवाहोऽपि मुतरां परिहृतो वेदितव्यः ।

वेदे विवाहसम्बन्धस्याविच्छेद्यत्वम्

स च विवाहसम्बन्धो मन्त्रविधिप्रणियद्धप्रणिक, प्रतिज्ञातपतिपत्नी-
व्रतोदेवंभ्यनुज्ञात पुनीतयज्ञाग्निसाक्षिक वरवधूपित्रोरनुमतो यावज्जीवन
मविच्छेद्यत्वेन मियो गुरुग्रन्थनिगडितो वरीवर्ति इति प्राड् निरूपितं मन्त्रवर्ण-
रवबुध्यते । एतादृङ्निगमनियन्त्रित एव समाज सुख शान्ति समृद्धिपद्धतिञ्चा
वलम्बते । एष प्रणयसम्बन्ध न तात्कालिकोऽनियतो वा अपितु नित्यो यावज्जीवन-
कालस्थापी च । केवल मृत्युरेव तमपहत्तुं परिवृद्ध^१ अथवा कश्चिदप्रतिकाप
प्रत्यहव्यूहरूपो रुग्विशेष अशेषविशेषोपायैरप्रतिविधेय आपद्धमंरूपो^२ नान्य
कश्चिन्मनश्चाञ्चल्यप्रणोदित । रूपलावण्यतारतम्यपारम्पर्यपरिवेष्टित, प्रकाम-
पामौच्छृङ्खल्यलालितो लम्पटयाभिनिवेश । एव सत्येव दाम्पत्यप्रणयप्रसर
प्रकर्षतरो भवन् उत्तरोत्तर इडिमाननभिनन्दति सन्तानवितानललितलतामण्डप
समाश्रित्य । गार्हस्थ्यजीवनानन्दस्थ^३ चाधिरोहति पराकाष्ठाम् । इष्टापूर्तं,
योगक्षेम चतुरस्रमुपलभते, शशशुङ्गायते चानिष्टनिकर^४ । ॥

वेदे-एकपत्नीकमेव व्रत न बहुपत्नीकम्

एव सति निषिद्धे विवाहसम्बन्धोच्छेदे निसर्गंत एव बहुपत्नी-परिणयोऽपि
मुतरा निरस्तः । तस्य कुत्रापि विधानासद्भावात् । एक एकामेव पत्नीं परिणयेत् ।
एव पत्न्यपि एकमेव पतिं षणुयात् । तथा च भगिनी भ्रातृविवाहो नितरा निषिद्ध ।
‘यमयमीसूवतञ्चैतदुपोऽलकत्येन प्रागेवोदाहृतम् ।

वेदे राजधर्मं

‘अहं राष्ट्रो सगमनी यमूनां चिञ्चितुषो प्रथमा यतियानाम् ।
तां मा देवा व्यदधु मुदत्रा भूरिस्वात्रां भूर्यवेशयन्तीम् ।
मया सो व्यनमन्ति यो विपश्यति य प्राणिति य ईं षणुोत्युक्तम् ।
धमन्तवो मा त उप शियन्ति श्रुधि श्रुत धर्दावि ते यवामि ।

[ऋग्वेद १०।१२५ ३-४]

१ वरतुत न शणिकसम्भगलक्षण द्विवाहा नाम । एष सलु दम्पत्यो
वित्जीवनमिलनरूप । नारी न मनाद् सम्भोगवस्तुरूपा अपितु सम्माया
गृह्णाप्राप्तीस्वरूपा च । न केवल दम्पत्यारव शान्तिविवाह विभंरा विन्तु
गमात्रस्य शान्तिरपि मुधरामनुग दधाति तम् इति विवेक ।

२. आपद्धमंश्च—नष्ट मृत प्रत्रजित कर्तव्य च पतिने पत्नी ।
आपद्धमतामु नारीणां पतिरन्या विधीयते ॥

श्रीणि राजाना विदये पुरुषि परिविदवानि भूयय सदासि ।

[ऋग्वेद म० ३ सू० ३८]

एवमयर्वणि अपि राजसभाया मन्त्रिमण्डलस्य, राज्यकार्यस्य च सौकर्येण

सञ्चालनार्थमतिदेशो विहित — —

“विराड् वा इदमग्र आसीत् । सोदक्रामत् । सा सभाया न्यक्रामत् ।

सोदक्रामत्—सा समितौ न्यक्रामत् । सोदक्रामत् मन्त्रणे न्यक्रामत् ॥

[अथर्व ८।१०।१-१२]

वेदे वैश्वधर्म

राष्ट्रस्पायिकस्थिति समुन्नेतु वणिग्धम उपदिश्यते । निर्धन राष्ट्र परं-
रभिभूत सर्वदा दुःखभाजन सदवनतिगत्तं निपतति । अतो व्यापारोद्योगद्वारा
धनधान्यसमृद्धिं कर्तुमेव वैश्यैस्ततत प्रयत्नशीलं भवितव्यम् ।

— ‘इन्द्रमह वणिज चोदयामि स न एतु पुर एता नोऽस्तु ।

नूदध्नराति परिपन्थिन मृग स ईशानो धनदा अस्तु मह्यम् ॥

[अथर्व ८।१०।२-१३]

ये पन्थानो बहवो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी सञ्चरन्ति ।

ते मा जुपन्ता पयसा घृतेन यया व्रीत्वा धनमाहरन्ति ॥

[अथर्व २।१५।२]

अत्र वणिग्धर्मनिरूपणपुरस्सर वाणिज्यस्य मौलिको राद्धान्त पल्लवित ।

धनेन धनवर्द्धनाय वणिग्भि रयसोतवायुयानादिभिः स्थलजल्यगनमार्गेण सञ्च-
रद्भिः राष्ट्रस्य कोषवृद्धि सम्पादनीया । किञ्च—

येन धनेन प्रपण चरामि धनेन देवा धनमिच्छमाना ।

तन्मे भूयो भदतु मा कनीयो अग्ने सातघ्नो देवा हविषा निपेय ॥

[अथर्व ३।१५।१]

तच्च धन भूयो भवतु मा कनीय अत्पोय इति मन्त्रनिष्कर्ष । सर्वैरपि जना

राष्ट्रे धनवन्त श्रीमन्तश्च स्यु इति भाव ।

वेदाना महत्त्वम्

वेदो हि विश्वप्रपञ्चस्य ज्ञानराशेरपूर्वो निधिः । तेषा नित्यत्व-
मपौरुषेयत्वञ्च प्रायश सर्वे प्राचीनाचार्ये स्वीकृतम् । भगवता हुत्लूकभट्टेन,
मानवधर्मशास्त्रस्य टीकाकारेणोक्तम्—

“प्रलयकालेऽपि परमात्मनि वेदराशि स्थित ” इत्युक्तिरपि वेदाना नित्यत्व

व्ययस्थापयति । वेदमन्त्रेषु पठितान् शब्दानेवादाय लोके नामानि कृतानि आदौ,

इदमन्यतमं कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यं यदि शब्दाह्वयं ज्योतिराससारं न दीप्यते ॥ इति ।

अत्र शब्दाह्वयं ज्योतिर्वदेवैव सङ्केतयति ।

वेदेऽपि अस्य वेदरूपस्य दिव्यकाव्यस्य अमरत्वबलवदुपपाद्यते ।

‘पश्य देवस्य काव्यं न ममारं न जीयति’, ‘वाचा विश्वानित्यया’ इत्यादीनि भूयासि वेदवचासि वेदस्य नित्यत्वप्रतिश्रद्धयति इत्यत्र न सन्देहेत्येवमपि ।

ये खलु वेदान् ऋषिगणप्रणीतान् आमनन्ति तेषामप्येषोऽभ्युपगमयदोऽश्वर-
प्रेरितस्य ज्ञानस्यैव महर्षिभिर्मन्त्ररूपेण रचना कृता परत्र सद्ग्रन्थान्तये इति । अत एव ते मन्त्रद्रष्टारं कर्तारश्चाभूवन् । तेषामन्येऽपि ज्ञानन्तु ईश्वरीयमेव, तस्य सर्वज्ञाननिधानत्वात् सर्वज्ञत्वात् । ‘विमनोषी’स्यादिपदं रलङ्कृतत्वाच्च । तदेव ज्ञानं महर्षिभिर्मन्त्राकारेण परिणम्य वेदेषु सङ्कलितम् । मन्त्रगत ज्ञानस्यापि ऋषिकृतत्वं स्वकल्पनाया तु तद्गतममप्रमादविप्रलिप्सा-
व्याघातादिदोषाणां दुर्वारापत्तेस्तदप्रामाण्यप्रसक्तिर्विनशरं । मन्त्रकृद्भिर्महर्षिभिः कृता वेदा इत्यभ्युपगमेऽपि वेदानामीश्वरीयज्ञानत्वतदवस्थमेव । न जातु मान्या-
ऽपि तद्विहन्यते । इति नास्ति भूयान् भेदः ऋषिकृतत्वस्वीकारेऽपि वेदानाम् । ऋषिकृतत्ववादिनोऽपि उपोद्बलकत्वेन मन्त्रानेव पुरस्कुर्यन्ति ।

तद्यथा—

‘ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः’ [ऋ० ७ । १८ । ८]

‘इयं गोमन्दायस्य’ । [ऋ० १ । १६६ । १९]

‘घोतमो नय्यमतक्षत् ब्रह्मः’ [ऋ० १ । ६२ । १३]

‘ब्रह्माणि जनयन्ति विप्राः’ [ऋ० ७ । २२ । ९] इत्यादि ।

। अस्तु तावद् भवतु यद्वा तद्वा । परन्तु विश्वसाहित्ये वेदानां प्राचीनत्व-
तु सर्वैरेव मुक्तकण्ठतः स्वीकृतम् इति त्वपेतशङ्कम् ।

वेदाविर्भावकाल

‘सृष्टयुत्पत्तिसमकालमेवादिमहर्षीणां हृदयेषु वेदा प्रादुरभूवन्’ इत्येक-
कल्पः । अगवतो ब्रह्मणः सत्कालालम्ब्यसम्यग्ज्ञानज्योतिष्कं ऋषिभिरेव वेदा रचिता
इत्यपरः । परं ते वेदाविर्भूता कस्मिन् काले वा महर्षिभिः प्रणीता इति त्विदन्तया
प्रतिपादयितुं न शक्यम् । तत्साधनतामप्रीतोऽर्थस्याभावात् । अस्तु तस्तु अलक्ष्यस्य
परोक्षस्य अस्तुनो इदमित्यन्तया प्रतिपादनकपोल-कल्पितत्वादश्रद्धेयमेव । तादृश-
निरतिशयातीतविषयस्यैतिवृत्तपेणोत्पन्नप्रवृत्तिस्तु गगनारविन्दमिवात्सम्भवकोटी

निपतति । तथापि यथाकथञ्चिद् वेदानां कालनिर्णयनीयया प्रवर्तमाना भारतीयया
अभारतीयया वा विद्वांसः यद् व्यवस्थापयन्ति तदिहोल्लिखितमगतिकतयेति ।

वेदे वर्णव्यवस्था

वदपर्यालोचनेन विज्ञानं भवति यद् वर्णाश्चत्वारः सन्ति, ब्राह्मण-शत्रिय-
वंश्य-शूद्रभेदात् । यथाऽऽत्माकं वपुषि मुखं, बाहू, ऊरू, पदञ्चेति चतुःसत्याकानि
अङ्गानि सन्ति तथैव समाजशरीरे ब्राह्मणादयं चत्वारोऽङ्गविशेषा एव सन्ति
कार्यभारनिर्वहणार्थम् ।

सत्र ब्राह्मणा मुखस्थानीया विद्याध्ययनान्यापनकुशला, विधायका, ज्ञान
विज्ञानप्रसारका, घमेशस्त्रप्रवर्तका, राज्यनियमध्ववस्थापका, विविधविधानविधाय-
का, परोपकारिण, त्यक्तविशेषपरिग्रहा, तप-पुनीतविग्रहा, ब्रह्मतेजसम्पन्ना,
स्वल्पसाधना, कौपीनधना, राष्ट्रनीतिनिर्मायिका, प्रजाप्रणेतारश्चेति 'ब्राह्मणोऽस्य
मुखं' मित्यनेन निर्दिश्यते ।

शत्रिया घृतडाष्ट्ररक्षणत्रता, राज्यपाला, राष्ट्रपतय, सकलशास्त्र-
पारङ्गता, शास्त्रास्त्रविद्याकुशला, बीरा, अभीरव, युद्धार्थबद्धपरिकरा, शासका,
आयुधधना, योधना, क्षात्रधर्मसविग्रहा, न्यायाग्रहप्रहिला नीतिकुशला,
तेजस्विनो, वर्चस्विनो, यशस्विनश्च, राष्ट्रनीतिसञ्चालका, प्राणिमात्रपरिपालका,
बलिष्ठा, श्रेष्ठा, सहृदया, हृदयालवो, दयालवश्चेति 'बाहू राजन्यं कृतं' इत्यनेन
समुच्यते ।

वंश्याश्च—व्यापारवृत्तिकुशला, अर्थशास्त्रपण्डिता, धनोत्पादननिपुणा,
गतागततत्वज्ञा, कृषिविशेषज्ञा, खनिशास्त्रपारगता, राष्ट्रसम्पत्तिवर्द्धका, दानशीला,
उन्मुक्तकरा, शिल्पकलाकलाप्रज्ञावन्तः, सकलायुधनिर्माणालङ्कर्मिणा, प्रवीणा,
धनधान्यधुरीणा, धमपरायणा, राष्ट्रकृते त्यक्तसर्वपरिग्रहा, अनन्दा, अमन्दाश्च
इति 'ऊरू तवस्य यद्वंश्यं' इत्यनेन विज्ञाप्यते ।

शूद्रा गतिमन्तः, अविश्रान्तश्रमा, सेवाहेवाकिनः, दृढाङ्गा, भक्ति
परिवृक्षा, जागरूका, शिष्टा, विनम्रा, सशक्ता, स्वामिभक्ता, अज्ञातनकारा,
मारवाहिनः, तप-परायणा, अनिद्रालवो, हृदयालवश्चेति 'तपसे शूद्रम्-पद्भ्या
शूद्रं' इत्यनेनादिश्यते इति ।

सुप्रसिद्धे पुरुषसूक्ते 'ब्राह्मणोऽस्य 'मुखमासो'दित्यस्मिन् वर्णव्यवस्थाया
निर्देशो विहितः । यदि समाजप्रसरणं पुर्याकारेण पल्लवितो भवेत्तर्हि ब्राह्मणो मुख-

स्थानीय मुख्य प्रधानो वा ज्ञानप्राधान्यात् । 'ब्राह्म राजन्य कृत' क्षत्रियश्च ब्राह्मस्थानीय रक्षणप्रधानत्वात् । 'ऊरु तदस्य यदंश' कोपसरदाणात् । 'पद्भ्यां' शूद्रोऽजायत' शूद्रश्च पादस्थानीय सेवाधर्मत्वात् । एवमिमे चत्वारो वर्णा भ्रुतिप्रतिपादिता वेदे समुपदिष्टा । तत्तद्वर्णकर्तव्यमनुसन्धाय यजुषि च आम्नातम् —

'ब्रह्मणे ब्राह्मण, क्षत्राय राजन्य, मरुते वैश्यं, तपसे शूद्रम्' इति ।

अत्र मरुच्छब्देन मरुतो व्यापारो व्यपदिश्यते । तपसा च सेवाधर्मो निर्दिश्यते । यदा सर्वेऽमी वर्णा सम्भूय कार्यं स्वस्वधर्मं वाऽनुतिष्ठन्ति तदानामेव विद्वत्समन्वति सम्भवा । तथा चाम्नातम् —

यत्र ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभौ सञ्चरत सह ।

त देश पुण्य प्रजेषु यत्र देवा सहाग्निना ॥—यजु

इत्यादिभिर्मन्त्रलिङ्गं सर्वेषां वर्णानां सायुज्यं, सहसञ्चारित्वं राष्ट्रोन्नति-मलकत्वेनोपवर्णितम् ।

इदमत्रावसेयम्—तत्र भवान् प्रजापति समारब्धे सृष्टिक्रमे प्रजानां हितं काम्यया, कामपि वर्णाश्रमलक्षणांशादवतिकीं मर्यादां समुद्भावयामास । ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चेति चत्वारो वर्णा गुणकर्मानुगुण्येन निर्धारिता । तत्र यजनादिपटकर्मसु प्राधान्येन अधिकृता ब्राह्मणा सबभूवुः । क्षत्रियास्तु प्रजापालन रक्षणमायोधन यजनाध्ययनदानानि चाङ्गधकार्यं । कृषिकर्म-गौरक्षण-वाणिज्यानि यजनाध्ययनदानानि च परिजगृह्ववैश्या । शूद्राश्च पुनरवशिष्टा पूर्वोक्तत्रिवर्णपरिचर्यामाददिरि । एतस्या एव वैदिकमर्यादायां परिरक्षणाय स्थिरोकरणाय च स्मृतिपुराणेतिहासादीनि शास्त्राणि प्रार्थितवन्त इति ।

तदिदानीं कतिपयानि रहस्यपूर्णानि सूक्तानि वेदतत्त्वावबोधनाय प्रस्तूयन्ते । वक्ता हि मन्त्रप्रतिपाद्यो विषय इति प्राङ्निरदेशि । 'यत्काम ऋषिर्यस्या देवतायाम् आर्वापत्प्रमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्देवतं स मन्त्रो भवतीति यास्क । अत यद्देवताका मन्त्रास्तद्विषयप्रतिपादका एव खलु त इत्यवगतव्यम् । ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलान्तर्गतस्यैवोर्वाविशतिस्सूक्तस्य प्रति त्य मित्यादि ऋग्भिः कारोरीष्टिः कार्यः । तथा घाडवलाधनसूत्रे निर्दिष्टम् 'ययंकामेष्टिः कारोरी' इति । तदत्र सूक्ते वृष्टि-कर्म कथं सम्भवति कथं वा निर्वर्तनीयमिति वैज्ञानिक तत्त्वं समुपदिष्टं भवति इत्यनुसंधेयम् ॥

* 'प्रति त्यम् चारम् अप्यरम् गोपीषाय प्र ह्यसे ।

मरुदिभ अग्न आगहि ॥ १ ॥

१ 'प्रति त्यमिति नक्षत्रं सूक्तम् अग्नि-मरुदेवतायम् ।

मरुद्भिः अबभूद्वायुविशेषः मानसूनाह्वयैः सह अग्निरिति तेजोमात्र-
मत्रविद्युदायात्मकमभिधत्ते । तन्मिथ्यणेनैव वर्षकर्म जायते इत्याकृतम् ।^१

‘नहि देवो न मर्त्यो महस्तव श्रुतुं परः । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥२॥

ये महो रजसो विदुः विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥३॥

ये उप्रा अकर्म आनुचुः अनाघृष्टास ओजसा । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥४॥

अकर्मदकमुच्यते । ये महतः उप्रास्तीव्राः सन्तः उदकं अचित्तवन्तः वर्षणेन
सम्पादितवन्त इति सायणः । कौदृशा महतः बलेन अनाघृष्टासः अतिरस्कृताः,
सर्वेभ्योऽपि प्रबलाः ।

ये शुग्नाः घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशावसः । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥५॥

(स्पष्टम्)

ये नाकस्याधिरोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥६॥

य ईह्वपन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रम् अर्णवम् । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥७॥

आ ये तन्वन्ति रश्मिभिः तिरः समुद्रम् ओजसा । मरु० ... ॥८॥

अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥९॥

पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय त्वा सोम्यं मधुरस जञं सर्वतः सृजामि
सम्पादयामीत्यर्थः ।

ऋग्वेदे, अन्यदपि चमत्कारपूर्णं वरुणदेवताकं एकाविंशत्युचं सूक्तम् । ‘यच्चिद्’-
इत्यादिभिरुचं । वरुणोऽत्र प्रजाभिर्बृत्तो राजाऽवगम्यते । वर्षणविषयपरामर्शात् । तदपि
विदुषामवधानमहंति । अत्र राज्ञः प्रजायाः कौदृशः सम्बन्धो भवेदिति निदिश्यते—

‘यत् चित् हि ते विशो यया प्र देव वरुण व्रतम् । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥१॥

मा नो वधाय हृत्नवे जिहीडानस्य रीरथः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥२॥

विमृडीकाय ते मनो रथीरश्वे न सन्वितम् । गीभिर्वरुण सीमहि ॥३॥

परा हि मे विपन्यवः पतन्ति वस्य इष्टये । वयो न वसती रथ ॥४॥

३ कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृडीकायोऽरुचक्षसम् ॥५॥

१. सेयमृक् यास्केनैव व्याख्याता—त प्रति चारुमध्वर सोमपानाय
प्रहूयते अग्नि मरुद्भिः सहागच्छ । इति

२ हे अग्ने ये महत महो रजस महत उदकस्य वर्षणप्रकार विदुस्तर्मरुद्-
भिरित्यन्वय इति सायण ।

[रजो रजते, ज्योती रज उच्यते, उदक रज उच्यते, लोका रजासि उच्यन्ते]
इति निरुक्तम्

३. क्षत्रश्रियं नर उरुचक्षस वरुण करामहे । राजत्वेन वृणीमहे ।
प्रजाया मृडीकाय सुखायेति निष्कर्षः ।

तदित्समाशाते घनन्ता न प्रयुच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥६॥

वैदिकधर्मस्वरूपम्

धेदप्रतिपादितो धर्मो वैदिको धर्मः । वेदे ये ये सिद्धान्ता मानवसमुद्रतययं प्रतिपादितास्ते धार्यन्ते यस्मिन् स एव वैदिकधर्मपदेन व्यपदिश्यते । वैदिकधर्म, ईश्वर एव सर्वशक्तिमान् सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्ता व्यापकः अक्षरः अमरः शुद्धः बुद्धः मुक्तस्वभावश्च, जगन्निघन्ता, जीवेभ्यः शुभाशुभकर्मफलप्रदाता, न्यायशीलः, सर्वज्ञश्च स्वीकृतः । उपसञ्च—

‘स पर्यगाच्छुभकायमव्रणमस्ताविरपुं’ शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषो परिभूस्त्वयम्भूः यायातथ्यतोऽर्षान् व्यवधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः’ ।

‘तमेकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति’ ।

‘स एव परमेश्वरः, इन्द्र-मित्र-वरुणाद्यनेकनामभिः स्मर्यते, गणानुगुण्येन । अपिच—

‘ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धतम् ॥

स एव ईश्वर उपास्यत्वेन निर्दिष्टः—

‘‘कचोऽक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तत्र वेद किमुवा करिष्यति य इत्तद्विदुः त इमे समासते ॥

[ऋ० म० १ सूक्त १६४ मन्त्र ३९]

वेदे हि स्तुतिरूपेण, आख्यानरूपेण, विधिनिषेधरूपेण च तत्त्वविद्यावर्णनानि भवन्ति इति प्रागबोचाम । स ईश्वरः किगुण, किकर्मा, किस्वरूपः, किशक्तिश्चेति-वर्णनपरेषु सूक्तेषु मुख्यतमानि अत्र स्यालीपुलाकन्यायेन पुरश्चिख्यन्ते—

ऋग्वेदोयप्रथममण्डलस्य शतोत्तरचतुःपञ्चाश (१५४) तमं सूक्तं यद्भृगुचम् ।

विष्णो नुं कं वीर्याणि प्र योचं यः पाथिवानि विमने रजांसि ।

यो अस्वभायदुत्तरं सघत्वं वित्तप्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥१॥

—इत्यादिकम्

वाणी सूक्तम्

ऋग्वेदस्य दशममण्डले एव सप्ततितमसूक्तं भायामूक्तसंज्ञया प्रसिद्धम् । तत्र इयं धेदवाणी कृतः कथं च प्रवृत्तेति सर्वमेवातिवाहृतया वर्णितमतीव कौतूहलावहम् :—

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्रा घीरा मनसा वाचमकृत ।
 अत्रा सखाय सत्यानि जानते भद्रया लक्ष्मीनिहिताधि वाचि ॥२॥
 यजन वाच पदवायमायन्तामन्वविन्दन्नुपिपु प्रविष्टाम् ।
 तामामृत्या व्यदधु- पुरत्रा ता सप्तरभा अति स नवन्ते ॥३॥
 उत त्व पदयन्न ददश वाचमुत त्व दृण्वत्र दृणोत्येनाम ।
 उतो त्वस्मं तन्व, विसन्ने जायेव पत्य उशती सुवासा ॥४॥
 अक्षुवन्त ऋणवन्त सखायो मनोजवप्यसना बभूवु ।
 थादघ्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृने ॥७॥
 इमे धे नार्वाद्रि न परश्चरन्ति न द्राह्मणासो न सुतेकरास ।
 त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्र तन्वते अप्रजज्ञम् ॥९॥ इत्यादि

वेदे नित्ववाद

ईश्वर. जीव प्रकृतिश्चेति पदायत्रय वेदे समुपवर्णितमुपलभ्यते —
 'असच्च सच्च परमे व्योमन् दक्षस्य जन्मत्रदितेरपत्ये ।
 अग्निह न प्रथमजा ऋतस्य पूव आपुनि वृषभश्च घेनु [ऋ० १०-५-७]
 त्रय कंशिन ऋतुया विचक्षते सवत्सरे वपत एक एषाम् ।
 विश्वमको अभिचष्ट शचीभिर्ध्राजिरेक्स्य ददशो न रूपम् ॥ [ऋ० १-१६४-४४]
 द्व सुपर्णा सयुजा सखाया समान वृक्ष परियस्वजाते ।
 तपोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ [ऋ० १ १६४ २०]

एषु मन्त्रेषु ससारचक्रनिवहणाय ईश्वर- जीव- प्रकृतिश्चेति त्रय पदार्था
 नैर्दृष्टा । अपि च —

तद्विष्णो परम पद सदा पश्यन्ति सूरयः । विवीध चक्षुराततम् ।

[ऋ० १ २२-२०]

अत्र 'विष्णु' पदमोश्वरमभिधत्ते, 'सूरयश्च' जीवान् । 'विवीध चक्षु' रिति
 प्रकृत्युपलक्षित सूरयम् । एतनाऽपि व्रतवाधो ध्वनितो भवति । किञ्च —

'यस्मान्न जात । परो अयो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा ।

प्रजापति प्रजया सपु०रराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ।

य० ८।३६॥

अत्र प्रजापति परमेश्वर परामृशति, भुवनानोति प्रकृति, प्रजयेति च
 जीवजातमभिलक्षयति ।

परमेश्वरस्य मुख्य नाम ओम्

यद्यपि वेदे स परमेश्वर, अग्नि मित्र-वरुणप्रमृतिभिरनेकनामभि स्मियते
 तथापि तस्य मुख्य नाम तु खलु 'ओम्' इत्येवाभ्यातम् ।

‘ओ३म् छ ब्रह्म’ [यजु० ४०]

कठोपनिषदपि —

‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तपासि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥

[कठोप० श्लो० २ म० ५]

एव “यो अस्याध्यक्ष परमे व्योमन्तो अग वेद धा न वेद” इत्याद्यनेकमन्त्र-
लिङ्गेष्वपमेवार्थं फलवित यत्परमेश्वरस्य मुख्यतम नामोमिति ।

“ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विद्वे नियेदुः” । . . . इत्य-
यमपि ब्रह्मयति उक्तमेवार्थम् । परमेश्वरस्य ओम्नाम्नो मुख्यत्वादेव हेतोर्महर्षि-
पाणिनिमुनिना ‘ओमभ्यादाने’ इत्यनेन सूत्रेण प्रतिमन्त्र आदौ युज्यमानस्य ओमिति
पदस्य प्लुतत्वमनुशासितमवगम्यते ।

वेदे स्वराज्यप्रशस्ति

‘आ यद्दामीयक्षता मित्र धप च सूरय । व्यचिष्टे बहुपाप्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥

[ऋग्वेद ५।६६।६]

यदज प्रथमं सम्बभूव तत्स्वराज्यमियाय ।

तस्मान्नाग्यत्परमस्ति भूतम् ॥ अथर्व १०।७।३

एषु मन्त्रवर्णेषु स्वराज्यस्य महिमा गौरवञ्च वर्णितम् ।

आत्मना मनसा यपुषा समुन्नतो मानवसमाज एव स्वराज्यपात्रता याति
यतो नान्यत् किमपि भूत कल्याणकरतत्वमास्ति । तच्च स्वराज्यं बहुभि-
विद्वद्भिः पाप्य रक्षणीयमस्ति अतः अस्माभिः सूरिभिः मित्रभावापन्ने ज्ञान-
पूर्वकं तदारक्षणोपमिति भावः ।

राष्ट्र भावना

ध्रुव ते राजा धरुणो ध्रुव देवो बृहस्पति ।

ध्रुव त इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवम् ॥ [ऋग्वेद १०।१७।५]

आ स्वाहायंमन्तरेषि ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः ।

विदशत्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वराष्ट्रमधिभशत । [ऋग्वेद १०।१७।३।१]

इहं वैधि माप च्योष्ठा पवंत इवाविचाचलिः ।

इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रम् धारय ॥ [ऋग्वेद १०।१७।३।२]

भद्रमिच्छन्त ऋषय स्वविदशतपो दोशामुप नियेदुरपे ।

तदो राष्ट्रं बलमोजसश्च जातं तदस्मै देवा उपसतमन्तु ॥ [अथर्व १९।४।१।१]

वेदे विश्वमेवाखिलं राष्ट्रत्वेनाभिमतम् । न जातु भौगोलिकभेदविभिन्नं देशविषया खण्डभूतम् यत्तद्वा देशविशेषानुगृहीतं राष्ट्रम् । तादृशराष्ट्रस्य राजा तादृशो भवेत् यं सर्वाः प्रजा वाञ्छेयुः । तादृशस्य एकच्छत्रवती राज्ञो राष्ट्रं न जातु भ्रष्टाचारपद्धतिमवतरेत् इति भावः । स च तादृशगुणोपतो नृपः पर्वत इवाचलस्सन् राष्ट्रं धारयति नान्यथेति विवेकः ।

पृथिव्यादिभ्रमणविज्ञानम्

‘सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्क्म्भने सविता घामदूंहत् ।

अश्वमिवाधुसद्धुनिमन्तरिक्षमतूर्त्तं बद्धं सविता समुद्रम् ।

[ऋ० १०।१४९।१]

सविता आदित्यः यन्त्रैः पृथिवीमरमयद् अनारम्भणे अन्तरिक्षे सविता घामदूंहदश्वमिवाधुसद्धुनिमन्तरिक्षे मेधं बद्धमतूर्त्तं बद्धमतूर्णं इति वा त्वरमाण इति वा सविता समुदितारमिति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । अस्मिन् मन्त्रे पृथिव्यादिभ्रमणं वणितम् ।

सूर्यश्चक्षुर्ज्योतिप्रदः सर्वसुखकरश्च

महि ज्योति विन्मृतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषे मयः ।

आरोहन्तं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रतिपश्येम सूर्यं ॥

[ऋ० १०।३।३७]

हे विचक्षण ! सूर्यं महज्ज्योतिर्विन्मृतं भास्वन्तं आरोहन्तं चक्षुषे मयः— चक्षुषे सुखकरं त्वां वयं जीवा प्रतिपश्येम प्रतिदिनं पश्येम । उदयतः सूर्यस्य नित्यदर्शनेन दृष्टिप्रसादो जायते इति भावः ।

शश्रो भव चक्षसा अह्ला शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ।

ययाशमध्वञ्छमसद् दुरोणे तत्सूर्यं द्रविणं घेहि चित्रम् ॥

[ऋग् म० १०।३।३७।१०]

शंत्ये औष्ण्ये मार्गे गृहे वा यथाविधिसेवनेन सूर्यः विचित्रं द्रविणा-मारोग्यरूपं स्वतेजसा रश्मिना च प्रयच्छति ।”

एकचक्रे सप्तरश्मिवति सूर्ये एवाखिलानि

भुवनानि तस्युः

‘सप्त घुञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो बहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनार्थि तस्युः ॥

[ऋ० १।१६।४।२]

एव—

नवो-नवो भवति जायमानोऽह्ना केतुस्तपसामेत्यग्रम् ।

भाग देवेभ्यो विदधात्याग्रन् प्रचन्द्रमास्तिरते दीर्घमायु ॥

[ऋ० १०।८५।१०]

दिव्यरथ.

अन्यत्रापि वेदेषु दिव्यरथवर्णनमुपलभ्यते, विविधाशयम् । तदपि दिव्य रथनिर्माणविधिं सूचयति ।

‘इन्द्रस्य वज्रो महतामनीक मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभि ।

सेम नो हव्यदाति जुषाणो देव रथ प्रतिहव्या गृभाय ॥ [यजु० १९।५४]

अपिच—

रथे तिष्ठन्नयति वाजिन पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथि ।

अभीशूना महिमान पनायते, मन पदत्रादनु यच्छन्ति रश्मय ॥

[यजु० १९।४३]

दिव्या नौ

सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसम् सुशर्मणिमदिति सुप्रणोतिम् ॥

देवीं नाव स्वर्ित्रामनागसम्, अन्नवन्तीमारहेमा स्वस्त्यै ॥

[अथर्व० ७।६३।३]

इत्याद्या मन्त्रा अपि निद्विष्टार्थमुपोद्वलग्रन्तोऽनुसन्धेया जिज्ञासा-
स्तुहिलिभिस्तत्रतत्रवेति दिक् ।

किञ्च --

‘आवां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृलोक स्ववा मत्ववांङ् ।

यो मत्स्यस्य मनसो जवीयान् त्रिवन्पुरो वृषणा वातरहा ॥

[ऋ० १।१।१८१]

हे अश्विनो ! यां श्येनपत्वा-श्येन इव शीघ्रपतनशील गमनशील इति
मावत् । मत्स्यस्य मनसो जवीयान् त्रिविधवन्पनयुक्त सुमृडोको रथो वातरहा
वापुवङ्गेवान् अस्तीति भावत् । ईदृशो रथस्तु धायमानमेव भवितुमर्हति । अत्र
सायणोपभाष्यमपि अमुमेवार्थं पुष्पाति ।

अपिच —

अनरथो जातो अननीशुदन्धयो रथस्त्रिचन्द्र परित्यक्तं रज ।

मृत्तङ्गो देव्यस्य प्रवाधन धायुभक् पृथिवीं चञ्च पुष्यथ ॥”

[ऋ० ४।३६।१]

अत्रापि त्रिचक्रस्य^१ रयस्य^२ आकाशगामिनो व्योमपानस्य वर्णनं सुविशदमेव ।

सूर्यं आकर्षणेन पृथिव्यादिलोकान् स्वकक्षायामादधाति
भ्रमयति च

एतद्विज्ञानार्थमघोर्जङ्घता मन्त्रा अनुसन्धेयाः ।

“यदा ते माहतीविशस्तुम्यमिन्द्र नियेमिरे ।

आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ।”

[ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ म० ८]

“यदा सूर्यममुं दिवि शुरु ज्योनिरधारय ।

आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥”

[ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ म० ६]

“यदा ते ह्यंता हरो वावृधाने दिवे दिवे ।

आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥”

[ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ म० ३]

यजुष्यपि :—

आ वृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्मूनं मर्त्यं च ।

हिरण्येन सविता रयेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

[यजु० अ० ३३ म० ४२]

व्यस्तग्नाद्गोदस्ती मित्रो अद्भुतोन्तर्वावदकृणोज्ज्योतिश्च तम ।

वि चर्मणोव धिपणे अवर्त्तयद्दश्वानरो^३ विश्वमथत् वृष्यम् ।

[ऋ० अ० ४ अ० ५ व० १० मं० ३]

एवमन्यान्यपि हितोपदेशपराणि ब्रह्मनि सूत्रानि । तेषु कानिचित् अत्र

उदाह्रियन्ते :—

श्रद्धासूक्तम्

सूक्नेऽस्मिन् पञ्च मन्त्राः सन्ति, तेषु श्रद्धाया प्रशस्तिरतिशयेनोपवर्णिता ।

१. ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं मुखं रयं सुपदं भूरिवारम् । चित्रा-
रथा यस्य योगेर्ध्वजज्ञे त वा ह्रुवे अति रिकर्वं पिबध्वं ॥ [ऋ० ८।५।८।३]

२. रथो रहतेर्गतिकर्मण । स्थिरतेर्वास्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिन्-
तेष्ठनीति वा रयतेर्वा रसतेर्वा । निरु० अ० ९ ख० ११

३. विश्वानरस्यादित्यस्य । निरु० अ० ९ ख० १२ ।

मानवजन्मसाफल्यार्थं, तत्त्वान्तरेषु श्रद्धा हि नाम प्रधानभवेन भजते । श्रद्धया सर्वाणि कार्याण्यनायासेन सिद्धिसरणिमवतरन्ति । किन्नाम हि तद् यच्छ्रद्धया न साध्यम् —

— श्रद्धयाग्निं समिध्यते, श्रद्धया हूयने हवि । —

श्रद्धा भगस्य मूर्धनि, वचसा वेदयामसि ॥

(ऋ० १०।१५११)

श्रद्धा — देवा यजमाना वायुयोगा उपासते ।

श्रद्धा — हृदय्याकृत्या — श्रद्धया विन्दते धनुः ॥४॥

श्रद्धा — प्रातह्वामहे श्रद्धा मध्यन्दिनपरि ।

श्रद्धा सूर्यस्य निम्नुचि श्रद्धा श्रद्धापयेह न ॥५॥

— सज्ञान-सूक्तम् —

ऋग्वेदवदयवैदेऽपि सज्ञानसूक्तमुपलभ्यते । तदप्यतिरमणीयम् । सम्य-
ज्ञानं सज्ञानम् तच्च सौहार्दं साम्मनस्ये परस्परप्रेमभावे च पर्यवस्यति —

‘सहृदयं साम्मनस्यमविद्वेषं कृणोमि च ।

अन्योऽन्यमभिहृतं वत्सं जातमिवाध्या ॥१॥

अनुव्रतं पितुः पुत्रो मात्रा भवति समन्ता ।

जाया पत्ये मधुमर्तो वाच-वदतु शान्तिवाम् ॥२॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यञ्च सप्रता भूत्वा घाच वदत भद्रया ॥३॥

— ज्यामस्वन्तश्चितिनो — सा विद्योष्ट ।

— सराधयन्त — सधुराश्चरन्तः ॥४॥

‘अन्योऽन्यस्मै न बलु वदन्त एत ।

संमनसस्कृणोमि ॥५॥

अत्र मानवानां कल्याणाय कीदृशी मधुरो मनोहरश्चोपदेशः —

वेदे पशुपक्षिविशोषाणां वर्णनम्

। वेदे भ्रामरसमानस्य हितकाम्यया धन्यानां सिंहादिदुष्टसत्वानां पक्षि-
विशोषाणाञ्च वर्णनं विशेषरीत्या कृतमयमप्यते । तत्र वन्यपशुषु सिंहस्य वर्णनं
मत्सृणुं निदिश्यते । सिंहस्य गर्जनं, अग्निनिवासं, धामुरीया निग्रहणञ्च, शत्रुद्रोषा-
सिर्षादश्च तदवतिर्धनो रश्मिधवासश्च मन्त्रेषु वर्णिते । गर्जस्य वर्णनमप्युपलभ्यते ।
ऋग्मन्त्रेणैव तत्र धनोपोषादेषु प्रवर्णितं । तस्य च निवासो हिमाचलो-
पश्चिमपश्चिमदेशे निदिश्यते । धूमुरीयापि नाम वेदे बहुत्र कौत्तितम् । वराहो,
प्राण्यो वन्यश्च महिष, ऋक्ष, कपि, वानरजोतिश्च नरसादृश्यवर्ती, वनेत-

रत्वेन सकीर्तना । एवमेव मृगाः, मेघा, अजा, गर्दभा, श्वानश्च वर्णिता । ग्राम्येषु पशुषु गावः—अनीबोत्कृष्टत्वेन—प्रस्तुताः । गावश्च—वेदे—अध्यासात्वेनापि उच्यन्ते । शुक्ल्यजुर्वेदे—गोधनस्य यथदण्डो विहित । वृषभाश्च उभाणश्च कृषि-
 फर्मणे रयादिवाहनक्षेत्रकृपणाय नियमेन प्रयोजनीयत्वेन सुकैर्निताः । गोमेध-
 यज्ञद्वारा गवाः, सवर्द्धन वृषभाणाञ्च—परिपालन भूयसा ममादरात्सदमिव
 कीर्तनम् । गोसदृशा प्राशान्यभाजो नाऽन्ये—पशवः । यद्यपि गोधनमि-
 ध्याश्वघनमपि आदरणीयत्वेनाम्नातम्, तथापि तद गोतुला नारोहनि । तत्र यद्वेषु
 अश्वा रथवहनसंभूयुपयोग्या । अश्वमेधयागश्चापि गोमेधवत् ममादरणीयत्वेन
 निर्दिष्ट । तत्राश्वजाने सवर्द्धन परिपालनञ्च सकीर्तनम् राष्ट्रहिताय । वेदविदा
 नंतत्तिरोहित यद्वेदे हिता-निषेध पदे-पदे उपश्रन्यते । यजुर्वेदे—‘यत्रमानस्य पशून्
 पाहि’, ‘पशून्मे पाहि’ इति मुस्पष्टो निषेध । “गा मा हिमी, अजा मा हिमी, अवि
 मा हिमीरिम मा हिमीद्विपाद पशुम् । मा हिमीरेकशफ-पशुः मा हिष्यान्-सर्षां
 भूतानि” इत्यादीन्यनेकानि वेदवचनानि प्राणिमात्रस्य हिताया निषेधप्रत्ययीषदन् ।
 चतुष्पादवत् द्विपादस्यापि च हिमा निषिद्धा । गोमानमक्षणनिषेधोऽपि बलवन्वृत्तो
 लभ्यते—

32627

‘एतद् स्वामीयो यदधिगव, क्षीरम् वा माम वा तदेव नाश्नीयात् ।

[अथर्व १।६।१९] इति ।

—मासभक्षण-निषेध,

गोमासवदश्वादिपशुमासभक्षणे—मनुष्यमासभक्षणं च निषिद्धम् ।

य. पीरूपेणेन श्रिया सप्तज्जे घो-अश्वेन पशुना यानुयाना

यो अश्व्याया भरति क्षीरमने तेया शीर्यानि हरमा वि वृश्च ॥१११.

[ऋ०१०।८०।१६]

पुरयाश्वादिमानभक्षयितु शिरश्छेदो दण्डरूपेण विहित । गोदुग्ध-
 परिहृतश्चापि ।

एवमेव पक्षिणामपि वर्णनमपलभ्यते । तत्र पत्रत्रिगणे नीरक्षीर-
 विवेकित्वेन प्रसिद्धं हम् जनकृद्भिर्दोषित । सोऽयं जन्म-कृत्स्नमानो विपनि च
 पत्रमान आम्नात । अस्य लोकाप्रसिद्धा जलदुग्धविभेदनचानुरी नीर-मोमयो
 विभेदनररी श्रूयते । नभसि पक्षिवर्द्धतया पत्रमानस्य शोच्यपक्षिणोर्जनं वर्णन
 रमणीयता विनोति । दाम्प्ययागबद्धाश्चक्रांशो अपि वर्णिता । अथवेदश्च
 चक्रवाकान् । दाम्प्ययानुरागतस्य निर्देशनत्वेन वर्णयामास । अथरा विषापरप-
 निपु-वेन शूराश्च हरिदु-वेन च संस्तुता । शूराणां पञ्जरवर्द्धता, मनुष्यवाचा
 उदीरणश्चापि समुद्धृष्टवत् ।

गम्यागम्योपदेश

ऋग्वेदे यम यमीसूक्तनाम्ना प्रसिद्धे सूक्ते सवावरूपेण गम्यागम्योपदेश
कृतः । तत्र यमस्य स्वसा यमी स्वग्रातरि यमे आत्मनोऽनुराग प्रदर्शयति । स च
ग्राता तवीयानुरागमस्थाने इतिकृत्वा प्रत्यादिशति —

‘न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवाना स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्यमूषु त्व यम्यन्य उ त्वा परिष्वजाते लिबुजेव दक्षम् ।

[ऋ० १०।१०।८]

हे यमि ! आतुरन्यमेव त्व लिबुजेव दक्षमालिङ्गितुमर्हसि न जातु ग्रातर-
मितिभावः ।

सूक्तान्तराणि देवताना, देवतीकृताना वा पदार्थाना प्रशसायं प्रवृत्तानि
सवावरूपेण, आख्यानविधया वृत्तान्तशैल्या वा । एवविधानि सूक्तानि विधिनियेष-
मुखेन कमपि तात्त्विकमर्थं निदिशन्ति । तदन ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य चतु-
स्त्रिंशत्तमात्सूक्तात् कतिपयमन्त्रां छूतकारस्य कर्णविलापव्याजेन कमपि मर्म-
स्पर्शमर्थमदोरयन्त समुदाह्रियन्ते —

‘नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्त सहन्ते ।

दिश्या अगारा इरिणे न्युप्ता शीता सन्तो हृदय निर्दहन्ति ॥

स्त्रिय दृष्ट्वाय कितव ततापान्येषा जाया सुकृत च धोनिम् ।

पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्सो अग्नेरन्ते व्यल पपाव ॥

अक्षर्मा दीव्य कृपिमित् कृपस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमान ।

तत्र पाव कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमर्थ ॥

अत्र छूतश्रीडात् परिणतामात्मनो दुरवस्थामनुभवन् छूतासवित्श्च
परित्यक्तुमक्षम अतितरां विधोवति । ततो छूतनिषेधपूर्वकं तन्निन्दतामुद्घोषयति ।

परमेश्वरस्य माहात्म्यम्

प्र तद्विष्णु स्तवसे धोषेण मृगो न भीम कुचरे गिरिष्ठा ।

यस्योर्यु त्रियु विक्रमणेष्वपिशिष्यन्ति भुवनानि दिश्या ॥२॥

प्र विष्णवे नृपमेतु मम गिरिशित उरगापाव धृष्णे ।

य इह दीर्घं प्रपतं सापरथमेवो विममे त्रिभिद्यत्पदेभि ॥३॥

यस्य श्री पूर्णं मधुना एवा यज्ञीष्मणा एव च प्रदत्तः ।

य उ त्रिषासु पृषिवीमुत घामेवो सापार भुवनानि दिश्या ॥४॥

तदस्य त्रिपमभि पापो अश्या नरो यत्र देवययो मवन्ति ।

उरवमाय स हि संप्रित्या विष्णो पदे परमे मध्व उरसः ॥५॥

ता वा वास्तून्युद्ममि गमध्वे यत्र गावो भरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुद्गायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि ॥६॥

एषां तात्पर्यार्थः । गोशयं विष्णुः व्यापनशीलः परमेश्वरः स पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि रजासि अग्निवायुसूर्यरूपाणि लोकलोकान्तराणि निर्ममोते तस्य उद्गायस्य परमेश्वरस्य वीर्याणि वीरकर्माणि प्रावोचम् ।

स च विष्णुः गिरिष्ठाः कुचरः भीमः मृगसिंह इव स्वपराक्रमेण दुष्टानां हननशीलः शिष्टानाञ्च पालक इति शेषः । यमाश्रित्य सर्वाणि भूतानि त्रयो लोका निवसन्ति । यश्चक्रः सन् विश्वानि भुवनानि धृतवान् यस्य महिम्ना स्वघया अत्रादि-सामग्र्या, दिव्यामृतेन मधुरेण पूर्णानि भूतजातानि मदन्ति हर्षोपेतानि भवन्ति । अस्यैव विष्णोः प्रिय पायः अन्तरिक्षं ब्रह्मलोकमिति वा । यत्र नरा विष्णुपदमिच्छन्तो यज्ञदानादिभिः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । अत एव विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य उत्कृष्टे निरतिशयकेवलमुखात्मके पदे मधुरसस्य उत्सः निष्यन्दो वर्तन्ते तमश्यामिति भावः । स हि खलु सर्वेषां मुकुतिनां बन्धुः तस्य पदं प्राप्तवता निरतिशय आनन्दः सम्भवति ।

तथा हे स्त्रीपुरुषौ वा युष्मदर्थं तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि धर्मितुं योग्यानि स्थानानि कामयामहे यत्र गावः ज्ञानरश्मयः अन्युन्नताः सर्वैराश्रयणीया अयासः अत्यन्तप्रकाशयुक्ताः विलसन्ति । अत्र कामानां वपितुः उद्गायस्य बहु स्तुत्यस्य वृष्णः परमेश्वरस्य पदं स्वमहिम्ना स्फुरति । समस्तमानवानां भोक्षपदं प्रकाशात्मकं गन्तव्यत्वेनात्रोपदिष्टमवभाति । नूनं परमेश्वरस्य माहात्म्यप्रदर्शकमिदं सूक्तम् ।

ऋग्वेदे एकमन्यदतिरहस्यमयं पञ्चदशकं सूक्तं इन्द्रस्वरूपवर्णनात्मकम् । इन्द्रशब्दोऽत्र परमेश्वरं जनेश्वरञ्चाभिधत्ते । यद्यप्यत्रतिहासिकैरिनिहासमाचक्षणां-श्च्यने 'पुरा किलेन्द्रादयो वेन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि महर्षिस्तत्राम् । दंभ्या-दचेन्द्रजिघासया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निजंगामेन्द्रो यज्ञाद् गृत्समदावृत्तिः । तदनु वेन्येन पूजितं यज्ञवाटाग्निर्गच्छन् गृत्समवमूर्षि दृष्ट्वा, अयमेव इन्द्र इति मन्य-मानास्तममुरा परिवव्रुः । नाहमिन्द्रः किन्वेवं गुणोपेतः स इत्यनेन सूत्रेण तान् प्रत्युवाच । अन्ये रवेर्वं वर्णयन्ति गृत्समदस्य धत्ते प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वा अमुराः परिवव्रुः । इन्द्रश्च यज्ञाग्निर्गत्र गृत्समदस्येण स्वर्गं जगाम । तेनो अमुरा अन्नः प्रविश्य, गृत्समदस्तु गतोऽयमेवेन्द्रो गृत्समदरूपेणास्ते इति तं जगृह्वुः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमिति 'यो जात' इति सूक्तेन प्रत्युवाच । परन्तु नरेकतास्तु परमेश्वरः ऋदृग्गुणोपेतः, राजा वा ऋदृग्गुणोपेतेन भविन्नयमिति सूत्रेणामुनोपवर्ष्यते । न क्वचिदितिहासः । मन्त्रेषु गृत्समदादीनां चर्चाया नितरामसद्भावात् ।

तथाच ०२० । १ । १

यो जाते एव प्रथमो मनस्वान्देवा देवाः ऋतुना पयभूपत् । ११
यस्य शुष्मात्रोदसी अम्यसेता नृम्णस्य मङ्गाः स जनास इन्द्र ॥११॥

यः पृथिवीं द्रव्यमानामद् हृद्य पयताग्रप्रकुपितां धरम्णात् ।
यो अतरिक्ष विममे वरीयो यो धामस्तभ्नात्स जनानाम इन्द्र ॥

यस्माद् ऋते विजयन्ते जनासो य युध्यमाना अबसेहवते ।
यो विश्वस्य प्रतिमान बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्र ॥

य शम्बर एवतेषु क्षियन्त घर्वारिश्य शरद्यन्वविन्दत् ।
ओजायमान यो अर्हि जघान वानु शयान स जनास इन्द्र

द्यावा चिदस्म पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पवता भयन्ते ।
य सोमपा निवितो वज्रवाहु र्यो वज्रहस्त स जनास इन्द्र ॥१४॥

य खलु सबप्रकारेण सर्वैक्यमादधान विश्वजिद्यज्ञमनुतिष्ठन् सबभ्रूष्टतया
प्रथम देवाना प्रधानभूत मनस्विनामप्रगण्य देव द्योतमान इन्द्रत्वेन जातः
सर्वदेव दूतो रक्षकत्वेन देवान् प्रजाजनान् पयभूपत् । यो नृप खल्वखिलान्
वृत्ररूपान् शत्रुजनान् पराजित्य विश्वजिद्यज्ञ विधाय इन्द्रपदं प्रप्नोति—स एव
पुरुषव्याघ्र इन्द्रपदेनालक्षित इति प्राचीना परम्परा । स एव इन्द्रो राष्ट्रपतो राजा
वा भवेत् । यस्य शुष्मात् बलात् द्यावापृथिवी अबिभीताम् (भ्यसु भये) नृम्णस्य
सेनादिबलस्य महिम्ना युक्त स एव राजतिपदयोग्य इति भावः । यो व्यवमाना
पृथिवीं राष्ट्रमिति यावत् दृढा करोति । यश्च प्रकुपितान् पर्वतसदृशान् विपक्षान्
स्थाने व्यवस्थापयति । अतरिक्षमुपलक्षणमेतद् वातावरणस्य । यश्च वायुं
मण्डलं वरीयो निर्माति यश्च तेजसा द्युलोकं अस्तभ्नात् स एव इन्द्रो भवितुमर्हति ।
यस्माद्भूते प्रजाजना विजय न प्राप्नुवन्ति, अतः युद्धयमाना यमवसे रक्षणाय आह्वि-
यन्ति । यश्च विश्वस्य राष्ट्रस्य प्रतिनिधिबभूव पर्वतानां पर्वत इव द्रवीयसा
दाशूणां ध्यावधिता स एव इन्द्रपदभाक् ।

यस्मिं इन्द्राय द्यावापृथिवी स्वयं प्रह्वीभवत् । यस्य बलात् पवता बिस्पति
यश्च वज्रवाहु वज्रहस्त स एव इन्द्रो भवेत् । यस्य च राज्यं सोम पय-आदि पयः

वस्तूनि पुष्कलानि यस्य वा राधः—अत्रादिवायुसामग्री च प्रवृद्धा भवति स एव, इन्द्रपदारूढो भवतु, नान्यः । सूक्तमिदं पक्षे ईश्वरपरत्येनापि व्याख्येयम् ।

मोक्षानन्द

मोक्षानन्दस्वरूपं वर्णयन् तदभ्यर्चनञ्च मन्त्रवर्णराहः—

‘यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिन् लोके स्वहितम् ।

तस्मिन् मां धेहि पयमानामते लोके अक्षित इन्द्रायेन्दो परिस्रव ॥

[ऋ० मं० ९, सू० ११३, ७]

‘आ पवस्व विशापते आर्जोऽङ्गान् सोम मोद्वः ।

ऋतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा सुतं इन्द्रायेन्दो परिस्रव ॥

[ऋ० ९।११३।३]

इत्यनेनैतदुक्तं भवति—स खलु मोक्षानन्दानुभवः सत्येन श्रद्धया तपसा चाध्यात्मिकज्योतिःप्रदीप्त्या एव सम्भवति ।

ज्ञानज्योतिरेव मोक्षमार्गपरिपन्थिनः समस्तान् प्रत्यूहव्यूहान् निदहाति, सर्वाणि च दुर्गाणि च पर्यदति । इत्याह—

‘जातवेदसे मुनवाम सोममरतीपती निदहाति वेदः—

स नः पर्यदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धु दुरितात्यग्निः ॥—

[ऋ० मं० १, सू० १९, मं० १]

यस्य ज्योतिषा सोऽयमात्मा ज्योतिष्मान् भवति विश्वं चैतद् विभाति तं ज्योतिषां ज्योतिःस्वरूप परमेश्वरं स्तौति :—

‘एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनुप्रभूतः ।

एकवोषाः सर्वमिदं विभात्येके वा इदं वि बभूव सर्वम् ।

[ऋ० ८।५८।२]

एकैव ‘उषाः’ इति पदं प्रकाशात्मकस्याद्वितीयस्य परमेश्वरस्य महिमान्मवधोतयति ।

पुनर्जन्म विषयः

पुनर्जन्माधिकृत्यातिरमणीयं तत्त्वं ऋचो वर्णयन्ति :—

‘अमुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।

ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरगतमनुमते मृश्या न स्वरित ॥

[ऋ० ८।१।२३।६]

पुनर्मनं पुनरायुमं आगन् पुन प्राण पुनरात्मा म आगन् ।

पुनश्चक्षु पुन श्रोत्र म आगन् ।

वँश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्न पानु दुरितादवघात् । [यजु० ४।१५]

आ यो धर्माणि प्रथम ससाद ततो वपूषि कृणुते पुहणि ।

घास्थुर्योनिं प्रथम आविवेश यो याचमनुदितां विषेत ॥

[अथर्व० का० ५ । अनु० १ । व० १ । म० २]

अन्यच्चाप्येक प्रजापतिदेवताक दशर्चं सूक्त परमेश्वरस्वरूपवर्णन-
परमतीव रमणीयम हिरण्यगर्भाख्यम् । अत्र परमात्मैव हिरण्यगर्भं तदुपाधि-
भूताना पृथिव्यादीना भौतिकाना ब्रह्मण सकाशादुत्पत्ते तदुपहितत्वात्तदुत्पत्प्रत्य-
व्यपदेश । 'भूतस्य जात पतिरेक आसीदिति' । स एव एकोऽद्वितीय सन्
भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादे पतिरासीत् । यच्च पुन पृथिवी उत द्याञ्च
वाधार धारयतीत्यर्थः । 'कस्मै देवाय हविषा दिधेम' ? तस्मै हिरण्यगर्भरूपाय
प्रजापतये हविषा-नमोवाचा परिचरैमेत्यर्थः । 'क' इति मुखनाम-मुखस्वरूपाय
कस्मै, कन्निति प्रजापति तस्मै प्रजापतये इति व्याख्यान्तराणि इति । अस्मिन्
सूक्ते परमेश्वरस्यैकत्वप्रतिपादकानि वचनानि भूम्नाऽम्नातानि । 'एक इद् राजा
जगत', 'य देवेषु अधि देव एक आसीत्' इत्यादीनि । अन्ते च

'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता ब्रभूव

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वय स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥

तस्याद्वितीयस्य परमेश्वरस्य देवाधिदेवस्यानुकम्पयैव वय रयीणा सर्व-
विधेश्वर्याणामाध्यात्मिकाधिभौतिकाना पतम स्वामिन भवितुमर्हाम इति
भावः ।

क्रिञ्चंश्चमन्यदपि अतिमहत्स्वपूर्णं, सच्चिदानन्दात्मकसर्वगतपरमात्म-
देवताकमष्टर्चं 'अह हद्रेभिरिति'^१ रोचिष्णु सूक्तम् । सूक्तमिद वस्तुत
परमेश्वरस्याद्भुतमहिम्न प्रदशकम् ।

'अह हद्रेभि वसुभि चरामि अह आदित्यं उत विश्वदेवं ।

अहम् मित्रावरुणा उभा विभर्मि अहम् इन्द्राग्नी इति अह अश्विना
उभा^२ ॥१॥

१ छन्दसि लुङ्-लृट् इति सावर्वात्मिको लृट् ।

२ ऋग्वे० १०।१२५ सू० ।

३ ऋग्वे० १०।१२५ सू० ।

अहं सर्वान्निर्यामी परमेश्वरः, इदं अमुनि आदित्यं विश्वदेवैश्च तत्तदात्मना चरामि । अहमेव मित्रावरुणौ, इन्द्राग्नी, अश्विनौ च धारयामि । इश्वर एव सर्वेषामेषा जगत्कारणाना इन्द्रवनुप्रभृतीना धारकं सञ्चालकश्चेति आकृतम् । केचन सूक्तमिदं अहंपदमहिम्ना, ब्रह्मं क्वादस्य मूलं मन्यमाना व्यवस्थापयन्ति 'सर्वं स्रज्जु अहं ब्रह्मोति' मयि हि सर्वं जगत् शुक्नो रजनमिवाध्वस्तं सदृश्यम् । माया च जगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारेण असङ्गस्यापि ब्रह्मण उत्पत्तिरित्यादि । तत्रेतरे विप्रतिपद्यन्ते । तेऽभ्युपगच्छन्ति यदत्र सवस्थास्य जगनोऽधिष्ठानरूपत्वेन भगवत सर्वान्तिर्यामिण परमेश्वरस्यैव सस्तव प्रदश्यते न जातु जगद्ब्रह्मणोरेकैव प्रस्तूयते । किञ्च —

अहं राष्ट्रो सगमनी वसूना चिकितुषी प्रयमा यज्ञियानाम् ।

ताम् मा देवा व्यदधु पुरुत्रा भूरिस्थायाम् भूरि आवेगयन्तीम् ॥ ३ ॥

[ऋ० १०।१०५।३]

अहम् एव स्वयं इदम् वदामि जुष्ट देवेभि उत मानुषेभि ।

यम् कामये तम् उग्र कृणोमि तं ब्रह्माणम् तम् ऋषिं तम् सुमेधान् ॥५॥

अहम् वदामि धनु आ तनोमि ब्रह्मद्विषे शरव हन्तवँ ऊँ इति ।

अहम् जनाय समदं कृणोमि अहम् धावापृषिवी इति आ विवेश ॥६॥

ब्राह्मी शक्तिमुद्दिश्य ऋग्वेदं मनोज्ञं सस्तवनम् । वस्तुतः प्रशस्तकर्मणैव जनस्येऽश्वरप्रसादं ब्रह्मवसुपितृव सुमेधाञ्च प्राप्तुं शक्नोति नाप्रयेति 'य कामये, तं ब्रह्माणं' इत्यादिना सूच्यते ।

वेदे आयुर्वेद-विज्ञानम्

आयुर्वेदो हि नाम आयुषो वेदः । 'आयुर्जोषितमुच्यते । जीविन येन जातेन विद्यते लभ्यते वा स आयुर्वेदः । तदिदं आयुर्वेदशास्त्रमुपाङ्गमयुर्वेदस्य एवमायुर्वेदस्य वेदाङ्गत्वमभ्युपगमे, मुत्ररा स्वोक्तं भवति यदायुर्वेदस्य मूलभूता मिद्धान्ता वेदेषु तत्र तत्र गर्भाकृता अनुसंधेया एव । वेदेषु बहूशो वैद्यकविषय उपलभ्यतः । ऋग्वेदे उपाख्यानरूपेणोषधिविज्ञानं विदुषलाया अश्विन्या जड्या-योजनम् । ऋग्वेदस्य चक्षुषोरमोक्षणम्, श्रोणस्य जानु प्रगुणीकृतञ्च वस्य न कुतूहलं जनयन् । अन्यत्र ओषधीना नामकीर्तनं प्रयोगश्चाप्युपदिष्टोऽभवत् । रोगाणां सज्ञा, तेषां निरसनोपायाश्च वैद्यविज्ञानं विदुषलाया । अथवेदेऽपि नाना रोगास्तद्धेतव रोगप्रतीकाराश्चापि निर्दिष्टा विलोचयन्ते । प्राग्निशो चिकित्सापि भूयमा तत्र पण्डिता । रोगविशेषाणां निरासाय मन्त्रविशेषं ध्यायिताना

माजनजलाभिषेचनाभिमन्त्रणधूपनादीनामुपदेश । शल्यप्रक्रिययापि च विकृतानां शरीरावयवानां छदनभेदनादिना रोगनिवहणम् । मन्त्रविद्यायामिव भेषजप्रयोगेनापि व्याधिप्रतीकारो यत्र तत्र बहुत्र समाप्नातो मन्त्रलिङ्गत । भिषग्वरं विप्रं नानौपधीना प्रभूतं सग्रहं काय इत्युपदिष्टं भवति ।

— यत्रौपधीना समामत राजान् समिताविव ।

विप्रं स उच्यते भिषगक्षोहामीवचातन ॥

— [ऋक १० १७-६] —

शतं ते राजन् भिषजं सहस्रमुर्वीं गभीरा सुमतिहृते ऽस्तु ।

— [ऋग्वेद १-२४ ९] —

एव अथवप्यपि—

शतं ह्यस्य भिषजं सहस्रमुत् वीरुष । [अथर्व १ १ ३]

त्रिदोषसिद्धान्त

— आयुर्वेदीयचिकित्साशास्त्रस्य — मूलभूत — सिद्धान्त — त्रिदोषसमाह्वय । दूषयन्ति विकृतिमापादयन्ति शरीरं भ्रूयतेति ये ते दोषा । ते च दोषा द्विविधा शरीर-मानसभेदात् । तत्र वायु-पित्तकफश्चेति शरीरा- रजस्तमश्चेति द्वौ पुनर्मानसौ । सत्वन्तु अविचारित्वान्नाटोक्ते दोषकोटिम् । गुण एव खलु स न स दोषपदव्यपदेशभाक् । इदमत्रावर्षेयम् विकृता एवामी वायुपित्तकफ-रुभन्ते दोषसज्ञा न पुनरविकृता । अविकृतास्त्वमी धातुसज्ञा भजन्ते । एव रजस्तमस्यपि वयम्य गते एव दोषसज्ञामवगाहेते । प्रकृतिस्थे ते गुणपदेन व्यपदि-दिश्येते न जातु दोषसज्ञयति विवेकः । अमो च दोषा मलिनीकरणान्मला अप्यु-च्यते । उक्तञ्च

— शरीरदूषणादोषा धातवो वैहधारणात् ।

— धातुपित्तकफो ज्ञेया मलिनीकरणान्मला ॥ [शङ्खधरः]

एव चरकैऽपि —

वायु-पित्त-कफश्चनि शरीरो-दोषसग्रहः ।

— मानसं पुनरदृष्ट्यो रजश्च तम एव च ॥

[चरक स० अ० १]

तावद्विदिशा तु अधिष्ठानभेदेन रोगा द्विविधा, शरीरा-मानसा-श्चेति तत्र विचारमापना वातादय तत्तद्भोगाणामाम्यन्तरकारणभूता रसरक्तादीनि दूष्यानि दूषयन्त ये जनयन्ति शरीरभवान् रोगान् ते शरीरा- । वयम्य-

मापन्ने पुना रजस्तमो—तत्तत्रोपाणामान्यन्तरकारणभूते कामरोधलोभमोहो-
न्मादविक्षेपविग्रमादिरोगात्रिष्टानभूत मनो दूषयन्ती उपजनयतस्नास्तान्
रोगान् मनोभवान् धे ते मानमा । तत्र सत्त्वस्य निर्मलत्वान् प्रकीर्णामकृत्वात्
गुणत्वमेव न दोषत्वमिति भाव । तदेया त्रिदोषाणा गति क्षयोपचयस्वरूपाव-
स्थानभेदान् त्रिविधा । क्षये एया ह्रास, उपचये एया वृद्धि प्रकीर्णो वा, स्वरूपाव-
स्थाने च पुन स्वाभाविकी स्थिति प्रकृतिस्यना समत्वरूपा । त्रया चोन्न चरके
'क्षय म्यान वृद्धिश्च विनेया त्रिविधा गति ।' तत्र क्षयवृद्धी विकृतिरूपे,
स्थान च समत्वरूप प्रकृतिस्य न विकारभूत, विकृतिस्तु स्वभावविपर्यय, स च
क्षयवृद्धिरूप एव इति दिक् । तदेवस्वरूपाणा वातपित्तकफात्मकाना त्रयाणा
दोषाणा बीजभूतो मौलिक सिद्धोन्नोऽपि समीचीननयोद्वद्धीकृतो दृश्यते वेदे
सारतरोच्चयरूपेण तथाहि—

तं पुञ्जाप्यो मनसो यो जवीषान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्र ।

येनोपयाय मुकृतो दुरोग त्रिधातुना पनयो विनोपण ॥

[ऋ० ११८३।१]

अत्र त्रिधातुरित्यनेन वातपित्तकफममाख्या त्रिधातव एव परितस्स्यायन्ते ।

त्रिनो अश्विनो यजता दिवे दिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशापतम् ।

तिष्ठो नामत्या रथ्या परावत आत्मेव वात स्वसराणि गच्छन्म् ॥

[ऋ० १।४।७]

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृत मे चक्षुरमृन्म आसन् ।

अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥

[ऋ० ३।२६।७]

त्रिरा दिव सविनर्वापाणि दिवे दिवे आसुव त्रिनो अह्न ।

त्रिधातु राय आमुवा वसूनि भग प्रानधिपणे सातये धा ॥

[ऋ० ३।४।६]

अहमपो अपिन्वमुसमाणा धारयं दिवं सदन श्रुतस्य ।

श्रुतेन पुत्रो अग्निश्श्रुतावोत त्रिधातु प्रथमद्विभूम ॥ [ऋ० ४।४२।४]

इत्यादिमन्त्रेषु त्रिधातुपदेन वातपित्तद्वेषमाण एव त्रिविदिना ।

त्रिधातु, त्रिदोष, त्रिमल इत्यनर्पान्तरम् । त्रिदोषविज्ञानमेव एया प्रनिपाद्यो
विषय । तत्र धातुमाम्यात्स्वास्थ्य त्रिधातुबंधम्याच्च रोग । दोषा क्षीणा बृह-
पित्त्या, कुपिता प्रशमयित्त्या, शृद्धा निर्हेतव्या, समास्तु तादवम्येन परि-
पाप्नीया स्वास्थ्यमभिरुपदिर्भाषिर्द्विर्नरिति भाव ॥

भाजनजलाभिषेचनाभिमात्रणधूपनादीनामुपदेव । नृत्यप्रक्रिययाऽपि च विकृतानां
गरीरावपवानां छदनभदनादिना रोगनिबहणम् । मात्रविद्यायामिव भयङ्ग
प्रयोगनापि व्याधिप्रतीकारो यत्र तत्र बहुत्र समाप्नातो मात्रलिङ्गतः । भिषावरः
विप्र नानौषधीना प्रभूत अग्रह काय इत्युपदिष्ट भवति ।

— — — यत्रौषधीना समागत राजान समिताविव । — —

— — — विप्र स उच्यते भिषप्रक्षोहामीवचातन ॥ — —

[ऋक १० १७-६] —

— — — शत त राजन भिषज सहस्रमुखीं गभीरा मुमतिस्ते ऽस्तु ।

— — — [ऋग्वेद १ २४ ९] — —

एव अथवण्यपि—

— — — गत ह्यस्य भिषज सहस्रमुत दीरुष । [अथव-२ ९ ३]

त्रिदोषसिद्धान्त

आयुर्वेदीयचिकित्साशास्त्रस्य- मूलभूत सिद्धान्त त्रिदोषसमाह्वय ।
दूषयन्ति विकृतिमापादयन्ति गरीरं मनुश्चेति य त्रे दोषा । ते च दोषा द्विविधा
गारीर-मानसभेदात् । तत्र वायु-पित्त कफश्चति शारीरा । रजस्तमश्चेति द्वौ
पुनर्मानसौ । स चतु अविकारित्वान्नादीकृते दोषकोटिम् । गुण एव खलु स
न स दोषपदव्यपदेशभाक् । इदमत्रायधेयम् विकृता एवामी वायुपित्तकफा
रभन्ते दोषसज्ञा न पुनरविकृता । अविकृतास्त्वमी धातुसज्ञा भजन्ते । एव
रजस्तमस्यपि वषम्य गते एव दोषसज्ञामवगाहेते । प्रकृतिस्थ ते गुणपदेन व्यपदि
दिष्यत न जातु दोषसज्ञयति विवेक । अमो च दोषा मलिनीकरणामला अप्यु
च्यत । उक्तञ्च

— गरीरदूषणाद्दोषा धातवो दहपारणात् ।

— धातपित्तकफो ज्ञया मलिनीकरणामला ॥ [गङ्गाधर]

एव धरकऽपि —

— वायुः पित्त कफश्चति गारीरो दोषसग्रहः ।

— मानस पुनरहिष्टो रजश्च तम एव च ॥ — —

[चरक म० अ० १] —

ताविषयदिना तु अधिष्ठानभेदेन रोगा द्विविधा गारीरा मानसा
श्चेति तत्र विचारमापना चातादय तत्तद्भोगाणामान्यन्तरकारणभता रसरक्ता
हानि दूष्याणि दूषयन्त य ज्ञयति शरीरभदान रोगान ते शारीरा । वषम्य

मापन्ते पुना रजस्तमयी-तत्तद्रोगाणामान्यन्तरकारणभूते कामरूपलोभमोहो-
 श्मादविक्षेपविद्यमादिरोगाधिष्ठानभूत मनो दूषयन्ती उपजनयतस्नास्तान्
 रोगान् मनोभवान् ये ते मानसा । तत्र सत्त्वस्य निमलत्वान् प्रकाशा मकत्वान्
 गुणान्वमेव न दोषत्वमिति भाव । तत्रेया त्रिदोषाणा गति क्षयोपचयस्वरूपाव-
 स्थाननेदान् त्रिविधा । क्षये एषा ह्यास, उपचये एषा वृद्धि प्रकोपो वा, स्वरूपाव-
 स्थाने च पुन स्वाभाविकी स्थिति प्रकृतिस्यना ममत्वरूपा । तथा चोच्यते चरके
 क्षयं स्थानं वृद्धिञ्च त्रयेया त्रिविधा गति । तत्र क्षयवृद्धौ विकृतिरूपे,
 स्थाने च समरूप प्रकृतिस्य न विकारभूत, विकृतिस्तु स्वभावविपर्यय, स च
 क्षयवृद्धिरूप एव इति दिक् । तदेवस्वरूपाणा वातपित्तकफामकाना त्रयाणा
 दोषाणा बीजभूतो मौलिक सिद्धान्तोऽपि समीचीनतयोद्वेद्विद्वतो दृश्यते वेदे
 सारतरोच्चयदपेण तथाहि—

तं युञ्ज्याथो मनसो यो जंबीयान् त्रिविधुरो वृषणा यस्त्रिचक्र ।

येनोपयाय सुकृतो दुरोण त्रिधातुना पनयो विनं पणं ॥

[ऋ. १।१८।३।]

अत्र त्रिधातुरित्यनेन वातपित्तकफममाख्या त्रिधातव एव परिसस्यादन्ते ।

त्रिनो अदिवना यजता दिवे दिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।

तिश्रो नास्रत्या रथ्या परावत आत्मेव वात स्वसराणि गच्छतम् ॥

[ऋगु० १।३।४।३]

अग्निरस्मि जग्मना जातवेदा घृत मे चक्षुरमृन् म आसन् ।

अकंस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥

[ऋ०-१।२६।३]

त्रिरा दिव सवितर्वापाणि दिवे दिवे आमुव त्रिनो-अह्न ।

त्रिधातु राय आमुवा वमूनि भग-प्रानधिपणे सातये धा ॥]

[ऋगु० ३।७।६।६]

अहमपो अपित्वमूनमाणा धारय दिवं सदन ऋतस्य ।

ऋतेन पुत्रो अदितेऋताधोत त्रिधातु प्रययद्विभूम ॥ [ऋगु० ४।४०।४]

इत्यादिमन्त्रेषु त्रिधातुपदेन वातपित्तकफेऽण्डेण एव विवक्षिता ।

त्रिधातु, त्रिदोष, त्रिमल इत्यनर्थान्तरम् । त्रिदोषविज्ञानमेव एषा प्रतिपाद्यो
 विषय । तत्र धातुसाम्यान्स्वास्थ्य त्रिधातुव्यभ्याच्च रोग । दोषा क्षोणा वृह-
 यितव्या, कुपिता प्रशामयितव्या, वृद्धा निर्हन्तव्या, समास्तु तादवस्थेन परि-
 पालनीया स्वास्थ्यमभिल्यदिर्नविद्विभरिति भाव ॥

शल्यक्रियया रोगनिवर्हणम्

वि ते भिनद्मि मेहन वि योनि वि गवोनके ।

वि मातर च पुत्र च वि कुमार जरायुणाऽव जरायु पद्यताम् ॥

[अथर्व० १।११।५]

अत्रानीव क्लिष्टरोगेषु गर्भिण्या चिकित्सा शस्त्रक्रिययोपदिष्टा ॥

'भिनद्मि' पदेन भेदन छेदनञ्चोपदिश्यते । क्लिष्टप्रसवकर्मणि यदा मातुर्वा पुत्रस्य वा जीवनं सङ्कटापन्नं तदा शल्यक्रियया जीवनं रक्षेत् क्रियाकुशलं शल्य-
तन्त्रतत्त्वज्ञः ।

वेदे अलङ्कारोपदेश

वेदेषु यथा अनेका विद्या, बहूनि विज्ञानानि, शिल्पकला गणित-ज्योतिष-
शास्त्राणि बीजरूपेणोपदिष्टानि, तथैवालङ्कारनिर्देशोऽप्यतिरमणीयतया समाविष्टो-
ऽवगम्यते । प्रायशः प्रमुखा सर्वे एवालङ्कारा दृग्गोचरीभवन्ति । तेषु कतिचनं
दिष्टमात्रविशाऽत्र पुरस्तरीश्रियन्ते सहृदयहृदयोद्भादनाय —

तत्र तावद्-उपमाऽलङ्कारः—

“मूर्धो देवोमुपस रोचमाना मर्धो न योषामभ्येति पञ्चात् ॥”

[ऋग्० १।११।२।]

‘स न पितेव मूनवेज्जने मूपायनो भव । सचस्वा न स्वस्तये ॥

[ऋग्० १।१।९]

अत्र ‘मर्धो न योषामित्यत्र ‘न’ इतीदार्यं ।

तन्लक्षणञ्च ‘साधर्म्यमुपमाभेदे’ इति ।

अतिशयोक्तिः—

‘यदिन्द्रं प्रायनस्तवमेतायद्दहमीदीय ।

स्तोतारमिद्विपिपेय रदावतो न पापत्वाय रासीय ॥

[ऋ० ७।३२।१८]

हे इन्द्र ! यदि यावदंशयं तथास्ति तावन्मम इयात्प्राम, तर्हि स्तोतृगणान्
धनदानेनोपकुर्याम् । इत्यादि । अत्र अतन्नाप्यमपि इन्द्रंशयं सम्भावितमित्य-
निययोक्तिः । तत्प्रमाणञ्च ‘प्रानुत्तम्य यदग्यत्वमित्यादि’ (रसगङ्गाधरे)

पुष्टान्तालङ्कारः—

‘यद्वरिणो यवमति न पुष्टं यन् मग्यने ।

राहा यद्वरारो न पोषाय धनायति ॥

अत्र यथा वरिणो यवमद् न पुष्टं इति मग्यने वरिणो यवमिति भवति

क्षेत्रिणः तथा व्यवायमुपेता शूद्रा न धन लब्धवतीति मन्यते किन्तहि व्यभिचारिणी-
यमिति कोपनिमित्तं भवति । इत्यस्मिन्नर्थे द्वयोरपि वाशयार्थयोः विम्बप्रतिविम्ब-
भावस्य सङ्गमनात्साधोयान् दृष्टान्तः । तल्लक्षणञ्च—

‘प्रवृत्तवाक्यार्थघटकानामुपमादीना साधारणधर्मस्य च विम्बप्रतिविम्ब-
भावो दृष्टान्तः’ इति ।

अपिच :—

‘अहरहरप्रयाच भरन्तोद्गवायेव तिष्ठने घासमस्मं । रायस्योपेण समिपा
मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम ॥ (यजु० ११।७५)

अत्रापि विम्बप्रतिविम्बसद्भावाद् दृष्टान्तालङ्कारः न तूपमेति ।

रूपनालङ्कारः—

‘यः कुक्षिः सोमपातम समुद्र इव पिन्वने ॥ [ऋ० १।८।७]

अत्र सोमपातमे इन्द्रे कुक्षिन्वारोपाद्रूपम् । उक्त्वाञ्च—

‘तद्रूपकमनेदो य उपमानोपमेययो ।’ इति

अर्थान्तरन्यासः—

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नह गिरा ।

भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशान न याचियत् ॥

इत्यत्र ‘क ईशानं न याचियत्’ इति सामान्येन वाक्यार्थेन विशेषस्य मेघा-

तियिक्तृकस्य इन्द्रकर्मकाचनस्य समर्थनान् अर्थान्तरन्यासः । उक्त्वाञ्च काव्य-
प्रकाशे—

‘सामान्यं वा विशेषेण तदन्येन समर्थ्यते ।

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥

व्यतिरेकालङ्कारः—

‘मूरा अमूर न वय चिक्त्वो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्से ॥ [ऋ० १०।६।४]

इत्यत्र वयं मूरा त्वञ्चामूर इति व्यतिरेकः ।

उत्प्रेक्षा :—

‘अस्येदु भिया गिरयश्च दृडा, द्यावा च भूमा जनुपस्तुजेते ॥

[ऋ० १।६।१।४]

अथ, इन्द्रस्य भिया गिरीणा दृढत्वं, द्यावानुम्बोश्च कम्पनं संभाव्यते ।

तस्य सम्भावनस्येवादिशब्दासद्भावादपि गम्यत्वादगम्योत्प्रेक्षाऽलङ्कारोऽयम् ।

इत्याद्या बहुषोऽलङ्कारा अपि वेदेषु निर्दिष्टा दृश्यन्त इति ।

सामाजिक व्यवस्था

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं रामसु नत्कृषि ।

रुचं विश्पेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥ [यजु० १।८।४८]

— अक्षयन्त कर्णवन्त सलायो मनोजवेषु असमा बभूवु ॥ — १११
 आदधनास उपकक्षास उ स्वे हृदा इव स्नात्वा उ स्वे हृदये ॥ ११२
 [ऋ० १०।७।७।७]

स गच्छध्व स वदध्व स यो मनांसि जानताम् ।

देवा भाग यथा पूर्वं सञ्जानाना उपासते ॥ [ऋ० १०।११।१२]

इत्यादिषु मन्त्रेषु ब्राह्मणाद्विचतुर्वर्णेषु कीदृश साम्य तेजश्च परस्परञ्च
 साम्नस्य भवेदिति समासत प्रपञ्चितम् । यद्यपि मनोजवेषु ते असमा सम्भवेयु
 पर परस्पर सुखाय सत स्व स्वधर्मं सगमननानुतिष्ठन्तु सभाजिहितपरायणा
 न तेषु कश्चिज्ज्येष्ठो नापि कनिष्ठः । तथाच —

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सम्यत्तरो वावधु सोभगाय ।

युवा पिता इवपा रुद्र पृथा सुदुर्गा पश्चि सुदिना धरुदम्य ॥

[ऋ० ५।६।५]

वेदतत्त्वज्ञानम्

'सामा यदिया, विहगावलोकनेन, विज्ञापते, यद्वैदेयु गणनातीताना
 लोकोपयोगिविधयाणा निर्देशा कृता । यथा वणनमतीव रोचिष्णु हृदयङ्गमञ्च ।
 तद्दिदमात्रनिहोपचम्यते सप्रहेण ।—तत्र तावज्ज्योतिषम् ।

ज्योतिर्विज्ञानस्य खगोलस्य चर्चाऽपि हृदयवर्जिका । सूर्यस्य रूप ५०५९
 योजन प्रचलति । गतिमान प्रतिदण्ड, तस्य ७९ योजनमितम् । उपाश्च सूर्योदया
 दददण्डपूर्वमुपयाति [१।१२।३।८]

[द्वादशराशीनां पञ्चवर्तुनामल्लेखोऽपि वेदे दृश्यते [१।१६।१३] । हेमन्त
 गितिरमेकोऽवृत्त्य ऋतव पञ्च एवाभिमता इति प्रतिभाति-१ मल्लिचुचापरनाम-
 धेयस्य मलमासस्यापि [१।२५।८] वणन विवृतम् । सूर्यग्रहणमप्युपदिष्टम्
 [५।४०।१९] । सति दक्षिणापने सूर्ये घृष्टिमंथति । सूर्यरिपसम्पातेनैव च द्रमा
 प्रकाशने न स स्वयं ज्योतिष्मान इति निगदितम् । नगरेषु लौहमयानि स्वर्ण
 मयानि गृहानि सम्भवन्ति । सिंहोदयो हिस्रप्रोणिनी हन्तव्या [७।१८।१७] सुवर्ण-
 मुद्रोपवणनम् [८।२।८१] शतधारा कृतस्य वज्रस्य विवरणम् । अश्व, उष्ट्र,
 हस्ती, गौ, इत्यादिपशूनां प्रोम्यत्वं प्रस्तापनीयमिति निर्दिष्टम् [८।५६।२२ २४]
 पूर्वाशापुनी उत्तराशापुनी, मिषा इत्यादिवणनमपि । पृथिव्यादिभ्रमण, ध्रुवा
 स्थानीनिर्देशा वेदे ज्योतिर्विद्याविज्ञानयोज प्रमाणप्रति । सूर्यदेवताकमेवंक सूर्यत
 पञ्च 'चित्रं देवानां' मियादि सूर्यस्य धर्माणि विषयवतीष रोचिष्णु प्रतिपन्नम् ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं, चक्षुमित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
 आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषश्च ॥
 देवाना-दिव्यरश्मिना अनीकं तेजः समूहत्वं, चित्रमाश्चर्यकरं-मित्र-
 वरुणाग्नेश्चैतदुपलक्षितजगतः प्रकाशकम् सूर्यमण्डलमुदगात् उदयमाससाद् ।
 द्यावापृथिव्यन्तरिक्षञ्च आ प्राः अपूरयत् स्वोपनेजसा इति भावः ।-नूनं सोऽयं
 सूर्यः जगतस्तस्युषश्चात्मा । जगमस्यावरात्मकस्य सकलजगत-गतिप्रदायक ।
 उदिते सूर्ये-जडीभूतं मृतप्रायमखिलं जगन्पुनश्चेतनता-प्रयातीति सूर्ये आत्मन्व-
 द्यपदेशः ।

‘सूर्यो देवीमुपसं रोचमानाम्भयो न योषामभ्येति पश्चात् ।
 यत्रा नरो देवयन्तो युगानि प्रतन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥
 सूर्यः मर्त्यं इव योषां, रोचमानामुपसं पश्चाद्भ्येति । यस्यामुपसि जातायां
 भद्राय आत्मकल्याणाय भद्रं कर्म वितन्वते । युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः
 सहिता यज्ञादिकर्माणि विस्तारयन्तीत्यर्थः ।

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रो एतग्वा अनुमाद्यात् ।
 नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमास्युः परि द्यावापृथिवीं यन्ति सद्य ॥३॥
 सूर्यस्य हरितः हरितनीलादिचित्रा-चित्रविचित्रवर्णा अश्वा रश्मयः
 एतग्वा-गन्तव्यमार्गं गन्तार, दिव पृष्ठमास्युः आतिष्ठन्ति । सद्य, द्यावापृथिवी
 परियन्ति व्याप्नुवन्ति । अभिव्याप्य च किं कुर्वन्ति, इत्यत्रार्ह-
 तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं, मध्याकीर्तं वितत् स जभार ।
 यदेदमुक्त्वा हरितः सुधस्यादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मं ॥४॥

प्राङ्निदिष्टं-सूर्यस्य तद्देवत्वं तन्महत्त्वं यत्कर्मणो मध्य एव यद् वित्तं
 रश्मिजातं सजभार-संहरति । यदेन् यस्मिन्-काले, हरित-रश्मीन् सधस्यादस्मान्
 मण्डलान् अयुक्त्वा-अन्यत्र संयुक्त्वा-करोति तद्-रात्री निशा वासः-तमोलक्षणं-यत्
 सिमस्मं-सर्वस्मं भूमण्डलाय विस्तारयतीत्यर्थः ।
 अस्तगतं हि-सूर्ये-निशा स्ववितानं तनुते-इत्यर्थः ।
 पुनः किं करोति सूर्यः-तन्मिदस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो ह्यं कणुत, द्यौरुपस्ये ।
 अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः सं भरन्ति ॥५॥
 तस्य मित्रावरणेत्युभयोपलक्षितस्य सर्वजगतः अभिचक्षे-प्रकाशनाय
 नभसः-मध्ये, ह्यं हरितात्पुनोऽज्ञपीतादिसप्तवर्णादिमकुं कुहते । अस्य अनन्तं बलं

१. "प्राण प्रजानामुदयत्येव सूर्यं" इत्यन्यत्रापि वेदे ।

अन्यत् तमसो भिन्न, इवेतदणं तेजः सभरन्ति । इति सूर्यं एव रश्मिद्वारा वनलता-
तरकुमुम फलादिषु वणजात सभृत्य नानारूपं ददातीत्यर्थः ।

किञ्च—

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरहस्य पिपृता निरवद्यात् ।

ततो मित्रो वरुणो मामहन्तामदिति सिन्धु पृथिवी उत द्यौः ॥६॥

इमे सूर्यस्य उदिता देवा रश्मयः अहस्य दोषाः निष्कृत्य तान् दूरीकृत्य
पिपृता अस्मान् रक्षयन्तिवत्यथ । एव मित्रादयः १ पठ देवता अपि अस्मान् पालयन्तु ।

वेदा यो वीना पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।

वेदः ऋषिः समुद्रिय ॥७॥

वेदः मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजाऽवत ।

वेदः यः उपजायते ॥८॥

× × ×

निपसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्या ३ स्वा ।

साम्नाज्याय मुक्तु ॥१०॥

× × ×

त्व विश्वस्य मेधिर दिवश्च त्मश्च राजसि ।

स यामनि प्रति श्रुधि ॥२०॥

उदुत्तम मुमुग्धि नो वि पाश मध्यम चत ।

अथा धामानि जीवसे ॥२१॥

स पूर्वोक्त शोभनकर्मा वरुण प्रजासु साम्राज्याय निवीदतु । स च
आकाशमार्गेण पतता विमानानां, ज्ञाता, निर्माता समुद्रियनौकानाञ्च सञ्चाल-
को भवतु ।

यश्च द्वादशमासान् त्रयोदशमधिक मासञ्च परिचिनोति स विश्वस्य
अद्वितीयो मेधावी द्युलोकभूलोकयोर्मध्ये तेजसा विराजमानो भवतु । अतीव
तेजस्वीत्यर्थं किञ्च प्रजा रक्षिष्यामीति प्रतिज्ञावान् प्रजानां योगक्षेमप्रसाधको
भवतिवत्यर्थं ॥७॥ सदाभिर्भ्रून्भी राज्ञा कीदृशेन भाष्यमिति निर्दिष्टं भवति ।
इत्यर्थान्तरमपि ध्वन्यते । धृतव्रत क्षत्रधियः, मुक्तुरित्यादि विशेषणानि
शुभरामर्षवन्ति प्रतिभान्ति ।

१. मित्रः प्रमीतिस्त्रायकोऽहुरभिमानो देवः । वरुणोऽग्निपटानां निवार-
यिता रात्र्यभिमानो । अदिति रसण्डमीया अदीना देवता । सिन्धुः, स्पन्दनशीलो-
दकाभिमानिनी देवता । पृथ्वी भूलाकस्यापिपृतात्री देवता । द्यौः द्युलोकस्य,
इति वाच्यम् ।

अथ यजुर्वेदः

यथा ऋग्वेदः विविधपदार्यानां स्तोत्रलक्षणाभिः ऋग्भिर्घटितत्वा-
दन्वयनामा, स्तुत्यर्यादृच्चातोनिष्पन्नः तथैव यजुर्वेदोऽप्ययं यत्तयागादिक्रियाकलोपा-
नुरोधेन मन्त्रघटितत्वात् अन्वयनामा, वेवपूजासंगतिकरणदानाद्यर्थकाद्यजते-
निष्पन्नः । ऋग्भिः स्तुवन्ति यजुर्भिर्घजन्तीति तद्व्युत्पत्तेः ।

सोऽयं यजुर्वेदः चत्वारिंशद(४०)ध्यायघटितः त्रिंशतोत्तरत्रि(३०३)भि-
रनुवाकैर्निबद्धः पञ्चसप्तत्युत्तरकोनविंशतिशत (१९७५) मितकण्डिकाभिर्मण्डितः
२९६२५ शब्दैरलंकृतः, ८८८७५ मितश्लोकैः संवलितश्च । कर्मकाण्डानुरोधेनास्य
प्रथमेऽध्याये दर्शपूर्णमासौ, द्वितीये-पिण्डपितृयज्ञः, तृतीये चाग्निहोत्रं चातुर्मास्येष्टिः,
चतुर्यारम्याष्टमाध्यायपर्यन्तमग्निष्टोमविधानम्, सोमयागः । नवमे वाजपेयो
राजसूययज्ञश्च । दशमे सौत्रामणिः । पुनरेकादशादष्टादशपर्यन्तं 'अग्निचयन'-
प्रकरणम् उखाभरणं, चितयः, रुद्रः शतरुद्रियम्, वसोर्धारा, राष्ट्रभृत् । एकोन-
विंशतितमाध्यायात्परिशिष्ट आरभ्यते । ततो विशाल्येकविंशतितमे च सोमसम्पादन-
विधिः । तदनु पञ्चविंशतिपर्यन्तमश्वमेधप्रसंगः । पुनः शोषे च पुरुषमेध-सर्वमेध-
पितृमेधादिविवरणञ्च प्रपञ्चितम् । चत्वारिंशत्सोऽध्यायश्च ईशावास्योपनिष-
द्वारेण पर्यवसितः । इति संक्षेपतः यजुर्विषयविवृतिः ।

वस्तुनो यजुर्वेदे - मानवसमाजसमुद्भूतरथः- वर्णाश्रमव्यवस्थानिर्देशव्यति-
रिक्तं अन्यान्याभ्यपि इतिकर्तव्यतोपदेशपरानि आध्यात्मिकोन्नतिविषयाणि
वचनानि उपलभ्यन्ते । भौतिकविज्ञानपरानि गणितविज्ञाननिदर्शनानि च
बहुशो दृश्यन्ते प्रेयश्रेयसाधनानि । तत्किञ्चिद्विह स्यालीपुलाकग्न्यायेन
मुमनसा मनोमोदाय विविच्यन्ते । मनुष्येण तावद् बलवता ओजस्विना तेजस्विना
च भवितव्यं सर्वतः प्रागिति मौलिको सर्वसम्मतः कल्पः । शक्तिशाली पुरुषः
एव प्रेयः श्रेयश्च साधयितुं शक्नोति नाशक्तः, इति प्रायणारूपेणोपदिशति :-

ओ३म् तेजोऽसि तेजो मयि धेहि, वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि ।

बलमसि बलं मयि धेहि, सहोऽसि सहो मयि धेहि ॥ [यजु० १९।९]

एवंविधा ऋणा चतानुष्ठानेनैव सिद्धयन्ति तद्व्रतोपदेशः ।

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षामाप्नोति दक्षिणाम् ।

दक्षिणा थद्वामाप्नोति थद्वया सग्यमाप्पते ॥ [यजु० १९।३०]

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः ।

पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ [यजु० १९।३९]

तिस्रो देव्यो वर्धनीया

तत्र प्रथमा सरस्वती शिक्षा विद्या, द्वितीया इडा भूमि राष्ट्रमित्यर्थं,
तृतीया भारती संस्कृतिश्चेति तिस्रः शक्तयोऽष्टा सुसमृद्धं कुवन्ति इति ।
तदुपदिश्यते—

तिस्रो देव्यो हविषा वर्धमानाः इन्द्रं जयाणा जनयो न पत्नी ।
अच्छिन्नं तन्तुं पयसा सरस्वतीडा देवो भारती विश्वतूति ॥
[यजु० २०।४३]

अपि च—
तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विनो भारतीडा ।
तीव्रपरिस्तुता सोममिन्द्राय सुयुवमदम् ॥६३॥
पावका न सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।
यत्त वष्टु धिया वसु ॥ [यजु० २०।८४]
घोदयित्री मूनूताना चेतन्तो सुमतीनाम् ।
यत्त दधे सरस्वतो ॥ [यजु० २०।८५]
महो अर्णं सरस्वती प्र चेतयति केतुमा ।
धिपो विश्वा धि राजति ॥ [यजु० २०।८६]

मनुष्यमात्रकृते ज्ञानोपदेश

यथेमा वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्य ।
ब्रह्मराजग्याभ्यां शूद्राय चायाय चारणाय च ॥ [यजु० २६।३]
इति उदाहृतपूर्वम् ।

मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षामहे ।
दूते-इष्टुमा मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षताम् ।
मित्रस्याह चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥
[यजु० ३६।१८]

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छत्रमुच्चरत् । पश्यम शरदं शतं जीवेम शरदं
शतं शृणुयाम शरदं शतं प्रश्रवाम शरदं शतमदीना स्पाम शरदं शतं भूयश्च
शरदं शतान् ॥ [यजु० ३८।१४]

एतेन शतायुर्वै पुरयो भवेत् । भूयश्च शरदं शतान् सर्वेन्द्रिय स्वस्थश्च
भवेदिति उपदिष्टं भवति ।

मुमित्रिया न आप ओषधय सन्तु । दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्
द्वेष्टि य च धर द्विष्म । [यजु० ३६।२३]

विद्युद्विज्ञानम्

एषु मन्त्रेषु विद्युद्विज्ञानमुपदिश्यते —

वंशवानर अदस्वस्तनूपा अग्निर्न पानु दुरितादवेद्यात् ॥ [यजु० ४।१५]
'त्वमग्ने व्रतपा अग्नि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्व यज्ञेष्वीडध' । रास्वेपत्नोमा
भूयो भर देवो न सविता वसोर्शता वस्वदान् ॥ [यजु० ४।१६]

'एषा ते शुक्र तनू रेतद्वचस्तयो सम्भव गाजे गच्छ ।

जूरसि धृता मनसा जृष्टा विष्णवे ॥ [यजु० ४।१७]

तस्यास्ते स यसवम प्रसवे तन्वो यन्त्रमशोय स्वाहा ।

शुक्रमसि, चन्द्रमसि, अमृतमसि, वंशदेवमसि । [यजु० ४।१८]

चिदसि भनासि धीरसि दक्षिणासि, क्षत्रियासि यज्ञियासि अदितिरसि
उभयत शीर्ष्णा । सा न मु प्राची मुप्रतीची एधि मित्रस्त्वा पदि बध्नीता पूपाऽध्वन-
श्रात्विन्द्रायाध्वक्षाथ ॥ [यजु० ४।१९]

—इत्यादिमन्त्रेषु विद्युद्विज्ञानोपदेश इतोऽवगम्यते । स च प्राङ्निदिष्टेषु मन्त्रे-
ष्वगतं कतिपयपदं देवावभासमानं वृद्धिपद्धतिमारोहति । तद्यथा—हे अग्ने विद्युदा-
एष्यग्ने ! एषा ते शुक्रतनू—तव, रोचिष्णुविस्तृति—तनु रिस्तारे इति, धानो-
स्तप्रिष्पत्ते । एतद्वच—एतत्तं अगोचर बलम् । तस्य सम्भव—प्रकृटीभव ।

तदुत्पत्तिप्रकारं—निदिशति—उभयत शीर्ष्णा—उभयत—सिरोवती-
भूत्वा । मुप्राची सुष्ठुप्रकारेण प्राङ्मुखी अथच मुप्रतीची—सुष्ठुप्रकारेण च प्रत्यङ्-
मुखी भूत्वा, एधि आधात्रि । साच्छेति भाव । गाजे गच्छ—स्फुलिङ्गस्त्रेण
भ्राजिष्णुना आविभवेय । इदमद्राकृतम्—

यद्-ऋषयनात्मको-विद्युतनूनी-तारो, प्राकृप्रत्यङ्मुखी माम्मुखीनी
सन्तो मिस्र सगच्छत तदा भ्राजिष्णुतामुपयानो भवत । समुद्रभूतविद्युद्रूपी
भवत इति विवेक । अत्र मन्त्रेषु यानि च विद्युते विशेषणानि तांस्त्रिलानि
विद्युदगुणव्यञ्जकानि इत्यवमेयम् । विस्तरभिया तानि अत्र न व्याख्यातानीनि ।
विमन्त्रियो विद्वांसोऽत्र विवेचयन्तु ।

एयमन्यान्वपि सामाजिकराजनीतिकार्यतन्त्रतत्त्वानि आम्नातानि तानि
तु विद्वदिभस्तत्र तत्रैव यथाप्रकरणमनुसंधेयानि । न विस्तरभियाऽत्र प्रपञ्चनानि ।

श्रोपधि-विज्ञानम्

श्रोपधिविज्ञानपरा अपि मन्त्रा यजुर्वेदे उपलभ्यमाना कुतूहलं जनयन्ति :—

यत्रोपधीः समगता राजानः समिताविद्य ।

विप्रः स उच्यते, भिषप्रक्षोहाऽभोवचातनः ॥ [यजु० अ० १२ मन्त्र ८०]

“या फलिनीः या अफला अपुरुषा याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो । मुञ्चन्त्येषु हसः ॥ [यजु० १२।८२]

नाशयित्री बलात्तस्याशंस... उपचितामसि ।

अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि, नाशनी ॥ [यजु०-१२।९७]

“आध्यायस्व समेतु त्रे विश्वतः सोम वृष्णम् ।”

इत्यादयः मन्त्रवर्णनमणीयतया भेदज्यविज्ञाने वर्णयन्ति ।

सामवेदः

सामवेदः उपासनाकाण्डपरः । अस्मिन् नवीनाः सामसम्बन्धिनो मन्त्रास्तु पञ्चसप्तति (७५) संख्याकाः । अन्ये सर्वेऽपि ऋग्वेदावुपाताः । ते च प्रायेणाष्टम-मण्डलाप्रथममण्डलाच्च संगृहीताः । एवं सर्वे मिलित्वा १५४९ मन्त्राः सन्ति साम्नि इति यत् कथनं, तत्र विप्रतिपद्यन्ते वैदिकाः । सर्वेषां वेदानां समकालोच्छेदेन प्रादुर्भावात् न तेषां पौर्वापर्येत्तर्था न वा एकस्मिन्नन्यतो मन्त्रसंकलनकथनं विदुषामादरास्तदम् । प्रौढिवादमात्रमेवैतत्कथनमिति दिक् । ऋग्वेदेऽपि १.५८ मन्त्रे साम्नः समाह्वानात्त्वात् । ते च मन्त्रा आर्चिकद्वये विभक्ताः । ऋचां समूहो हि आर्चिकमित्युच्यते । तत्र प्रथमाचिकं षड्भिः प्रपाठकं निबद्धम् । षष्ठं प्रपाठकं विहायेतरेषु दश-दश मन्त्रा गुम्फिताः । षष्ठे तु पुनर्नवेद ।

द्वितीयमाचिकञ्च न प्रपाठकारमकम् । अस्मिञ्च द्वितीयाचिके, प्रथमाचिकगता अपि बहवो मन्त्रा पुनरावृताः । यद्यपि यत्र-तत्र मन्त्रेषु पाठभेदोऽपि दुग्गोचरो भवति परं ते ते पाठभेदाः स्वचिच्छालासम्प्रदायशीयित्यात् स्वच्छिञ्च तत्तस्त्रियानुगुण्येन पाठान्यपाकरणाद्गोपयताः । सामवेदोऽपि यजुर्वेद इव यज्ञयागादित्रियोपयोगार्थकः । ऋग्वेदावुद्धृता मन्त्राः केवलं सोमयागतम्पादनार्थमेवात्र सन्निवेशिता इति सामवेदिनः प्रायशो ध्यवतिष्ठन्ते । ऋग्वेदीयमन्त्राणां सामवेदीयमन्त्रेभ्य यदि ह्रस्वद् भेदः स स्वरहित एव । एवं सामवेदोऽर्घ्वं, सोमयागे उद्गानान्नि ह्रस्वविशेषेणोद्गोर्घ्वैः भूमना ऋद्धमन्त्रैरेव संवादं भजते ।

सामवेदोऽयमुपासनाप्रधान

विज्ञानकर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डभेदाच्चत्वारो वेदविभागा इति प्राग्वोचाम । तत्रोपासनाप्रधान सामवेद । ऋग्भिर्ऋचन्ति स्तुवन्ति । यजुर्भिर्यजन्ति । सामभिर्गायन्ति । थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेध [नि० ११।१९।१] अथर्वेति ।

वेदेषु वर्णिताना सर्वासा देवताना मध्ये परमात्मन एव मुख्य देवतात्वम् । 'महाभाग्याद्देवताया एक एवात्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽप्ये देवा प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।' इति [निरुक्त ७।४।८।९] । तस्मादस्मिन् सामवेदे तस्यैवाद्धितोपस्य सर्वशक्तिमत परमात्मन एव बहुधाऽग्न्यादिनाम्नोपासना विहिता, 'अग्न आयाही'-त्यादिषु मन्त्रेषु ।

तद्यथा —

अग्न आयाहि धीतये गृणानो हव्यदातये नि होता सत्सि बर्हिषि ॥१॥

सामवेदे स्वराङ्कनप्रकार

स्वराङ्कनप्रकाराश्चतुर्विधा समुपलभ्यन्ते । तत्र ऋग्वेदीय प्रकार बाहुल्येनाद्रियते । ऋग्वेदे तावदुदात्तस्य न कापि चिह्नरेखा । अनुदात्तस्याधस्तात्समरेखा, स्वरितस्य च पुनरुपरिष्ठाद्द्वरेखाऽङ्कता भवति । इति निर्दिष्टपूर्वम् । अपरे त्रिविधा क्रमेण, कृष्णशुक्लयजुर्वेदीयसहिताद्वये, शतपथब्राह्मणे, सामवेदे च । तत्र प्रथमे यजुर्वेदे उदात्त उपरिष्ठाद्द्वरेष्वया, द्वितीये च स एवाधस्तात् समरेखयाऽङ्कयते । तृतीये सामवेदे तु स्वरस्योच्चैस्त्वाद्यवस्थाविशेषव्यक्तीकरणार्थ—१ २ ३ इत्येते अङ्का प्रयुज्यन्ते । तत्रैकाङ्केन निर्दिश्यमान स्वर उदात्त । द्वयकेनानुदात्त स्वरकेन च स्वरितो ज्ञेय इतिदिक् ।

सामवेदस्य शाखाः

सामवेदस्य शाखाविषये 'सहस्रवर्त्मा सामवेद' इति प्रसिद्धिः, परमिदानो ता नोपलभ्यन्ते तासा विलोपापत्तिरेवानुमीयते । एव चरणव्यूहेऽपि 'सामवेदस्य किल सहस्रभेदा आसन्' इति स्मर्यते । यदासन् पुरा सहस्रमिता साम्ना शाखा । पर विरलप्रचारतया ता विलोप गना इत्यनेनानुमानु सुशरुम् । चरणव्यूहस्य टीकाया महीदासेनापि स्वीकृतम् "आसा षोडशशाखाना मध्ये तिस्र शाखा विद्यन्ते, गुर्जरदेशे कौयुमी प्रसिद्धा, कर्णाटके जैमिनीया प्रसिद्धा, महाराष्ट्रे तु राणायनीया" इति तामु राणायनीयशाखा तु सायणकृतभाष्योपेताऽद्याप्युपलभ्यते ।

१. पस्पशाया पानञ्जले महाभाष्येऽप्युक्तम्—एवविंशतिधा बाह्वृच्यम्, एकसप्तमध्वर्युशाखा, सहस्रवर्त्मा सामवेद, नवधाथर्वणो वेद इति ।

सामगानम्

“गीतियु सामाख्या” अतः गानसवल्लिनेर्मन्त्रे यज्ञप्रागादिषु उद्गातृभिर्गोयमानत्वात् एष सामवेद उच्यते । एवविधाना मन्त्राणां, गानविधिगानग्रन्थेषु पल्लवित । वर्णाश्रेडन, वर्णदोषीकरण, वर्णान्तरप्रक्षेपणमित्येतानि सगीनपद्धतिमात्रमुल्लभानि लक्षणानि तत्र निर्दिश्यन्ते । सामगायका, सामगाश्छन्दोगाश्चाप्युच्यन्ते । एवविधा गानग्रन्थाश्चत्वारः, यत्र सामगानस्य तरणि सर्वांगपूर्णत्वेन निर्दिष्टा । यद्यपि सामगानविधि सामान्यसपीनशास्त्रतः किञ्चिद्विलक्षणस्तथापि षड्ज ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम ध्रुवत निधादाख्याना मन्त-स्वराणां प्रयोगस्तु सामगाने भवत्येव । त इमे षड्जादयः साम्नि कुण्ड-त्रयम-द्वितीये चतुर्थ-मन्त्रातिस्वर्याभिधानभेदेन परिभाष्यन्ते । केवलमभिधानभेदतत्त्वतस्तु त एवामी, न खलु तेभ्यो भिद्यन्ते मात्रयापि । सामवेदीय छन्दोगादिपनिषदि सामगान, हिंकार-प्रस्ताव-उद्गीय-प्रतिहार-निधानञ्चेति पञ्च विभागेषु विभज्यते । तत्र प्रथम स्वरत्रय, स्थायिभाव, आन्तरमाभोगञ्च परामुञ्चन्ति निधानञ्च तानम् । सोऽयं सामगाविधिरत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते--

‘अन् आयाहि वीतये, गृणानो हृष्यदातये ।

निहोता सत्सि बहिषि ॥ (साम० स० १)

गानम्--ओ३म् ओम् इ (प्रस्ताव), ॐ आयाहि वीतये गृणानो हृष्यदातये (उद्गीय) ; नि होता सत्सि बहिषि ओम् (प्रतिहार), नि होना सत्सि बहिषि ओम् (निधानम्) । स्तोमपूर्व्यर्थमिमे त्रिराद्युच्यन्ते । गोयनमन्त्राश्छन्दोबन्धन न सन्ते । शतपथब्राह्मणे प्रतिपादितम्--यन्नामगानविरहितो यतो न भवति न च हिङ्गति विना सामगानम्--‘नासाम यजो भवति’ “न न वा हिङ्गय साम गोयने” इति । सामगानमहिषा तु तद्विशेषसंभृतश्छन्दो वीतये ।

वेदचतुष्टयत्व-निर्देश

पाहि नो एकया पाह्युत द्वितीयया । पाहि गोभिस्तिषुभिरर्जाम्पे पाहि क्षतगृभिवंसो ॥ [साम० ४ द० म० ३६]

हे ऊर्जांयने अग्ने--अवगन्विमन् परमात्मन् । एकया--ऋग्वेदलक्षणया गिरा (अनिलम् सन्) न अरमान् पाहि । उत द्वितीयया यजुर्वेदलक्षणया, न पाहि । तिसृभिः ऋग्वजु सामलक्षणाभिर्गोभिः न पाहि । क्षतसृभिः ऋग्वजु सामासंबलक्षणाभिर्गोभिः न पाहि इति ।

उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तधिषा वयम् ।

नमो भरन्त एमसि ॥१४॥

हे अग्ने परमान्मन् ! वयमुपासका दिवे दिवे—विज्ञानस्य प्रकाशाय, वापावस्तः, रात्रावहनि धिया धारणाव्या बुद्ध्या नमस्कारं भरन्तः त्वा-मुपेष्मि त्वामुपगच्छामः प्राप्नुमः उपासीमहीतिभावः ।

अग्निमिन्वानो मनसा धियं सचेत मर्त्यः ।

अग्निमिन्वे विवस्वभिः ॥ [नाम० २ दशति म० १९]

मुमुक्षुः अग्निं प्रकाशस्वरूप व्यापक परमात्मानमिन्वान्, ध्यानादिना मनसि प्रकाशयन् मनसा मननात्मकेन चेतसा धिय धारणावर्तां प्रजां सचेत सम्यक् प्राप्नुयात् । विवस्वभिः विज्ञानप्रकाशहेतुभिः, ध्यानधारणासमाधिभिः परमेस्वर इन्धान उपासीत ।

एवं प्रायशः सामवेदे उपासनात्मका मन्त्रा दृश्यन्ते, योगसरणिनिर्देशपरा वाच्यात्मिकोपदेशनिर्देशाश्च समुपलभ्यन्ते भूदांसः ।

सामवेदे पाठभेदः

सामवेदे दृश्यमानं पाठभेदमुद्दिश्य यद्विवेचितं पाश्चात्यविद्विद्भिः न तन् प्रमाणाभावाद् वैदिकानां श्रद्धामयम् । सामवेदस्य कौयुमीय-राणायनीयसमाह्वयं शाखाद्वयं समुपलभ्यते । तयोर्हभयोः - शाखयोरल्पीयानेषु पाठभेदः । तत्र राणायनीयशाखोपनतः पाठ एव भूयसा समाद्रियमाण आसीत् । परन्तु एष पाठः १८४२तम - र्वंस्तेऽब्दे स्टीवन्सनारयेन विदुषा प्रथमं प्रकाशितेन तदनु च वैनफंसंज्ञकेन पाश्चात्यवण्डनेन, १८४८ र्वंस्तेऽब्दे, सटिप्पणं शामण्य-भाषानुवादोपेतेन प्रकृतितेन पाठेन निराकृतः । पश्चाद् भारतेऽपि स एव राणायनीयपाठः सामणाचार्यभाष्यसंवलितः मुद्रणं गतः । कौयुमीयपाठोऽपि त्वंस्ते १८६८ तमे ब्दे प्रकाश गतः । परन्तु नात्र वास्तविकः पाठः इति विदुषाम-श्रद्धेयः । नूनं पाठभेदविषय गवेषणाप्रवणानां विदुषा महीयान् यत्नोऽपेक्षणीयो भवति । आशामे तज्ज्ञेयत्र विशेषो यत्न आघास्यते ।

सामवेदोऽप्य, पूर्वाचिकोत्तराचिकेति विभागद्वयविभक्तः । तत्र पूर्वाचिकम् आग्नेय-ऐन्द्र-परमान-आरण्यक-रवंसु विभक्तम् । उत्तराचिकन्तु पुनः दशरान-मवत्तर-ऐकाह-अहोत-सत्र-श्रावश्चित्त-शुद्धेयु विभक्तम् ।

अत्र सामयाने सप्तस्वराणां प्रयोगः अतीव रमणीयतया कृतोऽवलोक्यते

इति प्राग्वोचाम । गीतिसर्वालितं मंत्रं दृग्गतुभिर्गोपमानत्वादसौ सामवेद इत्यन्यथसज्जामलभत ।

कर्मकाण्डपण्डितास्तु यज्ञकार्यसौकर्यार्थमेव एकस्यापि वेदस्य चत्वारो विभागा जाता इत्युपपादयन्ति । यज्ञे खलु ब्रह्मण आदिकर्तव्यकर्मणि सर्वेषामेव वेदानामवबोध प्रयोजनीयो भवति । सर्ववेदविद् ब्रह्मेति तदनुशासनात् । सर्ववेदज्ञत्वञ्च चतुर्णामपि वेदानां ज्ञानमन्तरेण न सम्भवति ब्रह्मत्वञ्च अयं सर्ववेदविद् एवेति सर्वविदितम् । उक्तञ्च यथा—'होत्रे ऋग्वेद, आध्यर्ववे यजुर्वेद, ओद्गात्रे च सामवेद तथैव ब्रह्मत्वाय अथर्ववेद ।' एव च वेदानां विषयभेदाच्चतुष्टयवत् यज्ञादिसौकर्यानुरोधादपि तच्चतुष्टयत्वस्वीकारे न कञ्चिद्द्वेषमाकलयाम इति । तदेतावता स्फुटमिदं प्रतिभाति यद्वेदान्तरवत् सामवेदस्यापि निरनिशय-महनीय पद धरीवति, इत्यलं पल्लवितेन ।

अथर्ववेदः ✓

सुविदितमेव एतत् वैदिकसाहित्यपायोनिधिकृतावगाहानाम् विद्वद्वराणां यद् वैदिक साहित्य सर्वतः प्राचीनम् तथापि वेदा प्राचीनतमा । वैदिकानामन्तर्गम्यानुसारेण वेद एक एव । स च विषयभेदात् सहितारूपेण पश्चात्काले विभक्तं चतुष्टयत्वमापन्नं, इति प्रागभिहितम् ।

सृष्ट्यारम्भे अग्नि-वायु-आदित्य-अङ्गिरा इति चतुर्णाम् ऋषीणां हृदि प्रादुर्भूता ऋग्यजुःसामायर्वेति नामभिः प्रसिद्धिं गता सम्प्रति वेदा चतुस्सहितानु प्रविभक्ता समुल्लसन्ति । अथर्ववेदं चतुर्ष्वपि वेदेषु क्रमानुरोधेन किल चतुर्थं । महत्त्वविषया तु चत्वारोपि वेदाः समानपदभाजः, न हि तेषु महत्त्वविषयकं तारतम्यं पदं धत्ते । अन्तिमो भवन्नपि अथर्ववेदो वेदेषु महत्त्वपूर्णं पदमालम्बते कर्मकाण्डदृशा । कर्मकाण्डे खलु यागादिकार्यनिबंधणार्थं चत्वारो भवन्ति ऋत्विजः । ब्रह्मा, अप्सर्व्यु, होता, उद्गाता चेति । तेषु प्रमुख-पदे ब्रह्मा एवाभिषिक्तो भवति । अथर्ववेदविदेव ब्रह्मा भवितुमर्हति नान्य ।

इवयं ऋग्वेदेनापि अथर्ववेदः यज्ञादिषु प्रथमपदमुपलम्बित —'यज्ञरथर्वा प्रथमं पयस्ते ।' [ऋ० १।८३।५] नैतावता अथर्ववेदस्य अप्रिमभाव एव प्रदर्शितोऽस्ति तस्य प्राचीनत्वमप्युपपादितं भवति । तदवगम्यत्वादिनामभ्युपगमोऽपि च सुतरां निरस्तः । आधुनिकाः वेदानां महत्त्वतारतम्ये यद् भाषामेव हेतुस्त्वेनालम्बन्ते, तन्न मनोऽस्मै । भाषायां विद्यधाधीनत्वात् । भाषा हि धक्तुरधीना भवति । कश्चां च विद्वदानुरोधेन पदार्हपदावलिं प्रयुञ्जानो न कथमपि तत्रा-

वननत्वावर्षितनत्वावबोधाय कल्पते । अत न वेदेषु कालकृत तारतम्यविशेष समादरमर्हति कालविदाम् ।

अथर्ववेदोऽयं विशति (२०) काण्डनिबद्ध, सप्तशतोत्तरैकत्रिंश (७३१) सूक्तैः सवलित ५९८७ सहस्रमित्तमन्त्रैर्गुम्फित समुत्प्लसति । एषु मन्त्रेषु प्रायशद्वादशशतमिता मन्त्रास्तु ऋग्वेदेऽपि समुपलभ्यन्ते । विशानितमे काण्डे १४३ सूक्तानि विद्यन्ते । द्वादश सूक्तानि विहाय, शेषाणि सूक्तानि ऋग्वेदीयदशममण्डलेन सम्बद्धन्ते । तदेतेषु समाप्नाता मन्त्रा सर्वे पद्यमया । अथर्ववेदस्य प्रायशद्दशोत्तमितानि सूक्तानि च गद्यात्मकानि । एवमस्य वेदस्य षष्ट्याशमितो भाग गद्यात्मकः ।

वैदिकसाहित्ये वेदानामनेका शाखा । प्रतिवेद च ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषद्, श्रौतसूत्राणि, गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि वेदतत्त्वार्थविबोधकानि ऋषिभिर्प्रणीतानि वैदिकं महता आदरेण अवलोक्यन्ते इत्यबोधाम प्राक् ।

अथर्ववेदस्यापि नव शाखा भ्रूयन्ते । तथाच भगवान् पतञ्जलिराह— 'नवधा आयर्वणो वेद' इति । किन्तु सम्प्रति तस्य शौनक् पिप्पलाद समाख्ये द्वे शाखे एव सायणभाष्यसमन्विते समुपलभ्येते । प्रचलिता अथर्वसहिता शौनक्शाखान्तर्गता । पिप्पलादीयशाखान्तर्गता सहिता अपि अधुना मुद्रिता । अथर्ववेदसाहित्यान्तरे उपलभ्यमानम् गोपथ्यब्राह्मणम्, वंशानश्रौतसूत्रम्, कौशिकगृह्यसूत्रम्, पर्थ्वीनसीधर्मसूत्रम्, उपनिषत्सु च पुनः प्रश्न मुण्डक माण्डूक्यपाश्या तिल उपनिषद् । तत्र प्रश्नोपनिषद् पिप्पलादशाखानिबन्धनी, मुण्डक-माण्डूक्ये च पुनः शौनकशाखा सम्बन्धीत ।

अथर्ववेदस्य मुख्यो विषयः]

अथर्ववेदस्य मुख्य प्रतिपाद्यो विषय खलु आयुर्वेदः । अस्य सप्तशतोत्तरैकत्रिंशत्सूक्तमप्ये चतुश्चत्वारिंशदुत्तरशतमितानि सूक्तानि आयुर्विज्ञान निरूपयन्ति । द्विशतोत्तरचतुश्चत्वारिंशत् सूक्तानि राजधर्ममुपदिशति । पञ्चसप्ततिसूक्तानि च समाजव्यवस्था निर्दिशन्ति । षडशोतिसूक्तानि च अप्यात्मविद्यात्मकानि । अवशिष्टानि २११ सूक्तानि विभिन्नविषयप्रतिपादकानि । अस्य आयुर्विज्ञानीयसूक्तेषु मानवशरीरस्य अग्रप्रत्यगाना निरवशेषाणा नामग्राह तेषामापादमस्तकानां निरूपण च कस्य कौतूहलं न जनयति । एव शरीररचनानन्तर शारीरिक-मानसिकरोगाणा वर्णनमुपन्यस्तम् । राजयक्ष्म-ज्वर-कुष्ठ प्रभृतयो व्याधयोऽपि निरूप्यन्ते । तत्तद्भोगाणा विशिष्टा चिकित्सापि किल समुदीरिता । तदधुना किञ्चिद्दिदमात्रमत्रोदाह्रियते —

त्रोणि च्छन्दासि कवयो वि येतिरे गुरुरूप दर्शत विद्यचक्षणम् । आपो वाता
ओषधयस्तान्येकस्मिन् भुवने अर्पितानि । [अथर्व० १८।१।१]

अस्मिन् मन्त्रे स्वास्थ्यरक्षणार्थं परमावश्यकानि त्रोषधेव वस्तूनि जल-वायु
ओषधिलक्षणानि समाप्नातानि स्वास्थ्यरक्षाधारभूतानि । अग्रे च अपा महिमान
प्रदर्शयत्रह—

‘अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजम् अपामुत्त प्रशस्तिभि ।

अश्वा चाजिनो गावो भवथ चाजिनी ॥ [अथर्व० १।४।४]

असु निखिलमपि भेषजतस्त्वम निहितमस्ति । प्रशस्तजलनिषेवणेन
मनुष्या अश्वा इव चाजिनो वृषभा इव बलवन्तो भवन्ति इति ।

किञ्च —

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥

[अथर्व० १।५।१]

इत्यनेन जलानि खलु तेजोबलानन्ददायकानि इत्युपदिष्टम्भजति ।

अपि च —

आप इद वा उ भेषजीरापो अमीवचातनी ।

आपो विश्वस्य भेषजीस्तास्त्वा मुचन्तु क्षेत्रियात ॥ [अथर्व० ३।७।५]

न केवलम् आप साधारणरोगापहारिण्य-अपितु पितृ पितामहानुगतानपि
रोगान् उपशमयितु ता क्षमा इति विज्ञापितम् ।

अपा सर्पत्रिपहारित्वमपि एकत्र प्रतिपादितम् —

अहीना सर्वेषा विष परा वहन्तु सिन्धव ।

हतास्तिरश्चिराजयो निपिप्टाक पृदारव । २०। इति

नद्यां समुद्रे वा सर्वदष्टस्य यावद् विपावहूनिप्रक्षेपणेन विपनिवृत्तिर्भवतीति
धन्यम् ।

यो व शिषतमो रसस्तस्य भाजयतेह न । उशनोरिव मातर ॥

[अथर्व० १।१।२]

स्वास्थ्य कामयमाना मातर इव आप उपकुवन्तीनि भाव । एतावता
जलचिराता सन्तुता ।

व्याधिप्रतीकाराय रविचिह्नचिह्नित्सापि समुपदिष्टा । तथाहि —

अनुमूर्धंमुदमता हृद्योतो हरिमा च ते ।

गो रोहितस्य घर्णेन तेन स्या परिदध्मति ॥ [अथर्व० १।२२।१]

आयुः संरक्षणार्थं गव्यं घृतं चारु मनु च परिमेवनीयम् ।

आमुर्दा अग्ने जरमं वृणानो घृतप्रनीको घृतपृष्ठो अग्ने ।

घृतं पौन्वा मनु चारु गव्यं पिनेव पुत्रानभिरक्षतादिमम् ।

[अथर्व० २।१०११]

आ हरामि गवा क्षीरमाहार्यं धान्य रमम् ।

आहृता अस्माकं वीरा आ पन्नोरिदमस्तकम् ॥ [अथर्व० २।२६।५]

इति गव्य पय प्रशंसति ।

औषधिविज्ञानम्:—

क्षुधामारं हृष्णामारमगोतामनपन्थितान् ।

- अपामार्गं त्वया वयं सर्वं तदपमृज्महे । [अथर्व० ८।१७।३]

पिप्पली क्षिप्तभेषज्युक्तानिविद्धभेषजो ।

ता देवाः समकल्पयन्ति यं जीविता अलम् । [अथर्व० ६।१०२।१]

दशमूत्रं मुचेमा रक्षसो प्राह्या अग्नि घ्नै जग्राह पत्रम् ।

अयो एन वनस्पते जीवाना लोकमुत्रय । [अथर्व० २।१।१]

इत्यनपपन्थनामन्यवानादिरोगनिवृत्त्यर्थमपामार्गं-पिप्पली-दशमूलादीना-
मुपदेशः ।

न्वर्णस्य सर्वरोगविनाशकत्वं दीर्घायुं प्रदातृत्वं च प्रतिपादितम्:—

ननं रक्षसि न पिशाचा सहन्ते देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत् ।

यो विभर्ति दासायणं हिरण्यं स जीवेयुः कृणुते दीर्घमायुः ।

[अथर्व० ५।३।२]

अत्र पिशाचा रक्षसि च व्याधिवचनाः ।

एवमुदयं गच्छन्तो निघ्नोचन्ः च रवे कृमिनाशकत्वम् प्रतिपादितम् । निघ्नो

चन. अन्नद्रगच्छन्:—

"उद्यन्तादित्यो क्रिमोन् हन्तु निघ्नोचन् हन्तु रश्मिभिः ।

ये अन्न-क्रिमयो गत्रि ।

[अथर्व० २।३०।१]

दीर्घायु-प्राप्त्यर्थमग्निमूर्धरश्मिनेत्रनम् साधनं वेनोपदिष्टम्:—

उत्क्रामान पुष्टय मात्रपन्था मृत्योः पद्भ्वीशामवमुचमानः ।

मा चिष्ट्या अस्माल्लोकादग्नेः सूर्यस्य सन्वृताः ॥ [अथर्व० ८।१।६]

दीर्घायुष्ट्वं प्रति ब्रह्मचर्यस्य च निर्भरं कारणत्वमादिष्टम्:—

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाध्नत ।

इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरन् ॥ [अथर्व १।१।-१०]

एकत्र श्वेतकुष्ठस्योर्ध्वं व्यावृण्वन्नाह —

नक्त जाताऽस्मोपधे रामे कृष्णे असिबिन् च ।

इव रजनि रजय किलास पलित च यत् ॥ [अथर्व० १।२३]

वायोरपि भेयजत्व प्रपचितम् —

आ वात वाहि भेयज विद्वात वाहि घट्टप ।

त्व हि विद्वभेयज देवाना दूत ईयसे ॥ [अथर्व० ४।१३।३]

एवमाद्या आयुर्विज्ञानप्रदर्शका बहवो मन्त्रा प्रपचिता ।

अथ शारीरविज्ञान सम्भूता अयनल्पश मन्त्रा उपलभ्यन्ते । तथाहि —

केन पाष्णो आभूते पूरुषस्य केन मास सम्भूत केन गुल्फो ।१।

केनाङ्गुली पेशनी केन खानि केनोच्छलङ्खी मध्यत क प्रतिष्ठाम् ।

कस्मान्नु गुल्फावधरावकृष्वन्नृष्ठीवन्तावुत्तरी पूरुषस्य ।

जङ्घे निश्रुत्य ग्यदधु ष्व स्विज्जानुनो सधो क उ तच्चिकेत ।२।

चतुष्पट्य युज्यते सहितान्त जानुभ्यामूर्ध्वं शिथिर कवन्धम् ।

श्रोणो यदूरु क उ तज्जजान याभ्या सन्धि सुदृढ बभूव ।३।

कति देवा कतमे त आसन् उरो प्रीवाऽचकम् पुरुषस्य ।

कति स्तनौ विदधु क कफोडौ कति स्कन्धान् कति पृष्टिरचिन्वन् ।४।

कोऽस्य बाहू समभरत् वीर्यं करवादिति ।

असौ को अस्य तददेव कुसिन्ध अघ्यादधो ।५।

क सप्त खानि वि ततद शीर्षेणि कर्णाविमो नासिके चक्षिणो मुखम् ।

येयां पुरुत्रा विजयस्य मह्यनि चतुष्पदो द्विपदो यन्ति यामम् ।६।

हन्वोहि जिह्वामदघात पुल्लीमधात् महामधि शिश्राय वाचम् ।

स आ वरीर्वति भुवनेष्वन्तरो षसान क उ तच्चिकेत ।७।

मस्तिष्कमस्य यतमो ललाट षकाटिकां प्रथमो च कपालम् ।

घिरवा चित्य हन्वो पूरुषस्य दिव वरोह कतम स देव ।८।

[अथर्व १०।२।८]

अथ च मस्तिष्क हृदय च विवृण्वन्नाह —

मूर्धानमस्य ससौष्यापर्वा हृदय च यत् ।

मस्तिष्कादूर्ध्वं प्रैरयत् पथमानोऽधिनीवंत ।२५।

तद् वा अयवण निरो देवकोऽऽ समुज्जित ।

तन् प्राणो अभिरक्षति निरो अग्रमयो मन ।२६।

ऊर्ध्वो नु सृष्टाऽऽ स्तिर्यद् नु सृष्टाऽऽ सर्वा दिना पुरय आ बभूव ।३

पुर यो ब्रह्मणो वेद यस्या पुरुष उच्यते ।२८।
 यो वं ता ब्रह्मणो वेदामृतेनावृता पुरम् ।
 तस्मिं ब्रह्म च ब्राह्मिणश्च चक्षु प्राण प्रजा ददु ।२९।
 न वं त चक्षुजहाति न प्राणो जरस पुरा ।
 पुर यो ब्रह्मणो वेद यस्या पुरुष उच्यते ।३०।
 अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोष्या ।
 तस्या हिरण्यय कोश स्वर्गो ज्योतिषावृत ।३१।
 तस्मिन् हिरण्यमे कोशे प्रपरे त्रिप्रतिष्ठिते ।
 तस्मिन् यदयक्षमात्तवत तद वै ब्रह्मविदो विदु ।३२।

राजधर्मः

अयेदानीं - राजधर्ममुविदश्य वेदेऽस्मिन् यत्प्रतिपादितम् तदपि राज्य
 तत्त्वविदां सविशेषमवधानमहति । वेदोऽयं प्राजातन्त्रिको राज्यव्यवस्था निर्विशति ।
 राजप्रजाधमञ्चातिरमणीयतया अनुशास्ति । नृपति कीदृशो भवेद इति दर्शय
 ग्राह

सोऽरज्यत ततो राजन्योऽजायत ॥१॥
 स विश सबन्धूनममग्राह्यमभ्युदष्टि ।२।
 विशा च व सबन्धूना चाग्रस्य चाग्राह्यस्य प्रिय धाम भवति य एव वेद ।३।
 [अथव० १५।८।१-३]

एवगुणसम्पन्नस्य पुरुषस्य प्रजा राज्याय निर्वाचनं कुर्यात् ।
 त्वा विशो वृणुता राज्याय त्वामिमा प्रविश पच देवी ।
 वध्मन् राष्ट्रास्य फकुदि श्रयस्व ततो न उग्रो वि भजा वसूनि ॥
 [अथव० ३।४।२]

मयि क्षत्र पणमणे मयि धारयताव रयिम् ।
 अह राष्ट्रस्याभीवर्णे निजो भूयासमुत्तम । [अथव० ३।५।२]

अपिच --

य राजानो राजकृत सूता ग्रामण्यश्च ये ।
 उपस्तौन पण मह्य त्व सर्वान कृष्वभितो जनान ।७।

राज्ञा च प्रजया सह कथं वर्तितव्यम इत्याह --

आ त्वा गन् राष्ट्र सह वचसोदिहि प्राड विशा पतिरेकराट त्व विराज ।
 सर्वास्त्वा राजन प्रविशो ह्ययन्तूपसद्यो नमस्यो भवेह । [अथव० ३।४।१]

चतुयकाण्डस्याष्टमे सूक्ते । च — ७ । १ । १ । १ ।
 अभि त्वा वचसा सिचन्नापो दिव्या पयस्विनी इत्यादिना अभिवेक-
 विधिर्लपदिष्ट । १ । १ । १ । १ । १ । १ ।

राजा च राष्ट्रसर्वाङ्घ्रि विदध्यात् — १ । १ । १ । १ । १ ।
 बृहदाष्ट्र दधातु न इति १२८ — १ । १ । १ । १ । १ ।
 शासनसचालनार्थं न केवलं राष्ट्रपतिद्वयितु राष्ट्रसभा समितिश्चापि
 निर्दिष्टा । १ । १ । १ । १ । १ । १ ।

सभा च समितिश्चावताम ॥ [७।१२।१] १ । १ । १ ।
 राष्ट्रससदि च पुन परस्पर सहयोग आवश्यक । तथा चाह —
 ये ते के च सभासदस्ते मे सन्तु सवाचस ।

एवामह समासीनाना वचो विज्ञानमाददे ॥ [अथर्व० ७।१२।३]

राज प्रजापादश्च परस्पर विश्वासोऽभिवाञ्छनीय । तथा च —

अह गृष्णामि मनसा भनासि मम चित्तमनु चित्तेभिरेत ।

मम वशेषु हृदयानि व कृष्णोमिमन यातमनु वःर्त्नान एत ॥ [३।८।६]

प्रजासु आचार विचारयो सामञ्जस्य राज्ञा सस्यापनीयम् —

स वो भनासि स व्रता समाकृतीर्नमामसि । १ । १ । १ ।

अमी ये विव्रता स्पन तान व सं नमयामसि ॥ [अथर्व० ३।८।६]

प्रजासु वाक्कमणो मियो विरीधो न स्यात्तया प्रयतितव्यम् । १ ।

स विशोऽनु व्यचलत् १९।१। राज्ञा प्रजामतानुरोधेन प्रचलितव्यम् ।

राजानं च सभा च समितिश्च प्रचालयेत् । इत्यपि सामान्नातम —

स सभा च समितिश्च अनु सेना च सुरा धानु व्यचलन । सुरा शब्दोऽत्र शब्दध्रुवचन ।

सभापादश्च वै समितेश्च सेनाया सुरापादश्च प्रियं धाम भवति य उ एव वेद ॥३॥

एषम्प्रकारेण अथववदे उच्यते मराजसिद्धा तानाम प्रजातन्त्रसरणि-
 पालम्प कृत मनोहर वर्णन न वदय मनो हर्ति ॥ १ । १ । १ ।

मनुष्य सलु सामाजिक प्राणि । समाज विना सं संश्लेषि जीविनु नाभि
 याञ्छति । अथवयेदस्य तृतीयपादे त्रिगतमे सूक्ते समाजोप्रत्ययम आशशभूतानं
 वतिप्रयमोत्रगुणानामि मनोमनिष्पन्न कृतम् ॥ १ । १ । १ ।

सहृदयं सामानस्यमविद्वेष कृष्णोमि य ॥ १ ।

१ अयो मननि ह्यन यस जातमिवात्प्या १११

दानुग्रह पिनु पुत्रा मात्रा मयतु समना ।

जाश पर्ये मधुमती वाच यतु शां त्वाम १२।

मा भ्राता आनर द्विक्षन् मा स्वसारमुन स्वता । ॥ १ ॥

सम्यच सत्रना भूत्वा वाच वदन भद्रया ॥३॥ ॥ २ ॥

ज्यायस्वन्तश्चितिनो मा वियोष्ट सरोधयन्त सर्धुराश्चरन्त ।

अन्योऽन्यस्मै वन्गु वदन्त एत सध्रोचीनान्व सप्रनसस्वृगोमि ॥

[अ० ३।३०।५]

तदेवमादियु मन्त्रेषु प्रेम-सहानुभूति-त्याग-सौमनस्य-सहृदयतायाश्च

कीदृश आदर्शं प्रदर्शित ।

एवमेतादृश समाज स्वर्गोपम यदि स्यात् तर्हि धरातले एव स्वर्गोऽवतरेत् ।

अग्रे च समाज शक्तिशाली यथा स्यात्तथा प्रार्थ्यते —

ओजोऽप्योजो मे दा स्वाहा ।१। सहोसि सहो मे दा स्वाहा ।२।

बलमसि बल दा स्वाहा ।३। आपुरस्यायुर्म देहि स्वाहा ।४।

श्रोत्रमसि श्रोत्र मे दा स्वाहा ।५। चक्षुरसि चक्षुर्म दा स्वाहा ।६।

परिपाणमसि परिपाणम्मे दा स्वाहा ।७।

वैदिक तत्त्वज्ञानमोमासा

प्राणभूता निर्भयता नाम हि सर्वोत्कृष्टो गुण । वेदे बहवो मन्त्रा निर्भयत्व-
प्रार्थनापरा दृश्यन्ते । निर्भयो जन विलक्षणानि लोकोत्तराणि कार्याणि
कर्तुमर्हति । सर्वनिवृत्तो हि, दुर्गुणो यद् भोक्ता नाम । भीरवो जना मरणान्
पूवमेव बहूशो श्रियन्त, ते खलु शरीरेण मृता अपि मृता एव जीवन्ति अतएव
'अभय मित्रादभयममित्रादभय, ज्ञातादभय-पुरो य' इति प्रार्थितम् । अपिच
"यतो यत समीह्से ततो नोऽभयं कुरु । शन्न कुरु प्रजान्य अभय पशुन्य ।"
इति । -बहूत्र वेदे प्रार्थनाधिषया, अभयत्वस्य परमावश्यकत्वेन, ऐदम्प्रायम्भ्येन
च, मत्स्वमुद्धोषितम् । इदञ्च तावत्सूक्तमेव अभयार्थपर, अति मनोज्ञ
भावर्गाभितञ्च प्रविष्टम् ।

'यथा वायुश्चान्तरिक्षं च न त्रिभोनो न रिप्यत । -

एवा मे प्राण मा विभे एवा म प्राण मा रिप ॥१॥

यथा वीरञ्च वीपञ्च न विभीता न रिप्यत ।

एवा मे प्राण मा विभे एवा मे प्राण मा रिप ॥२॥

यथा मृत्युश्चामृतञ्च न विभीतो न रिप्यतः ।
 एवा मे प्राण मा विभेः एवा मे प्राण मा रिप्य ॥
 यथा भूतं भर्ष्यं च न विभीत. न रिप्यत. ।
 एवा मे प्राण मा विभेः एवा मे प्राण ! मा रिप्य. ॥

एभिर्मन्त्रवर्णैरेतत्स्यष्टं ध्वनितं भवति यद् मो विभेति स विनश्यति ।
 प्रायश. भयमेव विनाशकारणं सम्भवति । विजिगीषुभिर्जनैर्महत्यां सकटा-
 वस्यायामप्युपस्थितायां कदापि भयोपग्रनं भवितव्यमिति निर्देशः ।

गृहसूक्तम्

समृद्धिशालिनि राष्ट्रे गृहाणि कीदृशानि भवन्तु इत्यतिमनोज्ञं चित्रणं कृतम्
 अस्मिन् सूक्ते—

सूनुतावन्त. सुभगाः, इरावन्तो हसामुदाः ।

अक्षुध्या अतुष्यासो गृहा मास्मद् विभीतन ॥

[अथर्व० ३१२६३]

श्रेषामध्येति प्रवसन् येषु सोमनसो बहुः ।

गृहानुपह्वयाम यान् ते नो जानन्त्वायत. ॥४॥

उपहृता इह गाव. उपहृता अजावय ।

अथो अत्रस्य कीलाल, उपहृतो गृहेषु न ॥५॥

उपश्रुता भूरिधना. सखाय स्वादु सम्मुद. ।

अरिप्टा. सर्वंपुरुषो गृहा नः सन्तु सर्वदा ॥६॥

अस्मद्गृहाणि सत्यमधुरसम्भाषणानि भवन्तु । शोभनानि, सौभाग्यवन्ति,
 हासप्रमोदशालीनि तद्बुभुक्षाविरहितानि सर्वथा निर्भयानि च सन्तु इति भावः ।

अपिच पुष्कलधनवन्ति, मित्रबन्धुसमन्वितानि स्वादुहर्षवर्द्धकानि यत्र
 नीरोगा पुण्याः सर्वदा विलसन्ति तादृशानि च स्युः । अस्माकं गृहेषु अप्रादिसामग्री
 घृतदुग्धमध्वादिकीलालामृतं बाहुल्येन स्यात् । सर्वविधसमृद्धिभाञ्जि च भवन्तु
 गृहाणि इति आशयः । अत्र 'सूनुतावन्त' 'सुभगा' 'हसामुदा', 'सोमनस',
 'भूरिधना' इत्यादि शब्दाः गृहाणामुत्कर्षोत्तका नितरा विदुषामवधानमाकर्षन्ति ।

दारिद्र्यनाशक सूक्तम्

एतत्प्रतीपत्वेन शकं दारिद्र्यनाशकं सूक्तमपि मनोरञ्जकम् ।

(ऋग्वेदीय दशममण्डलस्य १५५ सूक्तम्)

अरापि षाणे विकटे गिरि गच्छ सदान्वे ।

निरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिप्ट्या घातमामसि ॥

चतो इतश्चतानुतः मरां भ्रूगान्यात्पी ।
 धराय्यं ब्रह्मगम्पते तीक्ष्णशृंगो दृपत्रिहि ॥२॥
 भवो यद्गुरु ऋवते मिगोः पारे अपूरुपम् ।
 तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्मरम् ॥३॥
 यद्वा प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधागिक्वीः ।
 हता इन्द्रस्य शनवः सर्वे युद्बुद्धयाशवः ॥४॥
 परीमे गामनेपत पर्यग्निमहृपत ।
 देवेष्वकृत श्रवः कइमां आ दधयन्ति ॥५॥

इत्यनेन सर्वात्मना दरिद्रता दूरीकरणीया राज्यपालैः नत्ताधारिभिरित्यु-
 पदिष्टं भवति ।

द्यूतनिषेधः

ऋग्वेदीयदशममण्डलस्य चतुस्त्रिंशत्तमे सूक्ते 'अज्ञात्य-द्यूतक्रीडाया
 निन्दा निषेधश्च विहितः ।

अक्षर्मा दीव्यः कृपिमिन् कृपस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
 तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमर्यः ॥१३॥

प्रसविता अत्रमीश्वर आचष्टे अक्षर्मा दीव्यः । द्यूतं मा कुरु । कृपिमेव
 कृपस्व, कृप्या सस्पादिते घन एव रतिं कुरु । वित्तलोभेन मा दीव्यः तिजमपि वित्तं
 हारयिष्यसि । तत्र कृपौ गावः सन्ति तत्र जाया । इति द्यूतप्रतिषेधः, कृपि प्रशंसा ।
 कृपिशब्दोऽत्र न केवलं कृपिपरः किन्तु अनिद्विलेखनादिना अनिजान् स्वर्णरजना-
 दीन् पदार्थानपि योधयति । तद्द्रव्यापहारमपि सूचयति । कथं निषिष्यते इति
 आहः—

द्वेष्टि इवधूरप जाया रणद्वि न नायिनो विन्दते मडितारम् ।
 अश्वस्येव जरतो वस्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ।

जायाया माता कितवं विन्दति । भार्या च निरणद्वि । शवभानः कितवः

द्यूतकृद् घनं न लभने । किञ्चः—

अन्ये जाया परिमृशान्त्यस्य पस्यागृधद्वेदने वाज्यशः ।

पिता माता आतर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतन् ॥४॥ (स्पष्टम्)

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्वस्वित् ।

ऋणावा विभ्यद्वनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नवतमेति ॥१०॥

यत्र कुत्रापि सञ्चरत. कितवस्य भार्या तप्यते । मातापि सन्तप्ता भवति ।
अक्षपराजयाऽ ऋणवान् कितव भयमापन्न कस्यचिद्धनिनो गृहे रात्रौ चीरार्थमुप-
गच्छतीति कीदृश शोच्य ?

तदेवविधाना वेदवचसामानुगुण्येन ये कर्तव्यकर्माणि अनुतिष्ठन्ति तेषा-
मधिवाचि ज्ञान-विज्ञानरूपाया लक्ष्मी निहिता भवति । भौतिकविज्ञानसाक्षिण्ये-
नेव ज्ञानमूर्जस्वल भवदानन्दपरम्परामन्ता शान्निञ्च कितनुने । एव तयानु-
ष्ठीयमानायैव सर्वोऽप्य चिदचित्ससार सम्प्रकृतयाऽखिलमपि रहस्यमुदघाटयति
यत्रेद श्रुत भवति 'उतो त्वस्मै तन्व विसस्रे जायेव पर्य उपती सुवासा'
इति तथा सति बुद्धधाद्विबलेषु असमा अपि सन्त केष्वनादध्नास उपकक्षास
एते । तथापि यथाबुद्धिवलोदय विद्याजलाशये स्नात्वा पूर्णप्रज्ञतामुपयान्ति इत्या-
शयेनाह 'उ त्वे हृद इव स्नात्वा ददृशिरे' इति । विद्याहृदे स्नातत्वाद्धि स्नातका
उच्यन्ते निखिलज्ञाननिष्णाता ।

इत्यादय लोककल्याणहेतव परामर्शा वेदेषु निर्दिष्टा वसन्त इति
वेदिकानामन्युपगम द्रवीयान विश्वासश्चेति दिक् ।

समाजतन्त्रस्य निरतिशयोक्त्वर्याधायक किल आश्रम-वर्णतिष्ठवस्थाद्वय
नाम । तत्र ब्रह्मचर्यं-गृहस्थ-वानप्रस्थ-संन्यासाश्चेति चत्वारो महत्त्वपूर्णा आश्रमा ।
ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राश्चेति चत्वारो वर्णा । आश्रमेषु प्रथमो ब्रह्मचर्याश्रम,
तमनुतिष्ठन् हि ब्रह्मचारी भवति । स च द्विविध स्नातको नैष्ठिकश्चेति । साङ्गो-
पाङ्ग वेदमधीत्य य स्नायात् स स्नातक । आजीवनमदारकर्मा च नैष्ठिक । द्वितीयो
गृहस्थाश्रम । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाननिरतरे विहितदारपरिग्रहो गृहस्थ ।
तस्य ब्रह्म-देव पितृ-अतिथि-भूतयज्ञास्थानि च कर्माणि । तत्र यत्स्वाध्यायमधीते
स ब्रह्मयज्ञ, यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञ, यद् ब्राल करोति स भूतयज्ञ इत्येवमादि
ब्रह्मवर्णप्रण्येषु विशदय्य प्रपञ्चित गृह्यधर्मोपदेशप्रसारे । अत्र दर्शपौर्णमासादि-
यज्ञयागादिसमस्तकर्मप्रपञ्चानुष्ठान अनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टम् । तृतीयो वानप्रस्था-
श्रम । यः खलु सकलगृहस्थससारव्यवहार परित्यज्य सकलग्रोऽकलग्नो वा वने
प्रतिष्ठति स वानप्रस्थ । सोऽपि पुनर्द्विविध । पचमानोऽपचमानश्चेति । योऽग्नि-
पक्वमन्न पलादिवञ्च भुङ्क्ते स पचमान । य पुनरपक्वाशी सोऽपचमान । यश्च
साम्यगृधोतरागो वितृष्णश्च सन् ज्ञाननोक्या जगदम्बोधितरणाय यतते स यति
संन्यासीत्युच्यते । सोऽप्य तुरीयाश्रम संन्यासाश्रम । संन्यासिना तावत् त्यक्तव्या
ब्रह्मपट्टे, चिह्नितानीयो दुर्बोपरव्याधि, स्वीकृतव्या भिक्षावृत्ति, विषहणीय,
घोनोऽप्यादिद्वन्द्वम्, सामाधातरय परब्रह्मणि चेत, प्रविलापनीयो वासनासमवाय,

हानव्य कमश्लेष, न कर्तव्य प्राणिना हिंसनम्, न विस्मर्तव्या परोपकृतयः, न विचित्रिन्य न्याय्यात्यय । इत्यादयो यतिधर्मा सर्वात्मनाऽनुष्ठेया । वर्णधर्मं मान्ध्वमानानां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणां कतव्यकर्माणि तु प्रागेव प्रदर्शितानि ।

समाजनन्प्रवदन्येऽपि राजनन्-अर्थनन्त्र विज्ञानतन्त्रादय इत्याद्यार्हा विषया प्रपञ्चिता वेदितव्या । यदि नाम यत्परानर्थान् परिहाय आध्यात्मिका-त्रिद्विधा अप्यर्या त्रिप्रेत, तर्हि त्रिविधज्ञानविज्ञानाद्यर्थोद्भावना अपि तत्र सम्भाव्येन् । परन्तु प्रायश सर्वेऽपि भाष्यकारा वेदेषु यत्नान् विहाय न किञ्चिदपि तदप्रदालोच्यान्चक्रुरिति चिन्त्यमेव मनपद्यन् । तत्रभवद्भि सत्यत्रत सामाश्रमि महाभागं स्यान् एवोक्तम् —

“हन्तव्यं पदार्थविज्ञानशिक्षोपयोगीनि वृहस्पदेशपूर्णाणि चैनादृशानि अत्रि-
देवतयास्यानानि अपहाय परमान्तज्ञानपिपासूना तपणानि अध्यात्मद्वाराद्या
नानि च विलोप्य, अधियत्तवशाद्यानान्येवाभायत सत्रवेदभाष्यकार सायणाचार्य,
—यस्तुनो ध्वान्तावच्छन्नविज्ञानकालिकाना, अशेषशेमुषीमतामपि तेषां सायण-
महीधरादीनामधिदेवतायतोऽपि मन्त्राभिप्रेताथप्रकृतिविज्ञानं नैव स्फुरितं सम्पगिति
शोच्यमेवाभवदिति ।”

वेद-भाष्यकारा

१ स्वन्द स्वामी—ऋग्वेदस्य सम्पुल्लब्धेषु भाष्यकारेषु प्राचीनतमो
भाष्यकार स्वन्दस्वामी । महाभागोऽयं बलभीनिवासी । अनेन वेदार्थावबोधने
छन्दोनाम परमावश्यकत्वेनाङ्गीकृतम् । भाष्यमस्य यत्परम् । सूक्तारम्भे चानेन
देवता ऋषि-बोधका श्लोका समुद्धृता । ‘केचन इत्यादि लेखेन प्रास्तनभाष्य-
कृता सङ्केतस्तु कृत पर तेषां नामोल्लेखस्तु न कृत । ऋग्वेदस्य प्रथमाष्टकस्य
सम्पूर्णं भाष्यमुपलभ्यते, परन्तु द्वितीयादारभ्य पञ्चमाष्टकपर्यन्तानां भाष्य तु
खण्डितमेव । त्रिवेन्द्रमादिमद्रासीपराज्यपुस्तकालयेऽस्य भाष्यस्य हस्तलिपयो-
ऽद्यापि सङ्कुचिता विलसन्ति । भाष्यशैली त्वस्य रुचिरा, विशदा, प्रौढा च ।
स्थितिकालश्चास्य ६८७नमो वैक्रमसवत्सरो विभाव्यते ।

२ नारायणाचार्य —आचार्योऽयं स्वन्दस्वामिनः सहकारो भाष्यकारः ।
अनेन ऋग्वेदस्य पञ्चम-सप्तमाष्टकेषु आशिक भाष्य विरचितम् ।

३ उद्गोथाचार्य —भाष्यकारेषु तत्रभवानुद्गीथोऽपि नितरा प्रतिद्धः ।
परन्त्वस्य सम्प्रति दशममण्डलस्य पञ्चमसूक्तादारभ्य त्र्यशीतिपर्यन्तमेव भाष्य-
मुपलभ्यते । सायणाचार्येण स्वकीये भाष्येऽस्य नामोल्लेख कृतः । अस्यापि भाष्य

यज्ञपरमेव । सायणाचार्यभाष्येषु यत्रता उरुगीवावायस्पर्धेव छाया प्रतिभाति । स्वन्दस्वामिन समसामयिकइचासौ इत्यपि निश्चितप्राम्यम् ।

५ हस्तामलक —हस्तामलकोऽय श्रीमच्छङ्कराचार्यस्य प्रमुख शिष्य आश्वलायनशाखावलम्बी । अस्य भाष्यनिर्माणकाल यंरुमे ७५७तमे सत्रस्तरे विभाव्यते । परन्तु भाष्यमिदानीं यावत् प्रकाशित नास्ति ।

६ इन्द्रमाधव —प्रत्यातभाष्यकारोऽय इक्षिणजनपदे कावेरीकूलपरिसरे गोमाननामकग्रामे जनि लेभे दौशिकगोत्राऽलङ्कृते भूमुरमुकुले । एतद्विरचिता ऋग्यजुर्वेदिका हस्तलिपिबद्धा नाद्यथावत् प्रकाश गता । भाष्यमिदमपि यज्ञपरमेव । ब्राह्मणज्ञानमन्तरा केवल व्याकरणज्ञान निरुक्ताज्ञान वा नाल वेदार्थविशोधाय इत्यस्य ध्रुवो विश्वास । तथा चोक्तम्—

सहितायास्तुरीयाश विज्ञानन्त्यधुना जना ।
निरुक्तव्याकरणयोरासीद् येषा न परिश्रम ॥

अस्य कालस्तु एकादशशताब्द्या स्थित सम्भाव्यते ।

७ लक्ष्मणः —अनेन वेदभूषणाभिध भाष्य विरचितम् । परन्तु तदधुना न मुलभम् । अस्य काल प्राय द्वादशशताब्द्या विभाव्यते ।

८ धानुःक यज्ञा —एव ऋग् यजु-सावेति वेदत्रयस्य भाष्यकार ।

९ आनन्दतीर्थ —मध्वसम्प्रदायाचार्योऽय मध्वपूर्णप्रज्ञानान्तरि रमयते । अनेन ऋग्वेदोयप्रथममण्डलस्य चत्वारिंशत्सूक्तेषु भाष्यमारचितम् । ज्ञानदतीर्थस्य समय १२५५त १३३५पर्यन्तमध्यघणित सम्भाव्यते ।

१० आत्मानन्द तीर्थ —अनेन ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य चत्वारिंशत्सूक्तेषु भाष्यमारचितम् । अस्यापि समय क्वचित्त्रयोदशशताब्द्यामेव घटितो निर्धारणे ।

११ सायणाचार्य —गववेदभाष्यकारस्यैव परिचयस्तत्र दणित ।

१२ रायग —अस्य ऋग्वेद-यजुर्वेदयोर्भाष्य स्पष्टितरूपेण लभ्यते । अनेनाप्यात्मप्रधान भाष्यमारचितम् । वेदभाष्यकारोऽय लङ्काधिपनी राजग एव बन्धितयो वेति तु सापनाभावात् इदन्तया निर्णेतुं दुस्साधम् । तथापि रामायणावलीङ्गनेनेदन्तु प्रतिपद्यते परम्पराधिपनी राजगो वेदवेदाङ्गपारङ्गतो 'नीबोद्भन्त'पण्डित आसीदिति । तेनेदमनुमानं कुरुर यद् भाष्यकार एव ल इति-पत्रिरेवामीदिति ।

१२. मुद्गलाचार्यः—अस्य भाष्यं ऋग्वेदस्य प्रथमाष्टके पूर्णं, चतुर्थाष्टकस्य पञ्चमाध्यायपर्यन्तमुपलभ्यते । अस्य भाष्यं सायणोपभाष्यमनुमृत्यैव प्रवर्तते । यदि नाम भाष्यगीयभाष्यस्यैव संक्षिप्तरूपमिदमित्युच्येन तदापि न वाचिदन्वुक्तिः । पञ्चदशशताब्द्यामेव घन्तितोऽस्य स्थितिकालः ।

१३. देवस्वामी—भाष्यकारोऽयं वंशमशताब्दीतः प्राक्कालिकः । अनेनापि ऋग्वेदस्य भाष्यमारचिनमिति महाभारतटीकाकृतो विमलबोधनस्य लेखादवगम्यते ।

१४. चतुर्वेद्य स्वामी—ऋग्वेदस्य कृतिपर्येषु खंडेषु कृष्णपरं भाष्यमनेन विरचितम् । भगवतो वृन्दावनविहारिणः श्रीकृष्णस्य लीलाचरितमेव वेदमन्त्रेषु द्गितमित्येव प्रदर्शितम् । तत्तु विदुषामुपहानास्पदमेव संवृतम् ।

१५. स्वामी दयानन्दः—अधुनातनेषु भाष्यरारेषु स्वामी दयानन्दः सुतरां शोभरायते । चिरविस्मृता वेदाध्ययनाध्यापनप्रवृत्तिः स्वानिनानेन भूयः समुद्दोषिता । एष महाभागः सामवेदीयमौदीच्यब्राह्मणकुलमज्जकार स्वजनुषा । अस्य भाष्यशैली बहुशः शास्त्रशैलीमनुसृत्य प्रवृत्ता । वेदेषु व्योमपात-जन्धान-तारयन्प्रादयो वंज्ञानिका विषया अपि निरूपिताः सन्ति इति प्रस्पृष्टं स्वोपे भाष्ये प्रदर्शितम् । अनेन यजुर्वेदस्य सम्पूर्णभाष्यमारचितम् । ऋग्वेदस्य च सप्तममण्डलस्य द्वितीयमूक्तस्य द्वितीयमन्त्रपर्यन्तमेव भाष्यमकारि । परन्तु तत्र तन्त्रप्रभृतिशब्दानां ध्याख्या वैदिकेभ्यो न रोचते । ते भूतं विप्रतिपद्यन्ते । तथापि तद् भाष्यपदात्तवना न च्यते इति बहुस्तत्र बडादरा अरि दृश्यन्ते ।

१६. भट्टस्वामी—अनेन वंशमसंवत्सारादष्टशतवर्षप्राग्भवेन तैत्तिरीय-संहितायां भाष्यमकारि, परं तदधुना नोपलभ्यते ।

१७. भट्टभास्करः—भट्टभास्करोऽयमेकादशशताब्दीभवो भाष्यकारः । सायणाचार्येण देवराजेन च स्वभाष्येषु भट्टभास्करस्य बहुश्रोद्धरणं कृतम् । शौशिकगोप्रोत्पन्नेन भट्टभास्करमिश्रेण केचित् 'अपरे' इति सङ्ख्येन स्वपूर्ववर्तिना भाष्यराराणां मतानि प्रदर्शितानि ।

१८. शुद्धेवः—भाष्यकारोऽयं भवम्यामिमममामीयः । देवराजेन निषङ्गभाष्यभूमिराया वैशभाष्यकारत्वेनास्यापि नाम गस्मृत्तम् ।

१९. दुर्गाचार्यः—सायणाचार्येण स्वधनुवृत्तिग्रन्थेऽस्य नामोन्लेपां कृतम् । तेनानुमोद्ये यदनेन तैत्तिरीयसंहितां भाष्यं विरचितम्, यदधुना नोपलभ्यते । दुर्गाचार्यस्य स्थितिकालः पञ्चदशशताब्द्यामेव विभाष्यते ।

यत्नेनैवैषो भाष्यकारा आनन् ह्यायुष आनाचार्यप्रभृतयः, एव-

विस्तरभिया न तेषा गणनामत्र कर्तुं प्रभवाम । परमुच्चद-महीधरो तु सुप्रसिद्धौ
भाष्यकारौ, तयोर्वर्णनं तु नोपेक्ष्यमिति दीयते ।

२०. उच्चद.—अनेन एकादशशताब्द्या अन्तिमे चरणे महाराजभोज-
देवस्य शासनकाले अचन्तीनाम्न्या राजधान्या शुक्लयजुर्वेदस्य भाष्यमकारि ।
काश्मीरेषु आनन्दपुरपासिनो वज्रभट्टनाम्नो महाविद्वयो भूदेवस्य कुले लब्ध-
जन्मासी किल उच्चदो महोद्भटो विद्वान् भाष्यकारश्च ।

२१ महीधरः—महीधराचार्येण वाजसनेयमाध्यन्दिनसहिताया भाष्य
कृतम् । तच्चानेन सप्तशताब्द्या लिखितमनुमीयते । मन्त्रमहोदधिनामा तन्न
ग्रन्थोऽपि तेन विरचित । अस्य भाष्यमपि तन्नगन्धीति कृत्वा विद्वद्भिर्नादि-
यते यथार्हम् । केचित्तु द्वादशशताब्द्यामेवानेनैव ग्रन्थो विरचित इत्यवधारयन्ति ।

वेदसूक्तय

सम्प्रति वाञ्छितदीय रमणीया वेदसूक्तयोऽपि विषयिचिता मनोरञ्जनाय
प्रदर्शयन्ते—

ऋग्वेदीय स्तावत्—

एको भुवनस्य राजा । [६ ३६ ८]

कश्यो वज्रोभिरेक सन्त बहुधा कल्पयन्ति, [१० ११४ ५]

एक सद्रिप्रा बहुधा वदन्ति । [१ १६४ ४६]

यो न पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि त्रिंश्वर ॥

[१०. ८२ ३]

अज्येष्टासो अकनिष्टास एते भ्रातरो वावृधु सीभगाय । [५ ६० ५]

यत्रानन्दाद्य भोदाद्य मुद प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्राप्ता कामास्तत्र मामृत कृधि । [९ १३३ ११]

एव सोम महे भग यून् ऋतायने दक्ष दधति जीवसे । [१.९१७]

ऋतवान् ऋताजातः ऋतावृध अनृतद्विय सूरय । [७.९६ १३.]

अदग्धानि वरणस्य यतानि । [१ २४ १०]

यद्वा पाध्ये यनेमहि स्वराज्ये । [५ ६६ ६]

रात्ये ते इन्द्र वाजिनो मा भेम शकसत्पने । [१ ११. २]

देवा देवानानपि यन्ति पाप । [३ ८ ९]

रात्य सोमोज्वलि हन्यसत् । [७ ११ २]

अग्निताग्नि तपिष्यरे । [१ १२ ३]

अशर्गा सीम । [१० ३६ १३]

जाया तप्यने कित्तवस्य दीना । [१० ३४ १७]
 राना राष्ट्राना पेग । [७ ३४ ११]
 जागृवाम ममिचने । [१ २० ११]
 त्वमस्माक तव स्ममि । [८ ८१ ३०]

यत्तुर्वेदीय-सूक्तयः—

सऽओत प्रोतश्च विभू प्रजामु । [३१ १८]
 तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति [३१ १८]
 अहमनृतान्मयमुपमि । [१ ५]
 मा गृध कस्य स्त्रिद्वनम । [४० १]
 मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्नाम् । [३६ १८]
 अदीना स्याम शरद दातम । [३६ २४]
 अथद्वामनून दधात् श्रद्धा सये प्रजासति । [१९ ७७]
 पयना शुक्रममून चनित्रम् । [१९ ८४]
 अगम ज्योतिरमूना अभूम [८ ५२]
 अभूत्यं स्वप्न नूयं जागरणम् । [२० १७]
 धय राष्ट्रे जागृवाम पुराहिता । [९ २३]
 कुवप्रवेह कर्माणि जिजीविषेच्छन पं० समा । [४० २०]
 तमे मन गिवसङ्कल्पमस्तु । [३४ ४]
 यश थी थपता मयि । [२९ ४]

अथर्ववेदीय सूक्तयः—

मा पुरा जरसो मृया । [५ ३० ७]
 स एक एव एकवून एक एव । [१३ ५ ७]
 एक एव नमस्यो विश्वोडय । [२ ० १]
 प्रिय मा कृत् देवेपु । [१९ ६२-ज]
 सर्वा आणा मम मित्र भवतु । [१९ १५ ६]
 आरोहणमाश्रमण जीवतोऽप्यनम् । [५ ३० ७]
 मरता नूमि युत्राऽह वृषिद्व्या । [१२ १ १२]
 शतहस्न समानिर सहस्रहस्न सङ्घिर । [३ २४ ५]
 अने सग्य मा रिषाम वय तव । [२० १३ ३]
 समाना प्रपा सह वा अन्नभाग । [३ ३० ३]
 नियग्न्यो भिषजतरा आप । [१९ ६ ३]
 परावृतो ब्रह्मणा वमणाहम । [१७ १ २८]

सामवेदीय-सूक्तय —

सरये मा रिषाम वय तव ॥ [७ ६६]

यानुषानस्य बल न्युञ्ज । [११० ९५]

श्रद्धा माता ऋवि मनु कवि । [१० ९०]

भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु । [८ ७५]

दिवे दिवे ईङ्ग्यो जागृवद्भिर्हंविष्मद्भिर्मंतुष्यन्निरग्नि । [८ ७९]

इत्यादि

तदिदं वेदप्रकरणं सक्षेपतः प्रदर्शितम् । अधुना सर्वजनीनेन सबहितावहेन यजुर्वेदीयप्रसिद्धमन्त्रेणोदास्तवनरूपेणोपसहिते वेदप्रकरणमिदम् —

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् आ राष्ट्रे राजन्य दूर इषव्योऽति
ध्याधी महारयो जायताम् । दोग्ध्री धेनुर्धौडाऽनड्वानादा सप्ति पुरन्धियोपा
जित्नु रयेष्ठा । सभेयो युवाऽस्य धजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे
पज्जन्वो वर्धतु । फलवत्यो न ओषधय पच्यन्ताम् । योग क्षेमो न कल्पताम् ॥

(यजु) ।

इति सप्ततन्त्रस्वतन्त्रे पदवाक्यप्रमाणपारावारपारोपेण सिद्धान्त-

शिरोमणिपदालङ्कृतं श्रीमदावापद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभि

प्रणीतं संस्कृतसाहित्यविमर्शं वेदप्रवरणादयः प्रथम

परिच्छेद समाप्तः ।

द्वितीयः परिच्छेदः

वैदिक-प्रकरणम्

उपवेदा — वेदाङ्गानि — वेदनावा — वेदानुक्रमणी — सूक्तव्याख्यानानि — आरण्यकानि — उपनिषद ।

उपवेदाः

तदेवाचतुर्णां वेदानां चत्वार उपवेदाः, आयुर्वेद-धनुर्वेद-गान्धर्ववेद-अथर्ववेद-इति । तत्र ऋग्वेदस्य आयुर्वेदः, यजुर्वेदस्य धनुर्वेदः, सामवेदस्य गान्धर्ववेदः, अथर्ववेदस्य अथर्ववेद-इति । [इति चरणव्यूहः] ।

आयुर्वेदः

आयुर्वेदो नाम ऋग्वेदस्योपवेदः । वैद्यन, अथर्ववेदस्यायुर्वेद इत्यपि व्यवस्थायामप्यस्ति । आयुर्वेदस्य प्रधानग्रन्थाः चरक-सुश्रुतादयः । शाल्विद्भिन्दिचरक-निर्माणकाः तस्य पूर्ववर्तिनापदानकमवधारयन्ते । भगवन्पुत्रः जलिमुनिना चरकापर-नामपेयेन प्रयोक्तव्यं प्रणिबद्धः । सुश्रुतमहिता आयुर्वेदस्य शाल्यशालाक्यचिकित्सायाः सर्वोन्कृष्टो ग्रन्थः । अन्येऽपि बहव आयुर्वेदोपग्रन्थाः सम्प्रत्युपलभ्यन्ते । तेषु प्रसिद्धतमा — वाग्भटस्य एतस्मिन्पञ्चशततमसंस्कृतोद्भवस्य अष्टाङ्गहृदयस्यो ग्रन्थः, एतस्मिन्सप्तमशतकसम्भवस्य माधवस्य प्रसिद्धो ग्रन्थो माधवनिदानाख्यः व्याधिनिश्चयार्थं प्रधानो लक्षणग्रन्थः, एतस्मिन्चतुर्दशतमशतकजातस्य शङ्ख-धराचार्यस्य शङ्खधरसंहिता, षोडशशतकस्य जन्मनो भावमिश्रस्य भावप्रकाशो नाम सुप्रसिद्धः सन्दर्भः । एतदतिरिक्त्वा अन्येऽपि बहवो ग्रन्था अस्माकं दार्भाण्य-सलोपङ्गताः । आयुर्विज्ञानपरम्परानुरोधेनावगम्यन्ते, यद्यमायुर्वेदो नाम पुण्यतमं शास्त्रं वेदान्तस्य भगवान् लोचयित्वा महो ब्रह्मादी निर्ममे । ब्रह्मणः महाशान् प्रजापतिरधिपयात् । प्रजापतेरदिवनी, अश्विन्यामिन्द्रमनो धन्वन्तरिभरद्वाजौ, तान्या सुश्रुत-उरग-अग्निवेश-भेन्द्रप्रभृतयो महान्तः महिताकृतः प्राञ्चः । तदिदमायुर्वेदाख्यं पुण्यतमं शास्त्रं हेतु-लक्षण-धीपयित्वा तस्य प्रस्थानप्रयतिबद्ध अनन्त-पारमात्मनिति मह्यंयः । उपदिदिशुःच भगवच्चरकमुनिपारा —

'न खं ह्यस्ति मुनिरायुर्वेदस्य पारम्, तस्मात्प्रमत्त' शब्दनिर्णययोगमस्मिन् पर्यटन् । कृतो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः शत्रुःचाबुद्धिमतामनःवाभिगमोऽप्य

बुद्धिमताऽमित्रस्यापि घन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकमभ्युपदिशते यत्र श्रोतव्यमनुविधातव्यञ्च इति । [च. वि. ८ अ]

सौख्यमायुर्वेदः शल्य-शालाक्य-वायचिकित्सा-भूतनिद्या-कौमारभृत्य-अग्द-रसायन-वाजीकरणतन्त्रारथेषु अष्टाङ्गेषु विभक्तः ।

आयुर्वेद-साहित्यम्

आयुर्वेदस्य साहित्यमतीव बृहद् विशदञ्च वर्तते । तत्सग्रहेण किञ्चिद्विधात्र तत्परिचयो दीयते—

१. पुष्कलसंहिता—द्वात्रिंशत्सहस्र (३२०००) श्लोकमिता पुष्कल-महर्षिणा विरचिता, प्रकरणचतुष्टयसंश्लिखिता ।

२. ब्रह्मसंहिता—चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकमिता, त्रिभिः प्रकरणैरुपनिबद्धा ब्रह्मनारदसंवादलक्षणा ।

३. भेलसंहिता—षोडशसहस्रमितश्लोकसंश्लिखिता, प्रकरणद्वयोपनिबद्धा ऋषिवरेण भेलेन प्रणीता ।

४. अग्नीध्रसूत्रराजः—षट्पञ्चाशत्सहस्रश्लोकसमन्विता प्रकरणपञ्च-कालङ्कृता ऋषिवरेणाग्नीध्रेण विरचिता । अत्र हि पारदस्य संस्कारविशेषैर्मारुगं, पातवन्तरोकरणं, रजतसुवर्णादिधातुषु परिवर्तनम्, विद्युत्-शक्तिपरिज्ञानादिकञ्च प्रपञ्चितम् ।

५. किरणप्रभा—द्वादशसहस्रश्लोकविभूषिता श्रीचमुनिना विरचिता प्रकरणद्वयोपान्विता, चन्द्रसूर्यकिरणपरिज्ञानसम्भूता ।

६. धातुमादः—षष्टिसहस्रश्लोकयुता, संनिवेन ऋषिणा निर्मिता, प्रकरणत्रयमुशोभिता, धातुनिर्माणविज्ञानविलसिता ।

प्रनाकरः, रसानवप्रभृतयः, अन्येऽपि बहवो ग्रन्था नामशेषं गता इति न इत्य-
विधादकरम् ।

धनुर्वेदः

यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदः । यद्यपि धनुर्वेदोऽयं लुप्तप्रायोऽनुना तथापि
ग्रन्थान्तरेषु तस्योद्धरणं रस्यास्तित्वं ज्ञायते । सोऽयं धनुर्वेदः, वशिष्ठ-विश्वामित्र-
जानदग्न्य-वंशाम्नायन-भरद्वाजप्रभृतिभिर्मुनिभिः प्रणीत इति प्रसिद्धिः । महा-
भारतादिग्रन्थेषु अस्मिन् महत्त्वपूर्णवर्णनमुपलभ्यते । अस्मदधन्यतया तादृशा गौरव-
दायिनी ग्रन्थाः सर्वज्जुषस्य कात्स्योद्देशोदयोर्व्या विलीना इति सुभृश त्रिपीदति मनः ।
धनुर्वेदत्रिपयकः । ग्रन्था अद्यन्वेऽपि समुपलभ्यन्त इत्यनुभूयते पर नाद्यापि दृष्टि-
पवङ्गताः । विदुषा प्रवरंरत्र भूयस्तरमन्वेवणं विधेयम् ।

यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदोऽयं पादचतुष्टयप्रणिद्धः विश्वामित्रादिमहर्षिभिः
संप्रदित इति निदिष्टपूर्वम् । तत्र दोक्षापादानाम्नि प्रथमे पादे धनुर्लक्षणम्,
धनुषोऽधिकारिणा लक्षणञ्च निरूपितम् । अत्र धनु शब्दः चतुर्विधायुधपरः ।
ते च आयुधाश्चतुर्विधाः । मुक्तरक-अमुक्तरक-मुक्तरकामुक्तरक-यन्त्रमुक्तरकभेदान् ।
तत्राऽपि मुक्तरकश्चक्रादिः, अमुक्तरकः सङ्गादिः, मुक्तरकामुक्तरकश्च शल्यादिः, यन्त्र-
मुक्तरकश्च शरादिः । पुनरपि त आयुधा ब्राह्म-वैष्णव-याज्ञुपत-प्राजापय-आनेय-
भेदादनेकविधाः । द्वितीये पादे च अस्त्रशास्त्रादिविज्ञानम् । तृतीये च पुनः गुरुविशेष-
साम्प्रदायिक-शास्त्रादिविवरणम् तेषामन्याग, सिद्धीकरणञ्च सम्यक् प्रतिपा-
दितम् । चतुर्थाध्याये तु देवार्चनान्यातादिमिद्धिः, अस्त्रशास्त्रादिप्रयोगश्च
प्रदर्शितः ।

श्रीमद्भगवद्द्रोणाचार्यगुरुपादं. प्रणीतो धनुष्यदीपाय्य. सप्त-
सहस्रश्लोकमम्मिन्ने ग्रन्थोऽनुभूयते । एवमेव धनुश्चन्द्रोरयनामको ग्रन्थः
षष्टिमहस्रश्लोकः प्रणिद्धो वीर्युद्गर्वविप्रवंशायनमः श्रीपद्मुराममहाभागं प्रणि-
वदोऽयः सन्दर्भः । अत्र हि—शब्दशक्त्या मन्त्रशक्त्या च शास्त्राभ्यगच्छात्प-
दिष्यो दर्शिताः । अष्टोत्तरशतप्रकरणगुम्पिनोऽयं ग्रन्थः मानिनायमहन्वपूर्वः ।
अत्र हि भृशुण्डो-कुलिश-मृष्टिश-चामर-शक्ति-श्रह्याम्त्र-रह्याम्त्र-याननिर्माण-यान-
मोदन-अग्निवर्ध-जलवर्ध-ज्वरप्रयोग-श्रीयधप्रयोगप्रभृतिदिव्यानुधानामशेषप्रशो-
यनं नुरम्मरं यनं नमुपन्यस्तम् । परन्विदानीं कात्स्यशास्त्रादिसमन्वयतया धा-
न्येऽयमो धनुर्वेदग्रन्था हन्त ! लोपङ्गताः इति सुभृश कुतोति ।

गान्धर्ववेदः

सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेदः । उपवेदोऽयं सामगान्त्य सप्तान्विध्यापादव

ध्वजस्यापको ग्रन्थ । रागरागिणीना सप्तस्वरताललयादीना परिचायकोऽय गान्धर्व-
वेदोऽपि प्रायश प्रलुप्त एव । गीत-नृत्य-वाद्यादिभेदेन बहुप्रस्थानस्यास्य वेदस्य
देवताराधनादि निरिक्त्वसमाध्यादिभिर्द्विद्वेति प्रयोजनत्वेनोद्दिष्टम् ।

अर्थवेद

अथवेदस्योपवेद अर्थवेद । अस्मिन् वेदे राजनीतितन्त्र-अर्थतन्त्र-कृषि-
वाणिज्य-समाजशास्त्रादीनि तत्त्वानि प्रतिपादितानि । मूलरूपेणायमपि वेद-
प्रणष्ट एव । अस्यावष्टम्भेन विरचितेषु ग्रन्थेषु बृहस्पते, अर्थशास्त्रमतीव प्राची-
नम् । सम्प्रति तु कौटिल्यापरनामधेयस्याचार्यचाणक्यस्य ह्यस्तप्राक् चतुर्दश-
शतकमम्भरस्यार्थशास्त्रमेवंकमुपलभ्यते । तदर्वाकालाविर्भूता शुक्र-कामन्दकादि-
प्रणीता नीतिग्रन्थास्तदङ्गभूता एव प्रबोर्णरूपेण समुपलभ्यन्तेऽस्तत्वेऽपि ।

अर्थवेदोऽय लक्ष्मिदश्लोकगुम्फिनो बृहदग्रन्थ त्रिंशत्सहस्रश्लोकवद् ।
अर्थचन्द्रो नामा विशतिसहस्रश्लोकालङ्कृतोऽन्यो ग्रन्थ । अमुद्विती
पाण्डुलिपिबद्धो द्वौ ग्रन्थावन्वावतुधूयेने रत्नप्रभा-काश्यपोषदण्डनीतिनामानौ ।
अर्थतन्त्रे हि समाजशास्त्र-दण्डनीति-सम्पत्तिशास्त्राणा समावेश । तत्र रत्न-
प्रभाग्रन्थे च चारि प्रकरणानि । सप्तविंशतिमितादश्च श्लोका । प्रथमे प्रकरणे
सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम् । द्वितीये वर्णव्यवस्थाविमर्श । तृतीये ध्वजहारकल्प ।
चतुर्थे श्रयविश्रयविवाह-विधिनिर्णयप्रकार कल्ह शमन-सप्तशक्यादिविवृति । काश्य-
पोषदण्डनीतिद्वय प्रकरणप्रथमसन्निता । प्रथमप्रकरणे शुभाशुभप्रतिफलविवेक,
ईश्वरीयदण्डविधानश्च । द्वितीये राजकीयप्रकरणे मन्त्रराज्यस्यावश्य-
कत्वम् । विश्वताम्राज्य-सश्रयतिराज्य-राजकीयदण्डविवृतिद्वय । तृतीये तु
प्रनाशान्नप्रसार, प्रजाया नृपेण सहानुवर्तनसरणि, भूमिसदृष्टप्रकार राज-
प्रशासनप्रकार पशुपालनविधि, ध्यापाररीति, नित्यकला, कृषिकर्म, शासनप्रणाली
अपि चारिनिर्णयश्चेति विषया गुम्फिना ।

सम्प्रति कालव्ययादेन विरुप्तप्रायेऽत्र प्राचीनेषु सरलायंतन्त्रेषु यत्र-कुत्रचिद्
ग्रन्थात्रेषु समुपलभ्य समुद्धरणविशेषादिवदन्त्या न किमपि निर्णेतुं पायेते ।
इत्य, सर्वेषां श्रुति भान छिन्न-भिन्न-नल्पप्रायेषु विविधग्रन्थरत्नेषु च ललु शिन्तु
हूयान् । तदिदानीम् इत्यन्त प्रशीलंगामयोगवेधमया अन्विच्छिद्युरलभ्यते तदेव
पुरात्रिपदे । परमुनानु यत्र-अथ वा प्रशीलानि प्राचीनगतकृतग्रन्थरत्नानि गदेधर-
विदुषां शासनस्य च तद्विशेषमवधारयन्ति ।

श्रौतसूत्रग्रन्था.

श्रौतसूत्रग्रन्थेषु च शांस्यायनाश्वलायनाद्यौ त्वतिप्रसिद्धौ ऋग्वेदीय-
श्रौतसूत्रग्रन्थौ । अस्मिन् सूत्रद्वयेऽपि क्रियाकलापविधयः प्रायेण समाननरणिमनु-
सूर्यैव प्रवृत्ताः । केवलं शांस्यायने राजानुष्ठेयाः केचिन् महापापाः किञ्चिद्विस्तरेण
गुम्फिताः । शांस्यायनश्रौतसूत्रमिदं आश्वलायनापेक्षया किञ्चित्प्राचीनतरमवधा-
यते । तच्छाष्टादशभिः काण्डैर्निबद्धः । आश्वलायनोज्यमृषिः शौनकर्यैः शिष्यत्वेन
प्रसिद्धः । ऐतरेयारण्यकस्यान्तिमौ द्वादश्यायी त्वान्यां गुरुशिष्याभ्यां मिलित्वैव
संरक्षितौ । आश्वलायनश्रौतसूत्रे ऐतरेयारण्यकस्यैव छायामाश्रित्यैव यागादि-
विवृतिः कृतावगम्यते । शांस्यायनश्रौतसूत्रे हि दर्शपूर्णमासादिवर्णनपुरस्सर वाज-
पेय-राजसूय-अश्वमेध-गुरुपमेध-सर्वमेधादिमहायागानां विशदविवरणपुरस्सरं वर्णनं
कृतमवलोक्यते । अस्योपरि अनृतकृतभाष्यं गोविन्दकृतटीका चेति व्याख्या-
द्वयमुपलभ्यते ।

सम्प्रति त्रय एव श्रौतसूत्रग्रन्था उपलभ्यन्ते—मशकश्रौतसूत्रम्, लाट्या-
यनश्रौतसूत्रम्, दाक्षायणश्रौतसूत्रञ्चेति । तेषु आर्येयसूत्रापरनामधेयं पञ्च-
विशब्राह्मणानुब्राह्मणानुगतक्रमानुरोधेन सोमयागीयकर्मव्यवस्थापकं मशकश्रौत-
सूत्रन्तु प्राचीनतमम् ।

शुक्लयजुर्वेदीयन्तु कात्यायनश्रौतसूत्रम् षड्विंशत्याध्यायैर्गुम्फितम् शतपथ-
ब्राह्मणप्रतिपादितं क्रियामुपवर्णयति । तत्र द्वाविंशतितमादध्यायादारभ्य चतुर्विंशत्य-
ध्यायपर्यन्तं त्रयोऽध्यायाः सामवेदघटितकर्मविशेषान् प्रतिपादयन्ति ।

कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धाः यद् सूत्रग्रन्था अधुना समुपलभ्यन्ते । अथर्ववेद-
सम्बन्धिश्रौतसूत्रन्तु वैतानमनुभीयते । तदिदं वैतानसूत्रं शुक्लयजुर्वेदीयकात्यायन-
सूत्रमनुकुर्वदपि गोपयन्ब्राह्मणेन सह भूयसा संवदति । अस्य रचनाशीली तु तदत्यन्त-
मर्वाचीनत्वं द्यतवित । सर्वे श्रौतग्रन्था गृह्यसूत्रग्रन्थैरेव प्रायशानुसन्धीयन्ते ।
परमिदन्तु प्रतीपनया गृह्यसूत्रमनुसन्दधानो प्रतिभामते । तदेतस्य श्रौतसूत्रस्य
तदीयगृह्यसूत्रादप्यर्वाचीनत्वं ध्वनयति ।

गृह्यसूत्राणि

ऋग्वेदीयगृह्यसूत्रम् शांस्यायनम् । तच्च षडध्यायात्मकम् । अन्यदेतत्प्रजा-
तीयं, ऋषिवरशाम्बध्यविरचिनं शाम्बध्य-गृह्यसूत्रम् । तदेतत्शांस्यायनगृह्यसूत्रः
सर्वथा भिन्नमेव । अत्र प्रतिपादितः पितृयज्ञविधयश्चक्रियाविशेषः शांस्यायने तु नोप-
लभ्यते । शांस्यायने च प्रतिपादिता बह्वेषु क्रियाः शाम्बध्यसूत्रेषु नोपलभ्यन्ते ।
तस्मात्तेषां धलक्ष्यशाङ्का तु मुतरा निरस्तंवेति । ऋग्वेदीयभाद्रवलायनगृह्यसूत्रन्तु

ऐतरेयब्राह्मणाङ्गभूतोऽध्यायचतुष्टयात्मको ग्रन्थस्तदीयश्रौतग्रन्थ इव 'नम. शौनकाय' इति शौनकनमस्कारपुरस्सरमेवोपसहृतः ।

सामवेदीयगृह्यसूत्रन्तु गोभिलगृह्यसूत्रम् । तच्च प्राचीनतमेषु गृह्यसूत्रेष्वभ्यहितत्वात् प्रकृष्टतममवधार्यते । खादिरगृह्यसूत्रं द्राह्यायणशाखासम्बद्धम् । सामवेदीयराणावनीपशावासम्बद्धं प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतं सूत्रं गोभिलसूत्रात् किञ्चित् सक्षिप्तम् ।

शुक्लयजुर्वेदीयञ्च पारस्करगृह्यसूत्रम् । सूत्रमिदं वाजसनेयसूत्रनाम्नाऽपि प्रसिद्धम् । अस्य कात्यायनसूत्रेण सह बलवत्तरोऽनुबन्धः । इदमेव पारस्करोद्य-गृह्यसूत्रमालम्ब्य इयमर्वाचीना याज्ञवल्क्यीयस्मृतिः प्रवृत्ता । कृष्णयजुर्वेद-सम्बन्धीनि सप्त गृह्यसूत्राणि लभ्यन्ते । तत्रादिमम् आपस्तम्बसूत्रम् । अन्यानि च षट्-हिरण्यकेशीगृह्यसूत्रम्, बौधायनगृह्यसूत्रम्, भरद्वाजगृह्यसूत्रम्, मानव-गृह्यसूत्रम्, काठकगृह्यसूत्रम्, वेदान्तगृह्यसूत्रञ्च । अथर्ववेदीयसूत्रग्रन्थेषु कौशिक-गृह्यसूत्रं प्रधानतमम् । अस्मिन् हि सूत्रग्रन्थे न केवलं गृह्याणि कर्माणि निर्दिष्टानि अपितु बहूनि आभिचारिकाणि कर्माण्यपि वर्णितानि । वेदान्तरीयगृह्यसूत्रागोचरा अपि बहवो विषयाश्चर्चिताः ।

तदेव समासत एव श्रौत-गृह्यसूत्राणां परिचयो दत्तः । विस्तरस्तु तत्र-सम्बन्धे जिज्ञासुभिरनुसन्धेयः ।

यद्यपि यावन्ती यज्ञयागादधोऽत्र सूत्रग्रन्थेषु विवृतास्तावन्तः सर्वेऽपि अनुष्टुप्श्लोकोपेयास्तथापि गृह्येधिना षट्त्व्यकर्मसु तेषु प्रधानतया षड्च यज्ञास्तु निस्तन्द्रतयाऽनुष्टुप्तेषां एव आत्मकव्याणाय । तत्र यत्स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञः, यद्देवानुद्दिश्य हविर्जुहोति स देवयज्ञः, यत्पितॄन् श्रद्धयाऽर्चति तर्पयति स पितृयज्ञः, यद्भूतान्युद्दिश्य भूमौ मलिमुपहरति स भूतयज्ञः, यद्ब्राह्मणान् निभूतनिषीदञ्च सत्करोति सोऽतिथियज्ञः । तत्रापि ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायस्व-रूपवान् प्रधानतमः । तत्राऽपि सन्ध्योपासनं, शामश्रोत्रपं, वेदाध्ययनञ्च प्रातःशायं मुख्यबलत्वेनाभिमतत्वादवश्यमनुष्टुप्श्लोकैवाऽपरिहार्येनेति ।

धर्मसूत्राणि

धर्मसूत्राणि चेमानि लौकिकाचारव्यवहारधर्मप्रतिपादकानि । प्राधान्येन धर्मसूत्रेषु वर्णाश्रमधर्म एव प्रतिपादितः । धर्मसूत्रग्रन्थाऽध्यामी कृष्णयजुर्वेदीय-राणासम्बन्धिनः । सम्प्रति तेषु त्रय एव सम्पलभ्यन्ते । तथापि वेदान्तरासाम्बन्धिनो-ऽप्येऽपि तादृशा धर्मसूत्रग्रन्थाः पुरा आसन्प्रति ग्रन्थान्तरेषु तेषामुद्धारणादवगम्यन्ते । धर्मसूत्रेषु अस्मिन् हि ग्रन्थे प्राधान्येन ब्रह्मचारि-गृह्यधर्माः,

भोग्य-पदार्याः, तपोमार्गाश्च निरूपिताः । विवाहधर्मो दायधिकारः दण्डनियम-
प्रभृतिभौक्तिका विषया अपि प्रपञ्चिताः । ग्रन्थोऽयं प्रायः आर्षशील्या निबद्धत्वान्
र्षु स्ताब्दीतः प्राक् चतुर्थशतके विरचितः सम्भाव्यते । अपरो धर्मसूत्रग्रन्थः हिरण्य-
केशीयः । साम्प्रदायिका हिरण्यकेशिशास्त्रामिमां आपस्तम्बशास्त्रात्प्राग्वाचि-
न्यन्ते, न स्वतन्त्रशास्त्रात् । ग्रन्थोऽयं आपस्तम्बोपधर्मसूत्रप्रतिपादितनव्या-
घनाय परमोपकारकः । तृतीयश्च धर्मसूत्रग्रन्थ आपस्तम्बोपः ।

अस्मिन् सूत्रग्रन्थे वर्णाश्रमधर्माः, यज्ञविशेषाः, राजधर्माः, दण्डविधानम्,
साक्ष्यधर्माः, दायविभागप्रकारः, विवाहप्रकारः, स्त्रीणामधिकाराश्च निरूप्यन्ते ।
एतन्मध्येऽपि धर्मसूत्राणां नामानि ग्रन्थान्तरेषु समुपलभ्यमानानि दृष्टिपथमव-
तरन्ति । तानि तु तत्र तत्रैव परिमर्शनीयानि । ग्रन्थकलेवरवृद्धिभयान्नोऽत्र प्रप-
ञ्च्यन्ते । तद्विषयं वैदिकवाद्यमये कल्पसूत्राणां पदमतीव वैशिष्ट्यमावहति । कल्प-
सूत्राणि हि वैदिककर्मकाण्डमशेषविशेषवर्णनपुरस्मरं परिमण्डयन्ति, तद्रहस्याव-
बोधने चातीव साहाय्यमाचरन्ति ।

इदमत्र बोध्यम्—वेदप्रतिपादिताखिलकर्मप्रतिपत्त्यर्थं ब्राह्मणग्रन्थाना-
मुदयः । ब्राह्मणग्रन्थोपबर्णितानां वस्तुतत्त्वानां विशदीकरणार्थं कल्पसूत्राणामुदयः ।
इति हेतोरेव तेषामपि वेदाङ्गत्वेनाङ्गीकारः । प्राचीनानि कल्पसूत्राणि तु वैदिक-
कर्मकाण्डपरिरक्षणार्थमेव प्रवृत्तानीति सम्भाव्यते । तेषां प्रादुर्भावोऽपि बौद्धमतावि-
र्भावान्तरात् एवेति तर्क्यते । तदनन्तरं वैदिककर्मकाण्डप्रातिगोम्यमालम्बमानस्य
बौद्धसम्प्रदायस्य प्रादुर्भावोत्तेजिनैर्वैदिकधुरन्धरैः प्राक्वनपरम्पराप्राप्तस्य कर्म-
काण्डस्यावहेलनामसहमानंस्तंस्तंस्तद्विदादीकरणार्थमेवैते सूत्रग्रन्थाः प्राणायियन्
इति न दुष्परमूहितुम् विपश्चिन्तामिति दिक् ।

व्याकरणम्

व्याकरणस्य प्रयोजनम्—व्याकरणानि कति ?—पाणिनीय-वाकरणस्य विधयः—कोऽयं पाणिनिर्नाम—का नु खन्धस्य जनपद—पाणिने काङ्-निर्णय—पाणिनेर्दुष्यम्—पाणिनीयाष्टकस्य प्रतिपाद्या विधया—व्याकरण-स्या व ग्रन्था—व्याकरणान्तराणि—भट्टाजिरीक्षित—राजपि भर्तृहरि—पाणिन का यकला—अन्ये व्याकरणपुरन्धरा ।

व्याकरणस्य प्रयोजनम् ८

इह खलु लोकव्यवहारनिर्वहणार्थं भाष्यं जुषते प्रधानभावम् । अन्तरेण भाषा लोका न प्रभवन्ति नैजमाशय प्रकाशयितुम् । अप्रकाशयन्तश्चाशयं कथमिव ते पारयेषु किञ्चिदनुष्ठातुम् । किञ्चिदनुष्ठातुमशशुवता तेषां कृते सकल जगदेवान्धकारमयम्भवेत् । अतएव स्पष्टमावष्ट तत्रभवान् आचार्यप्रवरो दक्षिणमहाभाग—

इदमन्धतम कृत्स्न, जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वय ज्योतिराससार न दीप्यते ॥ इति ॥

भाषयापि तथा पुन सुसंस्कृतया भवितव्यम् परत्राशय सङ्कर्मयितुम् । सुसंस्कृता भाषा च शब्दसाधुत्वमपेक्षते । साधुशब्दा हि प्रयुज्यमाना यथार्थमर्थ-मर्थयन्ति नासाधुशब्दा । साधुशब्दप्रयोगे तु व्याकरणाध्ययन हि प्रधान प्रयोजकम् । न हि व्याकरणज्ञानरहित साधुशब्दान प्रयोक्तु क्षम । उक्तञ्च रामायणे—

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।

बहु व्याहरताग्नेन न किञ्चिदपभाषितम् ॥

इत्यनेन हनुमतो धाग्व्यापारेण तस्य व्याकरणपारङ्गतत्वं ध्वनितं भवति ।^१ नाऽवैव्याकरण साधुशब्दप्रयोगे क्षम, पद्यमिदमित्यपि च सूचयति । आलङ्कारिका अपि च्युतिसंस्कारत्वाख्य षाव्यदोषमाचक्षणास्तत्परिहाराय व्याकरणाध्ययनस्या-तदवश्यकमपूपुपन् । आचार्यो वेङ्कटाध्वरोऽपि अमुमेवार्थं विशदयति स्वकीये पद्ये निम्नाङ्किते—

अस्वीकृतव्याकरणोपघानामपाटव वाचि मुगादमास्ते ।

कस्मिदिच्छुक्ते तु पद कथञ्चित् स्वरं वषु स्विद्यति वेपते च ॥

१ तत्रभवान् वाल्मीकिराह—

दुयेन बृषुषे सीता हनुमान्ङ्कृताम् ।

भस्कारेण यथा हीनो वाचमर्थान्तरङ्गताम् ॥ इति ।

गद्व व्याकरणच्युतिपरिहाराय व्याकरणस्याध्ययनं नितरामावश्यकम् ।

तदित्यं व्याकरणस्य परममहत्त्वमुपपादितमाचार्यैरिति ।

व्याकरणस्य च पुन प्रवृत्तिप्रत्ययाद्यनुशासनेन पदम्बन्धनिर्णयाय तदर्थेनिरारम्भाय च परमोपयोगः । नहि व्याकरणमन्तरा पदपदार्थावबोध सम्बन्ध शक्यते मम्मवितुम् । व्याकरणस्य प्रयोजनजातमुद्दिश्य आचार्यो वरहविरच्येह चानिजमुखेन—'रक्षोहागमलध्वसन्देहा प्रयोजनम् ।' इति । ताग्न्येनानि प्रयोजनान्तरागपि भगवत्पतञ्जलिमुनिपादं प्रपञ्चितानि महाभाष्ये पस्वशाङ्गिके । 'रक्षार्यं वेदानामध्येयम् व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारजो हि सम्बन्धेदान् परिपालयिष्यति वेदार्थं वाष्यदस्यति । ऊह सत्वपि—न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभि-
द्विनवितमिर्वेदमन्त्रा निगदिता ते सावश्य यज्ञयनेन विपरिणमयितव्या । तान्ना-
र्धव्याकरण शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येय व्याकरणम् ।' तत्र रक्षोहाद्योनि^१ तु प्रमुखाणि प्रयोजनानि, आनुपङ्गिकानि चैतराणि । एव चूनि व्याकरणस्य प्रयोजनानि प्रदर्शितानि, विशेषावगति कुतूहलमिस्तु तानि तत्रैवानु-
गम्येषानि ।

तदेतच्च किल व्याकरण 'वृद्धिरावैच्' (१ १. १) इत्यारभ्य 'अ अ' इत्यन्तमष्टाध्यायीमकः शब्दशास्त्रम् पाणिनिमुनिभगवत्पादंरनिवद्धम् । तत्र कात्यायनेन मुनिना वार्तिकमुपन्यस्तम् । तद्वार्तिकोपरि भगवन्पतञ्जलिमुनिपादः महाभाष्यमारचितम् । तदेतत्त्रिमुनि व्याकरण वेदाङ्गत्वेन प्रख्याम् ।^१ व्याकरणा-
न्तराणि तु वेदाङ्गत्वेन नोप्रापन्ते । कुतः ? तेषा लौकिकप्रयोगावबोधमात्रपर्यव-
सानान् ।

व्याकरणानि कति ?

तानीमानि पुनर्व्याकरणानि नव सन्ति, इति रघु-त्रिमुनि-कल्पतरुशार-
लेखेनानुमोदने :—

पेन्द्र चाद्र वानहृत्स्न वीमार शारटाननम् ।

माग्व्यन चादिगल शाकः पाणिनीयकम् ॥

अथे तु व्याकरणानामष्टकत्वमेव निरूपयन्ति । तद्यथा भविष्यपुराणे
शास्त्रे पर्येपि प्रथमाध्याये :—

प्रथम प्राच्येने श्राद्ध, द्वितीयमैन्द्रमुच्यते ।

याम्य प्राक्च नतो रौद्र, वायव्य, वाग्ग तथा ।

माग्नि तथा प्रोक्त्वाष्टम वैष्णव तथा ॥ इत्यादि

१ तदाह प्रदीपकार "नाप्यकारो विवरणकारयान् व्याकरणस्य
माशाप्रयोजनमाह रक्षोहेति"

परवस्तुतस्तु ऐन्द्र-काशकृत्स्ना-आपिशलि-शाकटायन-पाणिनिहृत व्याकरण-
ञ्चेति पञ्चकमेव प्राचीनतम व्याकरणम् ।

पाणिनीयव्याकरणस्य विशेषः

व्याकरणं हि नाम वेदाङ्गेषु प्रधानतममङ्गमिति न तिरोहितं विदुषाम् ।
सर्वेष्वपि व्याकरणेषु पाणिनीयतन्त्रस्यैव लौकिकवैदिकोभयप्रक्रियालङ्कृतत्वाद्
वेदाङ्गत्वं नेतरेषाम् । तद्विद्य पाणिनीयव्याकरणमऽटनिरध्यायं गुंफितत्वाद्वाट्टाध्या-
यीति पदेनापि परिभाष्यते ।

स एष पाणिनिमुनिः अक्षरसमाप्तायाद्द्वारन्य लोकावेदोभयपया सञ्चर-
माणः किमपि व्याकरणान्तरविलक्षणं तन्त्रं प्रणिनाय । यस्मिन् पथि पाणिने
प्राडं न कोऽपि आचार्यः सञ्चचारः । इति हेनोरेव पाणिन्युपज्ञं व्याकरणमिति
व्यपदेशो लब्धावकाशः । एष एव पाणिनिव्याकरणस्य व्याकरणान्तरेभ्यो
विशेषः ।

अस्मिन् सर्वाङ्गरमणीये पाणिनीये विद्यमाने सति व्याकरणान्तरेषु विद्वांसः
कथमिव बद्धादरा भवेयुरिति तानि प्रचारयन्त्यात् सहजगत्या विस्मृतिपथङ्गतानि ।
अत एव वेङ्कटाध्वरो व्याकरणान्तरावेक्षया पाणिनीयव्याकरणस्य समादरणे वीजं
मुनोद्दलयति—“पाणिनिव्याकरणमेव प्रायेणोपाधिकप्रतीतिकारणमिति ।” अत एव
तत्र कृतधियामादरः । वैदिकशब्दानतिरिच्य लौकिकेष्वपि शब्देषु पाणिनिव्याकरण-
मेव प्रकृततम व्यवस्थापकत्वमलङ्करोति । तद्यथा—“शताच्च ठन्यतावशते” इति
पाणिनीयविधिमालम्ब्य ‘शतिक’ इति रूपं भवति आपिशलि-काशकृत्स्नान्या
‘शताच्च ठन्यतावग्रन्थे’ इति सूत्रकरणात् शत्य इति रूपम् । तत्र पाणिन्यनुगृहीत
शब्द सायुरतान्यानुगृहीत इत्युदेति विप्रतिपत्तिः । तत्र—“नियतकालाश्च स्मृतयो
व्यग्रस्थाहेतवः” इति ‘मुनिग्रयमतेनाथत्वे साध्यसाधु प्रविभागः ।’ इति कथ्यट-
महाभागेनान्यथापि समाधानम् । ‘यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं’ मिति वचनादपि च
पाणिनीयस्य प्रमुखं प्रामाण्यमभ्युपेयम् भवति । तथा च यथोत्तरमिति प्रतीकमुपा-
दाय उत्तरातरस्य बहु-शयदाशतत्वादिनि हेतुरपि प्रामाण्येनोपन्यस्तः । एतेनापि
पाणिनीयस्यैवादरास्पदस्य चर्चितम् भवति । इदमत्र प्रतिपत्तव्यं स्वकाले प्रयुक्तान-
नेव शब्दान् लभ्यीकृत्यैव पाणिनिः स्वकीयं व्याकरणं प्रणिनाय । तदनु चादिचिद्वि-
पर्यन्तान् शब्दान् स्वकाले प्रयुक्तानुद्दिश्य कात्यायनो यास्तिबान् रचयामास ।
एकमेव तदनु च भगवान् पतञ्जलिरपि भूयंदृष्टान् शब्दान् साक्षात्कृत्य तदनुगुणं
भाष्यं निरामे । तदेव भरिप्रमुनिभिः प्रवर्तितत्वादेव त्रिमुनि व्याकरणमिति व्याकरण-
व्यवहारः । तस्यैतस्मिन् व्यतिरेकेऽपि व्याकरणस्य पाणिन्युपगतत्वन्तु किलाव्याहृत-

मेवेति । विलमनि च लोकवेदोभयशब्दानुशासनपरत्वात् पाणिनीयमेवीरित्त-
व्याकरणराशिशिरोरत्नायमानमिति ।

अपि च—

अपाक्षमनन्दिभ्य मारवद्विभ्यतोमुञ्चम् ।

अन्तोभमनवदञ्च मत्र सूत्रविदो विट् ॥

इति सूत्रलक्षणं यथा सञ्जापटोति पाणिनीयसूत्रेषु न तथा क्वचिदन्यत्र ।
अस्य सूत्राणि अन्पाक्षगणि, सूत्रगतपदानाञ्च सूत्रान्तरेष्वनुवृत्तिः । न तु प्रति-
सूत्रमनुवृत्तिपदप्रयोगः । संज्ञाश्चापि इत्, कृत्, षट्, लृक्, श्लु, घ, वि, घृ, टि, भ,
इत्येवंविधाः प्रायशः एकाक्षरा अन्पाक्षरा वा प्रणिग्न्दाः । किञ्च यद्यच्छास्त्र-
ममिदृत्वान् कार्यान्तरप्रयोजकं तन्निवर्तकं वा तत्तच्छास्त्रममिदृक्वाण्डे पठितम् ।
यस्य च परत्वेन प्राबन्धमभिप्रेतं तत्परम्नादुदृष्टिद्धुतम् । अहो नु खड्गु बुद्धि-
धेन्लक्ष्यं पाणिनेः । इत्थं पाणिनीयव्याकरणस्योन्वर्षाधायकानि गणनातीतानि
तरवानि । नात्र ग्रन्थभूयस्त्वभिषा तानि निरूपयितुमुत्सहामहे । सोऽयं व्याकरण-
मार्तगडमण्डलावण्डलपदबोमाहः यश-शरीरेण वर्तमानोऽद्यापि कस्य चक्षुष्मनो
हृदयानन्दममन्दं नोपजनयति ।

अथ कोऽयं पाणिनिर्नाम ?

भगवतः पाणिनेराचार्यस्य चरितमद्यापि विद्यते तममावृतम् । कस्मिन् काले
स ममुत्पन्नः, कतमञ्च जनपदमलञ्चकार स्वजनपुत्रा, कुतश्च तस्य तादृशव्याकरण-
विज्ञानसम्पादनपाठवम्, इति निग्निलमपि तत्त्वज्ञानमिदमनुसन्धानमपेक्षते । तदत्र
विदुषा प्रीनये तद्विषयेऽपि किञ्चिन्मात्रमिहोच्यते । तत्र तावन् शिक्षाया 'दाशो-
पुत्रस्य पाणिने' रिति वचनेन गम्यते—यदेव मुनिः बभूवादिचद् दाक्षीनाम्या देव्या
गर्भशुक्तिमूत्रनामणिः । जनकश्चास्य कश्चित् पाणिनो नामा मुनिमत्तमः । तथा च
स्वयमाचार्य, पाणिनाब्दादणि, भ संज्ञाया, प्राप्ते टिलोपे 'गायि-विदयि-केशि-गणि-
पाणिनश्चेति' सूत्रेण निषेधान् पाणिनं शब्दं ध्याकुरुते । तस्यापत्यं पाणिनिः । तदेना-
यना गम्यते यत्कस्माच्चित्पाणिननाम्नो मुनिप्रवरान् दाक्षीनाम्यां देव्यां गृहीतजन्म-
परिग्रहोऽयं पुण्यात्मा महर्षिः पाणिनिरिति निश्चितप्रायम् ।

अथ कोऽस्य जनपदः

पाणिनि. 'तूदीशान्तुरेति' सूत्रे शान्तुर इति कस्यापि स्थानमिदेषस्य
नामेति निदिदेश । जन. मुद्राकमिदमन्युपेत्तं यशचायोऽयं शान्तुरास्यं नगरं विभव-
यापाम । यत्रलु प्रवेण मन्वानर-रत्नाहुर, लहुर, इति अवगदय, मन्प्रति लहुर

इति नाम्ना परिणतम् । तत्रभवान् भाष्यकारश्च पुन शालातुरीयशब्द पाणिनीय-
पर्यायतयाऽसकृत् प्रायुञ्चु । तेनैतत् सम्यक्तया प्रतिपत्तुं शक्यते यदसौ महामेधावी
पश्चिमोत्तरदेशमेव स्वजन्मना समलञ्चकारेति ।

इदञ्च शालातुर^१नाम नगर तक्षशिलाया समीपे वर्तते । स च शालातुरशब्दो-
यमद्यत्वे लङ् इति समाख्यया प्रत्यायते । बंम्बलपुरमण्डलान्तर्गतजहानौरान्ध-
ग्रामसन्निधौ ततो दशक्रीशमितेऽन्तरे चावस्थितो लाहुरश्चाय साम्प्रतिकलाहौर-
नगराद् भिन्न इति त्वेवमथाऽवधार्यते ।

पाणिनिमुनिरयमासीद् बाल्यकालादेव महान् मेधावी प्रदीप्तप्रतिभा-
शाली च । भगवता पतञ्जलिनाऽसौ कविपदेन विभूषित — 'अकीर्तितमाचरित
कविने'ति । अपि च 'प्रमाणभूत आचार्यं दर्भपवित्रपाणि, शुचावकाशे प्राङ्मुख
उपविश्य, महता यत्नेन, प्रणयति स्मेति । तत्र वर्णनापि अनर्थकेन न भवितव्यम्
'किपुनरियता सूत्रेणेति ।' तस्मिन् वर्णसमाम्नायन्तु तत्तीव्रेण तपसा प्रत्यक्षीभूत
साक्षान्महेश्वर एव शब्दविद्यारहस्यप्रकाशनायं पाणिनये समुपदिदेशेति प्रवादस्तु
तस्मिन् सातिशयबद्धध्वजाकाना तत्परमभक्तानामर्थावादमात्र एव ।

एष किल वर्णसमाम्नायस्तु वस्तुतः श्रुगुपज्ञ मूलोद्देशत 'अग्निमीले' इति
ऋग्वेदीयप्रथमध्रुवावेवोपदिष्टो भगवता आदिकविना परमेश्वरेण इति प्रदर्शित-
ञ्चान्यत्र । यत्कालान्तरेणालङ्काररूपेण कविभिर्मनीषिभिर्महेश्वरद्वक्त्रानिना-
द्योत्यनिर्घोररूपेण समासादिताया चतुर्दशसूत्र्या परिणतोऽवधार्यत इति ।

पाणिने कालनिर्णय

महायि पाणिनि यदा भारतभूय स्वजनुपाऽनुजग्राह इत्यन तु विमर्शका अपि
प्रायशो यद्वयमा । ये च य कश्चि काल निरूपयन्ति तेऽपि त युक्तियुक्तवचोभि-
रुपपादयितुं न प्रभव । इतरे कालनिर्णयोपया प्रवर्तमाना अपि साधनसौकर्यमन
याप्य कुण्ठितपिय सन्त मध्य एव विरता । एयमेव कथसात्तितागरोऽपि पाणिने
कालनिर्णये कुत्यायमान इयास्ते । केचन तु २३ीस्तशतकारम्भात् साक्षात्प्रशाद्वर्षा-
त्पूर्वमेवात्र कान सम्भावयन्ति । अपरे २३ीस्ताद्यत साक्षात्सिंहाह्वयतोपि कतिपय-
वर्षपूर्वमत्र कालमात्रं यन्ति । अग्रे च कथामप्येकामयोदाहरन्ति । यत्पुरा
यदा कुण्ठितमति पाणिनि धीगुरवरमुपययंमुपाध्याय विद्याध्ययनार्थमुपाश्रित,
तदा तस्य गतीध्वेन कारयामनेन दादाह्वे स बलवत्सद्वित परमयिष्यण सन्
भगवन्त महेश्वरं तत्र प्रभावेन प्रगाथ समासाद्य च तद्दिव्यकानिनादसमृत्थ वर्णतमा-

१ गणरत्नमहाश्यावपि शालातुर इत्यन्वितम् ।

म्नायं शब्दविद्यारहस्यप्रकाशानार्यमिदं नूतनं पाणिनीयाष्टकं नाम व्याकरणशास्त्रं रचयामामेति । एवं ये कात्यायनममकालभवत्वमाचार्यस्य प्रतिपादयन्ति न तद्युक्तं प्रतिभाति । यतो नहि पाणिनीयसूत्रेषु राक्षो जनमेजयादुत्तरकालभवस्य कस्यापि नाम द्रव्यपयमवनरति । नैतावदेव अपितु परमप्रमिदस्य व्यामसूनोः शुक्म्यापि नाम नोपन्यस्तमुपलभ्यते । तत्र शुक्स्य व्यासापन्यत्रोधिका 'वैव्यासकि.' इति संतामनुश्रुत्य परस्तान् तन्माधनाय कात्यायनेन वरश्चिना 'व्यासवद्वेति' वार्तिकमारब्धम् । तेनतदनुमानुत्तु दु शकम् यत्तदानीं पाणिनिकाले वैव्यासकिवाहृद्वयादिपदानि लोके व्यवहियमाणानि नामन् । इति हेतोरेव पाणिनिः तदानीं तादृशं सूत्रं न जुगुम् । पाणिनिस्तु स्वकालव्यवहृतानेव शब्दान् सूत्रेषु न्यनान्मोदिति । पाणिनिना यन्नोक्तं कदुश्च वा तदेव कात्यायनेन वार्तिकं पूरितं प्रन्यायानं वा । तस्मान् पाणिनेः कात्यायनान् पूर्वकालभवत्वं सूत्रपन्नमेव । पुराणकाशान्पूर्वमपि पाणिनेरिदमेवावलम्बनं यत् पुराणपठितान् बहून् शब्दान् अपाणिनीयान् पञ्चयं. सूत्रं संस्कृतं मुशकानपि न स सञ्चम्कार । अनोपि पुराणकाशात्पूर्वजन्वं पाणिनेरव्याहृतम् । किञ्च स्वैरसञ्चाराः पुराणकर्तारो मह्ययः पाणिनीयानामपि शब्दानामार्यत्वं स्वोक्तुराणा पाणिनीयव्याकरण नाशिभियन् इत्यपि सम्भाष्येत चेत्तदापि तस्य पुराणकालान् प्राचीनत्वं तु दुरपह्लवमेवेति । अतः वैदिकपुराणिककालयोरन्तराल एव कश्चित्पाणिनेः कालः सम्भाव्यते । केचन कालविदः पाणिनेः कालं ग्रीस्तात् प्राक् ७०० वर्षदेशीयः कात्यायनस्य च ग्रीस्तात् ४०० वर्षदेशीय इत्यामनन्ति ।

वरश्च्यपरनामा कात्यायनस्तु पाणिनेरुत्तरकालजान एव । यः किल स्वकात्रे प्रयुक्तप्रयोगानुस्यूतानव्यवहृतपूर्वान् शब्दानुद्दिश्य वार्तिकान् प्रणिनाय । यया ग्लु पुरा पाणिनिकाले—'देवाना प्रिय' इति पदद्वयं अममस्तमेव प्रयुज्यते स्म । तदानीं तेनासमस्तपदेन यज्ञीयपशुरेवावबुध्यते स्म, तदनु कात्यायनकाले समस्तमेकपदीभूतं पशुमाद्दश्यप्रद्योतकतया सूत्रार्यकत्वेन व्यवहृति गतम् । ततो भगवना कात्यायनेन 'देवानाप्रियो मूर्खे' इति वार्तिकं प्रणीतम् । इत्यनेनापि कात्यायनस्यापरजन्वं सूच्यते इति ।

पाणिनेर्वैदुष्यम्

पाणिनेर्विलक्षणं वैदुष्यशेषधिसुपश्लोषयन् तत्रभवान् भाष्यकारो श्याम-
हार 'वृद्धिरार्दजिति' सूत्रभाष्ये—'स प्रमाणभूत आचार्य ...मगता प्रपन्नं शृत्राणि
प्रगपति स्म । तत्र वणैनापि अनयंकेन न भवितव्य किपुनगियमा शृत्रैर्नैति ।' इति
लोकोत्तरमेपाकिनोऽस्य वृद्धिप्रोदिमात्पूर्वकालदर्शिता च शृत्राणि शृत्राणि भवति ।
मोऽयमेवविधालोकिरगुणगरिण्या कस्य वा न ममयां अर्धमगताः पाणिनि —

अज्ञानान्धस्य लास्य शानाञ्जनमलावया ।

चक्षुस्मीश्रित येन तस्मै पाणिनय नम ॥

यस्तुत पाणिनीयव्याकरण सर्वतोमुख सर्वाङ्गपूर्णश्चेत्यत्र नास्ति संशय-
लक्षोऽपि ।

पाणिनीयाष्टकप्रतिपाद्या विषया

पाणिनीयव्याकरणमिदम् अष्टभिरध्यायैरुपनिषद्वत् पाणिनीयाष्टकनाम्ना-
ऽपि प्रसिद्धम् । अत्र हि प्रत्यध्याय चत्वारः पादा अनुस्यूता । व्याकरण हि नाम
प्रकृतिप्रत्ययाद्यनुशासनेन पदपदार्थस्वरूपव्यवस्थापक पुष्पतम शास्त्रम् । व्याश्रियन्ते
व्युत्पाद्यन्ते शब्दा येनेति तद्व्युत्पत्ते । तदेतत्सर्वाङ्गलक्षणपरितृत्वात् पाणिनीय-
मेवेतरव्याकरणमूर्द्धाभिषिक्त विभाष्यते ।

एतत्प्रतिपाद्या विषया सङ्ग्रहेण निम्नपद्येषु समुपसंहृता —

सूत्राणां क्रमविन्यासो हृदिरो मुनिना कृत ।

निरीक्ष्यता सावधान पूर्णञ्च परितुष्यताम् ॥

सज्ञाना परिभाषाणाम् पूर्वाध्याये प्रदर्शनम् ।

समासश्च विभक्त्यर्था द्वितीयाध्यायगोचरा ॥

तृतीये धातुविहिता प्रत्यया सुव्यवस्थिता ।

तुष्यपञ्चमयोश्चता अवशिष्टाश्च ते क्रमात् ॥

षष्ठे प्रकृतकार्याणि प्रायेण दर्शयन्मुनि ।

सप्तमे प्रत्ययस्थानि द्विष्ठानि च यथाक्रमम् ॥

अष्टमे पूर्वचरणे पदकार्यं समासत ।

यान्यसिद्धानि पूर्वत्र त्रिपाद्या तान्यवेशयत् ॥

कृत्वा पूर्णमनोयोग शिष्यप्रियचिकीर्षया ।

पाणिनीयमिदं पाठ्यं गुरुभिः कुरुणाणवै ॥

शब्दाम्बोधिततीर्था चेद् व्याकृत्यधिजिपांसुता ।

पाणिनीयं प्रयत्नेन समभ्यस्य तदर्थिभिः ॥ इति ॥

पाणिने काव्यकला

सुपूहीतनामधेयो भगवान् पाणिनिर्न केवल शब्दशास्त्रपारङ्गत कवित्व-
बलामप्यसौ परमकुशल आसीदिति रायमहाभागेन अमरकौशटीकायामुद्धृतानि
पाणिनिप्रणीतानि कतिपयानि पद्यानि आचार्यस्य कवित्वकलाचातुरीं द्योतयन्ति.—

गतेऽर्द्धराश्रे परिमन्दमन्द गर्जन्ति यत्प्रावृषि कालमेघा ।

अपश्यती यत्समिधेन्दुबिम्बम् तच्छर्वरो गौरिव हृङ्करोति ॥

उपोदराणेण त्रिलोलतारकन् तथा गृहीत शशिना निशामुषम् ।
यया समम्न तिमिराशुक तथा पुरोगपि रागाद् गञ्जितत्र लक्षितम् ॥

विलोक्य सङ्गमे राग पश्चिमाया त्रिवस्वन ।

कृन् कृष्णमुक् प्राच्या नहि नद्यो विनेर्ध्या ॥

अयाससादामुमनिद्यनेजा जनस्य दूरोज्जिनमृत्युभीते ।

उत्पत्तिमद्वस्तु विनाश्यवश्यम् ययाहमिधेरमिवोपवेष्टुम् ॥

शरदि रविरश्मितप्ता विघ्नाणा शोषमतिशयत्पिता । इत्यादि ।

विशिष्य तु काव्यप्रकरणमत्रानुसन्धेयम् । पाणिनिना काव्यद्वय प्रणातम् पाटलविजय जाम्बवीविजयञ्चेति । तत्र स्खलितमालोक्य कचन प्रत्यवतिष्ठन्ते पसस्कारच्युतिदापदुष्टत्वात्नेय पाणिने कृतिरिति सम्भाव्यते । व्याकरणो पञ्चम्यपदेशान्न शब्दाह्वयस्य शाश्वतिकञ्जोतिप सख्यत् सिद्धवाग्विभवस्य कृती तु नाणोरपि च्युतिसस्कारादिदोषस्य सम्भवोऽस्ति । परन्तु रुद्रटप्रणीतकाव्याङ्कुरार टोकाया नेमिसाधुना च्युतिसस्कारदोषोदाहरणप्रसङ्गे— सन्ध्या बधू गृह्य करेणेत्यत्र' गृहीत्वेति वकनघ्ने गृह्येति प्रयोग च्युतिसस्कारदोषदूषित इत्युदाहृतम् । तथा विधोऽव्याकृत प्रयोग शब्दशास्त्रमानण्डमण्डलाखण्डलेन कृत् स्यादिति न बद्धिपद्धतिमारोहति । अत संपा कृति पाणिने नास्त्येवेति निश्चितप्रायम् । मत्यमेतत् चेन्नाम रचनेय न स्यात्पाणिनरिति । परन्तु यदि नाम स्वीक्रियत यद- चनेय पाणिने कृतित्व न व्यभिचरति, तदा तु पाणिनिकृतिबलादेवाऽस्य प्रयागस्य साधुत्वमभ्युपेयमेव । गृह्य-गृहीत्वेति प्रयोगद्वयस्यापि साधुत्व आचार्यानुगृहीतवा देवोन्नेषमिति । न सलु पाणिनीयस्यापाणिनीयत्व यत्नशनेनापि शक्यन सा- यितुम् । तथा सति काव्यधोरनयो पाणिनिकृतिवाङ्गीकारेऽपि न कापि विप्रति- पत्तिरिति । नहि तेजस्तिमिरयो सामानाधिकरण्य सम्भवति । परन्तु मानव निसर्गमुल्लभदोषसद्वेषात् पाणिनिरपि न मुक्न । तदस्याद्भुतप्रतस्य पाणिनेरपि सर्वविद- कृतिमुद्दिश्य दोषोदघात्न नाम कस्य न विस्मयकरम् । तथापि मानव- स्वभावमुल्लभमादिदोषस्यापरिहायत्वमवगमयितुं किञ्चिद्विवात्र प्रमूषणे—

तथा च पदसस्कारपणे 'हरिर्भवति, साधुर्भवति' इत्यत्र विसर्गात् रेफ- नश्च विधायकानुगासनभावात् अध्याकृतत्व दुनिवारमिति । तदवज्ञतोयया दोष- दूष्टय पाणिनेरु- कर्षं न माप्रयापि समपकपयिनु प्रभ्य । माज्यम-शोक्तिगुणमभ्यप्रो मह्यपि क्वचिदरण्ये घ्यानावस्थित व्याघ्रेणात्रान्न त्रयादद्या भौतिक शरीर तत्याज । इति हेनोरेव व्याकरणसम्प्रदाय सम्प्राप्तेव तियो सर्वरनध्याय परिपाचने तन्पुष्पनिधिमुद्दिश्येति ।

पाणिनेरन्यरचना

पाणिनीयाष्टकमतिरिच्य अन्येऽपि—गणपाठः-धातुपाठः-उणादिसूत्रं, फिट्-सूत्रं-शिक्षा-लिङ्गानुशासनम्-परिभाषाप्रभृतयो ग्रन्थाः पाणिनिना विरचिताः । तेषु फिट्सूत्र-लिङ्गानुशासनादीनि तु व्याडिकृतानीति बहव आशेरते ।

व्याकरणस्यान्ये ग्रन्थाः

वाक्यापनवाक्तिवप्रणयनात् प्राक् पाणिनीयाध्ययनाध्यापनस्य सौकर्यनासीत् पुरा । यद्यपि सूत्रवाक्तिवक्दम्बमधिकृत्य विद्वद्धरव्याडिकृतो लक्षकश्लोकमितो ग्रन्थ आसीत् प्राक् । एवमन्यैः कुण्यादिभिराचार्यैर्गुम्फिता वृत्तयोऽप्यासन् तथापि न ते सन्दर्भा व्याकृतितत्त्वबुभुत्सूना परितोषायालमभूवन् । ततो लोकानुजिघृक्षया भगवान् पतञ्जलिः पाणिनीयसूत्रतत्त्वार्थं विशदतया व्याचिरप्रासुः महाभाष्याख्यं बृहद्ग्रन्थरत्नं प्राणीयत् । तदेतस्य भगवतः पतञ्जलेः समयः कालज्ञैः हरीस्तावदतः शनचतुष्टयवर्षपूर्वं सप्तविंशतितमशताब्द्यामवधायन्ते । जननी चास्य विदुषी शोणिकाख्या जन्मभूमिश्च गोनददेशः । सोऽयं गोनददेशः अवधजनपदे गोनडानाम्ना प्रख्यात नगरमित्येके । गोनददेशोऽप्य काश्मीरक्षेत्रे इत्यपरे । अनयोर्द्वयोः पक्षयोः समीचीनस्तु द्वितीय एव । भक्तुं हरिश्चण्डप्रभृतयोऽन्येऽपि विद्वद्गुरन्धरा महाभाष्य-मापहत्य विवृतीः वृत्तिग्रन्थांश्च जपन्त्यरे । चण्डप्रभृतिवत् पतञ्जलिज्ञांती नूनमस्य काश्मीरक्षेत्रे व्यनक्ति ।

भट्टोजिदीक्षितः ।

प्रदश्यन्ते । तथापि तेषु तत्त्वतः पर्यालोच्यमानेषु निष्कृष्टतत्त्वमिदमेवाभानि यदसौ पञ्चद्राविडान्तगतस्तैलङ्गब्राह्मणः कालान्तरेण दाक्षिणात्यैः सहोपनतयनिष्ठ-वरिष्ठमम्पकंविशेषान् कालकृतामन्निकृष्टगुहपरम्परानुरोधेन सारस्वतत्वमुप-लम्बिनः । तथाहि समबलोक्यते भट्टोजिदीक्षितविरचितशब्दकोस्तुभभूमिकायाम्, "निखिलविद्यासम्भारभापुरः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारोपः श्रीमान् भट्टोजि-दीक्षितः कदा कतमं देशमध्युवानेत्यादिकं बहुभिर्निर्णीतम् । अथापि तस्य द्राविड-पञ्चकातिरिक्तत्वे न क्वपि दृष्टनरं हेतुमुत्पश्यामः । प्रत्युत पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डन-स्रग्णेः काशीस्यमहाराष्ट्रजातिममुद्भूतशेषोपाभिघस्य श्रीकृष्णपन्तम्यान्तेवासीनि—

"निविशेषमहं शेषान् शेषकृष्णं गुहं भजे ।
यो मामशेषशेषोक्ति विशिष्येवाध्यजोगपन् ॥
वाग्देवी यम्य जिह्वाप्रे नरीर्ति सदा मुदा ।
भट्टोजिदीक्षितमहं पितृष्वं नौमि मिद्वये ॥"

इत्यनेन रङ्गोजिमदृष्टस्य श्रुता इति वैयाकरणभूषणे कौण्डभट्टेन स्पष्टं प्रनिपादि-तत्वान्, स्वरवैदिकोभयभागयोर्मध्ये विशेषेण ऋक्शागोदाहरणदानाच्च तस्य द्राविडपञ्चमान्भूतता दाक्षिणात्यताञ्च को नु मलु निहोतुमलङ्कर्मणः ।

सौज्यं दीक्षितः पञ्चवारिदात्तमादधिकपोडगतमे वंशमेण्डे समभवन् । सौज्यं मिद्वान्तकौमुदीकारः आद्युषः पञ्चचाशत्तमवपदेशोपे व्यसि भीतिकं शरीरं परित्यज्य सप्रति यशःशरीरेण विलमन् प्रिराजने ।

श्री भट्टोजिदीक्षितविरचिता मिद्वान्तकौमुदीयं सुकलध्याकरणप्रपञ्च-प्रसरे शेषरोभूता अखिलशब्दतन्त्ररत्नमालामध्यमणिरिवानीवरमणोपरदिम-राजिभिरद्यापि पिळमनि दिग्दिगन्तरालमुद्भामयन्ती । स्यान् एवोक्तं किञ्चि-भू-युक्तैः —

कौमुदी यदि कण्ठस्या वृषा भाष्ये परिश्रमः ।

कौमुदी यत्कण्ठस्या वृषा भाष्ये परिश्रमः ॥ इति ।

यद्यपि महामेधाकिनो वैयाकरणाङ्गुलभूतस्य भट्टोजिदीक्षितमहाभागस्य स्वानमनीष मौखशास्त्रि व्याहृतिविद्वन्मण्डले, तथापि दोषताः स्वन्त्रप्रज्ञासु समालोचकास्तद्वनापि विप्रनिपद्यमाना दोषानुद्भावयन्ति । तदपि विदुषां रञ्जनाय दिदमात्रमुदाह्रियते । तद्यथा—

ष्यन्प्रकरण 'त्रिषः सम्माननशालोत्रीकरणयो'इवेति सूत्रस्योदाहरणेषु

भट्टाजिदीक्षितस्य ममयः सृंस्त १९०० मिनांश्वधेयः ।

वाङ्मुल्यापयते,—वञ्चयतीत्यर्थो विहित । अत्र वञ्चयतीतिपदमप्याहृतम्—
‘वृधिवञ्च्यो प्रलम्भने इत्यनेन तरयात्मरूपइतरवानुशासनाद् ‘वञ्चयते’ इत्यस्यैव
साधुत्व न बहिचित् वञ्चयतीत्यस्य । नूनं दीक्षितेनात्र स्मृतिभेद विदेति ।

विञ्च—‘राजन्’ शब्दात्सौ—परत्वाद्गुणधादौर्घं, हृत्प्रयादिलोपस्ततो
नलोप राजा च इति प्रथमाह कौमुदीकार । हृत्प्रय नपुंसप्रकरणे ‘दीर्घाहृत्’
शब्दात्-सौ-इह हृत्प्रयादिशेषे प्रत्ययप्रक्षणेन अमुतिति निवेद्यात्र रत्वाभावे ‘र’
तस्मात्सिद्धत्वात् नान्तरक्षणोपधादीर्घं इति व्युत्क्रममाह । यत् —तत्र राजन् शब्दे
परत्वाद्गुणधादौर्घं पूर्वम्, इहच, हृत्प्रयादिलोप पूर्वमाह तन्मिथोरप्याहृतत्वाद-
ध्याहृतम् । यद्यपि बालमनोरमाहृता यामुदेवदीक्षितेन एतदध्याहृतत्वादपपरि-
जिहीर्षया ‘अकृतव्यूह’परिभाषामालम्ब्य यत्किञ्चिदुक्त तदपि न तोषवरम्,
नागेशेनास्या परिभाषाया निराहृतत्वात् । विञ्च ‘रामा’दित्यत्र जइत्व वाचसाने’
इत्युक्तम् । तत्र तत्त्वबोधिनीहृता बाधित्वेतिशेष इत्युक्तम् । येन नाप्राप्तिन्यायेन
‘अवसाने चत्वे’ जइत्वापवादत्वात् इति सर्माधतम् । तदीप न मनोराम् । ‘लिट् लिट्’
इत्यादौ ‘जइत्व चत्वे’ इत्युल्लेखात् दीक्षितस्य तदभिप्रायाऽभावात् । जइत्व-चत्वे-
इत्यभिप्रायान्तर ध्यापयान्तरन्तु कुचोद्यमेव । इत्यल कदर्थनया । एवविधा भूयस्यो
विप्रतिपत्तयो विभाव्यन्ते । तथापि ता मानवनिर्गमगुलभतयोपनता विदुषा ध्यान
नाहन्ति सविशेषम् । एवविधा विप्रतिपत्तयश्च न मात्रयापि दीक्षितस्य प्रकाण्ड-
पाण्डित्य प्रवर्यमपकर्षयितु प्रभवन्ति इत्यल पल्लवितेन ।

भर्तृहरिः

व्याकरणधुरन्धरेषु विद्वत्पुरन्दरस्य श्री भर्तृहरिमहाभागस्य नामतस्मरण
कस्य सचेतसश्चेतसि मोपजनयेदमन्वानन्दम् । अनेन परमतात्किनेन व्याकरणे
सुवर्णे सौरभमिव दर्शनस्त्व न्यधामि । यत्कृतिमाकलयैव महामहिमशालिभि-
नागेशादिभिर्मञ्जूषादिप्रन्धरत्नानि व्यरचिषत । विदुषा मन प्रीतये तदपि
किञ्चिद्विशोदाह्रियते ।

भर्तृहरिप्रतिपादितेषु नैकेषु सिद्धान्तेषु विवर्तत्वाद-स्फीटवादी तु नितरा
शेखरायमाणी मुने प्रातिभ ज्योतिराविष्कुर्वाणी विलसत ।

तत्र तावद्विवर्तत्वाद । विवर्ता हि नाम अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा । उक्तञ्च—

‘अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदीरित ।’ इति ।

अस्य मयेन हि शब्दब्रह्मण एव रज्ज्वा सर्वरूपेणैव जगद्रूपेण विवर्तं ।
तदुक्त तेन स्वकीये वाक्यपदीये माङ्गलिके पद्ये—

मन्त्रद्रष्टार एव ऋषयो न कर्तारः

ऋषीणां मन्त्रकर्तृत्वमभ्युपगच्छन्तो बहवो विप्रलिपयन्ते तेषां मन्त्रद्रष्टृत्वमधिकृत्य । तद्यथा—‘नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रकृद्भ्यः ।’ [तं० जा० ४।१]

‘अङ्गिरसा मन्त्रकृता मन्त्रकृदनीति’—[वाङ्मय जनाशास्त्रान्] ।

‘यावन्तो मन्त्रकृतः ।’ [आश्विन श्रौतसूत्रम् ३।२।८]

इत्यादीनि भूयानि वचानि प्रमाणात्वेन पुरस्त्रियन्ते । परं याम्बक्य तत्राभिमतम् । याम्बस्तु मन्त्रकृत्त्वमेव मन्त्रद्रष्टृत्वमिष्यमिष्यदिति न ज्ञातु कर्तृत्वम् । मन्त्रकर्तृत्वाङ्गीकारे तु तत्रानुन-व्याधानादि-शेषात्सिद्धौनवारा । जन आह भट्टभास्करः तैत्तिरीयाश्रकनाथे—मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्राणां द्रष्टृभ्यो, दर्शनमेव कर्तृत्वम् इति । एवमेव माधवाचार्योऽपि तैत्तिरीयारण्यके—‘ऋषिरनीन्द्रियायं द्रष्टा मन्त्रकृत् । करोतिरातुरत्र दर्शनाय एवेति प्रथमोपपदत् ।

यास्कस्य वेदव्याख्यानप्रक्रिया

याम्काचार्येण प्रायशो मन्त्रपदान्येव निरुक्ते उदाहरणं वेनोपानाति । मन्त्रगतानामेव पदानां निर्वचनानि व्याख्यानानि च तेन कृतानि । तन्मन्त्रार्थं च क्वचित्, लौकिकानामपि शब्दानां व्याख्यानं प्रयच्छिनत् । तद्यथा गोसांज्ज्याख्याप्रसङ्गे पयःशब्दस्य, तत्रनङ्गान्त्र श्लांशब्दस्यापि निर्वचनं कृतम् । निर्वचनस्यपि याम्बकस्य लिखनात् हृदयङ्गमा च । यथा—

नरकम्—नरकं-नीचैर्गमनम्-नाम्निन् रमन् म्यादमन्वमन्वन्तीति वा ।

नाकम्—कमिति मुचनान तत्रनिषिद्धम् ।

नूपम्—मत्तैर्वा-न्वीर्यैर्वा इति ।

मक्तु—मक्तेर्दुर्घादो भवति कमन्तैर्वा विररोतस्य विरमितो भवति ।

भद्रम्—भद्रनीय भूतानामभिद्रवणीयं भद्रमयतीति ।

जठरम्—जठरमुदर भवति जग्धमस्मिन् घोषते । इति निर्वचनप्रकारः ।

अथ व्याख्याप्रकारः—

निरुक्तस्य व्याख्याप्रकारोऽपि त्रिभन्तीयः—

हिरण्यार्थः ममवत्तन्नाये, भूतस्य ज्ञानं पतिरेकं ज्ञानम् ।

स दाधार पृथिवीं ह्यासुतेसा कर्म देवाय हविषा विभेम ॥

[ऋ० १०।१०१।१]

हिरण्यार्थं. हिरण्यो गर्भोऽन्वेति । हिरण्यं कर्म्यात् ह्रियते ज्ञाप्यमानं वा, ह्रियते जनाग्रतमिति वा, हिरण्यमन भवतीति वा, ह्रियतेर्वा स्यात्प्रेत्या-

कर्मण । अप्रे समभवत् । भूतस्य जात एक एव पति । स दाधार पृथिवीं दिवञ्च ।
सूर्य एव आकर्षणद्वारा पृथिवीं धारयति दिवञ्चेति भाव ।

इय हि यास्कीया वेदव्याख्यासरणि सर्ववैदविद्भिरात्रियमाणा सरण्यन्त-
रेषु सिद्धरायते । यद्यपि पुरातनेषु वेदव्याख्याकारेषु भूयासो मतभेदा अभूवन्
इति यास्काचार्यवचनादेव विज्ञायते, परन्तु कतमो वा मार्ग आश्रयणीय कतमो
वा निराकरणीय इति महती विप्रतिपत्तिरासीद् वेदार्थबुभुत्सूना पुरस्तात् ।
तदेतस्मिन् विविधार्थे ध्यामूढा केचन तु इयद्यावदपि प्रधावन्तो निर्व्याजञ्च
समुदघोषयन् यद् अविस्पष्टार्थत्वात्, अनर्थकत्वात्, विप्रतिपिद्धत्वाच्च वेदार्थ-
प्रयास एव खल्वपार्थ नतरा करणीय इति । परन्तु यास्कोऽत्र प्रत्यवतिष्ठते—
‘नेप स्याणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । पुरुषापराध स भवति ।’ इति ।
पुरुषस्यैव स बुद्धिबलकृतकृतो दोषो यत्तेनार्थो न बुध्यते, न कर्हिचित् श्रुतेरिति ।
तदेवजातीयकान् अश्रद्धयानान् वेदार्थं प्रति विप्रतिपद्यमानान् जनान्, वेदार्थान्
याथातथ्येन प्रत्यापयितुं कामपि सत्सरणिमाविश्चिकीर्षुं परमकारणिक आचार्य
इमा स्वोपज्ञा सरणिं निर्वचननिबन्धनाभाविर्भावयामास । तत्र च सर्वं एव
वेदाभिरुपशिरोमणयं सुतरां श्रद्धयतेतराम् । सेयं निर्वचनरत्मिका सरणि सर्वं
शरणीकरणीयत्यल्लल्लवितेनेति ।

तदेतन्निघण्टुभाष्यभूतं निरुक्ताख्यम् वेदव्याख्यासरणिप्रदर्शकमिव सन्दर्भ-
रत्नम् तत्र भगवान् यास्क आविश्चकार । उक्तञ्च महाभारते मोक्षाध्याये—

स्तुत्वा मा निरिषिष्येति यास्कं श्लघिर्दारधो ।

मत्प्रसादादधो नष्टम् निरुक्तमधिजग्मियान् ॥

अस्य निरुक्तग्रन्थस्य समाप्ती—‘नमः पारस्कराय नमो यास्कार्येति’
ऐतारयोपलम्भेन ज्ञायते यदसौ यास्क पारस्करवेदीय इति । ‘पारस्करप्रभृतीनि
सताया’ मिति सूत्रे पारस्करो देश इत्याह भाष्यकार । वेदार्थमधिष्ठत्य एषा
व्यवस्था विहित्वा यास्केन सा तु निरतिशयमहत्त्वपूर्णा—

‘श्रुतिर्नोऽपि तर्कनोऽपि न तु पृथक्तया मन्त्रा निवृत्तव्या, प्रकरणत एव
व्यवस्था न ह्येषु प्रपञ्चमनुयैरिति अतपसो वा । पौर्वापर्यवित्तु तु खलु
वेदितृषु भूयोविद्युः प्रसक्तयो भवन्ति ।’ संपा व्यवस्था वेदतत्त्वबुभुत्सुभिरवश्य
परिपालनीयेति, निरुक्तं चरितममेनेति ।

वस्तुतो वेदशास्त्रविद्वान्त्रिभाषुभिर्वात्कनोऽपि सम्पत्तधयणीया । तत्र
विद्वान्द्रिभिरा नियमा मन्त्रोपमवधानमहंति ।

१—वेदान्तोपेनेव मन्त्रा व्याख्यातव्या न कश्चिद् यदुच्यते ।

अथर्ववेदीया पदपाठकारा

अथर्ववेदस्य पदपाठोऽपि भूमना अथर्ववेदपदपाठेन सह साजात्य भजते । अत्र अवग्रहरथान्ते शून्यमङ्कितम्भवति । यथा—(5=0) इति ।

छन्द

वेदाङ्गेषु छन्दशास्त्रमतोय गौरवशालि । साङ्गोपाङ्ग हि भगवती श्रुति कामधुम्भवति । इव हि किञ्छन्दशास्त्रं नाम यदलिलकाव्यप्रपञ्चस्य प्रसव-भूमि । वेदस्याऽपि जमरकाव्यत्व समाप्नातम्—‘पश्य देवस्य काव्य न ममार न जीर्यति ।’ इति । तावता श्रुतिरपि छन्दोनिबद्धा काव्यमयी वागित्यभिहित भवति । काव्यन्तु गद्य-पद्य-तदुभयभेदात् त्रिविधम् । वेदाभिध काव्यमपि गद्य-पद्य-तदुभय-भेदात् त्रिविधमेव । तत्पद्यशालिनी ऋग्लक्षणा श्रुतितति छन्दोज्ञानमन्तरा सम्यक् परिदीलयितु न शक्या । अतश्छन्दोज्ञानस्यावश्यकत्वम् । प्रतिपादितञ्च शिक्षायाम्—

‘छन्द पादौ तु वेदस्येति ।’

इति हेतोरेव छन्दशास्त्रस्य द्विविध्य सूत्रित पिङ्गलाचार्ये—लौकिक वदिकञ्चेति ।

छन्दशास्त्रस्यावतरणम्

छन्दशास्त्रस्यावतरणविषये धादवप्रकाशाभिधायी छन्दसूत्रटीकाया समुपश्लोकितम् :—

छन्दोज्ञानमिदं भवाद् भगवतो लेभे सुराणां पतिः,
तस्माद् दुश्च्यवनस्ततः सुरगुरुमण्डव्यनामा ततः ।
माण्डव्यादपि सूर्यस्ततः ऋषिर्यास्कस्ततः पिङ्गल-
स्तस्येदं यशसा गुरोर्भुवि धृतं प्राप्यात्मदाहं कृतम् ॥

यथा वेदवाणी पद्यरिभवा तथैव लोकवाण्यपि । तस्मात् तत्स्वारस्यपरि-
शीलनाय तदुभयविधच्छन्दोज्ञानमपरिहार्यतया सर्वेषां कृते समुपेक्षितव्यं भवति,
इति विभाव्य छन्दोविशेषार्थहृत्वाऽछन्दोग्रन्था विरचिता । परं तेषु सर्वप्रथमतया
पिङ्गलमुनिप्रणियद्धं प्रसिद्धं सूत्रात्मकं, तन्नाम्नेव पिङ्गलसूत्रमिति निखिलविद्वत्स-
मादृतं ग्रन्थरत्नम् मूर्द्धन्यत्वेन बरीर्वति । तदवष्टम्भोदेनरे छन्दोग्रन्था प्रवृत्ता ।

यद्यपि पिङ्गलमुनिना तत्प्राश्नतच्छन्दशास्त्रप्रणेतृणां नामानि सस्मृतानि
स्वीये छन्दसन्दर्भे, परमपत्वे तेषां न षोऽपि सन्दर्भं सुलभोपलभ्य ।

साम्प्रत्युपलभ्यमानेषु छन्दोग्रन्थेषु पिङ्गलाचार्यकृतं पिङ्गलसूत्रमेव
प्राचीनतमं वेदाङ्गावेन स्वीकृतञ्च । न चेदलमत्र र्धदिच्छन्दसामेव विवरण-

मपितु लौकिकच्छन्दमामपि विशदोपदेशः दृतोऽत्र गोक्यते । यद्यपि केचन पिङ्गलाचार्योऽयं पाणिनेरनुज इति प्रतिपादयन्ति, परं कालविदस्तु स्वयं पञ्चमिरेवायं पिङ्गलाचार्य इति व्यवस्थापयन्ति । ग्रन्थस्यास्य सूत्ररूपवादयं सूत्रशाल एव निर्मित इति गमनान्यते । पिङ्गलसूत्रमिदं तावदष्टभिरव्यायंरूपनिबद्धम् । तत्र प्रथमाध्याये मात्रागणनोपदेशः, द्वितीयाध्याये तृतीये च वैदिकच्छन्दानां विवरणम्, आर्यादिगान्धीनादिवृत्तिश्च । पञ्चमे दष्टे च पुनर्द्विगमवृत्त-समवृत्तादिनिर्णयम् । सप्तमे च त्रयोदशाक्षरमितात्पादादारभ्य षड्विंशताक्षरमित्तिपादानां छन्दना परिचयः । अष्टमे च गायत्रस्तरादीनां विशदं वर्णनमुपगुम्भितम् । यद्यपि पिङ्गलसूत्रस्य चतुर्दश टीकाः श्रूयन्ते तथापि तासु हलायुधकृतमृतसञ्जीविनी नाम्नी टीका सुप्रसिद्धा प्रशस्ता च ।

अन्ये छन्दोग्रन्थाः

अन्य प्रसिद्धतमश्छन्दोग्रन्थः वृत्तरत्नाकरो नाम विद्वद्वरकेदारभट्ट-प्रणीतः । प्रसिद्धटीकाकारेण मल्लिनाथेन स्वटीकासु प्रायशो वृत्तरत्नाकरन्यैव लक्षणानि समुल्लिखितानि । अतोऽस्य निर्माणकालः एतस्त्रयोदशशतकानन्तरमेव सम्भाव्यः । अस्य भट्टकेदारस्य जननः शंवागमपारद्वेवा, वादयपगशावतंसो भट्टवरः श्री पेद्वकी नाम महापण्डितः । वृत्तरत्नाकरोऽयं षडव्यायानिबद्धः छन्दशास्त्रसन्दर्भो निखिलत्रिपयालङ्कृतः । विलसन्ति चान्य पञ्चविंशतिटीकानोऽप्यधिराष्टीकाः । तत्र नारायणभट्टकृता सर्वोन्वृष्टेति विदुषा सम्मतिः । नारायणभट्टोऽयं एतस्ते १५४५ तमेऽब्दे विराजने स्मेति विदुषामनुपगमः । सोऽयं वृत्तरत्नाकरोऽधुनाऽखिलेषु वृत्तसन्दर्भेषु प्राधान्येन सनाद्रियमाणो तन्म-प्रचुरप्रचारश्च सञ्चारशीतिः ।

विद्वद्भिस्तन्मादृतः एकोऽपरोऽपि छन्दोमञ्जरी नामा ग्रन्थो विद्वद्वरगङ्गादासप्रणीतो विलसति । अस्य निर्माणकालः अष्टादशशतकाद्या उत्तरार्द्धे षडधिसिर्षायते । ग्रन्थोऽयं षट्स्तवर्कनिबद्धः । ग्रन्थस्यास्याऽष्टौ टीकाः सन्ति । परन्तु तासु चन्द्रशेखरविरचिता श्रेयरापने ।

छन्दशास्त्रस्यान्येऽपि बहवो^१ ग्रन्थाः समुपगम्यन्ते । यथा कविराट्क्षेमेन्द्रकृतः शुद्धतिलकः, हेमचन्द्रकृतः छन्दोऽनुशासनम् इत्यादयः । परस्मिन्नेषु ग्रन्थेषु लौकिकच्छन्दसामेव निरूपणमस्ति न तलु वैदिकच्छन्दसाम् । पिङ्गलसूत्रे तु

१. एतन्मध्येऽपि बहवो ग्रन्थाः छन्दोविषय एव अनुश्रूयन्ते । यथा छन्दोऽनुशासनम्, विदुषानुभव, छन्दोऽनुशासनम्, छन्दःप्रदेशः, छन्दोऽनुशासनम्, श्रुतानुशासनम् प्रमूयः ।

पुनरुच्चारणस्य च्छन्दसा गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीप्रभृतिसमाख्यानां विशदं विवरणं पल्लवितम् । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टविंशत्यक्षरा उष्णिग् । एवमुत्तरोत्तराधिकाक्षरसंवलितानि, अनुष्टुप्बादीनि नैकानि छन्दांसि बोद्धव्यानि । इत्यमेतेभ्यः सप्तच्छन्दोभ्यः तदवान्तरभेदभिन्नानि भूयांसि—अति-जगती-शाक्वरी-अतिशाक्वरी-अष्टि-अत्यष्टि-धृति-अतिधृति-कृति - प्रकृति-विकृति-संस्कृति-अभिकृति-उत्कृति-प्रभृतिसमाख्यानि छन्दांसि सम्भवन्ति । वेदावबोधाय धिजिगामूना छन्दाज्ञानं परमावश्यकम् । [“नहि अविदितायै च्छन्दोदेवताभ्यामगो, वेदायै यायाभ्येनावबोद्धं कल्पते । अजानन् वा तान्येतानि याजयन् वा अध्यापयन् वा पापीयान् भवतीति ।”] तद्विदामादेशः । तस्माद् वेदायैवबोधे छन्दाज्ञानस्यापरि-हायंतया छन्दासो वेदाङ्गत्वमादिष्टं महर्षिभिरिति ।

अयं तर्हि छन्दासा किञ्चिद्विशदं वर्णनं प्रस्तूयते तेषां स्वरूपपरि-ज्ञानाय । छन्दःशब्दोऽयं धृत्पदेनाऽपि व्यपदिश्यते । तत्र ह्रस्व-दीर्घ-मात्राघटिनोऽष्टाक्षरैर्बद्धो वर्णसमूहः पाद उच्यते । एवंविधंस्त्रिभिः पार्श्वघटितं छन्दो गायत्री-त्युच्यते । चतुर्भिः पार्श्वघटितमनुष्टुप्बुच्यते । अस्यां प्राथमिक पादद्वयं उत्तरेण पाद-द्वयेन सह साजात्यं भजते । इदमेव अनुष्टुप्छन्दः कालान्तरेण लौकिकछन्दस्सु लब्धा-दरम् । एवं क्वचिदस्य छन्दासः प्रथमतृतीयपादौ द्वितीयचतुर्थ्याभ्यां ध्यावृत्तौ पक्षे न च्यवेने अनुष्टुप्पूर्वतः पाक्षिणीं वृत्तिमाकलयन्ती । अन्यत्र च क्वचिद् अनुष्टुप्छन्दसु अयमपि नियमो भवति सिध्दिलितः । प्रथमतृतीयपादगतोऽन्यनियमोऽपि च भवति क्वचिन् समवहेलितः । क्वचिच्च पुनः पादचतुष्टयसंबलिनं निरादृतपादकनह्रस्व-दीर्घनियममिदं छन्दोऽनुष्टुप्त्वं न जहाति । तत्र दशाक्षरनिबद्धं, पादचतुष्टयसंबलिनं छन्दो जगतीत्युच्यते । एषादशाक्षरात्मकं पादचतुष्टयप्रणिवद्धं अत्यष्टिष्टुबुच्यते । ऋग्वेदस्य प्रथमं सूक्तं भूपता सजातीयैरेव छन्दाभिः प्रणिवद्धम् । किन्तु सूक्त-नामने सूक्तविरामावबोधनाय विज्ञानीयान्यपि छन्दांसि प्रपुशानि वृश्यन्ते । एवजानीयान्छन्दोऽष्टमन्त्राः कुलशादिरुषा अपि समुल्लस्यन्ते । ते च भूपता गायत्रीछन्दोयुद्धा एव । इति समाप्तच्छन्दोविवरणम् । प्रातिशाख्येषु धैरिक्छन्दा-मपि शिवाद्यैः निरूपणप्रवृत्तं द्रष्टव्यम् । ततो भूपता विज्ञानात्तत्रैव छन्दोऽष्टमन्त्रानि रात्रिभ्योऽप्यभिचरन्ति, तदेव तस्य छन्दासं प्रथमप्रवृत्तरे-र्षोऽयम् । तदेव शान्तु यदुच्यते च्छन्दस्त्वं प्रमुत्तरमन्तु निन्द्याद्विज्ञानां द्वारतच्छन्द-गादेव । तानि धेमानि—

गायत्री-उष्णिक्-पुर उष्णिक्-ऋक्-अनुष्टुम्-बृहती-यद्भक्ति-प्रस्तारपद्भक्ति-
विराज्-त्रिष्टुम्-जगतोत्याख्यानि । इति संक्षेपः ।

ज्योतिषशास्त्रम्

वेदाङ्गेषु ज्योतिषशास्त्रमपि नितरां महत्त्वमावहति । तद्विदं ज्योतिषं
नाम कालविज्ञापकं^१ शास्त्रम् । सुमुहूर्तमनुदृष्य क्रियमाणा यज्ञयागादिक्रियाविशेषाः
फलदाय कल्पन्ते न तु यदृच्छया सम्पाद्यमानाः । तन्मुहूर्तज्ञानञ्च ज्योतिषमन्तरा न
सम्भवति, इति हेनोरेवास्य यज्ञाङ्गत्वं प्रकल्पितं महर्षिभिः । वेदचतुष्टयस्यापि
प्रतिवेदं भिन्नं ज्योतिषशास्त्रमुपलभ्यते । [ऋग्योतिषम्, यजुर्ग्योतिषम्, अथर्व-
ज्योतिषञ्चेति] । तत्र ऋग्योतिषं षट्त्रिंशत्श्लोकैरुपनिबद्धम्, याजुषज्योतिष-
मूनचत्वारिंशत्पद्यैरलङ्कृतम्, आयर्वंज्योतिषञ्च पुनः द्विपष्टपुत्तरदातमितपद्य-
सम्मितम् । अथ एव ज्योतिषग्रन्था उपलभ्यन्ते । सामज्योतिषं तु लुप्तप्रायम् ।
एतेषां प्रणेतृत्वेन तु ऋद्धिचन्महामुनिलङ्गधाचार्यः प्रख्यायते । “वेदाङ्गज्योतिषे शास्त्रे
लगधज्ञानं प्रचक्षत” इति वचनात् । तत्र याजुषज्योतिषस्य सोमाकरविरचिता
टीका, महामहोपाध्याय श्री सुधाकरद्विवेदिविरचितञ्च प्रामाणिकभाष्यं तु साम्प्रतं
मुलभोपलम्भम् ।

ज्योतिषप्रवर्तका महर्षयः

अस्य ज्योतिषशास्त्रस्य साहित्यमनीष विंशदम् । सूर्यपितामहादिप्रोक्ताः
सिद्धान्तग्रन्था, गौरीकालज्ञानकादयो देवग्रन्था, पाराशरीर्जमिनिमूत्रादयः आर्य-
ग्रन्था, आर्यभट्टकृतयजुर्ज्ञातकादयः पौरुषग्रन्था, वैदिकज्योतिषसंहिताप्रभृतयश्चेति
महीयान् साहित्यप्रमरोऽवलोक्यते । शास्त्रञ्चैतन्वन्धप्रयत्नमन्वितम् ।
उक्तञ्च—

सिद्धान्तमंहिताहोराहं स्वन्धप्रयान्मकम् ।

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिषशास्त्रमनुत्तमम् ॥

अस्य वेदाङ्गज्योतिषस्य प्रवर्तका अष्टादश महर्षयः । तद्यथा :—

“सूर्यं पितामहो व्यासो वशिष्ठोऽत्रि पराशर ।

वश्यसो नारदो गगो मरीचिः मनुरङ्गिरा ॥

लामस पोत्रिणश्चैव च्चवनो यवनो भृगुः ।

शौनकोऽष्टादशाश्चैव ज्योतिषशास्त्रप्रवर्तकाः ॥”

१ “वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः काशानुपूर्वां विहिताश्च यज्ञाः ।
तस्मादिह कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिष वेदं न वेद यज्ञान् ॥”

केशवः—ॐस्ते १५०० तमे अर्धे, गृहोनुह-मूर्धनतद-जातकपद्धति-
गृहचालनप्रभृति-एकादशप्रण्यतां प्रणेता श्रीरत्नलक्ष्मणः वैद्यनाथशिष्यः
ग्रहलाभकारस्य गणेशदेवस्य च पिता दक्षिणगोत्रभव नन्दिप्रानदानन्दरव ।

गणेशदेवज्ञः—ॐस्ते १५५० तमे अर्धे ज्योतिषिन्देशवदेवान् प्र-
तायत्रादित्रयोदशप्रण्यप्रणेता ।

— ज्ञानराजः—१५५० तनाब्दनवः पापपुरदास्तन्यः गणितमातृवृत्ति-
धीजभाष्यरचयितुः देवज्ञस्य नृपदेवस्य जननः विद्वन्कुलालंकारनूतः ।

— कमलारुः—ॐस्ते १६५० तमे अर्धे नन्दराज्या विद्वान्तरदरिवेस्य
रचयिता । गोलाशामनिकामो विद्वन्कुलान्तमः प्रगाठपण्डितो नृमिहदेवान्म-
दिवाकर-नोपोनायरंगनाथग्रन्था च ।

— एतदतिरिक्त्वा अन्येऽपि लघुबृहपागशरी-जमिनिमूत्र-भृगुर्नहता-मान-
राजज्ञानर-नाड़ीप्रण्यप्रभृतयः ज्योतिषविषयस्य आप्यग्रन्था अपि समुपगम्यन्ते ।

— एवं बरहमिहिरप्रगते लघुबृहज्जानने कल्याणवर्मणः सारावलिः, दुर्गि-
राजस्य ज्ञानरामरणं, अनन्तस्य ज्ञानकपद्धतिः, नूहरेः ज्ञानरमारः, गणेशस्य
ज्ञानकांशस्य, दिवाकरस्य पञ्चज्ञानकं, बलभद्रस्य होडाग्लनं, गोविन्दस्य होग-
कोम्बुभम् इत्यादयः सांख्यग्रन्थाः प्रसिद्धाः ।

— एवमेव केरलनरप्रतिपादकाः ग्रन्थाः प्रस्तुतानन्दना इत्यग्रन्थाः ; रत्न-
चिन्तामणि-रमन्मामूनमदृशाः रमन्ग्रन्थाः ; ताजिकनूपापद्धतिः, ताजिकनग्रमार्गः,
ताजिकपद्धतिः, ताजिकनो-कपटी इत्यादयो ग्रन्थादेषां अत्रैव रत्नानुरागः ।

प्रसिद्धा आचार्याः

वराहमिहिरः—ज्योतिषशास्त्रन्य प्रसिद्ध आचार्या वराहोमाहरा नाम ।

तत्र भवता वराहमिहिरेण स्वबृहत्संहितायामुद्वृद्धितम्—

‘ज्योतिषशास्त्रमनेकैर्भेदविधेयं स्क्वन्धत्रयोधिष्ठितम् ।’

तत्रैकान्त्र्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते महिता ॥

स्क्वन्धेऽस्मिन् गणिनेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसी ।

होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथित स्क्वन्धस्तृतीयोऽपर ॥’

...ऽयं वराहमिहिरः स्यैस्त ६०० शतकसम्भवः । आदित्यदासात्मजः

अवन्तिरास्तव्यः प्रज्ञाण्डज्योतिष्पण्डितः, प्रसिद्धान्तिका-विवाहपटल-बृहज्जातक-
लेखुजातक-बृहत्संहितादिग्रन्थानां प्रणेता ।

आर्यभट्टस्तु वराहमिहिरात्प्राग्भवः स्यैस्तपश्चमशतकसम्भवः, आर्य-
सिद्धान्तप्रवर्तकः कुसुमपुरवास्तव्यः आर्यभट्टीयस्य प्रणेता । आर्यभट्टीयाख्यो
ग्रन्थः सम्प्रति प्राप्तग्रन्थेषु प्राचीनतमः ।

ब्रह्मगुप्तः—ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य खण्डखाद्यस्य ध्यानग्रहस्य च रचयिता,
गुर्जरश्रीमालीब्राह्मणः, भिनमालनिवासी । श्रीजिष्णुदेवतनूजः । सोऽयमाचार्यः
चापोत्कटयंशीयव्याप्रमुखराजकालिकश्च सम्भाव्यते ।

लल्लाचार्यः—स्यैस्त ७०० तमाब्दसम्भवः । भट्टत्रिविक्रमात्मजः । रत्न-
बोदाख्य धोबृद्धितन्त्रस्य च प्रणेता ।

उपलाचार्यः—स्यैस्त ९५० तमाब्दसम्भवः काश्मीरयो वराहमिहिर-
ग्रन्थानां प्रसिद्धापीडाकारः ।

श्रीपतिः—स्यैस्त १०५० तमेऽब्दे लघ्वजन्मा, सिद्धान्तरोल्लर-धार्मिकोऽपि-
वरणयोः रत्नमाला-जातकपटलस्योश्च प्रणेता, काश्मिरीयो मागदेवामजः ।

भोजदेवः—स्यैस्त ११०० तमेऽब्दे धृतायतारः । राजमृगाङ्कवरणस्य
रचयिता, धाराधिपः, संस्कृतशास्त्रप्रणयी संरक्षकश्च । परन्तु ग्रन्थोऽयं वास्तुतस्तु
भास्करभट्टेन धिराधिग इति दृष्टमिहितः सम्भाव्यते ।

भास्कराचार्यः—स्यैस्ते १११४-१४०० तमाब्दसम्भवः । ज्ञानबोधोऽयम् ।
शिद्धावतारोऽस्मिन्-वरणकुत्रुहस्यैर्ता ग्रहगणितगोलाध्याययोश्च वागनाभास्करस्यै
प्रणेता, काश्मिरीयोऽपि मतेऽस्मिन् । अस्मिन्भारते न्यायदेशे विज्ञानउपनिषद-
निवासी । गणनाप्रणतः । अनीषदिदृष्टुमभवः ।

केशव — १५०० तमे अब्दे, गृहीतुक-मुहूर्ततत्त्व जानकपद्धति गृहचान्नप्रभृति एकादशग्रन्थानां प्रणेता श्रीकमलाकरात्मन वैद्यनाथगिष्य ग्रहलाघवकारस्य गणेशदेवस्य च पिता कौण्डिन्योत्तमव नन्दिग्रामनास्तव्यश्च ।

गणेशदेव — १५५० तमे अब्दे ज्योतिर्विद्वत्केशवदेवान्न ग्रन्थत्रयत्रयोदशग्रन्थप्रणेता ।

ज्ञानराज — १५५० तमाब्दभव पायपुरवास्तव्य गणितमानकूपिका बीजभाष्यरचयितु देवज्ञस्य सूपदेवस्य जनक विद्वत्कुलालकारभूत ।

कमलार — १६५० तमे अब्दे वरजन्ता निदातनत्त्वनिवरन्म्य रचयिता । गालाग्रामनिवासी विद्वत्कुलावतम प्रगाडपण्डितो नृसिंहदत्तामज दिवाकर-गापीनाथरगन्धर्वभ्राता च ।

एतदतिरिक्त्वा अन्येऽपि लघुबृहत्पाराशरी-जैमिनिमूत्र-नृगुणहिता-मान-राजजातर-नाडीग्रन्थप्रभृतय ज्योतिर्विषयिका आर्यप्रथा अपि समुपन्यन्त ।

एव वराहमिहिरप्रणीते लघुबृहज्जातके कल्याणवर्मण सारावलि, टुण्डि राजस्य जानकभरण, अनन्तस्य जातकपद्धति, नूहरे जानकसार, रामस्य जातकालकार, दिवाकरस्य पद्मनाथक, बलभद्रस्य होडारत्न, गाविदस्य हेम-कौस्तुभम् इत्यादयः परंप्रथा प्रतिष्ठा ।

एवमेव केरलजनप्रतिपादका प्रथा प्रश्नज्ञानसूत्राः ब्रह्मप्रथा, रमन्-चितामणि रमलामृतसदृशा रमलप्रथा, ताजिकभूषणपद्धति, तानिकनप्रकार, ताजिकपद्धति, ताजिकनीचकण्ठी इत्यादयो प्रथाश्चापि अत्र लभ्यन्त ।

तत्रभवतो वराहमिहिरस्य कालादनन्तर संहितास्वयस्य संहिताप्रथानां विषयाकारेषु मुहूर्तस्यैव भूयसा प्राधान्यं जातमिति हेनोरेव तत्र परमप्रयोगानां मूलग्रन्थानां संहितास्वय एवान्तर्भावः सञ्जातः । तत्र च लघुवाचस्पतिरचित रत्नकोश, श्रीपतिवृता रत्नमाला, केशवप्रणीत विवाहवृत्तान्त, गाङ्गाधरप्रणीत दिवाहपत्र, नारायणवृत्तो मूहूर्तनाण्ड, रामभट्टोदयट्टिकृतो मुहूर्तचिन्तामणि, विष्टलक्ष्मीक्षितनिबद्ध मूहूर्तमानण्ड इत्यादयो प्रथा सुप्रसिद्धाः ।

गङ्गानाथप्रमथि पल्लु संहितास्य प्रभूतमेव । तत्र आश्विनवामनेन जैन-पुत्रिणा नृपनिजपञ्चानामकर प्रथो व्यरचि । प्रथमाद्य स्वरादयमारोहणार-रामान्यथापि प्रथायते । सूपदासपुरेण च स्वरात्तनामक स्वराग्रम्य अरुो प्रथ प्राणायि ।

ज्योतिर्विद्वत्केशवदेवो रामद्विषगाग्रस्य अतीव महत्त्वम् । तत्र भद्र-

राजकृत हस्तसजीवनमतीव प्रसिद्धम् । एवमन्येऽपि एतद्विषयका भूयांसो ग्रन्था विलसन्ति । ग्रन्थभूयस्त्वभिया तेऽत्र न सगृह्यन्ते इति दिक् ।

गणितशास्त्रम्

गणितशास्त्रं ज्योतिषग्रंथशास्त्रान्तर्गतमेव विभाष्यते । अङ्कगणितं बीज-
गणितञ्चेति द्वयमपि ग्रहविज्ञानास्याङ्गभूतं परिगण्यते । ग्रहतन्त्रस्य प्रसिद्धा
प्रणेनारः—आर्यभट्टो ब्रह्मगुप्तो, भास्कराचार्यश्चेतीमे त्रयो विद्वांस एतच्छास्त्र-
मूर्द्धन्यत्वेन गृह्यन्ते । दशमलवपद्धतिं गणितस्य तदङ्गभूतैव भारतीयानामेवावि-
ष्कृतिः । आर्यभट्टीय गणिताध्याययोः प्रथमो द्वौ भागौ अतीव महत्त्वमायहत् ।
ब्रह्मगुप्ताचार्यस्य ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते, कुट्टकाध्याययोऽपि निरतिशय गौरवालङ्कृतो-
ऽवाभाति । अङ्कगणितविषयको लीलावत्याख्यो ग्रन्थः, भास्कराचार्यस्य सिद्धान्त-
शिरोमण्याख्यसन्दर्भे बीजगणितप्रकरणमतीव प्राज्ञस्त्यमुद्धहति । भास्कराचार्य-
ब्रह्मगुप्तयोः ग्रन्थयोः अङ्कगणिततन्त्रमिदम् एतच्छास्त्रसम्पदं परा कोटिमाटीक-
मानमवधारयते । भारतवर्षे एव शास्त्रमिदं सर्वत्र प्रसृतमिति तत्त्वविदोऽभिमन्यन्ते ।
गणिततन्त्रस्य चरद्वारो घन-ऋण गुण भागाकाराख्या विषयो, वर्ग-घन-वर्गमूल-
घनमूलाख्याश्च पुनः विशेषविषयं ब्रह्मगुप्तभास्कराचार्ययोर्ग्रन्थेषु विशदय्य प्रति-
पादिताः । किञ्च ततो भिन्नपद्धतिविषये, शून्यविषये, त्रैशिकविषये च विधि-
विशेषं प्रदर्शितं । बीजगणितमपि अत्युन्नतं स्थितिमाविष्करोति । उभाव-
प्येतौ आचार्यौ सरलसमीकरणसिद्धान्तमपि भूयसा विवृतवन्तौ । भारतीयबीज-
गणितस्य समृद्धे बहूनि वैदेशिकैरपि प्रशंसा कृता । बह्व्योऽतिविलिष्टा दुरुहाश्च
वर्गसमीकरणसमस्या अपि एषु सन्दर्भेषु प्रसाधिनाः । ज्यामितितन्त्रमपि विशदमति-
चमकारपूर्णपद्धत्या निरूपितम् । ज्यामितिशस्त्रमिदं यज्ञप्रक्रियासु बहुतरं साहाय्य-
माचरति । तद्वर्णनञ्च शतसूत्रेषु सम्पुण्यन्तम् । यज्ञवेदिनिर्माणप्रकारश्च
भूयसा ज्यामितिमालम्ब्यैव प्रवर्तते । अधुनातन पाइयेगोरससिद्धान्तनाम्ना प्रसिद्धं
तत्त्वमपि एषु ग्रन्थेषु प्राक्तनकालादेव निष्पन्नमभूत् । एतत्त्वतीव कौतुकावहं यत्
त्रिकोणमितितन्त्रमपि भारतीयानां परिचितधरमासीदिति । सोऽयं गणितशास्त्र-
प्रपञ्चः, वेदाङ्गभूतं यस्तुतो वेदादेव लक्ष्यप्रमथ इत्यत्र तु न सन्देहावसरः, तथापि
वेदेषु बीजकपेण गणितशास्त्रस्यापि प्रतिपादनं पददृष्टिसरणिमवतरति तन्न कस्य
मनस आह्लादजनकम् । यस्तुतं यथाऽस्माभिरन्यत्र प्रदर्शितं गणितविज्ञानस्य मूलभूतं
एषादारम्य परार्थपयन्तसत्यापरिसंस्थानोपदेशं कियच्चारुतया कृतं उपलभ्यते —

“इमा मे आन इष्ट्वा घेनव सन्तु ,

एषा च दश च, दश च, शतञ्च शतञ्च,

सहस्रञ्च, सहस्रायुतञ्च नियुतञ्च

नियुतञ्च प्रयुतञ्चात्रुदञ्च समुदञ्च मध्यञ्चेतन्तञ्च पराद्वंद्वञ्च...”

[यजूर्वेद]

तदेव गणितशास्त्रस्य मूलभूतः सिद्धान्तः । एवं घन, ऋण, गुण-विभागा-दीनां परिज्ञानमपि वेदमन्त्रेषु सुस्पष्टमुपलभ्यते । सुधीभिस्तत्र-तत्रैव यथाप्रकरणमनु-सन्धेयम् । अत्र तु दिद्मत्रमुदाह्रियते—

“एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च मे...” इत्यादि यजूर्वेदीयाष्टादशतमाऽध्यायस्य चतुर्विंशतिपञ्च-विंशतिमन्त्रयोः गणितसिद्धान्तोल्लेखो दृश्यते । यथा, एकस्मिन् एकयोगेन द्वौ भवतः (१+१=२), द्वयोरेकयोगेन त्रयः सम्पद्यन्ते (२+१=३) । एवमेव त्रिषु द्विसम्मेलनेन (३+२=५) पञ्च जायन्ते । एवमग्रे प्यूह्यम् । तदेव मन्त्र-मुखेनैव गणितसिद्धान्तमूलमुपदिष्टं वेदितव्यम् ।

इत्यमेव रेखागणितस्य बीजम्—

‘इयं वेदिः परो अन्नः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो घृह्यायं वाचः परमं व्योम ॥’

(यजु० अ० २३ म० ६२)

इति संक्षेपः ।

वेदशाखाः

इदानीं वेदानां शाखाविषये विञ्चिदिव विविच्यते । शाखा हि नाम वेद-व्याख्यानरूपा अशेषविशेषविधृतिस्वरूपा ग्रन्था विविधाचार्यैर्महर्षिभिश्च प्रणीताः । समुल्लसन्ति च शाखाविषये बहवो मतभेदाः । तत्रेदन्तया किञ्चिन् निर्धारयितुं तु साधनसामग्रीसौकर्याभावात् निरतिशयं दुष्करम् ।

ऋग्वेदीयशाखा—विषयेऽपि स्थितिः समाना एव । महावंष्याकरणेन भनूर्हरिणा स्वविरचिते वाक्पदीये ग्रन्थे पञ्चदश शाखा. स्वीकृताः, भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये एकविंशतिसंख्याकाः, अणुभाष्योद्धृतस्वन्दपुराणानुसारेण चतुर्विंशतिमिना अन्यद्वच सप्तविंशतिसंख्याकाः । परन्तु ब्रह्मिन्तनोऽप्यधिक-द्वचतुस्त्रिंशद संख्यासन्मिताः शाखा उपलभ्यन्ते । तेषां नामानि अयस्तादृशान्तेः—

१—शाखल-भुङ्गल - गालव - शालीप-पाराशर-बान्धव-शंशर-वाष्पल-बोप्य-अग्निमाडर-जानूक्य-आश्वलायन - शांख्यायन - कौपीतिक - महाकौपीतिक-शाम्बध्य - माण्डूक्य-चह्लू च - पंड्य-उद्दालक-गौतम-शतबलाश-होस्त्रिक-भारद्वाज-ऐतरेय - धशिष्ठ-मुलन-शौनक-आश्वरथ्य - काश्यप-शामन्द-शशाश्व-शौड-काडकना-

रया शाखा इतस्ततः प्रकीर्णा नाममात्रेणैव श्रुतिपथमवतरन्ति ननु नेत्रपथम् । येन ऋषिणा वा शाखा प्रणीता तत्राम्नेव प्रायशः सा शाखा प्रसिद्धा गता । वैदिक-साहित्ये समुपलभ्यमानानामतिप्रसिद्धानां शाखानामेवोत्पत्तेः कृतोऽस्मानि । एतदधिकं अपि सम्भवितुमर्हन्ति ता । विषयोऽयं दुरूहतया किञ्चिदधिकतर-मनुसन्धानमर्हति ।

यजुर्वेदीयशाखा—विषयेऽप्येवमेव मताति वेभिद्यन्ते विदुषाम् । महाभाष्यकारमते एकोत्तरशतमिता शाखा । दिव्यावदानमतेन च पञ्चोत्तरशत-सरयाका । प्रपञ्चहृदयानुसारेण तु षट्त्रिंशदेव शाखा मता । परन्तु निम्ना-ङ्कितानि सप्तदशसरयामितानि नामानि प्रसिद्धतराणि बहुषु ग्रन्थेषु ग्रथितानि दृश्यन्ते । तत्रथा—

माध्यन्दिन-जावाल-बोधेय-कण्व-शापीय-स्थापायनीय-कापार-पौण्ड्रवत्स-आवटिक-परमावटिक-पाराशर्य-बोधेय-वैनेय-औधेय-गालव-वैजव-कात्यायननाम-धेया सप्तदश शाखा नितरा विख्याता । परन्तु सायणाचार्येण आसु पञ्चदश-सरयाका एवाभिमता । वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराण चरणव्यूहेषु अपि पञ्चदश-सरयासम्मिता एव यजुर्वेद-शाखा अङ्गीकृता किञ्चिन्नाममात्रभेदेन । यथा—प्रतिज्ञापरिशिष्टे कण्वस्थाने काण्व, शापीयस्थाने शापेय, स्थापायनीयस्थाने तापायनीय, कापारस्थाने कापेल, पाराशर्यस्थाने पाराशर, वैनेयस्थाने वैनेय, वैजवस्थाने वैजवाय इत्याद्या । एतादृश पाठभेदस्तु प्रायशः सवत्रैव दृष्टिगोचरः । भवेन्नम एव लिपिकराणां मुद्रावराणां वा हस्तलाघवम्, अथवा मौलिको भेद एव वास्तविकः परन्तु वस्तुस्थितिरैवैषा । केषाञ्चित्प्रत्यये—कण्व कठ-पिञ्जुलकठ-जम्भकठ-औदकठ-सपिच्छलकठ-मुद्गलकठ-शुगलकठ-सौभरकठ-भौरसकठ-चञ्चु-कठ-श्रेणकठ-हमलकठ-दौसलकठ-प्रोषकठ इति पञ्चदश शाखा एव यजुर्वेदीया । इति शाखापरम्परायाः प्रसूत अरण्यमिवागम्यो गीर्वाणवाणीवाग्मये । एवमेव कृष्णयजुर्वेदस्य षडशीतिसरयावा शाखा सम्मृता इति । विशेषतो जिज्ञासुभिः शाखाप्रपञ्च तत्र-तत्रैवानुसन्धेयः ।

सामवेदीयशाखा—‘सहस्रवर्त्म’ सामवेद इति महामुनिपाञ्जलि-भगवत्पादानां महाभाष्योक्तिरतिप्रसिद्धा । दिव्यावदानमतेनास्य अशीत्युत्तरशत-सरयाका शाखा । आसु शाखामु क्षेत्र-मधुना द्वादशशाखा एवावशिष्यन्ते इति पञ्चदशसरयाभिमतम् । परन्तु सामशाखावेन प्रसिद्धानि सप्तविंशतिनामानि समूहानि । तादृच—

बीष्म - जैमिनीय - राणायनीय-सायमुष - नैवेय-साद्वेल - वायंगण्य-गीतम-भारुविन - बालविया - शाट्यापनि-रोरविण-कापेय-मासशराव्य-वरुधिष-

शाण्डिल्य - ताण्ड्य-नारक - धात्मक - बान्मीक-शैत्यापक-कोहलीपुत्र-पौष्करमाद-
प्लाक्ष-पद्मसायन-ब्राह्मीकार-भाट्टकृत्यनाम्नः ।

अथर्ववेदीयाः शाखाः—नाम्ना प्रसिद्धाः शाखा यद्यपि अहिर्बुध्न्यमंहिना-
नुनारेण पञ्च एव तथापि ग्रन्थान्तरेषु नवशाखानामुल्लेखः दृग्गोचरोऽस्ति । परन्तु
इनोऽप्यधिकः शाखा अथर्ववेदस्य सन्तीति विद्वान्मन्त्रद्विशेषज्ञाः, विद्वानिमंताकाः
नाः सन्ति इत्युदाहरन्ति । तानां नामानि निम्नाङ्कितानि—

पंप्पलाद - तोद-भोद-जाजल-जलद-ब्रह्मवेद-देवदत्त-चारपवंद्य-दामोदर-
तोतायन - जाबाल-कुनली-ब्रह्मपलादा-त्रिवर्त्तनि - शौचन्द-मौकरमदम्-शाङ्ग-रव-
ज्जवपेयमंजनाः । वेदान्तरशाखावदथर्ववेदीय-शाखाविषयेऽपि विदुषा मनानि
विभिन्नानि विनान्यन्ते । आमां पाठभेदाच्च तादृशमनभेदस्य निदानश्वेतोत्तरीयते ।
तद्यथा ऋचिस्तोदः ऋचिद्दामोद, ऋचिद्दाम्नाः, ऋचिन्तोदः, ऋचिन् विष्णुः
ऋचिन् पंप्पलादः, ऋचिन् देवदत्तः, ऋचिद्देवदत्तः अन्यत्र देवपिः । इत्येव सद्यो-
ज्जो पाठभेदा एव इदमनया निर्णये सन्देहभूयः सञ्जाताः ।

इत्थं शाखाविषयोऽतीव जटिलतां गतः । अत्र निदाने विमृश्यमाने तु इदमेव
प्रतिभानि यन्मुद्रदेशप्रदेशगतगुरुपरम्पर्यमववाञ्छ्य मूलम् । मूलमंहिनोरनतमन्त्र-
स्मृ द्रष्टोः कालान्तरचलितगुरुपरम्परापरिणताः पाठा एव तादृक्स्थैर्बहुपेण विद्वानि
परिवृत्तिञ्च गताः तन्च्छावानुरोधेन च तथैव लक्ष्यप्रचाराः तत्तद्गुरुनाम्नश्च
प्रसिद्धाः सञ्जाताः । तावता संयुक्ता मूलमित्रं वैश्वनी मंशपरश्टकाकीर्णा विद्वानदथ
वान्तरशाखान्निर्णये प्रतिपन्ना वाचस्पत्या महन्विविदं विषादम्यातम् इति ।

वेदानुक्रमणी

वेदार्याम्बोधनेऽनुक्रमणोतामपि महतीयं पदमस्ति । वेदानां रसायनेव
अनुक्रमणोतां प्रवृत्तिः । वेदमन्त्राणां प्रष्टारः के-हे ऋषयोः बभूवुः, मन्त्राणां देवना-
दथ का., छन्दोऽनुवाङ्मननमन्त्राणां विवरणाद्या अनुक्रमणोतां प्रतिपाद्या
नियमाः । भगवता शौनकाचार्येण एतद्विषयका बहो प्रश्नो विरचिताः तथा च
ऋक्मन्त्रानुक्रमणीवृत्तिभूमिशायां पद्मगुरुराष्यः प्राह :-

शौनकीया दशप्रथ्यान्तदा ऋग्वेदगुण्ये ।
आम्बेनुक्रमणीत्याद्याऽछान्दनी देवनी तथा ॥
अनुवाकानुक्रमणी च मूयनानुक्रमणी तथा ।
ऋवसादयोविधाने च बाह्वृजनमेव च ॥
प्रातिशाक्त्यं शौनकीयं स्नानंननमुच्यते ॥

शौनकादिभिः ऋग्वेदरक्षार्यम् अपार्यानुक्रमणी, छन्दोऽनुक्रमणी देवतानुक्रमणी, अनुवासानुक्रमणी सूक्तानुक्रमणी, ऋग्विधान, पादविधान, बृहद्देवता, प्रातिशास्त्र, शौनकस्मृतिश्चेति दश ग्रन्था सम्प्रयिता । इमे दश ग्रन्था सम्प्रति मुद्रिता उपलभ्यन्ते ।

तत्रार्थानुक्रमणी—वशाभिर्मण्डलनिबद्धा, ऋग्वेदीयमन्त्रद्रष्टृणा नामानि तेषां वशावली च वर्णिता । छन्दोऽनुक्रमण्यामपि दशैव मण्डलानि सन्ति । अस्याम् ऋग्वेदीयच्छन्दसा विवरणमस्ति । देवतानुक्रमण्या देवताविचारः—कस्य मन्त्रस्य का देवता । देवताशब्दोऽत्र मन्त्रप्रतिपाद्यविषयवचन इत्यवधेयम् । अनुवासानुक्रमण्या पुन एकोनत्रिंशत् श्लोका सन्ति । एतदनुसारणञ्च सत्या १०५८० सम्मिताऽस्ति । ऋग्वेदस्य शास्त्रसहिताया पञ्चाशीति अनुवाका, १०७० सूक्तानि, २००६ वर्णा, १०४१७ सत्याका मन्त्रा सन्ति । एव सूक्तानुक्रमण्यामृग्वेदसूक्तानां विवरणमस्ति ।

ऋग्विधाने नवतिसदश्लोका, यजुर्विधाने चतुरश्रोतिश्लोका सामविधाने चतुर्विंशतिश्लोका, अथर्वविधाने पञ्चविंशतिश्लोका विद्यन्ते । पादविधाने ऋग्वेदीयशब्दानां सूचा । बृहद्देवतायाम् ऋग्वेदीयदेवतानां विंशति वर्णनमुपलभ्यते ।

एतासु अनुक्रमणिकासु कात्यायनप्रणीता ऋक्सर्वानुक्रमणी उप्वटभाष्या-लङ्कृता पद्मगुरुशिष्यरचितया 'वेदायदीपिका' रयया बृहत्या समेता ररंस्ते १८९६ सम्बत्सरे त्रिद्वारमंडलान्महोदयेन प्रकाशिता । अस्यां प्रायः रामस्तानुक्रमणिका-गणविषयाणां सक्षेपेन विवरणमस्ति । अथर्ववेदस्य 'बृहत्सर्वानुक्रमणी' अपि अति महत्त्वपूर्णा ग्रन्थः । अस्यामथर्ववेदस्य ऋषि-देवता-छन्द-प्रभृतीनाञ्च विनाश-विवेचन-मुपलभ्यते । विशतितमस्य काण्डस्य विवरणं शौनकादिप्रणीताया एकादशपटलात्कृ-तायामाश्वलायनीयानुक्रमण्यामतिपात्रेण कृतप्रवगम्यते । याज्ञिकानां तदेवस्मात्ति-मनोहरभाष्ययुतं कात्यायनप्रणीतं शुक्लजज्ञु सर्वानुक्रमसूत्रं पञ्चभिरध्यायै-र्निबद्धं बरीवसि । यास्कमुनिप्रणीता कृष्णयजुर्वेदीया याजुषसर्वानुक्रमणी अपि कात्यायनानुक्रमणोक्तं प्राक् छन्दोविवरणं प्राधान्येन निदिशति ।

इति अनुक्रमणीनां विवेचनं समाप्तं कृतम् । सविशेषावधोधकृतुहलिभि-स्तु तत्र-तत्रैव यथाप्रदेशमनुसन्धेयम् इति दिक् ।

१ एव यद्यपि काण्डानुक्रमणी तैत्तिरीयमहिताया काण्डविवरणात्मिका, बृहत्सामयजुर्वेदप्रणीता माध्वीयानुक्रमणिका, यस्याम् ऋग्वेदीयानुक्रमण्या प्रधाया विषया गृह्यन्ते । एवमपि अनुक्रमण्या उपलभ्यन्ते भूमस्य परतु ता न महत्त्वपूर्णा ।

प्रातिशाख्यानि

अथेदानो वेदाना प्रातिशाख्यविषये किञ्चिद् विविच्यते । वैदिक ध्याकरा हि प्रातिशाख्यमुच्यते । वैदिकशास्त्राना व्युत्पत्तिव्याप्तनिनिर्वचनस्वरोच्चारणादीना विवेचनपर शास्त्रमिति भाव । वेदाना रक्षार्थमेव प्रातिशाख्याना प्रवृत्ति । वेदाना प्रत्येकशाखामधिष्ठित्य प्रवृत्तत्वाद्धि शास्त्रमिद प्रातिशाख्यस्येनाभिलष्यते, शाखा-शाखा प्रति प्रतिशाख, प्रतिशाखमधिष्ठित्य प्रवृत्तम्प्रातिशाख्यमिति तद्व्युत्पत्त । परमेनद् व्युत्पत्तिबलादनुमीयते । यावत्त्य शाखास्तावन्ति प्रातिशाख्यानि अपञ्चने । शाखा पुन ११३० सर्यामिता, परन्वेतावन्ति प्रातिशाख्यानि नोपलभ्यन् । सम्प्रति तेषु षट्सत्याकान्येव प्राप्यन्ते । अन्यानि लुप्तानि विलेपनुमीयते ।

प्रातिशाख्याना पर्यालोचनेन ज्ञायते षट् वैदिकशास्त्राना व्याकरणप्रशिक्षा-प्रदर्शन हि तेषा मुख्य प्रयोजनम् । प्रातिशाख्याना प्रतिपाद्यविषया प्राचीनग्रन्थानुसारेण निम्नाङ्किता प्रतीयन्ते—वर्णसमाम्नाय, स्वरव्यञ्जनाना गणना, तदुच्चारणविषयश्च, अक्षरविभक्त्यादिसन्धिप्रभृतय प्रगृह्यादिसज्ञा, पदविभागनियनास्तदपवादनियमाश्च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदा आख्यातम्बरा, पदपाठवर्णोच्चारणनियमा विविच्यन्ते । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये पञ्चट्टापाठादिभेदा प्रदश्यन्ते । यस्तुतो विमृश्यमानेऽन्यान्ये यत्प्रातिशाख्य हि नाम वेदशास्त्राना बाह्यपरिचरित-सन्धिव्यवधानिप्रतिपादक शास्त्रम् ।

ऋक्सप्रातिशाख्यम्—इद पापदसूत्रनाम्नापि प्रसिद्धम् । त्रिभिरध्यायैरुपनि-द्वद्धम् अष्टादशपटलैश्च सञ्चितम् । एतेन च चतुर्विधस्य व्याकरणम् । यनु शुक्लप्रातिशाख्यञ्च अष्टभिरध्यायैर्गुम्फितम् उच्चर्याचास्य 'नातमोद' नाप्य-विभूषित षान्यायनमुनिप्रणीतञ्च । चतुर्भिरध्यायैरुपनिबद्ध त्रिरत्नभाष्यमवन्ति चतुर्विधस्यध्यायैरुपनिबद्ध तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् । पुष्पयिप्रणीतमेरुमण्डत् पुष्प-सूत्राय सामप्रातिशाख्य दशप्रपाठकं एकादशरङ्गिङ्काभिश्च प्रणिबद्धम् अनुना मुद्रितमुपलभ्यते । यत्र विशिष्य सामगानविवरणमस्ति । शौनकविरचिता स्मृति-रपि मुद्रितास्ति ।

सामप्रातिशाख्ये साम्नो विविधगीताना प्रश्लेष विश्लेष-बृद्ध-अष्टौ-श्चावचकृष्टाकृष्टसकृष्टादिस्वरोच्चारणकृतभेदाना विवेचनम् ।

उपलभ्यमानेषु षट्प्रातिशाख्येषु ऋक्सप्रातिशाख्य हि प्रधानतमम् । तन्नेन विद्वद्भरमेवसमूहेण महोदयेन सस्कृतापरंजमंनटिष्यणीभि समेन १८६९ एस्नाग्दे मुद्रापितम् । श्रेञ्चभाषायामपि ए० एनिपरमहोदयेन १८५३ एस्तेग्दे प्रकाशितम् ।

शुक्लयजु प्रातिशाख्यम्—अष्टाध्यायैर्निबद्धम् भगवता कात्यायनेन प्रणी-
तम् । उष्वटभाष्यसमेतमिदं षट्खण्डेषु काश्या प्रकाशितम् ।

एवं प्रातिशाख्यसाहित्यप्रसरो बृहत्तरो विद्यते तेषां मुख्यप्रयोजनत्वेन
विविच्यमाने वैदिकस्वराणां, छन्दसां, मन्त्रोच्चारणप्रमत्स्य शब्दसाधुत्वासाधुत्वा-
यबोधस्य प्रतियावधारणनियमविवेचनमेव केवलं विभाव्यते । वेदार्यानां यथार्थतया-
यबोधनाय प्रातिशाख्यज्ञानं परमावश्यकम् ।

बृहद्देवता

वैदिकसाहित्याबलोकनेन यद्यपि अवगम्यते यद् वेदस्य प्रत्येकशालामा उच्यते
विभिन्ना एव बृहद्देवतायाः ग्रन्थाः आसन् पुरा परन्तु अधुना तु केवलमेक
एवायं ग्रन्थ उपलभ्यते ग्रन्थान्तराणि तु विलीनानि महतोऽस्य करालकालचक्रस्य
चन्द्रमणवशागतानि । ऋग्वेदीयेषु बृहद्देवता शाखाद्वयसम्भिन्ना विभाव्यते ।
इयञ्च शाकलशाखा-सम्बन्धिनी । यतः शाकलसहिताया कतिपयसूक्तानामत्रो-
त्प्लेख एव नास्तीति कतिपयवेदज्ञानामवधारणा । एतादृशसप्तत्रिंशत्सूक्तानामुल्ले-
खोऽस्ति यानि शाकलसहिताया न सन्ति । अस्या बृहद्देवताया ऋग्वेदीयदशम-
मण्डलस्य 'युत्तरशतसूक्तानामनन्तरं 'ब्रह्मज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्' इति मन्त्रादार-
म्भभाष्ये 'नकुलसूक्तं' शाकलशाखाया नास्ति, नापि बाष्कलसहिताया अनु-
प्रमण्यमानुपलभ्यते । एवमेव बृहद्देवताया (३।११८-११९) यदुल्लिखितं, 'ऋग्वेदीय
१।७३ सूक्तेभ्योऽनन्तरं दशाश्विसूक्तानि सन्ति । येषां प्रथमा ऋक्—'शश्वद्वि-
धाम्' इत्याद्यस्ति, तदनन्तरं सौपर्णसूक्तम् ।' इति । परन्तव्यं त्रम न शाकलसहितायां
नापि बाष्कलसहिताया दृश्यते । 'शश्वद्विधाम्' एव मन्त्रो नोपलभ्यते, आश्व-
लायनश्रौतसूत्रेषु नापि शाकलस्यायनश्रौतसूत्रेषु । अत एव तत्प्रतीयते यदियं बृहद्देवता
ऋग्वेदीयमाण्डूक्यशाखासम्बन्धिना इति नैकवेदज्ञानामभिमतम् । एव सति अपि
शाकलसहिताया अधिकांशतया देवताज्ञानं अनया बृहद्देवतया सम्पद्यत एवेत्यत्र
न कोऽपि सन्देहलक्ष्य इति ।

अयेदानां बृहद्देवताप्रतिपादितदेवतानां एकं प्रयोजनञ्च किञ्चिच्चिन्तयित्वा
यथार्थस्वरूपावबोधनार्थम् । बृहद्देवता हि नाम मन्त्रदेवताप्रतिपादको बृहद्ग्रन्थः ।
देवता तु मन्त्रप्रतिपादो विषयः, 'या संनोच्यते सा देवतेति सत्त्वक्षणात् । यद्यपि
वेदे गणनानोक्ता देवता सामुल्लसन्ति तथापि इन्द्राग्निसोमाग्न्यदेवतानां तत्र प्राचुर्यं-
भवलभ्यते । तत्रापि इन्द्राग्निरित्येतयोस्तथोच्यते बाह्वृष्यम् ।

यावन्तो मन्त्रा इन्द्राग्निदेवताया तावन्त एव प्रायश अन्य सामन्तदेवताया
मन्त्रा । वेदेषु इन्द्रदेवतायाणां मन्त्राणां सत्या प्रायश षट्साहस्रमिता । अग्निदेवता-

कानाञ्च सार्द्धद्विसहस्रमिता । इत्यनेन अनयोर्देवताद्वययोर्महत्त्वं सूच्यते । साम-
वेदस्य पूर्वाद्धै प्रथमकाण्डे अग्निदेवताकाः मन्त्राः चतुर्दशोत्तरशत (११४) संख्याकाः ।
अत एवेदं 'आग्नेयपर्व' इति नाम्नाऽऽम्नायते । द्वितीये काण्डे इन्द्रदेवताका मन्त्राः
शतत्रयाधिकद्विपञ्चाशत्संख्यामिताः । एतद् ऐन्द्रपर्वनाम्ना गीयते । तृतीये काण्डे
च सोमदेवताका मन्त्रा एकोनविंशत्युत्तरशतमिताः इदञ्च पवमानपर्वनाम्ना स्मर्यते ।
ऋग्वेदस्य नवमं मण्डलं तु भूम्ना सोमदेवतात्मकमेव । मन्त्यामहे एषां त्रयाणां
देवतानां स्वरूपविवेचनेन देवतान्तराणामपि स्वरूपप्रतिपत्तिः सुनरां मुकरा
भवेदिति ।--

// तत्र तावदग्निदेवता—ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य प्रथमं सूक्तमग्निदेवता-
कर्त्तव्यान् 'आग्नेय' सूक्तमुच्यते । अग्निः कस्मादग्रणीर्भवतीति । यः कोऽपि अग्रणीः
स एव अग्निर्भवितुमर्हतीति तद्व्युत्पत्तिलन्योऽयं । परमेश्वरः, नेता, राजा, गुरुः,
अग्निः, सूर्यः, विद्युद्, आत्मा वेति भावः । सोऽग्रमग्निः बंश्वानरः, धनञ्जयः,
जातवेदाः, तनूनपात्, रोहिताश्वः, हिरण्यरेताः, सप्ताक्षिः, सप्तजिह्वः, सर्वदेवमुखः,
वीनिहोत्रः, चित्रभानुः, सहस्रजिद्, इत्यादिभिर्विशेषणैर्विशिष्यते अग्नेर्विविधस्वरूपाणि
द्योतयद्भिः । एवमेवाग्निः क्वचित् होता, दूतः, हव्यवाहनः, धान्तकर्मा, आदिपदंरपि
व्यपदिष्टः । तानीमानि विशेषणानि यथाप्रकरणं तात्पर्यं विषयीभूतायं मनुसन्धीय-
मानानि इष्टार्थं सत्यायं चोद्धमन्ति । तदेवंप्रिया त्रिमूष्यमानार्थका मन्त्राः
क्वचित्सत्त्वज्ञानं, क्वचिद्विज्ञानं, अन्यत्र सामाजिकं, आर्थिकं, राजनीतिकं, भौतिकं,
अपरग्राह्यात्मिकं, धार्मिकं तत्त्वं प्रन्युपस्थापयन्तः सार्यकतां भजन्ते । 'निरर्थका
मन्त्रा' इत्याद्याः कौत्सप्रभृतीनां गमोपजृम्भिता उक्तयश्च स्वयमेव परिहृता
भवन्ति इति ।

इन्द्रो हि नाम वैदिकसाहित्यस्य अतितरां वैशिष्ट्यमम्पन्ना देवता ।
अस्मिन् खलु देवताप्रपञ्चे इन्द्र एव सर्वाधिकतया देवतान्वेन मन्त्रान् अपि करोति ।
महान्, मनस्वान्, विभुः, विश्ववेदाः, देवतमः, पितृन्म, स्वरोचिः, अमर्त्यः, सप्त-
रदिमः, धर्मकृत्, अनपच्युत्, वज्रवाहः, इत्यादिभिर्विशेषणैर्विशिष्यते । तानीमानि
विशेषणानि इन्द्रस्य कर्माणि प्रभावाश्च बहुशो वर्णयन्ति । उक्तञ्च बृहदेवता-
याम् :—

'संयुज्य तपसात्मानं'मन्द्रं विगन्महृदुः ।
अदृश्यन् मुहूर्त्तं दिवि च द्योमिन्ने चेह ध ॥
तमिन्द्रमिति मत्वा तु र्दंत्यो भोमपराश्रमो ।
धुनिदश्च क्षुमुर्दिचोभावायुषावभिपेतुः ।

विदित्वा स तपोर्भाषमृषिं पाप चिकीर्षतो ।

‘यो जात’ इति सूक्तेन कर्माण्येन्द्राण्यकीर्त्तयत् ॥

‘महद्देयता ४।६६ ६८

ऋग्वेदस्य द्वितीयानुवाके विलसन्ति एकादश सूक्तानि । तत्रेदं ‘यो जात’ इति षड्चदशचं प्रथमं गात्संमदं त्रैष्टुभञ्च ‘ऐन्द्र’ सूक्तम् । तत्र इन्द्रस्यैव यत् स्वरूपं समाग्नातम्, तेनैतदनुभातुं सुतरां सुकरम् यदिन्द्र एवास्ति परमात्मा, आत्मा, राजा, विद्युत्, सर्वशक्तिसम्पन्नश्च । तथैव चंभिमन्त्रलिङ्गं ज्ञायते । तथाहि .—

य इन्द्र १ प्रथमो मनस्वी क्रतुना कर्मणा देवान् दिव्यशक्तियुक्तान् पदार्थान् पर्यभूषयत् । शूष्मात् स्वबलात् छावापृथिव्यौ अन्यसेताम् (भ्यस-भयवेपनयो इति नैरुक्ता) अवेपेतामिति यावत् । एतादृशस्य तृष्णस्य शक्तिपुञ्जस्य मह्ना महत्त्वेन यो युक्त स इन्द्र ॥ १ ॥

यो व्यथमानां पृथिवीं दृढामकरोत्, यः प्रकुपितान् कोपाग्निप्रज्वलितान् पर्वतान् अरण्यान् निममितानकरोत्, यश्चान्तरिक्षञ्च निर्ममे, स इन्द्रं नान्यं । इत्यादिवर्णनेन, अध्यात्मिकपक्षे इन्द्रं परमात्मा अत्मा वा, आधिभौतिकपक्षे इन्द्रो राजा राष्ट्रपतिर्वा, आधिदैविकपक्षे इन्द्रो विद्युत्, सूर्यो वाऽग्निर्वा इति गम्यते । एवञ्चिदृशाऽवलोकनेन यथाप्रकरणं तत्तत्तात्पर्येणैव यदि ते ते मन्त्रा व्याख्याता स्पुर्त्सहि सकलोग्निं प्रत्यूहव्यूहो विलय गतो भवेत् ।

अपि च आधिदैविकमप्यर्थं विज्ञापयति

‘य सप्तरश्मिं क्षुषभं तुविष्मान्’ इत्यादिमन्त्रे—

य सप्तरश्मिं सप्तसख्याका रश्मयो यस्य (सूर्यं सङ्केतयति) तुविष्मान् धलवान् सतवे प्रसरणाय सप्त सिन्धून् अवसृष्टवान्, स इन्द्रं सूर्यं इति भावः । तदेव आधिभौतिकोऽथ ।

एवमेवासौ इन्द्र, अमुरहा, सुवीर, सजित्वान, पुरन्दर, वाजिनीवसु, सेनानी, रथीतम, अमितीजा, सुबेदा, विश्वपति, वसुपति, गोपति, भद्रकृत् प्रभृतिभिः पर्वरपि समाग्नातो वैदे, सस्तुतश्च । यदि एषां पदानां व्याकृतं निर्वचनोपनतं प्रकरणमदिसमवधानपुरस्सरं व्याख्यानं भवेत्सहि वेदार्यंरहस्यं प्रकटितं स्याद् इति वेदविदामाज्ञाय ।

अथापरा विशिष्टा देवता सोमः—इन्द्राग्निदेवताकान् मन्त्रान् विहाय सोमदेवतायां यावन्तो मन्त्रा उपलभ्यन्ते न तावन्तं अन्यदेवताकाः । सोऽयं सोमो

१. ‘इदं इति परमं शक्यं भवति य स इन्द्रं समर्थं परमात्मा आत्मा वा ।’

विविधरूपेण स्मर्यते । क्वचिद्द्वोरुघ्रांपनिः, इन्द्रुः, पीयूषं, पवमानः, राजा, प्रजापतिः, विष्णुः, वायुः, वर्णः, यशः, हविः, वीर्यम्, दुग्धं, पुमान् वै सोमः, सुवर्णम्, इत्यादिपदैरिति । सर्वाणामानि विशेषणानि सोमस्य गुणविशेषाद्वोधकानि । सोमदेवताकामन्त्रा अपि तत्तद्गुणविशेषमनुसन्धायैव यथाप्रकरणं व्याख्याताः नूनं कौतूहलकरानयानुद्धमेपुरित्यत्र नास्त्येव सन्देहलवोऽपि ।

सोमशब्दः क्वचित् सोमवल्लोमनिघण्टे, क्वचिदिन्द्रुं वीर्यञ्च । सोम-लताविषये, सोमपानविषये, मनानि बहुरं निघण्टे । केचिन्लता अपरे सुरां, सुरामवं, द्राक्षासवं, शौण्ड्रमामवं, आमलकीरसं, माध्वीकञ्च मग्यन्ते । तदिदन्त्या तु क्वचिदपि वक्तुं न शक्नोति । पारसोकाः सोमं हजमा इति वदन्ति । अन्ये सोमं ओम्नामसहितं सोमं, ब्रह्मज्ञानं सोमं प्राप्यापयन्ति । आयुर्वेदावलोकनेन ज्ञायते सोममंजिका ओषधिरप्यासीत् । यथा सोमापरपर्यायं चन्द्र प्रतिपक्षं वर्द्धने क्षयति द्वितीये तथैव सोमलताऽपि । चन्द्रकलानुसारं सोमलताऽपि प्रभेग उपचयं यानि तनोऽपचयम् । सोमलतायादश्च भूयमी प्रशंसा श्रूयते । परन्तु सम्प्रति तन्व-रूपनिर्धारणं प्रति सर्वेऽपि वाच्यमा इति महद्विषयादस्यानम् ।

का नाम खलु देवता कथं वा तस्याः परिज्ञानम् ?

देवतायाः स्वरूपं किं, कस्य मन्त्रस्य वा देवता ? इत्यस्य परिज्ञानं वा कथं स्यात् ? इत्यत्र बृहद्देवता प्राहः—

‘अर्यमिच्छन्नृषिर्देवं यं यमाहायमस्त्विति ।

प्रापान्येन स्तुवन् भक्त्या मन्त्रस्तद्देव एव सः ॥ ६ ॥

अपि च—

प्रत्यक्षं देवता-नाम यस्मिन्मन्त्रेऽभिधीयते ।

तामेव देवतां विद्यान्मन्त्रे रक्षणसम्पदा ॥ ११ ॥

तस्मात्तु देवता नाम्ना मन्त्रे मन्त्रे प्रयोगविन् ।

वहृत्वमभिधानञ्च प्रयत्नेनोपश्रयेत् ॥ १२ ॥ इति ।

ये केचन पुनरनादिपदेवतारः मन्त्राः तैर्ऽपि रक्षणप्रकरणान्वात्मन्पूह्या, ननु क्वचित् स्वानन्वयेण प्रकल्पनीया । अथ्यरस्याप्रसङ्गान् । यजुर्वेदेऽपि देवताना निर्देशः कृतः—

‘अग्निर्देवता यानो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता यमवो देवता रथो देवतारिन्धो देवता भरतो देवता विद्वा देवा देवता बृहस्पतिर्द्वेनेन्द्रो देवता वरुणो देवता । (यजु० २४।२०) ॥

इति यद्यपि इमा विभिन्ना देवताः श्रूयन्ते तथापि सर्वा अमो एकं सर्व-
भूतेषु गूढं देवं परमेश्वरमेव सूचयन्ति । उक्तञ्च सायणेनाऽपि :—

“तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते ।” इति । यद्यपि देवतास्वरूप-
मुद्दिश्य बहुभिर्बहुधा प्रपञ्चितम्, अनेके च एतद्विषयका ग्रन्था अपि विरचिताः;
तथापि मुख्यत्वं यादृशमत्र बृहद्देवताया, निरुक्तघटितदेवतकाण्डस्य च, न तथा-
विधमन्यस्य षस्यचिद् ग्रन्थस्य । निरुक्तकारेण देवतानां प्रविध्यं स्वीकृतम्
पृथिव्यन्तरिक्षयोः स्थानीयत्वेन । तत्र पृथिवीस्थानीया देवता अग्निः, अन्तरिक्षस्था-
नीया इन्द्रो वामुश्च । छुरस्थानीया च सूर्यः । परन्तु बृहद्देवतायां तु एक एव महा-
देवता परमेश्वरः स्वीकृतः प्राधान्येन । यद्यपि ग्रन्थान्तरैः सह देवताविषये विध-
मानेऽपि भेदे, अन्ततो महादेवतालक्षणे परमेश्वर एव सर्वेषां पर्यवसानात् सर्वेऽपि
तादृशा भेदाः खण्ड्यायन्ते इति न कश्चिद्विरोधः ।

सोऽयं बृहद्देवतास्यो ग्रन्थः शौनकापि विरचितः । इतिवृत्तविद्भिः अस्या
निर्माणकालः ई. स. पूर्व ४०० वर्षमितो निर्धारितः । एष ग्रन्थोऽनीव प्राचीनः ।
प्राचीनेषु ग्रन्थेषु चास्योत्पत्तौ बहून् दृक्पर्यं याति । ऋग्वेदस्य (५।६।११) स्कन्द-
भाष्ये बृहद्देवतान्तर्गतमाख्यानमुद्धृतम् । एवं उद्गीयभाष्येऽपि (१०।७।१९)
बृहद्देवतायाः (७।१०९) पाठः समुद्धृतोऽवलोक्यते । ऋग्वेदस्य (१०।१९.१)
उद्गीयभाष्येऽपि बृहद्देवताया जल्लेखः । वेङ्कटमाधवेनापि स्वकीये ऋग्वेदभाष्ये
बृहद्देवताया उद्धरणमनेकवारं कृतम् । दुर्गाचार्यमहाभागेनापि स्वकीयनिवृत्त-
(१।१।) भाष्ये बृहद्देवता समुद्धृता । अपि च उच्चटाचार्येणापि स्वभाष्ये बृहद्देवता
संस्मृता । तदेतत्सर्वं बृहद्देवताया प्राचीनत्वं सुतरा प्रमाणयति । यद्यपि प्रायशः
विद्वद्भूमिकेडानलमुद्रितप्रथमशालाया एवोद्धरणानि भूरिशः विलोक्यन्ते तथापि
उभयशालायाः श्लोका अपि उद्धृताः सन्ति—तद्यथा :—

‘महानामन्य ऋचो गुह्यास्ताश्चन्द्रचादच वै वदेत् ।

सहस्रयुगपर्यन्तं अहर्ब्राह्मि स राध्यते ॥ (८.१८)

बृहद्देवतायाम्, औपमन्यव-याग्य-शाक्पूणि-रथीतरादिबहूनामूषीणानावा-
र्याणाञ्च नामानि समुद्धृतानि विलसन्ति ।

बृहद्देवताया न केवलं देवतयादत्तस्वमेव विवेचितमपितु प्रसङ्गानुवृत्तः
वृत्तौ महत्त्वपूर्णं विषयं विद्यते । कतिपयानि भगोद्धारणि आख्यायान्यपि
अङ्कितानि सन्ति ।

बृहद्देवताया एव उद्घोषः “न प्रत्यक्षमनयेरस्ति मन्त्रम्” मन्त्रामहे,
परिपूर्णसत्यता विभक्ति । ऋषि-शुन्दो-देवताविनियोगमनभिज्ञाय मन्त्राध्यापकस्य
पापीयस्त्वं प्रतिपादितम् :—

‘अविदिन्वा ऋषि छन्दो देवन्वं योगमेव च ।
योऽध्यापयेत् जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥’

चतुर्ध्वंष्येतेषु देवनापरिज्ञानमन्वावश्यकम् ।

‘वेदिनव्यं देवन्ं हि मन्त्रे मन्त्रे प्रयन्तनः ।
देवतज्ञो हि मन्त्राणा तदर्थमवगच्छति ॥
मन्त्रदूम्यो नमन्तृन्वा तदर्थमवगच्छति ।

मन्त्रदेवताविषये आचार्याणामस्ति भूयान् मनभेदः । एषा एव देवताऽयं
मन्त्रस्येति नेदन्त्या निर्णेतुं शक्यते । एकैव देवता विविधरूपेण स्तूयते । बृहद्देवताया
द्वितीयाध्याये—

‘सरस्वतीति द्विविधं ऋक्षु सर्वांस्तु सा स्तुता ॥१३५॥
नदीव देवतावच्च तत्राचार्यस्तु शौनकः ॥
नदीवन्निगमा षट् ते मत्तपो नेत्युवाच ह ॥१३६॥

सर्वांस्तु ऋक्षु सरस्वती द्विविधं स्तूयते नदीवन् देवतावच्च इति एकस्यैव
वस्तुन स्तुतेर्द्विविध्यमपेक्षितं भवति । एकस्यैव वस्तुनः देवताद्विविध्यमपि
प्रतिभास्यते ।

‘इदस्मिन् शाकपूणिः पञ्चन्यागनी तु गालवः’ । इति ऋग्वेदीय ० (५।४०।१५)
ऋचः देवताविषये, शाकपूणिगालवयोर्मतभेदः सुस्पष्टः । अपि च—

‘सावित्रमेकं मन्यन्ते महो अग्ने स्तवं परम् ॥
आचार्याः शौनको यास्को गालवश्चोत्तमामुचाम् ॥७३६॥

‘प्रौष्ठो प्रेति प्रगाथो द्वौ मन्यते शाकटायनः ॥
ऐन्द्रमेवाय पूर्वं तु गालवः पौष्णमुत्तरम् ॥ (६।४३)

‘परादचनस्रो यथेति इन्द्रोऽखरज्योः स्तुतिः ॥
मन्येने यास्क्कान्यवयाविन्द्रस्येति तु भागुरिः ॥ (३।१०)

वैदिकदेवता-स्वरूपमधिकृत्य बहूनिर्वहृविषयो विचारो विहितः । यद्यपि
मन्त्रेषां तान्त्रिकविषयोऽभूतोऽर्थो मात्रान्यं नावगाहते । तथाऽपि सर्वा अप्यमी देवता
गौणरूपा, मुख्यं देवन्वं तु भगवत परमात्मन एव । निरुदसने देवत्वान्दस्य मत्तमा-
ध्यायेऽपि प्रोक्तम् :—

“महाभागाद्देवताया एक एव बहूधा स्तूयते,
एकस्यात्मनो ऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति ॥”

एवमेव—“तस्या महाभागादेवस्य अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति ।”
(निगन्त ६० १।५) उदाहृतञ्च तत्रैव ‘नरराष्ट्रमिव’ यथा मन्त्रानोर्ननरैः

सबलितेऽपि राष्ट्रे एकनरवद्बुद्धित्वात् नरराष्ट्रमित्युच्यते तद्वत् अनेकरूपं प्रकाशितेऽपि देवतासमुदाये एकरूप एवेव परमात्मा प्रकाशते । अत एव ऋग्वेदेऽपि 'एक सद्रिप्रा बहुधा वदन्ति' इति रिप्रा विद्वास एकमपि सद् ब्रह्म बहुधा प्रस्तुन्वन्ति । 'तस्मात्सर्वेऽपि परमेश्वर एव ह्यते' इति सायण ।

यद्यपि अग्नि, वायु, सविता, त्वष्टा, ऋभु, अश्विनौ, पर्जन्य, उषा, विष्णु, रुद्र, पूषा, इन्द्र, बरुण, मित्रावरुणौ, अदिति, आदित्य, बृहस्पति, ब्रह्मणस्पति, सोम, आप, इत्याद्या प्रसिद्धा देवता स्वबाह्यस्वरूपेण पृथग्भूता अपि, तथैव सस्तुता अपि भगवत् परमेश्वरस्य शक्तिरूपा, सर्वाभिस्ताभिस्तत्तस्तवनार्दिभिः स परमेश्वर एव स्तूयते इति वैदिकानामाशयः चरमाभ्युपगमश्च । सति एव देवतानां वैविध्यं प्रति, भेदं प्रति, नित्यत्वं प्रति, ऐच्छिकत्वमनैच्छिकत्वं प्रति च न कोऽपि महीयान् विशेषः । यथा विभिन्नमार्गगामिनीनां सरितामेक एव प्राप्तिसमुद्देशः सागररूपं तथैवात्र देवतविषयोऽप्यवगन्तव्यम् । तदेव देवतानां सर्वोत्तमो निर्णायक एव बृहद्देवता नाम ग्रन्थ एवैकोऽवशिष्यति इति ।

यद्यपि नैतत्सम्भवति यद् यावत्स्यो देवता बृहद्देवतादिग्रन्थेषु निर्दिष्टास्तावत्स्य एव तास्ततोऽधिका अपि भवितुमर्हन्ति ता अनुसन्धातव्याः । मन्त्रवद् देवता अपि भगवता परमेश्वरेणैव सञ्ज्ञेयता अतस्ता अपि अपौरुषेयाः । देवता हि नाम मन्त्रप्रतिपाद्यो विषयः । मन्त्रप्रतिपाद्य विषयमेव यदा देवतात्वेनोन्नयन्ति तदा तासामपि अपरिहार्यतया ईश्वरीयत्वात्, न ता यद्च्छोज्ज्वलितता भवितुमर्हन्ति । प्रायस्तु ता मन्त्रादिष्टा एव । अनादिष्टमन्त्रास्तु देवता प्रकरणादिना अन्वेष्टव्या न तु यद्च्छया परिकल्पनीयाः । यद्च्छया परिकल्पनायां तु, तत्र अत्र प्रमाद-विप्रलम्बितादिदोषाणां दुर्बारापत्तेः प्राप्ताण्यङ्घ्रितस्ता प्रश्लेषेन् । अतः तासामैच्छिकस्य प्रतिपादयतां मतन्तु तावत् हास्यास्पदमेव वैदिकानामिति बोद्धव्यम् । इत्यलं पल्लवितेन ।

इचाप्युपशान्तः । एवं शुनःशोषोऽपि मोचितः । राजाऽपि

यत्राह्यणेऽपि भूयासि आह्वानानि श्रूयन्ते । तेषु प्रलयविषयक-
रोचिष्णु । तद्यथा :—

वे ह वै प्रातः अवनोग्यमुदकमाजह्यु यदेवं पाणिभ्यामवनेजनाय आहर-
वनेनिजानस्य मत्स्यः पाणो आपेदे । स हास्मं वाचमुवाच—विभूहि मा
मि त्वेति । कस्मान्मा पारियप्यतीति । औष इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोष्टा
पारयितास्मीति । कथं ते विभूतिरिति ।” इत्यादि ।

अस्यास्यानस्य च सारांशः—

एकदा मनुः मुखप्रक्षालनार्थमानीते जले मत्स्यमेकं ददर्श । स च मत्स्यो
नुमयाचत रक्षय मामिति । प्रतिजज्ञे च यदहं त्वा रक्षयिष्यामीति । कस्मान्मा
क्षयिष्यसीति सम्पृष्टो मत्स्य उवाच—भाविनो जलप्रलयादिति । मनुस्तथेत्यु-
न्वाऽन्वमन्यत । मत्स्यश्च यथावद् ररक्ष । अत्रान्तरे मत्स्याज्ञया मनुः पोतमेकं
तरयामास । समारब्धे तु तस्मिन् जलमहाप्रलये, मनुः मत्स्यशृङ्गयोरवद्वे
स्मिन् पोते समाहृदः । मत्स्यश्च सत्वरं तमुत्तरीयपर्वतशिखरमर्नषीत् । तत्र
रुक्षिनो मनुः पुन अस्य जगतः जनयिता बभूव इति ।

तदेवमास्यानध्याजेन बह्व्यसम्भूता उपदेशा ब्राह्मणग्रन्थेषु पल्लविताः
तमयलोकयन्ते । ब्राह्मणेषु यथा आह्वानमुखेन ज्ञानामृतं पुरस्त्रियते तथैव ध्यास्यान-
जुत्सेन वेदगतनिगूढार्यपयप्रदर्शनमप्युप्रीयते । तदपि प्रणिभालनीयम् । तद्यथा :—

‘प्राणो वा अयर्वा’ (शत० ६।४।२।१) ।

‘अयं वै पूषा योऽयं वातः पवने । (शत० १।४।२।१।९)

ब्राह्मणवत् अनुब्राह्मणग्रन्था अपि बहवः सन्ति ।

एवं ब्राह्मणसाहित्यमतिविस्तृतम् । सर्वेषां वर्णनार्थं तु एकोऽन्यः स्वतन्त्रो
ग्रन्थोऽपेक्ष्यते ।

ब्राह्मणग्रन्थम् उपदेशाः

यज्ञो यं श्रेष्ठतमं धर्मं । (शत० १।१।१।५) ।

सर्वस्मान्वाप्मनो निर्मुच्यते य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । (शत० २।३।

१।६) ।

सर्वा ह वै पापशृत्वां सर्वा ह वै ब्रह्महत्यामपहन्ति यो ऽश्वमेधेन यजते ।

(शत० १।३।५।४।१)

- अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्यमग्नाद्वृष्टिः । (शत० ३।३।५।१७)
 विद्युद्धीमा वृष्टिमग्राद्या सम्प्रयच्छति । (ऐत० २४१) ।
 महतो वै वर्षस्येशत । (शत० १८।३।१२) -
 तस्माद्या दिशं वायुरेति तत्र दिशं वृष्टिरन्वेति । (शत० ८।२।३।५) ।
 देवा वै यज्ञेन श्रमेण तपसा ऽऽहुतिभि स्वर्गं लोकमायन् । (ऐतरेय ३४२)
 ये हि जना पुण्यकृत स्वर्गं लोकं यान्ति । (शत० ६।५।४।८)
 शतायु वै पुरुष । (कौषी० ११७)
 अपि हि भूयासि शरद्वर्षेभ्य पुरुषो जीवति । (शत० १।९।३।१९)
 ऋतुसन्धिषु वै व्याधिर्जायते । (गोप० १।११)
 अग्निर्हि रक्षतामपहन्ता । (शत० १।२।१।६)
 नापुत्रस्य लोकोऽस्ति । (ऐत० ७१३)
 अमेध्यो वै पुरुषो योऽनृत वदति । (शत० ३।१।३।१८)
 एतद्वाचश्छिद्रं यदनुत्तम् । (ताण्ड्य ८।६।१३)
 तस्य कनीष कनीय एव तेजो भवति इव इव पापीयान् भवति तस्माद्
 सत्यमेव वदेत् । (शत० २।२।२।१९)
 नानृतं वदेत्, न मासमश्नीयात्, न स्त्रियमुपेयात् । (तै० २।५।५।३२)
 तस्मान्नातिभन्वेत् पराभवस्य हेतन्मुखं यदतिमग्नः । (शत० ५।१।१।१)
 तद्वधेव ब्राह्मणेन यष्टव्यं यद् ब्रह्मवचंसी स्यात् । (शत० १।९।३।१६)
 ब्राह्मणो नैव गायेन्न नृत्येत् । (गोप० २।२१)
 अयं हेतुः मनुष्यदेवा ये ब्राह्मणा । (पङ्क्ति १०१)
 असौ वा आदित्य शुक्र । (शत० ९।४।२।२१)
 प्रजापतिर्वै नृचक्षा । (शत० ६।४।४।५)
 ऋतवो वै पितरः । (शत० २।६।१।३२)
 यज्ञो विष्णुः । (शत० १।९।३।९)
 यो वै प्राणः स यातः । (शत० ५।२।४।९)
 विशो हि मरुतः । (शत० ३।९।१।१७)
 महतो हि वैद्यः । (तै० २।७।२।२)
 ब्रह्म वै बृहस्पतिः । (ऐत० १।१३)
 इन्द्रः क्षत्रम् । (शत० १०।४।१।५)
 प्राणो वै वनस्पतिः । (कौषी० १२।७)
 न ह वा धपुरोहितस्य राज्ञो देवा अग्रमदन्ति । तस्मात्क्षमाणो ब्राह्मणं
 पुरोदधेत् । (ऐत० ८।२४)

नहि 'चतुर्थ्यै' इति सूत्रे ब्राह्मणपदस्यानुवृत्तयं तन्वापस्य निवृत्तान् छन्द-
शब्दस्य, वषट्कारस्या वृषं मुनिरलाधवदोषनास्त्वं नोरोक्तुषान् । तस्मान् छन्द-
पदग्रहणान् मुनिः प्रव्यक्तं विज्ञापयति यद् ब्राह्मणानां छन्दस्त्वं नाम्येवेति ।

किञ्च पाणिनिमुनिना 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयानि' (अ० ४।२।६६)
इति सूत्रयना सुतरां छन्दोब्राह्मणयोरैवान्यं सन्दिहन् । एवंविधाम्तराः
ब्राह्मणानामवेदत्वं स्वीकृतवानामुल्लमन्ति । तत्वनो विचारमाने ब्राह्मणानां वेदव्या-
ख्यानरचनाकल्पः एव रोचिष्णुरिति संक्षेपः ।

आरण्यकानि

ब्राह्मणनागम्य परिक्षिष्टनागद्वयानि आरण्यकानि हि नाम गद्यपद्यमयानि,
आरण्यकानां वानप्रस्थानामन्यपदान्दानस्वाध्यायपराणि यज्ञयागादिविधिविधाय-
ानि शास्त्रानि । अरण्येऽध्ययनादेवेमानि आरण्यकानि व्याख्यायन्ते । "अरण्य
एव पाठ्यन्वादारण्यकमिनीयं" इत्युक्तेः । एषु वर्गायमधर्माचाराः यातिकरत्स्या-
नाञ्च मीमांसा मन्दब्रह्मः । आरण्यकानां दशा निवृत्तं विद्वमेतद् यज्ञमयम् । केवलं,
देवनामुद्दिश्य द्रव्ययागमेव यज्ञत्वेन आरण्यकानि नामिनन्दन्ति । एषां नयेन,
ज्जादिकर्मकाण्डोरननम्बर्गादिकल्पस्य क्षयिष्णुनया न तदान्दन्तिकमुत्पन्न्य जनकम् ।
न च कश्चिद् ज्ञानमार्गैर्ज्ञान्यन्तिकमुत्पन्नमवाप्नुमहेति केवलेन, नापि केवलेन दर्भ-
मार्गेण । तेषां नयेन ज्ञानकर्मममुच्चय एव आन्वन्तिकमुत्पन्नं ममुत्त्रिनोति इति ।
मोक्षं ज्ञानकर्मममुच्चयमिद्वान्तः आरण्यकेष्वेव प्रागद्व्यकृतितः, पश्चाद् वेदान्तेषु
पुन्यितः फलितश्चावगम्यते । ब्राह्मणग्रन्थममूर्यशरण्यकानामपि बह्वे, ग्रन्थाः ।
परन्तु तेषु सर्वांनिशायितया प्रसिद्धमृगवेदीयं 'ऐतरेयारण्यकम्' । अत्र च नृत्वे
१८३६ अध्ये, विद्वद्दोरेयेण शीमता सन्वत्रनमानयमिना मायणनाध्यमहितं मुद्रण
नोनम् । ततः १९०९ सम्बन्धरे ए० बी० श्रीयमहामागेत आङ्गलानुवादोरेनं
सम्पाद्य प्रकाशितम् । षड्गुरशिक्ष्येणापि, अस्मिन् ग्रन्थे मोक्षप्रदानाम्नी टोषा
उद्दिष्टाना याञ्जावधि न प्रकाशं गतेति विदुषां प्रवादः । ऐतरेयारण्यकमेतन्पञ्च-
विभागैर्निबद्धम् । तत्र प्रथमे भागे पञ्चाध्याया, द्वितीयाध्याये सप्त, तृतीये द्वौ,
चतुर्थे च एकः, पञ्चमे त्रयः । सर्वे सम्मूय अष्टादशाध्यायाः । अध्यायादेषु पुनः
गण्डैरनुसूताः । प्रथमाध्याये (आरण्यके) गवानदन-महाजनयोः प्राग्भाष्यन्दिन-
नायंनवनानाञ्च वर्णनम् । द्वितीयारण्यके चतुर्ध्यायाशारण्य षडध्यायपर्यन्तं
ऐतरेयोपनिषद् । अथक्षिष्टारण्यकेषु उरदादिविवेचनम् । तृतीयारण्यके निर्बुद्धप्रनु-
महिनायादेषु भेदविवेचनम् । स्वरन्वर्ता-ऊन-वर्णानां षर्वा । चतुर्थे महानाम्पूचां
सङ्ख्यनम् । पञ्चमे महाजनमवनानाञ्च विवरणपुरम्परं नैर्ष्यव्यविवेचनम् ।

त्रयाणामारण्यकानां प्रचारक इतरापुत्र ऐतरेयो महीदास, चतुर्यस्य चाश्वलायन पञ्चमस्य शौनकाचार्यश्च ।

१ ऋग्वेदस्यापरमारण्यकं शाङ्खायनं नाम । यत्कौपीयकानाम्नाऽप्याख्यायते । आरण्यकमेतत्पञ्चदशाध्यायनिबद्धम् सप्तत्रिंशदुत्तरशतखण्डात्मकम् । अस्मिन् आरण्यके शून शेष-अहिल्या-खाण्डव-कुरुक्षेत्र-मत्स्य-उशीर-काशी-पञ्चाल-विदेहादीनामुल्लेखोऽपि दृश्यते ।

कृष्णयजुर्वेदीयतंत्रिरीयशाखाया तंत्रिरीयकम् दशप्रपाठकनिबद्धं शतोत्तर-सप्ततिमितरनुवाकैरनुस्यूतम् । अस्यानुवाकसख्यासु भूयान् मतभेदः । दशमे प्रपाठके द्वविडभाषाप्रयुक्ते चतुषष्टि, आन्ध्रपाठे अशीति, कर्णटिकपाठे चतुसप्तति, अन्येषु कतिपयेषु एकौननवति अनुवाकाः सन्ति इति । सायणाचार्यमहाभागेन आन्ध्रपाठः स्वीकृत्य तस्यैव व्याख्या कृता । आरण्यकान्तरसमाना एव विषया प्रायशोऽत्रापि प्रतिपादिताः ।

सामवेदस्य जैमिनीयशाखाया, जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणमेव 'तत्रलकारा-रण्यक'नाम्ना प्रसिद्धम् । अस्मिन् ब्राह्मणे ब्राह्मणारण्यकोपनिषदिति त्रयोऽपि अनुस्यूताः सन्ति । अस्मिन् साममन्त्राणां व्याख्या अत्यन्तशोभना कृताऽवलोक्यते । ई.स. १८७८ मितेऽब्दे श्रीसत्यव्रतसामधर्मिणा, बङ्गानुवादसहिता सायणभाष्यसमेता च सामवेदारण्यकसहिता मुद्रापिताः ।

अथर्ववेदस्य नाद्यादधि १ एकमपि आरण्यकमुपलब्धम् । वेदायर्वेदेषु ब्राह्मणानिवदारण्यकान्यपि भतीव सहायभूतानि इत्यत्र नास्ति संशयः । अत एव आरण्यकानि 'रहस्य' ग्रन्था इति नाम्नाऽपि स्मिन्त्यन्ते ।

शुक्लयजुर्वेदस्योभयोः शाखयोर्मन्थ्यन्दिनकाष्वाभिधयो आरण्यकमपि माध्यन्दिनारण्यकं, काण्वबृहदारण्यकमिति आरण्यकद्वयं प्रसिद्धम् । एतयोः प्राधान्येन यत्तरहस्यवर्णनपुरस्सर आत्मतत्त्वज्ञानस्याप्युपदेशोऽतीव मार्मिक उपलभ्यते । अनयोर्द्वयोरपि बृहदारण्यकयोः भूयान् भेदो नास्ति । महर्षिपयोज्ञवल्क्यस्य राजा जनकस्य च तपाया उभयत्र गुम्फिताः । गार्गी-मैत्रेयीनाम्नोर्ब्रह्मवादिन्योर्विवरणमतीव मनोहरं सम्पन्नमत्रेति । सन्यासाश्रमविधानमतिचारुतया प्रतिपादितम् ।

"एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । एतद् एव सर्वं तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमाद्याऽयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैर्यथायादश्च वित्तैर्यथायादश्च सौख्येणयायादश्च व्युत्थायापि भिक्षावर्षां चरन्ति" (४।४।२२) इति ।

तदेवं, यथा गृहस्थाश्रमिणा यज्ञयागादिविवरणं ब्राह्मणग्रन्थेषु तथा वानप्रस्थाश्रमिणा यज्ञादिमहावनानां होत्राणाञ्च विवरणं आरण्यकग्रन्थेषु मन्त्रम् ब्राह्मणग्रन्थानामिवारण्यकानामपि नापाशंली अतीव सरला, मधुरा, संक्षिप्ता, क्रियावह्वला चास्ति । भारतीयमंमृतिपरम्परा-प्रसारे आरण्यकानि अतीव महती पदमद्वक्वन्ति इत्यत्र कः संशयोत ?

उपनिषदः

अस्ति खलु विदितमेवंतद्विदुषा यच्चतुर्वर्गफलप्राप्त्यर्थं हि मानवं जन्म । चतुर्वर्गस्तु वेदादिमच्छास्त्रविश्रुतो धर्मार्यकाममोक्षलक्षणः । विद्यैकमचिक्वमंपरिशौलनफलकवराग्यवंशद्यनिष्पाद्यश्च तदधिगम इति सर्वेऽप्यागमिनः स्वीकुर्वन्ति । विद्या च पुनर्द्विविधा, अपरा परा चेति, यत्रेदमुदाहनं भवति :—

“तथापरा ऋग्वेदो यत्रुवेदस्मामवेदोऽयर्वाङ्गिरमः, . . . परा च सा यथा तदक्षरमधिगम्यते । [मृग्यकोप०]

ऐहिकधर्मार्यकामसाधनायंपरत्वेनगर्वेदादयोऽप्रधानवृत्त्या ‘अपरे’ति पदेन, मुख्यवृत्त्या मोक्षैकसाधनीभूतब्रह्मविद्याधिगमहेतुत्वेन च पुनरुपनिषदः ‘परे’ति पदेन व्यपदिश्यन्नेतरामिति व्यक्तमेव विदुषाम् । संज्ञेगीयते च ब्रह्मविद्येत्यपरमंज्ञयापीयमुपनिषद्विद्या । उप-नि-पूर्वकस्य विशरणगत्यवसादनायंकस्य यद्लुघातोः किरन्तस्य ह्यमिदमुपनिषत् । उप-उपगम्य गुरुमाचार्यमुपलभ्य वा ब्रह्मोपदेशं, तन्निष्पत्त्या परिशीलयता दृष्टानुश्रविकविवयवितृष्णाना ममुक्षुणामविद्यादे समारबोजभ्य, नि—निरा निशोदेण वा सद्-अवमादयित्री विशरणकर्त्रो तद्द्वारा ब्रह्मोपगमयित्री या सोपनिषदिनि तद्दुप्यत्ययंनिबन्धना सती ब्रह्मविद्यापि सा, इति यचोऽपि निररा रोचिष्णु खलु । न चोपनिषदामेव पराविद्यात्वं कथं ? वेदेत्वपि यदुप तदुपदेशप्रवणतात्तेषामपि पराविद्यात्वं किन्न खलु सोपपत्तिकमिति वाच्यम्, वेदेत्वप्राधान्येन उपनिषदस्तु च पुनः प्राधान्येन मुख्यवृत्त्या च तदुपनिबन्धनान् । वेदेषु प्राधान्येनान्पुदयककस्य, कर्मोपामनाविज्ञानसाधनस्य, भगवत्परब्रह्मज्ञाना-प्रयापकस्य, धर्मार्यकामरत्रिवर्गस्यैवोपदेशः । उपनिषदस्तु तु मुख्यवृत्त्या ब्रह्म-विद्यैकसाधनस्य त्रिविधदुःखविप्रमोक्षस्य मोक्षस्यैवोपदेश इति उपनिषदामेव परा विद्येति पदेन प्राधान्येन व्यपदेशो यौचित्यो न वेदानाम् । एतावता उपनिषदा र्थनिष्पत्त्येन ब्रह्मविद्यायै समाप्स्यते, न जानु वेदाना तद्वत्त्वं तावता परिवाप्यत इत्यवधेयम् ।

उपनिषदा वदान्तत्वम्

इमा खलु दशोपनिषदो वेदान्तपदेनापि सज्ञापन्ते । वेदान्तत्व त्यासा वेद-
प्रतिपाद्येषु कर्मोपासनाज्ञानलक्षणेषु त्रिविधकाण्डेषु मुख्यत्वेनान्तिमस्य ज्ञानकाण्डस्य
प्रतिपादयित्रोत्वाद्वा मनुर्वेदस्यान्तिमाध्यायात्मकेशावास्येत्यादिमन्त्रेणोपनिषदा-
मुपक्रान्तत्वाद्वा । न चेशावास्याद्युपनिषद एव स्यान्नाम वेदान्तत्व न पुनरन्यासा-
मिति वक्तव्यम् । गौणत्वेनेशावास्यादिमूलकतयाऽन्यासामपि वेदान्तत्वध्यपदेशस्य
सुमोक्षितकत्वात् ।

उपनिषदा प्रतिपाद्यो विषय

केचन केवलाऽद्वैतप्रतिपादिका उपनिषद इति स्थापयन्ति । एके विशिष्टा-
द्वैतविधायिका इमा इत्यभ्युपगच्छन्ति । अपरे शुद्धाद्वैतपरा इति व्याहरन्ति ।
अन्ये शुद्धद्वैतोपदेशिका इति मन्यन्ते । पर वेदिकास्तु श्रैतवादसाधिका एव ता इति-
सिद्धान्तयन्ति । तर्कयन्ति च सञ्जाघटीति तासां श्रैतवादपरत्व वेदमूलकत्वात् ।
वेदमूलकत्वे त्यासा न केऽपि वादिनः प्रतिवादिनो वा सशेरते । सन्ति खलु उपनिषदो
वेदमूला इति सर्वेषामेव निर्दिवादमभिमतम् । एव सति, उपनिषद्भिरपि प्रस्फुट-
तद्वादपराभिरेव भवितव्यं यद्वादपरा सन्ति वेदाः । वेदाश्च श्रैतवादपरा एव ।
श्रैतवाद हि ते बलवत्पुष्णन्ति, यत्रेदमाग्नात् भवति —

“उद्वय तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देव देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ [ऋ० १।५०।१०]

(वय) मोक्षाभिलाषिणः (तमस) तम प्रधानाया प्रकृते, चित्प्रकाश
वैपुषेण तम-पदमत्र प्रकृतिमभिधत्ते । (परि) उपरि (उत्तर) उत्कृष्टतर प्रकृत्य-
पेक्षयेति भावः । (ज्योति) चिद्रूपमात्मान (उत्पश्यन्त) उत्कर्षेण ज्ञानदृग्गोचरी-
भुवन्तः । आत्मानं यायात्स्यरूपेण साक्षादनुभवन्तः । (देवत्रा) दिव्यपदार्थेषु
(उत्तम) सर्वोत्कृष्ट श्रेष्ठ (सूर्यं) प्रकाशात्मक (देव) दिव्य ज्योति ज्योति-
स्वरूपं शुद्धबुद्धात्मकं परं ब्रह्मेति यावत् (अगन्म) अधिगच्छेम प्राप्नुयामेति यावत् ।
अत्र स्पष्टं, तम-पदेनाद्येतेना प्रकृति, तदुत्कृष्टतरत्वेन चिदात्मको जीवः, प्रकृत्यपे-
क्षया यदुत्कृष्टतरत्वं च तरया द्योत्यते, तदनन्तरं, प्रकृतिजीवेत्युभयापेक्षयोत्कृष्ट-
तमत्वम् 'उत्तम ज्योति' इति तमस्विपानेन ब्रह्मण श्रेष्ठत्व व्यावृण्वता तत्सद्-
भावोऽपि ध्यनितो वेदितव्यः । तावन्तं श्रैतवादपरत्वमपि वेदान्तो मुतरां प्रस्फुट-
मिति । तथाहि —

“द्वा मुपर्णा सयुजा मलाया समानं वृशं परिपस्थजाने ।
तपोरन्यः पिप्यलं स्वादृत्त्यनदनन्यो यमिचाकशोति ॥”

[ऋ० १।१६४।२०]

तदेवं सति घेदाना प्रंतवादपरत्वे, नूनमुपनिषद्भिरपि त्रैतवादिपराभिरेव भवितव्यं वेदमूलकत्वान्युपगमात्तामाम् । तच्चोपनिषत्सु लामभूताया ईशोपनिषद आद्येन ‘ईशावास्य’मित्यादिवचनेन सुभृशं ध्वन्यते । तत्र ईशोपनिषदेनेश्वरस्य, जगदिति पदेन अजजङ्गमायंकेन भोग्यायाः प्रकृतेः, ‘भुञ्जीया’ इति क्रियापदेन, कर्तुर्भोक्तुर्भोक्तव्यं च सङ्कृतेनेश्वरो जीवः प्रकृतिरिति पदार्थत्रयस्य सुतरा सद्भावः प्रबोधितो भवति । एवं दरीदृश्यते तास्वन्यत्रापि भूयस्तु स्थलेषु त्रैतवाद एव समादृतः इति त्रैतवादिनो व्यवस्थापयन्ति ।

परन्त्वर्द्धतवादिनस्तु नैतन्मनमभिनन्दन्ति । उदाहरन्ति च स्वस्वमतप्रति-
ष्ठापनार्थं भूयासि औपनिषदवचासि—‘सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन’
इत्यादीनि । अस्ति च तेषा वाचोपुक्तिरप्यतिबलीयसी । तद्भवतु नाम यथा तथा
वेत्यत्र तु तार्किका एव प्रमाणम् । उभयविधान्येव वचनानि समुपलभ्यन्ते उभय-
विधया च तानि सङ्गच्छन्ते । भिन्नरुचिर्हि लोकः भिन्नमतिश्च । यदेकस्य स्वदत्ते न
तदन्यस्य । यदेकस्मै रोचते न तदन्यस्मै । सन्यपि एवंभूते व्यतिकरे, वास्तविकेन
यथार्थभूतेन धार्येन त्वेकेनैव भविष्यन् न सत्त्वेनेकेन । तच्चात्र न ग्रन्थभूयस्त्वभिया
प्रतिपादयितुमलङ्कर्मणो वयमिन्दुदास्महे । उपनिषदा ब्रह्मविद्योपदेशपरत्वं तु
न केऽपि संशेरेते इति तु निश्चितप्रायम् ।

सर्वं ब्रह्मविद्यारहस्योद्घाटनकरी, विवेकवंराग्यवैशाद्येनाऽविद्याध्यान्-
विष्वंसनकरी, अखिलभवभयाधिध्याधिनीदजकरी, प्रकृतिपरमात्मयथार्थस्वरूप-
प्रकटनकरी, त्रिविधदुःसात्यन्तप्रज्ञानकरी, अमन्दब्रह्मानन्दमकरन्दनिस्यन्दनकरी,
विश्वशाङ्करी भगवती उपनिषत्परिरेव अलक्ष्यनोरे, निरतिशयगम्भीरेऽस्मिन्
भवाधिध्याने निमज्जतो जनाननायामेन तत्पारं नेतुमीश्वरीति तु निर्विवादम् ।
अनं सा सर्वैर्मुमुक्षुभिः सुतरा सर्वात्मना ससेव्येति सर्वमवदातम् ।

तदामु सर्वामु घेदान्तापरनामपेयामु, ‘ईशोपनिषद्’ हि सलु मूलभूता ।
तस्या इदमादिम वचनम् :—

‘ईशावास्यमिदं १७ सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगन् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीया मा गृधः कस्य त्विदमम् ॥ १ ॥

(इदं) परितो दृश्यमान (यत्किञ्च) यत्किमपि प्रयत्नं परोक्षं वा माना-
प्रत्ययगोचरं (जगत्यां) जगतीतले सततगमनशीले निखिलब्रह्माण्डभान्दरे

(जगत्) चराचरात्मक भोक्तृभोग्यलक्षमस्ति (तसर्वं) तदखिल (ईशा) परमेश्वरेण (आवास्पम्) समन्तादन्तर्बहिश्च आच्छाद्य ध्याप्यमिति यावत् । अनेनेश्वरस्य सर्वगतत्व सर्वव्यापकत्वञ्च ध्वन्यते । (तेन) तेन हेतुना (त्यक्तेन) स्व-स्व-गुरुर्या-थानुकूलम्, ईशप्रदत्तमेव, त्यागभावेन वा (भुञ्जीया) उपभुङ्क्ष्व । (वस्यस्त्विन्) वस्यसि, स्विदिति बलवदवधारणाघायको निपातः । स्वसम्बन्धानवच्छिन्नस्यान्य-स्येति भाव (घन) उपलक्षणमेतद्, घनधान्यसाक्षाज्यसमृद्धिजातवर्धभव (मा गृष्य) माऽभिकाङ्क्षी दुर्वृत्त्याऽन्यायेन वा परकीयवस्तुषु लोलुपो मा भूरिति भावः । एनेन ईशितृ भोक्तृ-भोग्य-रूपेणेश्वर-जीव प्रकृतिरिति तत्त्वत्रयमपि प्रपञ्चन वेदितव्यम् । तत्रेश्वरो ब्रह्मापरपर्यायो विभुर्निराकारः सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् सनातनः जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तः । अल्पज्ञोऽल्पशक्तिकोऽगुरिच्छादिलिङ्गकर्मणि स्वतन्त्रो भोगे परतन्त्रो नित्यश्च जीवः । अचेतना, नित्या किन्दस्वतन्त्रा परिणामिनी जगतामुपादानकारणञ्च प्रकृतिरिति फलितोऽर्थः ।

अत्र 'इदमा' निर्दिष्टं यत्प्रत्यक्ष परोक्ष वा यावज्जगद्भ्रजाल वर्तते सत्त्वं समन्ताद्घ्राप्य परेश ईशितृभावेनाधितिष्ठति प्रशास्ति च स एव सर्वमेतच्चराचरम् । यत्रेव धृतं भवति —

“यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिः” [बृ० १।७।१२।५]

‘तमोऽगान जगतस्तस्युपस्पतिम् ।’ [यजु० २५।१८] इति ।—

इति परब्रह्मण ईशितृत्व प्रत्यक्षमेव । स एव परमकृपालुर्जगदीश्वरोऽस्य तस्य चराचरभिनयस्योत्पत्तिस्थितिलयना सूत्रधारः । जीवात्मना तु यावदायुषं शंलूपवद्भ्र-न्मावृत्त्याय स्व-स्वकर्मानुहपफलोपभोगस्वरूपोऽभिनय एव भवति केवलमभिनये । तच्चामवलम्बितचेतसा न जातवदल्पेनेति 'त्यक्तेने'ति पदेन समूच्यते । साबलेप-स्त्वयनभिनयप्रतः प्रणिवध्यते पुनः पुनर्जन्ममरणबन्धपरम्परापाशेन । हीयते परम-पदाद् । कुन ? उच्यते निरीह हि कर्मकदम्बक फलेहाराहित्यमहिम्ना बन्धोच्छ्रितये प्रवल्पने न जातु काम्य नाम । काम्यस्तु कर्मकलाप फलेहाऽवलेपवलेन तद्बन्धकूट मुनरा द्रव्यनितरा, न तु मनःक इत्यमिति । आसन्नित्वातनादागुरावद्वस्तु जीव-कुरङ्गमो भुक्तय एव नियुक्तो भवति न पुनर्भुक्तय इति । तस्मान्मुमुक्षुणा स्वपुण्याया-नुकूल परेशप्रदत्त सपरितोषमुपभोक्तव्यम् त्यागभावेन, न वदापि परकीयवितेषु मात्रायापि गृधिदियेयेति 'मा गृष्य' इति पदेन बलवद्विप्रविध्यते । एतदुक्तं भवति, इयं हि नूनं पराधिहृतेषु वस्तुषु गृधिर्नाम यया सामजनि सामस्तोऽयं ससारो विपदामा-गारः ।

यदि नाम परकीयार्येषु साम्राज्यप्रतिष्ठास्पदेषु धनधान्यादिवर्धनेषु स्यादेषु जीवलोकौ गुर्विष्युरः न्यायादनपेतेषु, स्व-स्व-मत्वसंबन्धितेष्वेवार्येषु भवेच्च निवृद्धा-
दरस्तर्हि परस्परविजिगीषा-जिहीर्षादिदुर्भावनाममृत्युविनीयिकया विजृम्भमाणो
यः प्रलयोपद्रवसहोदरो विद्वध्याप्युपप्लवः स द्रागेव विलयं व्रजेत् । प्रमरेच्च
सनन्तात्प्राज्यमनन्तशान्तिमुत्साम्राज्यम् विन्देच्च विमप्यदणनीपमान्पुदधिकं
मुवर्त्तकं नैऋयमिकं सुप्तञ्च पारत्रिकम् ।

उपनिषदां ब्रह्मविद्यात्वम्

उपनिषत्साहित्यं सन्धृतवाङ्मयेऽपि गौरवास्पदम् । ब्रह्मविद्याज्यान्म-
विद्या पराविद्या चेति नाम्नेमा. कीर्त्यन्ते । उक्तञ्च 'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह
स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चंवापरा च । तथापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद साम-
वेदोऽथर्ववेदः शिक्षा, कल्पो ध्याप्तरण निदकनं छन्दो ज्यौनिषमिति । अथ परा या
तदक्षरमधिगम्यते ।' तत्र प्रधानतः कर्मकाण्डपराणा धर्मज्ञानसाधनोभूताना षड-
ङ्गोपेताना वेदानामपराविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थसाधनोभूताना ब्रह्मज्ञानकाण्ड-
पराणामुपनिषदाञ्च पराविद्यात्वमिति विवेकः ।

उपनिषदः सन्धु वेदान्तमंत्रयाऽपि प्रसिद्धाः । सेयं संज्ञा तामा वेदस्य अन्तं
वेदान्तमित्यर्थमवष्टम्येति प्रतीयते । सा च यजुर्वेदस्य चतुर्विंशतितमोदन्तिमाद-
ध्यायादुपनताया 'ईशावास्योपनिषद' एवोपनिषदामारम्भणहेतुत्वादुपपद्यते ।
उपनिषच्छब्दोऽयं विशारणगन्धसादनार्यान् मर्देषातीः विवप्रन्थयान्तान्निष्पन्न इत्यु-
क्तपूर्वम् । सेयमविद्यादिसंसारबीजविशारणपटीयसी ब्रह्मविद्यापदवाच्या उपनिषद्
विद्या वेदमूलकत्वाद् वैदिकानेव राद्धान्तान् प्रतिपादयन्ती न सल्लु क्यञ्चि-
दंशतोऽपि तत्र प्रसवलन्ती विलमति । परन्तु शब्दमात्रतो न जान्वर्थनोऽवनाममानं,
दन्मनद्वंमिष्यं श्रुतिमूलके ग्रन्थे न प्रयत्नसहस्रेणापि तच्छक्यं सम्भावयितुम् ।
यस्तुनो यपार्थमर्थमनयगच्छनामेव विञ्चिद्विभ्रमपिहितचेतसामेवोपनिषन्तु विद्वदा
विभिन्नाश्च पन्थान् सन्तांति मन्मभिमनं सम्भवेन्न कदाचित्प्रज्ञानोन्मीन्तिचक्षुषाम्
सचेतसाम् । यतो ज्ञानं हि सल्लु तत्त्वनिष्ठं न कर्हिचिद् बुद्धिनिष्ठम् । बुद्धिभेदान्
नत्तभेदमुत्तं विना को नामोररोक्तुर्यान् ?

उपनिषदा वेदमूलकत्वम् न जात्वपीरुपेयत्वम्

तत्रंनरेयोपनिषदनुब्रान्ति ऋग्वेदम् । केनोपनिषच्छान्दोग्योपनिषच्च
सामवेदम् । ईश-तैत्तिरीय-बृहदारण्यकोपनिषदो यजुर्वेदम् । प्रश्न-मुन्दकोपनिषच्चा-

यवंवेदम् । एवं सति श्रुतिमूलकत्वे उपनिषदां, कथञ्कारमिव तद्विप्रतिपन्नानां विषयाणां सन्निवेशस्तत्र शक्यसम्भवः । मूलभूतानां धेदानां गूढार्थान् तात्पर्यपर्यालोचनपुरस्सरं वैशद्येनायगमयितुमेव उपनिषदां प्रयुक्तिः । तत्कथमिव तास्तात्यर्थाद्यो तन्मूलभूतेभ्यो वेदेभ्यो भिद्येरन् । भिद्यमानाश्च प्रज्ञावतां वेदविदां श्रद्धामाराधयितुं कथं कल्पेरन् यथार्थतत्त्वप्रतिपत्तये । अनादिनिघना अपौरुषेयाश्च धेदमितः । उपनिषदश्च पुनः पौरुषेयाः । सत्यं ता अपौरुषेयपीरुलकाः न खलु तावता अपौरुषेयपदव्यपदेश्या भवितुमर्हन्तीति ।

वस्तुतः उपनिषत्सु द्वैताद्वैतावुभावपि पक्षौ प्रतिपादितौ दृश्येते । उपनिषत्सु श्रीशङ्कराचार्योऽद्वैतमेव पल्लवितमाकल्पयति, रामानुजाचार्यो विशिष्टाद्वैतवादम्, निम्बार्काचार्यो द्वैताद्वैतवादं, बल्लभाचार्यो विशुद्धाद्वैतवादं, मध्वाचार्यश्च पुनर्द्वैतवादमेवेति । तदेवमेकान्ततो विलक्षणमेव प्रतिभाति, यद्विविधैः आचार्यैस्तासु कथञ्कारमिव ते ते मियोविलक्षणाः सिद्धान्ताः समुद्भाविता उपपादिताश्च । सति एवंविधे व्यतिकरे को नामात्र न मुह्येत्, कतमं वा सिद्धान्तमुपनिषदां प्रतिपाद्यविषयत्वेनोन्नपेद् इति । तथापि द्वैतवादप्रणयिनो भूम्ना व्यवतिष्ठन्ते यदुपनिषदा वेदमूलकत्वाद् वेदेषु द्वैतवादस्य प्रव्यक्तं प्रतिपादितत्वाच्च कः खलु वेदान्तरा प्रतीपमद्वैतवादं तद्विषयत्वेन सिद्धान्तयितुमुत्सहेत इति ।

तस्माद् आपाततः क्वचिदवभासमानोऽपि तासु खलु अद्वैतवादो न वास्तविकत्वेनोन्नयः । वेदे च द्वैतवादसिद्धान्तः ।

“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्नन्नस्योऽभिचाकशीति ॥ इति ॥

[ऋ० १।१६४।१६]

इत्याद्यनेकमन्त्रलिङ्गैश्च प्रस्फुट एव लक्षितः । परमत्राद्वैतवादिनो विप्रतिपद्यन्ते । सति एवंविधे महति विरोधे समुपस्थिते यथामति यथाश्रुति च विद्वांस एव कमपि मध्यस्थितं समन्वितं पन्यानमाविष्कर्तुं प्रभविष्णवः । नूनं तयोः कतरः पक्षो परीयानिति व्यवस्थापयितुमतीव दुष्करम् । वस्तुतस्तु उपनिषदा विषये, विभेदविशेषमवगाहमानं तत्त्वद्वयमेव प्राधान्येन बुद्धिपद्धतिमवतरति । तत्रैके, इमा अद्वैतपरा इति परामुशन्ति । अपरे द्वैतपरा इत्येकम् । द्वितीयन्तु एके ज्ञानकाण्डपरा इमा इति प्रतिपादयन्ति । इतरे ज्ञानकर्मसमुच्चितं कर्ममार्गमिमा निदिशन्तीत्यस्युपयन्तीति । परं सास्त्रिकदृशा विमूश्यमाने तु प्रतिभाति यदुक्तावुभाथपि कल्पौ न बुद्धिसहौ श्रुतश्चेदुच्यते :—

कर्ममार्गप्रतिपत्त्यज्ञानकाण्डमेव उपनिषदा विषय इतिवादिनोऽनुयोक्तव्या कर्मन्तरेण केवल तत्त्वज्ञान पङ्क्तु तत्त्वज्ञानविकल्पश्च कर्मकलापोऽप्यन्ध एव । तदुभे इमे इतरतरविधुरे मानवजीवनस्य उपनिषद्भिश्चरमोद्देश्यत्वेन ध्यवस्थापिते मोक्षाधिगमेऽक्षमता गते उपनिषद्भिर्दिष्टोद्देशात्प्रच्यवमाने क्यमिव तत्सिद्धान्तमुपपादयितुं परिवृढे स्याताम् । न क्यमपि । अतः ज्ञानकर्मसमुच्चयसिद्धान्त एव वरीयान् । स एव केवलमुपनिषदा चरमप्रयोजन साधयितुं यथा क्षमं, न तथा केवल कर्म, नाऽपि केवल ज्ञानमेवेति, अपितु ज्ञानसहकृतकर्मैव तत्साधकम् इति विवेकः । उक्तञ्च —

विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभय १० सह ।

अविद्यया मर्त्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

ये पुनरुपनिषत्सु एकात्मवादिनो जीवात्मपरमात्मनोरद्वैत प्राधान्येन सिद्धान्तयितुमुद्दिशन्ति ते प्रायः छान्दोग्योपनिषदं षष्ठाध्यायगतं नैवमि खण्डं विशदीकृतानि वचनानि समुदाहरन्ति स्वमतोपोद्बलकरूपेण । तद्यथा —

“ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।” ‘तत्त्वमसी’ त्यत्रैव सर्वेषामुपनिषद्बचनानामन्वयः । इत्यमेव बृहदारण्यकोपनिषद्यपि अयमेव विषयो भङ्गघन्तरेण प्रतिपादितः । तद्यथा “य एव वेद अहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च न भूत्या ईशते । आत्मा ह्येषा भवतीति ।” अपिच प्राज्ञो याज्ञवल्क्यः सर्वसङ्गपरित्यागेनारण्य प्रतिपिष्टानु स्वपत्न्या भंश्या पृष्ट प्रत्याह —

“यथा संन्यव खलु उदके प्रास्त उदकमेव अनुविलीयते, न अस्य उदग्रहणाय इव स्यात् यतो यतस्त्वाददीत एवणमेव वैव वा अरे इदं महदभूत अनन्तपार विज्ञान एव एनेभ्यो भतेभ्यः समुत्पाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सज्ञाऽस्तीति ।” किञ्च ‘ययोर्णनाभिस्तन्नुनोच्चरेत् ।’ एव बृहदारण्यकेऽपि “य एवमेतद्विदं ये च श्रद्धामुपासते ते देवलोकं सूर्यञ्च प्रविश्य पश्चात् ब्रह्मलोकं प्रपद्यन्ते यतस्ते न पुनरावर्तन्ते ।” अयं यो यत्नेन दानादिसत्कर्मणा वा सुहृत्तितो भवन्ति ते पितृलोकं प्रविश्य पश्चात् चन्द्रमसं प्राप्नुवन्ति । क्षीणे पुण्ये च पुनरावर्तन्ते । ये खलु पुण्यिण्यादिपुणानायोगिन्यु जनु प्रपद्यन्ते मनुष्यजाती जायन्ते अकर्मणस्तु षोडश पतङ्गा दन्दशका वा भवन्ति ।” इति ।

परमद्वैतवादिनो मतमिदं बलवन्तिराहुर्वन्ति निम्नाङ्कित भाण्डूक्योपनिषद्बचनमालम्ब्य । तद्यथा —

“ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविव्यवृत्तिः ।
सर्वमोद्भूत एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योद्भूत एव ॥ १ ॥

अत्र शाङ्करञ्च भाष्यं प्रमाणत्वेन पुरस्कृतं —

“अभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽपि अभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः ।
ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । अभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेय-
प्राधान्येन निर्देशः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थं” इति ।

तदेवमेतेषु वैविध्येनावभासमानेषु मियं प्रतीपभाषेणु कौ वा एषा सिद्धान्त-
याथाय्यंसवलित इति निर्णेतुं प्रयुक्तानां मतिमतामपि मतिर्वैकल्यं किञ्चिदावभा-
ष्यते । स्थान एव केचन व्यवस्थापयन्ति यद् विवरणनिरपेक्षतात्पर्याशयस्तु दुरधि-
गमः । निसर्गतोऽप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिरन्यथाप्रतिपत्तिर्वा सम्भवेदेव यत्र तत्र । यथा
'आयुर्वं घृतम्' इति वाक्ये वाच्यार्थे वाधितं लक्ष्यार्थं प्रवर्तते । एव 'आदित्यो यूषः',
'अक्षय्यं हृत्वं चातुर्मास्ययाजिनं सुकृतं भवति' एवमन्यान्यपि वचनानि मुख्यार्थे
वाधितानि गौणार्थे प्रवर्तन्ते । प्रकरणविद् हि अर्थज्ञश्चक्षुष्मान् एतज्ज्ञातुं शक्नोति
यदत्रेदमभिधेयमिति न जातु शब्दमात्राधिषणः । तस्मात् प्रकरणविद् भगवान्
वादेरायणं सकलार्थं प्रातिभेन चक्षुषा प्रत्यक्षीकुर्वाण औपनिषदमर्थमवगमयितुं
विप्रतिपत्तोऽचोपपत्तिभिर्निरसयितुं सूत्राणि निर्ममे इति ।

किञ्च —

“यथाजने क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमस्मादात्मनः सर्वे प्राणा सर्वे
लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीति ॥”

मुण्डकोपनिषदपि

‘यथा नद्यः स्थन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नाम ह्ये विहाय ।

तथा विद्वान् नामरूपाद्भिमुषतः परात्परं पुण्यमुपैति दिव्यम् ।

एवमन्यत्रापि आत्मैकमूलकत्ववादीन्यौपनिषदानि वचनानि उदाह्रियन्ते —

‘आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः ।’

“आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्प्राण्यत् किञ्चन नियत् ॥”

‘स ऐक्षत लोकांस्तु सृजा इति ।’

“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद् वायुः वायोरग्निः
अग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी ॥” इत्यादीनि

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे’ति यदुपपद्यते प्रस्तुतं ब्रह्म तदेव ‘तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मनः’ इत्यत्रात्मनश्चदेन निर्दिश्यते । एतावता सिद्धं यं सर्वस्य कारणमात्मा सोऽप्य-
मानं दमय परमब्रह्मेति । यद्यपि एषु वचनेषु अद्वैतवादः एवान्ततः आपातरन्मरुपे

णाभिलक्ष्यते, तथापि सूक्ष्मेक्षिक्या निरोक्षणेन एषु वचनेषु द्वैतवादोऽपि दुरप-
ह्वव इवाभाति । द्वैतवादिनोऽपि उपनिषदर्णवादेव स्वभनोपपादकानि भूयांसि
वचांसि समुद्भूय पुरस्कुर्वन्ति, समुदाहरन्ति च :—

“ईशावास्पमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्वां जगन् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीयाः मा गृधः कस्य स्विद्वनम् ।” (ईशोपनिषत्)

अत्र मुस्पष्टमोदबरो जीवः प्रकृतिश्चेति त्रित्वमुद्दिश्य त्रैतवादस्समुद्दि-
तो वाभाति ।

एताः सर्वा अपि उपनिषदः नैव लौकिकपदार्थानां तत्त्वार्थं मुख्यतया
विचारयन्ति, प्राधान्येन त्वाख्यानरूपेण धाद-प्रतिवादरूपेण वा अलौकिकमात्मतत्त्व-
मेव ताः समर्पयन्ति । तत्र प्रकीर्णतया अव्यवस्थामुपवर्णिता विषया एव पदचात्काले
देवान्तसन्धेयु यथायथं मूपपत्तिपुरस्सरं व्यवस्थापिताः ।

उपनिषदामाविर्भावकालः

उपनिषदामाविर्भावकालः इदमित्यन्तया निर्धारयितुं दुःशकः तथाप्येता
विभिन्नकालविरचिता इति तासां भाषासरणिमभिलक्ष्य वक्तुं शक्यते । तत्र प्रथम-
कालमग्भवाः क्रमेण ईश-वेन-वठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्याभिधानाः । ततो बृहदा-
रण्यक-छान्दोग्य-सैत्तिरीय-ऐतरेय-आद्याः गद्यपद्यमध्य उदयमासेदुः । ब्राह्मणग्रन्थ-
भाषामरणिमवलम्ब्य निबद्धास्ताः सारत्येन सौन्दर्येण च सञ्चेतसां चेनासि
हठादावर्जयन्त्यो विलसन्ति ।

ऐतरेयोपनिषद् : ‘ऐतरेयोपनिषत्’ केवलमध्यायत्रयोपनिबद्धा । तत्र
प्रथमाध्याये ब्राह्मणः सृष्टिकर्तृत्वं प्रतिपादितं, द्वितीयाध्याये आत्मनो जन्मादिप्रति-
पादनपुरस्सरं जन्मविच्छित्तिरूप एव मोक्षो निरूपितः, तृतीयाध्याये च पुनः आत्मनः
स्वरूपं विविच्य अन्ते प्रजाया ब्रह्मत्वं सिद्धान्तरूपेण व्यवस्थापितम् । सर्वांमूपनिषत्सु
अल्पिष्ठा तु माण्डूक्योपनिषद् । आसां बृहत्तमोपनिषद् बृहदारण्यकाख्या । ततः
त्रिंशद्विध लघोपयो च छान्दोग्योपनिषद् । यद्यपि बहूना नयेन उपनिषदां प्राधान्येन
सिद्धान्तयितुमिष्टोऽयं जीवब्रह्मणोरद्वैतरूपः, तथाप्यन्येऽत्र त्रैतवादमपि जिघ्रन्ति ।
उपपत्तिरूपेण च ते ‘ईशावास्पमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्वा जगन् । तेन त्यक्तेन
भुञ्जीयाः मा गृधः कस्य स्विद्वनम्’मित्येवमादिमन्त्रान् पुरस्कुर्वन्ति । परमद्वैतवादिनः
इनोऽपि बलवत्तरं छान्दोग्योपनिषदः पष्ठाध्यायगतं प्रकरणमवष्टन्य द्वैतवादमेष
मुरयिययन्वेनोपनिषदामुपोद्धलयन्ति । यथा हि :—

“एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ।” इति तत्त्वमसीत्यश्रवं सर्वासामुपनिषदामन्वय इति प्रतिपादयन्ति । अपमेवार्यो बृहदारण्यकोपनिषद्यपि भङ्गघन्तरेण प्रतिपादित — ‘य एव वेदाह ब्रह्मास्मीति, स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषा भवतीति ।’

अस्य विश्ववत्कस्य ब्रह्मण स्वहृषविशेषस्य विशदीकरणाय उपनिषत्सु उच्चावचा दृष्टान्ता अपि प्रदिष्टा । बृहदारण्यकोपनिषदि हि महर्षि यज्ञवल्क्य-सर्वसङ्गपरित्यागेन वन प्रतितिष्ठ्यासु स्वपत्न्या मंत्रेया पृष्ट प्रत्युवाच —

“यथा सन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयते । न हास्योद्ग्रहणाय वा स्यात् । यतो यतस्त्वादवीत लवणमेवैव वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपार चिज्ञान एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविशति न प्रेत्य सजास्तीति ।” [बृह० २।१।१०] ।

एवमन्यत्रापि तस्यामेवोपनिषदि श्रूयते —

‘ययोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । यथाग्ने क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मन सर्वे प्राणा सर्वे लोका सर्वे देवा सर्वाणि च भूतानि व्युच्चरन्ति’ इति । (२-१-१०) ।

बृहदारण्यकोपनिषदस्तृतीयाध्यायस्य षष्ठतमब्राह्मणे गार्गी-याज्ञवल्क्ययो प्रश्नोत्तराणि अतीव रुचिराणि —

“अथ हंन गार्गी वाचकनवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमपचोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु खल्वप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायो गार्गीति । कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । अन्तरिक्षलोके गार्गीति । कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । गन्धवलोके गार्गीति ॥ कस्मिन्नु खलु गन्धवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । आदित्यलोके गार्गीति । कस्मिन्नु खलु आदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । चन्द्रलोके गार्गीति ॥ कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोके गार्गीति ॥ कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । देवलोके गार्गीति । कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । इन्द्रलोके गार्गीति ॥ कस्मिन्नु खलु इन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोके गार्गीति । कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोके गार्गीति ॥ कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच गार्गी मा अति प्राशीर्मा ते मूर्धा ध्यपत्नवनतिप्रश्रन्या र्धं देवतां पृच्छसि गार्गीति । ततो ह गार्गी वाचकनव्युपरराम ॥”

एवमेतस्य प्रश्नजातस्यायमेवाशयः, यत्सर्वमप्येतत्प्रपञ्चजातं भगवतो ब्रह्मण एव रूपमिति ।

उपनिषदामुपदेशा

उपनिषत्सु आख्यानरूपेण बहवो दिव्या उपदेशाः समुपलभ्यन्ते ये तेऽपि दिङ्मात्रमत्र प्रणिभालनीयाः । तथा च कठोपनिषदि प्रेत्यभावविषयकं तत्त्व-
भाख्यानरूपेण प्रतिपादितम् । यच्च नाचिकेतमुपाख्याननाम्ना प्रसिद्धम् । तद्यथा
नाचिकेता नाम कश्चिद्दृषिकुमारः कदाचित् यमलोकं गतः । तत्र यमेनान्वयितः
स यमाद्वरत्रयमवृणोत् । तेषु वरेषु तृतीयो वरः मरणानन्तरं मनुष्योऽस्ति न
वेत्येतज्जिज्ञासात्तत्र^१ । तन्निशम्य यमस्तं प्रत्याह —

‘देवेरापि विचिकित्सितं पुरा, नाणुरेषु धर्मं, तस्मादन्यं वरं नाचिकेतो
वृणीष्वेति ।’ इत्यं विवृण्वन् नानाविधं रमणीयरूपं स्पृहणीयभोग्यवस्तुभिः
प्रबोध्यन्नपि यमो यदा नाचिकेतसो बृहतरं चेतो विचालयितुमशक्नुवन् तस्य च तत्त्व-
विनासवत्या भक्त्या च सत्पुष्टस्तस्मै जननमरणे केवलं विकृतिरूपे, ब्रह्मज्ञाने-
न च ते तीर्त्वा पुण्यं भोजनपदमुपेत्येवमादिलक्षणा ब्रह्मविद्यामुपदिदेश —

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते, कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अयं मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ [कठ० ६-१४]

इत्येवमादि ।

यथा द्वैतवादिनां स्वपक्षे कठोपनिषदः —

‘श्रुतं पियन्तो मुकृतस्य लोके, गुहां प्रविष्टो परमे परार्द्धे ।

छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥

इत्युदाहरति, तथा द्वैतवादविरोधिनोऽपि स्वपक्षे उपनिषदामग्यानि वचांसि
पुरस्कुर्यन्ति । द्वैतवादशब्दतः खण्डयन्त आहुः —

मनसंवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ [२।१।११]

केनोपनिषद् — सामवेदीयतत्त्वकारशास्त्रासम्बन्धिनी ‘केने’ ति तदा-
रम्भशब्दमालम्ब्य केनोपनिषत्तत्त्वकारेत्यपरनामधेया खण्डद्वयात्मिका विविध-
विषयमण्डिता विलसति । तस्याः पक्षमये प्रथमतश्छे सगुण निर्गुणब्रह्मणोरुपास्या-
नुपास्ययोर्भेदः प्रदर्शितः । तत्र ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयताविषये प्राह —

१. ‘ययं प्र न विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चंङ् ।

एतद्विद्यामनुष्येऽस्तीत्येव वराणामपि वरम्नीय ॥

'न तत्र च भ्रुगुं च छति न यागच्छति नो मनः ।

न विद्मो न विजानीमो, यथैतदनुशिष्यात् ॥' इति

द्वितीयखण्डे च आन्यादिदेवानां सत्ययैव ब्रह्मायत्तत्त्वं तेषां शक्तेः ब्रह्मसम्भूतत्वञ्च प्रतिपादितम् । सेयं तवलकारशास्त्रेदानीं प्रचारवैरत्यं गता ।

कठोपनिषद् :—कठोपनिषदियं जुर्वेदीयकठशाखान्तर्गता । केनापि कठ-
नाम्ना ऋषिणा प्रोक्ता शाखा कठा, तदन्तर्गतोपनिषदपि कठश्च एव । 'कठचरकाल्लु-
गि'ति तद्धितप्रत्ययस्य लुक् । कठशाखा त्विदानीं नोपलभ्यते, तदन्तर्गतोपनिषदन्मा-
त्रमेवोपलभ्यते । उपनिषदन्तरवदस्यामपि ब्रह्मविद्योपदेश उपाख्यानरूपेण मुमुक्षु-
कल्याणाय कृतः । वाजश्रवोनामा कश्चिदुपिः स्वात्मजाय नचिकेतसे ब्रह्मविद्योप-
देशञ्चकार । तद्दिङ्मात्रमिहोपदिश्यते । हे नचिकेतः

स त्वं प्रियान् प्रियरूपाश्च कामान्नभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यन्नाक्षीः ।

नैता सृष्ट्वा वित्तमयीमवाप्तो, यस्या भज्जन्ति बहवो मनष्याः ।

[कठ० १।२।३]

तदनु श्रेयसः प्रेषसश्च फलं विवृण्वन्नाह यमाचार्यः

दूरमेते विपरोते विपूची, अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

विद्याभीष्टितं नचिकेतसं मन्ये, न त्वा कामा ब्रह्मोऽलोलुपन्त ।

[कठ० १।२।४]

किञ्च :—

अविद्यायामन्तरे धर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणा परिपन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥

[कठ० १।२।५]

१. यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नून त्व वेत्य ब्रह्मणो रूपम् ।

यदस्य त्व यदस्य देवेष्वत्र नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥

[केन० २।१]

"नाह मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद सत्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ [केन० २।२]

यस्यामत तस्य मत मत यस्य न वेद स ।

अविज्ञान विजानतां विजातमविजानताम् ॥ [केन० २।३]

प्रतिबोधविदिन मतममृतत्व हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते धीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ इत्यादि

न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वंशमापद्यते मे ॥

[कठ० १।२।६]

ततो ब्रह्मनिष्ठो यमाचार्यो व्याजहरः—

‘विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ।’ [कठ० १।२।१३]

ततो नचिकेताः प्राहः—भगवन् यदि भवन्तः प्रसीदन्ति तर्हिः—

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यद् भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यमि तद्ब्रह्म ॥

[कठ० १।२।१४]

इति नचिकेतसाऽन्ययितो यम आह प्रणवमहिमानं विवृष्वन्ः—

मर्षे वेदा यत्पदमामनन्ति, तपासि सर्वाणि च पट्टदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत्ते पदं सद्ब्रह्मेण ब्रवीम्योमित्येवम् ॥

[कठ० १।२।१५]

‘ओमिति’ ब्रह्मणः प्रतीकम् । प्रणवमुपदिश्यात्मनः स्वरूपमुपवर्णयतिः—

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो, न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

[कठ० १।२।१८]

पुनरात्मस्वरूपं विशदयतिः—

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं/ हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीनो नायं हन्ति न हन्यते ॥

[कठ० १।२।१९]

पुनः परमात्मस्वरूपमुपदर्शयन्नाहः—

अणोरणीयान् महतो महीयान्,

आत्मास्य जन्तोनिर्हितो गृह्यायाम् ॥ [कठ० १।२।२०]

तनस्तद्ब्रह्मावाप्तिविधिं बोधयतिः—

‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो, न मेधया न यदुना श्रुतेन ।

यमवेद्यं ब्रूयन्ते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विद्युन्ते तनुं स्वाम् ॥

[कठ० १।२।२३]

ब्रह्मज्ञानमन्तरा शाश्वती शान्तिर्नावाप्यते —

'नित्यो नित्याना धेतनश्चेतनानाम्,
एको बहूना यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति घोरा-
स्तेषा शान्तिं शाश्वती नेतरेषाम् ॥ [कठ० २।२।१३]

किञ्च 'अयं मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ [कठ० २।३।१४]
अस्या उपनिषद् 'एतावदनुशासनम्' इति ।

प्रश्नोपनिषद् — प्रश्नोपनिषदिय अथर्ववेदीयपिप्पलादशास्त्रान्तर्गता ।

प्रश्नोपनिषदिति च नामधेयं तत्प्रतिपाद्यविषयजातं प्रश्नोत्तरप्रधानमितिकृत्वा-
वधेयम् । तत्राद्यकण्डिकाया षड्पद्यं वेदान्तविषयकान् षट् प्रश्नानवातारयन् ।
तेषामुत्तराणि च पिप्पलादरिणा प्रतिपादितानि । ते च षट् प्रश्नाः यथाक्रमं प्रजापतेः
सकाशात् प्रकृतिप्राणयोः सृष्टिम्, इन्द्रियान्तरापेक्षया प्राणानां प्राधान्यं, प्राणादीनां
स्वरूपविभागौ, स्वप्नसुषुप्ती, ओङ्कारस्य ध्यानं, मनुष्यस्य षोडशकलाश्चाधिकृत्य
प्रवृत्ताः । अस्या प्रश्नोपनिषदि प्रत्यगात्मलक्षणप्राणादिसूक्ष्मतत्त्वरूपपुस्तक-
क्रमशोऽप्यात्मविद्या समुपदिष्टा । तत्र षट्सु प्रश्नेषु आदिमं प्रश्नं जयतः कारण-
विज्ञानार्थमवतारितं । विज्ञाते हि कारणे कार्यं सुतरां विज्ञातं भवति । साधनेषु
सत्त्वेव सिद्धिः सम्भवति, न तेष्वस्तत्सु । साधनत्वेन चान्तःकरणशुद्धिपुस्तक-
प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपज्ञानमुपदिष्टम् । कवण्यकाल्यायनस्य 'कुतो ह वा इमा प्रजा
प्रजायन्ते' इति प्रश्नोत्तरे प्राह —

'प्रजापति स तपोऽतप्यत स तपस्तपत्वा मियुनमुत्पादयते रयिञ्च प्राणञ्चे-
त्येती मे बहुधा प्रजा करिष्यत इति' ॥ (प्रश्न ८)

पुरुषं निरूपयन्नाह पिप्पलादः—

"एष हि द्रष्टा, स्पर्ष्टा, श्रोता, घ्राता, रसयिता, मन्ता, बोद्धा, कर्ता,
विज्ञानात्मा पुरुषः ।" (प्रश्न० ९-४) ।

स एष विजिज्ञासितव्यत्वेनोपदिष्टः ।

य इमं परमपुरुषं प्रतिपद्यते स 'सर्वज्ञ सर्वो भवति' तथा चाहुर्भागवच्छ-
ङ्कराचार्यचरणाः—

'यः शान्तः सबाह्याभ्यन्तरमजं विज्ञानाति स सर्वज्ञो भवति नाम । तेना-
विदितं न किञ्चित्तम्भवति ।" इति तर्कशास्त्रविदः पलम् इति । एवविधा अन्ये
प्रश्नास्तत्रैवः अनुसन्धेया इत्यास्तां विस्तारः ।

उपनिषत् परिशिष्टम्

उपनिषत्सु संवादरूपेणातीव मनोहरा उपदेशाः समुल्लसन्ति । तेषां केचना-
त्रोदाहृत्यन्ते । एतेरेषोपनिषदः पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये ब्राह्मणे देवमनुष्यामुरान्
स्वपुत्रान् प्रति प्रजापतेरुपदेशः—

तत्र त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यंमूपदेवा मनुष्या अमुराश्च ।
उपिन्या ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । अर्वातु नो भवानिति तेभ्यो हृतदक्षरमुवाच द इति ।
व्यज्ञामिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यनेति आत्थेत्योमिति होवाच
व्यज्ञामिष्टेति । इत्यादि ।

अस्य सन्दर्भस्यायमाशयः—निमङ्गल्याकाः प्राजापत्याः (प्रजापतेरप-
त्यानि) देवा मनुष्या अमुराश्च, प्रजापतिममम्यरणे ब्रह्मचर्यंमूयुः । ब्रह्मचर्यं-
मुपिन्या तेषु प्रथमं देवा ऊचुः प्रजापति, यद् अर्वातु भवान् अस्मभ्यं यदनुशामनं
भवतामिति । स वर्णमानुमुवाच 'द' इति । ततः पत्रच्छ च तान् ममोपदेशायं-
मुपदिष्टस्याक्षरस्यार्थं विज्ञानवन्तो न वा ? देवा ऊचुः विज्ञातवन्तो वयम् । यद्ये-
वमुच्छ्रयां ऋषय इति । ते ऊचुः 'दाम्यत' इत्यभिप्रायायः 'दकार' इति । अदान्ता वयं
निमग्नः अनो दान्ता भवनेति भवतामुपदेशः । स आह शोमिति सम्पत्विज्ञान-
यन्तः । ततः मनुष्यामन्येव वृत्तवन्तः ते 'द' इत्युत्तरं लब्ध्वा ऊचुः, स्वभावतो
लब्ध्वा वयं, 'दत्त' इत्युपदेशः । एवमेव अमुरा अपि 'द' इत्युत्तरमवाप्य ऊचुः
वयं सहजगन्वा शूरा, हिंसादिपरा अनो 'दयध्वं' दकारायं. प्राणिषु दया कुर्वने-
त्यभिप्रायपरः । ततः प्रजापतिरुवाच 'तदेतदेव देवो वागनुवदति स्तनयिन्नुदं-
द इति दाम्यत, दत्त, दयध्वमिति । तदेतन्नयं शिशोत वयं दानं दयामिति । तदेत-
त्त्रयं हिनमनोष्मुना जनेनावश्यमेजानुष्येयम् इत्युपदेशनिष्कर्ष इति ।

यन्नुनन्तु मनुष्या एव उत्तमर्गुणंमम्यन्ना देवाः । त एव हिंसादिपरा अमुरा,
श्लोभत्रयाना मनुष्याः । मनुष्या एवादान्तत्वादिदोषप्रथमपेक्ष्य देवादिमंतां लभन्ते ।
एवं साद्वरजस्तमास्थनुमन्धाय ते तत्तत्पदभाजो भवन्ति । तन्मागमनुष्यैः पूर्वोक्त-
तत्त्वप्रथमं दकारोपलक्षणमनुष्येयमिति भावः ।

तास्त्रिकदशा द्विचर्यमाणे, विज्ञानं भवति यदुपनिषद्द्रव्या अध्याम-
विद्याप्रदानाः । तामु संवादरूपेणाभ्यासरूपेण च विविधा विद्याः समुपदिष्टाः ।
सर्वेषां संवादानां तात्पर्यत्रिषयोभूतोऽयं आमानमधिकृत्यैव प्रस्तुतः । छान्दोग्यो-
पनिषद् बृहदारण्यकोपनिषत्त्वेति उपनिषद्द्रव्यम् अतीव बृहदाकारकम् । तत्र
छान्दोग्यं हि सामवेदस्य तत्त्वकारशाखाया उपनिषद् अष्टाध्यायप्रतिबद्धा । तत्र
प्रथमे द्वितीये च ग्लो—

‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ।

ओमिति ह्युद्गीयति तस्योपव्याख्यानम् ।

इत्यादिवचोभि ओङ्कारोदगीथसाम्ना विस्तृता व्याख्या समुपासना चोद्दिष्टा, तृतीये मधुनाडो अमृतोपासना ब्रह्मणश्च वर्णनम् विवृतम् । अत्रैव घोराङ्गिरसनाम्नो महर्षे श्रीकृष्णेन ब्रह्मविद्या उपार्जितेत्यपि वर्णितम् । चतुर्थे च सत्यकाम-जाबालयो प्रख्याता कथाऽद्भिक्ता । जनश्रुति रंभवकथा द्विविधाग्नीनाञ्च विवरणम् । पञ्चमे श्वेतकेतु-आरुणेयैः प्रवाहण-जैबलि-अश्वपति-केकय-नामकैश्च ब्रह्मविद्याप्राप्ति वर्णनम् । षष्ठे च उद्दालकारुणेयात् तदात्मजेन श्वेतकेतु-आरुणेयैः ब्रह्मज्ञानावाप्ति विवेचनम् । सप्तमे च भारवमुने सन्तकुमारात् सत्य-मति-श्रद्धा निष्ठा-कृति-भूमा दीना ज्ञानग्रहणचर्चा । अष्टमे आत्मब्रह्मप्रजापतिविषयको गभीरविचारः । इन्द्रविरोचनयोरपि प्रयाताख्यायिकाया अपि अस्मिन्नेव वर्णनम् ।

तदेतदुपनिषच्चक्रे—श्वेताश्वतरोपनिषदपि अतिमहत्त्वशालिनी ब्रह्मविद्या त्वेन समादिष्यते । श्वेताश्वतराभिधकृष्णयजुर्वेदसम्बन्धादिय श्वेताश्वतरनाम्न जैगीयते इति केचित् साम्प्रदायिका, परमत्रान्ये विप्रतिपद्यमाना समाचक्षते यदि श्वेताश्वतरनाम्ना केनापि ऋषिणा प्रोक्तत्वात् तन्नाम्ना व्यवह्रियते । उपनिषदिषु ऋषिपनिषदोऽर्वाचीना सम्भाव्यते । यतोऽस्या काठकोया बहव सन्दर्भा ऋषिचिन्तित्वात् । अस्या प्रतिद्वो मन्त्रो द्वैतसिद्धान्त प्रतिपादको निम्नाद्भूत —

‘अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा

बह्वी प्रजा सृजमाना स्वरूपा ।

अजो ह्येको जूपमाणो ऽनुशेते

जहात्येना भुङ्क्तभोगामजोऽन्य” ॥

अपिच—

‘दा मुपर्णा सपुजा सखाया’ इत्यादि ।

सया निम्नाद्भूते मन्त्रे ऋषिलाचार्यप्राचीनतां ससाध्य साख्या सम्पुष्टिविहिता —

यो योनिं योनिमपितिष्ठत्येको

विश्वानि ह्यणि योनिश्च सर्वा ।

अथि प्रभूत ऋषिल यस्तमन्त्रे

ज्ञानं विभक्तिं जायमानञ्च पश्येत् इति ।

एवमुपनिषदिषं बहुविधानां सिद्धान्तानामाकर इव प्रतिभानि ।

समादरेण, प्रामाण्येन च नेयं, उक्तदशोपनिषदां तुलामधिरोहति इति ।

उपनिषदां महत्त्वम्

प्रायः सर्वेषामेव सम्प्रदायाचार्याणां उपनिषत्सु टीका दृश्यन्ते । यस्य सम्प्रदायस्योपनिषत्सु टीका नास्ति स सम्प्रदायोऽबद्धमूल इत्यवधार्यते । न जना भूयसा तत्र बद्धश्रद्धाका भवन्ति इति । उपनिषत्साहित्यमेव समेषां सम्प्रदायानां मूलभित्तिरित्युक्त्वावपि न कामपि अत्युक्ति विभावयामः । उपनिषत्साहित्यमनोव ज्ञानप्रकाशकं, शान्तिप्रदं, मानवसंस्कृतेरादिजननी चेति बहुभिः पाश्चात्यविद्वद्भिश्चोपि कृतम् । दिल्लीपतेः शाहजहानस्यात्मजः दारा शिकोहनामा यवनोऽपि सन् उपनिषत्साहित्ये मुग्ध आसीत् । कतिचनोपनिषदामनुवादोऽपि पारसीकभाषायां सम्पादितः । इदं पारसीकभाषान्तरस्य फ्रेंचानुवादमवलोक्य शान्तिप्रदशोभेन विदुषा शोपनहारेणोन्मिश्रितं यदुपनिषद्विद्यया जीवनकाले यथा शान्तिः प्रदत्ता मह्यं तथैव मरणोत्तरकालेऽपि शान्तिं प्रदास्यतीति मदीयो विश्वासः । यदुपनिषत्सु उपनिषद्विद्या तेषां मनुष्यपदेनाभिधानं न युक्तम् । विश्वतत्त्वज्ञानस्य आदिमं स्रोतः उपनिषद्ग्रन्थासरित्त एव प्रवाहितं प्रतीयते । सत्यमेवमन् । 'उत्तिष्ठत जाग्रन् प्राप्य वरान् निबोधत' इति उपनिषदां सदातन-सत्येन प्रेरणप्रदं वचना-मृतम् सातिशयलोकहितकरञ्चेति ।

तदेवमुपनिषद्ग्राम अध्यात्मविद्यापरमनीवोऽञ्ज्वलं, मनस आत्मनश्च निरनिशयशान्तिप्रदं ब्रह्मविद्याग्रन्थम् । सुप्रोभिर्मुमुक्षुभिः नितरामध्येषम् । अन्ते च औपनिषदबच्चोभिरेवोपमंहरामः—

'नवं ब्राह्मीपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोद्' इति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदनाम्यप्रनागारावारुपारोणैः सिद्धान्त-

शिरोमणिपदालङ्कृतैः श्रीमदाचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभिः

प्रणीते संस्कृतसाहित्यविमर्शे वैदिकप्रकरणाख्ये

द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ।

तृतीयः परिच्छेदः

दर्शन-प्रकरणम्

वैदिकदर्शनानि

१. दर्शनानां प्रवृत्ति २. वायदर्शनम्, ३ वैशेषिकदर्शनम्, ४. साह्य-
दर्शनम्, ५. योगदर्शनम्, ६. पूर्वमीमांसादर्शनम्, ७. वेदान्तदर्शनम्, ८ एव
दर्शनसमन्वय ।

दर्शनानाम् प्रवृत्ति

सत्त्वतत्ताहित्ये दर्शनानि खल्वनीय महनीय पदमलङ्कुर्वन्ति । तत्र भवता
दिव्यस्रक्षुयामखिलपदार्यजात वरतलामलकवत्प्रत्यक्षीशुर्वाणाना महर्षीणा जगतो
जटिलान् सम्प्रश्नान् सरलमितु प्राणभृता कल्याणकाम्यया दर्शनशास्त्रमिदं सत्या-
सत्यनिष्पलक्षण किमपि महार्थमुपायनम् । त एव महाभगवा जगद्गुहिधीर्षव तप-
सम्भूतया धियणया समस्तान् तांस्ताञ्जागतिज्ञानर्यान् मूलङ्कूपमालोच्य दर्शनमुत्त-
माविर्भावयामासु कथंणाद्रंहृदया सहृदया हृदयालवो दयालव इति वो नाम नाङ्गी-
शुर्वादिनूचान् ।

अस्य साहस्यस्य निगूढतनस्य प्रपञ्चस्य समाधानपथदर्शक शास्त्रमिदं
विदर्शनमिष्यभिधीयते, दृश्यतेऽनेन तद्दर्शनमिति तद्व्युत्पत्तेः ।

इदं तादृशवैयम्—मनुष्यं खलु निसर्गं एव मननशीलं, मत्वा
कर्मानि शोभन्तीति तद्गिरक्षते । यदा स भवति विन्तान्तरविमुक्तवितस्तदा
विदितयति निरतिशयजटिलामिमां विरचयमस्याम्—कोऽहं ? कुतोऽहं ?
कस्माऽहम् ? इत्येवशाभीजयाम् । तादृशाधिलन-मननपरिणतिभूतमेवेदं इति-
शास्त्रम् । उच्यते—

जगतां धारे इष्टस्य धोतव्यो जनव्यो निरिष्यासितस्य इति ।
आश्रयो धारे दर्शनेन धवणेन माया विज्ञानेनेह सर्वे विज्ञातम्भवति ।

[६० उ० २।१।१]

महर्षिपाञ्चवल्क्यस्यायमुपदेश एव भारतीयदर्शनस्याधारभित्तिरवधार्यते । आत्मसाक्षात्कार एव मनुष्यजीवनस्य चरमोद्देश्यम् । स च श्रवण-मनन-निदिध्यासनेनैव सम्भवति नान्यथा । तानोमानि श्रवण-मनन-निदिध्यासनादीनि हि मनीषिभिः दर्शनहेतुदेनोपात्तानि । एतदभिप्रायेणैवोक्तम्—

श्रोतव्य. श्रुतिवाक्येभ्यो, मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा तु सतत ध्येय, एते दर्शनहेतवः ॥

अस्यायमभिप्रायः—पूर्वं श्रुतिवाक्येभ्यः श्रोतव्य इति । श्रुत्या श्रुतस्य बहुबोधिण्या मनने प्रवृत्तिः । मननद्वारा च पक्ष प्रतिपक्षोपपत्तिभिर्निर्णीतेऽयं आत्मादिसत्त्वरूपे निदिध्यासनं प्रवर्तते । निदिध्यासनाद्धि आत्मसाक्षात्कारः । ततोऽपरम् । श्रवणव्यतिरेके तु मननाभावः, मननाभावे निदिध्यासनाभावः, निदिध्यासनाभावे साक्षात्काराभावः, तदभावे च पुनर्नापवर्गसिद्धिरिति । वस्तुतस्तत्त्वतो विमृश्यमाने तदिदं दर्शनशास्त्रमेकमेव—

‘एकमेव दर्शनं स्यातिरेव दर्शनमित्युक्ते ।

अस्य च तमस्तस्य त्रिद्विदात्मकभेदभिन्नस्य द्विविधस्यास्य प्रपञ्चस्य प्रकृति-पुरुषयोरन्ययात्यातिरूपं ज्ञानं दर्शनशास्त्रेणैव भवितुं सम्भवति नान्यथा, तदर्थमेव च दर्शनशास्त्रस्य प्रवृत्तिः ।

तच्च सदप्येकं द्वेषा भिद्यते दृष्टादृष्टवादिभेदान् । तत्र दृष्टत्वादि खटुदृष्टप्रपञ्चे एवास्तित्वबुद्धिमत्, अदृष्टप्रपञ्चे च नास्तित्वबुद्धित्वोकारात् नान्तिकदर्शननाम्ना प्रसिध्यति । अपरञ्च अदृष्टत्वादि पुनः दृष्टान्तरयोरास-परमात्मनोरस्तित्वाङ्गीकारात् आस्तिकदर्शनत्वेन जेगीयते । आम्निकदर्शनेषु किल न्यायादीनि षड्^१ दर्शनानि सङ्कलितानि भवन्ति, नान्तिकदर्शनेषु च पुनः चार्वाकादीनि । तदा तेषां वर्णनं समाप्तं प्रपञ्चितं द्रष्टव्यम् । तत्र आस्तिकदर्शनानि वैदिकानि,^२ नान्तिकदर्शनानि च अवैदिकानीति तेषां पारिभाषिकी सज्ञा ।

१. न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-मीमांसा-वदात्तज्ञानानि षट् ।

२. अथवा वेदराद्धान्नानवष्टम्य प्रवर्तमानत्वाद् वैदिकानि, नान्तिकम्य प्रवर्तमानत्वाद् अवैदिकानि इमान्याख्यायन्त । उक्तञ्च—

‘अवैदिकप्रमाणानां सिद्धान्तानाम्प्रदर्शकाः ।

चावाकाश्च, षड्विधास्तु स्याता लोकेषु नास्तिकाः ॥

वदप्रमाणकानीह प्राचुर्ये दर्शनानि षट् ।

न्यायवैशेषिकादीनि स्मृतास्तु आस्तिकाभिधा ॥

न्यायदर्शनम्

न्यायशास्त्रम्—शास्त्रप्रयोजन तदुपयोगश्च—न्यायप्रतिपाद्या विषया—
प्रमाणानि—प्रमेयानि—सशयादीनि—न्यायदर्शनस्य प्रणेता—नन्निर्माणकाल—
प्रसिद्धा आचार्या—न्यायपरिशिष्टम्—नव्यन्यायाविर्भावकाल—नव्यन्यायस्य प्रमुखा
ग्रन्था—न्यायदर्शनस्य विशिष्टा वादा—न्यायपरिशिष्टम् ।

अथ षड्दर्शनानामलङ्कारभूत 'प्रमाणप्रमेय' इत्यारभ्य 'हेत्वाभासाश्च
यथोक्ता' इत्यन्त पञ्चाध्यायात्मक महर्षियगोतममुनिपादैः प्रणीत शास्त्र न्यायदर्शन-
मित्युच्यते । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनम्, न्यायस्य दर्शनम् न्यायदर्शनम् । न्यायश्च
पुन प्रमाणैरर्थपरीक्षणम् । न्याय एव आन्वोक्षिकीत्याख्येयाऽपि समाख्यायते ।
प्रत्यक्षागमाम्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तथा प्रवर्तते इत्यन्वोक्षिकी न्याय-
विद्या । सेय हि विद्या सर्वविद्याप्रदीपत्वेन प्रशंसिता —

प्रदीप सर्वविद्यानामुपाय सर्वकर्मणाम् ।

अथर्व सर्वधर्माणां शब्दवान्वीक्षिकी मता ॥—चाणक्य

अत एवास्य शास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वमङ्गीकृत विवेचकं । तथा च
प्राह तत्रभवान् जयन्तभट्टो न्यायमञ्जर्याम् —

'न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूत सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यहेतुत्वात् । तस्मा-
दशेषतार्किकोपमवद्धारकं दृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाध्यायि न्यायोपदेशक्षममक्षपा-
दोपदिष्टमिदं न्यायविस्तरारय शास्त्र प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति परमविद्या-
स्यानम्' इति ।

न्यायशास्त्रस्य प्रयोजनम्

तदिदं वेदार्थविरोधितर्कनिरसनोपयिकं वैदिकसिद्धान्तरक्षणोपयोगि प्रमा-
णादिप्रतिपादनमेव न्यायशास्त्रस्य प्रयोजनम् । अत एवेदं शास्त्रं प्रमाणशास्त्रं
तर्कशास्त्रञ्चाप्युच्यते । तदर्थं यथायथंज्ञानविषयीक्रियन्तेऽर्था यस्ते तर्का तेषां
शास्त्रं तर्कशास्त्रम् । अतएव भगवता मनुनाऽपि स्मृतम्—

१. 'समस्तप्रमाणव्यापारादर्थोधिगतिन्याय' इति वार्तिककार ।

नीयते प्राप्यते यथार्थपदार्थज्ञान येन स न्याय । अथवा 'साधनीयास्य
यावत्ति शब्दसमूहे सिद्धिं परिसमाप्यते स पञ्चावयवोपपत्त्यात्मको न्याय' इति
वास्यायन ।

एव यद्यपि विविधप्रकारेण न्यायशब्दो व्युत्पाद्यते तार्किकं तथैव सर्वेषां
न्यायतात्पर्यविषयीभूतोऽयं प्रमाणादिभिः यथार्थतया पदार्थनिर्णय एव पर्यवसीयते
इति विवेकः ।

‘आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्रादिरोधिना ।

यत्नकृष्णानुसन्धत्ते न धर्मं वेद नेतरः ॥

[मनु० अ० १२, श्लो० १०७]

यदि रुद्रिचदाचक्षीत यदीश्वरप्रभवत्वेन, निरस्तसप्तस्तालीकृष्णमविप्रलि-
प्पादिपुंद्गुपणया वेदानां स्वतःप्रामाण्यमज्याहृतं सत् सर्वेषामास्तिकानां स्वयमभि-
मनमेव तत्त्वदास्ति तर्कशास्त्रप्रयोगस्यावकाशः इति । तत्र ब्रूमः, सन्यमेतत्तथापि
निरीश्वरवादिनां चार्षाकिप्रभृतीनां वेदप्रामाण्यविप्लावनतत्पराणां कुतर्ककुठारकुष्ठी-
करणाय शास्त्रस्यास्य परममुपयोगं मन्यन्त आगमिनः । न खलु तर्कशास्त्रमन्तरेण
दुर्दान्तचार्षाकिदिनास्तिकानां प्रखरतर्कनिरसनमनापासेन कर्तुं सुकरम् । तन्निरसना-
र्थमेवास्य शास्त्रस्यावतारः । उक्तञ्च स्वयमाचार्यमहामार्गः—

‘तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखा-
वरणम् ।’ [न्याय० ४।२।४८] ।

उद्दृष्टव्यञ्च सिद्धान्तसंग्रहकारैरपि :—

‘नैर्ध्यायिकस्य पक्षोऽयं संक्षेपात्प्रतिपाद्यते ।

यत्तर्करक्षितो वेदो प्रस्तः पाक्षण्डदुर्जनैः ॥’

न्यायप्रतिपाद्यो विषयः

षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम एवास्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यो
विषयः । निःश्रेयसो मोक्षः । न स प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानमन्तरा शक्योपगमः ।
प्रमाणादीनाञ्च तत्त्वज्ञानं न तावन्संभवति यावत्तेषामुद्देश-लक्षण-परीक्षा न स्युः ।
त्रिनिधा त्वत्वस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः—उद्देशः, लक्षणं, परीक्षा चेति । तत्र नाम-
धेयेन पदार्थमात्राभिधानमुद्देशः । स च प्रथमसूत्रे^१ निदिष्टः । उद्दिष्टस्य तत्त्व-
व्यवच्छेदकोऽमाधारणो धर्मो लक्षणम् यथा गोः सास्त्रादिमत्त्वम् । लक्षितस्य च
लक्षणं तत्र घटते न वेति प्रमाणैरर्थावधारणं परीक्षा । इति ।

तत्र तावत् क्रमप्राप्तं प्रमाणं लक्षितम्—प्रमाकरणं प्रमाणमिति । प्रमा हि
नाम यथार्थज्ञानं, तदतिशयसाधकं साधकतमं करणं प्रमाणमुच्यते । न हि प्रमाण-
ज्ञानमन्तरा प्रमेयादीनां ज्ञानं भविष्यं शक्यम् । प्रतीयते यथार्थतया ज्ञायतेऽनेनेनि
प्रमाणम्, ज्ञानमाधनमिन्यर्थः ।

ननु ‘प्रमाणादीनां’ तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम’ इत्युक्तं तत्त्वल्लु कथं सङ्ग-
च्छने ? तन्निरासाय—

१. ‘प्रमाण-प्रमेय-मगय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-
जन्य-विनष्टा-हेत्वामाम-उल-आनि-निग्रह-स्वानाना तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।’

[न्याय० १।१।१]

‘दु ख जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादप-
घर्षं’ इति सूत्रयामास आचार्यं । अस्यायमाशय — यद् दु खादीनाम् उत्तरोत्तरा-
पाये यद्यदुत्तर तस्य तस्यापाये विनाशे सति तदनन्तरापायाद् अपघर्षः । तत्र तावत्
तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाये दोष खल्वपैति, दोषापाये च प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्य-
पाये जन्मापैति (निमित्ताभावात्), जन्मापाये पुनर्दुःखमपैति—‘निमित्तापाये
नेमित्तिकस्याऽप्यपाय’ इति न्यायात् । दुःखात्यन्ततापायो हि नाम मोक्षः । तदेव
तत्त्वज्ञानात् मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तौ सत्या सुतरा नि श्रेयसाधिगम सम्भवत्येव
सुलभोपलम्भ इति तत्र का नाम विचिकित्सा । एव सति प्रमाणादीना षोडशपर्यायाना
सम्यग्ज्ञान एव यत्न आस्थेय सर्वेनि श्रेयसमधिजिगामुभि सर्वात्मनेति ।

प्रमाणचातुर्विध्यम्

तच्च प्रमाण प्रत्यक्षानुमानोपमान शब्दभेदा चतुर्विधम् । यत्र च सूत्रिन
भवति —

‘प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दा प्रमाणानि ।’ [न्याय० १।१।३]

प्रत्यक्षम्

‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञानमव्यपदेश्यम्, अव्यभिचारि, व्यवसायात्मक
प्रत्यक्षम् ।’ आत्मा मनसा सन्निकृष्यते, मन इन्द्रियं, इन्द्रियाणि अर्थं, तत तद्वति
तत्प्रकारकमवधारणात्मक यज्ज्ञानमुपजायते तदेव प्रत्यक्ष प्रमाणमित्याख्यायते ।
तच्च ज्ञानम् अव्यपदेश्यम्, अव्यभिचारि, व्यवसायात्मकञ्च भवेत् । इन्द्रियाथ-
सन्निकर्षोत्पन्न ज्ञान यदा गन्धज्ञान, रसज्ञानमिति स्वनामधेयेन शब्देन व्यपदिश्यते
तदा तत् प्रमाणता विजहाति समुपैति च प्रमेयत्वम् । शब्दप्रमाणविषयत्वान् तथा
घ्रासम्भवो दोषः, स मा भूदित्युक्तम् ‘अव्यपदेश्य’ मिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम-
व्यपदेश्य सदापि भवति तदभाववति तत्प्रकारक किञ्चिज्ज्ञानम्, तद्यथा प्रीत्ये
भीत्येणोत्पन्ना ससृज्य स्पन्दमानासु तिग्मरश्मिरश्मिषु दूरतोऽवलोकयत ‘उदक’-
मिति, मन्दतमसि वा रज्ज्या ‘सर्पे’ इति यच्चाक्षुषज्ञान तत्र भाऽतिप्रसादक्षीदित्युक्त-
मव्यभिचारोति । यदनस्मिस्तदिति तद् व्यभिचारि, यत्तु तस्मिस्तदिति तदव्यभि-
चारि । तद्वति तत्प्रकारक ज्ञानमिति भावः । किञ्च इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञान-
मव्यपदेश्यमव्यभिचारि सदापि भवति अनवधारणात्मक सशयात्मकम् । यथा
दूरस्थप्रयत्, ‘श्याण्डुर्गं, पुरुषो, वा’ इति. न्याःशुष्कान्, नतमतिरव्यभिचारम्, भूदित्युक्त-
‘व्यवसायात्मक’ मिति ।

१ व्यवसायोऽवधारण निश्चय इत्यनर्थांतरम् । इदमित्यमेवेति निश्चय
म एव आत्मा रूप यस्य ज्ञानस्य तद् व्यवसायात्मक निश्चयात्मकमित्यर्थः ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्युक्तम् । स एव सन्निकर्षः खलु षड्विधः—संयोगः, संपुक्तममवायः, संपुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेष्य-विशेष्यभावश्चेति ।

तत्र यदा चक्षुषा घटविषयकं ज्ञानमुपजायते तदा चक्षुरिन्द्रियं, घटोऽर्थः, अनयोः सन्निकर्षः संयोग एव । एवं यदा इन्द्रियान्तरेण मनसाऽऽत्मविषयकं ज्ञानं जग्गतेऽहमित्याकारकं तदा मन इन्द्रियम्, आत्माऽर्थः अनयोः सन्निकर्षः संयोग एव ।

तथा यदा चक्षुषा घटरूपरूपादिकं गृह्यते 'श्यामो घट' इति तदा चक्षुरिन्द्रियं, घटरूपमर्थः, अनयोः सन्निकर्षः संपुक्तसमवाय एव चक्षुःसंपुक्ते घटे रूपस्य समवायात् । एवं मनसाऽऽत्मममवेने सुखादौ गृह्यमाणेऽपि अयमेव संपुक्तममवाय एव सन्निकर्षः ।

यदा तु चक्षुषा घटरूपसमवेतं रूपत्वादि सामान्यं गृह्यते तदा चक्षुरिन्द्रियं, रूपत्वादि सामान्यमर्थः, अनयोः सन्निकर्षः संपुक्तसमवेतसमवाय एव । कुतः ? यतश्चक्षुःसंपुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात् ।

यदा पुनः श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दो गृह्यते तदा श्रोत्रमिन्द्रियं, शब्दोऽर्थः, अनयोः सन्निकर्षः समवाय एव । श्रोत्रं हि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः, श्रोत्रम्याकाशात्मक-त्वाच्छब्दस्य चाकाशगुणत्वाद् गुणगुणिनोदत्त समवायात् ।

यदा शब्दसमवेतं शब्दत्वादि सामान्यं श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते तदा श्रोत्रमिन्द्रियं, शब्दत्वादि सामान्यमर्थः, अनयोः सन्निकर्षः समवेतसमवाय एव, श्रोत्रसमवेतं शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ।

यदा चक्षुषा संपुक्ते भूतले घटाभावो गृह्यते 'इह भूतले घटो नास्ती'ति तदा विशेषण-विशेष्यभावः सन्निकर्षः । तदा चक्षुःसंपुक्तस्य भूतलस्य घटाद्यभावो विशेषणं, भूतलञ्च विशेष्यम् ।

एवमन्यत्राऽप्युक्तम् । तदेवं षड्विधः सन्निकर्षो निरूपितो वेदितव्यः । तदिदं प्रत्यक्षं द्विविधं—सविकल्पं, निर्विकल्पञ्च । तत्र नामजात्यादियोजना-हीनं वस्तुमात्रावगाहि यज्ज्ञानं जन्यते तन्निर्विकल्पम् । यदा खलु निर्विकल्पानन्तरं नामजात्यादियोजनात्मकं 'ब्राह्मणोऽर्थः, श्यामोऽर्थः' इति विशेषणविशेष्यावगाहि ज्ञानमुत्पद्यते तदा तत्सविकल्पमिति ।

अनुमानम्

'अयं तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं—पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतो दृष्टञ्चे'ति ।

[न्याय० १।२।५]

तदिति प्रत्यक्ष परामुशति, तत्प्रत्यक्ष गृहीतव्याप्तिकस्य लिङ्गस्य पक्षे दर्शनं तत्पूर्वकारण यस्य तत्पूर्वकं लिङ्गं प्रत्यक्षकारणकं ज्ञानं परोक्षलिङ्गगोचरं ज्ञानं येन जायते तदनुमानम् । अयमाशयः, यदा प्रमाता पक्षे लिङ्गं प्रतिपद्यते 'धूम एवायं न वाष्पादिकं' मित्यसन्दिग्धं धूमादिलिङ्गदर्शनमुपैति तदैव सम्बन्धिज्ञानस्या परसम्बन्धिस्मारकत्वात्, 'यत्र-यत्र धूम तत्र-तत्र वह्निः' रिति महानसादी सपक्षे गृहीतपूर्वा व्याप्ति स्मरति । लिङ्गदर्शनेन ता व्याप्ति स्मरतश्चास्य तदनु नून- 'मैव वह्निमान्' इत्याकारकं परोक्षलिङ्गगोचरं ज्ञानं येनोत्पद्यते तदेवानुमानं प्रमाणम् । तच्च त्रिविधं—पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टञ्चेति ।

तत्र, यादृशस्य लिङ्गस्य यादृशेन लिङ्गेनापूर्वा व्याप्तिर्गृहीता तादृशल्लिङ्ग- दर्शनात् तादृशल्लिङ्गगोचरं यदनुमानं तत् पूर्ववत् यथा धूमेन वह्नेरनुमानम् ।

यत्रानुमानेन शेषेण तुल्यं साध्यं वर्तते तत् शेषवत् यथा गन्धवत्त्वेन हेतुना पृथिव्यामितरभेदानुमानम् । इदमेव परिशेषानुमानमप्याख्यायते ।

यत्र पुनरनुमानेन सामान्यतोदृष्टव्याप्तिकं साध्यं वर्तते तत्सामान्यतो- दृष्टमनुमानम् ।

तथा चाह भाष्यकारः,—'यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते तत्पूर्ववत्, यथा मैत्रोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्—यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते, पूर्वोदक- विपरीतमुदकं, नद्या पूर्णत्व, शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा वने वा खेतसोऽनुमीयते भूना वृष्टिरिति । सामान्यतोदृष्टम्—अज्ञयापूर्वकमग्नयत्र दृष्टस्याग्नयत्र दर्शनमिति, यथा आदित्यस्येति ।'

इदमत्र बोध्यम्—व्याप्तिप्रहाधीनजन्म ह्यनुमानम् । यावल्लिङ्गस्य लिङ्गता सह व्याप्तिर्न गृह्यते न तावदनुमानमुदेति । व्याप्तिश्च पुनस्त्रिविधा— विशेषव्याप्तिः, सामान्यव्याप्तिः, व्यतिरेकव्याप्तिश्चेति । धूमेन वह्नौ साध्ये 'यत्र-यत्र धूमस्तत्र-तत्र वह्निः' रिति हेतुतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकं धूमत्व-वह्नित्व-रूपविशेषमुखेन प्रवृत्ता या व्याप्तिः सा विशेषव्याप्तिः । शब्दादिना आकाशादीं साध्ये 'यो गुणः स द्रव्याभयः' इति हेतुतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकशब्दत्वात्वात् त्वादिव्यापिकगुणत्व-द्रव्यत्वहृत्सामान्यमुखेन प्रवृत्ता या व्याप्तिः सा सामान्य- व्याप्तिः । अपि च गन्धवत्त्वेन पृथिव्यामितरभेदे साध्ये 'यत्रेतरभेदाभावस्तत्र गन्धवत्त्वाभावः' इति साध्याभाव-साधनाभावहृत्पृथिव्यामितरमुखेन प्रवृत्ता या व्याप्तिः सा व्यतिरेकव्याप्तिः । तत्र विशेषव्याप्तिकमनुमानं पूर्ववत्, व्यतिरेकव्याप्तिकं शेषवत्, सामान्यव्याप्तिकं पुनः सामान्यतोदृष्टमिति विवेकः । उक्तञ्च—

'पञ्चलक्षणकाल्लिङ्गाद् गृहीताप्रियमस्मृते ।

परोक्षे लिङ्गानि ज्ञानमनुमानं प्रवक्षते ॥'

तच्च त्रिविधमनुमान पुनर्द्विविध—स्वार्यं, परायञ्चेति ।

स्वार्यं स्वप्रतिपत्तिहेतु । तथाहि महानसादौ स्वयमेव विशिष्टेन प्रत्यक्षेण

धूमान्योर्व्याप्ति गृहीत्वा पर्वतसमीपे गत तद्गते चाग्नौ सदिहान पर्वत-
वर्तिनीमविच्छिन्नमूलामभ्रलिहा धूमलेखा प्रपश्यन् धूमदर्शनाच्चोद्बुद्धसंस्कारो
व्याप्ति स्मरति 'यत्र-यत्र धूमस्तत्र-तत्र वह्नि' रिति । ततश्चात्रापि धूमोऽस्ति
इति प्रतिपद्यते । यतो 'ऽत्र पर्वते वह्निरस्ती' ति स्वयमेव प्रतिपद्यते अत इव
स्वार्यानुमानम् ।

यस्तु कश्चित्स्वय धूमादग्निमनुमाय पर बोधयितुं पञ्चावयवमनुमानवाक्य
प्रयुङ्क्ते तत्परार्यानुमानम् । तद्यथा—१ पर्वतो वह्निमान्, २ धूमवत्त्वात्,
३ यो यो [धूमवान् स-स वह्निमान्, ४ यथा महान्तः, ५ तथा चाय तस्मात्तथा
इति । अनेन प्रतिज्ञादिमता वाक्येन प्रतिपादितात् पञ्चावयववस्थापनलिङ्गात्
परोऽपि 'पर्वतो वह्निमान्' इति प्रतिपद्यते । तेनैतत्परार्यानुमानम् इत्याध्यायते इति
दिक् ।

उपमानम्

'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्' । [न्याय० १।१।६]

प्रसिद्धस्य पूर्वं प्रमितस्य गवादे साधर्म्यात् सादृश्याद् यत्साध्यसाधन
तदुपमानं प्रमाणम् । 'यथा गोस्तथा गवयः' इति वाक्यमाकर्ष्य वन गतस्य पुरुषस्य
पुरोऽवस्थिते प्राणिपिण्डे गोसादृश्यदर्शनाद् यदुक्तवाक्यार्यस्मरणपूर्वकं 'नूनमय
गवयः' इति सज्ञा सज्ज्ञिसम्बन्धज्ञानमुत्पद्यते तदेवोपमानं प्रमाणमिति । अपि च
'उत्सृजितसदृश नासाप्रे लसदेकशृङ्गं गेडाख्यमृगविशेष' इति कुतश्चिदारण्यक-
पुरवादाकर्ष्य देवादरण्यगतस्य कस्यचिन्नागरिकस्य दर्शनपथ गते प्राणिपिण्डे
यदुत्सृज्यम्यं दर्शनेन वाक्यायस्मरणपूर्वकं नूनमय 'गेडामृग' इति यत्सज्ञा-सज्ज्ञिसम्बन्ध-
ज्ञानमुत्पद्यते तदप्युपमानमेव । साधर्म्यज्ञानस्यैव वैधर्म्यज्ञानस्यापि तद्वेतुवान्यु-
पगमादिति भावः ।

तत्र गौणपक्षे गोसादृश्यज्ञानानुमितिकरणत्वादुपमानम् । वाक्यार्य-
स्मरण व्यापारः । सज्ञा-सज्ज्ञानञ्चोपमितिकरत्वं । मुख्यपक्षे तु सज्ञासज्ज्ञिसम्बन्ध-
ज्ञानमुपमानम् । हानोपादानोपेक्षाद्युद्धित्पमितिकरत्वं विदेकः ।

शब्दप्रमाणम्

'आप्तोपदेशः शब्दः' । [न्याय० १।१।७]

आप्तं खलु साक्षात्कृतधर्मा । यथादृष्टस्वार्यस्य चित्स्यापिपियया प्रयुक्त-
शब्द उपदेशः । अर्थसाक्षात्कारवान् आप्तः । स यथादृष्टार्यावबुधोपियया शब्द

प्रयुज्यते । साक्षात्करणमाप्तिः, तथा य प्रयतन्ते स आप्तः, तस्योपदेश आप्तोपदेशः । आप्तोपदेश एव शब्दप्रमाणम् ।

स प्रमाणभूत शब्दो द्विविधः, दृष्टादृष्टभेदात् ।

‘स द्विविधो दृष्टादृष्टभेदात् ।’ [न्याय० १।१।८]

दृष्टोऽर्थो येन प्रवक्त्रा स दृष्टार्थ ईश्वरः । दृष्टस्तु न, चिन्तनमितोऽर्थो येन प्रवक्त्रा सोऽदृष्टार्थ ऋषिमुनिजनः । तत्रेदवरोक्त वेदचतुष्टयहृषो दिव्यशब्दराशिस्तु सर्वदा सर्वत्र स्यत प्रमाणम् । ययाऽऽहर्भगवन्तो दर्शनाचार्याः ।

‘शास्त्रयोनित्वात् ।’ [ब्रह्मसूत्र १।१।३]

महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्थानेव विद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत् सर्वार्थद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्मः । नहीदृशस्य शास्त्रस्य वेदादिलक्षणम् सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञोदन्तः सम्भवोऽस्ति ।

एवमेव भगवत्कपिलमुनिपादा अपि —

‘निजशक्त्यभिष्यक्ते स्वतः प्रामाण्यम् ।’ [सांख्य० ५।५१]

निजया शक्त्या अभिष्यक्ते वेदानां स्वतः प्रामाण्यम् रूपविषये रवेरिवेति सारयाः ।

‘तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यम् ।’ [वैशेषिक० १०।२।१०]

‘तत्प्रमाणं बादरायणस्याऽनपेक्षत्वात् ।’ [पूर्वमीमांसा० १।१।५]

इत्यादि वचोभिः वेदानामेव स्वतः प्रामाण्यम् । अन्येषाञ्च ऋषिमुनिप्रोक्तवचसा परतः प्रामाण्यम् । यः शब्दः स्वप्रतिपाद्यमर्थं प्रमाणीकर्तुं प्रमाणान्तरनापेक्षने तत्स्वतः प्रमाणम् यश्चापेक्षते तत्परतः प्रमाणम् इति ।

तदेव शब्दप्रमाणं स्वयंबुर्वता गोतमेन ईश्वरसत्ताऽङ्गीकारोऽपि ध्वनिः ।

प्रमेयाणि

‘आत्म-शरीर-इन्द्रिय-अर्थ-बुद्धि-मन-प्रवृत्ति-दोष-प्रेत्यभाव-फल-दुःख-अपवर्गस्तु प्रमेयम् ।’ [न्याय० १।१।५]

तत्र आत्मादि अपवर्गपर्यन्तं द्वादशविधमेव प्रमेयम् । एषा सम्प्रज्ञानमेव हि श्रेयसाद्यतयन्तसायशकम् ।

तत्र मुख-दुःखयोर्भोजना जीवात्मा । भोगायतनं शरीरम् । भोगसाधनानि इन्द्रियाणि । भोक्तव्या इन्द्रियार्था अर्थाः । भोगो बुद्धिः । सर्वविषयमन्तं करणमन्त्रः । धर्माधीनो प्रवृत्तिः । प्रवृत्तिहेतवो रागादयो दोषाः । पुनः पुनजन्म प्रेत्य-

भाव । सुखदुःखोपभोग फलम् । प्रतिकूलवेदनीय वेदनात्मक दुःखम् । दुःख-
निवृत्तिपूर्वकं परमानन्दोपभोग अपवर्गः ।

तदेया प्रमेयादीनाः सम्यगवबोध पञ्चावयवप्रयोगमन्तरा भवितु न सुशकः ।
यत स्वयमधिगतस्वार्थस्य परत्र सक्रान्तये प्रतिज्ञादीना पञ्चावयवानामपरिहार्य-
त्वमामनन्ति । अतस्तेऽपि ज्ञातव्याः । ते च पञ्चावयवा -

‘प्रतिज्ञा हेतु-उदाहरण-उपनयन निगमनान्यवयवा ।’

[न्याय० १।१।३२]

इमे हि प्रतिज्ञादयोऽवयवा पञ्च । तत्र साध्यधर्मविशिष्टपक्षप्रतिपादक
वचन प्रतिज्ञा, यथा—पर्वतो वह्निमानिति । पञ्चम्यन्त लिङ्गप्रतिपादक
वचन हेतु, यथा—धूमवत्त्वात् । सव्याप्तिक दृष्टान्तवचनम् उदाहरणम्, यथा—
यत्र-यत्र धूमस्तत्र-तत्र वह्नि यथा महानसे । पक्षे लिङ्गोपसहारवचनम् उपनय,
यथा—वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमिति । पक्षे साध्योपसहारवचनम् निगमनम्,
यथा—तस्माद् वह्निमानय पवत । एतेऽनुमानवाक्यस्यैकदेशत्वाद् अवयवा
इत्याख्यायन्ते । तत्रैके त्रय एवावयवा इत्यामनन्ति । उदाहरणमुपनयश्चेति द्वावेवा-
वयवा इति बौद्धाः । प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणानीति त्रय एवावयवा इति कापिला,
योगा, पूर्वोत्तरमीमांसे चेति ।

अभेदानो प्रमाण-प्रमेयविवर्जिताना सशयादि-निग्रहस्थानान्ताना द्वादश
पदार्थानां वादाह्वे वादि-प्रतिवादिभ्या तत्त्वनिर्णिनीयया प्रयुषताना तन्निर्णये च
परमोपकारकाणा पक्ष-प्रतिपक्षयो विजय-वराजयपरमसाधकानामपि विवेचन
मूर्ध्निगोतमोपज्ञ किञ्चिद्विच विविच्यते, यत्र हि न्यायार्थं साफल्येन पर्यवसीयते ।

सशय — एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मावगाहि ज्ञान सशय । स च
त्रिविध — समानधर्मदशनज, विप्रतिपत्तिज, साधारणधर्मजश्चेति । तत्र
विशेषादर्शने सति समानधर्मज, यथा—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । एकस्मिन्नेव
पुरोर्वास्तिनि वस्तुनि स्थाणुत्वनिश्चायक वक्रकोटरादिक पुरुषत्वनिश्चायकञ्च शिर-
पाष्पादिक विशेषमपश्यत स्थाणु-पुरुषयो समानधर्ममूर्हत्वादिकञ्च पश्यत
पुरुषस्य सशयो जायते—किमय स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । द्वितीयस्तु सशयो विशेषा-
दर्शने सति विप्रतिपत्तिज, यथा—शब्दो नित्य उतानित्यो चेति । कश्चिद्व भूते
नित्य, अन्यश्च वनेऽनित्य । तयोर्हभयोर्विप्रतिपत्त्या मध्यस्थस्य पुंसो विशेष-
पश्यत सशयो जायते किं शब्दो नित्य उतानित्य इति । तृतीय साधारणधर्मज,
यथा—नित्यानित्याद । भूमात्रासाधारणेन गन्धवत्त्वेन विशेषमपश्यतो जायते
भुवि नित्यानित्यसशय । किमुच्यते ? शृणु, सकलनित्यव्यावृत्तेन गन्धवत्त्वेन

योगाद् भू किमनित्या, उत सक्लानित्यव्यावृत्तेन तेनैव योगान्नित्या इति य-
सशय १ उत्पद्यते स साधारणधर्मज इति ।

प्रयोजनम्—येन प्रयुक्तं पुरुष प्रवर्तते तत्प्रयोजनमुच्यते । नान्तरेण
प्रयोजन कश्चित्प्रवर्तते निवर्तने षा । प्रयोजनाश्रया हि प्राणभृता प्रवृत्तिर्निवृत्ति-
श्च ।

‘यमर्यमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ।’ (न्याय० १।४।२४)

यत्प्राणिभि प्राप्यते सोऽयं । यमर्यमधिकृत्य—उद्दिश्य—प्रवर्तते तत्सर्वं
प्रयोजनपदवाच्यम् । तच्च प्रयोजन द्विविध—मूह्य, गौणञ्च । तत्र मूह्य
सुख-दुःखाऽवाप्ति-हानिलक्षणम् । गौणञ्च पुनस्तत्साधनस्वरूपम् । साध्यावाप्तिहि
मूह्य प्रयोजन, साध्यावाप्त्यर्थं साधनावाप्ति पुनर्गौणमिति भाव ।

दृष्टान्तः—वादिप्रतिवादिनो सम्प्रतिपत्तिविषयार्थो दृष्टान्त । स च
साधर्म्य-बंधर्म्यभेदाद् द्विविध । साधर्म्यदृष्टान्तो यथा धूमवत्त्वस्य हेतो महानत्म् ।
बंधर्म्यदृष्टान्तश्च धूमवत्त्वस्य हेतो महाहृद इति । इदमत्र बोध्यम्, प्रतिवादिधी-
रपि साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्व, साध्यबंधर्म्याद् अतद्धर्मभावित्व वा विषयी
करोति स दृष्टान्त इति । स द्विविधोऽपि दृष्टान्तो यत्नतोऽधिगन्तव्य । स हि किल
न्यायमहातरो स्कन्ध । उक्तञ्च—

‘लौकिकपरीक्षकाणा यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त ।’

[न्याय० १।१।२५]

सिद्धान्तः—प्रामाणिकत्वेन अभ्युपेतोऽयं सिद्धान्त । स च सर्वतन्त्र-
प्रतितन्त्र-अधिकरण-अभ्युपगमभेदाच्चतुर्विध । तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो यथा—
‘सकारण जगत् ।’ जगत सकारणत्वे न कस्यापि विप्रतिपत्ति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो
यथा नैम्यायिकमते मनस इन्द्रियत्व तत्समानतन्त्रे वंशोपिकेऽपि सिद्धम् । अधि-
करणसिद्धान्तो यथा क्षित्यादिकर्तृसिद्धौ ऋतुः सर्वज्ञत्वम् । अभ्युपगमसिद्धान्तश्च

१ ‘समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुल्लेख्यनुल्लेख्यव्यवस्थातश्च
विशेषापेक्षो विमर्श सशय । [न्याय० १.२३] । इति,

सोऽय सशय पच प्रकारेण प्रवर्तते —

१. समानधर्मोपपत्ते विशेपापेक्षो विमर्श सशय ।

२. अनेकधर्मोपपत्ते विशेपापेक्षो विमर्श सशय ।

३. विप्रतिपत्तेश्च विशेपापेक्षो विमर्श सशय ।

४. उपलब्ध्यव्यवस्थात विमर्श सशय ।

५. अनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विमर्श सशय ।

यया जैमिनीयस्य नित्यानित्यत्वविचारो यया भवतु तावच्छब्दो गुण इति । तथा चाचार्या प्राहु —

‘सर्वतन्त्र प्रतितन्त्र-अधिकरण-अन्युपगम सस्यित्ययान्तरभावात् ।’

[न्याय० १।१।२७]

अत्र सम्यक् स्थिति सस्यिति । सा च प्रतितन्त्र भिन्ना, न खलु सा सर्वेषां तन्त्राणां समाना । सा सर्वतन्त्र प्रतितन्त्र-अधिकरण-अन्युपगम-सस्यितिभेदाच्चतुःप्रकारा । तत्रिबन्धनाच्च सिद्धान्तोऽपि चतुःप्रकार एव—सर्वतन्त्रसिद्धान्त, प्रतितन्त्रसिद्धान्त, अधिकरणसिद्धान्त, अन्युपगमसिद्धान्तश्चेति । तत्र यमयं वादिप्रतिवादिनाबुभावपि प्रामाणिकतया समानमन्युपगच्छतः स सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, यया वैशेषिका, गौतमा, कापिला, पातञ्जला, वेदान्तिका, मीमांसकाश्च सर्वे वैदिका वादिनः । बौद्ध-जैन-चावोक-प्रभृतयः सर्वे अवैदिका प्रतिवादिनः । तत्र वैदिकानाञ्च सर्वेषाम् ईश्वरीयो वेदः, तद्व्याख्यानानि ब्राह्मणानि, वेदप्रणिहितो धर्मः, तद्विपरीतोऽधर्मः, वेदः स्वतः प्रमाणम्, तदितरत् सर्वं ब्राह्मणप्रभृतिशास्त्रम् परतः प्रमाणम्, ईश्वरो निमित्तकारणम्, प्रकृतिरुपादानकारणम्, कार्यं च निखिलं दृश्यञ्जगत्, सर्वद्रव्यसयोगित्वं विभुत्वम् विभुरीश्वरः, विन्ध्वी च प्रकृतिः, ईश्वरः निरपेक्षो जगत्कर्त्ता, जीवात्मा भोक्ता, स च कर्मसु स्वतन्त्रः, कर्मफलभोगे परतन्त्रः, ईश्वरः प्रकृतिवत् स्वरूपतोऽनाद्यनन्तः, न कदाचिदुत्पद्यते न वा कदाचिद्व्येनश्यति, तत्रापि सत्स्वरूपा प्रकृतिः, सच्चिस्वरूपो जीवात्मा, सच्चिदानन्दस्वरूपो तत्त्वदीश्वरः, तत्त्वज्ञानान्मोक्षः । इतीमे समानसम्प्रतिपत्तिबन्धनाद् वैदिकानां सर्वतन्त्रसिद्धान्ता इति विवेकः ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्तः —यस्तावत्स्वतन्त्रेषु स्वसमानतन्त्रेषु च अधिक्रियमाणोऽपि परतन्त्रेषु नाधिक्रियते, यथा बौद्धानां क्षणभगुरवादः, वैदिकानाञ्च जीवेश्वर-प्रकृतिवादः । स हि प्रतितन्त्रसिद्धान्तः स्वप्रतिकूलस्य तन्त्रस्य सिद्धान्त इति प्रतितन्त्रसिद्धान्तः । उक्तञ्च—

‘समानतन्त्रसिद्ध परतन्त्रसिद्ध प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ।’

[न्याय० १।१।२९]

अधिकरणसिद्धान्तः —यस्मिन्नर्थे प्रमाणेन सिद्धे सति तदनुपल्लिगोऽर्थः तदन्तर्भवेनैव सिद्धिमुपयान्ति तेऽधिकरणसिद्धान्ताः । यथा, जगत्कर्तृत्वेनैव ईश्वरसिद्धौ सर्वज्ञत्वादयः, जीवात्मनित्यत्वसिद्धौ वा क्षणभगुरवादनिरासः, वेदानामोऽश्वरीयत्वसिद्धौ वा स्वतःप्रामाण्यम्, ईश्वरस्य व्यापकत्वसिद्धौ वा निराकारत्वम् इत्यादयः । तथा च सूत्रितम् —

‘यत्सिद्धौ अन्यप्रकरणसिद्धिं सोऽधिकरणसिद्धान्तः ।’

[न्याय० १।१।२०]

अभ्युपगमसिद्धान्तः—यस्तावत्परीक्षित एवार्थं वस्यच्चिद् धर्मविशेषस्य परीक्षणाय केवलमापरीक्षाकालं प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगम्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा—अस्तु जन्मो जीवात्मा, स किं सकारणं स्यादाहोस्त्वियदकारणं, यथा व भवेज्जगत कारणं ब्रह्म, तत्त्विसहायं विद्यते ससहायं वा, भवतु धार्मिकस्य सहायं ब्रह्मणः, सा किं ब्रह्मणोऽप्यतिरिक्ता स्याद् आहोस्त्वियद् व्यतिरिक्ता इति अभ्युपगममात्रेण सिद्धान्त इत्यभ्युपगमसिद्धान्तः ।

‘इमाश्च सिद्धान्तभिदाश्चतस्रो, न्यायप्रवृत्ते प्रथमं निमित्तम् ।

प्रवर्तते नैव परीक्षकाणाम्, अनाश्रया न्यायकया कदाचित् ॥’

तर्कः—सामान्यतो ज्ञाते धर्मिणि विशेषतो ज्ञानाय प्रमाणोपपत्तिं मपेशमाणा सशब्दप्रवृत्तिरपरस्तात् प्रमाणप्रवृत्तिरश्च पुरस्ताद् उभयोर्मध्यवर्तिनं प्रमाणविषयविवेचनेन प्रमाणमनुगृह्णन्ती या काचन ‘भवेदिदमेवम्’ इति स्वहृदयसाक्षिका सम्भावनाप्रतीतिरपजायते स तर्कः । अथवा सिद्धव्याप्तिकयोर्धर्मयोर्व्याप्यङ्गीकारेण समष्टिद्वयोपकप्रसञ्जनरूपं तर्कः । यथा—यद्यत्र घटोऽभविष्यत्तर्हि भूतलमिवाऽद्रक्ष्यद् इति । स चायं तर्कः प्रमाणानां परमोऽनुग्राहकः । तयं पर्वतोऽयं वह्निमान् अवह्निमान् वेति सन्देहानन्तरं यदि वशिष्ठन्मन्येताऽवह्निमानयमिति तदा तम्प्रति ‘यद्यपमवह्निमानभविष्यत्तर्हि अवह्निमत्त्वाद् अधूमोऽप्यभविष्यद्’ इत्यधूमवत्त्वप्रसञ्जनं क्रियते स एव प्रसञ्जस्तर्क उच्यते । अत्र कश्चिद् व्यवतिष्ठते, तर्कस्य सशयान्तर्भावान्निष्फलं तत्पृथगुपादानमिति, तत्र एककोटिनिश्चितविषयत्वात् तर्कस्य, स उभयकोटिनिष्ठात्सशयान्तरा भिद्ये इति । तथा च सूत्रितमाचार्यः—

‘अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे धारणोपपत्तिरसत्त्वज्ञानार्थगृहस्तर्कः ।’

[न्याय० १।१।४०]

स च तर्क आत्माश्रयः, अन्योऽन्याश्रयः, चक्रकः, अनवस्था, प्रमाणविधानार्थ इति भेदात् पञ्चविधः ।

निर्णयः—‘स्याणुरयः, पुरुषोवाऽयम्’ इत्यत्र सशयानन्तरं सशयधर्मिणि वादि-प्रतिवादिभ्यां साध्यत्वेन युगपत् परिगृहीतयोः प्रतिद्वन्द्विधर्मयोः प्रवृत्ताभ्यां साधनोपलब्धभाष्यामेकस्य निवृत्ते अपरस्य चावस्थितेरवश्यभावाद् यत्तावदत्र अत्र निवृत्तधर्मविशिष्टे धर्मिणि ‘स्याणुरयम्’ इत्याकारकमवधारणात्मकं यथार्थज्ञानं

तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारक यज्ञानमुपजायते स निर्णय इति । तथा च सूत्रितम्भवति—

‘विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाम्याम अर्थावधारण निर्णयः ।’

[न्याय० १।५०]

वादः—नानाप्रवक्तृकविचारगोचरो वाक्यसन्दर्भं कया । सा च वादः, जल्प, वितण्डा चेति भेदात् त्रिधा । तत्र यस्मिन् कयाविशेषे पक्ष-प्रतिपक्ष-परिग्रहपूर्वकौ प्रमाणस्तर्कश्च तत्तत्साधनोपालम्भौ सम्प्रवर्तते, तर्काश्च यस्मिन् सिद्धान्तार्थप्रतिपादकतया अम्युपगता शास्त्रेणाविरुद्धा प्रयोगाश्च पञ्चावयव-सम्पन्ना प्रयुज्यन्ते स वादः । सूत्रितमाचार्ये —

‘प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ सिद्धान्ताविरुद्ध पञ्चावयवोपपन्न- पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ।’ [न्याय० १।२।१]

अत्र वाद इति लक्ष्यनिर्देश, अवशिष्ट तस्य लक्षणम् ।

वितण्डाया पक्ष प्रतिपक्षपरिग्रहसत्त्वेऽपि प्रतिपक्षसाधनाद्यभावात्, जल्पे च पक्ष प्रतिपक्षपरिग्रहपूर्वकपक्ष प्रतिपक्षोभयसाधनसत्त्वेऽपि सिद्धान्तार्थप्रतिपादकतया अम्युपगतशास्त्राविरुद्धरेव तर्करनुगृहीतं प्रमाणस्तदुभयसाधन विधातव्यं न जातु छल-आह्यादिभिरिति नियमाभावात्त्रातिव्याप्तिरिति समाकलनाय ‘प्रमाण-तर्क-साधनोपालम्भ’ इति पदम् । स्वपक्षस्य साधनाय प्रतिपक्षस्य च खण्डनाय तर्का अम्युपगतशास्त्राविरुद्धा पञ्चावयवोपपन्ना न प्रयोक्तव्या, किन्तु अम्युपगत-शास्त्राविरुद्धा पञ्चावयवोपपन्ना एव तर्का प्रयोक्तव्या इत्यावेदनायैव ‘सिद्धान्ताऽविरुद्ध, पञ्चावयवोपपन्न’ इति च पदद्वयम् ।

जल्प — यत्र वादि प्रतिवादिनो उभावपि स्व स्व पक्ष साधयत प्रतिपक्षञ्च खण्डयत साधनोपालम्भेषु च प्रमाण-तर्क-छल-जाति निग्रहस्थानानि ययासम्भव प्रयुज्याते स वाक्यसमूहो जल्पः । लक्षितञ्चाचार्यैरपि—

‘ययोक्तोपपन्न छल-जाति निग्रहस्थानोपालम्भो जल्पः ।’

[न्याय० १।२।२]

वितण्डा—स एव जल्पः स्वपक्षस्यापनाहीनो वितण्डेत्याख्यायते । अर्थात् यत्र प्रतिवादी स्वकीयम्पक्षन्तु न स्थापयति, केवलं वादिपक्ष प्रमाणस्तर्कश्च खण्डय-तीति विजिगीषो कयाविशेषो वितण्डापदेन व्यपदिश्यते । सा च स्वपक्षहीना परपक्षखण्डनमात्रावसाना एव सम्भवति । तथा च—‘ननु ईश्वरास्तित्वे किम्प्रमाणम्’ इति नास्तिकेनाक्षिप्त आस्तिक वितण्डया प्रत्यवतिष्ठते—किम्प्रमाणमित्यत्र

किंशब्द आक्षेपार्थो वा, कुत्सितार्थो वा, वितर्कार्थो वा, प्रश्नार्थो वा ? चेदाक्षे-
पार्थं, तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात्, तच्च प्रतिज्ञामात्रम्, न
तेन साध्यं सिध्यति । यावत्तत्साधकं किञ्चिच्छिलञ्च न्यभिधीयते । तच्च नोदी-
रितमिति निगृहीतो भवान्, न्यूनाभिधानात् । न्यूनाभिधानस्य निग्रहस्थानत्वे
तु को नाम विप्रतिपद्येत ? चेत्कुत्सितार्थं, तदेश्वरसद्भावे कुत्सितप्रमाणमिति
समापत्तिः । तथा च स एव दोषः । तस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात् न प्रतिज्ञामानेणार्थस्य
सिद्धिरिति सर्वविदितम् । चेद् वितर्कार्थस्तदा वितर्कस्य सशयात्मकत्वेन ईश्वर
सद्भावे किमेतत्प्रमाणं स्यादुतान्यदिति प्रश्नस्य वितर्ककोट्यधिरूढतया स एव न्यूनत्व
दोषः । प्रश्नार्थश्चेत् सदा वक्ष्यति किं ज्ञातविषयोऽयं प्रश्न आहोस्विदज्ञातविषयो
वेति । ज्ञातविषयश्चेत्तदा व्यर्थं प्रश्नं, पूर्वमेव ज्ञातत्वात् । अज्ञातविषयश्चेत्तदा-
ऽनुपपन्नं प्रश्नं, अज्ञाते विषये प्रश्नानुत्थानात् । अथ सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्चा-
ज्ञाते तस्मिन् प्रश्न इति चेत्, तदायं न प्रमाणेन तद्विषय सामान्यतो ज्ञानमभिप्रेतं
तेनैव विशेषतोऽपि तत्सेत्स्यतीति कृतमाक्षेपेणेति । उपश्लोक्तिश्च वितण्डोपयोग-
केनचिदभियुक्तेन —

वैतण्डिकं प्रपतते निजपक्षसिद्धये ताञ्चंधं वेद परपक्षनिषेधलभ्याम् ।

तस्मादियं स्वमतसाधनवर्जिताऽपि, युक्ता प्रयोजनवती भवितुं वितण्डा ॥

वितण्डा हि जलु परपक्षदूषणमात्रावसाना इति वैतण्डिकस्य न कश्चित्पक्ष-
स्थापनीयो भवति । वस्तुतस्तु 'तत्त्वबुभुत्सया वाद्', विजिगीषया जल्प', चित्खण्ड-
यिषया च वितण्डा प्रवर्तते' इति विवेकः ।

हेत्याभास — अहेतुं सन्नपि हेतुवदाभासमानं हेत्वाभासं । य परमार्थतो
हेतुनं भवति केवलं पञ्चम्यादिनिर्देशाद् हेतुवदाभासते स हेत्वाभास इति भावः ।
स च अनैकान्तिकः, विरुद्धः, प्रकरणसमः, साध्यसमः, कालातीत इति भेदात् पञ्च-
विधः ।

छत्रम्—अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणानि-
घानं छलम् । यथा—'नवकम्बलोज्यं नाणनक' इत्यस्मिन् वाक्ये प्रयुक्तस्य
नूतनार्थस्य 'नव' शब्दस्य अभिप्रायान्तरमाशङ्क्य नाऽस्य नव कम्बला सन्ति
निर्धनत्वात् कुतो नव इति, अस्य तु कम्बलद्वयमपि न सम्भाव्यते, इति य
कश्चिद् दूषयति स वादी छलवादिताया गृह्यते । सक्षितञ्च भगवताऽऽचार्येणाऽपि

'वचनविपातोऽर्थावित्थोपपत्त्या छलम् ।' [न्याय० १।२।१०]

यमर्थमभिप्रेत्य वादो वाक्यं प्रयुज्यते, ततो भिन्नार्थकल्पनया यत्तस्मिन्
वाक्ये दोषोद्भावनं सच्छलम् । तच्च त्रिविधं—वाक्यछलम्, सामान्यछलम्, उपचार-

छलञ्चेति । ये केचन वाक्छलोपचारछलयोरभेदं परिकल्प्य उपचारछलस्यापि वाक्छ-
लेज्जन्तर्भावात् छलद्वैविध्यं प्रतिपादयन्ति, तत्र युक्तम्, तदन्तर्भावाभावात् । यद्यपि वाक्छ-
लोपचारछलयोः परिकल्पनं प्रतिषेधनञ्चोभयं समानम् तथापि नैतावता साधर्म्येण
तद्भेदो निह्नोतुं शक्यते । वाक्छले हि शक्या प्रयुक्तः शब्दः शक्यंवाऽर्थान्तरं परि-
कल्प्य प्रतिषिध्यते, ततोऽपरस्मिन् उपचारछले तु लक्षणया प्रयुक्तं शक्याऽर्थान्तरं
परिकल्प्य, शक्या वा प्रयुक्तः शब्दो लक्षणयाऽर्थान्तरं परिकल्प्य प्रतिषिध्यते ।
सोऽयमनयोर्भूयान्भेदः तस्मात्त्रेणैव छलं न द्वेधेति निष्पन्नम् ।

जातिः—व्याप्तिनिरपेक्षान्यां साधर्म्यबंधम्यां प्रत्यवस्थापनं जातिः ।
प्रत्यवस्थापनं—खंडनम् । यथा—शब्दोऽनित्यं कृतकत्वाद् घटवन् । अत्र घटगतकृत-
कत्वमाधर्म्याद् यदि शब्दस्य अनित्यत्वं तर्हि घटे श्रोत्रप्राहृतत्वाभावबंधम्यात् शब्दे
च तत्सदभावान्, तत्र च श्रोत्रप्राहृतत्वस्य च नित्यत्वात् शब्दस्यापि नित्यत्वं
कथं न स्यात् । एवमत्रकारेण, व्याप्तिनिरपेक्षात् साधर्म्यबंधम्यबलात् खण्डनं जातिपद-
व्यपदेश्यम् । तथा च सूत्रयामास आचार्य्यः—

‘साधर्म्यबंधम्यां प्रत्यवस्थापनं जातिः ।’ [न्याय० १।२।१८]

एवं साधर्म्यबंधम्यां कृतस्य प्रत्यवस्थापनस्य बहुविधत्वाज्जातयोऽपि
चतुर्भिर्जातिभिः । सर्वञ्चैतन्पञ्चमाध्यायेऽनुसन्वेयम् ।

निग्रहस्थानम्—पराजयो निग्रहस्तस्य स्थानमाश्रयो निग्रहस्थानपदेन
व्यपदिश्यते । पराजयहेतुर्वा निग्रहस्थानम् । तथा चोक्तम्—

‘विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ।’ [न्याय० १।२।१९]

विपरीता प्रतिपत्तिः विप्रतिपत्तिः विरुद्धज्ञानम् । अद्वयणे द्वयणवृद्धिरिति ।
अप्रतिपत्तिः आरम्भविषयेऽनारम्भः । एतद्द्वयमपि पराजयहेतुत्वान्निग्रहस्थानमुच्यते ।
विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च बहुत्वान्निग्रहस्थानान्यपि बहूनि । तान्यपि पञ्चमाध्याये
प्रपञ्चितानि ।

तानोमानि छल-जाति-निग्रहस्थानानि यथाहं प्रयुञ्जाना चैतच्छिका वादा-
ह्वेषु विजयकौतुकमातन्वते ।

न्यायदर्शनस्य प्रणेता तत्कालनिर्णयश्च

न्यायसूत्राणां प्रणेतारः श्रीभगवद्गोतममुनिपादाः ‘अक्षपाद’ इति नाम्ना-
ऽपि प्रसिद्धाः । कनमं जनपदमिमे स्वजन्तुः, भूषयामामुरिति त्वनिर्णयमेव ।
केचन मिथिलामण्डलवासिन इमे इत्यवधारयन्ति । परमन्ये तत्र विप्रतिपद्यन्ते ।
सूत्रनिर्माणकालविषयेऽपि मतानि बहुशो भिद्यन्ते । एतत्सूत्रेषु खण्डनवादमवलोक्य

केचन रचनया तृतीयशतके प्रतिपन्नेति मन्यन्ते, अपरे द्वितीयशतकेऽस्य निर्माण-
कालं स्वीकुर्वन्ति । इतरे विक्रमस्य षष्ठशताब्द्याः पूर्वमस्योदयमभ्युपयन्ति ।
भवतु तद्यथा-तथा वा परन्त्वेतत् नु निश्चितं यत्सन्तीमानि न्यायसूत्राणि नितरां
प्राचीनतमानि । न्यायदर्शनस्य चतुर्याध्याये निरूपितो वादः बृद्धप्रादुर्भावादपि
पूर्वतन इति विद्वद्भिरवधार्यते । अतः गौतमस्य समयः विक्रमपूर्वचतुर्दशताब्दी-
देशीय इत्यङ्गीकारे न काऽपि विप्रतिपत्तिः । यद्यपि तर्कस्तु निसर्गतः मानवसृष्टि-
समकालएवोपात्तजन्मा बृद्धिजन्यत्वाद्धि तर्कस्य; तथापि यत्र-तत्र प्रकीर्णं तर्क-सत्त्वं
प्रमाणसंबलितं नियमशृङ्खलायां सर्वतः प्राक् येः प्रणिवद्धं ते तु महामहिम-
शालिनः तर्कपारावारपारीणाः महर्षिगौतममहाभागा एव ।

केचित्त्वत्र रामायणीयगौतमाख्यानमनुसंधाय रामायणकाल एव गौतमस्य
स्थितिकाल इत्युहन्ते । आख्यानञ्चैकमुदाहरन्ति—यद्वनं प्रति जिपमिप्य रामो
ब्रह्मर्षिणा वशिष्ठेन मुहुर्मुहुर्वोध्यमानोऽपि यदा न बुबुधे, स्वनिश्चयान्च न विरतो-
ऽभवत्, तदा वशिष्ठः तर्कतत्त्वाम्भोनिधिपारदृश्वानं गौतममाजुहाव । तदा स
तत्रागत्य विदितराखिलवृत्तान्तो रामप्रति तर्कालङ्कृतं वचनमिदमब्रवीत्—‘प्रेष्ठ
रघुनन्दन ! किं घनवासमिच्छसि ? तद्वद, सर्वेषु वनेषु वासमिच्छसि, यस्मिन्
स्मिन्वा वनोद्देशे ? चेत्पूर्वं. पक्षः तर्हि चतुर्दशवर्षमितः कालो न पर्य्याप्तः सर्वाणि
वनान्यधिवस्तुम् । यदि कस्मिंश्चिद्वेकस्मिन् वने तव निवासेच्छा तर्हि निकष्या
अयोध्यामेव कस्मिन्नपि वने निवस ।’ इति महर्षेः. तर्कसंबलितां गिरमिनामाकर्ण्यं
दृष्ट्वावसन् राम किञ्चिद्विचिन्त्य सस्मितमुदाजहार—

यः पठेद् गौतमो वाचं न स शान्तिमवाप्नुयात् ॥

[वाल्मीकि रामायणम्]

परमेतादृशान्युपाख्यानानि कस्यचित्कालनिर्णये प्रमाणत्वेनोपात्तं न पर्य्याप्तानि
नापि युक्तानि ।

न्यायदर्शनस्य प्रसिद्धा आचार्याः.

न्यायदर्शनस्य प्रादुर्भावः प्रायशो वर्षाणां सहस्रद्वयोर्मध्येति । विक्रमस्य
पञ्चमशतकादारभ्याद्यपर्यन्तं न्यायदर्शनस्य विमला धाराऽनवच्छिन्नप्रवाहेण प्रव-
हन्ती आस्ते । कालान्तरेण सा धारा द्वेषा विभक्ता । महर्षिगौतमोपज्ञा प्राचीन-
न्यायपदेन ध्यपदिश्यते, अपरा श्रीमद्भगवद्गीतोपाध्यायप्रवृत्तता नव्यन्यायपदेन
विनूयते । प्राचीनन्यायस्यारम्भकालः युद्धकालत्प्राग्भवः परं श्रमवद्धा न्यायपद्धतिस्तु
यौद्धधर्मोदयकाले प्रादुर्भूता । मौलिकाः सिद्धान्तास्तु प्राक्श्रीस्तेयतृतीयशताब्द्यां
समीचीनतया प्रतिष्ठामधिगताः । नव्यन्यायस्य प्रारम्भः त्रयोदशशतके सम्भाव्यते ।

धात्स्योयन — न्यायदर्शनस्य सर्वप्रथमो भाष्यकारः श्रीवात्स्यायनो नाम मुनिः न्यायसिद्धान्तानां गूढ रहस्यमुद्घाटयितुं महोच्चपदमधिकरोति ।

उद्योतकर — अयमनौत्र प्रतिभाशाली, मेधावी, कुशाग्रबुद्धिः, तार्किक-शिरोमणिश्चासीत् । दिडनागस्य कुनर्कान् खण्डयितुं, न्यायशास्त्रस्य च निर्दुष्टता मण्डयितुं न्यायवार्त्तिकस्य बृहत्प्रबन्धमुपबबन्ध । सुप्रसिद्धं सस्कृतगद्यकवि-सुबन्धु-स्वरचितवासवदत्ताया 'न्यायसङ्ग-निमिष उद्योतकरस्वरूपा' मित्युल्लिख्य नूनमुद्योतकरस्य समस्ते न्यायससारे विमला कीर्त्तिम्रत्यापयामास । यद्यपि धर्म-कीर्त्तिनाम्ना महाविदुषा दिडनागीयमूर्खेषु प्रत्यक्षलक्षणं 'प्रत्यक्ष कल्पनापोड मियत्र 'अत्रान्त' मिति पदमायोज्य प्रबलखण्डननिस्त्रिंशत्परिरक्षणं कृतम्, तथापि न शशाक स सर्वतोभावेन दिडनाग परिव्राजतुम् । एतेन षट्शतकस्य मध्यभागसम्भू-तस्य सुबन्धो सप्तमशतान्याः द्वितीयभागस्थितिजुषो धर्मकीर्त्तेश्च उद्योतकरस्य पूर्व-तनत्वमुपपादितम्भवति । वस्तुतो दिडनागीयप्रबलान्मोषप्लवं निष्प्रभीकृताया न्यायविद्याया पुनरप्युद्योतकरत्वादसौ उद्योतकरः सञ्जातोऽन्वयनामा । न्याय-वार्त्तिकस्योऽयं ग्रन्थः प्रणेतु प्रौढपाण्डित्यं प्रकाशयति । न्यायवार्त्तिकस्य प्रखरा तर्कप्रणाली तर्कविदा समाजे काम्यपूर्वा प्रतिष्ठाभवगाहते ।

वाचस्पतिमिश्र — महामेधावी किलाय तार्किकाप्रणीर्वाचस्पतिमिश्र स्वजन्मना मिथिलामलञ्चकार । श्रीमिश्रप्रणीतेन न्यायसूचीनिबन्धेनावगम्यते विज्ञमस्य ८९८ तमोऽध्वे सञ्जातः, यथा चायं स्वयमाह—

'न्यायसूचीनिबन्धोऽसौ, अकारि विदुषा मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण, वस्वडकवसु (८९८) वत्सरे ॥'

अनेन खलु महाविदुषा वैशेषिकदर्शनं विहाय सर्वेष्वेव दर्शनेषु अतिपाण्डित्य-पूर्णा प्रमाणभूता सुविस्तृता टीका आटीकित्ता । प्रगाढपाण्डित्यगुणगरिर्म्ण-वासौ 'सर्वतन्त्रस्वतन्त्रे' ति पदेन सस्मियते । उद्योतकरकृतन्यायवार्त्तिकस्य तात्पर्य-टीकामालिख्य तार्किकलोकस्य महान्तमुपकारं चकार । जटिलतर्कतमसि निगूढा-न्यदार्थान् श्रमिनाभयाऽप्रतिमप्रतिभाप्रभया समुद्भावयामास । पदे-पदे प्रकीर्णमस्य प्रातिभज्योतिःस्फुलिङ्गजातः कस्य तार्किकस्य चेनो न चमत्करोति । तात्पर्य-टीकाया औज्ज्वल्यमालोक्य तार्किकायम् 'तात्पर्याचार्यं' इति पदेनाभिनन्दयामासु । न्यायमञ्जरीकारो जयन्तभट्टो न्यायमञ्जरीयाम् 'आचार्यास्तु' इत्यनेन पदेन वाच-स्पतिमेवानुस्मरति । अतो जयन्तभट्टात्पूर्वकालभवोऽप्यमिति सुतरामनुमातुं पायते । एतेन जयन्तभट्टसदृशा विद्वांसोऽपि वाचस्पतिमिश्रप्रकाण्डपाण्डित्ये श्रद्धधने स्म इत्यपि सुतरां ध्वन्यते । वस्तुतः तार्किकमण्डलाखण्डलानां वाचस्पति-

मिश्रमहोदयानां वैदुषीबन्धव नापेक्षते किमपि धर्मेणम् । यं खलु चक्षुष्मद्भि
वाचस्पतिलेखिन्युद्गता न्यायकणिका—तत्त्वसमीक्षा—तत्त्वविन्दु—सात्यतत्त्वकोमुदी-
भामती—योगतत्त्ववैशारदी—न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाप्रभृतय सुप्रसिद्धा ग्रन्था नयन-
सरणिमवतारितास्त एवात्र प्रमाणम् ।

जयन्तभट्टः.—न्यायमञ्जरीप्रणेता पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण
श्रीचन्द्रपण्डितस्य तनूजन्माऽयं किल जयन्तभट्टो नाम परमपण्डितः । न्याय-
मञ्जर्या पर्यवसाने भट्टः स्वयमुपश्लोकयति —

‘वादेष्वाप्तजयो जयन्त इति यं ह्यात’ सतामग्रणी-
रन्वयो नववृत्तिकार इति यं शतन्ति नाम्ना बुधा ।
सूनुष्याप्तदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विया,
चक्रे चन्द्रकलावच्चूडचरणाध्यायी स धन्या कृतिम् ॥

न्यायमञ्जर्या वाचस्पतिमिश्रानन्दवर्द्धनाचार्ययोर्नामोल्लेखेन सुतरामिद-
मनुमात् शक्यते पत्रवमशताब्द्या उत्तरार्धभाग एवाऽस्य स्थितिकालः । अनेन
गौतमसूत्रेषु तत्तद्गूढरहस्यमुद्घाटयितुं विरोधिना मतघात निराकर्तुं विशेषतः
चार्वाक-बौद्ध-मीमांसा वेदान्तप्रभृतीनां सिद्धान्तान् खण्डयितुमेया प्रमेयबहुला
वृत्तिरारचिता । यद्यपि सर्वाणि गौतमसूत्राणि तु नामग्राह्यं न व्याख्यातानि, तथापि
सात्यर्षेण सर्वाणि समुद्रभासितरहस्यानि सुनिपुण निष्पादितानि । वादिनां विप्रति-
पत्तिनिरासो यादृशोऽत्र विहितः न तादृशः क्वचिदन्यत्रोपलभ्यते । श्रीजयन्तभट्टेन
न्यायकलिकानामाऽन्योऽपि न्यायपदार्थनिरूपणपर एको ग्रन्थः प्रणीतः, स च काश्यप
मुद्रितः सम्प्रत्युपलभ्यते ।

उदयनाचार्यः—अस्य तर्कधरन्धरस्य उदयकालो दशमशतकोत्तरार्ध-
भागः । तथा हि —

तर्काम्बराङ्गुप्रमितेष्वतीतेषु शक्यन्ततः ।
धर्षयूदयनश्चक्रे सुबोधो लक्षणावलीम् ॥

१८४ खोस्ताब्द एवाऽस्य लक्षणावल्या निर्माणकालः । उदयनाचार्य-
विरचितो द्वौ सन्दर्भावनीयः प्रसिद्धौ—१ ‘बौद्धविचकारापरनामा ‘आत्मतत्त्व
विषेह’, २ ‘न्यायकुसुमाञ्जलि’ इति । तत्रापि प्रथमे क्षणभङ्ग-शून्यवादयो
प्रखर खण्डन विधाय न्यायसम्मतस्यात्मतत्त्वस्य ययार्थनिरूपणं विहितम् ।
कुसुमाञ्जलिस्तु अस्य ग्रन्थस्य मध्यमणिरिवाऽवभासमाना विलसति । अस्या-
मनीश्वरवादिसिद्धान्तानां प्रखरतरखण्डनं विधाय ईश्वरवादमण्डनमतीव शान्ति-

तया यत्कृतं तत्तस्य कामपि अलौकिकीं प्रतिभामाविष्करोति । ईश्वरसिद्धिविषये कुमुमाञ्जलिसदृशं तर्कप्रमाणसम्बलितं नान्यद् ग्रन्थरत्नं न्यायसाहित्ये सुलभम् ।

गङ्गेशभट्टः—अत्रभवत् श्री उदयनाचार्यस्य किञ्चित्कालानन्तरमेकोऽन्यो नैय्यायिकचूडामणिः गङ्गेशोपाध्यायो नाम स्वजनुषा मिथिला विभूषयामास । गङ्गेशोपाध्याय एव नव्यन्यायस्य प्रवर्तकः । 'तत्त्वचिन्तामणि' रस्याभिनवयुग-प्रवर्तको ग्रन्थः । अनेन नव्यदर्शनधुरन्धरेण विचारपरिष्कारार्थं भाषायाम् अवच्छेदक-अवच्छेद्य-निरूपक-निरूप्य-अनुयोगि प्रतियोगिपदावलीं सन्निवेश्य यदचमन्कारपूर्णं परिष्कारं प्रदर्शितं स तस्य तार्किकस्य कौतूहलं नातनोति । गङ्गेशोपाध्यायेनैव स्वग्रन्थे खण्डनखण्डलाद्यकृतं श्रीहर्षस्य द्वादशतमशतकोद्भवस्य सिद्धान्तखण्डनं विहितम् । त्रयोदशतमशतकान्तिमभागसम्भवस्य श्रीपक्षधरमिश्रस्य 'आलोका' ख्यया 'तत्त्वचिन्तामणि' टीकया सुतरां शक्यते प्रतिपत्तुं यत् श्रीहर्षपक्षधरमिश्रयोर्मध्यगत एव त्रयोदशशतान्द्या आरम्भकाल एवास्य प्रादुर्भाव-कालः । जयदेवापरनामधेयस्य पक्षधरमिश्रस्य विषये तदानीन्तनविद्वन्मण्डलीषु प्रवाद एव प्रचलति स्म यत्र पक्षधरप्रतिस्पर्द्धीं कश्चिद् विद्यते —

'शङ्कर-वाचस्पत्यो' शङ्कर-वाचस्पती उभौ ।

पक्षधरप्रतिपक्षी लक्ष्योभूतो न भूतले क्वापि ॥

एव प्रायशः शतकद्वयवर्षपर्यन्तं मिथिलाभूमण्डलं न्यायविद्यायां केन्द्री-भूतं व्यरोजत । तदनु पञ्चदशतमशतान्द्या बङ्गप्रदेशे नवद्वीपे नव्यन्यायस्य विद्या-पीठं स्थापितं । षोडशतमा सप्तदशतमा च शताब्दी नव्यन्यायस्य स्वर्णयुगत्वेनाख्यायते । खल्वस्मिन्नेव स्वर्णयुगे बङ्गदेशसमुद्भवं नव्यनैय्यायिकं तादृशं प्रौढं ग्रन्था विरचिता यन्नेवद्वीपे प्रतिष्ठायां परां कोटिमवाप । सा खलु अद्यापि अनवच्छिन्नरूपेण धरोवर्ति ।

वासुदेव सार्वभौमः—एषु नैय्यायिकप्रवरेषु सर्वप्रथमं खलु वासुदेवसार्व-भौमः । अस्य स्थितिकालं पञ्चदशतमशतान्द्या अन्तिमं षोडशतमशतान्द्या-श्चारम्भकालः । रघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यसदृशं बङ्गदेशीयतार्किकधुरन्धरं वासुदेवसार्वभौमस्य शिष्यश्रेण्यां स्थितं प्रमुल्लं शिष्यं आसीत् ।

रघुनाथतर्कशिरोमणिः—बङ्गदेशीयनैय्यायिककुलललामूलेषु विद्वत्सु नव्यन्यायधुरन्धरस्य श्रीरघुनाथतर्कशिरोमणे कोऽपि प्रतिस्पर्द्धी नासीत् । अस्या-जन्यसाधारणां तर्कचानुरोमबलोक्यं च तु 'तर्कशिरोमणि' रिति पदेनासौ विभूषितः । अस्य श्रेष्ठतमा कृतिः गङ्गेशोपाध्यायस्य तत्त्वचिन्तामणौ काऽपि विवरणात्मिका विवेचनात्मिका च 'विलक्षणदीधि'स्थाख्या प्रगाढपाण्डित्यपूर्णा टीका, या काला-

न्तरे मूलग्रन्थत्वात् पाण्डुरायस्य निश्चयप्राप्ततां गता । मूम रघुनाथनर्त्तनरोमणे
'दीधितिः' नव्यन्यायनभोमण्डले साष्ट्रदीधितिरिवाद्य विराजते ।

मथुरानाय — रघुनाथनर्त्तनरोमणि सिष्यपरम्परायां तत्त्ववागीशे
मथुरानाय सर्वश्रेष्ठ । स एष सर्वनरोमणि आशोक-चिन्तामणि-दीधितिप्रभृतिषु
ग्रन्थेषु गूढार्थप्रकाशिनो रहस्याण्यां टीकामुद्दङ्घ्य महतीं प्रतिष्ठां प्राप ।

जगदीश भट्टाचार्य — तदनन्तरं मयद्वीपस्य सर्वश्रेष्ठेन नैय्यायिकदेशेन
जगदीशभट्टाचार्येण दीधिति-सन्दर्भे एषा प्रामाणिकी टीकाऽऽटीकित्वा या सप्त
जागदीशीति नाम्ना विख्याता । शब्दशक्तिप्रकाशिकाख्योऽस्यापरो महान् सन्दर्भ ।
अयं खलु विद्वन्मण्डले महोदयसो प्रतिष्ठामगप । यत्रेदमुपदलोचितम्भवति :—

'जगदीशस्य सर्वस्यं शब्दशक्तिप्रकाशिका ।' इति

गदाधर भट्टाचार्य — नव्यन्यायप्रसरे मथुरानाय, जगदीश, गदाधर
इति रत्नत्रयस्वरूपं बङ्गीपनैय्यायिकत्रयी अतीव प्रयुक्ता । गदाधरस्य प्रादुर्भाव-
काल सप्तदशतमशताब्द्यां क्वचिदन्तरभूत् । अस्य सुप्रसिद्धा बृहत्काया रचना
गदाधरी नाम । अनेन तात्त्विकमूर्धन्येन प्रायशः द्विषञ्चाशत् (५२) सत्याका
मोलिका ग्रन्था रचिता । येषु व्युत्पत्तिवाद-शक्तिवादी परमप्रसिद्धौ । एषु सर्वेषु
विद्वत्समाजोऽद्यापि बद्धादरो दृश्यते ।

नूनं तत्त्वचिन्तामणि, दीधिति, जागदीशी, गदाधरी चेति चत्वारि
ग्रन्थरत्नानि नव्यन्यायप्रसरे महोच्चैलानि रत्नानीवाभान्ति ।

नव्यन्याय

इदञ्च न्यायदर्शनं प्राचीन-नव्यभेदेन द्वेषा विभक्तम् । तत्र
प्राचीनन्यायविषये किञ्चिदिव समासत तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं प्राङ्निर्दिष्टम् ।
अधुना नव्यन्यायविषये किञ्चिद्विचिन्त्यते । प्राचीनन्यायप्रतिपादिताना षोडश-
पदार्थानां द्रव्यादिसप्तपदार्थेष्वेवान्तर्भाव विभाव्य प्रमाणान्वेष विशेषत परिष्कृता-
नि । प्राचीनन्यायाङ्गीकृताना प्रत्यक्षादिप्रमाणानामेवाऽत्र मूलद्रव्य विवेचनम् ।
चेत्प्राचीनन्याय प्रमेयशास्त्र नव्यन्यायश्च प्रमाणशास्त्रमित्यप्युच्येत तर्हि न
कापि विप्रतिपत्तिः । नव्यन्याये परिष्कृतस्याप्यतिपरिष्कृतित्वसम्पादनाय,
अवच्छेदकावच्छिन्नादिप्रयोगो बाहुल्येनोपलभित । नव्यन्यायप्रवर्तका बहव
आचार्या अभूवन् । परन्तु तेषु गङ्गेशोपाध्याय सर्वमूर्द्धाभिपिक्त एषंस्त १२००
शतकसम्भव । एतद्विरचित 'स्तत्त्वचिन्तामणि' समाख्यो ग्रन्थ निखिलनव्यन्याय-
साहित्ये शोहरायते । गङ्गेशोपाध्यायो मियिलाया लब्धजन्मा द्विजन्मा प्रकाण्डपाण्डि-

रयमण्डितः परमतर्कपण्डित आसीत् । यद्यमुमेव नव्यन्यायप्रवरस्यादिजनकत्वेन विभावयेम तर्हि न काप्यन्युक्तिः । तदनु, षोडश (१६) तमशताब्द्या श्रीपक्षधर-मिश्रस्य मंत्रिलविद्वयः शिष्येण वासुदेवसार्वभौमेन बङ्गदेशीयप्रधानविद्यापीठे नवद्वीपे 'तत्त्वचिन्तामणि' ग्रन्थस्य सनत्प्राध्ययनाध्यापनसरणी निवेश्य प्रचुरः प्रमारो व्यधायि । एवं मिथिला नवद्वीपश्चैतद्द्वयं नव्यन्यायस्य प्रधान केन्द्रं समपद्यत, तदनु जले तैलबिन्दुन्यायेन नव्यन्यायः सर्वत्र महाराष्ट्रे मद्रजे, काश्मीरे शनं. शनं प्रनृनिमवाप्य समस्ते भारते वर्षे प्रसिद्धिं गतः । एष 'तत्त्वचिन्तामणि' ग्रन्थ त्रिशतपृष्ठनिबद्धः मूलरूपेण । विश्वसाहित्ये अस्य ग्रन्थस्य यावत्संख्याकाष्टोका-उट्टङ्किता, न तावत्सङ्ख्याका. कस्यापि ग्रन्थस्योल्लिखिता दृश्यन्ते । एतावतैवास्य लोकप्रियत्वं, जटिलत्वं, रहस्यमयत्वं गम्भीरत्वञ्चोपोढलितं भवति ।

ताः सर्वाष्टोकाः सम्मिलिताः परिगणिताश्च लक्षावधिपृष्ठसंख्या संस्पृ-शन्ति, इति कस्य कौतूहलं नोपजनयेत् ।

तदेव प्राचीन-नव्यन्याययोर्भेदो न केवलं कालकृतः पौर्वापर्यसबलितः किन्तु पद्धतिवृत्तौपि स भेदः । प्राचीनन्यायत्वेन, भगवद्गोतममुनिपार्श्वविरचितं सूत्रान्मकं न्यायशास्त्रम् एवं सूत्रपद्धतिमपेक्ष्य प्रवृत्तानि वात्स्यायनभाष्यवृत्तिपराणि च व्याख्यानानि सङ्गृह्यन्ते । नव्यन्यायत्वेन च पुनः सूत्रपद्धतिमुपेक्ष्य स्वतन्त्ररूपेण न्यायप्रोक्तशास्यमादाय विशदीकृता. सन्दर्भा नव्यन्यायपदेन व्यपदिश्यन्ते । यथा व्याकरणे, पाणिनिमुनिकृताष्टाध्याय्याः सूत्रक्रममपेक्ष्य ये वृत्तिरूपाः काशिकादि-सन्दर्भाः पतञ्जलिमुनिवृत्तञ्च महाभाष्यादिकं तत्सर्वं प्राचीननाम्ना प्रसिद्धम् । पाणिनीयसूत्रनिरपेक्षाणि तद्विषयवंशद्यविधायकानि भट्टोजिदीक्षितादिविरचितानि कौमुद्यादीनि च यानि ग्रन्थरत्नानि तानि नव्यव्याकरणरूपेणैव परिगृह्यन्ते ।

नव्यन्यायाविर्भावकालः

अस्य नव्यन्यायस्याविर्भावकालः एतद्विंशतशताब्द्या आरभ्य त्रयोदश-तमशताब्दीपर्यन्तमेव विभाव्यते । अस्मिन् काले एव नव्यन्यायस्य प्रचारः मिथि-लाया नवद्वीपे च सञ्जातः । नव्यन्यायत्रलादेव चार्वाक-बौद्ध-जैनसिद्धान्ताना परिपूर्णो निरासः सम्पन्नः इति निर्विशङ्कम् ।

नव्यन्यायसाहित्यम्—नव्यन्यायस्य प्रमुखा ग्रन्था—व्युत्पत्तिवादः, शक्तिवादः, गोदाधरी, जागदीशी, मुक्तावलि, दिनकरी, रामरत्री, अबच्छेद-वत्वनिरुक्तिः, सव्यभिचारपरिष्कार इत्याद्या अनेके ग्रन्था दर्शनसाहित्ये समुल्लसन्ति ।

अयं तर्हि न्यायदर्शनस्य विशिष्टा यावा सग्रहेण प्रदर्श्यन्ते । न्यायनयेन जीवात्म-परात्मनोर्भेद जीवात्मना नानात्वम् । मनस इन्द्रियत्वमभीतिश्च स्वतन्त्रसत्ताकत्व ज्ञानयोगपद्यव्यवच्छेदहेतुकाणुत्व सुखदुःखाद्युपलब्धिसाधनत्वम् । दुःखात्यन्तनिवृत्तिर्भोक्ष । तदुपायस्तु मिव्याज्ञानापाय' । सृष्ट्यात्मिका' परमाणव' । तत्रेश्वरस्य निमित्तकारणत्वम् । ईश्वरेच्छयैव परमाणुषु क्रियोत्पत्ति । तथा त्रिपया यथावसर सयोगविभागान्या सृष्टेरत्यतिप्रलयौ । असत्कार्यवाद' । असद्रुत्वद्यते, उत्पन्न विनश्यतीति सिद्धान्तात् प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यलक्षणाच्च । उत्पत्ते पूर्वं कार्यस्य प्रागभाव' इत्ययमसत्कार्यवाद इति निष्कर्षं । शब्दानाञ्च नित्यत्वमिति दिक् ।

नैय्यायिकप्रशसा

मोह इणद्धि विमलोकुहते च बुद्धि,
सूते च संस्कृतपदव्यवहारशक्तिम् ।
शास्त्रान्तराऽभ्यसनयोग्यतया युनक्ति,
तर्कश्रमो न तनुते किमिहोपकारम् ॥

भ्राम्य' काव्यगंगमितवयस पाणिनीयाम्बुराशे,
सारजस्याप्यपरिफलितन्यापशास्त्रस्य पुस ।
चादारम्भे वदितुमनसो वाक्यमेक सभाया,
प्रह्ला जिह्वा भवति कियती पश्य कष्टोमवस्याम ॥

अपरोक्षितलक्षणप्रमाणं-रपरामूष्टपदार्थसायंतत्वे ।
अवशोकृतजैत्रयुक्तिजालं रलमेतं रतधीततर्कविद्यै ॥
ज्ञानान्धिरक्षिचरण कणभक्षकश्च,
श्री पक्षिलोप्युदयन स च वर्धमान ।
गङ्गेश्वर' शशाधरो बहुवश्च नव्यर,
ग्रन्थैर्ग्रन्थयत इमे हृदयान्धकारम् ॥

नैय्यायिकाना निन्दा च

प्रशसावर्णयायिकानां निन्दाऽपि विनोदावहा । साऽपि रसिर्वास्वाद्यताम
वर्मब्रह्मविचारणां विजहतो भोगापवर्गप्रदां,

धोव कञ्चन कञ्चशोयफलक कुर्वन्त्यमी ताकिका ।

प्रत्यक्ष न पुनाति मापहरते पापानि षोडशच्छटा-

ध्याप्ति नावति नैव पात्यनुमितिनो पक्षता रक्षति ॥

हेतु कोऽपि विशिष्टधोरनुमितौ न ज्ञानयुग्म मरु—

द्वाचो नेति च भोगवादमुखरा नंभ्यायिकाश्चेद् बुधा ।
मेघस्याण्डमियत्फल बलिभुजो दन्ता कियन्तस्तथे-
त्येव सन्ततचिन्तनं श्रमभुजो न स्यु कथ पण्डिता ॥

न जिघ्रत्याम्नाय स्पृशति न तदङ्गान्यपि सङ्गत् ।

पुराण नादत्ते न गणयति किं च स्मृतिगणम् ॥
ऀडन् शुष्क तर्कं परपरिभवार्थोचितभिरसौ-
नयत्यायु सर्वं निहतपरलोकायंयतन ॥

प्रयत्नरस्तोकं परिचितकुतर्कप्रकरणा

पर वाचो वश्यान् कतिपयपदौघान् विदधत ।
सभाया वाचाटा श्रुतिक्वट्ट रटन्तो घटपटान्
न लज्जन्ते मन्दा स्वयमपि तु जिह्हेति विबुध ॥
अहो ! कीदृशोऽयं हृदयङ्गमो वाग्विलास ? इति दिक् ।

अथ वैशेषिकदर्शनम्

वैशेषिकदर्शनस्य प्रणेता तत् प्राचीनता च—न्यायवैशेषिकयोर्वैशेषिकस्यैव प्राचीनत्वम्—वैशेषिकमिति सशायं हेतु—वैशेषिकसाहित्यम्—प्रतिपाद्या विषया—निश्चयसम्—अभाव—द्रव्याणि—नमसो न द्रव्यान्तरत्वम्—शक्ति-सादृश्ययोरपि न द्रव्यान्तरत्वम्—गुणा—कर्माणि—सामान्यम्—विशेष—समवाय वैशेषिकपरिशिष्टम् ।

वैशेषिकदर्शनस्य प्राचीनत्वम्

वैशेषिकदर्शनमिदं भागवन्महर्षिकणादमुनिपादं. प्रणीतम् । स क्लियं महर्षिः कश्यपगोत्रोत्पन्नत्वात् काश्यपनाम्नाऽपि जेगीयते—'विरुद्धासिद्ध-सन्दिग्ध-मलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ।' इति । अयमेव मुनिः औलूकः, उलूकश्चाप्याख्यायते । सर्वदर्शनसंग्रहकारैस्तु वैशेषिकदर्शनस्योत्पत्तेः. औलूक्यदर्शननाम्नैव कृतः । अमुमेव महर्षि केचन कणभुक्-कणभक्षनाम्नाऽप्यामनन्ति । तदेव सोऽयं महर्षिः. अतीव प्राचीनः प्रतीयते । किञ्च, महाभारतेऽपि भीष्मपर्वणि तावदुलूकनाम्नो महर्षे-र्वर्णनमवलोक्यते । 'न वयं पट्टपदार्थवादिनो वैशेषिकवत्' इति सांख्यसूत्रादपि अस्य पूर्वकालभवत्वमवगम्यते । एव 'महद्दीर्घकालाद् वा ह्रस्वपरिमण्डलाम्याम्' इत्यादि ब्रह्मसूत्रपर्यालोचनाद् व्याससूत्रेभ्योऽपि पूर्वमेतद् दर्शनं प्रणीतमनुमीयते । किञ्चास्मिन् दर्शने न्यायदर्शनवत् शब्दानामुत्पत्तिविनाशवत्त्वं सिद्धान्तितम् । सोऽयं सिद्धान्तो जैमिनिमुनिपादेरध्वरमीमासाया 'कर्मके तत्र दर्शनाद्' इत्यादिसूत्र-मंहता समारम्भेण निराकृतः । एतेनापि पूर्वमीमासादर्शनादस्य प्राचीनत्वं सम्भव-त्पुोद्वलितुम् ।

न्यायवैशेषिकयोः वैशेषिकस्यैव प्राचीनत्वम्

अपि च समानतन्त्रयोरनयोः न्यायवैशेषिकयोः वैशेषिकस्यैव प्राचीनतरत्व-मुद्भाव्यते । वैशेषिके याऽनुमानप्रणाली संक्षेपेण प्रदर्शिता सैव न्याये महता विस्तरेणोपदिष्टा । अपिच, हेत्वाभासा अपि वैशेषिकेण त्रय एव निरूपिता । न्याये च पुनः पञ्चैव ते सप्रपञ्चमुदञ्चिताः । चेदिदं वैशेषिकं भवेन्न्यायदर्शनतः उत्तरकालभवं, तर्ह्यवश्यं हेत्वाभासानां पञ्चत्वं निराकृत्य त्रित्वमेव तेषा-मनेन शोषयित्तुं शक्यस्यमिति स्यात् । न च तथाऽस्ति, तस्मान्न्यायदर्शनतोऽपि प्राग्भवत्वमेवास्त्योपपद्यते । अतः महर्षिणा गोतमेन भागवत्कणादमुनिपादक्षुण्णां प्रणालोमेवोत्तरकाले सम्यक् संशोध्य विशदीकृत्य च न्यायरूपेण सा पुनरुपनिबद्धा इति निर्विशङ्कं शक्यते समुपपादयितुमिति कालविद आकलयन्ति ।

‘वैशेषिक’ संज्ञायां हेतु.

दर्शनान्तरेः विसदृशतया ‘विशेष’ नामानं पदार्थमङ्गीकृत्य प्रवर्तमानत्वाद् वैशेषिकमित्यभिधानमस्य चारितार्थ्यमद्गुणे । विशेषत्वञ्च नाम नित्यद्रव्यवृत्तित्वे सति व्यावर्तकत्वम् । घटादीना द्व्यणुकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः परमाणूना च परस्परभेदको विशेष एव । स तु स्वत एव व्यावृत्तः । तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्ति । विशेषस्तु नित्यद्रव्यवृत्तिकः अनएव स नित्य इति । परमेय विशेषपदार्थः दर्शनान्तरं स्वीकृतः । तदेतस्य ‘विशेष’पदार्थस्य प्रतिपादनादेवाऽभ्य ‘वैशेषिकमि’ति संज्ञा ।

सप्तत्युत्तरत्रिंशत् (३७०) सूत्रनिबद्धं दशाध्यायात्मकमिदं दर्शनम् । प्रत्यध्यायञ्च द्वे-द्वे आह्निकेऽनुस्यूते । तत्र प्रथमेऽध्याये समवेताऽशेषपदार्थक्यनम् । द्वितीयाऽध्याये द्रव्यनिरूपणम् । तृतीयेऽध्याये चात्माऽन्तःकरणयोनिरूपणम् । चतुर्थेऽध्याये शरीरतत्प्रभेदविवेचनम् । पञ्चमाध्याये कर्मनिरूपणम् । षष्ठेऽध्याये श्रौतप्रभं विवेचनम् । सप्तमेऽध्याये गुण-समवाययो. प्रतिपादनम् । अष्टमेऽध्याये ज्ञानोत्पत्तितन्निदानादिनिरूपणम् । नवमेऽध्याये प्रागभावादिप्रतिपादनपूर्वकं लङ्घिकादिज्ञानप्रतिपादनम् । दशमाऽध्याये च पुन. आत्मगुणभेदप्रतिपादनम् ।

दर्शनमिदं सर्वदर्शनोपकारकत्वान् प्रधानं पदं जुपतेऽपि त्वेऽपि दर्शनप्रपञ्चे । नूनमस्य कणादशास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वमभ्युपगतवना सूक्ष्मरिपं सर्वथा सामञ्जस्यमद्गुते यत् :—

‘कणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम् ।’

शब्दस्य धार्यार्थनिर्णये यथा पाणिनीयं परमं प्रामाण्यं भजने तथैव पदार्थस्वरूपनिर्णये कणादशास्त्रमित्यत्र न सन्देहलवः ।

वैशेषिक-साहित्यम्

द्विविधा हि वैशेषिकस्य ध्याख्यानसरणिः । एका सूत्रव्याख्यान रूपा, अपरा पदार्थव्याख्यानरूपा । तत्र प्रथमा श्रेणीमवलम्ब्य तु रावणप्रणीतं भाष्यं, भारद्वाजीया वृत्तिश्चेति द्वे प्राचीनतरे । शङ्करमिश्रकृत उपस्कारोऽपि प्राचीनः । जयनारायणभट्टाचार्यविरचिता कणादसूत्रवृत्ति, चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीतं वैशेषिकभाष्यञ्चाधुनिके । कणादमप्रहास्योऽपि वैशेषिकदर्शने कश्चिन्निरवग्योऽनुश्रूयते, स खलु भाष्यव्याख्यानरूप उत सूत्रव्याख्यानरूप इति तदनुपलम्भात् निर्धारयितुं पायंते ।

द्वितीयधेण्याम्पुन प्रशस्तपादभाष्यस्य व्याख्यानानि । व्योमशिलाचार्य-
विरचिता व्योमवती, श्रीधराचार्यविरचिता न्यायकन्दली, उदयनाचार्यकृता
किरणावली, श्रीवत्साचार्यप्रणीता लीलावती, जगदीशभट्टाचार्यकृता भाष्य-
सूचित, शङ्करमिश्रविरचित कणादरहस्यम्, पद्मनाभमिश्रकृत सेतु, मल्लिनाथ-
सूरिकृत भाष्यनिकष ।

अपराणि च भूयासि व्याख्यानानि आसा टीकानामपि सन्ति । तद्यथा—
उदयनाचार्यप्रणीताया किरणावल्या १. बद्धनोपाध्यायकृत प्रकाशः, २ पद्म-
नाभमिश्रकृत किरणावलीभास्कर ।

एवमेव किरणावली प्रकाशस्य व्याख्या—१ भागीरथठक्कुरविरचिता
प्रकाशिका, २ रुचिदत्तकृता विवृति, २ रघुनाथशिरोमणिकृता किरणावली-
प्रकाशविवृति, ४ मथुरानाथकृत किरणावलीप्रकाशविवृतिरहस्यम्, ५ छ-
न्द्यायवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिता किरणावलीप्रकाशविवृति-भावप्रकाशिका ।
रामकृष्णकृता, जयरामभट्टाचार्यप्रणीता च केचिदपरे टीके ।

न्यायकन्दल्याश्च—१ राजशेखरजैनाचार्यविरचिता पञ्जिका, २ पद्म-
नाभविरचिता कन्दलीसाराख्या ।

इत्यादीन्नेकानि ग्रन्थरत्नानि वैशेषिकसाहित्यमलङ्कुर्वन्ति । तदेव
वैशेषिकदर्शनस्य सहीयान् विस्तर । सक्षेपतोऽत्राद्यस्ताश्चिदिश्यते —

प्रशस्तपादाख्य ह्यस्य सुप्रसिद्ध भाष्यम् । वैशेषिकसिद्धान्तनित्पत्रेषु
सन्दर्भेषु प्रशस्तपादाख्य भाष्य सर्वमूढेन्यत्वेन बरोवति । अस्तुतस्तु नैव भाष्य
पदेन व्यपदेश्यम्, यत् अस्मिन् ग्रन्थे ग्रन्थकृता स्वातन्त्र्येण वैशेषिकसिद्धान्ताना
धारीकृत्य तदुपपत्तयः प्रामाणिकतया प्रदर्शिता न तु भाष्यरूपेण । तत्रापि
सविशेष परमाणुवाद, जगत उत्पत्ति प्रत्ययौ, प्रमाणानां गुणानाञ्च विशद
विवेचनमुद्दिष्टम् । विद्वद्भिरवमुबन्धुकृतेनास्य खण्डनोपलम्भेन, न्यायदर्शन-
भाष्ये चास्य सिद्धान्तोपपादनेन अमुबन्धु-वात्स्यायनयोरस्य प्राक्तनत्व न यस्य
कालविदो बुद्धिपयमवतरेदिति ।

एतत्प्रशस्तपादभाषारोहित्य केनापि चन्द्राचार्यनाम्ना महाविदुषा 'दश-
पदार्यो' त्याख्यो बृहत्सन्दर्भो व्यरचि । यस्मिन् हितेन द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य,

१. ये केचन प्रशस्तपादाभिध स्वतन्त्र व्याख्यानमस्य भाष्यतया व्यव-
हरन्ति तन्न वेगलम्—“सूत्रार्यो यथंते येन, पदै सूत्रानुसारिभि । स्वपदानि
च यथंते, भाष्य भाष्यविदो विदु ।” इति भाष्यलक्षणस्य तत्रासङ्गमनात् ।

समवायो, विशेषश्चेति षट्पदार्थानतिरिच्य शक्तिः, अशक्तिः, सामान्यविशेषः, अभावश्चेति नवीना अन्येऽपि चत्वारः पदार्थाः स्वोक्ताः । चन्द्राचार्योऽयं सप्तम-
शताब्द्यां पूर्वकालभवः प्रतीयते, यतोऽभ्यानुवादः ६४८ तमे टीस्तसम्बन्धस्तरे
चीनीभाषाया सम्पादित उपलभ्यते ।

अस्मिन् प्रशस्तपादभाष्ये अधस्तादुद्धृष्टानां प्रसिद्धविदुषा टीका
समुपलभ्यन्ते —

व्योमशिखाचार्य — व्योमशिखाचार्येति नाम्ना सम्भाव्यते यदसौ महाभाग
कश्चन दाक्षिणात्य शैवधर्मचार्यः । एतद्विरचिता 'व्योमवती'—नाम्नी प्रशस्त-
पादभाष्यस्य सर्वप्राचीना टीका । श्रीउदयनाचार्य्येण किरणावल्याम् 'आचार्या'
इति पदेन व्योमशिखाचार्य्यस्यैव नाम परामृष्टम् एव राजशेखरेण च 'न्यायकन्द-
ल्या' टीकाया टीकाकृतम् अस्मिन् नाम सर्वप्रायम्येन सस्मृतम् । अतोऽस्य दशमशत-
कात्पूर्वतन एव स्थितिकालः सम्भाव्यते ।

उदयनाचार्य — उदयनाचार्येण भाष्यस्य रहस्योद्घाटनार्थं 'किरणावली'
व्याख्या व्यरचि । श्रीधराचार्येण च 'न्यायकन्दल्याम्' उदयनस्य किरणावल्या
पदे-पदे समालोचना कृता । किरणावल्या टीकान्तरेषु बरदराज-वारोन्द्र-वर्द्धनो-
पाध्याय-यशनाभमिश्रमहाभागानामाटीकित्ताष्टीका अतिप्रसिद्धा वर्तन्ते ।

अन्ये चापि बहवो निबन्धा वैशेषिकविशेषज्ञे प्राणायिपत, तेषां नामप्राह
वर्णनमत्र ग्रन्थविस्तरभिया नोपन्यस्तम् । जिज्ञासुभिः तत्र-तत्रैवानुसन्धेयम् ।

वैशेषिकस्य प्रतिपाद्या विषया

निःश्रेयसम्—निःश्रेयसमेवास्य शास्त्रस्य प्रमुखो विषयः । तच्च
तत्तत्पदार्थस्य विविक्ततत्त्वज्ञानमन्तरा न सम्भवति । शरीरेन्द्रियाद्यविलाज्जाम-
पदार्थविविक्ताऽऽत्मतत्त्वस्य ज्ञानं हि तत्तन्मिथ्याज्ञानस्य प्रतिद्वन्द्वितया निःश्रेय-
सस्याऽसाधारणहेतुत्वेन सिद्धान्तितमाचार्येण । ते च पदार्थाः अवान्तरभेदेन बहवः
सन्तोऽपि मुख्यतः पञ्च । तत्रापि मुख्यास्तु त्रय एव—द्रव्यं, गुणाः, कर्म चेति ।
सामान्य विशेष-समवाया इति त्रयस्तु गौणा एव । एतेष्वेव षट्पदार्थेषु सर्वेषां
पदार्थान्तराणामन्तर्भावः । तस्माद् एषा पण्णा पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
तत्त्वस्य ज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमः । तथा च सूत्रप्रयत्नचार्प —

'धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां पदार्थानां
साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।' (वै० १-१-४)

ये केचनात्र विप्रतिपद्यन्ते ध्वोद्वरसाक्षात्कार एव मोक्षस्यासाधारणो हेतुः, न तु विविक्तात्मतत्त्वज्ञानमिति, तत्र पेशलम् । विविक्तात्मतत्त्वज्ञानाऽभावे हि ईश्वरसाक्षात्कारस्याऽसम्भवात्, तद्भावे चावश्यम्भावात्, अत आत्मतत्त्वज्ञानमेव मोक्षस्याऽसाधारणहेतुत्वेनोच्येयम् । अतएव साख्य-योग-न्याय-वैशेषिक-मीमांसास्येषु पञ्चदशनेषु महता समारम्भेण तत्तत्पदार्थज्ञानपुरस्सर सम्यगात्मतत्त्वज्ञान समर्प्य तदनु उत्तरज्ञानमीमांसाया ब्रह्मजिज्ञासा प्रवृत्ता । षट्पदार्थज्ञानमचिदात्मतत्त्वज्ञानस्य हि फलस्वरूपया मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या त्रिविधदुःखनिवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारात् शाश्वतमुखावाप्तिलक्षण मोक्ष समवाप्यते इति विवेकः ।

अभावात् — यच्च केचनात्र प्रत्यवच्छिन्ते क्व क्वादेन पडेव पदार्थासूत्रिता ? क्व न अभावस्यापि सप्तमपदार्थत्वेन सप्रहं कृत ? इति तन्न चाह । कृत ? अभावस्य भावतन्त्रत्वाद् आचार्येण तस्य पृथगुपदेशो न कृत । नन्वावता अभावपदार्थं आचार्यस्य न सम्मत इति यत्तु पार्यते । यदि अभावः सम्मतो न स्यात् तर्हि तेन मध्माध्यायस्य प्रथमाह्निके 'क्रिया भुण व्यपदेशाभावात्प्रागसंदिग्धादिभूत्रेषु अभावाद्योत्प्लेखो विहितो न स्यात् । एतस्मात् स्पष्टमेतद् ध्वन्यते यदाचार्यस्य अभाव-सद्भावोऽपि सम्मत आसीदिति । तत्रभवान् उदयनाचार्याऽपि त्रिरणावत्यामेतदाशयेनैवाह —

“एतेन भावपदार्था एष प्रापान्येनोपदिष्टा वेदितव्या । अभावस्तु स्वरूपवानपि पृथग्नोपदिष्टः प्रतियोगिनिरूपणापोनत्वात् न तु तुच्छत्वादिति ।”
परन्त्वन्व्ये नैम्यापिवा अभावपदार्थं पृथक्नया सप्तमपदार्थत्वेनैव स्वीकृतंति ।

सोन्यमभावः चतुर्विधः — प्रागभावः, प्रप्यताभावः, अत्यन्ताभावः, भावोऽप्यभावात्वेति ।

तत्र तावत्प्रागभावात् । क्वार्थात्परत्वे पूर्वो योऽभावः स प्रागभावः । स चासादि मत्प्रति विनाशनाली । विनाशस्य चरतुलादरूप एव न चरत्तत् तदतिरिक्तम् । न च चरतुनि दिल्ले पुनः प्रागभावात्प्रतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । प्रागभावस्य चरतुलाद-

समकालावच्छेदेनैव विनाशात् तत्पुनरुपलब्धेरसम्भावाच्च । तस्माद्विनाशभावत्वं प्रागभावात्वमिति फलितोऽर्थः ।

उत्पन्नस्य विनाशाद् योऽभावः स प्रध्वंसाभावायः । स चोत्पत्तिमानप्यनन्तो न कदाचित्प्रध्वंसमेति । अतो जन्याभावत्वं प्रध्वंसाभावत्वमिति निष्कर्षः ।

यस्तु एकत्र सतोऽर्थस्यान्यत्र त्रंकालिकोऽभावः सोऽत्यन्ताभावः । स चानादिरनन्तः । न कदाचिदुत्पद्यते न वा कदाचिद्विनश्यति, निन्यवात् तस्मान्नित्यमसंगर्भावावमन्यन्ताभावत्वमिति तत्प्रतिफलितं लक्षणम् ।

त्रयोऽप्यमी अभावाः तद्वादिना संसर्गाभावनाम्नाऽपि संकीर्त्यन्ते ।

अन्योऽन्याभावश्च पुनः, घटः पटो न, पटश्च घटो न इत्याकारको य एकस्याभावस्याऽन्यभावात्मनाऽभावः सोऽन्योऽन्याभावः । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न-प्रनियोगिताकाऽभाव इत्यर्थः । केचित्तूपजनापायशालिनं कालविशेषे प्रतीयमान-मन्यमेकं सामयिकाऽभावमप्यन्युपगच्छन्ति । स चोदयनाचार्यस्यात्यन्ताभावान्ना-तिरिच्यते । वैशेषिकाणां चेमे चत्वरोंऽपि अभावाः पूयक्त्वभेदविशेषत्वाद् गुण एवान्भवंति । तस्माद् वैशेषिकाचार्यैरेयोऽभावपदार्थः पूयङ्गनोपदिष्ट इति ।

तदित्यं द्रव्यादीनां सप्तपदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानस्य हेतुता पतिपादिता निःश्रेयसप्रति आचार्येण ।

द्रव्याणि

वैशेषिकाणां द्रव्याणि च नवैव :—

‘पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ।’

[वै० १।१।५]

इति शब्दोऽत्रावधारणार्थः । तेन नवैव द्रव्याणि, नाधिकानि, नापि न्यूनानि सूत्रेऽसमासकरणञ्च सर्वेषां प्राधान्यमवबोधयितुम् । ‘आत्म’शब्देन च परमात्मनोऽपि ग्रहणम् । स्वर्णस्यापि तैजसत्वात्तैजस्यन्तर्भावः ।

तमसो न द्रव्यान्तरत्वम्

ननु मीमांसकरङ्गीकृतस्य तमसो दशमद्रव्यत्वेनाचार्यैः सग्रहः कथं कृत इति । नील तमश्चलतीति गुण-क्रियाप्रत्ययस्य तत्र सर्वत्र प्रत्यक्षस्य सर्वजनोन्त्वात् । तच्च तमो न पृथिवी निर्गन्धत्वात्, नाऽप्यस्य जलेऽन्तर्भावः नीलरूपत्वात् । एवमन्येभ्योऽपि द्रव्येभ्यो वैधर्म्याद् भिद्यते । तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुःकारणम् । उच्यते, आवश्यकतेजोऽभावेनोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । रूप-

यत्ताप्रतीतिस्तु तत्र ममरूपा, कर्मवत्ताप्रतीतिरपि आलोकाऽऽसरणीयापित्री
 शान्तिरेव । किञ्च तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वस्वीकारे अनन्तावयवादिक्ल्पना-
 गौरवञ्चापद्येत इति ।

शक्तिसादृश्ययोरपि न पदार्थान्तरत्वं

शक्ति-सादृश्ययोरतिरिक्तपदार्थत्वमन्यमानाः प्राभाकराः यद् व्य-
 त्तिष्ठन्ते—कथमेते एव पदार्थाः, शक्ति-सादृश्यादीनामपि अतिरिक्तपदार्थत्वस्वी-
 कारात् । तथाच, मण्यादिसमवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते ।
 तत्र मण्यादिना वह्नी दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते, उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यत
 इत्यनुमीयते । तत्राऽनुमानप्रकारश्च—वह्निः मणिनाश्यादाहानुकूलशक्तिमान्,
 मणिसमवधाने दाहाऽजनकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा व्यतिरेकी घटः । किञ्च
 शक्तिर्न गुणात्मिका वा कर्मात्मिका वा सामान्यान्यतररूपा वा, उत्पत्तिमत्त्वे
 सति विनाशित्वात्, पटवत् । तदेव शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वसिद्धिः ।

एवं सादृश्यमपि सप्तपदार्थातिरिक्तः पदार्थः । तद्धि न पटसु भावेषु
 अन्तर्भवति, सामान्येऽपि सत्त्वात् । यथा गोत्वं नित्यं तथाऽऽवत्वमपि इति ।
 सादृश्यप्रतीतिः सार्वजनीना । एवं सादृश्यस्यापि शक्तिवत् अतिरिक्तपदार्थत्व-
 मुपपन्नमेवेति ।

तत्र पेशलम् । मण्याद्यसमवहितवह्निघादेः स्वातन्त्र्येण मण्यभावादेव
 दाहादिकम्प्रति हेतुताकल्पनेनैव सामञ्जस्ये अनन्तशक्ति-तत्प्रागभाव-सद्व्यस-
 कल्पनाऽनीचितात् । न च उत्तेजकसमवहितमणिसत्त्वेऽपि कथं दाह इति वाच्यम् ।
 उत्तेजकाऽसमवहितमणिसामान्याभावस्यैव तथात्वकल्पनात् । एवं सादृश्यमपि न
 पदार्थान्तरं किन्तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्वम् । यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति
 चन्द्रगताह्लादकादिकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति संक्षेपः । वेस्तुतस्तु ।
 शक्तेर्यथायथं ष्वचित्कारणे, ष्वचित्च ष्वयैऽन्तर्भावात् कार्यकारणभावरूपत्वेमेव,
 नालीकत्वमिति सर्वमनवद्यम् ।

वस्तुतो नयैव द्रव्याणि । तत्र पृथिवी-आयः-तेज इति त्रीणि अनित्यानि ।
 वायु, आकाशं, काल, दिग्, आत्मा, मनः इति षण् नित्यानि । तत्रापि आत्मा
 द्विदिधो—जीवात्मा, परमात्मा चेति । तौ द्वौ, पृथिव्यादीनां मूलकारणं प्रकृति-
 श्चेति त्रीणि परमार्थतो नित्यानि । नित्यत्वञ्च पुन उत्पत्तिविनाशानुत्पत्त्यम् ।
 प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ष्वसाप्रतियोगित्वमिति यावत् । वायु, आकाशं,
 काल, दिग्, मन इति ष पञ्च चिरस्थायित्वाद् ध्यवहारभूयो नित्यानि । तत्र चाऽऽ-
 मोक्षायापि मनः तदितरश्चतुष्टयञ्च आभहाप्रलयम् । तत्र पृथिव्यादीनां यन्मूल-

कारणं तत्सांख्य-योग-वेदान्तेषु प्रकृतिनाम्ना, वैशेषिक, न्याय-मीमांसासु च तद्वन्व्या-
ऽविशेष्यत्वात् परमाणुनाम्ना व्येरेदिश्यते । त्रिगुणवच्च उभयप्रोभयोः समानमेवेति
निष्कर्षः ।

द्रव्य-लक्षणञ्चाचार्यः स्वयमेव ध्वन्यति :—

‘क्रिया-गुणधन् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥’ [बं० १।२।१५]

श्रियावत्त्वं, गुणवत्त्वं, समवायिकारणत्वमिति त्रयं द्रव्यलक्षणम् ।

पुनरत्र केचन व्यतिष्ठन्ते, तत्राऽपि पृथग्वचनं न कर्तव्यम्, वायुसन्नि-
पानात्तदुत्पत्तेः । विशिष्टवाय्वोः सन्निपातात्सम्मेलान्त् खल्वापः समुत्पद्यन्ते इति ।
कृत्रिमोत्पत्तेः तात्त्विकप्रतिषेधाऽनुपपत्तेरप्रतिषेधः । वाय्वोर्योगात् सन्निपातात्
खल्वापः कृत्रिमा उत्पद्यन्ते, कृत्रिमानां चाऽपामुत्पत्तेर्न तात्त्विक्य आपः शब्दाः
प्रतिषेद्धुम्, प्रसिद्धचभावान् । तस्मान्नायं प्रतिषेधः । अतः पृथग्वचनं न कर्तव्य-
मिति । उत्पत्तेश्चर्यान्तरभावान्—उत्पत्तेरर्यान्तरभावाच्चापि प्रतिषेधः । याः
खल्वापो वाय्वोः सन्निपातादुत्पद्यन्ते ता इमा वायोरर्यान्तर्भूता भवन्ति । तस्माद्-
प्रतिषेधः । तत्राऽपि सद्भावाच्च ययोर्वाय्वोः सन्निपाताद् आपः उत्पद्यन्ते तत्रापि
वाय्वोः मूढमाणामपां सद्भावोऽस्ति । प्रक्रियाविशेषात् तासामभिव्यक्तिरिति ।
ता इमा वायोरर्यान्तरभूताः पृथग्वक्तव्या इति भाष्यकृन् ।

गुणाः

वैशेषिकाणां नये चतुर्विंशतिमंख्याकाः गुणाः कणादेन कण्ठतः चकारेण
च समुच्चिताः । तद्यथा :—

‘रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा, संख्याः, परिमाणानि, पृथक्त्वं, संयोग-विभागौ,
परत्व-अपरत्वे, बुद्धयः, सुग-दुःखे, इच्छा-द्वेषौ, प्रयत्ना. च गुणाः ।’

[बं० १।१।६]

इति सप्तदश गुणाः सूत्रेण निदिष्टाः । चकारेण च गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-संस्कार-धर्म-
अधर्म-शब्दाः समुच्चिताः । ते च सर्वे सङ्कलनया चतुर्विंशतिः भवन्ति । गुणस्य
सामान्यलक्षणन्तु द्रव्य-कर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वम् इति । गुणत्व-ज्ञानित्तु
द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवती या कारणता सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणत्वान् इत्य-
नुमानं गुणत्वजातिसाधकम् इत्यादि । विशेषस्तु यथाप्रकरणं तत्र-तत्रानुसन्धेयम् ।

कर्माणि

‘उत्क्षेपणम्, अवक्षेपणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम्, घमनमिति कर्माणि ।’

येन कर्मणा वस्तु ऊर्ध्वमुक्षिप्यते तदुत्क्षेपणम्, ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलो
व्यापारः । येनावाचीनमक्षिप्यते तदवक्षेपणम्, अधोदेशसंयोगानुकूलो व्यापारः ।

काणादाना हि घट्पदार्थानां साधर्म्य-बंधम्यांभ्यां तत्त्वज्ञानस्य निश्चयसा-
धिगम प्रति हेतुता प्रपञ्चिता । द्रव्येषु परिगणितादात्मशब्दात् परमात्माऽपि
संगृह्यते । दर्शनान्तरवद् वैशेषिकाणामपि जीवात्मा ज्ञानस्वरूप एव न जातु ज्ञान-
गुणक । तथात्वेऽपि तस्य मनसयोगात् तत्तदर्थानुभावक 'गन्धमनुभवामि, रस-
मनुभवामि' इत्याकारक व्यवहारप्रयोजकमुत्पाद-विनाशशील यद्ज्ञान तदपि गुण-
रूपेण तस्मिन्म्युपगम्यते । ज्ञानस्वरूपस्य तस्य ज्ञानगुणाश्रयत्व प्रकाशात्मन
सविन्दु प्रभाश्रयत्ववन्न दोषाय कल्पते । ज्ञानगुणलिङ्गेन तत्सिद्धौ न कश्चिद् दोष
इति भावः ।

अस्याप्यमाशयः, यथा हि साध्य-योग-वेदान्तसिद्धान्ते प्रकाशात्मकत्वेऽपि
प्रत्यगात्मन व्यवहारोपपत्त्यर्थं तत्र वृत्तिज्ञानमङ्गीकुर्वन्ति तथैव वैशेषिका, गौतमा,
मीमांसका अपि आत्मन्येव ज्ञानगुणमभ्युपयन्ति । विशेषस्तिवयानेव यत् कापिला
प्रत्यात्मसन्निधानाच्चेतनायमनाया बुद्धौ स्फटिकमणौ जपा-कुसुमलौहित्यवद्
ज्ञानोत्पत्तिं स्वीकृत्य आत्मनि तदुपचारं श्रुवते । काणादा पुन आत्मसन्निधाने
सत्यपि मनसस्तदाकारापत्तिमनङ्गीकृत्य तत्र तदुत्पत्तेरसम्भवात् तद्योगविशिष्टे
प्रत्यगात्मनि एव तदुत्पत्तिं स्वीकुर्वन्ति । मुक्तावस्थापान्तु पुन मनसोऽभावात्
तत्सयोगजसमस्तगुण-धोवानुत्पत्तौ दुःखात्यन्तनिवृत्त्या शुद्ध स्वैनात्मना निश्चयस-
मधिगच्छति ब्रह्मानन्दमुपभुञ्जान ।

परमात्मा तु ईश्वरापरसज्जो जीवात्मन सवथा भिद्यते । परमात्मा हि
सर्वज्ञ, विभु, नित्यशुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावश्च । जीवात्मा च पुन सत्सारदनाया
कायव्यूहादिबद्ध सुखदुःखानुभवोपेतो जन्म-मरणादिजटिलजालपतितः । परमा-
र्थतस्तु आत्मा एक एव । सोऽप्यऽमात्मा अनादिमिथ्याज्ञानवासनया शरीरादिकमेवा-
ऽऽमान मन्यमानस्तदनुकूले रज्यति, द्वेष्ये च तत्प्रतिकूलम् । रज्यन् प्रवर्तते,
प्रदत्तमानश्च शुभाऽशुभानि कर्माणि सञ्चिनोति सुखं दुःखञ्चानुभवति । परन्तु
यदा श्रवण-मनन-निदिध्यासनादिभिः दृढभूमि गतो भवति तदा तत्त्वज्ञानवासनया
मिथ्याज्ञानवासना उपमृश्यते, उपमृदिताया तस्या तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानापाये
रात्रेऽद्यपायः, तदपाये च प्रवृत्तिरप्यपति, ततः प्रवृत्त्यपायाज्जन्माऽपाये दुःख-
मर्षति । स एव मोक्ष इति । एतत्तत्त्वज्ञानोपदेशार्थमेव मननाद्यर्थञ्चास्य शास्त्रस्या-
रम्भ इति विवेकः ।

तदिदं ग्यायशास्त्रादप्यतीव प्राचीनम् । बौद्ध-जैनदर्शनादपि प्राक्का-
ल्येनम् । बौद्धानां निर्वाणसिद्धान्तो जैनानाञ्च पुनरस्तिवायवाद् वैशेषिकस्याऽ-
सत्वादिवाद भूयसा परामृशतः । गौतमसूत्रेषु वात्स्यायनभाष्येऽपि च कणादस्य

प्रभावः प्रागुच्येन प्रतिभाति । जैनदर्शनस्य ललित-विस्तारादिग्रन्थेषु काणादीयपर-
माणुवादस्य गन्धः सुतरामभिव्यज्यते । परमाणुवादमाश्रित्य केचन जैनविद्वांसः
वैशेषिकस्य यज्जैन-दर्शनोपजनत्वमवधारयन्ति तत्र बुद्धिसहम् । नामतः सामा-
न्येऽवनाममानेऽपि काणादीयपरमाणुवादो जैनोपपरमाणुवादतः नितरां भिन्नः ।
जैनमते परमाणवः समानगुणशालिनः रूप-रस-गन्ध-स्पर्शवत् शब्दोऽपि तेषां गुणः ।
वैशेषिकाणां परमाणवस्तु गुणधर्मतो भिन्नाः सन्तस्ते न शब्दगुणवन्तः इति भूयान्
भेदः । सत्येवञ्जातीयके भेदे तयोर्मध्यः एकतोऽपरसम्भवत्वं वा कथमिव सामञ्जस्यं
नजेत ? तदेनेन सुभृशमुपोद्बलितं भवति यद्वैशेषिकदर्शनप्रादुर्भावसमयः बुद्ध-
महावीरदर्शनोदयसमकाल एव । पञ्चमे-षष्ठे वा शतके प्राक्नेस्तेऽभवदिति ।

वस्तुनस्तु परमाणुवादस्याऽऽद्यप्रवर्त्तका महर्षिकणादमुनिभाषवत्पादा
एव । स च परमाणुवादकल्पः वैशेषिकदर्शनस्य प्रमाणभूतभाष्यकारैः मुनिवर-
प्रशास्तपादाचार्यैः स्वभाष्ये निरतिशयसौन्दर्येण प्रतिष्ठापितः । तद्विशेषावबोधकुतू-
हलिभिस्तु तत्र-तत्रैवानुसन्धेयमित्यलं पल्लवितेन ।

अथ सांख्यदर्शनम्

किमिदं सांख्यदर्शनं नाम ?—कोऽस्य प्रणेता—सांख्य-साहित्यम्—
सांख्यसिद्धान्ता—पञ्चविंशति तत्त्वानि—त्रिविध प्रमाणम्—काल—मोक्ष—
पुरुष—जीवन्मुक्ति, विदेहमुक्ति—ईश्वर—सत्कार्यवाद—वास्तववाद—
विमर्शा शास्त्रस्य प्रवृत्तिः—पुरुष बहुत्वम्—सदसत्प्रातिवाद ।

किमिदं सांख्यदर्शनं नाम

संख्यायन्ते सम्यग्ज्ञायन्ते येन तत्सांख्यम् । 'संख्या' शब्दोऽयं 'संख्या,
ख्यातिः' इत्युभयवचनः । तत्र तादृक्—एका मूलप्रकृतिः, प्रकृतिविकृतपदच सप्त,
केवला विकृतयः षोडश, प्रकृति-विकृतिभिद्योऽनुभवात्मकः पुरुषश्चैक इति सम्भूय
सर्वाणि पञ्चविंशति (२५) तत्त्वानि संख्यायन्ते गणयन्ते येन तत्सारं प्रम् इत्युच्यते ।
अथवा प्रकृतिपुरुषान्यताख्यातिरूपोऽवबोधो संख्यायते सम्यग्ज्ञायते येनेति वा
तत्सांख्यम् । इति द्विविधोऽप्यर्थः सांख्यपदेन समर्प्यते । उक्तञ्च महाभारते :

'संख्यां प्रकुर्वते चैव, प्रकृतिञ्च प्रचक्षते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत्, तेन सांख्यम्प्रकीर्तितम् ॥'

सांख्यसारेऽपि च :—

'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते ।'

कोऽस्य प्रणेता

अस्य दर्शनस्य प्रवक्तारः तत्रभवन्तो भगवत्कपिलमुनिपादाः । जननी
चास्य परमविदुषी 'देवहूति' रिति नाम्नी देवी । जनकश्च कश्चन कर्दमात्मो
महामुनिरिति श्रूयते । देवहूतिरियं आदिराजमनुभगवत्पादानां कन्या । यद्यपि
आदिराजमनोरपत्यतयैव समग्रोऽपि मनुष्यसमाजो भानवपदेन व्यपदिश्यते तथा-
ऽपि प्राक्शतहृषानाम्नी तेषां राज्ञी, उत्तानपाद-प्रियव्रतनामानौ च द्वौ सूनू, देव-
हूतिनाम्नी चैका कन्या—इति सर्वे सम्भूय पञ्च प्राणिन आसन् । तेषु कर्दम
सरस्वत्यपिष्ठिते ऋत्विग्श्चित् पुण्याश्रमपदे ब्रह्मचर्यव्रतमनुपालयन् व्यराजत ।
महाराजो मनुश्च भगवतो ब्रह्मणः परामर्शेन तदाश्रममुपेत्य स्वकन्यायाः पाणि-
प्रश्रणसंस्कारं कर्दमेन सह निर्वर्त्तयामास । तदनु कर्दमाद्देवहूतिगर्भाच्च नवकन्यका-
सञ्जाताः । दशमश्च पुनरेव तत्रभवान् महामुनिः कपिलदेवः^१ ।

सोऽयं महामुनिः जन्मत एव कुशाग्रधो, महामोधावो, प्रदीप्तप्रतिभाशास्त्री,
ऊर्ध्वानु, तार्क्षिषसावर्भौमश्चासीत् । बाल्यकाल एव सांख्यदर्शनस्य महान् सिद्धान्तः

१. इति जनश्रुतिं नष्टोत्तस्या षोडशम तत्त्व प्रकाशयितुं कल्पामहे ।

प्रकृति-पुरुषाज्यतात्प्रातिरूपोऽस्यैव मस्तिष्के स्फुरितः । आरम्भतः एव जन्मनेव अलौकिकब्रह्मदुष्यवैभवापनोऽज्यम् 'आदिविद्वान्' इति विरुदेनालङ्कृतोऽवगम्यते । एवमुक्तसिद्धान्तश्च सांख्यमिद्धान्तनाम्नैव प्रमिद्वि गतः ।

कपिलमुनेः प्राचीनतमत्वं प्रतिपादयन्ती भणित्तिरेषामनुभूयते :—

'सांख्यस्य वक्ता कपिलः, परमपिः पुरातनः ।

हिरण्यगर्भो योगस्य, वक्ता नान्यः पुरातनः ॥'

इत्यनेनापि एतदेवावगर्तं भवति सत्सांख्यमतोव प्राचीनमिति ।

श्रीमत्कपिलमुनिविरचितं सांख्यदर्शनमिदमतोव प्राचीनमिति प्राङ्

निदिष्टम् । अत्र सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, वैषम्यावस्था च तेषां सृष्टिहेतुत्वेनाङ्गीकृता । प्रधानपुरुषयोरन्यतात्प्रातिप्रहादेव मोक्षः । स च सात्त्विकानां त्रिभिधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपः । प्रत्यक्षानुमानागमनामपेयानि श्रोष्येव प्रमाणानि सांख्यस्याभिमतानि । केचन सांख्यस्य निरीश्वरवादित्वम्, अपरे सेश्वरवादिन्व-
मन्यन्ते । पुरुषबहुत्वं तदसङ्गश्च सिद्धान्तत्वेनोत्पन्नं । प्रकृति-पुरुषयोरन्य-
तात्प्रातिनिबन्धनो मोक्षः, अविद्यया बन्धः, जीवेश्वरयोर्भेदश्चेति प्राधान्येन तेषामभ्युपगमः ।

सत्त्वबहुलाभ्यां रजस्तमोन्या महत्तत्त्वमूलद्यने, रजोगुणबाहुल्यादहं

तत्त्वम्, एवं तमोगुणबाहुल्यात् पञ्चतन्मात्राः, अगोचरतन्मात्रोद्भूतानि पञ्च महाभूतानि, एकादशेन्द्रियाणि इत्यादि प्रमेण सृष्टिरुत्पद्यते ।

। वेदानामपौरुषेयत्वम्, प्रकृतिप्रतिबिम्बितस्य पुरुषस्य तदाकारापत्त्या बन्ध-

बुद्धिः, अधिगताज्यतात्प्रात्या च मोक्ष-बुद्धिः, इत्याद्या विषयाः कपिलानां प्रमुल-
मिद्धान्तत्वेनाज्युपेताः ।

सांख्य-साहित्यम्

सांख्यदर्शनस्य साहित्यं विषयं वर्तते । सम्प्रति 'तत्त्व-समाप्तः', 'सांख्य-
प्रवचन'ञ्चेति सूत्रद्वयमुपलभ्यते । पञ्चशिखाचार्यविरचितं 'षष्टितन्त्र'न्तु न
सुलभम् । समुपलब्धेषु सांख्यमन्दर्भेषु ईश्वरकृष्णविरचिता 'सांख्यकारिका'
अतोव प्रमिद्धा सर्वत्र लभ्यप्रवारा च । 'माठरवृत्ति'समाह्वा माठरविरचिता
वृत्तिरप्यस्याः सुप्रसिद्धा । अपरं 'युक्तिपाद'संज्ञकं भाष्यमनि श्रीगोडारादाचार्य-
विरचितं समुल्लसति । 'सांख्यतत्त्वब्रीमुदी'तिनाम्नो कारिकाटीकाऽपि

१. सांख्यकारिकायां लेटिनभाषायां कृत्वा नुवाद विद्वत्प्रवर 'जनन'
द्वारा, जर्मनभाषायाञ्च मेन्ट हिन्डेर द्वारा पेण्डियर द्वारा च, जाग्रतभाषायाञ्च
बोन्डर-विन्गुन-ईदोञ्च द्वारा अतिप्रशस्तनया मन्गप्रोःऽपि विलमति ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिताऽतीव प्रसिद्धा । तथा च अनिरुद्धेन ख्यंस्त १४५० सम्भवेन 'साख्यसूत्रवृत्ति', महादेवेन ख्यंस्त १६०० शतके लब्धजन्मना 'साख्यसूत्रवृत्तिसार', ख्यंस्त १७०० शतकसम्भवेन नागेशेन 'लघुसाख्यसूत्रवृत्ति', ख्यंस्त १६०० शतकजातेन विज्ञानभिक्षुणा 'साख्यप्रवचनभाष्यम्', 'साख्यसार' प्रभृतयश्च नैके प्रबन्धा निबद्धा । ख्यंस्त १६५० तमेऽब्देऽवाप्तजनुपा विज्ञानभिक्षु-शिष्येण भावगणेशेन 'साख्यतत्त्वयाथास्यंदीपना'ऽख्य प्रबन्धमुपनिबध्य साख्य-सिद्धान्ता वंशद्येन प्रपञ्चिता । नारायणतीर्थश्च (१७०० ई०) अतिप्रसिद्धा 'साख्यचन्द्रिका' प्रणिनाय ।

परमपि कपिलो मुनिरयमतीव प्राचीन इति प्रागबोचाम । कपिलवस्तु-निवासिनोऽस्य मुने स्थितिकाल कालकोविदे ख्यंस्तसम्भूत्सारास्राक् षष्ठशताब्द्या प्रयमाद्धं क्वचिन्निर्धारितं । भवतु नाम, अस्य पुरातनत्वे तु मतद्वैविध्य नास्त्येव । दर्शनमिद सर्वेभ्यो भारतीयदर्शनेभ्यः प्राचीनतमम् । साख्य योगश्चेति समानतन्त्रे । तत्र साख्यापरनामा 'तत्त्वसमास' कपिलेनोपदिष्ट । तदिद साख्यशास्त्र तत्त्वसमास-रूप प्रथम, षडध्यायीरूपञ्च न्यायवैशेषिकदर्शनाभ्या पश्चात्प्रणीतमिति 'न वय पट्टपदार्यवादिनो वंशेषिकादिवत्' (१२५), 'न पट्टपदार्यं नियम तद्वोधान्मुक्ति' (५८५), 'षोडशाविष्वप्तेवम्' (५८६) इति सूत्रलिङ्गं रनुमीयते । तत्र 'तत्त्व-समासे' तु द्वाविंशति (२२) सूत्राणि, तान्येव च मौलिकानीति विभाष्यते तद्वि-शेषतः । षडध्याय्यान्तु षड्विंशत्सूत्रपञ्चशत (५२६) सख्याकानि सूत्राणि । तत्र प्रथमेऽध्यायेऽत्यन्तपुरुषपर्यादिविवेचनम् । द्वितीये प्रधान-कार्यनिरूपणम्, प्रधानस्येदवरसमीपतय पुरुषाय प्रवृत्तनञ्च, ततोऽष्टादशतत्त्वानि च सम्यगुपपादि-तानि । तृतीये स्थूल लिङ्ग, नानासृष्टि, यं राग्यसाधन, विवेकश्च निरूपित । चतुर्थे च धातमतत्त्वादिविवेकज्ञानसाधनञ्च सम्यगितिहासपुरस्सर प्रतिपादितम् । पञ्चमे परपश्चिरात् । षष्ठे च सप्रहेण स्थूणानिजनन-न्यायेन सांख्यसिद्धान्त-परिचय साङ्गुलित ।

तत्त्वसमास — सांख्यशास्त्रस्य प्राचीनतमो ग्रन्थोऽयथायंते । अस्या-नेवाष्टीया उपलभ्यते । तागु शिवानन्दकृत 'सांख्यविवेचनम्', भावगणेश (१६ शताब्दीभद) कृत 'सांख्यतत्त्वयाथास्यंदीपनम्', 'सर्वोपकारिणी टीका', 'सांख्य-सूत्रविवरणम्' इत्येता मूल्या । सांख्यसूत्रेषु 'अनिरुद्धवृत्ति' अतिप्रामाणिकी प्रकाश्टपाण्डित्यमण्डिता च ।

तत्त्वसमासस्य रचनाशालाशिवये मतानि बहुतो वंभित्तते । विद्वद्वरवीर्यमह-दय ख्यंस्त १६८० सम्भूत्सारादन्तरगतस्य चालं ख्यंस्तोति । तथा ख्यंस्तोरे

सर्वदर्शनसंग्रहेऽस्य वर्णनानुपलब्धिमेव हेतुत्वेन पुरस्करोति । पर भोजनमूलरमहोदयो ग्रन्थनमुमतिप्राचीनं मौलिकञ्चावधारयति । वैक्रमे तप्ततमे शतके कविना बोधायनेन प्रणीते महेंद्राख्ये नाटके तत्त्वसमासीयाञ्चमूत्राणामुल्लेखः कृतः । तत्र च मूत्राणामानि 'साह्यसमय' इति नाम्ना स्मृतानि । तस्मादेवा मूत्राणा रचना-कालः सप्तमशतक एवेति न दुष्करमनुमातुम् । यद्यपि सर्वदर्शनसंग्रहे साह्यमूत्राणा-मपि कीर्तनं न कृतम् न तावताऽस्यार्वाचीनत्वमुपपन्नम् । यतः तत्समकालभवेन माघनन्त्रिणा 'सूतसंहितायाः' विवृती 'सत्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृतिः' (सा० १-६१) इत्यादि सूत्रस्योल्लेखः कृतः । अतः साह्यमूत्राणा क्रैस्तपूर्वचतुर्विंश-शतकत्प्राचीनत्वं न मनावसन्देहास्पदम् ।

आसुरिः—साह्यदर्शनस्याऽपरः सुप्रसिद्ध आचार्य आसुरिर्नाम कपिलमुनेः साक्षान् शिष्यः । अस्य प्रमुखसिद्धान्तानां वर्णनं प्राचीनेषु ग्रन्थेषु बहुधोपलभ्यते । 'स्याद्वादमञ्जव्या' पञ्चदशतमे श्लोके आसुरेणमिल्लेखः सन्दृश्यते । अतोऽसावपि नार्वाचीनः, प्राचीन एव खलु सः ।

पञ्चशिखाचार्यः—'षष्टितन्त्र'स्य प्रणेता, आसुरेः प्रमुखः शिष्योऽयं पञ्च-शिखाचार्यः । साह्यसिद्धान्तप्रतिष्ठानेषु प्रथमोऽयमाचार्यः । व्यासभाष्येऽस्य हि कतिपयानि सिद्धान्तमूत्राणि समुद्भूतानि । वाचस्पतिमिश्रेण राजवार्तिकार्याद् ग्रन्थादुद्धृत्य षष्टिसत्याकाना प्रधानविषयाणां व्याख्यानादस्य षष्टितन्त्रग्रन्थस्य संज्ञामार्थकत्वमुपोद्बलितमभवति । चीनग्रन्थलेखानुसारेण षष्टिसहस्रामकस्य षष्टिपरिच्छेदगुणितस्याऽस्य रचना तत्रभवता पञ्चशिखाचार्येणैव कृता विभा-ष्यते ।

सांख्यकारिका—साह्यसिद्धान्तपारदर्शिता श्रीईश्वरकृष्णमहाभागाना-ममरकृतिः साह्यकारिकेयं परमप्रामाणिकत्वं लोकप्रियत्वञ्चोद्बहति । भगवता शङ्कराचार्येण शारोरिकभाष्ये साह्यसिद्धान्तं व्याचक्षणेन साह्यमूत्राणा निर्देश-मविधाय सांख्यकारिकाया एवोद्धरणं कृतमिन्वनेनाऽपि अस्या साह्यकारिकायाः प्राचीनत्वं परमप्रामाणिकत्वञ्च ध्वन्यते । चीनीभाषायास्य अनुवादः षष्ठ-शताब्द्या सम्यग्रः । चीनीभाषाया कारिकेयं 'हिरण्यसप्ततिः'—'स्वर्णसप्ततिः' चेति नाम्ना प्रसिद्धा ।

तदस्येश्वरकृष्णस्याविर्भावकालः सामान्येन चतुर्थशतके निर्धार्यते । परं यस्तुतोऽग्नी चतुर्थशतकादतीय प्राचीनः । जैनग्रन्थे 'अनुयोगद्वारमूत्रे' (रांस्ते १००तमे) 'काचित्, सङ्कितन्त्रं, माडर' इत्यादिभिस्साह 'कणगसत्तरी' ग्रन्थस्यापि समुल्लेखो दृश्यते । गन्दर्भानुरोधेन 'कणगसत्तरी' ग्रन्थः सांख्यसिद्धान्तप्रतिपादक

एय प्रतीयते । कदाचित् 'वृणसत्तरी' ग्रन्थोऽपि 'सुवर्णसप्तति' ग्रन्थस्यैवाऽपरं 'कनकसप्तति' रिति नामान्तरं भजते । तदेव विमृश्यमाने तु ईश्वरकृष्णस्य समयं ह्यंस्तप्रथमाद्या अर्थाचीनो न सम्भवति ।

अस्या खलु साख्यकारिकाया अनेका युक्तयो दृश्यन्ते । तामु माठरवृत्तिरतीव प्राचीना । मठराचार्योऽपि महामहिमशालिनो नृपते कतिपयस्य समसामयिकः ।

साख्यशास्त्रस्य भाष्यकारेषु अनन्यसाधारण आचार्यो विज्ञानभिक्षुः । षोडशतमशतकस्य प्रथमाधेऽसौ काश्या विराजते स्म । भिक्षुरित्युपनाम्ना प्रख्यातोऽपि नायबौद्ध सन्यासी वेति । अनेन त्रिषु दर्शनेषु भाष्याणि विरचितानि । साख्यसूत्रेषु 'साख्यप्रवचन' भाष्यम्, 'योगवार्त्तिक' नाम्ना ध्यातभाष्यविद्वत्, ब्रह्मसूत्रेषु 'विज्ञानामृतभाष्य'ञ्चेति ।

विज्ञानभिक्षो काले साख्यस्याऽध्ययनाऽध्यापनप्रणाली शैवित्यमानना । अत 'कालार्कभक्षित' मिति सज्ञया साख्य व्यपदिश्यते स्म । विद्वत्तापूर्णमद्भुतभाष्य विरच्य विज्ञानभिक्षुरेवाऽयं दर्शनमिदं पुनस्सञ्जीवयामास इत्यत्र नास्ति कस्याऽपि वैमत्यम् ।

साख्यसिद्धान्ता.

साख्यसिद्धान्ताभ्युद्दिश्य सम्प्रति किञ्चिदिव विशदय्योच्यते ।

साख्यनये सृष्टिनिर्वहणार्थं भोगाऽपवर्गार्थञ्च पञ्चविंशतितत्त्वानि निर्दिष्टानि । तेषा वर्गीकरणन्तु चतुर्विधम्—प्रकृति, विकृति, प्रकृति विकृति, न प्रकृतिर्न विकृति पुरुष^१ इति । कश्चिदयं प्रकृतिरेव, कश्चिच्च विकृतिरेव, कश्चिच्च पुन प्रकृति विकृति, कश्चिदनुभयरूपः । तत्र प्रकृति प्रधानम्, सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था, सा हि अविकृति—न कस्याऽपि विकारः प्रकृतिरेव स्वयं सती महदादिविकृतौना जननी । विश्वप्रपञ्चस्य सा हि मूलरूपा न तन्मूलातरमनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रकृतिविकृतपञ्च सप्त—महत्तत्त्वम्, अहङ्कारः, पञ्च तन्मात्रा । पञ्च महाभूतानि, एकादशेन्द्रियाणि च षोडशको विकारः । प्रकृतिविकृतिभिन्नञ्च पुरुषः । सोऽपि पञ्चविंशतिर्गणः । पुरुषशब्दोऽत्र आत्मानं परमात्मानञ्चैतद् द्वयमप्यभिधत्ते ।

१ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृति विकृतयः सप्त ।

षोडशकस्य विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

त्रिविध प्रमाणम्

साध्याचार्ये दृष्ट-अनुमान-आप्तवचनान्येव त्रीणि प्रमाणत्वेनाऽङ्गीकृतानि । एतेष्वेव प्रमाणान्तराणामन्तर्भावात् । एतानि च लोकप्रमाणाभिप्रायाणि लोकव्युत्पादनायंत्वाद्धि शास्त्रस्य । अप्यं तु विज्ञान लोख्यव्युत्पत्तये नालमिति न सगृहीतम् ।

काल.

।

यद्यपि कापिलं कालो न स्वीकृतस्तत्त्वान्तरत्वेन तथापि काल स्वीकृत-वतामपि एकस्याऽखण्डस्य कालस्य अतीताऽनागतादिजनकत्वासम्भवादुपाधिभेदेनैव स उपपादनीय सम्भवति । एव सात्पनयेऽपि व्यवहारस्याऽप्रत्याख्यानात्तज्जनकत्वस्य श्लुप्तोपाधीनामेवोरीकरणात्त्रिर्वाह इति न कोऽपि बाध ।

पुरुष

न च 'साध्याचार्याणां पुरुषबहुत्व तदसङ्गत्वञ्चाभिप्रेतम् । असङ्गोऽप्य पुरुष साक्षिमात्र दृष्टरूप क्य सृष्टिप्रपञ्चे निपतति ? प्रकृतिश्चाऽचेतना सती पुरुषस्य भोगाऽपवर्णाय क्य प्रवर्तते ? अवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगदीश्वर-स्यापि जगतः सिसृक्षाया किमभिलक्षितम्भवेदिति सृष्टिवृत्तिरेव तावन्नोपपद्यते ।' इति वाच्यम् । पुद्गयोऽपि घ्यासङ्गाद् जपाकुसुमव्यासङ्गात् तन्नागरञ्जितस्फटिक-मणिवद् रञ्जितः सृष्टिनिबन्धे निपतति प्रकृतिश्च पुनरचेतनाऽपि पुरुषायं प्रवर्तते । यथा वत्सविवृद्धयर्थम् अचेतनमपि क्षीर प्रवर्तमानं दृष्टचरम् । एव पारार्थ्य-मात्रमचेतनाया प्रकृते प्रयोजकत्वमुपपद्यते । उक्तञ्च —

'वत्सविवृद्धिनिमित्त क्षीरस्य या प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्त तथा प्रवृत्ति प्रधानस्य ॥' [साख्यकारिका]

मोक्ष

एव सति प्रपञ्चोच्छेदरूपस्य त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणस्य वा गतिर्भविष्यति । किमुक्तम् ? यथा नतंकी परिपद्म्यो नृत्य दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनस्तदद्रष्टृकीतूहलात्प्रवर्तते, तद्वत्प्रकृतिरपि निवृत्ता सती प्रवर्त्स्यते, इति वा खलु चराकस्य मोक्षस्य गतिरिति भावः इत्यपि नाशङ्कनीयम् । कुत ? दृष्टान्त-वैपम्यात् । नहि नदीवत्प्रकृतिप्रवृत्तिः, किन्तु कुलवधूवत् । यथा हि असूयंम्यस्या राजदाराः प्रमादाद्धि गलितशिरोऽञ्चलाश्वेदालोकिता परपुरयेण, तदाऽमी तथा प्रयतन्ते ययंतान्प्रमादानपि पुरुषान्तराणि पुनर्न पश्येयुरिति । एव प्रकृतिरपि विवेकेन दृष्टाऽपि न पुनः कश्चिदेना पश्येदिति । उक्तञ्च —

‘प्रकृते सुकुमारतर न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्ट्वाऽऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥’ [साख्यकारिणा]

तदित्य साख्यदर्शनस्य समाप्ततो दिडनिर्देशमात्रमिदं विवरणम् । महामुनि-
कपिलाचार्याणां प्रदीप्तप्रतिभाप्रभाप्रदर्शकं साख्यदर्शनमिदं तत्प्रज्ञाप्रकरस्य
सडिण्डिमनाद पराकाष्ठानुदधोपयतीत्यसशयम् ।

जीवन्मुक्ति, विदेहमुक्तिश्च

किञ्च, बलेश-कर्म-विपाकादिसलिलावसिक्तनाया बुद्धिभूमावेव कर्मबीजा-
न्यङ्कुर प्रसुवते । तत्त्वज्ञान-निदाघनिपीतसकलबलेशसलिलायामूवरायान्तु कुत
कर्मबीजाङ्कुरप्रसव इति । तावत् पुरुष तथावस्थितः चक्रभ्रमिवद् घृतशरीरो
जीवन्मुक्तः सन् परिभ्रमति ससारचक्रे । सति शरीरोच्छेदे स विवेकमुक्तो भवति ।
इयमेव वास्तविकी मुक्तिर्नाम साख्यानामिति ।

ईश्वर

केचन साख्यमनीश्वरवादिदर्शनभाकल्पन्ति, प्रमाणयन्ति च —

‘ईश्वराऽस्तिद्वे ।’ [सा० १।९२]

‘प्रमाणाभावात् तत्सिद्धिः’ [सा० ५।१०]

सम्बन्धाभावान्नाऽनुमानम् ।’ [सा० ५।११] इति ।

प्रमाणरीश्वरो न सिद्धयति । नाऽपि परिपूर्णकामस्य सर्वशक्तिमतो भग-
वत् परमेश्वरस्य जगद्रचनाया किमपि प्रयोजनमवगतम्भवति । इत्यतोऽपि न जग-
त्कर्तृत्व परमेश्वरस्य सङ्गच्छने । चेन्नस्याऽखिला प्रवृत्तयः स्वार्थंमूलाः । न च
भगवत्स्तस्य कोऽपि स्वार्थः । न च पारार्थ्यं कारण्यञ्च तस्य निस्तद्गतस्य निरीहस्य
जगत्प्रवृत्तिप्रयोजनत्वेनाऽङ्गीकरणीयमिति तर्क्यम्, तस्य कारण्यादिदोषप्रसङ्गाव-
तारात् । जगत्प्रवृत्त्यर्थमीश्वरसत्तास्वीकरणवचस्तु नितरामपार्थमिति साख्यानामी-
श्वराऽस्तित्वमस्त्येषाभिमतम् ।

धीमान् सप्रभवान् भाव्यकारो विज्ञानभिक्षुरप्यत्रातिमात्रमुपक्रमते ।
स साख्यस्य शैश्वर्यादित्वमेवोपपादयति । तन्मते कर्तृत्वशक्तिसम्पन्नस्य सात्प्रिध्य-
मात्रादेव जगत उत्पत्तिरामभवति, नाऽन्यथा । इष्टव्यञ्चात्र ‘तत्सत्प्रिधानादधि-
ष्टातृव मणिवत् ।’ [सा० १।९६] इति सूत्रस्य भाव्यमुपोद्बलवत्येनेति ।

सत्कार्यवाद

साख्यदर्शनस्य सत्कार्यवादः प्रतिष्ठः गिद्वान्नोऽपिग्यदर्शनान्तरविराभः ।
कार्यनिष्पन्नपूर्वकारित्यं कारण्यम् यथा बोधम् । तद्भावनायि तद्भावनायि च

कार्यम् । यथाऽऽकुरम् । न तु कार्याऽभावे कारणाऽभावे । कुत ? उच्यते—
 व्यापकं हि कारणं, व्याप्यञ्च कार्यम् । न च व्यापनाभावाद् व्याप्याभावो युज्यते,
 तस्मात्कारणसत्त्वे कार्यसत्त्वम् । कारणाभावे च कार्याऽभाव इति ध्रुवो नियमः ।
 सन्कार्यवादिना हि खलु उत्पादाप्रागपि कार्यस्य कारणेऽयत्नत्वेन विद्यमानत्वा-
 ऽङ्गीकारान् । उत्पत्त्यन्तरं तदेव कारणं व्यस्तत्पदगूह्यं कार्यत्वेन
 परिणमति । तदेवम् अप्रकृत्याऽवस्था हि कारणं, तद्व्यवस्थाऽवस्था च कार्यमित्यु-
 पत्नम् । तयोरभेदस्तत्त्विकः, भेदस्तु व्यावहारिकः । भेदाऽभेदव्यवस्थायां त्रिवि-
 द्भिन्नघनवान् । यथाऽह —

‘कार्यत्वेन नानात्वम्, अभेदं कारणत्वेनात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः, कुण्डलाग्रान्मना भिदा ॥’

तथा च वाचस्पतिमिश्रा —

“न हि कारणाद् भिन्नं कार्यम् । कारणञ्च सदिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्
 भवेत् । न पटस्फान्मुष्यो भिद्यते तन्तुधर्मत्वात् । इह यद् यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो
 न भवति यथा गौरश्वस्य । धर्मश्च पटं तन्तूनां, तस्मात्कार्यन्तरम् । ययोरपर्यन्तरत्वं
 न तयोश्चादानोपादेयभावः । यथा कूर्मं स्वावपयेत्य सङ्कोचविरासिभ्यो-
 न भिन्न एव घट-मुकुटादयोऽपि मृन्मुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।”

स एव सत्कार्यवादं कापिलानां प्रमुखं सिद्धान्तं । तस्यैतस्य सिद्धान्तस्य
 परिपोषार्थम् असदकारणान्, उपादानाग्रहणान्, सर्वसम्भवाभावान्, शक्यस्य शक्य-
 कारणादिनि युक्तिचतुष्टयञ्च हेतुत्वेन पुरस्कृतम् । तथा हि.—

‘असदकारणादुपादानाग्रहणान् सर्वसम्भवाभावान् ।

शक्यस्य शक्यकारणान् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥’ [नान्यकारिका]

वास्तववादः

कापिलानां प्रकृतिपुरुषोऽस्यतन्त्रसत्ताको जगतो मूलकारणभूतो ।
 शास्त्रमिदं वास्तववादपरं द्वैतप्रतिपादकं वा । अस्य नये प्रकृति-पुरुषोऽसृष्टिचक्र-
 थमं निर्वाहयति । त्रिविधदुःखायन्तनिवृत्तिर्हि मोक्षोऽयं तदुपशान्त्याऽनन्तनामधेयः ।
 साध्यमयन्तपुद्गलार्थं प्रकृति-पुरुषाज्यन्तार्यातिमन्त्रा न सम्भवति । द्विरेका-
 र्यातिलक्षणादज्ञानादेव चण्डः । एतदज्ञानमेव त्रिविधदुःखस्य हेतुः । त्रिविध-
 दुःखञ्च तद्—आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकञ्च । तत्राप्यात्म-
 शरीरं मानमञ्चेति । शरीरमधिभूतं प्रवृत्तं शरीरं, मनोऽधिभूतं प्रवृत्तं मानम् ।
 व्याधिभूतं शरीरम् । काम-श्रोत्रादिममञ्च मानम् । भूतानि प्राणि-

तान् हिंसादिजन्तूनाधिकृत्य प्रवृत्तमाधिनीतिवम् । देवान् विद्युदादौनाधिकृत्य प्रवृत्तमाधिदैविकमिति तत्त्वम् ।

किमर्था शास्त्रस्य प्रवृत्ति

साह्यानां प्रकृतिर्भोग्या, भोक्ता च पुरुष । वस्तुतोऽन्तःकरणं नोक्तं न तु पुरुषः, पुरुषस्यासङ्गत्वात् । इदमवधेयमत्र—यथा जपराजसुमत्तातिथ्येन स्वच्छोऽपि स्फटिकमणिः लोहितश्छायापत्त्या लोहितः प्रतिभासते, एव नित्साङ्गोऽपि पुरुषः अन्तःकरणप्रतिबिम्बितः^१ आत्मानं सुखिनं दुःखिनञ्चाऽऽकलयति । विगलितं द्भ्रमं पुरुषः पुनः त्रिविधदुःखातीततया अत्यन्तपुरुषार्थस्वरूपं निश्चयेन साधयति । तस्यैतस्य विभ्रमविलासस्य निरासार्थं शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । प्रकृति-पुरुषाऽन्यतारायात्पेयं विभ्रमनिररसः । तन्निरासादेव त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिः । अत्यन्तनिवृत्तिश्चेयं नाऽभाववचना साह्यानाम् । सत्कार्यवादित्वेनाऽभावस्य तैर-नङ्गोकारात् । ध्वसप्रागभावरूपये कापिलैरनागतातीताऽवस्ययोरेव स्वीकारात् । तदेव दुःखात्यन्तनिवृत्तित्वं हि तेषां दुःखाऽनागताऽवस्यया सह वृत्तित्वमेवेति विवेकः ।

तत्रातीतं दुःखमतीतमव, वर्तमानञ्च भोगारूढतया स्वयमेवात्पेय्यति । अबक्षिष्टमनागतम् । तदनागतदुःखनिवृत्त्यर्थमेव चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः ।

इदमत्रावसेयम्—सत्कार्यवादः खलु मौलिको राद्धान्तः कापिलानाम् । तेषां नये सदेव व्यक्तो भवत्कार्यत्वेन परिणमति, न कर्हिचिदसतः सदुत्पद्यते, सतो वाऽसत् । इति हेतोरेव तेषां कारण-कार्ययोरभेदः, उपादानोपादेययोर्वा सादात्म्यसम्बन्धः । सत्कार्यवादे सत एव कारणभूताद् दुग्धादुत्पादेन दध्यादिपरिणामो जायते । असत् सदुत्पत्तिं कापिला नाभिनन्दन्तीति भावः ।

यथा शून्यवादिनः असत् सदुत्पत्तिमभिमन्यन्ते । तेषां मते बीजमृत्पिण्डध्वसान्तरम् अङ्कुरघटाद्युत्पत्तिदर्शनाद् असतोऽभावादेव भावोत्पत्तिर्जायते । जगदुत्पत्तेः प्राक् कारणं कार्यं वा न विमप्यासीत् । शून्यमेव केवलमासीदभावरूपम् । शून्यादेव जगदुत्पत्तिः ।

१. यद्यपि कापिलानां सर्वोऽपि मुखदुःखादिपरिणामो बुद्धेरन्तःकरणस्य वा न कर्हिचित्पुरुषस्य तस्य कूटस्थानित्यत्वेन तदमम्भवात् तथाऽपि दुःखादिमन्तःकरणवशान् पुरुषस्यात्मनस्तत्र प्रतिबिम्बिततया सुखदुःखादिछायापत्त्या विवेकग्रहाभाववशान् सूयविम्बे सत्त्वित्येवमप्यादिवदोपाधिबन्धम् । पुरुषे सर्वमेतदतात्त्विकमपि मुखदुःखादिकं प्रतिभासते एव । तस्याऽविवेकमूर्खतया विवेकप्रत्यय एव तदुच्छेदोपायः तत्रदर्शनार्थमवाऽस्य दर्शनस्यापयम इति निष्कर्षः ।

यथाऽप्ये वेदान्तिन एकस्य सतो विवर्तकार्यजात सद्वस्तु, तेषा नये उपादानोपादेययोस्तादात्म्य न वास्तव किन्तु कल्पितम्, कार्यस्य जगत रज्जौ सर्पस्येव कल्पितत्वात् । सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानेन परिकल्पित दृश्यमिदं न सत् नाऽप्यसत्, नाऽपि च सदसद् विरोधात् किन्तु मिथ्याकल्पितमेव, सतो ब्रह्मण तदवस्थाविशेषरूपेणैव तद्विवर्तत्वादिति ।

प्रया वा कारण-कार्ययोर्भेदमङ्गीकुर्वाणा नैव्यायिका रूपादिविशिष्टात्पर-
माणो सकाशादुत्पत्ते प्राग्विद्यमान द्वघणुकादिलक्षण रूपादिसमन्वित कायरूपं
जगदुत्पद्यते इत्यभ्युपयन्ति ।

न तथा सत्कार्यवादिन कापिला । ते तु सत एव सज्जायते न जात्वसत
सदित्येव राद्धान्तत्वेन समुभ्रयन्ति । सत्कार्यवादे तु पुन सत कारणादेव कार्यस्या-
ऽसतोऽभिव्यक्ति सज्जायते नोत्पत्ति । सतश्चैवाऽभिव्यक्तिरूपद्यते नासत ।
ययोत्पीडने तैल तिलेषु, मन्यनेन च सर्पिर्दन्ति । इत्येव सत्कार्यवादस्य निष्कृष्टो-
ऽर्थ । उक्तञ्च बृह्दरपि —

‘असत्त्वे नास्ति सम्बन्ध कारणं सत्त्वसङ्गिभि ।

असम्बन्धसमुत्पत्तिमिच्छन्ते न व्यवस्यति ॥’ इति ।

पुरुषबहुत्वम्

असङ्गोऽयम्पुरुष इत्युक्तम् । सोऽय पुरुषोऽव्यक्तात्प्रधानाद् व्यति-
रिक्त । यद्यपि अहम्प्रत्ययविवयतया पुरुष सिद्ध एव न पृथक् तत्साधनमावश्यक,
तथाऽपि तस्य देहादिव्यतिरिक्तसाधनस्यावश्यकत्वात् किञ्चिद्वि प्रस्तूयते ।

सात्त्वाना दृश्या सलु बुद्ध्यादयो हि भोग्या । न च भोक्तारमत्तरेण
भोग्याना भोग्यतोपपद्यते । भोक्ता च भोग्यबुद्ध्यादिव्यतिरिक्त आत्मा, भोक्तृ-
भावात् । भोग्याश्च सुखदुःखात्मका बुद्ध्यादय पृथिव्यादिवदिति अनुमितिगम्यम् ।
भोग्येन किल भोक्तुरनुमेयतया आत्मनोऽस्तित्व सूषपत्र भवतीति । उक्तञ्च —

‘सधातात्परार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कंबल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥’ [साख्यकारिका]

स च पुरुष आत्मा वा चेतनोऽनेकश्च । सूत्रितञ्च भवति —

‘पुरुषबहुत्व व्यवस्थात ।’ (सो० ६ ४५)

[अपि च —

‘जनन-मरणकारणाना प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।

पुरुषबहुत्व सिद्ध त्रैगुण्यविपर्ययाच्च ॥’ [साख्यकारिका १८]

असगस्याऽपि पुरुषस्य कथमुपरागः ?

ननु पञ्चत्रयमिवात्मनो नित्यसङ्गस्याऽपि पुरुषस्य कथमुपराग इत्यत्राह
भाचार्य -

‘नित्यसङ्गोऽपि उपरागोऽविवेकात् ।’ [सा० २६ ६]

श्लेशकर्मादिविविधवासनावासितबुद्धिसत्त्वससर्गविरहेऽपि पुरुषे अविवेक-
हेनोपरगो जायते यथा कुमुदस्फटिकयोः ससर्गात् स्फटिके जपाकुमुदोपरागः, न
तथा बुद्धिसत्त्व-पुरुषयोः किन्तु बुद्धिसत्त्वस्य तादात्म्यादात्मनस्तद्वासनाभिमानः ।
तथा च सूत्रितम् —

‘जपास्फटिकयोरिव नोपराग किन्त्वभिमानः ।’ [सा० २६ ७]

इति सर्वं स्पष्टम् ।

सृष्टिक्रमः

साष्टयनये पञ्चविंशतितत्त्वानि सृष्ट्युत्पत्तिसाधनत्वेनाभिमतानि । तत्र
प्रकृतिः कर्त्री, पुरुषस्तु जले पद्मपलाशवद् असङ्गः । पुरुष चेतनः, प्रकृतिस्त्व
चेतना । सा च सत्त्वरजस्तमसा^१ साम्याऽवस्थारूपा । ततो महान्—महत्तत्त्व
बुद्धितत्त्वमिति यावत् । तत्परिणामोऽहङ्कारतत्त्वम् । अहङ्कारतत्त्वस्य परिणामं
पञ्चतन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि च । तन्मात्राणां परिणामा पञ्च महाभूतानि ।
पञ्चविंशच्च पुरुषः । तत्र पूर्वे चतुर्विंशतितत्त्वानि अचेतनानि पुरुषश्च
चेतनः ।

प्रकरोति या सा प्रकृतिः प्रधानापरपर्याया । सा हि किलास्य दृश्यजगत्-
कार्यसद्भावात्स्य मूलभूता । न त्वस्यामूलान्तरम् अनवस्याप्रसङ्गात् । तदनयो
प्रधान-पुरुषयोः सयोगेनैतद् दृश्यं जगदुत्पद्यते । न च सत्त्वरजस्तमसा परस्पर-
विरोधशीलानां गुणानां मियं मुग्धोपमुन्दन्यायेन ध्वसापत्ते कथं त्वेभ्यं
कार्योत्पाद इति शङ्कयम् । मिथो विरुद्धानामपि वृत्ति-संज्ञानलानां सम्भूय प्रकाश-
लक्षणकार्योत्पादसम्भवात् । यथा वा वात पित्त-दलेष्मणां सघातेन परस्परविरुद्धानां

१ सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कार,
इत्यादि ।

[सा० १-११]

तत्र यत्पुरुषहेतु तत्पुरुषात्मकं सत्यम् । यद् दुःखहेतु तद् दुःखात्मकं रजः ।
यन्माहृहेतु तन्माहात्मकं तम इति विवेकः ।

घानूना शरीरादिकार्यकारित्वमम्भवात् । इत्थं मियो विरुद्धान्यपि सत्त्व-
रजस्तमासि जगदुत्पादक्यं कार्यं साधयन्तीति न कदिचद् दोषः ।^१

सदसत्ख्यातिः

कपिलानां सदसत्ख्यातिवादोऽपि नितरा रोचिष्णुः । माध्यमिकानां, प्राभा-
कराणां, वेदान्तिनां, नैयायिकाना वा ख्यातिवादः एभ्यो न रोचने । यदा शुक्नो
रजतप्रतीतिः 'इदं रजतम्' इत्याकारकं ज्ञानम्भवति, तदा 'इदं'मिति ज्ञानं सन्,
'रजतं'मिति ज्ञानञ्चाज्मन् । तत्र इदमिति सद् ज्ञानं चाक्षुषप्रत्यक्षं विषयीकरोति ।
अतः सद् 'रजनं'मिति ज्ञानञ्च इन्द्रियाणोच्चरतया उत्तरकाले नेदं रजतमिति
बाधितत्वादमन् । तदिदं सदसदिति उभयकोटिमवगाहमानं यद् भ्रान्तिज्ञानं तदेव
सांख्यानं सदसत्ख्यातिवादिपदवाच्यम् इत्यनिरुद्धः । विज्ञानमिहस्तु पुनः वस्तु-
मात्रस्य नित्यञ्चान् स्वल्पनोऽबाधः, परन्तु चैतन्ये आरोपितत्वान् संतर्गतो बाधः—
'स्वल्पेणाऽबाधः सर्ववस्तूनां नित्यत्वात्, संतर्गतस्तु बाधः सर्ववस्तूना चैतन्येऽस्तीति ।
एवञ्च जगदिदं स्वल्पतः सत् सदपि चैतन्येऽध्यस्तञ्च पुनरसदिति', इत्येवञ्जाती-
यकं ज्ञानमेव सन्नसत्ख्यातिपदेन ध्यवहरतीति विवेकः ।

सांख्याचार्यो भगवान् कपिलो^२ मुनिरतीव प्राचीनः इत्यत्र प्रमाणा-
न्तराणि :—

साख्यचर्चा महाभारतेऽपि वर्तने इति कं न कुतूहलयति । तद्यथा—

'सख्यां प्रकुर्वते चैव प्रवृत्तिञ्च प्रचक्षते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन साख्या. प्रकीर्त्तिता ॥

दोषाणां गुणानाञ्च प्रमाणं प्रविभागतः ।

कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यताम् ॥' इति

१. 'सत्त्व लघु प्रकाशकमिष्टम्, उपष्टम्भक चलञ्च रज ।

गुरु वरणमेकमेव तम, प्रदोषवच्चार्यतो वृत्ति. ॥ [साख्यकारिका]

अत्र सत्त्वतममी स्वयमक्रियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रति अवसीदन्ती
रजसा गम्येते । अवसादात्प्रच्यव्य स्वकार्ये उत्साह प्रयत्न कारयेते' इति
वाचस्पतिमिश्रः ।

२. अत्र श्री 'सत्यत्रयसामथ्रमिदृत्तं निरुक्त्वालोचनमनुसन्धेयम् । पण्डित-
प्रवरोऽयं मुक्तकण्ठमाह :—

'सिद्धमित्यं साख्यदर्शनाविष्कर्तुः कपिलस्यैव दर्शनकारेण प्राचीनतमत्व-
मिति ।'

महाभारतस्यैव खण्डभूनाया श्रीमद्भगवद्गीतया पुन सात्ययोगो बहुशो बहुधा विवेचन सात्यदर्शनस्य आध्यात्मिकपक्षे प्राचीनतरत्व विज्ञाप्यातिञ्च विद्वद्व्य निर्दिशति ।

एवमुपनिषत्सु सात्यदर्शनस्योत्कीर्तनमुपलभ्यते —

‘तत्कारण सात्ययोगादिगम्यम् । [श्वेता० उप० ६।१३]

किञ्च—

‘शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सात्यमित्यभिधीयते ।’ [गाङ्गुरभाष्ये]

श्वेताश्वतरोपनिषदि च सृष्ट्युत्पत्ते मूलकारणम् ‘अजा’ सात्यमेवानुवदति । तथा हि —

‘अजामेका लोहित-शुक्ल-कृष्णा बह्वी प्रजा सृजमाना सत्या ।’

[श्वेताश्व० ६।४]

अस्य सात्य विनाशस्य निवृत्तमस्याविर्भावश्च सर्वार्थजातं दिव्यचक्षुषा हस्तामलकवत्प्रत्यक्षीकुर्वाणस्य भगवन् कपिलमुनेरेवेति सर्वे स्वीकृतम् । अतः सुगृहीतनामनेया कपिलाचार्या कस्य वा न स्युर्नमस्या । अतएव

‘कपिलाय नमस्तस्मै येनाऽविद्योदधौ जगति निमग्ने ।

काश्यात्सात्यमयी नीरिह विहिताऽवन्तरणाय ॥’

इति सत्योवितरेव तद्विषये ।

अथ योगदर्शनम्

योग प्रयोजनम्—योगविषय निरूपणम्—कोऽयं यागो नाम—याग-
ज्ज्ञानि—यागो द्विविधः—यागनिद्वन्द्वुपाया—यागस्य त्रैतवाद—ईश्वरः—वाऽयं
प्रवक्त्रा—यागमाहि यम्—कोऽयं पञ्चतन्त्रलिताम्—नत्कारनिर्णय ।

योग-प्रयोजनम्

इह खलु जगतीतले सर्वेऽपि प्राणभूत काम सुख कामयमाना, तल्लभाय
सुखसाधनानि प्रतिपित्वा, दुःखहानाय निरन्तर यतमाना, दुःखहरणानि जिहा-
सवद्भावलोचयन्ते । दुःखानि च प्राधान्येन आध्यात्मिक-आधिदैविक-आधिभौतिक-
भेदेन त्रिविधान्येव । तत्र कायिकानि ज्वरादीनि मानसानि च शोक-सन्तापादीन्या-
ध्यात्मिकानि, उल्कापान भूकम्प-मञ्जावातप्रभूनांन्याधिदैविकानि, सरोमृष-
ध्याप्रादिहृत्प्रभूतेभ्य आगतानि आधिभौतिकानि व्यपदिश्यन्ते । तत्रैतत्रिविधदुःख-
निरसनाय प्राणिना सन्तताऽविरता च प्रवृत्ति । परमेया त्रिविधदुःखाना क्षणिका
निवृत्ति न चरमपुमर्थसाधिका, दुःखनिवृत्तावपि पुनस्तदुत्पत्तिदर्शानां । एव मान-
मिककलेशनिवृत्तावपि सम्भवन्त्येव ते-ते क्लेशा पीन-पुन्येन । किञ्च यावन्ति
सात्त्विकाणि सुखानि तान्यपि प्रायश इन्द्रियजन्मवान् क्षणमात्रावस्यापीति । तथा
चैकविधमुखोपभोगानन्तर भूय एव तानि हविषा कृष्णव मंत्र प्रगुणनयाऽभिवर्द्धमाना-
नि अनुभूयन्ते, तदितरभोगाभिलाषो वा तदनु सुतरा समुज्जृम्भने । अनोऽचिर-
स्यायित्त्वान् सुधान्यपि सात्त्विकाणि नोपादेयपक्षे निक्षिपन्ति प्रेक्षावन्त । अतो
दुःखाना याऽऽयन्तिही निवृत्तिस्तामेव परमपुरुषार्थवेनोत्तयन्ति तास्विका ।
तदेव कैवल्यमभिधीयते । तत्कैवल्यपय-प्रदर्शनमेव परम प्रयोजन योगशास्त्रस्येति
पर्यवसितम् ।

तदिदं योगशास्त्रं साध्यप्रवचनाऽपरनामधेयं सेश्वरसाध्यपदाङ्कितम्
यद्यपि प्राग् हिरण्यगर्भादिभि समुपदिष्टं, तथापि मूमूषणा कल्याणाय सौकर्येणा-
धबोधनाय चेद समाधि-साधन विभूति-कैवल्याभिधेन पादचतुष्टयेनोपनिबद्धं भगव-
त्पतञ्जलिमुनिपादरेवादिष्कृतम् । पतञ्जलिमुनिप्रणीतत्वादेवेदं पातञ्जलदर्शन-
नाम्नाऽपि व्यपदिश्यते ।

योगविषयनिरूपणम्

तत्र प्रथमे पादे 'अथ योगानुशासन' मिति शास्त्रारम्भ प्रतिजानान 'योग-
श्चित्तवृत्ति निरोध' इति योगलक्षणमभिधाय योगे—वृत्तिनिरोधकाले—चित्त-
स्वहृत्पावस्थान व्युत्थानकाले च वृत्तिसाहचर्य निरूप्य, वृत्तानां पञ्चसत्याकत्व

क्विल्टाऽक्विल्टकयनपूर्वकं तद्दुद्देशप्रमाणविभागलक्षणानि विधाय, निरोधोपाययो रन्यास वंराग्ययो लक्षणाऽवान्तरभेदप्रतिपादनपुरस्सर सम्प्रज्ञाताऽसम्प्रज्ञातयो समाधिविशेषयो स्वरूप तदधिकार्यधिकारानुगुणफललाभसमयतारतम्यञ्च प्रतिपाद्य, प्रसङ्गोपनतमीश्वरमभिलक्ष्य, तदनु निरूप्य, तद्वाचकप्रणवजपोपासनध्यान विधि तदन्तरायान् तन्निरोधोपायांश्च निर्दिशान्, पुनः सवितर्का निवितर्का-सवि चारा-निविचारा समापत्तीत्युपाद्य तासां सबीजत्व तन्निरोधतश्च निर्वीजसमाधि व्याख्याय एकपञ्चाशत्सूत्रगुम्फिन समाधिसंज्ञित पादममु पथ्यंवासाययमर्हाधि मोनर्दीय ।

द्वितीये—‘तप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधाने’ त्यादिना क्रियायोग तत्प्रयोजनञ्च प्रदर्श्य क्लेशानामुद्देशविभागलक्षणानि सलक्ष्य तन्निरोधनोपायञ्च प्रणिगद्य तदनु हेयादिषुहृद्यनुष्ठय निरूप्य, समुपवर्ण्यं च योगाङ्गानि सविशेष पञ्चपञ्चा शत्सूत्रात्मक द्वितीय पाद साधनासक्तकमाचार्यो निर्दिक्षद् ।

तृतीये—विभूतिनामके पादे ‘देशबन्धश्चित्तस्य धारणा’ इति सूत्रेण ध्यान धारणा-समाधित्रयान्तरङ्गमवगमस्य समयपदव्यपदेश्य तदवान्तरफलविशेष-सूचक विभूतिजात सम्पत्सहाय्याऽन्ते सत्त्व-गुह्ययो बुद्धिसाम्येन क्वल्यप्राप्ति भावज्ञान सूत्रकार समपूरयत् पादममु पञ्चपञ्चाशत्सूत्रनिबद्धम् ।

तुरीये चान्तिमे ‘ज-मोयधि-मन्त्र-तप समाधिजा सिद्धय’ इत्यादिना सिद्धिपञ्चक संप्रपञ्च निरूप्य, शास्त्रस्य मुख्यमभिधेय परमपुरुषार्थं कथत्य वर्णयित्वा चतुस्त्रिंशत्सूत्रगुम्फिन क्वलयाभिधान पाद सम्प्रपूर्वं मर्हाधिरूपसमहा-र्योद् योगशास्त्रमिति ।

अथ कोऽयं योगो नाम

समाध्यर्थेनाद् ‘युञ्’ घातोर्निष्पन्नोऽयं योगशब्द व्युत्पत्तिलभ्य समाधिदेशे ऽभिपत्ते । तथा च लक्षयति भगवान् सूत्रकारः -

‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।’ इति [याग० १।२]

चित्तवृत्तिनिरोध एव योगः, समाधिरित्यर्थः ।

गाहते । नाऽपि वर्त्तमानं भोगाद्बन्धनया क्षणान्तरेऽतीतपक्षे निपतन् । अनागतदुःख-
मेव केवलं हेयपक्षमालम्बने । तच्च बिलदनात्तितरा पुरुषम् । तस्याऽऽत्यन्तिक-
निवृत्त्यर्थमेव योगः प्रवर्त्तने । तथा च सूत्रपण्याचार्यः, 'द्वयं दुःखमनागतम् ।'
[योग] इति । सम्यग्दर्शनमेव तन्निवृत्तौ कारणत्वेनोपदिशन्ति । सम्यग्दर्शनं
हि नाम यन्प्रधान-पुरुषयोरन्वयताख्यातिः । सा तु योगाङ्गानुष्ठानादेव मिद्वघनि,
नाऽन्यथा । उक्तञ्च—

'योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धि-क्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ।' [योग० २।२८]

यथा-यथा योगाङ्गान्वयानुष्ठीयन्ते, तथा-तथा अशुद्धिरज्ञानमलावरणं
तनुतामापद्यते । तत्क्षयक्रमाङ्गुरोधेनोत्तरोत्तरमाविवेकख्यातेः ज्ञान-दीप्तिरभिवर्द्धते ।

योगाङ्गानि

तानि च योगाङ्गानि अष्टौ ।

'यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टा-
वङ्गानि ।' [योग० २।२९]

इमानि सम्यगनुष्ठीयमानानि मुमुक्षुणा बहूतरमुपकुर्वन्ति । तत्र तावत् :—

यमा

'अहिंसा-सन्ध-अस्तेय-ब्रह्मचर्यं-अपरिग्रहाः यमाः ।' [योग० २।३०]

हिंसा—हिंसा हि नाम कायेन, वाचा, मनसा वा प्राणिशोडनम् । तद्वाहित्य-
महिंसा सर्वेषा सर्वदा सर्वप्राणिनामनभिद्रोह इति । सा मुमुक्षुणाऽवश्यमेवाऽनुष्ठीया ।
मनसा, वाचा, कर्मणा वा हिंसा कदाऽपि न विधेया इति सर्वप्रधान व्रतम् । यतः
इतराणि सत्यादीनि अहिंसायाः निष्पत्तय एव परिपाल्यन्ते । अहिंसा-व्रतस्य निर्मलो-
करणायैव तानि उपादोयन्ते । यत अहिंसायामेवाश्विलानि व्रतान्तराणि अन्तर्हितानि
भवन्ति इति विवेकः ।

'अहिंसा-प्रतिष्ठाया तन्त्रप्रियो वंरत्यागः ।' [योग० २।३५] इति । अहिंसा-
खनचारिणः सविधे अजा-व्याघ्र गो-मिह मूपक-मार्जार अहि-नकुलादिशाश्वतविरो-
धिर्नोऽपि जन्तवः सिल परस्पर वंरभावं त्यजन्ति ।

सत्यम्—'सत्यप्रतिष्ठाया ममोषा वाक् ।' सत्यप्रतिष्ठायां योगी
अमोषा सत्यं वाचं विन्दति । स यदि अनायामं वाचोद्गिरति—'धार्मिको भूया'
इति भवति धार्मिकः । 'धोमान् भूयाः' इति भवति धनाढ्यः । तद्वचनाभिमूर्तोऽप्या-
मिकोऽपि धार्मिको भवति, निर्धनोऽपि च्चनोऽपि भवति धनाढ्यः । यथादृष्टं यथा-
श्रुतं तथा यादृमनश्चेति यथायथाव्याहृतमे । प्रवृत्ता हि वाग् यदि न वञ्चिता,
प्रवृत्तनाय न प्रवृत्ता, न च प्रतिपत्तिवन्ध्या, नाऽपि स्वबोधजननाऽज्ञमा स्थान्

तदा सा सत्या भवेत्तद्व्यया । यदि एवमभिधीयमानाऽपि वाग् भूतोपघातपरिव
स्यात्तदा तु न सा सत्या भवेत् । तस्मात् सम्यक् समीक्ष्य परीक्ष्य च सर्वभूतहितार्थं
प्रयुक्ता वाग् हि सत्यत्वेनोत्तेया ।

अस्तेयम्—न केवलं चौर्यविरतिमात्रमपि तु सर्वथा परकीयद्रव्याऽस्पृहा
अस्तेयम् ।

ब्रह्मचर्यम्—सद्यतसर्वेन्द्रियस्य विषयस्मरणकीर्तनादिरहितस्य यमिन
उपत्यन्द्रियसयम एव ब्रह्मचर्यम् ।

अपरिमह—देहयात्राऽतिरिक्तानां भोगसाधनानामस्वीकरणम् ।

इतोमानि पञ्च महाव्रतानि । एते पञ्च यमा । यम्यन्ते नियन्त्रणविषयो-
त्रियन्ते, उपरम्यन्ते समनस्केन्द्रियणि स्व-स्वविषयेभ्यो यंस्ते यमा । मोक्षा-
ध्वनीनामिमे आचारशिलाभूता परमोपकारका ।

त इमे अहिंसाद्यो यमा देश-काल-जाति-समधानवच्छिन्ना सार्वभौमा
सर्वावस्थास्वनुगत महाव्रतमित्याख्यायन्ते । तत्र तावद्देशावच्छिन्ना यया,
तीर्थे न हनिष्यति । कालावच्छिन्ना यया, चतुर्दश्या पुष्येऽहनि वा न
हनिष्यति । जात्यवच्छिन्ना यया, मत्स्यवधकस्य मत्स्येष्वेव हिंसाप्रवृत्तिर्नान्यत्र ।
समयावच्छिन्ना यया, क्षत्रियाणां युद्ध एव हिंसा नाऽन्यत्रेति । तं सर्वैरनवच्छिन्ना
सार्वभौमा अहिंसा अनुष्ठेयं च मुमुक्षुभिः सर्वात्मनेति ।

नियमा

नियमाश्चापि पुनः पञ्चैव—शौच-सन्तोष-तप-स्वाध्याय ईश्वरप्रणि-
धानानीति । तत्र

शौचं शुद्धि । तच्च बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधम् । बाह्यं शरीरमृज्जलादि-
जनित मेष्याभ्यवहारादिनोदरस्य च । अभ्यन्तरञ्च मानस चित्तमलानां
मद-मान-मात्सर्य-ईर्ष्या-अमूया राग-द्वेषादीनां वात्सर्न्येन प्रक्षालनम् ।

सन्तोष.—समिहितसाधनाधिकस्याऽनुपादित्ता ।

तप —इन्द्र-नाहनम् । इन्द्राश्च पुन जिघित्सा पिपासे, शीतोष्णे, स्नाना-
दाने इत्येवजातीयका, तेषां इन्द्रानां सतिष्णुतारूप तपः ।

स्याध्याय —मोक्षसाधनाणां वेदोपनिषद्दर्शनानां नियमेनाध्ययनम् ।

ईश्वरप्रणिधानम्—ईश्वरे जगदीश्वरे परमगुरौ अलिलक्ष्मणां समरेणम,
तत्पुण्यासदच ।

आगनम्

'ईश्वरमुत्पन्नसदम्' [पा० २।६९] आर्यते आर्यते वाऽनेनेपासदम् ।

पद्मासन-भद्रासन-स्वस्तिकासनादीनि अनेकप्रभेदानि यथासुखमनुष्ठेयानि । आचार्यस्य तु स्थिरसुखमासनमित्येवाभिमतम् । येन आसनेनाऽवस्थितस्य स्वयं सुखञ्च सिद्धयति तदासनं स्थिरसुखासनम् । आसनानां प्रभेदास्तु तत्र-तत्र यथाप्रकरण-मनुसन्धेयाः ।

प्राणायामः

नासापुटेन वायोरन्तःप्रवेशः श्वासः तद्बहिर्निर्गमश्च निःश्वासः प्रश्वासी वा । तयोः श्वास-प्रश्वासयोर्या स्वाभाविकी गतिस्तस्या निरोधः प्राणायाम उच्यते । प्राणायामेन विवेकाज्ञानावरणमिन्द्रियाणां तनूक्रियते । अत एवोक्तम्, 'तपो न परमं प्राणायामाद्' इति । अथ च :—

'दहन्ते ध्मायमानाना धातूनां हि यथा मलाः ।
तयेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य 'निग्रहात्' ॥' [मनु०]

अपिच—

'नाभिस्यः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् ।
कण्ठाद् बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ॥
पीत्वा सोऽम्बरपीपूषं पुनराप्याति वर्गतः ।
प्राणपन् देहमखिलं जीवयन् जठरानलम् ॥' इति

प्राण-विज्ञानविशेषज्ञाः पुनः प्रतिपादयन्ति, यत्प्राणवाहिन्यस्तिस्रो नाड्यो भवन्ति, पिङ्गला, इडा, सुषुम्णा चेति । तासु दक्षिणा पिङ्गला, वामा त्रिङ्गला, मध्ये सुषुम्णा । स च प्राणवायोः सञ्चारः सार्द्धेऽद्यघटिकापर्यन्तं पिङ्गलाया, ततः सार्द्धे-द्वघटिकापर्यन्तमिडया, पुनस्तावत्कालपर्यन्तमेव पिङ्गलाया, पुनरिडया इत्येव-महर्निशं घटीयन्त्रचक्रवनाडीद्वयेनैव वायुः सञ्चरति । एकस्यां घटिकायां घटिः पलानि, एकस्मिन्पले च षट् श्वास-प्रश्वासाः । एवमेकस्यां घटिकाया षट्षुत्तरशत-त्रयम् । (३६०) । सार्धेघटिकाद्वये समस्ताः श्वास-प्रश्वासाः नवशतानि । सूर्यो-दयादारभ्य पुनः सूर्योदयपर्यन्तं सर्वे श्वास-प्रश्वासाः षट्शतसंस्पर्शशति (२१,६००) संख्यायाः सम्भवन्ति । तेषा यथाविधि प्रच्छेदन-विचारणान्यां शरीरमनसोः सम्यक्शुद्धिद्वारा प्रज्ञाबलमुद्दीप्यते, क्षीयते च सर्वथा मलावरणम् । प्राणायाम-द्वारा नियन्त्रितं निरुद्धं चित्तं शब्दादिविपर्ययैर्न संपुण्यते श्रोत्रादीर्नान्द्रियाण्यपि त्रिपर्ययैर्न संपुण्यन्ते । भवन्ति च तानि तदा चित्तस्वरूपानुकारिण, एव एव प्रत्याहारः ।

ध्यानम्—वृत्त्यन्तराऽप्यवहिनो ध्येयाकारो मनसः प्रवाहः । इदमेव ध्यानं यदा ध्येयमाश्रायारं ध्यानप्यातृदृष्टिदिपूरं भवति तदा समाधिर्त्यभिधीयते ।

धारणा—या तु हृत्पुण्डरीकादिदेशविशेषे चित्तस्य बन्ध एकाग्रता संव
धारणेत्युच्यते ।

तदेतद्योगाङ्गानुष्ठानादेव विवेकख्याति सञ्जायते । विवेको हि नाम
प्रकृतिपुरुषयोरन्यतराख्याति, चेतनाञ्चेतनभेदज्ञानमिति । विवेकख्यातिनिष्पत्तावेव
मुक्ति कंवल्य वा सम्भवति न तु तद्वृत्ते । अयमभिसन्धि, प्रकृति-पुरुषान्यता
प्रत्ययोत्पत्ती पुरुषस्याऽविद्या निवर्तते । अविद्या-निवृत्ती रागादयः क्लेशा विनि-
वर्तन्ते । रागाद्यभावे कर्माभावः । कर्माभावे जन्माभावः । सति जन्माभाव एव
दुःखात्यन्तनिवृत्तिः । संव मुक्ति कंवल्य केवलीभाव इति । इदमेव योगशास्त्रस्य
परम प्रयोजनम् । इति सक्षेपतः, विस्तरस्तु सत्रेव प्रकरणेऽनुसन्धेयः ।

सोऽप्य योगो द्विविधः । सम्प्रज्ञानोऽसम्प्रज्ञातश्चेति । यस्त्वेकाग्रे चेतति
प्रद्योतयति पारमार्थिक तत्त्व, क्षिणोति चाविद्यादीन् क्लेशान्, इलयति कर्मबन्ध-
नानि, निरोधाभिमुखञ्च करोति चित्तम् स सम्प्रज्ञात इत्याख्यायते । सम्प-
प्रज्ञायते साक्षात्कृत्यते ध्येयं यस्मिन् निरोधविशेषरूपे योगे स सम्प्रज्ञात इति भावः ।
सम्प्रज्ञाते तत्त्वज्ञानरूपा वृत्तिर्न निरुद्धा भवति । तदितरास्तु भवन्ति निरुद्धा
निलिला अपि । निवृत्तसमस्तवृत्तिको योग असम्प्रज्ञातः । ससारबीजभूतानां
क्लेशाश्चर्माशयानाञ्चाश्रभावादेव एव निर्बोजसमाधिरपि भण्यते । सम्भवति
चाश्रंवात्मनः स्वरूपावस्थितिरात्यन्तिकी । कंवल्यफलकत्वाद्देव मुमुक्षुभिः साप-
नीयः । सिद्धसम्प्रज्ञातसमाधिरेव योगो कंवल्याय कल्पते । कंवल्यमेव परमपुमर्ष-
स्वेनानुप्राप्तम् । तत्साधनायोपदेश एव योगशास्त्रस्य निष्कर्षः ।

योग-सिद्धे उपाया

अभ्यासवैराग्ययो योगसिद्ध्युपायत्व सूत्रितम् । तावपि न द्राक्षिष्यतः ।
तदयंमाचार्यं त्रिपायोगमनुशास्ति । तत्र स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानीति । नान्तरेण
तपश्चित्तनिर्भन्त्यम् अतस्तावत्तरोऽनुष्ठेयम् नातपरिवनो योगसिद्धिः । तत्र स्वा-
ध्यायः परमावश्यकः । स्वाध्यायो हि नाम वेदशास्त्राणामध्ययनं च । ईश्वरप्रणिधान-
ञ्च सर्वशर्मणां परमेश्वरेऽर्पणम् तत्त्वज्ञानभिसन्धानञ्च । स एव त्रिपायोग

समाधिविपर्यया सर्वथा समुच्छेत्तव्याः समाधिमाधर्कः । क्रियायोगेन तनूहृताः क्लेशाः
ध्यानेन दग्धबीजकल्पाः कर्त्तव्याः । यतस्ते पुनः प्रसवाप न क्वहिचिन् कल्पेरन्
इत्याशयः ।

योगस्य त्रैतवादः

ईश्वरो जीवः प्रकृतिश्चेति तत्त्वत्रयत्रादमनुगृह्णाति दर्शनमिदम् । इनि-
हेतौरेव सेश्वरसांख्यमिति संज्ञयापि समाख्यायते । प्रकृतिपुरुषयोरन्युपगमः यथा
कापिले तथा पातञ्जलेऽपि इत्यनयोः समानतन्त्रत्वम् । “सांख्ययोगी पृथग्वाला
प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥” इति । कापिलं दर्शनन्तु नेश्वरवादीति निरीश्वरसांख्येति-
नाम्ना प्रसिद्धम् इति एके अपरे तु नैतत्सहन्ते । कापिलं सांख्यमपि न निरीश्वर-
वादीति तेषामन्युपगमः । तेषां नयेन तद्वन्मविलसितमेव, यत् सांख्यस्य निरीश्वर-
वादित्वघ्नम् । ‘ईश्वरसिद्धे’रिति सूत्रे भुतरामाचार्यणेश्वराङ्गीकारात् । सविस्तरः
प्रपञ्चस्तु सांख्यप्रकरणे एवानुसन्धेयः । तत्रैव विस्तरेण प्रत्यपीपदाम विषयममु-
मिति नाऽत्र स पुनरुक्तिमपेक्षते ।

ईश्वरः

“क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामुष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” [योग० १।२४]

पुरुषो जीवः, पुरुषविशेषश्चेश्वरः । स जीवाप्रितरां भिन्नः । क्लेशकर्म-

विपाकाशयैः सर्वथा अर्मस्युष्टः जीवस्तु पुनः तन्मस्युष्ट इति जीवेश्वरयोर्भेदः सङ्कु-
तितः । आह च योगभाष्ये महामुनिर्ध्यासः—

“यथा मुक्त्वस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रजायते नैवमीश्वरस्य । यथा वा

प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाष्यते नैवमीश्वरस्य । स तु सर्वेव मुक्तः
सर्वेश्वर इति । स च ईश्वरः ‘सर्वेषामपि गुहः कालेनानवच्छेदान्’ इतीश्वरस्वरूपम
रूढं जीवभिन्नत्वेन प्रपञ्चनम् ।

कोऽस्य प्रवक्ता

अस्य शास्त्रस्य प्रवक्ता भगवान् ‘पतञ्जलिः इति सर्वमम्मनम् ।

यद्यपि केचनाभिमत्यन्ते यदाद्यः प्रवक्ता तु योगदर्शनस्यापि भगवान् कपिल एव
सांख्यप्रवक्ता । पुरस्तुर्वन्ति पद्यभिदं स्वमनोपपत्तये :—

‘कपिलं’ प्रादुराचार्या सांख्यनिदिचिनिदिचिताः ।

हिरण्यगर्भो भगवन्नेऽहं हृदि संस्तुतः ॥ इति ॥

अन्युपगच्छन्ति ते कश्चिन्पिच्छोक्तां योगविद्यां कालक्रमेण दुरधिगता विस्मृन्त्राणां
कदावावदशाऽप्यो भगवान् पतञ्जलिमहाभागः पुनरदग्जीवपामाम । परन्त्रान्ये

विप्रतिपद्यन्ते । ते श्रुतिमूलकमेव योगशास्त्रमाकलयन्ति । दृश्यते च धुनी बहूनां योगविद्याया उपदेशः ।

योग-साहित्यम्

तदनु योगशास्त्रस्य दुर्लभविषयतामाकलय्य तत्र भगवान् श्रोत्रगत महाभागो भाष्यं प्रणिनाय । तदुपरि सकलशास्त्रपारङ्गनो विद्वन्मूर्धन्यः श्रीवाचस्पतिमिश्रमहाभागः व्यासभाष्ये तद्गूढरहस्यविवृतिपरं तत्त्वदेशारदी-
नान्तीं वृत्तिं रचयामास । विज्ञानभिक्षुश्च तत्त्ववार्त्तिकं प्रणिनाय^१ ।

कोऽस्य प्रणेता ?

किमयं योगदर्शन-व्याकरणमहाभाष्यापूर्वदप्रत्यानां प्रणेता एक एव अथवा भिन्नः इति विचार्यमाणे पक्षद्वयमुज्जृम्भते । एके व्यवतिष्ठन्ते एक एव । अररेऽत्र कलहायन्ते । तदेकत्ववादिनः प्रतिपादयन्ति :—

योगेन चित्तस्य पदेन वाचा, मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।

योऽपाकरोत्त प्रथरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ।

इति लोकप्रसिद्धेन पद्येन योगशास्त्रव्याकरणभाष्यवैद्यकप्रणयप्रणेता पतञ्जलिरैक एवेति सुतरां ध्वन्यते । एवं ख्रीस्ताब्दीषट्पादशतकस्य तिसृषुषु चरकव्याख्याकृता चक्राणिता चरकटीकायामुक्तम् :—

पातञ्जल-महाभाष्य-चरकप्रतिसंस्कृतं ।

मनोवाक्कायदोषाणां हन्त्रेऽहिपतये नम ॥

इत्यनेनापि पतञ्जलेमहाभाष्य-चरकसंस्कृतंश्च अभिन्नत्वमेवावगम्यते ।
विञ्च—

शब्दानामनुशासनं विदधता पातञ्जलं कुर्वता,

भाष्यं राजमृगाङ्गसंज्ञकमिति व्यातन्वता वैद्यके ।

वाक्चेतोवपुषा मला फणिभृता भ्रंशेव येनोद्धृता-

स्तस्य धोरणरङ्गमल्लनूपतेर्वाचो जयन्त्युज्ज्वला ॥

१. 'मुञ्जते मन उत युञ्जते धियः' । इत्यादि

२. योगमूत्राणां बहुषट्ठीका उल्लसन्ति । भोजवृत्ता राजमातङ्गानां भोजवृत्तिनाम्ना प्रसिद्धा । भावगणेशस्य योगवृत्तिः । रामानन्दस्य मणिप्रभा । अनन्त-गण्डितस्य योगचन्द्रिका । सदाशिवेन्द्रसरस्वतीमहाभागस्य योगमुधा-
करः । नागोजीभट्टस्य लघुबृहद्ब्रह्मसूत्रम् । एवं पातञ्जलयोगमाश्रित्य सुविमर्श साहित्यमुपलभ्यते ।

इत्यनेनापि—वृत्तिकृता श्रीभोजदेवेनापि, पतञ्जलिमुपमानोकृत्य तत्तु-
 स्यत्वेनात्मवर्णनं दितन्वता, योगव्याकरणवैद्यप्रणेताः पतञ्जलेरेकत्वमभिप्रेतम् ।
 बलवद्भुक्तविवेचनेन, सोऽयं योगव्याकरणवैद्यप्रणेता पतञ्जलिरेक एवेत्युप-
 पद्यतेतरां सुतराम् । परन्वेतदितरे न सहन्ते । ते ध्यवतिष्ठन्ते पातञ्जलसूत्रोपरि
 व्यासवृत्तभाष्योपलब्धेः 'पाराशर्यशिलालिभ्या भिक्षुनटसूत्रयोः [अष्टा० ४।३।११०]
 इत्यस्मिन् पाणिनीयसूत्रे पाराशर्यापरपर्यायव्यासशब्दोल्लेखात् पाणिनेर्व्यासस्य
 प्राचीनत्व निष्पद्यते । यस्य पतञ्जलेः सूत्राणामुपरि व्यासभाष्यं स पतञ्जलिरपि
 पाणिनेः प्राचीन इत्यपि व्यक्तीभवति । महाभाष्यरचयिता पतञ्जलिस्तु पाणिने-
 र्वाचीनः इति सर्वसम्मतम् । अतो भाष्यकृतपतञ्जले योगसूत्रकर्ता पतञ्जलिः
 सर्वथा भिन्न इति स्फुटम् । योगसूत्रकारस्तु खल्वतितरां प्राचीनः महाभाष्यकृत्
 तदपेक्षयाऽर्वाचीनः । अतो द्वयोर्भिन्नत्वं न जात्वेकत्वम् । इति एवमेके पतञ्जलिबहुत्वं
 अपरे तु तदभिन्नत्वं संसाधयन्ति । तत्त्वन्तु विवेचका एव विभावयन्तु । 'प्रसिद्धि-
 परम्परानुरोधेन तु सत्यार्थक्यमेव आकलयामो वयं रोचिष्यु इत्यलमिति पल्लवितेन ।

कतमोऽयं पतञ्जलिर्नाम

अत्र भारतभूमिमलङ्कुर्वाणाः पतञ्जलिनामधेया बहवो विद्वांसोऽभूवन् ।
 तेषु कतमोऽयं योगसूत्रकारः पतञ्जलिरिति इदन्तया निर्णेतुं तु दुःशकम् । अत्र
 बहवो बहुधा प्रतिपादयन्ति । तथापि किञ्चिद्विवात्र विविच्यते विद्वन्मनोविनो-
 दाय । पतञ्जलिप्रणेतृत्वेन प्रसिद्धाः सन्दर्भा अधोऽङ्कृताः समुपलभ्यन्ते । तेषां
 सर्वेषां कर्ता एक एव पतञ्जलिरथवा विभिन्नास्ते इति जिज्ञासा सुतरामुज्ज-
 म्भते.—तद्यथा—

(१) योगसूत्रकारः,	(२) व्याकरण महाभाष्यप्रणेता,
(३) चरकसंहिता प्रतिसंस्कर्ता	(४) निदानसूत्रनिर्माता,
(५) परमार्थसूत्रप्रवक्ता,	(६) कोषकारः इति ।

तत्रकोषकारोऽपि कश्चन पतञ्जलिरासीदिति तु हेमचन्द्राचार्यविरचितात्
 'अभिधानचिन्तामणिकोषे संस्मृतात् श्लोकादवगम्यते—

‘प्रानाण्यं वासुकेर्व्याडिः ध्युत्पत्तिर्धनपालतः ।

प्रपञ्चो वाचस्पतिप्रभृतेरिह लक्ष्यताम् ॥

अत्र वासुकिपदेन पतञ्जलिरेवाभिलक्षितोऽवगम्यते । एक एव स पतञ्जलि-
 रेतेषां ग्रन्थानां प्रणेता इत्येके । न हि सर्वशास्त्रावगाहिशेमुपोकस्य भगवतः 'शेष'
 इत्यपरनामधेयस्य पतञ्जलेः उक्तसर्वशास्त्रप्रणेतृत्वे किमप्यपरिहार्यं बाधक-
 मुत्पत्त्यामः । 'योगेन चित्तस्य पदेन वाचाम्'—इतिमुप्रसिद्धलोकोक्त्या च तस्य

ततश्चास्त्रनिष्णातत्वं सूक्ष्ममेव । तत्प्रतीपत्वेनाद्यावधि न कश्चिपि बलीयसी हृदय-
ङ्गमा वाचोयुक्तिर्बुद्धिपद्धतिमारोहति इत्यलं काकदन्तपरोक्षयेति । विशिष्य तु
अत्रानुसन्धिस्सर्वो विद्वांस एवाविष्करिष्यन्ति किमपि निर्णोति तत्त्वमित्याशा-
स्यते । इति संक्षेपः ।

तत्कालनिर्णयः.

यद्यपि पतञ्जले कालनिर्णयोरपि इदमित्यन्तया वक्तुं न शक्यते । तथाऽपि
सोऽनौव प्राचीनः । वैयाकरणपतञ्जले कालः प्राक्कालीस्तद्वितीयशतकघटितमध्य-
काले श्वचिन्निर्धार्यते कालकोविदं । योगप्रणेता पतञ्जलिस्तु ततो नितरां भिन्नः ।
इदमप्यत्रावधेयं यद् योगशास्त्रस्यास्य न खलु पतञ्जल्युपज्ञता, हिरण्यगर्भादिभि-
प्राक्तनाचार्यैः पुराकालेऽपि तदुपदेशदर्शनात् । स्वयं भगवति वेदेऽपि च तन्मूल-
स्याम्नानात्— तथा हि—

'युञ्जते मन उत युञ्जते धियो,

विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही

देवस्य सवितु परिष्टुति ॥ [ऋग्० ५।८।१।१]

एवमुपनिषदारण्यकादिष्वपि तच्चर्चाचर्चनाद् इति प्रदर्शितपूर्वम् ।

अथ मीमांसा दर्शनम्

केच मीमांसा नाम—मीमांसाविषयनिर्देश—मीमांसासिद्धांता—पट्ट-
प्रमाणानि—मीमामाया आचार्या—प्रामाण्यवाद—भ्रमज्ञानम्—तत्त्वमीमांसा—
मीमांसाप्रयोजनम्—केच भावना नाम—कर्मणा चातुर्विध्यम्—अपूर्वत्व नाम
किम् ? — मीमांसकानामीश्वर—मोक्ष—मीमांसासाहि यम्—मीमांसानत्व-
निष्कर्षं—तत्सार्थकत्वञ्च ।

मीमांसाशास्त्रमिदं किल धर्मव्याख्यानपरं शास्त्रम् । धर्मश्चाऽत्र वेदविध्या-
त्मकं क्रियाविशेषः । आह च आचार्यं धर्मं लिलक्षयिषु—‘चोदनालक्षणो धर्म’
(मी० १।१।२) चोदना हि नाम क्रियाप्रवर्तकवचनविशेषः । स च वेदविधिरप्य-
एव । उक्तञ्च शबरस्वामिना “चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्म-
व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवजातीयकर्मणं शकनोत्पद्यमानमित्युक्तं नान्यत् किञ्चनेन्द्रि-
यम् ।” इति ।

मीमांसकाना नये विधिं श्रुतिविहितक्रियाकलापमेवाभिधत्ते । तदस्मिन्
क्रियाकलाप एव विधिर्लक्षणानां वेदवचनानां प्रधानं तात्पर्यम् । सूत्रितञ्चाचार्यं
“आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्” [मी० १।२।१]

तदेव तादृशविधिवचनानुष्ठानेनैव जन- निश्चयस्य लभने । “स्वर्गकामो
यजेत” इत्यत्र यजेतेत्यादिविधिविशेषं द्वारीकृत्य यत्तादृशकर्मनानुष्ठानं प्रति या
प्रेरणा उत्पद्यते सा च तु मीमांसकाना भावनेति^१ पदेन व्यपदिश्यते । सा च
भावना द्विविधा, शाब्दी आर्यां चेति भेदात् । तत्र लिङ्गलकारजन्या भावना
शाब्दी, आख्यातजन्या च आर्या । तथा खलु भावनया प्रेरितं पुरुषं कर्मकलापे
प्रवर्तते, प्रवर्तमानश्च यथाश्रद्धं फलमश्नुते निश्चयसादिकम् । यथा, पदपदार्थज्ञाने
व्याकरणस्य प्राधान्यं, प्रामाण्यावबोधे च न्यायस्य, तद्वद् विधिगम्यज्ञाने मीमांसाया
प्राधान्यम् । तथा चोक्तं शबरं “एव वेदवाक्यान्वेव एभिः व्याख्यायन्ते मीमांसा-
सूत्रैरित्यर्थः ।

तदेतन्मीमांसा^२दर्शनं किल भगवज्जैमिनिमुनिपादं प्रणीतं द्वादशभि-

१. भवितुर्भावनानुकूलं भावकव्यापारविशेषः । [न्यायमीमांसाप्रकाश]

२. मीमांसा जिज्ञासेत्यर्थः । ‘मीमांसते’ इत्यादयः प्रयोगा बहुत्र प्राचीन-
साहित्येषु उपलभ्यन्ते । यथा ‘उत्सृज्या नोत्सृज्यामिति मीमांसन्ते ब्रह्म-
वादिनः ।’ [तैत्तिरीयसंहिताया ७।५।७।१] । ‘ब्राह्मणपात्रे न मीमांसन्तः’ इत्यादि-
[ताण्ड्यब्राह्मणे ६।५।९] । ‘उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यमिति मीमांसन्तः ।’
[कौषीतिकीब्राह्मणे २।९] इत्येवमादयः ।

रध्यायं प्रणिबद्धं शास्त्रम् । तत्र प्रत्यध्यायञ्च चत्वार पादा अनुस्यूता, तृतीयपठ-
दशतमाध्यायवर्जम् । तदेषु अष्ट पादा अध्यायान्तरापवादरूपेण गुम्फिता ।
एव तत्र सर्वे सम्भूय दृष्टिसत्प्राक् पादा भवन्ति । पुनश्च तत्र प्रतिपादे कृतिपर्यायि
अधिकरणानि^१ समुत्सन्ति तानि सर्वाणि सम्मिलितानि प्रायश सहस्रसम्मितानि
भवन्ति । मीमांसासाधनत्वादिदं मीमांसाशास्त्रमभिधीयते । 'मान्-बन्-दान्-
शान्-भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' इति सूत्रे 'मानेजिज्ञासाया'मिति वार्तिकदत्तस्य शब्दस्य
निष्पत्तिः । मीमांसेय पूर्वमीमांसेति, कर्ममीमांसेति पदेनाऽध्याययते ।
वेदान्तापरनामधेयाया उत्तरमीमांसाया पूर्वभवत्वात् पूर्वमीमांसा, कर्मकाण्डविषय-
विशेषप्रतिपादनाच्च कममीमांसेत्यपि परिभाष्यते ।

केय मीमांसा नाम

कवचिच्च न्यायकणिका-न्यायमाला-विस्तरादिमीमांसाविषयग्रन्थेषु
बहुशो मीमांसेति पदं न्यायपदेनापि व्यवहृतं सन्दृश्यते । मीमांसा हि नाम
[कर्मकाण्डप्रतिपादकं श्रुतीनां मिथो विरोधपरिहारकारको ग्रन्थः । यत्र कवचित्
[कमकाण्डपरे श्रुतिप्रतिपादितेऽर्थे विरोधोऽवभासते, तं शास्त्रमिदं सुतरां परिहरति
तराम् तत्तत्पूर्वपक्षान् उत्तरत्वेन, युक्तिप्रयुक्तिपुरस्सरं निरस्य तास्ता
आशङ्का निराकृत्य परिष्कृतार्थं समर्थयति च ।

तद्यथा—यागादिषु मनुष्यस्यैवाधिकाराधिकरणे^१ पूर्वपक्षत्वेन सूत्रयति —
'फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् ।'

इदमामनन्ति दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत इत्येवमादिः । तत्र सदेह—किं यावत् किञ्चित्सत्त्वं तत्सर्वमधिकृत्य
एतदुच्यते उत समर्थमधिकृत्य । किं प्राप्तं सर्वाधिकारं । अविशेषात् ननु बुधा-
दपो न किञ्चित्कामयन्ते । कथं तेषामधिकारं । उच्यते । माभूदचेतनानामधि-
कारं तिर्यञ्चमधिकृत्य यजेत इति श्रूयात् ननु तिर्यञ्चोऽपि न किञ्चित्फलं
कामयन्ते । न इति श्रूयम् । कामयन्ते सुखम् । एव हि दृश्यते धर्मोपतप्तादृष्टायामुपसर्प-
न्ति शीतेन पीडिता आतपम् । आह । ननु तिर्यञ्च आसन्नं फलं चेतयन्ते न
कालान्तरफलं प्राथम्यन्ते । कालान्तरफलानि च वैदिकानि कर्माणि । इत्यादिकं
यच्चनप्रतिबन्धनाभ्यां सत्कृत्योपसंहृतं पूर्वपक्षत्वेन यद् मनुष्याणामपि शक्नुवतामधि-
कारं इति । ततः सिद्धान्तत्वेन सूत्रितम्—

'कर्तुंर्वा विधिप्रयोगाद्विधिं कालान्तरं गम्यते । [मीमांसा]

१. अधिपत्यपदञ्चात्र परिभाषिवम तथा चोक्तम्—

विषयो विशेषश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिपत्यं स्मृतम् ॥ १

यागादिषु न तिर्यगादीनामधिकारः । कर्माणि निर्वर्तयितुं शक्तानामेवाधिकारः । न तिर्यञ्च शक्नुवन्ति कर्माणि निर्वर्तयितुम् । इत्यादिक सतर्कवितर्क-मुपपाद्यान्ते सिद्धान्तयन्ति तस्मात् मनुष्याणामेव शक्नुवतामधिकार इति ।

अपिच, यागादिषु स्त्रीपुरुषयोरधिकाराधिकरणे —

लिङ्गविशेषात्पुरुषस्यैव तत्राधिकार इति पूर्वपक्षीकृत्य सूत्रयति —
 'लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुरुक्नमन्तिशायान्' । [मी० ६]

दर्शपूर्णमासाम्या स्वर्गकामो यजेतेत्यादि समाभ्यातम् । अत्र पुलिङ्गविशेष-णादवगम्यते यद्यानेषु पुंसामेवाधिकारो न स्त्रीणामित्यादि शङ्कानिरसनपूर्वकमन्ते सिद्धान्तयति —

जाति तु वादरायणोऽविशेषात् ।

तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयते जात्यर्थस्याऽविशिष्टत्वात् ॥

[मी०]

अत्र 'तु' शब्दः पक्ष व्यावर्तयति । नैतदस्ति पुंसोऽधिकारः । जाति तु वाद-
 रायणोऽधिकृता मयते स्म । आह । किमयं स्वर्गकाम इति जातिशब्दः समधिगत ।
 नेत्याह । कथं तर्हि । योगिकः स्वर्गच्छायोगेन वृत्तते । केन तर्हि शब्देन
 जातिरुक्ता या अधिकृता गम्यते नैव च वयं भ्रूमो जातिवचन इह शब्दोऽधिकारकः
 इति । किं तर्हि ? स्वर्गकामशब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावधिक्रियेते इति । अतो न
 विवक्षित पुलिङ्गमिति । कुत । अविशेषात् । नहि शक्नोति एषा विभक्ति
 'वर्गकामलिङ्गेन विशेष्यम् । कथं । लक्षणत्वेन भ्रवणात् । स्वर्गकामो यस्य तमेव
 लक्षयति शब्दः । तेन लक्षणेनाधिकृतो यजेतेति शब्देनोच्यते । तत्र लक्षणमविशिष्ट
 स्त्रिया पुंसि च । तस्माच्छब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावधिकृतौ गम्येते । तत्र केनाधि-
 कारः स्त्रिया निवर्त्यते । विभक्त्या इति चेत् । तत्र । कस्मात् । पुंवचनात् स्त्री-
 निवृत्तावशक्तिः पुंसो विभक्त्या पुनर्वचनमनर्थकमिति चेत् । आनर्थक्येऽपि
 स्त्रीनिवृत्तेरभावः । परिसंख्यायाः स्वार्थहानिः । परार्थकल्पना प्राप्तवाचश्च
 न चानर्थक्यम् निर्देशार्थत्वात् । तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयते जात्यर्थस्याऽविशिष्टत्वात्,
 इत्येवमादिकम् ।

१. परिसंख्या हि नाम तत्र चान्यत्र च प्राप्ती नियमः । पञ्च पञ्चनखा
 भदया इति रागतः पञ्चनखानामितरेषाञ्च भक्षणे प्राप्ते पञ्चनखा एवेति
 इतरनिवृत्तिर्यथा बोध्यते तथाऽत्र न, परिसंख्यायाः मूलोक्तदोषत्रयापातप्रसङ्गात्
 इति भावः ।

मीमांसाया विषयनिर्देश

दर्शनमिदं द्वादशाध्यायोपनतमिति प्राङ्निर्दिष्टम् । तदेषु द्वादशाध्यायेषु प्रथमेऽध्याये विध्यादे प्रामाण्यं निरूपितम् घर्मलक्षणभेदश्च । द्वितीये तद्विषय-कर्मभेदो निरूपितः । तृतीये विहितानां यागादिकर्मणा शेषशेषिभावः । चतुर्थे क्रतुप्रयुक्तानुष्ठेयानुष्ठेयानां पुरुषार्थप्रयुक्तानुष्ठेयानां च पदार्थानां परिमाणं प्रपञ्चितम् । पञ्चमे अनुष्ठेयपदार्थानामनुष्ठानक्रमं प्रदर्शितम् । षष्ठे नू विहितकर्म-फलभोक्तृस्वरूपाधिकारप्रतिपादनम् । सप्तमे प्रकृतावुपदिष्टानामङ्गानां विकृतौ सामान्यातिदेशो निरूपितः । अष्टमे आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादि प्रकृत्यङ्गानां सौर्यं चह निर्वपेदेत्यादिविकृतौ सप्तदश द्रव्यदेवतादिद्वारेण विशेषातिदेशः । नवमे प्रकृतावुपदिष्टानां मन्त्रसामसंस्कारकर्मणा विकृतावतिदेशप्राप्तानां प्रकृतिविकृत्योरग्निस्वर्यादिदेवतादिभेदे प्रकृतिविकृतिगतं देवतादिवाचकं पदं विहाय विकृतौ देवतादिवाचकस्य पदस्याध्याहार ऊहो निर्दिशतः । दशमे आग्नेये जुष्टमितिमन्त्रे, प्रकृत्युपदिष्टे विकृतावतिदेशे प्राप्तेऽग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदाध्याहारः । यथा च "गिरा गिरा दृक्षसे" इत्यत्र साम्नि गिरा पदस्य परित्यागेनेरापदस्याध्याहारः साम्नामूहः । श्रीह्यादिद्रव्यान्तरसम्बन्धिनश्चावघातादेर्नीवारादिद्रव्यान्तरसम्बन्ध-संस्कारकर्मणामूहश्च । दशमे विकृतौ चोदकप्राप्तानां प्राकृताङ्गानां प्रकृताङ्गानाञ्च प्रकृतौ सावकाशानां विकृतौ ह्युपदिष्टविशेषाङ्गदीनां बाधो निरूपितः । यथा— प्रकृते सकाशाद्विकृतावतिदिष्टानां बाह्या शरमयं बाहिरित्युपदिष्टेन शरमयबाह्या विकृतौ बाधः । एकादशे चानेकाङ्गिविधिप्रयुक्तानामङ्गानां सकृदनुष्ठानात् सर्वाङ्गानामुपकारसाम्यं निरूपितम् । यथा — 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' उपाशयाजमन्तरा यजत्वग्निथोमोयमेकादशकपालमित्यादि षोडशमासादिकर्मप्रयुक्तानां प्रयाजाङ्गानां सकृदनुष्ठानात् सर्वङ्गमुपकारः ।

द्वादसे च पुनरेकाङ्गिप्रयुक्ताङ्गानुष्ठानस्य तत्प्रयोजकसामर्थ्यरहितेऽङ्ग-न्तरेऽप्युपकार इत्यादि प्रपञ्चितम् ।

मीमांसाया इयत्ता

द्वादशभिरध्यायैः सन्दूष्यत्वादियं द्वादशलक्षणीति नाम्नाऽपि प्रतेषिद्विषये । परन्तु कालान्तरे पुनरन्येऽपि चत्वारोऽध्याया यैः सवर्षणकाण्डनाम्ना देवताकाण्ड-नाम्ना वा प्रख्याता अत्र संपाजिताः । तासाम्निवेशादेव षोडशाध्यायसंबलिता मीमांसिति इत्यादि गता साः । परन्तु अद्ये चेचन आलोचना अत्र विप्रतिपद्यन्ते, ते अध्यायानिमां परस्तात्साम्निषिष्टान् जैमिनिविरचितान्प्राङ्गीकुर्वन्ति । मीमांसायां सूत्राणि २६४४ सत्यशानि, अधिकरणानि ९०९ मितानि । अत्यं कस्यैव दर्शनस्य

सूत्रसंख्या, सर्वेतरदर्शनसूत्रसंख्यातोऽप्यधिकत्वात् बृहत्तमत्वमस्य दर्शनस्य व्यापयति ।

मीमांसासिद्धान्ताः

आपातत ईश्वराऽनङ्गीकारः । देवता मन्त्रमयी न विग्रहवती । क्रियापरः सर्वो वेदः । वटबीजवत्ससारोऽनादिः । अतीन्द्रियमुखाभावः । स्वर्गः सुखप्राप्तिरेव । कर्मणा मोक्षः । क्रियान्विते शब्दशक्तिः । अख्यातिवादः । सर्वं ज्ञानं प्रमंव । स्थूल-शरीराद् भिन्न आत्मा परमार्थनित्यः । धर्मस्य परमेश्वरबुद्ध्या निष्कामतया आचरणे अन्तःकरणशुद्ध्या क्रमेण ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन कैवल्यं मुक्तिरिति जैमिनिगुरुचरणानां महर्षिव्यासमहाभागानाञ्चाभिमतम् । फलदातृत्वञ्चापूर्वस्येति । तदेतत् सिद्धान्तजातं जैमिनिमहर्षिणा, मीमांसाशास्त्रे सूत्रितम् भाष्यकारेण शबरस्वामिना चाऽऽभाष्य प्रकाशितम्, वार्तिककारेण कुमारिलभट्टमहोदयेन उक्तानुक्तदुरुक्त-विवेचनपुरस्सरं सोदाहरणमुपपादितम् । न तद्ग्रन्थभूयस्त्वभिधाऽत्र प्रपञ्च्यते ।

मीमांसानयेन अज्ञाततत्त्वार्थज्ञानं हि प्रमा^१ उच्यते प्रभाकरणञ्च प्रमाणम् । तल्लक्षणन्तु 'करणदोषबाधकज्ञानरहितमगृहीतमग्राहि ज्ञानं' प्रमाणम् । (शा०दी०)

भाट्टास्तु वेदान्तवत् षडेव प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति, प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दार्थापत्त्यनुपलब्धय इति । परं प्रभाकरोऽनुपलब्धि नाभिनन्दति ।

प्रत्यक्षानुमाने तु न्यायवन्मीमांसाप्यङ्गीकरोति परमन्यत्र ततो भिद्यते । शास्त्रमिदं वास्तववादपोषकम् । एतन्नये, जगदिदं वास्तविकं न खल्वाभासमात्रम् । भ्यायाभिमतान् पङ्क्तिष्वान् सन्निकर्षास्तु मीमांसका न सहन्ते । संयुक्तं संयुक्त-तादात्म्यरूपञ्चेति सन्निकर्षद्वयमेव ते मन्यन्ते । भाट्टास्तु समवायं प्रति विप्रति-पद्यन्ते । तेषां नये जातिगुणकर्मणां द्रव्यैः सह तादात्म्यसम्बन्धः । अतस्तेषां घटत्वस्य, घटरूपस्य, घटकर्मणश्च प्रत्ययं प्रति संयुक्ततादात्म्यसम्बन्धः सन्निकर्षः । प्राभाकरास्तु पुनः संयोगः संयुक्तसमवायः समवाय इति सन्निकर्षत्रयमेव व्ययस्थापयन्ति । नैयायिकानामनुमानं प्रत्रियातः भाट्टानामनुमानतः किञ्चिद् भिद्यते, विशिष्य तु हेत्वाभासे । पञ्चावयवस्थाने मीमांसकाः प्रतिज्ञा हेतुदृष्टान्त इत्यवयवत्रयमेव प्रशंसन्ति ।

उपमानम्

सादृश्यज्ञानं हि उपमितित्वेनोन्नीयते मीमांसकानाम् । उपमितिहि प्रत्यक्षतो

१. अज्ञातपद स्मृत्यनुवादयोर्व्यवच्छेदार्थम् । तयोर्ज्ञापदार्थस्य विषयता-त्वान् संशयभ्रमौ तु न प्रमान्तर्गतौ ।

भिद्यते सादृश्यवतोऽयं स्य तदानौ दृष्टिगोचराभावात् । नैवं स्मृत्यन्तर्गताऽप्युपमिति सम्भवति । तादृशार्थावबोधसमकालावच्छेदेन यस्त्वन्तरस्य भानाऽभावात् । व्याप्तिद्वयणतया चैयमुपमिति अनुमानशब्दप्रमाणयोरपि भान्तपतति । अतस्त्वन्त्रप्रमाणत्वेनैवोपमितिरभिमतता मीमासकानाम् । उपमान हि सादृश्यज्ञानम् असन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति यथा गव्यपदर्शनं गो स्मरणस्य ।

शब्दप्रमाणम्

शाब्दी प्रमाऽपि मीमासकाना विशिष्टपदमधिकरोति । शब्दप्रमाणं हि द्विविधं—पौरुषेयमपौरुषेयञ्च । आप्तपुरुषप्रयुक्तमेव पौरुषेयं प्रामाण्यकोटिमधि रोहति नानाप्तप्रयुक्तम् । अपौरुषेयन्तु पुन अपुरुषेण परमात्मनोक्तत्वात् वेद एव । प्राधान्येन धर्मप्रतिपादनमेव मीमासादर्शनस्योद्देश्यम् । धर्मस्वरूपनिरूपणाय च चरमप्रमाणभूतो वेद एव । अतो मुख्यत्वेन धर्मतत्त्वनिर्णयार्थं वेदमाचारोक्त्यैव मीमासा प्रवर्तते । अपौरुषेयत्वादेव वेदस्य नित्यता । जैमिनिनयेन शब्दो नित्यः । शब्दनित्यत्व हि खलु वेदनित्यत्वम् तच्चेतत प्रमुखप्रामाण्यमवगाहते । तथा चाह महर्षि—

‘नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ [१।१।१८]

दर्शनपदमुच्चारणपर परार्थं, परमर्थं प्रत्यापयितुम् उच्चरितमान्ने हि विनष्टे शब्दे नान्योऽन्यमर्थं प्रत्यापयितुं शक्नुयात् । स्वाभिप्राय परत्र प्रत्यापयितुमेव शब्द प्रवर्तते । परत्रार्थप्रत्यायनार्थमेव शब्दप्रवृत्तिरिति भावः । स च नित्यत्वे सत्येव शब्दस्य सम्भवति नाऽनित्यत्वे । तस्मात् दर्शनस्य परार्थत्वान्नित्य शब्द इति सुवचम् । न च शब्द एव नित्य प्रत्युत तदर्थोऽपि नित्यः तयो सम्बन्धश्चापि नित्य एव । तथा च सूत्रयति आचार्य—

‘औत्पत्तिकस्तु शब्दस्वार्थेन सम्बन्धः । [मीमासा १।१।५]

औत्पत्तिको नित्यः । तदिदं शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वमपौरुषेयत्वात्वेन एव घटते न पुन पौरुषेयेषु । न केवलमिदमेव अपितु भन्त्रगतपदपाठक्रमोऽपि नित्यता नुपूर्वाक । मीमासकाना^१ मते ‘अग्निर्मूर्धा दिव ककुत्पति’ [ऋ० ८।४।१६] इत्यश्रोत्रक्रमेण वाक्य पठितव्यम् । भन्त्रगतानुपूर्विकापाठक्रमोच्चारणमेवापौरुषे

१ धर्मो धारणात् व्युत्पद्यमानो हि धर्मशब्दः जगद्धारणकारणत्वमर्थं समर्पयति, ‘धर्मेण धार्यते प्रजा इति स्मरणात् ।

२. अर्थप्रत्यायनाविशेषेऽपि नियतानुपूर्व्येव यथा दृष्टार्थसमर्पणधामा न तथा व्युत्पन्नपाठ इति मीमासकानां हृदयम् ।

यत्वात् साफन्याय कल्पने न पुन भिन्नक्रमोच्चारणम् । 'मूर्द्धान्नि' रित्येव व्युत्क्रम-
पाठो यद्यप्ययं प्रत्यायन करोति न तु मन्त्रोद्दिष्टाद्दृष्ट प्रयोजन साधयति वेद-
त्वाच्चरमानत्वापत्ते । तस्मात् नियतक्रम एव साधोयान् । सूत्रिनश्चात्र भवति—
"अविशिष्टस्तु वाक्यायं ।" [जं० १।२।४०]

तु शब्दोऽत्र मन्त्रागामदृष्टोच्चारणव्यवच्छेदकः । त्रिधाकारक्यम्बन्धनेन
प्रतीयमाने वाक्यायं लोकवेदयोरविशेष । तथा सति लोकवदयंप्रत्यायनायमेव
वेदेऽपि वाक्योच्चारण समानमेव द्रष्टव्यम् । तथा सति मन्त्रप्रकाशितमेवार्थमनु-
ष्ठानु प्रभवति जन- नाप्रकाशितमर्थम् । तस्मान् मन्त्रोच्चारणस्यार्थप्रत्यायन हि
प्रयोजनम् । अतः मीमांसकानां क्रमोऽपि नित्य एव । पौरोष्ये वाक्ये तु नैव
सम्भवति । अतः अपौरोष्य शब्दराशिर्वेद एव नित्यत्वेनोत्तरेण भाऽन्य इति
सिद्धान्तः । उक्तञ्च सप्रहे—

"पौरोष्ये न वा वेदवाक्य स्यात्पौरोष्येयता ।
काठकादिसमाख्यानाद् वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥
समाख्याना प्रवचनाद् वाक्यत्वन्तु पराहृतम् ।
तत्र कर्त्तृनुपलम्बेन स्यात्तत्रोऽपौरोष्येयता ॥

[जं० न्या० भा० १।२।१८]

श्रुतिरपि चात्र प्रभवति—

'वाचा विरूपनित्यया ।' [ऋ० ८।७।१६]

न च भगवता वादरायणाचार्येण वेदस्य "शास्त्रयोनित्वादिति"
[वे० १।१।३] ब्रह्मकार्यत्व सूत्रयता पौरोष्यत्वमुपपादितम्, इति वाच्यम् ।
मनुष्यकर्त्तृत्वानुपलम्बान् न हि वेदाना मनुष्यकर्त्तृता क्वचिदुपलभ्यते । तादृश-
मपौरोष्यत्वमभिप्रेत्यैव वादरायणेन देवताधिकरणे 'अत एव च नित्यत्वम्' ।
[वे० सू० १।२।२९] इति नित्यत्व सूत्रिनम् । ब्रह्मरमत्वहेतोरैव वेदस्य नित्यत्व-
मिति समभिप्रेत्यैव तयोक्तमिति भावः ।

अर्थापत्ति

अर्थापत्त्यने या साऽर्थापत्ति । दृष्ट श्रुतोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना
वाऽर्थापत्ति । यथा जीवति विष्णुमित्रे गृहाभावदर्शनेन दृष्ट्यधीचरस्य बहिर्भावस्य
कल्पना ।

अनुपलब्धि-

अनुपलब्धिरभावः । नास्तिरूप अभावोऽपि प्रमाणत्वेन सगृहीतः ।
तदिमानि षट् प्रमाणानि मीमांसकानामभिमतानीति दिक् ।

मीमांसायाः प्रमुखा आचार्या

जैमिनिः—(विक्रमपूर्वं ३०० शतके) मीमांसादर्शनसूत्रकारभंगव-
ज्जैमिनिमुनिपादै आत्रेय, आश्वरथ्य, काष्णार्जिनि, वादरि, ऐतिशायन, काम-
कायन, लावुकायन, आलेखने षष्ठावन्धे मीमांसाचार्या सस्मृता । परमेतेषा कृति
सम्प्रति नोपलभ्यते । एतानतिरिच्य काशकृत्स्ननामहोऽन्योऽप्याचार्य आसीत् ।
यस्य नामनिर्देश पतञ्जलिना स्वकीयमहाभाष्ये कृतः । 'काशकृत्स्नना प्रोक्ता
मीमांसा काशकृत्स्नी । काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणो ।' इति

[महा० ४।१।१४]

उपयर्षाचार्यः—मीमांसादर्शनस्य प्राचीनतमो वृत्तिकार तत्रभवान्
उपयर्षाचार्यः । मीमांसायाः प्रसिद्धभाष्यकारेण श्रीशबरस्वामिनाऽपि [१।१।१५]
मिने सूत्रभाष्येऽस्य नामोदलेखितः । एवं भगवता शङ्कराचार्येणापि शारीरिकभाष्ये-
[३।३।१३] ऽप्यसौ सस्मृतः । श्रूयते किल यदनेन पूर्वोत्तरोभययोर्मीमांसाशास्त्रयो-
र्वृत्तिप्रत्या सम्पादिता । अस्याचार्यस्य समय इति पूर्वशतमिते वर्षे विभाव्यते ।

भयदासः—अपरंवा वृत्तिभेदसाचार्येणापि लिखिता यस्य नामाङ्कन
कुमारिलभट्टेन स्वकीये श्लोकवार्तिके, प्रतिज्ञासूत्रस्य त्रियष्टितमे श्लोके सस्मृत-
मुपलभ्यते । भयदासेन मीमांसायाः षोडशाध्यायोपरिवृत्तिरारचितेति पञ्चदश-
श्लोकरवगच्छामः । परन्त्वस्य वृत्तिरद्यत्वे नोपलभ्यते ।

शबरस्वामी—शबरस्वामिना मीमांसायाः भाष्यमतीव प्रामाणिक
पाणिङ्गपुत्रेणैव व्यरचितः । अस्य मूलङ्कणमालोचनपुरस्सर भाष्य पतञ्जलि-
कृतमहाभाष्यस्य शङ्करभाष्यस्य च तुलामधिरोहति । शबरस्वामिनोऽस्य पूर्वम्
'आदित्यसेन' इति नामासीत् । परमनन्तर जैनानामुत्पीडनादात्मानं रिरक्षितुस्य
अरण्यचारी भूत्वा शबरस्वामीति नामभारं सञ्जात इत्यनुश्रूयते ।

भर्तृ मित्रेणाऽपि 'तद्वद्वि' नाम्नी वृत्तिलिखिता । परन्तु कुमारिलभट्टेन
नेव वृत्तिर्मीमांसतिष्ठात्तत्तदिति वृत्त्वा निराहृता । तथा च भट्टः प्राह—

१. इदमत्रावगेषम्, 'प्रत्यक्षानुमानशब्दा' इति प्रमाणत्रयं जैमिनिमतेन,
उपमानपर्यायित्वात् इति प्रमाणद्वयमधिकं प्रभाकरमतेन, कुमारिलेन अनुपलब्धिरपि
स्वीकृता ऐतिह्येन न मीमांसकानामादरस्य इदम् तस्य प्रामाण्ये विनिगमनविरहा
दिनि विवक्षितः ।

“प्रायेणैव मीमांसा लोके लोकायनीकृता ।

तमास्तिकपये कर्तुमय यत्नं कृतो मया ॥ [श्लोकवार्तिक १०]

एव च मीमांसा हि भर्तृमित्रादिभिरलोकायतरेव लोकायतीकृता इति न्यायरत्नाकरे ।

कुमारिलभट्ट — मीमांसादर्शनप्रवरे कुमारिलभट्टस्य स्वानमनीव विशिष्ट महत्त्वपूर्णञ्च । कुमारिलभट्टेस्तच्छिष्यप्रवरैश्च प्रामाणिकान् व्याख्याग्रन्थान् बिलिख्य मीमांसाराधान्ता बौद्धानां तर्कसंशर्निस्त्रशंरतिपाटवेन सरक्षिता । एव सिद्धान्तान् सुबोधवृत्तिभिराभूष्य लोकप्रियानकार्यु । प्रकाण्डपाण्डित्ये हि कुमारिलभट्टोऽयमाल्मनुष्यना नामन्प्रथमे । शङ्कराचार्यसहयोगिनाऽमुना बौद्धान् पराजित्य वेदिकसिद्धान्ता नितरा गोपायिता । अनेन महामेधाविना शास्त्रभाष्यमुद्दिश्य त्रयो ग्रन्था रचिता, ये मीमांसाया आधारस्तम्भा इवाद्रियन्ते । तत्र मीमांसाया प्रथमपादस्य व्याख्यानरूप कारिकाबद्ध एको विपुलकाय श्लोकवार्तिकनामा, द्वितीयो गद्यमुय प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादादारभ्य तृतीयोऽध्यायपर्यन्तस्य व्याख्यानरूपस्तत्रवार्तिक, अन्तिमस्तृतीयो ग्रन्थोऽन्तिमनवाध्यायस्य टिप्पणीरूपा टुपटीकाया व्याख्या । पाण्डित्यप्रकर्षेण तत्रवार्तिकोऽस्य प्रचण्डो ग्रन्थ, यत्र बौद्धसिद्धान्ताना विशिष्य तु विद्वानागत्य प्रमाणसमुच्चयस्य प्रवरा समीक्षा कृता । मीमांसादर्शनस्य मुख्यतमा सिद्धान्ताश्चातिबहुष्यपाटवेन विशदीकृता । अग्रावपि बृहट्टीका-मध्यमटीकानामकौ बृहद्ग्रन्थौ विरचिताविति श्रूयते परन्तु नेमौ लभ्येते अधुनेति विवादस्वानम् ।

कुमारिलभट्टोऽय जन्मना द्रविडदेशमलमकार्योन् । समयश्चास्य स्यास्ताव्या विशत्युत्तरयष्टशतकादारभ्य सप्तशतकपर्यन्त- (६२०-७००) सम्मित । मीमांसासम्प्रदाये समभिहिताना भट्ट-गुरु-मुरारि-मताना मध्ये भट्ट-मतस्यादिप्रवर्तकोऽय मीमांसाचार्यो निरतिशयतया लब्धादर परमप्रतिष्ठो मीमांसक-मूर्द्धन्यत्वेनाद्रियते ।

भट्टमताचार्येषु 'पाथेसारथि मिश्र, माधवाचार्य', स्वएडदेशमिश्रञ्च प्रवाना आसन् । तत्र पार्थसारथि मिश्र द्वादशशतकभवो (१२ शत०) मिविला-निवासी प्रकाण्डपण्डितश्च । अनेन टुपटीकाया व्याख्यारूपेण 'तत्परलम्', श्लोकवार्तिकस्य न्यायरत्नाकारारूपा च व्याख्या ध्यरत्वि । अस्य मौलिको ग्रन्थ 'शास्त्रदीपिका' भट्टमतस्य प्रामाणिक सन्दर्भ ।

माधवाचार्यश्च विजयनगरसाम्राज्यस्य मुख्यसचिव सायणाचार्यस्य च ज्येष्ठो ग्राता । अस्य विख्याता कृति 'न्यायमालाविस्तरा'ख्या मीमांसामूत्रा-

धिकरणानां विशदा व्याख्या । अस्य पाण्डित्यप्रकर्षं सर्वोत्कर्षत्वेन वरीवर्ति । वैदिकधुरन्धरोऽसौ पण्डितमण्डलाखण्डल इव विराजते स्म ।

खण्डदेवश्च पुन बंक्रमाष्टादशतमान्यां काशीविद्वन्मण्डलस्रजो मध्यम-
गणिरिव विलसति । अधिकरणप्रस्थानमुद्दिश्य विरचिताऽस्य भाट्टदीपिका भाट्ट-
सिद्धान्तानां वस्तुतः दीपिकैव सिद्धा । अस्य गुरुदेवो विश्वेश्वरभट्टो गगा-
भट्टनाम्नाऽपि य प्रसिद्ध, येन च छत्रपतिशिवाजीमहाभागस्य राज्याभिषेक-
निर्वर्तित महता सम्भारेण । एतद्विरचिता 'भाट्टचिन्तामणि.' मीमासा-
सूत्राणां सरला व्याख्या । अस्य समकालीनेन अप्ययदीक्षितमहाभागेन 'विधि-
रसायनम्', उपक्रमपराक्रमादिग्रन्थान् विरच्य मीमासासिद्धान्तानां शोध-
सम्पादिता । एतदतिरिक्त आपोदेवस्य 'मीमासान्यायप्रकाशोऽपि अतीव लोक-
प्रियोऽभवत् । यस्य भट्टालङ्कारनाम्नी व्याख्याऽस्य तनूजेन अनन्तदेवेन कृता । स
एव अनन्तदेव खण्डदेवस्य समकालीन एवासीत् । गुरुमताचार्येषु सर्वप्रधान
प्रभाकराचार्यो गुरुमतस्याद्यप्रवर्तकः । स खलु कुमारिलभट्टस्य च शिष्य इति
अनुश्रूयते । कुमारिलेनास्मि 'गुरु'रित्युपाधि पुरस्कृत अस्याऽलौकिकप्रतिभा-
शालित्वात् । तदितरे न सहन्ते । अनेन शाबर-प्रतिपादिता राद्धान्ताः स्वबृहती-
टीकाख्यव्याख्यायां सविस्तर विशदीकृता । प्रभाकरस्य स्थितिकालस्तु वंक्रम-
सप्तमशतकमवधार्यते ।

आचार्यशालिनाथेन गुरुग्रन्थेषु प्रामाणिकीं व्याख्या विलिख्य तस्मिन्
द्धान्तानाम् अतितरा प्रचार कृत । अनेन बृहती ग्रन्थे 'ऋजुमालिका', लघ्वोत्तरार्धे
'दीपशिखा'ऽख्या व्याख्या समुद्घयिता परन्तु अस्य श्रेष्ठो ग्रन्थस्तु 'प्रकरणपञ्चिका' ।
उदयनाचार्यस्य पूर्ववर्तिन इम इति विभाव्यते । तृतीयसप्तप्रदायस्य प्रवर्तका
श्रीमन्तो मुरारिमिश्राः । इमे मध्ययुगस्य प्रसिद्धा मीमांसका आसन् । भट्ट-गुरु-
सम्मतमतादेयां भिन्न एव सिद्धान्त आसीत् । 'मुरारिस्तृतीय' पन्था' इति लोकोक्ति-
रपि एतदुद्दिश्यैव प्रवृत्ता । एषा समयो विक्रमोद्वादशशतकमवधार्यते ।

तदेया मीमासाधुरन्धराणामविश्रान्तधमेण बुद्धिबंभवेन च मीमासा-
साहित्य नितरा सपृष्ठ सवृत्तम् ।

प्रामाण्यवादः

प्रामाण्यवादो हि नाम मीमांसामूर्धाभिषिक्त सिद्धान्त । एषा नयेन स्वतः
प्रमाणमेव प्रामाण्यश्रोतिमारोहति न परत प्रमाणम्, तस्यैव प्रामाण्यमेव तेषाम् ।
तदत्र तेषां परत प्रामाण्यवादिभिर्नैयायिकैः सह प्रवर्तते कोऽपि बलवान् तर्कः ।
इन्द्रियार्थसन्निरर्थोत्पन्न घटोऽय पटोऽयमित्याकारक व्यवसायात्मक ज्ञानमु-

त्पद्यते । ततो घटमह जानामि पटमह ज नामीत्यनुव्यवसायात्मनो ज्ञास्नयोत्पत्ति । तदनन्तर सत्यां सन्देहादिनिवृत्तौ चरितार्यापाञ्च प्रवृत्तौ तज्ज्ञान प्रामाणिकत्व-मुर्पति । अत अनुमिति द्वारोक्तृत्यैव तत्प्रामाण्योपपत्त्या, तस्य परत प्रामाण्यम् नंभ्यापिकानाम् । परन्तु मीमांसकास्तु स्वतःप्रामाण्यवादमेवाऽभिनन्दन्ति । तमिम स्वतःप्रामाण्यवादविषयमालम्ब्य मीमांसका अपि मियो भिद्यन्ते । तत्र प्राभाकराणा ज्ञानस्य स्वतः प्रकाशत्वम् । यथा हि दीपप्रकाशस्तावद्घटपटादीन् पदार्थान् ततश्चात्मानं, तदनन्तरञ्च भूयो तैलवर्तिकादीन् प्रकाशयति तद्वज्ज्ञानमपि प्राग् इन्द्रियसन्निहित पदार्थजात, तत स्वस्वरूप तदनन्तर ज्ञानाधिकरणमात्मान-मभिव्यञ्जयति । इदमत्रावधेयम् । प्रत्यक्षे हि तावत्पदार्थज्ञान, ततो ज्ञानस्वरूप-ज्ञान, तदनन्तर आत्मनोऽभिव्यक्तिरिति । तदिद प्रत्यक्ष त्रिपुटीप्रत्यक्षनाम्ना-ऽप्यभिलष्यते । स्वतश्चास्य स्वज्ञानजनकसामग्रीत इति भाव । अत ज्ञान-सामग्रीतो यज्ज्ञानमुत्पद्यते, तत एव तत्प्रामाण्यमपि जन्यते ।

कुमारिलभट्टश्च किञ्चिदतो विलक्षणमभिमनूते सिद्धान्तम् । तत्रयेन घट-ज्ञाने सति ज्ञानो घट इति ज्ञानमुत्पद्यते । यत प्रत्यक्षविषयोभूतेऽयं ज्ञातताधर्म उदेति । तत्र ज्ञानस्य न स्वय प्रत्यक्षत्वमपितु ज्ञानधर्मविशेषस्य ज्ञाततालक्षण-स्यैव प्रत्यक्षत्वम् । एतज्ज्ञातताधर्म द्वारोक्तृत्यैव ज्ञानस्य तत्प्रामाण्यस्य चोदय सम्भवति इति ।

मुरारिमिश्रमतस्य च न न्यायाभिमतं सह कश्चिद् विशिष्टो विसवादः । तन्मते ज्ञानस्यैव प्रत्यक्षत्वम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति, व्यवसायात्मकज्ञानोत्तर घटमह जानामीत्याकारकमनुव्यवसायलक्षण यज्ज्ञानमुत्पद्यते, तदेवानुव्यवसाया-त्मक ज्ञान प्रामाण्यापादकमिति मुरारेरभिमतम् । तदेवास्य आचार्यात्तरेभ्यश्च वैशिष्ट्यम् । न च तत् सर्वाशतयोऽन्यं सह ज्ञान प्रणाल्या सवदति ।

तदेया त्रयाणामप्याचार्याणामभिमतस्य तारतम्यपरीक्षया मयुरानायतकं-चागीशेन चिन्तागिरहस्ये प्रकाशितम् यदेषु सर्वेषु मतेषु प्रभाकरमतमेव वास्त-विक सुवृद्धञ्च तदेव स्वतःप्रामाण्यवादत्वेनोन्नेयम् । उक्तञ्च चिन्तागिरहस्ये — 'स्वतः स्वाधयजनकसामग्रीत स्वप्रमात्वम् । एतच्च गुह्यमते । परत तदन्यसाम-ग्रीत एतच्च मिश्रमतभट्टमतन्यायमतेषु इति दिक् ।

भ्रमज्ञानम्

भ्रमज्ञानविषयेऽपि मीमांसकाणा वल्लक्षण्यम् । प्राभाकराणा ज्ञानमानस्य यथार्थत्वम् शुकती रजतप्रतीति रज्ज्वा वा भुजङ्गभ्रम सुप्रसिद्ध एव । प्राभाकरा-स्त्वत्र मीमांसन्ते । शुकती रजतमिदम् एतदन्त्यान्त्युपलब्धौ केवलमिदमश एव प्रत्यक्षविषयो भवति । चक्षुस्तु इदमप्यदार्थस्यास्तित्व प्रत्याप्य विरमति । रजता-

शस्तु न प्रत्यक्षविषय । तत्पदार्थस्य तत्राविद्यमानत्वात् । अन्यत्र दर्शनेन केवलस्मृतिमात्रम् । उभयोरपि स्वस्वविषये सत्यस्वरूपत्वम् । पर स्मृतिप्रभोषान्, उपलभ्यमानमिदं पदार्थस्य स्मरणं 'रजतपदार्थस्य' च विवेकप्रहाभावादेवास्त्यभ्रमस्योत्पत्तिः । ज्ञानयोर्विषययोश्च भेदाप्रहाद् भ्रमः सजायते ।

शुक्ती शुकितत्व, रजते च रजतत्व एतदुभयात्मकं ज्ञानं स्वस्वाधिकरणे ययार्थमेव । प्राभाकरा शुक्ती रजतज्ञानम् विवेकाग्रहणनिमित्तमिति भाषन्ते । इदमेव 'अख्याति' रित्यप्याख्यायते । तथा चोक्तं प्रवरणपरिच्छेदायाम्—

“रजतमिति नैकं ज्ञानं किन्तु द्वे एते विज्ञाने । तत्र रजतमिति स्मरणं तस्यानुभवरूपत्वाभावात् प्रामाण्यप्रसङ्गः । इदमिति विज्ञानमनुभवरूपं प्रमाणमिष्यते एव । भ्रान्तिरूपता चात्र रजतज्ञानस्य स्मरणरूपस्यैव ग्रहणव्यवहाराप्रवृत्तकृतया व्यवहारकाले विसवादकत्वादिति ।”

कुमारिलभट्टः मुरारिभिश्च उभावपि न्यायमतं समर्थयत । तौ प्रतिपादयत—शुकितविषयकं ज्ञानं शुकितत्वप्रकारकं, रजतविषयकं ज्ञानञ्च रजतत्वप्रकारकम् । तच्छुकितत्व रजतत्व-लक्षणो धर्मविशेषः समवायसम्बन्धेन शुक्ती रजते चास्ते । यतः तस्य पार्यक्यं न कथमपि सम्भवति । परन्तु शुक्ती रजतत्वं प्रतीतिं वेलायां शुक्ती रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं सम्भवति, तच्चान्यस्मिन्नन्यप्रकारकं ज्ञानम् । शुक्ती रजतत्वज्ञानम् अन्ययारूपेण भिन्नरूपेण सम्भवादिदम् [अन्ययाख्यातिरप्युच्यते । भाट्टभीमासकैरिदमेव ज्ञानं विपरीतख्यातिनाम्नाऽपि व्यपदिश्यते । अकार्यस्य कार्यरूपतया भानाद् इति ।

तत्त्वमीमासा

तत्त्वज्ञानदृशा भीमासकानामस्य दृश्यप्रपञ्चस्य नित्यत्वम् । पर पदार्थव्यवस्थायां प्रभाकर-कुमारिल-मुरारिषु मियो भूयान् मतभेदः । प्राभाकरास्तु द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, परतन्त्रता, शक्ति, सादृश्य, सत्या चेति अष्टौ पदार्था इति स्वीकुर्वन्ति । तत्र द्रव्यगुणकर्मणा स्वरूपं वैशेषिकसदृशमेव । सामान्यस्यास्तित्वं व्यक्तित्वं पृथक्, अपि तु व्यक्तित्वेव तदस्तित्वमिति मन्यन्ते ।

यो हि वैशेषिकाणां समवायः स एव भीमासकानां परतन्त्रता । सेयं जातिव्यक्तयोर्विद्यमानसम्बन्धरूपः । नायं नित्यः, अनित्यपदार्थेष्वपि तस्य सदभावात् । कार्यजनकत्वं हि न केवलं द्रव्यगुणकर्मणाम् । शक्तिसामुत्पादे सत्येव एव कार्यजनकत्वमुत्पद्यते । अतः शक्याल्लयो नूतन एव पदार्थ एभिः कल्पितः । न्यायनये शक्तिः खलु प्रतिवर्त्यताभावरूपा, सादृश्यसत्ये तु गुणान्तर्भूते इति ।

कुमारिलपञ्च एव पदार्था इत्यभ्युपेति । पदार्थस्यैव भावाभावात्मकभेदाद्

द्विविधः । अभावश्च पुनः वैशेषिकवत् चतुष्टयकारकः । भावपदार्था अपि—द्रव्य-
गुण-कर्म-सामान्यभेदेन चतुर्विधाः । वैशेषिकाणां नव एव द्रव्याणि । भाट्ट-
मतेनान्यकारः शब्दश्च द्वावधिकौ संगृहीतौ । नीलं तमश्चलति इत्यत्रान्यकारे नील-
गुणारोपं चलनात्मकर्मारोपञ्चावलम्ब्य तस्य द्रव्यत्वमुपपादितम् । किन्तु प्राभा-
करा वैशेषिकाश्च तमसः प्रकाशाभावत्वं तत्र गुणत्वं कर्मत्वञ्चोपाधिजन्यं न
जातु धास्तविकम् इत्यभ्युपयन्ति । अन्यत्सर्वम् वैशेषिकवद् बोध्यम् । मुरारिमिश्रस्य
पुनः पदार्थकल्पना उभाभ्यामपि भिन्ना । ब्रह्मैव केवलं परमार्थभूत एकः पदार्थः ।
लोकव्यवहारोपपत्त्यर्थमन्यत्पदार्थचतुष्टयम् । धर्मविशेषः, धर्मविशेषः, आधार-
विशेषः, प्रदेशविशेषश्चेति भेदादनुगृहीतम् । तथा चोक्तं न्यायमालायाम् :—

“ब्रह्मैकं व्यवहारे तु धर्मिधर्माधारप्रदेशविशेषाः पञ्च पदार्थाः इति ।”

जगत्

अस्मिन् खलु दृश्ये जगति दृष्टिगोचरीभवन्ति त्रयः पदार्थाः—भोगायतनं,
भोगसाधनानि, भोगविययाश्चेति । तत्र भोगायतनं शरीरं यत्र निवसन्नत्मा
सुखदुःखात्मकं भोगमनुभवति । भोगसाधनानीन्द्रियाणि यैः साधनीभूतैरात्मना
भोगा भुज्यन्ते । भोगविययाश्च यावद्भोग्यपदार्थाः । तदेतत्त्रिविधतत्त्वसंबलितं
जगदिदं नित्यमनन्तञ्च । मीमांसानये जगदुत्पत्तिस्तदात्पन्निकप्रलयश्च पदं न
घत्ते । पदार्था उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च कालमनुसृत्य प्रवाहुरूपेण । उक्तञ्च—

तस्माद्यद् गृह्यते वस्तु येन रूपेण सर्वदा ।=

तत्तयैवाम्युपेतव्यं सामान्यमयवेतरत् ॥ [श्लोकवार्तिके]

मीमांसाकाना कतिपये अणुवादमभ्युपयन्ति । तेषां मतेन कर्मणां
सन्ति फलोन्मुखत्वे, अणुसंयोगोपक्रमक्रमेण सृष्टिरारम्भते । विरते च कर्मफले
विच्छेदप्रसक्तिः एवं अवान्तरपरिवर्तनानि सम्भवन्ति । यद्यपि न्यायवैशेषिका-
न्यामपि परमाणुवादो अङ्गीकृतः तथापि मीमांसाणुवादः किञ्चिदंशतस्तनो
भिद्यते । न्यायदृशा परमाणुवोर्जितसूक्ष्मत्वात् अदृश्या योगिप्रत्यक्षगम्याश्च । मीमां-
सका योगिप्रत्यक्षस्यास्मदादिप्रत्यक्षतो वैलक्षण्यं नाभिमन्यन्ते । तेषां तु अस्मदादि-
प्रत्यक्षगोचराः परमाणवः । उक्तञ्च :—

‘अल्लहन्प्रदिसरद्वितेजो अल्लभासुरपदासंविशेषाद् ।

अल्पकानिह पुनः परमाणून् कल्पयन्ति हि कुमारिलशिष्याः ॥ इति ।

इत्येव जगत्स्वरूपं समासतो मीमांसकानाम् ।

आत्मस्वरूपम्

मीमांसाकानाम् आत्मनः कर्तृत्व भोक्तृत्वञ्च कुमारिलमतेन सोऽप्य-
मात्मा न चैतन्यस्वरूपः किन्तु चैतन्यविशिष्टः । शरीरार्थसम्बन्धेनात्मनि चैतन्य-

मुदेति परं स्वप्नावस्यायां विषयसम्पर्कवैधुर्येण आत्मनश्चैतन्यं प्रच्यवते । तदेव-
मेयां आत्मनश्चैतन्यं जडत्वञ्चेत्युभयधर्मवत्त्वम् । प्राभाकराणां तु आत्मनो न
क्रियावत्त्वम् । कुमारिलनयेन त्वात्मा मानसप्रत्यक्षगम्यः । 'आत्मानमहं जानामि'
इत्यस्मिन् प्रत्यक्षे कर्तुर्निजास्तित्वबोधकत्वम् । आत्मप्रत्ययविषय एव आत्मा ।
एव कुमारिलभट्टस्य आत्मनो ज्ञानकर्तृत्वं तद्विषयत्वञ्चेत्युभयमेवाभिमतम् । परन्तु
प्राभाकराणांमात्मनोऽहंप्रत्ययबोधकत्वम् । 'घटमहं जानामि' इत्यत्र घटप्रत्ययस्य
कर्तृत्वमात्मन्येव । अतः मीमांसकानां प्रतिप्रत्ययमात्मनोऽस्तित्वावबोधो ह्यपरि-
हायः । प्रत्ययश्च चैतन्यनिबन्धनः । चैतन्यस्यात्माधिकरणत्वम् आत्मनोऽधिकरण-
तया चैतन्यस्य, आत्मास्तित्वं दुर्वारमेव ।

मीमांसायाः प्रयोजनम्

मीमांसाशास्त्रस्य प्रधानं प्रयोजनं खलु धर्मविवेचना । धर्मं लिलक्षयिषुभिः
भगवज्जैमिनिपादः सूत्रितम्—'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः [मी० १।१।२]
चोदना हि विधिद्वचनमभिधत्ते । विधिर्हि वेदः । वेदविधेरेव क्रियाप्रवर्तकत्व-
मेवामभिमतम् । तस्माद् वेदविधानमनुसन्धाय यो च कर्मकलापः स एव धर्मपद-
वाच्यः वेदप्रतिपादित एव धर्म इति भावः । वस्तुतरे वेद एव सकलार्थजातं भूतं
भवद् भविष्यञ्चावगमयितुं यथा क्षमस्तथा नान्यत्किञ्चित् । उक्तञ्च—भाष्य-
वृता शबरमुनिना :—

"चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं-
जातीयकर्मणं शक्नोत्यवगमयितुं, नान्यत्किञ्चित् ।"

वस्तुतः विधिप्रतिपादने एव वेदस्य मुख्यतात्पर्यं पर्यवसितमवगम्यते ।
'आम्नायस्य क्रियार्थत्वान्' [मीमा० १।२।१] ।

केयं भावना नाम ? तदासा विधिविहितक्रियाणां लुप्तानेन निश्चय-
सोपलब्धि । मीमांसकानां 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र 'यजेत' इति क्रियापदं भावनो-
त्पादकम् ।

भावना च 'भवितुर्भवनानुकूलः व्यापारविशेषः' [मीमांसा न्यायमाला] ।
विधिवार्षेया क्रियानुष्ठानार्थं प्रेरणोत्पद्यते सैव प्रेरणा मीमांसकानां भावनापद-
वाच्या । घात्वर्थस्य 'फलमात्रत्वाद्, सोऽयं लिङ्ग्यः भावनाऽदार्थः मीमांसकसिद्धान्त-
प्रपञ्चे विशिष्टपदमलङ्करोति ।

१ मीमांसकानां मते फलमेव घात्वर्थं भावना च लिङ्ग्यं । प्रवृत्ति-प्रत्ययौ
गृह्यार्थं वृत्तस्तयो प्रत्ययार्थं प्रदानम् इति ध्युत्पत्तेः, प्रत्ययार्थत्वेनैव भावनाया
प्रधान्य इत्यापि स्यात् नान्यथा एवञ्च भावप्रदानमाख्यातमिति यास्वोक्तिरपि
चारिताम्यमुपयानीति विस्पष्टं पठ्या ।

कर्मणां चातुर्विध्यम्—प्राङ्निदिष्टानां वेदविहितकर्मणाञ्चातुर्विध्यं तं स्वीक्रियते काम्य प्रतिपिद्ध नित्य-नैमित्तिकभेदात् । तत्र काम्य, कामनाविशेषमुद्दिश्य क्रियमाणं कर्म । तद्यथा 'स्वर्गकामो यजेते'ति । प्रतिपिद्धं हि निपिद्धं यथा 'कलञ्जं न भक्षयेन्' । नित्यं तु कर्म सन्ध्यावन्दनादिकम् । नैमित्तिकं विशेषमुद्दिश्य क्रियमाणं हि नैमित्तिकम् । न च फलकाले कर्मणोऽभावात् तस्य फलोत्पादकत्वक्यमित्याशङ्क्यम् । अपूर्वद्वारा तत्सिद्धित्वात् ।

अपूर्वत्व नाम किम् ? अपूर्वत्वञ्च मीमासकानां कर्मजन्य पुण्यापुण्यत्वम्^१ । तस्यैव तादृशफलस्योपजनकत्वम् । यथा चोक्तं भगवता शङ्कराचार्येणापि—'नचाप्यनुत्पाद्य किमपि अपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोति अतः कर्मणा वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वादस्याऽपूर्वं नामास्ति इति तर्कयेत् ।' [शा० भा० ३।२।४०] संपादपूर्वकल्पना मीमासकानां मौलिकं तत्त्वमुद्भाव्यते । इति दिक् ।

मीमासकानामीश्वर

मीमासकाचार्यैरीश्वरस्य कर्मफलप्रदातृत्वमङ्गीकृतम् । नहि जडं सत्कर्म स्वयं फलं दातुं परिवृढमिति । ईश्वर एव कर्मानुगुण्येन फलं ददाति । पूर्वं तेषां यज्ञपतिरेवेश्वरः । ईश्वरार्षेणब्रुह्म्या क्रियमाणं कर्म निश्चयेसाथं प्रकल्पते अतः ईश्वरस्तं न निराकृतः । उक्तञ्च प्राभाकरैः—'एवञ्चानुमानिकत्वमीश्वरस्य निराकृतं, नेश्वरो निराकृतः ।' अत एव न प्रभाकरगुरुभिरौश्वरनिरासं कृतं इति । अतो मीमासका न निरीश्वरवादिनः । श्रुतिप्रमाणवेद्यस्य श्रुतिमूलकस्येश्वरस्यास्तित्वं प्राभाकराणामभिमतम् । परं प्राचीनमीमासकानां नये तु ईश्वरसत्ताऽङ्गीकृता नाऽऽसीदित्यपि स्पष्टं प्रतीयते इति ।

मोक्षः

मीमासकानां मोक्षो हि प्रपञ्चसम्बन्धविलयः । सम्बन्धश्च त्रिविधः, शरीरजः, इन्द्रियजः, भोग्यपदार्थजश्चेति भेदात् । उक्तं हि शास्त्रदीपिकायाम्—'त्रेषां हि प्रपञ्चं पुरुषं बध्नाति—भोगायतनं शरीरम्, भोगसाधनानि इन्द्रियाणि, भोग्यां शब्दादयो विषयाः । भोग इति सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव उच्यते । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्य आत्यन्तिको विलयो मोक्षः ।' [शा० दी० पृ० ३५८] । मोक्षविषये मीमासावेदान्तयोर्भेदः प्रव्यक्तः । मीमासकानां मोक्षप्रपञ्चसम्बन्धविलयः । वेदान्तिनाञ्च पुनः प्रपञ्चविलय एव मोक्षः । उक्तञ्च

१ यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिद्धयति ।

सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा तत् फलमेवोपजायते ॥ [तन्त्रवार्तिके]

शास्त्रदीपिकायाम्—“अविद्याजन्यो हि प्रपञ्च स्वप्नप्रपञ्चवन् प्रबोधनेनैव ब्रह्म विद्यया अविद्याया विलीनायां स्वयमेव विलीयते इति ।” परन्त्वत्र वास्तववादिनो मीमांसका विप्रतिपद्यन्ते । ते मुक्तावस्थायामपि अभिमन्यन्ते प्रपञ्चसत्ताम् अविद्यावस्थायामिवेति । केवल सम्बन्धविलय एव निष्पद्यते इत्येव तयोर्भेदः । प्रभाकरमतेन मोक्ष भट्टमतात्किञ्चिद्भिद्यते । तन्मतेन ‘नियोगसिद्धिरेव मोक्ष’ । कर्तव्यभात्रबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानानां कर्मणा फलमेव मोक्षः । न तु फलकाम्यया क्रियमाणानाम् ।

मीमांसकानां मोक्षावस्थास्वरूपनिरूपणेऽपि भिद्यो भूयान् मतभेदः । गुरु-
मतेन—आत्मज्ञानपुरस्सरविहितकर्मानुष्ठानात् प्रपन्ने सति धर्माधर्मविलये, यो
देहेन्द्रियादिसम्बन्धस्यात्यन्तसमुच्छेदे स एव मोक्षः । भाट्टानां पुनर्मतद्विध्यम् ।
सत्या मुक्तावस्थाया नित्यमुखाभिव्यक्तिर्मोक्ष इत्येक पक्षः । बाह्यपदार्थे सह
सम्बन्धविच्छेदेन, मुक्तावस्थाया बाह्यमुखानुभूतिर्नावश्यकत्वेन साध्यते । सिन्धु
उदिते हि विशुद्धे ह्यात्मस्वरूपे विशुद्धानन्दाविर्भावस्तु दुर्वारः । उक्तञ्च—

‘दुःखात्यन्तसमुच्छेदे सति प्रागात्मवत्तिनः ।

सुखस्य मनसा मुक्तिर्मुक्तिरुक्ता कुमारिलः ॥

स एव एषा मोक्ष इति विवेकः । इत्येव द्वितीय पक्षः । पर पार्थसारथिस्तु
द्वितीयपक्षमेवाभिनन्दति मुक्तात्मनः सुखदुःखयोरत्यन्तसमुच्छेदस्वरूपम् । ‘अशरीर
भाव सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशत’ इति ।

तदेवविषयस्य मोक्षस्य साधनानि कानीति विमृश्यमाने काम्यप्रतिषिद्ध-
कर्मणोर्बन्धनहेतुत्वमुक्तपूर्वम् । केवल नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि हि बन्धनदोषा-
द्विनिर्मुक्तानि । कामनाविशेषेणानुष्ठीयमानानि कर्माणि अवश्यमभावितया फल-
रहितसम्बन्धयन्ते । प्रतिषिद्धैश्चाप्यनुष्ठितं कर्मभिरपि नियतवृत्त्या अशुभफलानि
जन्यन्ते । अत उभे अपि ते मोक्षपरिषन्धिनी । अत एव त्याग्यानि च ममुक्षुभिः ।
तस्मात् काम्यनिषिद्धकर्मण्यो निवृत्तिः, प्रवृत्तिश्च नित्यकर्मसु मोक्षप्रतिपर्ययम्
अवस्थानुष्ठेयतयोत्रेया । मोक्षश्च न कर्ममात्रेण, अपितु ज्ञानसचिविकर्मणैव इति
मीमांसकानाममुपगम इति निष्कर्षः । अत विरोधिवाक्यानामेव वाक्यता-
निष्पादनम्, धर्मविषयस्य विशदोक्तिरपि हि मीमांसाया परम प्रयोजनम् ।
उक्तञ्च इतिवार्तिने —

‘धर्मस्य विषय वस्तु मीमांसाया प्रयोजनम् ।’

सोऽयं मीमांसाप्रतिपाद्यो विशयः सक्षेत्रेणोपन्यस्त अतोऽयं विशेषः प्रतिपत्तिबुद्ध-
हर्त्विभस्तु तत्र-तत्रैव ज्ञात्रे यथाप्रहरणमनुसन्धेयम् । इति दिक् ।

मीमांसा-साहित्यम्

मीमांसादर्शनमिदं एतं स्ताब्द्या पञ्चशतकपूर्वविरचितं विभाव्यते । मीमांसासम्बन्धिसाहित्यञ्च बृहत्तरम् । महामुनिवैद्यापनप्रणीतमस्य भाष्यमिति विशदम् परं तस्याधुनाऽनुपलब्धिं कस्य मानसं न दुनोति । उपवर्षेण भवदासेन चास्य मीमांसासूत्रवृत्तिरारचिता । उभौ महाभागाविमौ एतं स्ताब्द्यात् शतवर्ष-पूर्वमनुमीयेते । ततः शबरस्वामिमहाभागेन मीमांसासूत्रभाष्यं प्रणीतम् एतं स्ते द्विशतके यदधुनाऽपि लभ्यते ।

कुमारिलभट्टः—एतं स्ताब्द्यां विशत्पुत्रपर्यन्तशतकादारभ्य सप्तशतक-पर्यन्ते (६२०-७००) क्वचिन् मीमांसावार्तिकचारं सञ्जातं । स एष भट्टः शबरभाष्यस्य व्याख्यात्मकानां श्लोकवार्तिकतन्त्रवार्तिकानां टीकाकार जन्मना द्रविडदेशमलमकार्षीत् । मीमांसासम्प्रदाये विद्यमानानां भाट्टमुरारिमतानां प्रसरे, भाट्टमतस्यादिप्रवृत्तं कोऽप्येष एव ।

प्रभाकरः—मीमांसासूत्रं न्यः प्रभाकराचार्योऽयं मीमांसासम्प्रदाये गुरुमतस्य सत्यापकः । अयं हि कुमारिलभट्टस्य प्रधान शिष्यः । जननेनैव शबरभाष्यस्य लघ्वी बृहती चेति टीकाद्वयी रचिता । कुमारिलभट्टाद्विसदृशोऽयं पट्टप्रमाणस्थाने पञ्च-प्रमाणस्यैव प्रामाण्यमङ्गीकरोति ।^१

मीमांसातत्त्वज्ञाननिष्कर्षः

तदेव सहजगत्याऽऽलोच्यमाने, समस्तमीमांसातत्त्वज्ञानं निम्नाङ्कितविज्ञान-निष्कृष्टं सम्भवति । यद् वैदिकदर्शनेषु मीमांसादर्शनस्य स्थानं अतिमहत्त्वास्पदम् । वेदा खलु कर्मकाण्ड-ज्ञानकाण्ड-उपासनाकाण्ड-विज्ञानकाण्डभेदेन चतुर्धा विभक्ताः । तत्र कर्मकाण्डस्य सविशेषं तत्त्वार्थं मीमांसनार्थमेव अस्य दर्शनस्य प्रवृत्तिः । अत एव कर्म मीमांसानाम्नापीदमभिलष्यते । अध्वरमीमांसा, धर्ममीमांसा, पूर्वमीमांसा, इत्याद्या अप्यस्यैवापराः सज्ञाः । धर्मनिर्णयं तदनुष्ठानविधिपथप्रदर्शनञ्चास्य प्रयानो विषयः । वैदिककर्मकाण्डप्रयुक्तमन्त्रविशेषाणां विषयमभिलक्ष्य यः सशयः विरोधो वा तन्निरसनमेवास्य प्रमुखप्रयोजनत्वेनोत्थीयते । मीमांसा-मतेन, 'अयातो धर्मजिज्ञासा' इति प्रथमे सूत्रे को नाम धर्म इति जिज्ञासायां 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' अर्थात् विधिवानुष्ठानगुण्येन यः श्रेयस्करः क्रियाकलापः, यत्न-दानं होमादि-लक्षणं स एव धर्मपदवाच्यः । मीमांसकानां शब्दो नित्यः, शब्दार्थसम्बन्धोऽपि नित्यः, शब्दा खलु-च्चारणात्पूर्वमव्यक्ता भवन्ति उच्चारणानन्तरं हि व्यक्ततामुपयन्ति । शब्दस्य नित्यत्वान्न स विकारमश्नुते, ध्वनिरेव विकृतिमुपयाति । न च यदा शब्दः कुरु इत्यादि

१ प्रभाकरसमयः (ख्रिस्त ६५०-७२०) । मण्डनमिश्रसमयः (ख्रिस्त ८००) । शालिकानाथस्य (ख्रिस्त ६९०-७६०) ।

प्रयोगा 'कृष्ट कुह' इति वत् शब्दस्य कृतकत्व विज्ञापयन्ति ततः कथं तस्य नित्यत्व सम्भवतीति वाच्यम् । 'कुह' शब्दस्यात्र ध्वक्तीकरणार्थतात्पर्यकत्वात् । शब्द कुह उच्चारयेति तद्भावः । एतन्मतेन शब्द सज्ञा, अर्थश्च सज्ञी । शब्दो बोधः, अर्थश्च बोध्यः । ध्वन्याहृदवर्णपदवाक्यश्रवणानन्तरं श्रोतुरन्तःकरणे यानि अर्थप्रत्यायकानि ज्ञानमयानि वर्ण-पद-वाक्यानि उदयमासादयन्ति, प्रस्फुरन्ति च तान्येव, प्रस्फुरितामूर्त्तपदार्थं स्फोटशब्देन व्यपदिश्यते । सोऽप्य स्फोटोऽपि नित्य अनादिनिधनश्च । मीमांसकैः वेदानां स्वतः प्रामाण्यम् । स च स्वतः प्रमाणो वेद चतुर्विध-विधि-अर्थवाद-मन्त्र-नामधेयाख्यविभागेषु विभक्तः । तत्र विधि — कर्त्तव्य कर्मनुष्ठानार्थं यद्विधानं स विधिः । यथा—'स्वर्गकामो यजेत' इति । स च द्विविधः नियम-परिसह्या भेदात् । तत्र नियमो यथा एकादशोन्नतानन्तरं द्वादश्या पारणा कुर्यात् । विधिवाक्येषु प्राप्तं प्रमाणान्तरेषु चाऽप्राप्तं सा परिसह्या उच्यते यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या अन्ये जीवाः अभक्ष्या इति गम्यते इत्यत्र 'पञ्चपञ्चनखभक्षण इच्छाशास्त्रोभयान्यामेवाधिगम्यते' ।

तस्य विधेरन्येऽपि चत्वारो भेदाः, उत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगलक्षणाः । तत्र कर्त्तव्याकर्त्तव्यबोधक उत्पत्तिविधिः । यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' केवलमग्नि होत्रविधानमेवावेदयति, न किञ्चिदन्यत् । एव अङ्गकर्मविधायकः विनियोग विधिः । यथा 'दध्ना जुहोति' अन्नदधिहोमोऽग्निहोत्रस्याङ्गभूतः । कलावबोधको विधिरेव अधिकारविधिः । यथा 'स्वर्गकामो यजेत' त्रयाणामपि विधीनां सप्तष्टिर्गमिन् स प्रयोगविधिरुच्यते । 'विहितकार्ये प्ररोचनां निषिद्धकार्ये च निवर्तना', अर्थवादः । सोऽप्यमर्थवादो गुणवादानुवादभूतायवादभेदेन त्रिविधः । तत्र प्रमाणविद्वद्धर्ममात्रक्षणाणो वादो गुणवादः । यथा 'आदित्यो यूष' इत्यत्र गुण धर्मविशिष्टे यूषे आदित्यारोपः । प्रमाणसिद्धार्थानुकथनमात्र अनुवादः । यथा 'वायुर्ज्ञे शेषिष्ठा देवता । वायो क्षिप्रगामिता प्रक्षेपकारिता प्रत्यक्षसिद्धा इति अनुवादमात्रमनुवादः । प्रत्यक्षार्थाविरुद्ध अज्ञाताप्राप्तार्थावबोधक भूतार्थवादः । यथा 'इन्द्रो वज्राय, वज्रमुदयच्छन्' इति यथार्थवचनं महाभारततदियु प्रसिद्धं प्रमाणाविरुद्धं सत् अप्रत्यक्षार्थावबोधकत्वमपि अत्र घटते । एतेषु त्रिविधेषु भूतार्थ-वादस्यैव प्रामाण्यम् । अर्थवादात्मकानां वाक्यानामक्षरोत्पत्त्यर्थस्य न प्राप्ता । एष गुणवादानुवादयोरपि अक्षरार्थं प्रामाण्यं नाहंति । यथार्थत्वाद् भूतार्थवाद एव देवत्व-प्रामाण्यशोडिताटीकते । कर्मकाण्डोपनतवेदायंतत्त्वावर्थावबोधनेन एव मीमांसा दर्शनस्य सार्थकत्वम् । इति ।

१ 'यत्तन्मन्त्र, वाक्यान्तरेषु च न प्राप्यते स विधिः ।'

गर्वे एव विषया भवन्ति यत्र कुर्यात्, त्रियने, कर्त्तव्यं, यजेत, जुहुयादि-स्याद्याः सर्वे एव विषय-कर्त्तव्यकर्मणु प्रवृत्तिं जनयन्ति । इति विधिनिवेशः ।

वेदान्तदर्शनम्

वेदान्तस्य प्रतिपाद्या विषया—निर्माणकाल.—भाष्यकारा—वेदान्त-
निदाना—जात्मनोऽद्वैतत्वम्—ब्रह्मन्स्वरूपम्—केय नामा नाम ?—ईश्वरस्व-
रूपम्—जीवस्वरूपम्—विवर्तवाद—कोऽयमध्याय—वेदान्तस्य प्रधानाचार्या—
अद्वैतवादस्याऽचार्या ।

वेदान्तशास्त्रस्य प्रतिपाद्या विषयाः

अयेदानीं सर्वदर्शनमूढंन्यं वेदान्तदर्शनमुद्दिश्य किञ्चित्प्रस्तूयते । वेदान्त-
शास्त्रमिदं शारीरिकमीमामेत्यपरया समाख्ययागपि प्रयते । तच्चेदं 'अयानो ब्रह्म-
जिज्ञाना' इत्यादि 'अनावृत्तिशब्दानावृत्तिशब्दादि'त्यन्तं भगवता यादरायणेन
महर्षिणा प्रणीतम् । तत्र सर्वेषामपि वेदान्तवाक्यानां साक्षान्परम्परया वा प्रत्यगा-
त्माभिन्नेऽद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयः प्रयमाध्यायेन प्रदर्शितः । तत्रप्रथमे
पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गपुक्तानि वाक्यानि विचारितानि । द्वितीयपादे तु अस्पष्ट-
ब्रह्मलिङ्गपुक्तानि उपास्यब्रह्मविषयाणि । तृतीयपादे स्पष्टब्रह्मपुक्तानि प्रायशो ज्ञेय-
ब्रह्मविषयाणि । एवं पादनयेण तादृशवाक्यविचारं समाप्य चतुर्थपादे तु प्रधानविषय-
त्वेन सन्दिह्यमानानि अव्यक्ताज्ञादिपदानि चिन्तितानि । तथा द्वितीयाध्याये
वेदान्तातामद्वये ब्रह्मणि समन्वये समुपपन्ने, तत्र सम्भावितस्मृतितर्कादिविरोध-
माशङ्क्य तत्परिहारपुरस्तरं तदविरोधः प्रदर्शितः । तत्राद्यपादे साद्रस्ययोग-
काणादादिस्मृतिभिः साद्रत्यादिप्रयुक्तंस्तर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः ।
द्वितीयपादे साख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितम् स्वपक्षस्यापनपरपक्षनिराकरण-
पुरस्तरम् । तृतीये तु महाभूतसृष्ट्यादिश्रुतीनां परस्परविरोधः परिहृतः पूर्वभागेन,
उत्तरभागेन च जीवविषयाणाम् । तृतीयेऽध्याये तु साधननिरूपणम् । तत्र प्रथमपादे
जीवस्य परलोकगमनेन वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीयपूर्वभागेन त्वं पदार्थः शोधितः
उत्तरभागेन च तत्पदार्थः । तृतीये निर्गुणे ब्रह्मणि नानाशास्त्रापठितः पुनरुक्तपदो-
पसंहारः कृतः । प्रसङ्गाच्च सगुणविद्यासु शास्त्रान्तरीयगुणोपसंहारानुपसंहारी
निरूपितौ । चतुर्थपादे च पुनः निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गसाधनानि आश्रम-
यज्ञादीनि, अन्तरङ्गसाधनानि च शमदमनिदिध्यासनादीनि निरूपितानि । चतुर्थ-
ऽध्याये गुणनिर्गुणविद्ययोः फलविशेषनिर्णयः कृतः । तत्र प्रथमे पादे श्रवणाद्यावृत्त्या
निर्गुणं ब्रह्म, उपासनावृत्त्या सगुणं ब्रह्म, साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यालेपलक्षणा
जीवन्मुक्तिरभिहिता । द्वितीये पादे—अभ्यमाणस्योत्क्रान्तिप्रकारश्चिन्तितः ।
तृतीये पादे सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थपादे च पुनः पूर्वभागेन
निर्गुणब्रह्मविदो विदेहर्कवल्पप्राप्तिरुक्ता उत्तरभागन च पुनः सगुणब्रह्मविदो

ब्रह्मलोके स्थितिरक्षता । नूनं वेदान्तशास्त्रमिदं सर्वैतरशास्त्राणां भूद्वन्द्वत्वेन समाद्रियते विद्वद्भिरिति ।

एते चत्वारोऽध्यायाः समन्वयाध्यायः, अविरोधाध्यायः, साधनाध्यायः, फलाध्यायश्चेति नमनाऽपि क्रमेणाम्नायन्ते ।

दर्शनान्तरवदस्यापि उपजीव्या उपनिषद एव । वेदस्य अन्तिमभागनिरूपित्वाद्गुपनिषदामिवास्यापि वेदान्तसज्ञा अन्वर्या । औपनिषदानां चक्षुसा मियो विरोधेनाऽवभासमानानां सिद्धान्तानां विरोधपरिहाराय भगवता वादरायणेन ब्रह्मसूत्रापरनामधेयं दर्शनमिदं प्राणायि । तदेतत् सार्द्धं पञ्चशतैः सूत्रैः प्रणिबद्धं स्वल्पकलेवरात्मकं दर्शनं अखिलवेदान्तसिद्धान्तानामाकरप्रणय इवाद्रियते । भिक्षुणामादरास्पदत्वाद्गुपादेयत्वाच्चेदं शास्त्रम् भिक्षुसूत्रेति सज्ञयाऽपि प्रथितम् । भगवता पाणिनिमुनिना कृते 'पाराशर्यशिलालिम्ब्या भिक्षुनटसूत्रयो ।' [पा० ४।३।११०] अस्मिन् सूत्रे पाराशर्यपदं पाराशरमुत् व्यासमेवाभिधत्ते । तद्वर्चितानि भिक्षुसूत्राणि इति पदं सुतरां ब्रह्मसूत्रमेव निर्दिशति ।

निर्माणकाल

एवमस्य दर्शनस्य निर्माणकालं विक्रमपूर्वषट्शतकपर्यन्तमितं सम्भवति । न च सर्वास्तित्वविज्ञानवादयोरस्मिन्नुपलम्भात् कथं तादृशकालनिर्णयं सुषट् इति वाच्यम् । उक्तसिद्धान्तानां सौगतादपि पूर्वकालिकत्वनिष्पत्तेः ।

भाष्यकारा

भगवतो वादरायणस्यैतत्सूत्रप्रणयने को वा तात्पर्यविषयोभूतो मुख्योऽर्थ इति निर्णेतुं न खलु मुकरम् । शङ्कराचार्यप्रभृतिभिराचार्यैः स्वस्वाभिमतप्रतिपादयिषया, ब्रह्मसूत्राणां योगविभागादिकं विधाय यथार्थं प्रणीतं भाष्यं रतितरामुपक्रान्तम् । तदन्यं रामानुज निम्बार्क-मध्व-वल्लभाचार्यादिभिः स्वस्वसिद्धान्तपराणि भाष्याणि विरचिनानि । तानि चात्र यथाप्रकरणं निरूपितानि । तत्र-तत्रैव ध्यानुसन्धेयानि ।

वेदान्तसिद्धान्ता

वेदान्तशास्त्रं भूम्ना अद्वैतवादप्रतिपादकत्वेनैव गृह्यते । एतद्वादप्रतिपादकं तु श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं गारौरिकं नाम भाष्यम् । अद्वैतमते, ब्रह्मैव वेवलमस्य घराचरप्रपञ्चस्य कारणत्वेनोद्गीयते । आश्रीयते च तदुपोद्गलकत्वेन 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिना भगवतो श्रुतिः । तत्र ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदन्वयदूरीक्रियते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन' इति श्रुतेः । 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापर' इति च । 'इन्द्रो मायाभि'

पुरुषेण ईयते' इत्यादि श्रुतयश्च अद्वैतसिद्धान्तस्पोषोद्बलकत्वेन लवणमन्ते । एषा नये नियमशुद्धबुद्धमुक्त्वात्त्वभाजस्य स्वयंप्रकाशस्य चिद्रूपस्य ब्रह्मण मायाऽविद्याद्युपाधिना कुण्ठनप्रकाशत्वम्, अज्ञस्य च तस्य आकाशादिप्रपञ्चजनकत्वञ्च स्वीकृतम् । न च कथमेतस्य ब्रह्मणोऽस्य प्रपञ्चस्यैतन्निमित्तोपादानोभयकारणत्व सम्भवति । अत्रेतेनस्य जडात्मकस्य जगत्संचेतन्योपादानत्वासम्भवात्, स्वकार्य-व्यापित्वेन च ब्रह्मणो एकदेशिदण्डादिव्यभिक्तकारणत्वस्य दुरूपपादाविति वाच्यम् । मायोपाध्यविच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणस्तदुपपत्ते । माया, अविद्या, अज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ।^१ अविद्योपहिते ब्रह्मणि नामरूपे ससार-स्वरूपे सम्भवत । एकमपि सदब्रह्म कूटस्थनित्य मायया मायाशिववनेकधा विभाव्यते । द्विरूप हि ब्रह्म । एक नाम-रूपविकारभेदोपाधिविशिष्टम् । तद्विपरीतञ्च सर्वोपाधिविचित्रितम् । तदविद्याकृ-नामरूपगुणैर्विशिष्टं सगुणमुच्यते । तं विचित्रितं निरस्तसमस्तोपाधिसम्बन्धञ्च निर्गुणम् । तदेव ब्रह्म पराऽपरनाम्नाप्यभिलष्यते । न च ब्रह्मणश्चेतनत्वात् कारणकार्यरोरभेदेन प्रपञ्चस्य चेतनत्वप्रसङ्गो दुर्वार इति शङ्क्यम् । जडप्रपञ्च प्रति ब्रह्मणश्चेतन्यप्राधान्येन निमित्तत्व स्वाज्ञानप्राधान्येन चोपादानत्वमित्य-ङ्गीकारात् । शक्तिद्वयवत् यथा अयस्कान्तमणिसन्निधानेन जडमपि लौहं चेष्टते तथा चेतन्यसन्निधानेन जडमयमज्ञानं चेष्टते इत्यज्ञानविकार प्रति चेतन्यस्य निमित्तत्वम् । एव जडाकाशादिकार्यं प्रति मायाया साक्षादुपादानत्वेन मायाविनो ब्रह्मणोऽपि पारम्पर्योपचारादुपादानत्वं न विरुध्यते । यद्युच्यते नित्यस्य ब्रह्मणश्चेतन-स्य उपादानत्वे प्रपञ्चस्यापि चेतनत्व नित्यत्वञ्च प्रसज्येत । तत्र, प्रपञ्चस्यास्य ब्रह्मविवर्तत्वात् । विवर्तत्व नाम स्वस्वरूपापरित्यागेन स्वरूपान्तरप्रदर्शकत्वम् । तच्चेह मुतरा घटतेतरामिति न कश्चिद्दोषः ।

यथा रज्ज्वदवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाऽज्ञानस्य रज्जुस्वरूपापरित्यागेन सर्पादि-स्वरूपान्तरप्रदर्शकत्वम्, तथैवेश्वरचैतन्यनिष्ठाज्ञानशक्तेरपि चैतन्यस्वरूपापरि-त्यागेनाऽऽकाशादिवस्वरूपान्तररूपेण प्रदर्शकत्वमुपपन्नम् । एवमाकाशादिप्रपञ्चस्य नित्यत्व न सम्भवति । कुतः ? अज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वेन तज्जन्यप्रपञ्चस्यापि निष्पत्त्वान् । अथ च तत्रैवस्यैव ब्रह्मणो निमित्तोपादानकारणत्वे लूतादृष्टान्तस्तं पुरस्त्रियते—यथा लूता स्वोत्पद्यमानं तत्तुलक्षणकार्यं प्रति स्वचैतन्यप्रधानतया निमित्तं चैतन्यसन्निधानध्यातिरेकिणो जडस्य देहस्य मृतशरीरवत्तन्तुजनकत्वाऽ-सम्भवाच्छरीरस्य साक्षात्तत्त्वादनत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यापि उपादानत्वेनोप-

१ तेषां मायादिष्वपि मियो नाममात्रभेद उदीर्यते नूनस्त्वाल्पीयत्वा-न्तीत तयापि न स वास्तविक तत्त्वाविशेषान् ।

चारात् । एवमीश्वरस्यापि स्वचैतन्यप्रधानतया निमित्तत्वं, स्वोपाधिप्रधानतया चोपादानत्वमित्यवसेयम् ।

तदित्यमेव अद्वैतवादो हि नाम वेदान्तस्य मौलिकः राद्धान्तः । तदुपपत्त्ये आत्मप्रत्ययस्य स्वर्णसिद्धता अपरिहार्या । इदमत्रावधेयम् । प्रपञ्चस्यास्य समस्ता अपि व्यवहारा अनुभवाधीनाः । अनुभूतिश्चात्मसत्तानिबन्धना । आत्मसत्तामन्तरेण तदुपलब्धेः दुरुपपादात् । अनुभूतिप्रक्रियायापामनुभवकर्तुरात्मनः स्वसत्तानुभूते-
रपरिहार्यत्वेन भानाच्च । आह च स्वयमाचार्यः शारौरिके (२।३।४)—“आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात् सिद्ध्यति । न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति, अगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वल्पम् । न हि अग्नेरी-
ष्यमग्निना निराक्रियते ।” इति । किञ्चेतरत्रापि आचार्यं. अमुञ्चेवार्यं समर्थयति भङ्गघन्तरेण तद्यथा—“सर्वो हि आत्मास्ति त्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नगत्मत्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् ।” इति । [ब्रह्मसूत्र भा० १।१।१] वस्तुत एषा नये आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं ज्ञातृरूपत्वञ्चेत्येतदुभयमपि अभिमतम् । अन्यथा यथमिष चधिरतां गतस्य, स्वप्नेषु श्रुतपूर्वज्ञानश्रवणं, अथवा उद्धृतचक्षुषो वा दृष्टपूर्वरूपदर्शनमुपपद्यते । तथाहि प्राह आचार्य एतेरेयभाष्ये—
“द्वे दृष्टी, चक्षुषोऽनित्या दृष्टिर्नित्या चात्मनः । . . . आत्मदृष्टघादीना नित्यत्वं प्रसिद्धमेव लोके । वदति हि उद्धृतचक्षुः स्वप्नेऽथ मया भ्राता दृष्ट इति ।”

आत्मनोऽद्वैतरत्वम्

तत्त्वतः पर्यालोच्यमाने जगति स्फुटं प्रतीयते यत् सर्वो हि विद्ययावभासः ज्ञानूतेवेति तत्त्वद्वयनिबन्धनः । ज्ञाता ह्येवमा ज्ञेयश्च विषयभूतः पदार्थसमूहः प्रपञ्चाद्यः । वास्तववादिना नये ज्ञातृज्ञेयमेतदुभयं स्वतन्त्रसत्तायम् । वेदान्तिनाञ्च तयोरेक्यमेवाग्र्यं वा । प्रपञ्चस्य सत्ता तु तेषा बेचलं व्यावहारिकी, न ज्ञातु पारमाथिकी । एतत्तथैव ध्यवहारेऽवभासमानं जगत् न चैतन्यव्यतिरेकेण स्मिर्ति-
विययतामश्नुते । तत्तत्सत्तात्वात्त्याज्जगतः । तत्सत्तयैवेवं स्मिर्तिमाश्रम्यते इत्यर्थः, उच्यते—“चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि विल जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रतीयमानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते” ‘नहि अस्मन्नोऽन्यत् . . . तत्प्रविभक्तदेशकालं भूतं भवन् भविष्यद्वा वस्तु विद्यते ।’ (गारी० भाष्यम्) । यदा नामरूपे व्याप्तिर्येते, तदा नाम-
रूपे धाम्मस्वरूपापरित्यागेनैव ब्रह्मणाऽप्रविभक्तदेशकालेन सर्वाणि अस्मन्मातु स्याद्विद्येते इति । तस्मान् विषयविविधिनोर्भेदो व्यावहारिक एव न पारमाथिक इति । सर्वं होतुं अथभागमात्रं जगत् बेचलं घायावस्थित-देशकालचरणावैविध्य-
विशोऽहम् न सानु घान्तिरिम् । चार्थसत्ताया हि चारणासत्ताया अनुभूतत्वं सर्व-

वादिप्रतिवादिस्मृतम् । नहि कार्यस्यो घटः कारणभूता मृत्तिका मन्तरेण क्षणमपि स्यात् प्रभुः । आह चाचार्यस्तंतिरोपे भाष्ये—“विषयाकारेण परिणामिन्या बृद्धेर्षे शब्दाद्याकारावभासा त आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एवात्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते ।” (तंति० भा० २।१) ।

यथा भूतभवद्भविव्यदाद्युपाध्यवच्छिन्नस्यापि कालस्यैव, प्राचीप्रतीच्याद्युपध्यवच्छिन्नाया दिशो वा ऐकान्त्यं सर्वदा अव्याहृतम् न तर्कशतेनापि निराकर्तुं मुशकम् । तयैवात्स्य दृश्यप्रपञ्चस्यानेकभेदभिन्नस्य सत्तास्वीकारेऽपि न कश्चिदात्मन ऐक्यमद्वैतत्वं वापह्नोतुं सुकरमिति आन्माद्वैतत्वं सूपपत्रमेवेति तेषामाशयः । तथा च कठोपनिषदि—

‘यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमान्नोति य इह नानेव पश्यति ।’ [२।१।२०]

ब्रह्मस्वरूपम्

तदेतमुक्तदिशा निर्दिश्यमानः आत्मैव निर्विकल्पक, निरुपाधि, निर्विकारसत्ताक, ब्रह्मपदेनोच्यते तेषा नये । तच्च ब्रह्म निर्गुणसगुणरूपेण द्विविधमिति प्रागबोचाम । तादृशब्रह्मस्वरूपं लिलक्षयिषु, स्वरुमाचार्यः स्वरूपलक्षणं, तदस्यलक्षणञ्चेति लक्षणद्वयं तनुते । ‘स्वरूपं सद् व्यावर्त्तक’ इति स्वरूपलक्षणम् । ‘कदाचित्कत्वे सति व्यावर्त्तकञ्च’ इति च तदस्यलक्षणम् । तद्यथा ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ [तंति० २।१।१] एवं ‘विज्ञानमानन्द ब्रह्म’ [बृह० अ० ३।१।२८] इति ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम्, ‘जगदुत्पत्तिस्थितिरुपकारणं ब्रह्म’ इति तदस्यलक्षणम् । अविद्योपाध्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मण एव जगदुत्पत्त्यादिकारणत्वं सम्भवति न खलु विशुद्धस्येतत्तदस्यलक्षणम् । यत्रेदमुदाहृतं भवति । यत् :—

कश्चिद्ब्राह्मणः, कस्यचित्क्षत्रियनरेशस्याभिनयमुन्नाटयन् रगमञ्चे-
ज्वतीर्णं । यत्र स रिपुदलं विजित्य विजयवैजयन्तीमुद्बुनोति, प्रजानुरञ्जना-
दिकञ्च बहूश आरचयति । किमेतावता, स्वरूपनिर्णयवेलायामात्मान क्षत्रिय-
मवगमयति ? नन्द । नाटकावसाने सत्येन स स्वकीय ब्राह्मणस्वरूप धारयति ।
अभिनयवेलायां तस्य क्षत्रियनरेशाभिनिवेशस्तत्तदस्यलक्षणमावेदयति, ब्राह्मण-
स्वरुपावेदनञ्च स्वरूपलक्षणमिति । तयैव ब्रह्मणो विषयेऽप्यत्रानुसन्धेयम् ।
न च ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमनन्तमिति विशेषणानि प्रतीयन्ते एकविभक्तिक्त्वान् ।
तच्चान न संगच्छने कुत्र ? उच्यते समानजातीयेषु अनेकद्रव्येषु अनेकानि
विशेषणानि फलाप्रायकानि भवन्ति । महोक्स्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः तानि

समुपपद्यन्ते, इति वाच्यम् । लक्षणार्थप्रधानानि हि विशेषणानामानि न विशेषण-
पराणि । सम्भवति च लक्षणाविशेषणयोश्च भूयान् भेदः । विशेषणानि तु
समानजातीयेभ्य एव विशेष्ये नियतंयन्ति । लक्षणानि पुनः सर्वेभ्य एव
पदार्थान्तरेभ्य इति । उक्तञ्च तैत्तिरीयभाष्ये [२।१] आचार्येण—

‘समानजातीयेभ्य एव नियतंयन्ति विशेषणानि विशेष्यस्य ।

लक्षणन्तु सर्वत एव यथाऽवकाशप्रदातु आकाशमिति ।’

अतः ‘सत्यं ज्ञानमनन्तम्’ इत्येतद् ब्रह्मणो लक्षणम् न विशेषणम् । तत्र
‘यद्रूपेण यत्त्रिदिवत् तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यम्’, ‘ज्ञानं चिदात्मकं’, ‘यदि
न कुतश्चित्प्रविभज्यते तदनन्तं’ इति । अतः सच्चिदानन्दस्वरूपमित्येव ब्रह्म-
लक्षणं तत्स्वरूपञ्चेति चतुरस्रम् ।

तदुक्तलक्षणं ब्रह्म यदा मायोपाध्यवच्छिन्नं तदा सगुणं ब्रह्म, अपरं ब्रह्म,
ईश्वरो वेत्यादि पदव्यं पदिश्यते । तदेव सगुणं ब्रह्म अस्य प्रपञ्चस्योत्पत्तिस्थिति-
लयकारणत्वेनोच्यते शाङ्करैः ।

शाङ्करनयनं ब्रह्मणः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वम् । परं रामानु-
जीयनये, स्वीकृते सत्यपि सजातीयविजातीयभेदवैधुर्षे ब्रह्मणः स्वगतभेदशून्यत्व-
नास्त्येव चिदचिद्विशिष्टे ब्रह्मणि चिदशस्याचिदशान्तरा भिन्नत्वात् । अतएव
एतद्वैधुर्षेण विरोधितत्त्वसद्भावादेव रामानुजीयदर्शने ब्रह्मणः स्वगतभेदसम्पन्न-
त्वमङ्गीकृतमवगम्यते ।

केयं मायेति

वस्तुतः अद्वैतवादसिद्धान्तोऽयमतीव जटिलः । जाटिल्यञ्चास्य भूयतां
मायामवष्टभ्य वरोवर्ति । माया एव तत्त्वतोऽस्य वादस्याधारमिति । मायाहपाव-
बोधनन्तरेणाद्वैतवादः बुद्धिविषयीकसुंमतीव दुष्करः । मायाशब्दोऽपि यद्यपि न
शाङ्कुरोपमः । ततः प्रागपि तदुपलब्धे । ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’, ‘मा मर्त्यस्य
मायिनः’ इत्यादि श्रुतिषु । तथाऽपि मायास्वरूपन्तु नूनं तदुपगतमेवेति निविशङ्कम् ।
मायाशब्दः वैदिकसाहित्ये प्रकृतवचनः । “मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् मायि-
नन्तु महेश्वर” इति वचनात् । परन्तु शाङ्करनये, माया नाम सदसद्विलक्षणा का-
प्यनिबन्धनीया ब्रह्मणः शक्तिः । सदसदुभयभिन्नस्य वस्तुनोऽनिबन्धनीयत्वमिति
शास्त्रोपा परिभाषा । माया तु सत्-शब्देन प्रतिपादयितुमनर्हा, ब्रह्मावबोधेन
तद्व्याप्याः सदस्तुनद्वयत्रिकालावाप्यत्वात् । सा च ब्रह्मज्ञानेन व्याप्यते । असत्यदे-
नाऽपि सा न शक्या व्यपदेष्टुम् । असद्वस्तुनः प्रतीतेरभावात् । सत्त्वेन व्याप्यते, अत-
श्चेन्न प्रतीयते इति । मायायां तु सत्-शब्दविधवायाप्रतीत्योः सदभावात् सा अनिब-

चनीयपदेनैव परिभाषितुं शक्यते । शङ्करनये मायाऽविद्याशब्दौ हि समानार्थकौ । मायोपहितं ब्रह्म जगद् व्यापारे प्रवर्तते, न तद्विरहितम् । अविद्या हि ब्रह्मण बीज-शक्तिरूपा, तामवष्टम्भीकृत्यैव प्रपञ्चं प्रवर्तते । उक्तं हि शारीरिकभाष्ये—

“अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया माया-मयी महामुक्ति, यस्या स्वरूपप्रतिबोधरहिता शेरते ससारिणो जीवा ।”

[शा भा १।४।३] ।

यथा सूर्योदयकाले तम स्थितिरसम्भवा तथैव ज्ञानोदयकाले मायास्थिति । यथाऽन्धकारं सूर्यासहिष्णु तथैव मायाऽपि न ज्ञानोदय सहते । उक्तञ्च —

सेय भ्रान्तिनिरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।

सहते न विचार सा तमो यद्वद्दिवाकरम् ॥ [नैष्कर्म्यं सि० २।६६]

अत वेदान्तिना सा माया न सद्रूपा नाप्यसद्रूपा नाप्युभयरूपा । सा न भिन्ना, नाप्यभिन्ना, नापि च भिन्नाभिन्नोभयरूपा । न चाङ्गसहिता, न बाङ्ग-रहिता, नाप्युभयात्मिका । सा निरतिशयविलक्षणा, अदभुता, अनिर्वचनीया चेति सूत्रमेव । उक्तञ्च —

सत्यप्यसत्यप्युभयात्मिका नो

भिन्नाऽप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।

साङ्गाऽप्यनङ्गाऽप्युभयात्मिका नो,

मायाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥ (प्रबोधसुभाकरे ८५-१०९) ।

सेयमव्यक्ता, अनिर्वचनीया, मायारया ब्रह्मशक्तिरेव निखिल जगत् प्रसृते । तदुक्तं विवेकचूडामणौ ११०तमे श्लोके—

“अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्तिरनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका या ।

कार्यानुमेया मुधिर्यैव माया यथा जगत्सर्वमिदं प्रसृयते ॥” इति दिक् ।

ईश्वरस्वरूपम्

शाङ्करनये निविशेष ब्रह्म मायोपाध्यवच्छिन्नं सद्यदा सविशेषब्रह्मत्वमुपैति तदा स ईश्वर उच्यते । अविद्योपाध्यवच्छिन्नं हि ब्रह्मैव ईश्वरपदभागभवतीत्यर्थं । एष एवेश्वरो जगत् सृष्टि स्थिति-लय-कारणत्वेनावधार्यते । स च सृष्टिव्यापार ईश्वरस्य लीलाविलासमात्र । न किञ्चिद्विशेषप्रयोजनक । स एव जगतो निमित्त-कारण, स एव चोपादानकारणम् । न चंकिस्मिन् ब्रह्मणि निमित्तोपादानोभयकारणत्वं कथं घटते इत्याशङ्कनीयम् । चेतन्यपक्षालम्बनेन हि ब्रह्मणि जगतो निमित्त-कारणत्व, मायोपाधिकपक्षालम्बनेन तस्मिन् उपादाकारणत्वञ्चेति प्राङ्निदिष्ट-दिशा सुतरा सुघटम् । यथैकेन मूर्त्तिपण्डज्ज्ञानेन सर्वे मृग्मया पदार्था ज्ञाता

भवन्ति तथैवंकस्मिन् ब्रह्मणि विज्ञाते सर्वं ज्ञातम्भवति । (छान्दो० ६।१।२)
मुष्टकोपनिषदि च योनिपदेन ब्रह्मणोऽभिधानात्—“कर्त्तारमीश पुरुष ब्रह्म योनिम्”
इति ब्रह्मण एव उपादानकारणत्वमपि जगत प्रतिपद्यते । न च सुखदुःखात्मकस्या-
चेतनजगत कारणत्व चैतन्यमये आनन्दात्मके ब्रह्मणि कथं सङ्गच्छते ? ब्रह्मो-
पादानकेन जगताऽपि चैतन्यमयेनानन्दमयेन च भवितव्यमिति वाच्यम् । अचैतन्याद्
गोमयपिण्डाच्चेतनवृश्चिकोत्पत्तिवत्तदुत्पत्ते । मायया चैतनात्तज्जडोत्पत्तिरपि
नाऽसम्भवेति दिक् ।

जीवस्वरूपम्

अद्वैतवादिना नयेन अन्त करणावच्छिन्न चैतन्यं हि जीव । तथा हि
शाङ्करभाष्यम्—‘अस्ति आत्मा जीवारयः शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मफल
सम्बन्धी (२।३।१७) ।’ तत्त्वतो ब्रह्मैवोपाधिसम्पर्काज्जुषते जीवभावम् । यदा खलु
ब्रह्म विम्बाकारेण भासते तदा ईश्वर इत्युच्यते । यदा स प्रतिबिम्बेनाच्छादितः
तदा जीव इति सत्ता लभते । यथा आकाशस्थित सूर्यविम्ब जले निपतति
तदन्यत्र सक्रमित प्रतिबिम्बता भजते । एषु विम्बप्रतिबिम्बेषु भेद पार्थक्य वा
सर्वानुभविकम् तथैव जीवेश्वरयोरपि सुतरा पार्थक्य स्तूपनम् । एष एव भेदो
जीवेश्वरयो स्वरूपेऽपि बहुश प्रपञ्चितः ।

विवर्तवाद

अधेदानीं विवर्तवादविषये किञ्चिद्विच विविच्यते तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थम् ।
जगदिदं मायाजन्यं ब्रह्मणश्च विवर्तस्वरूपम् । विवर्तो हि नाम कार्यानिर्वचनीय-
वादस्य पारिभाषिकी सत्ता । उपादानस्य समानधर्मी अन्यथाभाव परिणामः ।
उपादानाद्विलक्षणोऽन्यथाभावश्च विवर्तः । उक्तञ्च अप्ययदीक्षितमहाभागेन—

‘कारणसलक्षणोऽन्यथाभाव परिमाण, तद्विलक्षणो विवर्तः इति ।’

(सिद्धान्तलेशे प्रथमपरिच्छेदः) ।

अयमादाय—यथास्वरूपेणावस्थितस्य वस्तुनोऽन्यथाभावो द्विधा भवति ।
परिणामभावो, विवर्तभावश्चेति । तत्र वस्तुनो यथार्थस्वरूप परित्यज्य स्वरूप-
न्तरप्राप्ति परिणामः । यथा दुग्ध स्वस्वरूप परित्यज्य दधिरूपेण परिणमते ।
विवर्तभावस्तु पुन स्वस्वरूपमपरित्यज्य स्वरूपान्तरेण मिथ्या प्रतीतिर्नाम ।
यथा रज्जु स्वरूपमपरित्यज्यापि सर्पाकारेण मिथ्यारूपेण प्रतिभासते । वेदान्तिभि-
रिदं प्रपञ्चनानस्य ब्रह्मणि परिणामभावो न स्वीक्रियते दुग्धादिवद् ब्रह्मणो विवर्त-
रित्प्रसङ्गादनित्यत्वदोषापत्तेरच । विवर्तभावे तु नाय दोषः । प्रपञ्चनानस्य

[ब्रह्मणि मिथ्यात्वेन विकारित्वाभावात् । विवर्तनवादमेव तेऽभिनन्दन्ति । उक्तञ्च वेदान्तसारे :—

“सतत्त्वतोऽन्यथाप्रया विकार इत्युदीरितः ।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रया विवर्त इत्युदीरितः ॥”^१ इति ।

तदेवं तात्त्विकं परिवर्तनं विकारः । अतात्त्विकं परिवर्तनं विवर्त इत्येव निष्कृष्टोऽर्थोऽवसेयः ।

कोऽयमध्यासः ?

ननु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तानन्दस्वभावं हि ब्रह्म दुःखनिर्लेपमस्मिन् संसार-प्रपञ्चे किमिति निपतति इति प्रश्नः समुज्जृम्भते, वदान्तिनः समादधति—अविद्या-विजृम्भिताध्यासवशादिति । अध्यासो हि नाम अतस्मिन् तद्बुद्धिः । तत्पदार्थे अतत्पदार्थस्यारोप इत्यर्थः । सोऽयमध्यासः^२ अध्यारोपपदेनापि व्यपदिश्यते । वस्तुनि अवस्वारोप अध्यारोपः । न च जगति द्विविधावेव पदार्थो अनुभूयमानावबलोक्येते विषय-विषयी चेति । तत्र युष्मत्प्रत्ययो विषयत्वेनास्मत्प्रत्ययश्च विषयित्वेन गोचरोक्रियते । तत्र प्रत्यक्षगोचरे विषय विषयान्तरारोपोऽध्यासे घटते । विषयिणि अस्मत्प्रत्ययगोचरे आत्मनि स न सङ्गच्छते, इत्याशङ्क्यम् । सत्यपि विषयित्वे आत्मन अस्मत्प्रत्ययस्य विषयीभूतत्वात्तस्य विषयत्वमपि न दुरूपपादम् । पुरोऽवस्थितविषयव्यतिरेकेणापि अप्रत्यक्षे आकाशे, तलमलिनत्वाद्यारोपः क्रियमाणोऽवलोक्यत एव । इति न कोऽपि दोषः ।

स पुनरध्यास अनादिरनन्तश्च । आहुश्चाचार्यपादाः—

“एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यास-मिथ्याप्रत्ययरूप-कर्तृत्वभोक्तृत्व-प्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः ।” इति ।

तदेतन्निवारणार्थमध्यात्मविद्योपदेश एव वेदान्तशास्त्रस्य प्रधानोद्देश्यम् । शङ्करपरवर्तिनो ह्याचार्या नव्यवेदान्तिपदेन सिद्ध्यन्ते । तेषा मतान्यपि दिदृमात्रदिशाऽत्र विचार्यन्ते । नव्यवेदान्तिभिः वेदान्त-सिद्धान्ताः कयापि विशिष्ट-विधया व्याख्याताः विभाव्यन्ते । परमविदुषा अप्पयदीक्षितेन एषा सद्ग्रहः

१. इदमत्र प्रतिपत्तव्यम्—यथा मुखमेकमनेकेषु मणिदपंगादिषु शद्भूतेषु विवर्तमान तच्छायापत्त्या विभिन्नवर्णपरिणामतया चकास्ति, न तत्र तत्त्वतो विभिन्नवर्णरमाणुसवलितानि मुखानि भवन्ति । तदेते वर्णपरिणामविवर्ता-उच्यन्ते ।

२ स्वच्छवले स्फटिकमणौ, लाक्षारसावमेकतिरस्कृतधवलमिनि, लाक्षारमणुणारोपेण अरण्ये स्फटिकमणिरिति यदवभासने सोऽयमध्यासो नामेति विवेकः ।

'सिद्धान्तलेशसंग्रहे' कृत । अविद्यामाययो पार्थक्यम्, जीवेश्वरयो स्वरूप, जगत उपादानकारणत्वमित्यादि विषयानवलम्ब्य नव्यवेदान्तिभिर्बोधयाम्या युक्तय समुद्भाविता । भगवता शङ्कराचार्येण ब्रह्मणो जगदुपादानकारणत्व प्रत्ययादि । सक्षेपशारीर्यकारेण विशुद्धब्रह्मण एवोपादानकारणत्व, विवरणकारणत्वेन च माया शबलित ब्रह्मैव जगदुपादानकारणमित्युपपादितम् । तत्त्वनिर्णयकारणते ब्रह्म माया चेतदुभयम्, सिद्धान्तमुक्तावलोकारणते केवल मायाशक्तिरेव तदुपादानकारणत्वेनो-
नीता, पञ्चदशीमतानुसारेण माया खलु शुद्धशक्तिमयी, अविद्या च रजस्तमो
बहुला । मायास्वरूपविषये मतानि वेभिद्यन्ते । यथा खलु मृत्तिकाया इलक्षणता
घटोत्पत्तिप्रति द्वारकारणतामभिनन्दति, तथैव शुद्धब्रह्मण उपादानत्वेऽनूते
माया द्वारकरणतामिति । पर वाचस्पतिमिथास्तु जीवाश्रितमायया विषयीकृत
ब्रह्मैव प्रपञ्चरूपेण परिणत भवतीति स्वीकुर्वन्ति । अतोऽस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मैवो
पादानकारण माया तु सहकारिकारणम् । उक्तञ्च कल्पतरौ—

स्वशक्त्या नटवद् ब्रह्म कारण शङ्करोऽब्रवीत् ।

जीवभ्रान्तिनिमित्त तत् वभाये भामतोपति ॥

अज्ञात नटवद् ब्रह्म कारण शङ्करोऽब्रवीत् ।

जीवाज्ञान जगद्बीज जगौ वाचस्पतिस्तथा ॥ इति ।

जीवेश्वरयो स्वरूप हि चैतन्यस्य प्रधानविषयतामालम्बते । तत्र विशेषत
आभासवाद, प्रतिबिम्बवाद, अवच्छेदवाद, जीवैक्यवाद आद्या प्रधानवादा
थहृश प्रस्फुरन्ति । तत्र वाचस्पतिमिथास्तु अवच्छेदवादमेवाभिनन्दन्ति । तेषा
नयेन एकमेव चैतन्य अज्ञानाश्रयेण, विषयभेदेन च द्विविध अज्ञानविषयीभूतचैतन्य
मय ईश्वर, अज्ञानाश्रयभूतश्चैतन्यमयश्च जीव । अथ अन्तःकरणावच्छिन्नो जीव,
अविद्यावच्छिन्नश्चैतन्यमय ईश्वर । इति विवेकः ।

तदिदमद्वैतवादस्य संग्रहेण विवेचनम् । एतदनुशीलन हि भगवत शङ्क-
राचार्यस्य प्रखरतरुपाटवम्, अलौकिकीं प्रदीप्तप्रतिभां, प्रकाण्ड पाण्डित्य, तत्त्वपार-
दर्शिनो प्रज्ञाञ्च परिचाययति । विश्वप्रहेलिकामवयुबोधयिषो शङ्करोपस्य
अद्वैतवेदान्तस्य गुणमारोडु न ऋश्चिदयो वाद समुत्सहते । नूनमद्वैतसिद्धान्तोऽय
वश्यवाच सम्पग्नानरदमे आचार्यस्य गौरवगरिष्ण परां कोटिमाटीवमानो
विशेषां हृदयपटले थदाङ्कितो घटमूल सञ्जातः ।

तथा धेय प्रतिष्ठा भणिति —

तावद् गर्जन्ति शारत्राणि जम्बुवा विपिने यथा ।

म गर्जति महाशक्तिर्पावटेशान्तवेश्वरी ॥

शरपल्लवतिप्रसङ्गेन ।

वेदान्तशास्त्रस्य प्रधानाचार्याः

वेदान्तसिद्धान्ता न खलु ऐदम्प्रायम्येन भगवता वादरायणेनैवोपनान्ता अपितु तदरिक्ता अन्येऽपि तत्प्रावकालीना बहव आचार्या एतत्सिद्धान्तप्रतिपादका जासन्निति वादरायणोयसूत्रैरेवावसोयते । बहुत्र सूत्रेषु तत्तन्नामधेयस्मरणात् । तद्यथा—

आत्रेय.—‘स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय’ [ब्र० सू० ३।३।५५] इत्यस्मिन् सूत्रे यज्ञाङ्गाश्रितोपासना, यजमानद्वारा ऋत्विग्द्वारा च सम्पद्यते । तत्फलविषये सन्देह, यजमानस्तत्फल लभते ऋत्विग्वेति । आत्रेयमतेन तत्त्वर्मफल यजमान एव लभते न ऋत्विगिति निर्णय ।

आश्रमरथ्य —एतन्नामनिर्देश केवल ‘अभिव्यक्तेरित्यादमरथ्य’ [ब्र० सू० १।१।२९] इत्यस्मिन् सूत्रे उपलभ्यते । अस्य नयेन विज्ञानात्मपरमात्मनो भेदाभेदसम्बन्ध । इमे भेदाभेदवादिनः । श्रुतिप्रकाशिकाया कर्तुं सुदर्शनाचार्यनयेनास्यैव नयः पूर्वकालवर्तिना यादवप्रकाशेन समर्थित । सर्वव्यापकोऽपि सन् परमेश्वर ऋचिदुपनिषत्सु प्रदेशमात्रिकत्वेनोपवर्णित । एयामुपपत्तिरत्र यदनन्तोऽपि परेशभवनानामनुग्रहायैकेदशित्वेनाविर्भवति । कात्स्न्येन तदुपलब्ध्यनुपपत्ते, हृदयादि-प्रदेशमात्रे उपलब्धत्वादेव स प्रदेशमात्र इत्युच्यते ।

श्रीडुलोमि.—त्रिषु सूत्रेषु एतन्नामनिर्देश उपलभ्यते वेदान्ते ‘आत्विज्यमित्यौडुलोमि... [३।४।४५] । इत्यादिषु । एया भिन्नावस्याकारणको हि भेदाभेद । ससृत्यवस्याया हि जीवब्रह्मणो भेद । मुक्तावस्यायान्तु तयोर्भेद एव । एतन्मतञ्च वाचस्पतिमहाभागैरपि भामत्या सम्यगुपपादितम् ।

कार्णाजिनि.—“चरणादितिचेत्रोपलक्षणार्थेति कार्णाजिनि” [ब्र० सू० ३।१।९] इत्यस्मिन् सूत्रे एया नाम स्मृतमेकवार किन्तु भीमासायामनेकवारमित्येतेषा प्रसिद्धिमात्यापयति ।

काशकृत्स्न.—अथमपर आचार्यं । ‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्न’ [ब्र० सू० १।४।२२] इत्यस्मिन् सूत्रे ह्यस्य नामनिर्देश । अस्य नयेन परमेश्वर एव जीवरूपेणास्मिन् ससारेऽवस्थित । तदाह शङ्कर—“काशकृत्स्नस्याचार्यस्य आविष्कृत परमेश्वरो जीवो नान्य’ इति मतम् ।” शङ्करनयेनाऽपि चतत् श्रुतिसम्मतम् मतम् ।

जैमिनि.—भीमासाशास्त्रप्रणेतुरस्य आचार्यस्य नामस्मरण वेदान्ते बहुशकृतमवलोक्यते । आचार्योऽसौ वादरायणस्य प्रधान शिष्य । इत्यादि । एवं शङ्करोत्तरकालीना अपि वेदान्तसिद्धान्तप्रतिपादका बहवो विद्वान्सोऽभवन् । तद्यथा—

मण्डनमिश्र.—शङ्कराचार्यसमकालीन अद्वैतप्रतिपादक मीमांसक-
मूर्द्धन्य । अस्य प्रसिद्धो ग्रन्थ 'स्फोटसिद्धि'नाम । अन्यश्च 'ब्रह्मसिद्धि'नाम
शङ्करपाणिनिकृतटीकासञ्चलित ।

श्रीशङ्कराचार्यस्य शिष्येण सुरेश्वराचार्येण, तैत्तिरीयबृहदारण्यकभाष्ये च
वार्तिकमारचय्य वार्तिककार इत्युपाधिरुपालम्भित । तदप्यस्य शिष्येण पद्मपाटा-
चार्येण ब्रह्मसूत्रस्य चतुःसुत्रीमधिकृत्य पञ्चपादिका नाम्नी पाण्डित्यपूर्णा प्रामा-
णिकी टीका रचिता । तदुपरि च प्रकाशाद्यतिमहाभागेन विवरणाया व्याख्या
व्यलेखि । सुरेश्वराचार्यस्य शिष्यप्रवरेण सर्वज्ञात्ममुनिना, ब्रह्मसूत्राणां सक्षेपशा-
रोरिकाख्या पद्यात्मिका व्याख्या च रचिता । नवमशतकसम्भवेन वाचस्पतिमिश्र-
महाभागेन शङ्करभाष्ये भामती नाम्नी भव्या प्रामाणिकी च टीका आटीकित ।
यया सर्वतः प्राक् सर्वोत्कर्षतया ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य गूढतमरहस्यमुद्घाटित विभाव्यते ।
द्वादशशतकसम्भवेन श्रीहर्षमहाकविना विरचित खण्डनखण्डलाद्याख्यो ग्रन्थ
पाण्डित्यस्य निकषप्रावभूतोऽद्यापि विलसति । त्रयोदशशतकजातेन चित्सुखाचा-
र्येण सत्त्वदीपिकाख्या व्याख्याऽपि शैलरीभूता प्रख्यायते । चतुर्दशशतकलब्धजनुषो
विद्यारण्यस्यामिनः पञ्चदशो वेदान्तप्रपञ्चे निरतिशयर्यातिमुपालम्भत । परम-
सूरिणा आनन्दगिरिणा शङ्करभाष्यस्य व्याख्यामालिख्य महद्गुणकृतं वेदान्ततत्त्व-
मधिजिज्ञासूनाम् । मधुसूदनसरस्वतीमहाभागेन अद्वैततत्त्वरहस्योद्घाटनकरी
अद्वैतसिद्धिनाम्ना प्रसिद्धा टीका विरच्य वेदान्तकेसरित्वमुपालम्भि । सप्तदशशत-
कोपरतजन्मना विदुषा अर्पयदीक्षितेन कल्पतरुपरिमलमालिख्य भामतीनिगूढार्थं
प्रकाशित । इत्थं वेदान्तसाहित्यमतीव बृहत्कलेवर सम्पन्नम् ।

अद्वैतवादस्याऽऽचार्या

श्रीगौडपादाचार्यः—अद्वैतवादस्य प्रथम प्रवर्तक धीगौडपादाचार्य ।
माण्डूक्यकारिकाऽस्य मौलिको ग्रन्थ । 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्ये'ति अस्य वादस्य
प्रधानो राट्टान्तः । गौडपादाचार्यस्य समय एऽस्तपूर्वं ६०० मितः ।

श्रीशङ्कराचार्यः—श्रीशिवगुप्तमुत्तैत्तिरीयशाखाध्यायी, स्वजन्मना माला-
वारप्रान्ते केरलप्रदेशे नम्बूद्रीब्राह्मणकुलमलञ्चकार । बाल्यकालादेवातीव तेजस्यो,
अलौकिकमेधासम्पन्नः । अस्याखिलातिशायिनी प्रतिभा अनन्यसाधारिणीञ्च तर्क-
पटुता धान्तर्दशिता स्थितप्रतता समन्वयात्मिका शोभुषी, श्रुतिवल्पा तपः साधना-
ञ्चाकल्प्य षो नाम शोविदो मनोयो सहसा प्रणतमस्तव हस्तप्रोदीरयेन्नमोवर्वाति
भूयति सस्मा इति । अस्य प्रातराराध्यस्य साक्षात्सरस्वत्यवतारस्य जन्मतमयः
एऽस्त ७८८ मितः निर्वाणकालञ्च एऽस्त ८२० मितो विभाव्यते । अस्मिन् द्वारिशा-

द्वर्षोपसि स्वल्पोपसि वयसि खलु महद्भुत वेदधर्मोद्धाररूप यच्चमन्त्रतिनारक
कार्यं कृत तदेवास्याद्य विश्वव्यापियशोराशि प्रकाशयद्विलसति । अतएवैष महनीय-
कीर्त्तिर्जगद्गुरुभगवत शङ्करस्यावतारस्त्वेनोररीत्रियते महामनस्विभि । आसौद-
सौ श्रीगौडपादाचार्यशिष्यस्य भगवत्पादश्रीगोविन्ददेवस्थान्तवासी । एनमुद्दिश्य—

‘अष्टवर्षे चतुर्वेदो द्वादशे सबशास्त्रवित् ।

षोडशे कृतवान् भाष्य द्वारिंशे मुनिरन्यगाद् ॥

इति कस्यचिदभियुक्तस्योक्ति सुतरा सञ्जायतीति । प्रस्थानत्रय्या आद्या
भाष्यकारा इमे एव महाभागा । उपनिषद्भाष्य, गीताभाष्य, ब्रह्मसूत्रभाष्य,
माण्डूक्यकारिकाभाष्य, विष्णुसहस्रनामभाष्य, सनत्सुजीवभाष्य, सौन्दर्यलहरी,
उपदेशमाह्वली चेत्येवमाद्या अस्य विशिष्टरचना समुल्लसन्ति महापुरुषस्य अस्य
सर्वतोमुखी प्रभामुरा प्रतिभा प्रख्यापयन्त्य । एषा रचनाशैली रोचिष्णुतरा गम्भीरा-
णामर्याना सारल्पेनाभिव्यक्तीकर्त्तुमनन्यसाधारणौ । प्रसन्नगम्भीररचनावचना-
वलिरेषा साहित्यसद्गुणसि ससृष्टसाहित्यस्य शेषधरेवास्ति निरुपम ।

वाचस्पतिमिश्रा —अद्वैतसिद्धान्ताचार्याणां गणे तत्रभवन्तो विद्वन्मूर्द्धन्या
भामतीकारा आचार्यवाचस्पतिमिश्रमहाभागा शैलरायन्ते । एषा स्थितिकालम
धिष्ठित्य बहवो बहुधा व्यवतिष्ठन्ते । केचनस्य जन्मपरिग्रह ११५७ शतके विभाव-
यन्ति । अपरे द्वादशशताब्द्या अन्तिमचरणेऽस्याविभक्तिरुर्वन्ति । इतरे अमु
श्रीहृत्समसामयिक स्वीकुर्वन्ति । स्वयमनेन स्वकीयन्यायसूचीनिबन्धे यदुल्लिखित
तेनावगम्यते यदेव सन्दर्भो वंक्रमे ८९८ शतके लब्धावतार इति । एतावता नैतद-
नुमातुं दुष्कर यदसौ नवमदशमशताब्दीमध्यघटिते काले गृहीतजन्मेति । किञ्च
भामतीटीकाया धर्मकीर्त्तिनाम्नो बौद्धदाशनिकस्योल्लेखा लभ्यते । तदुत्तरकालभवस्य
कस्यापि दाशनिकस्य नामकीर्त्तन न दृश्यते । धर्मकीर्त्तिद्वय पञ्चमपष्ठशतकयो-
र्मध्यकालभवो निर्धार्यते । तदेतावताऽप्यस्य कालो नवमशताब्द्यामेव सघटितो
भवति । विद्वन्मणिना वाचस्पतिमहाभागेन जन्मना मियिलामण्डलमलमकारि ।

अनेन महामेधाविना बहवो ग्रन्था विरचिताः । ये खलु विद्वत्समाजेन बहुतर
समाद्रियमाणा अद्यापि ससृष्टदाशनिकसाहित्यरत्नाकरे कयापि प्रोज्ज्वलयाऽऽभया
जाज्वल्यमानास्ममवभासन्ते । तेषु च परमप्रसिद्धा ब्रह्मसूत्रभाष्ये ‘भामती’, सुरेश्व-
राचार्यकृतग्रह्यसिद्धिमधिष्ठित्य ‘ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा’, साह्यकारिकोपरि ‘तत्त्वकौमुदी’,
पातञ्जलदर्शने तत्त्ववंशारदी, न्यायदर्शने ‘न्यायवास्तिकताल्पयम’, पूर्वमीमांसा
दर्शने ‘न्यायसूचीनिबन्ध’, भट्टमतमुद्दिश्य ‘तत्त्वविन्दु’, एव मण्डनमिश्रविरचितविधि-
विधेके ‘न्यायकणिका’ प्रभृतयोऽअर्येऽपि नैके ग्रन्था तत्रबद्धा निबद्धा ।

यद्यपि वाचस्पतिमिधेन घटस्वपि दर्शनेषु प्रामाणभूताऽपि आटीकिता
 सत्तत्सिद्धान्तजातमुग्गप्रलयन्य, तथाप्यस्य शाङ्करमतमतितरां स्वदनेऽयं इति सत्-
 द्विवृत्तिभङ्गानितरां वाभासनेतराम् । सोऽयं वाचस्पतिमिधेन कृतदारपरिपहोर्ण
 विल नैटिक्कग्रह्यधारी एव आसीदित्यनुभूयते । ग्रन्थलेखनगीतमात्रजनया समर्पि-
 नित्कचेतसस्तस्य, विषयान्तरनिवृत्तान्तकरणवृत्त्या सादवस्यमित्यनुमीयते ।
 तद्विषये एका कियदन्ती प्रचलति । यदेकदाऽगो ग्रन्थलेखनव्यग्रमानम आसीत् ।
 तदाऽस्य प्रदीपस्तलाभावात् त्रिर्षणमभजन । तदाऽविलम्बं तस्य मुग्गहिण्या भामतीति
 मुग्गहीतनामधेयया स दीपस्तया प्रज्वलन नीत यया अणमपि अस्य व्ययंता नापा-
 सीत् । तदिदं हस्तलाघय विलोचय मिश्रमहाभागा अतीव प्रसन्ना सन्त, ताञ्च
 तत्रैवोपस्थिता दृष्ट्वा प्रपच्छ, 'किमपि वस्तुरामासि चेत् वद किन्ते प्रियं करोमि'
 प्रेयसी प्राह, 'देय' तथा पुरु मया ते वसतन्तुनं भवेद्दृष्यच्छिन्न इति' । 'तयास्तु'
 इति कृत्वा मिश्रमहोदयो वभार्ये । अक्षय्या सन्तानि ते दास्यामि । तदनु शाङ्कर-
 भाष्योपरि 'भामती'ति प्रख्याता व्याख्या तत्राभ्यंय व्यतनोत् । तदद्यापि स विल
 वाचस्पतिमिधे सा च तदीया भार्या पुण्यशीला भामती अजरामररूपेण यश-
 शरीरेण उभावपि विश्वव्योम्नि विलसन्ती विराजते इति ।

अथ पङ्कशन-समन्वय

इह खलु ससारचक्रे सञ्चङ्कम्यमाणानां तनुभूता सार्वभूतेन चत्वार
पुरुषार्या धर्मार्थकाममोक्षाद्या सकलश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानुभोदिता जनं सेव्य-
त्वेन वर्णिता । तत्र निरतिशयानन्दत्वेन, आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्त्वं
पुरुषमात्रेणार्थ्यमानत्वात् परमपुरुषार्थत्वम्, अत्यन्तपुरुषार्थत्व वा प्रतिपादितम् ।
अत्यन्तपुरुषार्थं परमपुरुषार्थं मोक्ष मुक्तिं कवल्यम अपवर्गं इत्यनर्थान्तरम् ।
यद्यपि मोक्षस्वरूपमभिलक्ष्य मनानि बहुशो भिद्यन्ते शब्दमात्रतः, तथापि तत्त्वत
पर्यालोच्यमाने तेषां सर्वेषां तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थं नूनमेकवाक्यतायामेव घटते
इत्यत्र न कापि सतीति ।

किञ्च वेदमूलकान्येव निखिलानि दर्शनानि, वेदोपबृहणायमेव च तेषां
प्रवृत्तिः, तत्सुतस्तेषु विसवादावकाशः ? नहि समानप्रसवप्रयोजनेषु पदार्थेषु कलह
शक्यतेऽनुमातुम् । लब्धप्रसवानि च सर्वाणि दर्शनानि श्रुतित एवेत्यत्र न कस्यापि
वैमयम् । सर्वेषां दर्शनानां प्रयोजनत्वेन, धरमोद्देश्यत्वेन वा यदुत्कीर्तितं परीक्षकं-
स्तत्सु प्राणिनामेतद्दृश्यं प्रपञ्चावबोधोदञ्चनपुरस्सरं नि श्रेयसाधिगम प्रत्युन्मुखी-
करणमेव । वस्तुतः—

तत्तद्दर्शनतन्वायेषु परामृश्यमानेषु खलु तत्तत्त्वज्ञानपुरस्सरं मोक्षमार्ग-
प्रदर्शनं सर्वेषां दर्शनानां प्रयोजनत्वेनोपन्यस्तमवगम्यते, इत्यत्र तु को नाम चक्षुष्मान्
विप्रतिपद्येत । एव सति यदि नाम दार्शनिका एव स्व-स्वदर्शनं निमित्तीकृत्य राग-
द्वेषादिपरिग्रहवन्तः सन्त परस्परं फलहायेरेन तर्हि ततः परं किं वा सम्भवेल्लोके
हास्यास्पदम् । अतः तात्त्विकदृशा विमृश्यमाने त्ववगतं भवति यदापाततोऽव-
भासमाना अपि ते ते विसवादा न तत्त्वतः स्थितिं लभन्ते । सर्वेषामन्तः समाना-
कारेणैव मोक्षलक्षणचरमसिद्धान्तप्रतिपादनं एव पर्यवसानात् । तथा चोक्तं माण्डूक्य-
कारिकया भगवद्गोडपादाचार्ये —

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतितो निश्चिता वृद्धम् ।

परस्परं विरुध्यन्ते तैरयन्नं विरुध्यते ॥ इति ।

आहुश्चात्र श्रीमन्तो भगवच्छङ्कराचार्या अपि भाष्यमातन्वानां—'एव
रागद्वेषोपेता स्व-स्व-दर्शनसिद्धान्तनिमित्तमेव परस्परं विरुध्यन्ते । तैरन्यान्याविरो-
धिभिरस्मदोयोऽयं वैदिकं सर्वान्यत्वादात्मैक्यपक्षं न विरुध्यते । यथा स्वहस्त-
पादादिभिरभिधाने जातेऽपि ग्रन्थैक्यज्ञानेन न ऋध्यति एव अस्मिन् दर्शनादिनिमित्त
द्वेषादिर्नास्ति इत्यभिप्रायः' इति । समुपलोक्याञ्चक्रे च श्रीगणेश्वरराज

पुष्पदन्ताचार्यस्तास्तान् प्रत्यक्षभासमानान् विसृष्टान् निराचिकीर्णु । तेषामेक-
चाक्यताञ्चोपपादयन् —

त्रयो साख्य योग पशुपतिमत खेत्तवमिति,
प्रभिते प्रस्थाने परमिदमद पम्पमिति च ।

रघोना वैचित्र्यादृजुकुटिलनरनापयजुषा,
नुणामको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ इति ।

तदेव सर्वेषां दर्शनानां शब्दतो अर्थतो वा प्रत्यक्षभासमाने विसृष्टादेश्चि-
त्तत्तात्पर्यविषयभूतेऽर्थे समानाकारत्व एव तानि पर्यवसन्ति इति । तथा च न
तेषु कश्चन तात्त्विको विरोध । तदेवम्—ईश्वरो जीव प्रकृतिश्चेत्यात्मके त्रैतधादे
व्यवहारदशायां तु सर्वाण्येव दर्शनानि श्रद्धयते कात्स्न्येन । निश्चयेसाधिगमेऽपि
तानि सर्वाणि विश्वसन्ति । सम्भवेद्युर्नाम तत्तद्दर्शनप्रणेतृणां दृष्टयो विभिन्ना
तत्तद्विषयप्रसरमधिकृत्य, परन्वन्तत ते तत्त्ववैशिनो महर्षयः प्रतिकूलतया
वेदनीयं तु खपदवाच्य कण्ठक निराचिकीर्णव अनुकूलतया च वेदनीयं कुसुमस्तबक-
ञ्च सचिकीर्णव तत्तदुपायविशेषं मृग्यमाणा परिणतो साम्यमेव प्रतिपालयन्ति ।
अतोऽन्ते सर्वाणि दर्शनान्यपि त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणे अत्यन्तपुराण्ये एव
समन्वियन्ति लक्ष्यन्ते न तानि मात्रायाऽपि विरुध्यन्ते इति विवेकः ।

ये त्वत्र केचन विप्रतिपद्यमाना वदन्ति—यदि नाम एतेषु पददर्शनेषु
समन्वय एव भवेदभिप्रेतस्तर्हि सर्वदर्शनचरमोद्देश्यत्वेन प्रतिपाद्ये निश्चयेसस्वरूपे
तानि न भिद्येरन् । प्रव्यक्तञ्च तानि वैभिद्यन्ते तत्र—तद्यथा न्यायवैशेषिकसाख्य
मते तु अत्यन्तदुःखनिवृत्तिरेव निश्चयेसम् । त्रिदण्डिमते युन जीवात्मनो ब्रह्मणि
लय एव मोक्षः । वेदान्ते च अविद्यानिवृत्तिरेव । भाट्टास्तु पुन नित्यमुखसाक्षात्कार
मेव मोक्षत्वेनोच्यन्ति । इति कियान् महोपान् विसृष्टाद । एव प्राप्ते खम, एव-
ञ्जातीयकेषु लक्षणेषु यद्यपि आपाततो भासमानास्ते ते विसृष्टादा प्रतीतिविषय-
भवतरन्ति—तथापि ते न वास्तविकाः । कुत, निश्चयेसावस्थापरमात्यन्तिकदुःख
निवृत्तेस्तु सर्वेषामेकमत्येनाङ्गीकारात् । एव स्थिते विसृष्टादस्यावकाश एव कुत ।
इदमत्रावधेयम्—वेदप्रतिपादितसिद्धान्तान् विशदयितुमेव दर्शनानां प्रवृत्तिः ।
सर्वैरपि दर्शानिर्द्धं प्रकृति-पुष्प-ईश्वराश्चेति पदार्थत्रयस्य ससारचक्रस्य निर्वह-
णार्थम् प्राधान्येनाङ्गीकृतम् । तत्तत्सिद्धान्ताङ्गीकार एव सर्वेषामेकचाक्यता ।
तत्प्रतिपादनप्रक्रियायां ते भिद्यन्तां नाम तत्र न कापि हानिः । सिद्धान्तत एव-
वाक्यतापन्नेषु तेषु प्रक्रियायां शिञ्चिव भिद्यमानेष्वपि न कश्चन विसृष्टादः सम्भवति
चेन्नाम तत्तत्प्रधानसिद्धा तेषु एवचाक्यता घटते, घटत एव हि खलु सा ? स्फुटम् ।
अत्र तेषु शिञ्चिविरोध एव न शिञ्चिविरोधः ।

तत्र वैशेषिकन्याययो समानतन्त्रता प्रसिद्धा । जीव-जगतो ययार्थस्वरूप-प्रतिपत्त्यर्थं हि चिदचिद्भेदनिर्णयार्थञ्च वैशेषिकदर्शनस्याविर्भावः । परन्तु तादृशज्ञानं न क्वचित् तर्कपरिष्कृतपद्धतिमन्तरा भवितुं शक्यम् । एतदर्थं न्याय-दर्शनस्य प्रवृत्तिः । तदेतदुभयो समानतन्त्रत्वान्न कदापि कलहावकाशः । किञ्च द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां जायमानस्य तत्त्वज्ञानस्य निश्चयसाधिगमप्रति हेतुत्वमात्रक्षणरक्षणपादमुनिभिः वेदप्रामाण्यञ्चाङ्गीकुर्वाणं सह प्रमाणादिपदार्थानां तत्त्वज्ञानस्य साधनतामुपपादयता वेदप्रामाण्यञ्चापि तथैव स्वीकुर्वता नैव्या-धिकानां, कथमिव मियो विरोधः सम्भवेत् शक्यसङ्कल्पः । नचानयो तन्त्रयो समानविषयत्वात् एकेनैव गतार्थत्वात् तयोरेकतरस्यापार्थक्यताऽऽशङ्कनीया । तयो-रेकेन द्रव्यादिपदार्थानां विदग्धस्य व्युत्पादनात्, अपरेण च प्रमाणादिहेत्वाभासा-न्तानां व्याख्यानादुभयोरपि आवश्यकतया नैकेनापरस्य गतार्थत्वम् सम्भवति ।

नन्वय न्यायवैशेषिकयोर्विरोधस्तु कथञ्चित् परिहृतः । परन्तु वेदेश्वर-वादिभ्यां ताभ्यां सह साध्यदर्शनन्तु सामञ्जस्य नाश्नुते । तस्य निरोधस्वरवादित्वात् । दर्शनमिदं निरोधस्वरवादीति पदेन जेगोयते । 'ईश्वरासिद्धे'रित्यादिमूत्रेषु कपिला-चार्येण प्रस्फुटम् ईश्वरो निराकृतो दृश्यते । तत्कथमिव ताभ्यां तस्याविरोधः सम्भवेदिति प्राप्ते ब्रूमः । नहि ईश्वरनिराचिकीर्षया साध्यप्रवृत्तिः । किन्तु अन्त-करणदिग्दर्शनां शोक्मोहादीनाम् असङ्गे पुरुषे असद्भावव्युत्पादयितुम् । इदमत्र बोध्यम् । कापिलानां नये—प्रकृत्या महदादौ जनयितव्ये ईश्वरो नापेक्ष्यते । स्वतन्त्रतयैव जञ्जन्वते । इति चिह्न्यापयिषयायामेव तेषां प्रधानतात्पर्यं न जातु तादृशो आपाततः प्रत्यवभासमाने ईश्वरास्तित्वनिराकरणे । इति ।

न च 'ईश्वरासिद्धे'रिति सूत्रेण तु प्रव्यक्तमीश्वरो निराकृतः कथं तदन्य-तात्पर्यविषयतयोऽनीयत इति वाच्यम् । उक्तसूत्रस्य प्राधान्येन ईश्वरनिराकरणे तात्पर्याभावात् । तथा हि साह्योपनीतप्रत्यक्षलक्षणस्य ईश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्ति-माशङ्क्य तन्निरासार्थवोक्तसूत्रस्यावतारः । तत्र तावदेतत्प्रकरणमनुसन्धेयम् । प्रकरणानुरोधेनैव व्याख्यातानि च सूत्राणि ययार्थमर्थं समर्पयति, नायथा । प्रकरणञ्चान्न प्रमाणलक्षणस्यैव । प्रत्यक्षलक्षणवियुराचायं श्राह—

'यत्सम्बन्धसत्तदाकारोल्लेखि विज्ञानप्रत्यक्षम् ।' (सा० १।८।९)

अस्यायमाशयः—यत् अयंसन्निकर्षजन्यार्थाकारेण परिणता या चित्त-वृत्तिः तदेव प्रत्यक्षम् । एतल्लक्षणानुरोधेन प्रत्यक्षस्य सन्निकर्षजन्यत्वम् । ईश्वर-प्रत्यक्षन्तु न सन्निकर्षजन्यम्, तस्मात् तादृशलक्षणस्य द्रष्टृत्वात् न तल्लक्षणं श्रेष्ठेयं भवति । इति पूर्वपक्षनिराचिकीर्षुणाचार्येण—'ईश्वरासिद्धे'रिति सूत्रमुपनिबद्धम् ।

यमोश्वरमभिलक्ष्य भवता लक्षणस्यैतस्य तत्रभवता अव्याप्तिराशङ्कयते तस्ये-
श्वरस्यैवासिद्धेः । न तत्र अव्याप्तिलक्षणो दोषो न घटते इति भावः । अत्र अदोष
इति पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयम् । तादृशस्येश्वरस्य सिद्धयभावादित्यत इमे निरीश्वर-
वादिनः कपिलाचार्यस्य निरीश्वरवादित्वे सूत्रमिदं प्रथमोपपत्तिरूपेण प्रत्युपस्था-
पयन्ति । किञ्चान्यान्यपि त्रीणि सूत्राणि समुदाहरन्ति कपिलाचार्यस्य निरीश्वर-
त्वोद्दलकानि । तद्यथा—

प्रमाणाभावात् तत्सिद्धिः । [सा० ५।१०]

प्रत्यक्षप्रमाणाभावान्नेश्वरस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

सम्बन्धाभावाद्भानुमानम् । [सा० ५।११]

ईश्वरसाधकम् । एवञ्च—

तिरपि प्रधानकार्यत्वस्य । [सा० १।१२]

श्रुतिः शब्दप्रमाणमपि प्रधानकार्यत्वस्य प्रबोधिका न जात्वोश्वरस्य ।
ईश्वरसत्ताया प्रमाणजातत्र घटते । अतः ईश्वरवादमेव नाभिनन्दत्याचार्य ।
इत्येव साध्यस्यानीश्वरवादिनामन्युपगमः । परन्तु साध्यसेश्वरवादित्वमन्युपयन्तो
विद्वांसो व्यवस्थापयन्ति यन्नेमानि सूत्राणि ईश्वरास्तित्वनिरसनप्रयोजनानि ।
अपितु आचार्यकृतप्रत्यक्षलक्षणस्य प्रवृत्तिमित्यथाऽवच्छेत्तुकामानि । ईदृशस्य
प्रत्यक्षलक्षणस्याङ्गोकारे ईश्वर एव न सिद्धयेद् इत्याशयः । भूयस्तर्कयन्ति ते यदि
नाम कपिलाचार्यस्य निरीश्वरवाद एव स्यादभिप्रेतस्तर्हि कुत्रापि शास्त्रे ईश्वरस्य
नामापि तस्य नावतरेत्स्मरणपदवीम् । न च केवलं ईश्वरनामैव तेन स्मृतमपितु
अगतस्तदधिष्ठातृत्वमपि स्पष्टमङ्गीकृतमाचार्येण । तथाहि—

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्व मणिवत् । [सा० १।१९]

अयमाशयः—नित्य-शुद्ध-मुक्त-स्वभावततोऽपि जगदोश्वरस्य तत्सन्नि-
धानात्^१ प्रतिपुरुषसन्निधानाद् अधिष्ठातृत्वं—प्रकृति-पुरुष-नियन्तृत्वमित्यर्थः ।
मणिवत् । यथा खल्वयस्कान्तमणेः सन्निधानमात्रेण शल्यादिनिष्कर्मणाय लौह-
प्रेरकत्वं सम्भवति तद्वदोश्वरस्यापि तज्ज्ञानक्रियायोगात् प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्व-
मुपपद्यते । अत्र सुस्पष्टमोश्वरस्य प्रकृतिपुरुषात्मकस्य जगतोऽधिष्ठातृत्वं सूत्रयता-
चार्येण ईश्वरसत्ता स्वीकृताऽवगम्यते तथा सति आचार्यस्य निरीश्वरवादिता यत्न-
शतेनापि श्रद्धिपद्मति नाधिरोहति । तदित्यमोश्वरमधिकृत्य कपिलाणां दर्शना-
न्तरैः सह न मनागपि विस्वादाः सम्भवति । अतः दर्शनसमन्वय एवोत्तमः बलः ।

१. मन्निधानञ्चाऽत्र प्रकृतिपुरुषाभ्यामीश्वरस्य साक्षात्सम्बन्धविशेषः ।
न च नापि समवायं नापि संयोगविशेषः । अपितु स्वस्वामिभाव इति विवेकः ।

न तेषु कश्चन विरोध । न च वाच्य सारयाना दशानान्तरविलक्षणेन सत्कार्य-
वादेन सह असत्कार्यवादिना दर्शनाना कथमिव समन्वय सम्भवेदिति ।
प्रश्रिया भेदेऽपि तयो सत्कार्यासत्कार्यवादयो परिणामसाम्यात् । इदमत्र बोध्यम्,
सत्कार्यवादिना मते हि उत्पादात्प्रगपि कार्यस्य कारणे द्विद्यमानता । उत्पत्त्यनंतर
तदेव कारण ध्यक्तरूपेण कार्यत्वेन परिणमति । तदेव सुतरा प्रतिपन्न भवति
यदव्यक्तावस्था हि कारण तदव्यक्तावस्था च पुन कार्यम् । तयोर्भेदस्तात्त्विक
भेदस्तु पुनर्व्यावहारिक । भेदाभेदध्यवस्थाया किञ्चिन्नियन्धनत्वात् । उक्तञ्च—
कार्यरूपेण नानात्वम् अभेद कारणामना ।

हेमात्मना यथाऽभेद कुण्डलात्मना यथा भिदा ॥ इति ।

यथा कर्म स्वावयवेभ्यः सक्चोचविकासिभ्यो न भिन्न एव घट-मुकुटा
दयो मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्ना ।

सोऽय सिद्धान्त सत्कार्यवादनाम्ना प्रसिद्ध । वाचस्पतिमिश्राश्चाप्याह —
नहि कारण विना कार्यम् । कारणञ्च सदिति कथ नु तदभिन्न कार्यमसद भवेत् ।
पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तन्तुधर्मत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो न भवति ।
यथा गौरश्वस्य । धर्मश्च पट तन्तूना, तस्मान्नार्यान्तरम् एवम उपा-
दानोपादेयभावाच्च नार्यान्तरत्व तन्तुपटयो । ययोर्र्यान्तरत्व न तयोर्पा-
दानोपादेयभाव । यथा घटपटयो । उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयो । तस्मान्नार-
र्यान्तरत्वम् । यथा कर्म स्वावयवेभ्यः सक्चोचविकासिभ्य न भिन्न एव घटमुकुटा-
दयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्ना । सोऽय सत्कार्यवाद साख्याना मुख्यो
राद्धान्त । नैष्यायिकानामसत्कार्यवाद एव मुख्य । तथाहि द्विधनुकादिग्रह्याण्डपर्यन्त
यावत्कार्यजात स्वोत्पत्ते प्राक् सर्वथाऽद्विद्यमानमपि स्वकारणादेव सल्लक्षणा-
श्रोत्पद्यते इत्येय सिद्धान्त असत्कार्यवादनाम्ना प्रसिद्ध । इदमत्रावधेयम्—यथा
बीजे वटरूपमद्विद्यमानमपि ध्यक्तरूपेण, अव्यक्तरूपेण तु तदस्तित्वन्तु सम्भवत्येव
तत्रेत्येय सत्कार्यवादिनामग्युपगम । असत्कार्यवादिना तु बीजे वटरूपस्य सर्वथा-
ऽद्विद्यमानत्वावपि कारणसत्त्वादेव वट उत्पद्यते । यथा परमाणुसघाताद्विश्वम्
इति । एवमनयोसत्कार्यसत्कार्यवादयो समन्वयस्तु दुरपपाद एव इति । एव
प्राप्ते भ्रम —सत्यमेतत् । तथा सत्यपि परिणतिरूपा उत्पत्तिस्तु उभयोरपि समाना-
कारं । तत्र कारणे कार्यसद्भाववाद कापिलाना, कारणे कार्यसद्भावदघ
तात्किाणा परन्तु कार्यप्रति कारणस्य नियतपूर्ववर्तित्वन्तु तयोर्भयोरपि समान-
मेवेत्यविरोध ।

ननु स्थितेऽप्येव तादृशसमन्वयोऽयमेवदेशीय एव, न कश्चित्सर्वसिद्धान्ता-

वगाहो । क्यमिति चेदुच्यते—यद्यपि सिद्धान्ते कथञ्चित्तादृशो विरोध परिह्रिये-
तापि परन्तु विधिविषयेषु दर्शनानि खल्वतितरा बेभिद्यन्ते । तत्र तु दर्शनानामन्योन्य-
विरोध सुस्पष्टमेव प्रतिभाति । न केवलमिदमेव अपि तु तत्तद्दर्शनाचार्याणामपि
मियो विरोध प्रव्यक्त प्रतीयते । तद्यथा—नेम्याधिकेषु—इष्टसाधनत्व, बलवदनष्ट-
जनकत्व, कृतिसाध्यत्वञ्चेति त्रितयमपि विध्यर्थत्वेनोपनीयते । तत्र त्रिष्वप्येतेषु
विशेषणभावापन्नेषु एकैव शक्तिरिति प्राञ्च । पृथक् पृथगेवेत्यर्वाञ्च ।
कृतिसाध्यत्वमेव विध्यर्थं इति रत्नकोशकृत् । लिङ्घटितवाक्योच्चारयितुं
अहमेन प्रेरयामीत्याशयविशेषे लिङ्घ्यं इत्युदयनाचार्यं ।

एवमेव वेदान्तिषु—वेदान्तं च लिङ्घ्यं इति श्रीभाष्यकृत् । तथैव तदनुया-
यिनस्तेश्वरमीमासाकृदादयश्च । इष्टसाधनत्वमेवेति सुरेश्वराचार्यस्तदनुयायिनश्च,
चित्सुखाचार्यप्रभृतयश्च । इष्टसाधनत्व कृतिसाध्यत्वञ्चेति वाचस्पतिमिश्रा ।
मीमासकेषु भाट्टेषु तत्त्वत इष्टसाधनत्वमेव लिङ्घ्यं इति मण्डनमिश्रा । इष्टसाधन
त्वमेव प्रवर्तनात्वरूपेण लिङ्घ्यं इति पार्यसारथिमिश्रप्रभृतयः । इष्टसाधनत्वाद्यति
रिक्त प्रवर्तनाख्य कश्चिद्धर्मविशेष एवेति भट्टसोमेश्वर खण्डदेवादयश्च ।

प्राभाकरेषु पुन—अपूर्वापरपर्याय कार्यात्मनियोग इति लिङ्घ्यं
इति प्रभाकर । एभ्योऽन्येऽपि केचन पक्षा विलसन्ति मिय इमे विसवादमालम्ब-
माना, न ते विस्तरभियात्रोदाह्रियन्ते । तद्विद्यमाने सति तादृशि भूयसि विसवादे
तत्र समन्वयगाथा तु नून वल्लिना सिञ्चतीत्यादिवत् सर्वयानुपपन्ना एवेति चेन्न ।
कुत ? यत् आपातलो वैरुध्येनावभासमानानामपि एषा पक्षाणा तात्पर्यविषयोभूत
स्यार्थस्य समानाकारत्वे न कस्यापि चैतन्यम् ।

अपमाशय — प्रवर्तना हि नाम शब्दनिष्ठ कश्चिदलौकिको धर्मविशेष ।
स एव लिङ्घ्यत्वेनाभ्युपेय । एष एवार्थो न्यायमुष्ठाकृद्भिरभ्युपगतः, खण्डदेवादि-
भिश्च सुतरामनुसृत इति न तत्र कश्चित्तात्त्विको विरोध इति दिक् ।

प्राट्टश्च मण्डनमिश्रमहाभागा —

अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूत चतुर्ध्वंषि ।

तत्रैव लिङ्घ विधातव्यं किं भेदस्य विवशया ॥ इति ।

अतएव—‘विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाद्योष्टे त्यादि सूत्रयता भगवता पाणिनिना
प्रवर्तनारूप एव विध्यर्थो विहित । दीक्षितेनापि प्रवर्तनायामेव लिङ्घ इत्येव
सुवचमित्युक्तम् । इत्य न दर्शनेषु कोऽपि विसवादः सम्भवति ।

दर्शनानामेव वाक्यतामालम्ब्य भूयोऽपि विभावनीयम्भवति यदस्य नामा
भेदभिन्नस्य दृश्यजगतः समस्तमौलिकसमस्यानां समाधानपथदर्शकं हि शास्त्र

दर्शनमुच्यते । दृश्यते येन तद्दर्शनमिति तद्व्युत्पत्ते । पुरुषश्च मननशीलत्वादेव मनुष्य उच्यते । चिन्तान्तरविमुक्त स विश्वसमस्यामेव चिन्तयति, विविध-दृष्टिकोणमाश्रित्य । उक्तञ्च—

‘आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य, श्रोतव्य, मन्तव्य, निदिध्यासितव्य । आत्मनो वाऽरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेद सर्वं विज्ञातमभवति ।’ [बृ० उ० २।४।०] महर्षिपातञ्जलकस्यायमुपदेश भारतीयदर्शनस्याधारभित्तित्वेन सर्वं मुक्तकण्ठेन स्वीक्रियते । मनुष्यजीवनस्य च चरमलक्ष्यरूप आत्मसाक्षात्कार एवेति सर्वसम्मत कल्प । सोऽयमात्मसाक्षात्कार श्रवणमनननिदिध्यासनमन्तरेण न सम्भवतीति आत्मसाक्षात्कार एव च दर्शनहेतुत्वेन निदिष्ट —

श्रोतव्य श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा तु सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥ इति ।

अयमभिसन्धि —

श्रुतिद्वारा श्रुतस्यात्मनो बुभुत्सया मननं प्रवृत्तते मननद्वारा पक्षप्रतिपक्षोप-पत्तिभिर्निर्णीते आत्मादिसत्त्वे निदिध्यासनं प्रवृत्तते निदिध्यासनादेवात्मसाक्षात्कारः । ततोऽपवर्गः । श्रवणव्यतिरेके, मननाभावात्, निदिध्यासनाऽमभवे साक्षात्कारा-भावः । साक्षात्काराभावे चापवर्गानुपपत्तिः । यदा सर्वाणि दर्शनानि, आत्मसाक्षा-त्कारोपयिक्तं मोक्षमेव परमावश्यकत्वेनामनन्ति ततो विसर्वादावकाशः कुतः । सोऽय-मामसाक्षात्कार श्रवणमननं निदिध्यासननिबन्धनं । तत्र वेदान्तमोक्षार्थे श्रवणम, न्याय-वैशेषिके मननम्, सात्त्विकयोगौ च निदिध्यासनमाश्रयन्ति । एव यण्णामप्येषा वैदिकदर्शनानां तुल्यरूपेण परमपुरुषार्थ इत्यपराभिधानोऽपवर्ग एव प्रतिपाद्यो विषयः । अतः समन्वय एव दर्शनेषु सुतरां जायते न मनाय विसर्वादः ।

किं बहुना, प्रायः सर्वेषामेव विपश्चिदपश्चिमानां भारतीयानां, दर्शनानां मियः समन्वय एव तापयमवलोकयते न विरोधः । तथा चाह अभिनवगुप्ताचार्यः —

तीर्थैः क्रियाव्यसनिना, स्वमनीषिकाभिः

रुद्रेभ्यः तत्त्वमिति यद्यदमी वदन्ति ।

तत्तत्त्वमेव, भवतोऽस्ति न किञ्चिदन्यत्

सज्ञासु केवलमयं विदुषां विवादः ॥

सिद्धसेनदिवाकरोऽपि व्याजहार—

उदधाविव सर्वसिन्धवः समुद्रीर्णास्तवयि नाथ दृष्टयः ।

न च तामु भवान् प्रदृश्यते प्रविभक्ततासु सरित्स्त्ववोदधि ॥

महाकविः कालिदासश्चापि—

बहुधाप्यागमैभिर्ज्ञाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपत्तन्त्योद्यः जान्हवीया ययार्णवे ॥

यथोक्तविषये आपाततो प्रत्यवभासमानोऽपि तादृशविरोधोऽन्ततः पर्यव-
स्यति ब्रह्मैक्यवादे तद्वदेव सर्वा अपि दार्शनिकविचारधाराः, आपाततो भिन्नत्वे-
नाभासमाना अपि परिणतौ मानवजीवनस्य चरमोद्देश्यत्वेनाऽङ्गीकृते मोक्ष एव
पर्यवस्यन्ति । तत्को नु खल्वत्र विसंवादस्यावकाशः । तस्मात् सस्त्वपि प्रभूतभेद-
भिन्नेषु तेषु तेषु प्रस्थानेषु प्राधान्येन तत्तत्सिद्धान्तानामप्येवामन्यत्रान्तर्भावेन
चरमोद्देश्यस्यानतिपार्थक्याद् भूयसा समानाकारतया तेषामेकवाक्यत्वं । अतो नूनं
समन्वय एव तेषु सम्फुल्यते न मात्रयाऽपि विसंवादः । इति दिक् ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारोणैः धीमदाचार्यपण्डित-

द्विजेन्द्रनाथशास्त्रि-सिद्धान्तशिरोमणिभिः विरचिते संस्कृतसाहित्य-

विमर्शाख्ये ग्रन्थे तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः अथ साम्प्रदायिकदर्शनप्रकरणम्

श्रीरामानुजदर्शनम्—निम्बार्कदर्शनम्—मच्चदर्शनम्—बल्लभदर्शनम् ।
चावार्कदर्शनम्—जैनदर्शनम्—बौद्धदर्शनम् ।

रामानुजदर्शनम्

श्रीरामानुजाचार्यं—विशिष्टाद्वैतमनमाहित्यम्—मुद्गसंनमूरि—श्रीवेङ्कट-
नाथ—रामानुजीयमिट्टान्नाः—ईश्वर—जीवित्प्रहणो सम्बन्ध—मोक्षः ।

श्रीरामानुजाचार्यः

प्रायशः षट्त्रिंशदुत्तरवशातवर्षात्प्राक् (९७६) षट्सप्तत्युत्तरवशातमित्ता-
व्या (१०७६) मयततार स कोऽपि युगपुरुषो रामानुजो नाम धर्मधुरन्धरः । अनेन
महात्मना स्वायुषोऽन्तिमानि दर्शवर्षाणि केषाञ्चित् महामहिमशालिनां श्रीरंगनाथ-
स्वामिनां चरणेषु यापितानि । आयुषो द्वाविंशत्युत्तरवशातमे वर्षे पूर्णायुः सुखमनु-
भूयाऽमी भौतिकं वपुस्तत्याज । वैष्णवदर्शनस्य च भासेतुहिमाचलं कमपि
बलवत्तरं प्रचारं विधाय तस्य प्रतिष्ठापनं कृतम् । सर्वत्र भारते भक्तिज्ञान-
मार्गस्य चाऽजस्रधारा प्रवाहिता । श्रीमच्छङ्करमुनिपादानन्तरं, वैदुष्यदृशा
तर्कपाटवेन च द्वितीयस्थानमेव एव महर्षिरलङ्करोति । तत्र भवतो रामानुजाचार्यस्य
दिव्यं जीवनमद्यापि भव्यं भारतं कामपि प्रोज्ज्वलां प्रेरणां प्रददाति यया मानव-
संतृतिः प्रचुरमालोकिता भवति समनुप्राणिता च ।

सोऽयं रामानुजाचार्यः जन्मना श्रीपेरुम्बुदूरं नगरमलमकार्योः वंस्ते
१०२७ने शतके । बाल्यावस्थायामेवास्य जनकः पञ्चत्वं गतोऽनुश्रूयते । बाल-
शिक्षानन्तरं स वेदान्ताध्ययनार्थं काञ्चीवरं गतः । तत्र विद्वत्प्रवरश्रीयादवप्रकाश-
सकाशाद् वेदान्तशास्त्रमध्यंष्ट । परन्तु स न तुतोप, विवादास्पदेषु विषयेषु वेदान्त-
शास्त्राध्ययनेन । रामानुजाचार्यस्य प्रकाण्डपाण्डित्येनातितरा प्रसन्नो आलवेन्धनामा
मठाधीशः निश्चिकाय तं श्रीनगरमठाधीशं विधातुम् । प्रतिष्ठापयामास च तत्र
तम् । यावदायुषमनेन महानुभावेन विशिष्टाद्वैतस्य प्रचारः कृतः । विशिष्टाद्वैत-
वादस्यापमेव प्रतिष्ठापक आचार्यः ।

उत्तरमीमांसासामान्य शाङ्करभाष्यमतिरिच्य रामानुजनिम्बार्क-मण्ड-
वल्लभाचार्याणां स्व-स्व-सम्प्रदायमुद्दिश्यान्यान्यपि भाष्याणि विलसन्ति । तेषा-
मपि सक्षेपतोऽत्र निरूपणं न विदुषा वंरस्यमाधास्यतीति मग्यामहे । तत्र
तावद् विशिष्टाद्वैतप्रतिपादक भाष्य श्रीरामानुजाचार्येण विरचितम् । श्रीरामानु-
जाचार्यं श्रीयामुनाचार्यपौत्रस्य श्रीशैलपूर्वाचार्यस्य भागिनेयः । अनेन वेदान्तशास्त्र-
स्याध्ययनं श्रीयादवप्रकाशसकाशात्कृतम् । परमद्वैतवादो नेम सुसन्तोषयमास ।
अद्वैतमतं दोषबहुलमवलोक्यासौ ततो विमुखो बभूव । तदनु अन्यत्र बहुत्र च वैष्णव-
शास्त्राभ्युन्मथ्य परमवैदुष्यं प्राप । यामुनाचार्यादनु रामानुजाचार्यं एव प्रधानाचार्यता
लेभे इत्यवोचाम । शैवमतावलम्बि-चोलनरेशकृतात्याचारप्रपीडितोऽसौ मंसूर-
पत्तनं गतः । गूहकलहादुद्देजितं पुनः त्यक्तसर्वपरिग्रहो गृहीतसन्यासं मेलकोटमण्डले
प्रायशः द्वादशवर्षपर्यन्तमध्युवास । तत्रैव विष्णुब्रह्मंश्च वैष्णवधर्मं दीक्षितः । तदनु
ईस्ते ११०० मितेऽब्दे च ब्रह्मसूत्रेषु विशिष्टाद्वैतप्रतिपादकं श्रीभाष्याद्या
विख्याता व्याख्या व्यरीरचत् । श्रीभाष्यं हि रामानुजाचार्यस्य प्रकाण्डपाण्डित्यस्य
परमप्रदर्शकं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्य सुविस्तृतं प्रमाणभूतं विवेचनम् । रामानु-
जाचार्येण प्राक्नतानां महर्षिबोधायनादारभ्य टक इमिड-गुहदेव-कपर्दि-भारुचि
प्रभृत्याचार्याणां व्याख्यानान्याधारीकृत्य भाष्यमिदं विरचितमिति निर्दिष्टम् ।
वेदान्तसंग्रहोऽस्य शाङ्करभास्करमतखण्डनात्मकं प्रसिद्धो ग्रन्थः । वेदान्तसारः,
वेदान्तदीपः, गद्यत्रयम्, गोताभाष्यम् श्रीभाष्यञ्चेति प्रख्याता ग्रन्थाः । श्रीभाष्यस्य
गूढार्थप्रकाशनाय आचार्यैरनेके सन्दर्भाः प्रणिबद्धाः ।

विशिष्टाद्वैतमतस्य साहित्यम्

विशिष्टाद्वैतप्रतिपादकं साहित्यमपि शाङ्करसाहित्यवदतिविस्तृतं किन्तु
न सर्वं मुद्रितमुपलभ्यते । करलिपिबद्धमेवंतत् प्रायशोऽद्यापि । तत्र सुप्रख्यातानां
ग्रन्थकृता विवरणमत्र प्रसङ्गसङ्गतं प्रतिभाति ।

सुदर्शनसूरिः—एषा स्यतिकालः (१२००—१२७५) । प्रसिद्धविदुषो
वरदाचार्यस्य शिष्यः । श्रुतिप्रकाशिकाख्याऽस्य श्रीभाष्योपरि प्रख्याता व्याख्या ।
श्रुतिदीपिका, वेदायंसंग्रहः, उपनिषद्भाष्या, तात्पर्यदीपिका, आद्या अन्ये सन्दर्भाः
सुदर्शनसूरिकृतित्येन विलसन्ति ।

श्रीयेद्वटनाथः—वेदान्ताचार्योपाधिप्रसिद्धं वैष्णवसम्प्रदाये अद्वितीयो
विशेषज्ञो विद्वान्, कविताक्षिपः सर्वतन्त्रस्वतन्त्र इत्यादि विशदभूयितः । अस्य
काव्यप्रपञ्चे हसद्रूतं रामाभ्युदय-यादवाम्भुदयादिकाध्यानि सुप्रसिद्धानि । दर्शन-
ग्रन्थेषु च श्रीभाष्योपरि 'तत्त्वटीका', ब्रह्मसूत्राधिकरणेषु च 'अधिकरणसारावलि-

नाम्नी' पद्यमयो विवेचना, तत्त्वमुक्ताकलाप, न्यायपरिशाद्धि, न्यायसिद्धाञ्जनम्, गीतार्थतात्पर्यचन्द्रिका आद्या अतिशयमहत्त्वशालिनो ग्रन्था विलसन्ति । अस्य समयः एतस्त १२६९—१३६९ शतके विभाज्यते ।

श्रात्रेयरामानुजः, लोकाचार्य (अनयो स्थितिकाल १३२७ तमे एरीस्ताब्दे), वरवरमुनि. (पञ्चादशतमे एरीस्ताब्दे), श्रीनिवासाचार्य (षोडशतमे शतके), रगरामानुजश्च इमे खलु वंष्णवसिद्धान्तानाम् अन्ये प्रसिद्धा आचार्या ।

रामानुजीयसिद्धान्ता.

श्रीमद्रामानुजनयेन त्रय एव पदार्था । चिदचिदश्वरश्चेति ।^१ तत्र चित् भोक्ता जीव, अचित् भोग्या प्रकृति, ईश्वरश्च सर्वव्यापी, सर्वज्ञ, सर्वान्तर्यामी, चेति । एतत्त्रित्वकल्पना चास्य 'भोक्ता भोग्य प्रेरितारञ्च मत्वा सर्वं प्रोक्त त्रिविध ब्रह्म एतत् ।" इति श्वेताश्वतरोपश्रुतिमालम्ब्य प्रवृत्तेति समवधार्यते । एषा त्रयाणा नित्यत्वेऽपि भोक्तृभोग्ययोरीश्वरस्याधीनत्वमन्तर्यामितया चेश्वरस्य च नियन्तृत्वञ्चेति अभिमतम् । उक्तञ्च —

“परमेश्वरस्यैव भोक्तृत्वभोग्ययोर्दभयोरन्तर्यामित्येणावस्थानम्” ।

[स० द० स० पृ० ४०]

ईश्वर

तत्रापि, ईश्वरस्य प्राकृतगुणराहित्य, निखिलहेयप्रत्यनीकत्वम्, अनन्त-ज्ञानानन्दस्वरूपत्व, सकलसृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्व श्रीरामानुजाचार्याणामभि-प्रेतम् । अतः सगुणत्वमेवेश्वरस्य न निर्गुणत्वम् । निर्गुणवस्तुनो जगति कल्पनाऽ-सम्भवात् । तथाहि—

“सर्वप्रमाणस्य सविशेषविषयतया निर्विशेषवस्तुनि न किमपि प्रमाण समस्ति । निर्विकल्पप्रत्यक्षेऽपि सविशेषमेव वस्तु प्रतीयत इति ।” [स० द० स० पृ० ४३] न निर्विशेषमिति भावः ।

श्रीरामानुजीयानामीश्वरस्य, जगतोऽभिन्नमित्तोपादानकारणत्व, न चैतत्कारणत्वमविद्यानिबन्धन नापि परनियोगायत्तम्, अपितु यादृच्छिकम् । लीलामात्रमेव सृष्टिप्रयोजनम् न किञ्चित्प्रयोजनान्तरम् । यथा सृष्टे प्रवृत्ति

१ इश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितय हरिः ।

ईश्वरश्चिदिति प्रोक्तो जीवो दृश्यमचित्पुन ॥

[स० द० स० पृ० ३८]

तीशार्थम् तथैव प्रलयस्यापि । प्रत्यो हि एषां नयेन लीलामाश्रयोजन एव । प्रलयो हि तेषां नयेन ध्यत । किन्तु स्थूलजगत मूढमरुपेण परिणतिरथ एव । “स्थूलमूढम-
चिदचित्प्रकारकं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् । मूढमचिदचित्तो
सर्वानस्यायस्यितयो परमपुरुषदारीरत्वेन तत्प्रकारतया पदार्थत्वात् तत्प्रकार-
परमपुरुष सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः ।” [श्रीभाष्य पृ० ८३] ।

अयं भाव — प्रलयकाले, चिदचित्तो मूढमरुषापप्रताया चिदचिद्विशिष्ट
ईश्वर कारणावस्यब्रह्मपदेनोच्यते, सृष्टघटस्थायाश्च पुन कार्यावस्यब्रह्मेति ।
न निर्विशेषस्य ब्रह्मणो कस्परमपि अवस्याया स्यितिरपलभ्यते । अद्वैतपरामु श्रुतिपु
कारणावस्यब्रह्मण एव धर्षणमपलभ्यते । ईश्वर समस्तहेयगुणंहीनत्वान्निर्गुण,
तथा च निर्गुणवादश्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणसम्बन्धत्वाद्दुपपद्यते । [श्रीभाष्य
पृ० ८३] विशिष्टाद्वैतवादिना ‘एकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादिवचनानामपि तात्पर्यम्
अव्याकृतब्रह्मभ्येवावसीयते । तथाहि—वस्तवन्तरविशिष्टस्यैवाद्वितीयत्वश्रुत्यभि-
प्राय । सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण तदानीं सिद्धत्वात् विशिष्टस्यैव अद्वितीयत्व
सिद्धम् ।’ इति वेदान्तसारे । अतएव घादोऽय विशिष्टाद्वैतनाम्ना प्रख्यात ।
रामानुजीयैरीश्वरेण सह चिदचित्तो अपयक्सिद्धिसम्बन्धोऽङ्गीकृत । स च न्याय-
वैशेषिकाभिमतसमवायसम्बन्धानुरूपतामवगारहमानोऽपि किञ्चिदिव ततो भिद्यते ।
समवायो हि नाम बाह्य सम्बन्ध । अपयक्सिद्धिस्तु पुनरान्तर । चिदचित्तो
रीश्वरेण सह य सम्बन्ध शरीरेणात्मनस्तदनु रूप एवेति तेषामभ्युपगम ।
उक्तञ्च श्रीभाष्ये—

‘सर्वं हि परमपुरुषरूपेण सर्वात्मना स्वार्थे नियम्य धार्यं तच्छेषतैव स्वस्व-
मिति सर्वं चेतनाचेतन तस्य शरीरम् । [श्रीभाष्यम् २।२।१९] ।

अयं भाव — यथा आत्मना शरीर धार्यते, नियम्यते, तत्कार्यनिर्वृत्त्यर्थं
प्रवर्त्यते च तथैव परमेश्वरेण चिदचिदात्मक तत्त्व धार्यते सृष्ट्यर्थं प्रवर्त्यते च
प्रधानस्य नियन्त्रत्वमप्रधानस्य च नियम्यत्वम् । यथा च प्रधानस्य विशेष्यत्वम-
प्रधानस्य पुन विशेषणत्वम् सर्वसम्मतम्, तथैवात्रापि नियामकतया प्रधान-
भूतस्य परमेश्वरस्य विशेष्यत्वम् । नियम्यत्वेनाप्रधानभूतस्य चिदचित्तोर्जीवजगतो
विशेषणत्वम् । एव संति विशेष्यनिघ्नतया च विशेषणस्य सर्वकालावच्छेदेन
तद्विशेष्यसहचारित्व को नामाऽपह्नोतु पारयेत । तस्मात् विशेषणविशिष्टयोरेकत्व-
फलपनाया न किमप्यसामञ्जस्यम् । युक्तियुक्तैव खलु सा । अत ब्रह्मणो विशिष्टा-
द्वैतत्व स्तूपपन्नमेवेति तेषामभ्युपगम । शाङ्करनये तु ब्रह्मैव मायोपाध्यवच्छिन्न-
मोश्वरत्वेन, अविद्योपाध्यवच्छिन्नञ्च पुनस्तदेव जीवत्वेनोपनीयते, दृश्य जगच्चेद

प्रानिभामिकं मिय्येति यावत्, न क्वचिद्वास्तवम् । अत एव अद्वैतवाद एकत्ववादे वेति शाङ्करनये यथा न तथा रामानुजमते, तत्र तु चिदचिदित्युनयात्मकमीश्वरस्य शरीरनूनम्, नित्यञ्च । ब्रह्मेश्वरः । तदेयां श्रैतवाद एवाभिमतः । बलीयांश्चान्युपगमः । तदित्यं जीवजगद्रूपस्य चिदचिदात्मकस्य तत्त्वस्य ब्रह्ममित्यं नित्यत्वञ्च सिद्धान्तिततया श्रैतवादमेवोपोढलयति एष सम्प्रदायः ।

५

चित्

ईश्वरस्वरूपं नित्यप्याधुना चित्तत्वं विचार्यते । चित् जीवः, स च देहेन्द्रियमनोविलक्षणो निरवयवः निर्विकारः, ज्ञानाश्रयः, अजडः, अणुः, सर्वतोनादेश्वरान्त्वितः । ईश्वरानुग्रहेण स इष्टं सम्पादयति न क्वचिदन्यथा । ।

अद्वैतवादिनां जीवस्य विभूत्वं विशिष्टाद्वैतवादिनाञ्च पुनरणुत्त्वम् । अद्वैतवादिनां निसर्गतः जीवस्यैकत्वं विशिष्टाद्वैतवादिनाञ्च पुनरनेकत्वम्, प्रतीयन्ति भिन्नत्वञ्चेति ।

जीवब्रह्मणोः सम्बन्धः

जीवब्रह्मणोः सम्बन्धो विशेषणविशेष्यभावरूपः, अंशांतिभावसम्बन्धो वा ।^१ तथा च भगवतो श्रुतिः 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति तत्पदं हि सर्वज्ञं सत्यसङ्कुलं जगन्धारणं ब्रह्म परामृशति । 'तदंशत बहु स्याम्' [छा० ६।२।३] इत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात् । तत्समानाधिकरणं त्वं पदं च अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्म प्रतिपादयति । प्रकारद्वयावस्थितैकवस्तुपरत्वात् सामानाधिकरणस्य । [श्रीनाथ्यम्० पृ० ८०] । यत् अन्ये 'त्वं' पदमत्र जीवप्रतीकं मन्यन्ते, तद्रामानुजसम्प्रदायिनः न सहन्ते । ते 'त्वं' पदेन अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्मैव परामृशन्ति । तेषां नयेन च अन्तर्यामिणः विद्वन्निर्मातुरीश्वरस्य च तात्त्विकसंक्षयम् । तदेव विशिष्टाद्वैतपदेन परिभाष्यते ।

अचित्

अचिन्तलु ज्ञानशून्यं विकारास्पदं तत्त्वम् । नित्यञ्चैतत् । इदञ्चाचित् तत्त्वं त्रिविधम्—शुद्धसत्त्वं, मिश्रसत्त्वं, सत्त्वशून्यञ्चेति । नित्यविभूत्यपरनामधेयं

१. वस्तुन देहदेहिवन् जीवब्रह्मणोपि भेदः । जीवो दुःखनयप्रपीडितः न तयेश्वरः । तर्हि निरुद्धस्वभावप्राप्तयोर्न क्वयमपि अभेदः शक्यसत्त्वः । तथा भेदप्रतिपादिका श्रुतिः "न कारणं करणाधिपाधिप" [श्वेता० उप० ६।१९]; "आमानमन्तरो यमयति स त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" [बृह० उप० ३।६।३] इत्याद्या भेदप्रतिपादिन्यः श्रुतय एव उभयोर्भेदं प्रतिपादयन्ति, नाभेदम् ।

शुद्धसत्त्वमिदं हि रामानुजदर्शनस्य वैशिष्ट्यम् । मिथस्तत्त्व तमोरजोमिश्रितं तत्त्वम् । तद्विदं हि प्राकृतसत्त्वेषुपादानकारणत्वेनोद्गीयते । इदमेव माया, अविद्या, प्रकृति इत्याद्यभिधानान्तरैरपि परिभाष्यते । सत्त्वशून्यञ्च पुनस्तत्त्वं कालोर्जमिधीयते । शुद्धतत्त्व तु तमोरजोगुणससर्गहीन, नित्य, ज्ञानानन्दजनक निरवधिश्चैतजो-मयद्रव्यविशेषः । भगवत् परमेश्वरस्य ध्यूहविभवादिहपम् अनेनैव शुद्धसत्त्वेन उपादानभूतन निर्मायते । रामानुजमतेन जीवात्मा शरीरमन्तरा नावतिष्ठते । मुक्तावस्थायामपि स सशरीर एव । शरीरन्तु पुन शुद्धसत्त्वनिर्मितमेव, न कर्तृचित् प्राकृतिकम् इति दिक् ।

(मोक्ष

रामानुजसिद्धान्तेन भगवत् परमेश्वरस्यानुग्रहादेव जीवं ससारजालकाद्विमुच्य भुक्त्यं कल्पते । मुक्तिं प्रति कर्मसचिवो भगवदनुग्रह एव हेतुः । वेदविहितकर्मनिष्ठाणां चित्तशुद्धि, चित्तशुद्धौ सत्या ब्रह्मजिज्ञासा, ब्रह्मजिज्ञासाया भक्त्युदयः, भक्त्युद्रेकादेव ब्रह्मावाप्ति स एव मोक्ष इति विवेकः । उक्तञ्च, "उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्यः ।" इति । उभयपदमत्र ज्ञानकर्मसमुच्चय परामृशति । एष च भगवदनुग्रहः यदृच्छाफलकं न कारणान्तरजन्यं । भगवच्चरणशरणमेव सर्वात्मना तदनुग्रहोपोद्बलकः । आह च भगवान् यामुनाचार्यं आत्मन्दारस्तोत्रे—

'न धर्मनिष्ठोऽस्मि न चात्मवेदी, न भक्तिमांस्त्वच्चरणारविन्दे ।

अकिञ्चनो नाऽन्यगतिं शरण्यं त्वत्पादमूलं शरणं प्रपद्ये ॥' इति दिक् ।

अद्वैतवादिनो यथा मुक्तावस्थाया जीवस्य ब्रह्मणि लयं स्वीकुर्वन्ति न तथा विशिष्टाद्वैतवादिनः । ते तु ब्रह्ममाम्यमेवाभिनन्दन्ति, न ब्रह्मभूयत्वम् । यद्यपि तेषां नये ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व, सत्यसङ्कल्पत्वञ्च मुक्तजीवः समधिगच्छति परं न सर्वकर्तृत्वम् । सर्वकर्तृत्वन्तु केवलमीश्वरस्यैव । तथा च सर्वदर्शनसंग्रहे —

एव गुणा समाना स्युर्भुक्तानामोश्वरस्य तु ।

सर्वकर्तृत्वमेवंकं तेभ्यो देवे विशिष्यते ॥ [स० द० स०]

ब्रह्मण्य जीवस्य विशिष्टाद्वैतवादिनो न सहन्ते । परिच्छिन्नस्य परिमितस्वतन्त्रसत्तावस्य जीवस्य सर्वशक्तिमता विभुना ब्रह्मणा सहैकीभावस्य सर्वथाऽ

१ एव मूर्तिचित्रस्ये, मूर्गमाण स्वकर्मभि ।

जीवे दुःखाकुले विष्णो, कृपा काप्युपजायते ॥ [अहि संहिता] ।

सम्भवात् । उक्तञ्च श्रीभाष्ये, नापि साधनानुष्ठानेन निरस्ताविद्यस्य परेण स्वल्पे-
क्यसम्भवः अविद्याश्रयत्वयोग्यस्य तदनन्यत्वासम्भवात् । [श्रीभा० १।१।११]

इदमत्रावधेयम्—विशिष्टाद्वैतवादिना, जीवात्मन मुक्त्यवस्थाया ब्रह्म-
सारूप्यं, न तु ब्रह्मभावः । नित्यस्य सतो जीवात्मनो विनाशापत्ते । न च स्वतन्त्र-
सत्ताकस्य अजस्य तस्य विनाशः शक्यसम्भवः । ब्रह्मकत्ववादिना अद्वैतवादिना तु
अविद्योपाध्यवच्छिन्नजीवस्य ब्रह्माशभूतस्य कदाचिद् ब्रह्मणि लय सम्भवेत्
नास्माकं नित्यस्य जीवस्य स्वतन्त्रसत्तामङ्गीकुर्वता विशिष्टाद्वैतवादिनाम् इति
तेषामाशयः । 'निरञ्जनः परम साम्यमुपैति' इत्यादि श्रुतयोजपि साम्यमुपदिशन्ति
न तु तद्रूपताम् इति । 'अपि च स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यते' [छा० ८।१२] स्वेन
विशुद्धेनात्मरूपेण अभिसम्पद्यते । आत्मनो ब्रह्मत्वापत्तेरसम्भवात् इति भावः ।
इति संक्षेपः ।

अथ निम्बार्कदर्शनम्

१—श्रीनिम्बार्काचार्य २—श्रीनिवासाचार्य ३—काश्मीरक केशवभट्ट
४—पुरुषोत्तमाचार्य—भेदाभेदसिद्धान्त ६—भास्कराचार्य ७—पादवाचार्य—
८—ईश्वर ।

निम्बार्कदर्शनस्य आद्याचार्य श्री हसनारायणाभिधान, य खलु राधा-
कृष्णयोर्युगलमूक्त प्रतीक । तेन सनत्कुमारायतन्मतस्य दीक्षा प्रदत्ता । य सनन्दा-
दिचतुर्ध्वूहात्मरूपेण प्रसिद्धि गत । सनत्कुमारस्य श्रेतायुगे परमशिष्य प्रेमभक्त
प्रचारक नारदमुनिरासीत् । नारदमुनिश्च तत्त्वमिदं तत्रभवन्निम्बार्काचार्याय ददौ
इति कालविदा परम्परानुगुणमितिवृत्तवर्णनम् ॥

निम्बार्काचार्य —निम्बार्काचार्योऽयं किल तैलङ्गब्राह्मण नियमानन्दोऽस्य
वास्तविक नाम । सोऽयं निम्बादित्यनाम्नाप्याख्यायते । निम्बार्काभिधाने चास्य
निम्नाख्यान निमित्तो कुर्वन्ति यदसौ निशीयसमये एकदा निम्बोपरि अकं सूर्यं दशया-
मास । एषा प्रसिद्धा ग्रन्थ वेदान्तपारिजातसौरभम्, दशश्लोकी, श्रीकृष्णस्तवराज,
निम्बार्कतत्त्वप्रकाशक श्रुत्यन्तमुरद्रुम, श्रुतिसिद्धान्तमञ्जरी, श्रुत्यन्तकल्पवल्ली
प्रभृतयो व्याख्यानसन्दर्भ मुद्रित । अप्रकाशितेषु ग्रन्थेषु च मध्वमुख-मदनम,
वेदान्ततत्त्वबोध, वेदान्तसिद्धान्तप्रवीपश्च अतिमहत्त्वशालिन ।

श्रीनिवासाचार्य —निम्बार्काचार्याणां प्रमुखशिष्य श्रीनिवासाचार्य
अतीव विद्वान् महामतिश्चासीत् । पारिजातसौरभोपरि वेदान्तकौस्तुभनाम्नो
विशदा व्याख्यानेन विरचिता ।

काश्मीरक केशवभट्ट —केशवभट्ट निम्बार्कदर्शनस्य महापाण्डित
व्याख्याकारो ग्रन्थकारश्च । कौस्तुभप्रभाभिधा वेदान्तकौस्तुभस्य पाण्डित्यपूर्णा
व्याख्या । तत्त्वप्रकाशिका गीताया निम्बार्कमतानुसारिणी टीका, वेदस्तुति,
भागवतीपददशमस्कन्धस्य विशदा व्याख्या । क्रमदीपिका च पूजापद्धतिप्रतिपादको
ग्रन्थ । कौस्तुभप्रभा हि अस्य प्रगाढपाण्डित्य प्रकटयति ।

क्षतन्यचरितामूते तेन सह यत्केशवभट्टस्य शास्त्रार्थचर्चा कृता, किल स एष
एव केशवभट्ट प्रतीयते ।

श्री पुरुषोत्तमाचार्य —

निम्बार्कमतावलम्बिषु विद्वत्सु हरिव्यासदेवाचार्यस्य शिष्योऽयं श्रीपुरुषोत्त-
माचार्य सर्वधेष्टो लक्ष्यप्रतिष्ठश्च विद्वान् । अस्य रचनासु ग्रन्थद्वयमतीव प्रख्यात-
वेदान्तरत्नमजूपा दशश्लोकीसन्धभस्य सिद्धान्तप्रतिपादिका विशदा व्याख्या । अपरा
श्रुत्यन्तमुरद्रुम श्रीकृष्णस्तवस्य पाण्डित्यपूर्णा टीका । देवाचार्यस्य "सिद्धान्त

जाह्नवी" निबन्धे वेदान्तरत्नमजूपाया उल्लेख समुपलभ्यते । अत देवाचार्यात् प्राक्तन एव एषा समय इत्यनुमीयते । कृपाचार्यशिष्यदेवाचार्यस्य सर्वश्रेष्ठरचना सिद्धान्तजाह्नवी ब्रह्मसूत्रस्य च चतु सूत्रोत्पत्त्यस्य सुविशदा व्याख्या । अनन्तराम-विरचितस्य वेदान्ततत्त्वावबोध पुरुषोत्तमप्रसादस्य च श्रीकृष्णस्तवराजस्य "श्रुत्य-तत्त्वबल्ली" व्याख्या निम्बार्कसिद्धान्तव्याख्यानेषु अतीव महत्त्वपूर्णपदवीमय-गाहते । माधवमुकुन्दस्य परपक्षगौरवजारको ग्रन्थ वेदान्तस्याद्वैतमण्डनात्मक-तर्कयुक्तप्रमाणसंबलितो ग्रन्थ ।

भर्तृप्रपञ्च — श्रीशङ्कराचार्यात्प्राक् वेदान्तचार्येषु अयं भर्तृप्रपञ्चाचार्य आसीद् भेदाभेदसिद्धान्तवादी । अस्य मते परमायस्यैकत्व नानात्वञ्चापि । जीवा-अनेका परमात्मन एकदेशमाना । कामवासनादय जीवस्य धर्मा । धर्मदृष्टिभेदेन जीवाना नानात्व नीपाधिकमपितु वास्तविकम् । ब्रह्मण एकत्वेपि समुद्रनरङ्गन्यायेन द्वैताद्वैतत्वम् । यथा समुद्रस्यैकत्वेऽपि तरङ्गबुद्बुदादिभेदेन नानात्व तथैव जीव-ब्रह्मणोरप्यभ्युपेयम् । ब्रह्मणश्च परिणामित्वमप्येषामभिमतम् । स च परिणाम-त्रिविधः—अन्तर्गामिजीवरूपे, अध्याकृतदेवतारूपे, जातिपिण्डरूपे चेति । असौ ज्ञानकर्मसमुच्चये श्रद्धयाति । कर्मजन्यफलस्यानित्यत्वम्, ज्ञानजन्यस्य च नित्यत्वम् । ज्ञानद्वारा विमलीकृतकर्मणा च नि श्रेयसत्वमेया पक्ष । मोक्षोऽपि द्विविधः—ब्रह्म-साक्षात्कारेणापवर्गरूप अपरमोक्ष जीवन्मुक्तोपम । अपरो ब्रह्मभावापत्तिरूप परो मोक्ष । भर्तृप्रपञ्चमतेन, परमात्मजीवात्मनोऽंश-अशभाव । एकदेश्येकदेश-भावश्च । वादरायणात्प्राग्भवाना भेदाभेदवादिनामाचार्याणामुल्लेखोऽनेन स्वग्रन्थेषु बहुतर प्रपञ्चित ।

भास्कराचार्य — वेदान्ताचार्येषु शङ्करोत्तरयुगे, भास्कराचार्योऽयमतीव प्रसिद्ध । वेदार्थसंग्रहे रामानुजेन, न्यायकुसुमाञ्जली उदयनाचार्येण, भामतीसन्दर्भे च वाचस्पतिमिश्रेण भास्कराभिमतसिद्धान्तस्य खण्डनं कृतम् । अतोऽस्य स्थितिकाल-अष्टमशतक एवोत्तीयते । अस्य नयेन, ब्रह्मण सगुणत्व, सल्लक्षणत्व, बोधलक्षणत्व, सत्यज्ञानानन्तलक्षणत्व चेतनत्व रूपान्तररहितत्वमद्वितीयत्वञ्चाऽभिमतम् ।

भास्कर — भास्करोऽयं ब्रह्मणो नैसर्गिकत्व मन्यते । ब्रह्म स्वत एव परिण-मते तत्त्वाभाव्यात् । यथा क्षीर दधिभावाय अम्भो हिमभावायेति [२।१।२४ भा० भा०] । यथा सूर्य रश्मीनभित प्रक्षिपति तथैव ब्रह्मापि अनन्ताचिन्त्यशक्ति-प्रसर वितनुते । भास्करस्य नये निरवयवस्यैव परिणाम न जातु सावयवस्य । यथा अच्युतस्वभावात्तन्मुम्य पट तथैवाच्युतस्वभावाद् ब्रह्मणो जगदिदमुत्पद्यते । तथाहि .—

आदिनो एवास्ताम् । औडुलोमिमते^१ व्यवस्थाविशेषमधिकृत्य जीवब्रह्मणोः भिन्न-
वाग्भिन्नत्वेत्युभयविधकल्पनायाः सामंजस्यं संनारदशायां नानात्मकस्य जीवस्य
[कात्मकब्रह्मणश्च नितान्तभेदेऽपि मुक्तादशाया चतन्वात्मकतया जीवब्रह्मणोः
भेदे एव । एवं आश्मरव्योऽपि^२ कारणात्मना जीवब्रह्मणोरेक्यमभिनन्दति । परं
तार्यात्मना उभयोर्भेदम्—यथा कार्यरूपेषु कटककुंडलादियु कारणात्मस्य स्वर्णस्य-
हात्मतायामपि कार्यरूपे भेदं को नाम निवारयितुमीष्टे ? अत्यं आश्मरव्यस्य
भेदाभेदत्वं यादवप्रकाशनापि अंगीकृतं परिपोषितञ्च । श्रीनिवासाचार्योऽपि स्वकीये
वेदान्तकौस्तुभसंदर्भे भेदाभेदसिद्धान्तम् उपदर्शितवान् । “तदेवं मुनित्रयमनद्वारा
प्रसंगाद् भेदाभेदप्रकारो दर्शितः । परन्तु भगवच्छङ्कराचार्यपादाः एनमद्वैतवादिन-
मुरोकुर्वन्ति । तथाहि “तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारमिति गम्यते”
[१।४।३ शा० भा०] इति ।

जीवेश्वरयोः स्वरूपम्

निम्बार्कनये चिदचिदीश्वरस्वरूपो रामानुजमनेन सह संबन्धि, चित्तलक्षणो
जीवः ज्ञानस्वरूपः ज्ञानमयो वा । इन्द्रियनिरपेक्ष एव स तत्तज्ज्ञानाधिगमे शक्न ।
एतदयमेव जीवोऽनौ प्रज्ञानधनः, स्वयंज्योतिरित्यादिपदेष्वप्यपदिश्यते । यथाहि
सूर्यः प्रकाशमयः प्रकाशाश्रयश्च तथैव जीवो ज्ञानाश्रयो ज्ञातापि च । यद्यपि जीवस्य
स्वरूपमनं गुणभूतञ्च ज्ञानं ज्ञानाकारतया अभिन्नं तथापि धर्माधिभावेना-
न्ययोः ज्ञातृज्ञानयोः भेद एवेति निश्चितम् । उक्तञ्च दशाश्लोक्याम्ः—

‘ज्ञानस्वरूपञ्च हरेरधीनं, शरीरसंयोगवियोगयोग्यम् ।

अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं, ज्ञातृत्ववन्तं यदनन्तमाहुः ॥

जीवः कर्तृत्वे स्वतन्त्रः भोगे च परतन्त्रः ईश्वरधीन इति भावः । अत
चतनत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन वा साम्येऽपि नियम्यत्वेन स ब्रह्मणो भिद्यते । जीवो
नियम्यः, ब्रह्म च नियन्तु । मुक्त्यवस्थायामपि जीव ईश्वराश्रित एव, न तल्लीन
ति ।

१. उत्तमिप्यन एवम्भावादित्यौडुलोमि ।

- उत्तमिप्यत = शरीर परित्यज्य मोक्षपदं प्रविशतो जीवात्मन एव-
म्भावान् = परब्रह्मणि परमेश्वरेऽविभागेनावस्थानान् तेन तस्य शरीरान्तं प्रवेश
व्यदिश्यत इत्यौडुलोमिः ।

२. प्रतिज्ञामिद्वे लङ्गमाश्मरव्य ।

प्रतिज्ञामिद्वे एकात्मप्रतिज्ञोपपत्तेर्लङ्ग = ज्ञापकं परब्रह्मण. परमे-
श्वरस्य स्वाभिभक्तेन जीवात्मना शरीरान्तं प्रवेशवचनमित्याश्मरव्य ।

जीवश्चाणु नानाभेदभिन्नश्च । यद्यपि स ब्रह्मणोऽश एव तथापि अशो नाश
विभागपर किन्तु शक्तिरूप “अशो हि शक्तिरूपो ग्राह्य” [२।३।४२ वीम्नुने]
इति । भगवत्प्रसादेन जीवस्य सत्यरूपावभास । ततो मुक्तिः १ । बद्धजीवो द्विविधः—
मुमुक्षुर्बुभुक्षुश्चेति ।

अचित् जडात्मिका प्रवृत्तिः । सा च प्रवृत्ताऽप्रवृत्तकालभेदेन त्रिविधा । तत्र
प्राकृतिक महत्तत्वादारम्य महाभूतपर्यन्तम् । अप्राकृतिक नित्यलक्षितन्यात्मक जगत् ।
कालश्च जगत् समस्तपरिणामजनकः । अखिलजगद्विधायकः सन्नपि स ब्रह्मणस्तु
नियम्य एव । स च कालोऽखण्डरूप स्वरूपेण नित्योऽपि कार्यरूपेणाऽनित्य एव ।
तस्य कार्यन्तु औपाधिकमेव ।

ईश्वरः

निम्बार्कनये ब्रह्म च समस्नाविद्यास्मितादिदोषशून्यम् अशेषज्ञानबलादि-
कल्याणगुणविशेषनिधानम् ।

स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिम् ।

व्यूहाङ्गिन ब्रह्म पर वरेण्य ध्यायेम कृष्ण कमलेक्षण हरिम् ॥

[दशश्लोकी]

यत्किञ्चिज्जगति दृष्टिगोचर तत्सर्वं ब्रह्मव्याप्यम् । ईश्वरस्तु तेषां नये
परब्रह्म नारायण भगवत् परयोत्तम-कृष्णादिनामभिः जेपीयते । -

एषा नयेन प्रतिपत्तिद्वारा हि भगवदनुग्रह^१ उदेति नान्यथा । तत साक्ष
त्कारस्तदनन्तर मुक्तिरिति साक्षेप ।

१ ‘अनादिमायापरियुक्तरूप त्वेन, विदुर्वै भगवत्प्रसादम् । [दशश्लोकी]

अथ मध्वदर्शनम्

१—श्रीमध्वाचार्य २—अन्य आचार्या ३—माध्वमिद्वान्तर्मामाना
४—ईश्वर ५—ऋषी ६—नात्र ७—आकश ८—ज्ञानामरणे ।

श्रीमध्वाचार्य

माध्वमध्वप्रदायस्य आदिम आचार्यस्तत्रभवान् आनन्दतीर्थमहाभाग ।
एष एव मध्व, पूर्णबोध पूर्णज्ञ इत्येतेर्नामिभि प्रसिद्ध । दक्षिणप्रदेशे उडुपीनामक-
नगरोपान्तेऽस्य जन्माऽभूत् सन्ति ११९९ शतके । निधनञ्च १३०३ तमेऽब्दे ।
द्वैतसिद्धान्तस्याऽय प्रकाण्डपण्डित । समस्ते भारते, नगरान्गरान्तर ग्रामाद्
ग्रामान्तरञ्च पर्यटनसौ द्वैतमतस्य प्रचुर प्रचार कृतवान् । सप्तत्रिंशन्मिर्नाश्च
प्रबन्धान् न्यभात्सीन् । तेषु प्रसिद्धास्तु ब्रह्मसूत्रेषु अणुभाष्यम्, ऐतरेय-छान्दोग्य-
केन-कठ बृहदारण्यकादियूपनिषत्सु भाष्य, गीताभाष्य, भागवतनिर्णयप्रभृतय
ग्रन्थाश्च विरचिता ।

अन्ये आचार्या

जयतीर्थ — जयतीर्थोऽसौ प्रकाण्डपण्डित द्वैतमताचार्य माध्वभाष्ये
विद्वत्तापूर्णां प्रामाणिकीं व्याख्यां लिलेख द्वैतपरिपोषिणीम् । माध्वसम्प्रदायेऽस्या-
लौकिकशेमुपीसम्पत्तस्य पाण्डित्यमनन-प्रसाधारणतया प्रसिद्धम् । तथा चास्य
प्रशस्तिरप्य पद्यमिदम् —

“चित्रं पदंश्च गम्भीरं चैवैर्मानिरेखण्डितं ।

गुरुभाव व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थवाक् ॥

न केवल, जयतीर्थेन माध्वभाष्योपरि तत्त्वप्रकाशिका, तत्त्वोद्योत,
तत्त्वविवेक, तत्त्वसत्यान, प्रमाणलक्षणाद्या टीका उट्टुङ्गिता प्रत्युत प्रमाणपद्धति-
वादावति-सदृशमौलिकग्रन्था अपि विरचिता द्वैतसिद्धान्तभण्डनायमद्वैतलण्डन-
र्थञ्च । प्रमाणपद्धतिलालम्ब्य विरचिता अष्टौ टीका एवात्र प्रमाणभूता ।

व्यासतीर्थ — व्यासतीर्थोऽय माध्वसम्प्रदायापर उद्भूतो विद्वान् । अस्य
सर्वश्रेष्ठो मौलिको ग्रन्थो न्यायामृतारण्य । यस्य वर्णनं मधुसूदनसरस्वतीमहाभागेन
अद्वैतासिद्धौ कृतम् । न्यायामृतग्रन्थेनामुना द्वैताद्वैतसम्प्रदाये महतो वाक्कल्हस्या-
वतारणा व्यथायि दाऽद्यापि न क्षममेति । व्यासतीर्थस्यान्ये प्रामाणिका ग्रन्था
तर्कनाण्डव, तान्पर्यचिद्रिका, मन्दारमन्वरीभेदो, जीवनमायावादलण्डनादयः ।
अस्य न्यायामृतमुद्दिश्य प्रायशो दश टीकाग्रन्था उपलभ्यन्ते येषु रामाचार्यस्य
तरङ्गिणी, विजयोद्भूतीर्थस्य क्षणकोट्टार, अद्वैतसिद्धे लण्डनात्मकत्वादर्नाव
प्रसिद्धा । पञ्चदशशतक एवास्य स्थितिकाल सम्भाव्यते ।

रघूत्तमतीर्थः—माध्वमतग्रन्थकारेषु रघूत्तमतीर्थोऽप्य, भावबोधकार इति नाम्ना भावबोधाचार्य इति नाम्ना च प्रसिद्ध । अनेन विष्णुतत्त्वनिर्णय, जयतीर्थस्य तत्त्वप्रकाशिकोपरि भावबोधाख्या व्याख्या च व्यलेखि । अस्यानिप्रसिद्धो ग्रन्थ मध्वाचार्यकृतबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्योपरि ब्रह्मप्रकाशिका व्याख्या । अस्य शिष्येषु तरगिणीकारो रामाचार्यो वेदेशभिक्षुश्च मुख्य । वेदेश खलु माध्वमतव्याख्यातृषु मुख्यतम । अस्य रचनासु तत्त्वबोधोपपञ्चिका, ऐतरेय छान्दोग्य-केनोपनिषत्सु माध्वभाष्यस्योपरि अतीव भावगम्भीरा व्याख्या । इमा सुप्रख्याता व्याख्या विरचयासी कौर्त्तवंपुत्र्यमवाप । १५५७-१५९६ अस्य स्थितिकाल ।

विजयीन्द्र —न्यायामृते आमोदतात्पर्यचन्द्रिकयोष्टीकाकृद् विजयीन्द्र-महाभागेन गीताया मधुसूदनो-टीकाया समालोचनात्मिका 'गूढार्थदीपिका-युक्तिमल्लिका' विरचिता । एष महाभाग रामानुजाचार्यस्य सप्तकालीन एव ।

वनमालीमिश्र —वनमालीमिश्र मथुरोपान्त निवासी द्वैतसाहित्ये अतीव प्रसिद्धो विद्वान् । अस्य रचनासु नयनामृतसौगन्ध्य तरगिणीसौरभञ्चेति ग्रन्थद्वय, माध्वमुलालङ्कार अप्पयदोक्षित विरचितस्य माध्वमुखमर्दनस्य खण्डनरूप अद्वैत-सिद्धे पाण्डित्यपूर्ण खण्डनात्मको निबन्ध । अस्य स्थितिकाल [१७ शतके]

सत्यनाथो यति, वेणीवत्स, पूर्णानन्दचक्रवर्ती च माध्वसम्प्रदायस्थान्ये ग्रन्थकृतौ व्याख्यातार अभूवन् प्रख्याता ।

माध्वसिद्धान्तमीमासा

माध्वमते तु द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-विशिष्ट-अज्ञी-शक्ति-सादृश्य-अभावा इति दश पदार्था अभिमतता । इमे पदार्था वैशेषिकपदार्थे सह बहुत्र साम्यमादिष्कुर्वन्तोऽपि नितरा माध्वमतस्य वैशिष्ट्य द्योतयन्ति । द्रव्य हि नाम एषा मयेन विशतिघा, परमात्मा-लक्ष्मी-जीव-अव्याकृताकाश-प्रकृति-गुणत्रय-महत्तत्त्व-अहङ्कररतत्त्व-बुद्धि-मन-इन्द्रिय-मात्रा भूत-ब्रह्माण्ड-अविद्या-वर्ष-अन्धकार-यासना-कार प्रतियिम्बा इति । गुणेषु अपि वैशेषिकगुणातिरिक्ताना शमदमकृपातितिक्षा-सौन्दर्यादीनामपि गणना कृता । कर्माणि त्रिविधम्—विहितनिषिद्धोदासीनात्मकम् । तत्रोदासीनकर्मण परिस्पन्दात्मरत्त्व, तदन्तर्भूतानि धोत्क्षेपणवक्षेपणादीनि भवन्ति विविधानि कर्माणि । नित्यानित्यभेदेन, जात्युपाधिभेदेन च सामान्य द्विविधम् । विशेषाश्चानन्ता । 'भेदाभावेऽपि भेदव्यवहारनिर्वाहक' अनन्ता एव विशेषा । [मि० ना० पृ० ७] । विशेषसद्भाय एषां परमात्मन्यप्यभिमत, विज्ञानानन्दस्वरूपे परब्रह्मण्यपि यो भेदावभास स खल्येतद्भेदनिबन्धन एव । विशेषस्य च शकल-पदाध्व्यापित्वादन तत्त्वम् । सादृश्याभाषयो कल्पना तु षणाइवदेव । शक्तिरस्तु

एषा चतुर्विधा—अचिन्त्यशक्तिः, आधेयशक्तिः, सहजशक्तिः, पदशक्तिश्चेति । तत्राचिन्त्यशक्तेराश्रय भगवान् विष्णुरेव । तत्र भावनि विष्णादेव विचित्रपदार्थ-सम्पादनशक्तिः । आधेयशक्तिस्तु अन्याहितशक्तिः । प्रतिमादिषु प्राणप्रतिष्ठापना-दिना यद्देवतासात्निध्यमुत्पद्यते तद्देवाधेयशक्तिवत्वेनोत्तीयते । कार्यमात्रानुरूत्येन स्वभावजा शक्तिरेव सहजशक्तिरुच्यते । आसा पदार्थनिष्ठत्वान् नित्यानित्यवत् तदनुसारेणैव । पदशक्तिश्च पुनः पदपदार्थयोः सम्बन्धः । सा मुख्या-परममुत्पाभेदेन द्विविधा । इन्द्रशब्दो मुख्यवृत्त्या पुरन्दरवचन परममुख्यया वृत्त्या तु परमात्म-वचन इति ।

ईश्वर

साक्षाद्विष्णुरेवेश्वरः । स अनन्तगुणवान् । तद्गुणाश्च निरतिशया, निरवधिकाश्च । आनन्त्य तस्मिन् सजातीयविजातीयोभयविधम् । उत्पत्ति स्थिति-विनाश नियमन-ज्ञानावरण-बन्ध-मोक्षाणां कर्ता विधाता भगवान् विष्णुरेव । सर्वज्ञश्च । जीवाज्जडप्रकृतेश्च स सर्वया भिन्न विलक्षणश्च । ज्ञानानन्दकल्याणगुण-दयस्तस्य शरीरत्वेनोत्तीयन्ते । मुख्यया वृत्त्या स समस्तपदवाच्यः । अतः शरीर-त्वे सत्यपि तस्य नित्यता स्वतन्त्रता च न बिह्यन्ते । एकः सन्नपि स नानारूप-धरः । समस्तरूपेण च परिपूर्णः । अतः मत्स्याद्यवताररूपेणापि तस्य पूर्णता क्य-मपि न व्याकुलीभवति । उक्तञ्च माध्वबृहद्भाष्ये —

अवतारादयो विष्णो सर्वे पूर्णा प्रकीर्तिता ।

पूर्णं च तत्परं पूर्णं पूर्णात्पूर्णां समुद्गता ॥

लक्ष्मी

माध्वानां परमात्मशक्तिरेव लक्ष्मी । सा च सर्वया परमात्मनो-ऽधीना सत्यपि ततो भिन्ना । “परमात्मभिन्ना तन्मात्राधीना लक्ष्मी” [म० सि० सा० पृ० २६] । तदेव माध्वनये, शक्तिशक्तिमतोर्नाभेदः । लक्ष्मीश्चेयं भगवतो विष्णो-र्विचित्रयूना सत्यपि नित्यमुपता नानारूपधारिणी भगवतो वधूरिव विलसति । यया भगवान् विष्णुः दिव्यशरीरसम्पन्नः तथैव भगवतो लक्ष्मीरपि अप्राकृतविग्रह-यती । अतएव अक्षरा । उक्तञ्च माध्वभाष्ये —

“लक्ष्मीरक्षराऽदेहत्वात् अक्षरस्त्वरो हरिः” [ऐतरेयभाष्ये]

अपि च —

द्वाविमौ नित्यमुक्त्वौ तु परमः प्रकृतिस्तया ।

देशतः कालतश्चैव समव्याप्तावुभावजौ ॥

[भावउतात्पर्यनिर्णये]

जीव

जीवो माध्वमते सत्तारो, कर्मानुगुण्येन सुखदुःखोपभोगना, जन्ममरण-शोलश्च । स च त्रिविध — मुक्तियोग्य, नित्यसत्तारो, तमोयोग्यश्चेति । तत्र मुक्तियोग्या जीवा देव-ऋषि-पितृ-चरवृत्ति-उत्तमभेदात् पञ्चत्रिधा । नित्यसत्तारो, सबकालावच्छेदेन जन्मबन्धसरणिपतित ससरणशोल । एतत्त्रोटिगता जीवा मध्यमा उच्यन्ते—“मध्यमा मानुषा ये तु ससृष्टियोग्या सदैव हि” [ना० ता० निर्गण] ते च न कदापि मुक्तिं प्रपद्यन्ते । तमोयोग्याना जीवाना चतुर्विध्यम्—दैत्य-राक्षस पिशाच अधमा इति । सर्वेऽप्यमी जीवा व्यक्तितो भिन्ना । सर्वज्ञपरमात्मनस्तु सर्वथा भिन्ना । न चेद जीवाना तारतम्य ससृष्ट्यवस्थापामेव, अपितु मुक्त्यवस्थापामपि तत् सम्भवति । “मानुषादि विरञ्चिदपर्यन्त तारतम्य विमुक्तिगतम् । [मध्व०] आनन्दानुभूतितारतम्यभेदश्च तेषा ज्ञानतारतम्यभेदात् ।” “निरञ्जन परम साम्य-मुपैति ।” [मुण्ड० ३।१।३] ।

इत्यत्र साम्यपद प्राचुर्यवचन माध्वानाम् । ब्रह्मण चिदशमादायैव, ब्रह्मणो जीवस्यैवमभिमतम्, पर तदंशय न वास्तवम् । जीवब्रह्मणोरभेद एवैवामभ्युपगम । तथा च माध्वाचार्य —

जीवस्य तादृशत्व च चित्त्वमात्र न चापरम् ।

तावन्मात्रेण चाभासो, रूपमेया चिदात्मनाम् ॥ /

[म० सि० सार, पृ० ३२]

आकाश

माध्वाना व्याकृताकाश न्यायवंशेषिकयोदिवसद्दश सृष्टिप्रलययोरविकृत-रूपेणवर्तितेऽते । भूतकाशादय सर्वथा भिद्यते । उत्पत्तिमत्त्वाद् भूताकाशास्यानित्य-त्वम्, अविष्टतत्त्वादस्य तु नित्यत्व व्यापकत्वञ्चेति । लक्ष्मी खल्वस्याभिमानिनी देवता । प्रकृतिर्हि जडरूपा नित्या व्याप्तिनी सवजोबलिङ्गशरीररूपा । एष द्वैतवादि-माध्वनये, परमात्मा बेथल जगतो निमित्तकारणम् उपादानन्तु प्रकृतिरेव । वंणवा-न्तरवत् शुद्ध सत्त्वस्य सत्ता नानेन स्वीक्रियते । अस्मात् शुद्धसत्त्वादेव जीवाना

१ मुक्ता प्राप्य पर विष्णु तद्देह मथिता अपि ।

तारतम्येन तिष्ठन्ति गुणैरानन्दपूर्वकं ॥ [गीताभाष्ये]

दुःखाभावा परमानदा लिङ्गभेद गमा मन ।

तथापि परमानदा ज्ञानभेदात् निघन ॥ [म० गि० मा० पृ० ३०]

लीलामयो विप्रहो निर्मायते । तत्र सत्त्वाभिमानिनो श्री, रजोभिमानिनी भू, तथा तमोग्भिमानिनी च दुर्गा ।

महत्तत्त्वादिद्रव्यान्तराणां कल्पना तु साध्यादिमतानुसारिणी एवेति दिद् ।

साधनासरणि.

श्रवणमनननिदिध्यासनतारतम्यस्य प्रपञ्चभेदस्य च ज्ञानभावद्वयकम् । सकलेषु पदार्थेषु जगतस्तारतम्यभेदो लब्धसत्ताश्च स च पञ्चप्रकारकः । ईश्वरस्य जीवाद् भेदः, ईश्वरस्य जडाद् भेदः, जीवस्य जडाद्, जीवस्य जीवान्तराद्, जडस्य जडान्तराच्चेति । एतस्य पञ्चविधस्य भेदस्य सम्यग्ज्ञान माध्वाना मुक्ति-साधकम् । उपासना च द्विविधा, सन्नतशास्त्रान्यासत्प्रा, ध्यानरूपा च । साऽपि भिद्यते अधिकारिभेदेन । ध्यान हि एषा नये, विषयान्तरतिरस्कारपूर्वकभगवद्भि-पयिकाऽऽखण्डस्मृति ।" [म० मि० सा० पृ० १३९] परमेश्वरानुग्रहमन्तरा जीव-साधारणमपि कर्म कर्तुं नेष्टे । मुक्तेर्गाया तु दूरे आस्ताम् । अनुग्रहविशेषेण मुक्ति-प्रतिपद्यते जीव । स चानुग्रह परमभक्तिलभ्यः । परमा भक्तिस्तु ज्ञानानन्तरमेव शक्यसम्भवा । तदेव क्रमेण जायते ज्ञानोदयः, तदनन्तर परमभक्तिसमुत्पत्तिः, ततो ग्रहानुग्रहः, ततश्च मोक्षसमुद्भवः । स च मोक्षश्चतुर्विधः—कर्मक्षयः, उत्क्रान्तिः, अचिरादिमार्गः, भोगश्चेति । भोगश्चापि चतुर्विधः सालोक्य-सामीप्य-सासृष्य-सायुज्यभेदात् । तत्र सायुज्य नाम भगवन्तः प्रविश्य तच्छरीरेण भोगः ।

सोऽयं सक्षेपतो माध्वदर्शनपरिचयः । केनापि कविना मध्वसिद्धान्ता पद्य-वदा कृता विलमन्ति —

“श्रीमन्मध्वमने हरिः परतम सत्य जगत तत्त्वतो,
भेदो जीवगणा हरेरनुचरा नीचोच्चभाव गता ।
मुक्तिर्नैजमुत्तमानुभूतिरमला भक्तिश्च तत्साधनम्,
अभादित्रितय प्रमाणमखिलाभ्यार्यैकवेद्यो हरिः ॥ इति

अथ वल्लभदर्शनम्

१—श्रीवल्लभाचार्य २—अन्ये आचार्या ३—वल्लभसिद्धान्ता ४—ब्रह्म
५—जीव ६—जगत् ७—पुष्टिमार्गं ८—भक्ति ९—प्रस्थानचतुष्टयी ।

श्री वल्लभाचार्यः

वल्लभाचार्यस्य जन्म १४७९ शतके अभूदिति कालज्ञा स्यादप्यन्ति । अस्य जीवनघटना काशी प्रयाग-वृन्दावन प्रभृतियु तीर्थेषु अधटत । विजयनगरा-धीशस्य श्रीकृष्णरावस्य राजसभायामनेत्र आचार्यव्यासतोर्यस्याध्यक्षताया अद्वैत-वादिन पराजित्य लोकोत्तरविद्वत्ताया परिचयोऽदायि । एषा सिद्धान्तग्रन्था — ब्रह्मसूत्रध्वणुभाष्यम्, तत्त्वप्रदीपनिबन्ध, पूर्वमीमांसाभाष्यम्, सिद्धान्तमुक्तावली प्रभृतय प्रख्याता ।

अन्ये आचार्या

विद्वलनाथ — विद्वलनाथोऽयं वल्लभाचार्यस्य द्वितीय पुत्र । विद्व-द्वारेषणामुना आचार्यग्रन्थेषु टीकामुद्दृक्च पुष्टिमार्गस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठापिता । निबन्धप्रकाश, विद्वन्मण्डनम्, शृङ्गाररसमण्डनम्, सुबोधिनीटिप्पणी, प्रभृतयोऽस्य प्रसिद्धा सन्दर्भा । ब्रह्मसूत्रस्यान्तिमसाद्वैकाध्यायोपरि अणुभाष्यस्य पूर्ति रनेनैव कृता ।

कृष्णचन्द्र — कृष्णचन्द्रेण विदुषा अणुभाष्यस्योपरि भावप्रकाशिकाख्य व्याख्या कृता । अस्य शिष्येण पुरपोत्तमेन वल्लभसम्प्रदायस्य विशिष्टविदुषा भाष्य प्रकाशिकानाम्नी टीका विधाय अणुभाष्यस्य गूढतमरहस्यमुद्घाटितम् । अस्या न्यग्रन्थेषु सुबोधिनीप्रकाश, उपनिषद्दीपिका, आवरणभङ्ग, प्रस्थानरत्नाकर मुयर्णसूत्रम् गोताया अमृततरङ्गिणी टीका, षोडशग्रन्थविवृति प्रभृतय प्रसिद्ध ग्रन्था विलसन्ति ।

श्रीगिरिधराचार्ये — श्रीविद्वलनाथाचार्याणा तनूजोऽयं सुप्रसिद्धो ग्रन्थ-कार । गिरिधराचार्यविरचित 'शुद्धाद्वैतमातण्ड'नामा ग्रन्थ वल्लभसम्प्रदायस्य प्रख्यात तत्त्वविवेचको निबन्ध ।

हरिदासाचार्य — हरिदासाचार्योऽपि प्रौढो ग्रन्थकार । ब्रह्मवाद, भक्ति-रसवाद, आद्या निबन्धा प्रख्याता ।

प्रजनाथ भट्ट यालनृष्य भट्टश्च—द्वेषपीमौ अतिप्रौढी विद्वासी । यजनायभट्टस्य ब्रह्मसूत्रेषु मरीचिकाख्या ब्रह्मसूत्रानुसारिणी व्याख्या विख्याता ।

लालूभट्टनाम्ना प्रसिद्धस्य श्री बालकृष्ण भट्टस्य 'प्रमेयरत्नान्व'नामा ग्रन्थोऽतीव प्रौढः ।

विज्ञानभिक्षु — विज्ञानभिक्षुरपि बल्लभसमकालीन एव विभाव्यते । विज्ञानामृतं भाष्यमस्यऽतीव प्रसिद्धम् । अनेनापि अविभागतमेव प्रत्यपादि । जगद-विभक्तब्रह्मणोऽद्वैतमेवास्याभिमतम् । विज्ञानभिक्षो प्रकाण्डपाण्डित्य सार्व-जनीनम् । इति सक्षेपः ।

बल्लभसिद्धान्ता

श्रीबल्लभाचार्याणां दार्शनिका सिद्धान्ता 'शुद्धाद्वैत'नाम्ना प्रसिद्धा । एषा नयेन ब्रह्म माययाऽलिप्ततया नितान्तशुद्ध पदमालम्बते । इदञ्च माया-सम्बन्धरहितं ब्रह्माद्वैतम् । अतः मतमेषां शुद्धाद्वैतमिति सन्नया प्रख्यातम् । उक्तञ्च —

शुद्धाद्वैतपदे ज्ञेय समाप्त कर्मधारय ।
अद्वैतं शुद्धयो प्राहु पृथीतत्पुरुष बुधा ॥२७॥ -
मायासम्बन्धरहित शुद्धमित्युच्यते बुधैः ।
कार्यकारणरूप हि ब्रह्म शुद्धममायिकम् ॥२८॥

[शुद्धाद्वैतमातंण्ड]

ब्रह्म

बल्लभनयेन ब्रह्मण सर्वधर्मविशिष्टत्वमङ्गीकृतम् । अतएव तस्य विरुद्ध-धर्माश्रयत्वम् । अद्वैतवादिना निर्गुणं, निर्विशेषनिर्धर्मकञ्च ब्रह्म, मायासम्पर्कात् यत् सगुणत्वादिमद्वैदाभासते, तद्बल्लभा न सहन्ते । यतः अहिकुण्डलवद् ब्रह्मणि उभयरूपता श्रुतिसिद्धा एव ।

'उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत्' [ब० सू० ३।२।२७]

ब्रह्मणि विरुद्धधर्माणामस्तित्वं न मायौपाधिकम् अपितु नैसर्गिकमेव । भगवतो ब्रह्मणो हि अनवगाह्यो महिमा, तत्त्वलु अणोरणीयः, महतश्च महीय इति सुस्पष्टं श्रुतिर्निरूपयति । ब्रह्म सदपि अनेकरूपम् अद्वितीयत्वन्न जहाति, स्वतन्त्रं सदपि भक्ताधीनम् । अखिल जगदिव भगवल्लोलामयमिति बाल्लभो नयः । बाल्लभाचार्याणां मते ब्रह्मणस्त्रैविध्यम्—आधिदैविकं परं ब्रह्म, आध्यात्मिकं अक्षरं ब्रह्म, आधिभौतिकं च पुनः जगदात्मकं ब्रह्म । अतः जगदपि ब्रह्मरूपमेव । कारणकार्ययोरभेदात् । आविर्भावदशायां ब्रह्मणो जगद्रूपत्वम् तिरोभावदशायां ब्रह्मरूपत्वमिति । आविर्भावः सृष्टिप्रसरो वा ब्रह्मणो लीलामात्रम् । अतः एव

नित्यमिति । परब्रह्म चेवा नये अखिलरसामृतमूर्तिनिखिललीलाधाम भगवान् श्रीकृष्ण एव । स च पुरयोत्तमपदेनापि व्यपदिश्यते । ब्रह्मप्राप्तिस्तु केवलमनन्यया भक्त्या एव ।

“पुरुष स पर पायं ! भक्त्या लन्यस्त्वनन्यया ।”

इति गीतावचनमालम्ब्य आचार्या अप्याहु —

‘तेन ज्ञानमार्गिणा न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् ।’ ‘यस्यान्तःस्थानी’त्यनेन परस्य लक्षणमुक्तम् । तच्च भक्त्यादिप्रसङ्गे श्रीगोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते । एतदप्युक्ततत्त्वमेवानुगृह्णाति । [ब्रह्मसूत्र-अणुभाष्यम् ३।३।३३]

जीवः

जीवश्च बल्लभार्याणां तिरोहितानन्दादिगुण स्वयमौश्वर एव । स केवल लीलाविलुलितमना एव तथात्व प्रतिपद्यते यदृच्छया न जातु माययो-
द्वेल्लित । तादृशो जीवे ऐश्वर्यतिरोधानेनैव दैन्य, यशस्तिरोधानेनैव हीनता, श्री-
तिरोधानेनैव निरस्तसमस्तसम्पदास्पदत्वम् । ज्ञानतिरोधानेनैव स अनात्मरूपेषु
देहादिपदार्थेषु आत्मबुद्धि वितनोति । आनन्दतिरोधानेन च दुःखकलेशादिक-
मनुभवति [“पराभिध्यानात् ब्र० सू० २।५ अणुभाष्यम्] । ब्रह्मण आविर्भूत-
स्याऽपि जीवस्य अग्निस्फुलिङ्गवद्भेदसद्भावेन तद्रूपत्व नित्यत्वञ्च न विहन्यते ।
एतद्धि खलु व्युच्चरण, मोर्त्यति, अत तनित्यत्वहानेनैव कश्चन प्रश्न । बल्लभ-
सम्प्रदायेऽपि जीवस्याणुत्व ज्ञातृत्वम् । ब्रह्मणोऽविकृतचिदशतो जीवस्य, अविकृत
सदशतो अचित्प्रकृतेर्निर्गति । जडनिर्गमनकाले च, उभयो चिदानन्दाशयोस्तिरो-
धान, जीवनिर्गमनकाले च केवलमानन्दाशयोरेव इति ‘प्रमेयरत्नार्णवे’ । स च
जीवस्त्रिविध — शुद्धो मुक्त ससारी चेति । बह्निस्फुलिगवद् व्युच्चरणकाले, अवि-
द्योपहितत्वेन तिरोहितानन्दाश ससारी । तिरोहितानन्दाश अविद्यासम्पर्कपूर्वं
शुद्ध । ससारी च पुनर्देवामुरभेदेन द्विविधः । तत्र देवजीवोऽपि मर्यादामार्गीय-
पुष्टिमागीयभेदेन द्विविधः । मुक्तजीवेष्वपि मुक्ता जीवनमुक्ताश्चेति द्विविधा
जीवा ।

मुक्तजीवस्य भगवत सच्चिदानन्दान्नितान्तोऽभेद । ससारी जीव
पुष्टिमागीयत्वन्वेनोपलभ्यभगवदनुग्रह पुन तिरोहितानन्दाश प्रतिपद्यमान
सच्चिदानन्दतामयगाहते । ‘तत्रवमसि इवेतवेतो !’ इति ‘महावाक्यम्’ एया नयेता-
मुमेवार्थमनुगृह्णाति । यथा सुवर्णकटककुण्डलादीनां सुवर्णदिभेद तद्वद्ब्रह्मणो जीव-
स्याप्यभेद [शुद्धाद्वैतमार्तण्ड] ।

जगत्

जगद्विषये च बाल्लभाना अविकृतपरिणामदान एव अन्युपगमः ।
वनसवामधेनुकल्पवृक्षविन्तामणिवत् सच्चिदानन्दात्मकं त्रिगुणं ब्रह्मैव जगद्रूपेण
परिणमति । यथा कुण्डलादिषु परिणतमपि सुवर्णं विहृतिभाष न प्रतिपद्यते,
तद्वज्जगद्रूपेण परिणम्यमानमपि ब्रह्म न किञ्चिदपि परिणतिमुपासते । श्रीमद्-
भागवतस्य दशमस्कन्धेऽस्यैव निष्पन्नं निरूपणं कृतमुपलभ्यते ।

“यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यमस्य ।
तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेनैरहमस्य तद्वत् ॥”

बाल्लभाना न जगत् उत्पत्तिविनाशौ प्रयुक्ताविर्भावतिरोभावौ । आदि-
भविद्वैपाम् अनुभवविषयत्वयोग्यता तदविषयत्व तिमोभाव [विद्वा-मन्त्र पृ० ७] ।
बल्लभनये, जात्ससारयोरपि भेदः । ईश्वरेच्छाविलासविशेषसमुद्भूतपदार्थो
जगत्, किं त्वविद्योपहितजीवद्वाराकल्पितममत्तरूपपदार्थश्च ससारः । अविद्याया
स्वरूपाज्ञान-वेहाध्यास-इन्द्रियाध्यास-अन्तःकरणाध्यासलक्षणानि पञ्चपूर्वाणि ।
अविद्यासरवे ससारः, सति ज्ञानाद्ये तद्विनाशः । जगतो ब्रह्मरूपत्वात्तं कदापि
विनाशोपतिः । तत्तु नित्यमेवेति विवेकः ।

पुष्टिमार्गं

आचार्याणामाचारमार्गं एव पुष्टिमार्गं उच्यते । पुष्टिशब्दश्चानुग्रहवचनः ।
‘पोषणं तदनुग्रहः’ । मुक्तिभ्रष्टि प्रमुखकारणता चानुग्रहार्थमेवेति [भा० २।१०]
कृत्वंच बल्लभसम्प्रदायोऽयं पुष्टिमार्ग इति पदव्यपदेशनात् । बाल्लभा भगवन्ते
यदस्ति मर्यादामार्गं-पुष्टिमार्गयोः नितरां भेदः । अक्षरब्रह्मणो वाणीतो
निसृतत्वात् मर्यादामार्गोऽयं वैदिकः खलु । परं पुष्टिमार्गस्तु भगवतः
पुण्योत्तमस्य बपुषो निर्गतत्वात् सुतरां तद्विलक्षणः । मर्यादामार्गं ज्ञान-श्रवणादि-
साधन-द्वारा सायुज्यमुपलभ्यते । परन्तु पुष्टिमार्गं सर्वात्मनात्मसमर्पणेन विप्र-
योगरसारमकप्रोतिसाचिव्येन साक्षात् आनन्दघाम्नो भगवतो ब्रह्मणोऽमृतत्व-
प्राप्तिः । तथा च प्राह आचार्योपि अणुभाष्ये ‘पुष्टिमार्गोऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादि-
नरपेक्ष्यमर्यादायामङ्गीकृतस्य तु तदपेक्षितत्वं तु युक्तमेव’ [अणुभाष्य ३।३।२९],
‘पुष्टिमार्गोऽमृतत्वकसाध्यः प्रमाणमार्गोऽद्विलक्षणः’ इति [अणु० ४।४।९] ।

भक्तिः—बल्लभसम्प्रदाये भक्तिरपि द्विविधा मर्यादाभक्तिः पुष्टिभक्तिश्च ।
एतयोरपि बल्लक्षणमेवाङ्गीकृतम् । भगवच्चरणारविन्दभक्तिरेव मर्यादाभक्तिः ।
भगवतो मुक्तारविन्दभक्तिस्तु पुष्टिभक्तिः । मर्यादाभक्तिः फलकामयने, पुष्टिभक्ति-

स्तु फल नतरामाकाटक्षते । मर्यादाभङ्गितद्वारा सामुज्यमेव केवलम्, पर पुष्टिभक्ति-
द्वारा ब्रह्मभेदावबोध । अत दुःखक्लेशादिसर्वलिताञ्जगत उद्धाराय यदि कश्चित्
श्रेयस्तरो मार्गस्तर्हि स पुष्टिमार्ग एवेति तेषा इदोयान् विश्वास । स एव मुमुक्षुभि-
सर्वात्मना उपादेयत्वेनाङ्गीकार्यं । श्रीमद्भगवद्वल्लभाचार्येण श्रीमद्भागवतस्या-
ध्यात्मतत्त्वमाधारीकृत्यैव एष पुष्टिमार्ग प्रतिष्ठापित ।

प्रस्थानचतुष्टयी

उपनिषद्, गीता, ब्रह्मसूत्र, श्रीमद्भागवत (ध्यासस्य समाधिभाषा) इति
प्रस्थानचतुष्टयी एषामाधारभूता । अस्मिन् सम्प्रदाये भागवतस्य निरतिशया
प्रतिष्ठा, अणुभाष्यमप्यतिशेते 'सुबोधिनी' ख्यात्या । श्रीहंरिरायस्य वचनमिद
सुतरा घटतेतराम् —

“नाश्रितो वल्लभाघोशो न च दृष्टा सुबोधिनी ।

नाराधि राधिकानाथो वृथा तज्जन्म भूतले ॥”

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रं पदवाक्यप्रमाणपारावारोणं श्रीमदाचार्यपण्डित-

द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभि विरचिते

सस्कृतसाहित्यविमर्शास्ये ग्रन्थे

चतुर्यं परिच्छेदे ।

पञ्चमः परिच्छेदः नास्तिकदर्शनप्रकरणम्

१—चार्वाकदर्शनम् २—जैनदर्शनम् ३—बौद्धदर्शनम् ।

चार्वाकदर्शनम्

अथेदानीं नास्तिकदर्शनेति^१ संज्ञया प्रसिद्धानां चार्वाक-जैन-बौद्धदर्शनानां सस्मृतसाहित्ये सविशेषं सन्निविष्टानाम् आन्तिकदर्शनभिन्नानाम् विवेचनमप्य-
त्यावश्यकमिति तेषामपि समासेन निरूपणमत्र प्रसङ्गसङ्गत्या वितन्यते ।

नास्तिकदर्शनेषु चार्वाकदर्शनस्य प्राचीनतया सर्वप्राथम्यम् । एषा नये शरीरस्यैवात्मन्वम् । शरीराद् भिन्नमात्मनोऽस्तित्वं न स्वीकुर्वन्ति । तेषाम् इदं दृश्यं जगदान्मलोल्लास्यलन्वेनाभिमतम् । परलोकास्तित्वेऽसौ न श्रद्दयते । मरणमेव मुक्तिं मन्यन्ते । प्रत्यक्षवाद एव विश्वसन्ति ते । परोक्षमवहेलयन्ति । मानवजीवनस्य काममेव पुरुषार्थन्वेनान्युपगच्छन्ति नादृष्टधर्मादिकं किमप्यन्यत् । निसर्गत एव जगदुत्पद्यते विनश्यति च इत्याद्याश्चार्वाकराद्धान्ता असौ अतिप्राचीनकालेन एव भारतेऽवलोकयन्ते प्रस्फुरन्तः । उपनिषत्साहित्येऽपि प्रशस्त्येण निरूपिता सादृशी विचारधारा दृश्यते यामालम्ब्यैव चार्वाकसिद्धान्ता सञ्जाता लब्धोदया इति सुतरा कल्पयितुं शक्यते । मरणानन्तर, अथमात्माऽस्ति नवेति प्रश्नावसरे केचिदान्मनोऽस्तित्वं स्वीकुर्वन्ति केचिन्न, इति सहायः उपनिषन्मूपोद्बलितः । तथा च :-

येषां प्रेते विचिकित्ता मनुष्येऽस्तोत्येके नायमस्तीति चक्रे ।”

[कठ० १।१।२०]

एवञ्च “न प्रेय्य संज्ञास्ति ।” [बृहदारण्यक ४।५।१३]

इत्यादिवचोभिर्गम्यते यच्चार्वाकप्रोक्तनेऽपि काले सादृशी सहाय्यात्मिका प्रबहति स्म काऽपि विचारधारा । एवमेव बौद्धग्रन्थेषु जैनग्रन्थेष्वपि च चार्वाकविचारविन्दव उपलभ्यन्ते यत्र-तत्र प्रकीर्णाः । उच्छेदवादप्रतिपादकं अजितकेशकम्बल्यसिद्धान्ता लोकायतसिद्धान्तः सह संवदन्ति । अन. चार्वाकसिद्धान्ता इमे अतिप्राचीनकालतः

१ — नास्तिकदर्शनमिति चंप्रामर्शिकदर्शनानां पारिभाषिकी संज्ञा । पर-
गते नास्ति मनिर्येषामिति तदनुत्पत्तिञ्चनमयंमवष्टम्भेति विवेकः ।

दार्शनिकानां मस्तिष्कजात भूम्ना समुद्बल्लयन्ति स्म । धीतकाले, अह्निशं यज्ञयापादिचिन्ताचान्तमनस्त्वानां परोक्ष-परलोकसर्मापितबुद्धिर्बभवानां तदानीन्त-
नानां यायजूकानां कठोरशरसननिषेडितानां तार्क्ष्यपण्डितानां तादृशप्रकाण्ड-
कर्मकाण्डभृत्खलाबन्धनमुच्छेत्तुकामानां प्रतिक्रियारूपेणोदिष्यायेदं चार्वाकदर्शन-
मिति बहव आशेरते ।

लोकायतमस्यापर नाम

इदमेव चार्वाकदर्शनं लोकायतदर्शननाम्नाऽपि प्रतिष्ठम् । बुद्धिवाद एव
एषा परम सिद्धान्तः । वादेषु वैतण्डिकात्वमेवैते खल्वभिनन्दन्ति । स्वपक्षस्यापना
तेभ्यो न रोचते । अतः लोकायतिका वैतण्डिका इत्यपि व्यपदिश्यन्ते । उक्तञ्च —

“नहि लोकायते किञ्चित्कर्तव्यमुपदिश्यते ।

वैतण्डिककथंवासौ न पुनः कश्चिदागमः ॥ [न्यायमञ्जरी]

लोकायतो हि नाम स्वभाववादः । स्वाभाविकपरिणामवादापरपर्यायो-
ऽयमेव बाह्यस्पत्य चार्वाकादिपदंरपि जेगीयते । लोकायतशास्त्रे प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् ।
अर्थकामौ च पुरुषायौ । नास्ति परलोकः । मृत्युरेवापवर्गः । एतदर्थप्रतिपादकानि
बाह्यस्पत्यसूत्राणि भास्करभाष्ये समुदाहृतानि । तथा च —

“अयं लोकायतम् । पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वानि । तत्समुदाये
शरीरेन्द्रियविषयसज्ञा । तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशकितवद् विज्ञानम् ।”
इति ।

चार्वाका इमे तर्कातिरिक्तं न कस्यापि शास्त्रान्तरस्य प्रामाण्यमङ्गी-
कुर्वन्ति सिद्धान्तान्तराणि सर्वाणि क्षण्डयन्ति, मण्डयन्ति केवलं बुद्धिवाद तर्कवाद
वितण्डावादवैति ।

चार्वाकसज्ञाकरणे प्रतिपत्ति

केचन बृहस्पतिशिष्यचार्वाकद्वाराप्रचारितत्वादि चार्वाकदर्शनमिति
मन्यन्ते । अपरे ‘चर्वं भक्षणं’ इति धातोर्निष्पन्नत्वात् भक्षणशीलं चार्वाकं
तत्सम्बन्धाद्दर्शनमपि चार्वाकपदेन प्रतिष्ठितं गतमिति उपपादयन्ति । “नयते चार्वाः ।
लोकायते चार्वाः बुद्धिः, तत्सम्बन्धत्वादाचार्योपि चार्वाकः स लोकायते शास्त्रे
पदार्थान् नयते” इति वाशिष्ठयुक्तिः [१।३।३६ सूत्र] । अपरे चार्वाक-
पदस्यापभ्रंश एव चार्वाकशब्द इत्यप्युद्घोषयन्ति । भवतु नाम यदा तदा । सम्प्रति
तु सर्वेऽपि नास्तिवा परलोकेऽभ्रह्मणानाश्चार्वाकपदेन परिभाष्यन्ते । चार्वाक-
दर्शनमिदं ‘बाह्यस्पत्य’दर्शननाम्नापि ध्यवहिष्यते ।

आद्यसस्थापको बृहस्पति

आचार्यो बृहस्पतिरस्य चार्वाकदर्शनस्य सस्थापकत्वेनोच्यते । बृहस्पतिरचितसूत्राणामुल्लेख प्राचीनेषु दर्शनग्रन्थेषु समुपलभ्यते । 'एक आत्मन शरीरेऽभावत्' [ब्र० सू० ३।३।५३] इति सूत्रे, भास्करभाष्ये श्रीमच्छङ्कराचार्य-भाष्येऽपि च । इमानि निम्नाङ्कितानि सूत्राणि नीलकण्ठी-श्रीधरी-मधुसूदनी-टीकासु अद्वैतब्रह्मसिद्धौ च उद्धरणरूपेणावलोक्यन्ते ।

(१) पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वानि । (२) तत्समुदाये शरीरेन्द्रिय-विषयसङ्गः । (३) तेभ्यश्चैतन्यम् । (४) किष्वादिभ्यो मदशक्तिवद् विज्ञानम्, (५) मदशक्तिवद् विज्ञानम् । (६) चैतन्यविशिष्टः काय पुरुष । (७) काम एवंकं पुण्यार्थं । (८) मरणमेव अपवर्गं । इमानि बाहृस्पत्यसूत्राणि बृहस्पतेरैतिहासिकत्व प्रख्यापयन्ति ।

असशयमेव बृहस्पतिराचार्यं महामेधावी सर्वशास्त्रेष्वप्रतिहतगतिश्चासीत् । न केवलं, महान् तार्किक एव अपितु महान् राजनीतिज्ञोऽपि । महाकविना भासमहाभागेन अस्यार्यशास्त्रग्रन्थोल्लेख प्रतिमानाटके कृत । एव कौटिल्येनाऽपि स्वकीयेऽर्यशास्त्रे बृहस्पतेर्निर्देश कृत । बाहृस्पत्याना नये अर्यशास्त्र राजनीतिशास्त्रञ्चेति शास्त्रद्वयमेव ऐहिकसुखसाधनाय मुख्यत्वेन निर्दिष्टम् । 'वार्ता दण्डनीतिश्चेति बाहृस्पत्या ।' वार्ता अर्यशास्त्र दण्डनीतिश्च राजनीति । चार्वाकमतसस्थापको बृहस्पतिः, अर्यशास्त्रप्रणेता च बृहस्पतिरेक एव इति सदाया-स्पद केषाञ्चिन्मते । किन्तु तत्त्वप्रतिपादनसरणिस्तु एकत्वमेवानयो पुण्याति ।

पदार्थमीमासा

चार्वाकाना नये प्रत्यक्षमेव केवलं प्रमाणत्वेनानुगृहीतम् । प्रमाणान्तराणि ते न मन्यन्ते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं हि तेषां प्रत्यक्षम् । चक्षुरिन्द्रियद्वारा गृहीतं ज्ञानं चाक्षुषम् । रसनयोत्पन्नं रासनिकम् । श्रवणेन्द्रिये-

१ अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिनो लाकायतिका देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावमन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिषु अदृष्टमपि चैतन्यं शरीराकार-परिणतेषु भूनेषु स्यादिति सम्भावयन्तस्त्वश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्य-विशिष्टं कायं पुरुषं इति चाहुः । न स्वर्गमनायापवर्गमनानं वा ममर्थो देह-व्यतिरिक्त आत्मास्ति यत्तु चैतन्यं देहस्यात् । देह एव तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते ।

[शाङ्करभाष्यम्]

णाधिगत श्रावणम् । प्राणोन्द्रियोत्थं प्राणिकं, त्वगिन्द्रियोत्थं पत्र त्वाच्च ज्ञानम् ।
 नैतदतिरिक्तं ज्ञानान्तरमेभि स्वीक्रियते । अदृष्टाऽनास्थादिनाऽश्रुताऽनाप्राणाऽस्पृष्ट-
 पदार्थेषु नंपरमास्याः । अनुमानस्य प्रमाणत्वमेव ते नाशसन्ति । लोकव्यवहार
 प्रति न निश्चयस्य कारणता, अपितु सम्भावनायाः । दूरत दधिभूतपात्रमवलोक्य
 बालस्तदादातु प्रवर्तते । न तु निश्चयात्मकत्वेन दध्यैवंतदिति मत्या । तत् प्रवृत्ति-
 मात्रस्य सम्भावनाजन्यत्वात् अनुभूतेरावश्यकत्वं कृतम् । अनुमानं हि खलु
 व्याप्तिमाश्रित्यैव प्रमाणकोटिमरोहति । व्याप्तिरेव तु नाशनुते सामञ्जस्यम् ।
 कुत उच्यते । व्याप्तिर्हि नाम साहचर्यनियमः । स न सार्वत्रिकः । न सार्वभौमिक-
 त्वेन प्रत्यक्षविषयीभवति । यत्र यत्र घूमस्तत्र तत्र वह्निरिति व्याप्तिरेव तावत्
 घटते । इत्येकदेशितया वर्तमानकालिक प्रत्यक्षभवगाहते न सार्वकालिकम् ।
 अतः हेयपक्षे निक्षेपणीयत्वाद् अनुमितिरपि निराधारा न ताकिक्वामादरमर्हति ।

अत एवैषा प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् बुद्धिगम्य न प्रमाणान्तरम् । यद्युच्येत
 व्याप्तिः, विशेषेण भावितुं सामान्ये तु सा भवत्येवेति । तदापि न 'यो यो मनुष्यः स
 मरणशीलः' इति व्याप्तिः एतत्साहचर्यावलम्बिनी, मनुष्यत्व मरणशीलत्वञ्च
 साहचर्यविषयीभूत तत्तद्वर्तमानता समस्तपदार्थानां ज्ञान स्वयमेव समुदेति एव,
 पुनः मनुष्यत्व मरणशीलत्वञ्चेति साहचर्यमालम्ब्य देवदत्तस्य, मनुष्यत्वहेतो
 मरणधर्मत्वानुमतेरावश्यकत्वं कुत ? तादृशानुमतेर्व्याप्तिवाक्यादेव गतार्थत्वात्
 सिद्धसाधनदोषापत्तेश्च । उक्तञ्च —

‘विशेषेऽनुगमाभाव सामान्ये सिद्धसाध्यता ।

अनुमानभङ्गपङ्केऽस्मिन् निमग्ना वादिदन्तिन ॥ इति ।

अतः अनुमानं नाहति बुद्धिमतामादरमिति तेषां द्रव्योपसृष्टौ धारणा ।

स्वभाववादः

यदि नाम अनुमानवादिनां वह्नियुक्तयोः कार्यकारणभावमाश्रित्य तयो
 साहचर्यं न्याय्यं मन्वेत् तदापि न चार्वाका व्याप्तिमङ्गीकर्तुंमुद्यताः । यतः
 निसर्गसिद्धत्वाज्जागतौ बलक्षयस्य न तत् कार्यकारणभावमपेक्षते । सुखिन-
 मवलोक्य धर्मस्य कल्पना, दुःखिनः दुःखा चाधर्मस्येति न बुद्धिसङ्गतम् ।
 सुखं दुःखं वा न धर्मो धर्मजयमपितु निसर्गोत्थम् । सुखं दुःखञ्च स्वभावत एव
 प्रवर्तते निवर्तते चापि स्वभावत एव, नैतत्कारणजातमन्वियति । वह्नौ दाह-
 कश्च जले घ शैत्यं निसर्गसिद्धम् । जगति यत्किमपि दृश्यते तत्सर्वमेव स्वाभाविकम्,
 न शिञ्चित्कारणकलापसमुत्थम् । उक्तञ्च —

‘दिलिनं चित्रयेत् को वा कोकिलांश्च प्रकूजयेत् ।

स्वभावव्यतिरेकेण विद्यते नात्र कारणम् ॥ [स० सि० स० २।५]

तदेतदखिलं दृश्यं जगत्स्वभावत एव प्रवर्तते, निवर्तते चापि स्वभावत एवेति ।
उक्तञ्च :—

“अपरे लोकायतिकाः स्वभावं जगतः कारणमाहुः । स्वभावादेव जगत्
विचित्रमुत्पद्यते, स्वभावतो विलयं याति ।” इति । [भट्टोत्पल-बृहत्सहिता १।७]

शब्दादिप्रमाणासिद्धिः

चार्वाकाः शब्दप्रमाणमपि नाङ्गीकुर्वन्ति । कस्यचिद्वास्तुपुष्टस्य शब्दाद्योऽ-
वबोधो जायते स प्रत्यक्षविषयीभूतत्वात् प्रत्यक्षेणैव सिद्धः । तदर्थमतिरिक्त-
प्रमाणकल्पनागौरवं को नाम सहेत । अपि च आप्तपुष्टस्य शब्दस्य प्रामा-
णिकत्वेन तत्राऽऽस्यास्थिरोकरणं अनुमानान्नातिरिच्यते । अनुमानेन तु प्रागेव
निरस्तेन आकाशपुष्पायितम् । आप्तोपदेशा अपि प्रत्यक्षदृष्टविषयकाः श्रद्धा-
भामन्त्रयन्ते, नादृष्टपरलोकादिविषयाः । अत एव लोकायतिकानां, वेदस्यापि,
परस्परविरोधात्, निरर्थकशब्दप्रयोगात् परोक्षार्थप्रतिपादकत्वाच्च न प्रामाण्यम् ।
वेदविहितयज्ञयागादियु च पशुबधविधानात्, तदामिषादिभक्षणाच्च प्रमाणपदवीं
नाधिरोहति वेदोऽपीति तेषां डिण्डिमः । उक्तञ्च :—

त्रयो वेदस्य कर्तारो भाण्डधूर्त्तनिशाचराः ।

जर्भरी^१ तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥

[स० द० स० पृ० ४]

एवं तैः सर्वेऽपि श्रौतविधयः कर्मकलापाश्च निराकृताः । तेषां नये प्रत्यक्ष-
रैवेकस्य प्रामाण्याङ्गीकारबलादखिलानि प्रमाणान्तराणि अपास्तानि विभाव्यन्ते
इति ।

जगत्

पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वचतुष्टयं तेषामभिमतम् । आकाशस्य शून्य-
त्वात् ‘सद्मांश्च सत्तात्मकतां ते नेरीकुर्वन्ति ।’ पृथिव्यादिभूतचतुष्टयेनैव
आण्विकीमवस्थां गतं जगतो मूलकारणत्वेनोच्यते तैः । परमेतद् भूतचतुष्टयोत्पत्ति-

१. सृष्ट्येव जर्भरी तुर्फरीतू नंतोयेव तुर्फरी पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरु ता मे जराय्वजर मरायु ॥

त्रिपये ते सर्वया याचममत्यमेव शरणीशुर्वन्ति । आशस्मिन् एष एष भूतनिचय,
आशस्मिन् च सत्माज्जगदुत्पत्तिरिति तेषामभ्युगम ।

जीव

जीवश्च न तेषां नये शरीरतो व्यतिरिच्यते । जडे शरीरे कुत्र
श्चैतन्योत्पाद इति चेदुच्यते । चैतन्यादयो हि शरीरधर्मा शरीरे सति तेषां सद्भा-
वास्तस्मिन्प्रसति चासद्भावात् । यथा ज्वलनस्य दाहप्रषादो । न च पृथिव्यादियु
भूतेषु प्रत्येकमनुपलभ्यमानाश्चैतन्यादय इत्य शरीरस्य धर्मा उपपद्येरन्ति
शङ्क्यम् । अनुद्भूतत्वेन तत्रानुपलम्भात् । पृथिव्यादियु चैतन्यादयः सन्तोऽप्यनुद्भूत
त्वेन नोपलभ्यन्ते । सति शरीरसङ्घाते तेषां समुद्भवसम्भवात् । यथा किष्वाद्य
समस्ता व्यस्ता मदकारिण सन्तोऽपि, मदशक्तेरनुद्भवान्न मदयन्ति, तच्छक्न
श्चैतन्यात्तु मदयन्ति, तथैव समस्तानि व्यस्तानि च भूतानि चेतनानि सन्त्यपि चैतन्य
शक्तेरनुद्भवान्न चैतन्यप्रसवाय प्रकल्पन्ते । सति तदुद्भवे च चैतन्यमनुगृह्णन्ति ।
तस्मात् शरीराश्रयत्व चैतन्यस्य न जातु तद्व्यतिरिक्तविशिष्टव्याप्यत्वम् ।
तस्मात् शरीरात्मनोरभेद एव वेदितव्यः । एष एव चार्वाकाणां भूतवैतन्यवादः ।
श्यामोऽहं गौरोऽहं स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिप्रत्यया अपि शरीरगोचरा एव प्रत्यक्षाः ।
न तद्व्यतिरिक्तात्मगोचरा इति शरीरमेव जीवः, जीवश्च शरीरम् । तेषां नये
जीवशरीरयोर्व्यतिरेको नास्त्येष खलु । यद्यप्यात्मतत्त्वविषये मतानि भिद्यन्ते
चावेषु केचन इन्द्रियाण्येवात्मा, अपरे प्राण एवात्मा, अन्ये मन एवात्मेति मन्यन्ते,
तथाप्येव परस्परभिन्नमतयोऽपि ते आत्मनः शरीराव्यतिरिक्तत्वे भेदभेदाभि-
वाञ्छन्ति ।

ईश्वर

चार्वाकाणां मते ईश्वरस्य काऽपि सत्ता नास्ति । ईश्वरवादिनः ईश्वरसत्त-
मनुमानप्रमाणेनोपपद्यन्ति । ईश्वरोऽनुमानगम्यो न प्रत्यक्षगोचरः, शब्दप्रमाण
निर्देश्यश्च ।

परन्तु चार्वाकानां केवल प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । प्रत्यक्षवर्जं सर्वाण्यपि
प्रमाणान्तराणि उच्छिन्नमूलानीति तदितरसाधितस्येश्वरस्य सत्ताया कथमिव ते
विश्वसेयुः । अत एव ईश्वरस्य परोक्षविषयत्वात् किमपि स्थान चार्वाकदर्शने ।
स्वर्गापवर्गपरलोकाद्यदृष्टकल्पितपदार्थेषु न ते बुद्धिसाङ्गत्यमवलोकयन्ति । यदा

१ जडभूतविकारेषु चैतन्यं यत्तु दृश्यते ।

‘ताम्बूलपूगवर्णानां यौगन्धरा इवोत्थितम् ॥ [स० सि० स० २।७]

भोक्ष एव तेषां शरीरलयः । सर्वं सुखदुःखादिकञ्च शरीरपर्यवसायि । पुरुषावो
द्वावयंकामी । धर्ममौसी हि भ्रान्तिविलसितौ । निर्बुद्धिजनकल्पितात्वाद्देवो ।
यावज्जीवञ्च मनुष्येण सुखं जीवितव्यं, ऋणं कृत्वाऽपि घृतं पेयम् । भस्मीभूतस्य
देहस्य प्रयागमनाशा तु दुराशामात्रमेव । इदमेव मनुष्यजीवनस्य चरममुद्देश्यम् ।

‘यावज्जीवे सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत ॥ इति ।

समुपहसन्ति च ते परलोके श्रद्धयानान्—यद् दुःखमयाद् दुःखतमिदस्य सुखस्य
परित्यागः । अहो कीदृशोऽयं मतिविभ्रमाभिनिवेशोऽभिज्ञानात् । भिक्षुका
सन्तीति किं स्यात्यो नाधिभ्रायन्ते । मृगा सन्तीति किं शाल्यो वा नोप्यन्ते ?
अरे वराका स्वर्गापवर्गौ तु इहैव जगति स्तः । किं वृथा परलोककथाविजृम्भणेन ।
उक्त्वाभियुक्तं —

‘र्याज्यं सुखं विषयसङ्गमज्जन्म पुंसाम्,

दुःखोपमृष्टमिति मूर्खं विचारणं पा ।

बोहोन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाद्यान्

को नाम भोस्तुपकणोपहितान् हितार्यो ॥ [म० २० म० पृ० ४]

समाजव्यवस्था

नेतावता चार्वाकाणां जीवनव्यवस्थोच्छृङ्खल्यमनुमेयम् । लोक-
सुखोपलक्ष्यं समाजव्यवस्थया सर्वाङ्गपूण्या भवितव्यमिति तेषा-
मभिमतम् । अत आचार्यबृहस्पतिमहाभागैर्यशास्त्रं विरचिनम् । यत्र मनुष्यं
सपत्न्यजीवनं भवितव्यम् । नियमाश्च निर्दिष्ट्य । निग्रहानुग्रहकर्ता राजा एव
ईश्वरत्वेनाङ्गीकृतः । अनोऽमी चार्वाका उच्छृङ्खल्यजीवनस्य पक्षपातिनो नासन् ।
नियमितनेत्रं जीवनं प्रशंसन्ति स्म । भौतिकवादमभिनन्दन्तोऽपि विशृङ्खल्यजीवनं
निन्दन्ति । इदं प्रत्यक्षं जगदेव, सत्यं, शिवं, सुन्दरं यथा भवेत् तथाऽऽचरणायम्
जनैरिति तेषामुपदेशः । अदृष्टे परलोके आस्था मा कृया इत्यादेशः । अयकामी
सुखसमृद्धयर्थं सम्पादनीयो इति तेषां निर्देशः परलोके बुद्धिमन्तो न विश्वसन्ति
इति दिक् ।

ग्रन्था

यद्यपि चार्वाकग्रन्था विलुप्तप्रायाः । चार्वाकदर्शनम्प्रति, लोकां श्रद्धयानां
नासन् । नास्तिकदर्शनकारैरस्य बलवत्तरं खण्डनं कृतम् । वैदिककर्मकाण्ड-
श्रितैरपि चार्वाकसिद्धान्तानां प्रखरतरं निराकरणं विहितम् । ‘नास्तिको

वेदनिन्दकः' इति उक्तिरपि विशेषतः चार्वाकान् लक्ष्यीकृत्यैव प्रवृत्तेति प्रतीयते । वैदिकपण्डितमण्डलेनेव जनसाधारणेनापि अबहेल्यमाना ग्रन्था अपि शनैःशनैः संवत्सरकालेन कबलीकृताः प्रतीयन्ते । भगवत्पतञ्जलिपादानां कालं यावत् भागुरीनामकाष्टीकाग्रन्था उपलभ्यन्ते स्म । महर्भाष्ये (३।३।५३-५४) सूत्रे 'वर्णिका भागुरी लोकायतस्य ।' वर्णिका व्याख्यात्री, भागुरी टीकाविशेषः इति कम्पटनोपन्यस्तम् । भट्टजयरशिखिरचिते तत्त्वोपप्लवनामिन् ग्रन्थे, चार्वाकीय-सिद्धान्तानां तर्कबहुलं यौक्तिकं विवरणं कृतमवलोक्यते । ग्रन्थोऽयम् दशमशता-ब्दीं निकषा इवचिन्तित इति कालविदां निर्णयः । सामान्यः परिचयस्तु चार्वा-कीयराष्ट्रान्तानां यत्र-तत्र सर्वदर्शन-संग्रहग्रन्थेषु न्यायवंशेषिकवेदान्तादिदर्शनेषु प्रायेण पूर्वपक्षरूपेण संस्मृतो दृश्यते । न्यायमञ्जरी, प्रमेयसंग्रहः, सर्वमतसंग्रहः, षड्दर्शनसम्मुच्चय अस्य गुणरत्नकृता टीका, सर्वदर्शनसंग्रहः, कमलशीलकृततत्त्व-संग्रहस्य पञ्जिका इत्याद्याः ग्रन्थाः । एतेषु, नैपथकाव्यस्य सप्तदशे सर्गे, प्रबोध-चन्द्रोदयनाटकस्य द्वितीयाङ्के च, चार्वाकसिद्धान्तानामुल्लेखः समुपलभ्यते । तत्रापि सर्वदर्शनसंग्रहस्य प्रारम्भिकाध्याये चार्वाकदर्शनं किञ्चिद्विशद्येन कृतम् । एत-न्मात्रमेव सम्प्रत्युपलभ्यमानं साहित्यं चार्वाकदर्शनस्य । विशेषस्तु तत्रतत्रवान-सन्धेयम् । इति संक्षेपः ।

अथ जैनदर्शनम्

जैनदर्शनस्य प्रादुर्भावः

जैनदर्शनस्य प्रादुर्भावः बौद्धदर्शनात्पूर्वतन । जैनधर्मस्य खल्वतिप्राचीनं नामधेयन्तु 'निगण्ड' इति निग्रन्थशब्दस्य पालीभाषाया एवान्तरितोऽपभ्रंशः प्रतीयते भवबन्धस्य ग्रन्थनिर्गतत्वात् निग्रन्थ इति व्यपदिश्यते, महावीरस्य चोपाधिस्त्वेनोत्तीयते । तत्र रागद्वेषविजयिनः सर्वज्ञकल्यास्त्रं लोक्यपूजिता यथास्थितार्थवादिनः सिद्धपुरुषा 'अहंत्' पदेन संज्ञायन्ते । तन्प्रचारितत्वाद्दर्शनमप्येतदाहंत्मुच्यते । जैनधर्मस्यान्तिमतीर्यङ्कुरस्य वदंमानाधिपस्य रागद्वेषादिरिपूणा विजयात् 'जिन' इत्युपाधिः । जिनेन प्रचारितत्वादिदं जैनदर्शनमुच्यते । जैनसिद्धान्तप्रचारकास्तोरीर्यङ्कुरा उच्यन्ते । तीर्यङ्कुरेष्व्याद्य. खलु 'ऋषभदेव' । पाश्र्वनायमहावीरौ चान्तिमौ । तदितरदेकविंशतितोरीर्यङ्कुराणां ययार्थवर्णनं नोपलभ्यते पूर्णतया । सर्वङ्कुरकालचक्रवशाद्दिलुप्तप्रायं जैनधर्मं तत्रभवान् ऋषभदेव एव पुनरुज्जीवयामास ।

पार्श्वनाथ—एष किल काशीनृपते अश्वमेनस्यान्भज । महाराज्ञी वामादेवी चास्य जननी । अस्य जन्मनः पूर्वमस्य जनन्या स्वपाश्र्वे कृष्णसर्पो विसर्पभ्रवलोक्तिः । अत एवाप्तौ पाश्र्वनाथनाम्ना तया अलङ्कृतः । त्रिंशद्वर्षपर्यन्तमसौ गाहंस्थ्यधर्ममनुपालयन् वंराज्यसम्पन्नः सत्कलान् भोगविलासान् विपुलवैभवसमुद्भवान् परित्यज्य भिक्षुजीवनं स्वीचकार । सप्ततिवर्षपर्यन्तञ्च जैनधर्मप्रचारं कुर्वन् समेतशिल्लरे निर्वाणं प्राप्तवान् । अत्रभवान् पाश्र्वनाथः पञ्चमहादनेषु चतुर एव सासत्यास्तेषापरिग्रहान् बलबहुपदिदेश । तत्रभवान् महावीरस्तु ब्रह्मचर्यमपि परभावशयकत्वेन निर्दिदेशेति । पाश्र्वनाथ. इस्त्रपरिधानपञ्जपातो, महावीरस्तु नग्नत्वमेव तपश्चर्यायं अपरिहार्यं मेने । विगम्बुरइवेताम्बरप्रभेदस्यैतदेव प्रमुखकारणत्वेनोत्तीयते ।

जैनधर्मस्यान्तिमस्तोरीर्यङ्कुरो वर्षमानाभिधानः पाश्र्वनाथस्य साद्वंशतकद्वयान्ते वंशालीप्रामे जन्मपरिग्रहञ्चकार ।

जैनसाहित्यम्

जैनसाहित्यं हि अतीव विशदं वर्तते । आचारग्रन्थापेक्षया प्रमाणग्रन्थानां बाहुल्यम् । एते च दर्शनग्रन्थाः, आगमकाल, आरम्भकाल, मध्ययुग,

१. सर्वतो जितरागादिदोषस्त्रं लोक्यपूजितः ।

यथास्थितार्थवादी च देवोऽहं परमेश्वरः ॥ [म० द० स० पृ० ६]

अवान्तरयुगभेदाच्चतुर्थं कालविभागेषु विभक्ता । तत्र आगमग्रन्थानां रचना-
काले भूयान् मतभेदः । दिगम्बरा ध्ववतिष्ठन्ते यत् मूलभूता आगमग्रन्था
विलुप्ता । अद्यतनोपलब्धा ये केचन ते श्वेताम्बरैरेव सरक्षिता विभाव्यन्ते । यद्यपि
आद्यरचनायां कालस्तु सदिग्धं तथापि तेषामन्तिमसशोधनं षष्ठशतके बल्लभौ-
समिते आचार्यदेवधिगणिमहाभागे कृतमिति कालविदामाघोषः । तत्र भद्र-
बाहुर्देवाकर्नाटके गतं तदा स्थूलभद्राध्यक्षतायां पाटलिपुत्रे कतिपयं जैनमुनिभि-
र्जैनागमानां स्थिरीकरणं कृतम् । परं दिगम्बराचार्याणां सम्प्रदायः एषु न श्रद्दधते ।
तेषां नये सर्वे एव आगमग्रन्था विलुप्तप्राया एव ।

आरम्भकालः—वस्तुतः जैनदर्शनोपक्रमं प्रथमशताब्द्यामेव लब्धावसरः ।
अस्मिन् काले उमास्वाति-कुन्दकुन्दाचार्य-सामन्तभद्रनामकं^१ त्रिभिः प्रकाण्डपण्डितैः
मुद्गं शिलाधारं आरोपितं जैनदर्शनस्य । दिगम्बराचार्यैः एष उमास्वातिरेव उमा-
स्वामीति नाम्नाऽपि व्यवह्रियन्ते । इमे महानुभावा मगधदेशनिवासिनो विक्रम-
सवदारम्भकाले पुसुमपुरे स्वप्रख्याततमं 'तत्त्वार्थसूत्र'नामग्रन्थं 'तत्त्वार्थाधिगमा'-
परनामधेयं विरचयामासुः । ग्रन्थोऽयं जैनदर्शने प्रतिष्ठायां पराकाष्ठामवगाहते ।
अस्योपरि विविधैः जैनसिद्धान्तविशेषज्ञैः पडितपुरन्दरैः विविधानि भाष्याणि,
वृत्तयष्टीकाश्च समुद्दिष्टाः । पूज्यपरमश्रद्धेयस्य देवगन्दिमहाभागस्य 'सर्वार्थ-
सिद्धिः', दिगम्बराचार्याभिसम्मतस्य सामन्तभद्रस्य सिद्धसेनविवाकरस्य च गन्ध-
हर्ताभाष्यं, भट्टाञ्जल-द्वयस्य 'राजवातिक', विद्यानन्दीमहोदयस्य 'श्लोकवातिक'-
मित्येवमादीनि अनेकानि प्रधानानि भाष्याणि वृत्तयश्च समुल्लसन्ति । तत्र कुन्द-
कुन्दाचार्यं द्वाविडदेशालङ्कारभूतं सुविख्यातं दिगम्बरजैनाचार्यं । यद्यपि अस्य
स्थितिकालविषये महान्भेदः तथापि ऐतिह्यविदः विभ्रमप्रथमशताब्द्यामेवास्य विद्य-
मानतां निर्दिशन्ति । एवम् उमास्वातिसमसामयिक एव एष प्रतीयते^२ । जैनदर्शनस्य
धर्मो प्रकाण्ड आचार्यः । अस्य द्वाविड नाम कौण्डकुण्डाचार्यः । कुन्दकुन्द इति
नामधेयं तु तस्मिन्कालान्तरम् । एभिः जैनसिद्धान्तप्रतिपादका बहवो ग्रन्थाः
विरचिताः । तेषु धनुरशीति ग्रन्थास्तु केवलं प्राकृतभाषामवलम्ब्यमाना एव ।
तदतिरिक्त्वा अस्य चत्वारो ग्रन्थास्तु जैनागमस्य सर्वस्वभूता—नियमसारः,
पवास्तिरायसारः, समयसारः प्रवचनसार इतिनामधेयाः । तत्रापि अन्तिमा
श्रयो ग्रन्थास्तु नाट्यश्रयोति शङ्खा प्रतिष्ठाः । यथाहि साहस्रदर्शने, उपनिषद्
शास्त्रगुणं गीता च प्रख्यातश्रयोति नाम्ना प्रतिष्ठयन्ति तथैव जैनदर्शने, उक्तनाट्य-
श्रयोति नाम्ना प्रख्याति गता समेषां भावरास्पदमधिरोहति ।

सामन्तभद्रः—अयमपरो जैनपरमस्य सर्वमान्य आचार्यः । अस्य स्थितिकाल-
सूत्रोपलब्धनुपदेशनयोरन्तराले निर्दिश्यन्ति । देवगन्धोविरचितेषु ग्रन्थेषु सामन्तभद्रस्य

उल्लेख उपलभ्यते । जनेन्द्रव्याकरणेऽपि “चतुष्टय समन्तभद्रस्य” (५।४।१६८) इति सूत्रे अस्य नामस्मरणं कृतं दृश्यते । देवनन्दिना उमास्वातिविरचिते तत्त्वार्थसूत्रे लिखिताया सर्वायंसिद्धिटीकाया समन्तभद्रसिद्धान्तानां प्रचुरप्रभावः प्रतीयते । एव सति अस्य समयं पूज्यपाददेवनन्दिसमयात्प्राचीन इति पक्षः समीचीनः । विद्वानागादप्यसौ प्राचीनः । अस्य ग्रन्था (१) देवागमस्तोत्रापरनामधेयं चतुर्वंशोत्तरदानकारिकासंवलितं ‘आप्तमीमांसे’त्याख्यं, प्रथमो ग्रन्थः । अक्लङ्कभट्ट-रचिता ‘अष्टशती’, विद्यानन्दलिखिता ‘अष्टसाहस्री’ अस्य सुप्रसिद्धे टीके, (२) चतुष्टयपद्यनिबद्धो युक्त्यनुशासनम् द्वितीयो ग्रन्थः । (३) स्वयम्भूस्तोत्रं, (४) जिनस्तुतिशतकम्, (५) रत्नकरण्डश्रावकाचारः, (६) जीवसिद्धिः, (७) तत्वानुसन्धातम्, (८) गन्धहस्तिभाष्यञ्च ।

मध्ययुगीना आचार्या

षष्ठशताब्दीतः अपरम्य नवमशताब्दीपर्यन्तं मध्ययुगत्वेन गण्यते । युगमेतत् स्वर्णयुगं वाभाषन्ते विद्वांसः । अस्मिन्नेव वैदुषीसम्भूतानामनेकग्रन्थरत्नानां रचना सञ्जाता । अस्य कालस्यारम्भो गुप्तकालान्तर्पातो । एतत्कालभवानां प्रसिद्धा-चार्याणां सक्षेपतो वर्णनमत्र समम्युपपन्नम् ।

सिद्धसेनदियाकर — षष्ठशताब्दीसम्भवो महापण्डितः । उज्जैनाधिपतिना केनचिद्विक्रमादित्येन सहाऽस्य धनिष्ठा मंत्रीः । ‘वृद्धवादी’ नामा प्रसूरो विद्वान् किलास्य गुरुवरः । अस्य प्रसिद्धा ग्रन्था ‘न्यायावतारः’, ‘सन्मतितर्कः’, ‘तत्त्वार्थटीका’, कल्याणमन्दिरस्तोत्रञ्चेति चत्वारः । वस्तुतोऽस्य न्यायावताराख्यसन्दर्भो जैन-न्यायस्यादिमो जन्मप्रदाता इति कथ्यते । ‘सन्मतितर्क’ इधं नितान्तं प्रमेय-बहुलो ग्रन्थः ।

हरिभद्रः (षष्ठशताब्दमशतके) — अनेन जैनदर्शनमुद्दिश्य बहवो ग्रन्था विरचिताः । तेषु षडदर्शनसमुच्चयः, अनेकान्तजयपताका चास्यात्यन्तप्रसिद्धौ ग्रन्थौ ।

अक्लङ्कभट्ट (अष्टमे शतके) — अष्टमशताब्द्या उत्तरेऽसावदुत्पन्नः । अनेन तत्त्वार्थसूत्रेऽतीव महत्त्वपूर्णं ‘राजवार्तिको’ लिखितः । आप्तमीमांसायाश्च ध्याख्या-रूपेण ‘अष्टशती’ विरचिता । इद्रानीमेवास्य ग्रन्थत्रयस्य, लघुयस्त्रय-न्यायविनि-श्चय-प्रमाणसप्रहाभिषयस्य प्रकाशनं सवृत्तम् । इमे हि ग्रन्था जैन-न्यायविषयकाः ।

विद्यानन्द — नवमशतककल्ब्यजन्मा, महान् भाष्यकारः । अनेन अष्टशती-अष्टसाहस्री-तत्त्वार्थसूत्रेषु श्लोकवार्तिको विलिखितः । मीमांसामूर्द्धन्यस्य कुमारिलभट्टस्य सरणिमवलम्ब्य । असौ महतीं प्रतिष्ठां प्राप्तवान् ।

अन्ये चापि प्रतिद्धा बहवो विद्वान्तो जैनदर्शनग्रन्थप्रणेतारोऽभूवन् जैनधर्म-
विद्वान्तप्रचारकाश्च यतयो मुनयो विद्वांसश्च । तेषु वादिराजसूरिः, अवान्तरयुग-
भवाश्च देवसूरिः, हेमचन्द्र, मल्लिषेणसूरिः, गुणरत्नमहाभाग, यशोविजय प्रभृतय
निरतिशयमानार्हा विभाव्यन्ते ।

जीव — जैनदर्शने, जीवस्य चेतन्यमस्त्व, निसर्गत एवानन्तज्ञानविशिष्टत्व
स्वीकृतम् । प्राक्तनकर्मावरणपिहितत्वेन जीव समावृतशुद्धरूपोऽवभासते, किन्तु
सम्यक्चरित्रालम्बनेन स पुन स्वशुद्धज्ञानस्वरूपता विदति केवल्य सर्वज्ञताञ्च
भूय सुतरामवगाहते, इति तेषा सार्वभौम सिद्धान्त ।

ज्ञानस्य द्वैविध्यं प्रत्यक्षं परोक्षं तयोर्भेदश्च—ज्ञानञ्चेद द्विविधम् ।
प्रत्यक्षं परोक्षञ्चेति । प्रत्यक्षपरोक्षयो स्वरूप दर्शनान्तरेभ्य सर्वथा विलक्षणम् ।
एषामात्मसापेक्षज्ञानमेव प्रत्यक्षम् । आत्मेतरेन्द्रियादिसापेक्ष ज्ञानञ्च परोक्षम् ।
यस्मिन् ज्ञाने केवल स्वतन्त्र आत्मैव कारणीभूत । इन्द्रियान्तरसाच्चिद्य नापेक्षते,
तदेव ज्ञान प्रत्यक्षत्वेनोपनीयते । यस्मिञ्ज्ञाने तु इन्द्रियसाच्चिद्यमपेक्ष्यते तत्परोक्षमिति
विवेक । तच्च परोक्षं ज्ञानं द्विविधम्—मति श्रुतिश्चेति ।^१ द्वयमप्येव इन्द्रियसाच्चि-
द्यमन्तरा न सम्भवितुमीष्टे । पुनश्च तत्परोक्षं प्रकारविधया त्रिविधम्—अवधि,
मन पर्याय, केवलञ्चेति । तत्र दूरस्थिताना व्यवहितपदार्थाना ज्ञानमवधिज्ञान
मुच्यते । जीवस्य यदा सात्त्विकसाधनाद्वारा आवरणीयकर्मणामाशिक क्षय उपक्रमते
तदा यज्ज्ञानमात्मनि समुत्पद्यते तदवधिज्ञानपदेन व्यपदिश्यते इति भावः । यत्तु ज्ञानं
जन्मसमकालावच्छेदेन ज्ञन्यते तद्भवप्रत्ययपदेन, यच्च पुन व्रतनियमादितपश्चर्या-
मपेक्षते तद्गुणप्रत्यय इति सज्ञया समाख्यायते । यदा च जीवस्य ईर्ष्याद्वेषादिपरकीय-
मन-प्रवृत्तिबाधककर्मनिचय क्षिणोति, परमनोगतज्ञानयोग्यता च सम्पादिता
भवति तदा स मन-पर्यायप्रज्ञावानित्युच्यते । क्षीणेषु च समस्तकर्मावरणेषु जीव
विशुद्धस्वरूपतामधिगच्छति । तदा स सर्वज्ञतादिधर्मोदयमासादयन केवलज्ञान-
रूपता प्रतिपद्यते सिद्ध पुरुषश्च सम्पद्यते । विशेषतो जिज्ञासुभिस्तु तत्त्वार्थसूत्रमनु-
सन्धेयम् । जनाचार्याणां प्रत्यक्षपरोक्षयो कोऽपि विलक्षण एव भेदः । प्रमाण-
मीमांसाया हेमचन्द्राचार्येण, यद्दर्शनसमुच्चयटीकाया गुणरत्नाचार्येण च साध्याव
हारिक-भारमायिकभेदेन प्रत्यक्षं च द्वेषा विभक्तम् । यत्र हि इन्द्रियमन साहाय्य-

१ आत्ममन सम्पर्काद्भूतं ज्ञानं मतिज्ञानम् । मतिज्ञानं, सज्ञा, स्मृति,
चिन्ता, अभिनिबोध इति अनर्थान्तरम् । मतिज्ञानन्तु विद्यमानं वस्तुनि । प्रवर्तते,
श्रुतिज्ञानन्तु पुनरतीते वर्तमाने भविष्यति च त्रैकालिके वस्तुनि । श्रुतिज्ञानं यथा
गण्डशालेत् प्रवर्तते न तथा मतिज्ञानं इति विवेकः ।

मपेक्षते तन्साध्यावहारिकम् । यत्र च आवरणे विलीने सति, जीवस्य स्वस्था-
विर्भावत्वेन यत् केवलज्ञानात्मकत्वं तत्पारमार्थिकम् । तथा च प्रमाणमीमांसायाः—

“तत्सर्वथाऽऽवरणविलये चेतनस्य स्वस्थाविर्भावो मुख्यं केवलम्”

[प्रमाण० १।१५]

परोक्षज्ञानमपि पञ्चप्रकारकम् स्मृति-ग्रन्थभिज्ञान-तर्क-अनुमान-आगम-
नेदात् । तावतेदं सुतरां शक्यते प्रतिपत्तु मञ्जूनदाशैनिका-ग्रन्थज्ञानुमानागमा इति
प्रमाणत्रयमेवाङ्गीकुर्वन्ति । ग्रन्थज्ञस्य प्रमाणत्वं तु सर्वं एव मन्यन्ते, परन्वनुमानस्य
चार्वाकाणाभनङ्गीकारः । जैनाचार्यैस्तु अतीव प्रबलानियुक्तिनिरनुमानस्य लोक-
व्यवहारप्रतिपत्तये अपरिहार्यत्वेन स्थापना कृता व्यज्यते ।

स्याद्वादः

स्याद्वादो हि नाम जैनदर्शनस्य प्रधानो वादः । पदार्था सत्त्वेक-
धर्माणः । तेषु परिपूर्णं सर्वधर्मसमन्विनं ज्ञानं, अनधिगतकंचलमपदं सर्वज्ञं सिद्धपुरुषं
विहाय सर्वसाधारणजनं दुरवापनया न शक्यसम्भवम् । जनस्ते पदार्थस्याशिकं
ज्ञानं भविषु शक्यम् । तदाशिकज्ञानं ‘नय’ शब्देनोच्यते । ‘एकदेशविशिष्टो यो नयस्य
विषयो मनः’ (न्यायावतार श्लोक २९) । अपि च ‘नीयते परिच्छिद्यते एकदेश-
विशिष्टोयः अनेनेति स नयः’ । [स्याद्वादमञ्जरी पृ० १५९] ।

ज्ञानमाप्तान्यस्य च त्रिप्रकारकत्वमेभिरङ्गीक्रियते दुर्णय-नय-प्रमाणभेदेन ।
यदि सद्दस्तु सर्वकालावच्छेदेन सद्दस्तुत्वेनैव ध्यवाह्यते, तर्हि तत्रान्यधर्माणां निषि-
ध्यमानत्वदोषसत्त्वात् तज्ज्ञानं दुर्णयपदेन सिद्ध्यते । धर्मान्तरनिषेधमन्तरा सद्दस्तु-
मात्राशिकज्ञानसद्भावाद् यज्ज्ञानं तत्रयपदेनोच्यते । परमेतयोर्न तथा प्रामाण्यं यथा
सद्दस्तुविषये ‘स्यात्सदिति’ असद्दस्तुविषये च ‘स्यादसदिति’ इति स्यान्कोटिमाह्वाना
ज्ञाताज्ञानसकलधर्मसङ्गुलनविधयाधिगतस्य, स्याद्वादोद्वेनिलतज्ञानस्य प्रमाणत्वम् ।^१

१. सदेव मत्स्यान् सदिति त्रिधायीं भीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणं ।

यथार्थदर्शी तु नयप्रमाण-यथेन दुर्नीतिपयं स्वमास्याः ॥

[स्याद्वादमञ्जरी श्लोक २८]

स्यान् पदं सदायितायंसचिवसम्भवायंममिधते । अन् घातो विधिन्दि-
ध्युत्पन्नोपि मन्मयमत्र प्रतिरूपाव्ययत्वेन गृह्यते, ‘घटवदिदं मूलम्’ इत्यत्रेया
परामर्शं स्यादस्ति घट इत्येवरूप एव । अत एवामीं प्रतिपरामर्शवाक्येन सह
स्यादिति प्रयुञ्जन्त एव । स्याद्वादोऽयमतीव महत्त्वपूर्णं पदमादयति प्रमाण-
मीमांसायामिति ।

नयवाद

एष खलु नयवादोऽपि जैनदर्शने सविशेषं स्थानमधिहरोति । नय-
वादस्य विवेचनं जैनग्रन्थेषु विशदतया कृतमुपलभ्यते । यद्यपि पदार्थानामनन्त-
धर्मत्वात्तेषां भेदानां भेदनिरूपणप्रकाराणाञ्च संस्थाप्यनन्ता एव भवितुमर्हति, पर-
वस्तुगत्या तेषां द्वावेव भेदौ स्वीक्रियते—द्रव्याधिक-पर्यायाधिकनयभेदात् । तत्र
द्रव्याधिकनय त्रिप्रकारः, पर्यायाधिकनयश्च पुनश्चतुष्प्रकारः, तावुभौ मिय सम्भूय
सप्तप्रकारकौ भवतः । नंगम-सप्रह-व्यथहार-ऋजू-शब्द-समाधिदृढ-एवम्भूतनय-
इति । तेषां व्याख्यानं तु तत्र तत्रैवानुसन्धेयम् ।

सप्तभङ्गीनय

दशान्तरेषु परामर्शोऽन्वयव्यतिरेकरूपेण द्विविध एव गृह्यते परं जैन-
दर्शने स एष सप्तप्रकारकः स्वीकृतः यः सप्तभङ्गीनय इति नाम्ना प्रख्यायते—

- (१) स्यादस्ति इति प्रथमो भङ्गः ।
- (२) स्यान्नास्ति इति द्वितीयः ।
- (३) स्यादस्ति च नास्ति चेति तृतीयः ।
- (४) स्यादवस्तव्यम् इति चतुर्थः ।
- (५) स्यादस्ति च अवस्तव्यञ्चेति पञ्चमः ।
- (६) स्यान्नास्ति चावस्तव्यञ्चेति षष्ठः ।
- (७) स्यादस्ति च नास्ति चावस्तव्यञ्चेति सप्तमः ।

उक्तञ्च कुन्दकुन्दाचार्येण

“स्यादस्ति नास्त्युभयवस्तव्यं पुनश्च तत्त्रितयम् ।

द्रव्यं खलु सप्तभङ्गमादेशवशेन सम्भवति ॥

[पञ्चास्तिकायसमयसारे]

अयञ्च सप्तभङ्गीनय एव वस्तुतः पदार्थयथास्थायिविबोधाय कल्पते ।
पदार्थावबोधे हीमे एवोक्तसप्तप्रकाराः सम्भवन्ति । वस्तुतस्तु यथार्थज्ञानस्यनिर्व-
धनीयतया स्यादस्ति घटः, स्यान्नास्ति वेत्येवप्रकारकः अनिर्धारणात्मकः ज्ञानमेव
सम्भवितुं शक्यम् । तत्रापि सप्तभङ्गीनये, प्रथमाश्चत्वारो यथाकथञ्चिदशत
पदार्थस्वरूपमवागमयन्ति, श्रयस्त्वन्तिमभङ्गाः पुनर्निर्दिष्टप्रकारसम्मिश्रणसाचिद्व्याद्
भवन्ति । इति सर्वे सम्भूय, सप्तप्रकारावधारणकारणात्सप्तभङ्गीनय इति बर्णेन
परिभाष्यते इति संक्षेपः ।

जैनतत्त्वज्ञानम्

जैनानां तत्त्वं हि अनन्तपरमात्मकम् । अस्मदित्युदयस्य स्वरूप-

ज्ञानार्थं न केवल देश-काल-जाति-वर्ण-रूपादय एवापेक्ष्यन्ते सत्तात्मका धर्माः, ये खलु स्वपर्यायपदेनापि व्यपदिश्यन्ते, अपितु तन्निषेधात्मका धर्मा अपि ये अनन्तत्वमवगाहन्ते । यथा देवदत्तो गौरो ब्राह्मणकुलोत्पन्न इत्याद्या धर्मा एव न पर्याप्ता । देवदत्त पूर्णतयावबोधयितुम्, अपितु अन्येऽप्यनन्ता निषेधात्मका धर्मा अपेक्ष्यन्ते । यथा स न क्षत्रियः, न श्यामः, इत्याद्या । इमे निषेधात्मका इयतया परिच्छेत्तु-मनाशया अन्येऽपि अनन्ता धर्मा अपरिहाराः देवदत्त कात्मन्येन परिज्ञातुम् । ते चेमे निषेधात्मका धर्मा परपर्यायिनाम्ना उच्यन्ते । अन एव जैनदर्शने तत्त्वज्ञानमेतत्स्व-पर्याय-परपर्यायेत्युभयनमुच्चयेनैव भवितुं शक्नोति नान्यथा ।

सनू—सन्स्वरूपविषये प्रायशो दर्शनानि भिद्यन्ते । बौद्धानां सतो निरन्वय-क्षणिकत्वमुत्पादविनाशशालित्वम् । शक्तिनां चैतन्यमयस्य सत्पदार्थस्य पुरुषस्य कूटस्थानियन्त्रम् । अचेतनाया सन्स्वरूपाया प्रकृतेश्च परिणामिनित्यत्वमेवमादि । परन्तु जैनानां सन्स्वरूप नितरा विलक्षणम् । तेषां नये शाश्वताशाश्वतत्वेन पदार्था द्वेषा भिद्यन्ते । तत्र शाश्वताशामालम्ब्य प्रयेकस्य पदार्थस्य ध्रौव्यात्मकत्वम् । अशाश्वताशामपजोष्य च अनियन्त्रम् । एव प्रयेकस्य पदार्थस्योभयात्मकत्वेनैव जैनानामन्युपगमः । उक्तञ्च तत्त्वसूत्रे —

‘उत्पादव्यमध्रौव्यमुक्त मन्’ [त० सू० ५।२९]

न एतदेकस्मिन् धर्मिणि, त्रिरुद्धधर्मद्वयस्यावगाहनाद् इति न्यायेन, एकस्मिन् पदार्थे नित्यत्वानियन्स्वरूपधर्मद्वयस्य कथं सम्भव इति शङ्क्यम् । जैनानां स्वजानेरच्युततत्त्वमेवेति नियन्त्रस्य लक्षणान् । धर्मिणि परिणामे सम्भवति सद्यपि तज्जातिपरन्तस्य विघटनासम्भवात् तस्य नियन्त्राङ्गोकारे न कापि विप्रतिपत्तिः । तथा च स्वर्णे षट्कत्व-कुण्डल-वाङ्मूलोत्पत्त्यादियर्माणा-मूत्पादेऽपि तन्भुवणत्वात् च्यवने । परिणामिनित्यना सिद्धान्तेन वेदान्तिनां कूटस्थ-नियन्त्रावादः सौगतानां वा परिणामवादोऽपि सवदयेव । प्रपञ्चस्य नानात्वेऽपि तदन्तर्गतत्वेनैव जैनानामन्युपगमः । जगतो नानावैक्ये उनेऽपि सम्यान्युपपत्तौ न याम्निविकपदाद्दिह्यन्ते इति ।

द्रव्यम्—जैनसिद्धान्ते, गुणविशिष्ट पर्यायविशिष्टञ्च यदस्तु तदेव द्रव्यम् । ‘गुणपर्यायवद् द्रव्यम्’ [त० सू० ५।३७] । नियन्त्रिण्यमानत्वे सति यस्तुनो नितान्तावश्यको यो धर्मः स गुणः । पर्यायश्च देशकालकथः परिणामशाली धर्मः । एतदुभयविशिष्टस्य तत्त्वस्यैव द्रव्यत्वमन्युपगम्यते । तच्च द्रव्यं पुनर्द्विविधम्—एकदेश्यापि द्रव्यं बहुदेश्यापि द्रव्यञ्च । तत्रैकदेश्यापि द्रव्यत्वं केवल काल-स्यैव । पदार्थान्तराणान्तु बहुदेश्यापि द्रव्यत्वमेव । चिञ्च बहुदेश्यापि विभ्रद्

द्रव्यम् अस्तिकायमाख्यायते । सद्भाववत्त्वादस्तित्वं, कायवद्विस्तारसमन्वितत्वाच्च कायत्वम् इत्यस्तिकायमित्युच्यते । उक्तञ्च द्रव्यसंग्रहे :—

‘सति जदो तोणोदे अस्थीतिजिणवरा जग्हा ।

काया इव बहुदेसा तग्हा काया य अत्थिकायाय ।

[इ० स० गाया ५२] ।

तच्चास्तिकायद्रव्यं पुनः पञ्चविधम्—जीवास्तिकाय-पुद्गलास्तिकाय-आकाशास्तिकाय-धर्मास्तिकाय-अधर्मास्तिकायभेदाद् । तत्र वैशव्यापकास्तिकायानामपि द्वौ भेदो, जीवाऽजीवश्चेति । जीवश्चात्रात्मवचनः । जीवोऽपि बद्धमुक्तभेदाद् द्विविधः । बद्धजीवश्च तारक-मनुष्य-तिर्यक-देवभेदाच्चतुर्विधः । स्यावरजीवः निवृष्टकोटिमात्मन्वते । जंगमजीवाश्च द्विरिन्द्रियास्त्रिरिन्द्रियाश्चतुर्निन्द्रियाश्च भवन्ति । तत्र मनुष्यादयः सल्लुच्चकोटिमाटोक्मानाः पञ्चेन्द्रिया भवन्ति । अजीवाश्चतुष्प्रकाराः—पुद्गलाकाशाधर्माद्यमभेदात् ।

जीवः—जीवो हि जंनानां चेतन्यलक्षणकः । सर्वप्रकारेषु जीवेषु चैतन्यं तत्त्वं हि सर्वतो मुख्यम् । चैतन्यविरहवत्त्वमयश्च जीवत्वं तदेतत्सर्वेषां विप्रतिपिद्धम् । चैतन्यं हि जीवस्य मृत्युं लक्षणम् । उक्तञ्च ‘चैतन्यलक्षणो जीवः’ [पद्दसंन-ममुच्चयवारिका ४९] । एषा जीवोऽनन्तजानवान् अनन्तशक्तिमान् अनन्तगुणसाध्यप्रदश्च । जंनानां जीवः माध्यमपरिमाणविशिष्टः । शरीरावच्छिन्नो जीवः स्वज्योतिषा प्रदीपयति शरीरमन्दिरम्, प्रदीपयत् । स्वयममूर्त्तोऽपि यथा शरीरम् विनासामद्बोधशान्तितामवलम्बने । हस्तिकाये विनासनां, पिपीलिकाराये च सद्बो-जनाम् । उक्तञ्च तत्रमूत्रे—

“प्रदेशात्तररविसर्गाभ्याम् प्रदीपयत् ।” [त० सू० ५।१६]

यद्यपि ताश्चिक्वदशास्वरूपत्वात् जीव इन्द्रियगोचरः तथापि स्वसंवेदनशक्यत्वात्, अनुमानबलेन वा तत्प्रत्ययगोचरत्वम् इति ।

पुद्गलः—पुद्गलस्यैव बिलक्षणार्थकः । भूतसाध्यान्वयबोधोऽयं दास्यो विनोपतो जंनदसंनगोचरः । शास्त्रान्तरेषु अदृष्टप्रायः । सर्वदसंनतं पृथ्वारंरस्य निरविक निम्नाद्भूतप्रकारेण कृता ‘पूरयन्ति गयन्ति च ये ते पुद्गलाः प्रथय-विनाश-शान्ति इत्यर्थे ।’ शास्त्रान्तराणां यत् प्रकृति-प्रधान-परमाणुप्रभृतिशब्देषु तेषु चैतनात्प्रे पुद्गलस्येव निर्दिश्यते । स एव पुद्गलः सत्त्वगु-संधानरूपेण च द्विविधः । ते च पुद्गलाश्चतुर्गुणवन् । उक्तञ्च

“स्वतंत्रसाध्यवर्णवन् पुद्गलाः ।” [त० सू० ५।२३]

दसंनान्तराणि तु सादृश्यात् भूतगुणविशेषं रचीकृवंति । परं चैतन्यं,

शब्दो न भूतगुणविशेषत्वेन स्वीक्रियते । प्रत्युत सूक्ष्मत्व-स्यूलत्व-अणुकार-छाया-
दिवद्रुत्पन्न अवान्तरपरिणामभेदेऽप्य एव शब्द इत्यम्युपगम्यते तं । तथाहि—

“शब्दब्रह्मा सौदम्य-स्थौल्य-सत्यानभेदात्तमदद्यातापोद्द्योतवन्तश्च ।”

इति [त० सू० ५।२५] ।

आकाश —आकाशोऽवकाशप्रदो द्रव्यविशेष । सत्ता चाकाशस्यानुमान-
गम्या । जीवपुद्गलधर्माधर्मादिपदार्थानां बहुदेशव्यापित्वात् तद्विस्तारसिद्धये
आकाशद्रव्यस्यावश्यकत्वम् । आकाशश्च द्विविध लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति ।
पश्चिन्नाकाशभागे लोकस्थिति स लोकाकाशः, लोकोपरितन आकाशश्चाऽलो-
काकाशः ।

काल —कालोऽप्याकाशवदनुमानगम्य । जगत् परिणामशीलत्वेऽपि
कालस्यैव कारणता । प्रवर्तना-परिणाम क्रिया-परत्वापरत्वेऽपि कालस्यैव हेतुता ।
पूर्वापरक्षणव्यापिनी क्रिया कालमुपजीव्यैव प्रवर्तते । कालश्चायं द्विविध —व्याव-
हारिक काल, पारमायिक कालश्चेति । तत्रानुमितदण्डघटिकापलाद्यवयवादि-
घटित कालो व्यावहारिक भूतभविष्यवर्तमानलक्षण । स च सादि सान्तश्च ।
पारमायिकस्तु अनवच्छिन्नरूपेण सातत्येन विद्यमानत्वात् नित्यः ।

धर्म —धर्माधर्मकल्पना हि जैनदर्शने दर्शनान्तरेभ्यो नितरा विभिन्ना ।
एषा जीवपुद्गलयो सहकारिकारणलक्षणो द्रव्यविशेषो धर्मः । यथा मत्स्यसतरण
प्रति सहकारिकारणता जल भजते तथैव गतिशीलवतो जीवस्य पुद्गलस्य च गतिं
प्रति धर्मास्तिकायः । धर्म एव खलु जीवगतिप्रेरकः । धर्म स्वयमसमर्थोऽपि
जीवगतिविधे कारणता धत्ते सहायरूपेण, यथा जल मत्स्यस्येति भावः ।

अधर्म —अधर्मस्तु धर्मविरुद्धः । स स्थितिशीलस्य जीवस्य पुद्गलस्य च
स्थितिसहकारिकारणता विभर्ति । यथा विधान्तपथिकस्य तरुच्छाया किञ्चिद्वि-
धान्तये सहकारिकारणताभालम्बते न च कालस्यन पथिकमानन्त्रयते विधान्तधर्मम्
तद्वदधर्मोऽपि जीवपुद्गलयो स्थितिं प्रति हेतुत्वमधिगच्छति न स्थितिस्यापकः स
इति निष्कर्षः ।

मोक्ष —सम्यग्दर्शनम् सम्यग्ज्ञानम् सम्यक्चारिद्र्यम् एतत्रय मोक्ष प्रति-
साधनत्वेन गृह्यते । सम्यग्दर्शनमित्यत्र दर्शनशब्द श्रद्धापरः । जैनसिद्धान्तेषु
ज्यायसी श्रद्धा अध्यात्मपथपथिकाय मुमुक्षवे परमावश्यकी । ततः सम्यग्-
ज्ञानम् । ततश्चारिद्र्यम् । एतत्रय ‘रत्नत्रय’संज्ञयाऽपि व्यवह्रियते ।

तथाचोक्तम्—‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारिद्र्याणि मोक्षमार्गं ।’ [त० सू० १११]

‘तत्त्वार्थश्रद्धान् सम्यग्दर्शनम् ।’ [त० सू० ११२]

यद्यपि जीवो निसर्गत एव मुक्तः । तथापि अविद्याधातनाजन्यकर्मावरणेनैव तदबन्धः । कर्मस्वरूपमपि दर्शनान्तरेभ्यो नितरा विलक्षणम् । श्रित्यव्यापुवत्कर्मणो भौतिकत्वम् । कर्म चाष्टविधम् । ज्ञानावरणीय-दर्शनावरणीय-मोहनीय-वेदनीय-आयुष्य-नाम-गोत्र-अन्तरायभेदेन । पुनश्चैपरमष्टविधकर्मणा चतुश्चत्वारिंशदुत्तर-शतमितभेदं भिन्नत्वे विनाश वर्णनं जैनशास्त्रेषु समुपलभ्यते ।

सप्तपदार्था—जैनदर्शने हि आत्मवो, बन्ध, सवरो, निजंरा, मोक्षो, जीवोऽनीवश्चेति सप्त पदार्थाः । तत्र मनोवाक्कामाना जीवमप्रति क्रियायोग एवात्मव उच्यते । स चात्मवो द्विविधो भावात्मव-द्रव्यात्मवभेदात् । कर्मायसवलितो जीव यदा पुद्गलानादत्ते तदा बद्धो भवति । स एव बन्धः । उक्तञ्च—‘सकापायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः’ [त० सू० ८।२।३] बन्ध प्रति च मिथ्यात्वाऽवरतिप्रमादयोगानां कारणत्वम् । एभिरेव मिथ्यात्वादिभिः सवलितो जीव-बन्धमवाप्नोति । सवरश्च—‘करिष्यमाणानां कर्मणामवरोध सवरः’ [त० सू० ९।१] आत्मवाटंरुद्धमश्नुते । अयञ्च सवरो द्विविधः—भावसवर-द्रव्यसवरभेदात् । भ्रुमुक्षूणा कर्ममार्गनिरोधकानां मानसिकप्रयत्नानां प्रयोगविशेषो भावसवरः । अभिनवपुद्गलकर्मणा वास्तविको निरोधो द्रव्यसवरः । निजंरा हि नाम कृतकर्मणो जीर्णोकरण फलप्रसवाय निर्बोर्णोकरणम् । एतेषां फलमेव मोक्ष एषा नये । कर्मणामात्मवन्तिकक्षय एव मोक्षः । उक्तञ्च ‘बन्धहेत्वभावनिजंराम्या कृत्स्नकमक्षयो मोक्षः’ । उपलब्धमोक्षो हि जीव भंसर्गिकशुद्धस्वरूपता याति । अनन्तज्ञान, अनन्त-धीर्यं, अनन्तधृदाम्, अनन्तशान्तिञ्च विन्दन् भूतले लोकवल्याणहेतोर्विचरति । आत्मादर्शचरितेन च मार्गप्रदर्शनं विधत्ते इति ।

गुणस्थानम्—सिद्धकोटिमारुक्षोर्भूमिधोराध्यात्मिकविकासाय सोपान-परम्पराविषया क्रमोऽपेक्ष्यते । स एष क्रम जैनानां नये गुणस्थानमुच्यते । तच्च गुण-स्थानं चतुर्दशविधम्, मिथ्यात्वप्रणियभेदमिभ्रविरतिदेशविरतिप्रमत्तापूर्वकरणा-निवृत्तिवरणसूदमसम्परायोपशान्तमोहसयोगवेवलायोगवेवलेतिभेदात् । सोपान-रूपैरेभिश्चतुर्दशगुणस्थानभेदं सायक उपरि उपरि गच्छन् सिद्धभूमिमवाप्नोति । एषा सिद्धभूमिरेव सिद्धानां निवासभूमिः । इयमेव सिद्धशिलोच्यते । सिद्धशिलां प्राप्नोति हि जीव चरमशान्तिमनुभवन् मुक्तः सञ्जायते ।

सम्यक्चारिद्रव्यम्—सम्यक्चारिद्रव्यसिद्धयर्थम् अहिंसासत्यास्त्येवग्रहणव्या-परिग्रहा इति षड्च महाप्रतानां महती आवश्यकता । गृहभेदिनां लोकपाशवद्वानां कृते कदाचित् शंयित्य सन्तस्य स्यात्पर यतीनां विषये विनिश्चयस्तु अपरिग्रहाग्रह-बटोरतरः । सम्यक्चारिद्रव्यमेव भुक्तिं प्रति मत्स्यधारणात्वेनोपनीयते ।

समीक्षा

जैनदर्शनं हि बहुत्ववादप्रतिपादकम् । वास्तववादो हि अस्य परमोऽ-
न्युपगमः । एतद्वि, बाह्यान्तरेन्द्रियरनुभूयमानस्य जगतोऽस्तित्वं वास्तविकत्वेना-
ङ्गीकरोति । केचन दाशैनिका बाह्येन्द्रियगोचरमेव जगद्वास्तविकत्वेनाऽपरे पुन-
रन्तरिन्द्रियगोचरस्यैव केवलं वास्तविकत्वमङ्गीकुर्वन्ति परं जैनदर्शनमभ्यो-
रेवानयोः पक्षयोः समन्वयं सामञ्जस्यञ्चामन्त्रयते । जैनदर्शने कर्णे-कर्णे च जीव-
सत्ता स्वीकृता । तदशावणौ निवसता जीवानां परिरक्षणार्थमेवैष परमोदात्तोऽ-
हिसामिद्वान्तोऽङ्गीकृतोऽजगम्यने जैनदाशैनिकैरिति ।

अनेकान्तवादोऽपि जैनदर्शनस्य परममाननीयो राद्धान्तः । पदार्थानां मियः
सम्बन्धज्ञानादृते सत्यज्ञानस्योदयोजनमभवत् । तथा च :—

‘एको भावः सर्वथा येन दृष्टः, सर्वभावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावा सर्वथा येन दृष्टाः, एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥

[पद्दर्शनममुच्चरटीका]

नानात्मकसतायास्तात्त्विकालोचना स्याद्वादमूरोक्त्यैव प्रवर्तते । जैन-
दर्शनस्य विविच्यपदार्थानां समन्वितैकीकरणप्रयत्नोऽजीव प्रशस्तः । परं स एष
मध्य एव विरत इव प्रनीयते समप्रविश्वानुस्यूतं परं तत्त्वमतमिसन्दधानः ।
विरतश्चेदसौ नाभिभविष्यत्तर्हि सर्वघटकं परमतत्त्वमवश्यमेवान्भवविष्यत् । तच्च
नाकरोदिति आक्षेपविषयः । अत एव शङ्कराचार्येण शारीरिक्भाष्ये स्याद्वादस्य
खण्डनं व्यथापि प्रात्रर्थेण । जैनदर्शनं ईश्वरस्य कापि सत्ता न स्वीकृता, स सर्वथैव
मन्तव्यश्चेत्तद्बहिष्कृत इव लक्ष्यते । तत्सत्ता च जागहकतया निराक्रियते । एतदितरे
न सहन्ते । ईश्वराध्यक्षत्वाभावे कस्य खलु कर्मफलदातृत्वमिति नाशङ्क्यम् ।
कर्मणः स्वातन्त्र्यस्य तत्फलप्रदानात्वाङ्गीकारान् । यद्यपि अहंत्किद्वानाञ्च देवत्व-
कोटपधिहृदतया ईश्वरवत् श्रद्धात्मदत्तं जीवस्य स्वीकृतम्, तथापि जीवस्य तत्त-
दाधारणरहितस्य त्रिगुणस्य शक्यमानन्त्यं, ज्ञानानन्त्यं सौह्यानन्त्यञ्च स्वीकृत्य,
सर्वावरणविधुरो जीव ईश्वरत्वमग्निरिच्छति समुन्नते. परा काष्ठामधिहृद इति
षाङ्गीकृत्य महती व्रुटिः पूरिता तथाप्येवं स्वीकृतेऽपि मिद्वपदाट्टस्य जीवस्येश्वर-
भावे अनीश्वरवादपरिपन्थिनि, तत्र नानेश्वरत्वापत्तिस्तु हिमगिरिशिखरे दुर्लभ्या
एव जैनदाशैनिकानां सम्मुखे सन्तिप्ययेवेनि समाकालयन्तस्तार्किका न तोपमु-
दहन्तीति दिक् ।

बौद्धदर्शनम्

बौद्धदर्शनं हि जैनदर्शनादुत्तरकालसम्भवम् । बौद्धनिकायेषु जैनानामन्तिम-
तीर्थङ्करस्य नाटपुत्रस्य सिद्धान्तविवरणं नामोल्लेखश्चोपलभ्यते । परं जैनग्रन्थेषु
बौद्धविषयको न कोऽपि तादृश उल्लेखो दृष्टिपथमवतरति । तेन सुतरां बौद्ध-
धर्मस्य जैनोत्तरकालभवेत्वमुपपद्यते । इतिहासे रूपद्वयं हि समुपलभ्यते बौद्धधर्मस्य—
धार्मिकं दार्शनिकञ्चेति । धार्मिकसाहित्ये, आध्यात्मिकतत्त्वानां सरहस्यं वर्णनम्
आचारव्यवहाराणाञ्च सम्यङ्गनिरूपणम् । दार्शनिकसाहित्ये च पुनः बौद्धसिद्धान्तानां
तत्त्वविवेचनम् यत्र तार्किकबुद्धिप्राख्येण सूक्ष्मतमानां बौद्धसिद्धान्तानां मूलङ्गुप-
मनुशीलनं कृतमवगम्यते बौद्धदर्शनस्य धूमिलरूपरेखायाश्च सम्यक् स्पष्टी-
करणम् । तदेतयोर्भूमोरपि सक्षिप्तविवरणमिहोपक्रम्यते ।

गौतमबुद्ध — बौद्धधर्मप्रवर्तकस्यात्रभवतो महामहिमशालिनो भगवतो
गौतमबुद्धस्य चरितं सुतरां प्रख्यातमेव । वैक्रमभास्वात्पञ्चशतोत्तरपञ्चवर्षपूर्वं,
वंशाखीपूर्णिमापुष्यावसरे श्रावणमासिपञ्चम्यां श्रीशुद्धोदनस्य भार्यायां मायादेव्यां
गर्भमुक्ताशुक्लित इव गौतमाख्यं महार्घमोक्षितकं जनिं लेभे । एकोनविंशति-
देशीये वर्षे स एकदा प्रमुक्तायां प्रेयस्यां यशोधरायां प्रेमोद्वेल्लिताननं, बालशान-
नवजातशिशोमन्दस्मितविकसितं वदनारविन्दञ्च विलोभ्य कपिलवस्तुराज-
धान्यां विशालराजप्रासादसहस्रपरित्यज्य वैराग्येण महाभित्तिष्कमणसङ्गीव-
कारः । तदनु तेन साङ्ख्योपदेशकस्य आराट्कालामनाम्नो विद्वद्वरस्य बहवो
दिव्योपदेशा ध्वजातिर्योक्ता परसन्तोषो नालम्बिः । तत आद्युषं पञ्चविंशतितमे
वर्षे, स प्रजाप्रख्येण स्वयमेव उद्वलस्थाने, चतुर्णामार्यसत्यानामाविष्कारचकार
स्वानुभवेन, बुद्धत्वञ्च प्राप्तवान् विक्रमपूर्वं ४७१ तमे शतके वंशाखीपूर्णिमादिवसे ।
ततः सारनाथे ऋषिङ्ग्यादिपञ्चवर्षीयपञ्चभिक्षुभ्य उपदेशं विधाय च धर्मचक्रं
प्रवर्तयामास । सस्यापयामास च गणराज्यादंशंभालम्ब्य भिक्षुसङ्घम् । भाग्यो-
भावादाञ्च मानवानां बलेशविमुक्तये विनयधर्मयोः शिक्षां प्रवदौ । आयुषोऽशीति-
तमे वर्षे मल्लगणतन्त्रस्य राजधान्यां कुशीनगरे च निर्वाणं प्राप्तवान् । जन्म, बोधि-
प्राप्तिं निर्वाणप्राप्तिश्चैतां तिर्योऽपि घटना वंशालपूर्णिमायामेव घटिता इति कस्य
बौद्धलक्षणोपक्रमयेत् ? अतएव वंशाखीपूर्णिमा हि बौद्धेषु निरतिशयपुण्यतमा
तिथिः परिगण्यते ।

त्रिपिटकम्—भगवद्गोतमस्योपदेशा प्रापशा मौखिका एव मगध-
भाषायामभूवन् । अतस्तीषा सरक्षणाय बुद्धमहानिर्वाणानन्तर, महाकाश्य-
पत्याध्यक्षत्वे बौद्धभिक्षुणा प्रथम सम्मेलन राजगृहे सम्पन्नम् । यत्र बुद्धपट्ट-
शिष्यस्य आनन्दस्य सहायेन सुत्तपिटकम्, नापितकुलोद्भूतोपालिसहयोगेन विनय-
पिटकस्य च सङ्कलनञ्जातम् । सुत्तपिटकस्यान्तर्गतं मात्रिकाख्यस्य द्वाशतिका-
ग्रन्थस्य पल्लवोकरणादवान्तरकाले 'अभिधम्मपिटकस्य' निर्माति समपद्यत ।
इदं हि खलु पिटकत्रयं बुद्धपरमस्य सर्वस्वभूतम् । तत्र सुत्तपिटके बुद्धस्योपदेशा
गुम्फिता । विनयपिटके च आचारविशेषा । अभिधम्मपिटके पुनः द्वाशतिका
सिद्धान्ता प्रतिपादिता । सुत्तपिटके च पञ्च निकाया (सूत्रसमूह इत्यर्थं)—दीर्घ-
निकाय, मध्यम (मग्गिम) निकाय, सयुत्त (सयुक्त्त) निकाय, अङ्गुत्तरनिकाय,
खुद्दक (क्षुद्रक) निकायश्चेति । यत्र बुद्धस्य क्षुद्रातिक्षुद्रगायाना द्वाविंशदुत्तरचतु-
दशतकाना सप्रहो प्रथित । सोऽयं सप्रहो धम्मपदाख्यो ग्रन्थ सञ्जात । एव
बुद्धपूर्वजन्मसम्बद्धाना ५५० गायाना संग्रहस्यो जातकाख्य सन्दर्भं बौद्धसम्प्र-
दायेऽतीव प्रख्यात । एतदतिरिक्ता—खुद्दकपाठ, उदानम्, इतिवृत्तकम्, सुत्त-
निपात, विमानवत्थु, वेतवत्थु, थेरगाथा, थेरोगाथा, निद्देश, पटिसम्मिदाभग्गा,
उपादान, बुद्धवशम्, चरियापिटकप्रभृतयो बहवो ग्रन्था श्रूयन्ते । विनयपिटकस्य
त्रीणि अङ्गानि, सुत्तविभगं पाति मोक्खो वा, भिक्खुपातिमोक्खो भिक्खुनीपाति-
मोक्खश्च खन्यक, महावाग्ग चूलवग्गपरिवारश्च । अभिधम्मपिटकस्यान्तर्गता सप्त
ग्रन्था पुल्लपञ्जति-धातुकथा-धम्मसयणि विभग-मट्टहानप्रकरण-कयादत्तयधमक-
श्चेति । नागसेनवृत्त मिलिन्दपञ्चो महत्त्वधिषा त्रिपिटकस्यैव तुलामधिरोहति ।

बुद्धस्याचारमीमासा—अस्मात् क्लेशबहुलससारराद विमुक्तीकरणमेव
सरलतयाचारमागंप्रदर्शनद्वारेति बुद्धोपदेशानामुद्देश्यम् न जातु तर्कशास्त्रद्वारा-
भ्यात्मग्रन्थि-समृत्पाटनम् । इति हेतोरेव निकायेषु अतिप्रश्नान् कुर्वन् शिष्यान्
श्रावस्त्युपान्ने जेतवने, विहारावसरे मालुक्क्यपुत्तेन, अस्य जगतं शाश्वताशाश्वत-
विषये जीवशरीरयोर्भिन्नताभिन्नताविषये च प्रश्ना उत्थापिता परन्त्वाचार्यमहा-
भागं आचारपयप्रतिपत्तिं प्रति, वैराग्योपशमाभिज्ञानिर्वाणानामसाधनतया
तेषामव्यावृत्तमुद्घोषितम् । तदश्रंक् दृष्टान्तमप्याह —

यथा यदि कश्चिद् व्यक्तिविशेषो विषयदिग्वाणविद्धं अत्युत्कटवेदना-
निर्विण्णं चीत्करोति सीत्करोति तदा तद्वन्धुवाग्वया तच्चिक्त्सार्थं विषयं
माकारणेषु तदा दग्धनैर्दग्धाय किं पीयूषपाणो नामरूपगोत्रादिपरिज्ञानार्थं कृता
प्रश्ना तद्बालिशत्वद्योतनादतिरिक्तं किन्नामान्धद् भवेत् । तयंवात्राऽपि बोध्यम् ।

भवरोगरुजा, क्लेशशङ्खलव्याकुलानां मानवानां कृते अघ्यात्ममार्गोपदेशेन किञ्चित्तरेण किं प्रयोजनम् । कर्त्तव्यमार्गोपदेश एव तेषां नैरुज्याय प्रकल्पिष्यते । अतः स एव मार्ग उपदेष्टव्यः सर्वश्रेष्ठत्वेनेति तदाशयः ।

सत्यचतुष्टयम्—बौद्धानां नये, दुःख, दुःखसमुदय, दुःखनिरोध, दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपत्त्वेति सत्यचतुष्टयं सर्वश्रेष्ठत्वेन गण्यते । एतदेव सत्यचतुष्टयमार्थसत्यनाम्नाऽपि सिद्ध्यते । मत् आर्या सज्जना एव सत्यचतुष्टयं प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति नानार्या पामरा । उक्तञ्च—

‘ऊर्णापिक्वमं घर्षं हि करतलसस्य न विद्यते पुभिः ।
अक्षिगतं तु तदेव हि जनयत्परतिञ्च षोडाञ्च ॥
करतलसदृशो शालो न वेत्ति तस्कारदुःखतापश्च ।
अक्षिसदृशास्तु विद्वान् तेनैवोद्वेजते मादम् ॥

[माव्यमिक्वकारिकावृत्ति, पृ० ४७६]

आर्यसत्येषु प्रथमं हि ‘दुःखम्’ सर्वप्राणिगोचरम् । नहि अस्य सत्ता कश्चमपि अपलपितुं शक्या । द्वितीयो दुःखसमुदय दुःखकारणमित्यर्थः । तदेतद्दुःखस्य किञ्चिद्वैकमेव कारणं किन्तु कारणपरम्परा । सा च द्वादशनिदानवदेन व्यपदिश्यते । द्वादशनिदानानि च—जराभरण-जाति-भव-उपादान-तृष्णा-वेदना-स्पर्श-श्रद्धापन-नामरूप-विज्ञान-संस्कार-अविद्यारजनि । अत्र पूर्वं प्रति परस्य कारणता । जराभरण प्रति जाते, जाति प्रति भवस्य । भवो हि पुनर्भवरोध, उच्यते हि वमुच्यन्ता ।

‘यद्भवविध्यद्भवकल कुटने तद्भवः’ [अभिधर्मशास्त्रे ३।२४]

इत्येवमादि पूर्वं प्रति परस्य कारणतामनुसन्दधानैरविद्यैव सर्वस्य दुःख-पुष्टजस्थान्तिमकारणत्वेन स्थोत्रियते । अविद्या हि सत्याद्य कारणम् । अविद्यावशात्तो जीवोऽस्मिन् सत्तत्त्वत्रेहनिःशयभ्रमाति ।

प्रतीत्यममुत्पादः—एषां द्वादशनिदानानां ‘प्रतीत्यसमुत्पादः’ इत्यपि अपरासङ्गाः । एषां प्रतीत्यसमुत्पादो ध्येयानां मौलिको राद्यन्तः । अयमेव सापेक्ष-कारणतावादसत्ताऽपि प्रतीतिष्यति । समुदाजहार च चन्द्रशीति—

‘प्रतीत्यं शब्दो स्यन्नं प्राक्तावपेभायां वसते । ‘पदि प्रादुर्भावः’ इति गद्युत्पादं तस्य प्रादुर्भावाय वसते । सतश्च हेतुप्रत्ययनापक्षो भावानामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पादाथः’ [पा० पा० पृ० १०७] ।

न च प्रतीत्यसमुत्पादो, द्वादशाङ्गस्त्रिहाण्डः ।

पूर्वाराण्यशोद्धं द्वं मय्येष्टो परिपूर्णा ॥ [अ ग० पा० ३।२०]

अथ भावः—(१) प्रतीत्यसमुत्पादनिदाने द्वे, अविद्यासंस्काराख्ये ।

(२) वर्तमानजीवनसम्यग्निदानान्यष्टौ—विज्ञान-नामरूप-यदायतन-स्पर्श-वेदना-तृष्णा-उपादान-भवासूत्रानि । (३) भविष्यजीवनसम्यग्देहे—जाति-जरामरणाह्ये ।

तदस्या मूलकारणीभूताया अविद्याया निरोधे सत्येव दुःखनिरोधः सम्भवि-
तुमुपपद्यते इति ।

दार्शनिकसिद्धान्ताः—बौद्धधर्मस्य दार्शनिकसिद्धान्ता अपि त्रिचिद्वि-
लक्षणा इव प्रनिभान्ति ।

आत्मविषये ते वैदिकदर्शनतो भूयस्तरम् भिद्यन्ते । इच्छाद्वेषादिकं ते
मानसप्रवृत्तित्वेनाभ्युपगच्छन्ति आत्मास्तित्वं ते स्वातन्त्र्येण भाभिमन्यन्ते ।
प्रात्यहिकानुभवगोचरमानसप्रवृत्तीना सदृशात् एवात्मा तेषा नये न जातु तद्भिन्नः
कश्चित्स्वतन्त्रसत्तावान् पदार्थः । एषाञ्च अयमात्मा नामरूपात्मकः । नामपदेन
मनस्तत्प्रवृत्तयश्च गृह्यन्ते । रूपपदेन च पुनः सिन्धुवायुतेजामि, तज्जन्य भौतिकं
शरीरादिकञ्च । “अनुभवार्यमात्मानं रूपयति पक्षद्रूपम्” चातुर्भाषिके जगन्मान-
मिन्यर्थः । नामानि च पुनश्चतुर्विधानि, वेदना-संज्ञा-संस्कार-विज्ञानभेदात् ।
रूपञ्चैकविधम् । तदेवमात्मा, रूप-वेदना-भज्ञा-संस्कार-विज्ञानेतिरञ्चस्वन्धाता
पुञ्जमात्र एव । इम एव पञ्च रूपादयः पञ्चस्वरूपदेनापि निजागच्छन्ते ।

नैरात्म्यवादः मंधातवादे वा—एष एव बौद्धाना नैरात्म्यवाद-
सदृघानवादो वा मिलिन्दप्रश्ने भदन्तनागमेनेन दृष्टान्निदिशा यवनाधिपति
मिलिन्दं प्रति प्रत्यक्षनीकृतः । स राजान प्रपच्छ यं रथमारुह्य भवानत्र आयात ।
तं रथं यण्येति । किमेतच्चशृणुगल रथ ? नेति स उवाच । इत्थं अवयवान्तरमपि
रथत्वेन पृष्टः नृपो नेति-नेति प्रत्युवाच । तर्हि त्रिम्बरपो रथ ? स यदा प्रतिवक्तुं
न शक्नोति, तदा नागसेनाचार्यः समुपदिदेश—अवयवनसदृघान एव रथपदभारं,
नत्वयमवः । इत्थमेव पञ्चस्वन्य एव आत्मपदव्यपदेशेन न तद्वपतिरिक्त्वा कश्चि-
दन्यः पदार्थ इति । तादृशस्यावास्तविकसत्तावनो जीवात्मनः सत्तामभिमन्यमानाः ये
वैदिकधर्मराष्ट्रे श्रद्धातानः स्वर्गारवर्गञ्च तद्द्वारा कामजन्ताना अहनिशं प्रयत्नन्ते
ते तथैवोपहासास्पदतामुपयान्ति चक्षुत्मना, यथा सपुष्पाणि पिबेनुषाना. मौरान-
मूर्धूय गगननण्डलमारोहं प्रयतमाना बृद्धिविक्त्वा उन्मना इति ।

सन्तानवाद्—बौद्धाना जीवो जगत्क्षेपुभवमप्यनिन्द्यम्, श्रद्धि-
परिणामजाति च । यथा दीर्घशिल्पाःशुभ्रण परिणमन्त्यपि दीर्घनिन्द्यान्निदानेन
एतत्त्वावच्छिन्नेषोद्भान्ते तथैव जगज्जीवधोरपि मतिर्यथा । नागमेनश्रामुमयं
पयोद्विकारदृष्टान्तेन विनादयति । यथा यथा विहृतिमायत्रं, दधिनयनान्जुतादियु
विवरिणम्यमानमपि वस्त्रेभ्यश्च जहानि परिवाजयति चाग्निन्तनाम् । तर्हि-

कारमापन्नस्यापि पयस पयस्त्व को नामापलपितु प्रकल्पेत । प्रवाहरूपेण वस्तुन-
समकालत्वावच्छेदेनोत्पादलयौ सम्भवन्तावास्ताम् । न जातु तौ सन्ततितर्तितमु-
च्छिन्त । एव प्रतिक्षण परिणामवतो जगज्जीवयोरनित्ययोरपि सतो नित्यता समु-
द्भासते आपाततो न तु वस्तुगत्येति विवेकः । अयमेव सन्ततपरिणामशालितावाद,
सन्तानवादनाम्नापि जरीगृह्यते । वस्तुतो बौद्धाना नये परिणाम एव केवल विश्व
प्रपञ्चेऽस्मिन् सत्यता विभक्ति । न तु तत्परिणामवत् किञ्चिद्वस्त्वन्तरम् इति ।

बौद्धदर्शनविकास

बौद्धदर्शनं हि मुख्यतया चतुर्षु विभागेषु विभक्तो दृश्यते । वैभाषिक-
सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिकारूपेषु । तत्र वैभाषिकाणा बाह्यार्थप्रत्यक्षवाद,
सौत्रान्तिकाना बाह्यार्थानुमेयवाद, योगाचाराणा विज्ञानवाद, माध्यमिकानाञ्च
पुनः शून्यवाद इति ।

तत्रापि बाह्यार्थ प्रत्यक्षरूपेण सत्य मन्यमाना वैभाषिका । बाह्यप्रत्यक्ष-
सिद्धमनङ्गीकुर्वाणा सौत्रान्तिका । बाह्यजगतो नितान्तमिध्यात्वमङ्गीकुर्वाणा
केवल चित्तमेव सत्यपदार्थत्वेन स्वीकुर्वाणा विज्ञानवादिनो योगाचारा । चित्त-
स्थापि सत्तास्वातन्त्र्यमनङ्गीकुर्वाणा बाह्यार्थवद् विज्ञानवादमप्यवर्हेलयन्तो मन्तव्य-
त्वेन केवल शून्यमेवोपलालयन्तः शून्यवादिनो माध्यमिका । एषा नये समस्तस्य
जगतः सत्ता प्रातिभासिकी । केवल शून्यमेव सत्यसत्ताकम् । इत्थमिदं चतुर्विभाग
विभक्त बौद्धदर्शनम् विकासस्य पराकाष्ठामवगाहते । उपश्लोक्तिञ्च भवति —

‘मुख्यो माध्यमिको विवर्त्तमखिल शून्यस्य मेने जगत्,
योगाचारमते तु सन्ति मतपस्तासा विवर्त्तोऽखिल ।
अर्योऽस्ति क्षणिकस्त्वसावनूमितो बुद्धधेति सौत्रान्तिक,
प्रत्यक्ष क्षणभङ्गरञ्च सकल वैभाषिको भाषते ॥

[मानमेघोदय पृ० ३०० आड्यारसस्करणम्]

एषु चतुर्ष्वपि, वैभाषिकाना सम्बन्धो हीनयानेन, त्रयाणामन्येषाञ्च महा-
यानेन । सत्यपि सत्ताविषयकभ्रष्टने मतभेदे सत्वमी महायानसम्मतसिद्धान्तानुया-
यिनः । तत्त्वसमीधादृशा, वैभाषिका यदि पूर्वा दिशमालम्बन्ते, तर्हि योगाचार-
माध्यमिको पश्चिमामाश्रयेते । सौत्रान्तिकास्तु मध्यगाः । यतोऽज्ञतोऽभी सर्वास्ति-
षादमनुमोदन्ते सिद्धान्तातरेषु च योगाचारमभिनन्दन्ति ।

निर्वाणविषयको मतभेदः —

वैभाषिका — सत्तरनिर्वाणयोर्हमयोरपि सत्यतामङ्गीकुर्वन्ति ।

माध्यमिका — उभयोरपि असत्यताम् ।

सौश्रान्तिकाः—संसारस्य सत्यतां निर्वाणस्य चासत्यताम् ।

योगाचाराः—संसारस्यासत्यतां, निर्वाणस्य सत्यताम् ।

इति तेषां निर्वाणविषयको भेदः समाप्तोऽवगन्तव्यः ।

बौद्धधर्मस्य साहित्यम्

एषा चतुर्णामपि वंभाषादिकानां आचार्यैः अनेके ग्रन्था विरचिताः । अनो बौद्धदर्शनसाहित्यशेवधिः संख्यातीतं ग्रन्थरत्नैः परिपूर्णो विलसति । यद्यपि संस्कृत-भाषायां तावन्तः सन्दर्भा न सन्ति यावन्तो चीनतिष्वनादिदेशान्तरीयभाषासु । वंभाषिकसम्प्रदायावलम्बनां 'अभिधर्मज्ञानप्रस्थानशास्त्र'मिति सर्वमान्यो ग्रन्थः । यः खलु कात्यायनीयपुत्रेण बृद्धनिर्वाणात् शतत्रयवर्षानन्तरं प्राणायि । अयं चतु-दशत्वारिंशद्वर्गनिबद्धोऽष्टपरिच्छेदात्कृतः विपुलकायो ग्रन्थः संस्कृतभाषायां नोपलभ्यते इति कस्य मनो न दुनोति । परन्तु ह्वेनचाङ्गकृतचीनभाषानुवादः प्रायः सप्तमशताब्द्या सम्पादितोऽद्यापि समुपलभ्यते । भूमजः कनिष्कस्य शासनकाले, अस्वोपरि 'अभिधर्मविभाषाशास्त्रांशस्य' विशदस्य व्याख्याग्रन्थस्य रचना संवृत्ता । एष भाष्यग्रन्थोऽपि चीनीयभाषायां तिब्बनीयभाषायां चोपलभ्यते, गीर्वाणवाष्यान्तु अस्याप्यभाव एव । इदं विभाषाशास्त्रमाधारीकृत्य प्रतिष्ठितो यादविशेषोऽपि वंभाषिकशाब्देनैव प्रतिष्ठितः गतः । महाविदुषो वसुवन्धुमहाभागस्य अभिधर्मकोशाख्यः सन्दर्भः काश्मीरेषु वंभाषिकाणां परमादरणीयः प्रामाणिकश्च यदोर्वसति । बौद्धदर्शनप्रपञ्चेतिवृत्ते वसुवन्धुनामाक्षराणि स्वर्णालङ्कृतानि अद्यापि विलसन्ति । अस्य सर्वातिशायिनी प्रतिभा वेदुष्यवंभवञ्चासितेऽपि भारते येषु प्रख्यातेः परां काष्ठाभिषिगाहते । यौवनेऽसौ वंभाषिकमतावलम्बी पदचाद् अमंगास्य-भिक्षोः सनुपदेशेन विज्ञानवादी संवृत्तः । कौशिकगोश्रीयाणां पुरुषपुर (यत्नमान पेसाधर) निवासिनां कस्मिंश्चिद् ब्राह्मणकुले समुत्पन्नाया प्रयाणां सुतानामयं मध्यम-मणिरासीदिनि कालविद आचसते । प्रौढावस्थायां अयोध्या निवासस्थानञ्चकार । अग्रदानेन स्वविरबुद्धिमिन्द्रादा हांनमाने दीक्षितो भूत्वा, विशादेषु प्रतिपत्ति-युषान् पराश्रित्य प्रगल्भपाण्डित्यस्यापूर्वभावदूकतायाश्च परिचयोऽपि । कुमार-सौश्रान्तिकाः, पुण्यजलोत्सवस्य, चरितसम्प्रदायः, अस्त्य, विरचितकालः, कालत्रोत्रिदः, चतुर्षानकदेशोयः स्वीकृतः । अभिधर्मकोशानिधिस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य गद्यकवि-बुद्धभूषणेन बाणभट्टेन हृष्यंवरिते "शुद्धंरपि शाक्यशासनकुशलः कोशं समुपदि-शद्भिः", इत्युक्तीन् ब्राह्मणेऽपि प्रतिष्ठापिता प्रतिष्ठा । अस्य ग्रन्थम्यानेकाष्टांशं अपि विरचिता इत्यन्ते । तामु म्भिरमनेम्नत्वाप्याया, दिदनागम्य धर्मप्रदीपाया, यशोमित्रस्य च स्फुटार्पा अनोय प्रयाताः ।

सधमद्र —चतुर्यंशतकभव सधमद्रो नामापर यमुबन्धो प्रतिस्पर्धा
बोद्धाचार्य । बमुबन्धो सिद्धान्तान् खण्डयितुमनेन कोशकरकाण्यो ग्रन्थो विरचित ।
एव च बृहद्ग्रन्थ सप्तलक्षमिते श्लोकेनिबद्ध कोशसिद्धान्तखण्डने च लघु-
प्रतिष्ठ । 'समयप्रदीपिका' च वैभाषिकसिद्धान्तानां सारभूतोऽन्यो ग्रन्थ ।

वैभाषिकसिद्धान्ताः—वैभाषिकाणां नये नानात्मक जगदिदं वास्तविक
सत्यम् । सत्ता चास्य प्रत्यक्षज्ञानगम्या । बाह्याभ्यन्तरेति द्विविधभेदभिन्नस्य
भौतिकस्य मानसिकस्य च जगतो मिथो निरपेक्षतया स्वतन्त्रसत्ता स्वीकृता । वस्तु-
विभागश्च, विषयीगत-विषयगत-भेदेन द्विविध । विषयीगतविभाजनविधया
पुनः समस्ता पदार्थास्त्रिविधा—पञ्चस्कन्ध-द्वादशायतनाष्टादशधातुभेदात् । तत्र
रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार-विज्ञानानीति पञ्चस्कन्धा । पण्डित्त्रियाणि पञ्चविषया-
श्चेति द्वादशायतनानि । आयतनं हि ज्ञानसाधनोभूत् 'आय तनोतीत्यायतन'मिति
तद्व्युत्पत्तेः । षटनाविशेषाणां सन्तानवितान धारयन्ति ते अष्टादशधातव । तेषु
द्वादशायतनानि षट् च चक्षु-श्रोत्र-घ्राण-रसना-काय-मनोविज्ञानानीति सम्भूय
सर्वेऽष्टादशधातव उच्यन्ते । विषयगतविधया तु जगदिदमखिलं द्विविधमस्य
समुच्चयमात्रम् । वैभाषिकाणां समस्ता सत्तात्मका पदार्था धर्मपदेनोच्यन्ते ।
'अभिधर्मकोशा'नुसारेण धर्म सास्त्रवानास्त्रवभेदाद् द्विविध । रागद्वेषादिमलदूषिता
सास्त्रवा, तद्रहिताश्चानास्त्रवा । एवविधानां समस्तधर्माणां संख्या पञ्च-
सप्ततिमिता । तत्र द्विसप्ततिस्तु अनास्त्रवा, त्रयं सास्त्रवा इति क्षित्यन्तेजोवायव
एव चत्वारि भूतानि । अकाशस्य भूतत्वं ते नाद्रियन्ते । पृथिव्यादिभूतवस्तुष्वस्य-
न्तिमोपादानानि, पार्थिव-जलीय-सैजस-वायवीयपरमाणुरूपाणि । परमाणुश्चैवा
षट्कोणात्मकः ।

'षट्त्वेन युगपद्भोगात् परमाणो षडंशता ।' [स० द० स०] ।

वैभाषिकाणां ज्ञानसाधनानि द्विविधानि—ग्रहणाध्यवसायभेदात् । तत्र
ग्रहणद्वारा समान्यज्ञानोपलब्धिः । वस्तुनो नामजातिभ्यां संयोजनञ्चाध्यवसायः ।
एव ग्रहणाध्यवसायभेदं किञ्चित् सविकल्पनिर्विकल्पज्ञानेन सह स्वदति ।

निर्वाण —निर्वाणो द्विविधः सोपधिषोपनिष्पधिशेषभेदात् । अनयोर्ज्ञान-
प्रस्थानमूत्रेषु विंशदविवेचनमुपलभ्यते । क्षीणेऽप्यप्याल्लक्ष्येषु जीवितावस्थायामर्हंत अव-
शेषानेषपञ्चरस्य सोपधिषोपनिर्वाण उच्यन्ते, निरवशेषसमस्तोपधिवद्च निरुपधि-
शेष इति । समासतोऽनयो स एव भेदो यो जीवनमुक्तविदेहमुक्त्वायोरिति विवेकः ।

सौत्रान्तिकमतम्

हैनयनस्य दाशानिकानां द्वौ भेदौ वैभाषिक सौत्रान्तिकश्चेति । सौत्रा-

निका अभियमंस्य बुद्धरचनाऽभावात् प्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति । तयागतस्या-
ध्यात्मिका उपदेशा सुत्तपिटकस्य कतिपयेषु सूत्रेषु सन्निविष्टा । सूत्रान्तस्य हि बुद्ध-
रचितत्वाप्रितान्न प्रामाण्यम् । सूत्रान्तात्प्रवृत्तत्वादेवास्य सौत्रान्तिक इति सन्नाऽपि
अयं वतां प्रतीयते^१ । दाष्टिकान्तिकसम्प्रदायस्तु सौत्रान्तिकस्यैवैका शाखा ।
सौत्रान्तिकमतप्रवृत्तिस्तु वैभाषिकसम्प्रदायात् पश्चात्कालीना । सौत्रान्तिकानां
प्रधानसिद्धान्तानामुल्लेखस्य वैभाषिकग्रन्थवृत्तिषु समुपलम्भात् । वसुबन्धुना
अभियमंकोशस्य स्वरचितभाष्ये वैभाषिकसिद्धान्तानां दोषोद्घाटनपुरस्सरं लण्डन
व्यधापि । अतः वैभाषिकेण सद्यभूत्रेण वसुबन्धुप्रदाशितान् दोषान् निराकर्तुमेव समय-
प्रदीपिका, न्यायानुसारश्चेति ग्रन्थद्वयं विरचितम् । यस्य समयं नै सौत्रान्तिकेन
यशोमिश्रेण स्फुटार्यावृत्तिरुद्दिक्ता अभिधानयमंकोशमूहिय ।

कुमारलात — सौत्रान्तिकसिद्धान्तप्रचारकाश्चत्वारो विशिष्टा आचार्या
कुमारलात, श्रीलात, धर्मत्रात, बुद्धदेव इत्याख्या सञ्जाता । तेषु सौत्रान्तिक-
सिद्धान्तानामाद्यस्यापकं कुमारलात एव । अस्य स्थितिकालः द्वितीयशतकस्यो-
त्तरार्द्धादारभ्य तृतीयशतकस्य प्रथमार्द्धं एव ऐतिहासिकं स्वीक्रियते । नागार्जुन-
समसामयिक एव प्रतीयते । कल्पनामण्डितका एवास्वैकमात्ररचना गद्यपद्यमयी
विविधाभियमंकयाभिनिबद्धा । श्रीलातश्च कुमारलातस्याऽनन्यतमं शिष्यः ।
येन विभाषाशास्त्राख्यसन्दर्भो व्यलेखि, योऽद्य यावदलभ्य एव । धर्मत्रातबुद्धदेवयो
विशिष्टसिद्धान्तानां समुल्लेखो वैभाषिकग्रन्थेषु समुपलभ्यते ।

सौत्रान्तिकसिद्धान्ता

सौत्रान्तिकानां कालः केवलं वर्तमान एव । कालत्रिपये भूतभविष्य-
स्वल्पना निराधारा, अवास्तविकी च । वैभाषिकास्तु भूतभविष्यद्वर्तमानेति
कालत्रयस्यापि सत्तां स्वीकुर्वन्ति अत एव ते सर्वास्तिवादिन इति पदेनापि
जोषुष्यन्ते । एषा ज्ञानस्य स्थित प्रामाण्यम् । प्रदोषवन् ज्ञानस्य हि स्वय-
प्रकाशयम् । ज्ञानस्य स्वयसर्वित्तिसिद्धान्तं विज्ञानवादिनामपि अभिमतः ।
यैनापिज्ञानामन्दशक्तया, इमे जगत सत्ताया प्रत्यक्षतामनङ्गीकुर्वाणा तदनु-
मेयगम्यनामनिबन्दिन्ति । जगत् समस्तरदार्यानां क्षणिकत्वात्तेषां प्रत्यक्षतपोपल-
म्बिरसम्भवा एव । यन्क्षणावच्छेदेन यस्य वस्तुनः प्रत्यक्षता, तदनुगममेव परिवर्तनं
गर्भनिलोनत्वान् तदुपलम्बेराभासमात्रस्यैव मनपटले नीलपीतादिपदेषु सचिन्त्वान्

^१ कं सौत्रान्तिकाय । ये सूत्रप्रमाणा न तु शास्त्रप्रमाणान् सौत्रान्तिका ।

केवल तन्मन्व्यज्ञानस्पर्शवावशेषात्, तद्बुद्धघाकारता किञ्चिज्ज्ञानमुपजनयति अनुमानगम्यम्, न च प्रात्यक्षिकमिति भावः । तथा चोक्तम् —

‘नीलपीतादिभिश्चित्रैर्बुद्धघाकारैरिहान्तरैः ।

सौत्रान्तिकमते नित्यं बाह्यार्थवस्त्वनुमीयते ॥ [सर्वं० सि० स० पृ० १३]

सौत्रान्तिकानां बाह्यवस्तुन सत्यत्वमभिमतम् । किन्तु तदाकारविषये ते मियो भिद्यन्ते । केचिद्वस्तुगताकारवस्त्वाश्रितमन्यन्ते, अपरे चित्तवृत्तिविनिर्मितम् न जातु वस्तुगतमिति अभ्युपगच्छन्ति, इतरे चोभयात्मकमिति । परमाणुवादविषये सौत्रान्तिकानां विलक्षणमेवाभिमतम् । एषा परमाणुना निरवयवत्वम् । मिथस्तेषां स्पर्शाभावश्च । परमाणुसघातस्य तत्परिमाणुप्रति करणता । सर्वे च पदार्थाः निसर्गत एव विनाशशीलाः । न अनित्याः । विनाशश्च अभूत्वाभावपरिवृत्तिलक्षणः । उत्पादविनाशरूपः । अतः क्षणिकः । आत्माकाशौ हि सत्ताहीनौ । असत् उत्पन्नवस्तु क्षणे स्थित्वा विलयं गच्छति । निर्वाणविषयेऽपि श्रीलातकुमारस्य मतबलक्षप्यम् । स प्रतिसंख्यानिरोधाऽप्रतिसंख्यानिरोधयोश्च भेदं नाङ्गीकरोति । प्रतिसंख्यानिरोधो हि प्रज्ञानिवन्धनाभाविकलेशानुत्पत्तिः । अप्रतिसंख्यानिरोधश्च क्लेशनिवृत्तिमूलको दुःखानुत्पत्तिः । ससारानुत्पत्तिर्हि क्लेशनिवृत्तिनिवन्धना । अतः क्लेशानुदय एव दुःखानुत्पादप्रति कारणतामालम्ब्यते । क्लेशानुदय एव तेषां निर्वाणइति भावः ।

योगाचारमतम्

मंत्रेयनाथ — योगाचारस्याद्यप्रवर्तकविषये, सत्यपि भूयसि मतवैमत्यं अन्तिमानुसन्धानमालम्ब्य इतियुक्तविदभिः निर्णीतं प्रायमेवेदं यदस्य प्रवर्तकं मंत्रेयनाथो नाम परमपण्डित एव । तत्प्रणीतं प्रथमो ग्रन्थो मध्यान्तविभागनामा गद्यपद्यनिबद्धं सुतरां प्रसिद्धं । कारिकाभागोऽस्य मंत्रेयनाथेन गद्यभागश्च असङ्गमहाभागेन गुम्फितः । अस्य भाष्यम् यमुवन्धुना रचितं तदभाष्यटीका च स्थिरमतिना सम्पादिता । द्वितीयो ‘अभिसमपालङ्कारः’ प्रज्ञापारमितोपदेशशास्त्रम्, तृतीयं ‘सुत्रालङ्कारः’, चतुर्थं ‘महायानोत्तरतन्त्रम्’, पञ्चमं ‘धर्मधर्मताविभागः’ ।

असङ्ग — चतुर्पदातकेऽस्य स्थितिकालो निर्धार्यते, पुरुर्यपुरनगरस्य सम्प्रतिवेशावरान्नां प्रसिद्धस्य कौशिकगोत्रीयविप्रवशावतसस्यास्य असगनाम्नो महाविदुषो संकुप्यविभूतिः मंत्रेयस्यातिमत्पतिशोते ।

असङ्गाचार्यं राज्ञः समुद्रगुप्तस्य शासनकाले अपोष्यानिवासमङ्गीचकार । स्थानुजो यमुवन्धुवनेन योगाचारदीक्षया दीक्षितः विज्ञानवादप्रचारार्थञ्च

प्रेरितः विविधान् तद्विषयकान् ग्रन्थान् प्रणयितुम् । महायानसंपरिग्रहः, महायाना-
भिधर्मसंगीतशास्त्रम्, योगाचारभूमिशास्त्रम्, अभिसमयालङ्कारटीका, चास्य
प्रसिद्धाः सन्दर्भाः । योगाचारमने लघ्वदीक्षितेन वसुवन्धुना त्रिशंकारिकाभिनिवद्धो
विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिनामकः सन्दर्भो विज्ञानवादस्य सर्वमान्यः प्रामाणिकश्च ग्रन्थो
व्यलेखि । यदचायुना डाक्टर लेवीमहोदयेन 'पेरिस' नगरीतः त्रिशिकानाम्ना
प्रकाशितो लभ्यते ।

स्थिरमतिः—स्थिरमनेः स्थितिकालश्चतुर्यंशतकस्यान्तिमो भागः । एष
महानुभावो वसुवन्धोः प्रमुक्तः शिष्यः । त्रिशिकामाप्यम्, माध्यान्तविभंगसूत्रनाप्य-
टीका, अभिधर्मकोशभाष्यवृत्तिः, सूत्रालङ्कारवृत्तिभाष्यम्, मूलभाष्यमिक-
कारिकावृत्तिश्चेति पञ्चास्य सुप्रसिद्धा ग्रन्थाः ।

दिङ्नागः—बौद्धन्यायशास्त्रसुप्रसिद्धो दिङ्नागाचार्योऽयं शास्त्रार्थपटु-
त्वेन प्रगन्भववाद्बुक्त्वेन च विद्वद्भि 'वादिबुधम' इत्युपाधिना विभूषितः । कांची
निकया हिसवक्राभिधनगरे ब्राह्मणकुलसमुद्भवो दिङ्नागोऽयं वसुवन्धोः मुख्यः
शिष्यः ३४५-४२५ तमस्य ह्रींस्तावदस्य मध्ये जातः । प्रमाणसमुच्चयः, प्रमाणसमु-
च्चयवृत्तिः, न्यायप्रवेशः, हेतुचक्रमहः, प्रमाणशास्त्रम्, आलम्बनपरीक्षा, तद्वृत्ति-
श्चेति षड्ग्रन्था दिङ्नागप्रणीता बौद्धन्यायप्रपञ्चे अमिताभया प्रभासन्ते ।

धर्मकीर्तिः—धर्मकीर्तिरयं सप्तमशतकस्य (६३५-६५०) मध्यभवः, दिङ्-
नागस्य भाष्यकाररूपेण प्रख्यातः । अस्य सुप्रसिद्धौ ग्रन्थौ 'प्रमाणवार्तिक-न्यायविन्दु'-
समाह्वयोः । यत्र ब्राह्मणन्यायविकृतताक्षेपानां निराकरणं बौद्धसिद्धान्तानामाश्च प्रति-
पादनं मण्डनश्च विहितम् । धर्मकीर्तिविरचिता अन्येऽपि पञ्च सन्दर्भा उपलभ्यन्ते-
हेतुविन्दुः, प्रमाणनिश्चयः, वादन्यायः, सम्बन्धपरीक्षा, सन्तानान्तरसिद्धिश्चेति ।

धर्मपालः—अपरोऽयं धर्मपालो नाम महापण्डितः सप्तमशतकारम्भभवः
नालन्दा-बौद्धविहारस्याध्यक्षपदेऽलङ्कृत आसीत् । अनेन योगाचार-दान्यवादयोः
ग्रन्थेषु टीका उद्दिष्टाः । वसुवन्धुप्रणीत 'विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि'व्याख्यायाः शत-
शास्त्रवंपुस्त्यभाष्यस्य व्याख्या च कृता ।

माध्यमिकमतम्

नागार्जुनः—दान्यवादापरपर्यायस्य माध्यमिकमिद्वान्तस्याष्टः प्रचारकोश-
ग्रन्थान् नागार्जुनः । दक्षिणान्योऽयं ब्राह्मणकुलावनमो बौद्धधर्मस्य दोशाङ्गी-
कारानन्तरं धोषवन्ते निवमितुमारेभे । अस्य महामेपाविनोऽगौरिक्ताश्चिन्म्य
कीर्तिचन्द्रिका भारतीयदर्शनविश्वम्बरेऽनुगतया विराजते । अस्य प्रथानो ग्रन्थः

माध्यमिकशास्त्राभिष्य सप्तविंशतिप्रकरणेषु विभक्त कारिकानिबद्ध शून्यवाद-
प्रतिष्ठापक विद्वन्मण्डले भतीव प्रतिष्ठित । अस्य महत्त्वशालिवृत्तिषु श्रीभव्य-
प्रणीता 'प्रज्ञाप्रदीपा', चन्द्रकीर्तिविरचिता 'प्रसन्नपदा' च मुख्या । 'प्रज्ञापारमिता-
शास्त्र' श्रीकुमारजीवानूदितम्, 'दशभूमिभाषाशास्त्र'ञ्चास्य विषयपर्यालोचनदृशा
महायानस्य विश्वकोशो एवेति वक्तुं शक्यते । एवमेव, आद्यंदेव (२००-२२४,
शीस्ताब्दभव) स्यविरबुद्धिपालित (पञ्चमशतकसम्भव), भावविवेक, चन्द्र-
कीर्ति, शान्तरक्षित, इत्येतेऽन्ये महान्तो विद्वान्तो माध्यमिकमतप्रचारका अभूवन्
यंरनेके ग्रन्था युष्मिता । येषां कीर्तिलताऽद्यापि बौद्धदर्शनोद्याने सुतरा पम्फुल्यमाना
विलसति । जिज्ञासुभिस्तत्रतंत्रवानुसन्धेयम् ।

शून्यवाद

माध्यमिकाचार्याणां सिद्धान्त शून्यवादपदेन व्यपदिश्यते । बौद्धानां
चतुर्विधं दर्शनप्रस्यानेषु शून्यवादस्य तात्त्विकस्वरूपनिरूपणे भूयान् मतभेद ।
सामान्येन शून्यशब्दश्च सर्वत्र सबसत्ताऽसद्भावमभिधत्ते । परन्तु बौद्धा अत्र
विप्रतिपद्यन्ते । तेषां शून्यशब्दोऽनिर्वचनीयतावचन । पदार्थस्वरूपनिर्णये चतस्र
कोटयो भवन्ति, अस्ति, नास्ति, तद्गुण्य, तद्गोभयञ्चेति । परन्तु परमतस्वनिर्णये
नैता परिवृद्धा । उक्तञ्च माध्यमिककारिकायाम् —

न सन् नासन् न सदसत्त चाप्यनुभयात्मकम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्त तत्त्व माध्यमिका विदुः ॥ [११।७]

माध्यमिकानां नये शून्यपद विशिष्टार्थलक्षकम् । हीनयानस्याचारविषयक-
मध्यमप्रतिपदनुरूप, माध्यमिका अपि तत्त्वनिर्णये मध्यमप्रतिपद्राद्धान्तमेव
स्वीकुर्वन्ति । एषा नयेन वस्तुनैकान्तिक सत् नचैकान्तिकमसत् । अनयो सदसतो
स्वरूपनिर्णय तयोर्मध्यविन्दुमालम्ब्यैव सम्भवति । उक्तञ्च—

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ता,

शुद्धी अशुद्धीति द्वेऽपि अन्ता ।

तस्माद्गुणे अन्त विवर्जयित्वा,

मप्ये हि स्यात् प्रकरोति पण्डित ॥ [समाधिराजसूत्र]

नैया शून्यमभावायंक् । अभावो हि सापेक्षत्वाद् भाव निर्दिशति । एषा
शून्यपद निरपेक्ष सत् परमतस्वमवगमयति । तदेतन्मध्यममार्गस्योदभावकत्वा-
देतत्प्रस्थान माध्यमिकपदेन व्यपदिश्यते ।

माध्यमिकाचार्येण धीनागाजनेन द्विविध हि सत्य स्वीकृतम् पारमार्थिक
सांकेतिक चेति । तत्र पारमार्थिक वास्तविक, सांकेतिकमवास्तविकम् । उक्तञ्च

मध्यमकारिकावृत्तौ चन्द्रकीर्तिनाः—‘समन्ताद् वरणं संवृतिः । अज्ञानं समन्तात् सर्वपदायंतत्वाच्छादनात् संवृतिरित्युच्यते ।’ [पृ० ४९०] । तत्र चानुत्पन्ना-निर्द्वानुच्छेद्याऽशाश्वतादिविशेषणविशिष्ट शून्यपदवाच्यं तत्त्वं पारमार्थिकम् । यत्तु पुनः बुद्धचगोचरं कल्पनामात्रात्मकं अविद्यालक्षणं ज्ञानसंबलितं यस्तु तत्सांबुतिकम् । उक्तञ्च :—

‘सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

लोकसंबृतिसत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थतः ॥ [२४।८]

एवञ्च चन्द्रकीर्तिरप्याह, ‘अतो भावाऽभावाऽन्तद्वयरहितत्वात् सत्त्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपद् मध्यमो मार्ग इत्युच्यते ।’ [प्रमन्नपदा] । इमे च माध्यमिकाचार्याः शून्याद्वैतसमर्थाः । इदं हि नानात्पं जगत्, शून्यस्यैव विवर्त्तात्मकं रूपम् । यद्यपि परमतत्त्वस्य सद्भावं तै मन्वन्ते तथापि तत्परम-तत्त्व-स्वत्पस्याऽज्ञेयत्वमनिर्वचनीयत्वञ्च को नामापह्लोतुं पारयेत् । तन्नापि सन् नाप्यसत् न तदुभयं नापि तदुभयभिन्नमिति । इदमित्यन्तया निर्वक्तुमशक्यत्वा-दनिर्वचनीयमेवेति कृत्वा, शून्यत्वमनिर्वचनीयत्वमिति विवेकः ।

माध्यमिकप्रत्यानस्य परमपण्डितस्य धोनागार्जुनाचार्यस्य तर्कपद्धति-रतीव सूक्ष्मा । अनेन सम्पत्तिविवेच्य मध्यमकारिकायां, सर्वेषामपि गतीन्द्रिय-स्वन्धयातुदुःखसंसर्गस्वभावकर्मबन्धमोक्षकालात्मप्रभृतिपदार्थानामवास्तविकत्वम-सत्पत्वञ्च निर्धारितम् । शून्यताया एव केवलं सत्पत्वं वास्तविकत्वञ्च प्रतिपादि-तम् । शून्यवादिनां माध्यात्मिकसिद्धान्तानां निष्कर्षः स्वकारिकायां प्रपञ्चितः :—

‘न स्वतो नापि परतो न द्वान्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन ॥’ इति

अयं भावः, भावाः स्वतो नोत्पद्यन्ते नापि परतः, नोभयतः न चाहेतुतः । अस्याः कारिकाया व्याख्यायामाचार्यबुद्धिपालितेन भावोत्पत्त्यभावस्य विवेचनमनि-वेकलक्षणेन कृतम् । यदि भावाः स्वयमुत्पद्यन्ते, तर्हि विद्यमानपदार्थानां किमुत्पत्ति-प्रयोजनम् ? स्वतो भिन्नादपि यस्तुनः पदार्था नोत्पद्यन्ते । तथा सति पदार्थान्तरा-त्पदार्थान्निरोत्पत्तिः सम्भाव्येत । उभयकल्पेऽपि दोषसद्भावाद् अनयोः समुच्चयो न ‘येत्किञ्च’ । कारणमन्तरेणैव कार्यमुत्पद्यते इति न सङ्गच्छते । कारणान्नाकारण-भाव इति नियमस्य सार्वतान्त्रिकत्वात् । अन्यथा सर्वपदार्थेभ्यः सर्वपदार्थोत्पत्ति-सम्भवापत्तिरापद्यते । अतः कामघानुत्पत्त्यवत्पदानुमपेक्षितम् प्रेषानुके जगति न जानु भावानामुत्पत्तिः इति शून्यवादिनां तर्कपद्धतिरिति विवेकः । बुद्धिपालितानु-यायिभिः निर्वाणशून्यवादयोः स्वस्योपलम्बिविषये तर्कप्रसरः सर्वेष्वेव निरस्यतः । अनस्ते माध्यमिकप्रासङ्गिकमंत्रया जेगीयन्ते । परन्तु भावविवेकेन ‘मद्या’पर-

नाम्ना माध्यमिकसिद्धान्तोपपत्तये न्यायानुभोदिताः स्वतन्त्रास्तर्काः समुद्भाविताः । अतस्ते 'माध्यमिक स्वातन्त्रिकेति' संज्ञया सिद्धयन्ते । माध्यमिकानां 'मायोपमा-द्वयवाद-सर्वधर्मप्रतिष्ठानवादौ' चेति द्वौ प्रसिद्धौ कल्पौ । तत्र प्रथमः अद्वयवादे माया-सदृशमनुमन्यते । द्वितीयः कल्पश्च सर्वधर्माणामप्रतिष्ठानं परमार्थस्वरूपत्वेना-न्युपगच्छति । महायानस्याधिमात्रानुयायिनोऽपि शून्यवादप्रतिपादका आसन् ।

त्रिरत्नम्

आर्यसत्यावलोकेनेन प्रतीयते यद् बुद्धसिद्धान्ता उपनिषत्सिद्धान्तंस्सह बहुशः संबन्धि । 'श्रुते ज्ञानान्न मुक्तिरिति सिद्धान्तो भगवतो बुद्धस्या-प्यभिमतः । परन्तु तत्रये ज्ञानं तावन्नोत्पद्यते यावत्सत्यं मनसा याच्चा कर्मणा सर्वात्मना सम्यक् संधार्यं शरीरमनसोः शुद्धिनं सम्पाद्यते । बौद्धदर्शने, शील-समाधि-प्रज्ञेतीमानि त्रीणि रत्नानि त्रिरत्नानाम्ना प्रसिद्धानि । शीलमत्र समस्त-सात्त्विककर्माण्यभिपत्ते । तच्च पञ्चविधम्—अहिंसास्तेयसत्य-ब्रह्मचर्यमादक इत्यासेवनञ्चेति । एतच्च भिक्षुगृहस्थयोः कृते समानम् । समाधिः चित्तवृत्ति-निरोधः । तत्फलन्तु पूर्वजन्मस्मृतिः, जन्ममृत्युपरिज्ञानं, चित्तवाधकवृत्तिसंवित्ति-श्चेति । प्रज्ञा ज्ञानोपलब्धिः । सा च त्रिविधा—श्रुतिमयी, चिन्तामयी, भावनामयी चेति । तत्र श्रुतिमयी आन्तप्रमाणजन्या, चिन्तामयी युक्तितर्कजन्या, भावनामयी च समाधिजन्या । शीलसम्पन्नो जनः श्रुतचिन्ताप्रज्ञालङ्घुतः समाधिस्थितिमश्नुते । ततः परचित्तज्ञानं पूर्वजन्मस्मृतिः दिव्यचक्षुरूपलब्धिश्च सम्भवन्ति । तदेव त्रिरत्न-वादो बुद्धोपदेशानां निष्कर्षरूपः एवावगन्तव्य इति दिक् ।

इति वैदिकदर्शनेतरदर्शनानां नास्तिकदर्शनत्वेन प्रसिद्धानां समासतः निरूपणं कृतम् । तेषु मुख्यतया, (१) शून्यवादेनैव प्रस्थानं माध्यमिकानाम् । (२) क्षणिकविज्ञानमात्रवादेनापरं योगाचाराणाम्, (३) ज्ञानाकारानुभवक्षणिक-बाह्यार्थवादेनापरं सौश्रान्तिकानाम् । (४) प्रत्यक्षस्वलक्षणक्षणिकबाह्यार्थ-वादेनापरं वैभाषिकानाम् । एवं सौगतानां प्रस्थानचतुष्टयम् । किञ्च (५) देहातिरिक्तदेहात्मपरिणामबोधेनैव प्रस्थानं दिगम्बराणाम् । (६) देहात्मवादे-नैव प्रस्थानं चार्वाकानाम् । एवं सन्नभूय नास्तिवागां यद् प्रस्थानानि इति दिक् ।

इति सर्वतन्त्राद्यतन्त्रे पदवाक्यप्रमाणपाराधारीणः श्रीमदाचार्यपण्डित-

द्विभेदभाष्यशास्त्र-सिद्धान्तनिरोधनिभिः विरचिते

संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे .

पञ्चमः परिच्छेदः ।

पठः परिच्छेदः
पुराण-आगम-साहित्यम्-
पुराणसाहित्यम्

वेदिकसाहित्ये पुराणानामनोव गौरवास्पदं स्यात् । वेद-तत्त्वार्थज्ञानं सारल्येनावगमयितुमेवंतेषां प्रवृत्तिः ।

नूनं 'वेदायौषब्हणानि पुराणानी'त्यनोव प्राचीनः प्रवादो यथायं एव । महाभारतेऽपि—

“इतिहासपुराणान्यां वेदं मनुष्यबृंहयेत् ।
विभेत्यल्पश्रुनाद्देवो मामयं प्रहरिष्यति ॥”

इत्यनेन, अल्पश्रुतानां वेदार्थनन्वबुभुक्षुनां कृते पुराणानि निर्मितानि महर्षिभिरिति संसूच्यते ।

“सर्गश्च प्रतिमर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥”

येषु पञ्च लक्षणानीमानि पूर्णतया सङ्गच्छन्ते ताव्येव पुराणकौटिमा-
दीषन्ते । अप्रदितान्विलपुराणलक्षणानि तु उपपुराणश्रेणीमाश्रयन्ते ।

‘म-द्वयं न-द्वयञ्चैव श-प्रयं य-चतुष्टयम् ।
अ-ना-य-लि-ग-शू-स्वानि पुराणानि प्रवक्षते ॥

इत्यनेन प्रनोऽश्लोकेन पुराणानि अष्टादशसंख्याकानि सन्तीति प्रतिपादन-
पुरम्भरं प्रथमाक्षरप्रनोकेन तेषां नामान्यपि संसूतानि सद्रकेतिवानि च ।

तदेवं—मन्व्य, माश्वंस्य, भागवत, भद्रिय्य, ब्रह्माण्ड, ब्रह्मवैवर्त, बृहत्,
वामन, वराह, विष्णु, वायु, अग्नि, नारद, पद्म, लिङ्ग, गरुड, शूभे, स्वन्दान्यष्टादश
पुराणानि विज्ञेयानि ।

उपपुराणानि तु—

‘सनत्कुमारं प्रथमं नारदमिहं ततः परम् ।
नारदीयं शिवञ्च दीर्घामनमनुत्तमम् ॥

कापिल मानवञ्चैव तथा चौशनस स्मृतम् ।
 वारुण कालिकात्यञ्च साम्ब नन्दकृत शुभम् ॥
 सौर पाराशरश्रोक्तमादित्यञ्चेति विस्तरम् ।
 माहेश्वर भाषवत वासिष्ठञ्च सविस्तरम् ॥

इत्युपपुराणान्वप्यष्टादशसत्याकानि एव ।

तदित्य पुराणसाहित्यमत्यन्तविशाल मनोहरमलङ्काररूपेण वर्णन गाथा-
 ह्यानोपाख्यानसवलित सस्कृतसाहित्यरत्नाकरे अतिभास्वर महारत्नमिवाभाति ।

पुराणानामाविर्भाव

वेदिकसाहित्यपर्यालोचनेन विज्ञायते, यत्पुराणानि अतिप्राचीनकालत
 प्रचलितानि वृत्तान्ते । एषाञ्च वेदमूलकत्वं तद्विशेषज्ञा समामनन्ति । उदा-
 हरन्ति च—

‘ऋच सामानि च्छन्दासि पुराण यजुषा तथा ।

उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिता ।

[अथर्व० ११।७।२४]

“स बृहतीं दिशमनुष्यञ्चलत् । तमितिहासश्च पुराणञ्च, गाथाश्च नाराय-
 सोदघानुष्यबलन् । इतिहासस्य च वै स ह पुराणस्य च गाथानाञ्च नाराशतीनाञ्च
 प्रिय धाम भवति य एव वेद ।” [अथर्व० १५।५।११।१२]

‘एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिता सकल्पा सरहस्या सद्ग्राहणा सोपनिषत्का
 सेनिहासा सान्वयाख्याता सपुराणा सस्वरा” [गोपय प्रपा० २]

“सोऽप्यमिति त्रिञ्चित्पुराणमाचक्षीत” [गत० १३।४।३।१३]

“ इतिहास पुराण विद्या उपनिषद ” [बृहदा० २।४।११]

छान्दोग्येऽपि—

“ऋग्वेद भगवोऽप्येमी”त्यारण्य “इतिहासपुराण, यञ्चम वेदगता वेद”-
 मियादि ।

आपस्तम्बधर्मसूत्रे तु स्पष्ट पुराणानां श्लोकाख्यायाऽपि निर्विष्टा—

‘अथ पुराणे श्लोकानुवाहरन्ति ।

अष्टादशोतिमहत्सानीति ।” [आपस्तम्ब० २।२२।३५]

एवमिषानि वर्णयति प्रथमं पुराणानामतिप्राचीनभक्त्य सूचयन्ति ।
 परम्परारूपमानानि बृहदाक्षराणि पुराणानि, विदुःसूत्राणि प्रक्षेपोत्सादाभ्या
 मभ्याशुलीकृतानि शाण्डयया परिवर्तन-परिचर्जनप्रक्षेपाऽपक्षयादिसद्वृत्तया विवृति
 गतानि इति महान् प्रश्नः ? भवतु तद्यथा तथा वा इवतु मुनिदिग्गज यत्

पुराणसाहित्यं भारतीयाचारव्यवहारस्य आर्यमातृनिःपरम्परायाः, धर्मायं काम-
मोक्षोपधिषोपदेशाना महान् सलु आकरः, नास्मि तादृशो विषयो लोकहितावहो
यस्तत्र न क्षणितो भवेत् ।

पुराणानामियत्ना

सम्प्रति पुराणानामियत्तानिर्धारणार्थमन्तरङ्गप्रमाणानि प्रस्तूयन्ते :—

१. मन्व्यपुराणम्—‘तन्मन्व्यमिति जानीष्वं, सहस्राणि चतुर्दश
(१४०००) ।
२. मार्कण्डेयम्—‘पुराणं नवसाहस्रं (९०००) मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥
३. भागवतम्—... तद्भागवतमुच्यते । अष्टादशसहस्राणि (१८०००)
पुराण तत्रचक्षते ।
४. भविष्यपुराणम्—‘चतुर्विंशत्सहस्राणि तथा पञ्चदशतानि (२४५००)
च । भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ।
५. ब्राह्मपुराणम्—ब्राह्मं त्रिदशसाहस्रम् (१३०००) पुराणं परिकीर्ष्यते ।
६. ब्रह्मवैवर्तम्—सदष्टादशसाहस्रं (१८०००) ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ।
७. ब्रह्माण्डपुराणम्—तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्ड द्विजानाधिकम् (१२२००) ।
८. वामनम्—‘पुराण दशसाहस्रं (१००००) वामनं परिकीर्तितम् ।
९. वाराहपुराणम्—‘चतुर्विंशत्सहस्राणि (२४०००) तद्द्वाराहमिहोच्यते ।
१०. विष्णुपुराणम्—त्रयोविंशत्सहस्रं (२३०००) वैष्णवम् ।
११. वायुपुराणम्—चतुर्विंशत्सहस्राणि (२४०००) वायवीयम् ।
१२. अग्निपुराणम्—... आग्नेयं..... ।

तच्च षोडशसाहस्रं (१६०००) सर्वशतुक्लप्रदम् ।

१३. नारदीयम्—पञ्चविंशत्सहस्राणि (२५०००) नारदीयं तदुच्यते ॥
१४. पद्मपुराणम्—पाद्मन्तु पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणोह (५५०००)
वच्यते ॥
१५. लिङ्गपुराणम्—व्यान्ते लीङ्गकमित्युक्तं, ... तदेकादशसाहस्रम्
(११०००) ।
१६. गरुडपुराणम्—... गरुडं तदिहोच्यते अष्टादशसहस्राणि (१८०००) ।
१७. स्कन्दपुराणम्—... स्कन्दो जनादेवः । अष्टादशसहस्राणि (१८०००) ।
१८. स्कन्दपुराणम्—‘स्कन्दं नाम पुराणञ्च होवाशोति निगद्यते । सहस्राणि
शतञ्चैवम् (८११००) इति ।

परं सद्यःपया सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु पुराणग्रन्थेषु भूम्ना वेदिते, इति

कुतूहलास्पदम् । एवमिषभेदस्य प्रक्षेपोत्सादादतिरिक्तं तु कारणान्तरं निपुण
मृग्यमाणमपि न बुद्धिपद्धतिमवतरति । पुनरुक्तिदोषस्तु तेषु यत्र तत्र विप्रस्थानिव
उपतिष्ठते । प्रायश विषयसाम्य, कथासाम्य, भाषासाम्य सर्वत्र पदमादधाति ।
प्रावृषि यथैव निमलमपि गाङ्ग जल रजस्वल सम्पद्यते, तथैव पौराणिक साहित्यमिदं
साडक्यसद्वकुल सवृत्तम्, इत्यत्र न कस्यापि वैमत्यम् । यदि नाम लक्षाधिक
सख्याभूतामेवामखिलपुराणपद्यानां सारमादाय संक्षेपं क्रियेत तर्हि परिमितैरधिका-
धिकसहस्रमितं श्लोकैरेव सर्वं तत्त्वार्थजातं परिसमाप्येत । तथापि यदि सदसद्विद्वेक-
बन्धो विद्याबन्धो 'हसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यादि'ति हसवृत्तिमूरोकुर्वन्तो वृत्तैर्न,
अवश्यमेव ततः कौलालममृत-पयं समुपलभ्येर्न, "सन्तः परोक्ष्यान्यतरद् भजन्ते"
इत्युक्तिं चरितार्थयन्तः । यद्यपि केचन प्रेक्षावन्तः तथा कर्दायितानां पुराणानां
विषयसम्पृक्तानुवचन्याज्यत्वं गृणन्ति । सत्यम् । तथापि तेषां सार्यकत्वं चोरयितुं
तु कश्चिन्म । 'हेमन्तः सल्लक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिं श्यामिकाऽपि वा' बुद्धिनिकषे
परीक्षितानि वस्तूनि सारासारं स्वयमेवोद्धमन्ति इति ।

पुराणप्रतिपाद्या विषया

अधुना पुराणानां स्वरूपपरिचयार्थं किञ्चित्सङ्ग्रहेण प्रस्तूयते —

मत्स्यपुराणम्—देवीभागवतपुराणानुसारेणास्य श्लोकसख्या एकोन-
विंशति (१९०००) सहस्रमिता, परन्तु सम्प्रति समुपलब्धे मत्स्ये त्रयोदशसहस्रमिता
एव दृश्यते । मनुमत्स्यसंवाद, जगदुत्पत्तिप्रलयवर्णनम्, ब्रह्मोत्पत्ति, वेदप्रादुर्भाव,
मत्स्योचिनारदाद्युत्पत्ति, आदिसृष्टिविवरणम्, मानुषी सृष्टिः, दंवी सृष्टिः,
काश्यपान्वयवृत्तान्त, दितिकथाप्रसङ्गे मदनद्वादशीमाहात्म्यम्, मरुतामुत्पत्ति,
लोकपालाभिषेचनम्, मन्वन्तरानुकीर्तनम्, वेन्यचरितम्, सूर्यवंशानिरूपणम्,
अश्विनोत्पत्ति, बृधप्रसङ्गे नृपालोत्पत्ति, उत्कलादित्रिपुरोत्पत्ति, तत इक्ष्वाकु-
वंशवर्णनम्, वैराजपितृवंशवर्णनप्रसङ्गे गौरीशतनामकीर्तनम्, अग्निध्वात्त-
पितृवंशवर्णनम्, बहिष्पत्पितृवंशविवरणम्, श्राद्धकल्पे पिपीलिकेतिहासकथा, पितृ-
माहात्म्यम्, पिण्डीकरणकल्पश्च । [अ० १६-२२] षोडशतमादध्यायाद् द्वाविंश-
तमपर्यन्तम् ।

ततः सोमवंशवर्णनम्, चन्द्रयूहस्पतिकलहं पुत्रार्थम्, पुरवशस्य धयाते
श्चरितम् । धयातीन्द्रयोगेष्टकेन सह संवादः । [अ० २३-४२] तदनन्तरं यदुवश-
कीर्तनप्रसङ्गे वात्सवीयं कथा, वृष्णिवंश-स्यमन्तकमणिकथा, वृष्णचरितं, श्री-
वृष्णस्य षोडशसूत्र (१६०००) स्त्रीणां पुत्राणाञ्च नामादिकीर्तनम् । दशावतार-
विवरणञ्चेति [४३-४७] ।

ततो देवामुरकया, तुवंमुप्रनूनिवंशवर्णनम्, इन्द्रबृहस्पतिराजधर्ममंवादः, शिवपार्वतीविवाह-कार्तिकेयोन्यत्ति-हिरण्यकशिपुवधप्रमङ्गे नरमिहावनारक्षीर्तनम् इत्यादि । तदनन्तरं दानमाहात्म्यं, सावित्रीमन्त्रव्रतोः चरितम्, प्रवरानु-कौर्त्तनप्रमङ्गे भृगु-श्राद्धिरम-अग्नि-विद्वामित्र-वशिष्ट-पराशर-कश्यप-शंभापनादि-वशवर्णनम् । ततः किञ्चिद् भविष्यकौर्त्तनपुरस्मरं मन्स्यस्यान्तर्धानम्, उपमं-हारद्वयम् ।

मार्कण्डेयपुराणम्—

‘यत्राधिहृन्व शत्रुनोन् धर्मान् धर्मविचारणा ।

व्याख्याता वै मुनिप्रदने मुनिनिर्धर्मचारिणि ॥

मार्कण्डेयेन कथितं....मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥

अत्र मार्कण्डेयं प्रति जंमिनेः प्रश्नाः, द्रौणतनुपक्षिणाञ्च वर्णनम्, हरि-इन्द्रोपाख्यानं, वशिष्टस्य शिक्षामित्रं प्रति वक्तो भवेति अभिज्ञाप, विद्वामित्रस्य वशिष्टं प्रति आशीर्भवेति प्रतिज्ञाप । तयोः परम्परसुद्धम्, प्राणिनां अन्तमरण-निरूपणे, भागवतशास्त्रेण जडमनिर्मारादः । यम-पुरणमवादः, दत्तात्रेयकौर्त्तनवीर्ययोः संवाद, बुबलयाश्रोपाख्यानम्, मन्दालमोषारथानम्, मन्दालमाया स्वपुत्रं प्रति वर्गाधमधर्मोपदेशः । श्रद्धा, कल्पः, मदाचारः एवं मुवाहु-काशिराजयोः संवादश्च इत्यादि बहूनां विषयाणां वर्णनम् प्रवर्त्तते । मार्कण्डेयपुराणस्य आत्मविव आकार-प्रकारस्तावानेव जायान्, मार्कण्डेयेन श्रौटिकं प्रति वर्णितः । इत्येव बहूनामभि-प्रेतम् । ततो व्यतिरिक्तद्विद्वाकारस्तु पदत्रात्मद्वकल्लो विभाव्यते । अत्र विशिष्टमनुसन्धानमपेक्षते ।

भागवतम्—यत्राधिहृन्व गायत्रो वर्ण्यते धर्मयिन्तरः ।

यत्रामुरवधोपेते तदनागवनमिच्यते ॥

अस्मिन् प्राग् गायत्रोमुपक्रम्य धर्मयिस्तरौ वर्णितः । अग्य गायत्री वि-
क्षणा—

‘ओं सर्वचैत्रन्यन्ता तामाद्यां विद्याञ्च धीमहि ।

बुद्धि यो नः प्रबोदयात् ।’ इति ।

पुराणविदः पुराणान्तरेभ्योऽग्य प्राधान्यं कथामन्त्रिः । शृङ्गादप्रमाणत्वेन

‘षोडाहरन्ति :

ध्यात उवाच—“शृणु रात्रन् प्रहृष्टमि शृणुं गृह्यमद्भुतम् ।

पृथ्व्यं प्राणवर्त्तं श्च शान्तान्दानपुत्रं श्रुतम् ॥

तत्र प्रथमस्कन्धे सूत-शौनकादि-ऋषीणां वर्णनम्, विष्णुशक्तिप्रशंसा, देवीमाहात्म्यं, ह्यग्रीववर्णनम्, मधुकुण्डभट्टननम् इत्यादि ।

द्वितीयस्कन्धे—शान्तनूत्पत्तिः; भीष्मोत्पत्तिः, भीष्मप्रतिज्ञा, सत्यवती-विवाहः, कौरवपाण्डवानामुत्पत्तिः, तेषां राज्यम्, तक्षकस्य कथा, परीक्षितस्या-भिशापः, परीक्षितस्य मृत्युः, जनमेजयराज्यं, जनमेजयस्य विवाह-सर्वयज्ञी, जराकारु-आस्तीकयोः कथा चेति ।

तृतीयस्कन्धे—साह्यनिरूपितप्रधान-प्रकृतिमनुसृत्य देव्यः वर्णनम्, वीर-सेनस्य कथा, जयद्रथस्य द्रौपदीहरणम्, शशिकलायाः स्वयंवरवर्णनम्, मुदसनादि-कथा, रामरावणादिकथा, रावणवधश्च ।

चतुर्थस्कन्धे—कश्यपस्य गोहरणम्, दितिकथा, उर्वंश्या उत्पत्तिः, प्रह्लादस्य कथा, नरनारायणयोर्द्वन्द्वम्, इन्द्रेण सह युद्धम्, पराजितदैत्यानां शुक्रसमभ्यर्णं गमनमादि

पञ्चमस्कन्धादारभ्य द्वादशतमस्कन्धपर्यन्तम् एवंविधमेव वर्णनम् अतिरोचकमुपदेशप्रदञ्च ।

एतद्द्विद्विमात्रं प्रदर्शितम् । एवमेव पुराणान्तरेष्वपि मृग्यम् । स्थाना-भावात् नाऽत्र प्रपञ्च्यते । नूनं पुराणसाहित्यं लोकपरलोकस्वरूपावबोधार्थ-मत्यन्तमुपयोगितामावहति । समानतात्पर्यविपर्ययीभूतानां पुराणानां परस्परं निन्दात्मकाः श्लोका इष्टिपथं प्रयाता हृदयमतिमात्रं व्याकुलयन्ति । विष्णु-पुराणे शिवनिन्दा, शिवपुराणे च विष्णुनिन्दा न शोभावहा । नूनं परस्परं भेदभावमङ्कुरयितुमेव प्रक्षेपरूपेण एवंविधाः श्लोका अनुस्यूताः स्युरिति प्रती-यते । वैदिकसिद्धान्तानाम् एकवाक्यतां प्रतिविषादविषूणां पुराणग्रन्थानां मिथः कलहायमानानां गतिविधिर्न शोभते नाऽपि प्रशंसाहं इति को नाम नोरीकुर्यात् । अस्तुतः पुराणानामपि संशोधनमपेक्षतेऽनुसन्धानञ्च । पुराणविशेषज्ञा विद्वांसोऽत्र अयतन्तानित्यस्माकं धलीपत्नी स्पृहा, हादिकी मनोपा चेति ।

आगमसाहित्यम्

४ः एतदागमपदस्यार्थं इति जिज्ञासायामुच्यते । वैदिकसाहित्ये निगम-आगमशब्देन द्वौ शब्दौ दृश्येते । तत्र निगमशब्दो वेदयाचो, यास्केन तत्र तत्र 'निगमो भवतीति' वेदवाक्यानामेव समुद्धरणत् । "तस्मिन् (निश्क्ते) निगम एव श्राव्येषु यत्तमाना श्रव्यानां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये ऋषे उपदिष्टत्वात्तस्य ऋषेऽस्य मंगम-स्यम् ।" इति माधवाचार्येण निगमपदार्थः ४ इति जिज्ञासायामुच्येदभाष्यभूमिज्ञायां

यास्कनिवृत्तप्रत्ययप्रयोजनवर्णनावसरे प्रतिपादितम् निगमो वेद इति । तत्रप्रति-
द्वन्द्वितया आगमपदस्याविर्भावः । आगमस्य लक्षणं शब्दकल्पद्रुमे एवमुदाहृतम् :

“सृष्टिः प्रलयश्चैव देवतानां ययाचनम् ।

साधनञ्चैव मन्त्राणां पुरश्चरणमेव च ॥

पट्कर्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तभिलक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधा ॥ इति ।

परन्तुदेवं क्लिष्टधारयन्ति केचन, यदनादेः कालात् निगमप्रतिद्वन्द्वि-
प्रस्थाननिष्ठैः सौगताहंतादिभिः आगमसम्प्रदाय समाश्रितः । कालान्तरेण च
निगमसम्प्रदायनिष्ठैरपि निगमगुणेषु सफलप्राणभृता श्रेय-कामनया आगम-
सम्प्रदायः प्रवर्तितः । ततो ह्येव आगम, वैदिकार्थविकभेदाद् द्वेषा विभागं गतः ।
वैदिकानुगुण्येन प्रवर्तितता वैदिक्याः इतरे त्ववैदिक्याः ।

इदञ्चागमपदं पुरा तु शास्त्रमात्रे प्रयुक्तमालोचने मन्वादिभिः ।
तत्रथा—

प्रत्यक्षमनुमानञ्च विभिन्नागमदर्शने ।

अनुपासितवृद्धानां विद्या नातिप्रसोदति ॥ [मनु० अ० १२]

वाक्यपदीयेऽपि च :—

प्रज्ञा विवेकं लभते विभिन्नागमदर्शने ।

अनुपासितवृद्धानां विद्या नाति प्रसोदति ॥

परन्त्विदानीन्तु आगमशब्दोऽयं शब्दप्रमाणमात्रे प्रयुज्यते ।

कालान्तरेण आगमशब्दोऽयं तन्त्रपदेनापि ध्वयह्युच्यते । निगमो
मन्त्रपर्यायः आगमश्च तन्त्रपर्यायः संवृत्तः यथा मन्त्रान्मन्त्रः तथैव तननात्तन्त्रः ।
तप-पूतेन मनसा साक्षात्कृतो मन्त्रः, मन्त्रार्थस्य दिस्तरेण निरूपणाच्च तन्त्रः ।

उच्यते च दिग्गुसंहितायाः सप्तमे पटले—

सर्वेऽर्था येन तन्त्रेण प्रायन्ते च भवाग्जनाः ।

इति तन्त्रस्य तन्त्रत्वं तन्त्रज्ञाः परिचक्षते ॥

याराहतत्रेऽपि तन्त्र-लक्षणमेवं निरूपितम्—

“सर्गः प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।

हृत्चक्रस्य चाग्यानं स्तोत्रोत्तोरचं लक्षणम् ।

राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ॥

ध्वजहारः कर्मणे च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।

इत्यादि लक्षणैर्युक्तं तन्त्रमिति परिधीयते ॥ इति ।

तत्र प्रथमस्कन्धे सूत-शौनकादि ऋषीणा वर्णनम्, विष्णुशक्तिप्रशसा, देवीमाहात्म्य, हयग्रीववर्णनम्, मधुर्बटभहननम् इत्यादि ।

द्वितीयस्कन्धे—शान्तनूत्पत्ति, भीष्मोत्पत्ति, भीष्मप्रतिज्ञा, सत्यवतो-विवाह, वीरवदाष्टद्वानामुत्पत्ति, तेषां राज्यम्, तक्षकस्य कथा, परोक्षितस्या-भिशाप, परोक्षितस्य मृत्युः, जनमेजयराज्य, जनमेजयस्य विवाह-सर्वयज्ञी, जरतकारु-आस्तीकयो कथा चेति ।

तृतीयस्कन्धे—साख्यनिरूपितप्रधान-प्रकृतिमनुसृत्य देव्या वर्णनम्, वीर-सेनस्य कथा, जयद्रथस्य द्रौपदीहरणम्, शशिकलाया स्वयवरवर्णनम्, मुदरानादि-कथा, रामरावणादिकथा, रावणवधश्च ।

चतुर्थस्कन्धे—वश्यस्य गोहरणम्, दितिकथा, उर्वश्या उत्पत्ति, प्रह्लादस्य कथा, नरनारायणयोर्युद्धम्, इन्द्रेण सह युद्धम्, पराजितवर्तमाना शुक्रसमभ्यर्णे गमनमादि ।

पञ्चमस्कन्धादारभ्य द्वादशतमस्कन्धपर्यन्तम् एवविधमेव वर्णनम् अतिरोचकमुपदेशप्रवृत्तम् ।

एतद्दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । एवमेव पुराणान्तरेष्वपि मूढम् । स्थाना-भावात् नाऽत्र प्रपञ्च्यते । नूनं पुराणसाहित्यं लोकपरलोकस्वरूपावबोधार्थ-मत्यन्तमुपयोगितामावहति । समानतात्पर्यविषयीभूतानां पुराणानां परस्पर-निन्दात्मकां श्लोकां दृष्टिपथं प्रयाता हृदयमतिमात्रं व्याकुलयन्ति । विष्णु-पुराणे शिवनिन्दा, शिवपुराणे च विष्णुनिन्दा न शोभावहा । नूनं परस्पर-भेदभावमङ्कुरयितुमेव प्रक्षेपरूपेण एवविधा श्लोका अनुस्यूता स्थिरिति प्रती-यते । वैद्विषतिद्वान्तानाम् एकवाक्यता प्रतिपिपादयिषूणां पुराणग्रन्थानां निश्च-लरूपायमानानां गतिविधिर्न शोभनो नाऽपि प्रशसाहं इति को नाम नोरीकुर्मत् । वस्तुतः पुराणानामारि-सशोधनमपेक्षयेन्ननुसन्धानञ्च । पुराणविशेषज्ञा विद्वांसोऽत्र प्रयतन्तामिद्यस्माकं बलीयसी स्पृहा, हादिकी मनोया चेति ।

आगमसाहित्यम्

४* एतन्नागमपदस्यार्थं इति जिज्ञासायामुच्यते । वैदिकसाहित्ये निगम-भागमश्चेति द्वौ शब्दौ दृश्येते । तत्र निगमशब्दो वेदवाची, यास्केन तत्र तत्र 'निगमो भवतीति' वेदवाक्यानामेव समुद्धरणान् । 'तस्मिन् (निरवते) निगम एव प्रायेण धत्तमानां दायानां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये ऋषि उपादिष्टत्वात्तस्य पाण्डस्य नगम-त्वम् ।' इति माधवाचार्येण निगमपदार्थं ४ इति जिज्ञासायामुक्तेदभाष्यभूमिवाप्यं

यास्वनिस्वनप्रन्मप्रयोजनवर्णनादसरे प्रतिपादितम् निगमो वेद इति । तन्प्रति-
द्वन्द्वितया आगमपदम्याविर्भावः । आगमस्य लक्षणं शब्दकल्पद्रुमे एवमुदाहृतम् :

“सृष्टिः प्रलयदर्शव देवतानां यथादर्शनम् ।

साधनञ्चैव मन्त्राणां पुरदचरणमेव च ॥

षट्कर्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तमिलक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधाः ॥ इति ।

परन्त्वेवं किलावयारयन्ति केचन, यदनादेः कालान् निगमप्रतिद्वन्दि-
प्रस्थाननिष्ठैः सौगन्धादिभिः आगममन्त्रदायः समाश्रितः । कालान्तरेण च
निगममन्त्रदायनिष्ठैरपि निगमानुगुण्येन सत्प्रमाणभूतां श्रेयःकामनया आगम-
सम्प्रदायः प्रवर्तितः । ततो ह्येव आगमः, वैदिकार्थवैदिकनेदाद् द्वेषा विभागं गतः ।
वैदिकानुगुण्येन प्रवर्तिता वैदिकाः इतरे त्ववैदिकाः ।

इदञ्चागमपदं पुरा तु शास्त्रमात्रे प्रयुक्तमालोक्यते मन्दादिभिः ।
तद्यथा—

प्रत्यक्षमनुमानञ्च विभिन्नागमदर्शनैः ।

अनुपासितबृद्धानां विद्या नानिप्रमोदति ॥ [मनु० अ० १२]

वाक्यपदीयेऽपि च :—

प्रज्ञा दिवेकं लभते विभिन्नागमदर्शनैः ।

अनुपासितबृद्धानां विद्या नाति प्रमोदति ॥

परन्त्विदानोऽनु आगमशब्दोऽयं शब्दप्रनाशमात्रे प्रयुज्यते ।

कालान्तरेण आगमशब्दोऽयं तन्त्रपदेनापि व्यग्रहियते । निगमो
मन्त्रपर्यायः आगमश्च तन्त्रपर्यायः संवृतः यथा मननागमन्त्रः तथैव ततनात्तन्त्रः ।
तत्र-पूनेन मनसा साक्षात्कृतो मन्त्रः, मन्त्रार्थस्य विस्तरेण निहयमाच्च तन्त्रः ।
उक्तञ्च दिग्गुणसंहितायाः सप्तमे पटले—

सर्वेऽर्था येन तन्त्रेण प्रापन्ते च नदाग्जताः ।

इति तन्त्रस्य तन्त्रव्यं तन्त्रज्ञाः परिचक्षते ॥

वाराहमिहोऽपि तन्त्र-ज्ञानेन निरूपितम्—

“सर्गः प्रवितर्गश्च मन्त्रविणोऽ एव च ।

हरचक्रस्य चाग्जानं स्तोत्रोऽनुर्चैव लक्षणम् ।

राजप्रणो दातयनो युगधर्मन्वयं च ॥

व्यग्रहः कथ्यते च तथा चाग्जानसंज्ञम् ।

इत्यादि लक्षणैर्मुक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ इति ।

तदित्यं तनुभूतामलिलव्यवहारानुकूलः सर्वशास्त्रसंप्रहस्तग्रसन्दर्भं इत्या-
गमविदामभ्युपगमः ।

तदागमपदाभिधेयानां तन्त्राणामपि चतुर्दशविद्यास्थानेषु धर्मशास्त्रे-
ऽन्तर्भावमावलयन्ति आगमपारदर्शनः ।

त इमे किलागमाः बहुशो विभक्ता अवगम्यन्ते । उक्तञ्च तन्त्रवार्तिके—

“सांख्य-योग-पाञ्चरात्र-पान्थपत-शाक्य-निर्ग्रन्थ-धर्माधर्मनिबन्धनानि,
चिकित्सा-यशोकरणोच्चाटनोन्मादनादिसमर्थकतिपयमन्त्रौपमकादाचित्कसिद्धिनिद-
र्शनबलेनाहिंसासत्यवचनदमदानदयादिश्रुतिस्मृतिसंवादि स्तोत्रार्थगन्धवास्तिरजोवि-
काप्रायार्यान्तरोपदेशानि, यानि च म्लेच्छाचारमिश्रकुभोजनाकरणनिबन्धनानि,
तेषामेवंतत् श्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्यामनपेक्षणीयत्वं प्रतिपाद्यते ।” इति आगम-
विभागप्रदर्शनपुरस्सर तेषु म्लेच्छाचारमिश्रिततत्त्वानां निरूपणाद् अनपेक्षणीयत्व-
मुक्तम् वेदादिसच्छास्त्रविरुद्धत्वाद् इति विवेकः ।

परन्तु नात्र कश्चित्सन्देहावसरो यत् संस्कृतवाङ्मये आगमसाहित्यमनि-
महनीयं पदमलङ्करोति । आगमशास्त्रावतरणं तत्प्रतिपाद्यविषयाभामुल्लेखञ्च
तन्त्रग्रन्थेषु बहुश उच्यन्त्यते । महानिर्वाणतन्त्रानुसारेण, लोककल्याणहेतवे, कलौ
भगवता शङ्करेण आगमानामुपदेशः कृत इत्यभ्युपगम्यते । “विना ह्यागममार्गेण
कलौ नास्ति गतिः प्रिये” [महानिर्वाणतन्त्रम्] । किञ्च कुलार्णवतन्त्रेऽपि—

“कृते श्रुतमुक्त आचारस्त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।

द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ॥ इति ।

भगवता वाचस्पतिमिश्रेण आगमपदं विवृण्वता तत्त्ववैशारद्यामुक्तम्—
‘आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति यस्माद् अभ्युदयनिःश्रेयसोपायाः स आगमः । निगमा-
गमयोरिषानेव भेदोऽवगम्यते । कर्मज्ञानोपसनास्वरूपं निगमयन्तोऽवबोधयन्तो
निगमा उच्यन्ते, अभ्युदयनिःश्रेयसमोहपायान् बुद्धिपद्धतिमवतारयन्तो हि आगमाः
परिभाष्यन्ते ।’

आगमस्तन्त्रपदेनापि जेगीयते । आगमस्तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् । तन्मते
विस्तार्यन्ते ज्ञानमनेनेति तन्त्रम् । तन्त्रं व्याचक्षाणः कश्चिदाहः—

तनोति विपुलानयान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् ।

प्राणञ्च कुहते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते ॥

१. विस्तारार्थकात् ‘तनु’ धातोः ‘सर्वधातुभ्यष्टून्’ इत्योणादिके ष्टृणि कृते
तन्त्रशब्दो व्युत्पाद्यते । तन्त्र शास्त्रमित्यर्थं भगवता शङ्कराचार्येण साहजशास्त्र-
मपि तन्त्रपदेन स्मृतम्—‘स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमपिप्रगीता ।’ [२।१।१ शङ्कर-
भाष्यम्] ।

विञ्च—

“न्यायनन्त्राध्यनेकानि तन्त्रैरुक्तानि वादिभिः ।

मनयो योगशास्त्रेषु यान् स्तुवन्ति द्विजावयः ॥”

इति महान्भारतेऽपि न्याययोगधर्मशास्त्राणि तन्त्रपदैर्नैव स्मृतानि । परन्तु पुरा सांख्यन्यायादिशास्त्रपरमपि तन्त्रपदं प्रयुज्यते स्म सन्प्रति तु आगमापर-
नामसु तन्त्रेषु एव केवलत्वेन योगहृदत्वेन च विशिष्य प्रयुज्यते । आगममंज्ञया
प्रचरितानां ग्रन्थानां आगमवन् तन्त्रमिन्वपि पारिभाषिकी संज्ञा । तद्यथा—

चाराहीतन्त्रप्रणेता आगमं लिलक्ष्यपिपुराहः—

सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां ययाचनम् ।

साधनञ्चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥

पदकर्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तभिलक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्विधाः ॥ इति ॥

पुराणपद्धतिमवलम्ब्यैव निगमानां प्रवृत्तिरनुमीयते, विषयमात्रात्यान् ।
आगमतन्त्राणामनुशीलनेनावगम्यते द्वैविध्यम् वेदमूलशब्दवेदबाह्यत्वभेदान् ।
तत्र पञ्चरात्रशंखागमादीनां इतिपथमिद्वान्तास्तु वेदावलम्बितः प्रतीयन्ते ।
इतरे वेदबाह्याः । शाक्तानामानां वेदमूलकताविषये तु विदुषां भूयसी विप्रतिपत्तिः ।
तेषां भक्तविधाचारेषु वामाधारम्यातीवनिन्दनया प्रेक्षावन्तः शाक्तनन्त्राणि वेद-
बाह्यत्वेन दहिषुर्वन्ति । यद्यपि अद्वैतविषयकाः सिद्धान्तास्तेषां नूनांरतिपन्मूल-
वत्त्वं न अह्नि । वेदमपि इवचिदनुसन्दयन्ति । ऋग्वेदस्य वागाग्नुषीमूक्तस्य [ऋ०
१०।१२५] ऋष्यामनुसरन्तः एव शाक्तसिद्धान्ता अवगमन्ते । परन्तु क्रियाकला-
पेषु ते बहुतरं बेभिद्यन्ते । निगमाना ज्ञानप्राधान्यम्, आगमानां क्रियाप्राधान्यं ते
समाकलयन्ति । परन्तु ज्ञानकर्मणोः पूर्वपश्चिमदिग्बद्भेदस्तु न क्वयमपि बुद्धिमाद्गुण्यं
विभक्ति ।

शाक्तानां भावाचारी

शाक्तानां प्रथो भावा सप्त चाचारा. सम्भवन्ति । तत्र पशुभावः
घोरभावः दिव्यभावश्चेति प्रथो भावा. । वेदाचारः, वैष्णवाचारः, शंखाचारः,
दक्षिणाचारः, वामाचारः, सिद्धान्ताचारः, शैलाचारश्चेति सप्त आचाराः ।
भावा हि मानसपनुबध्न्ति, आचाराश्च पुनः बाह्याचरणम् ।

पशुभावः अद्वैतज्ञानलयस्थानुदयस्यः । समाररज्जुबन्धनाञ्चिनोऽप्यमः
पशुः, भगवद्भक्तं सन्कर्मपरायणद्वैतोत्तमः पशुः । परमुनीवप्येती पशुभावव्यपदे-
श्यी । ये तु समारबन्धनोच्छेदज्ञानो फलवन्तस्ते घोरभावाधिनाः, ये तु द्वैतभाव

पूर्णतया निरस्य अद्वैतानन्दनिमग्नतास्ते दिव्यभावाधया अभिलष्यन्ते । एते
आचारेषु प्रथमचत्वारः पशुभावशालिना, वामसिद्धान्ताचारी वीरभास्त्राच्यो,
अन्तिम कौलाचारश्च सर्वश्रेष्ठो दिव्यभासनिर्देश्य । कौला हि पूर्णाद्वैतानन्दरसिरा
दिव्यसाधका आख्यायन्ते । कुल सजातीयसमूह । स चैकविज्ञानविषयानरूपसाजान्या-
पन्न, साजात्यापन्नता च ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपश्रयात्मिका, तत सा त्रिपुटी, कुल'भिय-
न्मातृभिनन्दश्रणा कुलम्' इति कथ्यते । कुलमधिकृत्य प्रवृत्ता कौला इति तद्
व्युत्पत्ते । सर्वथा भेदभास्त्रशून्य कौल उच्यते । उच्यन्ञ्च भविष्युडामणितन्त्रे —

'कदंमे चन्दनेऽभिन्न पुत्रे शशी तथा प्रिये ।

श्मशाने भवने देवि ! तथैव फलञ्चने तृणे ।

न भेदो यस्य देवेशि ! स कौल परिकीर्तित ॥

तान्त्रिकाणां नये कौलसाधनेयमखिलनिगमागममहोदधिसन्ध्यनसमुत्थ
साररूप अभिलष्यन्ते । तदिव कौलसिद्धान्तरहस्य सर्वथैव गोप्य गोप्यतमञ्च ।
कौला कदापि स्वस्वरूपमपि नोद्घाटयन्ति । तेषां कौलाकौलत्वपरिचयोऽपि नितरा
दुष्कर । अत एवेय निम्नाङ्किता भणितस्तेषां विषये प्रचरति—

'अन्त शाक्ता बहि शैवा सभामध्ये च वंष्णवा ।

नानारूपधरा कौला विचरन्ति महोतले ॥

कौलसम्प्रदाय —सोऽय कौलसम्प्रदाय प्राचीनकालेऽपि प्रचारबहुल
आसीदिति तेषामन्युपगम । कौलज्ञाननिर्णयतन्त्रस्य चतुर्दशपटले रोमकृपादि-
कौल, वृष्णोत्थकौल, बह्लिकौल, कौलसद्भावपदोत्थितकौल, इत्यादिनामभि-
प्रसिद्धा । सप्तदशपटले च सिद्धकौल, ज्ञाननिर्णोतकौल, सिद्धामृतकौल,
योगिनीकौल इत्यादिनामभिश्च सङ्कलिता कौलसम्प्रदाया एव प्रतीयन्ते ।
नायसम्प्रदायस्य सम्बन्धोऽपि कौलसम्प्रदायेन सह अनुमीयते । योगिनीकौल
कामरूपदेशे लक्ष्यप्रसार आसीत् । अत एवेय भणिति — "कामरूपे इद शास्त्र
योगिनीना गृहे गृहे ।" इति ।

हृद्योग्याचार्याणां गोरक्षनायादीनामुद्भवोऽपि कौलमागमेवानुसन्धयति ।
एतत्सम्प्रदायस्य प्राचीनग्रन्थानां, कौलज्ञाननिगम-अकुलवीरतन्त्र-ब्रह्मानन्दतन्त्र-
ज्ञानशक्तिदिग्रन्थानां प्रकाशन कालिकातासप्ततसिरीजे जातम् । गोरक्षसिद्धान्त-
सग्रहं सिद्धसिद्धा तसग्रहश्चेति ग्रन्थद्वयमुद्घरण काश्या सम्पन्नम् ।

समयाचारः—कौलाचारव्यतिरिक्त श्रीविद्योपासकानामेकोऽन्योऽप्याचार
समयाचाराभिपत्तः । श्रीसङ्कराचार्योऽपि एतदनुयायी आसीदिति एतत्साम्प्रदायि-
वानां मतम् । सौन्दर्यलहरीटीकायां श्रीलक्ष्मीधरेण एकचत्वारिंशत्तमे श्लोके,

भास्कराचार्येण, समशान्तस्या-समयाचारतत्परादिशब्दानां भाष्ये एतन्निश्चिन्त-
रहस्यं पल्लविनम् । समयशब्दोऽयं हृदयाकाशमभिधत्ते । "वह्वाकाशावकाशे
चक्रं विभाव्य तत्र पूजादिकं समय इति हृदया उच्यते ।" समयचारे हि मूला-
घारे प्रमुक्ता कुण्डलिनीं जागृत्वा त्रिषु स्वप्रियञ्जनादिचक्रेषु समुत्पन्न-
सहस्रारचक्रे विद्यमानस्य सदाशिरस्य सायुज्यसाधनमेव प्रधानाचारत्वेन त्रिनाञ्जने ।
समयाचारतत्प नितरा गूढं गुह्यमुत्सवेद्यनात्रम् । समयमार्गानुयायिना लक्ष्मी-
धरेण कौलमार्गस्मात्तितरा निन्दा कृता । पर तत्त्वतो विचार्यमाणे, 'कौल्यमया-
चारमार्गयोर्न भूयान् भेद इति बहूना तत्साम्प्रदायिविद्वानामादाय ।

एषा तान्त्रिकाणां पूजाया पञ्चतत्त्वनाधनमतिमहत्त्वं पूर्णपदमधिकरोति ।
पञ्चतत्त्वेषु च—मद्यं-मासं-मन्स्य-मूद्रा-मैयुनमिति पञ्चमकारा गृह्यन्ते । लक्ष्मी-
धरेण—'सौन्दर्यलक्ष्या एव चत्वारिंशत्तमे, 'तवाधारे मूले सहस्रमयया लास्यवरया'
अस्मिन् पद्ये कौलानां पूर्वकौलोत्तरकौलभेदाद् द्वैविध्यं प्रतिपादितम् ।

पूर्वकौला श्रीवशान्त्यन्तरस्थितयोनिपूजा विदधति, परन्तुत्तरकौला प्रपञ्च-
मुन्दरपुवतीनां योनिपूजका एव । कौलाचारस्य प्रधान केन्द्र कामाख्या ज्ञाताम-
प्रान्ते स्थिता । बहुभिरनुमीयते एनादृशा कदम्बप्रभावः तान्त्रिकशास्त्रेषु सर्वथा
विदेशीयतिश्वतादिदेशसम्भवः ।

कुलाचार — स्वच्छन्दतन्त्रे कौलव्याख्या एवप्रकारेण कृता—

'कुलं शक्तिरिति प्रोक्तं अकुलं शिव उच्यते ।

कुलेऽकुलस्य सम्बन्धः, कौलमित्यभिधीयते ॥'

सौज्यं कुलाचारः कौलाचारः कामाचार इति नामभिरपि प्रसिद्धं । अस्य
मनेऽपि पञ्चमूद्रानिध पञ्चतत्त्वमभिमतम् ।

'मद्यं मासं च मौनञ्च मूद्रा मैयुनमेव च ।

मकारपञ्चकं प्राहुः योगिना मुक्तिदायकम् ॥'

परन्तु तेषामेषा पञ्चतत्त्वानामुपव्याख्यानं विलक्षणम् । मद्यमासादि-
पदानां भासमानमर्थं ते नाभिनन्दन्ति । पारिभाषिका हीमे शब्दाः प्रसिद्धमयं विहाय
अर्थविशेषं परिभाषन्ते—

१ कुं पृथिवीतन्त्रं लीयते यस्मिन् तदाधारचक्रं कुन्मि याम्नायने ।

२. समदिना मन्त्रस्य पुरस्चरणं नाम्नि । जरा नाम्नि । बाह्यहोमो
नाम्नि बाह्यपूजाविधयो न मन्ति । हस्तकल्पेन यावन् गर्वमनुष्ठेयम् । -[सौन्दर्य-
लहरी टीका, पृ० ४१]

मद्यम्—'व्योमपङ्कजनिध्यन्दसुधापानरतो नर ।

मधुपायोसम प्रोक्तस्त्वितरे मद्यपायिन ॥ [कुण्डलं]

जिह्वया गल्गयोपात् पिबेत्तदमृत तदा ।

योगिभि पीयते तत्तु न मद्य गौडपंष्टिकम् ॥ [गर्धवंतन्त्रे]

न मद्यपदेन गौडपंष्टिकी मदिराभिधीयतेऽपितु ब्रह्मरन्ध्रस्थितसहस्रदल-
कमलात्क्षरित पीयूषमेव मद्यपदेनात्राभिधीयते ।

मांसम्—'पुण्यापुण्य पशु हत्वा ज्ञानखडगेन योगवित् ।

परे लय नयैच्चित्त मासाशी न निगद्यते ॥

मत्स्य —'गगा यमुनयोर्मध्ये द्वौ मत्स्यौ चरत सदा ।

तौ मत्स्यौ भक्षयेद्यस्तु स भवेन्मत्स्यसाधक ।

गगायमुनेऽत्रेडापिङ्गले । प्राणायामद्वारा तत्प्रवाहितौ श्वासप्रश्वासावव-
श्य कुम्भकेन प्राणवायु मुपुम्णाया य सञ्चारयति स मत्स्यसाधक इति भाव ।

मुद्रा—सत्सङ्गेन भवेन्मुक्तिरसत्सङ्गेषु बन्धनम् ।

सत्सगमुद्गण यत्तु, तन्मुद्रा परिकीर्तिता ॥

मैथुनम्—इडादिपिङ्गलयो प्राणान् मुपुम्णाया प्रवर्तयेत् ।

मुपुम्णा शक्तिरुद्दिष्टा जीवोऽप्यन्तु पर शिव ॥

तपोस्तु सगमे देवै सुरत नाम कीर्तितम् ॥

एवामौदृग्विधैराशयै एभि मद्यप्रभृतिभि शब्दमात्रै अर्थविशेषमनभिज्ञाय
अज्ञा निन्दन्ति तन्त्रशास्त्रमिति तान्त्रिका व्यवस्थापयन्ति । वेदवेदागमानामपि
प्रामाण्यते समाकलयन्ति । तथा चाह श्रीकण्ठाचार्य स्वकीये ब्रह्मसूत्रशिवभाष्ये —
“वय तु वेदशिवागमयोर्भेदं न पश्याम, यंदोऽपि शिवागम इति व्यथहारो युक्त ।
तस्य तत्कर्तृत्वात् । अत शिवागमो द्विविध । त्रैवर्णिकविषय, सर्वविषयश्चेति ।
उभयोरेक शिव कर्ता । उभावपि प्रमाणभूतौ वेदागमौ ” [श्रीकण्ठ भा० २।२।३८]
अस्य श्रीकण्ठभाष्यस्य शिवाकर्मणिदीपिकाख्यव्याख्याया श्रोमद्दृष्यदीक्षितेन आग-
मस्य द्वैविध्य स्वीकृत, वैदिकमवैदिकश्चेति । वैदिकतन्त्र वेदाधिकारिभ्य ।
अवैदिकञ्च वेदानधिकारिभ्य इत्यधिकार्यनधिकारिभेदेन तयो प्रामाण्य यथा-
स्थान मुष्यवर्षितमिति सर्वमनघटम् ।

इमानि तन्त्राणि सौरतन्त्र-गाणपत्यतन्त्र-वैष्णवतन्त्र-शैवतन्त्र-शाक्ततन्त्र-
भेदं बहुरो निन्दन्ते । तेषां विवरण तु तत्रैवानुसन्धेयम् । नाऽत्रप्रन्थभूयस्त्वभिया
समुपयायते ।

पाञ्चरात्रम्—वैष्णवत्रयेण 'पाञ्चरात्रमनोव महत्वपूर्णपदमध्यारोहनीति सुविदितमेव । तदेतन्—पाञ्चरात्रमनोव प्राचीनं प्रतीयते । इदं तथा त्वस्य कालनिर्णयः साधनाभावात् कर्तुं न सुकरः । तथापि एते तान्त्रिका अस्याविर्भाव-प्रिये प्रतिपादयन्ति । यन्पुरा महर्षिनारदस्य हृदये पाञ्चरात्रजितामा विजृम्भिता, तेन भारतवर्षस्योत्तरप्रदेशस्थिनस्य नारायणमुनेः सकाशात्तन्त्रमिदं समुपलब्धम् । ततो निवर्त्य समस्ते भारते प्रचारो विहितः । तदेवं नारायणमहर्षिरेवास्य प्रथम-प्रवर्तकः । इमे पाञ्चरात्रं वेदाशमेव मन्यन्ते । वेदस्यैकायनशास्त्राणां चास्य सम्बन्ध इति स्वीकुर्वन्ति । एकायनस्य वर्णनं छान्दोग्योपनिषदि दृश्यते ।

“ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि.....वाकोवाक्यमेकायनमिति ।” [७।१०]

केचन यजुर्वेदस्य काश्चशास्त्राणां एकायनशास्त्राणां वदन्ति ।

अस्य पाञ्चरात्रस्य प्रचारकेषु दशमशताब्दीसम्भवस्य आचार्योत्पलस्य नाम शेषरायणे । अनेन स्वकीयस्यन्दकारिकाया पाञ्चरात्रश्रुतेः पाञ्चरात्रोपनिषद-इव बहूनि उदाहरणानि समुद्धृतानि । तेनानुमीयते यत्पाञ्चरात्रप्रपञ्च, पाञ्च-रात्रश्रुतिः पाञ्चरात्रोपनिषत् पाञ्चरात्रसंहितासु त्रैधा विभक्तः । एकादशशताब्दी-भवेन भगवता यमुनाचार्येण, स्वरचित्रप्रामाभ्यचन्द्रिकाया पाञ्चरात्रग्रन्थाणां नामा-भ्युल्लिखितानि । तावतेऽमनुमातुं शक्यते यदुपनिषत्काले तन्त्राणि विद्यमानानि आसन् । एतत्पाञ्चरात्रं भागवतधर्मं सात्वतधर्मं इति नाम्ना प्रख्यातम् ।

विष्णुसाम्प्रदायिकेऽपि वेदान्तनगरदिलालेखेषु हेतियोग्येऽस्तसंज्ञकस्य महानुभावस्य भागवतधर्मोपाधिधारणस्य गृह्यस्तम्भस्थापनस्य वर्णनमुपलभ्यते । महाभारतेऽपि सात्वतधर्मोल्लेखः उपलभ्यते :—

‘सात्वतं विधिमास्याय, संगीतः संक्षेपेण यः ।

द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ॥

[महा० भीष्मपर्वं]

शतपथब्राह्मणेऽपि पाञ्चरात्रसत्रवर्णनमवलोकयते । एव एतरेष्वेऽपि, एतस्यां दक्षिणस्या दिशि ये केचन सात्वता राजानो भोज्यायं च ते अभिषिच्यन्ते’ इति । पाञ्चरात्राभिमतान् सिद्धान्तान् खंडिकान् एव मन्यन्ते साम्प्रदायिकाः ।

समस्तप्राणिषु एकाधिपत्यप्राप्त्यर्थं पञ्चदिवसपर्यन्तमनुष्ठानादस्य पाञ्च-रात्रमिति संज्ञायां धोत्रम् ।

तन्त्राणां साहित्यानुशीलनेनैवं प्रतीयते यदागमप्रतिद्वन्द्वितयैव आगमाना-माविर्भावः । यद्यपि तान्त्रिकाः अत्रिलमपि तन्त्रप्रपञ्चं वेदिकं वेदोक्तमेव प्रसाध-यन्ति, तथापि विवेकज्ञान सहन्ते । ते ग्रन्थवनिष्ठान्ते यन्सम्बन्धि जागृतेषु वेदिकेषु

निभ्रान्नेषु निर्मलेषु दिव्येषु सिद्धान्तेषु महर्षिगणध्वारपातेषु वेदध्याख्यानेषु च विद्यमानेषु आगमप्रपञ्चोदञ्चन न मनागपि सार्थकतरमावहति । प्रत्युत भ्रान्तिततिमेवातिरा समुञ्जुम्भयति । भवेन्नम पुरा काले वेदानधिकारिवृत्ते तेषामविर्भाव । सदिग्धार्याना द्वयर्थकाना मद्यभासमदिरादिपदाना तत्साहित्ये सन्निवेशोऽन्तरेण गृह्यतामन्यत्किमर्हति, भ्रमप्रसारादतिरिक्त प्रयोजनान्तर तु धुद्विषय नारोहति चक्षुष्मताम् । भवतु नाम यद्वा तद्वा, विद्वांसो विपश्चितस्तर्ह्येति एवात्र प्रमाणम् । अस्माभिस्तु सङ्ग्रहेण तन्नप्रतिबिम्ब एवात्र प्रत्युपस्थापितो यायातम्येनेति । वस्तुतः सम्प्रदायोऽयमद्यत्वेन क्वापि लब्धप्रचारः । भूमना लुप्तप्राय एव यदि क्वचिद् भवेदपि गोप्यरूपेणैव निश्चसिति, न खलु प्रकटरूपेणेति दिक् । प्रकाशरूपेण त्वय 'तन्त्राख्यसम्प्रदाय' वदाच्चिदपि प्रचरितो नाभूदिति बहूना-मभिप्राय प्रायशस्तत्सम्प्रदायातिरिक्ताना सर्वेषामेवाभिव्यक्तानामिति दिक् ।

—०—

१ तन्नविषयत्वेन ज्ञानयोग-त्रिया-चर्येति तत्त्वचतुष्टय स्वीक्रियते । अष्टाविंशत्यख्याका आगमा उपागमाश्च भगवता शिवेन प्रणीता अवगम्यन्ते । पाञ्चरात्रमहिताप्रपञ्चस्तु अष्टादशोत्तरसम्मिश्रित आगीत्, मुद्रितास्तु केवल द्वादश एव । अर्हिर्वृण्यमहिता तु प्राचीना । एतस्या रचनासमय र्हास्तचतुर्धशतने निश्चीयते शास्त्रार्थे । तन्नसाहित्ये महानिर्वाणतन्नमतिप्रसिद्धम् । ज्ञानयोग त्रियादि अनुष्ठानेन भोगमविवर्तयितुं सुतरा मित्यनि इति तेषामभ्युपगम । उक्तञ्च —

यथास्ति भागो नहि तत्र मोक्ष यथास्ति मोक्षो नहि तत्र भोग ।

धीगुन्दरीसेवनतराराणा भागश्च माधश्च नरस्य एव ॥

अस्यापातताश्च मानमानादर्थादपन्निरमपि विशेषताण्यं विषयीभूतम्येवो-
र्नायन सं ।

अथ वैदिकप्रकरण-परिशिष्टम्

सायणाचार्यः

वेदव्याख्याकारेषु प्रकाण्डकर्मकाण्डपण्डितपारोन्द्रस्य भगवतः सायणाचार्यस्य जीवनमृतान्तमप्रस्तुत्य वैदिकप्रकरणस्यास्योपसंहरणं नाम खल्वन्यायमेव स्यादतः किञ्चिदिव तदत्र प्रस्तुयनेऽयुता । सायणाचार्योऽयं प्रथमबृकभूपतेः विद्यागुरुं साचिवञ्चात्मानमवगमयति । अस्य चाग्रजो भ्राता माधवाचार्यः, प्रथमबृकभूपतेः साचिव्यधुरं बहति स्म पश्चात् त्यक्तसर्वपरिग्रहः संग्रहाश्रममालम्ब्य विद्यारण्यस्वामीत्याख्यया प्रथितोऽभवत् । शृङ्गेरोमठे च श्रीमच्छङ्करभगवन्मुनिपादपोठमधिष्ठाय च एष प्रकाण्डपण्डितः विविधविषयकान् संसृतवाटमयस्य शिरोरन्तभूतान् बहून् ग्रन्थान् अग्रय किल ।

सायणाचार्यस्यापि नैके ग्रन्था माधवादेतिनाम्नैव प्रयन्ते । एतावता विदितं भवति यत्सायणाचार्यस्य समयोऽपि स एव यो बृकभूपतेः समयः । बृकभूपतेः कालश्च १३८९ श्रंस्ताब्दे निर्धारितः कालविद्भिः ।

सौज्यमाचार्यः ऋग्वेदसंहितैतरेयब्राह्मणारण्यशादीनां व्याख्याता, अन्येषाञ्चानेकग्रन्थरत्नानां प्रणेता, वैदिकवाटमयस्य परमोद्धारकः यावज्जीवनं मुरभारतीश्रीसमूहपर्यं प्राणपणेतारपि यत्प्रयतिश्रान् तत्को नाप वैदिकदेशिको न वेत्ति । अनेन वैदिकविद्वन्मण्डलशेखरायमाणेन ऋषिकल्पेनातृगृहीता वयमद्य नूनं कृतिनः समभ्युपपन्ना गौरवस्य गर्वस्य च परा काष्ठामालम्बामहे ।

नूनं भाष्यकारकलापे तत्र भवान् सायणाचार्यः सर्वमूर्धानिषिकनो विराजते । अनेन उत्कटतरोग्येषु वेदार्थपण्या अन्धर्षं सरलीकृतम् । वेदार्थभास्करोऽयं यदि भास्वरत्नविद्यतहि वेदार्थज्ञानं सर्वप्रधान्ये तत्तस्यैव निरन्तरा न्यमद्वयम् । तदर्थञ्च मानवजातिरियं यावच्चन्द्रदिवाकरी स्याम्यपि तन्नातंभ्यपाशवद्वेति निषिद्धम् । परन्तु सर्व्वे कतिचन वैदिका अतिमाग्रमेतदपि तद्विषये सर्व्वेदमाकलयन्ति समकालमेव, यदि नाम सायणाचार्योऽयम् एकमात्रं यत्परदेवार्थंमनभिनन्द्या आधिभौतिकविद्वन्नाप्ययान् धर्मानिकधिषण्णा व्यरचयिष्यतहि लोकस्य महान्-

पकार' समपत्स्यत । महीयांश्च स वेदार्यप्रकाश कयापि दिव्याभया घ्यघ्रोतिष्यत । वस्तुतः सर्वत्रैव प्रायश एव महारथ विविधज्ञानविज्ञानाद्यनेकतत्त्वसम्भूतानपि मन्त्रान् हठादाकृष्य यज्ञपरिष्वेवार्यावष्टम्भेषु तिगडितवान् इत्याकलयत कस्य सहृदयस्य न दूयते किल चेत । सोऽस्य यज्ञपरार्यपारवश्यव्यामोहोऽपि प्रणि-
भालनीयो दोषज्ञे । तद्यथा —

मर्त्तासो मनुष्या (वय यजमाना) — [११४४१५] ।

मर्त्तासो मनुष्या (ऋत्विज) — [३१९११]

नर पुरुष (यजमानम्) — [१३१११५]

जन्तुभि (ऋत्विगालक्षणमनुष्यं) — [११६९१३]

जना प्रजासम्पन्ना (यजमाना) — [११४५१६]

जन्तुभि (ऋत्विग्भि) — [३१२१५]

विप्रेभि (मेधाविभि ऋत्विग्भि) — [११-१९]

दाशुषे (यजमानाय) — [११४०१२]

क्षितयो (मनुष्या ऋत्विज) — [६११५]

कविभि (मेधाविभि ऋत्विग्भि) सह — [११७६१५]

कवय (क्रान्तदाशिनो अघ्वयं व) — [३१८१४]

मातरिश्वा फलस्य (मातरि यागे श्वसति चेष्टते इति मातरिश्वा—
यजमान) इत्यादि बहुत्र प्रक्रान्तम् । अहो नु खलु कीदृश पाण्डित्यप्रौढिमा पण्डित-
सण्डलाखण्डलस्य सायणस्यास्य ? कीदृशी च पुन यज्ञपरार्यप्रवणता कर्मकाण्ड-
प्रकाण्डपण्डितस्य, य की वापि शब्द बलाद् यजमानपरस्वैर्नवानेनापोऽयं घ्या-
ख्यातः । नासौ प्रायशः प्रकरणमनुसन्दधाति न देवतामामन्त्रयते, नार्यान्तरप्रसर-
मपि मनागवतारयति षुद्धिपद्धतिम् । न कदाचित् कश्चिच्चदपि च विस्मरति यज्ञ-
पुरुषम् । यथा मृगतृष्णिक्याकृष्टो मृगो जलमेवानुसन्दधाति यत्र-तत्र-सवत्र, तथं-
वासावपि खलु न क्षणमपि विजहाति यज्ञानुषङ्गप्रसङ्गम् । यथा च 'पितृन् दूने रसने
सिताऽपि तिक्तापते हस्तबुलावतत ।' एवमेव यज्ञयागादिरागरिज्जितनयनपुंगलो-
ऽसौ सर्वत्र मन्त्रेषु यज्ञमेव खत्वाकलयति बहुशः । 'यज्ञात्पर किमपि तत्त्वमह न जाने'
इति मूलमन्त्र इवानेन स्वोद्धृतोऽवभाति । अहो नु खल्वस्य महामेधाविनः प्रदीप्त-
प्रज्ञावतोऽपि सायणस्य कीदृशोऽयं मतिविभ्रम ? नूनं तच्छोचनीयमेवाभवत् ।
अयामहे अत्र हि किल तदीयकालेऽभितः प्रसूतप्रचण्डकर्मकाण्डस्याखण्डताप्राग्य-
मेव भूमनाऽपराध्यति । वारणान्तरन्तु निपुण मृगयाणमपि नाधिरौहति प्रज्ञान-
परवीर्भिति दिङ् । यद्यपि माम क्वचित् क्वचित् तेन संज्ञानिवा अप्यर्था निरतिशय-

पाटवेन कृताः किन्त्वनिर्वरत्येन । भवतु नार्भनन्, तयाऽपि एतत्तु निश्चिनं यन्
सायणाचार्योऽयं वेदविद्यासम्भारनामुरः सुयशःशरीरेणाद्यापि जीवन्ति जीविष्यन्ति
च कल्पान्तपर्यन्तमिन्धुत्र न कश्चन संशय इति ।

भास्कराचार्यः

भास्कराचार्योऽयं श्रम्ये चतुर्दशोत्तरएकादशशततमेऽब्दे लग्नजन्मपरिग्रहः,
चिराय च उज्जैननगर्यां वेधशालायां अध्यक्षपदमलभकार्योत् । एय महानागो
ज्योतिषशास्त्रानुबन्धिनो लोकविश्रुतस्य 'मिद्धान्तशिरोमणि' इति ग्रन्थस्य प्रणेता ।
ग्रन्थोऽयं अङ्कगणित-बीजगणित-नक्षत्रवितान-गोलाख्येन्दुचतुर्भिरध्यायेः प्रणिबद्धः ।
अनेन ज्योतिषाचार्येण ऐदम्प्राथम्येन पृथिव्या गुरुत्वाकर्षणमिद्धान्त' आविष्कृत
इति जनश्रुतिः । तथा चोक्तग्रन्थस्य गोलाध्याये :-

‘आकृष्टशक्तिश्च मही तथा यन्
स्वम्यं गुरुं स्वानिमुषं स्वशक्त्या ।

आकृष्यते यन्पतनीव भानि

समे ममन्नात्रव पतन्वियं से ॥

(गो० भुव० श्लो० ६॥)

वाचस्पतिमिश्र.

विद्याद्योनिमान्करणः सर्वतन्त्रस्वनन्त्र. यहृदशानध्याग्याकारः ब्रह्मसूत्र-
शारीरिकभाष्यस्य भामिन्यास्त्रयाः प्रथमानध्याग्यायाः प्रणेता मिथोपाद्धोऽयं
विद्यावाचस्पतिः श्रीवाचस्पतिमहाभाग क्लिंकादशशताब्द्याः पूर्वभागे मियिला-
मण्डलं स्वजनुषा मण्डयामामेति कालविदा निर्णयः । एण्डनोद्वारकृत्
वाचस्पतिस्तु क्लिंकास्माद् भिन्नः । वाचस्पतिरयम् उद्योतकाराद् अधस्तनः
उदयनाच्चोर्ध्वतनः । यनोऽनेन उद्योतकरकृतन्यायभाष्यवार्तिकमुद्दिश्य न्याय-
वार्तिकनात्पर्याम्यं व्याख्यानमकारि । उदयनेन तु तदुपरिन्यायनात्पर्यपरिशुद्धि-
रुद्दिष्टता । प्रकाण्डपण्डितोऽयं भामिन्ने स्वरचिन्तान् ग्रन्थान् निर्दिशति; येना-
स्यानेकग्रन्थप्रणेत्वं व्यापकं तन्नाद्वगाहि पाण्डित्यञ्च प्रकृतितं भवन्ति ।

“यन्व्यायकणिकातत्त्वसमीक्षानत्त्वबिन्दुभिः ।

यन्व्यायसारूपयोगानां वेदान्तानां निवृण्णनः ॥

समर्षयं महत्पुष्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।

समर्पितमर्थनेन प्रीयता परमेश्वरः ॥

संस्कृतसाहित्यविमर्शः
[उत्तरार्द्धभागः]

प्रचेतना

अयन्ति ते मुहूर्तिनो रमसिद्धा कनोद्वरा ।
नास्ति येषा यशकाये जरामरणज भयम् ॥

* * *

कुमुदाञ्जलिरपर इव प्रकीर्यते काव्यरन्वोऽत्र ।
मधुलिह इव मधुनिन्दून् विरलानपि भजत गुणलेशान् ॥

* * *

घन्या शुचीनि सुरभोगि गुणोष्मितानि
वाग्मीर्य स्वप्नोपनोद्गताया ।
दृश्चिद्य सूक्तिरुमुमानि मत्वा विरिक्त-
वर्णानि कर्णपुल्लिनेष्ववतस्यन्तु ॥

* * *

कविवरमुखनिर्गलिता काव्यभीरूपमधुवाराप ।
गोर्जाण्णाक्परिणामास्त्राद्यानन्दमनुभवत ॥

अथ सप्तमः परिच्छेदः लौकिकसाहित्यप्रकरणम्

१—काव्यप्रमाणम् २—काव्यभेदः ३—काव्यप्रयोजनम् ४—पद्यापेक्षया गद्यकाव्यस्य वैरस्ये हेतुः ५—काव्यावतरणम् ६—आदिमहाकवि वार्त्तिकः ७—महाकवि महापि. व्यासः ।

अथैव समारभ्यते लौकिकसाहित्यप्रकरणमत्रलित उत्तरार्धभागो नाम ।
तत्र तावत् :—

काव्यलक्षणम्

कवेः कर्म काव्यम् । कविशब्दात् कर्मणि ध्यञि कृते 'काव्यशब्दो निव्ययने । काव्यलक्षणमुद्दिश्य यद्यपि कवयो बहुसो भिद्यन्ते, तद्यथा—'गुणालङ्कारयुक्तौ शब्दायौ काव्य'मिति वामनः । 'निर्दोषगुणालङ्काररसवद् वाक्यं काव्यमिति भोजः । 'गुणालङ्कारतीतरसोपेत. सन्दर्भः काव्य'मिति वामनः । 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्य'मिति पण्डितराजः । 'ध्वन्यात्मकं वाक्यं काव्य'मिति महिमनट्टः । 'वाक्यं रसात्मकः काव्य'मिति विद्वनाथः । इत्येवंत्रिपानि विविधानि लक्षणानि दृश्यन्ते । तथापि समेयामेषां विभिन्नलक्षणत्वेन प्रतिभासमानानामपि तान्त्रयं त्रिपयो-भूतोऽयं समान एव । तच्च काव्यं हि तद् 'मददोषी सालङ्कारी शब्दायौ' नाम । तदत्रैव सर्वाणि लक्षणानि काव्यस्य पर्यवसितानि भवन्ति । एतच्च काव्यं भूम्ना भवति छन्दोबद्धम् ।

काव्यभेदः

तच्चेदं काव्यं ध्रुव्य-दृश्यभेदाद् द्विविधम् । द्विविधेष्वप्यस्मिन् काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्कृतिविवेचना प्रवर्तते, इत्ये तु पुन. दर्शन-प्रयोजन-रूपकोषरूप-विवेचनापि । काव्यस्य गुणरीत्यलङ्कृतय तृणारणिसिन्ध्यापेनोन्मथहेतवः । दोषास्तु खल्वपकर्षहेतवः । तत्रापि निरनिशयोत्कर्षहेतवस्त्वंलङ्कारा एव । तदुक्तं वामनेन :—

१. कविगन्दाद् गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि' चेति सूत्रेण ब्राह्मणा-दिभ्यान्कर्मण्यर्थे ध्यञि कृते काव्यशब्दनिष्पत्तिः ।

‘एवञ्च काव्यशोभाया वर्तारो धर्मा गुणा । तदतिशयहेतवस्त्र-
लङ्कारा ।’ इति ।

संया काव्यगुणशोषविवेचना, दण्ड-रद्रट-वामन-मम्मटादिभिराण्डकारि-
प्रथितेषु तेषु-तेषु सन्दर्भेषु सम्पक् पल्लविता विलसति, तद्विशोषावबोधकुतूहलिभिस्तु
सा तत्र-तत्रवानुसन्धेया ।

तच्च श्रव्य काव्य, महाकाव्य-खण्डकाव्य-गीतिकाव्यभेदात्त्रिविधम् ।
दृश्य काव्यन्तु पुन ‘नाटक-प्रकरण-भाग प्रहसन डिम-समवहार ईहामृग-उत्सु-
ष्टिकाङ्क-ध्यायोग-वीथी’-भेदभिन्नमभिनेयरूपम् ।

एतच्च विल काव्य पुनगंथपद्यमिश्रभेदात्त्रिविधम् । गद्य हि नाम अपाद
पदसन्तानच्छन्दोरहितो वाक्यसन्दर्भं । पद्यञ्च छन्दोबन्ध । तच्चैकेन छन्दसा
मुक्तकम् । द्वाभ्या युग्म सदानितकञ्च । त्रिभिर्विशोषकम् । चतुभि कलापकम् ।
द्वादशान्तं कुलकमुच्यते । मिश्र-काव्यन्तु गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा च चम्पू-
रभिधीयते ।

काव्यप्रयोजनम्

काव्यस्य प्रयोजनजात निर्दिशद्भि काव्यकोविदे प्रतिपादित यत्काव्य
हि नाम कवे श्रोतुश्च प्रमोदाय, अनर्थपरिहाराय, त्रिवर्गफललाभाय, कान्तातुल्य-
तपोपदेशाय कीर्तये च भवति । उक्तञ्च —

काव्य यशसेऽप्यकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्य परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ —मम्मट

चतुर्वर्गफलप्राप्ति मुलादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूप निरूप्यते ॥ —विश्वनाथ

उक्तञ्च प्रसिद्धालङ्कारिकेन भामहेनापि —

• धर्माथकाममोक्षेषु वैचक्षण्य कलासु च ।

करोति कीर्ति प्रीतिञ्च साधुकाव्यनियेषणम् ॥

तदेवञ्जातीयफलवतो हि काव्यस्य निष्कृष्टोऽर्थं ‘रामादिवद् वसितव्य न—
रावणादिवदित्यादिकृत्याऽकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपादेयपरत्व एव पर्यवसितो वेदितव्य ।

पद्यापेक्षया गद्यकाव्यवैरत्ये हेतुः

सस्कृतवाङ्मयस्य पर्यालोचनेनावगम्यते यत् तत्र वरीरिति गद्यकाव्या-
पेक्षया पद्यमयकाव्यानामतितरा बाहुल्यम् । गद्यमया प्रथम्यास्तु खल्वङ्गलि-
गणनार्हा दृश्यन्ते । तदन गद्यप्रबन्धानां वैरत्ये को या हेतुर्भवेदिति प्रश्न मुतरा

मुलभोदयः । तमिमं प्रदर्नं समादधानाः केचिदावश्यं धनु पद्यापेक्षया गद्यलेखनं किञ्चित्त्विलप्यतरम् । यथा पद्यरचनायां एकद्वित्रिसरसयप्रयोगो समस्तपद्यस्य सौन्दर्यमादधाति न तथा गद्यवन्धे । क्वयपद्य गद्यरचनाया तथा सौकर्यं मानुभवन्ति यथा पद्यगुम्फने । इति हेतोः कवीनां पद्यवन्धन एव प्रवृत्तिवाङ्मन्यं न गद्य-मन्दने । अन्ये तु समुत्प्रेक्षन्ते—यत् पद्यवन्धस्य खलु सङ्गीतमयत्वान्मनसो निरनिशयप्रमोदजनकत्वान्ध कवयोऽभिन्दन्ति पद्यरचनामेव बहुशः न जातु गद्यरचनाम् । सत्यमेतत् । परमत्र तत्स्वन. पर्यालोचने तु अवगमं भवति यत् पद्यं हि नाम मनसः कोऽपि समुत्तुङ्गातन्दतरङ्गितोल्लासविलासोच्छ्वसितः सङ्गीतमयो नादविशेषः । तादृशनादमलद्रुवाणो छन्दोमयी भारती श्रवणमधुरसान्द्रमन्त्रध्वनिमौक्यैल्यन्ती काव्यरूपेण परिणता यथा मानसमानन्दमन्दमातनूते न तथा गद्यमयः प्रवन्धः इति निश्चप्रचम् । इत्येव च गद्यवाद्यमयवैरत्ये प्रमुखो हेतुः प्रतीयते । हेत्वन्तरन्तु मुनिपुणं विमृश्यमानमपि बुद्धिसरणि नावतरति ; युक्तमेवोक्तं केनाप्यभियुक्तेन :—

‘गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति ।’

अतः एव अल्पीपांस एव सुवन्धु-दण्डि-आणभट्टप्रभृतयः महाकवयः गद्यप्रवन्धात्परिगम्प्य यनाःशरीरेण जीवन्तोऽद्यापि संस्कृतसाहित्यप्राङ्गणेऽभितो विलसन्ति ।

✓ वाव्यावतरणम्

यद्यपि संस्कृतसाहित्यादिश्रोतसि भूयति वेदे एव सर्वत्र. प्राक् क्वि-काव्य-शब्दयोश्च समुल्लेखः समुपलभ्यते, ‘क्विमंतीपो परिभूः स्वयन्भूः’ इति । यद्यपि क्विशाब्दोऽत्र आदिक्वि परमेश्वरमेव परामुञ्जति तथापि क्विपदेनात्र तदाम्भानं कस्य न विस्मयावहम् । परमेश्वरीयतानलक्षणं वेदश्चापि काव्यत्वेनवानुगृह्णति श्रुतिः—‘प्रथमं देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति’ (वेदः) । ‘देवस्य काव्यमिन्द्र-काव्यसर्वं वेदमेवानिषत्ते । इत्यनेनैतदन्वयपपन्नं भवति चन्कविभि. काव्यकलाप्रेरणा किल वेदेभ्य एव समासादिता । वेदेभ्य एव च छन्दसां परिज्ञानं, अलङ्काराणाञ्च परिचयः समाकलितः । वेदे यत्र गायत्री-त्रिष्टुप्-जगतीप्रभृतिछन्दसां प्रयोगः, तत्र लौकिकसाहित्ये तद्भिन्नन्यदुदानां उपजाति-व्यङ्ग्य-अनुष्टुबादिछन्दसां प्रसरः समुल्लसति । यस्तुनः न एष वैदिकछन्दसां प्रपञ्च एव लौकिकछन्दसांमपि प्रमवन्नृत्तिवशाद्धम् । लौकिकछन्दसां प्रणेनूप तत्र भवान् विद्वन्नात्रायः प्रमुखः प्राचीनतमश्च । अनेन लौकिकवैदिकीभवच्छन्दोलक्षणनिबद्धः पिङ्गलसूत्राख्यः मुप्रसिद्धः छन्दोग्रन्थो निरमावि । तत्र लौकिकछन्दसां प्रयोक्तार आदिक्वि-भगवद्भान्मौञ्जिमुनिवादाः इति परम्परानुरोपेन सर्वैः स्वीक्रिये । तदित्यं वाल्मीकि-एवेदमादिवाक्यधाराया अवतरणं सम्भाष्यते, इति प्रसूटम् ।

भगवद्बाल्मीकिविषये दन्तकथेयं प्रचरति यवसौ पूर्वं वयसि ब्राह्मणोऽपि सन् लुप्टाको जातः । पथिकानुपलुण्ठ्य ब्रह्मोपाजनं करोति स्म । परन्तु तदनु कस्यचित्सिद्धतापसस्योपदेशेन ता साहसिकीं वृत्तिं परित्यज्य स घोरतरं तपोऽप्यत । व्रजति काले, चिरं च एकासनासीनस्य तस्योपरि बल्मीकसञ्चयो जातः । इष्ट-सिद्धचनन्तर बल्मीकान्निर्गतत्वादसौ बाल्मीकिरिति संज्ञां लेभे । ततः तप पूत-मानसोऽसौ एकदा युग्मचारिणो श्रीञ्चयोरेकं निपादेन वध्यमानं ददर्श । करण-रसकिलबहुदयस्य तस्यातिमात्र शोकप्लुतान्मुखात्सहसा विससर्ज सा काऽपि दिव्य-कृष्णामयी वाग्धारा—‘मा निपादेति’ । यस्य शोकमुपवर्णयता कविकुलगुणेश कालिदासेनोपश्लोक्तिम्—

‘निपादविद्धाण्डजदशानोदयः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ।’ इति ।

स एष काव्यावतरणवृत्तान्तः संक्षेपतः ।

आदिकविः वाल्मीकिः

१—आदिमहाकविः । २—लौकिकसाहित्यस्वारम्भ । ३—रामायनस्य
इयता । ४—वाल्मीके, प्रवृत्तिवर्णनम् । ५—हेमन्तवर्णनम् । ६—रावणप्रार्थना-
मन्त्रः । ७—वाल्मीकेः काव्यसुषमा । ८—रामायणीयरामराज्यम् । ९—विहगा-
वलीकनम् । १०—वाल्मीके, समयः ।

संस्कृतसाहित्यस्यादशोदये एष आदिमहाकविः महर्षिर्वाल्मीकिः कमनीय-
कान्यकलाञ्जलद्वृत्तं रामायणाद्यमतिमहनीयं महाकाव्यं जुगुम्भ । भारतीयसाहि-
त्येतिहासे नूनं तद्विषयं स्वर्णाक्षरैरङ्कितं भविष्यति, यदा पुण्यतलिलाया भगवत्या-
स्तमसायाः पुनीते पुलिने युगचारिणोः श्रीश्वयोरेकं वष्यमानं दृष्ट्वा महाकरैरस्य
कण्ठः सा काञ्चि हृदपाह्लादिनो मुवर्णमुवृत्तरमोज्ज्वला करगार्द्रा छन्दोमयी
वाग्धारा परिपुस्फोट किल निखिलं व्योममण्डलं प्रतिध्वनयन्ती, अथोद्भूतं पद्यं
द्वारोद्गत्य—

मा निपाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वती, समाः ।

यन्श्रीश्वमिपुनादेकमवधोः कामभोहितम् ॥

रामायणात्प्राक् लौकिकछन्दसामवतारः तैवाभवन् किल लघ्वायकाशः ।
आम्नापादन्यत्र छन्दसामवतार एष एव सर्वप्रथम इति तत्रभवान् भवभूतिः उन्म-
त्तव्यमिति च विज्ञेयम् । तत्रैवैवमात्रेण यथात्रिः । यथात्रिः —

तदेतावतेव सूत्रप्रश्नम् यत् सस्कृतसाहित्यप्रपञ्चे कवीनां प्रथम कवि तत्र-
भवान् वाल्मीकिरेव । स एव च रामायण नाम विश्वविख्यात महाकाव्य सर्वकाव्या-
नामादिभूत प्रणिनाय । तथा च बृहचरिते महाकविना अश्वघोषेणोद्घोषितम्—

‘वाल्मीकिनादश्च ससर्ज पद्य जगन्मय यन्न क्षयनो महर्षि ।’

अमुमेवार्थं वविकुलशिरोमणि कालिदासोऽपि समर्थयन् ‘प्राचेतसोपज्ञ रामा-
यण’मिति स्वीचकार । करुणरसविभूतिर्भवभूतिरपि—एष एव महर्षि लौकिक-
छन्दसामादिम प्रणेतेति मुक्तकण्ठत प्रत्यपादयत्, “अथ स ब्रह्मापिरेकदा माष्य-
न्दिनसवनाय नदीं तमसामनुप्रपन्न । तत्र युग्मचारिणो श्रीञ्चयोरेक वध्यमान
ददर्श । आकस्मिकप्रत्यवभासा देववाचमानुष्टुभेन च्छन्दसा परिणतामभ्युदरयत्—
‘मा निपाद प्रतिष्ठा त्व’मिति । यामाकर्ष्य घनदेवता अपि परममाश्चर्य-
मापेदिरे—‘अहो एष कोऽपि आम्नायादन्यत्र नूतनच्छन्दसामवतार’ । तेन खलु
समयेन स भगवन्तमाविर्भूत शब्दब्रह्मप्रकाशक श्रुतिमुपागम्य भगवान् भूतनाय
पद्ययोनिरवोचत् ‘श्रुये । प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि । तद् ब्रूहि रामचरितम् ।
अव्याहृतज्योतिरायं ते प्रातिभ चक्षु । आद्य कविरसि इत्युक्त्वा तत्रैवन्तहित ।’
इति ।

महाकवि क्षेमेन्द्रोऽप्यनुजगौ रामायणमञ्जुर्याम् —

“स व मुतातु वाल्मीके सूक्तममृतमहोदधिः ।

ओङ्कार इव वर्णानि कवीना प्रथमो मुनि ॥”

महाराजभोजराजोऽपि—

“वाल्मीकिगोतरमुपुङ्गवकीर्तिलेश-

स्तुप्ति करोमि कथमप्यधुना वृषानाम् ॥”

इत्युक्त्वा द्रढयति उक्तमेवार्थम् । एव भगवतो वाल्मीकिरादिकवित्व सुतरामु-
पपन्न सर्वसम्मतञ्च । तथा च रामायणेऽपि —

• “सोऽभिषेक ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन् यथाविधि ।

तमेव चिन्तयन्नयंमुपावर्तन वै मुनि ॥

अज्ञगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं श्रुः ।

ष्वतुर्मुखो महातेजा द्रष्टु त मुनिपुगवम् ॥

वाल्मीकिरथ त दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्यत ।

प्राञ्जलिं प्रयतो भूत्वा तस्यौ परमविस्मित ॥

पूजयामास त देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनं ।

प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥

अयोपविश्य भगवान्नासने परमार्चिते ।
 वाल्मीकये च ऋषये सदिदेशासनं ततः ॥
 तनुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् ।
 श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥
 मञ्जुन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ।
 रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमपिसत्तम ॥
 धर्मात्मनो भगवतो लोके रामस्य धीमतः ।
 तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥
 न ते चाग्नृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ।
 कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥
 ॥ यावत्स्यास्यन्ति गिरयः सरितश्च महोत्तले ।
 तावद्ब्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ११ ॥

* * *

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥” इति

[वाल्मीकिरामायणे]

इत्यनेन वाल्मीकेः प्रथमकवित्वोपपत्तिपुरस्सरं भारतीयशिष्टाचारोऽ-
 प्युपदिशतो वेदितव्यः विद्वनिर्देशमात्रम् ।

लौकिकसाहित्यस्यारम्भः

एवं लौकिकसाहित्यस्यारम्भः महामहिमशालिनो भगवतो महर्षिवाल्मी-
 कित एव । समस्ता अपि सुरभारतीभक्ता भारतीयाः सुगृहीतनामधेयमममादिकवि
 वाल्मीकि प्रति अतीव बद्धादराः । सर्वेऽपि कवयस्तं कविकुलादिगुरुत्वेन समाद्रियन्ते ।
 महाकविः त्रिविक्रमभट्टः महाकवये तस्मै नमस्कारं वितन्वान् प्राह :—

“सद्रूपणाऽपि निर्दोषा सखराऽपि सुकोमला ।

नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥”

शाङ्गधरदच संप्रहे :—

“कवीन्दुं नोमि वाल्मीकि, यस्य रामायणी कथाम् ।

चन्द्रिकाविव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः ॥” इति

रामायणस्य इयत्ता

महर्षिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणाभिधं महाकाव्यमिदम्, अनुष्टुप्बहुलं-

विविधंश्छन्दोभिः प्रणिबद्धं चतुर्विंशतिसहस्रमितं श्लोकैर्ह्यपगुम्भितं पञ्चशतसर्गात्मकम् । यत्र चैदमुपश्लोक्तिः भवति —

“चतुर्विंशतिसहस्राणि श्लोकानामुक्तवान् ऋषिः ।

तथा सर्गशतं पञ्च षट् काण्डानि चोत्तमम् ॥

[बालकाण्ड सर्गं ४, श्लो० २]

अनेन भ्रान्तदर्शिता कविना काव्यमिदं प्रेक्षेयादिभिः परिरक्षणार्थं प्रतिसहस्रमाद्य पद्य क्रमेण गायत्रीमन्त्राग्राह्यं रारब्धम् । चतुर्विंशत्यक्षरा हि गायत्री तावता चतुर्विंशतिसहस्रमिता सदस्या श्लोकानां सुतरां निष्पन्ना भवति । तथा च —

तन्— तपस्वाध्यायनिरतः तपस्वी घाग्विद्यां वरम् ।

नारदः परिपप्रच्छ वात्मीविभुं निपुङ्गवम् ॥ १ ॥

स— स हत्वा राक्षसान् सर्वान् यज्ञघ्नान् रघुनन्दन ।

ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २ ॥

दि— विश्वामित्रः स धर्मात्मा, श्रुत्वा जनकभाषितम् ।

वत्स ! राम ! धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ ३ ॥

तु— तुष्टां वाच ॥ ४ ॥

व— वनवासं हि ॥ ५ ॥

रे— राजा सत्यञ्च ॥ ६ ॥

णि— निरीक्ष्य स ॥ ७ ॥

यं— यदि बुद्धि ॥ ८ ॥

भर्— भरतस्यार्यस्य ॥ ९ ॥

गौ— गच्छ शीघ्र ॥ १० ॥

दे— देवपाली ॥ ११ ॥

ष— वन्यास्तेषु ॥ १२ ॥

स्य— स निर्जाय ॥ १३ ॥

धी— धया ॥ १४ ॥

ग— मङ्गलाभिमुत्सो ॥ १५ ॥

दि— हिन मर्षं ॥ १६ ॥

धि— धर्मात्मा ॥ १७ ॥

यो— दाय विभ्रम ॥ १८ ॥

यो— दायाक्षय ॥ १९ ॥

ग— न ते ददुनिरे ॥ २० ॥

प्र—	प्रणम्य	॥ २१ ॥
चो—	चान्दनात्पवंतेन्द्रस्य	॥ २२ ॥
द—	दाराः पुत्राः	॥ २३ ॥
यान्—	यामेव रात्रि	॥ २४ ॥

एतावता रामायणे प्रक्षेपच्युत्यस्तादाद्यन्मरो न जानु मुल्लभप्रमयः इति ।

✓ वाल्मीकेः प्रकृतिवर्णनम्.

वाल्मीकेः प्रकृतिवर्णनमनोव भर्मस्पृक् । जलधरसमयं वर्णयन्नो षोडशो
 वाय्वकलाचानुरीं व्यक्तोक्तरोनि प्रमुद्रते च त्रिदलन्वितानि पदानि । भावनाधुरीं
 ध्वनयति—“वत्स लदभन ! सम्प्राप्त इदानीं वर्णयिष्ये । निश्चिनं नभो नवनोरदं ।
 प्रशान्तो रजप्रमरः । वायुः सहिमो वानि । अयं पजंग्गो वर्पति । मन्वे छौरियं
 दिनकरस्य किरणं. समुद्राणा रमं पोन्वा वात्तिकादीन् नवनाभान् धृतं गर्भमिव जलं
 प्रमूने । निगिलानां जीवानां जीवानुभूतोऽयं रम. साक्षाद्रमयिनमिनि मे भानि ।
 शोकसन्तप्ता संनिव धर्मपरिक्लिष्टेयं मही नववारिणा परिष्कृतत्वाद् वाप्यं विमु-
 ष्चनि । अस्मिन् शैलेऽग्रे अर्जुनवृक्षाः फुल्ला दृश्यन्ते । केतकैरभिवामिनोऽयं
 गिरिः । प्रशान्तोऽत्र दावाग्निः । एवं शान्तरिपोः सुप्रोद्भर्म-
 वायमनकुहस्त इति कथये.। यंऽत्र इमे पर्वतास्तिष्ठन्ति ते प्रशान्ताध्ययना वटव
 इवाऽऽभान्ति । मेघरूपाणि हि कृष्णाजितानि धारयन्तीमे । गुहा एव माहतापूरिततया
 शब्दवन्ति मुथानि । हेमीभिः वशाभिरिव विद्युद्भिरभिताहिनमम्बरम्, तथा
 चास्य स्तनितरपो निर्घोषः श्रूयते । इयमप्रतः स्फुरन्ती नीलमेघाश्रिता विद्युन्तता
 रावपस्याङ्के स्फुरन्ती वंदेहीव मे प्रतिभानि ।”

तथा चः—वहन्ति वर्पन्ति नदन्ति भान्ति,
 ध्यायन्ति मृत्यन्ति समाश्वसन्ति ॥
 नद्यो घना मत्तपजा धनान्ताः,
 प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥ [रामायणे]

रामायणं भारतीयोपाचारव्यवहारस्य, परम्पराया, गृह-समाजव्यवस्थायाश्च
 यथायं स्वरूपं चित्रयति । राज्ञां मन्थप्रतिज्ञत्वं, दण्डेन च धर्मरक्षणम्, आश्रितजन-
 संरक्षणं, वन्याः सतीत्यं, पानिद्रग्यञ्च, फणु. प्रेमादिकञ्च मम्यकथेन अनांश्च परि-
 पृक्तया गिरा पुरस्करोति ।

हेमन्तवर्णनम्

म वृक्षादिप्रभातायां शर्वर्षा रघुनन्दनः ।
 प्रप्यावर्षिषेकार्यं रभसां गोदावरीं नदीम् ॥

प्रह्व कञ्जशहस्तस्तु सीतया सह धीर्यवान् ।
 पुष्टतोऽनुन्नजन् भ्राता सौमित्रिरिदमद्रवीत् ॥
 अयं स कालः सम्प्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियवदः ।
 अलङ्कृत इवाभाति येन सर्वतर शुभः ॥
 नीहारपुण्ड्रो लोकः पृथिवी सस्यमालिनी ।
 जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥
 प्राज्यकामा जनपदा सपन्नतरगोरसा ।
 विचरन्ति महीपाला यात्रायै विजिगीषवः ॥
 सेवमाने दृढ सूर्ये दिशमन्तःसेविताम् ।
 विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ॥
 प्रकृत्या हिमकोशादधो दूरसूर्यश्च साम्प्रतम् ।
 यवार्थनामा मुव्यक्त हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥
 रविसन्तान्तसौभाग्यस्तुपारादणमण्डलः ।
 निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥
 दूरमप्युदित सूर्यं शशाङ्क इव लक्ष्यते ।
 स्पृशन् सुविपुल शीतमुदकं द्विरदं सुखम् ।
 अत्यन्ततृपितो धन्यः प्रतिसहरते करम् ॥
 एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः ।
 नावगाहन्ति सलिलमग्नगल्भा इवाहवम् ॥

[वाल्मीकीयरामायणे]

जहो ! कीदृशोऽलौकिको वाचा प्रवाहः । कस्य सचेतसद्चेतो न समा-
 ह्वयेत् ।

रावणप्रार्थनाभङ्ग

* * * * *

पञ्चदासीशतानि त्वा, सर्वाभरणभूषिताम् ।
 सीते, परिचरिष्यन्ति, भार्या मे भव शोभने ॥
 प्रत्युवाचानवष्टाङ्गी, तमनादृत्य राक्षसम् ।
 "महाचलनिवाकस्य महेश्वरसदृशं पतिम् ॥
 महोदधिनिवाशेऽन्यमहं राममनुव्रता ॥
 पूषंश्चन्द्रनिभं शूरं राज-नुत्रं जितेन्द्रियम् ।
 पृथुर्बलितं महावीर्यमहं रश्ममनुव्रता ॥

* * * * *

त्वं पुनर्जम्बूको व्याघ्रौ मामिच्छसि दुर्लभाम् ।
 नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रनामया ॥
 सिंहस्य श्वानो मामं मुखाशदातुमिच्छसि ।
 यो रामस्य प्रियां भार्यां बलात्त्वं हर्षुमिच्छसि ॥
 त्वं क्षुर जिह्वया लेक्षि मूच्या स्पृशामि लोचने ।
 यो रामस्य प्रियां भार्यां पापबुद्ध्या निरोक्षसे ।
 व्याघ्र्यास्तदणपुत्रायाः प्रजामादातुमिच्छसि ।
 यो रामस्य ' ' ॥
 अवसन्त्य शिलां कण्ठे सागरं तर्तुमिच्छसि ।
 यो रामस्य ' ' ॥
 वृष्णसर्पमतिक्रुद्धं निश्चसन्तं महाविषम् ।
 स्प्रष्टुमिच्छसि हस्तेन यन्मा त्वमनिकाऽक्षसे ॥

[कान्मीकीये वरप्रकाण्डे]

अहो कीदृशमोज-सम्भूतं काव्यम् । नूनं काव्यान्तरेषु दुर्लभम् एता-
 दृशं वर्णनम् ।

वाल्मीकेः काव्य-मुपमा ॥

तत्त्वतो विमृश्यमाने सुतरा स्फुटोभवति यद्राभायगेऽतिशयानि महाकाव्य-
 लक्षणानि द्रुगोचरोभवन्ति । बाचामुदात्तता, घटनाविन्यासचानुरी, रमणीय-
 दुश्याना विलक्षणं चित्रणम्, रमणीयं प्रकृतिवर्णनम्, काव्यकला-पूर्णता, विविध-
 छन्दसां प्रसर, ओजवान्तिमती च शैली । तदेवविधा कापि अनितरसाधारणो
 काव्यमुपमा एवास्य सर्वानिशायलोकप्रियत्वे हेतुः ।

रामायणस्य मधुस्यन्दिनि काव्यधाराप्रवाहे विनिमग्न न कस्य सहृदयस्य
 परिस्पन्दते हृदयम् ! भारतीया महाकवयो भूमता वाल्मीकेः काव्यकलाया प्रनाविद्याः
 प्रतीयन्ते । रामायणत एव काव्यप्रणयनस्कृतिस्तत्संदर्पलब्धेति समवधारणेऽपि
 नास्ति काव्यन्युक्तिः । 'उपमा कालिदासस्येति' तन्प्रसिद्धे. बीज रामायणीयोपमा-
 मालामेवानुमन्दधाति । अशोकवाटिकायां निवसन्त्याः सांताया. वर्णनमेकोन-
 त्रिंशदुपमानालया रमणीयरूपेण प्रपञ्चनम् ।

"अमृतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ।

आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रतिषितामिव ॥

सतारमिव महाकीर्ति श्रद्धामिव विमानिताम् ।
 पूजामिव परिक्षीणामाशा प्रतिहृतामिव ॥
 * * * * *

[रामायणमुन्दरवाण्डे १९ सर्गे]

शोकसागरनिरूपणमध्यद्भुतरूपेण कृतम् —

‘रामशोकमहावेग सीताविरहपारग ।
 स्वसितोर्मिमहावहतां वाष्पफेनजलाधिल ॥
 यादृशिक्षेपनीनीघो विक्रन्दितमहास्वन ।
 प्रकीणकेशशंखाल कंकेयीवडवामुख ॥
 यस्मिन् बत निमग्नोह कौशल्ये राघव विना ।
 दुस्तरो जीवता देवि भयाय शोकसागर ॥

कीदृशीयमद्भुतोपमाकाव्यमहासरित् आदिववेहृदयात्प्रावसंत । काव्य-
 ससारे वाल्मीके वाचा परस्तात्पुरस्ताद् वा न किञ्चित् तादृश प्रादुर्भूव काव्यम् ।
 “अनुवाल्मीकि खलु कवयो वाचि भावे चे”ति लोकोक्ति सर्वथा प्रयार्या । स्वभाव
 वर्णने, चरित्रचित्रणे, मानव-मनोगत-भाव विलास प्रदर्शने, वन-पर्वतसरिदाश्रमादि-
 रूपनिरूपणेऽद्यापि आदिकविरय सर्वान् कवीन् अतिशेते । नून सहजा सरला सम-
 लङ्कृता वाल्मीकेभरती । आदिकविरये नूनमासीद् वागर्थशिल्पिना गुरुरित्यत्र तु
 को नाम सदिह्येत । वस्तुतस्तु काव्यमपीदं रामायणमिति वृत्तायते, भारतीयसंस्कृते-
 रादर्शरूपञ्चेति अलमति पल्लवितेन ।

रामायणीयरामराज्यम्

रामराज्यस्वरूपमपि किञ्चित्प्रणिभालनोपम् —

अहन्यहनि रामस्तु कार्याणि स्वयमेव हि ।
 प्रत्यवसत धर्मात्मा सह भ्रातृभिरच्युत ॥
 धर्मण रक्षतस्तस्य हृष्टपुष्टजनाकुला ।
 बभूव पृथिवी सर्वा धनधान्यसमृद्धिनी ॥
 निदंस्पुरभवल्लोको नानर्थं कश्चिदस्पृशत् ।
 न चापि बृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कूर्वंते ॥
 सर्वं प्रमुदितञ्चासीत् सर्वो धर्मपरो जन ।
 दृष्ट्वा धर्मपर रामं न चाहिसत्परस्परम् ॥
 आसीद्वर्षशतायुश्च तथा पुत्रसहस्रवान् ।
 निरामयो विशङ्कुश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥

नित्यपुष्पा निचकलास्तरवस्त्र निद्रणा ।
 काले धर्येति पञ्चन्य सुप्रस्पशंश्च माग्न ॥
 न कदर्यं कश्चिदासीन्नानुतो न शठोऽपि वा ।
 न मानी न च सरम्भो न नृशसो न फलयन ॥
 नरा स्वदारनिरता नार्यश्चानन् पतिद्रवा ।
 सुव्रता धृतिमन्तश्च नरा आसम्नया स्त्रिय ॥
 नानाहिताग्निर्नायिवा नानुजुतं च नास्तिव ।
 स्वकर्मनिरताश्चासन् सर्वे तत्र द्विजातय ॥
 यज्ञाध्ययननिष्ठाश्च विरताश्च प्रतिग्रहान् ।
 नामर्यो न चोद्विग्नो नातुरो न भयान्वित ॥
 तत्रैव प्राहृतो नासीद् दष्ट्रो वा पुरोत्तमे ॥ इत्यादि

[वाङ्मौक्तिके]

राज्येन कीदृशेन भवितव्यमिति रामराज्योपवर्णनेन कविनाऽतिवास्तव्या
 निर्दिष्टम् । नूनं धन्यं सकविवृषा, जननी च तस्य धन्या, मस्कृतसाहित्यारण्यो-
 दये यस्य वाणी आदिनाय्ये छन्दोज्ज्वलता विश्वतमप्राज्ञणे उदयमाससाद इति ।

विहगावलोकनम्

विहगावलोकनेनाऽवगम्यते, यदखिलमहाकाव्यलक्षणान्वितं रामायण-
 मभिष महाकाव्यमिदं मस्कृतसाहित्यमदिरस्य स्वर्णकलशायमानं नितिलानिशाधि-
 काव्यगुणगणगरिष्णा सर्वाभिनन्दत्वेन राराजते । स्यात् एष खलूक्तमेतन् —
 यावन्स्यास्यन्ति गिरम सरितश्च महोत्तले ।
 तावद् रामायणकथा लोकेषु प्रवरिष्यति ॥

१ महाकाव्यलक्षणानि —

सर्गबन्धा महाकाव्यं तत्रैको नायकं सुर ।

मद्वग क्षत्रिया वापि धीरोदानगुणान्वित ॥

तत्र सगदश्च पुन —

एकवृत्तमयं पद्यंरवमानेऽयद्वृत्तकं ।

नानावृत्तमयं क्वापि सगदश्चैकश्च दृश्यत ॥

तत्रापि—शृङ्गारवीर्यागानानामकाङ्क्षी रम इष्यत ।

अष्टमगान् न तु न्यूनं त्रिगानानि नाधिकम् ॥ इति

अथैव वा मीकमुनिनादस्यानीन प्रसिद्ध योगवागिच्छाहमप्यात्मविषयक
 महाकाव्यमपि अनित्यमाधारणं मस्कृतसाहित्यमूत्रि अनिमास्वर रानम् ।

अस्य महाकाव्यस्य भाषा प्राञ्जला, ओजस्विनी, ललितमधुरा प्रसादगुण-
गुम्फिता च । भावनां भव्यता, छन्दसामौचित्यं, रसानां सरस्परियाकः, अल-
ङ्काराणामाभरणं नूनं परिपूर्णतामवगाहते । मानवीयान्तःप्रकृतेः सालङ्कारं निह-
पणं, नैसर्गिक विश्लेषणं, बाह्यप्राकृतिकदृश्यानां सजीवचित्रणं, गिरिनिर्गरेसरस्ता-
वन्यलताद्रुमकुसुमपङ्क्तुप्रभृतिवर्णनञ्च यादृशमत्र सम्पद्यत न तादृशमन्यत्र
सुलभम् ।

रामायणं हि नाम भारतीयपरम्परायाः संस्कृतेश्च आमूलचूडमव्यभिचरितं
चित्रम् अनिर्वचनीयमतीव चारतया ग्रथनाति । अतएव काव्यमिदमतिमात्रं सर्व-
लोकप्रियतां गतम् । प्रायशः सर्वेऽपि संस्कृतमहाकवयो रामायणादेव तां कामपि
कमनीया कवित्वस्फूर्तिमविन्दन्त । रामायणगतोपाख्यानान्येवावलम्ब्य भूमना
स्वीयानि रूपकाव्यानि तैर्निरमायित । सा किल कालिदासस्य कापि कमनीया
कृतिः रघुवंशाभिर्घं महाकाव्यं नाम रामायणोपरिवेपोपमालङ्काररसोपवर्णनैरनु-
प्राणितमवलोक्यते । अतएव स्यात् एव, केनाऽप्युद्दिष्टम् 'मधुमयभङ्गितीनां मार्ग-
दर्शां महर्षिः ।' इति

वाल्मीकेः समयः

यद्यपि वाल्मीकिसमय इदन्तया निर्णेतुमुपकरणसौलभ्याभावात् सुकरम् ।
तथापि अन्तर्बहिर्भयधिघसाक्षयमाश्रित्य, यत् किञ्चिन्निरश्चेत् सुशकं तदिह समासेन
प्रस्तूयते । जैनबौद्धयोः साहित्ये रामगाथानिर्देशः प्रथमतमपुलभ्यते तत्र भवता जैन-
कविविमलसूरिणा किल रामचरितं प्राकृतभाषया निबद्धे 'पउमचरिया'ह्ये समुप-
वर्णितम् । एतत्काव्यरचनायाः कालः प्रायशः श्रैस्त ६२ तमेऽब्दे सम्भाव्यते । एवमेव
बौद्धकविनाऽऽवधोपेणाऽपि स्वकीये बृहत्चरिते सुन्दरपाण्डस्य रमणोपोपमाकलापस्य,
उत्प्रेक्षानिवयस्य च सङ्कलनं कृतम् । बौद्धजातरेष्वपि बहुत्र रामव्यायाः समुप-
लभ्येतेतद् धीरभाकलयरम, वाल्मीकेः समयः उक्तनिबन्धेभ्यः पुरातन एवेत्य-
ङ्गीकारे न बाध्यापत्तिः । स एव बाह्यसाक्ष्यमुद्दिश्य निर्णयः । अन्तःसाक्ष्यमा
लम्ब्यापि, समान एव निर्णयः सम्भवति । प्रसिद्धमेवंतत् यल्लोकविश्रुतस्य पाटलि-
पुत्रस्य प्रतिष्ठापनं, राज्ञा अजातशत्रुणा शंस्तात्यञ्चशतवर्षपूर्वं कृतम् । तच्च पाटलि-
पुत्रं बौद्धग्रन्थेषु पाटलिग्रामनाम्ना प्रसिद्धम् । रामायणे च रामः शोणगङ्गासङ्गम-
मतित्रय्य पुरसरति तत्र मन्दर्भे पाटलिपुत्रस्य नामापि न दुर्गोचरी भवति, तादृता
प्यनमिदमापत्तिः, शंस्तात्यञ्चशतवर्षप्रागेव रामायणस्य कालः, इत्येवेतिवृत्तविश्व
निर्णयः इति दिक् ।

महाकविः महर्षिः व्यासः

महाभारतम्

कः खलु महाभारतस्य प्रणेता ?—महर्षिं ध्यान—महाभारतस्य रचना-
कालः—भारते राजनीतिवृत्तम्—महाभारतस्यादर्शोद्देशेना—कूटश्लोकमुक्तेना-
पदेना—भारतीय-कथावस्तु ।

क खलु महाभारतस्य प्रणेता ?

महाभारतं हि नाम भूम्ना अनुष्टुप्छन्दोनिबद्धं महर्षिदृष्टाद्वैपायन-
व्यासमहर्षिणाः प्रणीतं पौरवपाण्डवयोर्षुद्धवर्णनपरं अनेकाम्यानीपारजानगाया-
दिभिः सुगुण्यैः, धर्मार्थकाममोक्षानां दिशदविवरणान्मकं परमरमणीयं महा-
काव्यम् । उक्तञ्च महाभारते—

‘धर्मो धार्यो च कामो च मोक्षो च भरतर्षभ ।

यदिहान्ति तदन्वयं यत्रेहान्ति न तन्वद्विन् ॥’

इदमद्भुतं महाभारतं नाम बृहदाख्यानं व्यासेन त्रिभिर्वर्षैः प्रणिबद्धमिति
महाभारतादेवावगम्यते :

‘त्रिभिर्वर्षैः सदीप्याय वृष्णद्वैपायनो मुनिः ।

महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमद्भुतम् ॥’

भारतमाख्यानमिदं पूर्वं ध्यामदेवः स्वशिष्याय वैशम्पायनायोपदिदेश,
स च अर्जुनस्य प्रपौत्राय जनमेजयाय मर्षमन्त्रे श्रावयामास । तत्र लोमहर्ष्येणपुत्रः
शौनकादिभ्यः श्रुयिभ्यः । एवं महाकाव्यमिदं त्रिभिर्वर्षैः विभिन्नश्रोतृभ्यः
श्रावितम् । एवं श्रावणानुश्रावणाद्वा मूलग्रन्थे किञ्चित्कवेरनुद्धिः स्वभाविर्कीति
न सम्भावनाकोटिमनिक्रामति । तदेवमुत्तरोत्तरवृद्धिमुत्पन्नद्विदं लक्ष्मणपरिमित-
इतिवाच्यं संवृतम् । एवंविधक्रमेण व्यासमहाभागेन विरचितं पूर्वं जयाख्य-

१. विषयानिगमवाङ्मयमन्त्रिवेनाद्धि भारत ‘पञ्चमो वेद’ इत्यप्याख्यायते ।

२. ग्रन्थेऽस्मिन् पौरवराजपण्डवयोर्षुद्धे पाण्डवानां जातस्य जयमार्जवतान्

प्रथममनो जयान्तां मेने । ततोऽनन्तरं भारतमिति मज्जाम् ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोगमम् ।

देवीं मरुत्वनीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

इत्यत्र जयतर तदर्थं द्योतकमेवेति ।

मिदं षडश्यायनेन प्रवर्द्धितं भारतं मञ्जरातम् । तस्मिन्नेव शीतनिना मञ्जुस्त्रिं
महाभारतमिच्छामासन्मत् । जयात्यं षायं ८८०० मितान्शोका प्रभवन् ।
भारतात्यं पुन २४००० मिता, "यमुविदित्तिमाहसीं चरे भारतमहिताम्" । तत्रैव
पुन शीतनिना लक्षमितान्शोकमहिता कृता इति पाठ्या यदिदुपामन्मिमतम् । परन्तु
यास्तविही श्लोकमठ्या हरिवंशमहिताया १९,२४४ मिता दृश्यते । अनुक्रमि-
पाप्याये यणितमूद्यनुमारेण समरते महाभारते अध्याया १९,२३ मन्गारा शोका-
इव ८४,२४४ मिता । तिल्लपयणो हरिवंशाय १२,००० मिता । सर्वे मन्मूय
१६,२४४ श्लोका इति मरत्यंय यास्तविही सरया अवधायंते भारतीयं ।

यद्यपि महाभारतमिदं षडश्यायनेन शीतनिना षाश्यानोपाश्यानमञ्जुस्त्रेन
यहृत्त्वलेयरोहृत्तम् तथाऽपि महर्षिव्यासविरचिनमेधेदमिनि भवन्, मन्मतम् ।

महाभारतमिदं आदि-सभा-यन-विराट्-उद्योग भोष्म शोका-वर्ण-
सौप्तिक-सत्री-शान्ति-अनुशासन-अद्यमेध-आथमवान-मौशाल-महाप्राश्यानिक-स्वर्गा-
रोहणाख्यैरष्टादशनि पर्यंभिनियद्वम् । तत्र प्रधानव्योपयामेन सहानेवनि
आश्यानोपाश्यानानि सञ्जुलितानि । तेषु १—शाकुन्तलोपाश्यान, २—मन्मोपा-
श्यानम्, ३—सायिन्युपाश्यानम्, ४—रामोपाश्यानम्, ५—नलोपाश्यानञ्च
प्रधानानि । भोष्मवर्षेणि च भगवद्गीताप्रकरणमतीव महत्त्वपूर्णं रोचिष्णु विद्व-
विरयातञ्च । प्रकरणमिदमष्टादशाध्यायैरुपनिबद्धम् कृत्तसतशोर्करनुस्यूतञ्च ।
विद्वसाहित्यस्य न कोऽपि ग्रन्थस्तादृशी प्रशस्ति प्रतिष्ठाञ्च लेभे यादृशीं महाभारते
उपनिबद्धा गीतेनि । अस्या असङ्ख्याताष्टीका विलसन्ति विद्विद्यासु भाषासु ।

महाभारतस्यान्तिमो भागश्च हरिवंशाख्यो १२,००० श्लोकालङ्कृतः ।
अस्मिन् भगवत् श्रोहृष्णस्य वशथर्णनं कृतम् । महाभारतस्य विद्वानित्तल्याका-
ष्टीका सन्ति । यासु नारायणसर्वज्ञनिररचिता 'भारताथं प्रकाशा'ख्या, अर्जुननिध-
विरचिता 'भारताथं दंदिता', नोलकण्ठविरचित्ता 'भारतभाष्यदोपिका'नाम्नी चातीव
प्रसिद्धा । महाभारते गीतावञ्चरत्ननाम्ना प्रथिता श्रीमद्भगवद्गीता, मनु-
स्मृति, गजेन्द्रमोक्षो, भीष्मस्तवराजो, विष्णुसहस्रनाम चेति षञ्च सन्दर्भा निर-
तिशयगौरवशालिनो महत्त्वपूर्णाश्च ।

महर्षि. व्यास

महर्षिवरसि एव महाभारतस्य प्रणेतृमुह्य इति निश्चितप्रायम् ।
सोऽयं महर्षि पराशर्य, वेदव्यासः, कृष्णद्वैपायनः, सत्यवतोमुत्तः, इत्यादि-
नामनिरपि प्रथितः । अस्य जनको महर्षि पराशर जननी च सरस्वतीनाम्नी

देवी परमविदुषी । योग्यं व्यासो युद्धकाले विद्यमान इति महानागनाध्ययनाद-
 ङ्गच्छान् । युद्धकालविषये च विदुषा भूयान् मनवेदः । केचन श्रीमद्भगवत्सु
 वर्षे १६००, १५०० वर्षमस्मिनः काल इति निश्चिन्वन्ति । अपरे श्रीमद्भगवत्सु
 वर्षे त्रिमहत्सु ३००० वर्षमितं व्यवस्थाययन्ति । परन्तु श्रीमद्भगवतोपे नृतीये वा शतके
 ण्योऽयं विद्यमान आसीदिति तु सर्व एव स्वीकुरुवन्ति ऐकम्येन । हेतुमेव च ते पुर-
 षुवन्ति शस्त्रे ४४२ शतके एकस्मिन् शिलालेखे—“शतसाहस्र्या मंहिताया
 देव्यामेतौशनम्” इति वचनम् विनिगमकल्पेन ।

कुरुक्षेत्रे रचनाकालः ?

महानारतस्य पर्यालोचनादवगम्यते यदस्य रचना रामायणाद् बहो-
 शतादनन्तरं सञ्जाता । योग्यं सांस्कृतिको भेदः उभयोर्बृहद्ग्रन्थयोरनयोः
 परिणतः स खलु भूयानं कालमपेक्षते । नहि अन्योपमा कालेन स शक्यमभवः ।
 रामायणे या घर्मेभोस्ता घर्मेजागृह्यता विनाशयते न सा महानारते ।
 रामायणे कुरुषा, भावुकता, भयमः, मारुत्यं, न्यायः, कर्तव्यबुद्धिः, प्रेमभावः, श्रद्धा,
 मानवता, भक्तिः, धर्मान्भक्तिश्च यादृशी मनुज्यवला देहाप्यमाना च बानानि न
 तादृशी महानारते । महानारते खलु दर्पः, शोढन्यं, भोस्ता, धर्माधर्मविचाराभावः,
 परस्वल्पापहरणम्, स्वार्थलोभपञ्चम्, आप्तप्रशस्तिस्त्वमिन्द्रादेनामवाञ्छनीयानां
 शिष्टसुमात्रज्ञानास्पदीनूतानां तत्त्वानां साध्याग्यमामोन् । रामायणे तु विजुरा-
 जया प्राग्यं राज्यं परित्यज्य रामो वनं गच्छति । लडम्गो श्रेष्ठभ्रातुः सेवा-
 शुभ्रशर्षे तमनुमरति स्वकीयां प्राणवन्धनार्थमिदामयोध्याजानेव परित्यज्य ।
 भरतश्च पुनः स्ववितुराज्ञानव्याप्यादाकलय्य राज्यं न स्वीकरोति, भगवतो राम-
 चन्द्रस्य चरणपादुके आदाय सञ्जात्-प्रतिलिपिवेन तेऽङ्गीकृत्य पुनः राज्याप्यंभरं
 तिनरमद्रुहति कृतघ्नयिष्या । मौनान्तरस्य रावणस्य वधः, विनीयगाय च तद्राज्य-
 पुरस्करणम्, तत्र प्रजाप्रसादनीयता सीतायाः परित्यागः । इत्येव महानारते,
 दुर्मोघनेन शौरवापिराजेन पाण्डवता राज्यापहरणम्, छत्रशोदनम्, शोषणास्वी-
 रापहरणं, युद्धनिवारणार्थं भूजना प्रयत्नकनः शोद्धनस्यापि भगवतो महादुरागस्या-
 पमानोन्तारद्वयः, ‘सूच्यते त्वं दास्यामि दिना युद्धेन वेणवः !’ इत्यादीरणम्,
 इत्येवमन्तोनकोद्घृष्टिनी यहीयान् किर्यामः न कश्चिन् स्वल्पकालमन्वयः ।
 परमहत्याणि येषानि अपेक्षते तादृशोऽस्यामूलकदूहकस्यामः । इति हेतोरेव काल-
 विदग्धिः व्यवस्थाययते दन्तमहानारतस्य रचनाकालः शंभुपूर्वं अनुशान्तमितः ।
 यतः शंभु ४४० वर्षे समुद्रनाञ्जने एकस्मिन् शिलालेखे—

“शत साहस्र्या मंहितायां देव्यामेतौशनम्”

इति वचनात् एतच्छिलालेखसमपात् २००, ३०० वर्षपूर्वमेवास्य रचना सम्भाव्यते । लोकमान्यतिलकमहोदयेन चास्य समय त्रैस्तपूर्वं ४४० वर्षात्विश्वत्पूर्वतनो निर्धारितः ।

महाभारते राज्यतन्त्रम्

संस्कृतसाहित्ये राजतन्त्रपरिचायकेषु सन्दर्भेषु महाभारत कौटिलोपाय-शास्त्रञ्चेति ग्रन्थद्वय प्रधानभाव जुषते । तत्रापि महाभारतम् अतिमहत्त्वपूर्णं विशदञ्च भूमिः, आकरग्रन्थ इवादिष्यते । शान्तिपर्वण राजधर्मप्रतिपादकरध्यायेषु नृपते कर्त्तव्यप्रदर्शनपुरस्सर शासनव्यवस्थाया प्रधानाङ्गानां सुविशद विवेचन कृतमवलोक्यते । राज्यस्य राजतन्त्रस्य^१ चोपक्रममुद्दिश्य महनीया सिद्धान्ता निर्धारिता । अनेकेषु चाध्यायेषु^२ नृपाणां सचिवानाञ्चोत्तरदायित्वपूर्णानि कर्त्तव्यानि निर्दिष्टानि, अग्रे च कनिष्याध्यायेषु^३ करव्यवस्था प्रपञ्चिता । राज्य-नृत्पानाञ्चापि कर्त्तव्यकामाणि विवृतानि । स्वराष्ट्रशासन-व्यवस्थाप्युद्दिक्ता सद्ग्रहेण । यद्यपि रामायणेऽपि राजधर्म-राजमहत्त्वपुंस्तरभराजकत्वं राष्ट्रस्य दोषा निर्दिशितास्तथाऽपि न तथा वैशद्येन यथा भारते ।^४ परराष्ट्रनीति-सन्धि-विग्रहादि विषया अपि सम्यक् तथा विवेचिता यथा न तत्पूर्ववर्तिग्रन्थेषु कुत्राप्युपलभ्यन्ते । शान्तिपवातिरिचवापि सभापर्वणि राज्यव्यवस्थाया किमपि रमणीयं निरूपणं सवृत्तम् । आदिपर्वणि च, स्थितिविशेषमुद्दिश्य शासनसञ्चालननिर्भर-परिकरेषु कूटनीतिरूपपरिहायत्वेनोपदिष्टा । सभापर्वणे द्वात्रिंशत्तमे, वनपर्वणश्च पञ्चविंशत्तमेऽध्याये आपद्धर्मस्य मनोहारि वणन विहितम् । महाभारतादवगम्यते पुराकाले न राज्यमासीन्नपि राजा । सर्वे प्रजा धर्मैश्च परस्पर रक्षन्ति स्म ।

^१ नियतस्त्व नरव्याघ्र । शृणु सर्वमशेषतः ।

यथा राज्य समुत्पन्न आदौ कृतयोगोऽभवत् ॥

^२ नैव राज्यं न राजासीत् च दडा न दाग्दिकः ।

धर्मैश्च प्रजा सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

१ अध्या० ५६, ६६, ६७ ।

२ अध्या० १५-१५, ७७-७९, ७९, ९४, ९६, १२० ।

३ अध्या० ७१, ७६, ८८, ९७, १२०, १३० ।

४ अध्या० २०, ८६, ९९, १००, १०३, ११० तथा ११३ एते अध्यायाः परामर्शनाः ।

पाल्यमानान्मनाऽन्योऽन्यं नरा धर्मेण भारत ॥
 दैन्यं परमुपाजग्मुस्ततस्तान् मोह आविशत् ।
 प्रतिपत्तिविधौगाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥

इत्यनेनेतदपि ध्वन्यने षावद्धर्मभावः प्रजासु जागरहक्स्तावदेव योगक्षेमकुशलता-
 शान्तिसुखद्विसाम्राज्यं वरीर्वत्ति अन्यथा तु उपल्लव एव प्रवृत्तं । धर्मभावविधुरे
 हि राष्ट्रे प्रजानियन्तु राज्ञो महती आवश्यक्ता, इत्येव राज्यध्ववस्थोदये षीजम् ।

उक्तञ्च रामायणेः—

नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
 मत्स्या इव प्रजा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥

इतिवृत्तञ्च राज्यध्ववस्था प्रवृत्ता । प्रजासु राज्ञोऽतुलप्रभावद्योतनार्थं
 तस्मिन् देवत्वमारोपितम् ।

क्रुस्ते पञ्चरूपाणि कार्यमुक्तानि यः सदा ।
 भवत्यग्निस्तयादित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः ॥४१॥
 यदा ह्यासीदतः पापान् दहत्युप्रेण तेजसा ।
 मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥४२॥
 यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिप ।
 क्षेमञ्च वृत्रा व्रजति तदा भवति भास्करः ॥४३॥
 अशुचोदच यदा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान् ।
 सपुत्रपौत्रान् सामातमान् तदा भवति सोऽन्तकः ॥४४॥
 यदा त्वघामिक्वान्सर्वान् तीक्ष्णदण्डेनियच्छति ।
 घामिक्वाँदचानुगृह्णाति भवत्यय यमस्तदा ॥४५॥
 यदा तु धनधाराभिस्तपमन्युपकारिणः ।
 तदा वैश्रवणो राजा लोके भवति भूमिप ॥५६॥

[महाभा० १२।६७]

नूपतन्प्रगणतन्प्रयोगतन्प्रसमुद्रत्यर्थं निर्विशतिः—मन्त्रिमण्डले कौदुरा
 गुणवन्तः पुरुषाः सन्निवेशनीयाः—

प्रजान् शूरांश्चोत्साहान् धर्ममु स्मिरपोदयान् ।
 मानयन्त सदायुक्तान् विवर्धन्ते गणा नृप ॥
 द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शस्त्रजाः शास्त्रपारगाः ।
 वृच्छद्राग्यापन्सु संमूदान् गणान् मन्तारयन्ति ये ॥

[महाभा० १२।१०।२०-२१]

अपि च —

चारमत्रविधानेषु कोयसनियमेषु च ।

नित्ययुक्ता महाबाहो धर्मन्ते सर्वतो गणा ॥

[महाभा० १२।१०७।१९]

अन्यत्रापि—

इति वाचा मधुरया श्लक्षणाया सोपचारया ।

स्वरधोनन्यवसृजेद्योगमाधाय बालवित् ॥

[महाभा० १२।८७।३४]

साम्राज्यवृत्तप्रज्ञानाय बुद्धिशालिनो गुप्तचरान् चारान्निषीजयेत् कालवि-
श्रुपं यत प्रजामु कोऽप्युद्वेगकरो दुःखप्रसरं पदं न निदध्यात् । प्रजासङ्गोपनमेव
रात परमो धर्म । प्रजारक्षण विधास्थानीति प्रतिज्ञावान् हि राजपदयोग्यं नान्यं ।
यदि राजा घृतरक्षणव्रतो प्रजा न रक्षति, प्रतिज्ञाञ्चोल्लङ्घयेत् तर्हि प्रजया वध्यो
भवति इत्यादिष्टम् ।

अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिषु ।

स सहत्य निहन्तव्य इवेव सोऽन्माव आतुरः ॥

[महाभा० १३।९६।३५]

अतः राज्ञो हि स परमो धर्म यत्प्रजारक्षणज्ञानम् । स च धर्मं भूतिभिच्छ्रिता-
नूपेण सर्वात्मनाऽनुष्ठेयः ।

‘यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वप्रियं मनसोऽनुगम् ।

गर्भस्य हितमत्यर्थं तथा राजाऽप्यसदायम् ॥

[महा० शा० अ० ६०]

यदा नृप प्रजाया हितं नाभिनन्दति, स्वार्थं प्रसाधयन् विषयविन्नास-
सोऽनुप शक्तिमदोऽन्मत्तं प्रजाञ्जलं विदलति, उत्सादयति च सत्सुद्विहता, समुद्विहति
च धर्मनहं राष्ट्रस्य तदा स आमन्त्रयते अराजकता, शान्तिं क्षामयते, अशान्तिञ्च
प्रज्यल्पति, समस्तमपि राष्ट्रं रोगानलसद्युक्षितं सत् सबन्धुबान्धव विनश्यति ।
अतः अराजकता नाभिवाञ्छन्ति विपरिचितो राजानः । उक्तञ्च महाभारते —

‘अराजक्यु राष्ट्र्यु धर्मो न ध्यवतिष्ठते ।

परस्परञ्च क्षादन्ति सर्वथा धियराजकम् ॥

न धनार्थं न शरार्थंस्तेषां येषामराजकम् ।

श्रीयते हि हरन्याय परवित्तमराजके ॥

यदाऽप्य उद्धरन्त्यग्रे तदा राजानमिच्छति ।
 पापा ह्यपि तथा क्षेमं न लभन्ते षडाक्षरम् ॥
 एकस्य च द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोऽपरे ।
 अदामः श्रियते दामो ह्यियन्ते चावलाम्बियम् ॥
 राजा चेत्त भवेत्लोके पृथिव्या दग्धधारकः ।
 जले मय्यानिवामश्चन् दुर्वलं बलमनरा ॥

[महा० शा० अ० ६७]

धर्मात् राजा भवति न कर्मकरणात् तु ।
 मान्धानरिणि जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ॥
 राजा चरति चेद्धर्मं देववायैव कल्पते ।
 स चेद्धर्मं चरति नरकायैव कल्पते ॥
यस्मिन् धर्मो विराजते तं राजानं प्रवक्षते ।

* * * * *

लोकारञ्जनमेवाय राजा धर्मं मनात्तन ।
 सत्यञ्च रक्षणञ्चैव स्ववहारस्य चाङ्गवम् ॥
 न हिम्यान्तरिक्षानि देयं काले च दापयेत् ।
 त्रिकान्तं मन्थवाक् क्षालो नृपो न चलते पय ॥
 चातुर्वर्ण्यञ्च धर्माच्च रक्षितव्याः कर्मक्षिताः ।
 धर्ममङ्कुररक्षा च राजा धर्मं-मनात्तन ॥

[महा० शा० अ० ५७]

राजैव वर्ता भूताना राजैव विनाशकः ।
 धर्माना य म वर्ता स्वादधर्मात्मा विनाशकः ॥

[महा० शा० अ० ११]

रक्षाधिररणं पृष्टं तथा धर्मानुशासनम् ।
 मन्त्रचिन्ता मुक्ता वाते पञ्चभिर्वर्द्धने मही ॥

[महा० शा० अ० ८३]

दम्बवध्यायं दोष म यथावधे स्मृत ।
 सा चं च सन् धर्मात्ता यामस परिवर्द्धयेत् ॥
 तस्मात्तांश प्रजा राजा स्वधर्मं म्यानयेत् ।
 अयोऽयं भक्षयतो हि प्रवरेषुर्षा इव ॥

[महा० शा० अ० ११०]

यस्य स्पीतो जनपद, सम्पन्नप्रियराजक ।

सन्तुष्टपुष्टसचिबो दृढमूल स पार्थिव ॥ इति ॥

* * * * *

पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालव ।

सधना धान्यवन्तश्च दृढमूल स पार्थिव ॥

अपराविषु यो दृष्ट स राष्ट्रस्य विशुद्धये ।

विना येन न सन्वेहो मात्स्न्यायो प्रवर्तते ॥

यस्मिन् हि सर्वमायत्त स दृष्ट इह केवल ॥

[महा० शा० अ० १२१]

॥ महाभारते अनेकानि हितोपदेशपराणि आख्यानरूपेण सम्भूतानि पश्चरत्नान्यनूत्यान्यतीव रमणीयानि च समुल्लसन्ति । तत्रैकतमात् जयोपाख्यानात् विदुलो-

पाख्याननामधेयावतिचन रत्नानि विद्वदहृदयावजकानि अत्र पुरस्क्रियन्ते —

अलात तिव्कुकस्येव मुहूर्त्तमपि हि ज्वल ।

मा तुपाग्निरिवान्नि धूमस्यैव जिज्ञीविषु ॥

मुहूर्त्तं ज्वलित श्रेयो, न च धूमावित चिरम ।

मा ह स्म कस्यचिद् गोहे जनि रात्रो मृदु स्वर ॥

इष्ट्यापुर्त्तं हि हे षलीव । कीर्तिश्च सकला हता ।

विच्छिन्न भोगमूल ते, किं निमित्तं हि जौवसि ॥

यस्य धृत् न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।

रसिबद्धनमात्र स, नैव स्त्री, न पुन पुमान् ॥

दिवान् सपसि सत्ये च यस्य नोच्चरित यश ।

विद्यायामयलाभे वा मातुरुच्चार एव स ॥ १ ॥

निरमर्षं निदृक्साहृ निर्वीर्यमरिन्दनम् ।

मा स्म सीमन्तिनी काचित् जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥

सन्तोषो वै धिय हृन्नि, तयाऽनुक्रीडा एव च ।

अनुत्पानमपे चोभे, निरीहो नाऽनुने महत् ॥

स्ववाहृवलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानव ।

स लोके लभते कीर्तिं परम च शुभा गतिम् ॥

* * * * *

उग्यातस्य जागृतस्य योक्तस्य भूतिभंसु ।

भविष्यतीयेषु मन कृत्वा सततमश्रयं ॥

* * * * *

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महो विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रून्श्च मदन्ति ॥

* * * * *

विद्याशूरं तपःशूरं दानशूरं तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं महाभागं महारथम् ॥
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ।
नियन्तारमसाधूनां गोप्तार धर्मचारिणाम् ।
ईदृशं क्षत्रिया सुते सुत सत्यपराक्रमम् ॥

भगवद्गीता

गीताया आत्मस्वरूपं निर्दिशन्तः श्लोका अतोव रुचिरा भावसम्भूताश्च ।

ननं गीताप्रकरणं भारतस्यातीव भासुरं रत्नम् :—

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥
वासासि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्विन्यानि संयानि नवानि देही ॥

जातस्य हि ध्रुवो मूढ्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽयं न त्व शोचितुमर्हसि ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सद्ग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्त्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि ष्यथिष्यन्ति तेऽप्ययाम् ।
सन्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥

एतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोऽयमे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥
मुपदुष्टे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नंद पापमवाप्स्यसि ॥

कीदृशं श्रुत्वात्तं उपदेशः प्रेरणाप्रदश्चेति ।

महाभारतस्यादशोपदेशा

'शील प्रधान पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
 न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभि ॥
 न कुल वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मति ।
 अन्तेष्वपि हि जाताना वृत्तमेव विशिष्यते ॥
 सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
 मृजया रक्ष्यते रूप कुल वृत्तेन रक्ष्यते ॥
 य एव यत्न क्रियते परराष्ट्रविमर्दने ।
 स एव यत्न कर्तव्य स्वराष्ट्रपरिपालने ॥
 वृत्त यत्नेन सरक्षेत् वित्तमायाति याति च ।
 अक्षीणो वित्तत क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हत ॥
 नृणानि भूमिहृदक वाक्चतुर्थो च सूनुता ।
 सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥
 द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं चरकर नृणाम् ।
 तस्माद् द्यूतन सेवेत, हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥
 पर क्षिपति दोषेण वर्तमान स्वय तथा ।
 यश्च युध्यतीशान स च मूढतमो नर ॥

कूटश्लोकमुखेनोपदेश

'एकया द्वे विनिश्चित्य श्रीश्चतुर्भियशे कुरु ।
 पञ्च जित्वा विदित्वा पद् सप्त हित्वा सुखी भवेत् ॥
 एकमेवाद्वितीयं तु यद्वाजप्रावबुध्यसे ।
 सत्य स्वर्गस्य तोषात् पारावारस्य नीरिव ॥''

१ एकया—युद्ध्या, द्वे—यत्तंवावत्तंवे निश्चित्य, नीन्—मित्रोदासीन
 यश्चतुर्भु, चतुर्भि गामदानदण्डभेदे यद्ये कुरु । पञ्च—पञ्चवि द्रव्याणि जित्वा पड-
 गन्धि विग्रह-पान-आमन-द्वैधीभाव गाम-आश्रय-रुपान् विदित्वा सुप्तं—स्त्रियोऽपि
 मृगया पान वाक्पादस्य च पञ्चमम् । महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव चेति सप्त-
 मरुशान् दोषान् हित्वा नर सुखीभवेदिति तात्पर्यम् ।

महाभारतस्य सुभाषितानि

महाभारतस्य सुभाषितानि भव्य-भावनिर्भरानि कस्य हृदयमरीचरमान-
ज्जोडेन्निर्न न विदधति ।—

अश्रान्तकाल वचन बृहत्स्वनिरपि ब्रून् ।
 लभते बुद्धेरवज्ञानमवमानञ्च वैचलम् ॥
 किं क्षरिष्यत्ययात्राणामुपदेष्टा सुवापि ।
 तदणमर्तादप्य कुठारोऽपि कुदारिणि विहन्यते ॥
 यदथ्युतधर्मा वै प्रमाद्यति न तच्छलम् ।
 धर्म एवात्रमन्याना यन्स्वलन्ति खलेष्वपि ॥
 अज्ञान्यघोऽयो यातपुच्छंनरं स्वरेव कर्मभि ।
 खनितेव हि कूपस्य प्रामादस्यैव क्षारक ॥
 प्रसादो निःश्लो यस्य शोधश्चापि निरयंश्च ।
 न ते भर्तारमिच्छन्ति पण्ड पनिमिव म्त्रिय ॥
 अणुपूर्वं बृहत्पदवाद् भवन्प्राप्येयु सद्गतम् ।
 विपरीतमनाप्येयु ययेच्छति तथा कुरु ॥
 अकलानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च ।
 अशक्यानि विप्रनूनि नारभन्ते विचक्षणा ॥
 यद्वर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुर्वर्णस्तु जातुविन् ।
 द्विवर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्त न गच्छति ॥
 किञ्च मे स्पान्दि कृत्वा किञ्च मे त्पादकुर्वन् ।
 इति सञ्चिद्य मनसा प्राप्त कुर्वीत वा न वा ॥
 यहवो यद्ग नेतार सर्वे पण्डितनानिन ।
 सर्वे मरुत्वमिच्छन्ति तद्वन्दमवमोदति ॥
 न दंष्ट्रमिति सञ्चिद्य त्यजेदुद्योगमात्मवान् ।
 अनुद्योगेन कर्त्तव्यं तिवेन्यं प्राप्नुमर्हति ॥
 दंष्ट्रयोगादुपनना प्रनिजाहीनमस्यद ।
 अरम्भादेय नदग्नि एतानामिद सद्गतम् ॥
 महीदरा मयनन त्रिदु लोकेषु विद्यते ।
 शान मंत्री च भूतेषु ददा च मयुरा च वाक् ॥
 यो धर्मयं प्रायंयने धर्मयं घटने च य ।
 सोऽयस्य तमशाप्नोति न चेच्छान्तो निवर्तते ॥

गुणेषु यत्न क्रियता किमाटोपे प्रयोजनम् ।
 विश्रोयन्ते न घण्टाभिर्गाव क्षीरविर्जिता ॥
 कारणात्प्रियतामेति द्वेष्यो भवति कारणात् ।
 अर्थार्थी जीवलोकोऽय न कश्चित्कस्यचित्प्रिय ॥
 तेजस्विनि क्षमापने नातिकार्कश्यमाचरेत् ।
 अतिनिर्मयनाद्बह्विन्द्वन्दनादपि जायते ॥
 यदीच्छसि वशीकृत् जगदेकेन कर्मणा ।
 परापवादशत्येभ्यो गा चरन्तीं निवारयेत् ॥
 अनुगन्तु सता वर्त्म कृत्स्न यदि न शक्यते ।
 स्वल्पमप्यनुगन्तव्य मार्गस्थो नावसोदति ॥
 जीयन्ता दुर्जया वेहे रिपवश्चक्षुरादय ।
 जितेषु तेषु लोकोऽय ननु कृत्स्नस्त्वया जित ॥
 असहाय समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति ।
 निघ्नान्ते ज्वलितोऽप्यग्नि स्वयमेव प्रशाम्यति ॥
 सुमन्त्रिते सुधीक्रान्ते मुकृते सुविचारिते ।
 प्रारम्भे कृतबुद्धीना सिद्धिरप्यभिचारिणी ॥

भारतस्य प्रशस्तिरपि नितरा मनोहारिणी सम्पन्ना महाभारते ।—

अय ते कीर्तयिष्यामि सर्वं भारत भारतम् ।
 प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्विबस्वतस्य च ॥
 पृथोस्तु राजन् धनस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मन ।
 ययातिरम्बरीषस्य मान्धातुर्नहुपस्य च ॥
 तथैव भृशुकुन्दस्य शिवेरीशीतरस्य च ।
 श्रुपभस्य तथैलस्य नृपस्य नृपतेस्तथा ॥
 कुशिकस्य च दुर्धवं गाधेर्चैव महात्मन ।
 सोमकस्य च दुर्धवं दिलीपस्य तथैव च ॥
 अन्येषां च महारज ! क्षत्रियाणां चलोपसाम् ।
 सर्वेषामेव राजेन्द्र ! प्रिय भारत भारतम् ॥

[भा०पमपव अ० ९]

भगवतो व्यासस्य काव्यविन्याससौष्ठवम्

यादिमहाकवि-महापि-यात्मोक्तिवत् तत्रभवतो महाकवेर्यातादेवस्यापि

काव्यवला कमनीयतायां कस्यचित्तुलां नानिनन्दति । पदविन्यासः सरलः मधुरः
प्रसादसम्पन्नश्च । तद्यथा—

वैशम्पायन उवाच (द्वीपदी श्रीकृष्णं पुढ्याय प्रेरयति)—

‘राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमन्नबोच्छोक्कशिता ॥ १ ॥
मुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूढंजा ।
संपूज्य सहदेवञ्च सात्यकिञ्च महारथम् ॥ २ ॥
भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मेनाः ।
अधुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनो ॥ ३ ॥
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निवृत्तिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः मुक्ताम् ॥ ४ ॥
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामार्थ्येन जनार्दन ।
यथा च सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि धावितः ॥ ५ ॥
युधिष्ठिरस्य दाशार्हं तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तं सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६ ॥
पञ्च नस्तात दीयतां ग्रामा इति महाश्रुते ।
अविश्यलं दूकम्यलं माकन्दौ वारणावनम् ॥ ७ ॥
अवमानं महाबाहो कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृददचास्य बेशव ॥ ८ ॥
न चापि ह्यकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण ! मुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्हं धीमतः सुन्धिमिच्छतः ॥ ९ ॥
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण ! मुयोधनः ।
सुन्धिमिच्छेत्र कर्तव्यस्तत्र गन्दा कपञ्चन ॥ १० ॥

* * * * *

नहि साम्ना न दानेन शक्योर्धस्नेयुं कश्चन ।
तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२ ॥
साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाश्वन्ति शत्रवः ।
धोक्नव्यस्नेयुं दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३ ॥
तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमुच्यते ।
त्वया च महाबाहो पाण्डवैः सह सञ्जनैः ॥ १४ ॥

क्षत्रियेण ह-नय क्षत्रियो लोभमास्थित ।
 अक्षत्रियो वा दाशार्हं स्वधर्ममनुतिष्ठना ॥१६॥
 अन्यत्र ब्राह्मणास्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
 गुर्हहि सर्ववर्णाना ब्राह्मण प्रसूताप्रभुक् ॥१७॥
 * * * * *

प्राप्यापद न व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छति य प्रमत्त ।
 दु खञ्च काले सहते महात्मा धुरन्धरस्तस्य जिता सपत्ना ॥
 यस्यात्सर विरत पापात् कल्याणे च निवेशित ।
 तेन सर्वमिदं बुद्ध प्रकृतिविद्वृत्तिश्च या ॥
 न स्वप्नेन जयेन्निद्रा न कामेन जयेत्स्त्रिय ।
 मेन्दनेन जयेद्दाम्न न पानेन सुरा जयेत् ॥

एव महाभारते गद्यबन्धोऽपि सुमनोहरो बह्वर्थसम्भूतोऽयलोक्यते ।
 तद्यथा—महाभारते आदिपवणि तृतीयाध्यायस्य पौष्पपर्वणि —‘सौतिहवाच—
 जनमेजय पारोक्षित सह भ्रातृभि क्रुद्धक्षत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रय
 श्रुतसेन-उग्रसेन-भीमसेना इति । तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वभ्यागच्छत्सारमेय । स
 जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोक्यमाणो मातु समीपमुपागच्छत् । त माता रोक्य-
 माणमुवाच—किं रोदिति ? केनरस्यभिहत ? इति । स एवमुक्तो मातर प्रत्युवाच
 जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति । त माता प्रत्युवाच, व्यक्तम् त्वया तत्रापरा-
 द्धम्येनाऽस्यभिहत इति । स ता पुनरुवाच नापराध्यामि । किञ्चिन्नावेक्षे, हवींषि
 नावलिहू इति । तत् श्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदु खार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स
 जनमेजय सह भ्रातृभि दीर्घसत्रमुपास्ते । स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽय मे पुत्रो न
 किञ्चिदपराध्यति, नावेक्षते, हवींषि नावलेडि, किमर्थमभिहत इति । न किञ्चि-
 दुक्तवन्तस्ते । सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्ट्वा भयमा-
 गमिष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो देवशून्या सरमया भूश सम्भ्रान्तो विपण्णश्चा-
 सीत् । स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हस्तिनापुर प्रत्येत्य पुराहितमनुहपमन्विच्छमान
 पर यत्नमपरोद्यो मे पापवृत्त्या शामयेदिति । स कदाचिन्मृगयाङ्गत पारोक्षितो
 जनमेजय कस्मिंश्चिन् स्वविषय आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिद्विरासाञ्चक्रे श्रुत-
 धवा नाम । तस्य त्पस्वभिरत् पुत्र आस्ते सोमधवा नाम । तस्य त पुत्रमभिगम्य
 जनमेजय पारोक्षित पौरोहित्याय वद्रे । स नमस्त्वय त्मदिमुवाच, भगवन् ! अय
 तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स एवमुक्त प्रत्युवाच जनमेजयम्, भो जनमे-
 जय ! पुत्रोऽय मम सत्यां जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपोवीर्यसम्भूतो

मच्छुक्रं पीतवत्यास्नस्याः कुक्षौ जातः । समयोऽयं भवतः सर्वाः पापहृत्याः शमयितु-
मन्तरेण महादेवहृत्याम् । अयं त्वेऽमुपांशुवृत्तं यदेनं कश्चिद् द्राह्मणः कश्चिदर्थ-
मभियाचेत तं तस्मै दद्यादयं । यद्येतद्दुःसहसे ततो नयस्त्वेनमिति । तेनैवमुक्तो जनमे-
जयस्त्वं प्रत्युवाच, भगवन् ! ततथा भविष्यतीति ।

१। एवं भाविष्याव्याख्यानमपि निरतिशयहृदयावजं चम् । महाभारते बहूनि मनो-
हराणि उपाख्यानानि विलसन्ति । तेषु शकुन्तलोपाख्यानं, मत्स्योपाख्यानं, शृण्ण-
शृङ्गकथानकं, रातः शिवेरुपाख्यानं, द्रौपदीहरणं, सावित्र्युपाख्यानम्, नलोपाख्यान-
ञ्चेत्येतानि निरतिशयहृदयावजं कानीत्युक्तपूर्वम् ।

“महाभारतीय कथावस्तु”

महाभारतस्य संक्षेपतः वर्णितं कथावस्तु एतदेव यद् धृतराष्ट्रपाण्डवौ,
उत्तरभारतस्य राज्ञो दुष्यन्तस्य तनयस्य—भरतस्य वंशरस्य शान्तनोः प्रपौत्रौ
आस्ताम् । आसीद्यद्यपि धृतराष्ट्रोऽग्रजन्मा तथापि नयनहीनत्वात् पाण्डुरेव सर्वे
राजसिंहासनेऽभिविक्तः । कालान्तरेण पाण्डुः पञ्चव गतः । धृतराष्ट्रस्य शतपुत्रेषु
दुर्योधन एव ज्येष्ठ आसीत् । पाण्डोश्च पृथिविष्ठिर-भौम-अर्जुन-नकुल-सहदेवेति पञ्च
पुत्रा आसन् । कालक्रमेण सर्वेऽपि यदा यौवने पदञ्चक्रुः तदा दुर्योधनश्छलेन तेषां
राज्यमपहर्त्तुमिच्छत् । कृतासिद्धस्य प्रयत्नोऽपि यदा स साफल्यं न भवेत्, तदा स्व-
मातुलशकुनिमाहाय्येन छूतश्रीडाया पाण्डवान् पराजित्य दौषदीञ्च दुःशासनद्वारा
सभाषामानीय नाना कर्तुं प्रयत्ने, दैववशात् सफलो न जातः । पराजिताः पाण्डवाः
द्वादशवर्षपर्यन्तं वनवासस्य वर्षेकं यावच्चानातवाप्तस्य दारुणा यातना भेजिरे ।
ततोऽरण्यात् परावृत्य स्वकीयं राज्यञ्च मयाचिरे ।

दौत्यार्थं प्रेषितेन पाण्डवप्रतिनिधिन्वाल्क्येण शीघ्रैर्गणैर्नापि अतितरा
प्रयत्नम् । किन्तु स्वामान्धः दुर्योधनस्तु ‘सूच्यं नैव दास्यामि विना युद्धेन
केऽवेति’ निश्चयात्प्रेतामाश्रमपि न विचरितः । तदनन्तरं पाण्डवा अपि
अगतिकतया युद्धार्थं सप्रदत्ता बभूवुः । पाण्डवानां कीरवाणाञ्च मुपुत्सूना, कुरक्षेत्रे
समवेतानां भौषण्युमुलमायोधनं महता सन्भारेण संदत्तम् । अष्टादशभिर्दिनैश्च
प्रनिकलितम् । दराको दुर्योधन रणे पराजितो निहतः निजदलबलेन साकम् । पाण्ड-
वाश्च किल्लेने श्रीकृष्णमाहाय्येन विजयशालिनः संवृता । ज्येष्ठः श्रीपृथिविष्ठरो

१. भौषण्युमुलमायोधनं जयद्रथजला गान्धारनीशेऽप्यथ,
शत्रुप्राह्वनी हरेण बहूनां कर्त्तव्यं वेदाकुला ।
अश्वत्थामविकर्णधोरनकग दुर्योधनार्वातिनी,
मोनीणां मन्त्रु पाण्डवं रणनदी कंचनकः वेगः ॥

धर्मराजो राजसिंहासन भूषणाञ्चकार । कालान्तरेण दीपदीक्षिता याण्डव्या अपि
एतन्महारणपरिणतेन वृश्येन सततं सन्तप्तहृदया उद्विग्नमानसाश्च अभिमन्मु-
तनय परीक्षित हस्तिनापुरे राज्ये समभिविध्य हिमालय जाम् । कालक्रमेण
च तत्रैव कालकवलतां गता इति कथादा ।

॥ इत्य महाकविना कुशलकलाकारेण भगवता ध्यासेन महर्षिणा महाकाव्ये
ऽस्मिन्नखिलकाव्यलक्षणसम्पन्ने महाभारते सद्गुण इव सबला अपि अनेकप्रकारा-
ससारवृत्तय, निरतिशयाश्चर्यचुम्बिता घटना, अघटितघटनापटोयसं विद्वनाटक-
सूत्रधारस्य भगवतो भूतभावनस्य जगन्निघन्तु परमेश्वरस्य लीलाभूमय काव्य
ध्याजेन प्रतिबिम्बिता लोकचक्षुस्फीलनाय ससारस्वरूपप्रतिपत्तये निर्वातितव्य-
प्रवर्तितव्य-पथप्रदर्शनाय चेति । तथा चोक्त केनापि अभियुक्तेन —

“पाराशर्यवच सरोजममल गीताथंगन्धोत्कटम् ,
नानाध्यानककेसर हरिकथा रुम्बोधनावोधितम् ॥
लोके संज्जनषट्पदंहरहं पेयोयमान मुदा,
भूयाद् भारतपद्भुज कलिमलप्रध्वसि न श्येसे ॥ इति

नून निखिलचक्षुस्मता वन्द्य एव स खलु प्रातराराध्यो भगवान् व्यास इति ।

एवविधाना गणनातीतानामुपयोगिविषयाणा तस्वज्ञानपराणा समावेशाद्धि
महर्भारतमिद 'पञ्चमो वेद' इत्युपाधिना समलङ्कृत जातम् । नूनमद्भुतो
खलु भगवतो व्यासस्य भारती नितरा वाचामविषयोभूता । अभिपुराणकृतानि
काव्यलक्षणानि व्यासरचनासु अक्षरशो घटन्ते —

॥ 'सक्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थं व्यवच्छिन्ना पदादलो ।

वाव्य स्फुरदलङ्कार गुणदोषविवर्जितम् ॥ इति ॥

तत्र को नाम तादृश प्रशस्ताहो विषय योऽस्मिन् आकरग्रन्थे नोल्लसति ।
सोऽय महर्षि व्यास कविबुलोल्लारु महतो महाभारतस्यागते तत्सारभूत निष्कर्ष-
स्वरूप एकेतानवद्येन पद्येन निर्जुषोय दुन्दुभिनिनादेन—

“ऊर्ध्वबाहुविरोग्येय नैव कश्चिच्छृणोति माम् ।

धर्मादर्थंश्च कामश्च स धर्मं किन्न सेधते ॥”

[महाभारते]

नूनमेव महर्षि सर्ववन्दनीय एव—

धवणाञ्जलिपुटपेय विरचितवान् भारताख्यममृत य ।

तमहमरागमृत्ण कृष्णद्वैपायन वदे ॥ इति ।

वस्तुतः संसृजसाहित्येतिहासे त्रिशालबृद्धीनां ज्ञानमयप्रदोपप्रज्वालयितृणां
भगवन्महर्षिष्याममुनिपादानां समुल्लसन्नि खल्वनन्यमाधारणं माहात्म्यम् । प्रायशः
सर्वैरेव प्राक्ननैः कश्चिभिरेषां यशः मुनूशं प्रणीतम्—

‘अचतुर्दशो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अताललोचनः शम्भुर्भगवान् वादरायणः ॥

महात्मनानेषां प्रणीतत्वेन प्रसिद्धानि योगशास्त्र-महानारत-ब्रह्मसूत्र-
पुराणादीनि चानेकप्रवरत्नानि तानि च ग्रन्थेऽस्मिन् यथा प्रसङ्गं पर्यालोचितानि ।

अस्य महर्षेः पुण्यविश्वसंस्मरणार्थं भारतनीरस्मत्पूर्वत्रैलोक्यपूर्णमाऽपरनाम-
धेयं व्यासपूजापूणिर्भेति नाम्ना तत्पूजामहोन्मवायैकेकं पुष्यतमं पर्वं प्रवर्तितम् ।
तस्त्व मयं न भारतेंदुष्यापि परिपान्शुते । किं बहुना, महर्षेः एतद्यशोवृत्तं श्रीगोवर्द्धना-
चार्यवचोभिः समुपसंहारमः—

‘व्यासगिरां निर्यामं सारं विश्वस्य भारतं कथे ।

भूपणनयं व संज्ञां यदाङ्कित्ता भारती भानि ॥ इति संश्लेषः ॥

इति सर्वतन्त्रम्बतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारोर्णैः श्रीमदाचार्य-

द्विजेंद्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिनिविरचिते संसृज-

साहित्यविमर्शादये शन्ये सप्तमः परिच्छेदः ।

अष्टम परिच्छेद महाकविर्भासः

१—परिचय, । २—स्वप्नवामवदत्तम् । ३—त्रयोदशाना नाटकाना
भासकर्तृत्वम् । ४—भासस्य शैली । ५—भासस्य स्थितिकाल ।

परिचय

सस्कृतनाट्यसाहित्यप्रपञ्चे तत्रभवान् महाकविर्भासो नाम आद्यो नाट्य-
कविरितिसर्वसम्मतम् । अस्य नाट्यप्रणयनचातुरी नूनं किमपि लोकोत्तरसौष्टव-
मवगाहते । भाषा सुमधुरा कोमलपदविन्यासशालिनी च, भावभङ्गी हृदयङ्गमा,
विषयोपन्याससरणिश्चानितरसाधारणी, वसनीयकवित्वालङ्कृता रचना च
कापि निरतिशयवचनकारिणी । किं बहुना, 'महाकविनाऽमुना स्वोये नाटकचक्रे
वाऽप्यपूर्वेव रीतिराविष्कृता, या किल तदनुजातमहाकविभिरप्यनुसृता कालि-
दासादिभिः । तथाहि कालिदासस्य रूपकेषु भासरचनासादृश्यं बहुशो दृष्टि-
पयमवतरति । तदत्र दिष्टमाप्रदिशा किञ्चिन्निरूप्यते । तद्यथा अभिषेकनाटकस्य
चतुर्थाङ्के पठितं पद्यमिदं—

'यस्यां न प्रियमण्डनाऽपि महिषी देवस्य मन्दोदरी,
स्नेहाल्लुम्पति पल्लवान् न च पुनर्बोजन्ति यस्या भवात् ॥
वीजन्तो मल्यानिला अपि करंरस्यष्टबालद्रुमा,
सेयं शशस्पोरशोकवनिषा भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥'

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थाङ्के पठितेन निम्नाङ्कितेन पद्येनात्यर्थं साज्जात्य
भजने :—

'पातु न प्रथमं ध्यवस्यति पयो युष्मास्वपीतेषु या,
नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ॥
आर्षं च कुमुमप्रभूतिरामये यस्या भवत्युत्सव,
मेयं यानि शकुन्तला पतिगृहं तर्करनुत्पायताम् ॥' इति

न केवलमत्र भावा एव सादृश्यं भजन्ते अपितु पदविन्यासोऽपि तदुपगतं
सदृशमादिच्छेदोति; 'प्रियमण्डनापि', 'स्नेहात्', 'पल्लवान्', 'मेयं' इमानि पदानि
चतुष्मता मुनिपुणमवधानमहंति ।

पुनश्च बालचरितस्य प्रथमाङ्के निम्नाङ्कित पद्य देवकीमुद्दिश्य प्रवृत्तम्
यदा सा बालकृष्ण वसुदेवहस्ते न्यासीकृत्य चिन्तयति —

हृदयेनेह तत्राङ्गं द्विधाभूतेव गच्छति ।

यथा नभसि तोषे च चन्द्रलोका द्विधाकृता ॥

अत्रापि विस्मयावह सादृश्य कुतूहलयति मन अधोऽङ्कितेन शाकुन्तलस्य
प्रथमाङ्के घटितेन पद्येन—

। गच्छति पुर शरीरं धावति पश्चादसस्तुन चेत ।

शोनाशुकमिव केतो प्रतिवात मीयमानस्य ॥ इति ।

एवमेव स्वप्नवासवदत्तेऽपि प्रथमाङ्के अधोऽङ्कित पद्यम्—

“विश्रब्ध हरिषाश्चरन्त्यचकिता देशागतप्रत्यया ।” इति किञ्चि-
त्परिवर्तनेन शाकुन्तले इत्य पठ्यते

‘ विश्वासीपगमादभिप्रगतयं शब्द सहन्ते मृगा ।’ अहो कीदृश साम्यम् ।

एवञ्जातीयकानि भूयासि वचासि सादृश्यावहानि दृश्यन्ते कालिदासीय-
रचनासु । एतावता नेदमनुमातु दुष्कर य कालिदासादयो भासस्य काव्यकल्याणनि-
मात्र प्रभाविता अभूवन् । तथा च मालविकानिमित्र प्रस्तावनाया कालिदासो
भासस्य काव्यकलोत्कर्षमुद्भासयन् स्वयमेवाह —

“प्रथितयशसा भाससौमिल्लकविपुरादीना प्रचन्दानतिक्रम्य वर्तमान-
कवे कालिदासस्य कृता कीर्तिनिवेशा ।”

एव ह्यचरितारम्भे नटृताणोऽपि —

‘सूत्रधारकृतारम्भंनटिकं बहुभूमिकं ।

सवतार्कयशो लेभे भासा देवकुत्तरिव ॥’

अथापि कविराजो वाक्पतिराजो गौडावहे —

‘भाते ज्वलनमित्रे कुन्तीदेवे च यम्य रघुकारे ।

सौबध्वे च बन्धे हरिचन्द्रे च आनन्द ॥

सर्वेय दक्षिण्यभासाऽपि च्छन्दश्च प्रशस्यम् —

‘मुविभक्तमन्वाद्यङ्गव्यंस्तल्पणवृत्तिभि ।

परंतोऽपि स्थितो भास शरीरंरिव नाटकं ॥’ इति ।

पद्यस्य कृतिरामगीतक महाप्रवीणामपि हृदयपटले जान वद्धमृगम्
तदास्य प्रवधाना सौष्ठवे को नाम खं मशयोत वराक ?

सम्प्रति भासकृतिन्वेन प्रसिद्धान्प्रपोदय प्रवधा समुपलभ्यन्त ।

(१) स्वप्नवासवदत्तम्, (२) प्रतिज्ञायोगन्धरायणम्, (३) पञ्च-
रात्रम्, (४) अविमारकम्, (५) बालचरितम्, (६) मध्यव्यायोगम्, (७) दूत-
वाक्यम्, (८) दूतघटोत्कचम्, (९) कर्णभारम्, (१०) ऊरुभङ्गम्, (११) अभि-
वेकनाटकम्, (१२) चारुदत्तम्, (१३) प्रतिज्ञा चेति ।

एषु सर्वेषु स्वप्नवासवदत्तमेव निखिलातिशायिगुणगरिष्णा परा ख्याति-
मियाय । तथा हि कविवरो राजशेखर प्राह —

“भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकं क्षिप्ते परीक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥” इति ।

कैस्त १९०९ तमाब्दे ट्रावनकोरनिवासिना तत्रत्यानुसन्धानविभागाध्यक्षाणा
राजपण्डित-श्रीगणपतिशास्त्रिणा प्रयत्नेन समुपलब्धाना विलुप्तप्रायाणामेतत्त्रयो-
दशनाटकाना समुद्धाराय पुन प्रकाशनाय चेमे तत्रभवन्तो महामहोपाध्याया
श्रीगणपतिशास्त्रिमहाभागा सर्वेषा संस्कृतानुरागिणा हार्दिक धन्यवादमर्हन्ति ।

स्वप्नवासवदत्तम्

भासनाटकचक्रे स्वप्नवासवदत्त नाम नाटक महाकवे प्रदीप्तप्रतिभा-
खनिप्रसूत किमपि निरतिशयभासुर रत्नम् ।

एवमेव अन्यैरपि कवीन्द्रैः, आलङ्कारिकमूढन्यैर्वाग्मिन रामचन्द्र-अभिनव-
गुप्तप्रभृतिभिर्नाटकादस्मात् पाठोद्धरणादिनाऽस्यासाधारण प्राशस्त्यमुपोद्धेल्लितम् ।
किञ्च

स हि भास इति ख्यात कालिदासाद्यभिष्टुत ।

यत्कृतान्युपलब्धानि रूपकाणि त्रयोदश ॥

* * * * *

तत्रैव रूपकद्वये नाटक तावद्दुत्तमम् ।

स्वप्नवासवदत्ताख्यम् ॥

एतेनापि नाटकस्यास्य सर्वैतररूपकोत्तमत्वमन्युपपन्न भवति । अस्य च
नाटकस्य ‘स्वप्ननाटकमिति, स्वप्नवासवदत्तेति, स्वप्नवासवदत्तमिति’ च त्रीणि
नामानि समुपलभ्यन्ते । तत्र स्वप्नप्रधान नाटकमित्याद्य, स्वप्नदृष्टा वासवदत्ता
सत्प्रतिपादके सच्छब्दोपचार इति द्वितीय, स्वप्नदृष्टा वासवदत्ताऽत्रेति तृतीय
नामान्वर्धतया व्युत्पाद्य सम्भवति ।

कथावस्तु

पाण्डववशावतसत्याभिन्नयो पञ्चविंश सन्तान वीणारणननिपुण
उदयनो नाम वत्सराज । तमवन्तीदवर प्रद्योत स्ववन्ध्या वासवदत्तया सह परि

निर्णीयः यदा श्रुजुनोपायेन न शशाक स्वमनोरयतरं सफलयितुं तदा कदाचित्तं स्वराज्योपान्ते मृगयवशात्प्रागवतं गतमुदयनं कृत्रिमनीलगजप्रदर्शनेन छलपित्वा वदान्तरमानापितमसहायं स्वान्तपुरेऽवस्थ्य वासवदत्ताया वीणाशिक्षणकर्मणि नियुक्तवान् । एवमतिक्रामति काले तयोः प्रणयप्राप्तः सुदृढबन्धो जातः । तदनु स्वमुह्यामात्ययोगन्धरायणप्रयुक्तनीतिमहिम्ना तदवरोधान्मुक्तः प्रेयस्या वासवदत्तयाऽनुगम्यमानः अवन्तीश्वरमनादृत्य वत्सान् प्रत्याजगाम इति कथाः प्रतिज्ञानाटिकाया प्रपञ्चितः । तदनुसन्ध्यायंवास्य रूपकस्य प्रवृत्तिः । एतदन्तराले वत्सराजस्य राज्यं केनचिदारणिनाभ्या रिपुणाऽपहृतम् । तद्विपुहृतराज्यस्य प्रत्यानयनाय, मृगधाधिनतेः दशकस्य साहाय्यस्थापरिहायंतया, दशकमंत्रोत्तिष्ठधर्म्य वत्सराजस्य दशकस्वस्तपद्मावतीपरिणयस्याऽवश्यंघटयितव्यत्वेन, तस्य च जीवन्त्यां वासवदत्तायामशक्यसम्भवतया, वत्सराजमन्त्रो योगन्धरायणो हन्यथादिभिरन्यैरमात्यैः वासवदत्तया च नीतिनिपुण्या सह सम्मन्त्र्य, वासवदत्तालीकमरणप्रत्यापनद्वारा, राज्ञो वञ्चनमेव पद्मावतीपरिणयघटनोपयुक्तं भविष्यति श्रेयस्करमिति निश्चिन्तय । तथा च तदेतन्पुपायालम्बनेनापहृतराज्यस्य प्रत्याहरणफलकस्य पद्मावतीपरिणयस्य सिद्धिरेवास्मिन् रूपकं प्रणिवद्धा ।

तत्र कदाचित्लावाणकप्रामात् मृगयार्थं निर्गते राज्ञि देवात्प्रकृते तद्ग्रामदाहे तत्प्रशमनप्रयत्नो वासवदत्तायोगन्धरायणो, इत्यलीकप्रवादे च वटुलीभूते, अवन्तिदेशोपश्रीवेधधारिण्या वासवदत्तया सह विनिर्गतस्य परिव्राड्वेपयारिणो योगन्धरायणस्य तस्माद् ग्रामान् प्रस्थितस्य क्वचिन्मगधसन्निवृष्टे तपोवने गमनम् । तत्र पद्मावत्या आश्रमे मानवन्दनाय यादृच्छिक्त्वागमनम् । तस्याः तपस्विजनाऽऽदिशतार्थदानप्रतिज्ञोद्घोषणम् । तमवसरं लब्ध्वा सिद्धदेशिवादिष्टयत्सराजमहियौत्वग्रन्धयात् पद्मावतीं विश्वस्तनीयतरं वासवदत्तान्यासस्यानं मन्यमानस्य योगन्धरायणस्य प्रीयितभन्वस्वभगिनाध्वपदेशेन पद्मावतीहस्ते वासवदत्ताया न्यासीकरणम् । कार्यन्तरमविधानार्थञ्च तस्य तनो गमनम् । त्रिपापापपरिदूतवत्सराजवृत्तान्तपरिज्ञानम् । तदनु पद्मावत्या वत्सराजविषयामिहापादयत्वेति प्रथमान् वस्तु । प्रदीप्ताभिलाषायाः पद्मावत्याः तद्भ्रात्रा दशकं वत्सराजाय वाचा दानम् । वत्सराजेन च प्रतिग्रहणम् । इति द्वितीयांशु वस्तु ।

दानप्रतिग्रहोनिर्वृतिवचनात् दातुं पद्मावतीपितृपरिज्ञानम् । तनो वासवदत्तयैव पद्मावत्यर्थं शीतुकमालिकाया गुम्फनमिति तृतीयान्शु वस्तु । चतुर्थांशु च, अनुभूयमानेऽपि पद्मावतीसम्प्रयोगे, वत्सराजस्य वामवदत्तायाः स्वप्नसन्तानः तदुद्घोषितस्य वासवदत्तालीकस्यानुभवाश्चेति निष्पन्नम् ।

शृण्वत्या वासवदत्ताया तस्य तद्विषयस्वप्नालापाना भवति । पाश्वंस्यया वासवदत्तया तत्स्वप्नालापसम्भावनम् । प्रबुद्धेन चोदयनेन दृष्टमात्राया वासवदत्ताया तद्दृष्टिगोचराज्जटिति तिरोभाव । ततस्तस्य तीव्र सन्ताप । अथ दशक-प्रोत्साहनार्त् शत्रुविजयार्थं तस्योत्थानम् इति च पञ्चमाङ्के ।

पष्ठाङ्के नू पुनः राज्यप्रत्याहरणम् वासवदत्तोपयुक्तनट्यधीणाप्रतिलम्भेन वत्सराजस्य शोकोद्रेकः, वासवदत्ताजनन्या वात्सल्यात् प्रियाशोकविनोदस्य प्रेषितस्य वासवदत्तावैवाहिकचित्रफलकस्य वत्सराजेनाधिगमनम्, चित्रदृष्टवासवदत्तासदृशस्या काचिदवन्तिकावेद्य, केनापि ब्राह्मणेन स्वान्तिके कन्याभावेन न्यासीकृतेति पद्मावत्या वत्सराजाय निवेदनम् । तत्कालसन्निहितेन कपटब्राह्मणेन योगन्धरायणेन न्यासप्रत्यर्पणार्थं चित्रावन्तिकाया रूपपरीक्षणारम्भे योगन्धरायणवासवदत्ताभ्या स्वात्मप्रकाशनम् । अथ ताभ्या समागतस्य स्वामिपरमभक्तमन्त्रिययोगन्धरायणनिवेदितदेव्यपनयादिप्रयोजनध्वजभुदितस्य वत्सराजस्य वासवदत्ता पद्मावत्यादिभि सह निजदशगुरसमाश्रवास्तनार्थमुज्जयिनीं प्रति प्रस्थानञ्चेति वर्णनीय वस्तु ।

अस्मिन् नाटके वासवदत्तागत उदयनविषयक प्रवासविप्रलम्भो रत्न । स च उदयनगतो वासवदत्ताविषय कृष्ण । पद्मावत्पुदयनयो परस्परविषय शृङ्गारोवाङ्गम् । सोऽयमङ्गशृङ्गारोऽयं शृङ्गार इत्युच्यते ।

त्रयोदशाना नाटकाना भासकत्तृत्वम्

भासस्य नाटकाना त्रयोदशसख्यामवलोक्य केचन विप्रतिद्यन्ते यत्सर्वेषामेवेया प्रणेता तत्रभवान् भास एव न भवितुमर्हति, एषु कानिचिदन्त्यकत्तृकान्यपि सम्भवेयु । यतो नहि कुत्रापि तेषु भासस्य नामोल्लेख कृतोऽवलोक्यते इति । सच तन्नामोल्लेखस्तु नास्ति । परन्तु सन्ति तत्रा-र्यानि तेषा भासकत्तृत्वोपो-द्वलरानि प्रमाणानि यं प्रय्यश्न तेषा भासकृतित्वमवगम्यते । तत्र भवान् बाणमृ-भासमृदिस्य मनुष्यलोचयति—

॥ सुप्रसार-कृतारम्भं नार्त्तव्यं ह्युभूमिहं ।

सपत्नार्यंशो त्रेभे भासो देयकुलंरिष ॥ ११ ॥

इत्यादिसर-रक्षणलक्षितत्वात् सर्वाणि रूपशालीमानि भासकृतान्येवेति विद्वन्निर्मुक्तवष्टत र्योदृतम् ।

तत्पत पर्यालोच्यमाकेऽपि एषां भासकत्तृत्वमेव बुद्धिपटितमवगर्ते कनिपर्वरथोनिर्विद्वंरुभि । तत्र तावद्—

रचनामाग्यम्—मापारण्येन रूपेषु प्रायत 'भासन्ते' इति मङ्गलश्लोका

नन्तरमेव 'सूत्रधारः' इति प्रयुज्यते परन्तु एषु "नान्यन्ते, ततः प्रविशति सूत्रधारः" इति पठ्यते ।

(२) सूत्र—कालिदास-शास्त्रक-भवभूतिप्रभृतयः 'प्रम्नावना' इति प्रयुज्यन्ते तत्र भासः 'स्यापना' इति प्रयुज्यते ।

(३) अथ्य ग्रन्थेस्मिन् नाटकं भरतवाक्यानन्तरं 'इतिनामकं नाटकं समाप्तम्' इति पठ्यते ।

(४) ग्रन्थेस्मिन् पर्यवसायिनि वाक्ये एषा नाटकानां आशीर्षचनात्मकं पद्यं पठ्यते—'राजमिहः प्रशास्तु नः' इत्यादिकम् ।

(५) स्वकान्तरसदृशमत्र रूपकस्य तत्रगतेतुः कवेरेव परिचायनान्मकं निदधयन्मपि नोपलभ्यते । इत्यादि ।

शब्दसाम्यम्—एवमेव शब्दविन्याससाम्यमपि उपलभ्यमानं सर्वेषामप्येषां नाटकानामेककर्तृत्वं सूचयति । तद्यथा :—

(१) 'एवमार्यंमित्रान् विज्ञापयामि', 'अपे ! किन्तु स्वतु मयि विज्ञान-व्यप्रे शब्द इव श्रूयते ।' इमानि वाक्यानि स्वप्नवामवदत्त-दूतवाक्य-दूतपटोक्च-ऊरुमङ्ग-बालचरित-अभिषेक-पञ्चराश्राभ्येषु समानरूपेणोपलभ्यन्ते ।

(२) 'भवन्वरजसो गावः परस्त्रं प्रशाम्यतु', 'इमामपि महो कृत्स्नां राजमिहः प्रशास्तु नः' इदं भरतवाक्यम् प्रतिमा-अभिषेक-अभिषेक-पञ्चराश्रे-स्वपि भूम्ना साम्यमदन्ते ।

(३) 'इमां सागरपर्यन्ता हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।
महोमेशानपत्राङ्गाम् राजमिहः प्रशास्तु नः ॥'

इदं हि भारतवाक्यं स्वप्नवामवदत्त-बालचरितयोश्चोपलभ्यते ।

(४) 'निन्ध्यतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीषाञ्जतं नमः । -
असत्पुरपमेवेश दृष्टिविफलना गता ॥'

पद्यमिदं दृष्टिचारदत्त-बालचरितयोरपि पठ्यते ।

(५) 'इह वक्ष्यतीति हृदयं परिर्गाङ्गुलम्मे' इति स्वप्ननाटकमभिषेकयोरपि पठ्यते ।

(६) 'व इह भोः । षाञ्चतनोरङ्गद्वारमग्राभ्यं कुप्ये । अथ्य ! अहं विज्या रि कर्णेप्रदु भवति ! निवेदयता निवेदयताम् ।'

एष मन्त्रः स्वप्ननाटकस्य पष्ठाङ्के, अभिषेकस्य च तृतीयोऽङ्केष्व-सोष्यते ।

(७) किञ्च (आचम्य) 'परित्यजन्ति मा प्राणा इमा गङ्गाप्रभृतयो महानद्य एता उर्वंश्यादयोऽप्सरसो भामभिगता । अयमनुगच्छामि ।' 'राजा—परित्यजन्ति मे प्राणा ।' इत्यपि अभिषेकोरुभङ्गयो प्रथमाङ्के दृग्गोचरोभवन्ति ।

तदेषा बृहत्पदविन्यासतुल्यताऽपि एकप्रणेतृत्वमेवैषा प्रत्यापयति ।

इत्यमेव भावभङ्गचपि प्रायश सर्वेष्वेतेषु रूपकेषु साम्यतुलाधिष्ठतया प्रादुर्निदिष्टमेवार्थं बलवत्समर्थयति ग्रन्थविस्तरभिया नोऽत्र निरूप्यते । एवमादिभि-
गिराप्रसरंविद्वद्भि श्रीगणपतिशास्त्रिप्रभृतिभि महागवेषकं सद्गुणुभिनिष्पान-
मङ्गीकृत तेषा समेषामपि रूपकाणा तत्र भासनामाऽनुपलम्भेऽपि तत्कर्तृत्वमिति ।

परन्तु नैमगिनि सर्वाणि रूपकाणि भासकृतानि इत्यन्युपगच्छन्तोऽन्ये
विद्वांस स्वपक्षपोषणार्थं प्रत्यवतिष्ठन्ते यत् (१) राजशेखर विहाय नान्येन केनापि
स्वप्नवासवदत्तरूपकस्य भासकृतित्वमङ्गीकृतम् । (२) द्वादशशताब्दीभवराम-
चन्द्रकृतनाट्यदर्पणे स्वप्नवासवदत्तस्य भासकर्तृत्वमङ्गीकृत्य यत्पद्यमुदाहृतम्
न तसस्मिन् स्वप्नवासवदत्तारणे सप्रत्युपलम्भमाने ग्रन्थे समुपलभ्यते । एत-
देवाधारीकृत्य पाश्चात्यविदुषा 'सिल्वनलेवी' महाभागेनापि प्रस्तुतस्वप्नवासवदत्तस्य
भासकृतित्व यनाङ्गीकृतम् । तन्न समीचीनम् । यतो हि विद्वद्वरेण्य'काले'महाभागेन
सम्पादिते स्वप्नवासवदत्ते श्लोकोऽय यथास्थाने मुद्रितमवलोक्यते । एतदति
रिक्तञ्च राजशेखरमतिरिच्य अभिनवगुप्त-भोज-सर्वानन्द-शारदातनय-सदृश-
प्रभृतिभि परोक्षकं स्वकीयग्रन्थेषु स्वप्नवासवदत्तोपनता या या घटना चित्रिता
तास्ता अपि निखिला प्रस्तुते रूपके याथातथ्येनोपलभ्यन्ते ।

किञ्च यदाभिनवगुप्तैः स्वकीयध्वन्यालोकीयटीकाया कविभिरादृताया
रसोपेक्षाया उदाहरणरूपेण स्वप्नवासवदत्तपठितया यस्या आर्याया समुल्लेख कृत
साऽपि प्रस्तुतनाटके न दृश्यते इति अन्यत्र या वाचोयुक्ति प्रतिवादिना साऽपि
श्रीगणपतिशास्त्रिणा बलवत्प्रत्याख्याता, 'नहीयमार्या निदिष्टस्थाने स्वप्नवासव-
दत्तकथावस्तुहृते आवश्यकी । केनाऽपि टीकाकारेणैव असाङ्गत्येनैवैष सङ्के-
तिता प्रतीयते' इति प्रतिपादयता । यत् पाश्चात्यविदुषो विन्टरनीजमहोदयस्य
मतेन, आर्येयमुक्तरूपकस्य पञ्चमाङ्कगतनवमदशमपद्योमध्यगतस्थानमेवाहति ।
परन्तुतत्र कदापि सम्भवति यदालङ्कारिकाणां मिथो विरोधवशात् अनन्तरमुद्रितेषु
संस्करणेषु तदवहेलिता भवेत् ।

इत्य नैतदपि युक्तं प्रतिभाति यन्नाटकानोमानि बेरल्लजनपदीय'चाक्ष्यार'
मटे स्वाभिनयनार्थं प्रणीतानि । मन्यामहे यच्छाक्यारनटा नाट्यकलायामभिनय-
दृशा भवेयुर्नाम कुसला परन्तु तैरेव इमानि नाटकानि अपि प्रणीतानि भवेयुर्ति

तु विनिगमनाभावात् प्रामाण्यकोटिमधिकरोति । तदेतन्ममहालम्बनेन सर्वमेतदा-
लोच्य इदमेव पर्यवसितं भवति यन्नाटकानीमानि महाकविभासकृतान्येवेति
न जात्वन्यकृतानीनि सर्वं निरवद्यम् ।

भासस्य शैली

महाकवेर्भासस्य रचना निरतिशयीजःप्रमादगुणालङ्कृता सङ्गीतमयी रस-
भावमाधुरीधुरीणा कल्पनाऽपि च सुकोमला, लोकोत्तरा । मानवीय-हृदय-सत्स्यनि
च चित्रणमन्यद्भुतम् । गद्यपद्योभयरचनाचारुत्वमत्र सुतरां पम्पून्यनेतराम् ।
परिपत्रिमो वाक्यविन्यासः । मूलं महाकविरयं हृदयान्तर्वेदनासंविस्तरः । नाट्य-
कलायाः पारङ्गतो हृदयप्राहिष्या वाध्याः, चरित्रचित्रणस्य च चरममीमानमवगाह-
मानो धुरन्धर आचार्य आसौदृष्टितीयः इति निश्चप्रचम् ।

तपोवनस्य प्रशान्तधियं चित्रयन्नाह—

विश्रम्यं हरिणाश्चरन्त्यचकिता देशगतप्रन्ययाद्,
वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धजिह्वाः सर्वे दयारक्षिताः ।
भूमिष्ठं क्षपिलानि गोकुलधनान्याक्षेत्रवत्यो दिशो,
निमन्दिग्यमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्वृषाध्रयः ॥

भासोऽयं भूना वेदभोमेवाभिनन्दति । उदात्तानप्यस्यान् सरलर्यव गिरा,
समुद्गिरति । तद्यथा—

मुखमयीं भवेद्दानं मुखं प्राणाः मुखं तपः ।
मुखमन्यद्भवेत्सर्वं दुःखं न्यामस्य लक्षणम् ॥
गुणानाञ्च विशालानां सन्काराणाञ्च नित्यशः ।
कर्तारः सुलभा लोके विज्ञानारश्च दुर्लभाः ॥ इति ।

अथ च :—

कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना,
क्षयारपद्भिनिरिव गच्छति भाग्यपद्भिनः ।

व्याख्येयविशेषोऽयस्य. त्रिलक्षणः :—

‘पद्मावती बह्वृषा मे हृषीकेशमाधुर्यैः सासवदत्तावर्द्धं न तु तावन्मनो मे
हरति ।’, ‘दुःखं स्वयं च दम्भूलोऽनुरागः स्मृत्वा स्मृत्वा धानि दुःखं नवचम् ।’, ‘कथं
सा न शक्या मया स्मर्तुं देहान्तरेऽपि ।’, ‘अहमपि नाम उन्मारितय्या भवामि ।’,
‘परिधमः तथा परिलेदं मोत्यादमति ययाऽयम्’, ‘आर्यपुत्रोऽपि परशोयः संवृत्तः ।’,
‘आर्यपुत्रस्य विधामस्थानभूता इयमपि नाम पद्मावती अस्वस्था जाता’, ‘आर्यपुत्र-

पक्षपातेन अतिक्रान्त समुदाचारः ।', 'धर्मप्रिया नृपसुता नहि धर्मपीडामिच्छेत् ।
तपस्विषु कुलव्रतमेतदस्था ।', 'हलार मा मंव' सदाक्षिण्य एव आर्यपुत्र य इदानीमपि
आर्याया गुणान् स्मरति ।', 'आर्यपुत्र । प्रिय मे शातकुलीयकुलवृत्तान्त श्रोतुम् ।' इति ।

भासस्य स्थितिकाल

महाकविभासोऽयं कदा कतमञ्च भूभाग स्वजनुषा विभूषयामासेति-
प्रश्नोऽपि निरतिशयजटिलः । इदन्तु खलु निश्चितप्रायम् यदसौ कविकुलमणिकालिदा-
सात्प्राक्कालीनः । परिपुष्पाति चामुमयं तदोषा तत्पश्चात्कालभवं स्वीकृताऽऽ-
ङ्कारशैलीत संबंधा विल्क्षणा शैली । तदोपरचनासु प्रयुक्ता अपाणिनीयप्रयोगा,
चित्रिता च पुरातनपरम्परा, सरला विकटबन्धसमासभूयस्स्वविधुरा सुमधुरा
वाग्धारा चापि समर्थयन्ति निदिष्टमेवायम् । मालविकानिगमित्रे च कालिदासेन
भासस्य प्रदीप्तप्रभावस्योल्लेखो ध्यक्तीकरोति तस्म कालिदासपूर्वभयत्वम् । कालि-
दासस्य स्थितिकाल इति पूर्वोक्तं प्रथमशताब्दीति निश्चितम् । अतः कालिदासस्य
समयात्प्रायः शतवर्षपूर्वं भासस्य समयनिर्धारणे न कापि आपत्तिरुदेति ।

किञ्च भासीयनाटकोपलम्भपूर्वं, ससृष्टभाष्योपनिबद्ध प्राचीनतम
नाटक मृच्छकटिक नाम कवीश्वरशूद्रकधिरचितम् सुप्रथितमासीत् । परन्तु
भासरचित'चादत्त नाटकगयेपणानन्तर मृच्छकटिक किल केवल चाहदत्तस्यानु-
करणमात्रमेव भूम्नाऽस्तीति निश्चप्रचम् । विसेन्दस्मिय महोदयस्य संज्ञानुगुण्येव
शूद्रकस्य शासनकाल इति सप्तम्वत्सरात् १८९-२२० वर्षमध्यगतोऽभ्युपपन्नः ।
तेन मृच्छकटिकस्य रचना शंस्तप्राक् द्वितीयतृतीयशतस्यार्धमेव विभाव्यते तत
पूर्वमेव रूपक चादत्त नाम रूपोदय जातमित्यसंशयम् ।

एवञ्च कौटिलीयार्थशास्त्रे ममद्वतमथोऽद्वित पद्यम् —

महाकविः कालिदासः

१—कविकुलगुरुः कालिदास । २—जन्मस्थानम् । ३—कालिदासस्य भारती । ४—कुमारसम्भ्रमम् । ५—रघुवनम् । ६—रघुवनस्य टीकाकारा । ७—कालिदासस्य काव्यमुपमा । ८—उपमा कालिदासस्य । ९—प्रकृति-विग्रहम् । १०—प्रकृति-वर्णनम् । ११—मेघदूतम् । १२—गोविन्दस्य मेघदूतम् । १३—मेघदूतस्य नोटवम् । १४—कालिदासस्य नाट्यवृत्ता । १५—अभिज्ञान-शाकुन्तलम् । १६—मालविकाग्निमित्रम् । १७—विजयदर्शनोपम् । १८—कालि-दासस्य काव्यदोषाः । १९—कुत्राप्य. म. । २०—कालिदासस्य भवंगान्तरपारङ्ग-नम् । २१—कालिदासस्य सूक्तय । २२—कालिदासस्यादिर्भावकालः । २३—विहगावलोकनम् ।

कविकुलगुरुः कालिदासः

मुविदितमेवैतत् ससृष्टसाहित्यसायोनिषिद्धतावगाहानाम् विद्वद्वरेण्याना यदखिलभुवनमंडलमंडनायमानं भारतखडमिदं पुरा मुचिरमलमकार्यं अनेके मह-नोपकीर्तयः कवीन्द्रा स्वजनया । परं चरित्रविग्रहधुरीणाना प्रकृतिवर्णनविचक्षणाना भारतीयकवोन्नाया गणनाप्रमगे अद्यापि कविकुलशिरोमणि कालिदास एव कनिष्ठिकाधिनिष्ठिति इत्यत्र नास्ति संशयावकाशः । तथा चेयं भणिति—

पुरा कवीना गणनाप्रमगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ।

अद्यापि तत्तुन्यकवेरभावादनामिका सार्यवनी बभूव ॥ इति ॥

प्रसादगुणालंघिताया काव्या, गभीरायंया कल्पनया, अनन्यतामान्यया व्यंग्य-भंग्या च कालिदासीयप्रवरप्रतिभाप्रसूतानि काव्यानि इतराखिलकाव्यप्रपंचेषु नूनं अग्रिमपदमहंन्तीत्यत्र को नाम संशयोत ?

१ मरस्वनी स्वाद् तदर्थवस्तु निष्यन्दमाना महता कवीनाम् ।

आनोक्तमामान्यमभिध्यनन्ति परिस्फुरन् प्रतिभाविशेषम् ॥ ।

इति आनन्दवद्वेनाचार्यस्फोक्तिरिषं नूनं कालिदासस्फोक्तिषु कात्स्न्येन मुनरां मंजाघटीनि । इय हि सत्तु कालिदासस्यैव भारती यदनुपमं काव्यरसामूनं निष्यन्दमाना अनन्यमामान्यप्रतिभाविशेषं परिस्फोरयन्ती विलमति संस्कृत-साहित्यप्रागणे । अतएव अस्य कविकुलगुरोः कृतिरस्मिन् अनन्तकविपरम्परा-

वाहिनिसंसारे सर्वातिशायि सौष्टवमवगाहते । सन्धमशेषशेमुपीसम्पन्नस्य वाग्धि-
देवताराधनप्रसादाल्लम्बकवित्वशक्तेः सिद्धवाग्विभवस्य कविताकौमुदीचन्द्रहासस्य
श्रीकालिदासस्याप्रतिम प्रातिभ ज्योतिः यादृशामिताभया प्रतिभासते संस्कृत-
वाङ्मयव्योम्नि, न तादृगन्वस्य कस्यचित् ।

जन्मस्थानम्

अथाय क्विवकुलशिरोमणिः कदा कतमञ्च जनपदमलञ्चकार स्वजन्मनेनि
त्वद्यापि नेदमित्यतया विनिश्चेत्तु मुशकम् ? विद्यने एवास्मिन् विषये मनिर्वपम्य-
मिनिवृत्तविदाम् । तथापि कालिदासीयप्रवचानाम् सूक्ष्मेक्षणानुशीलनेन भूमनेद तु
प्रतिपत्तु शक्यम् यदेव क्वोऽवरः स्वजनपदा भूययाचकार काश्मीरभुवम् । सम्यगव-
गन् चैतद् भवति तदीयवर्णनशंलीतः । मेघदूते खल्वय विदिशात आरभ्याल्लोका-
पर्यन्तं सकलान् भूभागान् 'प्रत्यक्षदृष्टानिव यद् वर्णयामास, न तत्तद्भूभागाव-
लोकनमन्तरा शक्यसम्भवम् । तदीयवाक्येषु च तत्तत्प्रसंगोपनतगिरिसारिद्रगरीया
कृतं वर्णनमपि क्वे संसह सम्प्रसरिचयञ्चाविकरोति । कुमारसम्भवोपवर्णित
हिमवद्वर्णनमपि सुतरां समयंयतितराममुमेवार्थम् । अपि च विद्यमाकदेवचरिते
महाकविश्रीविलहणस्य निम्नाद्धित पद्य किं न प्रमाणयति कालिदासस्य काश्मीर-
देशाम्भवत्वम् ! तथा हि—

सहोदरा कुकुमवेसरणा भवन्नि नूनं कविताविलासाः ।

न शारदादेशमपास्य दृष्टस्तेषां यदन्यत्र मया प्ररोहः ॥

अपि च—

वाक्यं येभ्यः प्रकृतिसुभग निर्गतं कुकुमं च,

छायोऽर्थाद् भवति जननीं बल्लभं कुलं च ।

यस्मिन्प्रन्तं स्थितवति जगन्मारभूते प्रयाता,

काश्मीरास्ते निपतमुरगाधोऽरक्षात्पदत्वम् ॥ भिहृणस्य ॥

यद्यत्रालोकप्रवीणो वाणः पद्यप्रबन्धरचनापुरीणश्च कालिदासः उभाव-
प्येतौ न स्यातां चेत्काश्मीरजो काश्मीरजयन् तर्हि महाकविश्रीविलहणस्य गर्वोक्तिरपि
कथमिव सामञ्जस्यमदनुयात् । भव्यामरे प्रौढे कथमि कविरत्यसुजयिनीं तपो
भवेत्सहोभुजो विजयाटकस्य राजसभां सभाजयितुम् । परं तदपि कथमि तं काश्मी-
राजेश्च क्षथिजगार्हः । यत्र तदपि कथमि विरचितयो कुमारसम्भवमात्मविकानि-
मित्तयो उज्जयिनींरक्षायकम् शोपण्यये किमपि वर्णनम् । मेघदूते तु पुनः

१ 'क' 'क' यस्यां यदपि भवति प्रसिद्धस्यास्तथा मित्यादि वर्णनं कवेस्त-
स्यस्यरिचय निवृत्त प्रयासयति ।

रूपलभ्यते शिशादीनां उद्यानानां च प्रत्यसदृष्टमिव किमप्यद्भुतं चित्रणम् । तदे-
तदपि पल्लवयति तस्य काश्मीरभवन्वम् ।

कालिदासस्य कौतिकौमुदी नूतनचिरेणं च दिग्दिगन्तरालव्यापिनो बभूव ।
तदीयामद्वितीयां काव्यकलां पुरस्कृत्य प्रस्तुरन्ति लोकविद्युताः गगनातीताः
सूक्तयः । तथा च वाणभट्टः—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य मूर्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरमान्द्रासु मंजरोष्विव जायते ॥

कोमलाकान्तपदावल्लिवल्लभेन श्रौजयदेवकविना अपि कालिदासः कवि
कुलगुरुरिति विश्वेन विभूयितः^१ । एवं च कविवरेण श्रीकृष्णमहानागेनापि :—

अस्पृष्टदोषा नलिनोऽत्र दृष्टा हारावलीव श्रमिना गुणोर्ध्वः ।

प्रियाकपालीव विभवंदृष्ट्वा न कालिदासादपरस्य वाणी ॥

कालिदासमुद्दिश्य खन्वेकमाख्यानं लोकेषु प्रचरति, यन्कालिदासोऽयं
पूर्वं वयमि एकदा कस्मिंश्चिन्कन्दर्पोन्मवे तस्य विदुष्या जायया विद्योत्तमाख्यया
साहित्यमंगीतक-गमनाकलयन्, "अहो ! मुशलः किमलायने" इत्येवंविधं मपरि-
हामं कटुतरमवज्ञानः सन् गृहान्निर्गतः । इतस्मिन्ः पर्यटनस्य तस्य सक्लमप्यप-
मानवृत्तान्तमुपश्रुत्य तन्मुखात् कश्चन मिदुतापमः करुणहृदयस्त्वं 'सरस्वतीमृगान्धे'ति
सदयमुपदिदेश । कालिदासोऽपि तदीयममृतोपममुपदेशं श्रद्धातः मन्वरं सरस्वती-
मन्दिरमुपेत्य परमया भक्त्या वागधिदेवतामारुद्राद्ये—। सरस्वती च तदाराधनेन
सुप्रमत्ता प्रत्यक्षा ममनवत् । कालिदासस्य सा प्रत्यक्षां साक्षात्कृत्य शिरश्चरुनि-
पादपर्यन्तं कतिपर्यः श्लोकैर्वर्णयामास । तदाकथं दृष्ट्वा भगवन्तो शारदा, 'येन त्वं
मानुषोमिव मामपि आशिष्यतयं दर्शितवान्, किन्न जानामि देवतानां रूपं वर्णयितुम् ।
तद्गुरो अवसर । शृङ्गारिकः कविर्भवंत्यभिशाशाप किलेति । कदाचिन् सरस्वती-
वर्णनं हृत्वं दोषं परिभाष्युवाम एव कालिदासः कुमारमम्भवे पार्वत्या. सर्वाङ्गवर्णन-
मकरोत् । पार्वत्याः सर्वाङ्गवर्णनं विहाय अन्यत्र कुत्रापि स स्त्रीवर्णनप्रसङ्गे
सर्वाङ्गवर्णनं भाषायोत् ।

कालिदासस्य भारती

मेघमासे कालिदासस्य काव्यं खलु शृङ्गारभूषितमिति प्रजायतिनुमेव
कथंया प्रकल्पिता भवेत् । ततश्च कवि-वचनमप्यत्रः ममुप-रथवादेवतादिष्य-

१. कविवरस्य देवकविप्रनन्तरापवाभिधानाटकस्य प्रस्तावनायाम्—

'नामो हासः कविकुण्डः कालिदासो विनासः ।' इति ।

प्रसादः कालिदासः गृहं प्रतिनिवृत्य प्रेयसीं प्रत्याह “अनावृतकपाटं द्वारं देहीति ।” तदा सापि विदुषी ‘अस्ति कश्चिद् वाग्विशेष’ इति तं सावरं पप्रच्छ । तदासौ प्रश्नस्यास्यादिमध्यान्तगतं पदमभिलक्ष्य ‘कुमारसम्भवम्’, ‘मेघदूतम्’, ‘रघुवंशम्’, चेति काव्यत्रयं कयापि प्रसादगुणगुम्फितया सहृदयहृदयसंवेद्यया गिरामगोचरया गिरा जुगुम्फ । ‘अस्ती’त्यालम्ब्य ‘अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा’ इति कुमारसम्भवं, ‘कश्चिद्वि’त्यालम्ब्य च “कश्चित्कान्ताविरहगुरणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः”, इति मेघदूतं, ‘वागि’त्युद्दिश्य च ‘वागर्थ्याविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये’, इति रघुवंशञ्च प्रणिनायु । नाटकचक्रोऽपि सुविख्यातं मालविकाग्निमित्रं, विक्रमोर्वशीयम्, अनन्य-सामान्यपदमलंकुर्वाणमभिज्ञानशाकुन्तलं चेति नाटकत्रयं निबन्धय । ऋतुसंहार-भृंगारतिलकादयश्च केचनान्येषु प्रबन्धा अस्यैव कृतित्वेनाभिमन्यन्ते कश्चित्, तत्रान्ये विप्रतिपद्यन्ते ।

कुमारसम्भवम्

वेचिद्वदन्ति यत्कालिदासेन कुमारसम्भवस्य सर्गाष्टकमेव प्रणीतम्, तदुत्तर-भागस्तु केनचिदग्येन प्रणीत इवाभाति । अतएव मल्लिनाथेन पूर्वसर्गाष्टकपर्यन्तमेव टीका कृता, उत्तरभागस्य तत्कृतटीकानुपलम्भाच्चेदमवसीयते नन्तप्रामाण्यमर्हति । पूर्वं सप्तमसर्गान्तमेव मल्लिनाथ-टीकाऽऽसीत् । सप्तसर्गेनिबद्धमेव काव्यमासीत् । इदानीमष्टमसर्गोऽपि क्वचिदुपलब्धो मल्लिनाथटीकानिबद्ध इति अष्टसर्गमकमेवेदं काव्यं कालिदासेन निबद्धमिति प्रवादो लब्धप्रचारः सञ्जातः । यदि अतोऽनन्तर-मन्येऽपि सर्गा मल्लिनाथध्यास्यासनायिता, समुपलभ्येरन् तर्हि तेषामपि कालिदास-प्रणीतत्व सम्पद्येत इति कोऽयमभिनिवेशः । पाश्चात्यपण्डितानां यथा कयापि विषया कविकालादिनिर्णयकरः । इति तु कथमपि न बुद्धिपद्धतिमधिरोहति । अतः कविकालजन्मदेशादिनिर्णये निरुपायमाणा मल्लिनाथविवक्षितैव प्रामाण्य-कोटिमवगाहते ।

लक्षणानि समीचीनतया चरितार्थता यतान्यबलोक्यन्तः । भाषाया रमणीयता, भावानां गाम्भीर्यम्, छन्दसाम् औचित्यम्, रसानां च रस परिपाक परिपूर्ण-विषयतामवगाहते । मानवीयान्त प्रकृते सालकार स्वाभाविक विश्लेषणम्, बाह्य-प्राकृतिदृश्यानां सजीवचित्रणम्, मानवमनोवृत्त्यनुगुणम् विशदवर्णनम् यादृशमत्र योगपद्येन समपद्यत न तादृशमन्यत्र मुक्तम् । नूनं भारतीयसंस्कृते तदीय-प्राचीनपरम्परायाश्च किमपि सहृदयहृदयावर्जक निरूपण यथेदं ग्रथ्नाति न तथाग्र्यत्र दृग्गोचरम् । कवेरस्य रूपनिरूपणचातुरी, लोकोत्तरं च तच्चित्रनिर्माणकौशलं न कस्य हृदयमानन्दतुन्दिलं कुरुते । कुमारसम्भवे अस्मिन् भगवत्पदा पार्वत्या सर्वाङ्गोवर्णनमतीव सौन्दर्यशालिं सवृत्तम् । 'अभ्युन्नतागुप्टनलप्रभाभिः', इत्यारम्य 'सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन'त्यन्तं एकोनविंशतिभिः पद्यैः सुसम्पन्नं वर्णनं न कस्य हृदयाल्हादि । एषु श्लोकेषु अन्तिमं श्लोकं तावत्प्रणिभालयन्तु रसिकाः । एष हि प्रकृतार्थमतिरिच्य किञ्चिदभिनवार्यान्तरमपि ध्वनयति बलक्षणेन^१

किञ्च —सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नात् एकस्यसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥

अत्र पार्वतीसौन्दर्यवर्णनव्यतिरिक्तं किमपि प्रबन्धप्रवर्धपरम् अर्थान्तरमपि निर्दिशति कविः ।

तच्चेदम्, 'यदत्र मदीयकाव्ये अनुपमोपमालकाराणाम् कोमलकान्तपदा-वलोविन्यासानां यथाप्रदेशं सन्निवेशादिना यदतीव रामणोयकत्वमापादितम् तदपि कीर्तिदं सूक्ष्मेक्षिकया समीक्षयताम्, इत्यादिकमर्थान्तरमपि च सन्दर्भभूतं वरीवतीति सुतरां ध्वनितं भवति । तथा हि अत्र मदीये काव्ये, सर्वोपमाद्रव्याणां यथाप्रदेशं सन्निवेशितानां समुच्चयो हि मया प्रयत्नतो विहितः काव्यविश्वसृजा एव-ग्रन्थं काव्यसौन्दर्यदिदृक्षयेवेति भावः । तदेतत्कालिदासकाव्ये प्रकृतार्थमपास्य अर्थान्-तरेणाप्यलकृतमस्तीत्यप्यामनन्ति विसृष्टार्थविचक्षणा परीक्षणचणा' विद्वांसः । एतादृग्दभुतगुणगरिष्णवं मायाध्वेन तद्वचनागाम्भीर्यतल्मनवगाहमाना अखिल-

१ एषा सत्वस्य कवेः पद्धतिः प्रतीयते यत्प्रवरणातिरिक्तं किमपि प्रबन्ध-परमर्थमपि अमो वाक्पाठवेन ध्वनयति । तथा च, कुमारसम्भवस्थारम्भे एव प्रथमे श्लोके—यत्साहि यार्णवस्य तलावगाहिनया पारमेय एष कुमारसम्भवाख्या नाम सन्दर्भं, पृथिव्या मानदण्डहिमालय इव मयाऽपि काव्यजगत्या मानदण्ड एव प्रद्युम्नधापितं काव्यानां सौष्टवामीष्टत्रपरीभणार्थम् । मदीयं काव्यमिदं कवितायां सौष्टवस्य मानदण्ड एवेति भावः ।

प्रसाद कालिदास गृह प्रतिनिवृत्त्य प्रेयसीं प्रत्याह "अनाश्रुतकपाट द्वार देहीति ।" तदा सापि विदुषी 'अस्ति कश्चिद् वाग्विशेष' इति त सादर पप्रच्छ । तदासौ प्रश्नस्यास्यादिमध्यान्तगत पदमभिलक्ष्य 'कुमारसम्भवम्', 'मेघदूतम्', 'रघुवशम्', चेति काव्यत्रय कयापि प्रसादगुणगुम्फितया सहृदयहृदयसवेद्यया गिरामगोचरया गिरा जुगुप्स । 'अस्ती'त्यालम्ब्य 'अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा' इति कुमारसम्भवं, 'कश्चिदि'त्यालम्ब्य च "कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्त", इति मेघदूत, 'वागि'त्युद्दिश्य च 'वागर्थीविव सपूक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये', इति रघुवशाञ्च प्रणिनायु । नाटकचक्रैऽपि सुविरच्यत मालविकाग्निमित्र, विक्रमोर्वशीयम्, अनन्य-सामान्यपदमलकुर्वाणमभिज्ञानशाकुन्तल चेति नाटकत्रय निबबन्ध । ऋतुसंहार-शृंगारतिलकादयश्च केचनान्येऽपि प्रबन्धा अस्मैव कृतित्वेनाभिमन्यन्ते कश्चित्, तत्रान्ये विप्रतिपद्यन्ते ।

कुमारसम्भवम्

केचिद्वदन्ति यत्कालिदासेन कुमारसम्भवस्य सर्गाष्टकमेव प्रणीतम्, तदुत्तर-भागस्तु केनचिदप्येन प्रणीत इवाभाति । अतएव मल्लिनाथेन पूर्वसर्गाष्टकपर्यन्तमेव टीका कृता, उत्तरभागस्य तत्कृतटीकानुपलम्भाच्चन्द्रमवसोयते नैतत्प्रामाण्यमर्हति । पूर्वं सप्तमसर्गान्तमेव मल्लिनाथ-टीकाऽऽसीत् । सप्तसर्गनिबद्धमेव काव्यमासीत् । इदानीमष्टमसर्गोऽपि क्वचिदुपलब्धो मल्लिनाथटीकानिबद्ध इति अष्टसर्गात्मकमेवेद काव्य कालिदासेन निबद्धमिति प्रवादो लब्धप्रचार सञ्जात । यदि अतोऽनन्तर-मन्येऽपि सर्गा मल्लिनाथध्यास्यासनायिता समुपलभ्येरन् तर्हि तेषामपि कालिदास-प्रणीतत्व सम्पद्येत इति कोऽयमभिनिवेश पाश्चात्यपण्डिताना यया कयापि विधया कविकालादिनिर्णयकर । इति तु कथमपि न बुद्धिपद्धतिमधिरोहति । अत कविकालजन्मदेशादिनिर्णये निरूपयमाणा मल्लिनाथविवृतिर्नैव प्रामाण्य-कोटिमवगाहते ।

किञ्च मल्लिनाथादिभिः कुमारसम्भवस्य टीकामाटीकमानं आशी-नंमस्त्रियादिवस्तुनिर्देशस्य महाकाव्यलक्षणस्य प्रतिपादनादस्य महाकाव्यत्वमङ्गी-कृत विभाष्यते । 'सर्गाद्दशभिर्पुंक्तमष्टादशभिरल्प्युत' इति नियमात्कार्यमिवाष्ट-सर्गात्मकस्यास्य महाकाव्यत्व सिद्ध्येत् । तस्माद् अलिलमपि काव्य कालिदास-कृतमेव विभावनीयम् ।

कुमारसम्भव नाम कालिदासस्य सप्तदशसर्गोनिबद्धम् आदिमहाकाव्यम् यत्र शिवपार्वत्यो विवाहादारभ्य वासिञ्चेयजन्मन तारकामुरवधस्य च सुखिर काव्यबलापूर्णं वर्णनम् विहितम् । अस्मिन् हि काव्ये महाकाव्यानां निलिखति

लक्षणानि समीचीनतया चरितार्थतां गतान्यदलोकयन्ते, भाषाया रमणीयता, भावानां गाम्भीर्यम्, छन्दसाम् औचिन्यम्, रमतां च रसः परिपाकः परिपूर्ण-विषयतामवगाहते । मानवीयान्तःप्रकृतेः कालंकारं स्वानात्रिकं विश्लेषणम्, बाह्य-प्राकृतिकदृश्याना रुजोवच्चित्रणम्, मानवमनोवृत्त्यनुगुणम् विशदवर्णनम् यादृशमत्र योगपद्येन समपद्यत न तादृशमन्यत्र सुलभम् । नूनं भारतीयमंस्कृतेः तदीय-प्राचीनपरम्परायाश्च किमपि सहृदयहृदयावर्जकं निरूपणं यथेदं प्रयत्नानि न तयान्यत्र दृग्गोचरम् । श्वेतरस्य रूपनिष्पन्नचानुरो, लोकोत्तरं च तच्चित्रनिर्माणकौशलं न कस्य हृदयमानन्दतुन्दिलं कुरते । कुमारसम्भवे अस्मिन् भगवत्याः पावंग्याः सर्वोद्घोषवर्णनमनीव सौन्दर्यशालि मंबूत्तम् । 'अन्युन्नतांगुष्ठनखप्रभाभिः', इत्यारभ्य 'सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन'त्यन्तः एकोनविंशतिभिः पद्यैः सुमध्यमं वर्णनं न कस्य हृदयात्हादि । एषु श्लोकेषु 'अन्तिमं श्लोकं तावत्प्रणिभालयन्तु रमिकाः । एष हि प्रकृतार्थमनिरिच्य किंचिदभिन्नायान्तरमपि ध्वनयति बल्लक्षण्येन' :

किञ्च :—सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं त्रिनिवेशितेन ।

सा निमिता विश्वमृजा प्रयत्नान् एकस्यमौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥

अत्र पावंगीमौन्दर्यवर्णनञ्चनिरिक्रमं किमपि प्रबन्धप्रकल्पपरम् अयान्तरमपि निर्दिशति कविः ।

तच्चेदम्, 'यदत्र मदीयकाव्ये अनुपमोपमालंकाराणाम् कोमलकान्तपदा-यलोविन्द्यामाना यथाप्रदेशं सन्निवेशादिना यदनीव रमणीयकत्वमापादितम् तदपि कौविदं: मूढमैशिकया समोऽपनाम्, इत्यादिकमर्मान्तरमपि च सन्दर्भमभूतं वरीवर्तीति सुतरा ध्वनिर्न भवति । तथा हि अत्र मदीये काव्ये, सर्वोपमाद्रव्याणां यथाप्रदेशं सन्निवेशिताना समुच्चयो हि मया प्रयत्नतो विहितः काव्यविश्वमृजा एक-श्रव काव्यमौन्दर्यदिदृक्षयेवेति भावः । तदेतत्कालिदासकाव्यं प्रकृतार्थमपास्य अर्था-न्तरेणाप्यलंकृतमस्तीत्यप्यामनन्ति विमूढार्थत्रिचक्षणाः परीक्षणचणाः विद्वानः । एतादृग्दम्बानुगुणगरिभ्योश्च याथाव्येन तद्रचनागाम्भीर्यतलमनवगाह्यमाना अत्रिन्द-

१. एषा खन्वस्य कवेः पद्धतिः प्रतीयते यत्र रचनादिरिक्तर किमपि प्रबन्ध-परमपंमपि अमौ वाक्याद्येन ध्वनयति । तथा च, कुमारसम्भवस्यारम्भ एव प्रथमे दशके—रन्साहित्यपार्श्वस्य तत्रवगाहित्वा पादमेव एष कुमारसम्भवकाव्यो नान सन्दर्भं, एषिन्त्या मानदण्डहिमालय इव मयाऽपि काव्यरत्नया मानदण्ड एव प्रचुपम्यादितु काव्याना मौष्टवानोष्टवरीशपायम् । मदीय काव्यदिदं कविताया मौष्टवस्य मानदण्ड एवेति भाव ।

साहित्यसम्पदा सनाथ महादोकाकृत्स्वय मल्लिनाथोऽपि उद्गुणाति कालिदास-
गिरमुद्दिश्य —

कालिदासगिरा सार कालिदास सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽप्यवा साक्षाद् विदुर्नान्ये तु मादृशा ॥

अपि च पार्वत्या बिम्बाधरमयुरस्मितानि प्रकृतिप्रदानेषु अनुवृत्तानोव
विभावयति कवि । तथा हि,—

पुष्प प्रवालौपहित यदि स्यात्
मुक्ताफल वा स्फुटविद्रुमस्यम् ।
ततोतुकुर्पाद् विशदस्य तस्या
स्ताम्नीष्पपर्वंस्तरुच स्मितस्य ॥

यद्येव स्यात्तदाऽपि स्मितस्यानुकरणमेव सम्पत्स्यते न खलु वास्तविक-
त्वमिति भाव ।

निर्झराणा जलकणेषु रविकिरणसक्रान्तेषु कालिदास इन्द्रधनुष साक्षात्कार
करोति । तथा हि —

सीकरव्यतिकर मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्वति ।
इन्द्रचापपरिवेषशून्यता निझरास्तव पितुर्ब्रजन्त्यमी ॥

आदर्शसौन्दर्यनिदर्शनमपि वलक्षण्येनारचयति—

स्थिता क्षण पक्षममु ताडिताधरा
पयोधरोत्सेधनिपातबूणिता
बलोपु तस्या स्खञ्जिता प्रपेदिरे
चिरेण नाभि श्रयमोदबिन्दव ॥

कालिदास रपचित्रणे यादृशी प्रयोगचातुरीमभिव्यनक्ति न तादृशी कश्चि
दन्य । नाथ प्रायेणावलम्बते अभिधावृत्तिम्, व्यञ्जनामेवाधिधित्य भूम्ना समुप-
चर्णयति । यदा महर्षि अगिरा हिमालयात् शङ्कराय भगवतीं पार्वतीं याचमान
आस्ते, तदा स्वपितु सविधे स्थिताया पार्वत्या मनोदशाया यादृश वचनमारचित
तत्त्वस्य मर्नासि कौतूहल नश्यति

एवमादिनि देवदौ पार्श्वे पितुरयोमुखी ।
सोलाकमल्पप्राणि गणयामास पार्वती ॥

यद्यप्यत्र वदचनालङ्कारविशेषो न दृश्यते तथापि कविना कमलदलगणना-

वन्तेन पारंजा विनाशमान्वादा, तन्मनोनादप्रयोगोऽपि विनामस्य, तदाऽ-
 न्यातिरेकमोपनन्दनेन च यद् व्यनयानुमानमारविन् तत्र कस्य वा विम्वश-
 यम् ? १ ॥ अन्त्यायेन विनाशयेन्नम्ररूपेण हवेऽम्बरे वैष्टय ह्योतयेन् ॥

न केन रविष्य प्रकृतेर्निजु परीयक जन्तु प्रकृतेर्निडरत्नमानामपि
 पारददा । प्रकृत्यनुवाकान्वातुरो नु अन्मं मरन्वरेच ज्ञानमनीकृतेवाचामने ।
 मकलनेव ममृतमाशिय धादिशमीश्वरदिश्वरनारतावलीमदुर्वं निवगामव-
 भानमात् विम्वति ।

ज्याग्मभवे कृत रतिविनाशवन् रघुवशृजाज्जवि तननांनारेक्षया
 न कचमपि जनीग्जवय वहनि । तथा हि

गन् एव न ते निवत्तन म मया दीर इवाविनाश ।
 अहमेव दशैव पदय मामदिशृहृधमनेन धूमिताम् ॥

कि च—

आमानमालाश्च च शोभमाननदगदिभ्ये स्मिन्निनादवापी ।
 इरोपयाने त्वरिहा—दभूद स्रोण रिनाश्चका हि देय ॥

कांदुग स्रोमतोभाजानुग म्याभाविह चित्रम् ।

रघुवगम्

रघुवश रि नाम महाकाव्ये शृङ्खलेंदुनवाना नृपति वशवगवविपय
 वृद्धेन मारगन मर्दभं । महामहिमगाशियो दिनीपुत्रश्च स्रोनाम्ना, सर्व एव
 इन्द्ररुद्रयो रघुवग इति श्वाति एव । अन्धेऽशुबलस्य रघुनाम्ना प्रसिद्धिहेतुनु
 कदिना निम्नरते मसुदभाविन —

एव विषया अत्र यथास्थान चास्तया घणिता । काव्येऽस्मिन् नातिस्वल्पा नाति-
दीर्घाश्च ऊनविशतिसर्गा सन्निवेशिता ।

रघुवशास्य टीकाकारा

रघुवशास्य विशतिभ्योऽप्यधिका भूयन्ते टीकाकारा । तेषु दक्षिणावर्तनाथ,
मल्लिनाथ, दिनकरमिश्र, चन्द्रिचर्चनश्च मुख्या । तत्रापि मल्लिनाथ सर्वोत्कृष्ट-
त्वेनाद्रियते । तस्य 'सञ्जीवनी' रचनाया टीकाऽद्यत्वे जाता भूना लभ्यप्रचारा,
लोकप्रिया च सबुता ।

रघुवशास्य महाकाव्यम कालिदासस्य प्रौढश्लाघनिप्रसूत द्वितीय महोद्भव
रत्नम् । अस्मिन् हि काव्यस्य सर्वे पि द्रष्टव्या गुणा एव च सञ्चलिता इवावगम्यन्ते ।
भाषा प्रमादगुणयुगिफला, लालित्यसदल्लिता, रमणीयकोमल्पदावल्गुल्लिता,
सुपरिवृता, मधुरमधुता, सारसारा, अनुप्रासविन्दासोत्प्लासा, र्वाङ्गपूर्णा च
वरोवर्ति । अलंकाराणां बहुमोक्षेऽप्यश्लेषार्थांतरन्धासादीनामपि सन्निवेश चास्तर-
सम्पन्न । उपमालंकारादिषु तु किमु वक्तव्यम् । उपमा त्वस्य निसर्गसिद्धा प्रेयसीव
प्रतीयते । अस्य रचनासु उपमालता यादृशी फल्लविता पुष्पिता न तादृशी अन्यत्र
कुत्रचित् । अतएव महाकविमेतनुद्दिश्य "उपमा कालिदासस्ये"त्युक्तिरपि चरिता-
यिता प्रनिभाति कात्स्न्येनेति ।

"कालिदासस्य काव्यसुपमा"

वास्तविक तत्त्व विद्व यत् कालिदासस्य काव्यसुपमा इत्यतयावच्छेत्तुमेव न
शक्यते । अस्य काव्येषु नाटकेषु च एकवित्कलायाश्चित्रणचातुर्यं प्रतीनिय-
मवतरति तदन्यत्र न सुलभम् । यः कोऽपि रसस्तेनानुगृहीतः स खल्वनन्यसामान्य-
तयोत्कर्षस्य पराकाष्ठा नीत इत्यभिहितपूर्वम् । नूनं कविस्तावन्भीमोऽय सर्वानपि
कवीदवरानतिशेते इत्यत्र न काऽप्यत्युचित । कालिदासस्योचितेषु शब्दार्थयो प्रतीति
न मात्रयाऽपि क्वचिन्मन्थरीभवति । कालिदासस्य भारती किल सर्वत्र सुप्रसन्नं वा-
भ्रान्तीति सर्वाभिमत कल्प ।

यद्यपि कालिदासस्याखिला कृतिरेव चमत्कृतिपूर्णा, तथाऽपि क्वचित्
क्वचित्प्रतिभ ज्योति काव्यकलाया पराकाष्ठामासादादुत्कृष्टलास । तन्नि-
दर्शनदिशाऽत्र किञ्चिदिय प्रपञ्च्यते मुमनसा मनस प्रमोदाय ।

सीताया परित्याग — रघुवशास्य चतुर्दशसर्गागत सीताया परित्याग-
चित्रणमद्भुतं कविरपश्लोक्यति — 'स सञ्जम लक्ष्मणपुत्रं जन्मे'त्यारम्य शिवत्वा-
दिशच्छ्लोकादारभ्य, 'तथेति तस्या प्रतिगृह्य वाचम' इत्यन्तम् । तथापि रमणीय-
तमानि रन्तानि सहृदयहृदयात्यन्ताह्लादकानि समुदाह्रियन्ते । तद्यथा—

'स शुभ्रवान् भातरि भार्गवेण, पितृनिषोगात्प्रहृतं द्वियवृत् ।
प्रत्यग्रहोदप्रजसासनं तदाज्ञा गुह्या ह्यविचारणीया ॥

* * * * *

सा नीयमाना रश्चिरान् प्रदेशान् प्रियङ्करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नाऽबुद्ध कल्पद्रुमता विहाय, जातं तमात्मन्यसिपत्रदृशम् ॥

* * * * *

अथ व्यवस्थापितवाक्कञ्चिच्चत् सौमित्रिरन्तर्गतवापकण्ठः ।
औत्पातिकं मेघनिवासमवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥
ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाऽऽभरणप्रसूना ।
स्वमूर्तिलाभप्रवृत्तिं धरित्रीं लज्जे सतीता सहसा जगाम ॥

* * * * *

इदधूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञानय प्रापितमत्रणाम् ।
प्रजानिवेकं मयि बलमानं, हूनोरनुष्णाम् चेतसेति ॥
वाचस्त्वया मद्दचनात्स राजा, बह्वी विशुद्धामपि परममत्तम् ।
या लोकादभ्रदपावहसोः श्रुतस्य हि तत्तदश कुलस्य ॥
वत्पाणदुद्धेरयथा तवापं न कामचारो मयि शङ्कुनीप्रः ।
ममैव जन्मात्तरपतकानां दिपाकदिसफूर्जंश्वरप्रसूहाः ॥
उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं धनं मया साद्वैमक्तिं प्रपन्नः ।
तदास्पदं प्राप्य तजातिरोपात् सोढाभिन न त्वन्मवने वदन्ती ॥
विशाचरोपप्रतिभर्तृकाया तपरिवर्तीनां भवतः प्रसादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमार्यं कथं प्रपतये तदपि दीप्यमाने ॥

इत्यादि ।

उपमा कालिदासस्य

उपमा कालिदासस्येति लोकोक्तिमभिलष्य किञ्चिद्विज्ञापना द्विविध्यते ।
उपमाविषये क्विञ्चलचूडामणि, कालिदास इतरानसिलान् कवीश्वरान् नितरामनि-
शेत् इति उक्तिः सुतरा ऋतम्भरीति मन्जामहे । न चेयं लोकात् आख्यात
केवल कालिदासीरकाम्येषु उपमामुचिष्ठत्वमपितु उपमासोत्त्वमपि । यद्यपि
यह्यभिलष्येः शवीश्वरैरपि उपमा समुपलालिता तथापि नो रामणीयस्त्वेन पति-
पूर्णस्त्वेन जावानय्येन प्रकृत्यनुत्पत्तिरपरत्वेन च काश्चिदासीरकाम्याः तुलां
ताप्रिरोह्नि । कालिदासस्योदमा पादकृता निमज्जदन्ती रतिःनावानन्दतापरे,
पादजन्ती कामपि लोकोत्तररसवारा, समस्तुदन्ती चेनापि विपश्चितामुपदिशन्ती

चानन्यमदृशानुपदेशान् आदित्कुर्यन्ती वा विविधभावादेशान्, यादृश वा प्रभाव-
मुपजनयन्ती सहृदयहृदयपटलेषु प्रतिभाति न तादृशमन्येयाम् । अस्योपमा आदधाति
साकल्यनोपमेयानुरूप्यम्, स्वदत्ते च पूर्णतया स्वारस्यतामन्वत्यम्, न मनाग् जहाति
नैसर्गिकत्व चमत्कारोनि च चमत्कारित्वमप्यो यत्र नास्ति कस्यापि वैमयम् ।
तथा च रश्मिकाना मनोविनोदाय स्थालीमुलाकन्यायेन, धानिचिन्निदर्शनानि
अत्रोदाहरामः ॥

“पुरस्कृता धर्मनि पायिबेन प्रत्युद्गता पायिबधर्मपन्थ्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुदिनक्षपामध्यगतैव सन्ध्या ॥”

अवसानोन्मुखे दिवसे एकदा पश्चिमायामाशायामुपेयुषि भास्वति
अपरतश्च समायान्त्या रजन्या तदुभयमध्यगता सन्धिबेला नरेन्द्रतत्पत्न्योश्च
मध्यगता धेनु दिनक्षपामध्यगतया सन्ध्याया सहोपमिमान कवीन्द्रोऽय किमुपमा-
सौष्ठवस्य परा कौटि नावजगाह ? एष कवितल्लज देशकालपरिस्थिति सम्यगा-
लोच्य तदानुगुण्येनैव तास्तान् पदार्थान् तथा प्रयोक्तुमुद्युञ्जने याथातथ्येन यथा तै
श्चित्रबद्धा इव दृक्पथमवतरन्त चक्षुस्मताममन्दमानन्दमुपजनयन्ति । अपरश्चाय
विदोयोऽस्ति अस्योपमाया, यदयमुपमामुखेन किमुपद्भुत विज्ञानानुगत तस्वा-
न्तरमप्यादित्करोनि यत्र-सः । तथा हि —

अप्यग्रणीमंत्रकृतामृषीणा कुशाग्रबुद्धे कुशली गृहस्ते ।

घतस्त्वया ज्ञानमशेषभाप्त लोकेन चैतन्यमिबोष्णरश्मे ॥ [रघु० ६, ५, ४]

यद्येद भौतिक जगत् उष्णरश्मे सूर्यात् चैतन्यमाप्नोति तद्वत्त्वयापि, हे
वन्नि ! दस्यत् सूर्यमुन्यगुरोरशेष ज्ञानमधिगत कश्चिन् स तव गुरुरेव कुशली
लल ?

सोऽयमितरभविजोपमामु सुदुर्लभो विदोय । पालिदासोपमामु यद्
यत्र-सत्र प्रयितानि उपमावस्तुनि सूक्ष्मेक्षणैः विभाव्यमानानि न केवल वात्सर्ग्येन
अनुपमनया घटितत्वात् तान्याल्लाहदधन्ति विदुषा मन्तासि अपितु अन्तरा-अन्तरा
इतिवृत्तनत्यमपि सवेतदन्ति सौष्ठवेन । तद्यथा —

तस्यान्मेषा क्षुधितस्य तुष्यं-प्रदिष्टकाला परमेस्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे गुरुरद्विपदचान्द्रमसो मुधेव ॥

मृगेन्द्राकान्ताया नन्दिन्या अनिरक्षणे विषल दिलीप प्रत्युवितरियम् ।

कविरत्र मृगेन्द्राकातशोणितपारणा राहृग्रन्तया चान्द्रमस्या मुधया सहोपमिमान
कामपि भाञ्जिनीं परिणतिमादृष्टि । राहृणा प्रस्तापि चान्द्रमसो मुधा शिचि-
ष्यागन्तर यथाशक्ता परिमुञ्चता ततो जनयति लोकात् लोचनानन्दम् तद्वदिय

धेनुरपि परिमुक्त्वा मृगेन्द्रान्दरेन्द्रमाह्लादयन्तो तस्मै मनोवाचिनं वरं प्रदास्यति
इत्यपि सुतरामनेन सङ्केतितं भवति । किञ्च—

पितुः प्रयन्तात्स समग्रसम्पदः शुभं शरीरावयवदिने दिने ।

पुषोप वृद्धि हरिदश्वदीपितेरनुप्रवेशादिर बालचन्द्रमाः ॥

स रघुः पितृदिलीपस्य मनोहरं शरीरावयवः सूर्यग्भेरेनुप्रवेशाद् बाल-
चन्द्रमा इव वृद्धि पुषोप । इति विद्यन्मौन्दयैषोपमेयं वंशानिक्त्तत्वमाविष्करोनि
यत्रैव चन्द्रमा स्वयंप्रकाशः सूर्यरश्मिमंत्रमणेनैव प्रकाशं वृद्धि चावाप्य परिपूर्णता-
मेति तद्वदेव रघुरपि दिलीपस्य तेजसः सर्वाङ्गोणां वपुषः सुपमां पूर्णता च पुषोप ।
अहो ! कौटुम्भी पूर्णा मनोहारिणी चैवमुपमा ।

अपि च :—गुरुवंशमयी धृतपारदृश्या रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।

गतौ वदान्यान्तरमित्ययं मे माभूत्परीवादनवावतारः ॥

अत्र प्रकरणगतमर्थं विहाय कोप्यन्वोऽपि अर्थः कविना ध्वन्यते । स चायं
यत् साहित्यात्रयोपरहं गुर्वयं महोन्नतमर्थं ब्रूभुम् । अयो विद्यायो रघोः सकाशात्
रघुवंशवाच्ये सकाशात् काममभोष्टार्यमनवाप्य वदान्यान्तर गतः काव्यप्रव-
न्धान्तरं गत इति परीवादनवावतारो मा भूत् इत्येवम् रघुवंशस्य प्रवन्धान्तरैः
सीष्ठवनावेदपितृमित्ययान्तरमपि गर्भितमत्र विभाव्यते ।^१

१. नामकदेनेन सर्वनामग्रहणमित्युक्तेः ।

काटिदानो यया गुरुवंशमयी त्वन्व्यः अनन्धनादुन्धमाविष्कृतं कस्ययं-
विशेषमभुनक्तिवदन्ति, तथैव चतुर्दशमे मर्गे प्रतिपादितं निगूढं वर्णवन्तुविशेष
व्यङ्ग्यमया प्रदर्शयन्नाह :—

तदेव मर्गे करुणाद्वैचित्तने मे भयदम्भिः प्रतिपेक्षताय ।

यद्यपिना निहृतवाच्यज्ञानान् प्राणान् मया धारयितुं चिन्तं व ॥

प्रकृतार्थव्यतिरिक्त कोऽन्वयः प्रसन्धपरगोऽगोऽन्वय ध्वन्यते । स चायं
यत्करुणाद्वैहृदयैः महदर्थैः विभक्ति रत्नोत्तरः कश्चरमनस मीतानिर्वाणवर्णितपट
अवश्यमतुवाच्यः प्रसन्ननीचश्च । येनाहमाग्नान कृतार्थमावलयेयम् इति हृदयेमायो
मायः ।

इत्यमेव—कुमारमन्त्रेऽपि 'सर्वोपमाद्वन्धनमुच्चये'नेत्यादिना प्रकृतार्थं
विहायैव मनोहराणामलङ्काराणां, अनन्धनादुन्धमाविष्कृतानां च यथाप्रदेशेन
गन्धारेण विज्ञाप्य, कुमारमन्त्रेव नाम काव्यमिदं सविशेषं काव्यमौन्दयोवाचकान्
रगोश्च मयोग्य विरचितमिति रमिता विदाश्चुर्वन्तु इत्यपि आवेदयति । एवं
स्वकव्यानां प्रकृतार्थमाचिध्यैव विभक्ति मरुत्मान महिमानमपि ध्वनयतीति ।

/ प्रकृतिचित्रणम्

किं च कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणमपि अद्भुतम् चमत्कारि च । तथा हि रघुवशास्य त्रयोदशे सर्गे चतुर्भि इलोकं गगावमुनयो सगम कीदृग् हृदय-
गमतयोपगुम्फति

क्वचित्प्रभालेषिभिरिन्द्रनीलंमुक्त्वा मयो यष्टिरिवानुविद्धा ।

अन्यत्र माला पितृकञ्जानामिन्दोवरैरत्नचिदान्तरेव ॥

क्वचित्प्रहसाना प्रियमानसाना धादम्बससर्गदतीव पक्वि ।

अन्यत्र कालागुणदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥

क्वचित्प्रभा चान्द्रमसौ तमोमिश्रयाविलीने शबलोऽवृतेव ।

अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्वित्कल्पयन्मभ्रप्रदेसा ॥

क्वचित्च कृष्णोरगभूषणेव भस्मागरागा तनुरीश्वरस्य ।

पश्यान्वदद्यामि विभाति गगा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गं ॥

कीदृशमहो ! चित्रापितमिव वर्णनम् । अपि च —

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोभपाण्डुना ।

तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥

संसारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिग्गन्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतगस्य मुनेदच धेनु ॥

अनयोऽभयो इलोकयो उपमाइलेपयोनिदर्शनं न कस्य चित्मयाबहम् ।

कविरय आर्यसंस्कृतिपरम्परामपि चस्तुगत्योपलालयति यत्र-तत्र प्रति-
बिम्बयति च ता बलक्षयेन । तथा हि पञ्चभि इलोकं भारतीयपरम्परानुगुणां
जीवनपद्धतिम् कुलकेन वर्णयति रघुणामन्वयविवरणं चिकीर्षु तद्विशेषणव्याजेन :

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आत्ममुद्रिततीशानामानरकरयवर्त्मनाम् ॥

यथाविधिहृताग्नीना यथाकामाचिताधिनाम् ।

यथापराधदडानाम् यथाकालप्रबोधिनाम् ॥

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषुणा प्रजायं गृहमेधिनाम् ॥

शंशवेऽम्पस्तविद्याना यौवने विषयेषिणाम् ।

यादंके भुजिवृत्तीना योगेनान्ते तनुत्वजाम् ॥”

(रघुणामन्वय चऽप्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।) इति

अपि च कुमाररघुजन्म प्रशंसयन् कविः भारतोयसंसृष्टत्यनुगुणान् जान-
कमादिसंस्करान् वर्णयन् उपमाच्छटाभपि प्रदर्शयति :—

‘स जातकर्मण्यदिले तन्मित्रना तपोवनादेव्य पुरोधसा हृते ।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं वभी ॥’
तुस्य पापादयमन्तमर्भकस्तथा परेषा युधि चेति पार्षदः ।
अवेक्ष्य घातोर्गमनायैमर्यद्विच्चकार नाम्ना रघुभात्ममंभत्रम् ॥
स घृतचूलश्चरत्तदशरमात्यपुत्रैः सद्योनिरन्वितः ।
लिपेयंयावद् ग्रहणेन बाह्वनयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशन् ॥
अयोपनीनं विधियद् विनश्चिनो विनिन्दुरेनं गुरवो गृहप्रियम् ।
अवन्ध्यपत्नादच बभूवुरत्र ते श्रिप्ता हि दस्तूपहिना प्रमोडनि ॥
धियः समग्रैः स गुणैरदारवी. धमाच्चतस्रश्चतुरण्वोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिशानिभिर्दिशो हरिर्दभिर्हंरिताभिवेश्वरः ॥
महोक्षतां यन्मतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलमः श्रयन्निव ।
रघुः प्रमाद्यावनभिन्नशंशवः पुपोप गाम्भोयमनोहरं वपुः ॥
अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदोक्षां निरवर्त्तयद् गुर. ।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्याति तमोनुदं वक्षमुता इवावभुः ॥
ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वी लघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गमस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दनाक् ॥

ततो नृपनिदिलीप. सकलमपि राज्यभारं प्रनविष्णवे भविष्णवे रघवे
समप्यं हृयंजडेन पाणिना च तं सम्पूशन् भूशमभ्यनन्दन् । ततश्चार्यपरम्परानुकूलां
दिवमारुदक्षनुंबतिनवाधिका सोपानपरम्परा ततान् चरमे वयसि । तथा हि :—

इति क्षितोशो नवति नवाधिकां महाश्रुतान् महनोयशामनः ।
समारुदक्षदिवमामुपः क्षये ततान् सोपानपरम्पराभिव ॥

अथ स विषयव्यावृत्तान्मा यथाविधि मूत्रवे,
नृपतिक्कुदं दत्त्वा यूने मितानपवारणम् ।
मुनिवरतरुच्छाया देव्या तया मह शिष्ये
गन्धितयममामिश्रवाकूणामिदं हि कुलजनम् ॥

राजधर्ममपि विद्यत्सोन्दर्येणोपदिदेश चतुरखनयामी कविराजः—

भीमशान्नंनृपगुणैः म बभूवोपजीविनाम् ।
अप्युदकाभिगम्यदच यादोरत्नेरिवाणवः ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मन परम् ।
 न ध्यनीयु प्रजास्तस्य नियन्तुर्नैमिवस्तय ॥
 प्रजानामेव भूत्यर्थम् स ताम्यो बलिमग्रहीत् ।
 सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रस रवि ॥
 सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
 शास्त्रेष्वकुठिता बुद्धिर्मोर्ध्या धनुषि चातता ॥
 तस्य सवृतमन्त्रस्य गूढावारंगितस्य च ।
 फलानुमेया प्रारम्भा सस्कारा प्राक्तना इव ॥
 जुगोपात्प्रानमवस्तौ भेजे धर्ममनातुरः ।
 अगृञ्जुराददे सोऽर्थमसवत सुखमन्वभूत् ॥
 ज्ञाने मौन क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविषयम् ।
 गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥
 अनाकृष्टस्य विषयेविद्याना पारदृश्वन ।
 तस्य धर्मरत्नेरासीद् बृद्धत्व जरसा विना ॥
 प्रजाना विनयाधानाद् रक्षणाद् भरणावपि ।
 स पिता पितरस्तासा केवल जन्महेतव ॥
 स्थित्यं दडयतो दड्यान् परिणतु प्रसूतये ।
 अप्यर्थकामो तस्यास्ता धर्म एव मनीषिण ॥
 दुदोह गा स घृताय सस्याय मधवा दिवम् ।
 सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥
 न किलानुग्रहस्तस्य राजानो रक्षितुर्वशः ।
 घ्वावृत्ता य परस्वेभ्यः धृतो तस्करता स्थिता ॥
 द्वेष्योपि समत शिष्टस्तस्यात्तस्य ययौपधम् ।
 त्याज्यो दुष्ट प्रियोऽप्यासीदगुलीवोरगक्षता ॥
 त वेधा विदधे नूत महाभूतसमाधिना ।
 तथा हि सर्वे तस्यास्तन्वरायैककृषा गुणा ॥
 स वेनाप्रवल्पा परिष्की हृतसागराम् ।
 अनन्यशासनामूर्ध्वम् शशासैकपुरीमिव ॥

भारतीयपरम्परोपनतहृषीजनस्य भर्तृजन प्रति निस्पृहप्रेमपारम्पर्यस्य
 प्रभूतमादर्शभूत प्रदर्शन बीदशमालेत्ययद्विमिवोदृष्टितम् —

विं वा तवात्यन्तधियोगमोघे, कुर्यामपेक्षा हतजीविनेऽस्मिन् ।
 ह्याद्रक्षणीय यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तराय ॥

साऽह तप सूर्यनिविष्टदृष्टिर्ध्वं प्रसूतेऽवरितु यतिष्ये ।
 भूया यथा मे जन्मान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोग ॥
 नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्मो मनुना प्रणीत ।
 निर्वासिताऽप्येवमतस्तवयाह तपस्वितामान्यमपेक्षणीया ॥
 * * * * *

कवित्वकलाकौशलमतिरिच्य कालिदासीयकृतिषु तदानीन्तनसामाजिक-
 जीवने चरितायिताना तत्तद्भावविशेषाणां सन्निवेशोऽपि प्रतिबिम्बित इवावगम्यते ।
 राज्ञो दिलीपस्य सभ्राह्म्या सुदक्षिणामाश्च मनसि कीदृशी प्रगाढा गोभक्तिरासीद्
 इति कियन्चारतया चित्रयति —

आस्वादवद्भि कवलस्तृणाना कण्डूयर्नर्दशनिवारणंश्च ।
 अध्याहृतं स्वैरगतं स तस्या सभ्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥
 स्थित स्थितामुच्चलित प्रयातां निवेदुपीमामनबन्धधीर ।
 जलाभिलाषी जलमाददाना छायेव ता भूपतिरन्वगच्छत् ॥
 प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं ता सुदक्षिणा साक्षत-पाशहस्ता ।
 प्रणम्य चानर्चं विशालमस्या शृङ्गान्तर द्वारमिवार्यसिद्धे ॥
 * * * * *

स त्व मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितु प्रसीद ।
 दिनावसानेत्सुखबालवत्सा विसृज्यता धेनुरिय महर्षे ॥
 [रघु० नग २ श्लो० ५।६।=१।८५]

✓ प्रकृतिवर्णनम्

प्रकृतिवर्णनमपि कवेरस्थानितरताधारणां रमणीयता विनर्त्ति । नूनं कवि-
 रेप प्रकृते सूक्ष्मरहस्यात्पा पारदृश्या । सत्यमेवाऽस्य प्रकृतिरूपनिष्पन्नानि आलेख्य-
 बद्धानीच नेत्रपटलान्ने नरीनृत्यन्तीव लज्जलोचयन्ते । तपोजनमादर्शयन् कीदृङ्
 मञ्जुलतया माधुर्येण चासौ शसति

वनान्तरावुपावृत्तं समित्सुशफाहरं ।
 पूयं नाणमदृश्याभिनप्रत्युद्यानस्तपस्विनि ॥
 आकौशं मृषिपत्नीनामुदजद्धाररोधिभि ।
 अययैरिद्य नीजारभागधेयोचितं मूर्धं ॥
 सेवान्ते मुनिव्रज्याभिस्तत्क्षणोज्जितवृषावम् ।
 विश्वासाय चिह्नानामात्बालाम्बुपायिनाम् ॥

आतपात्ययसक्षिप्तनीवारासु निवादिभि ।

मूर्गेर्वत्तितरोमन्यमुटजागणभूमियु ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।

पुमान पवनोद्धतैर्धूमैराहुतिगन्धिभि ॥

अपि च वसन्तमुद्दिश्य कवि प्रपचयति किमपि रोमाचकारि वर्णनम् ।

अभिनयान्परिचेतुमिवोधता मलयमाहतकम्पितपल्लवा ।

अमदयत्सहकारलता भ्रम सकलिका कलिकामजिनामपि ॥

प्रथममन्यभृताभिरदोरिता प्रधिरला इव मुग्धवधूजया ।

सुरभिगन्धिषु शुश्रुविर गिर कुमुमितासु मिता वनराजियु ॥

श्रुतिमुखभ्रमरस्वनगीतय कुसुमकोमलदन्तहृद्यो वभु ।

उपवनान्तलना पवनाहतं विसलयं सलयैरिच पाणिभि ॥

ललितविभ्रमकन्धविचक्षण सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पतियु निविविशुमधुमगना स्मरसख रसखडनर्वाजितम् ॥

शुश्रुभिरे स्मितधास्तरानना स्त्रिय इव इत्यर्थाज्ञजितमेखला ।

विकचतामरसा गृहवीपिका मदकलोदक्लोलविहगमा ॥

इत्यादियु वसन्तर्तो रमणीयतावगणनसमकालमेव यमकादलिमनोज्ञतापि
कस्य कौतुक नावहति । अथे च दशरथमृगवावगणनमनुसन्दधान किमपि कौतूहला
त्मक वर्णनमारचयति परिहासपरम्

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षो

कर्णान्तमेत्य विभिदे निविडोऽपि मुष्टि ।

शासातिमाश्रच्छूलं स्मरयत्सु नेत्रे

प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥

कौदशो विनोदमयो धान्विलास ।

यदा दशरथशरेणाहत पुत्रं ज्ञात्वा स वृद्धो मुनि हस्तापितैर्नयनवारिभित्त
भूमिपति शशाप

दित्यान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-

दन्त्ये ययस्थहृमिबेति तमुक्तवन्तम् ।

आशान्तपूर्वमिव मूक्तविय भुजग

प्रोवाच श्रीसलपति प्रथमापराद्ध ॥

इति सदा त अभिशापमपि कवि कलात्मकतया कौदशेन हृदयगमप्रकारेण
परत्वेन परिणमयति -

शापोऽप्यदृष्टतनयानतउदमशोभे

सानुग्रही भगवता मयि पातिनोपम् ।

कृप्या दहप्रपि सलु श्रितिमिग्धनेद्धो

बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥

नूनमत्रविलापप्रगेनमपि अनीद मांमिरन् सहृदयहृदयमंत्रेणं किमप्यनूवं-
मेव प्रतिनानि भावावेशमनिवेशयिषी । तदपि किञ्चित्तमोऽवताम् :

पतिरंकप्रियगगया तया करणागापविभिन्नवर्गता ।

समलक्ष्यत विभ्रशविनां मृगशेजामुपतोऽ चन्द्रमाः ॥

विललाप म वाप्यगद्गदं सहजामप्यनहाय धोरताम् ।

अभिनन्ममयोपि मादं व नजने कं व क्या शरीरिपु ॥

कुमुमान्यपि गात्रमंगमात्रभवन्वापुःरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यप्रहरिष्यन्तो विपेः ॥

अथवा मृदु दन्तु हिमिनं मृदुर्नवारभने प्रजान्तकः ।

हिममेकविपतिरत्र मे नन्विनी पूर्वनिदर्शनं मना ॥

खेगिपं यदि जीविनापहा हृदये कि निहिता न हन्ति माम् ।

विपन्म्यमूनं क्वचिद् भवेदमूनं वा विपमोऽवरेच्छया ॥

अथवा मम भाग्यविल्लादाशनिः कल्पित एव वैधमा ।

यदनेन तरनं पानितः क्षपिता तद्विष्टपाधिता लता ॥

शौद्रां हृदयद्रावकं निरूपणम् कस्य सखेनसः चेनः आश्चर्याम्बुधो न निम-
ज्जयति इति ।

मेघदूतम्

मेघदूतं सलु गीर्वाणगोर्गानिवाहमयशोदधौ एकं परमोऽम्बुनं रत्नमिन्द्रोद्-
भामने । अस्मिन् हि विरहमन्तस्तस्य यशस्य मानसो ध्ययाज्जीव मांमिरनया समुद-
श्चिता । एतत्तु मेघदूतं पूर्वमेषोत्तरमेपरुपे भागद्वये विभक्तम् । आजामंगापराय-
क्षर्येण अलक्षणाश्वरेण कुबेरेण स्ववशावदो यशः सर्वमाप्रबान्वाय निर्वामितः ।
शोऽपि धराशः निजत्रेयमोवियोगविषण्णः अनिदूरे रामगिरिर्वास्ये पथेन दुर्ददवशाद्
उपनतानि दिनानि अमूनि यापस्त्रिभुमुपत्रयमे । यथाश्चिद् द्यनीनेष्वष्टमासेषु
प्राक्शागमनवेत्तायां मेघमालयादगाहमानं तमोमहन्तं लोचनगोवरोहृष्य मेघ-
द्वारा प्रेषमो हृदयवन्तभा प्रति प्रणयमन्देशावेदनावमरस्य कल्पनास्य मनमि
समन्मिमोऽ । तथा च मेघं दूतत्वेन निरूपयन् पूर्वमेघे रामगिरिपर्वनादारन्यान्वा-
पुरोपमेनं विशदवर्णनपुरस्सरं मागंरिषयं दशति । उत्तरमेघे च पुनः अलक्षणाश्वः

आतपात्यपसक्षिप्तनौवारासु निपादिभि ।
 मृगैर्देतितरोमन्यमुटजागणभूमिषु ॥
 अन्युत्थिताग्निपिशुनैरतियोनाश्रमोन्मुलान् ।
 पुनान पवनोद्धतैर्धूमैराहृतिगन्धिभि ॥

अपि च वसन्तमुद्दिश्य कवि प्रपचयति किमपि रोमाचकारि वर्णनम् ।

अभिनयान्परिचेतुनिबोधता मलयमारतकम्पितवल्लवा ।
 अमदयत्सहकारलता भन सकलिका कलिकामजितामपि ॥
 प्रथममन्यभृताभिहृदीरिता प्रविरला इव मुग्धवधूःश्या ।
 सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिर कुमुमितासु मिता वनराजिषु ॥
 श्रुतिमुखभ्रमरस्वनगीतय कुमुमकोमलदन्तहृवो वभु ।
 उपवनान्तलता पवनाहतं कित्तलयं सलयैरिव पाणिभि ॥
 ललितविभ्रमबन्धविचक्षण सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।
 पतिषु निविदिशुमंधुमगना स्मरसख रसखडनवजितम् ॥
 शुशुभिरे स्मितधारतरानना स्थिर्य इव इत्यर्थाश्रितमेखला ।
 विवचतामरसा गृहदोषिका मदकलोदकलोलविहगमा ॥

इत्यादिषु वसन्ततो रमणीयतावर्णनसमकालमेव यमकावलिमनोजितापि
 कस्य कौतुक नावहति । अप्रे च दशरथमृगयावर्णनमनुसन्दधान किमपि कौतूहल-
 त्मक वर्णनमारचयति परिहासपरम्

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षो
 कर्णान्तमेत्य विभिदे निविडोऽपि मुष्टि- ।
 प्रासातिमात्रचटुलं स्मरयत्सु नेत्रं
 प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥

कौदूशो विनोदमयो धरग्विलासः ।

यदा दशरथशरेणाहत पुत्रं ज्ञात्वा स वृद्धो मुनि हस्तापित्तनयनवारिभिस्त
 भूमिपति शशाप

दिग्भ्यातमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-
 दन्त्ये ययस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।
 आत्रातपूर्वमिव मुक्तविष्य भुजग
 प्रोवाच कीसलपति प्रथमापराड ॥

इति तदा त अभिप्रायमपि कवि कलरत्नवतया कौदूशेन हृदयगमप्रशारेण
 वरत्वेन परिणमयति ।

शापोऽप्यदृष्टतनयाननवद्मशोभे

सानुग्रहो भगवता मयि पानिनोपम् ।

कृप्यां दहनपि सलु क्षितिभिन्धनेद्वो

बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥

नूनमजविलापवर्गनमपि अनीद मार्मिकम् सहृदयहृदयमंबेद्यं किमप्यपूर्वं-
मेव प्रतिभानि भावावेशसन्निवेशिणी । तदपि किञ्चिन्ममोदप्रताम् :

पनिरंक्वियग्नया तया करणायविभिन्नवर्गता ।

समलक्ष्यन विभ्रदाबिन्धा मृगनेज्ञामुग्रभीव चन्द्रमाः ॥

विललाप स वाप्यगद्गदं सहजामप्यग्रहाय धीरताम् ।

अभिनप्तमयोपि मार्दवं भजने क्वं क्या शरीरियु ॥

कुमुमान्यपि गात्रमंगमान्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति ह्यन माघनं किमिवान्यत्रहरिष्यतो विधेः ॥

अथवा मूढु दस्तु हिसितुं मृदुनंवारभते प्रजालकः ।

हिममेकविपत्तिरत्र मे नलिनो पूर्वनिदर्शनं मना ॥

क्षेपियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

वियम्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा वियमोद्वरेच्छया ॥

अथवा मम भाग्यविप्लवादर्शानिः कल्पिन एष वेधमा ।

पदनेः तरुनं पातितः क्षपिना तद्विटपाथिता लता ॥

कीदृशं हृदयद्रावकं निरुपणम् कस्य सचेतसः चेतः आश्चर्याम्बुधौ न निम-
ज्जयति इति ।

मेघदूतम्

मेघदूतं सलु गीर्वाणगोर्गानिवाहमयशोदधौ एकं परमोज्ज्वलं रत्नमिवोद्-

भामने । अस्मिन् हि विरहसन्तप्तस्य यक्षस्य मानसो व्ययाज्जोष मार्मिकतया समुद-

ञ्चिता । एतच्च मेघदूतं पूर्वमेघोत्तरमेघरूपे भागद्वये विनक्तम् । आज्ञानंगापराध-

सुरूपेन अन्वयाधोदशरेण कुबेरेण स्ववशावदो यक्षः सर्वमात्रकालाय निर्वामितः ।

सोऽपि वराहः निजप्रेयमोदियोगवियग्नाः अनिदूरे रामगिर्यान्त्ये पर्वने दुर्दशशाद्

उपनतानि दिनानि अमुनि पपयितुमुपपन्नक्रमे । दयास्यचिद् ध्यनोनेष्वष्टमामेषु

प्राग्दृष्टागमनवेद्यां मेघमानयावगाहमानं नभोमडलं लोचनगोचरोद्दृश्य मेघ-

द्वारा प्रेयसो हृदयबल्लभां प्रति प्रणयमन्देनावेदनावसरस्य कल्पनास्य मनसि

ममन्मिमोक्ष । तथा च मेघं दूतत्वेन निपुण्यं पूर्वमेघे रामगिरिपर्वनादारण्यान्दृष्ट्वा-

पुरोपर्यन्तं विनादवर्णनपुरस्सरं मार्गपरिचय ददाति । उत्तरमेघे च पुनः अन्वयापुर्याः

जाने मन्त्रात्मन्व मयि मन सम्भूतस्नेहमस्मा-

दिव्यभूता प्रथमविरहे नामह् तर्कयामि ।

वाचाल मा न खलु नुभगमन्त्रभाव करोति,

प्रथम ने निश्चिन्तविराद् प्रातस्फुल मया यम् ॥

अत्र मुभगमन्त्रभाव इति पदमनीष मर्मन्पुक् । यस्य मेघ विज्ञापयन्
सावधान करोति यस्मा नुभगमन्त्रभाव वाचाल न करोति खलु भ्रान्तः, अचिरादेव
ते निश्चित प्रथमो भवति यस्मयावन्तम् । एतेनैतत्परि ध्वन्यने यन्मुनामानिनादेय
स्वभावां यदा मति श्रोतान्तुगागारोपना नाम ।

✓ मन्त्रोक्तैःपि यदाऽन्वय काव्यमन्त्रेण प्रवृत्तिविशेषा हि काव्यशास्त्रस्य वैशिष्ट्य
प्रजाययति । अत्रिन्विरहोमाधारणस्त्राणि समुत्प्रेक्षमागोऽप्य बुक्त्वेनारघयति :

आलोके तं निवसति धुरा मा वञ्चिताकुल वा

ममादृश्य विरहन्तु वा भावगम्य निवर्त्ता ।

पृच्छन्ती वा मधुरवचना मारिका पजरम्या

कच्चिद् भर्तुं स्मरामि रमिके त्व त्रि तस्य प्रियेति ॥ ✓

उमये वा मन्त्रियन्ते नोभ्य निश्चिप्य वोगा

मद्गोश्राव विरचिनयद मेघमूर्गातुक्तामा ।

तस्त्रीमात्रांम् नयनमर्त्तं मारिका कचत्रिन्

भूषोभूय स्वयमपि वृता मूच्छमा विस्मरन्ती ॥

शेषामानान्दिरहदिवन्धापिनस्यावप्रेषां

त्रिन्दम्यन्ती भुवि गानरा देहलीदत्तपुरे ।

मन्त्रा वा हृदयनिर्दिनास्त्रेमाश्वारयन्ती

प्रापन्ते रत्नविष्टेऽङ्गनाना विनोदा ॥

अनीव कामक वनम् । पुनरत्र

त्वामान्त्रिय प्रवृत्तिना घातुरागं शिलापाम

आमान ने घातयति यावद्विष्टामि कर्तुम् ।

अयंस्त्रावन्तु मुहुर्यविवर्त्तुं शिलापामे मे

श्रमस्मिन्नि न मन्त्रे माय नो वृत्तान्त ॥

यन्तुन काव्यशास्त्रेण यदाऽन्वय विवृत्तयोरन्वयमर्थेन मान्योऽप्य-
न्वयप्रवृत्ते मानिक स्नेहप्रदान कर्तव्यमन्त्रेण विद्वान्निर्मित्य काव्यमन्त्रेण मन्त्रियम् .

स्वभवनस्य वर्णनपूर्वकं प्रेयस्याश्च विरहावेदनं कुर्वन्ते प्रणयसन्देशं प्रददाति तस्मै मेघाय प्रेयस्यै समर्पयितुम् । इति 'कश्चित्कान्ता विरहागुणा स्वाधिकारात्प्र-
मत" इत्याद्येन "एतत् कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे" इत्यन्तेन च मन्दा-
क्राताछन्दोनिबद्धं पञ्चदशोत्तरशतश्लोकरतिक्रमनीयं गीतकाव्यमिदं प्रणिताम् ।

मेघदूतस्य भाषाऽतीव प्राजला, परिमार्जिता, प्रवाहवाहिनी, सुमधुरा,
प्रसादगुणशालिनी च । कल्पना च पुनरतीव रमणीया कलात्मिका कोमला
वर्णविषयानुकला चेति नापेक्षते वक्तव्यविशेषम् । तथा च मेघ प्रति याचना-
प्रकारं कियान् मनोहारी —

जात वसो भुवनविदिते पुष्करावर्तकानाम्,
जानामि त्वा प्रकृतिपुंस्य कामरूप मघोन ।
तेनार्थित्व त्वयि विधिबशाद् दूरबन्धुगतोऽहम्
याञ्छामोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥

अहो मनोज्ञमिदं वर्णनम् पर्यालोच्य न कस्य मनसि समुदेति कौतूहलपर-
म्परा । अयमे निर्गुणे पुंसि लब्धकामापि याचना न वरम्, गुणाद्ये पुरये तु
पुनरसम्प्रापि सा वरीयसी इति अर्थान्तरग्यासानुप्राणित प्रयोक्त्वा इति
कियान् सुभग । किं च

धूमज्योति सलिलमरता सनिपात वच मेघ,
सदेशार्था वच पटुक्करणं प्राणिभि प्रापणीया ।
इत्यौ सुख्यादपरिगणयन् गृह्यस्त यदाचे,
वगमार्ता हि प्रकृतिवृषभाश्चेतनाश्चेतनेषु ॥

अत्र भौतिकविज्ञानवैद्यगोपनपुरस्सर 'धूमज्योति सलिलमरता सनिपात
वच मेघ' इत्यादिव भौतिक तथ्य सन्देशाद्वरणस्य चेतनताध्यमसंमद्येनमेन मेघेन
सापयितुं प्रवृत्तस्य यशस्व सादृश्याच्चित्तोमर्षान्तरग्याससमुपवृ हितेन विद्यमाना-
रेण कियच्चास्तयोपपादयति कश्चिरिति समीक्षणार्थम् । अथ च

गच्छन्तीनां रमणवर्माति योयिना तत्र नवत,
ददताञ्जे नरपनिषये मूषिभेदंस्तमोभि ।

तोदासिन्वा वनरनिषयस्तिरग्यासा दशपोषीम्,

तोयोऽगस्तत्रितमूनरो मा रम भूदिव्यास्ता ॥

अत्र मूषिभेदंस्तमोभि इति तादृशतामवगमयितुं तागत मूषिभेदमिति
विशेषणनीच चारुव्यापायश्चम् । अथ च—

जाने स्यास्तव मयि मन सम्भृतस्नेहमस्मा-

दित्यभूता प्रथमविरहे नामहृ तर्कयामि ।

वाचाल मा न खलु सुभगमन्यभाय करोति,

प्रत्यक्ष ते निविमचिराद् भ्रानरक्त मया यत् ॥

अत्र सुभगमन्प्रभाव इति पदमनीष मर्मस्पृक् । यक्ष मेघ विज्ञापयन् सावधान करोति यन्मा सुभगमन्प्रभाव वाचाल न करोति खलु भ्रान, अचिरादेव ते निखिल प्रत्यक्षोभत्रित्यदि यन्मयोक्तम् । एतेनैतदपि ध्वन्यते यत्सुभगमानिनमेघ स्वभावो यदात्मनि स्त्रीणाननुरागारोपण नाम ।

✓ मेघदूतेऽपि यथाऽऽयत्र काव्यमुखेन प्रकृतिचित्रण हि कालिदासस्य वैशिष्ट्यं प्रजाययति । अखिलविरहिणोमाधारणलक्षणानि समुद्रप्रेक्षमाणोऽयं कुलबेनारचयति ।

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिद्याकुला वा^१

मत्सादृश्य विरहतनु वा भावगम्य लिलन्ती ।

पृच्छन्ती वा मधुरवचना मारिका पञ्जरस्था

कच्चिद् भर्तुं स्मरति रमिके त्व हि तस्य प्रियेति ॥✓

उत्सर्गे वा मन्निबन्धने सौम्य निक्षिप्य बीणा

मद्गोत्राक विरचितपद गेयमुद्गातुकामा ।

तन्त्रीमार्द्राम् नयनमल्लिं सारयित्रा क्यचित्

भूयोभूय स्वयमपि कृता मूर्च्छना विस्मरन्ती ॥

शेषान्मानान्विरहदिवस्तथापितस्यावधेर्वा

विन्द्यस्यन्ती भुवि गणतया दहलीदत्तपुष्पे ।

मत्सग वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती

प्रायणंते रमणविरहेष्वङ्गनाना विनोदा ॥

अनीत्र कलात्मक ध्वनम् । पुनश्च

त्वामालिङ्ग्य प्रणम्युदिता घातुरार्तं शिलायाम्

आभात ते चरणपतिन यावद्विच्छामि कर्तुम् ।

अश्वस्तायन् महुरपचिनेदंष्टिराप्यते मे

धूरस्तस्मिन्नपि न महने सग्न नो कृतान् ॥

यस्तुन कालिदासेन यत्स्य तत्प्रेमस्याश्च विरहदनावर्णनमुपेन मानवीया-
न्तप्रकृते मार्गिक स्नेहस्यदन् कण्ठदन्दन विद्वादिनमिदं काव्यमुपेन समर्पितम्

ता जानीया परिमितकया जीवित मे द्वितीय,
 दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवापीमिवकाम् ।
 गढोत्कठा गुह्यु दिवसेष्वेपु गच्छन्तु बाला,
 जाता मन्ये शिशिरमचिता पद्मिनी वाज्यरूपाम् ॥

अप्रे विरहोपनतदु लस्य निरवधितामावेदयन् स्वपत्नीं सान्त्वयति —

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणी,
 शोषान्मासान्नामप चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
 पश्चादावा विरहगुणित त तमात्माभिलाष,
 निर्वेक्ष्याव परिणतशरच्चन्द्रिकामु क्षपामु ॥

तत निरवधौ हेतुमाह

नन्वात्मान बहु विगणयन्नात्मनंवावलम्बे,
 तत्कल्याणि त्वमपि नितरा मा गम कातरत्वम् ।
 जस्याज्यन्त सुखमुपगत दुःखमेका ततो वा,
 नीचगच्छयुपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

यथा यत्र स्वप्नावस्थामा प्रेयसीमालिगितुकाश्च भुजगुक्त प्रहारप्रतिं तदा
 तस्य करुणादशामवलोक्य प्रकृतिरपि मर्मस्पर्शवेदनया श्रुपात करोति इति प्रकृते
 सहानुभूतिमावेदयन् प्रपचदति किमपि रोमाचकृद् वर्णनम्

मामाकाशप्रणिहितभुज निदयाश्लेषहेतो,
 लब्धायास्ते पृथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु ।
 पश्यन्तीना न खलु बहुशो न स्थलीदेवतातां,
 मुक्तास्थूलारतुकिस्तलयेष्वश्रुलेशा पतन्ति ॥

एव पूर्वमेधे विरही यत्र सृष्टिसौन्दर्यम् विभावयन् विरहविषण्ण हृदय-
 माश्रावयति, उत्तरमेधे च प्रकृतिरुमवेतभानवीजान्त प्रकृते निःसगजान् भावावेशान्
 अनुभूय भाविसम्भेलनस्य स्वर्णस्वप्नमभिनन्दयति ।

वस्तुन मेघदूतस्यानितरमुलभलोत्प्रियत्वे विविधतरुकारसमावेशसचिव-
 मधुर-कोमल-पदकिन्नासविलसित-रमनीयकल्पनाप्रसूतस्थावस्तुत्यतिरिक्त तत्त्व-
 वर्गनाथम् यन्मन्दाश्रान्ताच्छब्दोनिबन्धन नाम मन्यामहे कारणान्तरेषु तदपि प्रमूल
 कारणम् । नून मन्दाश्रान्तदासिमगन्तवर्भे सुवर्णे सुरभिःशुभाधानमारचितम् । मन्दा-
 श्रान्ताच्छब्द विल मुदुलपदकिन्नासविलसितम् यद्यपि सर्वत्र श्रवणमधुर किमपि
 मुघानिव्यन्दि सङ्गीतमपजनयति विशिष्य तु विप्रलम्भशृगारकरुणकोमलभावावि-

दिवकीपुंसन्दनेषु । अस्य महिमा नितरां प्रशंसाव्यभिक्तिकामतितराम् अनएव
कालिदासस्य मन्दाप्रान्ता प्रशंसन् महाकविः क्षेमेन्द्रः प्राह—

मुदशा कालिदासस्य मन्दाप्रान्ता विराजते ।

सङ्घदमम्भ्येव काम्बोजतुरगायना ॥

अमोघराधवप्रणेना कविवरो दिवाकशेजपि कालिदासं यन् प्रशंसानि-
रेकेणान्यनन्दत् तन्मन्यामहे मेघदूतमनिलक्ष्येव । तथा हि

रुम्या श्लेषव्रतौ प्रसादमधुरा शृंगारसंगोज्ज्वला,

चाटूकनैरखिलप्रियैरहरहस्मम्भोहृदन्तौ मृतः ।

लौलाभस्तपदप्रचाररचना रुद्वर्णतंसोभिना,

भानि श्रीमति कालिदासकविता कान्तेव कान्ते रता ॥

मेघदूतस्य रचना शृंगारभूयिष्ठापि क्वचिन् शिष्टता न जहाति, अनु-
पालयति च नीति-मर्यादाम् । यददम्पतिप्रणयनयं सर्वथाऽऽदर्शित्यभिरक्षति । दाम्प-
त्यनिष्ठामुपलालयन् कालिदासः वस्तुतो मेघदूतमुक्तेन प्रणयसिद्धान्तस्य निगूढतत्वं
सन्दिशति निदिशति च यद् श्रियोग एव परिपोषयन् प्रेमतत्त्वं वास्तविरनया परि-
पक्वताया परिणमयति । आप्नाप्यति च वास्तविकं प्रेमपुष्प विरह एव ।
एतदेव तत्त्वं साकल्येन पम्फुन्वमान शृंगाररत्नालङ्कृतं कम्पनीयकल्पनारथाहृदं
मेघदूतरचनाया परिरक्षति आरोपयति च काव्यमिदं गीतिकाव्येषु मूर्द्धान्निपिकने
पदे । केचन विवेचकास्तु बलवद् ध्यवतिष्ठन्ते यदि नाम कालिदासः मेघदूता-
तिरिक्त्वं किमपि काव्यान्तरं नाप्यरचयिष्यत्तदापि तु केवलमेघदूतरचनयैव संसारस्य
श्रेष्ठानां महाकवीना श्रेणीमेव कविकुलगुरुत्वेन समलम्ब रिष्यत् । मेघदूतमुद्दिश्य
चत्वारिंशत्प्रमिताः टीका आटीकित्वा दृश्यन्ते, या निविशकं मेघदूतस्य व्यापका-
ध्ययनं, लोकप्रियत्वं च परिचामयन्ति । 'मेघे माघे गनं वयं' इत्युक्तिरप्युपोद्बलयनि
पूर्वनिदिष्टं तत्त्वम् ।

गीतिकाव्यं मेघदूतम्

कालिदासस्य मेघदूतं नाम गीतिकाकाव्यं गीतिकाकाव्यान्तरेषु मूर्द्धान्नि-
पिकनं शब्दालङ्काररमरोतिभावावेशविशेषदूशेति नास्त्यत्र कस्यापि भासिकस्य
विप्रतिपत्तिः । परन्तु प्रायतः मेघदूतं कूलद्वयमालोचयन्तो विद्वज्जनाः केवल-
मेनम्य बाह्यालङ्कारादम्बररूपं प्राकृतिकवर्णनात्मकमेव प्रशंसन्ति, प्राकृतिक-
दृश्यपरिनिर्हारमरिद्ववनाबन्धिवर्णनमेव बटुश आलोचयन्ति, तदेव चास्य वैशिष्ट्य-
त्वेनान्युपगच्छन्ति । तदतिरिक्ततया यदि किञ्चिदालोचयन्ति तर्हि शृङ्गार-

रसस्याद्वितीय कविरिति 'शृङ्गारे ललितोदगारे च न वदिचन्दय कवि काञ्चि-
दासस्य तुलां स्पृशति ।' 'उपमा कालिदास्यैति' लौकोक्तिर्नानिस्तन्थाय वा अन्धकार-
प्रसरे च तदप्रशंसायादाय तद्यथा पताकामुद्धेतल्पन्ति नाज्ञोर्गधिक विष्टिचन्वविष्टि-
लोचयते । एतावत्तै च कालिदास महाकविपदेन विभूयन्ति ते, इति वस्य न
चक्षुष्मत कौतूहलमावहेत् । मन्य एतन्मात्रक्षयन कवे यशोधवलम्बन केवलमादिली-
करणमेव । यस्य खलु महाकवे काव्यपटले निद्ववप्रकृतेरान्तरम्भनोनिगूढरहस्यजात-
मगायसौन्दर्यञ्च प्रव्ययन प्रस्फुटितमनुभूयते, यस्य च दिव्यवचनावल्लिपु तत्कि-
र्भपि विद्वत्तमन आन्तर ज्योतिरानन्दमय शनकृत्व सहस्रकृत्वश्च समुद्भासते,
यस्य वा काव्यामृतमयसङ्गीतेषु क्लानन्ता मधुरस्वरलह्ये प्रतिघ्वनिता ध्रुयन्ते,
त दिव्यपीयूषवर्षिण महाकविसावेभ्रीम साधारणकविश्रेण्यामुपस्थापयितु ये नाम
शृङ्गारिकोऽयम्, उपमाकविरयम, इत्याद्याशिकगुणावल्लिभालम्ब्य प्रपतन्ते, ते खलु
करुणार्हा एव कविकुलगुरो काव्यकलामपिरमणीयरदिनराशिमनाकल्पन्तो
वराका । को वाऽसी रस, कनमोऽसावलङ्कार, को नामासी गुण, य खलु कालि-
दासीयकार्येषु पूणपक्वमतया पम्फुल्लयमानो रसिकान्ता नयनानन्दकरो न भवति ।
कालिदासस्य कृतिचमत्कृतिततिमित्तथा परिच्छेत्तु को नामालङ्काराणि इति ।

मेघदूतस्य सौष्ठवम्

कालिदासस्य भणितेषु विलसद्वाग्विलास न केवल लौकिकसौन्दर्यपिपासु
नरनारोहृदय तादृशरसास्वादेन सन्तपयति अपितु तदन्तर्गामिप्रवाह अध्यात्मानन्द-
मय सत्त्वमपि प्रदशयति चक्षुमद्भ्यस्तद्रसपिपासुभ्य सहृदयेभ्य । वस्तुतो दिग्दय
माने, तादृशोहामपरमानन्दरसास्वादनमेव सत्कवे कवितायाश्चरमोद्देश्यत्वेन
प्रकृतदिवेचकं । महाकवि कालिदासस्तु तादृशरससम्पादने सर्वाप्रणोमणिरिति
विगतसन्देहम् । एतस्मिन् मेघदूताख्ये विरहमिलनसन्दर्भेऽपि एतादृशामृतरसोऽतीव
सौन्दर्येण सम्भूत । तच्च तलावगाहिन पारवर्षिनो मार्मिका एवास्वादयितु क्षमा ।
तथा च निदिशति कवि ।

आनन्दोत्थ नयनसलिल यत्र नान्यनिमित्तं,
नाभस्ताप कुमुदशरजादिष्टसयोगसाध्यात् ।
नाऽप्यन्यस्मात् प्रणयकल्हादिप्रयोगोपपत्ति,
वित्तज्ञाना न च खलु कपो यौवनादन्यदस्ति ॥

यत्र तावत्पूर्वमेघे विरहो यक्ष प्रकृतिसौन्दर्य चित्रयन् स्वकीय विरह-
बुल्लि हृदय सात्त्वयति तत्रोत्तरमेघे स्वप्रेयस्या अतीतानागनमिलनमायुस्य स्वयं
सृष्टी विहरति । यक्ष सत्त्वल्कापुया स्वभवने विराजमाना विरहबातरो स्व

प्रेयसो प्रत्येकस्मिन् वस्तुनि सम्पश्यन्नद्वैतवादं प्रतिपादयन् प्रेम्णः परावाष्णामधि-
गाहते ।

प्रासादे मा पयि पयि च मा पृच्छतः मा पुरः सा ।

सा सा मा सा जगति मकले कोऽयमद्वैतवादः ॥

तमिममद्वैतवादं भूयोऽप्युद्वेल्लयन्नाह मेधमुद्दिश्य—

तं जानीयाः परिमितकथा जाँविनं मे द्वितीयं,

दूरीभूते मयि-महेश्वरे चक्रवाकोमिवैकाम् ।

गाडोत्कण्ठा गुरयु दिवसेष्वेपु गच्छन्तु बाला,

जातां मन्ये निशिरमयिता पथिनीं वाऽन्यत्पाम् ॥

नूनं विरहपीडितस्य ध्याकुलहृदयस्य कौदुशी चमत्कारिणीयं ममस्फुग्गाया ?

इति दिक् ।

इति दिङ्मार्गं मेघदूतविषयं समुल्लिख्य मेघदूतपद्येनैव तदधुना विमु-
जामः—

एतन्कृत्वा प्रियमनुचिनप्रार्थनावर्तिनो मे

सौहार्दाद्वा विधुर इति वा ह्यनुमोशब्दव्या ।

इष्टान्देशान् जल्द ! विचर प्रावृषा सम्भूतधौ-

मभिर्देवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥

‘माभूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोग’ इत्यन्तिमेन पदेन तु काण्डिदासः

साहित्यमहाम्वरं विद्युच्चक्रवर्क्यमिव चादत्तया चमत्चकार ।

कालिदामस्य नाट्यकला

राज्यसम्पद सनास्थादितस्तमस्तभोगविलासोत्तलासा अपि जना वामवशावशा-
वदा, भुङ्गा इव नवदिकसितकमलायलिपु, पतङ्गा इव दीपशिलामु, कुरङ्गा इव
मृदुमधुरवीणातडकृतिपु कथमिवात्मन समपर्यन्तो दृश्यन्ते, इत्यादिनिखिल
यत् प्रकृतिनटीकूटवापट्पपाटव स्वनाट्यपटले प्रतिविम्बित न तत्त्वविदग्ध्यत्र नपन
त्रिपयोदृतम् ।

एवमस्य महाकवे इतित्वेन प्रसिद्धानि त्रीणि नाटकानि, मालविकाग्नि-
मित्र विश्वमोर्वशीय अभिज्ञानशाकुन्तलाभिधानि विलसन्ति कथापि समुज्ज्वलया
ऽऽभया प्रगुणीकृतानि गोवर्णवाध्या मन्दिरेत्य स्वर्णकलशायमानानि । त्रीण्यप्येतानि
कालिदासकृतान्येवेति सर्वोत्तम कल्प । तत्र बलवान् हेतुस्तु कालिदास-चरित्र-
चित्रणज्ञानात्ययेवेति ।

१ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।

तत्र तावद् अभिज्ञानशाकुन्तल नाम नाटकं हि किल कालिदासस्य त्रिव्यपि
नाटकेषु परमोत्कृष्ट, मनोरमकयागुम्फनमाधुरीपूरीण नवाभिनवकल्पनालकृत भव्य-
भावावेशसम्भूत च वरीवर्ति अनन्यसामान्यम्

‘काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यां शकुन्तला ।’

इत्यत्रेय लोकोक्तिरपि पूर्णतया घटते । ‘शाकुन्तल’ हि कालिदासस्य
सर्वस्वमभिधीयते । नाटकमिदं मनोविज्ञानविज्ञा पर्यालोच्यमानम् किमपि अपूर्व-
मानन्द वितनोति । तरुणहृदयस्थ दुष्यन्तस्य, तरुण्या शकुन्तलाया सन्दर्शनार-
रम्भात् कौदूश निसर्गसबेल्लित कम्पिक स्नेहविकास समुज्ज्वलित इति प्रदर्शयितु-
काम इव कवि शकुन्तलाया सर्वाङ्गीण रूपनिरूपणमकृत्वा तत्तारण्यमात्रलक्षक
वर्णनमात्रनुते प्रथमाके । शकुन्तलावलोकनसमकालमेव दुष्यन्त- किंचिद् विस्मयापन्न
इव समुदाजहार—

“अहो मधुरमासा दर्शनम् । लब्धमद्य नैत्रनिर्माणफलम् ।

मानुषीयु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भव ।’

न प्रभातरल ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥

१ अस्मिन् पद्ये, कवि शकुन्तला रूपवर्णनातिरिक्तं कञ्चिन्नाटकपरम-
प्ययमनुवदन्नाति । *अस्य अभिज्ञानशाकुन्तलनामधयस्य रूपस्य रूपवस्य मानुषीयु
रचनामु कथमिव सम्भावना भवत् । कुत ? प्रभातरल ज्योतिरि वसुधातला
नन्वादि । दिव्यगुणापनस्य मादुसम्य क्वितल्लजस्यैव प्रभातरल वाज्यज्योति
रिदमुद्भवितुमहति नायन वस्माच्चिज्जडमतरिनि भाव इत्यभिज्ञानशाकुन्तलस्य
नाटकातरात् सौष्ठव दिव्यत्वञ्च प्रत्याययति ।

पुनः क्षणं किंचिद् विनाश

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुरायमवासिनो जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुर्णदधानाना वनप्रानिः ॥”

अहो प्रथममन्दशंन एव कथमिव खन्वाखेटता मनो वररको दुष्यन्त
यादृश्यंभ्रुम्बितान्तःकरणोऽभारण तापस्यन्दवाया सौन्दर्यस्य । मन्यमुग्ध इव
आत्मगामत्रमृशति :

अथरः किमन्तराण कोमलपिडपानुवारिणीं यद्गृह ।

कुमुममिव रोजनीय यौवनमंगेषु मप्रद्वम् ॥

भूयोपि मनसि परामृशति :

अनाश्रितं पुष्य किमलदसन्तुं वरदहं . .

शनादिदं रत्न मधु नवमनाम्बादितरसम् ।

अथष्टं पुष्याना फलमिव च तद्द्रव्यमनघम्.

न जाने भोक्तारं क्वमिह समुपस्याम्यति विधिः ॥

तां वन्कलपरिणीं हृदयहारिणीं शकुन्तलामवलोक्य दुष्यन्तो मनसि
विभावयति :—

इदमुपरहितमूढमग्रनियता स्वन्यदेने

स्तनगुदपरिणाहृच्छादिना वन्कलेन ।

वपुरनितवमस्याः पुष्यति स्वा न शोभा

कुमुममिव पितदं पाण्डुपत्रोदरेण ॥

पाण्डुपत्रेण पितदं कुमुमं कदाचिन् स्वशोभा नापि परिपुष्येत्नाम किन्तु
काममनुपमस्या वपुषो वन्कल तु अलंकारश्रिय पुष्यन्त्येव । अपि च—

मरुतिजमनुविदं शंभलेनापि रस्यं

मन्दिनमपि हिमाशोकंश्म लक्ष्मीं तनोनिं ।

इममपि क्वमनोज्ञः वन्दनेनापि तन्वो

किमिव त्रि मयुगाणा मन्दिन नाहृनीताम् ॥

निर्गामुपमामस्यस्य शकुन्तलामोन्त्यस्य कदापि कनोज्ञं विवशम् ।
शुनीयाते च क्विः शकुन्तलाया अपमुरदमं वदन्तः :

यमकान्तोरदान्मयोच्चरेण काञ्चिदिय लोकोतरा स्मरन्तमृशिमनसं
हृता विभावने न तु हृन्ताछदमरेः । तेषां हि

वित्तं निवेश्य परिक्वचित्तमत्वयोनाद्,

रपोच्चरेण विविता मनसा हृता नु ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे,
धातुविभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्या ॥

पष्ठाके चित्रापिता शकुन्तलामुपवर्णयन्नाह

दीर्घापागविसरिनेप्रयुगल लीलाचितभ्रूलत,
दन्तान्त परिकीर्णहासकिरणस्योत्साविलिप्ताधरम् ।
कूर्कन्धुद्युतिपाटलौष्ठचिह्न तस्यास्तदेतन्मुख,
चित्रोप्यालपतीव विभ्रमलसत्प्रोद्भिन्नकान्तिद्वयम् ॥

अहो नु खलु वर्णनचातुरी ? चित्रवद्वापि शकुन्तला आलपतीव भासते ।

अपि च

अस्याभ्रुगमिव स्तनद्वयमिद निम्नेव नाभि स्थिता,
दृश्यन्ते विषमोन्नताश्च बलयो भित्तौ समाधामपि ॥
अग्रे च प्रतिभाति मार्दवमिद स्निग्धप्रभावाच्चिर,
प्रोम्णा मन्मुक्तीवदीक्षत इव स्मेरा च वक्तीव माम् ॥

कालिदासस्य चित्रकलावर्द्धाध्यस्य निदर्शनान्तरमपि नेत्रातिथीकरणीयम् ।
शकुन्तलाया स्वयन्तुलिलिखितमूर्णचित्रमवलोक्य दुष्यन्त वृष्टिं दर्शयति —

कार्या संकतलीनहसमियुना लोतोवहा मालिनी,
पादास्तामभित्तौ निपण्णहरिणा गौरोगुरो पावना ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरौनिर्मानुमिच्छाम्यध,
शृणु कृष्णमृगत्य कामनजन कडूयमाना मृगोम् ॥

अत्र हि यूनार स्वयद्वयोवता यत्रोत प्रति निसर्गसुलभे दृश्यासक्ति इति
किदञ्च्चारतमा कविरवामनसि । अग्रे च पुन शकुन्तला प्रत्याभनो बलवतीमासक्ति
निह्नोतुमनीशान दुष्यन्त विदूष्यभ्रावेदसि स्वनभोगतर निरनिशत्रुमुपमा शकुन्त-
लाया । विदूष्यश्च तस्सोन्वर्मनिरपण तदभिलाषाविषरण च मनागप्यनस्वद-
मान राजानमधिक्षिपति ध्यग्यभग्या "यथा कस्यापि पिडलजूररुद्धेजितस्य तित्ति-
प्यान्निभाषो भवेत्तथा स्त्रीरत्नपरिभाविनो भवत इत्यमन्ययना", तत नृपति-
रुपारम्भे "न तावदेनां पश्यति येनैवमवादी," कीदृश मानवस्वभावसुलभ कथनो-
पकथनम् । अग्रे च पञ्चमश्लोके दुष्यन्तकृतप्रत्याख्यानप्रसङ्गे शकुन्तलाया सतीय
पुद्गलाधिपेणम् "अनार्थं, आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि क इदानीन्त्यो धर्म-
श्च वृक्षप्रवेगिनस्तुणच्छत्रध्वीपन्स्य तवानुहृतिं प्रतिपत्स्यते । .. कुच्छ तावदत्र
स्वच्छन्दवारिणो कृतास्मि । दाहस्य पुद्गलाप्रत्ययेन मुरामधोर्दृश्यस्यतविपस्य

हस्ताभ्याशमुपागता" इति अवमानिताया, प्रवृत्ताया, प्रव्याख्याताया, प्रपीडिताया, सत्रिपण्याया शकुन्तलाया वाग्निवर्षा कर्णपुटाभ्या निपीय, आविद्धहृदय इव, सर्पाघ्नान इव, दुष्यन्सूत्रणीमास्ते । नेदानां परामृगति तस्या अपरिस्फुटशरीरलावण्यम् न चोपलाल्यत्यात्मन मानसां कामकलाम् । समीचीनतया चानुभवति तस्या पुष्यशीलायास्तापसकण्वकाया हृदयस्य परिव्रता, अनुशील्यति चान्तरात्मन परिरालानि, विभावयति पदचात्तापवृत्तिमसद्ब्रूतस्य हृदयस्य । तदेतत्सर्वमपि निसर्गानुस्यूतमिव औचित्यमननिग्रममाण वर्णन सहृदयहृदयमाश्रमवेद्य गिरामगोचर कविनोपनिबद्धम् । पुनश्चान्ते मारीचाश्रमे तपोवनसर्वादिताया कंतवानभिज्ञाया निरागम शकुन्तलाया प्रत्याख्यानोपनतानुनापाश्रान्तचित्तस्य तादृशापराध परिमार्ष्टुकामस्य क्षमा याचितुकामस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तलायाश्चरणयो प्रणिपात ।

सुतन् हृदमात्प्रमादेश्चलौकमपेतु ते,

किमपि मनस सम्मोहस्तदा बलवानभूत् ।

प्रबलतममामेवप्राया शृभेषु प्रवृत्तय,

अजमपि गिरस्यन्व भिप्ता धुनोयहिदाश्रया ॥

इति दुर्यन्त शकुन्तलायाश्चरणयोनिपतति, आमान सर्वात्मना समप्यति । सरलहृदया विशुद्धसंचा निमला च शकुन्तला स्त्रीस्वभावात् सान्निवेशतमुत्थापयति । तत्सर्वस्यापि नृपनिवृत्तर्गाहितव्यापारस्य आत्मन पुराकृतमेव किमपि अपुण्यमिव बीजत्वेनोद्भावयति किल । "उत्तिष्ठप्रार्थयुत्र, नून मे सुचरितप्रतिबन्धक पुराकृत तेषु दिवसेषु परिणाममूलमासीद् येन स्तुत्येनोऽप्यायंयुत्रो भयि विरस सयुक्त ।" नूनमेतत् पूर्णपरिपाकपरिणत चतुरस्रनदीविनामवगाहमान लोकोत्तर चित्रणम् ।

शकुन्तलेऽपि कालिदासस्य रूपचित्रणवाचना पराकाष्ठामन्युपपन्ना । यत्किमन्युपवर्णयत्यालेख्यरुद्धमिव, चित्रापितमिव ततया घटयति यथा वाग्निपयतामनिकामति । नून तस्य रचनाऽनुभूतिविषयता यथावकाहेन न तथा वागीत्रिपयताम् तदपि किञ्चिदत्र निदर्शनविगा प्रस्तूयते —

भ्रमरघ्याकुलिता शकुन्तलां वीक्ष्य किमप्यदभूत्तमेवावगमयति मूढम-
दमित्य स्वकीयम्

यतो यत घट्चरणोर्जभवत्तने

ततस्तन प्रेरितलोललोचन ।

विवर्तितभूरियमद्य गिञ्जते

भयावकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् ॥

अथ च षट्चरणं सम्बोध्य

चलापांगां वृष्टिं स्पृशति बहुधा वेपथुमतीन्,
रहस्याद्याधीव स्वनसि मृदु पर्गान्तिकचरः ।
करंघ्यां पुन्वन्त्याः पित्रसि रतिसर्वस्वमघरम्,
वयं तस्वान्वेषात्मपुकर ! हतास्त्वं खलु वृती ॥

इत्यकल्पनीयथा कल्पनयाऽऽत्मनो हतविधित्वं मपुकरस्य च कृतित्व-
मुपयादयति । नृपः पुनश्च तद्गुल्मलतादीन् सिञ्चन्तीं शकुन्तला चित्रमित्राकलयति :

लस्तासावतिमात्रलोहिततत्रौ बाहू यदोत्क्षेपणान्,
अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रभाणाधिकः ।
बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माभस्ता जालकम्,
बन्धे स्त्रंसिनि चैकहस्तवमिता. पर्याकुला मूर्द्धजाः ॥

आत्मानं प्रत्यावृष्टा शकुन्तलामाकलयत्य दुष्यन्तश्चिन्तयति :—

वाचं न मिथयति यद्यपि मद्बचोभिः
कर्णं ददात्यवहिता मयि भावमाणे ।
कामं न तिष्ठति मदाननसम्मुखी सा
भूयिष्ठमन्यविवया न तु दृष्टिरस्याः ॥

द्वितीयाङ्केऽपि च पुनः किञ्चिद्दशमेव प्रकृतिपल्लवितं वर्णनम् :

दर्भाट्टकुरेण चरणः क्षत इत्यकांठे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव मदानि गत्वा ।
आसीद् विदुस्तवदना च विमोचयन्ती—
शाखामु बल्ललमसक्नमपि द्रुमाणाम् ॥

मन्यामहे रूपचित्रणकलायामितरे श्वयः कालिदासस्य कलामपि न
स्पृशन्ति । दुष्यन्तशरभयादाशन्नं मृगं चित्रयन्नृपन्यस्यति :

1. शोकाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्पन्दने दत्तदृष्टिः,
पदबाधेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्ववथापम् ।
दभैरर्द्धाबलीदं शमविक्षुम्बभ्रंशभिः शोणैर्वर्मा,
पदयोदप्रप्लुतव्याश्रियति ब्रह्मतरुं स्तोत्रमुर्व्याम् प्रयाति ॥

इदं तु स्वयं घाशनो मृगस्य मनोहारि चित्रणम् । अत्रे च पुनः मृगमनु-
प्रयावनामशरानां चित्रणं तत्रतीर शोशुषारहम् :

मुक्तेषु रश्मिषु निरायनपूर्वकायम्
 निष्कम्पवामरशिला निभूनोष्त्रंकर्णाः ।
 आत्मोद्धतरपि रजोभिरलंग्रनीया
 धावन्पथी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥

प्रथमाङ्के महाकविरेव रथगति निरूपयन्नाह :

१ यदालोके मूढमं व्रजति महता तद् विपुत्रनाम्,
 यदद्वे विच्छिन्नं भवति दृढसन्धाननिव तन् ।
 प्रकृत्या यद् वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
 नं मे दूरं किञ्चिन् क्षणमपि न पाश्र्वे रथजवात् ॥

शकुन्तलायाः पतिगृहं प्रति विमर्जनवेलायां महपिः कण्वः फोदृष्टमर्म-
 स्पृखसोभिः स्वोदगारमावेदयति :—

१ मास्यत्पद्य शकुन्तलेनि हृदयं संस्पृष्टमुक्कंठया,
 कंठस्तग्निभतवाष्पवृत्तिकल्लूपद्विचिन्ताजडं दशंनम् ।
 वंक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्याकनः,
 पीडयन्ने गृहिणः कथं नू तनयाविदलेपदुःखनंशः ॥

एवं शकुन्तलामासीराशिभिः मर्मभेदिभिः सम्भावयति :—

१ यपातेरिव शशिप्ला भक्तुंबहुमता भव ।-
 पुत्रं त्वमपि सध्रात्रं सेव पुष्टमवाप्नुहि ॥

‘वत्सो भगिन्याः पन्थानमादेशयताम् ।’ तथा कुर्वन्ती तौ दृष्ट्वा कथापि
 गद्गदया गिरा कुलपति. वनलताः सम्बोध्य भो भोः सन्निहितवनदेवतातपोवन-
 तरवः :

१ पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या,
 नादत्ते प्रियमंठनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
 आदौ वः कृमुमप्रवृत्तिसमये मत्स्या भवन्त्युत्सवः,
 सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुजायनाम् ॥

पतिगृहं गन्तुमुद्युक्तायाः शकुन्तलाया गमनवृत्तान्तमनीव मायिकं
 संयत्तम् । अग्रे काश्यपः शकुन्तलां गृहिणीकृतं व्यमुपदिशति :

शुधूपस्व गृहन् कुष्ट प्रियमशीवृत्ति सपत्नीजनै,
 भर्तुर्विश्रुतापि रोषणनया मा स्म प्रतीयं गमः ।

भूयिष्ठ भव दक्षिणा परिजने भाग्येऽनुत्तेकिनौ,
यान्तेव गृहिणीपद युवतयो वामा कुलस्थाधय ॥

- गोतमी— एतावान् वधूजनस्योपदेश । जाते । एतत्त्वलु सर्वमवधारय ।
काश्यप— वस्ते परिष्वजस्व मा सखीजन च ।
शकुन्तला— तात इत एव किं प्रियवदाऽनमूये सहयो निर्वर्तियते ।
काश्यप— इमेऽपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गोतमी
यास्यति ।
शकुन्तला— पितरमाश्लिष्य कथमिदानीं तातस्मागात्परिभूष्टा मलयतटोन्मूलिता
चन्दनलतेव देशान्तरे जीवन धारयिष्ये ?
काश्यप— किमेव कातराजति ?

१ अभिजनवतो भर्तुं इलाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे,
विभवगृहभि कृत्यंस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमविराट्प्राचीवाकंम् प्रमूय च पावनम्,
मम विरहजां न त्व वस्ते शुच गणयिष्यसि ॥

(शकुन्तला पितु पादयो पतति)

- गोतमी— जाते । परिहोयते, गुमनवेला । निवर्तय पितरम् ।
शकुन्तला— कदा नु भूयस्तपोवन प्रेक्षिष्ये ?
काश्यप— गच्छ वस्ते । शिवास्ते पन्यान सन्तु ।

(शकुन्तला निष्प्रान्ता सहायिनश्च)

- सख्यो— शकुन्तला विलोक्य हा धिक् । हा धिक् । अन्तर्हिता शकुन्तला
वनराज्या । तात । शकुन्तलाविरहित शून्यमिव तपोवन कथं
प्रविशाय ।
काश्यप— अनमूये, गतवती या सह धर्मचारिणी । निगूह्य शोक अनुगच्छती
मां प्रस्थितम् । (सविमर्श परिश्रम्य) हन्त भो, शकुन्तला पतिकुल
विमूज्य लक्ष्यमिशानीं स्वास्थ्यम् । कुत

२ अर्थो हि कन्या परकीय एव,
तामद्य साम्प्रेत्य परिगृह्णतु ।
१ जातो भग्याय विनाह प्रकाश,
प्रत्यपित जास इवान्तरात्मा ॥
(इति निष्प्रान्ता सर्वे)

अहो कीदृशमद्भुत निसर्गानुगुण निरूपण गिरामगोचरम् ।

अपि च शकुन्तलाया दुष्यन्तकृतप्रत्याख्यानदृश्यमपि वियद् रुचिर
कुलीनायंवीराङ्गनोचित च घटितं तदपि दृश्ययानियोजकरीयम् ।—

पुरोहित — एते विधिवद्विचितास्तपस्विनः । अस्ति कश्चिदेषामुपाध्यायसन्देशः ।
तं देव श्रोतुमर्हति ।

राजा— अवहितोऽस्मि ।

ऋषय — (हस्तानुद्यम्य) विजयस्व राजन् ।

राजा— सर्वानभिवादये ।

ऋषय — इष्टेन यज्यस्व ।

राजा— अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ?

ऋषय — कुतो घर्मक्रियाविघ्न सता रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्माशी कथमाविर्भविष्यति ॥

राजा— अयंवान् एतु मे राजशब्दः । अयं भगवान् लोकानुग्रहाय कुशली
काश्यपः ?

ऋषय — स्वाधीनकुशला मिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा— किमाज्ञापयति भगवान् ?

शाङ्गरव — यन्मिथ ममयादिना दुहितर भवानुपायस्त, तन्मया प्रीतिमता
उभयोरनुजातम् ।

शकुन्तला— (आत्मगतम्) किन्तु एतु आयंपुत्रो नगतिः ।

राजा— किमिदम् उपन्यस्तम् ।

शकुन्तला— (आत्मगतम्) पावकः खल्वेष वचनोपन्यासः ।

राजा— किं चाद्रभवती मया परिणीतपूर्वा ?

शाङ्गरव — किं कृतमायंश्रेयादुर्मं प्रति विमुखतोचिता राज ?

राजा— कुतोऽयममन्कल्पनाप्रश्नः ।

शाङ्गरव — मूर्च्छन्त्यमी विचारा प्रायेणशर्व्वमत्तेषु ।

राजा— // विज्ञेयादपि क्षिप्तोऽस्मि ।

गोतमी— जात्रे ! मूहत्तं मा लज्जस्यः । अपनेष्यामि तावत्तं गण्डनम् । तत-
स्त्वां भर्ताऽभिज्ञास्यति ।

राजा— (शकुन्तलां निर्वर्णयामगतम्)

इदमुपनतनेव रूपमविलष्टवान्ति,
 प्रथमपरिगृहीत स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।
 भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषार
 न खलु च परिभोक्तु नैव शक्नोमि हातुम् ॥

(इति विचारयन् स्थित ।)

शाङ्गरव —^{११} किमिति जोषमास्यते ।

राजा— भोस्तपोधना, चिन्तयत्रपि न खलु स्वोकरणमत्रभवत्या स्मरामि ।

शकुन्तला— पशान्तेन मुखमावृत्य रोदिति । सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी
 कृतास्मि । याहमस्य पुण्ड्रशत्रुत्ययेन मुखमपोह्य दयस्थितवियस्य
 हस्ताभ्याशमुपागता । भगवति वसुधे, देहि मे विवरम् ।

कौदृश हृदयद्रावक दृश्यम् । शकुन्तलाया पुनर्मिलनदृश्यमपि अतीव
 कौतूहलावहम् । हेमकूटपर्वते महर्षिकाश्यपस्य पुण्याश्रमपदे स्वर्गात्प्रत्यावत्तमानो
 दुष्यन्तो तप कृशाङ्गीं शकुन्तला निवण्य विभावयति ।

यसने परिधूसरे वसना, नियमशाममुखी धृतकवेणि ।
 अति निष्कण्ठस्य विशुद्धशीला, मम दीपम् विरहव्रत बिभर्ति ॥

तत ससकोष लज्जित इवाह

प्रिये, श्रोत्र्यमपि त्वयि प्रयुक्त अनुकूलपरिणाम सवृत्तम् । तदहमिदानीं त्वया
 प्रत्यभिज्ञातमात्मान पश्यामि ।

निसर्ग्यंभत् शकुन्तला भौवमास्ते, न किमप्युत्तरति । अत पर दुष्यन्त
 पुनरप्यभियत्ते ।

राजा— प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि !
 उपरागान्ते शशिन समुपागता रोहिणी योगम् ॥

शकुन्तला— जयतु जयतु आर्यपुत्र ।

राजा— शुन्दरि,

बाष्पेण प्रतिपिद्धेऽपि जयशब्दे जित गया ।
 यत्ने दृष्टमसत्पार पादलोष्ठपुट मुखम् ॥

बाल — मरु ! ए एष ।

शकुन्तला— वन्द्य, ते भागधेयानि पृच्छ ।

राजा— (शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य)

धुनन् हृदयाग्रन्यावेदाव्यलोकमपैतु ते,

किमपि मननः सम्मोहो मे तदा बलवाननूत् ।

प्रबलनमनामेवंप्रायाः शब्देषु प्रवृत्तः,

अजमपि शिरस्थग्नः क्षिप्तां धुनोन्वहिशंकरा ॥ .

(इति चरणयोः पत्तिः)

शकुन्तला— उत्तिष्ठन्वार्यपुत्रः । नूनं मे सुचरितप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवनेषु परिणाममुत्तमासीत् । येन सानुभोगोऽपि आर्षपुत्रो ममि विरजः मन्तः । (राजोत्तिष्ठति)

शकुन्तला— अयं कवमायं पुत्रेण स्मृतो दुःखभाषणं जनः ।

राजा— उद्धतद्विषादशून्यं कस्यपिष्यामि ।

कौदशां हृदयावर्जकं निरूपणम् । अयाग्रनपरोऽपि विशेषोऽस्ति कवेरस्य कदिवरानन्देभ्यः यदसौ भूमना प्रयुङ्क्ते अप्रत्यक्षसमासां प्रचुरप्रयुक्तप्रयोगालङ्कृतां परिमितपदां पाशानुष्णा परमोपभृक्तां अनुज्झनीचिन्त्याधारा— सानुंकारां मृदुलपदावन्निबन्धिना भाषाम् । रूपकेषु प्रथ्नाति पाशानुष्णा वाक्यावलि, नानिश्चमने आर्यमर्यादाम्, न च कदयंयति ययायंताम्, न वा निःशेषयति भावावेशम् । शकुन्तलाया मह दुष्यन्तस्य गान्धर्ववृत्तान्तमाकलय्य कौदशां तदनुगुणं कसनोपकथनमारचयति ।

//यद्यपि गान्धर्वविवाहस्यास्तुदं वृत्तमाकर्ष्यं मर्माहत इव मनसि कौलिन् इव महर्षिः विमृशति लम्पटेन नृपनिहतकेन कितवेन दुष्यन्तेन पुण्याश्रमपरिपन्थिना तापमकन्यकायां पश्यागनायामिव क्रियदनार्यमाचरितम् । पुनश्च ममागमनान्पूर्वमेव पलायितो वृकः । हंहो, कियद्गर्हितं कृत्यमिदम् । तथापि तनो विचिन्त्य किञ्चिद्—दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहृतिः पत्तिः । इति कौदशां मार्मिको विचारस्तन्तिः । तथा विमृशन् महर्षिं तातकश्चं यदा वेपयाना लज्जाघनतमसो शकुन्तला पावयोः प्रणमति 'तात, प्रणमामि' इति । तदा विचारवान् अशेषव्यवहारविन्मुनिः मनसि किञ्चिदाकलय्य मंशु समाजसने शकुन्तला सम्बोधः—

कथं— 'बन्धो, मुद्रिष्याय परिदत्तं विद्या अशोचनोपाग्नि संवृता ।'

इति कौदशां परितोपनुन्दितं वचः ?

पदानमूया प्रियंवदाभादिशति यद्दुर्वातमोऽभिशापवृत्तानं न संस्पृशेत् शकुन्तलायाः कणकुहरम् ।

अनसूया—‘प्रियवदे, रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।’ इति ।

तदा प्रियवदा क्रियञ्चातुषेण प्रतिब्रूते ।

प्रियवदा— ‘क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिका सिञ्चति ।’

क्रियद्दृढयाह्लादक वचनम् ?

परम्परागता भारतीयसामाजिकपद्धतिमप्येव कविरक्षुण्णतया परिरक्षति । राज्ञो दुष्यन्तस्य उच्छृङ्खलप्रणयविधिमपि गान्धर्वविवाहविधिना सुभूयति । सद्यो दृष्टान्तीन् प्रदर्शनीकारयति ऋक्छन्दसा च प्रशास्ति न खलु ऋद्धमन्त्रेणेत्यपि कवेश्चातुरीं चतुक्रयति ।

अनी वेदो परित क्लृप्तधिष्या,
समिद्धन्त प्रान्तसस्तोर्णदर्भा ।
अपध्नन्तो दुरित हव्यवाहे
वंतानास्त्वां बह्व्य पावयन्तु ॥ इति

मन्यामहे कालिदासस्य कविताया लोचप्रदत्वे ‘वैदर्भीरोतिसुभाश्रयणमपि कारणान्तरं रुह बहूतर हेतुतामवगाहते । कविरसो स्वरचनासु वैदर्भीमेवालम्बे प्राधान्येन । अत एवेय जनधृति “वैदर्भीरोतिसन्दर्भे कालिदासो विशिष्यते ।” नूनं वैदर्भीमुपलप्यन्त कवयो धन्या वृत्तिनश्च । स्थान एवोक्त विरहणेन —

अनभ्रवृष्टिः श्वणामृतस्य,
सरस्वती - विभ्रमजन्मभूमि ।
वैदर्भीरोतिः वृत्तिनामुदेति,
सौभाग्य-लाभ-श्रतिभू पदानाम् ॥

श्रीदण्डिमहाभागोऽपि मुञ्चनकटत ऐदम्प्रायम्येन वैदर्भ्युपलान्न सङ्गम-
शोधन प्रति च कालिदासमेव भुष्ट्यवेनाधिकरोति । तथा हि .

ल्पिता मधुश्वेणासन मस्य निविशता गिरः ।
तेनेद वर्यं वैदर्भम् कालिदासेन शोधितम् ॥

यद्यपि कविरय प्रायेण भृगुगारिच इति कविमञ्जरीयने तथापि य य स्त
मत्पुत्राति त तमेव आशयं पार मयति । उपरञ्जयति च तमन-यसद्गोत्र निरती-
शयनेषुष्येन ।

१ सायणस्य उक्तं - रघवः पत्न्याग्निना ।
अयं निगमयति वा वैदर्भी रोतिरित्यन ॥

मालविकाग्निमित्रम्

मालविकाग्निमित्रं महाकवेः सर्वप्रथमा कृतिर्विभाव्यते । अतएव तस्मिन् तादृशं वंशच्छं कमनीया वा कलाकलना, कश्चन प्रौढसवादीऽपि च न यथाहंतया श्लाघनीयः सम्पन्नः । कथावस्त्वपि किञ्चिद् दुरुहं जटिलञ्च सद् व्याकुलीकरोति दुरवबोधनया प्रेक्षकान् । मालविका खल्वत्र नायिका नायकोऽग्निमित्रः । तत्तद्रूप- निरूपणप्रकारोऽप्यत्र यद्यप्यपवित्रमस्तथाऽपि क्वचित्क्वचित् क्विबुल्ललामभूत्- स्यास्य लेखनी विचुल्लतेवान्तरान्तरा चमत्करोत्येव चेतासि रसिकानामिन्द्र न कश्चित् सन्देहः ।

इदं हि मालविकाग्निमित्रं नाम रूपकं कालिदासीयं वा नवेति केचन संशे- रते । किन्तु, एतस्योक्तनाटकत्रयस्यापि कर्ता कालिदास एवेति सुदृढं निश्चेतुं न दुष्करम् । यतः एतेषु नाटकेषु कालिदासीवर्णनचतुर्षमभाषादृशं सम्पन्नं सदापि साजात्यं भजते । विदिष्य तु स्त्रीवर्णनमत्यद्भुतं निरूपमञ्चान्युपपन्नम् । त्रिरपि रूपकेषु स यत् स्त्रीवर्णनमातनुते तेन किलंतन् स्फुटमवबुध्यते । तत्र सर्व- प्रथमे मालविकाग्निमित्रे पात्राणि खलु भौमानि । मालविका हि नाम विदभंराजस्य दुहिता । मालवाधिपतये प्रदेयत्वेन निर्धारितत्वादेव तस्या मालविकेति नाम- धेये बीजमृत्यश्यामः । किञ्चित् सूक्ष्मतया प्रेक्षणेनेव प्रध्यक्त्वं प्रतीतिपयमवतरति यन्मालविकाग्निमित्रे कविः मर्त्यलोकीयमेव वस्तुवर्णनं भूम्ना सन्तनुते । माल- विका खलु अग्निमित्रस्य राजधान्या विदिशायां नरेन्द्रस्य प्रेक्षागृहेषु प्राक् प्रादशि । तत्र शालायामग्निमित्रो, राज्ञो विदूषको, सर्वंशास्त्रविदारदा परिव्राजिका चेति त्रयोऽपि प्रेक्षकाणामात्तनान्यलञ्चक्रुः । नाट्याचार्यो गणदासश्च मालविका पुरम्हृत्य तद्गृहमुपेयाय । ताञ्च राजसम्भुषमवस्थाप्य मा भर्षोरिति सभा- सम्भ्रमं तस्या न्यवारयन् । अस्मिन्नेव सन्दर्भे राज्ञो मालविकायाः प्रथमदर्शन- संलाभः । तस्या रूपनावध्वञ्च निबन्धं अग्निमित्रो विस्मयापन्नतया तस्या मुखमण्डलं, नयनपुगलं, वक्षस्यलञ्चालोक्पावलोक्प, अहो कीदृशमलौकिकं कल्पारन्नं विधाया सृष्टमिदमिति कौतूहलस्य परां काष्ठामधिजगाह । तस्या नृत्य- गीतयोर्वैलक्षण्यमभिलक्ष्य नृपः परं विस्मयमुपजगाम । नृत्यावसाने च विदूषकः पुनः तां तत्रादस्यापयितुराम 'निष्ठ तिष्ठ, त्वया किञ्चिकरणीयं विस्मृतयासोदिनि' तत्र पाठे कश्चन दोषो विद्यते । नाट्याचार्यो गणदामोऽपि मालविके ! दोषं परिहृत्य पुनर्गच्छेति तामादिदेश । को वा दोषः ? इति पृष्ठो विदूषक आह 'प्रथमं तावन् नृत्यारम्भसमये मालविका द्वाहाणपूजनं नाकरोत् ।' इति यदनि विदूषके, सर्वे सभान्तारा उच्चरंष्टृहासं जहन् । मालविकाऽपि परिजहास, नृपदचापि सोत्लाम

प्राहसत् । विदूषको भूयोऽपि तामवस्थापयितुं यतते, तदनु प्रस्थापयामास च ताम् ।
अत्र कालिदासं मालविकां त्रिनङ्गीषु प्रदर्श्य राजानं सन्तोषयामास । स्मेरमुनी
च मालविकाऽपि रङ्गाग्निश्चकाम । भूम्नाऽत्र मर्त्यलोकाभिनय एव पल्लवित ।

विक्रमोर्वशीयम्

विक्रमोर्वशीये द्वितीये रूपके प्रायशो दिव्यानि पात्राणि । उर्वशी अप्सराः ।
तस्याः सहचारिण्यश्चाऽप्सरस एव । अयं च भर्गमुनिरपि स्वर्गो यो नादयकारः ।
उर्वशी च तन्नाटके स्वाभिनयमुन्नाटयति । नाटकेऽस्मिन् उर्वशी कुबेरमाराध्य यदा
स्यङ्गप्रतिनिवसन्ति । तदा मध्येभागे किशी नाम वक्ष्यन् राक्षसं चित्रलेखाद्विनीत्या-
मुर्वशीं बलादपहृत्य रये चोपस्थाप्य पलायाञ्चक्रे । तद् दृष्ट्वा रुक्ला अप्सरस
उच्चैश्चक्रन्तु । सूर्योपस्थानाग्निवृत्तः पुरुरवा तदाऽन्दितमाकर्ष्य, वा इमा ऋन्ति
इति ससम्भ्रमं पप्रच्छ । केशीनाम दानवः उर्वशीं तरसा जहार । तत्तामस्मत्कालौ
परित्रायस्वैति ता ऊचुः । पुरुरवा अपि सत्वरं गत्वा दानवं निहृत्य, चित्रलेखा
सह उर्वशीं प्रत्यानिनाय । स एष उर्वशीं रङ्गप्रवेशः । विसंज्ञामुर्वशीमालोच्य 'अहो
बलदग्ने प्रियसखी परिशस्ता । नावयोवचनान्यपि शृणोति ।' इति चित्रलेखा
जगद ।

यदा कालान्तरे उर्वशी सज्ञा लेभे तदा उदिते निशानाथे तन्मा मूढमाना
निशेध विगतश्यामोहा च सा वदते । अहो ! महेश्वर एव मम रक्षितेति तस्मिन्
सदृद् दृष्ट्वात्तमरोत् । राजाऽपि स्वयं अप्सरःप्रतिपालनस्यलमाज्ञाम् ।
उर्वशीं रघारवतरणवेलाया किञ्चित्सत्कलनं नाटयन्ती रयसा राजानमालम्बे ।
राजाऽपि च प्रसङ्गमेतं विधिबिलमितमेवामस्त । वदिरस्मिदपि वधावस्तुनि—
प्रययतो भयवन्तां, तदनुस्यवगतमोहां, तनो रघारवतरन्तीमुर्वशीमिति तिसृभिः
त्रिचर्चिभिः प्रदर्शयति ।

इत्यमेव शकुन्तलामपि, अभिज्ञानशाकुन्तले, दुष्यन्तास्तावद् दूरतो इष्ट-
सारेभे, तत्र त्रिवः त्रिव्यो घटीरादाय वक्षयानतिश्चन्त । वा वा शकुन्तला
एतांतां मध्ये इति नृपो मा ।गीत् । तत्र क्विं तां परिचापयितुं वञ्चयतोपायमधी-
बन्तुम् । "तत्रि ! इत इत, इति तातां वाचिदशोचन् । शकुन्तले ! तात वापय
स्वतोऽपि अस्मिन् वृषाके मरुत्प्रम दशंयति, यतो भवमन्त्रिवाग्दुलाप्रभवकीमय
जन्मानेवन् स्तुत्तव इति ।"

जलमामेचयन्ती समवतस्थे । तदानीमियं शकुन्तलेति दुष्यन्ततामजानादिनि । तत्रैव लताकुञ्जान्तरित. स भूयोऽपि शकुन्तला पश्यन्मत्तं । तदेतत् प्रथमं दर्शनम् । तदनु च शकुन्तला जलकुम्भमसे बहन्ती, चलन्ती प्रखलन्ती च जलमा-
दज्यं वृक्षकप्रान्ते समवतस्थौ । एतदवस्थायामपि दुष्यन्तो द्वितीयावार वल्कलधारिणीं शकुन्तलां निभूतं निर्वर्ण्य 'किमिय मधुराणा भण्डन नाकृतोनाम्' इति विमर्शय-
न्नास । ततो जलसेचनेन विकम्पित वृक्षके षडिचद् भृङ्गः पुष्पाद्बुद्धोप शकुन्तलाया
मुगारविन्दे न्ययत् । शकुन्तलाऽपि निजहृन्मदिव्यूमेन निवारयन्ती इतस्ततो भ्रमितु-
मारेभे तयापि भ्रमरस्ता न जहौ । तदा एतद्दुष्टभ्रमरान्मां रो वा परित्रायेद्
इति शकुन्तला चन्द्र । ततो दुष्यन्त एव महाराजस्त्वा भ्रमरदायाया मोचयितु
प्रभवतीति तमेवाह्वय इति रूपरिहासं करयौ समुच्चुतु । तावतैव दुष्यन्त-कुञ्जाद्
बहिर्निदचप्राम । इत्येवमत्रापि तिसृनिरेव भङ्गीनि कालिदासः शकुन्तला दर्शयति ।
कविरयं प्रतिनाटकं प्रियेव म्प्रिय प्राददर्शयन् । एतावतैव प्रतियोधित भवति प्रयाणा-
मप्युक्तनाटकाना कर्तृत्वं तत्र भवन्तं कालिदासमेव सुनरा सधिल्यथिततरामिति ।
तदेतद्दर्शनशैलीसाजात्य बलबद्धोधोपयति यत् प्रीण्यम्येतानि नाटकानि कालिदास-
कृतान्येवेति ।

इत्यमेव रघुवंश-कुमारसम्भवयोरेककर्तृतायामपि यदेकं संशेरेते तवपि
न युक्तम् । एतयोरपि पद्यपर्याशान्ता बहुत्र रचनासाभ्यात् । तद्यथा :—

'धनुष्यमोघ समघत्त सायकम् ।' [रघु० ३।५५]

'धनुष्यमोघं समघत्त सायकम् ।' [कुमा० ३।६६]

अपि च :—

ततस्तदात्कीवनतत्पराणां सौधेषु चामोकरजालवत्सु ।

बभूवुरित्य पुरमुन्दरीणा त्यक्तान्यकर्माणि विचेष्टितानि ॥

[रघु० ७।५]

तस्मिन्मूहते पुरमुन्दरीणामीशानसन्दर्शनलालसानाम् ।

प्रासादमालामु बभूवुरित्यं त्यक्तान्यकर्माणि विचेष्टितानि ॥

[कुमारसम्भवं]

एवमेव रघुवंशोप ७।६ इत्येवमिदं—११ इत्येवमप्यन्तं, कुमारसम्भवे
॥५६ इत्येवमिदं—६२ इत्येवमप्यन्तं विरमजावह मात्स्यं दृष्ट्वाऽपि को
एतयोरेककर्तृत्वे संशयः ? इति विद् ।

कालिदासस्य काव्यदोषाः

यद्यपि महाराजविश्वरिदासस्य काव्येषु दोषोद्घाटनं नाम नूनमुपहासार्थ-

दम् । षोडशकलाऽल्लङ्कृते प्रपूर्णे चन्द्रमसि कञ्जुद्भोद्भावनश्राम खलु बालचापलमेव केवलम् । तथा चाह स्वयं कालिदासोऽपि—

‘एको हि दोषो गुणसन्निपाते, निमज्जतोन्दो किरणोऽपिवाङ्मु ।’

गुणबहुले हि वस्तुनि यदि नाम कश्चिदेको दोषोऽपि सम्भवेत् स तु नितरामगण्यो भवतीति कवेराशयः । एतद्बोभङ्गया, स, स्वकाव्येषु क्वचिन्मानवस्वभावसुलभघटितान् दोषान् सुतरा प्रमादोवाभानि । ससुचयति चेतावता यत्र कस्यापि काव्ये सर्वथा निर्दाप्य भवतीति ।

न चात्रात्माभिः, तद्दोषदृष्टिदिशा किमप्यातन्वते किन्तु महामहिमशालिना कविकुलगुरुणामपि यदा मानवनिर्गन्तौलम्यात्तादृशा दोषा समापद्यन्ते तदैतरेषा सामान्यकवीनास्तु खलु कथं वा । एतदद्योतनायमथवा पण्डितपर्यायत्वेऽपि पठितेषु शब्देषु ‘दोषतो’ऽपि एक शब्द पठ्यते तदनुरोधेन, केवल विदुषां मनोविनोदार्थं वा चाखिलासार्थमेव वाऽधुना किञ्चिदिव निर्दिष्टविषयमवतारयामो वयं समाप्ताचनपुरस्सरमिति —

स देवशरदुमवेदिकाया, शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।

आसौनमासप्रशरीरपात, त्रयम्बक सयमिन दवशं ॥ [कुमा० ३।४४]

अत्र त्रयम्बकमिति पदमव्याकृतम् । पाणिनीयेन ‘इको यणचि’ इति सूत्रेण यणि कृते ऽयम्बकमित्येव साधु । तदत्र च्युतसंस्कारदोषापत्तिः । किञ्च —

श्रीध प्रभो सहर सहरेति,

यावद्गिर खे मरता चरन्ति ।

तावत्स वह्निभवनैत्रजन्ता,

भस्मावशेष मदन चकार ॥ [कुमा० ३।७२]

अत्र सहरकारिणः शङ्करस्य कथाने घनमदनस्य भस्मकर्तृत्वं स्पष्टयत्यति कारिणि नये कमारोपिन सप्तोच्चित्तोमुद्बुहति । विरद्धधर्माज्ञातिर्यात् । ‘भव’कथाने ‘हर’ इति प्रयोग एव अनायासेनेष्टसाधक सम्भवति । तत्रविधाय कविरतौचित्य-दोषेण किं नाशङ्कितं ?

धपि च —

द्वय यत सम्प्रति शोचनीयतां,

समागमप्रार्थनया पिनाशिनः ।

यत्र च सा शान्तिमनी दत्तावन,

रजस्य लोचन्य च मंत्रश्रीमुदी ॥ [कुमा० ५।७१]

अत्र 'कला च सा' इतिवत् 'त्वञ्चे'ति पदेन भवितव्यं, परं प्रथमतश्चम्य 'त्वमस्य लोकस्य चे'ति चवारस्य व्यवहितप्रयोग कवेरत्र न दोषमश्लेषत्वमाविष्करोति । प्रमोदरमणादिति भाव ।

तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्नी,
वन्द्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्त ।
निर्भिद्य त्रिग्रहमशोणितलिप्तपुद्गव-
त्स पातया प्रथममास पपात पदचात् ॥ [बृ० न० ११६?]

इत्यत्र 'पातया प्रथममास' इति प्रयोगोऽप्यपाणिनीय । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिङ्' इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वान् । यथाह वासिष्कारोऽपि 'विपर्यस्तनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्ययञ्चेति' । तदेष व्याहृतिदुष्टत्वादप्यप्रयोग ।

एवमन्यत्रापि तत्कालेषु दोषा आवित्थिय ते समालोचकैः । यथा—

कालिदासप्रयुक्ता 'सुगात्रि, किन्नरकण्ठि, निविशती'—प्रभृतय शब्दा अपाणिनीयत्वाच्च्युतसस्कारा एव । 'राजा प्रकृतिरञ्जनात्' इत्यत्र दीप्प्रयंकराजने राजेतिपद निष्पद्यते न तु रञ्जते । यद्यपि घातूनामनेकार्यत्वाद् रञ्जनाद् राजेत्यपि साधु इति तत्र समाधि करोति मल्लिनाथ । व्याहृतिभङ्गापत्तिस्तु तावता नैवापास्ता भवति ।

एवमेवास्मिन्नुत्तपद्ये छन्दोभङ्गापत्तिरपि प्रत्यक्षपोचरा । अत्र तृतीये चरणे पञ्चमाक्षर दीर्घं विदधानोऽप्य 'श्रुतबोधे' 'पञ्चम लघु सर्वत्रे'ति जागृक्क निषममल्लिङ्ग्य कवितल्लज किं छन्दोभङ्गापत्तेर्दोषभाह न सञ्जात ? इति ।

एतादृशस्य व्याकरणमहाणवस्य च्युतसस्कारादिदोषदूषितान् कतिपय-प्रयोगानालोच्य 'निरदकृशा कवय' इत्युक्तिमाश्रित्य समाधानमर्पयन्त तांस्तान् दोषानुपेक्षापक्षे निक्षिपन्ति समालोचका कालिदाससम्प्रोदका तदपि किञ्चिद् विमर्शनीयम्, किंपद्यावत्तद्युगत इति —

"स संन्यपरिभोगेन रजदानसुगान्ध्रना ।

कावेरीं सरिता पत्युः शङ्कुनीयामिदाकरोत् ॥" [रघु० ८।८०]

अत्र 'रजदानसुगान्ध्रने'ति पद व्यावृथ्यन् मल्लिनाथ प्रकृते 'गधस्य'

* यथा प्रह्लादनाचव इ प्रनागानपना रवि ।

तथैव माञ्जुदन्वयो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ [रघु० ४।१२]

इत्यादिना इकार सन्नातान्तः । यद्यपि गन्धस्वैत्यैतदेकान्तग्रहण कर्तव्यम् इति नैसर्गिकगन्धविवक्षाभावेकारादेशः, तथापि 'निरद्भकुशा क्वचय' इति समाधिमाह ।

एवमेव माघेऽपि—“वधुरयुक्छदगुच्छसुगन्धय” । नैसर्गिके च—

“अपा हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुपारा” ।

इत्यत्र न कर्मधारयानन्वयौ इति निवेधादिनिप्रत्ययनक्षोऽपि जघन्य एव इत्यपि निरद्भकुशा क्वचय इत्यालम्बनमेवावष्टन्नानि इति ।

इदमत्रावरेणम्—‘सुगन्धिने’ति पदे बहुव्रीहिसमात् एव ‘गन्ध’ एवस्यान्त्याकारस्य इकारादेशः । पर यत्र गन्धो नैसर्गिकस्तत्रैव ‘इत्त्व’मित्येते यथा ‘सुगन्धिः पुष्पमित्यत्र । परन्तु जले नैसर्गिकगन्धस्याभावेऽपि इकारादेशः क्वचैरनिरद्भकुशात् निर्दिशति । माघेन अनैसर्गिके वायुगन्धे, ह्येष च जलगन्धेऽन्वाभाविकेऽपि इकारादेश विधाय कवीनां निरद्भकुशा एव पल्लविता छलु इति ।

परन्तु अत्र बंध्याकरणा विप्रनिश्चये । ते व्यवस्थापयन्ति यत् ‘न कर्मधारयान्मन्वर्थौ’ इति धातिवत् तत्पर्यन्तिययोभूतोऽर्थस्तु तत्रैव इकारादेश निबद्धानि यत्र गन्धगन्धतोरैकात्म्यप्रतीतिः सम्भवति, नान्यत्र । यथा ‘सुगन्ध आपणिक’ अत्र गन्धापणिकयोः स्मानात्पणिकरण्याभावात्त्रेकारादेशः । परन्तु ‘जलगन्धपो’, ‘वायुगन्धयो’र्वा सामानाधिकरण्यादनु कौ नाम निह्नोतु प्रभवति । अत्र तत्रेकारादेशो न मनाद् घ्यन्मस्वारदोषभासति । अतएव श्री दीक्षितेन—

‘सुगन्धिः पुष्प सलिलञ्च सुगन्धिर्वायु’ इति समुदाहृतम् । काणिकावृत्ति कारेणपि ‘एन्य एवेति वि’ तौत्रगन्धवान्’ अत्रेकारो न कृतः । तस्मात्सौत्रिकगन्ध एवेकारादेश इति नियमो न नियतवृत्तिरः । यन् भट्टिकावृत्त्य टीकावृत्त्या जदमङ्गलेन—

‘आश्राजिदान् गन्धवत् सुगन्ध’, इत्यत्र नैसर्गिके गन्धे एव इकारादेशो भवतीति मग्धा यत् ‘सुगन्ध’ एवस्य माधुव्य मयादिन तदपि भवति त्रुम्भिननेव । श्री कव्यटीकेऽपि उच्यते वातिवत्पारत्यायां प्राक् प्रत्ययनम् यद् ‘यत्र विभक्त्यात्तु बुद्धुमादि देवदत्तादेर्भवति तदा इत्त्वमन्वयव्यात् गन्धस्येति ।”

किञ्च मन्त्रिणाधोऽपि स्वयं ‘गुह्यसुगन्धयो वाता’ इति माघोऽप्येते टीकाकारेणान् विषयमममस्वरात्त घौनघेकात्तच्छे । अथ च ‘नित्यं प्राणां मूर्धा पश्चि-

र्वायुभिः' [मात्र० ६।१३] इति व्यावृण्वतो मल्लिनाथस्य पुनश्च 'शिलोन्म्रणां बदलीकुमुमानां मुगन्धोऽस्ति येषां ते शिलोन्म्रमुगन्धिनम्नः । गन्धस्येत्वे तदेकान्त-स्याभावादिनिप्रत्ययाश्रयणम् ।' इत्यत्र यच्चक्षुनिर्मूलनं तस्य न कौतुकावहम् ? एतावता किन्न मिदम् यन्कालिदासो नोल्लङ्घ्ये क्वचिन्पाणिनीयानुशासनानि अपिनूपलालयामास तदिदं कवीनां निरदकुशान्वमनिरिच्य विमन्यन् ?

एवंविधाः केचनान्येऽप्याक्षेपा विदुषामत्रधानमर्हन्ति । यथा—

“स दुष्प्रापवशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।

मायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषोमश्वः ॥ [रघु० १।४८]

इत्यत्र 'महिषोमश्वः' इत्यत्र 'महिष्याः सखा' इति विग्रहे महिष्याः प्राधान्यं न राज्ञः तच्च न युज्यते । बहुव्रीहिसमासे च नात्र समाधानं इत्युनयपाशा रज्जुः । इति यत्र तदपि सारगमितम् । प्राधान्याप्राधान्यद्वर्त्तया अत्राविश्रितत्वान् । सहायान्तरबंधयमेवात्र विवक्षितम् । आह च मल्लिनाथः 'महिषोमश्वः—सहायान्तरनिरपेक्ष इत्ययं एवात्र बोद्धव्यः ।' इति समाधिम् ।

एवं बहुत्र समाधानमप्याहुर्विद्वान् । तद्यथा—

द्वैत्यस्त्रीगण्डलेखनां मदरागविन्दोषिभिः ।

हेतिभिश्चेतनावद्भिर्ददीरितजयम्वनम् ॥ [रघु० ११।१२]

अत्र 'हेति' शब्दस्य 'ऊतिपूति' इत्यनुशासनानुपुष्पेन स्त्रीत्वम् । 'विशेषणानि विशेष्यनिष्णानि भवन्ती'ति नियमबलान् 'चेतनावद्भिः' इत्यस्य स्थाने 'चेतनावतीभि'रिति भवितव्यमिति चेन्न तदपि समादरास्पदम्, 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्लिङ्गस्ये'ति भाष्यानुशासनान् । 'हेति' शब्दस्य पुल्लिङ्गतापि कौशान्दिद-श्यते । तथाहि :—'हेतिरक्लोबे' इत्यस्य पुल्लिङ्गतापि । अत उक्ताक्षेपः सत्यत्र निरवकाश एव ।

अत्राश्चाक्षेपः कुमारमम्भवस्य निम्नाङ्गुले पद्ये सोऽपि निरवकाश एव :—

'धोषं प्रभो संहर मंहरेति, यावद् गिरः खे मरुतां धरन्ति ।

स्रवन्म वङ्गिर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनश्चकार ॥

[कुमा० ३।७३]

अस्मिन् श्लोके 'भवनेत्रजन्मा' इत्यस्य स्थाने 'हरनेत्रजन्मे'ति भवितव्यम् । मदनस्य विनाशप्रयोजने 'हर' पदप्रयोग एव सम्पाद्यते, संहारकत्वात् । न सल्लु उत्पत्त्यर्थमूचको 'भव' शब्द इति यत्तदपि न योजितम् । कुतः ? उच्यते । संहारको-ऽत्र यत्किं न तु भवः । 'भव' शब्दश्चात्र दृष्टः योगार्थप्रतिपत्तिकः । अन्यथा—

हरस्य शिवं भव इत्याद्या शब्दा पर्यायत्वेन कथशाम स्वीकार्या भवेयुः । 'भव'-
शब्दश्च उत्पादकार्यकत्वाद्वाच्य सम्भक् सङ्गच्छते । यतः स नैवजन्मनो बह्नेरत्पादक-
सन् भव इति अस्य यागार्यमपि सङ्गमयति । इति हेतोः कालिदासप्रयुक्तो भव-
शब्द एव ज्यायान् इति समाधिः ।

तदेतावता कालिदासस्य व्याकरणसाध्वंभोमत्वं सूक्ष्ममेव न तन्मात्रवाच्यं
क्षिणोति ।

कुत्रय स

चित्रमेतद यत् कालिदासस्यापूर्ववदित्वगुणगणगरिम्णा सर्वेऽपि त स्वस्व-
जनपदोदभव प्रसाधयिन् यत्नवन्त इवाभारति । केचन त मालदाभिजनोयम, अपरे
काश्मीरदेशीयम्, अन्ये पञ्चनदननपदोयम, इतरे वङ्गभूमिसमुद्भव मन्वन्ते, इत्य
इदन्नया च स कुत्रय जासीदित्यत्र तु सर्वेऽपि कालिदो दाक्षयमा एव । परन्तु
तथापि अन्तरङ्गशहिरङ्गो नयसाधनलिङ्गरेव प्रतीयते स वस्तुतः काश्मीरानलञ्च
कार स्वजनपदेति निविशङ्कम, ययास्मान्भिरन्यत्र निरदेशः । कालिदासस्य स्थिति-
कालवचनादामपि सशरते जना । एतद्विषयेऽपि मतद्वयं प्रवर्तते—भारतीय-
मभारतीयञ्च । भारतीयस्तु विक्रमादित्यनवरत्नेषु विद्यमानत्वादस्य महाराज-
धिराजस्य विक्रमस्य काल एव अस्य काल इति सम्मान्वते अयोऽङ्कितपद्यमधिकृत्य

'यन्वन्तरि-क्षपणकाशमरसिंह शङ्कु-वेतालभट्ट घटसपरं कालिदासा ।

स्यातो वराहनिहरो नृपतेः सभाया, रत्नानि च धरत्चिर्नव विक्रमस्य ॥' इति ।

पादवात्यविद्वांसस्तु केचित् तृतीयशताब्द्याम्, अन्ये पञ्चमशताब्द्याम्
इतरेऽष्टमशताब्द्याम्, अपरे द्वादशशताब्द्या सोऽभवदिति तर्कयन्ति । तत्रापि योस्त
विलियम महोदयस्तु भारतीयानामेव मतं समर्थयति । विस्तरस्तन्व्यत्र पल्लविः ।

कालिदासस्य सर्वशास्त्रपारङ्गतत्वम्

कालिदासोऽथवाथ्यपरिशौलनेन मुतरा तस्य सबलशास्त्रपारङ्गामित्वं
मवगन भवति । समस्तशास्त्रावगाहिपिपचोऽप्य धियणोपम स्वरचनासु वैच-
ष्येन मुतरा तत्तच्छास्त्राभिजनामाविष्करोतितराम् । तन्निर्देशनमपि विश्वि-
सधेनसां मनोविनोदनायात्र पुरस्त्रियते —

कुमारमभवे—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्य, प्राक्-सृष्टं वैचलामने ।

गुणत्रयविभागाय पदधाद भेदमुदेष्ये ॥

यदमोघमभामलक्ष्णं बोजमज ! त्वया ।
 यददचराचरं विश्वं प्रभादस्तस्य शोयते ॥
 तिनूभिस्त्वमवम्याभिर्महिमानमुदीरयन् ।
 प्रलय-म्यनि-मर्गाणामेकः कारणता गतः ॥
 स्त्रीषुभावात्मभोगाय भिन्नमूर्त्तः तिनूक्षया ।
 प्रमूर्तिभाजः सगम्य तावेव पितरो म्मृती ॥
 स्वकालपरिणामेन ध्यम्नरात्रिन्दिवस्य ते ।
 यौ तु स्वप्नावधोयौ तौ भूनात् प्रलयोदयो ॥
 जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरलकः ।
 जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरोश्वरः ॥

इत्यादिभिः श्लोकैः जगद्ब्रह्मणोरैकात्म्यं विवृण्वन् तिनूभिरात्मशक्तिभिः
 ब्रह्मविष्णुमहेशलक्षणभिः सर्गम्यनिप्रलयानां नामरूपविभाषानर्हाया दशायाम्
 वर्तमानोऽपि मन् अस्य चराचरजगत्. कारणता गतः; एकं ब्रह्मैव सन् चराचरविश्व-
 रूपकार्यात्मना परिणतं भवतीति कोट्टकं चास्तथा वेदान्तमिद्वान्ममांपनियदयं-
 मनुसन्दधानि कविः । सृष्टिकर्मणि प्रवृत्तस्य तस्य तिसृक्षोः ब्रह्मणः स्त्रीषुभावरूप-
 घटकद्वयेन विभक्तस्य सकाशात् सृष्टिरूपजायत इत्यवगमयति । ब्रह्मणः प्रबोधेन
 जगत्सामुदयः स्वाप्तेन प्रलयः । जीवानामपि स्वप्ने ब्रह्मणि लयः सृष्ट्यवम्यायाञ्च
 पुनराविर्भाव इति सन्दशयति । ब्रह्मणः स्वयमयोनिव्येऽपि जगद्योनिस्त्वं, निरलक-
 त्वेऽपि जगदन्तरन्वम्, अनादिन्वे जगदादिन्वं, स्वस्य निरोश्वरत्वेऽपि जगदीशरत्व-
 मिति प्रतिपादयन् महाकविरयं कं न कुतूहलयति ।

किञ्च—

“आन्मानमान्मना वेन्मि सृजस्यान्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमान्मन्येव प्रलयमे ॥”

इत्यनेनाभ्यान्मविद्यारहस्यमाविकरोति । ‘अनेन जीवेनान्मानमनुप्रविश्य नामरूपे
 व्याकरवाणो’नि धृत्यानुगुण्येन चिदचिद्विशिष्टं सूक्ष्मं ब्रह्मैव चिदचिद्वि-
 शिष्टमूलजगद्रूपेण परिणमन्तीत्यावेदयति । ‘य आन्मनि निष्प्रामातमन्तरो
 यमयति । यमान्मा न वेद’ इत्यादि निगमान्तमिद्वान्मजानं पठेनामुना विदादयति :

उद्धानः प्रणवो यामा न्यार्यन्त्रिभिरदोरणम् ।

कर्म यज-फलं स्वर्गस्तामा त्वं प्रभवो गिराम् ॥

किञ्च—

‘आमोन्महीशितामासः प्रणवश्छन्दसामिव ।’ इत्यादिना यज्ञादिर्कर्म-

काण्डक्लापस्य परिज्ञानं तत्र प्रभवपुरस्सरं वेदोन्धारणविधिञ्च किन्नावेदयति ?
यज्ञानुष्ठानेन चित्तसम्प्रसादनद्वारा स्वर्गावाप्तिरूपं फलमाप्नायगिरामुपासनेन
सम्पद्यते इदञ्च किन्नोपदिशति ?

‘परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपया हि देहिनाम् ।
विषयेषु विनाशयामिषु त्रिविदस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत् ॥
इतरो दहने स्वकर्मणा बबूते ज्ञानमयेन वह्निना ।’
इत्यादिभिः पद्यैः किल कवेर्निगमान्तरहस्यावबोधो नोदीर्यते किम् ?
एवमेव—

मनोऽभिरामा शृण्वन्ती रयनेमिस्वनोन्मुखं ।
यद्भजसवादिनो केका द्विधा भिन्ना शिखण्डिभिः ॥

अत्र ‘यद्भजसवादिनो केका’ इत्यनेन कविरात्मनः सङ्गीतशास्त्रज्ञानमव-
गमयति ।

ग्रहंस्ततः पञ्चभिरुच्चसश्रयै-
रसूर्यं सूचितभाग्यसम्पदम् ।
असूत पुत्र समये शचीसमा,
त्रिसाधना शक्तिरिवायंमक्षयम् ॥

[रघुवश ३।१३]

इत्यत्र ‘ग्रहंस्ततः पञ्चभिरुच्चसश्रयै’ रित्यशेन ज्योतिषशास्त्रावबोधम्,
‘त्रिसाधना शक्ति — तेजःसमुत्साहसन्मन्त्रशास्त्रा’ इत्यशेन चात्मनो नोतिशास्त्र-
विशेषज्ञताञ्च सूचयति ।

स एवमुक्त्वा मपवन्तमुन्मुखं, करिष्यमाणं तदारं शरारुनम् ।
अतिष्ठदालोढविशेषशोभिना यषु प्रकषेण विडम्बितेश्वरं ॥
जहार चान्धेन सपूरपत्त्रिणा शरेण शत्रस्य महाशनिध्वजम् ।
षुकोप तस्मै स भूशः सुरधियः प्रसह्य बेशब्धपरोपणादिव ॥
इत्यादि युद्धवर्णनं, कवेः धनुर्विद्यापरिज्ञानं मुनूशमयबोधयति ।

इत्ये कविकुललतामभूतस्यास्य कृतियुः सर्वशास्त्रपारङ्गमत्वं स्पष्टं
व्यक्तनीभवति ।

अस्य संस्कृतभाषायां पूर्णाधिकारः पदवाक्यप्रमाणपारादारपारीणावञ्च
पदे पदे प्रस्फुटं प्रतिभाति । व्याकरणविशेषज्ञतास्य कः न विस्माययति
काव्यायाल्लङ्कारिणः लक्षणाणि, अस्य काव्येषु कालसन्धेयं सघटन्ते । रघुवशास्त्रपार-

भमाणः कवीन्द्रोऽयं 'वागर्थाविव सम्पुवनौ' इत्यत्र सर्वतः प्राक् काव्यलक्षणं निर्दिशन् 'वाग्यप्रतिपत्तये' काव्यप्रवर्धपरिवोधार्थं एष काव्योपग्रमः इत्यपि प्रबोधयन् काव्यमिदं काव्यलक्षणस्य परिपक्वममुदाहरणमित्यपि सुतरां सूचयति 'शब्दाधी' काव्यमिति लक्षणमनुसन्धानम् । न केवलमिदमेव अपि तु यावन्त्यपि काव्यलक्षणानि लक्षणप्रत्येयु कवीश्वरं गुम्फितानि अशेषविशेषाणि तानि सर्वाण्येवात्र रघुवंशे सम्यक् सङ्गति लभन्त इत्यपि सङ्केतयति । एवं 'वागर्थाविव' इत्यत्र समासैः 'पितरौ' इत्यत्र, एतदशेषेण च कविः 'इवेन समासो विभक्त्यलोपदेवे'ति धातिकं, 'पिता मात्रे'ति सूत्रञ्च संस्मारयन् आत्मनो व्याकृतिपरिज्ञानावेदयति । किञ्च—

स ह्न्वा वालिनं वीरस्तन्यदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्यान् इवादेशं मुप्रांश्च सन्त्यवेदायन् ॥

अत्र 'धातोः स्यान् इवादेशमिति' क्वीदृशी हृदयङ्गमोपमा । यथा अन्धानोः स्याने 'भू', इण् स्याने 'या' इत्येवमादय आदेशाः स्यान्ति । पूर्णं कार्यं साधयन्ति, तद्वत्स्यान्ति वालिन् । समस्ताराज्यकार्यं तन्म्याने समादिष्टः मुप्रांश्चः सञ्चालयिष्यति इति भावः ।

यः कश्चन रघूणा हि परमेकः परन्तपः ।

अपवाद इवोत्सर्गं द्वावर्त्तयितुमांश्वरः ॥ [रघु० १५।३]

रघुकुलसम्भवः कश्चिदेक एव शत्रुसमुदायं विदूरयितुं तथा क्षमो मया एकोऽपवादः अनेकानुत्सर्गान् व्यावर्त्तयितुमिति व्याकृतिधुरन्धरत्वमाख्याति कवितल्लजस्य ।

अन्यत्र कुमारसम्भवेऽपि 'अपवादो बलवान्, निरवकाशो वा विधिर्वायकः' इति व्याकरणानुशासनस्य समादरः किप्रशस्तविधिना कृतः—

लघ्वप्रतिष्ठा. प्रथमं ययं कि बलवत्तरः ।

अपवादेरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तपः परेः ॥ [कुमार० २।२७]

१. 'शब्दाधी' काव्यमिति (काव्याङ्कुर), 'तददीपो शब्दाधी' इति (काव्यप्रवाहः) 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्' इति (रमणद्वार) 'वाक्य रमान्मव काव्यम्' इति (साहित्यदर्पण), 'इष्टार्थं शब्दच्छिन्ना पदावलिः काव्यम्' इति (काव्यादर्शः), 'निर्दोश लक्षणवती मरुतिर्गुणगुम्फिता । साङ्कारमानेववृत्तिर्वाङ् काव्यनामभाक् ।' इति (चन्द्रालोक) ।

२. यथा अन्यत्र चरितार्थमुत्सर्गम् 'इहो यानि' इत्याकारेण निरवकाशो बन्धवत्तरोऽपवादः 'अकः गवर्णे दीपं' व्यावर्त्तयति, अथवा 'मा हिंस्यागर्वा मृतानि' एतन्मुत्सर्गम् 'अग्निष्टोमीयं पशुनाभवे' इति बन्धवत्तरोऽपवादो बाधने तद्वत् किं भवन्तोऽप्यप्रतिष्ठाः मन्तोऽपि बन्धवत्तरं रिपुभिः बाध्यन्ते इति भावः ।

रामादेशादनुगता सेना तत्पार्थसिद्धये ।

पश्चादध्ययनार्थस्य घातोर्धिरिवाभवत् ॥ [रघु० १५।९]

अत्र यथा अध्ययनार्थकादिद्विधातोः 'अधि' उपसर्गदिवार्थसिद्धिर्भवति, न जातु तद्विनश, तथैव विजयत्पार्थसिद्धये रामादेशात् तत्सेना अनुगता विजयलाभाय प्रभवति, इति भावः । इति किं कवेर्व्याकृतितन्पुणो नादिष्करोति ।

अपि च व्याकरणान्मुपगमेन वाण्याश्चतुष्टयोत्वम्—परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वंखरीति सभेदात् । उक्त्वञ्च—

परा दाड्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।

हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया, वंखरी षष्ठदेशगा ॥ इति ॥

अथवा, 'चतुष्टयो शब्दानां प्रवृत्तिः, जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यद्च्छाशब्दाः' इति व्याकृतित्वमनुसन्धाय ष्वित्पश्लोकरिति :—

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।

प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्यां चतुष्टयी ॥ [ब्रुमा० २।१७]

इति तारकासुरस्तनस्तेद्वैवगणैरात्मकठणकथा यदा ब्रह्मणे निवेदिता, तदा चतुर्मुखेन तेन यद्गुणा चतुर्भिरपि मुखैरुत्तरं विनिवेद्य, शब्दानां चतुष्टयो प्रवृत्तिः चरितार्यापितंवेति भावः ।

न केवलं व्याकरणनियमा एव कालिदासेन काव्योपयोगितया उपमात्वेन प्रयुक्ताः, अपितु ष्वच्चिद् व्याकरणनियन्त्रितान् वैकल्पिकानपि प्रयोगान् निरतिशय-
नंपुण्येन प्रयुञ्जानोऽयं व्याकरणतम्पदः परा कोटिमाटीकमान इव संतलस्यते ।
तद्यथा—

ईषदर्थक 'कु' स्थाने 'का' 'क' आदशी वैकल्पिकी । कविना च व्याकरण-
नियमानुरोधेन प्रयोगद्वयमपि बोधेणम् ष्वोत्पञ्चेति प्रयुक्तम् ।'

एवमिदस्याप्रतिहर्तृगतेः वश्यवाचो धामिनः कालिदासस्य गिरां गाम्भीर्यं
शोषोत्तरभावोऽर्थश्चाथलोष्य महाकविर्मल्लिनाथः स्यात् एव समुदाजहार—

काञ्चिदागिरां सारं कालिदासः सरस्यती ।

वत्पर्यलोप्यथा वदता त्रिकर्तव्यो न प्रयत्नात् ॥ इति ॥

लौकिकसाहित्यप्रकरणम् : महाकविः कालिदासः

सर्वशास्त्रनिष्णातम् हि कवेः परमं लक्षणम् । पल्लवप्राहिपाण्डि
कविर्न सम्यक् कविपदमञ्चति । म्यान एवोक्तं केनचिदभियुक्तेन :—

न सा विद्या न सा रोनिर्न तच्छास्त्रं न सा कला ।

जायते यत्र वाग्प्राङ्गमहो नारो महाकवेः ॥

तदेतल्लक्षणं कालिदासे सर्वांशेन घटते ।

कालिदासस्य सूक्तयः

[कालिदासस्य सूक्तयोऽपि निरतिशयरमणीयत्वादेव लोकप्रियाः संयुताः ।

सम्प्लवदानां मनोरञ्जनाय संग्रहेण प्रस्तुयन्ते वाचन मनोरमतमाः ।

(१) एको हि दोषो गुणसन्निधाने निमज्जतीन्दोः किरणोत्थिवाङ्कः ।

(२) विकारहेतौ सति विश्रियन्ते येषां न चेतासि त एव धीराः ।

(३) न पादपोन्मूलनशक्तिं रहः शिलोच्चये मूर्च्छति मासृतस्य ।

(४) पयः श्रुतेदंशंयितार ईश्वरा मलोमसामाददते न पद्धतिम् ।

(५) पदं हि सर्वत्र गुणैर्निघोषते ।

(६) आदानं हि विमर्गाय सतां चारिमुच्चाभिष ।

(७) भवितव्यनानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ।

(८) सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।

(९) न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ।

(१०) हसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिथा वज्रंयत्पयः ।

(११) खजमपि शिरम्यन्धः क्षिप्ता धुनोत्पयहिशङ्कया ।

(१२) याञ्ज्या मोषा वरमधिगुणे नाश्रमे लक्ष्यकामा ।

(१३) मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेताभङ्गृत्वाः ।

(१४) वस्त्रात्यन्तं सुखमुपगतं दुःखमेवास्तौ वा,

नोर्धर्गच्छन्पुपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ।

(१५) पुराणमित्येव व. साम्. सत्सम्. ५

(१६) किमिदं हि मयुराणां मण्डनं नाटनीनाम् ।

(१७) शास्येन्द्रप्रयत्नकारेण नोपजारेण दुर्जनः ।

(१८) क्विदुशोऽपि संवर्ष्यं स्वयं छेत्तुममग्रतम् ।

(१९) मूर्धे लफ्यादरणात् दृष्टेः कल्पेत लोवस्य कथं तमित्राः ।

(२०) कामी स्वता पश्यति । इत्यादि

१ कालिदासस्याविर्भावकालः

कालिदासस्य कालमुद्दिश्य कालविदो मतानि बहुधा चेभिद्यन्ते । तत्काल-
भेदमनुसन्धाय मुख्यतया १ त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति । तत्र—

प्रथमः पक्ष—कालिदासीयरचनासु हूणानां पराजयवर्णनमवलोक्य,
पादचात्यविद्वान् फर्ग्यूसनमहोदयः प्रतिपादयति यत्क्रेस्त ५४४ तमे वर्षे उज्जयिन्या
अधोक्षेण विक्रमादित्येनैव कास्करसङ्ग्रामे हूणाः पराजिताः । अतः कालिदासः
तत्सम्येव राज्ञः सभापण्डित आसीदिति ।

अनेनैव विक्रमादित्येन स्वनाम्ना विक्रमसंवत्सरः उपक्रान्तः । परन्तु
फ्लोट महोदयेन मतमेतदप्रत्याख्यातम् । तन्मतेन विक्रमसंवत्सरोऽयं पुरा मालव-
संवत्सरनाम्ना प्रचलितोऽभवत् । किञ्च क्रैस्ते ५४४ तमवर्षे हूणपराजयो यशोधर्म-
विष्णुवर्धनाऽभिधानेन राज्ञा कृतो न तु विक्रमादित्यसत्त्वकेनेत्युपपादितम् इत्य-
मुनोक्तः पक्षस्तु सुतरा निरस्तः किल ।

द्वितीय पक्ष—यद्यपि द्वितीयपक्षस्तु प्रायशः सर्वैरपि पादचात्यविद्वद्भि-
ररोक्ष्यते । त्वंच यन्मन्दसूरस्य क्रैस्त ४७३ तमशतकोद्भववत्सभट्टनिमित्तशिला
लेखे कालिदासस्य काव्योल्लेखं दृष्ट्वा पादचात्यपण्डिताः कालिदासं क्रैस्तचतुर्थशतक-
सम्भवस्य विक्रमादित्यस्य समकालभव मन्यन्ते । तथापि भारतीयविद्वान् एतत्पक्ष-
मपि न स्वीकुर्वन्ति निम्नाङ्कितहेतुभिः । पूर्वं तावत् कालिदासेन स्वरचिते मालवि-
षाग्निमिश्राख्ये नाटके क्रैस्तपूर्वतृतीयशताब्द्यां सम्भवस्य राज्ञो अग्निमिश्रस्य
वर्णनं किमिवारचितम् । क्रैस्तद्वितीयशतकसम्भवस्य प्रख्यातनाम्नो बौद्धकवे-
रदण्डयोस्य च नामोल्लेखोऽपि कथं प्राकारि ? किञ्च श्रैस्तप्रथमशतकात्पूर्व-
वर्तिना पाण्डुपनूपाणां विदावं वर्णनञ्च कथं कृतं येषां चतुर्थशताब्द्यां नामापि नाभू-
यत् ? एवञ्चातीयकहेतुभिर्द्वितीयपक्षोऽपि न कालविदामादरास्पदमित्यश्रद्धेयः ।

तृतीय पक्ष—तृतीयपक्षस्तु कालिदासं क्रैस्तप्रथमशताब्दोत्सम्भूतं मन्यते ।
स एष एव पक्षः सापीयान् योक्तिर्यच्च प्रतिभाति अधोऽङ्कितहेतुभिः । —

१ भारतीयेनित्युत्तरार्शालोचनरोऽवगम भवति श्रैस्तैकमन्दसूरवर्षपर्यन्तं विक्रमा-
दित्याभिधानाः पट् शतांशा अभूवन् । तेषु पूर्ववर्तिना प्रयागामेवामौ सभापण्डित
एवमविद्युमहंति । संवत् ६३४ वर्षोत्तीर्णो आपह्लालशिलालेखे कालिदासप्रख्यातमि-
रर्शनात्, अथ च हर्षचरितात्पूर्ववर्तिरुक्त्विशराणां नामस्मरणं च कालिदासो-
रलेख्यस्य । एतदभिलक्ष्य त्रयः पक्षाः सम्भवन्तीति भावः ।

तत्र प्रथमो हेतुः श्रंस्तपूर्वं ५७ वर्षादारभ्यते विक्रमसंवत्सरः । तेनानुमी-
यते, यदेतस्मिन् समये एव विक्रमनामा कश्चिन् प्रतापी नरेन्द्रो बभूव यन्नाम्ना
विक्रमसंवत्सरः प्रचलितः । न च विक्रमनाम्नाऽलङ्कृता पद् राजानोऽभूवन्, तत्र
वत्तमोऽयं येन संवत्सरः प्रचालित इत्याशङ्क्यम् । अतः श्रंस्तपूर्वंप्रथमशताब्दीभव-
स्यैव राज्ञः विक्रम इति नामासीत् अन्येषाम्नु विक्रम इत्युपाधिरेव न पुनर्नामेति;
अतः तस्यैव सनापण्डिन कालिदास आसीदिति निर्णेतुं न दुर्करः । पाश्चात्य-
विदुषा फ्लोट महोदयेनाऽप्यङ्गीकृतं यद् विक्रमसंवत्सरः श्रंस्तपूर्वं ५७ त आरभ्य
अष्टमशतकपर्यन्तं मानवमन्वन्तरनाम्ना प्रसिद्धः पश्चात् एव विक्रमनाम्ना
प्रसिद्धिङ्गतः ।

किञ्च विद्वद्वरराजस्य विनायकपदवर्धनेन संघदूतसमयः श्रंस्तपूर्वं-
५६ तः किञ्चिन्पूर्वं निर्णेत, तत्र हेतुस्येव चोपात्तम् दम्भेघदूतस्य 'आपादस्य
प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानु'मित्यादि, 'प्रत्यासन्ने नभसि वयिते' इत्यादि, 'शापा-
न्तो मे भुजगशावरा'दित्यादि दलोकान्तरप्टम्य ज्योतिषगणनयाऽन्युपपादितं दम्भेघ-
दूतस्य रचनासमयः श्रंस्तपूर्वं ५६ तः किञ्चिन्पूर्वतन एवेति । तदेवमादिभिः
हेतुभिरवगम्यते मन्वन्तरिदासः श्रंस्तपूर्वंप्रथमशताब्द्यामेव सञ्जात इति निरवच्छन् ।

केपाञ्चिद् अश्वघोषस्य कालिदासपूर्वतनत्वप्रतिपादनन्तु नितरां भ्रम-
विज्ञम्भितम् । यः अश्वघोषस्य समयं कृपाणनरेदास्य वनिष्कनुपने समकालीनत्वा-
त्संस्तप्रथमशताब्द्या उत्तरार्द्धे निर्द्धार्यते । अश्वघोषकाव्येषु च कालिदासस्य प्रभावः
स्पष्टतया दृश्यते । बहुत्र तु कालिदासीयश्लोकानां छान्दामेवानुहरति सः ।
निदर्शनविशा पद्यमेवं पुरश्चर्यते । रघुवंशस्य सप्तमस्तो-

तामा मुर्धरासुदण्ड्यागर्भ-

र्याप्यान्तरा मन्त्रकुतूहलानाम् ।

विलास — नेत्रभ्रमरर्गवाशा.

सत्यप्रभारणा इवाम् । [रघुवंश ७:११]

मुद्वचरितस्य च त्नायमर्थः—

वातायनेभ्यस्तु रिनिगूतानि परस्परोपास्तिकुण्डलानि ।

स्त्रीणां विरेजुर्मूलनङ्गुजानि सन्तानि हर्म्यैरिष्य पङ्कजानि ॥

योदशं द्विसप्तदावहं सादृश्यम् ? इति निर्द्धारितपूर्वम् । एवावना अन्वयप्रश्नं
भवति ज्ञानविदानस्य समयः अश्वघोषात्प्राचीनः, श्रंस्तपूर्वंप्रथमशताब्दीवर्षेऽस्ति ।

विहगाश्लोकानम्

कालीशासीयकाध्यश्लोषसंहारणात्पूर्वं तावद् भूयोऽपि वारमेकं तदीयवृत्ति-

चमत्कृति विहंगयलोकनमाम्ब्रयते । तन्निरतिशयरामणीयकृत्यमभिसन्धाय च तादृशमयलोकनमौचितिमप्यादधात्येव । न ह्यवम्भूतस्य काव्यरत्नस्य रतिमराति पुञ्जोभूत कश्चिद् दृष्ट्वा ताक्षर्यतुल्योऽपि जनः नक्षपदे द्रष्टुं प्रभवति किं पुनः साधारणश्चक्षुष्मान् ब्रूय । अतः पौनः पुन्येन नवनविषयीकर्तुं तादृश प्रकाशपुञ्जस्य वा मनस्विनो मनो न धावति । कालिदासस्य भारती च पुनः उत्तरोत्तर, क्षणे क्षणे नवाभिनवताञ्चोपयाति

‘क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति, तदेव एष रमणीयतायाः ।’

इति माघोक्तिञ्च कास्येन चरितार्थयन्ती । तदधुना किञ्चिदन्त सुखाय विद्वज्जनमनसन्तोषाय च तदुपक्रम्यते । सोऽयमुपक्रमो न खलु न खलु पुनरक्ति-दोषभाक् । सरस्वतीसाक्षात्प्रसङ्गेषु पौनः पुन्यं न दोषाय प्रभवति इति ।

प्रायशो हायनाना सहस्रद्वयी^१ व्यतीयाय स्वजन्मना भारतभूतलमिदमलङ्कृतवत कविकुलगुरो कालिदासस्य । तथाप्यस्मिन्तादृशस्यातिद्राघोयस शालाय प्रभावेणापि कवे मुयशोधवलिमाञ्छावधि नाविलीभूत । वराक कालोऽपि नाऽलमभवत्तस्य कीर्तिचन्द्रिका मलिनीकर्तुमिति कस्य न विस्मयावहम् ? यद्यपि बहव कवौश्वरा प्रायतन्त तल्लोकोत्तरा कमनीयकाव्यकलामाकलयितु, परन्तु अद्यावधि न कश्चिदपि शशाक तस्कीर्तिस्तम्भमधिरोढुम् । वस्तुतः प्रागनेकजन्म-जन्मान्तरार्जितमुकृतराशिवशादुपलब्धपरिपक्वमप्रदीप्तप्रतिभस्य कालिदासस्य काव्यतुला स्प्रष्टुमपि न प्रभुरभवत्कश्चिदद्यावावदित्यत्र न काव्यत्व्यक्ति, की वा वेत्यनागतम् ?

नास्ति चात्र सन्देहलवोऽपि यत्कालिदासेन प्रकृतिदेव्या यादृश गम्भीर-माभिकञ्चाध्ययनं कृतं न तादृशमन्येन केनाऽपि कृतं प्रतीयते । गम्भीरतरदृष्टि-

१. यथा आधुनिकानुसन्धानेन कालिदाससमय सहस्रद्वयीमित एव निश्चोयते कालज्ञं, तथैव तदान्तरिकप्रमाणैरपि तावानेव काल समुपपाद्यते । स्वकीयवृत्तिषु प्रयुक्तं कालिदासपद्यैरपि स एव कालो निर्धारयितुं शक्यते । तद्यथा ‘प्रसन्नादोदयादम्भ कृष्णयोनेर्मंटीजम्’, ‘आपादस्य प्रथमदिवसे’, ‘प्रत्यासन्ने नम्रमि’, ‘शापान्नो मे भुजगासननाद्’ इत्यादिभिः पद्याशौच्योक्तिर्विद्विभिनश्चोयते यत् स्वित्तिरियं पुष्पनक्षत्रस्य प्रथमचरणे गते मति मूर्धे, कर्कसङ्क्रान्तिसमये मन्वोभवति । परमिदानीं स्थितिरियं आर्द्रनिक्षत्रोदयारम्भे सम्पद्यते । नभोमामश्चेदानीं २८ ३! अत्राप्रवृत्ते जाने घटने । एतस्त्वितिप्रतिपन्नार्थञ्च प्रायशः वर्षाणां सहस्रद्वयी-मितं वाऽऽवधिना भवति । किञ्च अगस्त्यादयस्य कृतेऽपि तावानेव कालाऽशेयते । तस्मात् उक्तकार्यमर्यादास्वीकारे न काचिदापत्तिः ।

पात्रेनावगमं भवति यत्कोऽप्यपूर्वो मनोवैज्ञानिको विकासक्रम. समुल्लसन्ति किन्नाऽप्य रचनासु काव्यकलात्म्यमातन्वानः । तथा च :—

ऋतुसंहारे—अथ प्रथमं काव्यं ऋतुसंहाराख्यम् । तदणः कविः प्रकृति-
नटीं न तयोपलालयामास यथा कामिनीजनम् । कामिनीनामेव मौन्दर्यवर्णनं,
तासां हृदभादधिभ्रमविलासिर्दिशिप्रथमेद्यास्मै रोचते प्राधान्येन । ऋतुषु ऋतुषु
परिवर्तमानान् कामिनीजनमनोगलान् भावावेदानेवतनौ प्रभार्ति भूम्ना, प्रकृति-
च्छविन्तु तत्र प्रायश उपेक्ष्यपक्ष एव निक्षिपति । तदनु—

//कुमारसम्भवे प्राकृतिक-भानसौर-दिभूयोः साग्यं प्रतिष्ठापयति ।
प्राकृतिकमौन्दर्यवेन्द्रीभूम्न्य पर्वतराजस्य हिमालयस्य पवित्रता मौन्दर्यनिधिन्व
संन्यापयति उमामहेश्वरयोस्तनयश्चर्यां द्वारोद्दत्त ।

मेघदूते च पुनः प्रकृतिमानवयोस्तादात्म्यसन्दर्भं निबध्नाति महता
नेपुण्येन । तत्र पूर्वमेघे त्रिरहर्दङ्गिभस्फुटो यसौ यथानया दा प्रकृतिमौन्दर्य-
मन्दर्शनेन दिक्लजनां गत हृदयसाक्षात्पति । सान्त्वयति पुनः वियोगसिद्धं
मनः । प्रत्येकं पद्यरत्नं स्वप्रेयसीमौन्दर्यमूत्रपिनद्ध प्रकृतिवर्णनध्यानेन निबध्नाति ।
तद्यथा कलासमुद्दिश्य :—

तस्यात्मङ्गे प्रगयित इव स्रग्गंगादुकूला,
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरंलकां ज्ञास्यमे कमेचारिन् ।
या वः काले यहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना,
भुज्जाजालप्रमितमलहं कामिनोवाभ्रवृन्दम् ॥

उत्तरमेघे च पुनः विरहवातरामाः स्वप्रेयस्या अनीतानागतानां मिलनस्वर्ण-
स्वप्नानां जटिलजालमातन्वान आस्ते पुनर्मिलनाशया जोत्रिनं पारयेति आश्वास-
यति वियुष्णं स्वस्य प्रेयस्याश्च मनसश्चञ्चलम् सहजगत्या :—

शापान्तो मे भुजगशयनादुन्विते शाङ्गपाणी,
शेषान् मामान् गमय क्षत्रुरो स्तोचने मौलिकिन्वा ।
पदचादावा विरहगुणिं तं तमान्माभिलाषं
निदेष्याव. परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपामु ॥

मौन्दर्यस्य प्रणयविशेषस्य चाद्भुतकविरय स्वकाध्यक्षलापे सामर्थ्यं नामग्रदने,
यद्यपि सर्वैरेव महाकविनि. स्वस्वकृतिषु प्रेम्णः सौन्दर्यस्य च द्विविधविचित्रं कृत
महता पाठवेन, तथापि तेषु नैव कश्चिःकालिदानस्य कौटिमाटीकने—अहो
सर्वाम्ब्रवंध्यानु रत्नगोपन्दमाहृतिविशेषानाम् । वस्तुन आभरणानि नात्यद्भुतंनि

कस्य मनो न ध्यामोहयति । तथापि शृङ्गाररमे, उपमालङ्कारे चायं सर्वानेव कवीश्वरानुतिष्ठते इत्यत्र नास्ति मतद्वैविध्यम् ।

रमेय च नत्तम. शृङ्गार एव । एष हि शृङ्गाररमः सन्वाङ्कारिकः रमेयु मावंभौमन्वेनोररीकृत' । अस्य च सर्वाङ्गसूत्रं: प्रपञ्चिमः परिपाकः कालिदासीय-काल्येषु साक्षाद् विप्रहेवानिव सम्प्रतिपन्नः । सोऽयं शृङ्गाररमः मेऽदूत-मालङ्कारिकाग्निमिश्रविश्रमोर्वशाये विशिष्य तु शाकुन्तले अङ्गित्वेन, रघुवंश-कुमाररत्नसम्बोधश्च पुनरङ्गित्वेन अनिरस्ताधारणतया समन्वयपन्नः ।

एवमेवाङ्कारेषु कालिदासस्य उपमाग्नि विविधरूपधारिणो चेतमश्च-मन्कारिणो मनी अभिदुरे मेघमेदुरेऽम्बरे तदीयकाव्यप्रमरे विद्युन्लनेवाविरतमिन-स्तनो विद्योतमाना विलमनि किल ।

'ता हंसमाला शरदीव गङ्गा

महीयधि नरुमिवावनामः ।

न्यिरोपदेशामुपदेशकाले

प्रपेदिरे प्राक्कनजन्मविद्याः ॥ [कुमा० १।२८]

बल्लुतः कालिदासीयकालिदासा. निरतिशयलोकप्रियत्वं सर्वश्रेष्ठत्वं प्रति शृङ्गारोपमयोरद्भुत परिपोष एव हेतुतां सञ्जयते । तत्र च वर्णविन्यासमाधुरी, भाषायाः प्राञ्जलता, प्रसादगुणगुम्भनश्चेत्यादि गुणोत्कर्षाः स्वर्णे मुरभिमाद-धाना इवाभिलक्ष्यन्ते —

'अयि आत्मगुणावनानिनि ! क इवानो शरीरनिर्वापयित्रीं शरदीं ज्योन्ना पदान्नेन शरयति', 'आत्तङ्गये यदति तदिदं स्वशंसमं रत्नम्', 'वन्मे सुशिष्यपरिदत्तेव विद्याशोचनीयाग्नि मवृता', 'सर्वं सगन्धेषु मिश्रमिति' इत्यादि । अहो कौशुः प्रसादसूत्रो वाचां प्रदाहः ? किमद्याह् दन्त्येन कालिदासस्य भारती ? न ता वर्णजनी मतस्यप्यति, नाप्या मा मन्नुप्यति, वराकी लेखन्यपि ध्यान्ता मन्त्रम्या च तनी नाधुनाप्रे प्ररुतिमुन्नेहने, विद्योन्निमिच्छति सापि वराकी, मामर्प्याभावात्त जानु ष्ङ्गुगानामिदत्तयेति । किं वृत्ता :

'अमनेनेव मदिक्ता चन्दनेनेव घञिना ।

चन्द्राशुभिरिवाङ्गुष्टा कालिदासस्य भारती ॥ इति ।

महाकविरश्वघोषः

१—परिचय । २—रचनाः । ३—बुद्धचरितम् । ४—नाटकानि ।

परिचयः

बौद्धमतावलम्बिषु कविषु महाकविरश्वघोषो मामात्युच्चपदमलङ्कुरोति । प्रचलितपरम्परानुरोधेन, विदितं भवति यदसौ क्रैस्तप्रथमशताब्द्या राज्ञः श्रीरत्निक-
देवस्य; गुरुपदमलङ्कुराणः तत्सभाया राजकविपदमध्यतिष्ठत् । जन्मभूमिरस्य
खलु साकेतमण्डलम् । कस्मिंश्चिद् वेदशास्त्रसम्पन्ने विप्रकुले चायं लब्धजन्मा
जननी चास्य स्वर्णाक्षीनाम्नी परमविदुषी देवी ।

बौद्धधर्मदीक्षानन्तरमनेनाखिलाऽपि शक्तिरुन्मद् बौद्धधर्मप्रकारायैव सम-
र्पिता । बौद्धधर्मस्य रहस्यपूर्णान् निरूढान् सिद्धान्तान् असौ कवित्वमन्वेषान्निधुरया
भाषया सर्वसाधारणजनानवबोधयितुमतितरां प्रायतत । एकतस्त्वयस्युच्च-
कोटिभाटीकमानः कविरपरतश्च प्रौढतमो दार्शनिकः । तदेतत् सुवर्णं सुरम्भाघात-
मिवान्युपपन्नमस्य रचनासु ।

रचना

अस्य परमप्रथितं सर्वप्रथमं सौन्दरानन्दाख्यम् महाकाव्यम् । काव्येऽस्मिन्
भगवतो बुद्धदेवस्य नन्दनाम्नोऽनुजस्य निजप्रेयस्या सुन्दरीनाम्न्या देव्या सह बौद्ध-
धर्मदीक्षाग्रहणवृत्तान्तं कथाऽपि धर्मभेदिन्या गिरा समुपन्यस्तम् ।

मानवान् दुःखावसाधिनो भोगविलासाद् विमुक्तीकृत्य तेषां त्यागतप-
परोपकृतिं प्रत्यन्मुक्तीकरणमेवास्थं चरमोद्देश्यत्वेनावगम्यते । अस्य काव्यस्य शैली
तु विशुद्धा खंदर्भी, भाषा प्रासादिकी, भावावेशाश्च सुकोमलाः प्रकृतिवर्णनश्चातीव
हृदयङ्गमम् । तदिदं काव्यमिदं सर्वतोभावेन हृदयावर्जं सम्पन्नम् । अत्र सुन्दरी
नन्दयोर्वियोग निशानिशानाययोर्वियोगेन सहोपमिमान् कवितल्लजोऽयं विष-
च्चारतया प्रधाति :—

‘तां सुन्दरीं चेन्न लभेत नन्दः, सा वा निवेदेत न तं नतभू ।
दृष्ट्वा ध्रुवं तद्विषलं न शोभेतान्योग्यहीनाविव रात्रिचन्द्रौ ॥’

यपि च :—

तं गौरवं बृहन्नमं चकयं भावनिरागः पुनराचकयं ।

मोर्गनिदधयान्नापि ययौ न तन्मयी तरुन् तरङ्गे धिव रात्रहंमः ॥

अहो नन्दस्य तदानोन्निवायाः काश्यपिपत्रावस्थ्यायाः कौदुममिदं मामिकं
चिप्रपम् ! एकतो बृहस्य मामिकाः उपदेशान्तमाचकयन्ति, अपरतरत्र प्रेयस्या-
म्ये केरपि समुद्रेत्यमानाः प्रेमोन्निवायाः कदर्थयन्ति, इति तरङ्गेयु तरुन् रात्रहंम इव
अमो न धानुं शशाक, न वा स्मातुम् । किं कर्त्तव्यमिदं नयेति भावः ।

बृहच्चरितम्

बृहच्चरितार्थं नामाभ्यापरं महाकाव्यम् अष्टाविंशतिसुपनिबद्धम् ।
मन्त्रिणैश्चलमभ्याद्भुतवाध्यास्य सप्तदशमर्षा एव मनुष्यलभ्यन्ते इति दिवाद-
भ्यान्म । अस्मिन् हि काव्ये भगवतो गोनमबृहस्य पवित्रचरितमर्षाव चात्पया
मंप्रथितम् । भावात्स्य मुमयुरा प्राञ्जला च । यत्र-नत्र प्रकृतिवर्णनमपि रमणीय-
तरं मंप्रत्तम् ।

नूनमश्वघोषस्य कृतिरियं इतिविकलाचमन्कृतिपूर्णा । यद्यपि इवचिन्
इवचिद् दौढमिद्वान्प्रतिदिमादधिषया पद्ये तत्तद्गोमिकतत्तदनिवेशार्थं कृतः
प्रथमः दूकृतायां परिणत इवावभासने, तथापि तावता काव्यस्य चारतां चम-
त्कारं वापह्नोतुं कः पारयेत् । अश्वघोषविरचिता इति काव्यानि गीर्वाणवाट्टमया
दुष्टानुतादिः न तानि कथमपि निम्नकोट्या गणयितुमर्हाणि । यद्यपि तानि
कान्दिदामोपकविस्वकलागुणां न स्पृशन्ति तथापि यत्र-कुत्र तादृशमश्वघोषस्य सादृश्यं
बिभ्रति, यदिलोक्य चरुवस्तु इत्यद्यावदावन्ति, कान्दिदामकृतौ अश्वघोषस्य
काव्यानामनुकृतिमवलोकयन्मदचं ध्येयम्यापयन्ति कान्दिदामपूर्वकालनयानश्व-
घोषस्य इतिम् । परं सूदमेक्षणैः प्रत्यक्षमिदं जयति अश्वघोषस्य काव्यानि न
मनात् कान्दिदामोपकविन्दे, कोमलायां, पदविन्यासमापुष्ये च स्वद्विर्गुं क्षमाणि ।
मनोयितानानुगतभावात् न विदितेष्विचरणे च यथा कान्दिदामः इतिमश्वला-
नमन्तां बिभ्रति न तथाज्ये केरपि महाकवयः, अराकभ्याश्वघोषस्य तु वातैव वा ।

यद्यपि अश्वघोः काव्ये सादृश्यमपि इवचिन्वचिन् विस्मयावर्त्तं मन्प्रम् ।
तद्यथा बृहच्चरितस्य र्णापे यते :—

ततः कुमारः खलु मन्त्रोनि, धन्वा जनः प्रेष्यतनाप्रवृत्तिम् ।

विदुषाया हृम्यन्तनाति जम्भुर्ननं माव्येन हृताभ्यन्ताः ॥१३॥

ता. यमनकाञ्चोत्पत्तिविताञ्च मुष्टप्रवृद्धाकुम्भोचनान्त ।

धृतान्वचिन्मन्त्रिभूषणाश्च कौदुर्लेनापि धृताः परेद्युः ॥१४॥

प्रासादसोपानतलप्रणादं काञ्चीखर्वन्पूरनिस्वनैश्च ।
 विभ्रामयन्त्यो गृहपक्षितघानन्योन्यवेगाच्च समाक्षिपन्त्य ॥१५॥
 वातायनेभ्यस्तु विनि सृतानि, परस्परोपाश्रितकुण्डलानि ।
 स्त्रीणां विरेजुर्मुलमण्डलानि सक्तानि हर्म्येष्विव पङ्कजानि ॥१९॥
 वृष्ट्वा च त राजसुत स्त्रियस्ता जाञ्ज्वल्यमान वपुषा क्षिया च ।
 धन्याऽस्य भार्येति शनंरवोचन् शुद्धमनोभि खलु नान्यभावात् ॥२३॥
 अथ किल ध्यायतपीनबाहू रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतु ।
 त्यक्त्वा श्रिय धर्ममुपेक्ष्यतीति तस्मिन् स्त्रियो गौरवमेव चक्रु ॥२४॥

इमानि पद्यानि रघुवशास्य सप्तसर्गपतेरधस्तादङ्किते पद्ये सह सादृश्यमनु-
 ब्रूयन्ति तत्कियद्यावदौचित्यमावहति इति तु सुधियः स्वयमेवावलोकयन्तु ।
 यदा अज इन्दुमत्या सह राजमार्गं प्राप तदा पुरसुन्दरीणां विचेष्टितानि धन्ययन्
 आह कालिदास —

तदा तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवस्तु ।
 बभूवुरित्य पुरसुन्दरीणां स्पेक्षतान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥५॥
 आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमात्य ।
 योद्धुं न सम्भावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि च केशपाश ॥६॥
 प्रसाधिकालम्बितमप्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्वरागमेव ।
 उत्सृष्टलोलान्तरागवाक्षादलक्तकाङ्क्षा पदवीं ततान ॥७॥
 विलोचन दक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
 तथैव वातायनसनिर्षये ययौ शलाशामपरां घहन्ती ॥८॥
 जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न वबन्ध नोधीम् ।
 नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्पावकलम्ब्य घास ॥९॥
 रतिस्मरौ नूतमिमावभूतां यज्ञा सहस्रेषु तस्याहि बाला ।
 मतेयमात्मप्रतिरूपमेव धनो हि जन्मान्तरसङ्कतितम् ॥१५॥ इति ।

अहो श्रीश्रीशिवमयापह साम्यम् ? ईदृश हि स्वस्वद्भूत सादृश्यमनघोरवस्तोः
 मिय क्विपच्छायाऽनुराग केचन सशरते । पर महोद्दामवाचां महाकवीनां विपद्ये
 सादृश साज्जात्य निरन्तर्गुणभया गत्याऽपि सम्भवन्न नान्योऽयच्छायानुरागतोऽपि
 माप्रयाऽप्याटीकते । अतर्षीपनन सादृश सादृश्य न मनाक् सम्भवकोटित प्रप्यवे ।
 अत्र नासित सन्देहः खोऽपि पददक्षपोषय चाप्य परमोच्चकोटिमालम्बने । पुन
 चाप्यमेतद्व्यन्तमप्यप्रसादात्साम्यपपन्नम् । निर्वाणतस्वभाप्र दीपदृष्टानेन वि
 पचारणयोपपातम् —

दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनि गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चित् विदिशं न काञ्चित् स्नेहशयात्केवलमेति शान्तिम् ॥

काव्यकलाऽपि अती प्रथमां श्रेणोमालम्बते :—

‘कृपणं बत यूयलालसो महतो व्याधमयाद् विनिस्तुतः ।
प्रविविक्षति वागुरां मृगश्चपलो गीतरवेण वञ्चितः ॥

अश्वघोषस्य रचनान्तरेषु सौन्दरानन्दं बृद्धचरितञ्चातिरिच्य सूत्रा-
लङ्कारः, महायानश्रद्धोत्पादः, वज्रसूची, गण्डितस्तोत्रमित्येतेषु सन्दर्भाः अपि
अतीव हृदयङ्गमाः । परमस्य काव्येषु भूयसा काव्यान्तरच्छाया प्रतिविम्बिता इव
प्रतिभाति इति कुतूहलास्पदम् किल ! इति दिक् ।

नाटकानि

ययान्यप्रोट्टुङ्कितम् यदश्वघोषोऽयं बौद्धकविषु सुप्रथितः । श्रंस्त १९१०
तमेव्ये एशियाखण्डस्य तूरफानास्ये स्थाने विद्वद्वरलूङ्गसमहाभागेन अश्वघोषविर-
चितं नाटकत्रयमाविष्टृतम् । तत्रैकं तु शारिपुत्रं प्रकरणसंज्ञकम् पद्मनिरङ्गरूप-
निबद्धम् । अत्र शारिपुत्रस्य मौद्गल्यायनस्य बृद्धोपदेशग्रहणविवरणं पल्लवितम् ।
नाटकनियमानुसारेणैवं प्रकरणं भवितुमर्हति । नान्दो-प्रस्तावना-सूत्रपारादि-
व्यवस्था च नाट्यतन्त्रानुबन्धिनी एव । विभिन्नप्राकृतभाषाणां प्रयोगोऽपि शास्त्रीयः ।
परन्तु पर्यवसाने भरतवाक्यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते इति अस्य बलक्षण्यं नाटकान्त-
रेण्यः । अन्यप्राटकद्वयं द्रुटितं विद्यते । तत्रैकं प्रबोधचन्द्रोपवत् रूपकमेव, यत्र
बुद्धि-धृति-कीर्तिप्रभृतिकल्पितपात्राणां चित्राणि चित्रितानि । इतरच्च मृच्छकटि-
केन सादृश्यं भजते । अत्र मागधवती नाम्नी वाराङ्गना कौमुदगन्धसंज्ञक विदू-
थकः । एतयोर्नाम्नोरद्यापि परिज्ञानं नास्ति । एषां नाटकानां भाषाऽपि क्लि-
संस्कृता प्रतिभाति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारोणैः श्रीमदाचार्य-

द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिविरचिते संस्कृत-
साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे अष्टमः परिच्छेदः ।

नवम परिच्छेद कविवरो भर्तृमेण्ड

१—परिचय । २—अस्य समय ।

परिचय

ससृष्टसाहित्ये कविवरस्य भर्तृमेण्डस्य नामातीव प्रतिभाशालित्वेन स्मर्यते । राजशेखरेणास्य सस्मरण स्वकीये बालरामायणाह्ये परमरमणीये काव्ये कृतमवलोक्यते —

धभूव वल्मीकभव पुरा कवि-
स्ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्डताम् ।
स्वितः पुनर्यो भवभूतिरेखया
स वसन्ते सम्प्रति राजशेखर ॥

तदिदं कौतूहलास्पदं ध्रुववल्मीक-भवभूतिकालमध्यवर्तिनं लोकविभूतं कविकुलगुरुं कालिदासप्रस्तुतं भर्तृमेण्डस्य प्रशसनं विहितम् । तद्गूढमहाकवे-
रस्य गौरवशालित्वमभिव्यजितम् ।

अस्य समय

महाकविना काश्मीरदेशे बहुषुषेनापि राजतरङ्गिण्यामस्य वर्णनमुपयत्तम् ।
'रूपश्रीवक्ष्य मेण्डस्तदग्रे दशयन् नवम् ।
भासमाप्ति तत्रो नाग्यन् साध्वस्ताध्विति वा वक्षः ॥
अथ धन्ययितुं तस्मिन् पुस्तके प्रस्तुते न्यथात् ।
एवमप्यनिर्वाणभिया राजाग्य स्वर्गभाजनम् ॥
अन्तरगतया तस्य तादृश्या कृतसत्कृतिः ।
भर्तृमेण्ड कविर्मेने पुनरत्र धियोऽर्पणम् ॥

[रा३० कृतीये तरङ्गे २१४-२१६]

इत्यनेनावगत्यते महाकविरेण काश्मीरेषु एव राज्ञो मातृगुप्तस्य सभासिद्धे
एवमात्रवचनारः । राजतरङ्गिणीशासनेण मातृगुप्त-भर्तृमेण्डसमयः एतत्समयात्पर्यन्तं
एव । एतदनुसारेण केवलं ४३० मिलादतःदिशये एव कविसंगमप्रामोदस्य समयः ।

अस्य रचनात्वेन प्रसिद्धं काव्यं ह्यप्रौढवचाख्यम् । यद्यप्येतदद्यत्वे न मुलभो-
पलम्भम्, तथाऽपि ग्रन्थान्तरेषु अस्य प्रशंसनावलोकनेन अस्य महतीपत्वं सुतरा-
माविर्भवति । श्रीमम्मटाचार्येण काव्य-प्रकाशास्य सप्तमोऽङ्काने 'अङ्गस्याप्यति-
विस्तृतिः' इति काव्यदोषं मन्यमानेन 'ह्यप्रौढवचादेव पद्यमेकं समुदाहृतम् ।
अनेनास्य सुप्रसिद्धिः सुतरा ध्वनिता भवति । परं समकालावच्छेदेनवास्य
काव्यस्य सदोपत्वमप्युपोद्धेलितम्भवति । इदमत्र बोध्यम् यदालङ्कारिकाणामेष
समयः यत्काव्येषु रूपकेषु च अङ्गिनो मुख्यपात्रस्यैव विस्तृतं वर्णनं भवति न तदङ्ग-
स्यामुच्यन्तेति । परन्तु 'ह्यप्रौढवचे' एष नियमः समुल्लङ्घितोऽवलोक्यते । अत्र हि
खल्वङ्गी विष्णुः, अङ्गञ्च पुनः ह्यप्रौढः । अत्र नायकस्य स्थाने प्रतिनायकस्यैव
यद् विम्बनं वर्णनं प्रयज्जिनं तदेष दोषः । स एव मम्मटाचार्येण शेषत्वेन निर्दिष्टः
'अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः' । कविराजेन सोऽद्वलेनाप्यस्य प्रशंसायामुद्धृतम् :—

‘य. कश्चिदालेख्यकरः कवित्वे,

प्रसिद्धनामा भुवि भर्तृमेष्टः ।

रसफलैर्गपि स्फुरति प्रकामं,

वर्णेषु यस्योऽग्नवलता तथैव ॥

अस्य वक्त्रोक्तिं प्रशंसन् कवोऽवरो धनपाल आह :—

‘वक्त्रोक्त्या मेष्टराजस्य बहन्त्या सृणित्पताम् ।

आविद्धा इव धुन्वन्ति मूर्धानं कविकुञ्जराः ॥

यत्र क्वचिन् हस्तिपकनाम्ना मुभाषितेषु सूक्तयः उपलभ्यन्ते ता अपि हस्ति-
पकापरनाम्नो भर्तृमेष्टस्यैवेति बह्वोज्ञानाना आशंसते । अस्य काव्यरसोऽपि
समाम्बाग्रताम् :—

त्यक्तो विन्ध्यगिरिः पिना भगवती मानेव रेवा नदी,

ते ते स्नेहेनिबन्धबन्धुरपियन्तुन्योदयाः दन्तिन. ॥

त्वल्लोभाग्रन् हस्तिनि ! स्वयमिदं बन्धाय इत्तं वपु-

स्त्वं दूरे ध्रियमे लुठन्ति च शिरपोठे कठोरारुक्ताः ॥

अपि न. :—

धामशासं गृहाण, त्यज गजकलन । प्रेमबन्धं कर्त्तव्याः,

पाशाग्रन्थिद्रणानामनिमतमधुना देहि . पङ्कानुलेपम् ।

दूरोऽनूतास्तर्वने शश्वरवपुविभ्रमोद्भ्रान्तरम्या,

रेवाङ्गलोपकण्डुमकुमुमरजोप्रसरा विन्ध्यपारः ॥

महाकविभारविः .

(व्यदाताव्युत्तरादौ)

१—परिचय । २—रचना । ३—स्थितिबाल । ४—भारवे मूकनय ।
५—वैशिष्ट्यम् । ६—भारवेर्यगौरवम् ।

परिचय.

महाकाव्यकृता श्रेण्या कालिदासाश्वघोषयोरनन्तर कालप्रमानुरोधतः
महाकविभारविरेव 'रविरिषोदेति सस्कृतसाहित्यमहाम्बरे । अस्य कवे किला-
र्थगाम्भीर्यं तु दिव्यवचनरचनापटोयसी, मुललितपदविलासलास्यलीलावती, विशुद्ध-
रमणीयवर्णाभरणा भारती अमन्दानन्दसन्दोहोल्लासेन कस्य वा सहृदयस्य हृदय-
सरोवर नोद्वेल्लयति । यद्यपि व्यास-वाल्मीकिविपुरन्दराणां सस्कृतसाहित्यपुर-
न्धराणां काव्यवीणानिष्कणनप्रावीण्यं तु न पस्पशास्य कवित्वमद्भार, तथापि
सोऽतीव श्वणमधुर प्रशस्यतरश्च सवृत् ।

रचना

महामहिमशालिनो महाकवि-भारवे लेखनीलताप्रसूतमिदं किराताजुनीयं^१
नाम महाकाव्यकुसुमम् । तत्कथावस्तु तु कविना महाभारतस्य वनपर्वत सङ्घ-

१ प्रकाश सर्वतो दिव्य विदधाना सता मुदे ।

प्रबोधनपरा हृद्या भा रवेरिव भारवे ॥

२ भारवे आत्यकालप्रथित वास्तविक नाम तु दामोदर. । भारविनाम तु
पश्चात् कवित्वलब्धकीर्ते तस्य उपनाम । तदनु च एतन्नाम्नैवाऽसी प्रसिद्धि गत ।
भारविारम्भादेवातिगम्भीर घोर महामेघावौ जन्मजातकविश्च । अल्पे वयस्य-
वास्य प्रकाण्डपाण्डित्यं सवृत् लोकप्रशसाभाजनम् । परन्तु कविप्रवरस्यास्य जनक
कदाप्येव न प्रशस्य अपितु काले-कालेऽस्य निर्भर्त्सनामकरोत् प्रायश-। एकदा
'सर्वेषां विद्वद्वाराणामह प्रशमानाजन जात' परन्तु पितृचरणा सा सर्वदेव अथ
जानन्ति' इति खिन्नमनस्को मातर प्रति सर्वमिद वृत् न्यवेदयत् । तदा मुनवन्तु
स्य जननी भारवेजनक पप्रच्छ यत्कथमेव सकलगुणसम्पन्नमाहुमज सातिस्कार-
मवजानन्ति भवन्त । भवत्कृतितरस्वृतिना सोऽनीवोद्विग्नमनस्कतया काल माप
यति इति विषोदरयतितरां ममापि हृदयम् । ततो जनक आह—

न्निम्, यद् इतथनमधिवसतां पाण्डवानां तात्कालिकवृत्तान्तविशेषमधिकृत्य प्रवृत्तम् । तत्र च पाण्डवानामन्यतमस्य प्रकाण्डवीरस्यार्जुनस्य किरातरपधारिणः पद्मपते-सखादादौ मोघास्त्रोपलब्धिरुत्पन्नं वृत्तनुपगाम्पितम् । अष्टादशसर्गेष्वनिबद्धे-ऽस्मिन् महाकाव्ये इन्द्रकीलनामके पर्वते प्रवृत्तस्य शङ्करार्जुनयोर्बुद्धस्थानीव रोम-हर्षणं वर्णनं न कस्य हृदयङ्गमम् । अस्य काव्यस्यारम्भः श्रीशब्देनोपसहारस्व लक्ष्मीपदेन कृतः । शृङ्गारादिरसानां गौणतया वीररमस्य पुनः प्राधान्येन विजय-मनिमनोहरं सम्पन्नम् । प्राकृतिकदृश्यानां निरूपण, शैल-सूत्रांस्तमन-जलबीजा-दीनाञ्च वर्णनमनोव मनोज्ञम् । स्वल्पैः पदैर्विदादायं वर्णनमेव कवेरस्य वैशिष्ट्यम् । "भारवेर्यमोरवम्" इत्युक्तिरस्य विषये सुतरां सामञ्जस्यमश्नुते । पाद्मपन-सतकास्तसंप्राप्तिपर्यवसानमेवास्य काव्यस्य फलत्वेनावसीयते । तथा चाह मङ्गलनाथः—

नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्याश्रजः,
तस्योत्कर्षकृते नु वर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः ।
शृङ्गारादिरसोद्भूतमत्र विजयी वीरप्रधानो रसः,
शैलाद्यानि च वर्णितानि यद्गुणो दिव्यात्प्रशानः फलम् ॥ इति ।

स्थितिकालः

सोऽयं कविः भारतस्य कतमं जनुपदं स्वजनुपाज्जमवापौत् कस्य वा वदा-स्यावनंसताङ्गत इत्यद्यापि न निर्णयप्रयमारोहति । तथापि प्रचलितप्रवादमनु-सन्ध्याय पुरावृत्तविदा भारवेः कालनिर्णयविषये केवलं कतिपयैर्वैहिरङ्गैरेव प्रमाणैः किञ्चिदुपेतुं वाप्यन्ते नात्तरङ्गैः । भारवेः रचनासकतेषु कालिदानोप-रचनायाः प्रतिविम्बं प्रायवभासमानं कालिदानादस्य परभवत्वं प्रत्यापयति । एवं-माघेऽपि भारवेः प्रभावो भूमन्ऽवभासते । श्रीवाणभट्टस्य कृतिषु तु न कुत्रापि भारवे-रवभोगः प्रतिभाति । अतः वाणभट्टस्य स्थितिकाले भारवेर्यशः प्रकाशो दिशिदिगन्तरालं

माहमेव सर्वगुणज्येष्ठं मुक्तमनसा निरम्बरोमि, किन्तु नमरोऽन्यधिकतरं गुणयन्तं दिदुःशुभं तथा करोमि । उच्यते च—

'गौभिर्युष्मा पदवाश्रयामि, मुनिशिरा यान्ति नरा महत्तरम् ।' इति इन्नुवाच भारवेर्जनक । तदेतन्निशोर्वातांगप निगम्य भारविरचितरा तुनाय, दिव्यं प्रति च हृदि समुत्थिततना दुर्भावनाया प्रायश्चित्तं जिज्ञामु, 'वने गत्वा गार्वाक्ष्य' इति समादिष्टमनया चचार । तदने चरन् किरातार्जुनीशाम्पदिद महाकाव्यं स निर्भमे इति विबदन्ती ।

न पस्पशति न दुष्करमूहितम् । दक्षिणापये राज्ञ श्रीराहोलस्य शिलालेखेषु
चालुष्यवशोद्भवस्य श्री पुलवेशिनाम्नो नृपमणे प्रशस्तिलेखेषु भारवेरल्लेखो-
ऽधोऽङ्कितरूपेणोपलभ्यते —

येनायोजि न वेदमस्थिरमयंविधौ विवेकिना जिन वेदम् ।

स विजयता रविकीर्त्ति कविताधितकालिदासभारविकीर्त्ति ॥

यच्च रविकीर्त्तिसम्ल्लिखिते पुलकेशिद्वितीयस्य ताम्रशासनफलके भारवे-
र्नामोल्लसति, तत्पत्र षट्षष्ट्युत्तरपञ्चशततमे, (५६६) शकसम्बत्सरे षंस्ते चतु-
स्त्रिंशदुत्तरपट्शतकमिते (६३४) कालिदासप्रसङ्गेन सम्भृष्टद्वितीयस्य सविवरणम् ।
तदिदं सुस्पष्टमावेदयति यदस्य स्थितिकालः श्रीस्तीय ६३४ सवत्सरत पूर्वतन-
एव । अवन्ती-मुन्दरीकथापर्यालोचनञ्चाऽयं पुलकेशिद्वितीयस्य विष्णुवर्द्धनस्य
राजसभापण्डितमण्डललामभूतोऽयमासौदिति सम्भक् पुष्पाति । एतावता प्रोक्त-
काल एव कवेरस्याविर्भावकाल इति प्रतिपत्तु न दुष्करम् ।

‘तावद भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदय ।

उदिते नैयधे काव्ये क्व माघ क्व च भारवि ॥

इत्यस्मिन् नैयधप्रशस्तिपरे पद्ये नैयधप्रशस्तकानां केयाञ्चिद्वचनेन सम-
भारविमाघयोर्नामोत्कीर्त्तनमाकलय्य केचन समालोचका समुपकल्पयति भारवि-
माघयोः समकालवर्त्तित्वम् । परं तन्न विचारसहम् । यतो माघादूर्ध्वतनकालविरचित-
तेषु सन्दर्भेष्वपि भारवे सुभाषितमूलभ्यते तस्मात्तदूर्ध्वतनकालस्तु भारवेराविर्भाव-
काल इति तु सुतरामनुमातुं शक्यते । न च तावतेदमपि यवतुमहं यन्माघकविरत्य-
याञ्चीन इति यतो भारवे अनेके श्लोकाः प्राक्तनालङ्कारिकस्य भट्टमम्मटाचार्यस्य
कृतौ काव्यप्रकाशे एवमन्येष्वपि सन्दर्भेषूद्धृता दृश्यन्ते । अतः तस्मात्पूर्वतन एव
माघसमयः । मम्मटाचार्यस्य स्थितिकालः श्रीस्तीयैकादशशतकमिते सम्भाव्यते ।
कवेर्माघस्याविर्भावस्तु तत्पूर्वस्मिन् नवमशतके दशमशतके वा सम्बध्यते काल-
सत्त्वविशेषज्ञः । सुतरां भारविस्तु पुनः माघकवेरपि पूर्वतनकालवर्त्ती इति सम्भक्
प्रतिपद्यते । एतच्च भारवीयरचनायां भाषीयकाव्येषु प्रतिबुद्धित्वदशानेनानुवा-
भवति । यथाहि शिशुपालवधस्य प्रथमसर्गे महायिनारदनेन मदगावितस्य कृष्ण-
द्विपरचेदिभूभुजोऽयस्याया निरूपणं तदनुधवणे महाविद्वेषिण बलदेवस्य निरति-
शयमोद्धृत्य तदुपशान्तये च नीतिवचन-सकीर्त्तनम्, तदेव किराताजुनोद्येषुऽपि काव-
द्विणवेशाधारिणो वनेचरस्य मुखेन दुर्पोथनस्य गतिविधिं विज्ञापनम्, तदनु भीमायं
ओजस्विपिरां प्रसरः, तत्प्रसमनार्थं युधिष्ठिरस्य नीतिसंवलितवचनप्रपञ्चोत्तरणम्
इत्यादिषु परस्पर सादृश्यं प्रणिभास्यं सम्भक् शक्यते प्रतिपत्तु यन्माघोऽपि तस्य
वर्त्तनो भारवे छायां स्वरचनास्वनुहरति भूयतेति ।

यच्च कंचन ध्याहरन्ति यद् भारविणा जन्मना महाराट्टभूमि सुनूपिता
किराताजुनीयस्य निम्नाङ्कित पद्यमाधारीकृत्य

उरसि शूलभूत प्रतिहता मुहु प्रतिहति यपुरजुनमुष्टय ।

भृशरया इव सह्यमहीभूत प्रथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मम्य ॥ इति

अत्र सह्यमहीभूत इति पददर्शनात् सह्याद्रिव कवेरावासभूमिरिति कल्पितमवगम्यते । अतएव कविरपि महाराष्ट्रदेशीय इत्य प्रतिपन्नम् । परन्तत्रान्ये विप्रतिपद्यन्ते । तेषा वाचोयुक्तिरियम् यत् सह्याद्रिनामोन्लेखेनैव यदि संव भूमि कवेजन्मभूमिरिति अनुमयेत तर्हि दक्षिणदिग्विभागाना, सह्यसुल्देशादिशैलमालानाम्, गोदावरी-कावेरी-साभ्रवर्णोप्रभृतिनदीनां, वनोपवनस्यलीना च वर्णयितु 'ह्रिद्विजय'काव्यरचयितु कादमोरजस्य रत्नाकरस्य तत्तद्देशावातालकृतत्वपरि-कल्पने की वा प्रत्युह । एव विध्याद्रिवनिर्भरवर्णनप्रवीणो वाणोऽपि तत्रप्रदेशापि वामिधेन कथञ्चकार नालङ्कारणाय ? तस्मात्कस्यचित्स्यानविशेषस्य वर्णनवशात् कवीना तत्रैव निवासस्यल-कल्पना न मनाक् अद्वेषपद्धतिमधिरोहति ।

कविवरोऽयमलङ्कारशास्त्रनिपुणो नौतितन्त्रेयु प्रकाण्डपण्डित प्रौढो वैयाकरणश्चासीद् इति धारणा तद्विषयोऽद्यापि सुतरा स्वारस्येन जागतितरा विद्वन्मण्डले । प्रकृतिस्पर्शलोचन भारविणा ताड्यतीक्ष्णदृशा कृतमिवावलोक्यते । अनएव अस्य वर्णनप्रसरे सजीवता दृग्गोचरीभवति । सापकालवर्णन कियच्चम-त्कारपूर्णम् ?

मध्यमोपगन्भि लम्बशावेकत च्युतिमुपेयुषि भानौ ।

द्यौश्वाह परिवृत्तिविलोला हारयष्टिमिव वामरलम्बोम् ॥

अत्र परिवृत्तिविलोलामिति कौदुगोचिनीपूर्णं प्रयोग भारवे काव्य संप्रणेतु सत्सारानुभवस्योच्चकोटयवगाहिप्रतिपत्तिमावेदयति, प्रत्याययति च तस्य सत्सारचक्रस्य पारदृशवताम् । याचनावृत्ति सु धिक्करोति, अभिनन्दति चात्माभिमानगुणम् सुभृताम् ।

'अथात्पूर्वा परिवादगोचर, सता हि वाणो गुणमेव भावने ॥'

सन्ननाना वाणी निन्दा न जानाति ।

"वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि" ✓

गुणा सत् प्रेम्णि निवसन्ति न तु वस्तुनि इति कथन कियत्तम्यता विनर्ति ।

किराताजुनीयस्य चतुर्थे सर्गे शरद्वर्णनम्, पञ्चमे च हिमालयवर्णनम्,

षष्ठ्ये सर्गे मधुवंसहिताम्बरया कुमुदावचयवर्णनम्, अष्टमीयावर्णनम् मालकृतम्,

दशमे च षड्भुवर्णनमतीव मनोज्ञं सवृत्तम् । एव काव्यमिदं अलङ्कृतिना, शैल्या
च निदर्शनभूततया कवये यथाप्रतिष्ठाप्रदञ्च प्रत्यपद्यते । अस्यावितया उपदेशा
निरतिशयसहृदयहृदयावर्जका —

तावदाश्रियते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिर यथा ।
पुरुषस्तावदेवाऽसौ मावन्मानात्त हीयते ॥
स पुमानयं वज्जन्मा यस्य नाम्नि पुर स्थिते ।
नान्यामद्गुलिमम्येति, सद्गव्यायामुद्यताद्गुलि ॥
ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मना जन ।

अभिनतभयादसूनत सुखमुज्जन्ति न धाम मानिन ॥
स्वयं स्वाहितमाचरणीयम्, किं करिष्यति जनो बहुजल्प ।
विद्यते नहि स कश्चिदुपाय, सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥
मुनिरस्मि निरागस कुतो मे भयमित्येव न भूतयेऽभिमान ।
परवृद्धिषु बद्धमत्तराणां किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामसाध्यम् ॥ इत्यादि

कवेरस्य सम्प्रति किरातार्जुनो वारयमेकमेव काव्यमुपलभ्यते । अयंगौरव-
दृशा, राजनीतिरहस्यनिरूपणधिया च काव्यमिदं काव्यान्तरेभ्य अतितरा वंशिष्ट्य-
मावहति । वर्णनशैली चास्योज्ज्वला । अस्मिन् हि महाकाव्यस्य अखिलानि
लक्षणानि परिपूर्णतया अभिव्यक्तिमुपगतानि विभाव्यन्ते किल । महाभागेन कृष्ण-
कविना स्थान एवोक्तं खलु :—

तदेव वृत्त्यापि महान्तमर्थं, प्रदर्शयन्ती रसमादधाना ।
सा भारवे सत्ययदीपिकेव, रम्याकृति रंरिव नोपजीव्या ॥

चतुर्थसर्गे शरद्वर्णनमारचयत्ताह —

मुखंरसो विद्रुमभङ्गलोहितं शिखा रिशगो क्लमस्य विभ्रतो ।
शुक्लवलिष्यंश्चशिरोवकोमला, धनु श्रिय गोत्रभिदोऽनुगच्छति ॥
बीदशी सुसदिलिप्ता अपूर्वा कल्पना ।

जलश्रीङ्गामारचयन्तोनामस्तरसा चारुचित्रणमपि किञ्चिदालोचनीयम् —
तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलरेषा विगाहादलकं प्रसारिभि ।
ययुर्वंधूनां वदनानि तुल्यता द्विरेफवृन्दान्तरितं सरोरहं ॥ [कि० ८।४३]

यद्यपि भारवे भाषा क्वचित्कश्चिदर्थगाम्भीर्यवशाज्जटिला सञ्जात
तथापि रम्यगर्भनिर्भरत्वात्त विजहाति मनागपि सा माधुर्यम् । यादृशरूपमेव कश्चिं
प्रनीयते नारिकेलफलवत् । आभ्यन्तरन्तु तत्सरसरससम्भूतमानन्दमेव आत्मनो
सहृदयानाम् । तथा मल्लिनाथोऽप्याह —

नारिकेलफलसम्मिन्न बचो, भारवे सपदि तद्विभज्यते ।
स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भर, सारमस्य रसिका-ययोप्सितम् ॥
विशिरोमणि क्षमेन्द्रोऽप्यस्य वदास्यवृत्तोत्कृष्टतां वर्णयन्नाह —

वृत्तच्छत्रस्य सा कापि, वदास्यस्य विचित्रता ।
प्रतिभा भारवेयैर्न, सच्छायेनाधिकीकृता ॥

महाकाव्यचक्रेतिवृत्ते भारवि सालङ्कृतकाव्यशैलीप्रवर्तकेषु षड्विध-
न्येषु प्रमुखपदमलङ्कारोनि । प्रायशः नीति-निगूढतत्त्वनिगुम्फन सवादरूपेणाति-
चारतया निरूपयति । तत्किञ्चिदस्वादयन्तु विज्ञरसिका अपि तद्रचनारस-
मायुरीम् :—

व्रजन्ति ते मूढधिय पराभव-भवन्ति मायाविपु ये न मायिन ।
प्रविश्य हि ध्वनन्ति शठास्तथाविधा न सवृतागनिदिता इवेयव ॥१।३०॥

किञ्च—

ब्रिहाय शार्ति नृप धाम तस्युन प्रसीद सधेहि वधाय विद्विषाम् ।
व्रजन्ति शत्रूनवधय निःस्पृहा शमेन सिद्धि मुनयो न भूभूत ॥१।४२॥
विपमोऽपि विगाह्यते नय कृतनीयं पयसाभिवाशय ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभ सदुपन्यस्यति कृत्यवत्तं य ॥२।३॥
क्षयपुक्तमपि स्वभावज दधते धाम शिव समुदये ।
प्रणमन्त्यनपायमुच्यते प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥२।११॥
अभिमानवतो मनस्विन प्रियमुर्च्छपदमाररुक्षत ।
विनिपातनिवर्तनक्षम मतभालम्बनमात्मपौरुषम् ॥२।१३॥

तेजस्विना स्वभाव कीदृक्चारतया वर्णयति —

किमपेश्य ऋषीषीधरान् ध्वनत प्रार्थयते मृगाधिप ।
प्रकृति ललु सा महीयस सहते नान्यसमुद्गीति यया ॥२।२१॥
सहसा विदधोत न श्रियामविवेक परमापदा पदम् ।
वृणुते हि विमृश्यकारिण गुणलुब्धा स्वयमेव सम्पद ॥२।३०॥
रन्या धरित्री तव त्रिक्रमेण ज्यायांश्चतुर्वीर्यास्त्रयलं विपन्न ।
अथ प्रकर्षाय विधिर्विधेयः प्रकर्षेत्तत्रा हि रणे जयथी ॥

भारवेः सूक्तय

भारवे षड्विधाया सूक्तयोऽपि मनोहरतरा घटिता, तद्यथा —
प्रकर्षेत्तत्रा हि रणे जयथी ।

वर विरोधोऽपि सम महात्मभि ।
 हित मनोहारि च दुर्लभ यच ।
 गुस्ता नयन्ति हि गुणा न सहति ।
 विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रता, भवत्यपाये परिमोहिनी मति ।
 प्रायेण सत्यपि हितार्थकरे विधी हि,
 श्रेयासि लब्धुमनुत्थानि विनाऽन्तरापि ।
 ननु वस्तुविशेषेति स्पृहा, गुणगूह्या वचने विपरिच्यत ।
 विचित्ररूपा खलु चित्तवृत्तय ।
 पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ।
 शमेन सिद्धि मुनयो न भूभूत ।
 निवसन्ति परात्रमाशया, न विषादेन सम समृद्धय ।
 न महानिच्छति भूतिमन्यत ।
 प्रकृति खलु सा महोपस सहते नान्यसमुत्पत्ति यया ।
 विजितत्रोधरया जिगीषव ॥
 समवृत्तिरूपेति मार्दव, समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
 अधितिष्ठति लोकमोजसा, स विवस्वानिव मेदिनीपति ॥
 वीतस्पृहाणामपि भव्यभाजा, भवन्ति भव्येषु हि धक्षपाता ।
 मोह विषत्ते विषयाभिलाष ।
 निरस्तुकानामपि योगभाजा, समुत्सुकेवाङ्कुमुपति लक्ष्मी ।
 रम्याणा विकृतिरपि श्रिय तनोति ।
 दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ।
 नासहायमुपयाति जयश्री ।
 आत्मवर्गहितमिच्छति सर्वं ।
 हरति मनो मधुरा हि यौवनश्री ।
 चलति नयान् जिगीषिता हि चेत ।
 सुलभा रम्यता लोके दुर्लभ हि गुणार्जुनम् ।
 आपातरम्या विषया पर्यन्तपरितापिन ।
 मूल दोषस्य हिंसादे अर्थकामी स्म मा पुष्य ,
 तौ हि तत्वावबोधस्य, दुरच्छेदावुपप्लवौ ।
 जीयन्ता दुर्जया ह्येते रिपवश्चक्षुरादयः ,
 जितेषु ननु श्लोकोऽय तेषु कृत्स्न त्वया जित ।

सर्वतोभद्रदत्त,

दे वा फानि नि का वा_दे
वा हि का स्व स्व का हि वा
का का रे भ भ रे का वा
नि स्व भ व्य व्य भ स्व नि ॥१५॥२५॥

एतादृशानेकगुणगरिम्णा एव किलाय भारवि विद्वन्मूर्धन्याना परमादरा
स्पद गत । किरात माघ-नैषधेतिमुप्रथिताया महाकाव्यत्रयीकोट्ट्यामस्य रचनयाऽपि
पदमुपालम्भि । सत्यमेवोक्त केनापि—

नवसर्गे गते माघे, नवसर्गे च नैषधे ।
नवसर्गे किराते च नवशब्दो न विद्यते ॥

भारवेरथंगौरवम्

वस्तुत 'भारवेरथंगौरव'मिति प्रसिद्धि सुतरा सरमञ्जस्यमावहति ।
ग्रन्थभूयस्त्वभिधा नात्र तत्पल्लवयितुमुत्सहामहे तथापि तत्प्रति न सर्वथा उपेक्ष
णमपि न ग्याध्यमिति किञ्चिद्विच प्रदृश्यते —

ननु साहित्यिकस्थापि फलसिद्धे तर्क विवेकेनेत्यत्राह —

अभिव्यक्ति योऽनुपालयन् विधिबीजानि विवेकवारिणा ।
स सदा फलशालिनीं क्रिया, शरद लोक इवाधितिष्ठति ॥

विजिगीषुभिर्नृपै क्रोधादियद्दुर्गं विजित्य गुर्वो सिद्धिमुद्दिश्य पुरुषार्थोऽभ्यु
पायेन योजनीय नहि स्वल्पस्य कृते भूयान् व्ययो आयासो वा विधेय —

शिवमौपयिक गरीयसीं, फलनिष्पत्तिमद्वृपितापतीम ।
विगण्य नयन्ति योरुष्य, विजितक्रोधरया जिगीषव ॥

विजितक्रोधरथं विजिगीषुभिरवश्यतया भाध्यम् । कुत ? इत्यत्र त्रिद
शनमाह —

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिर रोपमय धिया पुर ।
अविभिद्य निशाकृत तम प्रभया नाशुमता द्युदीयते ॥

ननु दुर्बल क्रोधादिव त्यजेत् बलवत्तस्तु क्रोधादेव फलनिष्पत्ति, इत्य
त्राह —

बलवानपि क्षोपजन्मन, तमसो नाभिव रणद्धि य ।
क्षयपक्ष इयंन्दयी शला, सक्ला हन्ति स शक्तिस्तम्पद ॥

अथ विमृश्यकारिणा साफल्यमाह :—

समवृत्तिरुपति मार्दवं, समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
अपि तिष्ठति लोकमोजसा, स विवस्वानिव मेदिनीरति ॥

निदिष्टमार्गादन्यथाऽऽचरणेऽनिष्टापत्तिमाह :—

क्व चिराय परिग्रहं श्रिया क्व च दुष्टेन्द्रियवानियशयता ।
शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षा हि बहुच्छला श्रियः ॥

एवं समीक्ष्यकारिणोऽपि यदि वैबहुविलसितादनर्यापत्तिः तर्हि न तत्र
कर्त्ताऽपराध्यति :—

स्फुणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छता मन ।

विधिहेतुरहेतुरागता विनिपातोऽपि समः समुग्रते ॥

इत्याद्या महाकविभारविहृताः साल्लङ्घ्यतिस्वर्णसूक्तयः कस्य मनस्विनो मनस्तम्भोहं
नरतन्वने । विश्व—

जिनेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्, गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते, जनानुरागप्रभवा हि सत्पदः ॥ इति ।

राजनीतेः स्वरूपं चित्रयन्नाह :—

'सत्यानृता च पक्ष्या प्रियवादिनी च हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।

नित्यव्यया प्रचुररत्नयनागमा च वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥

किञ्च भारवेः प्रकृतिवर्णनसरणिरपि नितरा मनोज्ञा । निदर्शनरूपेणात्र
कतिपयपद्यानि रक्तिकाना मनोविनोदापोदाह्रियन्ते । शरदमुद्दिश्य :—

मुखरसो विद्रुमनङ्गलोहिते, शिष्याः पिशङ्गो क्लमत्य विभ्रतो ।

शुकावलिर्ध्वजनिशिरोधकोमला, घनुश्रियं गोश्रिभोऽनुगच्छति ॥४३६॥

जलश्रीडामारचयन्तीनामप्सरसा चित्रणम् —

'तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलरपा विगाहादलकं प्रसारिभि ।

ययुर्वंपूना वदनाति तुल्यताम्, द्विरेकवृन्दान्तरितं सरोरुहं ॥

एषत्र युधिष्ठिरः भीमस्य भाषण प्रसंसन्नाह :—

रुदता न पदंरपाकृता, न च न स्वीकृतमयंगौरवम् ।

रविना पुयगयंता गिरा, न च सामर्थ्यमरोहितं श्रचिन् ॥२२७॥

चेद् भारवि काश्यपलायां कालिदानादिस्तादृश्य नायिगच्छेत्तथापि अयं-
गाम्भीर्यं श्रित्यपदावलिप्रयोगश्च तद्वचनायु नूनमनुहरति पाञ्चवनमणिसंयोगम् ।
शिरान्त्रोन्नोयस्याप्रियो भा । रोचिष्णुसथादपरिपूर्णं, तस्य विविधच्छन्दोमनोजता,
भाषणाम्भीर्यं, सरसो वाचा प्रवाहश्च कस्य मन्त्रि न जनयति विस्मयररम्परामिति ।

महाकविः भट्टिः

१—परिचय । २—कोऽयं भट्टिर्नाम कश्चाऽस्य कालः ?

परिचय

श्रीवत्सपदलाञ्छनस्तत्रभवान् भट्टिनामा महाकविः पदवाक्यप्रमाणवित्, कुशल काव्यकलाकलाकारः सौराष्ट्रेषु वलभीनाम्नो नगरीं स्वजनुषा समलञ्चकार । एष किल कविः महीपालश्रीधरसेनस्य आसीत् सभापण्डितमणिः । श्रीधरसेनस्य च स्थितिकालः क्रैस्तवप्याब्द्युत्तराद्धादारभ्य सप्तमाद्या आरम्भकालपर्यन्त एव निर्धारितः कालविद्भिरिति शिलालेखैरवगम्यते ।

महाकविभट्टिप्रणीत 'रावणवध'मित्यपरनामधेय भट्टिकाव्यमिदं व्याकरणशास्त्रमधिजिगासूनामत्युपकारकं व्याकृतिप्रक्रियाऽलङ्कृतं महाकाव्यम् । शब्दालङ्कारसहस्रकार्यालङ्कार एवास्य काव्यस्य वैशिष्ट्यम् । यमकावलिरपि अतीव मञ्जुला, भाषा च नितरा प्राञ्जला । तद्यथा—

नगजा नगजा दयिता दयिता, विगत विगत ललित ललितम् ।

प्रमदा प्रमदा महता महता, मरण मरण रुमयात् रुमयात् ॥

कवेरस्य प्रकृतिचित्रणम्, प्रौढं च व्यञ्जनाप्रणाली, प्रभावशाली च सवादप्रसरः कस्य मनो न रञ्जयति । तद्यथा—

न तञ्जल यन्न सुचारुपङ्कज, न पङ्कज तद्यदलीनवद्वपदम् ।

न पदपदोऽसौ न जुगुञ्ज यत् कल, न गुञ्जित तत्र जहार यन्मनः ॥

एकावल्परङ्कारस्यैतदेतिरमणौयमुदाहरणम् ।

अस्य तावच्चक्रवाल-यमकाऽलङ्कारोऽप्यति मनोहरः ।

अवसित हसित प्रसित मुदा विलसित हृसित स्मरभासितम् ।

न सम्मदा प्रमदा हतसम्मदा पुरहित विहित न समीहितम् ॥

मण्डलाकारेण यमितत्वादेतच्चक्रवालमुदीर्यते ।

वाञ्छी-यमकमपि —

पिशाता शितामनुदिश स्फुटताम् स्फुटता जगाम परिबिह्वलता ।

हृत्ता जनेन बहुतावरित चरित महत्स्वरहित मृता ॥ इति ॥

महाकवेरस्य शरद्वर्णनं पुनीं प्रणिभालपन्तु विद्वच्चणा व्युत्थोक्षणे ।
 अयोध्याया निर्गम राम सलङ्गम शरद ददर्श । कालस्याप्रन्वशवान् त वायं-
 दर्शनदेवात्र शरद औपचारिकदर्शनं गम्यते —

तरङ्गतङ्गाञ्चपत्नं पलाशंज्वालाधिय सातिशय दयन्ति ।
 मधुमदीपानिश्चीनि रेजुस्ताम्रोन्मलान्याकुल्पद्वपदानि ॥
 विम्बागतंस्तोरवने मन्ददि निजा विलोत्रयापहृता पयोमि ।
 कूलानि साज्जमर्षतयंवे तेन सरोजलक्ष्मीं स्थल्पदमहामं ॥
 निशानुपारंनंपनाम्बु-कर्म्यं, पत्रान्तपप्यागिल्दच्छविन्दु ।
 उपाहरोदेव नदन्पतङ्गं कुमुदतोतीरतर्षदिनादौ ॥
 बनानि तोषानि च नेत्रकल्पं, पुष्यं सरोजंश्च निनीनृङ्गं ।
 परस्परं विम्बयन्ति लक्ष्मीमालोक्याञ्चकुरिवादरेण ॥

काव्यकलार्पि प्रशान्ता । शीता वर्णयन्नाह—

हिरण्मयी मालत्नेव जङ्गमा च्युता दिव स्याम्नुरवेरिव प्रभा ।
 शशाङ्कान्तोरधिदेवनाहृति मुना वदे तस्य मुनाय भंविन् ॥
 प्रभातवाताहृतकम्पिताहृति कुमुदतोरेणुविशङ्गविप्रहम् ॥
 निरामनुङ्गाहृतिनेव पद्मिनी न मानिनी समहृतेज्यमङ्गमन् ॥

भट्टिकाव्य^१ व्याकरणप्रधान महाकाव्यम् । व्याकरणावबोधोपाधिजिगामूना
 छायाणमनुप्रेच्छया सौकर्येणैव व्याहृतिमवगमयितुमिदं विरचितं महाकविना भट्टि-
 महाभागेन । व्याकरणमार्गप्रदर्शनपुरस्सर काव्यचयकं नयनाभिरामरामक्यामून-
 मपि निकाम मन्भूतमत्र विभूतमिष । उक्तञ्च केनाप्यभिपूकतेन —

व्याहृतिचपकपेय रामराजक्यामूनम् ।
 शब्द वाक्य-पदच्छेद-श्रुत्यापर-विशेषदृक् ॥
 व्याहृत्या कोमलन्दोन्यामल्लहृत्या रमेन च ।
 पञ्चकेनान्वित काव्य भट्टिकाव्य विराजते ॥

तदेव रम-अलङ्कार-पदविन्यासविलानममन्विन काव्यमिदमत्रिमुनय
 सम्पन्नमिति ।

१. भट्टिकाव्यमिदं द्वैविध्यात्प्रिगर्णे प्रणिबद्धं, तत्रादिमचतुर्षु मांषु प्रकीर्ण-
 नियमाः, ततो भवममांषंन्त विगेषनियमाः, तदनु त्रयोदशमानिम् अलङ्काराः,
 तदनन्तरं द्वैविध्यात्प्रिगर्णेन व्याकरणात्तत्र प्राम्बिज्ञा । तदिदं व्याकरणाव्य
 नीकानुभूत भट्टिकाव्यमिदं द्विषया मनात्रे निरत्रिगापादराम्यदीमून विन्मति ।
 २ यद्यपि बहु नाशोपे तपानि पठ पुत्र व्याकरणात् ।
 स्वजन स्वजनो मानून्, मक शक, सहन् गहृन् ॥

दोषतुल्यः प्रबन्धोऽयं, शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।
हस्तामर्शं इवान्याता भवेद् व्याकरणादृते ॥
किञ्चास्य काव्यस्य वैशिष्ट्यं द्योतयन्—

व्याख्यागम्यं काव्यं, उत्सवः सुधियामिव ।
हता कुर्मेषसश्चास्मिन्, विद्वत्प्रियतया मया ॥
यत्रेवं काव्यं कृतं वदंशयन्नपि कविराहः—

काव्यमिदं विहितं मया बलम्यां श्रीधरसेन-नरेन्द्र-मालितायाम् ।
कीर्तिरतो भवताद्रूपस्य तस्य प्रेमकर. क्षितियो यतः प्रजानाम् ॥ इति ।
कानिचित् पद्यानि तु अस्य निरतिशयरमणीयानि —
रामोऽपि दाराहरणेन तप्तो, वयं हतंबन्धुभिरात्मतुल्यैः ।
तप्तेन तप्तस्य यथा तथा नः सन्धिः परेणास्तु विमुञ्च सीताम् ॥

कोऽयं भट्टिर्नाम कश्चास्य कालः

अयं कोऽयं भट्टिर्नाम, को वास्य निश्चितः समयः इति किञ्चिद्विद्वि,
स्यूनानिखनन्यायेन पुनरपि भूयस्तरं विविच्यते । यद्यप्यत्र विषये इदमित्यन्तया न
किञ्चिद्वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि कालविदामाशयमनुरुध्य प्रस्तुयते तावत्—केचन
तर्कयन्ति यद् वत्सभट्टिरेव भट्टिर्नाम्ना प्रसिद्धिं गतः, न कश्चिदन्यः । अपरे भर्तृहरि-
रेवायम्, भर्तृशब्द एवापभ्रष्टः 'भट्टिः' सञ्जातः । परं सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्ष-
णेन एतत्कल्पद्वयमपि शशभृङ्गायते । वत्सभट्टेः महापंथ्याकरणेन भट्टिना सह-
कात्म्यं वत्सभट्टेः कृतौ आपतितानि व्यावृत्तिस्त्वल्लितानि एव स्वयं निराकुर्वन्ति ।
नहि तेजस्तिमिरयोरभेदं चक्षुष्मन्त. सोऽहं हन्ति । इत्यमेव भर्तृहरिरेवापभ्रष्ट
भट्टिः संवत् इत्यपि क्लिष्टकल्पना मात्रयाऽपि नावतरति बुद्धिपद्धतिम् । तदेवं
मन्यामहे, एतद्द्वयाद् भिन्न. कश्चिदन्य एव स्वनामधन्योऽयं भट्टिः भवेदिति निर्णय
एव रोचिष्णुः । कालविषयेऽपि, श्रीधरसेननृपतेः समये भट्टिरभूद् इत्युक्त-
पूर्वम् । तत्र विवेचनीयं भवति यत् श्रीधरास्या नृपास्तु वत्वारोऽभूवन् । तेषु
यश्चरम सः ६४१ तमे शंस्ताब्दे दिवङ्गतः । तेनानुमातुं शक्यते यत् शंस्ताब्द-
षट्शतमिनदेशीय एव कविरेष सन्भवेत् । किञ्च—“व्याख्यागम्यमिदं काव्यम्,
उत्सवः सुधियामिवम् । हता कुर्मेषसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥” इति भट्टि-
काव्यानुद्धनेन पद्येन सुतरां व्यग्यते यद् भामहासूक्तकालमव एव भट्टिरासीत् ।
प्रसिद्धालङ्कारिवयोर्दण्डिभामहयोरपि भट्टिप्रणीतकालद्वारे नामस्मरणमपि न
दृश्यते । तदेतदपि व्यञ्जयति भट्टिमहाभागस्य दण्डिभामहत्प्रणीतकाल-
भवम् इति दिग् ।

महाकविः माघः

(६६०-६७५)

१-परिचय । २-शिशुपालवधम् । ३-माघस्य समयः । ४-माघस्य प्रकाण्डपाण्डित्यम् ।

परिचयः

संस्कृतवाङ्मयमहोदयेस्तत्रभवान् महाकविर्माघः खल्वत्यन्तभासुरं रत्नम् । अस्य हि नवाभिनवपदविन्यासविलासः नितरां प्रौढ- लोकविश्रुतश्च । एनमुद्दिश्य जनश्रुतिरियं प्रसिद्धा- 'नवसंगते माघे नवशब्दो न विद्यते ।' सेयमुक्तिः खलु बहुष्वंशेषु तथ्यता विभक्ति । एतद्विरचितं शिशुपालवधं नाम महाकाव्यं, 'माघ-काव्य'मिति तन्नाम्नाऽपि प्रथितम् । अस्मिन् काव्ये वर्णनशैली अतोव प्रौढा, वर्णन-मलङ्कारपूर्णं भावगान्भीर्यसम्भूतञ्च सम्पन्नम् । तद्यथा-—

'उदयति वितनोर्ध्वं रश्मिरज्जावहिमरचौ हिमधाम्नि यानि चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारिवारणेन्द्रलीलाम् ॥४॥१०॥

अस्मिन् पद्ये कविः 'रवतकत्राम पर्वतमुभयतः सूर्येन्दुरूपविलम्बि घण्टाद्वय-परिवारिवारणेन्द्रलीलामावहन्तमिवाकलयति । मन्येऽस्य कवेः 'घण्टामाघ' इति नाम्नः प्रतिद्वौ इतिनिदिष्टकल्पनं च बीजम् । एतादृशविचित्रोक्तिमुपजीव्यैव कदाचित् कविरेष समजनि विद्वज्जनाना परमप्रशंसाभाजनम् । तथाहि :-

'उपमा कालिदासस्य भारवेरयंगौरवम् ।

नंदधे पदलालित्यं माघे सन्ति श्रयो गुणाः ॥

परं वस्तुतत्त्वेऽपि विमृश्यमानेषु विदितं भवति यत्रशक्तिरियमस्य प्रशंसका-नामनिदायोक्तिमेव व्यस्तोक्तरोति । यतः यथा उपमाया कालिदासस्य, यथा वा अयं-गौरवे भारवे, नंदधस्य च पुनर्यथा लालित्ये पदं न तथा माघस्य । माघस्तु एषां महाकवीनां कल्प्याऽपि तुला नागधिरोहति इति बहव आशेरते । वस्तुतः कवित्व-चारन्वापेक्षयाऽप्य रचनायां पाण्डित्यप्रौढिमा एवाऽऽभाति प्रशान्तरतः । पदकियास्त-प्रवाहोऽपि न निसर्गमुल्लभः प्रत्युत हठाशङ्कित इवाऽऽभाति । प्रवाण्डपाण्डित्यन्तु तस्य स्पष्टं पद-शब्दे व्यक्तीभवति । मृदाटोकाकारः श्रीमन्लितायः माघस्य काव्य-कलां वर्णयन्नाह :-

ये शब्दाद्यं परीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालङ्कारिका-
 शिक्षाकौतुकिनो विहर्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वगाः ।
 क्षुब्धभावतरङ्गिते रससुधापूरे मिमदक्षन्ति ये,
 तेषामेव कृते करोति विवृतिं माघस्य सर्वङ्कषाम् ॥
 नेताऽस्मिन् पदुनन्दनः स भगवान् वीरप्रधानो रसः,
 शृङ्गारादिभिरङ्गवान् विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना ।
 इन्द्रप्रस्थगमाशुपायविषयश्चञ्चावसादः फलम्,
 धन्यो माघकविः वयन्तु कृतिनस्तःसूक्तिसंसेवनात् ॥

शिशुपालवधम्

माघविरचितं शिशुपालवधं नाम महाकाव्यं विशतिसर्गसंप्रयुतं पञ्चा-
 शदुत्तरप्योद्देशाशतमितंः पद्यैः परिगुम्फितं गोर्वाणवाग्वाङ्मयप्रसरे सुभृशं भासुरत्वेन
 विराजते कामप्युच्चतमा कोटिमाटीकमानम् । अस्य कथावस्तु तु महाभारता-
 देव सङ्कलितम् । काव्येऽस्मिन् कवेः प्रौढिमा, दृढबन्धः, प्रागल्भ्यं प्रतिपदं समुच्छ-
 स्ततोऽथ प्रतिभाति :—

उदयोऽशिरिशृङ्गं प्राङ्गणेष्वेव रिङ्गन्,
 सकमलमुखहासं वीक्षितः पद्मिनीभिः ।
 विततमृदुरराप्रः शब्दयन् यो षयोभिः,
 परिपतति दिवोऽङ्गे हेलया बालसूर्यः ॥

उत्प्रेक्षाभ्यस्य प्रेक्षावता श्लाघनोऽया भवति । रवेतकं पर्वतं विपद्यच्छा-
 तया वर्णयति :—

अपराङ्मुमङ्कपरिवर्तनोचितारचलितः पुरः पतिमुपेतुमात्मजा ।
 अनुरोदितोऽथ वरणेन पट्टिप्रणां विस्तेन बतसलतपंय निम्नगाः ॥

अनुप्राणोन्नासोऽप्यस्य चित्तप्रसादकः —

मधुरया मधुबोधितमापधोमधुसमुद्दिप्तमेधितमेधया ।
 मधुषराङ्गनया मृदुलम्बदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्ज्वले ॥

माघस्य गुङ्गारिषपदावलिनिष्पताऽपि नितरां मधुषरोऽपि विरगवान् :-

यो यो श्रियां प्रेक्षत जातराशीं सा सा हिम्या नक्षत्रतोऽथ भूव ।

निशङ्कमया माघमार्हितेष्वात्मप्रान्तरे जङ्गुरम् बटासं ॥

माघप्रयोगकाव्येषु विषयव्यभिचयनिवेशोक्तानुमीपते यद्गो ववितारोऽपि-
 नाश्रितपुत्रः । मङ्गीत-नाट्य-म्याकरपालङ्कार-राजनीतिविशेषज्ञः । मन्व-

कविराजैर्न राजशेखरेण अस्याप्रतिमप्रतिभाप्रभाविनेन भावानिरेकवशाद्भूतेनेत्य-
मभाषिः—

वृत्तप्रबोधपट्टागो ना रवेरिव भारवेः ।

माघेन च माघेन कस्यः कस्य न जायते ॥ इति ॥

एवमन्यत्रापि :—

माघेन विधिर्नोन्माहा नोन्महन्ने पदश्रमे ।

स्मरन्त. ना रवेरिव कवयः कपयो यथा ॥

माघस्य समयः

तत्र भवनो माघस्य समयविषये मनानि बहुधा निश्चले । यद्यपि नाटावधि
कोऽपि हृदयङ्गमो निर्गण उपालम्बितयापि यशस्विलकृष्णान्ध्रि प्रवन्धे तत्रापेत्रा
मूरिवरेण सोमदेवेन माघस्योन्लेखः कृतः । एवमानन्दवर्द्धनाचार्येण स्वकीये
ध्यायालोकाख्ये मन्दने शिशुपालवधस्य यद् द्वौ श्लोकौ ममुद्धृतौ तेनैतन्प्रतिपत्तुं न
दुष्करं यदेतान्यामगौ पूर्वतन एवामोन् । श्रीमता नृपतुङ्गाधिपेन राष्ट्रकूटजनपदाधि-
पेन स्वकीये कप्रदनायामये कविराजमार्गानिषेये माघस्य कान्दिदाममकालि-
कत्वं वगिनम् । तेन स्पष्टमेतद् विहितं भवति यत्रवशनाद्या पूर्वाह्नमासे
नृपतिनुद्गकाल एव माघोऽयं साहित्यविदां समाजे मुनरा प्रसिद्धो लक्ष्यप्रतिष्-
ध्वानवन् । तेन माघस्याविनावकालः श्रमोऽप्याष्टशताब्देन पूर्वतन एव भवितु-
मर्ति । किञ्च माघस्य पिनामस्य मुग्रनदेवमहाभागस्याश्रयदातुः गुर्जराधिपस्य
वर्मनातदेवस्य गिलालेखेषु मुग्रनदेवमयः पञ्चविंशत्युत्तरपद्युगतमिदं (६२५)
शताब्देनः प्रागेव निरूपितं । एतद् हि मुग्रनदेवपौत्रस्य माघस्य कालः मुनरा श्रमोऽप-
सान्नातवर्षमितराद्याग्निरुपयं कवचिन्मन्वेत्, न कर्हिचित्तद्भिन्नः । अत्र च
माघस्य कालनिर्णये एकमन्यदतिमहत्त्वपूर्णमन्तरङ्गमपि प्रमाणमुपलभ्यते तच्चे-
दम् :—

‘अनुसूत्रपदव्यासा मूर्ध्ति सप्रिवन्धना ।

शब्दविद्येव नो भानि राजनोतिरपम्यशा ॥

[शिशुपालवधम् २।११२]

अत्र हि कान्दिदामकालि-
जयादिपदेषु तयोरेव कालः श्रमोऽप्यन्यथाशुतरपद्युत्तरवर्षान्तर एव कवचिन्नि-
दधीयते । तन्माघस्यापि कालः एतन्कालोत्तरमत्र एवेति कस्य न बुद्धिपदनि-
मयवरेत् । एवञ्च बालनट्टेन हर्षचरिते व्यामग्न्यमोन्लेखो व्यपयि, ‘वृताकव-
स्यागालोह इव व्याकरणेऽपि ।’ बालयन् माघेनारि म्याताम्य निर्दयः कृतः । गोऽयं

न्यासो जिनेन्द्रवृद्धिप्रणेत एवेति यक्तुं न सुशकम् । यतस्तत्पूर्वकाल एव न्यासस्य
सन्दर्भान्तरस्य रचनाऽपि लब्धायकाशाऽऽसीत् । अतः एयविषंहेतुभिर्निश्चिन्तुमः
यत्माघस्य कालः सप्तमशताब्द्या अन्तिमचरण एवेति तर्कसङ्गतम् । यद्यपि माघ-
स्यामरकृति शिशुपालवधं विहाय नान्या काचिद्वचना दृक्ष्यते प्रयाति, तथाऽपि
सूक्तिसंग्रहग्रन्थेषु औचित्यविचारचर्चादिग्रन्थेषु माघनाम्नोपगुम्फितानि प्रको-
र्णानि पद्यानि समासाद्यन्ते, यानि प्रत्यापयन्ति यदन्यान्यपि ग्रन्थरत्नानि माघ-
प्रणेतानि सम्भवैयुरिति । तद्यथा 'औचित्यविचारचर्चा'भिधे सन्दर्भे अयोऽङ्कितं
पद्यं माघनाम्ना समुद्धृतम् :—

बुभुक्षितैर्वाकर्षणम भुञ्जते, न पीयते काव्यरसः पिपासितैः ।

न विद्यया केनचिद्बुद्धतं कुलं, हिरण्यमेवाजंय निष्फला गुणा ॥

चेन्नाम नापि भवेयुरस्यान्या. कृतयः, एकमात्रं शिशुपालवधमेव महा-
काव्यमस्य यशश्चन्द्रिकां भुवनमण्डले प्रसारयितुमलमकुलं किमपि भासुरं रत्नम् ।

माघस्य प्रकाण्डपाण्डित्यम्

स एव माघ न केवलमुद्दामवाक्कविरेवासीत् प्रत्युत सर्वशास्त्रपारङ्गत
प्रकाण्डपाण्डितोऽप्यासीत् ।

अस्य सर्वाङ्गीणपाण्डित्यपरिचायकं शिशुपालवधनेत्र पर्याप्तम् । तदपि
किञ्चिदत्रोदाह्रियते :—

वेदाद्यं प्रसरे स्वरभेदादयंभेद^१ उपजायते, एकस्मिन् पदे परिणत उदात्त-
स्वर. स्वरान्तराणि घटयति अनुदात्तानि । सति एकस्मिन् स्वरे उदात्ते अन्यानि
निपात^२स्वराणि सञ्जायन्ते । इत्यादयोऽनुशास्त्रविषय. स्वकाव्यबन्धेऽतिलौक्येण
सर्वायताः ।

एवमेव नाट्यशास्त्रस्य प्रावीण्यमपि काव्यबन्धेऽस्य व्यस्तीभूयति :—

'पुत्ररंगः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुन.' इति ।

१. मनुष्यायं दधनां सङ्गता दूरभिन्नरुद्रयो. फ्रिया प्रति ।

घटयति अन्वयविद ममामयोविग्रह ध्वजमु स्वरेण ते ॥

[शिशुपालवधम् १/१२५]

२. निहन्वतीनेकपदे य उदात्तस्वरानिव ।

सङ्गीतशास्त्रस्यापि माघः तत्रस्पर्शां विद्वान् आसीन्ः—

श्रुतिप्रमथिक्मस्त्रैः पञ्चमं पोदयन्त ।

सततनृपभट्टोर्न निप्रकीष्टस्य शब्दम् ॥

अलङ्कारशास्त्रेऽप्यस्य वचनश्रमम् । यथा :—

स्यापिनोऽय प्रवस्तन्ने भावाः सञ्चारिणो यथा ।

रसस्यैषस्य भूमासस्तथा नेतुमंहीभूतः ॥

[निगुपाश्रवणम् २।८७]

माघस्य नयेन शब्दार्थयोः सामञ्जस्यमेव वाच्यम् । एतदयमाश्रित्य
कियञ्चाश्चैन पद्यमपनिबध्नाति :—

शब्दायोः सन्धिरिव विद्वान् इयमपेक्षते ॥

[निगुपाश्रवणम् २।८६]

एतादृग्ब्रह्मपुरीर्बभ्रादेवास्य महीरसो प्रतिष्ठा आसीद् विद्वन्मण्डले :—

“तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माधस्य” नोदय ।” इति

महाकविः कुमारदासः

(६७५-७५०)

महाकविः कुमारदासोऽयं सिंहलद्वीपाख्यलङ्काधिपतिः अतीव प्रतिभावान् काव्यकलाकारश्चासीत् 'जानकीहरण'नाम्नः काव्यस्य प्रणेता । जानकीहरणाख्यं महाकाव्यं^१ विंशतिसर्गनिबद्धं संस्कृतसाहित्यशेवधौ किमपि जाज्वल्यमानं रत्नम् । कालिदासवदनेनापि वैदर्भी रीतिरेवोपलालिता । शृङ्गार एवात्र प्रमुखो रसः । वस्तुतो जानकीहरणे काव्यकलायाः पूर्णः परिपाकः पल्लवितो विभाव्यते । अतः कविराजेन राजशेखरेण कुमारदासस्य काव्यकला लक्ष्योक्त्य भणितम्—

जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।

कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमो ॥

महाकविकालिदासोऽयं रघुवंशाख्ये सर्वगुणोपेते महाकाव्ये जाप्रति सति रामा-
णीयकयामवलम्ब्य कुमारदासेन यज्जानकीहरणं नाम काव्यं विरचितं तन्नूनं
स्वीयां काव्यकला प्रदर्शयितुमेवेति प्रतीयते । यद्यपि कालिदासीयकाव्यकला-
सौष्ठवं तु नगवगाहते काव्यमिदम्, तथाऽप्यस्य विलक्षणमनितरसाधारणं काव्य-
प्रकर्षं तु को नामापह्नोतुं पारयेत् । कालिदासीयरचनासरणिरेवानेन शरणीकृता
सम्भाव्यते । तदस्य रचनाचातुरी रसिकैर्लोचनगोचरीकरणीया । शिशिर
वर्णयन्नाह—

शिशिरशोकरवाहिनि भास्ते चरति शीतभयादिव सत्वरः ।

मनसिजः प्रविवेश विषोनिनीद्दयमाहितशोकहृताशनम् ॥

उत्प्रेक्षा— वपःप्रकर्षादुपचोयमानस्तनद्वयस्योद्ब्रूतधमेण

अत्यन्तश्चाश्च वनजायताक्षीमप्यो जगामेति ममैव तर्कः ॥

१. सर्गवन्धो महाकाव्ये तत्रैको नायकः सुरः ।

सद्वन्धो धान्नियो वापि धीरोऽनन्तगुणान्वितः ॥

एववंनामवा भूषा कुलजा बह्वर्षोऽपि वा ।

शृङ्गारवीरान्तानामेवाङ्गी रस इष्यते ॥

* * * * *

इतिहार्मोद्भवं वृत्तमन्यदा गज्जनाश्रयम् ॥

इति महाकाव्यप्रदर्शनम् ।

[शारदादर्शन]

शिशिरान्ते वसन्ते रात्रेः क्षीणताया दिनस्य बोधनाया. कारणमुपेक्षते—

‘प्रालेयकालप्रियविप्रयोगलानेव रात्रिः क्षयमानसाद ।
जगाम महं दिवसो वसन्तश्रूरातपश्रान्न इव क्रमेण ॥
श्रान्त्वा दिवस्वानय दक्षिणाशामालम्ब्य सर्वत्र करप्रसारी ।
श्रुत्विकु सतो निःस्व इव प्रतस्ये वसूषलम्ब्य धनदस्य वासम् ॥
वृक्षा मनोता द्युतिचम्पकाख्या हर्षं विनेतृर्नवकुङ्कुमलाद्भ्राः ।
म्यस्ता वसन्तस्य वनस्यलीनिः सहस्रदीपा इव दीपवृक्षाः ॥
बन्धोर्गपि सालवनकपादघानं लब्ध्वा रणभ्रूपुरमङ्गनानाम् ।
उद्भूतरोमाञ्च इवानिहर्षान् पुष्पाङ्कुरैराम नर्वरशोकैः ॥
महेन्द्रमूर्ध्न भ्रमरेन्द्रनौलैर्विभक्तशोभः शिल्लिकण्टनीलैः ।
गृहीतभास्वन्मुकुटानुकारस्ततान कान्ति नववर्णिकारः ॥

* * *

विनिद्रपुष्पाभरणः पलाशः समुल्लसन्पुष्पलतावनदः ।
उद्भूतभस्मा मघुनेव रेजे राशोद्धृतो मन्मथदावबह्निः ॥

दशमे सर्गे कविः राजधर्ममधिकृत्याह—

क्षोणीपति. पतत्यागु जराक्रान्त इव श्रवम् ।
त्यक्तदण्डः पदं वाञ्छन्नगृहीतजगन्करः ॥
इत्यं युक्तमपायाना कुर्वाणस्य चतुष्टयोम् ।
अजनीन्दुप्रभागीरं परैरक्षय्यता यशः ॥
शूरं पुदपसारजं नौनौ पट्टमलम्पटम् ।
सम्यक् संरक्षिताः कौशेर्वर्धयन्ति नृपं प्रजाः ॥
नोत्तुः पदं लम्भनीयो गुण्योऽप्यन्वयवर्जितः ।
रत्नाद्दमपि कुर्वीत मूर्ध्न कः पादमण्डनम् ॥
मूर्ध्नां दग्ध्यः कुलीनोऽपि मातङ्ग इव नूनजा ।
गुणैः कल्पदित्यातो वंशेनेव विभावित ॥
तद्युक्तमुपपादाग्न्यमन्वयेन गुणेन च ।
साच्चिव्यं लम्भयन् मौलं न प्रमाद्यति भूपतिः ॥
परिमन् श्रयानुरोधेन सौहृदं प्रतनोति यः ।
स तं द्यति कृत्याते तीर्णतोय इव प्लवम् ॥
यो तु निष्कारणामृततनेहपाशो मुहृत्तरी ।
मन्थनेव तपोभेदो देहजोदिययोरिव ॥

* * *

इति प्रकृतिवर्गादिनिर्णयेषु नयाश्रय ।

क्षयितरन्तर्बहिःशत्रु शायि सायु धनुष्वराम् ॥

अपि च — न जिष्णु कृतशस्त्रो यो यश्चादयो यश्नस्पर्ह ।

कामो यश्च जरन्नेते क्षत्रवशेषु कत्रय ॥

श्रूयते किल यदसौ कुमारदास क्वचिरोमणे कालिदासस्य पर भक्त
काव्यकलायामपि तमेवानुकुरुते । क्वचित् कालिदासवृत्तेरनुवाद मात्रमेवास्य
काव्ये प्रतिफलतीव प्रतिभाति —

तद्यथा—

पुष्परत्नविभ्रंषंधेप्सित सा विभूषयति राजनन्दने ।

दपंग न चकाक्ष योषिता स्वामिसम्मदफल हि योषिताम् ॥

इत्यत्र 'स्वामिसम्मदफल हि योषिताम्' इति पद कालिदासीय—'प्रियेषु
स्रीभाग्यकला हि चाहता' इत्यस्य भङ्गयन्तरेण भावानुवादमात्रमेवानुक्रोति
स्फुटम् । पद्यगुण्फने निसर्गसुभगता नाविष्करोति । नोद्भासयति च यद्यार्हा वावा
प्रासादिकीं छगम् । न खलु विभक्ति कालिदासस्य शृङ्गारिकीं श्रियम् ।

जनभूतितोऽवमभ्यते यदसौ सिंहलद्वीपस्थावितिरासीद् बाल्यकालादेव
काव्यकलाप्रणयो । अस्य स्थितिकाल एतंस्त ५१७ त ५२८ पर्यन्तं निर्वायते ।
अस्य रचनाया कालिदासरचनायाश्छाया सुतरा प्रतिभासते । एकतोऽप्य पाणि-
नीयाष्टकस्य सुप्रसिद्धाया काशिकावृत्तौ आत्मन परिचय ददाति, अपरत लघ्य-
रयातिरालङ्कारिको बामन एतंस्त ८०० मितेऽब्दे लघ्यजन्मा स्वग्रन्थे जानकीहरणा-
नुदाहरणानि सङ्कलयति ? तदेतदनुरोधेनास्य समय एतंस्त ६५० त ७५० इत्यन्त-
मध्यघटितं स्वीकर्तुं शक्य, इति कालज्ञाना सम्मति ।

कुमारदासस्य रचनासरणी बंदर्भमेवालम्बते । काव्यकलाकर्मनीयता,
छन्दसाभौचित्य, गाद्यन्यश्च पद्याना कवे रचनाचातुरीमात्प्राति । माघोप-
पद्यकलापे जानकीहरणस्य छायाानुहरणस्य माघत प्राक्कालभवत्य प्रत्याययति ।
यत राजशेखरस्त मेघाशालित्वेन स्मरति प्रशंसति च प्रतिभासम्यग्रत्वेन —

"या शरदपामम्, अपंतार्यम्; अलङ्कारतन्त्रयुक्तिमागम् अन्यदपि तथा
विषमपिहृदय प्रतिभासयति सा प्रतिभा । अप्रतिभस्य पदार्थसारं परोक्ष इव,
प्रतिभावतश्च पुनरपश्यतोऽपि प्रत्यक्ष इवाभाति । यतो मेघाविहङ्गकुमारदासादयो
जात्यन्था कवय श्रूयन्ते" इति ततोऽपि विमर्श भवति राजशेखरादपि कुमार-
दासस्य पूर्ववर्तिन्यम् इति ।

महाकविः श्रीरत्नाकरः

(नवमशताब्दी)

महाकाव्येषु सर्वातिशायिवृहत्कायभूतो हरविजयस्य प्रणेता श्री अमृत-
भानुतनुजन्मा महाकविः श्रीरत्नाकरसमाख्यया प्रख्यातः काश्मीरदेशमग्नय-
काश्मीराधिपस्य महामहिम्नो जयापीठस्य मनापश्रितः ११ीस्तोष ७७९-८१३
शतके व्यराजत । किन्तु बङ्गणविरचितया राजतरङ्गिण्या ज्ञायते यदमो राजो-
ऽवन्तिवर्मणो राज्यकाले ११ीस्तोष ८८५-८८४ शतके समनवन् । परंप्रामिद्विष्वा-
वापः—

मुक्ताक्षणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।

प्रयां रत्नाकरदत्तागात्माभ्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥

हरविजयव्यतिरिक्तो द्वावपरावपि 'वक्त्रोक्तिवंचाशिष्टा', 'ध्वनिगाया-
पञ्चिका' चेंग्यास्यां एतद्विरचितौ सन्दर्भौ समुपलभ्येते ।

महाकाव्यमेतत्पञ्चाशत्तर्गनिवर्द्धं शतप्रयोगान्पुत्ररमृत्तमन्त्रामिर्नरनवद्य-
पष्टंविमूषितं बृहत्कायत्वेन सर्वाणि काव्यान्तराभ्यतिशेते । लोलावशाद् भवान्या
भवनेषु करपल्लवान्याच्छादनहेतोः अन्यको नाम तनूजन्मा दृष्टिहीनः समुत्पन्नः ।
किन्तु तपःप्रभावेन शिवमाराध्य तेन लब्धदृष्टिना लोकत्रयं स्वाधिकारे कृतम् ।
तदनु प्रभुत्वेन महादेवेनामौ पुरन्दरपुरं सम्प्रेषितं । एतावन्मात्रं स्वल्पतरं कथानकं
काव्यविस्तारेण बृहत्कायं विदधानोऽमो विलक्षणं काव्यकौशलमाविद्वज्ज्वर ।
काव्येऽस्मिन् जलशोभा-चन्द्रोदय-ममदोन्लायादिवर्णनं पञ्चदशमर्गेषु उपन्यस्तम् ।
रत्नाकरस्य कविन्द्वयमन्कारः नून मापरचनामपरोकरोति । अस्याद्भुतप्रतिभा-
प्रभामम्बुले माधो हतप्रभ इवावभाति । तथाहि दिङ्मात्रमुदाहृत्तनेऽत्रः—

व्यक्तोपकारमयुना स्थगितामु दिशु-

प्रेयोगूह मुक्तमल्लिनमेव याम् ।

धम्मिल्लवन्द्यश्चिरंरनिमारिकाभिः

प्रेम्णा तमद्विरमितोव तिरोभिरहे ॥१४४३॥

प्रयुपकारं मूचयन्तीभिरनिमारिकाभिः । केतनादभ्याजेन दग्धवारः तिरो-
भिरहे इति समुत्पन्ने । अत्रे च चन्द्रोदयमुद्दिश्य कश्चिन्मोक्षितरोव धम करोति
केनापि विरचितान्—

स्रस्तान्धकारवसनां रजनीपुरन्ध्र-

मालिङ्गति प्रियसुधास्रुतिदिवसखीभिः ।

दूरं मृणालशकलामलतन्मयूख-

हासच्छटाञ्चितमुखीभिरिवावसत्रे ॥२०॥४७॥

किञ्च भगवन्तं शिवं संस्तुवन् आह :—

अपि बालकोटिशतभागविग्रह,

पङ्कपाधिकामपि विधाय पद्वतिम् ।

स्थित एक एव भगवन्नहो भवान्,

विदधाति चेतसि न कस्य विस्मयम् ॥६॥११७॥

मदमं शशिशेखरो हरो हरिररप्येव यदोशिता श्रियः ।

अमरा अपि मत्सुरा अमी तदिमास्तस्य विभूतिविप्रुपः ॥

हरविजये माघस्य प्रतिबिम्बं स्पष्टमुद्भासते । माघ इव रत्नाकरोऽपि
प्रतिसर्गमन्तिमे श्लोके 'रत्न'मिति शब्दविशेषमनिवार्यतया प्रयुङ्क्ते । यथा माघ
स्वकाव्यं 'लक्ष्मीपतेश्चरितकोत्तनमात्रचारु' इति विरुदेण विभूययति तथैव रत्नाकरो-
ऽपि हरविजयं 'चन्द्राढं चूडचरिताश्रयचारु' इति पदेनालङ्करोति । कविनाऽमुना
निजकाव्यमुद्दिश्य या गर्वोक्तिरारचिता सा भूरिदाः तन्म्यतां विभक्ति । तद्यथा—

ललितमधुराः सालङ्काराः प्रसादमनोहराः ।

विकटयमकश्लेषोद्गारप्रबन्ध - निरालाः ॥

असदृशगतोश्चित्रं मार्गं ममोद्गिरतो गिरी ।

न खलु नृपते चेतो वाचस्पतेरपि शङ्कते ॥

हरविजयावलोकनं कवेरस्य यत्र शैवदर्शन-नीतिशास्त्र-कामसूत्रादीनां गभीरं
परिज्ञानभवबोधयति तत्र भाट्टयसङ्गीताऽलङ्कारचित्रकलायामप्यय सम्यक् नेतृत्व-
मवगमयति ।

युधि धावतः प्रतिगजाभिमुखं पुनरप्यघाद्गजपतेः सरयः ।

रलिताधयः सरदि चेतुपटः पतितो मूखे पृथुमलच्छदताम् ॥

'वसन्ततिलका'व्यञ्जन्दोप्रथने स्वसौ सिद्धहस्त एवासीत् । तथाहि क्षमेः

संस्तौति :—

वसन्ततिलका इडा वाग्वल्लोगाऽऽरगिनी ।

रत्नाकरस्योत्कलिषा चकारत्याननवाचने ॥

यन्तुतः वमन्ततिलका अस्थानीय कमनीया :—

संघ्याप्रवृत्तिरपिरारुणसान्द्र - धातु-
 धूलिच्छटाकपिदिनाम्बरदिग्विभागाः ।
 अध्यम्बुराशि गिरिपदकित्तरवन्यपत्त-
 दन्त्रापनम्बुलिदानकुलिना दिनश्री ॥
 प्राप्तेऽग्निशैलनिबरस्थितमुष्णभासि,
 लोकानुमारमरलन्वजुषो नन्दिन्यः ।
 सन्ध्यां समम्भ्रममविन्दयनेव साय
 माताप्रकोरक्कराञ्जलिजालवन्त्राः ॥

स्वकाव्यमहिमानं निरूपयन्नाह :—

हरविजय-महाकवेः प्रतिज्ञा शृणुत कृतत्रणयो मम प्रवन्धे ।
 अपि शिशुरकविः कविप्रभावाद् भवति कविश्च महाकविः क्रमेण ॥

नूनं वास्तविकं वचः ।

एतादृशी प्रशस्तित्रणान्पिरिणाऽग्न्य दैर्वाग्बलरौ सविशेषं काव्य-
 प्रकर्षमवगमयन्ति । अलङ्कारविमर्शोऽपि :—

मायः शिशुपालवधं विदधन् कविमदवधं विदधे ।
 रत्नाकरः स्वविजयं हरविजयं वर्णयन् व्यङ्ग्योन् ॥

कविराजराजशेखरदत्तः—

मा स्म सन्तु चत्वारः प्रायो रत्नाकरा इमे ।
 इतीश्व सन्तुनो यात्रा क्वी रत्नाकरोऽपरः ॥

कवेरस्य 'बालबृहस्पति'रित्युपाधिरपि महामेधाविन्वमस्य ध्वनयति ।

सत्यपि एतादृशप्रशंसार्हे सकलकाव्यकलाज्जट्टकृते महाकाव्ये यत्रेदं यथाहो
 प्रतिद्धिमात्रहति, इत्यत्र रहस्यमनुमन्धेयम् परन्तु प्रतिद्धतमेव दशमशतकवियु
 कालक्रममालम्ब्य वर्णने रत्नाकरस्याऽपि नाम सङ्कुलितमिति कस्य न चेत्तस्योप-
 परम्परामाननोति । तद्यथा—

मादौ श्रीकालिदासः स्थावदवधोपस्तनः परम् ।
 भारविश्च तथा भट्टिः कुमारश्चापि पञ्चमः ॥
 माधुरत्नाकरो पदवाद् हरिश्चन्द्रस्तयैव च ।
 कविराजश्च श्रीहर्षः प्रख्याताः कवयो दश ॥

महाकविः क्षेमेन्द्रः

(१०२५-१०८०)

संस्कृतसाहित्यमहाम्बरे कवीन्द्रस्य क्षेमेन्द्रस्य पदमम्बरभणिपदमिव शैलरायमाणं निरतिशयाभया विभाति । महाकविरेष काश्मीरेषु एकस्मिन् घनादृषे ब्राह्मणकुले जनि लेभे । सिन्धुनाम्नो भूसुरस्य पौत्रः, प्रकाशेन्द्रनाम्नः परमविदुषश्च तनूजः । अस्य पितृचरणाः प्रख्याता दानवीरा अत्युदारश्चासन् । स्वयं कविरेव स्वकीयबृहत्कथामञ्जरीमुपन्यस्यति :—

यस्य मेरोरिवोदारकल्याणापूर्वसम्पदः ।

अगणयमभूद् गेहे यस्य भोज्यं द्विजन्मनाम् ॥

स एष महामतिः विश्वविद्यातालङ्कारिकस्यात्रभवतोऽभिनवगुप्ताचार्यस्य शिष्यतां गतः । आचार्याभिनवसकाशादेव साहित्यविद्यामाजगाहे इति स्वयमेव प्रपञ्चयति :—

धृत्वाभिनवगुप्ताख्यात् साहित्यं बोधवारिधेः ।

आचार्यशैलरमणेः विद्याविवृतिकारिणः ॥ [बृहत्कथामञ्जरी]

क्षेमेन्द्रस्य रचनाऽतीव मधुरा, कोमलो वाक्यविन्यासः, सुदृढश्च काव्यबन्धः । अनेन बहवो ग्रन्था अतिगभीराभ्यां गिरा सद्प्रथिताः । ग्रन्थरचनावंपुल्पद्वाराऽती महर्षिव्यासदेवं त्रिहायेत्तरसर्वाप्रगण्यत्वेन प्रसिद्धः । अस्य सम्प्रत्युपलभ्यमानाः सन्दर्भाः त्रिंशत्संख्यामिताः समुल्लसन्ति तेषु प्रमुखास्तु निम्नाङ्किताः—

- (१) रामायणमञ्जरी, (२) भारतमञ्जरी, (३) बृहत्कथामञ्जरी, (४) दशावतारचरितम्, (५) धोषित्वावदानकल्पलता, (६) बलाविलासः, (७) चतुर्वर्ग-सप्रहः, (८) चारुचर्या, (९) नीतिवल्पतरुः, (१०) समयमातृका, (११) सैध्यसेवकोपदेशः, (१२) अमृततरंगवाक्यम्, (१३) औचित्यविचारचर्चा, (१४) ऋषिषण्डाभरणम्, (१५) पद्यकादम्बरी, (१५) वात्स्यायनसूत्रसारः, (१७) निवर्तनमहावाक्यम्, (१८) निवसूत्रविमर्शिनी, (१९) पवनपञ्चा-शिखा, (२०) मुक्तावली, प्रभृतयः ।

दशावतारचरिते क्षेमेन्द्र आत्मानं ध्यासदासत्वेनाख्यातिः—

इत्येष विष्णोरवतारमूर्तेः ऋषामृतास्वादविशेषहृद्या ।

धी ध्यासदासांग्यतमाभिधेन क्षेमेन्द्रनाम्ना विहितः स्ववाप्रय ॥

तदेतादृशो बृहत्तरसाहित्यप्रसरोऽनेन लोककल्याणहेतोरेव प्रपञ्चितः ।
भगवद्व्याससाहित्यवदस्यापि रचनापमंतीतिप्रभृतिसदुपदेशविशेषमुभूयिता वरी-
वनि । तन्निर्वाणमप्यत्र किञ्चित्प्रस्तूयते :—

सर्वापकारः सुकृतप्रहारः क्लेशावतारः कुशलापसारः ।
शीलापचारः कुपदाभिसारः पापप्रकारः परदारहारः ॥

[दशावतारचरितम्]

अरुण्यनिवासानन्दं कियन्नैपुण्यनारचयति :—

दयित-जन-वियोगोद्वेगरोगातुराणां,
विभच विरहं देव्यम्लायमानाननामाम् ।
शमयति क्षितशल्यं हन्त नैराश्यनश्य-
द्भवपरिभवतान्तिः शान्तिरन्ते वनान्ते ॥
अद्वेषपेशलं कुर्यान्मनः कुसुमकोमलम् ।
बभूव द्वेषदोषेण देवदानवसंक्षयः ॥
यत्नेन शोषयेद्दोषान् न तु तीव्रव्रतंस्तनुम् ।
तपस्या कुम्भकर्णोऽभूत् नित्यनिद्राविचेतनः ॥

उद्वेजयेन्न तंक्ष्येन रामाः कुसुमकोमलाः ।
सूर्पो भार्याभिपाच्छित्त्यं तेजो निजमशातयत् ॥
कविभिर्नृपसेवासु वित्तालङ्कारहारिणी ।
वाणी वैश्यैव लोभेन परोपकरणोद्धृता ॥

कविराजः क्षेमेन्द्रोऽयमतीव प्रौढः कविः । काश्मीरराजस्य अनन्तराजस्य
स्थितिकालेऽनेन 'मातृका'रथो ग्रन्थः प्रणिबद्धः । अतः अस्य समयोऽपि दशमशताब्दी-
देशीय एव विभाव्यते । पूर्वमसौ शंभुमतावलम्बी आसीत् प्रबरो दार्शनिकश्च ।
तदनु शंभुदर्शनवद् बौद्धदर्शनेऽप्यसावनुरागं बबन्ध । बौद्धधर्मे एव च सञ्जातः
सुतरा वदभ्रद्वाकः ।

साधुमहात्मनां लक्षणानि कियच्चास्तथा बध्नाति :—

स्वाम्ये पेशलता, गणे प्रणयिता, ह्ये नित्यसेवता,
मन्त्रे संवृतता श्रुती'सुमतिता वित्तोदये त्यागिता ।
साधो सादरता, खले विमुखता, पापे परं भीस्ता,
दुष्टे क्लेशसहिष्णुता, च महतां कल्याणमाकाशनि ॥

प्रते विद्यावं विमर्ति विवेके सत्येऽतिशङ्कां विनये विचारम् ।
गुणेऽवमानं कुशले नियेधं धर्मे विरोधं न करोति साधुः ॥

सदा स्रष्टव्ययोग्याय तुपपूर्णाशयाय च ।
नमोऽस्तु बहुबीजाय खलायोलूलाय च ॥

जिह्वाद्गदितसत्पात्रः पिण्डार्थी कलहोत्कटः ।

तुल्यतामशुचिनिर्घं विभर्ति पिशुनः शुनः ॥

ख-चित्रमपि मायावो रचयत्येव लीलाया ।

लघुश्च महता मध्ये तस्मात्खल इति स्मृत ॥

न शान्तान्तस्तृष्णा धन-लक्षण-वारिव्यतिकरः ,

शतच्छायः कायश्चिरविरसहसाशनतया ।

अनिद्रो मन्दाग्निर्नृपसलिलचौरानलभयः ,

कदर्पणा^१ कष्टं स्फुटमधमक्ष्टादपि परम् ॥

धर्मं शर्म परत्र चेह च नृणा धर्मोऽन्धकारे रविः ,

सर्वापत्तिशमक्षम सुमनसा धर्माभिधानो निधिः ।

धर्मो बन्धुरवान्धवपुषुपथे धर्मं सुहृन्निश्चलः ,

ससारोहमहस्थले सुरतरुनिस्थेव धर्मात्परः ॥

शील शीलयता कुलं कलयता सद्भावमभ्यस्यताम् ,

व्याजं वज्रयता गुणं गणयता धर्मं धिष्यं ब्रध्नताम् ।

क्षान्ति चिन्तयता तमः शमयता तत्त्वश्रुति शृण्वताम् ,

ससारे न परोपकारसदृशं पश्यामि पुण्यं सताम् ॥

अम्भोधि. स्थलता, स्थल जलधिता, धूलीलवः शैलताम् ,

मेहमत्कुणतां, तृण कुलिशता, वज्रं तृणप्रायताम् ।

बह्निः शीतलता, हिमं दहनतामायाति यस्येच्छया ,

स्वेच्छादुर्ललिताद्भुतव्यसनिने देवाय तस्मै नमः ॥ इति ॥

श्रीहर्षः

(श्रंस्त १२ शताब्दी)

संस्कृतसाहित्यललामनूतस्य विश्वविख्यातस्य नैपथीयचरिताभियः
महाकाव्यस्य प्रणेता विद्वच्चक्रवृडामणिः कवितार्किकसावंभौमः लोकोत्तरप्रतिभ
वान् महाकविः श्रीहर्षमहाभागः । कविरयं श्रीहीरविपश्चितस्तनुजः श्रीमतीपर
विदुषीमामल्लदेवीगर्भशुक्तिमुक्तामणिश्चासौत् । यया हि कवेरस्य स्ववर्णनेनैव
वगम्यते :—

श्रीहर्षः कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतः,

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवो ध यम् । इति

केचन कविमनुं मैथिलब्राह्मणं साधयितुमुत्सहन्तेऽपरे वाग्यकुब्जमिति
उपन्यम्यन्ति च स्वस्वपक्षमुपपादयितुमनेकान् हेतून् । तत्र ग्रन्थविस्तरभियाः
समुद्भूयितुं प्रभवामः । किन्तु स ब्राह्मणकुल एव स्वजन्मपरिग्रहं चकार । ब्राह्मण
खरु स इति तु अपेतसन्देहम् । महामहिमशालिनोऽस्य विद्वन्मणोर्विषये प्रचरति एक
आस्थापिका लोके । यदसौ बाल्यकाल एव दैववशाद् अभवत् पितृविधोगदुःख
भागिति । भर्तृविधोगवह्निना दग्धहृदमापि शिशोरस्य वराकी जननी जगदि
शून्यभरण्यभिवाकलयन्त्यपि कुलपरम्परामनुपालयन्ती सुतवात्सल्यवशंवदा वत्स
मर्मु धर्मधियोपलालयन्ती अतिप्रेम्णा परिपालयामास ।

बालस्त्वयमतीव चपलमतिः वयसा पञ्चवर्षदेशीय एव एकदा स्वपितुः
शास्त्रार्माहवे केनचित्पण्डितेन^१ कृतभवमानमाकर्ष्य कर्णपरम्परया, विदीर्णहृदयः
स्वजनकावमन्तारं विजेतुकामः लोकोत्तरवंदुष्यावाप्तिकाम्यया सरस्वतीमाराध-

१. कवेरस्य जनको विद्वदप्रणीर्हीरमहाभाग. गृह्णुवालवशावतसस्य
वाशीराजश्रीविजयचन्द्रस्य राजसभाया प्रचानपण्डितपदमलमकार्पीत् । तदानी-
न्तनेन मुप्रसिद्धेन नैय्यायिकमार्वाभौमेनोदयनाचार्येणानी महाभागः वादाहवे परा-
जित । तत्पराजयावसादावसन्नहृदयो हर्षस्य जनको बाल्यकाल एव पञ्चव-
गतः । किन्तु प्रस्तुताया मरणवेलाया श्रेष्ठ ज्येष्ठ पुत्र हर्षमाहूयादिदेश, 'जात !
यदि सुपुत्रोऽसि तर्हि मम विजेता स उदयनाचार्यं त्वयावश्य विजेतव्यः ।' इति
किंचदन्ती ।

तावद् भा भारवेर्नानि यावन्माघस्य नोदय ।

उदिते नैपथे काव्ये क्व माघ क्व च भारविः ॥

तदास्वाद्यता क्षण सप्तशतिकाक्षरस्य अत्रिंशत्सोमशेरमन्दातन्वदित्यन्दि
विमपि सुधारसत्त्वादि वाग्नामृतं नाम । तथा च :-

निषीय यस्य क्वितिरक्षिणः कथास्तयाद्रियन्ते न वृथा सुधामपि ।

नलः सितच्छत्रितवीतिसण्डल स राशिरासोमहृद्भा महीश्वरः ॥

अथ कीर्तिमण्डले सितच्छत्रित्वनिरुपणाद् रूपकालकारः क्विपत्तोन्दर्येणो-
पनतः । किञ्च :-

तदोरमस्तद्यथा स्मिताविमो वृषेति विते कृदते यदा यदा ।

तनोति भानोः परिवेदार्णतवात् तदा विधि कुण्डलना विषोरपि ॥११४॥

यदस्य यायामु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतपानलधूममञ्जितम् ।

तदेव गत्वा मलिन सुधाम्बुधौ श्याति पशोमवदङ्गुता विधौ ॥

दमयन्त्याः नयने वर्णमज्ञाहः :-

नलिन मलिन विवृण्वतो, पृषतीमसुगतौ तदोक्षणौ ।

अपि सञ्जनमञ्जनाञ्जिते, विदधाते श्विगर्बदुविधम् ॥

किञ्च -

लोकेश्वरेश्वरशिवानपि यदचकार, शृंगाररत्नारभूशान्तरमात्तभावात् ।

पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन सञ्जोभयन् वितनुता चिननुर्गदं कः ॥

यहो वीरुशो यमवच्छेदममृष्टिङ्गिता । उत्प्रेक्षापि वाचिदस्पोत्प्रेक्षणीयाः -

निलीपते ह्रीद्विभूर स्वर्जत्र, धृत्वा विद्युस्तस्य मुल्ल मुखात् ।

सुरे समुद्रस्य कदापि पूरे, कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ ३१३ ॥

दमयन्त्याः सौन्दर्यवर्णनं पुषी अपि अस्य क्वे विचक्षणं सुनिपुणं प्रणि-

भालनीया भवति -

हृतसारमिवेन्दुमण्डल दमयन्तीवदनजय घेपता ।

हृतमध्यविल विलोषयने घृतपन्भीरखनोत्तनीलिना ॥ ३१५ ॥

दमयन्त्या नलवरणम्बूहा कीर्णपूर्यतया वर्णयति :-

मनस्तु य नोद्भवति जातु यातु, मनोरय कण्ठपय कथं स ।

वा नाम बाला द्विजराज ! वाणिप्रहाभिलाप क्वपयैदभित्ता ॥

नन मादृशी पदप्रयोगचातुरी सम्पन्ना हृष्यन्तिपु परिस्फुटा, न तादृशी
क्वचिदन्वयं दूषणयमवतरति । यद्यपि क्वचित् क्वचिदस्य पदगुणने जटिलताप्य-
वसादपति तत्कृते प्राणादिकीं धियम् । यथा -

यितुमुद्युक्तोऽभवत् समारंभे च सर्वात्मना वागधिदेवता प्रसादयितुम् । यथाविधि अनु-
तिष्ठतोऽल्पवयसोऽप्यस्य अचिरेण कयाचन कालकल्पा वाग्देवताप्रसादात् प्रतिबन्धी
कापि लोकोत्तरचमत्कारिणी प्रतिभा । ततश्चायं निश्चिकाय कान्यकुब्जेश्वरराज-
परिपदि गत्वा स्वपितुरवमन्तारं विजेतुम् । लब्धावसरश्च दिष्टया तं व्यजेष्ट
चतुरस्रतयेति ।

वाग्देवताराधनलक्ष्यप्रसादप्रकरणं ह्यपमहामागो भूभुजो विजयचन्द्रस्य राज-
सभायाद्भूतं राजस्तुतिनिलपकञ्च पद्यमिदं पपाठ —

गोविन्दनन्दनतया च वपु धिया च,

मास्मिन्नूपे कुस्तं कामधियं तरुण्य ।

अस्त्रीकरोति जगता विजये स्मर स्त्री-

रस्त्री जन पुनरनेन विधीयते स्त्री ॥

विचित्रपदविन्यास चमत्कारपूर्णार्थविमर्शकं पद्यमाकर्ण्य राजसभा कवि-
मममतितरा प्रशंसत् । कान्यकुब्जाधीश्वरेण च कविरयं सुभूशं सबहुमानं समा-
दूतं । गच्छतां कालेन च तं राजपरिपदि सर्वाधिकलक्ष्यप्रतिष्ठो विद्वज्जनगोष्ठी-
गरिष्ठो वरिष्ठश्च सजातं । आसत्सादं तं परा कोटिं राजसम्मानस्य । पयासौ
स्वयमेव उपश्लोकयति —

तान्मूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्,

यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परब्रह्मप्रमोदार्णवम् ।

यत्काव्यं मधुर्वीचं धीयतपरास्तर्क्युं यस्योक्तयः,

धी श्रोहर्षकवे कृति कृतिमुदे तस्यान्मुदीपादियम् ॥

एवं सरस्वतीसमारोपनोपलब्धाऽसाधारणप्रतिभोऽसौ क्रान्तदर्शी कवि-
यद्यपि नैपथीयचरितानुवचनं शिवशक्तिसिद्धि-साहस्राङ्गचम्पू छन्दः प्रशस्तिं विजय
प्रशस्ति-गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिं प्रभूतीनं पौदयवर्षिणं काव्यसर्वभान् ईश्वराभिसंधि-
लण्डनलण्डलाद्यस्यैर्यथिचारणाप्रकरणानि, चालौकिकान् शीर्वाणवाण्यलङ्कारभूतान्
प्रभूतान् तर्षनिबन्धान् न्यभात्सीत् तथापि काव्येयुः अस्य नैपथीयचरितं प्र-
स्तरेषु च लण्डनलण्डलाद्यं यादृशीं प्रशस्तिं यथास्विता च अकलाहेते न तावती
मये प्रवन्द्या । संस्कृतकाव्यप्रपञ्चे तु नैपथीयचरितमतोऽवोक्तृरपदमलङ्कारौ
आविष्करोति च श्वरेस्य कामधि लोकोत्तरा प्रतिभाम्, मुमुक्षुललितपदविन्यास
नैपथीयं, प्रगुणालङ्कारचमत्कारान्, अनन्यसंवाशांश्चानुप्रासविलासान्, अनपेक्षा
वर्तीमूत्रेणो, निरपेक्षाऽचोपमाघादताम् । यदभिलक्ष्यं ममामहे युक्तमेवोक्तं
कदाप्यभिपुक्तेन —

तावद् भा भारवेर्मानि सायन्नाद्यस्य नोदकः ।

उदिते नूपरे काव्ये एव माय. इदं च भारविः ॥

तदास्वाद्यता क्षणं सप्तर्षिचक्षणरस्य बविदिरोमणोरमन्दानन्दनिस्यन्दि
किमपि मुषारयस्यद्धि काव्यामृतं नाम । तदा च :—

निषीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तथाद्रिपन्ते न ब्रुषाः सुषामपि ।

मलः सितच्छत्रितकीतिमण्डलः स रसिगारासौग्महता महोरज्ज्वलः ॥ १११ ॥

अत्र कीतिमण्डले सितच्छत्रिन्वितिरुपशाद् रमकालकारः कियत्सौन्दर्यो-
पनतः । किञ्च :—

तदोजसस्तद्यस्य स्थिताविमो वृयेति चित्तं कृदते यदा यदा ।

तनोति भानोः परिवेदाकृतवात् तदा विधिः कुण्डलना विधोऽपि ॥ ११२ ॥

यदस्य धानासु ब्रह्मोद्धत रज. स्फुरत्प्रतपानलधूममञ्जिम ।

तदेव गन्वा पतिर्न मुषाम्बुधौ दधाति पंकोभवदञ्जुतां विधौ ॥

दमपन्त्याः नयने वर्णयताहः—

मलिनं मलिनं विवृष्वती, पृथ्वीमस्युशती तदीक्षणो ।

अपि सञ्जनमञ्जनाञ्चिते, विदधाने क्षिणवदुविषम् ॥

किञ्च—

लोकेऽश्वेऽश्वसिवालिपि यद्वकार, शृणारस्तान्तरमृदान्तरभान्तान्मवान् ।

पञ्चेन्द्रियाणि जपतामिपुपञ्चकेन सप्तोभयन् धितनुता वितनुर्भवं च ॥

महो क्रीदशी यमकच्छडेयमुद्गृह्णता । उज्ज्वलापि काविदस्योऽश्वेऽश्वीयाः—

निलोयते ह्येविमुदः स्वर्गं, भ्रुत्वा विषुस्तस्य मुखं मुखात् ।

सूरे सप्तप्रथ कदापि पूरे, कदाचिदभ्रजगदभ्रगर्भं ॥ ११३ ॥

दमपन्त्या सौन्दर्यत्रयंनवैपुणो अपि अस्य कवेः विचक्षणं. मुनिवृषं प्रणि-

भालनाया भवति :—

दृत्तमारमिबेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधमा ।

कृत्स्नस्यदिलः विन्दोऽयते घृह्यन्नीरहस्तोऽहस्तोऽहिमा ॥ ११४ ॥

दमपन्त्या मलवरणन्यूहा कीदृगपुवंतया वर्णयति :—

मनस्तु यं नोज्जति जातु यातु, मनोरथं कष्टपथं कथं स ।

का नाम बाला द्विजराज ! पाणिग्रहाभिलाप कथयेदभिता ॥

ननं योदशी पदप्रयोगचातुरी सम्पन्ना ह्येकृदपि परिस्कृता, न तादृशी
कचिदप्यत्र दूषयमवतरति । यद्यपि कचिन् कचिदस्य पदगुणने जटिलताप्य-
वसादपनि सन्तते. प्रामादिसौ श्रियम् । यथा :—

देव पतिविदुषि । नपथराजगत्या निर्णायते न विमु न त्रियते भवत्या ।

नाय नल खलु त्वातिमहानलाभो यत्नेनमुञ्जति घर पतर पुनस्ते ॥

तथापि तदनुप्राससच्चिदपदलालित्ययाहुल्यमन्तर्धत्ते तदखिलरूपदालिजालजाटिल्यम् ।
नून हृष्यस्य पदविन्यासवातुरी सर्वात्कपंत्वेन वरीर्वात् इत्यत्र तु नास्त्येव काचिन्
सशोति । अस्य काव्यावलीमनुवाचयत कस्य सहृदयस्य न जायते हृदय-
ममन्दानन्दतुन्दिलम् । दमयन्त्या विरहोन्माद कीर्तयन् पविवर प्राह —

कुह करे गुग्मेवमयोघन वहिरितो मुकुर च कुरुष्व मे ।

विशति तत्र यदेव विधुस्तदा सखि सुखादहित जहि त द्रुतम् ॥४१५९॥

स्मरज्वरोन्मादप्रलापेन दमयन्त्या शशाकविगर्हणा पत्रे कवित्ववारता-
चातुरीं निरतिशयामिवाख्यापयति ।

‘अपि विधु परिपृच्छ’ इति चतुर्थसंगीत अष्टचत्वारिंशत्तम श्लोक-
मारभ्य ‘इतिविधोक्तिविगर्हण’ इत्यन्त विधुविगर्हण विधत्ते रसिकाना हृदय
खलु चञ्चच्चमत्कृतिसम्भृतम् ।

भानु वर्णयन् कविराह —

आदाय दण्ड सकलामु दिक्षु, योऽय परिभ्राम्यति भानुभिक्षु ।

अव्यौ निमज्जन्निव तापसोऽय, सन्ध्याभ्रकाषायमधत्त सायम् ॥

सन्ध्या कीदृशचारुतया चित्रयति —

काल किरातस्फुटपद्मकस्य, वध व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।

तस्यैव सध्या रुधिराल्लघारा, ताराश्च कुम्भस्थितमौक्तिकानि ॥

कियद् हृदयावर्जक वर्णनम् !

सर्वशास्त्रावगाहिबुद्धिरय सिद्धहस्तकविस्तकंकलायामप्यतितरा निष्णात
आसीत् । यथा च तस्य खण्डनखण्डखाद्याभिधाद ग्रन्थरत्नाद् विज्ञायते —
सन्दर्भोऽय वादिजनविजिगीषूणामत्यन्तहितावहितया तर्कप्रबन्धान्तरबलसम्पन्ने
च परा ख्याति प्राप । ग्रन्थोऽय खण्डनखण्डखाद्यम्, खण्डनखाद्यम्, खाद्यखण्डनञ्चे
त्यादिविविधैरभिधानै प्रथित । तर्कपाटवपटीयसि सत्यप्यस्मिन् ग्रन्थे कत्रे कवित्व-
च्छटासम्पुट मुञ्जो मुरभियोगमिवावधाति । तद्यथा ग्रन्थारम्भ एव शक्ति
सस्तुवन् प्राह —

मानापनोदनविनोदनते गिरोशे, भासेव सटकुचितयोदचित तदिन्दो ॥

भेत्तु भवानिशचित दुरित भवानि, नश्रीभवानि घनमद्भिन्नसरोजयोस्ते ॥

शक्ति सम्बोध् आह हे भवानि, तवाद्भिन्नसरोजयो घन निरन्तर
नश्रीभवानि अयन्त स्याम् । किं विशिष्टयोरद्भिन्नसरोजयो मानापनोदनविनोद-

नते गिरीशे, तदिन्द्रोः तन्मौलिवन्द्रस्य भासेव ज्योत्स्नयेव उचितं यथा स्यादेवं
सद्भुक्तयोः उपजातसङ्कोचयोः प्रणिपातायोद्यते भर्त्तरि लज्जया चरणसङ्कोच-
स्तावदुचित एव । तत्र तदिन्द्रोः भासेवेत्युपेक्षा । दधीयस्यपि चन्द्रमसि सरोज-
सङ्कोचो नैदीयसि सुतरामित्युपेक्षोद्दीपनम् । किं कर्तुम् ? भवानिशाचितं दुरितं
भेत्तुम् । संसाराविधान्तसञ्चितकल्मषनिरासायेत्यर्थः । अथवाऽर्थान्तरमपि
ध्वनितम्भवति । हे ब्रह्माहुंतोपदेशक ! त्वं ममानिशाचितं दुरितं भेत्तु भव-प्रभव ।
अहं तवाद्वाप्रसरोजयोर्नम्रोभवानि । गिरीशे—वादिनि, गिरामीशो गिरीश इति
व्युत्पत्त्या गिरीशो वादी । मानापनोदनविनोदनते वादित्वाभिमानखण्डनविनम्रं
सति, अहं भवानि = वादिदुरितभेत्ता भवानीत्यर्थः । अर्थात् तथा तत्त्वमुपदिशामि
यथा वादिजनानां दुरितं भद्रक्षयतीति ग्रन्थकृतः स्वयं कृतां प्रत्याशांसां निदिशति ।

अथ वीतरागाणां तात्त्विकसिद्धान्तबुभुत्सूनाभेतद्रूपप्रवृत्त्यौपयिकं मनन-
लक्षणं प्रयोजनमुक्त्वा रागिणामपि वादिविजिगीषूणां विजयलक्षणं प्रयोजनं
दर्शयति :—

शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः, सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान् ।

धीराः यथोक्तमपि कौरवदेतदुक्त्वा, लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥

हे धीराः ! कौरवदेतदस्मदुक्तं खण्डनमुक्त्वा लोकेषु दिग्विजयकौतुक-
मातनुध्वम्—विस्तारयत । सर्वत्र विवादपदेषु शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया—शब्दार्थ-
निर्वचित विधाय तत्खण्डनया—तदनुपपन्नत्रय्यवस्थापनेन, अखर्वगर्वान् प्रीडाहङ्का-
रान् वादिजनान् निर्वचनभावं मूक्तत्वं नयन्तः प्रापयन्तः सन्त इत्यर्थः । तदेतावता
मदुक्तस्य खण्डनस्य सर्ववादिदिग्विजयः फलमिति ध्वनितं भवति । कौदृशां गर्वोविनः
स्वप्रीडिचित्यापयिपयेव क्विनात्मप्रकाण्डपाण्डित्यप्रकर्षं एव सत्वत्र व्यक्तीकृतः ।
स्यात् एव क्लृप्तः—

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्त्ववदिवपि न्यासि प्रयत्नान्मया,

प्राप्तमन्यमना हठेन पठिती माऽस्मिन् खलः खलतु ।

श्रद्धाराद्धगुह्यलधीकृतदृढग्रन्थः

समासादय—

त्वेनसत्करसोमिमज्जनमुखेध्वासञ्जनं

सज्जनः ॥

[खण्डनानुपपत्त्यर्थं]

श्रीहर्षस्य काव्यप्रवाहे 'दार्शनिकच्छटाऽपि यत्र तत्र समुच्छ्रयणीय विप्रो-
षयने । नैपधोयचरितस्य सप्तमः सर्गः तस्य दार्शनिकविदग्धतयोः प्रयोगश्च दृश्यते ।
बौद्धकापरनामधेयस्य वंशोपनिषदाचार्यस्य कणादमुनेः श्रौतुर्भेदिसंज्ञान्तराणां प्रयोग-
यन्तमुपसृतोक्तिं परिहासचुम्बितं विमपि समस्तपुराणसंगं तत्र शब्दार्थं मन्त्रं श्रुत्यु-
पेने ?

‘ध्वान्तस्य धामोर ! विचारणाया यंशोपिक् धार मत्तम्मत मे ।

ओलूकमाहुं खलु दर्शनं तत् क्षम तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ इति ॥

महाकवेरस्य किलाशुकवित्वशक्तिमुद्दिश्यापि प्रचरन्ति नैके जनप्रवादा ।
तेष्वेक एवाऽत्र रसिकानां विनोदनायं पुरस्त्रियते.—

एकदा कश्चिदनुचानोऽस्याशुकवित्वशक्तिं परोक्षितुकाम वाममासाद्य
ववेरावासस्थानं, विलोक्य च तं खण्डनखण्डलाद्य प्रणयन्त इलोकमुखेनैव प्रकाम
व्याजहार —

तर्ककंशविचारचातुरी किन्तुरीयवपसा विभाव्यते ।

आतुरीभवति यत्र मानस—

इति प्रश्नात्मकस्य पद्यस्यास्य समाकर्ण्य चरणत्रयं, तदुत्तररूपेण चतुर्थपद स्वयं-
मुदाजहार —

धातुरोप्सितमपाकरोति क ? इति ॥

अहो कीदृशं हृदयाह्लादकमाशुकवित्वशक्तिनिदर्शकं प्रतिवचनम् ?

किञ्चिदस्य कवेस्तर्ककौशलं विषयप्रतिपादनपाटवञ्चापि प्रणिभालनी-
यम् —

खण्डनखण्डकृता हर्षेण वितण्डाकथा लक्ष्यीकृत्य तद्दुर्निरूपोद्देशं किय-
ञ्चकारत्वेन प्रदर्शित — “अयं सर्वासत्त्वे, सदसत्पक्षदोषाणामप्यसत्त्वाद् अनिर्वचनी-
यताऽप्यसती स्यादिति चेत्, न वयं पर्यनुयोज्या, साऽपि कृत्स्नप्रपञ्चपरसंबन्धा-
भिधेयमध्यविनिविष्टेव । परस्यैव तु व्यवस्थाया एव पर्यवस्यति निर्वचनप्रतिक्षेपाद-
निवचनीयत्वम् । विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्येतरपर्यंबसितायास्तेनाऽभ्युपेतत्वात् ।
तत् परकीयरीत्येदमुच्यते—अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति । वस्तुतस्तु
वयं प्रपञ्चसत्यत्वव्यवस्थापनविनिवृत्ता स्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवलं
भरमवलम्ब्य चरितार्यां सुखमास्महे । ये तु स्वपरिकल्पितसाधनं द्रूपणव्यवस्थाया
विचारमवतार्यं तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः कृपया तेषां भ्रातिमपनेतुं
तेऽपि श्रुतार्या भवन्तिवति न साध्या भवता विचारव्यवस्था । भवत्कल्पितव्यवस्था-
यैव व्याहृतत्वादिति । अतएव अस्मदुपन्यस्यमानद्रूपणस्थितिधिपया पर्यनुयोगा
निरवकाशा त्वदध्यवस्थापय तद्व्यवस्थाया व्याहृतत्वोपन्यासात् ।” इति अनेन
सन्दर्भेण स्वपक्षस्थापनाहीना परपक्षविदलनमात्रावसानां वितण्डामाधित्या-
निवचनीयताया उद्देशं परानुग्रह इति ध्वनितं भवति । इति दिक् ।

शिवस्वामी

महाकविः शिवस्वामी काव्यकलाकारेषु किमपि महनीयं पदमलङ्करोति । कविरयं जन्मना काश्मीरान् विभूषयामास । जनकोऽस्य भट्टारकः स्वामी । राजनरङ्गिण्या. पर्यालोचनेनावगतं भवति यत् काश्मीराधिपते अवन्तिवर्मणः साम्राज्यकालेऽस्याविर्भावोऽभवत् । यद्यपि स्वयमयं शैवमतावलम्बी आसीत् परं पश्चान् चन्द्रमित्राख्यस्य बौद्धाचार्यस्य प्रभावात् प्रेरणया चानेन बौद्धसाहित्यस्य अध्ययनं प्रसारदत्तं कृतः ।

कंस्त १८९३ तमेऽब्दे अस्य 'कपिफणान्युदयस्य' प्रसिद्धकाव्यस्य प्रकाशनं सर्वतः प्राग् विद्वद्वरपौरीशङ्करमहोदयेन पाञ्चालीपविश्वविद्यालयद्वारा व्यधायि ।

अस्य काव्यशैली अतिरमणीया । प्रौढोक्ति, गाढपदबन्ध, चित्रकाव्यरचना चास्य वैशिष्ट्यम् । तथा चोक्तं केनचित्कविना .—

प्रौढोक्त्या गाढबन्धेन, चित्रकाव्यचमत्कृतैः ।

श्रुवं कविमदं धुन्वन् शिवस्वामी स्वयं वभौ ॥

राज्ञोऽवन्तिवर्मण काल एवास्य कालोऽवधार्यते । शिवस्वामी, आनन्द-वर्धनः, रत्नाकरदत्त सर्वेऽमी कवयः समसामयिका एव ।

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।

प्रथा रत्नाकरदत्तागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥

वस्तुतः काश्मीरस्येतिहासे कालोऽयं साहित्यकलादृशा स्वर्णयुग एव प्रख्यायते ।

यद्यपि मध्यकाले शिवस्वामिनोऽस्य काव्यनिचयो विस्मृतिपर्यं गतोऽभवत्, परन्तु यत्र-तत्र सुभाषितप्रन्येषु अस्योद्धरणदर्शनम् क्वेरस्य प्रसिद्धिः, गौरव, प्रतिष्ठाञ्च सूचयति ।

मम्मटाचार्येण ध्वनि व्यावृत्ता तदुदाहरणत्वेन शिवस्वामिन एव श्लोकात् उद्धृतः— 'उल्लासकालकरवालमहाम्बुवाहम् ।' इति ।

कपिफणान्युदयाख्य महाकाव्यं विंशतिसर्गेषुनिबद्धम् । अत्र हि दक्षिण-जनपदाधिपतिना कपिफणाख्यनृपेण श्रावस्तीनृपो युद्धे पराजितः । पराजितेन प्रसेन-

जिता भगवतो बुद्धदेवस्याराधना कृता । तद्भक्तिप्रसन्नेन बुद्धेन स्वयमाधिर्भूय स
कपिकण पराजित । इत्येवमात्र कथावस्तु । परन्तु षाब्द्यालङ्कारणार्थं मलयपर्वन-
पङ्क्तु-कुसुमावचय-जलक्रीडा-सूर्यास्त-चन्द्रोदयादिवर्णनमतिनैपुण्येन कृतम् ।
तत्र अष्टादशतमे सर्गे चित्रकाव्य विरचितम् । एकोनविंशतितमे च भगवतो
बुद्धस्योपदेशा अतीव मार्मिकं शान्तरससप्लुतं विविधपद्यैर्निबद्धा । प्रत्येकस्य
सर्गस्यान्ते च 'शिव'पद सन्निवेशितम् । तावता काव्यमिदं 'शिवाङ्ककाव्य'नाम्ना
प्रथितम् ।

नाञ्ज मात्रयाऽपि सन्देहलेश यदनेन कविपुङ्गवेन स्वप्रतिभाप्रभावेण
बौद्धसाहित्यमनुप्राणितमिवाकारि । अनेन कालिदास-भर्तृ-मेष्ठ-दण्डिप्रभृतिमहाकवि-
काव्यानामनुशीलन गाढतया कृतमवभाति । यथा चायं स्वयमेव व्याजहार—

विदितवहुकथार्थश्चित्रकाव्योपदेष्टा,

यमककविरगम्यश्चास्त्वनन्दानमानी ।

अनुकृतरघुकारोऽम्यस्तमेष्ठप्रधारो,

जयति कविरुदारो दण्डिदण्ड शिवाङ्क ॥२०१४७॥

अस्य कमनीयकाव्यक्लाऽपि प्रणिभालनीया । सूर्यास्त वर्णयन्नाह :—

प्रणतिपरायणा परिकल्प्य दिनापचये,

परिणतिमीयिवासमभिसन्ध्यमशीतकरम् ।

करपुटकुड्मलानि नियमेन दधे जनतां,

नहि महता क्षयेऽपि गुणगौरवमेति हतिम् ॥१११८॥

श्रुतुवर्णनमपि सत्स्वरस्य हृदयावर्जकम् —

'नयकदम्बकदम्बकसन्तत-प्रसवनीयवनीयकपट्पद' ।

अट्टततोयततो यशसे नगो भुवि भुजङ्गभुजङ्गलितापदम् ॥८१३६॥

प्रचवृते परित परिचुम्बिन्नु कुमुदकाननमुन्मदरागवत् ।

शिशिरीरश्मिमुखेन शरत् प्रिया विलसदशसदशुकशोभिना ॥८१४२॥

पद्मगुप्तः

(क्रंस्त १०००)

पद्मगुप्तनामाऽयं महाकवि परिमलनाम्नाऽपि स्मर्यते । केचिदमुमभिनवकालिदास इत्यपि वदन्ति । कविरपे धारातगर्गा महाराजभोजराजस्य पितृव्यचरणवाक्यतिराजदेवस्य सभापण्डित आसीत् । पञ्चत्व गते हि वाक्यतिराजदेवे भोजराजस्य जनक-सिन्धुराजो धारातगर्गा राज्यपदेऽभिषिक्त । सिन्धुराजोऽयं कुमारनारायण इत्यपरनाम्ना प्रसिद्ध- 'नवसाहस्राङ्क' इत्युपाधिना विभूयित ।

कविवरेण पद्मगुप्तेन सिन्धुराजमुद्दिश्य नवसाहस्राङ्कचरितास्य महाकाव्य प्राणायि । एतत्काव्यपर्यालोचनेन अस्य कवे वाच्यकलाकौशल, प्रौढा च रचनाचातुरी व्यक्तीभवति । पद्मगुप्तोऽयं एकादशशताब्द्या जात सम्भाव्यते । सुभायितादिग्रन्थेषु ब्रह्मस्तादृशा श्लोका पद्मगुप्तकृतित्वेनोपलभ्यन्ते ये 'नवसाहस्राङ्क'काव्ये न दृग्गीचरीभवन्ति । तेनानुमीयते यदन्येऽपि केचन सन्दर्भा अनेन विरचिता स्युरिति । परन्त्वद्यत्वे ते नोपलभ्यन्ते ।

काव्यमिदं अष्टादशसर्गैरुपनिबद्ध विभिन्नछन्दोभिर्गुम्फितं १५०० मितं श्लोकं सवलितम् । पद्मगुप्तस्य काव्यशैली वैदभीविभूयिताऽतीव मनोहरा । कविरयं कविकुलगुरो कालिदासस्य सरणिमनुहरति भूम्ना ।

नवसाहस्राङ्कचरितस्य रचना खंस्ते १००५ तमे शतके सम्पन्ना । राजा सिन्धुराजो नागाना महारिषु वज्राङ्कुशनामान नृप पराजित्य नागराजशङ्खपालस्य राजकुमारो शशिप्रभामुपयेमे । तद्वर्णनं कवित्वपूर्णं विधाय राजो विशदचरित्रं समुद्दिष्टम् । अस्य काव्यरसोऽपि रसिकैरास्वादनीय —

एव निसर्गमधुरेण सुधारसंकनिप्यन्दिना फणिवधूरथवा हसन्ती ।
चन्द्राशुना कुमुदिनीव दिनोऽतपत्ता हीनकलमा नरपतेवचसा बभूव ॥

परस्परस्पर्द्धि विलाससम्पदा त्रयं भवत्स्वामितया विकल्प्यते ।
मरुत्वतो वा रमणी रमाऽथवा कलत्रमर्द्धेन्दुविभूषणस्य वा ॥

नूनमस्य काव्यकला प्रशसनीया भवति, अलङ्कारपूर्णा च । विषमालङ्कार-विद्यत्सौन्दर्यणोपनिबध्नाति —

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोव्याभरणं प्रसूते ॥

भोजराजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे, क्षेमेन्द्रस्यौचित्यचर्चाया, मम्मटस्य काव्यप्रकाशे, वर्धमानस्य गणरत्नमहोदधौ च पद्मगुप्तस्य पद्यानामुल्लेख एवास्य कविपुङ्गवत्वं प्राह्यति ।

पाजक. परिडतराजः

कविवरोऽय कुत्रत्य कदा चाऽभूदिति सर्वमविदितमेवाद्यावधि । परमस्य
काव्यकलाऽतीव मनोज्ञा हृदयङ्गमा चेति बह्वत्र सुभाषितप्रन्योद्धृतरस्य पद्यं सुतरा-
मवगतं भवति । कविवरोऽयमन्योक्तिकुशल वक्रोक्तिपण्डितश्च । तद्यथा—

कथं स दन्तरहित सूर्यं सूरिभिरुच्यते ।

यो मीनराशि भुक्त्वाय मेव भोक्तु समुद्यत ॥

कथं क्रीडति क्व चरति क्व करोति वृत्ति,

वारि क्व नाम पिबति स्वर्पात क्व नाम ।

इत्थं मृग निपराधमवाधमान,

व्याधोऽनुधावति वधाय धनुर्दधान ।

हेमकार ! मुधिये नमोऽस्तु ते, दुस्तरेषु बहुश परीक्षितुम् ।

काञ्चनाभरणमश्मना सम यत्त्वयैतदधिरोप्यते तुलाम् ॥

सन्धिविग्रहकालज्ञ कृतकृत्योऽपि पाणिनि ।

परप्रत्ययकारीति भवता नोपमीयते ॥

उपसर्गा क्रियापोषे पाणिनेरिति सम्मतम् ।

निष्ठिक्रयोऽपि तवारारति सोपसर्गं सता कथम् ॥

तव शत्रुश्च भवांश्चैव द्वय ध्याकरणायते ।

स निपातोपसर्गाभ्या त्व गुणागमवृद्धिभि ॥

असत्कविप्रणीताना श्लोकानामिव ते द्विषाम् ।

विल्प्टार्थसन्धिवृत्तीना निपाता स्यु पदे पदे ॥

प्रायेण सर्वं पश्यन्ति विपरीत विनश्वरा ।

यत्स्व काञ्चनगौरोऽपि काल एवासि विद्विषाम् ॥

त्वया सह विरुद्धाना कृत कुशलता कुले ।

धासो हि नियत तेषा धने कुश-लताऽऽशुले ॥

विरोधात्तव शत्रूणां ज्ञात सौगत-दर्शनम् ।

विग्रहेण क्षणभङ्गित्व सर्वाङ्गेषु च शून्यता ॥

चाराणस्यामसीवारा नीवाराशनमुत्पिते ।
 नबाऽऽरामनिपणस्य चारा. स्नातस्य यान्तु मे ॥
 लक्ष्मीपङ्ककलङ्कितः परिमितदमाखण्डपिण्डीभुजो,
 गर्वग्रन्थिविसंत्युर्लरदयबनेप्यकन्याभृतं ।
 एते कीदृश ईश्वरा कुपतय कि बाऽनया चार्चया,
 मन्त्रैलोक्यदिलक्षय फलतु न सत्य स एवेश्वर ॥
 स्वजनवसतेनि सून्याराच्छलेन बलेन वा,
 लघु विरचयन् गेहं भूमेस्तलेन दलेन वा ।
 विदधदतुलं प्राणप्राण फलेन जलेन वा,
 वनभुवि कदा स्या दून्योऽहं मलेन सलेन वा ॥
 पूजापद्मपरम्परापुलकितो पाण्ण्यो. परं पेलवो,
 पुण्यो पातत्रिपापपाटनपद् पृथ्वीं प्रपन्नो प्रथाम् ।
 प्राय. पर्वतपुत्रिकापृथुपटं यस्त्ये पुरा पुरितो,
 पादो पण्डितपाजक पशुपते. प्रीत्या पुरः पश्यतु ॥

प्रणयपाशे निपतित । परिणीता च सा तेन, तथा सह विहरता च नवीन वयस्तत्रैव द्यतिवाहितम्—'दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीत नवीन वय ।' इति । बाह्ये च पुन स वाराणसीङ्गत यत्र पण्डितं स यलु सापमान जाति-बहिष्कृत तिरस्कृतश्च बहुश तस्य मवनजासम्पर्कपरिभ्रष्टत्वात् । ततोऽतीव विषणाविग्रमना स गङ्गातटे गत, गङ्गाप्रशास्तिमुपश्लोकयितुञ्चारेभे, सोपान आम्त्रो निविण्ण प्रशास्तिप्रपञ्चेनास्य भगवती भागीरथी अपि प्रसन्नता गता । प्रनिश्चोकमेकं सोपान प्रवाहपुरेणाप्लावयन्ती द्विपञ्चाशन्मिता सोपानपरम्परामाप्लाव्यान्नन पण्डितराजमपि निजाङ्कुमन्ञ्चकारेति । सेपमनवद्यपद्यावली 'गङ्गालहरी'नि नाम्ना प्रसिद्धि गता द्विपञ्चाशच्छन्दोर्भिनियद्वेति ।

अपरेऽत्र किञ्चिद्विप्रनिपद्यन्ते । ते कथयन्ति यत् स गङ्गारोधसि गङ्गामाराधमान प्रावृषेण्यवारा प्रपूरप्रवाहपतितो निमगञ्जेति ।

पण्डितराजो जगन्नाथ स्वयमेवात्मान परिचाययति प्राणाभरणे—

तंलङ्गान्वयमङ्गलात्म महालक्ष्मीदयालालित,

श्रीमत्पेरमभट्टमुरनिश

विद्वल्ललाटन्तप ॥

न याचे गजालि न वा वाजिराजि, न वित्तपु सक्निमंदीया वदाचित् ।

इय सुस्तनी भेन्त्रकन्यस्तकुम्भा लवङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोतु ॥

अपि च —

यवनी नवनीनकोमलाङ्गी शयनीये यदि लम्पते वदाचित् ।

अवनीतलमेव माधु मध्ये न वनी माधवनी विलासहेतु ॥

इति निशम्य निवण्य च निपुण कथा सा दिल्लीद्वरेण शाहजहानेन

पण्डितराजाय सहर्षं पुरस्कृता ।

यदा लवङ्गिका दुर्देववशादतर्कोपनतात् सहसा रुग्णता गता सनी

पण्डितराजं परित्यज्य यमराजमाग्लिङ्ग, तदा स बराक अतन्नवग्रपानममुम-

सहिष्णुवाप्यगद्गद विल्लाप —

लून मत्तमतद्गर्जं वियदपि चिठन्न तुपारादिते,

सिष्णु ग्राप्यजभातुतीदणकिरणैभस्मीकृत काननम् ॥

एषा कोणगता मुहु परिमलैरामादयन्ती दिशो,

हा कष्ट ललिना लवङ्गलतिवा दावाग्निना दह्यत ॥

स्वर्गगता लवङ्गीमुपालम्भयति ममंमेदिभि पद्यविधासै —

निवाणमङ्गलपद त्वरया विशन्त्या मुक्ता दयावति । दयापि किल स्वयाग्नी ।

यन्मा न भामिनि ! निभात्यसि प्रभातनीगरविन्दमदमङ्गिमदै वटाशै ॥

पण्डितराजः जगन्नाथः

(१६६०-१६८०)

१—परिचयः, २—पण्डितराजपदवी, ३—पण्डितराजस्य ग्रन्थाः,
४—पण्डितराजस्य काव्यकला ।

परिचयः

कवित्वकलायां पण्डितराजो जगन्नाथः कालिदासं विहाय अखिलानितरान् कवीश्वरानतिशेते इति ऐकमत्येनाभिमन्यन्ते भार्मिकाः सर्वेऽपि काव्यरसिकाः । स कदाऽभूत् कतमञ्च भूभागं स्वजनुया विभूषयामास, इत्यत्र यद्यपि भूतानि भूम्ना भिद्यन्ते, तथाऽपि पण्डितराजः क्रैस्तोयसप्तदशतमान्द्यां विराजते स्मेत्यपेतशङ्कम् । तद्विषये एतावन्तः प्रवादाः प्रचरन्ति यत्तेषु सत्यासत्यनिर्णयोऽतिदुष्करः, तदुपपत्ति-साधनाऽसौलभ्यात् । केचन व्यवतिष्ठन्ते यज्जगन्नाथः तंलङ्गदेशादामतः जयपुरे च तेन कश्चित् पाठशाला सस्थापिता । एकदा कश्चित् काजी जयपुरे जयपुरनि-वासिनोऽखिलान् पण्डिताश्च शास्त्रार्थमाहृतवान् । काजीमहोदयस्याह्वानमूरीकर्तुं न कोऽप्यन्यः शशाक पण्डितराज विहाय । जगन्नाथेनैव मुस्लिमधर्मपुस्तकान्युचोत्य स काजी चतुरस्रतया पराजितः । निशम्य वृत्तान्तमिदं दिल्लीनृप जगन्नाथमाहूय तस्मै राज्याश्रयं प्रदत्तवान् । दिल्लीा निवसन् स कस्याश्चिन्मुस्लिमकन्यायाः^१

१. प्रचरति च अस्मिन् विषये एका दन्तकथा यदेकदा पण्डितराज साहजहानेन सह शतरञ्जनमाशीडन्नासीत् तदा पिपासार्तो जलं ययाच । काञ्चि-ल्लवङ्गीनाम्नी वन्या सलिलपूर्णं स्वर्णवलयं शिरसि न्यस्य तत्रायाता । तस्या सोमदयंमनुपमं लावण्यञ्च ससङ्केतमुद्दिश्य नृपति पण्डितराजमुवाच, ववे ! वणं तावदस्या लावण्यलुलिता रूपसम्पत्तिम् । सोऽपि तस्मेरं ता वणंयन्नाहः—

इयं मुस्तनी मस्तवन्यस्तुम्भा कुसुम्भारणं चारं चेलं वसाना ।

समस्तस्य लोवस्य चेतं प्रवृत्तिं गृहीत्वा घटं न्यस्य यातीव भाति ॥

पद्यमिदमावर्ष्यं शाहजहान अनितरा प्रसीदन्नाह, ववे ! वणं दिनतं हृदयाह्लादि तावद्, वृणु यथेच्छं पुरस्कारम् । पण्डितराजोऽपि पुरस्कारस्वी-
यमान आहः—

प्रणयपाशो निपतितः । परिणीता च सा तेन, तथा सह विहरता च नवीनं वयस्तत्रैव द्यनिवाहितम्—“दिल्लीवल्लभयाणिल्लवतले नीतं नवीन वयः !” इति । आर्द्रवये च पुनः स बाराणसीङ्गतः यत्र पण्डितं स खलु सापमानं जाति-वहिष्टृतः तिरस्कृतश्च बहुशः तस्य यवनजासम्पर्कपरिभ्रष्टत्वात् । ततोऽतीव विषण्णप्रमनाः स गङ्गातटं गतः, गङ्गाप्रशस्तिमुपश्लोकयितुञ्चारेभे, सोपान आभ्रजो निविण्णः) प्रशस्तिप्रपञ्चेनास्य भगवती भागीरथी अपि प्रसन्नता गता । प्रतिश्लोकमेकैकं सोपानं प्रवाहपूरेणाप्लावयन्ती द्विपञ्चाशन्मिता सोपानपरम्परामाप्लाव्यान्तनः पण्डितराजमपि निजाङ्गमग्नञ्चकारेति । सेयमनवद्यपद्यावली ‘गङ्गालहरी’ति नाम्ना प्रसिद्धि गता द्विपञ्चाशच्छब्दोभिनिवद्धेति ।

अपरेऽत्र किञ्चिद्विप्रतिपद्यन्ते । ते कथयन्ति यत् स गङ्गारोधांसि गङ्गामाराधमानः प्राबुधेष्यवारां प्रपूरप्रवाहपतितो निमगञ्जेति ।

पण्डितराजो जगन्नाथः स्वयमेवात्मानं परिचाययति प्राणाभरणे—

तलङ्गान्वयमङ्गलालय-महालक्ष्मीदयालालितः,

श्रीमत्पेरमभट्टसूनुरनिशं

विद्वल्ललाटन्तपः ॥

न याचे गजालि न वा वाजिराजि, न वितेषु सक्तिर्मदीया वदाचित् ।

इमं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा लवङ्गी कुरङ्गीदुगङ्गीकरोतु ॥

अपि च —

यवनी नवनीतकोमलाङ्गी शयनीये यदि लभ्यते कदाचित् ।

अवनीतलमेव माधु मन्ये न वनी माषवनी विलासहेतुः ॥

इति निशम्य निबन्धं च निपुणं कन्या सा दिल्लीश्वरेण शाहजहानेन

ण्डितराजाय सहर्षं पुरस्कृता ।

यदा लवङ्गिका दुर्देवशादतकोपनतात् सहसा रगता गता सती

ण्डितराजं परित्यज्य यमराजमालिलिङ्ग, तदा स बराक अनभ्रवज्रपातममुम-

हिष्णुवांष्पगद्गद विललापः—

लून मत्तमतङ्गजं वियदपि चिञ्चन तुपारादिनैः,

निष्ट श्रीष्पत्रभानुतीक्ष्णकिरणैर्भस्मीकृतं काननम् ॥

एषा कोणगता भुहुः परिमलैरामोदयन्ती दिशि,

हा वष्टं ललिता लवङ्गलतिका दावाग्निना दह्यते ॥

स्वर्गगता लवङ्गीमुपालम्भयति मर्मभेदिभिः पद्यविन्यामं—

निर्वाणमङ्गलपद त्वरया विदाल्या मुक्ता दयावति ! दयापि किल त्वयाऽसी ।

यन्मा न भामिति ! निर्मालयसि प्रभातनीलारविन्दमदमङ्गिमर्दं कटाक्षं ॥

सन्तुष्टं कमलाधिपस्य क्ववितामाकर्ण्यं तद्वर्णनम्,
श्रीमत्पण्डितराजपण्डितजगन्नाथो व्यधासीदिवम् ॥

[प्राणभरणे ५२]

पण्डितराजपदवी

पण्डितराजपदवी चानेन दिल्ल्यधिपते शाहजहानप्रसादाल्लब्धेति तल्लेखे-
नैव विज्ञाप्यते । तथाहि —

“मूर्त्तिमतेव मवाधासकखानस्य प्रसादेन द्विजकुलसेवाहेवाक्किवाद्मन
कायेन मायुरकुलसमुद्रेन्दुना रायमुकुन्देनादिष्टेन सावंभौमश्रीशाहजहानप्रसादा-
धिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतसेन पण्डितजगन्नाथेनासक-
बिलासाख्येयमाख्यायिका निरमीयत ।”

पण्डितराजेन वर्णितो दाराशाहोऽस्यैव शाहजहानमहोभुजो ज्येष्ठ सूनुरा-
सीदिति तु सुविदितमेव ।

अलङ्कारालङ्कारभूते स्वविरचिते रसगङ्गापरे च स स्वकीयगुरुगणमपि
गणयति —

श्रीमज्जानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्च ,
कणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।
देवादेवाप्यगोष्ठ स्मरहरनगरे शासन जैमिनीयम्,
शेषाङ्गप्राप्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्याधरो य ॥

पापाणादपि पीयूष स्थन्दन्ते यस्य लीलया ।

त वन्दे पेरभट्टाख्य लक्ष्मीकान्त महागुरुम् ॥

पेरभट्टोऽस्य जनक जननी च लक्ष्मी देवोति ।

वाग्देवताराधनप्रसादाद् यो धरो लब्धः सोऽघोऽङ्कितपथे निबद्ध —

आशुरदेश विचरेर्मा शुरु परवादिनिर्जये शङ्काम् ।

स्वीकुरु वरमेव मे व्याकुरु भो वत्स शास्त्राणि ॥ इति ॥

एतद्वरप्रसादेन जगन्नाथ अतितरां प्रतिदि गत । एकदा तस्य स्थानि
धवणादिपयीकृत्य दिल्लीश्वरस्त निमन्त्रितवान् दिल्लीमलङ्कृतं निजागमनेन । पर
स तदुत्तरे निम्नाङ्कित पथ प्रेषितवान् स्वयं न गतवान् —

शीतार्ता इव सकुचन्ति दिवसा नवाम्बर शर्वरी,

शीघ्र मग्जनि चिञ्च हृतभूवशोणङ्गतो भास्कर ।

स्वञ्चानङ्गहृताग्भाजि हृदये सोमन्तनीमां गत,

भारमाह धमन न वा मुबतप्र कुत्र प्रजामो वयम् ॥

अनेन पद्येनैतत्स्वनुमीयते यदा जगन्नाथ दिल्लीङ्गत् तदाऽविवाहितोऽभू-
दिति । शाहजहानशासनकाले च स विराजते स्म राजससदि । शाहजहानसाम्राज्य-
समग्रत्र रचितसप्तदशशतकदेशीय । एष एव समय पण्डितराजस्यापीति
निश्चितम् ।

पण्डितराजस्य ग्रन्था

- (१) पीयूषलहरी—गङ्गालहरीति वा, द्विपञ्चाशत्पद्यनिबद्धा अति-
साधुर्यसन्भूता भनोहरा च गङ्गाप्रशस्तिमभिलिख्य प्रणीता ।
- (२) सुधालहरी—द्वात्रिंशत्पद्यैरलङ्कृता सूर्यप्रशस्तिमालम्ब्य रचिता ।
- (३) अमृतलहरी—यमुनाप्रशस्तिमुद्दिश्य केवलमेकादशश्लोकैर्गुण्ठिता
लघुनिकाया ।
- (४) करुणालहरी—त्रयोपष्टिपद्यैरलङ्कृता विष्णुदेवप्रशस्तौ विर-
चिता ।
- (५) लक्ष्मीलहरी—एकचत्वारिंशत्पद्यनिबद्धा लक्ष्मीप्रशसाया प्रणीता ।
- (६) यमुना (गद्यात्मिका)—न सम्प्रति लब्धप्रचारा । रसगङ्गापरे-
ऽस्या उद्धरणद्वयमुपलभ्यते केवलम् —
तनयर्मनाकागवेषपालम्बीकृतजलधि जठरप्रविष्टहिमगिरिभुजाय-
मानाया भगवत्या भारत्या सखी" इति ।
किञ्च, "रविकुलप्रीतिमावहन्ती नरविकुलप्रीतिमावहति । अवा-
रितप्रवाह-सुवारितप्रवाहा" इति ।
- (७) आसफविलास —आसफखानस्य प्रशसायामुपनिबद्ध ।
- (८) प्राणाभरणम्—कामरूपाधिपते प्रशसाया त्रिपञ्चाशत्पद्यात्मको
निबन्ध ।
- (९) जगदाभरणम्—उदयपुरमहाराजस्य राणाकर्णसिंहस्य सूतो
राजकुमारजगत्सिंहस्य प्रशसाया विरचितम्, इति तदन्तिम-
श्लोक^१पर्यालोचनादवगम्यते ।

१ थाराणावलिकर्णनन्दनजगत्सिंहप्रभो वर्णनम्,

थोमत्पण्डितराजमत्कविजगन्नाथा व्यनानीदिदम् ॥

इति महामहोपाध्यायपदनाक्यप्रमाणपारावारीणतैलङ्गकुलायतसथीपेरम-
भट्टस्युरेस्तनयेन विनिमित्त जगदाभरणस्य जगत्सिंहवर्णनम् ।

- (१०) चित्रमौमासाखण्डनम्—श्रीअप्पयदीक्षितविरचितस्य चित्रमौमासारग्रन्थस्य खण्डनरूपम् ।
- (११) मनोरमाकुचमर्दनम्—सिद्धान्तकौमुदीटीकात्मकस्य स्वयं भट्टोजिदीक्षितविरचितस्य मनोरमाख्यव्याकरणग्रन्थस्य खण्डनरूपम् ।
- (१२) रसगङ्गाधर—श्रीजगन्नाथविरचितोज्ज्वलं ग्रन्थ, पण्डितराजस्य साहित्यमामिकताया, तर्ककौशलस्य, विचारचारुताया, अलङ्कारशास्त्रभावोप्यस्य च परिच्छोतकोज्ज्वलं ग्रन्थः । यत्र कवितल्लजेनामुनोदाहरणान्यपि स्वरचितान्येव प्रदत्तानि । उक्तञ्च तत्रैव रसगङ्गाधरे —

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूप काव्य मयाऽत्र निहितं न परस्य किञ्चित् ।
किं सेव्यते सुमनसां मनसाऽपि गन्ध कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ॥

- (१३) भामिनी विलास—एतदन्तर्गता विषया खलु, प्रस्तावविलासः, शृङ्गारविलासः, करुणाविलासः, शान्तविलासः, अन्योक्तिमुक्तालता चेति ।

इमे चास्य प्रतिष्ठा ग्रन्था, ये ह्यस्यालङ्कारोदाहरणानां महारत्ननिर्हास एव विभाष्यन्ते । प्रायशः रसगङ्गाधरे उदाहरणत्वेन समुद्धृता इलोका एव एव ग्रन्थेभ्यो गृहीताः ।

पण्डितराजस्य काव्यकला

पण्डितराजस्यान्योक्तयः गर्वोक्तयश्चातोयः प्रतिष्ठा सहृदयहृदयाङ्गाविषादश्च काव्यकलाविलासपुरस्सरभाववर्चश्चिन्म्यचिप्रितत्वाद् विद्वज्जनानां कृष्णभरणतां यता श्रवणयो पीयूषरसनिध्यन्दिन्योऽनन्यसामान्यरूपेण समुत्सृजन्ति सद्यथा.—

धुर्यैरपि माधुर्यैर्द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिबन्धुषानाम् ।

यन्तं च माधुरीयं पण्डितराजस्य कविताया ॥

कमलिनो मलिनो वरोति चेतः, विमिति यत्परवहेलितान्जभिर्गः ।

प्रविणतमङ्गलमार्गिभ्याम्ते प्रकालि भ्रष्टं चिरायुषो मिलिदा ॥

[भामिनी० प्रस्ता० वि० ८]

हे कवे विदुः । यदि अस्मात्प्राप्तवानादरं कुर्वन्ति तर्हि विषादो न विभेदः । कुर्वन्तु मायं ते मूर्ताः । 'मर्मता रतिवत् चिरायुषो भवन्तु,' ये तत्रादरं कर्तव्यं

सवदा । मूर्खाणामादरेणापि किमिति भावः, मूलजनकृत आदरो निरादरादपि
निवृष्टतर इति भावः ।

पाटीर तव पटीयान् क परिपाटीमिमामुरोक्तुम् ।
यत्पिपतामपि नृणा पिष्टोऽपि तनोपि परिमलं पुष्टिम् ॥

नीरक्षीरविवेके हसालस्य त्वमेव तनुये चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनाऽय कुलव्रत पालयिष्यति क ॥

आपेदिरेऽम्बरपथ परित पतङ्गा,

भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति ।

सङ्कोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो,

मीनो नु हन्त कतमा गतिमभ्युपेतु ॥

क्षीणवित्ते राजनि उपसेवका त परित्यज्य गच्छन्ति । तन्मात्रालम्बिन-
स्तदनुरक्ता जना क्व यान्तु नामेति भावः ।

किं खलु रत्नरेतं किं पुनरभ्रायितेन वपुषा ते ।
सलिलमपि यत्र तावकमणव । वदन प्रयाति तृपितानाम् ॥

हालाहल खलु पिपासति कौतुकैः,

कालानल परिबुचुम्बिपति प्रकामम् ।

व्यालाधिप च यतते परिरब्धुमद्धा,

यो दुजन वशयितु तनुते मनीषाम् ॥

लीलालुण्ठितशारदा पुरमहासपदनराणा पुरो,

विद्यासदमविनिगलत्कणमुषा बलग्नि चेत्यामरा ।

अद्यद्य फणिना शकुन्तशिशवो दन्तावलाना शशा,

सिंहाना च मुखन मूधसु पद धास्यन्ति शालावृक्षा ॥

किञ्च—

कस्मादिदुरसौ धिनोति जगतीं पीयूषगर्भं करं ,

कस्माद्वा जलधारयंष धरणीं धारापरं सिञ्चति ।

भ्राम भ्राममय च नन्दयति वा कस्मात् त्रिलोकीं रवि ,

साधूना हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्ष मन ॥

येन शंशवपदे मदेभराङ्गण्डसीम नखरंविखण्डितम् ।

यौवनोत्सवमवाप्य केसरी केयु दशयतु सोऽथ पौष्ट्यम् ।

येनाप्त कमलाविलासकमले विञ्जल्यपानोत्सवो,
यो लीला वितनोति नाभिनलिनोत्सङ्गे तथा शाङ्गिण ।
तस्य स्यात्कुमुदान्तरे मधुलिह कुत्राऽप्यहो न स्थिति-
न प्रीतिर्न रतिर्न कैलिस्समयो नो विस्मयो न स्मय ॥

महाणि । मा कुरु विषादमनादरेण,

मात्सर्वमग्नमनसा^१ सहसा खलानाम् ।

काव्यारविन्द-मकरन्द-मधुप्रताना-

मास्येषु धास्यसितमा कियतो विलासान् ॥

अपि च —

मधु द्राक्षा साक्षादमृतमथ वामाधरसुधा,

कदाचित्केपाञ्चिन्न खलु विदधोरग्रपि मुदम् ।

ध्रुव ते जीवन्तोऽप्यहह मृतका मन्दमतपो,

न येषामानन्द जनयति जगन्नाथभणिति ॥

‘अन्या जगद्धितमयी मनस प्रवृत्ति-

रग्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।

लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरात्तद्दृष्ट्या,

विद्यावता सकलभेव गिरा दधीय ॥

स्थिति नो रे दध्या क्षणमपि मदान्येक्षण सखे !

गजश्रेणोनाथ ! त्वमिह जटिलाया धनभुवि ।

असौ कुम्भिभ्रान्त्या खरनखरविद्राघितमहा-

गुरुप्रावप्राम स्वपिति गिरिगर्भे हरिपति ॥

प्रारम्भे कुमुमाकरस्य परितो यस्योल्लसन्मञ्जरो-

पुञ्जे मञ्जुलगुञ्जितानि रचयस्तानातनोस्तवान् ।

तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि कृशा देवाहशामञ्चति,

त्वञ्चैन्मुञ्चसि चञ्चरीक । विनय नोचस्त्यदन्योऽस्ति क ॥

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खल-

त्परागमुरभीकृते पयसि यस्य यात वय ।

स पल्वञ्जले मिलदनेशभेकाकुले

भरालकुतनायक वयस्य रे वय वतंताम ॥

१ पद्यस्मिन् वद्वेव पाठभेदा । यथा ‘मात्सर्वमग्नमनसा, मान्य
भूजमनसाम्, धाम्यनितमाम् यास्यनितमाम्, विपु, विपुगम् तरगा, महा
कियता, वनि नो ।

लौकिकसाहित्यप्रकरणम् . महाकवि. जगन्नाथ

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिन,
करिष्य कारुष्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिक्षाना पुनरयं,
नखाना पाण्डित्य प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः ॥

गर्वोक्तिरप्यन्य प्रणिभालनीया—

गिरा देवी वीणागुणरणनर्हानादरकरा,
यदीयाना वाचाममृतमयमाचामति रमम् ।
वचस्तस्याकर्ष्यं श्रवणमुभगं पण्डितपते-
रयुन्वन्मूर्धानं नृपशूरयवायं पदापतिः ॥

शास्त्राध्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि मग्नाविना,
दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवनले नोन नवीनं वयः ।
सम्प्रन्युज्जितवासनं मधुपुरीमध्ये हरिः मेऽशने,
सर्वं पण्डितराजराजिनिलकेनाकारि लोकाधिकम् ॥ इति ॥

गौतिकाव्यप्रणेतेषु कविवरजयदेवादानु^१ पण्डितराजस्यैवानिर्गमं श्रद्ध-
पयमवतरति । यद्यपि बहुशोज्जेन स्वरचनासु गौतिरेवोपलक्षिता, तथाऽपि तामु-
नामिनीविलास शोभरायते । अत्र मुक्तकान्याना गौतिरग्रावात्प्रत्यक्षं दर्शितम् ।
प्रन्योज्यं प्रास्ताविकशृङ्गारकरुणशान्तेति चतुर्भिः प्रकृतं प्रतिश्रुतं योऽर्थानां नि-
तिशया प्रीतिमुपजनयति । भर्तृहरिवन् पण्डितराजस्यैपि श्रेष्ठो अर्थाद् मनोऽग्रा,
भाषा प्राञ्जला, प्रीङ्गः पदविन्यासः, चमत्कारो च भावमङ्गिमा ।

तोरे तरुण्या वदन मशयं
नोरे मगोऽन्त्र विन्दितम् ।
वालोक्य धावन्युनय मग्ना
मन्ददुःखानिःश्रीःश्रीः ॥

[शृङ्गारव० ००]

पण्डितरागस्य व्यञ्जना अर्थाद् मन्त्रिणं, अनुशयश्चाऽपि निकरागुण्य-
करः—

किञ्चास्य पदविन्यासोऽपि खलु लोकोत्तर —

आस्ये धास्यति कस्य लास्यमधुना धन्यस्य कामालसत-
स्वर्वासाधरमाधुरीं त्रिधुरयन् वाचा विलासो मम ॥

तथा च—

‘च्लुकयति मदीया चेतना चञ्चरीक ।’

नूनमस्य रचनाचातुरी तत्तद्रसानुगुण्येनापूर्वरसभरी इत्येतत् सुतरां
करणालहरीतोऽवबुध्यते —

विषीदता नाथ विधानलोपम—

विषादभूमौ भवसागरे विभौ ।

पर प्रतीकारमपश्यताऽधुना

मयाऽयमात्मा भवते समर्प्यते ॥

भवानलज्वालविलुप्तचेतन,

शरण्य ! तेऽङ्गि शरण भयादयाम् ॥

विभाव्य भूयोऽपि दयामुधाम्बुधे !

विधेहि मे नाथ ! तथा यथेच्छसि ॥

रमामुखाम्भोजविकासनक्षमो जगत्त्रयोदबोधविधानदीक्षित ।

कदा मदज्ञानविभावरौ हरे हरिष्यति त्वद्ययनारुणोदय ॥

सुरासुरस्वान्तचकोरचन्द्रिका समस्तसन्तापभयापनोदिनी ।

महानिशीये मम मानसे कदा स्फुरिष्यति त्वन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ॥

अपि च —

अपि दीनतर दयानिधे, दुरवस्थ सकलं समुज्जितम् ।

अधुनापि न मा निभालयन् भजसे हा कथमश्मच्चित्तताम ॥

सुमहाति जगन्ति विभ्रतस्तव यो नादिरभून्मनागपि ।

स कथ परभाप्तदेहिनां परभाषोर्मम धारणे धम ॥

नितरा दिनयेन पृच्छपते सुविचार्योत्तरमत्र यच्छ मे ।

वरितो गिरितोऽप्यह् गुरुस्वरितो नोद्धरसे यद्य माम् ॥

न घन न क्ष राज्यसम्पद न हि विद्यामिदमेवमयमे ।

मयि धेहि मनागपि प्रभो कदणाभङ्गितरङ्गितां वृणाम् ॥

अयमप्यधमोऽपि निर्गुणो दयनीयो भवता दयानिधे !

कनतां कनिनां विधानत् विमु नानन्दयिता हि क्वचन ॥

विशालविषपाटवीवल्लभलनदावानल-

प्रसूत्वरशिखावलीविकलित मदीय मन ।

अमन्दमिलदिन्दिरे निखिलमाधुरीमन्दिरे

मृकुन्दमुखचन्दिरे चिरमिद चकोरामताम ॥

अस्य गङ्गालहरीनान्ती सुप्रत्याना रचना तु सुमधुरातिललितपदाञ्ज-
ल-दृष्टतत्वेन सर्वानितरान् गौतिसदभानितिशोने, इत्यत्र तु क सन्देहावसर किल ।

तद्यथा --

समद्व सौभाग्य सकलवमुधाया किमपि तद्,

महंश्वर्ये लीलाजनितजगत खण्डपरशो ।

श्रुतीनां सवस्व सुकृतमय मूर्ते सुमनसा,

‘मुधासौन्दर्यन्ते सलिलमशिव न शमयतु ॥

अपि प्राज्य राज्य तूणनिव परित्यज्य सहसा,

विलोलद्वानोर तव जननि तोर धितवताम् ।

हुवान स्वादीय सलिलभरमातृप्ति पिबता,

जनानामानन्द परिहसति निर्वाणपदवीम् ॥

नियान घमांणा किमपि च विधान नवमुदाम्,

प्रधान तीर्यानाममलपरिधान निजगताम् ।

समाधान बुद्धेरय खलु तिरोचानमधियाम्,

धियामाधान न परिहरतु ताप तत्र वषु ॥

अहो कीदृशो मनोहर पद्यवन्ध ?

पण्डितराजस्य पाण्डित्यम्

सकलशास्त्रावगाहिधिषणस्यास्य पण्डितराजस्य प्रकाण्डपाण्डित्य स्वकीये
चित्रमीमासाखण्डनास्ये ग्रन्थ श्रीअप्ययदीक्षितप्रणीताया चित्रमीमासाया कृतेन
प्रखण्डखण्डनेनावबुध्यते । पण्डितराजोऽय सद्गुणभिनिध्वान समुदधोपयति --

सूक्ष्म विभाव्य मयका समुदीरितानाम

अप्ययदीक्षितकृताविह दूषणानाम् ।

निर्मत्सरो यदि समुद्धरण विदध्यात्,

तस्याहमुज्ज्वलभतेऽचरणौ चहामि ॥

पण्डितराजोऽय न केवल साहित्य धुरन्धर अपितु व्याकरणशास्त्रस्यापि

पारदृश्याऽनूचान आसीत् । तच्चतद् भट्टोजिदीक्षितविरचितमनोरमाया मनोरमा-
कुचमर्दनाख्यखण्डनग्रन्थपर्यालोचनेन ज्ञायते, तच्च शाब्दिकैस्तत्रतत्रैवानुसन्धेयम् ।

असामान्यस्तार्किक

अस्य तार्किकचक्रवर्तिन तकंशंली खलु लोकोत्तरा । तदुदाहरणमप्येक-
मत्र दीयते तार्किकाना मन प्रसादाय । प्रखरतार्किकोऽय प्राचा काव्यप्रकाशकारादीना
काव्यलक्षण रूपयनाह —

“यत्तु प्राञ्च ‘अदोषो सगुणो सालङ्कारो शब्दायो’ काव्यम्’ इत्याहुस्तत्र
विचार्यते शब्दार्थयुगल न काव्यशब्दवाच्यम्, मानाभावात् । काव्यमुच्चै पठयते
काव्यार्योऽवगम्येत, काव्य श्रुतम्, अर्थो न ज्ञात, इत्यादिविश्वजनीनव्यवहारत-
प्रत्युत शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थप्रतिपत्तेश्च । व्यवहार शब्दमात्रे लक्षणया
उपपादनीय इति चेत्, स्यादपि एव, यदि काव्यपदाथतया पराभिमते शब्दाथ-
युगले काव्यशब्दशक्ते प्रमापक दृढतर किमपि प्रमाण स्यात् । तदेव तु न पश्यामः
विगतवाक्यन्तु अथद्वेयमेव । इत्यञ्च असति काव्यशब्दस्य शब्दाथयुगलशक्ति-
प्राहके प्रमाणे प्रागुक्ताद् व्यवहारत शब्दविशेषे सिद्धपन्तीं शक्ति को नाम निवार-
यितुमीष्टे । एतेन विनिगमनाभावाद् उभयत्र शक्तिरिति प्रत्युक्तम् । तदेव
शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वे सिद्धे तस्यैव लक्षण यक्तु मुक्तम्, न तु स्वकल्पित-
स्यैव काव्यपदार्थस्य ।” इति दिक् ।

श्रीहरिचन्द्रः

श्रीहरिचन्द्रस्य स्थितिकाल अद्यापि न निश्चितो यद्यपि तथापि एतत्तु निर्विवादं यदेव प्राचीनकविषु अन्यतम आसीत् । चाक्यतिराजेन स्वीये 'गौडवहो'ऽभिधे काव्ये भासकालिदाससुबन्धुभि सादृष्टं हरिचन्द्रस्यापि नामशाह-मुल्लेषो विहित —

'आसस्मि जल्पमिस्ते, कन्तीदेवे अजस्त रह आरे ।

सौबन्धवे च बन्धमि हरिपन्ते च आणन्द ।

अस्यैकस्य हस्तलेखबद्धस्य ग्रन्थस्य समय १२८७ मितविश्रमसम्बत्सरे उल्लिखितं समुपलभ्यते । अतस्तत् पूर्वतन एवास्य स्थितिकालो भवेत् । किञ्च वाग्भटप्रणीते नेमिनिर्वाणकाव्ये 'धर्मशार्मान्पुदयस्य' प्रभाव प्रभूततयोपलभ्यते । तदेवमुक्तप्रन्यगततन्नामस्मरणात्सुतरा प्रतिपत्तु पापंते यद् हरिचन्द्रस्य काल टिस्टीर्यैकादशतमशतकमध्यगत एव सम्भवेत् । 'सदुक्तिकर्णामृत'कार कविवरममु महाकवीना श्रेणीषु प्रतिष्ठापयामास —

'सुबन्धो भक्तिर्न क इह रपुकारे न रपते,

धृतिर्दासीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।

विशुद्धोक्ति मूर प्रकृतिमधुरा भारविगिर,

तयाप्यन्तर्मोद कमपि भवभूतिवितनूते ॥

तदेतावतेद स्फुटीभवति यदेव कविवर अतीव मेधावी लघ्वप्रतिष्ठश्चाभूत् कवीन्द्रमण्डले । असौ एक 'धर्मशार्मान्पुदय'नाम महाकाव्यमपरञ्च 'जीवनचम्पू'-समाख्य काव्यद्वय प्राणंयत् । धर्मशार्मान्पुदये महाकाव्ये पञ्चादशतमतीर्यङ्कुरस्य धर्मनामनामधेयस्य जन्मत आरभ्य निर्वाणपर्यन्त कथानकमुपश्लोक्तिम् । नून-मस्य काव्य वेदभोरीतिसमन्वित माधुयप्रसादगुणप्रथित चित्रालङ्कारसमलङ्कृत रमिकानामतीवानन्दजनक सम्पन्नम् । तद्यथा —

स कर्णपीयूषरसप्रवाह, रसध्वनेरध्वनि सायवाह ।

श्रीवमशार्मान्पुदयभिधान, महाकवि काव्यमिद व्यथत् ॥

महाकविमाघभारविदसावपि चित्रालङ्कारप्रणयनप्रिय आसीदिति विभा-
ष्यन्ते । यतोऽयमपि एकैरेवैशतितमे सर्वे चित्रवाध्यात्मकाना पद्यानामेव महान्त

सम्भार समुच्चयीकरोति । यथा भारविणा चित्रकाव्यात्मके सर्गे एकः नकारात्मक एकाक्षरीश्लोको विरचित तथैव हरिचन्द्रेणाऽपि चतुर्वर्णात्मक एक श्लोक चित्रित । तद्यथा —

रंरोऽरो रोररररकाकुक् केकि कड्कुक ।

चञ्चञ्चञ्चञ्चोचेतत्ततातीति त तत ॥ इति ॥

काव्यमिदं बंदर्भोरोतिमालम्बते, कल्पनाचारनां विभक्ति, शब्दसौष्टवञ्च चिनुते, श्रोतयति किमपि विचित्रचित्रचित्रणचमत्कृतिम्—

“श्रव्यऽपि काव्ये रचिते विपश्चित्त, कश्चित्तचेता परितोषमेति ।

उत्कोरक स्यात्तिलक कटाक्षया, कटाक्षभावेरितरे न वृक्षा ॥

निजत्रोडानुगतमात्मज विभाव्य जनकस्य हृदि समुद्वेल्लितमपूर्वानन्द कीदृगुपवर्णयति निसर्गतया गिरा —

न चन्दनेन्दोबरहारयष्टयो न चन्द्ररोर्धोपि न चामृतच्छटा ।

सुताङ्गसस्पर्शमुखस्य निस्तुला कलामयन्ते खलु षोडशीमपि ॥

प्रावृड्वर्णनञ्चापि दर्शनीयम् —

खल इव द्विजराजमपि क्षिपन् दलितमित्रगणो नवकन्दल ।

अजनि कामकुतूहलिना पुना रसमय समय स घनागम ॥ ११।३२॥

इह घनंमलिनैरपहस्तिता कुटजपुण्यवशाद्बुद्धुसन्तति ।

गिरिवने भ्रमरारवफूत्कृतैरवततार ततो रतिरम्बरात् ॥ ११।३२॥

एष च हरिचन्द्रो भट्टारहरिचन्द्रतो भिन्न एव । भट्टारहरिचन्द्रो गद्यकवि, न खलु स महाकाव्यप्रणेता हरिचन्द्रः । बाणभट्टेन भट्टारहरिचन्द्रस्योल्लेख गद्यबन्ध-प्रणेतृत्वेन कृत —

पदबन्धोऽम्बलो हारी कृतवर्गक्रमस्त्विति ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ इति ॥

हरिचन्द्रश्चायं जैनमतायलम्बी । जैनसाहित्ये च काव्यमिदं तदेव मत्नीय पदमलङ्करोति, यत्संस्कृतसाहित्ये माघकाव्य, नैषधकाव्य वा । हरिचन्द्रोप जात्या काव्यस्य नोमकाव्ययशोत्पन्नः । जनकोऽस्यार्द्रदेवो जनको च रम्यादेवोतान्नी विदुषो । स्वकाव्यप्रशसायामसौ स्थान एषोपन्यस्यति —

स वर्णपीयूषरसप्रवाह रसध्वनेरध्वनि सायंशह ।

धोषमंगमार्गान्दुष्याभिधान महाकवि काव्यमिदं व्यपत ॥

महामुनिः पाणिनिः

प्रतरारारव्यो महामुनिः पुण्यशीलस्तत्रभवान् पाणिनिः न केवलं व्याकर-
णोपज्ञः एव, अपितु महाकविरप्यासीत् । अस्य विशिष्टं वर्णनं व्याकरणप्रकरणे
मृग्यम् । नात्र पिष्टपेषणमिषा प्रत्रम्यते । अत्र तु केवलं तस्य काव्यकलाविषय
एव किञ्चिन्निरूप्यते । कविरेष 'जाम्बवतीविजया'परनामकं 'पातालविजया'ख्यं
काव्यं प्रणिनाय । अस्य काव्यसरणिरनिरमणीया हृदयङ्गमा च ।

सरोरहाशीणि निर्मालयन्त्या, रवौ गणे साधुकृतं नलिन्या ।
अक्षणां हि दृष्ट्वापि जगत्समग्रं फलं प्रियालोकनमेकमेव ॥
शुद्धस्वभावान्यपि संहृतानि निनाय भेदं कुमुदानि चन्द्रः ।
अवाप्य वृद्धिं मलिनात्मनाम्ना जडो भवेत्कस्य गुणाय वरः ॥
उपोदरागेण विलोलतारकं तथा गृह्यते दशाना निसामुल्लम् ।
यथा समस्तं तिमिराशुर्कं तथा पुरोनुरागाद् गलितं न लसितम् ॥
प्रकाश्य लोकान् भगवान् स्वतेजसा, प्रभादरिद्रः सवितापि जायते ।
वृहो चला श्रो बलमानदाऽप्यहो, स्पृशन्ति सर्वा हि दशा विपर्यये ॥

क्षयाः क्षामोक्त्य प्रसन्नमपहृत्याम्बु सरितां

प्रताप्योर्वो कृत्स्नां तरुणहनमुच्छोष्य सकलम् ।

एव सम्प्रत्युष्णाशुर्गत इति समालोकनपरा-

स्तडिद्वीपालोकंदिशि दिशि चरन्तीह जलदा ॥

पाणी शोणतले तनूदरिदरक्षामा कपोलस्यली,

विन्यस्याञ्जनदिग्धेलोचनजलैः किं म्लानिमानोयते ॥

मुग्धे चम्बतु नाम चञ्चलतया भृङ्गः क्वचित्कन्दली-

मुन्मीलनचमालतीपरिमलः किन्तेन विस्मयते ॥

बल्हारस्पर्शगर्भैः शिशिरपरिचयात् कान्तिमद्भिः करार्थ-

श्चन्द्रेणालिङ्गितायास्तिमिरनिबसने संसमाने रजन्याः ।

अन्योन्यालोकितोभिः परिचयजनितप्रेमनिस्थन्दिनीभि-

दूरारुष्टे प्रमोदे हस्तितनिव परिस्पष्टमाशा सखीभिः ॥

विलोक्य सङ्गमे रागं पश्चिमाया विवस्वतः ।

कृतं कृष्णमुखं प्राच्या नहि नापौ विनेर्षया ॥ इति

महाकविः घटकर्परः

महाकवि घटकर्परः विक्रमादित्यराजसभाया नवरत्नेष्वेकतम । एतीस्तीर्य
चतुर्यंतमे शतके एव कश्चनास्य स्थितिकाल । घटकर्परनामक द्वाविंशतिपद्यम
मेककाव्यमप्यसौ प्रणिनाय । यत्रासौ प्रतिजानीते —

आलम्ब्य वाम्बुतुषित करकोशपेय,
भावानुरक्तवनितामुरतं शपेयम् ।
जीयेम येन कविता यमकं परेण,
तस्मै वहेयमुदक घटकर्परेण ॥

अस्मिन् काव्ये मेघदूतस्य कथानकमेव विषयसिद्धिर्वाणितम् । प्रावृद्धारम्भं
काचिद् विरहिणी पत्नी दूरस्थस्वामिनः समीपे प्रणयसन्देशं प्रहिणोति । अल्प
पद्येषु वस्तुतो यमकालङ्कारबाहुल्यमतिशोतेऽखिलानि पद्यान्तराणि । तद्यथा —

किं कृपापि मयि नास्ति कान्तया पाण्डुगण्डपतितालकान्तया ।
शोकसागरवरेऽद्य पातिताम् त्वद्गुणस्मरणमेव याति ताम् ॥ इति

महाकविः भर्तृहरिः

महाकविः भर्तृहरिः संस्कृतसाहित्ये विशिष्टं पदमलङ्करोति । सुप्रसिद्धेन जनरवानुरोधेन एतद्वक्तुं शक्यते यत्कविरयं राजाधिराजस्य विश्वमाश्रित्यम्याश्रज्जासीत् । यद्यपि नास्ति तत्र किमपि बलवत्प्रमाणम् तथापि यदि नामासीद् भर्तृहरिः तत्संबन्धविश्रमादित्यस्य अग्रैष्ठो भ्रान्तायेन किल चतुश्चन्दारिशादुत्तरपट्टशत-तमे (६४४) अंस्तेऽग्रे कहरमहारणे दूणाः पराजिताः तदा त्वस्ये स्थितिकालोऽपि कश्चिन् पट्टशताद्या उत्तरचरणे एव निर्धारयितुं पायते । ये तु केचन भर्तृहरिं बौद्धमनावलम्बिनं मन्यन्ते, मन्यामहे न ते खलु भ्रान्तिरहिताः । यतोऽस्य रचनानु कश्चिदपि तादृशबौद्धगण्य पद्यमेकमपि न नयनपयमवन्नरति, धेत तस्य बौद्ध-मनावलम्बिन्वमभिद्योषते । तत्रनीपत्वेन च भारतीयपरम्परानुगृहीतानि तैकानि लक्षणानि समुपलभ्यन्ते ।

भर्तृहरेः काव्यानि

भर्तृहरेः कृतित्वेन विख्यातानि नीतिशतक-चैराग्यशतक-शृङ्गारशतक-स्यानि श्रीणि निरतिशयकाव्यकालदृक्तानि प्रसादगुणगुम्फितानि काव्यानि विलम्बन्ति । तत्रः—

नीतिशतकेः—नीति-रोति-नवाचारपद्धति-धर्म-शौर्य-माहमोदार्य-परोप-काराद्यनेकमदुपदेशसम्भृतानि पद्यानि क्वापि सुललितमधुरभाषया विभूदितानि देदीप्यन्ते ।

चैराग्यशतकेः—चैराग्योपोद्भक्तानि भोगविलासादीन्द्रिप्रसुक्तानां नश्वरता-प्रदशकानि अवन्यक्तमान्यरूपेण छलछद्मगमितस्यास्य जगतो क्षणभङ्गुरस्य स्वल्पप्रतिपादकानि विविधच्छन्दोनिबद्धानि पद्यानि समुल्लसन्ति ।

भर्तृहरेः शैली तु प्रामादिकी, भाषा सुपरिष्कृता, भावभङ्गी च गम्भीरा । प्रायशो बंदर्भमिवाञ्जी समुपलालयति । अस्य रचनानु बर्षवैविषयाया रोचिष्णुता, छन्दसा वैविध्यं, सूक्तीनामनुपमं सौन्दर्यम्, हृदयप्राहिणी च वाणी एव मन्त्रेऽस्य लोकप्रियत्वे हेतु । नूनमस्य रचना संस्कृतसाहित्ये साजात्यं न विनति । तद्यथा नीतिशतकेः—

साहित्यसङ्गीतकलाविहीन साक्षात्पशु पुच्छविषागहीन ।
तृणान् खादन्नपि जीवमानस्तदभागधेय परम पशूनाम् ॥

मनसि वचसि वाये पुण्यपीयूषपूर्णा,
त्रिभुवनमुपकारक्षणिभिः प्रीणयन्त ।
परगुणपरभाणान् पवतोऽकृत्य नित्य,
निजहृदि विवसन्तु सन्ति सन्त विवन्त ॥

नौतिशतकस्य सूक्तयो हृदयङ्गमत्वात् प्रायशः सर्वत्र आभणितिरूपेण प्रच-
लिता विभाव्यन्ते । तद्यथा —

‘विभूषणं मीनमपण्डितानाम् ।’, ‘मूर्खस्य नास्त्यपीयधम् ।’, ‘सत्सङ्गतिः कथय
क्विस्र करोति पुताम् ।’, ‘आरब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ।’, ‘सर्वे गुणा काञ्चन-
माधुर्यन्ति ।’, ‘सेवाधर्मं परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ।’, ‘न निश्चिन्तार्याद्विरमन्ति
धोरा ।’, ‘मनस्वी कार्यार्या न गणयति दुःखं न च सुखम् ।’, ‘शीलं परं भूषणम् ।’,
न्याय्यात्ययं प्रविवलन्ति पदं न धोरा ।’, ‘विधिरहो बलवानिति मे मतिः ।’
इत्याद्याः सूक्तयः अद्याप्यनुश्रूयन्ते विबुधकण्ठविद्धिणोतोऽभिन्नं क्षद्भ्रियमाणाः ।

शृङ्गारशतकेऽपि क्विना शृङ्गारकलाया लीलावत्य किं किं न
आरचयन्ति इति अनीव चास्तथा मुमधुरपदालङ्कृतं ललितललितैः पद्यैः निरपि-
तम् । तद्यथा —

सत्तारं तव निस्तारपदवो न दवीयसी ।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मद्विरेक्षणा ॥

विश्व —

मात्मयंमुन्सायं विबायं कायंमार्यां समयादमुदाहरन्तु ।
सेध्या नितम्बा विभु भूषराणामुत स्मरस्मेरविज्ञासिनीनाम् ॥

अपि च —

पुङ्गुमपङ्गुवल्ङ्कितदेहा गौरपयोपक्षेम्पितहारा ।
नूपुरसरणत्पदपद्मा च न क्षणं कुरुते भुवि रामा ॥

अथे —

मत्तेनपुङ्गुभदलने भुवि सन्ति शूरा ,
वेचित्प्रचण्डमुगराजघण्डेऽपि दशाः ।
विष्णु कषीमि कल्पिनां पुरतः प्रमष्ट,
क्षरपंखदलने विरला मनुष्या ॥

वस्तुतः कविरयं यं यं रसमाददाति चित्रयितुं तन्तमुपलम्भयति समुत्कर्षस्य
पराबाष्ठाभिन्वय नान्ति सन्देहलवोऽपि इति । तथाहि :—

रत्नमहाहस्तुतुपुनं देवा न भेजिरे भौमविषेण भीतिम् ।
मुधां विना न प्रयपुविरामं न निश्चितार्याद् विरमन्ति घोराः ॥

वंशराग्यरागोऽप्यस्यानुरागकृतः—

यन्खातं निधिनाङ्कया क्षितितलं ध्माता गिरिर्धार्तवो,
निस्तोर्गः सरितां पतिः नृपतपो यत्नेन सन्तोषिताः ।
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः इमशाने निशाः,
प्राप्तः काण्वराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुनः मुञ्च भाम् ॥
न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छित्तये,
स्वर्गद्वारकपाटपादनपट्टधर्मोऽपि नोपाजितः ।
नारीपीनपयोद्यरोरुपुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितम्,
मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥
अज्ञानन्माहात्म्यं पततु शलभस्तीव्रदहने,
स मीनोप्यज्ञानाद्दडिशयुतमश्नातु पिशितम् ।
विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपञ्जालजटिलान्
न मुञ्चामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥

वंशराग्यशतकञ्चास्य तृतीया रचना । यं क्वमपि विषयमसौ उट्टुञ्जयति
चित्राङ्कितमिव विचित्रतया आरचयति च । वाङ्मयं निरूपयति :—

बलिभिर्मुखमाक्रान्तं, पलितैरङ्कितं शिरः ।
गात्राणि क्षियिलायन्ते, तृष्णका सख्यायते ॥

किञ्च :—

ध्याप्रोव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती,
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।
आयुः परित्स्ववति भिन्नघटादिवाग्भो,
लोकस्तयाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥

अग्रे च :—

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा मुहृदि वा,
भणौ वा लोष्ठे वा कुसुमशयने वा दृपदि वा ।
तृष्णे वा स्त्रंणे वा मम समद्दशो यान्तु दिवसाः,
क्वचित्पुष्पारण्ये शिव शिवेति प्रलपतः ॥

ससारस्य विषयतो विभावयन् वर्णयति —

'क्वचिद्विज्ञावाद्य क्वचिदपि घ हाहेति रदितम्,
क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी क्वचिदपि सुरामतवल्ह ।
क्वचिद्रामा रम्या क्वचिदपि गल्लकुष्ठपुपो,
न जाने ससार किममृतमय किं शिवमय ॥

काव्यप्रतिभाया दार्शनिकतया सह यादृशोऽन्य प्रमङ्गोऽयं लक्षणे न तादृश क्वचिदन्यत्र साहित्ये लभ्यते । वैराग्यशतकस्य सूक्तयोऽपि नितरा चेनो-
हरा । प्रणिभाल्यताम् तावत् —

यीत्वा मोहमयीं प्रमादभदिरामुन्मत्तभूत जगत् ।
तूष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णा ।
सर्वं यस्य वशादगात् स्मृतिपथ कालाय तस्मै नमः ।
धिवेकभ्रष्टाना भवति विनिपात शतमुख ।
मनसि च परितुष्टे कोऽयंवान् को दरिद्रः ।
सन्दीप्ते भुवने तु कूपखनन प्रत्युद्यम कीदृशः ।
किं नाम धामनयना न समाचरन्ति ।
वन वा गेह वा सदृशमुपशान्तं किमनसाम् । इत्याद्याः ।

वैराग्यशतक भर्तृहरे सर्वस्वभूतमिव प्रतीयते । स खलु 'सन्तोष परम
सुख वैराग्य तदेकमात्रसाधनम्' इति प्रतिपादयन्निवास्ते ।

सासारिकभोगविलासेध्वासक्तव्यक्तेरक्षितरिय कियच्चमत्काराधायिकेति
मुधियो विभावयन्तु —

'धन्याना गिरिकन्दरेषु वसता ज्योति' पर ध्यायता-
मानन्दाश्रुकणान पिबन्ति शकुना नि शङ्खमङ्कुसाया ।
अस्माकन्तु मनोरयोपरचित्तप्रासादवापीतट-
श्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायु पर क्षीयते ॥

भर्तृ हरिदृशा तपस्विजीवनमेव परमश्रेयस्करम् —

मही रम्या शय्या विपुलमुपधान भुजलता,
धितान चाकाश व्यजनमनुकूलोऽयमनिल ।
शरच्चन्द्रो दीपो विरतिवनितासङ्गमुदित,
मुखी शान्त शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥

अनेकशः सुभगाः सूक्तयो लोकानां कृष्ठाभरणानां गताः विलसन्ति :—

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदद्धं गतम्,
तस्याद्धस्य परम्य चाद्धमपरं बालन्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नोप्यते,
जीवे वारितरङ्गबुद्बुदसमे सौख्यं श्रुतः प्राणिनाम् ॥
क्षणो बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः,
क्षणं वित्तहीनः क्षणमपि च सम्पूर्णविभवः ।
जरजोर्जरङ्गनं इव बलीमन्दिततनुः,
नरः संसारान्ने विद्वानि यमधानी दवनिकाम् ॥
आजान्तं भरणेन जन्म जरसा वात्युत्तमं यौवनम्,
सन्तोषो धनलिप्सया शमसुखं प्रौढाङ्गनाविभ्रमं ।
लोकमन्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालंनृपा दुर्जरैः,
अमर्ययैण विभूतयोऽप्युपहृता प्रसन्नं न किं केन वा ॥

इति विश्वविभूतेः क्षणस्यापि च क्विद्वास्तया वर्णितम् ।

किञ्च :—

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषतः ।

अज्ञानलवदुविदग्धं ब्रह्मापि च तं नरं न रज्जयति ॥

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जम्भते,
छेत्तुं वज्रमणीन् शिरोपकुसुमप्रान्तेन सनह्याने ।
माघुर्यं मधुक्विन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरोहते,
नेतुं वाञ्छन्ति यः खलान् पथि सता सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव

हसस्य हन्ति नितरा कुपितो विधाता ।

न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धा

वेदग्ध्यकीर्त्तिमपहर्त्तुमसौ समर्थः ॥

जयन्ति ते मुकृतिनः रससिद्धाः कवीश्वराः ।

येषां नास्ति यशः काये जरामरणजं भयम् ॥

राजन् दुयुक्षसि यदि क्षितिबेनुमेता,

तेनाद्य वन्समिव लोकमभुं पुपाण ।

तास्मिच्च सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे,

नानाफलैः फलति कल्पकृतेव भूमिः ॥

विद्यारण्यः सरस्वती

माधवाचार्यापरनामधेयोऽयं विद्यारण्यसरस्वती महामेधावी सर्वशास्त्रा-
वगाहिधिषण पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण वेदभाष्यकार प्रवीण कविदत्ता-
{ सीत् । श्रीमती नाम्नी देवी चास्य जननी जनकश्च माषणाद्यो ब्रह्मतेजस्म
न्वितो ब्राह्मण । बीजापुरराज्यसंस्थापनेऽसौ धुपत्वेनोन्नीयते । विश्वविख्यातवेद-
भाष्यकारस्य सायणाचार्यस्याऽसौ ज्येष्ठो भ्राता । विशेषेण अत्र विषये सायणा-
चार्यपरिचये द्रष्टव्य । अनेन बहवो ग्रन्था प्राणायित्त । तेषु प्रसिद्धा — १ जैमि-
नीयन्यायाधिकरणमाला २ वेदान्ताधिकरणरत्नमाला, ३ माधवीयधनुर्वृत्ति,
४ सर्वदर्शनसंग्रह, ५ पञ्चदशी, ६ ब्रह्मगोता, ७ शङ्करदिग्विजयम्, ८ शत
प्रश्नकल्पलतिकारप्रभृतय । शङ्करदिग्विजयाद्य हि सुप्रसिद्धमहाकाव्यम् । कवित्व
कलादृशा काव्यमिदमतिमहनीय पदमधिकरोति । अस्य पदविन्यासमाधुरी भाव
गाम्भीर्यगिरिमा च कस्य वा मनस्विनो मनो न निमज्जयति आनन्दोदन्वति महति ।

अवातरद्भवनविचित्रवप्रा विलोचयता विस्मितमानसोऽसौ ।
पुराणवत्पुष्करावर्त्तनीत पुरोपकण्ठस्थवने मनोज्ञे ॥
प्रफुल्लराजीववनेविहारी तरङ्गरिङ्गत्कणशीकराद्रं ।
रेवामहत्कम्पितसालमाल ध्रुमापहृद् भाष्यकृत सिपेवे ॥
कुत्रालयो मण्डनपण्डितस्यंता स पप्रच्छ जलाय गन्त्री ।
ताश्चापि दृष्ट्वाऽद्भुतशङ्कर त सन्तोषवत्यो ददुदत्तर स्म ॥
स्वत प्रमाण परत प्रमाण कीराङ्गना यत्र गिर गिरन्ति ।
द्वारस्थनीडान्तरसन्निरुद्धा जानीहि तन्मण्डनपण्डितोक्त ॥

* * * * *

पोत्वा तदुक्तीरथ तस्य गेहं गत्वा बहिः सद्मं क्वाटगुप्तम् ।
दुर्वैशमालोच्य स योगशक्त्या ध्योमाध्वनावातरदङ्गणान्त ॥
तदा स लेलेन्द्रनिकेतनाभ स्फुरन्मण्डलवेतनाभम् ।
सामप्रमालोक्त मण्डनस्य निवेशनं भसलमण्डनस्य ॥
तदातिदृष्टस्य गृहाश्रमोक्षितुयतीश्वरस्यापि कुतूहलं भूत ।
त्रमाकिणेत्य बुधशस्तयोस्तयो प्रदनीतराण्यातुरधोतरोत्तरम् ॥

कुतो मुण्ड्यागलान्मुण्डो पन्यास्ते पृच्छघते मया ।
 किमाह पन्यास्वन्माता मुण्डेत्याह तथैव हि ॥
 पन्यान् त्वमपृच्छस्त्वां पन्याः प्रत्याह मण्डनः ।
 त्वन्मातेत्यत्र शब्दोऽयं न मां द्रूयादपृच्छस्वम् ॥
 अहो पीता किमु सुरा नैव श्वेता यतः स्मर ।
 किं त्वं जानासि तद्वर्णमहं वर्णं भवान् रसम् ॥
 मतो जात. कलञ्जाशो विपरोत्तानि भापसे ।
 सःयं ब्रवीमि पितृवत् त्वत्तो जातः कलञ्जभुक् ॥
 कन्यां वहसि दुर्वृद्धे गर्दभेनापि दुर्वहाम् ।
 शिखायज्ञोपवीतान्या कस्ते भारो भविष्यति ॥
 कन्या वहामि दुर्वृद्धे तव पित्रापि दुर्भराम् ।
 शिखायज्ञोपवीतान्यां श्रुतेर्भारो भविष्यति ।
 त्यक्त्वा पाणिपृहीतां स्वामराकन्या परिरक्षणे ।
 शिष्यपुस्तकभारेच्छो व्याख्याता ब्रह्मनिष्ठता ॥
 गृहशुश्रूषणालस्यात्समावर्ण्य गुरोः कुलात् ।
 स्त्रियं शुश्रूषमाणस्य व्याख्याता कर्मनिष्ठता ॥
 स्थितोऽसि योपिनो गर्भे ताभिरेव विवर्धतः ।
 अहो कृतघ्नता मूर्ख ! कथं ता एव निन्दसि ॥
 यासां स्तन्यं त्वया पीतं यासां जातोऽसि योनितः ।
 तासु त्वं मूर्खं स्त्रोयु पशुवद्रमसे कथम् ॥
 वीरहत्यामवाप्तोऽसि बह्नीनुद्धास्य यत्नतः ।
 वात्महत्यामवाप्तस्त्वमविदित्वा परमं पदम् ॥
 दौवारिकान् वञ्चयित्वा कथं स्तेनवदागतः ।
 भिक्षुन्योऽन्नमदत्त्वा त्वं स्तेनवद् भोक्ष्यसे कथम् ॥
 कर्मकाले न सम्भाष्य अहं मूर्खेण सम्प्रति ।
 अहो प्रकटितं ज्ञानं यतिभङ्गेन भाषिणा ॥
 यतिभङ्गे प्रवृत्तस्य यतिभङ्गे न दोषभाक् ।
 यतिभङ्गे प्रवृत्तस्य पञ्चम्यन्तं समस्यताम् ॥
 क्व ब्रह्म क्व च दुर्मथा. क्व संन्यासः क्व वा कलि. ।
 स्वाद्वन्नभक्ष्यकामेन वेपोऽयं योगिनां धृत. ॥
 क्व स्वर्गः क्व दुराचारः क्व अग्निहोत्रं क्व वा कलिः ।
 मन्ये मंयुनकामेन वेपोऽयं कर्मिणा धृतः ॥

इत्यादिदुर्वावयवणं ध्रुवाणे रोपेण साहृतिविश्वत्पे ।
 श्री शङ्कर वक्तारि तस्य तस्योत्तर च कौतूहलरश्च चाह ॥
 तन्मण्डन सस्मितजंमिनीक्षित ध्यासोऽग्रवीज्जल्पति वत्स दुर्बच ।
 आचारणा नेयमनिन्दितात्मना, ज्ञातात्मतत्त्व यमिन धूर्तपणम् ॥
 अन्यागतोऽसौ स्वयमेव विष्णुरित्येव मत्वाऽऽशु निमन्त्रय त्वम् ।
 इत्याश्रव ज्ञातविधिं प्रतीत, मुष्यप्रणी साध्वशियन्मुनिस्तम् ॥
 अयोपसत्पुश्य जल स शान्त ससन्ध्रम मण्डनपण्डितोऽपि ।
 व्यासाजया शास्त्रविदचंपित्वा ध्यमन्त्रयद् भैक्षकृते महार्थम् ॥
 स चाग्रवीत्सोम्य ! विवादाभिभामिच्छन् भवत्सन्निधिमागतोऽस्मि ।
 साऽन्योऽन्यशिष्यत्वपणा प्रदेया, नाऽस्यादर प्राकृतभक्तभैक्ष्ये ॥

* * * * *

भवतु सम्प्रति वादकयाऽऽवयो फलतु पुष्कलशास्त्रपरिश्रम ।
 उपनता स्वयमेव न गृह्यते नवक्षुधा वसुधावसथेन किम् ॥

अहो नु खल्वनृपमवाग्बभूव विद्यारण्यस्वामिन । एकत किल सा उद्दाम-
 वाचो विद्यारण्यस्य विद्यारण्यस्य प्रसन्नपदंरथंगौरवनिभरं सवलित पद्या-
 चलि, अपरतश्च मुगूहीतनाम्नो भगवन्मुनिशब्दशङ्कराचार्यस्य शङ्करोपमस्य तच्च-
 रित्रचित्रणम् । इति नून स्वर्णं सौरभामोद एवाम्युपपन्न ।

शङ्करदिग्विजये शङ्करवाण्डालयो सवादोऽनीक रोचिष्णुतया गुम्फित —

शङ्करो दिवसमध्यमभागे पङ्कजोत्पलपरागिक्वायाम् ।
 जगद्ग्रीवमभिययो सह शिष्यैराह्लिक विधिवदेय विधित्तु ॥
 सोऽन्यत्र ययि निरोक्ष्य क्षतुभिर्भोषणं श्वभिरनुदुतमारात् ।
 गच्छ दूरमिति त निजगाद प्रत्युवाच स शङ्करमेतम् ॥
 अद्वितीयमनवद्यमसङ्ग सत्यबोधतुलरूपमखण्डम् ।
 आमनन्ति शतशो निगमान्ता साऽत्र भेदकलना तव चित्रम् ॥
 दण्डमण्डितकराधृतकुण्डा पाटलाभवसना पटुदाव ।
 शानगन्परहिता गृहसस्था वञ्चयन्ति शिल बेचन धेदे ॥
 गच्छ दूरमिति देहमुताहो बेहिन परित्रिहीर्यसि विद्वन् ।
 भिद्यतेऽन्नमयतोऽन्नमय वि साक्षिणश्च यतिपुङ्गव ! साक्षी ॥
 ब्राह्मणद्वेषभेदविचार प्रत्यगात्मनि कथ तव युक्त ।
 विन्दितेऽम्बरमणी — * * * ॥

दृचिद्विजोऽहं श्वपच व्रजेति,
 मिथ्याग्रहस्ते मुनिवर्ष ! कोऽयम् ।
 सन्तं शरीरेऽशरीरमेक-
 मुपेक्ष्य पूर्णं पुर्य पुराणम् ॥

अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमाद्यं विस्मृत्य एषं विमलं विमोहात् ।
 कलेऽरेऽस्मिन् परिकर्णलोलाश्रुतिग्यहन्ताऽऽचिरभूत्कथन्ते ॥

इत्यादि ।

कविवरः प्रकाशवर्षः

यद्यपि कविवरप्रकाशवर्षविषये न किञ्चित्पद्यधावधि श्रुत दृष्ट वा, फोडयमासीत् कुत्रत्यो वा किन्नान वा काव्यमसौ निबन्ध, इत्यादि सर्वमेवास्य विषयेऽन्यतमसि लीनमिव प्रतीयते । तथाप्यस्य श्लोका सुभाषितग्रन्थेषु प्रकीर्णरूपेण यत्र तत्रोपलभ्यमाना प्राह्वयन्ति कवेरस्य कवित्वनैपुण्यम् । शिशुपालवधस्य टीका कृता बल्लभदेवेन प्रकाशवर्षविषये समुल्लिखितम् —

श्रुत्वा प्रकाशवर्षात्तु व्याख्यानं तावदीदृशम् ।

विशेषस्तु नैवास्ति बोधोऽनुवादादृते ॥ इति ।

तेन विज्ञायते यत्कविरस्य कवित्वकलाप्रकर्षवान् निरतिशयानुभवशाली च । अस्य रचनारसास्वादोऽपि किञ्चित् समास्वाद्य सहृदये —

जगत्सिसृक्षाप्रलयक्रियाविधौ प्रयत्नमुन्मेषनिमेषविभ्रमम् ।

वदन्ति यस्येक्षणलोलपक्षमणा पराय तस्मै परमेष्ठिने नमः ॥

यश्चापद भरणदुःखमिवानुभाव्य दत्तेन किं खलु भवत्यतिभूयसाऽपि ।

कल्पदुमान् परिहसन्त इवेह सन्त सङ्कल्पितैरतिददत्यकर्दयित यत् ॥

एवमेव नहि जीव्यते खलात् तत्र का नृपतिवल्लभे कथा ।

पूर्वमेव हि सुदुःसहोऽजल किं पुनः प्रबलवायुनेरित ॥

बन्धाश्लिन्दति दुःखितानुबहसत्यावाधते बान्धवान्,

शूरान् द्वेष्टि धनञ्जयान् परिभवत्याज्ञापयत्याधितान् ।

गृह्यानि प्रकटीकरोति घटयन् यत्नेन बंराशयम्,

यूते, शीघ्रमवाच्यमुज्जाति गुणान् गृह्णाति दोषान् खल ॥

कृपणसमृद्धीनामपि भोक्तार सन्ति केचिदतिनिपुणा ।

जलसम्पदोऽम्बुराशेर्पान्ति लयः शश्वदीर्वागी ॥

धनबाहुल्यमहेतु शोऽपि निसर्गेण मुक्तफर ।

प्रावृषि षस्याम्यमुच सन्पत्ति विमधिषाऽम्युनिधे ॥

लक्ष्मीसम्पत्कल्पोऽयं दोष पद्मस्य • निश्चितम् ।

यदयं गुणसन्धोऽहो धामनोदौ पराङ्मुल ॥

कल्पदुमान् विगतबाष्पछत्रे गुमेरो रत्नान्यगाधसलिले सरितामधोने ।

धात्राऽधिय निदयना प्राणेषु नित्य अत्युज्ज्वल खलु वृष्टे निहित प्रदीप ॥ इति

महाकविः अमरुकः

(श्रंस्त ६५०-७५०)

कविकुलाञ्जलद्वारभूतोऽयं अमरुक^१नामा महाकविः शृङ्गारिक प्रौढोक्ति-
कुशलः, विद्वत्समाजे लब्धानितरसाधारणसमादरश्च आसीत् । शार्दूलविकीरिताख्य-
च्छन्दोवै धनेऽभावतोव कुशल । पदविन्यासोत्लासोऽयस्य सुहृचिर । वस्तुतः नाय
शब्दकवि, अपितु रसकवि । शब्दरसयोर्द्वन्द्वे समुपस्थिते रसमेवासां समुपला-
स्यति न शब्दम् । तथा हि अस्य मुक्तकानुद्दिश्य ध्वन्यालोचकार श्री आनन्द-
वर्धनाचार्य मुक्तकण्ठेनैव प्रशशस —

“मुक्तकेषु हि प्रवयेषु इव रसवन्ध्याभिनिवेशिनः कवयो दृश्यन्ते । तथा
ह्यमरुकस्य कवे मुक्तका शृङ्गारस्थान्दिनः प्रवन्धायमाना प्रसिद्धा एव ।”
इत्यनेनानुमातुं शक्यते यद् अमरुकोऽयं महाकविः कविश्रेणोषु किल अत्युच्चकोटि-
माटीकमानो व्यलसत् ।

कविवरेण अर्जुनदेववर्मणाऽपि भूरिशः प्रशसनमारचितम् अमरुकमुद्दिश्य —
अमरुक-कवित्वडमरुकनादेन विनिहृता न सञ्चरन्ति ।

शृङ्गारभणितयोग्या धन्याना श्रवणयुगलेषु ॥ इति ।

[रसिकमजावनीटीकायाम्]

नूनं साहित्यनिकये कथमाणाऽस्य रचना नितरा प्रखरतरा चमत्कारिणी
चावनीर्णा । अमरुकस्य शृङ्गाररससम्भूतानामुदात्तवचसा साम्मुख्ये सुतरा-
मितरकविचिन्ता वामनाथन्तेनरामिति निविशङ्कम् । नापास्तरणि प्रसादरम्या,
काव्यबन्ध सुदृढः कौमलकल्पनासम्पन्नश्च । अलङ्कारग्रन्थेषु प्रायः अमरुक-
कृतानि पद्यानि बहुशः समुद्धृतानि । तदस्य सुधानिस्यदिमधुरपद्यावलिरसास्वाद
श्रवणपुष्टकान्यामास्वाद्यताम् रसिकैः —

१ यद्यपि कविरयं कतमं जनपदं समलञ्चकार जनुषा, कस्मिन् काले च
जात इदमद्यापि न निश्चिनम् । तथाऽपि आनन्दवचनाचार्य ध्वजागके कविममु
यत्प्राप्तमं तन सन्वेतत्तु वक्तुं शक्यत यदपि कविः क्वचित् दिल्लीयपञ्चागदुत्तर-
सप्तमस्तमऽब्दे [७५० श्रंस्त] सञ्जाना भवदिति ।

क्व प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे ?
 प्राणाधिको वसति यत्र निज प्रियो मे ।
 एकाकिनी वद कथन्न विभेषि बाले ?
 शूरोऽस्ति पुङ्खितशरो मदन सहाय ॥
 अलिङ्गन नयनाम्बु बन्धुपु कृत ताप सखीध्वाहितो,
 न्यस्त दैन्यमशेषत परिजने चिन्ता गुरुभ्योऽपिता ।
 अद्यश्च किल निर्वृति व्रजति सा श्वासं पर लिद्यते,
 विरुद्धो भव विप्रयोगजनित दुःख विभक्त्वा तथा ॥
 असहृत्तो नाय न च खलु गुणैरेव रहित,
 प्रियो मुक्ताहारस्तव चरणमूले निषतित ।
 गृहाणेम मुग्धे व्रजतु निजकण्ठप्रणयिता-
 भुपायो नास्त्यन्यस्तव हृदयसन्तोषशमने ॥
 मुग्धं मुग्धनयं च नैतुमखिल काल किमारभ्यते,
 भान घत्स्व घृति बधान ऋजुता दूरीकुरु प्रेषसि ।
 सत्यं च प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भौतानता,
 नीचं शप्त हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वर श्लोष्यति ॥
 उत्कम्पो हृदये स्खलन्ति वचनान्यावेगलोल मनो,
 गात्र सोदति चक्षुरभ्रुकल्प चिन्तामुल्ल शुष्यति ।
 यत्स्यंया सखि ! पूर्वैरङ्गरचना मान स मुखनी मया,
 वन्द्यास्ता अपि योषित क्षितितले यासामय सम्मत ॥

यस्तुत मानवीयप्रकृतिसुलभप्रणयपरिपक्विमोल्लेखो यया साधुतयाऽभरु-
 ष्याप्येयु सम्पन्नं तयाऽयत्र नावलोकयते । विदेश जिगमिषो प्रियस्य कामिन्या
 हृदयविह्वलतां शीघ्रं मार्मिकतयाऽनुबध्नाति —

प्रस्थान बलये कृत प्रियसखैरखैरजस्र गत

धृत्वा न क्षणमासित व्यवसित चित्तेन गन्तुमपुर ।

यातु निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे सम प्रस्थिता,

गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियगुह्यसार्थं त्रिभु रययते ॥

अयत्र प्रियगुभागमनप्रयोजकतत्तदङ्गप्रत्यङ्गदृष्योत्कर्षेण मङ्गलमावेदयति
 दीर्घा वक्षनमालिङ्गा विरचिता दृष्टघंष मेन्दीवरं,
 पुण्यानां प्रवरं तिमनेन रचितो गो बुन्दजात्यादिभि ।

दत्तस्वेदमुखा पर्याधरयुगेनाघ्यो न कुम्भाम्भसा,
 स्वरंवावयवं प्रियस्य विशतस्तन्ध्या कृत मङ्गलम् ॥
 निम्नाङ्घ्रिते पद्ये नायवनापिकासदावोऽपि रमिजाना मनसि रञ्जयति —
 घाले नाय विमुञ्च मानिनि एष रोपान्मया किं कृतम्,
 खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्वति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
 तत्र रोदिपि गद्गदेन वचसा कस्याप्रतो द्यते,
 नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मात्प्यतो द्यते ॥
 भावसौकुमार्यस्य कीदृग् हृदयस्पर्श चित्रणम् —
 भ्रमङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिक मोरकण्ठमुद्रोक्षते,
 रङ्गाग्रामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।
 काकंश्य गमिनेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते,
 दृष्टे निर्वहणं भविष्यति क्व मानस्य तस्मिन् जने ॥
 अहो कीदृशं चेतोहरं वर्णनम् ! इति ।

कविवरो बाणभट्टः

(श्रंस्त ६४०)

गद्यबन्धसंप्राज्ञो बाणभट्टस्य पद्यग्रन्थोऽपि सुतरा वाक्यकलालङ्कृतः ।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बि - चन्द्रचामरचारवे ।

श्रंलोचयनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥

बाणभट्टस्थालौकिकी वाक्यकलाचातुरीमवलोक्य, प्रागल्भ्यधुरीणताञ्च विभाव्य आचार्यो गोवर्धनः स्वीये आर्पासप्तशतीकाव्ये बाणविषये समुपलोकयति :-

जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथाऽवगच्छामि ।

प्रागल्भ्यमधिकमाप्सुं वाणी वाणी यभूवेति ॥

नूनमस्य गद्यकाव्यकलावतारस्य बाणस्य पद्यकलाऽपि वापि निरतिशयाद्भुता । तन्मायुष्यमपि सहृदयरसिकैः किञ्चिदस्वाद्यताम् :

एकैकातिशयालवः परगुणज्ञानैकवैज्ञानिका ,

सन्दपते घनिकाः कलासु सकलास्वाचार्यचर्पाक्षणा ।

अप्येते मुमनोगिरा निशमनाद् विन्म्यत्यहो श्लाघया ,

धूते मर्धनि कुण्डले कपणत क्षीणे भवेतामिति ॥

प्रीति न प्रकटीकरोति मुहुदि द्रव्यध्यानाङ्कुया ,

भीतः प्रत्युपकारकारणभयान्नाकृष्यते सेवया ।

मित्यदा जल्पति वित्तभार्गणभयास्तुत्यापि न प्रीयते ,

कोनाशो विभवव्ययव्यतिकरत्रस्तः कथं प्राणिति ॥

न गृह्णाति घ्रास नवकमलकिञ्जल्किनि जले ,

न पङ्कुराह्लादं व्रजति विसभङ्गार्धशकलं ।

ललन्ती प्रेमादर्शमपि विषहते नान्यकरिणीं ,

स्मरन् दायभ्रष्टा हृदयदयितां वारणपतिः ॥

नदीवप्रान् भित्त्वा कित्तल्पवदुत्पाटय च तहन् ,

मदोन्मता जित्वा करचरणदन्तैः प्रतिगजम् ।

जरा प्राप्यानार्या तरणजनविद्वेषजननीम् ,

न एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥

सर्वाशासुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गचङ्कनुधि,
 क्षामदमारुहि मन्दमुग्धपुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि ।
 शुष्यत्स्रोतसि भूरितप्तरजनि ज्वालायमानार्णसि,
 शीष्मे मासि ततार्कतेजसि कथं पान्य ! व्रजन् जीवसि ॥

स्वेदाम्भ.कणिकाञ्चिनेन वपुषा शीतानिलस्पर्शनम्,
 तपोन्कर्यङ्गुषा मुखेन शिशिरस्वच्छाम्बुपानादरः ।
 दूराम्ब्रवलमनिःसहैरवयवंश्यायामु विश्रान्तय,
 काश्मीरान् परितो निदाघसमये धन्यः परिभ्राम्यति ॥

रुवणाम्बुनिधेरम्भः कृत्स्नमुद्गीयं तोषदा ।
 दधुर्धवलतां भयः पीतदुग्धारणवा इव ॥ इति दिक् ।

कविराजो जगद्धरः

कविराजो जगद्धर शान्तरसप्रधान प्रासादिक मुकवि काश्मीरान् स्वजनुवाञ्जलञ्चकार । कविरय दाशानिको, दिग्गजो वैयाकरण, प्रौढो मीमांसक-श्चासीत् । अनेकेषु साहित्यिकसन्दर्भेषु चानेन प्रामाणिकाष्टीया विरचिता । आत्मपरिचय ददानोऽयमुपन्यस्यति यद् आसीदेको चण्डेश्वरो नाम प्रसिद्धो मीमांसक । तदात्मजो रामेश्वरोऽपि लब्धप्रतिष्ठो मीमांसकमूर्द्धन्यस्तदात्मजो भदाधरस्तत्सूनुविद्याधरस्तत्सुतो रत्नधरस्तदात्मसम्भवश्चाऽय साहित्यधुरन्धरो जगद्धर ख्रिस्तचतुर्दशतमशताब्द्या लब्धस्थितिक ।

कवेरस्य सर्वोत्कृष्टो ग्रन्थ 'स्तुतिकुसुमाञ्जलि' अष्टभि स्तोत्रनिबद्ध-चतुर्दशसहस्रमिते श्लोके परिगुम्फित । जगद्धरोऽय भगवतो महामहिमशालिनो महादेवस्यानन्यो भक्त । अस्य रचनासु श्लेषानुप्रासयमकानामपूर्वं मिश्रणम् । रससार्वभौमस्य करुणरसस्य च पूर्णं परिपाक दृग्गोचरो भवति । नूनमस्य सुधा-स्पर्धि काव्यमाधुर्यं ब्रह्महृदयानरसिकानपि द्रावयति । तद्यथा —

स्वरेव यद्यपि गतोऽहमथ कुकृत्यस्तत्रापि नाथ तव नास्म्यबलेपपात्रम् ।
 वृप्त पशु पतति य स्वयमन्धकूपे नोपेक्षते तमपि कारुणिको हि लोक ॥
 धन्या शुचीनि सुरभीणि गुणोन्मितानि वाग्बीरुथ स्ववदनोपवनोदगताया ।
 उच्चित्य सूक्तिकुसुमानि सता विविक्तवर्णानि कणपुलिनैष्ववतसयन्ति ॥
 तेऽनन्त वाङ्मय-महाणव-दृष्टपारा सायात्रिका इव महाकवयो जयन्ति ।
 यत्सूक्तिलेखलवङ्गलवंरवंमि सन्त सदस्सु वदनान्यधिवासयन्ति ॥
 प्रलोक्यभूषणमणिगुणिवर्गबन्धुरेकश्चकास्ति सविता कविताऽद्वितीया ।
 शसन्ति यस्य महिमाऽतिशय शिरोभि पादग्रह विदधत पृथिवीभूतोऽपि ॥
 शब्दार्थमात्रमपि ये न विदन्ति तेऽपि या मूर्च्छनामिव मृगा श्वर्णं पिबन्त ।
 सहस्रसंबंकरणप्रसरा भवन्ति चित्रस्थिता इष कवीन्द्रगिर नुमस्ताम् ॥

अस्याने शमिता लय हतधिया याग्देवता कल्पते,

धिकवाराय पराभवाय महते तापाय पापाय धा ।

स्थाने तु व्ययिता सता प्रभवति प्रख्यातये भूतये,

चेतोनिवृत्तये परोपकृतये प्रान्ते निवायाप्तये ॥

स्फारेण सौरभभरेण किमेणनाभेः तद्धामसारमपि सारममारमेव ।
स्रक्तसौमनस्यमपि न पुष्यति सौमनस्यम् प्रस्यन्दते यदिमधुद्रवसूक्तिदेवो ॥

स हेमालङ्कारक्षितिपतनलग्नेन रजसा,
तथा द्वन्द्वं नीतो नरपतिशरदलाध्यविभवः ।
यथा लोष्ठभ्रान्ति ध्वंवहित विवेक व्यतिकर,
विलोक्येनं लोवः परिहरति पादः क्षतिभयात् ॥
आहूतेषु विहङ्गभेषु मयको नायन् पुरो वार्यते,
मध्ये वा घुरि वा वसस्तृणमणिर्घत्ते भणोता इवम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पने प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनाम्,
धिक्साभाग्यमचेतनं प्रभूमिवानामृष्टतत्वान्तरम् ॥

कदा संसारजालान्तबद्धं त्रिगुणरज्जुभिः ।
आत्मानं मोचयिष्यामि शिवभक्तिशलाक्या ॥
वाङ्मनःकायकर्माणि विनिवेदय त्वयि प्रभो ।
त्वन्मयोभूय निद्वन्द्वः कच्चित्तस्यामपि कर्हिचित् ॥
मलनेलीवनसंसार - वासनावत्तिदाहिना ।
ज्ञानदीपेन देव त्वा कदा नु स्यामपस्थितः ॥
एकाको निस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
कदा शम्भो भविष्यामि संसारोन्मूलनक्षमः ॥
मुशान्तशास्त्रायं - विचार - चापलम्,

निवृत्त - नानारसकाव्य - कौतुकम् ।

निरस्तनिःशेषविकल्पविप्लवं,

प्रपत्तुमन्विच्छति घत्रिणं मनः ॥

शृणु त्वदद्भिप्रियुगलाम्बुजभक्तिरेणुं,

पुञ्जान्तरालपरिपूर - विग्रहोऽहम् ।

भुङ्गः कदा निजपत्रप्रविधूनेन

प्रेतेश - दिक् - तिमिरपाटपटुभवेद्यम् ॥

विजृम्भमाणे तमसि प्रगल्भे यथा भवात्तस्ममतिः म्रियतोऽहम् ।

गनेऽपि तस्मिद्गदितावबोधस्तथा भवात्तस्ममतिर्भवेद्यम् ॥

महाकविः कल्हणः

(१२ शताब्दी)

महाकवि कल्हणोऽय काश्मीरकस्यैकस्य ब्राह्मणकुलावतस्य चम्पकनाम्नो भूमुरस्यात्मज । महाराजहर्षदेवस्थातोव विलम्बभाण्, राजनैतिकसचिवश्चासीन् । हर्षवर्धनानन्तरमनेन राजनीतिप्रपञ्च परित्यक्त । स्वपितृव्यस्य राज्ञो हर्षदेवस्य परमप्रीतिपात्रस्य वनकसन्नकस्य देहावसाने विरतो भूत्वा काश्यामागतो वैराग्यमयजीवन यापयितुं प्रवृत्ते । भारतस्य राजनैतिकैतिवृत्तं लिखितुमुपचक्रमे । तदितिवृत्तमेव राजतरङ्गिणीनाम्ना प्रसिद्धम् । अस्मिन् ग्रन्थे ऐतिहासिकघटनाणां प्रमद्व उल्लेख पल्लवित । एवंस्त ११५१ तमसम्बत्सर यावत् सर्वेषाम् काश्मीरकनृपाणां कालादितिरुपणपुरस्तर तत्तद्घटनाचक्रमञ्जितम् ।

मेय राजतरङ्गिणी अष्टलण्डेषु विभक्ता, ७,८२३ श्लोकैश्च प्रणिबद्धा । एतरेल्लेखनसरण्याऽवगम्यते यत्काश्मीरेषु इतिहासोपन्यासप्रणालिरतिप्राचीनकालत एव लब्धप्रचारा आसीत् । इतिवृत्तविषयका नैके ग्रन्थाश्च जासन् यानाश्रित्य कल्हणो राजतरङ्गिणीमुपन्यस्तु प्रवभूय । अनेकान् शिलालेख-प्रशस्तिपत्र-दानपत्र-हस्तलिखितग्रन्थान् सप्तृत्तनायायां शारदालिपिविद्वान् आदाय राजतरङ्गिणीं प्रणिनाय । प्राचीनमुद्राविशेषाणामुपयोगोऽपि तेन व्यधायि समीचीनतया । एतद्ग्रन्थि-रिवनमस्य ग्रन्थस्य लेखने सहस्राधिकजनश्रुतीनां, पारिवारिककथादानां, प्रयातां, परम्पराणाञ्चावलम्बन साहाय्यञ्च शरणोहृत्य ग्रन्थोऽय महता समारम्भेण संप्रथित । पञ्चदशशतकोपन-वृत्तान्तस्य सतश्लोकेषु कविव्यवलासवन्तितया ललितया गिरा गुणितम् । इतिहासस्य सजीवता, यणतस्य मनोजता, वाच्यमाधुर्यसम्भूतिसञ्चार गुणरां पम्पुऽयमाना इव प्रतिभाति । मूलमसौ यथायंतया आगौर्देहिहासिक कविः । ग्राम्य सत्यञ्च तस्य निष्पन्नानतया समुद्रुयति । स्वाध्यप्रदानू राज्ञो हर्षस्या-त्याचारान् निराकशुमत्तुतदान् । कविना राज्ञो व्यक्तित्वं राष्ट्रशोषञ्च जीवत संघेन चित्रितम् । सार्धपि ऐतिहासिके वाच्येऽस्मिन् वाच्यकलायां परिपूर्णं पारशीयं दृष्टिगोचरो भवति ।

अथ काश्मीरकस्यैकस्य ब्राह्मणकुलावतस्य चम्पकनाम्नो भूमुरस्यात्मजः—

वराहमिनि सार्युः सप्तश्लोकेषु संघेन महाकविमपि रत्नमि जगतमगमाद गूहने ।
कुतोऽपि परिपेक्ष्यैर्वाक्यमवश्यं बाधोपदे चरुयतिवदधेता वन वराहकं पातर ॥

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरहो चन्द्रो न सभाध्यते,
 नो देवः कुसुमायुधो न च मधुदंटे विरञ्चिः प्रभुः ॥
 एतन्मे मतमुत्थितं यममृतात्काचित्स्वयं सिन्धुना,
 या मन्याचललोडितेन हरये दत्त्वा श्रिय रक्षिता ॥

यो यं जनापकरणाय सृजन्वपायं तेनैव तस्य नियमेन भवेद् विनाशः ।
 धूमं प्रसीति नयनान्धकरं यमग्निर्भूत्वाम्बुदः स क्षमयेत्सालिलंस्तमेव ॥

मौर्ष्यं सर्वापदा निष्ठा का हि नापदभानतः ।
 तस्मिन्नप्यविपत्णो यः क्व सोऽन्यत्र विपत्स्यति ॥
 यदि नाम कुले जन्म तत्किमर्थं दद्विदा ।
 दरिद्रत्येऽपि मूर्खत्वमहो दुःखपरम्परा ॥
 कः स्वभावगभीराणा जानीयाद् बहिरापदम् ।
 बालापत्येन भृत्येन यदि सा न प्रकाश्यते ॥

सन्क्षेत्रप्रतिपादितः प्रियवचोबद्धालवालावलिः,
 निर्दोषेण मन प्रसादपथसा निष्पन्नसेकश्रियः ।
 दातुस्तत्तदभीप्सितं किल फलं बालेऽपि बालोऽप्यसौ ।
 राजन् ! दानमहोरुहो विजयते कल्पद्रुमादीनपि ॥
 हा कष्ट तदद्यासिनोऽपि त्रिकलप्राग्भारमालोक्य मा-

मन्यत्रैव पिपासवः प्रतिदिनं गच्छन्त्यसौ जन्तवः ।
 इत्थं व्ययंजलातिभारवहनप्रोद्भूतवेदादिव,
 स्वा मूर्ति बडवानले जलनिधिर्मन्ये जुहोत्यन्वहम् ॥
 रत्नोज्ज्वलाः प्रविकिरल्लहरीः समीरे-
 रब्धिः श्रियेत यदि रुद्धतटाभिमुख्यम् ।

दोषोऽयिनः स खलु भाग्यविपर्ययाणां
 दातुर्मनागपि न तस्य तु शत्रुतायाः ॥

भुजवनवदृष्टायां येषां निवेद्य महोजसां,
 जलधिरदाना मेदिन्यासोदसावकुतोभया ।

सूतिमपि न ते यान्ति दमाया विना यदनुषष्टं
 प्रकृतिमहंते कुमंः स्यामं नमः कविरमणे ॥

नमं संसृृतमाहिषे एवंविध काव्यकलामप्यग्रमंनिहागिकं काव्यं नाम्नि ।
 यद्यन्त्येऽपि गन्ति बेचनंनिहागिवाः सन्दर्भा परन्तेऽप्य बलानुशामधिरोडुं
 नार्हन्ति ।

आनन्दवर्धन एव । समेयामालङ्कारिकाणां प्रनोहारेन्दुराजकुन्तक-महिमभट्ट-
क्षेमेन्द्र-मम्मटप्रभृतीनां वचोविन्यासोऽपि पुष्पायमुमेवायम् । परन्तु अभिनवगुप्तन
'लोचने' वृत्ति-कारिकयो कर्तृभेदं प्रनिर्वादिता । एव कारिकाकारकृतं मूलग्रन्थ-
कृत् वृत्तिकृत्ये च ग्रन्थकृदिति प्रयोगोऽपि लोचने समुपलभ्यते । तदाधारीकृत्यैव
पादचार्यविद्वद्वरं जोकोवी-कौय-बुल्लरमहाशयं, भारतीयं विद्वर हा० डे
तया काणमहाभागंश्चापि मूलध्वनिवार वृत्तिकारयोश्च पायक्यमन्यथापि । एषा-
मन्युपगमेन कारिका येनापि सहृदयात्येन विदुषा व्यरिचि । तदवष्टम्भेनैव अभि-
नवगुप्तेनापि 'ध्वन्यालोक' कनिचिन्यलेषु 'सहृदयालोक' नाम्नापि उपयस्त ।
इत्यादि । सर्वमेतत् भ्रमविरुद्धमितम् । यत् आनन्दवर्धनेन स्वयं ध्वन्यालोकस्या-
त्मकृतित्वमुपश्लोकिनम्—'इति काव्यायंविवेको योग्य चेतश्चमन्कृतिविधायो
मूरिभिरनुसृतसारंरस्मदुपज्ञो न विस्मयं ।' इति ॥

अत्र 'अस्मदुपज्ञ' इतिपद, स्पृष्टमानन्दवर्धन एव ध्वन्यालोककृत्ये प्रत्या-
ययति । किञ्चान्तिमे पद्येऽपि कवि स्पष्टमुपन्यस्यति —

"सत्काव्यतत्त्वविषय स्फुरितप्रसुप्तकल्प मनसु परिपक्वधिया घटासीत् ।

तद्द्व्याकरोत् सहृदयोदयलाभहेनोरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधान ॥

अत आनन्दवर्धनएव कारिकाकारो वृत्तिकारश्चेति श्रद्धेयं पक्ष । उपक्रमे
स "तेन ब्रूम सहृदयमन प्रीतये तस्वरूप"मिति प्रतिजानीते, अन्ते च "तद् द्वाक-
रोत्सहृदयोदयलाभहेनोरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधान ।" इति चोपमहरति ।

आनन्दवर्धनस्य ग्रन्था

ध्वन्यालोक, विषमवाणलोला (प्राकृतकाव्यम्), हरिविजयम्, अर्जुन-
चरितम्, मतपरीक्षा, घर्मोत्तमविनिश्चयटीका, देवो शतकम् ।

एष महाभागो न केवलमालङ्कारिक-कविरेव अपितु परमदार्शनिकश्चाप्या-
सीत् । अस्य मनोहारिणी रचनाऽपि नयनानिधीकरणीया —

अविरताम्बुजसङ्गतिसङ्गलदबहल्लक्षेतरसवलितेव व ।

ललितवस्तुविधानमुखोल्लसत्तनुद्वा तनुरात्मभुवोऽवतात् ॥

प्रनीयमान पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

एत प्रसिद्धावयवानिरिक्त्वाभाति लावण्यमिवाङ्गनामु ॥

उद्यन्त्यमूनि मुवहूनि महामहासि, चन्द्रोऽप्यल भुवनमण्डलमण्डनाय ।

मूर्षादृते न तदुदेति न चास्तमेनि येनोदिनेन दिनमस्तमिनेन रात्रि ॥

शाचार्य आनन्दवर्धनः

(शंस्त ८५०)

संस्कृतस्येतिहासे आनन्दवर्धनाचार्यस्याभिधान स्वर्णाक्षरैरङ्कितं विलसति । अस्य सुप्रसिद्धं सन्दर्भं ध्वन्यालोको नाम । येन समस्तमलङ्कारशास्त्रमालोकितमिवाभाति । अस्मिन् हि ग्रन्थे ग्रन्थकृत पदे पदे बुद्धिर्बभूव, सूक्ष्मा विवेचनशक्तिः, गम्भीरार्थावगाहिता च भास्वरूपेण प्रतिभासमाना आलङ्कारिकाणामादरणीयता जुपते । रसगङ्गाधरकृतस्तत्रभवतः पण्डितराजजगन्नाथस्योक्तिः स्यात् एव प्रतिभाति यत्—“ध्वनिकृताम् आलङ्कारिकसरणिष्ववस्थापकत्वात् ।” इति अनेन कवे आनन्दवर्धनस्य अलङ्कारशास्त्रे परमप्रामाण्यमङ्गीक्रियते आलङ्कारिकैरिति । कविराजराजशेखरस्य प्रशस्तिरियं आनन्दवर्धनमुद्दिश्य नूनमृतमुरा यत्—

ध्वनिनातिगभोरेण काव्यतत्त्वनिवेशिना ।

आनन्दवर्धनं कस्य नासीदानन्दवर्धनं ॥

आनन्दवर्धनस्य समयः

...यमानन्दवर्धनं काश्मीरकराजस्य अवन्तिवर्मणः सभापण्डित आसीत्लब्धप्रतिष्ठ इति राजतरङ्गिण्युल्लेखतोऽवगम्यते । अवन्तिवर्मणो राज्यकालश्च शंस्त ८५५ तमाब्दात् ८८३ तमाब्दं यावद्विभाष्यते । किञ्च आनन्दवर्धनेन आलङ्कारिकस्योद्भवस्य मतमुद्धृतं, राजशेखरेण च आनन्दवर्धनस्य भूतं सङ्कीर्तितम् । एतेनेव प्रतिपद्यते यदानन्दवर्धनं शंस्त ८०० मितसम्भवाद् उद्भूटात् परञ्च, शंस्त ९०० तमाब्दभवाद् राजशेखराच्च पूर्ववर्ती आसीत् । अतः आनन्दवर्धनस्य समयः हिःस्तोपनवमशताब्द्या मध्यभागे पश्यवतीयते ८५०-तममितदेशीय इति ।

वस्तुतः ध्वन्यालोकास्य सम्पूर्णस्य प्रणेता आनन्दवर्धन एव आहोस्विदशविशेषस्येति प्रदनावसारे बहुभिः बहुविधमुपयस्तम् । अस्ति चात्र भूयान् मनभेदविद्वत्सु । ग्रन्थोऽयं त्रिष्वङ्गेषु कारिकावृत्त्युदाहरणरूपेषु विभक्तः । तत्र कारिकासु मिश्रणप्रतिपादनं, वृत्तौ कारिकावृत्त्युदाहरणं, संस्कृतकारिकावृत्त्युदाहरणं, मुनिपुङ्गवानां ग्रन्थेषु सङ्कलितानि च उदाहरणानि । वृत्तौ तेषु च आनन्दवर्धनस्य स्वकीयाऽपि सामूपास्तानि । प्रबलितपरम्परानुरोधेन, कारिका-वृत्तौभयप्रगता

जानन्दवर्धन एव । ममेयामालङ्कारिकाणां प्रतीकारेन्दुराजकुलकम्महिमनृ-
क्षेमेन्द्र-मम्मटप्रभृतीनां बधोद्विष्यामोऽपि पुण्यायमुमेवार्थम् । परन्तु अभिनवाप्तन
'लोचने' वृत्ति-कारिकयोः कर्तृ-नेद- प्रतिपादित । एव कारिकाकारकृतं मूलग्रन्थ-
कृतं वृत्तिकृतने च ग्रन्थकृदिनि प्रयोगोऽपि लोचने समुपलभ्यते । तत्राग्रीकृत्यैव
पादचार्यविद्वद्भ्यो जोकोवी-कोय-बृह्हरमहाशयं, भारतीयं विद्वर ढा० हे
तया कान्तेमहानाण्डचापि मूलञ्चनिकार वृत्तिकारयोश्च पादंकेप्रमन्ययापि । एया-
मन्युपगमेन कारिका केनापि सहृदयान्तेन विदुषा व्यगचि । तदवलम्बेनेव जनि-
नवाप्तनेनापि 'ध्वन्यालोक' कनिचिन्म्यलेषु 'सहृदयालोक' नाम्नापि उपलभ्यन्त ।
इयादि । मवमेनतु भ्रमविजृम्भितम् । यत्र जानन्दवर्धनेन स्वय ध्वन्यालोकस्या-
त्मकृतिवमुपदर्शकितम्—'इति काव्यार्थदिवेको योग्य चेतद्वचनकृतिविधाया
मूरिभिरनुमृत्नमारंरम्मदुपजो न विम्वार्य ।' इति ॥

अथ 'अम्मदुपज्ञ' इतिपद, स्पृष्टमानन्दवर्धन एव ध्वन्यालोककृदिनि प्रया-
यपति । किञ्चान्तिमे पद्येऽपि कवि स्पष्टमुपलभ्यति —

"सन्काव्यतत्त्वविषय स्फुरितप्रमुक्तकल्प मनम्सु परिपक्वप्रिया पदार्थान् ।
तद्व्याकरोन् सहृदयोदयलानहेनोरानन्दवर्धन इति प्रयितानिधान ॥

अत्र जानन्दवर्धनएव कारिकाकारो वृत्तिकारश्चेति श्रद्धेयं पय । उपक्रमे
स "तेन ब्रूम सहृदयमत्र प्रीतये तम्बह्य"मिति प्रतिजानीते, अन्ते च "तद् व्याक-
रोन्सहृदयोदयलानहेनोरानन्दवर्धन इति प्रयितानिधान ।" इति चोपमहरति ।

जानन्दवर्धनस्य ग्रन्था

ध्वन्यालोक, त्रियमवाणलीला (प्राकृतकाव्यम्), हरिविजयम्, अर्जुन-
चरितम्, मनपरीक्षा, धर्मोत्तमविनिश्चयटीका, देवो शतकम् ।

एष महानागो न केवलमालङ्कारिक कविरेव अपितु परमदासानिकदवाप्सा-
मौन् । अस्य मनोहारिणी रचनाऽपि नयनानिषीकरणीया —

अविरताम्बुजमङ्गलनिमङ्गलदबहलक्रेमरमवल्लिरेव व ।
लम्बितवन्मुविधानमुत्तोल्लसत्तनुदहा तनुता ननुबोऽवनान् ॥
प्रनीयमान पुनरन्वदेव चम्बन्ति वागीयु महाकवीनाम् ।
एत प्रमिष्टावपवानिरेक्त्तमानानि लावप्यमिवाङ्गनाम् ॥

वधन्त्यमूनि सुवृत्ति महामहामि, चन्द्रोऽप्यल भुवनमष्टन्मगडनाय ।
सूर्यादृते न तदुदेति न चाप्यवेति येनोदितेन दिनमन्मन्दिनेन राशि ॥

नास्पोच्छ्रायवती तनुर्न दशनो नो दीर्घदीर्घं करं ,
 सत्य वारण ! नय केसरिशिशुस्वाङ्गम्बरं स्पर्धते ॥
 तेजोबीजमसह्यमस्य हृदये न्यस्त पुरा वैधसा ,
 तादृक् त्वादृशमेव येन सुतरा भोज्य पशु मन्यते ॥

केलिं कुरष्व परिभुक्ष्य सरोरुहाणि ।

गाहस्व शैलतटनिर्झरणीपयांसि ॥

भावानुरक्तकरिणीकर-लालिताङ्ग !

मातङ्ग ! मुञ्च मृगराजराभिलाषम् ॥

मनोरपशतैर्द्वृतो भुवननाथ-चूडोच्चित-

स्तूर्णैरलमथ कृत कृतपद ववच्चिद् प्रावसु ।

व्रजत्यपि सचेतसा विषयमीदृशा यो दृशो ,

लुठत्यचलकन्दरे विधुर एष चिन्तामणि ॥

त्वयि जनादंन ! भक्तिरच्चञ्चला, यदि भवेदफलप्रवणा मम ।

अभिलषाम्यपवर्गपराङ्मुख पुनरपीह शरीरपरिग्रहम् ॥

आक्रान्ता स्तनिर्नैविलोचनजलान्पथान्तधाराम्बुभि-

स्वद्विच्छेदभुवदच शोकशिलिनस्तुल्यस्तडिद्विभ्रमे ।

अन्तर्मे दयितामुख तव शशी वृत्ति समाप्यावयो-

स्तत्किं मामनिश सखे जलधर ! त्वं दग्धुमेवोद्यत ।

अप्य दीक्षितः

जत्रभवानेय अप्यदीक्षितमहोदयः दक्षिणतनपदमलञ्चकार स्वजनुषा ।
एष कविः प्रौढो दार्शनिकः परमालङ्कारिकश्चासीत् । जनैके प्रख्यादक्षाम्य प्रणेत्सुवेन
प्रसिद्धाः । असी शैवमतावलम्बी आसीत् । अस्य भ्राता नौलकन्ददीक्षित इति
नाम्ना प्रख्यातः । अन्वयं पौत्रेण कविना नारायणदीक्षितेन नौलकन्दमूनामहो
दयः प्रणिवद्धः । एतच्चम्पूनिर्माणमयः स्युः १६३७ तममिती निर्वापिते ।
तदनुरोधेन अप्यदीक्षितमहोदयस्य सनयोऽपि षोडशशताब्द्यामनुमोष्यते कालतः ।

श्री अप्यदीक्षितविरचितातां प्रसिद्धग्रन्थानां नामावलि.—१. आन्धा-
पंगस्तुतिः, २. उपक्रमपराक्रमम्, ३. कुवलयानन्दम्, ४. धनुर्मनमारमग्रहः,
५. चन्द्रकलास्तुति, ६. चिन्मामांसा, ७. दशबुमारचरितमक्षेपः, ८. नामनंग्रह-
माला, ९. ब्रह्मनक्षत्रम्, १०. मध्यमनध्वम्, ११. रत्नप्रयपरोसा, १२. बरद-
राजशतकम्, १३. वंशध्वजप्रकाशः, १४. शिवनखविशेषः, १५. शिवाष्टोत्तनिर्णयः,
१६. हरिवंशमारचरितम् इत्यादयः । अस्य कवेः कतिपयानि मनोज्ञानि पद्यानि
अत्र ममदाहियन्ते :—

नौनिहा, निवन्तिता, वेदता अपि भवन्ति शास्त्रज्ञाः ।
बहुज्ञा अपि लब्धाः स्वाज्ञानज्ञानिनी विरलाः ॥
के चोराः के पिशुनाः के रिपवः केऽपि शायदाः ।
जगदचिलं तस्य वशे यस्य वशे स्यादिवञ्चैतः ॥
बद्धाः कथमद्गाः कथमिन्वतुष्टुद्वने वृषा देशान् ।
कीदृक् कृत्रान्तुर कोऽपि न जिज्ञासने लोकः ॥
त्यक्तव्यो मनकारस्त्यक्तुं यदि शक्यते नामी ।
कतंव्यो ममकारः किन्तु स सर्वत्र कतंव्यः ॥
पुत्रा इति दारा इति पोष्यो मूर्खो जनान् ब्रूते ।
अर्थं तमसि निमज्जन्नात्मा पोष्य इति नार्थेति ॥
भोगाय पामराणां योगाय विवेकिना शरीरमिदम् ।
भोगाय च योगाय च न कल्पते दुर्विदग्धानाम् ॥
अपुत्रं निपुत्रं वापि प्रदिशन्ति श्राष्ट्राय भोगाय ।
श्रीपत्नि न विन्वदलैः क्वत्स्यं पञ्चदशमूढाः ॥
अर्नीन पित्रेण दादते जाग्रते संविज्ञानं निष्ठत वा ।
महदपि दिन्वदतास्तः मावपिबो देहवन्ध इति ॥

कवीश्वरी विञ्जका ।

श्रीमती विञ्जकानाम्नीय कवीश्वरो अतोव मनोरमकाव्यरचयित्री ।
कुत्रत्या सा, कदा च जन्मपरिग्रह जग्राहेति नाद्यापि सुविदितम् । या अस्या मूर्त्तय,
अन्योक्तयश्च सुभाषितग्रन्थेषु सङ्कलिता दृश्यन्ते, ताभिरस्या प्रौढपाण्डित्य कवित्व-
चातुरी च सम्पद् व्यज्यते । आत्मगोश्रवमुपवर्णयन्ती सा दण्डिनमाक्षिपति —

नीलोत्पलदलश्यामः विञ्जका^१ मामजानता ।
वृथैव दण्डिना प्रोक्तं स्वशुक्ला सरस्वती ॥
अस्या प्रौढा पद्मेलिमाश्चोषती श्रवणेष्ववतसयन्तु रसिका —
कोपं स्फोटितरं स्थितानि परितः पत्राणि दुर्गे जलम्,
मंत्रं मण्डलमुज्ज्वलं चिरमयो नीतास्तया कण्टका ।
इत्याकृष्टशिलीमुखेन रचनां कृत्वा तदप्यद्भुतं
यत्पद्येन जिगीषुणापि न जितं मुग्धे त्वदीयं मुलम् ॥
प्रियसखि ! विपद्दण्डप्रान्तप्रयातं परम्परा,
परिचरप्रचले चिन्नाचक्रे निवाय विधिं लल ।
मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्वा प्रगल्भकुलालवत,
भ्रमयति मनो नो जानीम किमत्र विद्यस्यति ॥
विरमं विफलाधातादस्माद् दुरध्यवसायतो,
विवदि महता धैर्यंभ्रशं यदीक्षितुमीहसे ।
अपि जडविधे कल्पापायाव्ययेन निजकरा
कुलशिलरिण क्षुद्रा नन्ते नवा जलराशयः ॥
हेनात्र चम्पकतरो ! वत रोपितोसि कुग्रामयाम् रजनान्तिकवाटिकायाम् ।
यत्र प्रहृदयवशात्खिबुद्धलोभाद् गोभन्वाटघटनोचितपल्लरोजसि ॥
माद्यद्दिग्गजशानलिप्तकरटप्रक्षालनशोभिना,
शोभन् सोमनि विचेष्टप्रतिहृता यस्योर्मयो निर्मला ।
कष्टं भाग्यविषयंयेन सरसं कल्पान्तरस्यायिन-
स्तस्यैकैकप्रचारकल्प्यं कालेन जातं जलम् ॥

१. इयं वर्णनेन स्वामा आगीत् । आत्मानश्च सांगात् सरस्वतीं मनः ।

कविराजो लीलांशुकः

दाक्षिणात्योऽय कविवर प्रायश अपरिचित एव । अस्य रचना इतस्तत
प्रकीर्णरूपेण उपलभ्यन्ते । ताभि स्फुट व्यज्यते यदासौत्कविरय शिवभक्त , श्रीकृष्ण-
परायणश्च । अस्य कृष्णकर्णाभिध पद्यसंग्रह त्रिषु शतकेषु विभक्त कयापि चेतो-
हारिण्या वाण्या प्रथितोऽवभाति । तद्यथा —

मुकुलायमाननयनाम्बुज द्विभो ! मुरलीनिनादनकरन्दनिर्भरम् ।
मुकुरायमाणमृदुगण्डमण्डल मुखपङ्कज जनसि मे विजृम्भताम् ॥
मदशिल्लण्डि शि वञ्जविभूषण, मदननन्यरदिगधमूलाम्बुजम् ।

व्रजवधूनयनाञ्चलञ्चित विजयता मम वाद्यमयजीवितम् ॥
पुन प्रसन्नेन मुखेन्दुमानसा पुरोव्रतीर्णस्य कृपापहाम्बुधे ।
सदेव लीलामुरलीरिवामृत समाधिविघ्नत्य कदा नु मे भवेत् ॥
अमुनाऽखिलपोषणोपनार्यं यमुनारोषसि नन्दनन्दनेन ।

दमुनावनसम्भव पपे न किमु नासौ शरणाथिना शरण्य ॥
देवकीतनयपूजनभूत पूतनारिचरणोदकधूत ।

यद्यह स्मृतयनञ्जयसूत कि करिष्यति स मे यमदूत ॥
प्रातर्भजामि दधिघोषविवृतनिद्र, निद्रावसानरमणोयमुखारविन्दम् ।
हृद्यानवधवपुष नवनोतचौरो ह्यु मीलिताञ्जनयन नयनाभिरामम् ॥

अयि मुरलि ! मुकुन्दस्मेरवक्त्रारविन्द-

श्वस्तनमधुरसजा त्वां प्रणम्याद्य याचे ।

अघरमणिसमीप प्राप्तवत्या भवत्या

कथय रहसि कर्णे मद्दसा नन्दमूनो ॥ •

मुष्णानमेतत्पुनरक्तशोभा मुष्णोतराशोरुदय मुखेन ।

तृष्णाञ्चुराशि त्रिगुणीकरोति, कृष्णाह्वय किञ्चन जीवित मे ॥

लावण्यवीवीललिनाङ्गभूया भूयापदारोपितपुण्यवर्हाम् ।

वारुण्यधाराच्छकटाक्षमाला बाला भजे बल्लभवशालशीम् ॥ इति ॥

श्रीभोजराजः

मालवमण्डले धाराधिपति कविराजो भोजदेवापरनामधेयो भोजराज
प्रसिद्ध कवि कवीनाञ्चाश्रयदाता चासीत् । यद्यप्यनेन नैके प्रबन्धा निबद्धा
तथाऽपि तेषु सरस्वतीकण्ठाभरणम्, रामायणचम्पू इति काव्यद्वयन्तु अतीव
प्रसिद्धम् । नृपशिरोमणिरसौ बहुशास्त्रज्ञ आसीत् । योगदर्शने भोजवृत्तिर्ननुस्मृतौ
चैका समीचीना टीका आप्याटीकिता । भोजदेवस्य जनक सिन्धुराज । स्वर्गं प्रयाते
तस्मिन् तत्कनीयान् श्राता मुञ्जदेव राज्येऽभिषिक्त । स च बहुतर भोजदेव
पुरन्दरपुरातिथीकर्तुं प्रायतत । परन्तु यस्य विधि परिरक्षक त को नाम हन्तु
प्रभवति ? भोजदेवस्य कालं धूर्तस्त ११ तमशतकदेशीय सम्भाव्यते ।

काव्यशैली भोजदेवस्यातीव मनोज्ञा प्रज्ञामुञ्जकरी च । सरला प्रसादगुणा-
लङ्कृता भावसम्भृता च कस्य चेतो न चमत्करोति । तद्यथा —

आबालवृद्धमनुगच्छति रामभद्र-
मेपा पुरी तदिह मा खलु निर्गुणा स्यात् ।
इत्यादरादिव धरा बहुधा विधाय,
धूलिच्छलान्निजतनु तमनु प्रतस्थे ॥
नूपमुखविमुखेन स्वेन कान्तेन साक,
दुहितरि विधिपाकात् कान्ताय व्रजन्त्याम् ।
अकुशलमिति मत्वा नूनमह्नाय धात्री
परिजनमुखवाप्य पामुभि पर्यहायोत् ॥
यद्यस्ति कौतुकमपूर्वमृगे मृगाक्षि !
चान्द्र हरामि हरिण मम सन्निधेहि ॥
यावन्न मुञ्चसि मया हृतमेणनेन,
सावद्धानु तथ यवन्नतुला मृगाङ्ग ।

जैनकविः अमितगतिः

कविरेव जैनमतादन्वो राजो मोक्षदेवनिन्द्यस्य मुञ्जदेवतृपतेः
मनाया लज्जन्निष्ठः आमोन् । अनेन पण्डितत्रकाष्टेन धर्मपरोक्षा-मुनापिनरत्न-
मगदोह-श्रावकाचारप्रनृतयः बहवो अन्या विरचिताः । अस्य स्मिन्निहासः स्युस्त-
१९३ तमाध्वदेशोऽयः निर्यापिते । एतन्वाम्य मुनापिनरत्नमन्त्रोहात्यग्रन्यनमानि-
श्लोकेनैव दिज्ञाप्यतेः—

ममादृष्टे तस्मिन्निदशवर्तति विक्रमनूरे
महश्चे वर्षाणां प्रभवति हि पञ्चाशदधिके ।
मनात्तं पञ्चम्यां भवति घराणि मुञ्जतृपती
मित्रे पत्रे पीये ब्रुयहितमिदं शास्त्रमनघम् ॥

एतदनुरोधेन प्रयोज्यं विक्रमौय १०५० तमे मन्वन्तरे समाप्तिमगान् ।
अमितगतिरपि षाड्यकलायां प्रथमं नैपुण्यमाशिकरोति । अस्य कविपद-
रमणोपनयानामपि रम आम्बादृता सहस्रयः । नतो लक्षणभारवचनमौ समुप-
श्लोक्यति :—

चित्ताह्लादि व्यदसन्विमुखं शोक्नापापनोदि,
यस्योन्पादि श्रवणमुषदं न्यायमार्गानुयायि ।
तस्यं पथ्यं व्यपगतमदं मार्यकं मुक्तवादनु,
यो निर्दोषं रचयति वचस्यं वृथाः सन्नमाहूः ॥

वर्षोपान्तविलमिनं केशदधेतिमानमप्रकृत्य सम्पगुन्ध्रेक्षते :—

भवति मरणं प्रत्यामन्नं, विनश्यति यौवनम्,
प्रभवति जरा सर्वाङ्गाणां विनाशविधायिनी ।
विरमन् वृथा कामार्थेभ्यो वृषे च कुर्यादरं,
वदितुमिति वा वर्षोपान्तस्मिन्नं पल्लिनं जने ॥

चलयति तनुं दृष्टेभ्रान्ति करोति शरीरिणा,
रचयति यत्सादध्यक्तोक्तिं तनोति गतिशक्तिम् ।
जनयति नाना निग्दाम्नयंपरम्परा
हरति सुरभि मन्ध देशाञ्जरा मदिरा मया ॥

सञ्जनसङ्गति वर्णयति —

तृष्णा चित्ते शमयति मद ज्ञानमाविष्करोति,
नीतिं सूते हरति विपद सम्पद सञ्चिनोति ।
पुसा लोकद्वितीयशुभदा सङ्गति सञ्जनाना,
किं वा कुर्यान्न फलममल दुःखनिर्नाशदक्षा ॥

अन्यदपि —

प्रबलपवनापातध्वस्तप्रदीपशिक्षोपमै-

रलिमलनिर्भं कामोद्भूते सुखैर्वियस्त्रिभे ।
समपरिचितैर्दुःखप्रान्तं सतामतिनिन्दितं-
रिति कृतमना शङ्के वृद्ध प्रकम्पयते करो ॥

पेनेन्द्रियाणि विजितान्यतिदुर्धराणि-

तस्याधिभूतिरिह नास्ति कुतोऽपि लोके ।
इलाध्य च जीवितमनर्थविमुक्तमुक्त,
पुसो विविक्तमतिपूजिततत्त्वबोधं ॥

लोकाचित गुरुजन पितर सवित्रीं,

बन्धु सनाभिमबला सुहृद स्वसारम् ।
भृत्य प्रभु तनयमन्यजनञ्च मर्त्यो,
नो मन्यते विषयवैरिवश कदाचित् ॥

लोकाचितोऽपि कुलजोऽपि बहुश्रुतोऽपि,

धमस्थितोऽपि विरतोऽपि शमान्वितोऽपि ॥
अक्षार्यं^१पन्नगविद्याकुलितो मनुष्य-
स्तत्रास्ति कर्म कुरुते न यदत्र निन्द्यम् ॥

जरा वर्णयन्नाह —

जनयति वचोऽप्यक्त वक्ष्य तनोति मलाविल,
स्खलयति गतिं हन्ति स्याम इलयीकुरुते तनुम् ।
दहति शिखिवत् सर्वाङ्गाणाञ्च यौवनकान्तनम्,
गमयति ध्रुमैर्त्याना वा करोति जरा न किम् ॥

नूनं श्वेतरस्य भावाशैली प्रसादरम्या, उत्प्रेक्षा च प्रदासनीया । शान्तरस-

१. अक्षार्योऽत्र अद्वियविषय, चूतत्रीहनयन्नागविद्याकुलितश्चेति । पदमिदं
इत्यप्येव श्याम्येषम् ।

कविवरो दिवाकरः

कविवरो दिवाकरोऽयं चाण्डालकुले लम्पजन्माऽपि अतीव लक्ष्यप्रतिष्ठं लक्ष्य-
 ह्यतिद्वेष्यं बभूव । नृपते श्रीहर्षस्यासौ राजपण्डित आसीन् । चाण्डालवशात्तत्र श-
 देवासौ मानङ्गदिवाकर इति नाम्ना जेगोयते । राजशेखरेण दिव करमुद्दिश्योत्ति-
 यितम् —

अहो प्रभाशो घाग्देष्या यन्मातङ्गदिवाकर ।

श्रीहर्षस्याभवत्सम्य समो याणमपूरयो ॥

एव नृपतिश्रीहर्षसमय एवास्त्र स्थितिशाल सम्भवति । यद्यपि अनेन
 पश्यन् प्रबाधो विरचितो न वेति न यद्यनु दाहने, परन्तु हृदयस्य हकुगनि पद्यानि
 यानि शुभादिप्रसंगेषु यद्गुणोद्देश्यं, तदवगम्यते यदातो इत्येवमिदं प्रोक्तं किं ।
 रक्षताऽप्यस्य महसा मनोहारिणी भावविभूतिना च —

यानु शो महिनो शला बालेभुदुत्तिनस्करा ।

दृष्ट्वा महापराहस्य पातालगतदोषिणा ॥

अनिन्द्य-शोभाय महगर्भात् शीलं परेषामगती यदिति ।

एव चरन्तीति च त्रिलोक्या त्वत्कीर्तिमाहृ बभूव गतीं तु ॥

यान सम रक्षति जातप्रतानिदेना,

कविवरो भट्ट भल्लटः

कविवरो भट्टभल्लटोऽयं काश्मीरक एवेति जघ्यट-क्य्यट-उच्चट-भम्मटादि-
नाममाभ्येन सम्यगनुमानं सुशकम् । यद्यपि कवेरस्य स्थितिकाल इदमनया प्रतिपत्तुन्तु
दुशकम्, तथापि आलङ्कारिकेण भम्मटभट्टेन एकादशतमशताब्दीमभवेनास्यानेकानि
पद्यानि काव्यप्रकाशे समुद्भिक्तानि, अतः तन्पूर्वमभवेनैवानेन भवितव्यम् ।

अस्य शैली तु प्रायशः प्रासादिकी शब्दान्द्धारबहुला अग्योक्तिमन्वलिता च
वानाति । तद्यथा :—

वानायिनो मधुकरा यदि कर्णतालं-

दूरीकृता करिवरेण मदान्धबुद्ध्या ।

तस्यैव गण्डपुगमण्डनहानिरेषा,

भृङ्गा पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥

प्राबाणो मणयो हरिजंलघरो लक्ष्मो. पयोमानुषो,

मुक्तौघाः सिकताः प्रवाललनिका शंवालमम्न. गुधा ॥

तीरे कल्पमहोसृष्टाः किमपरं नामापि रत्नाकरो,

दूरे कर्णरसायनं तिरुटतस्तृष्णापि नो शाम्यति ॥

भवेन ववगता सरोपपर्यं यन्वृष्णसपानिने,

दानं कर्णचपेटमुञ्जिनभिया हस्त ममुल्तामिन ।

यच्छार्धोमुखमक्षिणो पिदधता नागेन तत्र स्थिरं,

तत्सर्वं विपमन्निणो भगवतः कस्यापि लीलायितम् ॥

विशालं शाल्मल्या नयनमुनगं बीक्ष्य कुमुम,

शुकस्थोभूद् बुद्धिः फलमपि भवेदस्य सदृशम् ।

इति ध्यान्वोपास्त फलमपि च देवात्परिणतं,

विषाके वृलोञ्ज. सपदि मध्ना सोऽप्यपहृत ॥

आबद्धकृत्रिममटाजटिलासन्नित्तिरारोपिनो भृगपते पदवो यदि इवा ।

मत्तेनकुम्भतटपाटनलम्पटस्य नादं करिष्यति क्य हरिणाविपस्य ॥

रज्ज्वा दिशः प्रविनता सत्सिद्धं विषेण, पार्श्वमहो हृतभुजा ज्वलिता वनान्ना ।

ध्यायाः पदान्दनुमरन्नि गृहीतचापा, कं देशमाप्रयतु पूषपनिर्माणात् ॥

नूनमस्याग्योक्तेयोर्युञ्जन्ना प्राञ्जला नाया चापि । इति ॥

कविवरो दिवाकरः

कविवरो दिवाकरोऽयं चाण्डालकुले लब्धजन्माऽपि अतीव लब्धप्रतिष्ठं लब्ध-
त्यातिश्च बभूव । नृपते श्रीहर्षस्यासौ राजपण्डित आसीत् । चाण्डालवशात् वा-
देवासौ मातङ्गदिवाकर इति नाम्ना जेगीयते । राजशेखरेण दिवाकरमुद्दिश्योल्लि-
खितम् —

अहो प्रभावो चाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकर ।

श्रीहर्षस्याभवत्सम्य सनो बाणमयूरयो ॥

एव नृपतिश्रीहृषसमय एवास्य स्थितिकाल सम्भवति । यद्यपि अनेन
कश्चन प्रबन्धो विरचितो न वेति न वक्तुं शक्यते, परन्तु कवेरस्य स्फुटानि पद्यानि
यानि सुभाषितग्रन्थेषु बहुशो दृश्यन्ते, तैरवगम्यते यदसौ इत्येवप्रिय प्रौढ कवि ।
रचनाऽप्यस्य सरसा, मनोहारिणी, भावविभूयिता च —

पातु वो मेदिनी बोला बालेन्दुद्युतिनस्करौ ।

दष्ट्रा महाबराहस्य पानालगूहदीपिका ॥

अनिस्सरन्तीमपि गेहगर्भात् कीर्त्तिं परेषामसनीं वदन्ति ।

स्वैर चरन्तीमपि च त्रिलोक्या त्वत्कीर्त्तिमाह कवय सतीं तु ॥

याते शम रजसि जातजलाभिषेका,

धौताम्बरा स्फुरितराण्डुपयोधरान्ना ।

पश्य प्रजायंमधुना तव पुष्पवत्यो,

वाञ्छन्ति सङ्गममिमा कुकुभश्चतस्र ॥

किं वृत्तान्तं परगृहगतं किन्तु नाह समर्थ-

स्तूष्णीं स्यात् प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभाव ।

गेहे गेहे विषणियु तया चत्वरे पानगोष्ठपा-

मुग्धतेव भ्रमति भवतो यत्तन्मा हन्त कीर्त्ति ॥

कविवरो भट्ट भल्लटः

कविवरो भट्टभल्लटोऽयं काश्मीरक एवेति जय्यट-कय्यट-उखट-मम्मटादि-
नामनाम्येन सम्भ्यानुमातुं मुशरम् । यद्यपि कवेरस्य स्थितिबाल इदन्तया प्रतिपत्तु
दुःशकम्, तथापि आलङ्कारिकेण मम्मटभट्टेन एकादशतमशताब्दीसंभवेनास्यानेकानि
पद्यानि काव्यप्रकाशे समुद्रुद्धितानि, अतः तत्पूर्वभवेनैवानेन भविष्यम् ।

अस्य शैली तु प्रायशः प्रासादिकी शब्दालङ्कारबहुला अन्योक्तिमन्वलिता च
वाभाति । तद्यथा :—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालं-
दूरीकृता करिवरेण मदान्यबुद्ध्या ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा,
भङ्गा पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥

प्रावाणो मगधो हरिर्जलचरो लक्ष्मोः पपोमानुषो,
मुक्तीघाः सिक्ताः प्रवाललनिका शंवालमम्भ. मुषा ॥
तीरे कल्पमहीरहाः किमपरं नामापि रत्नाकरो,
दूरे कर्णरसाधनं निरटतस्तुष्ण्यापि नो शाम्यति ॥
भेकेन क्वचन सरोपपरपं यन्कृष्णसर्पानने,
दानं कर्णचपेटमुञ्जिनभिया हस्तं ममुल्लासिनं ।
यच्चार्थोमुखमक्षिणो पिदधता नागेन तत्र स्थित,
तत्सर्वं विषमग्निगो भगवतः कस्यापि लोलायिनम् ॥

विशालं शाल्मल्या नयनमुनयं वीक्ष्य कुमुभं,
शुकस्याभूद् बुद्धिः फलमपि भवेदस्य सद्दाम् ।
इति घ्यान्वोपास्त फलमपि च देवात्परिजनं,
विपाके तुलोऽन्तः सपदि मरुता सोऽप्यपहतः ॥

आबद्धद्विभ्रमटाजटिलासभित्तिरारोपिनो मृगपतेः पदवो यदि श्वा ।
मतेभक्तुम्भतटपाटनलम्पटस्य नादं करिष्यन्ति कथं हरिणाधिपस्य ॥
रञ्जवा दिग्गः प्रविनता सन्तिलं विषेण, पाशमंशो हृतभुजा उवल्गिना धनान्ता ।
ध्याया पदान्यनुमन्ति गृहोतचापाः, कं देशमाश्रयतु यूयपतिर्भूगानाम् ॥
नूनमस्यान्योक्तयोऽप्युज्ज्वलाः प्राञ्जला भाषा चापि । इति ॥

श्रीगोवर्धनाचायेः

लब्धव्याति शृङ्गारकविशेखरीभूतो गोवर्धनाचार्योऽप्य बङ्गनरेशस्य श्रीलक्ष्मणस्य कंस १११६ मितशताब्दभवस्य राजसभापण्डित आसीत् । 'हाल' कृत प्राकृतसप्तशतीसरणिमनुसृत्यानेनापि स्वकीया सप्तशती आर्याच्छन्दोभिरेव निबद्धा । आर्याच्छन्दसा गुम्फनप्रकर्षो यथाविध गोवर्धनाचार्यस्यार्यासु परिष्कृत-रूपेण प्रतिपत्र न तादृश अन्यत्रोपलभ्यते । गीतगोविन्दस्यामरकविना श्री जयदेव-महाभागेन गोवर्धनाचार्यस्थातीव प्रशंसा कृता । विशिष्य तु शृङ्गारचित्रणे ।

“शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनेराचार्यगोवर्धनस्पर्धा कोऽपि न विश्रुतः”

इत्यादि पद्येनास्याऽद्वितीयत्वमुपपादितम् ।

मत्तूणपदरीतिगतय सज्जनहृदयाभिसारिका सरसम् ।

मदनाद्वयोपनिषदा विशदा गोवर्धनस्वार्था ॥

वस्तुतः अस्वार्यासु शृङ्गारस्य मनोहरा मानिकी च व्यञ्जना, प्रेमि-प्रेमिकयोरन्तस्तलोत्थललितकोमलकल्पनाकलाप, सुकुमारभावभङ्गितरङ्गा, पूण-परिपक्वमतया परिणता प्रतिभान्ति । उपमारूपकाविस्तादृश्यलक्षणालङ्कारेषु कापि निसांमुभगा रचनाचातुरी, गोवर्धनाचार्य कव्यन्तरेभ्यो विशेषयति । आर्या तस्य सालङ्कृता ललितपदावलितबलिता कस्य मन प्रीतये न भवति ? तद्यथा—

सा सर्वथैव रक्ता राग गुञ्जेव न तु मुखे वहति ।

वचनपटोस्तव राग वैदलमास्ये शुकस्येव ॥

अपि च —

पिब मधुप बहुलवलिषा जूरे रसनाप्रमाधाय ।

अधरविलेपसमाप्ये मधुनि मुधा वदनमर्षयसि ॥

अन्यमुखे दुर्बादो य प्रियमुखे स एव हि परिहास ।

इतरेन्धनजन्मा यो धूम सोऽगुत्समुद्भूतो धूप ॥

सत्त्वविरसनादूर्ध्व - निस्तुपशब्दशालिषावेन ।

सुप्तो दयिताऽधरमपि नाद्रिये वा मुधा वराञ्ची ॥

मत्तनामिनैराचार्याच्छन्दोभिर्गुम्फिता 'आर्यासप्तशती' स्पृष्टरलोचानां सप्रह-माश्र, लब्धव्यातिरचनान् मून प्रसक्तार्हां सव्यापि यादृश नाधुर्व रसपरिषाङ्गध

प्राकृतभाषया निबद्धाया न तयाऽऽर्थासिप्तशत्याम्, आर्यासिप्तशतो तस्य प्राकृत-
सन्दर्भस्य तुला नैव सस्पृशति । शृङ्गारमत्तृणत्वमस्यातीव सहृदयहृदयवज्रम् —

सुप्रभाते भगवत्या पार्वत्या चक्षुश्चुम्बनेन तदगतकज्जलकालिम्नावलि-
प्तौष्ठक शिवमवलोक्य, यदसौ निगलित गरममूट्रमति, इति रुमाकलयता वेधसा
मा वम, सवृणु इति आदिष्ट शिवो विलज्जितो जयति, इति कविरुद्धुयति —

मा वम सवृणु विपदिदमिति सातङ्गु पितामहेनोक्त ।
प्रातर्जयति सलग्ज कज्जलमलिनाधरं शम्भु ॥
सन्ध्यासलिलाञ्जलिमपि कङ्कणफणिपीयमानमविजानन् ।
गौरीमुखापितमना विजयाहमित् शिवो जयति ॥
ब्रह्माण्डकुम्भकार भुजगाकार जनार्दन नीमि ।
स्फारे सत्फणाचक्रे धरा शरावश्रिय वहति ॥
विहितयनालङ्कार विचित्रवर्णाबलीस्फुरणम् ।
शशायुधमिव वक्र बल्मीकभुव कवि नीमि ॥
ध्यासगिरा निर्वास सार विश्वस्य भारत धन्दे ।
भूषणतयैव सजा यदङ्किता भारती वहति ॥
भोगाक्षमस्य रक्षा वृद्धभाषेणैव कुर्वन्तोऽनभिमुखस्य ।
वृद्धस्य प्रमदापि श्रीरपि भृत्यस्य भोगाय ॥
अतिदीर्घजोदिदोपाद् ध्यासेन यशोऽपहारित हत ।
कर्मोच्यते गुणादथ स एव जन्मान्तरापन्न ॥
श्रीरामायणभारतबृहत्कथाना कवीधमस्कुर्म ।
त्रिस्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैभिन्ना ॥
आखलितशब्दालङ्कृतिरनुबूला स्वल्पितपदनिवेशापि ।
अभिसारिकेव रमयति सूचित सोत्कयंशृङ्गारा ॥

जयदेवस्य प्राग्वर्णितगोवर्धनाचार्यप्रशस्तिबलाद्देतन्निदिचन यदसौ
जयदेवकालात्प्राक्कालभव । अथ च बङ्गाधिपते लक्ष्मणसेनस्य राजसभाया
गोवर्धनाचार्यो लक्ष्मीकीर्ति राजकविरासोद् इति निम्नाङ्कितेन पद्येनाकलयाम् —

गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उभापति ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥

राजो लक्ष्मणस्य च स्थितिकालं प्रैस्त-एकादशतमशताब्द्या निर्वाप्यते कान्-
विद्भि । स एवाद्यापि समयं सम्भवति इति ।

कविवरो धनञ्जयः

धनञ्जयोऽयं जैनकवि, 'द्विसन्धानाख्य'काव्यस्य प्रणेता । द्विसन्धाननामकं काव्यमिदं राघवपाण्डवोद्यनाम्नापि प्रसिद्धम् । कविवरोऽयं राज्ञो मञ्जुराजस्य-सीत् सभापण्डितः । सूक्तिमुक्तावल्या राजशेखरेणास्य महती प्रशंसा कृता —

द्विसन्धाने निपुणता सता चक्रे धनञ्जय ।

यया जातं फलं तस्य सतां चक्रं धनञ्जय ॥

अस्य कृतित्वेन प्रख्याता द्विसन्धानम्, निघण्टुः, दशरूपकञ्चेति त्रयं सन्दर्भाः । तत्र दशरूपकप्रणेता कश्चिदग्न्यो धनञ्जय इत्येके । परन्तु जैनास्त्वयमेव धनञ्जयो दशरूपककर्त्तृतिं समापनन्ति ।

धनञ्जयस्य जनको वामुदेवो, जननी च श्रीदेवी गुहस्तावद् दशरथनामा परमपण्डित इति द्विसन्धानकाव्योपनतनेकेन श्लोकेनावगम्यते ।

द्विसन्धानेऽस्मिन् काव्ये राघवानां पाण्डवनां श्लेषेण चमत्कारपूर्णं कृतं वर्णनमतीव रचनाचातुरीं द्योतयति कवेः । तद्यथा—

अथ कदा नु वशा न परामुता पुरमुपेत्य सदुर्जनकस्य वा ।

त्रियत इत्ययमाकुलमानस प्रभुरवोचत धीक्ष्य पयोनिधिम् ॥

अयमगाधगभीरगुहगुणैरुपगतो नियतायधिराद्रंताम् ।

यतिरिवाखिलसत्त्वहितव्रतो जलनिधिः सखलंरघुलोचयताम् ॥

अमुतरा मुतरा स्थितिमुन्नताममुमता मुमता महता वहन् ।

अदचित्तंश्चित्तंमणिप्राग्निभिः स्वदचित्तंरचित्तंरथभात्ययम् ॥

अनिघनेन रसातलवातिना विदलितो निविडः वड्ध्वाग्निना ।

इह मुहुः शफरीपरिलङ्घनव्यतिकरः श्वयतीव सरित्पति ॥

बल्लोला सखदि समुद्भूता महद्भिर्गण्डूपा इव करियादसा विभान्ति ।

और्वाग्निश्चरन्निग्रापाङ्गामेतस्मिन् विदधति पदमरागभास ॥

भान्येतस्मिन् मणिहृतरङ्गाभोगस्तत्सारूप्याग्निहिततरङ्गभोगा ।

श्रीडास्पर्शान्दशिरमहीनामुद्वेष्टातानां सुशिरमहीनामुद्वेष्ट ॥

एतान् प्रवालविटपान् स्वतटोभिहृदा रुद्राग्निपिञ्चवहितंरदपितरङ्गं ।

रङ्गरिहाम्बुक्षणां निक्षटे धमन्त गन्त न सत्त्वसहिता ह्यवधोर्यन्ति ॥

कविवरो दामोदरगुप्तः

दामोदरगुप्तोऽयं काश्मीरकः । काश्मीराधिपतेर्जयापीडम्य^१ च मुख्यामात्य-
पदाङ्कः । नृपमनिः जयापीडोऽजीव विद्याप्रणयो, विद्वद्वरेण्यः कविशेखरेण्यः
प्रदत्तः प्रहृमानः । अम्य राजमनायाञ्च बहव पण्डितपरीन्द्राः विराजन्ते स्म । राज-
तरङ्गिण्याञ्च दामोदरम्य संस्मरणमुल्लसति :—

तं दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टिनीमतकारिणम् ।

कवि कवि बलिरिच धुर्यं धीमच्चिवं व्यधान् ॥

अनेन कविना 'कुट्टिनीमत'मिग्याग्यं विलक्षणं काव्यमुपनिबद्धम् । यत्र
कुट्टिनीनां छन्दश्चमप्रपञ्च, विषट्कूटकापट्टपाटवञ्च विशदय्य प्रपञ्चितम् ।

प्रसिद्धालङ्कारिकेण मम्मटाचार्येण स्वकीयकाव्यप्रकाशे कुट्टिनीमनघटित-
पद्यानि मनुद्गतानि । तथैव स्वकीये कविकण्ठाभरणे क्षेमेन्द्रेणापि । एतेन मम्मट-
क्षेमेन्द्रयोः प्राक्कालोत्पन्नं दामोदरगुप्तस्य सुतरां समुपपन्नं भवति ।

दामोदरगुप्तस्य काव्यस्मरणार्थं कामपि रमणीयतां पुष्पानि :—

विरहिण्या दूतीकृतं वर्णनमारचयन्नाह :—

अपसारय धनमारं कुट्ट हारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥

कुमुदामोदी पवनः पिककूजिनमुद्गमार्थरमितानि ।

इयमिति सामग्रीं घटिता देवेन तद्विनाशाय ॥

जीवश्रेव मृतोऽमी यस्य जनो धीक्ष्य वदनमन्योऽन्यम् ।

वृत्तमुपनङ्गो दूरात्करोति निर्देशमद्गुण्या ॥

कुट्टिनी प्रनारयति स्ववशांश्चदम्—

इदमपरमद्भुतनमं पुवतिमह्यंविनुठघमानस्य ।

वृद्धिर्भवति न शान्तिर्यत्तव सोभाप्यशेषस्य ॥

आरोग्यं विद्वत्ता सज्जनमैश्रो महाकुले जन्म ।

स्वार्थानता च पुमां महदंश्वर्यं विनाप्यर्थैः ॥

एकीभावं गनयोर्जल्पयमोमिप्रचेतमोर्दंश्व ।

व्यतिरेकवृत्तौ शक्तिर्हस्तानां दुर्जनानाञ्च ॥

१. शास्त्रोऽग्निस्य जयापीडस्य ममय. याश्चिद्विनि अष्टमगताञ्चा
विनाशने । अस्य शासनकाशः ३५५ तमाञ्चान् ३८६ तमाञ्चान्दन्तम् । तेनाञ्च
वैरति नमय उक्त एवेति प्रमाणे ।

कविवरो जल्हणः

कविवरो जल्हण जन्मना काश्मीरानलञ्चकार । कविरेप मुरारिवद्
वश्रोक्तिरचनायामतिचतुरः । काश्मीरकराजपुरीराज्ञोऽसौ मन्त्रिमुख्य^१ । सोम-
विलासाख्य काव्यञ्चास्य प्रसिद्धा कृति । राजानकरूप्यकण चास्य 'अलङ्कारानु-
सारिणी' टीका व्यरचि । काव्येऽस्मिन् राज्ञ सोमपालस्य वणनमतीव चाख्यया
प्रपञ्चितम् । काव्यञ्चास्यातीव कमनीय सहृदयहृदयावर्जक रसिकजनमनो-
रञ्जकञ्च सम्पन्नम् —

स्वप्रज्ञया कुञ्चिकयेव केचिन्, सारस्वत विक्रमभङ्गिभाजम् ।
कवीश्वर कोऽपि पदार्यकोशमुद्घाटय विश्वाभरण करोति ॥
दंबीगिर कोऽपि कृतार्थयन्ति ता कुण्ठयन्त्येव पुनर्विमूढाः ।
या विप्रय शक्तिमुख्येयु देव्यस्ता एव मुक्ता न तु चातकेषु ॥
परिधमज्ञ जनमन्तरेण मौनव्रत बिभ्रति वाग्मिनोऽपि ।
वाचयमा सन्ति विना यत्न पुस्कोकिला पञ्चमवञ्चवोऽपि ॥
हे गन्धकुञ्जर महागिरिकुञ्जराजिमद्यापि मा स्मर सलीलनिलीलिताक्ष ।
मुञ्चाभिमानमयुना भज घतंघान वक्र विधेरुपरि शासनमडकुशञ्च ॥
यत्रोपितोऽसि चिरकालमविञ्चन सश्रणं प्रतिग्रहघनग्रहणायमर्णं ।
निलंज गजंति समुद्रतटोऽपि तत्र घृष्टोऽयमस्तव समो घन नैव दष्ट ॥

आस्य निरस्य रसिनं मुचिर विहस्य,

गाशान्तरेषु घन ! वयंति चातरस्य ।

तच्चञ्चुकोटिपुटिलायतरन्परस्य

प्रागात्पयोऽस्य भवत परिहासनाश्रम् ॥ इति

- १ यथा चरति वनन वाग् यस्य चतुरं पदं ।
गन्धर्वयं विनिर्मानुमुचनेव प्रदक्षिणम् ॥
प्रशमंष्टेऽवशिष्टा मुरारिमनुधावन ।
श्रीराजगलरगिरा नावी यस्योक्तिमघाशाम् ॥
श्रीमद्राजपुरीमन्त्रिप्रहस्य निवागिणम् ।
अद्यान्वं सवोनिम्न जल्हण विनयाञ्चने ॥

एभि स्वविरचिनंस्व पठंवाश्च गत्या हृतमुरारि राजसत्तररचना-
मरगिणमवगम्यते इति ।

कविवरो भिक्षाटनः —

कविवरः शिवापरनामाऽयं भिक्षाटन कुत्रत्य, कश्चास्य म्यनिकाल. इति सर्वम'यज्ञानमेवाद्यावधि । परन्त्वस्य भिक्षाटनमितिनामकं यत्खण्डकाव्यमुपलभ्यते, तन्नाम्नैवासावपि भिक्षाटन इति नाम्ना प्रसिद्धं गतं । अस्मिन् हि काव्ये त्रिपुर-
दाहानन्तरं यद् भिक्षाटनं कृतं तदधिकृत्यैव एतत्काव्यं विरचितम् । काव्येऽस्मिन्
कालिदासव्राणभट्टयोस्त्वैवैनावगम्यते यत्तयोरनन्तरमेवास्य काव्यस्य सृष्टिः ।
रचनाऽस्य अतीव हृदयङ्गमा मनोहारिणी च तद्यथा :—

भिक्षाटनेन पुरुहूतपुराङ्गनाना-
माकस्मिन्कोत्सवविधायिनि चन्द्रमौली ।
तासामनङ्गशरजग्नैरमानसाना,
नानाविधानि चरितानि वय वदाम् ॥
षाचित्रिवारितवहिर्गमना जनन्या,
दृष्टुं प्रियं भवनजालकमाससाद ।
तस्या विलोचनमदृश्यत दाशदत्त,
यन्त्रोपष्टदशफरोपमिनं क्षणेन ॥

खलेषु सत्सु निर्पाता वयमर्जयितुं गुणान् ।
इयं सा तस्करग्रामे रत्नरूपविडम्बना ॥
वर्षते स्पन्दते वोभौ संपदा शतशाखया ।
अट्टकुरो वस्वरोद्भूत. पुरपदचाऽकुलोद्भवः ॥

अस्यानगामिभिरलङ्कुरणंरपेता, भूय. पदस्वलननिहनुतिरप्रसन्ना ।
याणीव षापि कुक्वेर्जनहास्यमाना द्राडनिर्गता निजगूहाद्विना मदान्धा ॥

कवीन्द्रश्चन्द्रकः

कवीन्द्रश्चन्द्रकोऽयं प्राचीन कवि जन्मपरिग्रहेण काश्मीराननुजप्राह ४
महाकविना कल्हणेन चन्द्रकमुद्दिश्य वर्णितं यत्—

नाट्यं सवजनप्रेक्ष्य यश्चक्रे स महाकवि ।
ह्रं पायनमुनेरशस्तकाले चन्द्रकोऽभवत् ॥

अनेन सूच्यते यदनेन सर्वजनप्रेक्ष्य नाटकमपि प्रणीतम् यदधुना नोप-
लभ्यते । कोऽस्याऽऽविर्भावकाल इति नेदन्त्या निर्णेतुं पार्यते । परं सुभाषितधन्यैव
अस्य श्लोकसंग्रहणादनुमातुमिदं नायुक्तं यत्कविरेव अति प्राचीन इति ।

प्रौढा, निसर्गसुभगा, अस्य रचनासरणिरपि प्रेक्षणीया —

एवा हि मे रणगतस्य दृढप्रतिज्ञा, द्रक्ष्यन्ति यत्र रिपवो जघन हयानाम् ।
युद्धेषु भाग्यचपलेषु न मे प्रतिज्ञा देव यद्विच्छति जप्रञ्च पराजयञ्च ॥

एकेनाक्षणा परिणतहवा पाटलेनास्तसस्थ,
पश्यत्यर्कं कुमुदविशदेनापरेण स्त्रकान्तम् ।
अह्लश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी,
द्वौ सङ्कौणौ रचयति रसौ नर्तकोव प्रगल्भा ॥

कृष्णेनाम्ब ! गतेन रन्तुमधुना मूढं भोक्षिता स्वेच्छया,
सत्यं कृष्णं क एवमाह मूसली मिथ्याऽम्ब ! पद्माननम् ।
व्यादेहीति विकासितेऽथ वदने माता समस्त जगत्,
दृष्ट्वा यस्य जगाम विस्मयवशं पायात्स व केशव ॥
स पातु धो यस्य हतावशेषास्तत्तुल्यवर्णाञ्जनरञ्जितेषु ।
सावभ्ययुक्तेष्वपि विप्रसन्ति देव्या स्वकान्तानयनोत्पलेषु ॥

कविवरो मङ्गलकः

कविवरो मङ्गलकोऽयं जन्मना काश्मीरान् विभूषयामास । कविरेष कर्णिकारमङ्गलक, पण्डितमङ्गलक इति नामद्वयेनाऽपि प्रसिद्धः । महाकविक्षेमेन्द्रादनन्तरमेकस्थामेव शताब्द्यामयमनरो महाकविः स्यातिङ्गत्तः । प्रसिद्ध आलङ्कारिको दम्पकोऽस्य गुरुः । उभावपि गुह्यशिष्यावेतौ काश्मीराधिपतेर्जयसिंहस्य स्यस्त-११२९-५० पर्यन्तं लब्धस्यतिकालस्य सभापण्डितावास्ताम् । अस्य कृतिव्हेन प्रसिद्धं श्रीकण्ठचरितनाम महाकाव्यम् पञ्चविंशतिसर्गनिबद्धम् । यत्र लघुप्रति अपि कथानके, महाकाव्यानुगुण्येन दोला-मुष्पावचप-जलश्रीडा-सन्ध्या-चन्द्र-चन्द्रोदय-प्रमाथना-भानकेलि-श्रीडा-प्रभादिविशदवर्णनेनास्य महाकाव्यत्वं प्रसाधितं सम्भाव्यते । रचना खलु नूनमुच्चकोटिमवगाहते । रचिर पदविन्यास, मनोहारिणी कल्पना, भक्तिरसोद्रेकोऽत्र अतीव शालीनतया पल्लवितः । अतएव तेजकण्ठेन कवेरस्य प्रशस्तिमुखेन निरूपितम् :—

निष्कलङ्कं सर्वकस्य श्रीमङ्गलकविताद्भुतम् ।

स्पष्टोक्तिर्गंस्य नास्तुन्यस्तुनिर्गीर्तनयामुभिः ॥ इति ॥

अस्य काव्यनिदर्शनमपि किञ्चिदालोकनीयम् :—

शुक्नी शुद्धावेव परे कवीना, सद्यः प्रमादस्वलित लभन्ते ।

अधीतवस्त्रे चतुरं कथं वा विभाव्यने कञ्जलविन्दुपात ॥ २।९॥

नो शक्य एव परिहृत्य वृद्धा परीक्षा,

ज्ञानु मितस्य महत्तच्च कवेर्विशेषः ।

को नाम तीव्रपथनागममन्तरेण,

भेदेन वेत्ति सिन्धुदोषमणिप्रदीपौ ॥

अन्यकार विवृण्वप्राहः—

किन्नु कालगणनापनेमंसोभाण्डमपंभवपुहिरण्मयम् ।

तत्र यद्विपरिवर्तितानने लिम्पनि स्म धरणि तमोमसो ॥

[श्रीकण्ठचरिते १०।१९]

विरहवर्णने चन्द्रोपालम्भ शृणुत :—

रात्रिराज ! मुहुमारदारीर कः सहेत तव नाम मयूखान् ।

स्पर्शमाप्य सहस्रव यदोष चन्द्रकान्तद्वदोऽपि गलन्ति ॥

कालकूटमधुनापि निहन्तु हन्त नो वहसि लाञ्छनभङ्गया ।
 यद्भयादिव निगीर्णमपि त्वामाशु मुञ्चति मुधाकर । राहुः ॥
 अजातपाण्डित्यरहस्यमुद्रा ये शक्यमार्गं दधतेऽभिमानम् ।
 ते गारुडीयाननधीतमन्त्रान् हालाहलस्वादनमारभन्ते ॥
 सरस्वतीभातुरभूच्चिर न य इवित्वपाण्डित्यधनस्तनग्धय ।
 कथं स सर्वाङ्गमनाप्तसौष्ठवो दिनाद्दिनं प्रौढिविशेषमश्नुते ॥
 वित्तीर्णशिक्षा इव हृत्पदस्थसरस्वतीबाहुराजहंसं ।
 ये क्षीरनीरप्रविभागदक्षा विवेकिनस्ते कवयो जयन्ति ॥
 काव्यामूने दुजनराहुनीत प्राप्य भवेन्नो सुमनोजनस्य ।
 सच्चक्रमव्याजविराजमानतंक्षयप्रकर्षं यदि नाम न स्यात् ॥
 अर्थोऽस्ति चेन्न पदशुद्धिरयास्ति माऽपि,
 नो शीतिरस्ति यदि सा घटना कुतस्तथा ।
 साऽप्यस्ति चेन्न नववश्रगतिस्तदेव,
 व्ययं विना रसमहो गहन कवित्वम् ॥
 श्लार्थं वक्रिमगतिघनंदाढयंबन्ध-
 स्तस्या कविप्रवरसूक्तिधनुर्लंताया ।
 वर्णान्तिकप्रणयभाजि गुणे यदीये,
 चेतासि मत्सरवता झटिति भ्रुटन्ति ॥
 परदत्रोर्वास्तोकाननुदिवसमभ्यस्य ननु ये,
 चतुष्पादीं कुर्षुबंहव इव ते सन्ति कवय ॥
 अविच्छिन्नोद्गच्छज्जलधिलहरीरीतिमुहूद ,
 मुहूदा यंशद्य दधति किल केषाञ्चिद् गिर ॥

श्रीमयूरः

(श्रंस्त ६२५)

कविप्रवरोऽयं मयूरः मयूराख्यस्य खण्डकाव्यस्य प्रणेता, काव्यकुञ्जाधि-
पस्य श्रीहर्षदेवस्य सभापण्डितः, बाणभट्टस्य च संसामयिकः ।

अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।

श्रीहर्षस्याभवत्सन्धः समो बाणमयूरयोः ॥

कविरयं बाणभट्टस्य सम्बन्धी आसीत् । केचन तस्य श्वशुरोऽयमिति प्रचक्षते ।
जनकविमातङ्गाचार्यस्यापि बाणभट्टस्य श्वशुरोयमित्येवाभिमतम् । इति तदीय-
'भक्तामरस्तोत्र'मित्यनेनावगतं भवति । मयूरविषये एका त्रिवदन्ती प्रचलति ।
यदिमावुभावपि श्रीहर्षराजसभापण्डिनावास्ताम् । परस्पर निरतिशयं स्नेहादरञ्च
मुतरां बध्नीतः । एकदा यदा बाणः स्वकीया कुपिता प्रेयसीमनुनयविनयः सान्त्व-
यन्ते पद्यमेकं पठितुमारेभे, तदा मयूरोऽपि निखिलं तं कमपि प्रणयकल्हमाकर्ष-
यन् द्वारि स्थितोऽभूत् । पद्यस्य चतुर्यं चरणञ्च मयूरः सहसाऽपूरयत् । यत्रिदम्य
वराकौ बाणप्रणयिनी लज्जिता सती मयूरं क्रुधा शशाप कुप्यी भवेति । तच्च पद्य-
मेवमनुश्रूयते :—

गतप्राया रात्रिः कृशाननुशशी शीर्यत इव,

प्रदीपोऽयं निद्रावसामुपगतो घूर्णित इव ।

प्रणामान्ते मानं तदपि न जहासि क्रुधमहो,

कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते चण्डि ! कठिनम् ॥

सोऽपि वराकः शापोपहतः कुप्यी अभवत् । तं कुप्यं निराकर्तुममी 'सूर्य-
शतका'परनामधेयं मयूरशतकं खण्डकाव्यं निर्ममे भगवत्समूयन्स्य स्तोत्ररूपम् ।
नदत्तन्तरं 'मरीचिमालिनः प्रसादाल्लभ्यनधरोरोरामधः' । तदेवं बाणभट्टस्य
समय एवास्यापि स्थितिकालः प्रतिपन्नो भवति ।

काव्यमिदं गौडीरीतिमालम्ब्य विरचिनं यमकादलङ्कारविशेषविभूषितं
विदुषामादरान्पदीभूतं विलसति । अस्य एकादश टीकाः सन्ति । तासु सूर्यानुवा-
दिनी नाम्नी धल्लभदेवविरचिता सर्वोत्कृष्टेत्यवधार्यते ।

अरय विषये व्राणभट्ट स्वकीयहर्षचरिते समुल्लिखति —

दपं कविभुजङ्गाना गता श्रवणगोचरम् ।

विषविद्येव मायूरी मायूरीवाद् निरुन्तति ॥

कविनामुना वद्वचनाभ्योऽपि ग्रन्थो विरचित इति नाद्यापि विदितम् ।
तथाप्यस्य सूक्तय प्रशसार्हा सुदलाघनीयाश्च । शिवपार्वत्यो सवादहपेणाऽस्य
रचना मनोहरा । तद्यथा —

विजयकुशलस्त्र्यक्षो न श्रीडितुमहमनेन सह शक्ता ।

विजये कुशलोऽस्मि न तु त्र्यक्षोऽक्षद्वयमिद पाणौ ॥

सग्रामाङ्गणसङ्गतेन भवता चापे समाशेषिते,

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।

कोदण्डेन शरा शरैररिशिरस्तेनापि भूभण्डल,

तेन त्व भवता च कीर्तिरमला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

देवाकर्णय नाकिना पुरि नृणा लोके पुरे भोगिना-

मासन् केचन सन्ति केचन तथा स्यास्यन्ति ये केचन ।

तन्मध्ये न बभूव नास्ति भविता तादृङ् न नौतौ नतौ

श्रान्तौ वाप्यरतौ नतौ रिपुहतौ कौत्तौ च यस्ते सम ॥

भूपाला शशिभास्करान्वयभुव के नाम नासादिता,

भर्तार पुनरेकमेव हि भुवस्त्वा देव मन्यामहे ।

येनाङ्ग परिमृद्य कुन्तलमयाहृद्य द्युदस्पायत,

घोल प्राप्य च मध्यदेशमपुना वाङ्म्या कर धातित ॥

इत्येवमादि ।

महाकविः विल्हणः

महाकविर्विल्हणोऽयं जन्मना काश्मीरभुव विभूषयामाम । जनकोऽस्य
ज्योत्कलशानामा विप्रवरः प्रवरपुरग्राममनीषे कौनमुग्रग्रामनिवानी । पिनामहो
राजकलशः प्रपितामहश्चभक्तिकलशः । अम्बा च नागा नाम्नो परमविदुषो देवी ।
इष्टदेवश्चास्य खल्वानन्ददेवः । द्वौ चानुजावास्ताम् ।

प्राक्तनजन्मसंस्कारबशादसौ परमनेत्रादौ, महातार्किकः ऊहावांश्चामोन् ।
अनएय तदानीन्तनेषु काश्मीरपण्डितेषु विल्हणोऽयं प्रवरिष्ठो लघ्वप्रतिष्ठश्च
सञ्जातः । गच्छति काले स एव परमगविष्ठोऽपि वृत्तिशायंमनुभवन् काश्मीरेभ्यो
निष्क्रान्तः । उत्तरप्रदेशे, मन्पुरीं, काव्यकुञ्जनगरं, प्रयाग, वाराणसीञ्च सम्पूजन्
चेदिराजस्य सभापण्डितो जातः, तत्र क्वचिद्दिनान्यध्युष्य ततो कल्याणनगरे
चालूख्यवंशावनंस्य पठ्यविन्मादिन्यस्य राजमनामलञ्चकार ।

नृपतिश्चायममुं विद्यापतिरित्युपाधिना भूषयामाम । अस्मैव राज्ञः
प्रशंसाया कविरयं विश्रमाङ्गुदेवचरितमिन्यास्य महाकाव्यं रचयामास ।
काव्यमिदमनिरमणीयं वैदर्भीशैल्यलङ्कृत निरतिशयमाधुपंसम्भृतं प्रमादगुण-
गुम्फितञ्च वरोवति । रमिकजनाना हृदयपटलेषु नितरा कौतुकमादयवास्ते ।
यद्यवाचो महाकवेरस्य गर्वोक्तयस्त्वद्यापि विद्वज्जनाना रमनाङ्गणे मुनरा नरी-
नृप्यन्तिनराम् । तद्यथा :—

१. मौञ्जीबन्धनाप्रभृत्येव वाऽ एव वाग्देवनामाराधयामाम । ग्राहो-
पाह्नं वेदमधीन्य शास्त्राणि चावित्ति परिशीन्य माहियप्रपञ्च मामितिवेग-
मध्यंष्ट । अर्धाताविल्विशश्च काश्मीरान् स्वयशोभिरासूर्यं च अनाधारणी
काव्यत शक्तीन्त्रिमाश्रित्य निविलेऽपि भारते तन्यताका दांपूयमानः मनमभ्रम
वभ्राम । तथा चाह राजतरङ्गिणीकृ —

काश्मीरेभ्यो विनिर्यात काले कश्मभूषतेः ।

विद्यापति य कर्णाटश्चक्रे परमादिभूषतिः ॥

प्रसर्पत कर्णटिभिः कर्णाटकटशान्तरे ।

प्राज्ञोऽग्रे दग्धो मुह्यत तस्यैवातपवारणम् ॥

रनाग्नि हर्षदेवं म श्रुत्वा मुक्त्विवान्पवम् । इति ।

गुल्लन्तु सर्वे यदि वा यथेष्ट
 नास्ति क्षति कापि कपोश्वराणाम् ।
 रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमत्यै-
 रद्यापि रत्नाकर एव सिन्धु ॥

अपि च —

लङ्कापते संडकुचित पशो यद्
 यत्कीर्त्तिपात्र रघुराजपुत्र ।
 स सर्वं एवादिकवे प्रभावो
 न कोपनीया कवय क्षितीन्द्रैः ॥

किञ्च —

वर्णानृत सूत्रितरस विमुच्य
 बोधे प्रयत्न सुमहान् खलानाम् ।
 निरीक्षते केलिवन प्रविष्ट,
 क्रमेलक कण्टकजालमेव ॥
 कुण्ठत्वमाधाति गुण कवीना
 साहित्य - विद्या श्रमवर्जितेषु ।
 कुर्यादिनाद्रेषु किमङ्गनानां,
 केशेषु कृष्णागुरुषूपवासाः ॥

कवेरस्य प्रकृतिवर्णनमप्यतीव हृदयङ्गमम् । वसन्त वर्णयन्नाह —

विलासिनामादिगुहस्त्रिलोक्या-
 मन्योऽन्यलीलाभुजबन्धनेषु ।
 उत्तम्बिताशोकपलाशपाणि
 न चंद्रमल्ल प्रतिमल्लमाप ॥
 चूतद्रुमाली - भुजपञ्जरेण
 रणद्विरेफावत्किञ्चुणेन ।
 मित्र मधु कोकिलमञ्जुनाद-
 पूर्वाभिभाषी स्मरमालिलङ्ग ॥
 इत्य वियोगज्वरजंरणा-
 मुद्वेजिताना मधुमासलक्ष्म्या ।
 आसीन्मुहुः पद्ममलोचनाता,
 चंद्रे विचित्रोक्तिविचेष्टितानि ॥

साहित्यसायोनिधिमन्यनोन्यं

कर्णामूर्तं रसत ह्ये कवोन्द्राः ।

यदस्य देव्या इव लुप्यन्ताय,

काव्यार्थचोराः प्रगुणोन्नवन्ति ॥

अतन्नवृष्टिः श्रवणामृतस्य,

मरम्बनोविभ्रम - जन्मभूमिः ।

वेदनंरानिः कृतिनामुदेति,

मौन्यान्वन्दानप्रतिभूः पदानाम् ॥

जपन्ति ते पञ्चमनादमित-

चित्रोक्तिमन्दर्भविभूषणेषु

मरम्बनो यद्वदनेषु नित्य-

मानानि वीणासिद्ध वादयन्ती ॥

अहो नु खलु विन्ध्यस्य गर्वोक्तयो नितगं चमन्कारिण्यः । कविकर्मणो गरिमानमाशंसत्राहः—

मुञ्चन्तश्छायां येषां निवेद्य महौजसाम्,

जलधिरशाना भेदिन्यामोदभावकृतोन्नया ।

स्मृतिमपि न ते यान्ति श्मासा विना यदनुग्रहान्,

प्रहृतिमहते कुमन्तस्मं नमः कविकर्मणे ॥

न केवलमेतन्मात्रं श्रण्यन्त नरेन्द्राणां यशसोऽप्यशसो वा कविप्रतिभामेव हेतुत्वेन निर्दिशत्राहः—

'लङ्कापते' मद्रकुचिनं यशो यदित्यादि' निर्दिष्टपूर्वम् ।

विन्ध्यस्य वाचा चास्ता चमन्कारचानुरो च अष्टादशमर्गे कादमोरचर्चने तु पराकाष्ठां गताः—

उद्यानेन्यः नकरन्नुन्नदाश्चयंमायुर्वधुष्यं,

षोन्वा द्राक्षारमसिद्ध करंजानमन्तापशान्तिः ।

ज्योत्षायाद्भेष्यदि कर्मणिशामुक्तो यत्र वसते,

रत्नश्रेणीविरणकलिकाकोमलामंशुमान्ताम् ॥

उत्तुङ्गानां भक्तिगृहभुवां यत्र वातायनेषु,

ध्याव्यामिष्याप्रनजिनि जगद्गुल्मे मृत्विचये ।

देवाः प्रोत्तद्विपुनपुलकाः सिद्ध वर्यन्ति पुण्यं-

नाशङ्कन्ते यदि सुरगुरोस्तत्र देव्यन्तःसमीम् ॥

अङ्गस्वङ्गत्वनकरचिनिः कर्मणं लोचनानाम्,
 मूरेन्तस्मादजनि जगता शोचरो विश्वपात्यः ।
 सान्द्रवैदध्वनिनिरनिनो ध्ववनमञ्जीरनादा
 मौञ्जीवन्नाप्रभृति वदने यस्य वादेवनामीन् ॥

माङ्गो वेदः फणिपतिदिशा शब्दशास्त्रे विचारः,
 प्राणा यस्य श्रवणमुनगा मा च साहित्यविद्या ।
 को वा शवनः परिणयितुं श्रूयतां तत्त्वमेतन्,
 प्रजादशै किमिव विभले नास्य सद्दकान्तमामीन् ॥

काश्मीरेभ्यः मङ्गलममलं शास्त्रतत्त्वं गृह्णन्वा,
 प्रालेयाद्रेरपि गुणममौ निश्चिनं स्वोचकार ।
 देशे देशे कथमपरया वादिनामानानि,
 ऋद्धश्चक्रे तुहिनपटलप्लुष्टपद्मोपमानि ॥

दोन्मालोल्घनजघनवा राधया यत्र भग्नाः,
 कृष्णशोडाङ्गपविटपिनो नाधुनाप्युच्छ्वमन्ति ।
 जल्पशोहामयिनमथुरामूरिचक्रेन केचित्,
 तस्मिन् वृन्दावनपरिमरे वासरा येन नांताः ॥

ग्रामो नामो न स जनपदः नाम्नि नो राजधानी,
 तत्रारण्यं न तदुपवनं मा न मागम्बती भूः ।
 विद्वान्मूर्धः परिणतवया बालकः स्त्री पुमान् वा-
 यश्रोन्माल्प्युल्लवमन्विना नास्य शार्ध्यं पटन्ति ॥

अन्त चानी मानदजीवननिष्कर्षं विद्यदुत्कर्षनयोरन्यन्वतिः—

रुग्णा लक्ष्मीदिशि दिशि कृता मय्यदः साधुनोपदाः
 प्राप्ता योग्यं मह कल्हनः बुध्न भोत्तंजयश्रीः ।
 गोष्ठ्यावन्धः सरदि मुजतः सरनिष्कर्षदक्ष-
 प्रजालक्ष्मन्नुतिनिरचिरादन्तु श्वाशोरर्षभे ॥

आदसान् नृपप्रमादकनिकानद्रासम रुग्णोत्तवान्,
 विश्विच्छदादमयमप्यगोष्महि गुणैः शश्वित्पराशेष्महि ॥
 इत्यज्ञानमयोमहात्मं विजयीं नानयंश्चर्यां मन,
 स्वाधीनोऽहन्तुदुदयोपमप्रता वाञ्छन्तमर्षिताम् ॥

धत्ते यस्या स्फटिकशुचिभि कान्तिभि क्षालयन्त्या ,
 स्थित्या गौरीगुहरपि गिरिर्नूनमुच्चं शिरासि ।
 गङ्गास्पृष्टोद्धरमधुमती संकतोत्तसहस्री,
 विद्यारक्षाधिकृतमकरोत्सा स्वय शरदा यत् ॥
 ब्रूम सारस्वतकुलभुव कि निधे कौतुकानाम्,
 तस्यानेकाद्भुतगुणकथाकीर्णवर्णामृतस्य ।
 यत्र स्त्रीणामपि किमपर जन्मभावावदेव,
 प्रत्यावास विलसति वच सस्कृत प्राकृतञ्च ॥
 काव्य धेभ्य प्रकृतिमुभग निर्गत कुडकुमञ्च,
 छायोत्कर्षाद् भवति जगता वल्लभ दुर्लभञ्च ।
 यस्मिन्नस्त स्थितवति जगत्सारभूते प्रयाता,
 काश्मीरास्ते नियतमुरगाधीशरक्षास्पदत्वम् ॥
 इत्यादि ।

आत्मान परिचाययन्नसौ कयापि हृदयग्राहिण्या वाण्या व्याजहार --

ब्रूमस्तस्य प्रथमवसन्तेरदभुताना कथाना
 किं श्रीकण्ठश्वशुरशिखरिण्डलीलालाम्न ।
 एको भाग प्रकृतिमुभग कुडकुम यस्य सूते,
 द्राक्षामन्य सरससरयूपुण्ड्रकच्छेदेपाण्डुम् ॥
 कर्तुं कीर्तिप्रणयि कुशला कौशिक गोत्रमुच्चं-
 स्तत्र ब्रह्मप्रवणमनसो ब्राह्मणा केचिदासन् ।
 यान् काश्मीरक्षितितिलकितो मध्यदेशावतसान्,
 गोपादित्यक्षितिवतिरसौ पावनानानिनाय ॥
 येयो जगत्त्रय - पवित्र - चरित्रभाजां
 धत्ते स्म मुक्तिफलश कुलशेखरत्वम् ॥
 यस्याग्निहोत्र - परिशीलनजेन जाता,
 स्वेदाग्निसेव कलिकाल-कलङ्क-शान्ति ॥
 इष्टापूतैष्वतिथिविवये सान्त्वने सेवकाणा,
 नद्यैष्वन्यैष्वपि च गहन किन्तु तस्योचितेषु ।
 दृष्टादृष्टोपवरणगणप्रापणे य प्रवीणा
 नागादेवीमलभत शुभस्तोगपात्र फलत्रम् ॥

अङ्गं स्वङ्गत्वनकरचिभिः कामेणं लोचनानाम्,
 सूरेस्तस्मादजनि जगतां शेखरो विल्हणारयः ।
 सान्द्रबेदध्वनिभिरभितो व्यक्तमञ्जीरनादा
 मौञ्जीवन्धात्प्रभृति वदने यस्य वाग्देवतासीत् ॥

साङ्गो वेदः फणिपतिदिशा शब्दशास्त्रे विचारः,
 प्राणा यस्य श्रवणसुभगा सा च साहित्यविद्या ।
 को वा शक्तः परिगणयितुं श्रूयतां तत्त्वमेतत्,
 प्रज्ञादर्शं किमिय विमले नास्य सद्भ्रान्तमासीत् ॥

षादमोरेभ्यः सफलममलं शास्त्रतत्त्वं गृहीत्वा,
 प्रालेयाद्रेरपि गुणमसौ निश्चितं स्वीचकार ।
 देशे देशे कथमपरया वादिनामाननानि,
 श्रुद्दश्चक्रे तुहिनपटलप्लुष्टपद्मोपमानि ॥

दोलालोलद्वनजघनया राघया यत्र भग्नाः,
 कृष्णश्रीडाङ्गणविटपिनो नायुनाप्युच्छ्वसन्ति ।
 जल्पश्रीडामयितमपुरामूरिचभ्रेण केचित्,
 तस्मिन् वृन्दावनपरिसरे वातरा येन नीताः ॥

प्राप्तो नासौ न स जनपदः सास्ति नो राजधानी,
 तन्नारण्यं न तद्रुपवनं सा न सारस्वती भूः ।
 विद्वान्मूर्ध्नः परिणतवया बालजः स्त्री पुमान् या-
 यश्रोन्मीलत्युल्लसन्विला नास्य काव्यं पठन्ति ॥

अन्त चासौ मानवजीवननिष्कर्षं विद्यदुत्कर्षंतपोन्वस्यति :—

सुखा लक्ष्मोदिशि दिशि कृता सम्पदः साधुभोग्याः
 प्राप्ता योग्यैः सह क्लृप्त. कुत्र नोच्चंतंश्रुः ।
 गोप्योबन्धः सपदि मुजनेः सारनिष्कर्षंदश-
 प्रज्ञालाप्यस्तुनिभिरचिरादस्तु षादमोरर्कं ॥

आदशाम नृपप्रसादचणिसामद्राशम लक्ष्मीलवान्,
 किञ्चिद्वाहमयमध्यगोष्पहि गुणं किञ्चिन्परान्तेधहि ॥
 इत्यज्ञानमयीमकाव्यं विद्यती मानसंरुग्णां भन,
 स्वापोनीहृत्तदुद्योथमपुना वाञ्छन्त्यमर्यादगाम् ॥

मन्दाकिन्याः पवनचटुलोत्तालवीचोदुकूले,
 कूलोत्सङ्गे विरचितवता योगनिद्राभियोगम् ।
 शोवा केषामपि परिणतौ वासराः पुण्यभाजाम्,
 शान्तस्वान्तस्थितिगिरिसुताबल्लभानां प्रयान्ति ॥
 स्वेच्छाभङ्गरमेघभास्युत्कितः शक्या न रोद्धुं श्रियं,
 प्राणानां सततप्रयाणपटहृश्रद्धा न विश्राम्यति ।
 प्राणं येषत्र यशोमये वपुषि वः कुर्वन्ति काष्ठाभृतं,
 तानाराध्यपदे विधत्त मुक्चोन्निगंवंमुर्वोदवराः ॥

बिल्हणसमय.—काश्मीरोधिपते. बलशानाम्नो राज्ञः समये एवासी अर्घीत-
 सकलविद्य. साहित्यकलाया परमकुशल. सम्पन्नः । परन्तदनु देशाटनपर्युत्सुक्ः काश्मी-
 रेभ्यो वहिर्जंगाम । वृन्दावनं, मयपुरी, कान्यकुब्जं, प्रयागं, वाराणसीञ्च गन्वा तत्र-
 तत्र कतिपयानि दिनान्यध्युष्य चैदिराजस्य कर्णनूपमणे. सभामलङ्कृतवान् । ततः
 पाटनस्याधिपते सभा विन्दित्रकालपर्यन्त सभाजन्यं चालूक्यवशावर्तकस्य धीपठ-
 विश्रमादिग्यस्य आराध्यपदभाजन समजनि । लक्ष्मणाश्च तत एव विद्यापतिरित्यु-
 पाधिम् । अस्यैव नृपतेः प्रसस्तिरर विक्रमाङ्कदेवचरितं महाकाव्यं प्राणयौत् ।
 तस्य बलशानाम्नो राज्ञः समय. ४१३ त १०९० पर्यन्तं विभाष्यने अनो-
 स्यापि समय स एव ४१३ त ११ शतदेशीयः प्रविषतप्यो भवति ।

विश्रमाङ्कदेवचरितादतिरिचनं चोरोमुत्तपञ्चाशिकाह्यमस्यान्यदप्येकं
 लक्ष्मणाध्यमुपलभ्यते, यच्च बिल्हणपञ्चाशिका, शशिकलापञ्चाशिकेति नाम्ना
 ऽपि प्रसिद्धम् । शाभ्यमिदं पञ्चाशात्पद्योपनिबद्धम् । विश्रमाङ्कदेवचरितादपि
 कम्मनोपतरमिनि विभाष्यते । अग्य च तिसृषु टीकासु रामकंठागीशकृता अति-
 शिबरा सर्वप्रिया च ।

इन्दुमनोन्वयंवरस्य प्रतिबिम्बरूपं निर्वर्ध्मं, विक्रममृगयाविलासे च दशरथमृगयायाः
प्रतिवृत्तिं विभाव्य विन्हणमुपहृमन्ति, तथाऽपि नैव परमोद्दामवाद् महाकविस्तादृश-
योपारोपमहन्ति । सन्धपि तादृशविम्बप्रतिबिम्बभावे निमगंमुलभनया
तादृशनादृष्यापत्तेः नैनन्मनापि कौतुकास्पदम् । तादृशान्प्यपरिणति. अश-
नोऽपि सम्नाचनाकोटिमनिक्रमते । पुनश्च कवितल्लज्जोऽपि काव्यार्थचौर्ये
मुक्नञ्छनो विनिन्दति 'काव्यार्थचौरा. प्रगुणीभवन्ति' इति प्रागुक्तमेव ।

महाकवेर्विल्हानस्य रचनाया वंदनी शैति सर्वाङ्गपूर्णतया
पञ्कृष्यमाना विलमति । अस्य प्रमादरसमापुरी, मालदृष्टिनिरचनाचानुरी,
अनुप्रासविन्यासनिर्भरो न कस्य महदयस्य विम्बपकरी ? स्वरक्षनावंशिल्लज-
मनिहृन्व कविः स्वयमेवोद्गिरति :—

रमध्वनेरध्वनि ये चरन्ति, सद्रकान्तवक्रोक्तिरहस्यमुद्रा ।

तेज्जन्मप्रवृत्तानवभारयन्तु कुर्वन्तु शेषा. शुक्वाक्यनाठम् ॥ इति ।

वन्तुन कविरथं विलसत. 'विन्हण. कालिदास विहायाविलानपरान्.
कवीननिशेते काव्यरत्नायामियत्र तु न कापि सशोति' इति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणनाराधारीणैः श्रीमदाचार्य-
द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमिद्धान्तशिरोमणिनिर्विरचिने संस्कृत-
साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे नवम- परिच्छेदः ।

मन्दाकिन्या पवनचटुलोत्तालवीचोदुकूले,
 कूलोत्सङ्गे विरचितवता योगनिद्राभियोगम् ।
 शेषा केयामपि परिणतो वासरा पुण्यभाजाम्,
 शान्तस्वान्तस्थितिगिरिसुतावल्लभाना प्रयान्ति ॥
 स्वेच्छाभङ्गरमेघभाग्यतडित शक्या न रोद्घु धिय,
 प्राणाना सततप्रयाणपटहृद्भ्रष्टा न विधाम्यति ।
 राण येऽत्र यशोमये क्षुपि व कुर्वन्ति काव्यामृतं,
 तानाराध्यपदे विधत्त मुक्वीर्त्रिगंभुर्वीश्वरा ॥

बिल्हणसमय — काश्मीराधिपते कलशनाम्नो राज्ञ समये एवासौ अर्थात्-
 सकलविद्य साहित्यकलाया परमकुशल सम्पन्न । परन्तदनु देशाटनपर्युत्सुक् काश्मी-
 रेभ्यो बहिर्जगाम । वृन्दावन, मधुपुरीं, कान्यकुब्ज, प्रयाग, वाराणसीञ्च गत्वा तत्र-
 तत्र कतिपयानि दिनान्यध्युष्य चेदिराजस्य कर्णनृपमणे सनामलङ्कृतवान् । तत
 पाटनस्याधिपते सभा किञ्चित्कालपर्यन्त सभाजयन चालूक्यवशावतसस्य श्री पण्ड-
 विक्रमादित्यस्य आराध्यपदभाजन समजनि । लब्धवाश्च तत एव विद्यापतिरित्यु-
 पाधिम् । अस्मैव नुरते प्रशस्तिरर विक्रमाङ्कदेवचरित महाकाव्य प्राण्येति ।
 तस्य कलशनाम्नो राज्ञ समय एतंस्त १०६३ त १०९० पर्यन्त विभाव्यने अनो-
 स्यापि समय स एव एतंस्त ११ शतदेशीय प्रतिपत्तय्यो भवति ।

विश्वमाङ्कदेवचरितातिरिक्त्वा चोरोमुरतपञ्चाशिकाख्यमस्यान्वदम्पेक
 खण्डकाव्यमुपलभ्यते, यच्च बिल्हणपञ्चाशिका, शशिकलापञ्चाशिकेति नाम्ना
 ऽपि प्रसिद्धम् । काव्यमिद पञ्चाशत्पद्योपनिबद्धम् । विश्वमाङ्कदेवचरितादपि
 कमनीयतरमिति विभाव्यते । अस्य च तिसृषु टीकामु रामतर्कवागीशहृता अति-
 रचिरा सवप्रिया च ।

बिल्हणस्य शैली

संस्कृतसाहित्यचुरन्धरस्य कवेरस्य शैली अतीव सरसा, प्रासादिकी, नितरा
 रमणीया च । पद्यामृतरसोपेत्य स्वसवेद्य एव खण्डेन स कावा विषय । अस्य
 वाक्ये अनुप्रासविक्रान्ता उपमोत्प्रेक्षादयश्चालङ्कारा यथाहंपरिपक्विप्रमत्तया पल्ल-
 विना, 'विभाष्यते', 'कामरुप्यात्' 'महाकथोभा' 'वाक्को' 'मर्षान्तं' इत्युक्तिस्तस्य विषये
 गुन्तरां चरितार्थिता भवति । संस्कृतवाङ्मयप्रसूरेज्जी कालिदाससमकथ एवा-
 पवापन । केचित्तु यद्यपि विश्वमाङ्कदेवचरिते कालिदासोत्तरधुवाराय साम्प्रतिसाय-
 भवलोच्य महाकविमेतमनुकरणशैलीत्तादोयेणाक्षर्यति । अपरे ध्रुवलेखास्वयवराग,

इन्दुमनीस्त्रयंवरस्य प्रतिबिम्बरूप निर्वर्ण्यं, विक्रममृगयाविलासे च दशरथमृगयाया. प्रतिवृत्तिं विभाव्य विलक्षणमुपहसन्ति, तथाग्रि नैय परमोद्गमत्राद् महाकविस्तादृश-
दोषारोपणमर्हति । सत्यपि तादृशबिम्बप्रतिबिम्बभावे निसर्गमुलभतया तादृशमात्स्यापत्तेः नैनन्मनापि कीतुकास्पदम् । तादृशमात्स्यापरिणति अश-
तोऽपि सम्भावनाकोटिमतिरमते । पुनश्च कवितल्लजोऽसौ काव्यार्थचौर्यं मुक्त्वापठनो विनिन्दति 'काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति' इति प्रागुक्तमेव ।

महाकवेर्विलक्षणस्य रचनाया वैदर्भी रीतिः सर्वाङ्गपूर्णतया पम्फुन्यमाना विलसति । अस्य प्रसादरसमाधुरी, सालङ्कृतिरचनाचातुरी, अनुप्रासविन्यासनिर्हारो न कस्य सहृदयस्य विस्मयकरी ? स्वरचनावैशिष्ट्य-
मधिष्ठित्य कविः स्वयमेवोद्गिरतिः—

रसध्वनेरुच्यनि ये चरन्ति, सद्भ्रान्तबभ्रोक्तिरहस्यमूढाः ।

तेऽस्मत्प्रथग्धानवधारयन्तु कुर्वन्तु शेषाः शुकवारयपाठम् ॥ इति ।

वस्तुतः कविरथ विलक्षणः^१ 'विलक्षणः कालिदास विहायाविलानपरान् ।
कवीननिशेते काव्यकलायामित्यत्र तु न कापि सशोतिः इति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारोणैः श्रीमदाचार्य-
द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिविरचिते संस्कृत-
साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे नवमः परिच्छेदः ।

१. विलक्षण एवापभ्रष्टतया विलक्षण इति संबुद्धः इति सम्भाव्यते ।

दशम परिच्छेद अथ गद्यकाव्यावतरणम् गद्यसाहित्यम्

१—वैदिकगद्यप्रपञ्च । २—लौकिकगद्योदय । ३—गद्यसाहित्य-
चरित्र हेतु । ४—महाकवि सुबन्धु । ५—महाकवि वाणभट्ट । ६—महाकवि
श्री दण्डी ।

वैदिकगद्यप्रपञ्च

यद्यपि भगवतो वेदादेव गद्यलेखनपद्धतिं प्रससार सर्वत प्राग् इति
व्यवस्थापनेऽपि न जागृति काचिदतिशयोक्ति, तथापि वेदानां पद्यबहुलत्वात्केवल
गद्यनिर्देशका एव खलु ते इत्येव शक्यते प्रतिपत्तुम् । परन्तु वेद-ध्यातयानरुपाणि
ब्राह्मणानि गद्यमयत्वाद् गद्यप्रवर्तकानीति कथने तु नास्ति कापि विप्रतिपत्ति ।
एवमेव तच्छ्रेयभूतानि आरण्यकानि, आरण्यकोत्तरकाले प्रवृत्तानि च उपनिषद्-
ग्रन्थरत्नानि इति ।

एषा ब्राह्मणादारभ्य उपनिषदन्तानां गद्यप्रपञ्चपर्यालोचनेनाद्यत
भवति यद् वाग्विलासप्रसरे श्रमिकविश्वासं सुतरा पल्लवित । वेदे गद्यप्रवाह
खलु छान्दसप्रयोगबहुलः, ततो ब्राह्मणारण्यकग्रन्थेषु स किञ्चित् परिष्कृततरः,
उपनिषत्सु पुन रू परिष्कृततम इति न तिरोहितम् । उपनिषदां भाषा यथा सरला,
ध्यातृतिनियमान् प्रायशोऽनुल्लङ्घयमाना काव्यमयी, माधुर्यमुधास्वन्दिनी च न
तथा ब्राह्मणादीनाम् । अत वैदिकसाहित्येऽपि गद्यबन्धप्रपञ्च पद सुतरामादिधा-
स्येवेति निर्बिग्नञ्चम् ।

सदेव लौकिकसाहित्यरयोदय साक्षात्परम्परया वा वैदिकसाहित्यादेव ।

लौकिकगद्योदय

अयुता लौकिकसाहित्ये गद्योपक्रमं प्रदर्शयते ।

'वृत्तगन्धोग्गित गद्यम्' इति लक्षणाद् वृत्तरहितं शुभकितपदविद्याना-
ल्लङ्घनं वाच्यं गद्यपदेन परिभाष्यते । तच्च गद्य, वृत्तगन्धोग्गित-वृत्तग-

मुक्त्वा नैदाच्चतुर्विधम् । गद्येन गुम्फितं काव्यम् गद्यकाव्यम् । तदपि कथाव्यापिका-
नैदाद् द्विविधम् । अल्पाक्षरं रत्नन्यायावबोधपुरस्सरं ओजसमानमूयस्त्वं हि नाम
गद्यबन्धस्य वैशिष्ट्यम् । उक्तञ्च 'ओजः समाममूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जौविनम् ।'
इति । एतादृशलक्षणलक्षणमेव गद्यमस्माभिः प्राचीनेषु शिलालेखेषु ममुद्दिङ्मित-
मवलोकयते । तद्यथा प्रजागविजयस्तम्भेः—

“महाराजाधिराजश्रीममद्रगुप्तस्य कीर्तिमित्रिदशपतिभवन-
गमनावाप्तललितमुक्त्वाविवरणमाचक्ष्ण इव भुवो बाहुरयमुच्छ्रितः
स्तम्भः ।” इति ।

अपि च क्षत्रपद्विदाम्नो गिरनारशिलालेखेषु—

“प्रमाणमानोन्मान-स्वरगतिवर्ण-मारम्बनादिभिः, परमलक्षण-
व्यञ्जनैरेतकान्तमूर्तिना स्वयमधिगतमहाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्या-
स्वयम्बरानेकमान्यप्राप्तदाम्ना महाक्षत्रपेन रद्वदाम्ना सेतुं मुदर्शन-
तरं कारितम् ।” इति ।

परन्तु वैदिकसाहित्योपनतगद्यलेखनमरणिस्तु सुतरा विभिन्ना । न तत्र
समाममूयस्त्वं, न च प्रौढः पदविन्यासविलासः, नापि श्लेषमंश्लेषः । तत्रन्यो गद्य-
प्रपञ्चस्त्वनोव सरलः सुगमः, 'ह' 'व' 'उ' प्रनृतिभिर्वाक्यान्ङ्कारभूतैरव्ययै-
रन्नरान्तरा च प्रणिवद्धः अतोव रोचिष्णुः प्राज्ञादिको हृदयावर्जकश्चोन्लमति ।
तत्त्वद्गुणिससोऽपि निदर्शनदिशा किञ्चिन्नप्रणिनाल्लनोय । तद्यथा—

“शान्त्य आमोदीदमान एव स प्रजापति समंरयन् । स प्रजापतिः
सर्वणमात्मात्मान्यपश्यन् । तदेकमभवन्, तस्मल्लामभवन्, तन्महद-
भवन्, तज्ज्येष्ठमभवन्, तद्ब्रह्मामभवन्, तत्तपोऽभवन्, तन्मन्यमभवन्,
तेन प्राजापत ।” इति । [अथर्व० १५ वा० १ मू०] ।

एवं ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि—

“अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परममन्दन्तरेण सर्वा अन्या देवताः ।
आग्नावृत्पव्यं पुरोडाशं निर्वपन्ति । दीशपीत्यमेकादशरूपार्त्तं सर्वान्य
एवं तद्देवानान्योऽन्तरायं निर्वपन्ति । [ऐतरेय ब्रा० १।१]

अपि च—

‘यत्र नान्यन् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति, तद्
भूमा । अथ यत्रान्यथाऽपि, अन्यच्छृणोति, अन्यद् विजानाति-
तदस्यम् । यो वै भूमा तदमृतमरुत्तन्तं तन्मर्त्यम् ।’ [छान्दोग्य ७।२४]

एव पुराणसाहित्येऽपि गद्यबन्ध सुमनोहर —

“यथैव व्योम्नि बह्निपिण्डोपम त्वामहमपश्य तथंवाद्याप्रतो
गतमस्यत्र भगवता किञ्चिन्न प्रसादीकृत विशेषमुपलक्षयामीत्युक्तेन
भगवता सूयणे निजकण्ठादुन्मुच्य स्वमन्त्रकनाम महामणिवरभवतायं
एकान्ते न्यस्तम् ।” [विष्णु ४।१३।१४]

अन्यश्च गद्यबन्धप्रसर दर्शनाना भाष्येषु दृष्टिपथमवतरति । सोऽपि
विदुषामवधानमर्हति । तद्यथा प्रौढमीमांसक तत्रभवान् शबरस्वामी—

“इच्छयात्मानमुपलभामहे । कथमिति । उपलब्धपूर्वं ह्यभिप्रेते
भवतीच्छा । यथा मेरुमुत्तरेण धान्यस्मज्जातीपरनुपलब्धपूर्वाणि
स्वादूनि वृक्षफलानि तानि प्रत्यस्माकमिच्छा भवति ।” [१।१।५]

एवमेव श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यस्य गद्यगुम्फनशैली विलक्षणैव विद्वन्मू-
र्द्धन्येन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण श्रीवाचस्पतिमिश्रमहाभागेन श्रीशङ्कराचार्याणामनवद्य-
गद्यधारा प्रसन्नगम्भीरपदेन विभूषिता । नूनमाचार्यस्यास्य तादृशो वाक्प्रवाह
अस्खलद्गति, सरस्वतीप्रसादमन्तरा न सुलभोद्भव । अस्य प्रगल्भगिरा मायुरी-
धारा ध्रुवी प्रस्रवन्ती श्रोतॄन् नितरा निमग्जयति आनन्दोदन्वति । तद्रसोऽपि
किञ्चिदास्वाद्यता रसिकैः —

“सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषयान्तरमध्यवस्यति, युष्मत्प्रत्यया-
पेतस्य च प्रत्ययात्मनोऽविषयत्व इवोपि । उच्यते—न तावदयमेकान्ततो
नाऽविषय, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् । न चायमस्ति नियम पुरो-
वस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यवसितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि हि
आकाशे बालास्तलमलिनतामध्यवस्यन्ति ।” इति ।

एवमेव वैशेषिकदर्शनस्य प्रमाणभूताना भाष्यकाराणां श्री प्रशस्तपादा-
चार्याणां सा काऽपि प्रगल्भा गद्यगुम्फनशैली कस्य न विस्मयमुपजनयति । तथाहि
परमाणुवाद विशदयन्नाह —

“इहेदानीं चतुर्णां महाभूतानां सृष्टिसंहारविधिरुच्यते ।
ब्राह्मणेन मानेन धर्षयतान्तेन यत्तमानस्य ब्रह्मणोऽप्यवर्णकाले सत्सार-
सिद्धान्तं सर्वशानिनां निशि विश्रामायं सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य
सजिह्वांसमकाल शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतानां
अदृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसयोगजफर्मभ्य
शरीरेन्द्रियधारणाणुविभागेभ्य तत्तायोगनिवृत्तौ तेषामापरमाण्वन्तो
विनाश । तथा पृथिव्युद्वग्बलनयनानामपि महाभूतानां अनेनैव

क्रमेण उत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य नाशः, ततः प्रविभक्ता परमाणवोऽव-
तिष्ठन्ते ।” इति

अन्यस्यैकस्य न्यायदर्शनाचार्यस्य न्यायमञ्जरीप्रणेतु श्री जयन्तभट्टस्य
गद्यलेखनचातुरो ह्यपि सङ्क्षेप्तसा चेतश्चमत्कारिणी । स एष खलु तार्किकसावर्भौम
चतुर्णामपि वेदानां समानभावेन प्राभाष्यमुपपादयन्नाह —

“तेन प्रामाण्याधिगमोपायविशेषात् समानयोगक्षेमतया चत्वा-
रोगपि वेदा प्रमाणम् । व्यवहारोऽपि सर्वेषां सारतरविचारचतुर-
चेतसा चतुर्भिरपि वेदंश्चतुर्णां वर्णाश्रमाणां चतसृषु दिक्षु चतुरधि-
मेखलायामवनौ प्रसिद्ध इति षोडशमब्राह्मणयात्वश्रम । श्रुतिस्मृति-
मूलश्रुतिवर्तिना भवति व्यवहारः । ते च श्रुतिस्मृती चतुरोऽपि
वेदान् समानकक्षानभिबदत । ऋग्यजुःसामवेदेष्वपि अयर्वेदा-
शसीनि भूयासि वचासि भवन्ति ।” इत्यादि ।

एव विद्यमानेषु बृहत्तरे गद्यसाहित्यप्रसारे, सस्कृतबाह्यमये यदि कश्चिच्च
गद्यवैरल्यमेवावलोकितं तर्हि ‘नाय स्याणोरपराधो यदेनमन्वो न पश्यती’ति निरुक्तो-
क्तिमेव चरितार्ययति क्विल स वराक ।

गद्यसाहित्यवैरल्ये हेतु

चेन्नाम वैरल्यशब्दोऽत्र कथाख्यानादिगद्यमयसाहित्यवाहुल्यप्रयोजकस्तर्हि
सत्यम् । तन्नूनं विचारणामर्हति । प्रत्यक्षमेवैतद्, धावन्ति गणनातीतानि
पद्यमयानि ग्रन्थरत्नानि विलसन्ति सस्कृतसाहित्ये न तावन्ति गद्यमयानि ।
गद्यमयानि त्वल्पीयास्येव, अद्यगुल्लिगणनार्हणि । तत्रापि खलु कारणं तु मूयमेव ।
तदत्र, गद्यकथावैरल्यस्य कारणत्वेन प्रतिपादितानि बहूनि बहूविधानि च मतानि
उपलभ्यन्ते । केचन आचक्षते यत्पद्यापेक्षया गद्यलेखनं किञ्चित् क्लिष्टतरम् ।
पद्यरचनायामेकद्वित्रिमुभयपद्यविन्यासो हि यथा सौन्दर्यमादधाति न तथा गद्ये ।
पद्यमयप्रदन्धेषु, तावदेकस्मिन्प्रत्ययविशेषे चमत्कृति-सन्निवेशात् समस्तमेव पद्य
चमत्कृतिमत्तया यथा प्रशस्यते न तथा गद्यमये सन्दर्भे । गद्ये तु सर्वाङ्गीणमेव
सौष्टव्यं प्रशसायायकं भवति न जाल्वाशिकम् । पद्येषु पुनश्छन्दपारवश्यात्

१ गद्यं लभयन् आचार्यं दण्डी प्राह —

“अपाद पादमस्यानं गद्यमाश्रयायिका कथा ।”

साहित्यदपणकारश्च —

“कथायां मरसं वस्तु गद्यैरेव विनिमित्तम् ।” इति ।

स्वच्छन्दपदप्रयोगोऽवकाशमेव नोपलभते । तत्र प्रसङ्गप्रस्तुत स्वल्पमपि वस्तु क्वचि-
द्विस्तृतिमधिगच्छति, अनल्पञ्च पुनरनियताक्षरनिबद्धत्वात् समवगाहेत सक्षेप-
त्वमपि । तत्र तथानुतिष्ठन्नपि क्वचि तादृशछन्दोबन्धनपारवश्यवशात् न केवल
समालोचकानां विगोयता घ्नति, अपितु क्षन्तध्यतामभ्युधिकरोति । पर गद्यगुम्फने
तु क्वचि सर्वथा स्वतन्त्र यथाहंपदप्रयोग कर्तुञ्च क्षमं सन्नपि, यदि स यथेष्टपद-
प्रयोगे न लभते साफल्यं तदा किल वराक कविरेव वचनीयतामापद्यते तत्र क्षन्तव्य-
ताया अवसर एव खलु भुत । इत्यपि महोयान् हेतु प्रतीयते गद्यसाहित्यवैरल्पे ।
नूनं निकषायते हि खलु तत् कवीनां सौष्टवासौष्टत्रविचारणायाम् यद् गद्यगुम्फन
नाम । उक्तञ्च युक्तमेवाभिप्रेयते —

“गद्य कवीनां निकषं वदन्ति” इति

अन्ये तु तर्कयन्ति—यत् पद्यानां सगीतमयत्वात् मनसो निरतिशयानन्द-
करत्वाच्च कवयः पद्यरचनामेव बहुशोऽभिनन्दन्ति । अहो नु खलु पद्यबन्ध, आनन्द-
तरङ्गितान्तरङ्गोल्लासविलासोच्छ्वसित सङ्गीतरूपेण परिणत अपूर्वाह्लाद-
जनक कोऽपि नाशो नाम । पद्यरूपमाकलयन्ती भारती सङ्गीतसौन्दर्यमुद्भावयन्ती
श्रवणयोर्मधुरसान्द्रमन्द्रध्वनिरसमासिञ्चन्ती किल कस्य मानस आनन्दतुन्दिल
न विदधाति । गद्यरचना तु पुनस्तत्र बरीर्वत्ति वाच्यमेव । इति हेतोरपि गद्य-
साहित्यस्य वैरल्प नयनविषयता याति । भवतु यद्वा तद्वा, परन्तु गद्यरचनावैरल्प-
मस्ति कस्यापि साहित्यप्रपञ्चस्यातीव दोषावहमित्यत्र तु नोदेति कश्चन सशय-
लेशोऽपि सदसद्विवेचनचणालामिति ।

महाकविः सुबन्धुः

१—व सत् गद्यसाहित्यस्याद्य प्रवक्तव्यं । २—सुबन्धुः गद्यः ।
३—सुबन्धुः गद्यः ।

क खलु गद्यसाहित्यस्याद्य प्रवक्तव्यं ?

व खलु गद्यसाहित्यस्याद्य प्रवक्तव्यं, इति प्रश्ने विज्ञानार्थे उच्यते यत् —

गद्यवाङ्मयस्याद्य कविः समृद्धसाहित्यमिन्दुरग्रभवान् महाकविः सुबन्धुरेव
विल्ल। सोऽयं बहो प्राचीनकालात्प्रचलिता पद्यमयप्रबन्धप्रणयनमरणिप्रालिम्बु-
स्तद्व्याप्तवद्यन्तर्गतपाठवाय क्रमेण सर्वतः प्रागुनाचष्टे गद्यप्रचरन्त्यम् प्रख्याता
वानवदत्ताभ्यां रम्यामाख्यायिका संप्रतीयेति । तत्र प्राक् प्रायः समन्तमपि
समृद्धवाङ्मय पद्यमयमेवामीन् गद्यन्तु क्वचिदेव गोर्वाणवाप्या वरन्त्येन लोचन-
पयमन्तरति स्म । अपमेव मुग्धहोतनामा कविकुल्लालाम् कविन्द्विस्वाकलापप्रवीण
पदनाक्यप्रमाणपारावारीणोऽनुद् गद्यमयसाहित्यस्याद्य प्रवक्तव्यं । अस्य वानव-
दत्तानाम गद्यमय महाकाव्यमालोदय स्थान एव निर्गतिरियं प्रवर्तते —

“कवीनामगल्दृषो नूनं वानवदत्तया ।”

शक्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ [इतिचरिते]

एष ह्यस्मान्कोट्टनकर साहित्यसर्वस्व स्वनामप्रयो गद्यकविमूर्द्धज
आमोयेन कविन्द्विकौशलेन, निरतिशयरसगर्भित प्रबन्धरसोपश्लेषानुसन्धियगिरा
रसप्रवन्ध्यामु प्रबन्धमनामबहुत्वाद्दृष्टिरिच्छनाचक्षितवदत्तानाम्पु सुधास्यद्वि-
मानुषनिष्यन्दिनां रसमानु सखनन्तो वसुधो सूक्तिमुरन्तान्पु को नाम महदय
मन्त्रि कम्पममदमानद नोपविन्दे ?

गद्यवाङ्मयसरोत्तमौषधोऽवदत्ता नामधिराद् न कश्चिदप्य गद्य-
रत्ना समुत्सृष्ट इति निर्निवादनम् ।

मुषधो प्रबन्धमनुगावपता विदुषा हृदयस्योपदार्थानि नास्मन्पत्ति
तानि धरन्तो मुषन्ति यदीति मयुरमधुराणि, सुस्मितपदादन्तिम उद्गतानि
दक्षिणं शरीरानि इति निर्व्याजं यत्तु इत्यनेन । तद्विद्वन्प्रमित् प्रत्यये विदुषा
मन्स्योपय । तत्र रमिकस्तात्कदेरस्यानुमानमविबोधोपमद्युत्तरच्छा
विश्वनजनदियया नया । तदप्या —

“अभूदभूतपूर्वं सर्वोर्वीपतिचक्रवृडामणिश्रेणीशाणकोणकपण-
निमलीकृतचरणनखमणि नृसिंह इव दशितहिरण्यकशिपुक्षेत्रदान-
विस्मय, कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो, नारायण इव सौकर्यसमा-
सादितधरणिमण्डल, कसारातिरिव जनितयशोदानन्दसमृद्धि ,
इत्यादि ।

एव विरोधाभासोऽपि प्रणिभालनीय —

“विद्याधरोऽपि सुमना, धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रिय, क्षमानुगतोऽपि
सुधर्माश्रित, बृहन्नलानुभावोऽपि अन्त सरलो, महिषीसम्भवोऽपि व्यो-
त्पाद्य, तरलोऽपि महानायको राजा चिन्तामणिर्नाम ।” पुनश्च —

“यत्र शासति धरणिमण्डल, छलनिग्रहप्रयोगो वादेयु, नास्तिकता
चावकियु, कण्टकयोगो नियोगेषु, परीवादो बीणासु, खलसयोग
शालियु, द्विजिह्वसङ्गृहीतिराहितुण्डिकेषु, करच्छेद बलृप्तकरग्रहणेषु
नेत्रोत्पाटन भुनीना, द्विजराजविरुद्धता पङ्कजाना सूचीभेदो
मणोनाम् इत्यादि... ।”

किञ्च यमकालङ्कारोऽप्यस्य कुतूहलावह —

“राजसेनरहितो राजसेन रहितो ध्रुवम् । विशारदा विशार-
दाभ्रविशदा, विशदात्मनीनमहिमा, महिमानरक्षणक्षमा, क्षमाति-
लक ! धीरताधीरता भूतता, भूततावचसि, साहसेन ! साहसेन
कमला-कमलापराजिता पराजिता” .. ” इत्यादि ।

तथा चास्य सुदीर्घसमासश्लिष्टकिलिष्टतरवाक्यविन्यासोऽपि कस्य न
विस्मयावह —

“कुरुरखरनखरशिखरखण्डितभूयुरोमाविलम्, अविरलशकुल-
शल्लजलनकुलोच्चार, क्रोष्टुकुलोत्सृष्टविकटककंठकंपरपरम्परापरि-
गतोपान्तम्, अतितरलतरजलयलुलितघटुलशफरकुलकवलनकृतमति-
निभूतवक्शकुनिनिवहपवलितपरिसरम्, अतिचपलजलकपिकुलविहरण-
छुलितसल्लिषणनिकरजनितपवनरपपरिमलितशिशिरतरम्, अति-
जवनपवनविपुतजलुधि-जलपटल बिनटननिपतित-मणिगणपरिगतपरि-
सरम्, जलनिधिभुजगनिर्भुक्तनिर्मोकपट्टमिव, दंपणमिव यमुन्धराया
स्फटिकबुट्टिममिव घटणस्य, विपुल पुलिनजलमासताद ।” इत्यादि ।

भूयोऽप्यस्य श्लेषसौन्दर्यम्—

“अस्मिन् सतारे केन किं वा न कृतम् ? तथाहि—गुददार-

ग्रहण द्विजराजोऽकरोत् । पुरुरवा द्वाह्यणधनतृष्णया विननाश ।
 नह्य परक्लत्रदोहदी महाभुजङ्ग आसीत् । ययातिर्विहितब्राह्मणो-
 पाणिग्रहण पपात् । सुद्युम्न स्त्रीमथ इवाभवत् । सोमकस्य विन्याता
 जन्तुवधनिर्घृणता । पुरुकुत्स कुत्स आसीत् । कुबल्याश्वोऽश्वतरकन्या-
 मपि जहार । नृग कृकलासतामगमत् । नल कलिरभिभूतवान् ।
 सवरणो मित्रद्विहितरि विश्वलवतामगमन् । दशरथ इष्टरामोन्मादेन
 मत्युमवाप । कात्तंबीशो गोब्राह्मणपौड्या पञ्चत्वमयासीत् । युधि-
 ष्ठिर समरशिरसि सत्यमुत्ससर्ज । शान्तनुरतिव्रसनाद्वने विल्लाप ।
 इत्य नास्त्यक्लङ्कु कोऽपि ।”

यद्यपि सत्यम् एवञ्जातीयको वचोविन्यास क्लिष्टता सद्विलप्यति, दुरहता,
 विभक्ति, जहाति निसर्गमुभगताम्, सकेतयति कृत्रिमताम्, सिथिलयति कथावस्तु,
 क्लिश्नाति वाचकान्, समुच्छिनत्ति माधुर्यम्, व्याकुलीकरोति चाध्येतृन् । नात्र
 सन्देह । तथापि सा कापि सुबन्धोर्वाक्सरणि यमक-श्लेष-विरोधात्स्फुरच्छटाभि
 प्रकृतित्विन्नगवातुरीवारुताभि शृगारिकवणनक्लाभि, मधुरकोमलकल्पनाभि
 परिमण्डिता कस्य सहृदयस्यान्तरङ्ग नोद्वेल्लयति आनन्दतरङ्गं । मग्यामह
 नास्ति तत्र दण्डिन पदलालित्य, वाणस्य च प्रातिभ ज्योति तथापि श्लेषादि-
 गुम्फनम्, अनेकायंसमयंवचोविन्यासबंधगध्य, काव्यरससुधानिप्यन्दसान्द्रता को नाम,
 स्पोदभटकवदेशचोरयितुमुत्सहेत । नून समासे स्वरमाधुर्यम्, अनुप्रासे मधुरसङ्गीत,
 रचनाया कोऽपि लोकोत्तर मुस्फीतो रसोल्लासोऽस्य रचनासु सर्वोत्कर्षत्वेनाव-
 भाति । प्रशसति चैन ताद्रूप्येणैव धामनभट्ट वाण —

प्रतिकविभेदेनवाण कवितातरुगहनविहरणमपूर ।

सहृदयलोकमुबन्धुर्जयति श्रीभट्टवाणकविराज ॥

अस्य कवेर्वशोक्तिर्नैपुणोमुपवर्णयन्नाह —

मुबन्धुर्वाणभट्टश्च कविराज इति त्रय ।

वशोक्तिमार्गनिपुणा चतुर्यो विद्यते न वा ॥

नून कविरयम् —

सरस्वतीदत्तवरप्रसादाच्चक्रे मुबन्धु मुजर्नकवधु ।

. प्रत्यभरश्लेषमयप्रबन्धविद्यासंबंदगध्यनिधिनिबधम् ॥

इत्यस्मिन् पद्ये प्रणिबद्धाया प्रतिजासरितो नैपुण्येन पारमियाय इयत्र
 नास्ति सशयल्व ।

गद्यबन्धवत् पद्यरचनायामप्यतिशुभलक्लाकारोऽय चातुरीमात्मनो निपुण-
 तयाविष्करोति —

“स जयति हिमकरलेखा चकास्ति यस्योभयोत्सुकान्निहिता ।
 नयनप्रदीपकञ्जलजिघृक्षया रजतशक्तिरिव ॥
 भवति सुभगत्वमधिक विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।
 चहति विकासितकुमुदो द्विगुणर्हचि हिमकरोद्योत ॥
 विषधरतोऽप्यतिविषम खल इति मृषा धदन्ति विद्वांस ।
 यदय मकुलद्वेषी स कुलद्वेषी पुन पिशुन ॥
 अतिमलिने कर्त्तव्ये भवति खलानामतीव मलिना धी ।
 तिमिरे हि कौशिकाना रूप प्रतिपद्यते चक्षु ॥
 गुणिनामपि रूपप्रतिपत्ति परत एव सम्भवति ।
 स्वमहिमदर्शनमक्षणोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥

स्वभावोक्त्या केसरिण विवृण्वन्नाह —

पद्मोदञ्चदवाञ्चदञ्चितवपु पञ्चाटंपूर्वाट्टिंभाक्,
 स्तब्धोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनाग् भुग्नाप्रलाङ्गूलभृत् ।
 दष्ट्राकोटिविशङ्कटास्पकुहर कुर्वन् शटामुत्कटा-
 मुत्कर्णं कुहते क्रम करिपती क्रूराकृति केसरी ॥ इति ।

सुबन्धो काल

सुबन्धो काल नाद्यावधि इवन्तया निर्णोतिङ्गत । यच्च केचन श्रोष्टीय-
 पठशतकमध्यभागे सुबन्धुस्थितिकाल निर्णयन्ति, न तत्र वय काञ्चिद् वञ्चवर्ती
 विनिगमना पश्याम । अपरे विद्वांस सुबन्धु बाणपरवर्तिन, स्वमतोद्वोल्लखत्वेन च
 पुरस्तुर्वन्ति यत्, सुबन्धुना कृतो वासवदत्तायामिन्द्रायुधप्रयोगो कादम्बर्या
 चन्द्रापीडाश्वमेव सङ्केतयति, वासवदत्ताया वयाशोऽपि च कादम्बरोच्छायार निषेवते,
 तेनेद प्रतिपत्तु न दुष्कर यद् सुबन्धुर्बाणपरकालवर्ती एवेति । किन्त्वन्येषामत्र
 महतो विप्रतिपत्ति । तेऽत्र प्रत्यवतिष्ठमाना एव प्रतिपादयन्ति यद् बाणविरचिते
 हर्षचरिते वासवदत्तायाः सस्मरण—‘कवीनामल्लगृह्यो नून वासवदत्तये’ति सुतरा
 सुबन्धोर्बाणभट्टपूर्वकालभदत्व सूचयति । किञ्च कादम्बर्या उपश्रमे—

द्विजेन तेनाक्षयश्रीश्रीश्रीश्री, महामनोमोहमलीमतान्धया ।

अलक्ष्य वंदगध्यविलासमुत्पय, विषा निवद्वेषमतिद्वयी पथा ॥

[का० श्लोक २०]

इत्यत्र ‘अतिद्वेषी’तिवद गुणाद्यदृतां यदृत्वया सुबन्धुविरचिताञ्च वासव-
 दत्तामेव परामुक्ति इति चन्द्रभानुप्रभृतय कादम्बरोटीवाकृत आशेरते इति स्पृष्ट

द्याणान् सुबन्धो पूर्वकालिकत्व प्रमाणयति । किञ्च तत्रभवता महामहोपाध्यायेन श्रीकाणोमहाभागेन तत्रमाण प्रपञ्चितम् यद् हर्षचरिते कादम्बर्याञ्च 'वासवदत्ता'-पदेन द्याण सुबन्धुकृता वासवदत्तामेवाभिप्रैति । क्रैस्त ८०० तमशतकभवो धामनोऽपि स्वकीयकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ सुबन्धुकृतवासवदत्ताया, द्याणकृतकादम्बर्याश्च समुद्भवोदाहरणं ह्येव साधयति । यत द्वावप्यमू क्रैस्त ७५० तमाब्दात् पूर्वमेव सम्भवेताम् । ह्यैस्त १२०० तमाब्दे लब्धजन्मना कविराजेन स्वकीय-राष्ट्रपाण्डवीये—

सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रय ।

दक्रोचितमार्गानिपुणाश्चतुर्यो विद्यते न वा ॥

इति पद्ये त्रयागामप्यमीया वक्रोक्तिकलाकुशलाना सद्ग्रन्थन तेया न्यनिश्चालत्रममनुरुध्यैव कृतमवगम्यते ।

किञ्च एतस्मिन् ७३६ तमाब्दावतरितेन वाक्पतिराजेन स्वकीये 'गौड-वहो' इत्याद्ये प्राकृतभाषानिबद्धे काव्ये सुबन्धुरचनाया समुल्लेख कृत परन्तु द्याणस्य तत्र नामाऽपि न स्मृतम् । एतदपि ध्वनयति यदस्य समये सुबन्धो एयाति-यंया दिग्दिगन्तव्यादिनी वभूव न तथा द्याणस्य, कदाचिद् द्याणस्तदवधि अप्रसिद्ध एवामीदिनि । एतावताऽपि सुबन्धोर्बाणपूर्ववर्तित्वमभ्युपपन्न भवति, एव मद्रव्य-कनिर्दिशने 'श्रीकण्ठचरिते' सुबन्धुद्याणयोर्गणपद्येनैव प्रशस्तिरवलोक्यते —

"मिष्टे स्वद्विरदाधिरोहिणि वश याते सुबन्धो विधे ।

शान्ते हन्त च भारवो विघ्निते द्याणे विषादस्पृश ॥"

इत्येतेनापि कालत्रयमालम्ब्य वर्णनेन, सुबन्धोर्बाणपूर्ववर्तित्वमेव प्रत्याप्यते ।

पुनश्च वासवदत्तोपनतवर्णनेन सह भवभूतिकृतमालतीमाधवीय वर्णन यत्र कुत्र नून्ना माजात्य भजते । तद्यथा —

"हृदय विलिखितमिव, उत्कीर्णमिव, प्रयुप्तमिव, कीलित-
मिव, वज्रलेपघटितमिव, ...मर्मान्तरस्थितमिव, कन्दर्पचेतु
मन्यमाना ।"

[वामवदत्ता]

मालतीमाधवे च—

लोनेव, प्रनिविम्बिनेव, लिखितेवोत्कीर्णरूपेव वा,
प्रत्युप्तेव च वज्रलिम्पघटितेवान्तनिषातेव च ।
सा नदचेनसि कीलितेव विशिष्यंश्चेतोभुव पञ्चभि,
चिन्तास्तन्ततितन्तुमालनिचिदस्पृतेव लग्ना प्रिया ॥

[मालतीमाधवे ५११०]

महाकविभवभूतिरचनासु कालिदासीयरचनावास्तदीयभावानाञ्च प्रभाव स्फुट दृग्गोचरीक्रियते । सम्भवेन्नाम यत्सुबन्धोरपि शम्बाडम्बरेण भावावेशेन भवभूतिरपि प्रभावितो भवेत् । इत्यनुमित्यनुरोधेनापि र्थस्तसप्ततमशतकसम्भवाद् भवभूते प्राक्कालीन सुबन्धु सम्भवति इति ।

अथापि पाश्चात्यविद्वद्धरेण श्री कौयमहाभागेनापि समुद्धृष्टम्—यत् सुबन्धुना वासवदत्ताया रमणीये रमणीवर्णने "न्यायस्थितिमिवोद्योतकरस्वरूपा, बौद्धसगतिमिवालङ्कारभूषिताम्" इत्यस्मिन् श्लेषेण नैयायिकोद्योतकरस्य बौद्ध-सूरिविरचितस्य बौद्धसगत्यलङ्काररूपग्रन्थस्योपन्यास कृत, अनयोर्लोकयो समय एतस्तसप्तमशताद्या आरम्भे निर्णोत । अत तदभिलक्ष्य, सुबन्धुसमय एतस्त-पष्ठशतके एव सम्भवति ।

एतस्त६५०तमाब्दभवो बाणभट्ट खलु स्वयमेव वासवदत्ताया नामकीर्तनं करोतीति प्रागभिहितम् । तस्माद् बाणभट्टात्पूर्वकालभवत्वमेव सुबन्धो सम्भवति । यत हर्षवर्द्धनस्य शासनकाल, यदाश्रितो बाण आसीत्, एतस्तपट्शतोत्तरपट्म-देशीयो कालविद्भिर्विभाव्यते इत्येव ताम्रपत्रतश्चाप्यवगम्यते । पुनश्च "सारसवत्ता विहता न बका विलसन्ति चरति नो कङ्क । सरसीव कीर्त्तिशेष गतवति भुवि विक्रमा-दित्ये" इति सुबन्धु स्वय यद् विक्रमादित्य सस्मरति, राजशेखरात्पूर्वभव कविराजश्च बाणात्पूर्वञ्च व्यवस्थापयति, तेन सुबन्धो स्थितिकाल ख्रिस्तीयपष्ठशतकमध्यान्त-धटित एवेत्युपपद्यतेतराम् । परमन्येऽत्र केचन विप्रतिपद्यमाना ब्रुवन्ति, यदि बाण-भट्टात्सुबन्धो पूर्वकालभवत्व, केवल विक्रमादित्यस्य नाममात्रकीर्त्तनात् तर्क्यते— तदा खल्वेव शङ्कावतारो दुर्नित्वा र समापद्येत यत्सुबन्धुना सङ्कीर्त्यमानो विक्र-मादित्य कच्चित् शकाराति विक्रम एव ? उतान्यो वा कश्चिद् भवेदिति ? यतोऽन्येपि किल बहवो नृपा विक्रमादित्य विरुदभाजोऽभूवन् भारते । तेषु खलु क्तमोऽय सुगृहीतनामा यस्य नाम सुबन्धुना सङ्कीर्त्तितम् । चेन्नाम स एव शका-रातिविक्रम स्यादयम् तर्ह्यपि तदीयकालस्यापि अद्यावधि इदन्तया अनिर्णीत-त्वात् सुबन्धो कालोऽपि दुरुपपाद स्यात् । यद्यपि सति एवविधे व्यतिकरे, सुबन्धो काचिन्निश्चिता फालोपपत्तिस्तु न मुकरा निर्धारयितुम् तथाऽप्येतत्पार्यंते प्रतिपत्तु यदस्य महाकवे काल क्वचित् एतस्तसप्तमशतकमध्यान्तधटित एव नून सम्भवे-दिति ।

सुबन्धो. शैली

सुबन्धो पदविन्यास समासबहुल, अनुप्रासच्छटोद्धृत ओजस्वी वान्तिमाश्चेति सनभिलक्ष्य प्राधान्येनाय गौडीशैलीमेवोपालालयामासेति न

दुष्करमूहितम् । अस्य रचनाया श्लेष विरोधानासाद्यलङ्कारानामुपन्यामोऽजोव
हृदयावर्तकं पल्लविन इति प्राक् प्रदर्शितप्रायम् । क्वचिन्क्वचिद्विरोधानाम-
विलासन्तु निरनिशयो रमणीय सम्पन्नः । तद्यथा—

“विद्याधरोऽपि सुमना, धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः, क्षमान्भक्तोऽपि
सुधर्माश्रितः” इति ।

श्लेषोऽपि पुन किञ्चिन्—

“नन्दगोप इव यशोदयान्वितः, जराकण्ठ इव घटितकन्धि-
विग्रह, भार्गव इव रुदानभोगः, दशरथ इव सुमित्रोपेत सुमन्त्राभि-
प्लितश्च, दिलीप इव मुद्रक्षिणान्वित रश्मित्पुद्व, राम इव जनितकृदा-
लववयोरुपच्छायः” इत्यादि ।

मन्यामहे—“लोकसमामन्यस्त्वमेतद् गद्यम्य जीविनम् ।” इति दण्डिदृष्ट
गद्यलक्षण, यदि क्वचिन् पूर्णतया परिपक्विमन्वेन सद्यते तर्हि सुबन्धोर्गद्यबन्ध
एवेति ।

यद्यपि मुबन्धु, श्लेषाद्यलङ्कारनायागुम्फनप्रलोभनपाशवद्धनया क्वचि-
त्कथावस्तुप्रवाहमुच्छिन्नति, अन्यत्र यथाहंरसाभिव्यक्तिमपि ध्याबुलीकरोति,
समुल्लस्यति च क्वचिदौचित्यमीमाम्, धूमरयति रम्यान् भावावेशान् आर-
चयति च केवला शब्दाडम्बरविहम्बनाम् तथापि नामौ तावता काव्यकला-
कौशलाकिञ्चिन्प्रच्यवते । किन्तु खलु ध्वन्यालोककृता श्रीमदानन्दवद्वनाचार्येण—
“दृश्यन्ते च क्वयोऽलङ्कारनिबन्धनंकरसा अनपेक्षितरमा प्रबन्धेषु” इति सुबन्धु-
मभिलक्ष्यं तु न लिखित भवेत् ? अस्तु ।

मन्यामहे, यद्यपि दासवदत्ताया न दृश्यते दण्डिनो वाग्विलासः, हास्यरमो-
त्सवः, प्रमादप्रमोदो वा, नापि च लन्यते बाणस्य सरसम्बारस्यप्रभावः, नध्य-
भावमाधुरी च तथापि तद्रचनाया या किल विलक्षणता स्वरमाधुरी, अपूर्वा च वपन-
चातुरी, यच्च प्रवरपदप्रयोगप्रावीण्यं तत् तस्य को नाम सुधोरपह्नोतु पारयेत् ।
मन्यामहे यद्यपि न स्वात्तत्र मूढी मूढीकरममायुर्धुप्यता, तथापि प्रकाण्डपीण्डकाण्ड-
रसमाधुरी तु खल्वस्य को नाम पण्डितश्चोरयितु प्रभवेदिति दिक् ।

महाकविः वाणभट्टः

- १—परिचय । २—हृषं चरितम् । ३—कादम्बरी । ४—शादम्बरीः
 ५—वाणभट्टः । ६—शुक्लानामोपदेश । ७—बाणस्य शैली । ८—प्रवृत्तिचित्रणम् ।
 ९—वाणभट्टस्य समयम् ।

परिचय

मस्तुतगद्यकविमण्डले महाकविर्वाणभट्टः सर्वमूर्धाभिविषत अनितर-
 नापारणप्रतिभावान्, महामेधायो, वश्यवाचामपनीडचासोत् । स्वजीवनपियये,
 स्ववदन्तानामुद्दिश्य चायं स्वविरचिते हृषं चरिते^१, आद्यद्वयोरच्छ्वासयो विच्छिन्न-
 तूनोर्येऽपि य ममासेन सञ्जुगुम्फ । एवमसौ कादम्बरी^२ अपि आरम्भोद्भासे स्व-
 पारिवारिक परिचयमपि वंश्चिदन्वयपद्यनिवयन्ध । यत्तस्मिन्नेवानिप्राचीने
 विद्यानशोभ्या परिपूने वत्सदधीधिप्रभृतिमहर्षीणां यशोधयलिते यशो तस्मिन्-
 ज्योतिरव्ययमागमाह, येषां तप-प्रकर्षो वंदुषोविभवश्च अस्तिस्महीमण्डले विधुत
 यामोत् । बाणोऽयं हन्त ! बाणश्चाल एव वंदुद्विल्लित्तादुपसप्रया जनन्या
 व्यस्यन्त । अत्र समुपजातन्नेह दिग्गुल्भवान्मयमवल्लितोऽयं जनक एवाय

महोपात्तेषु ब्राह्मणजनोचिनेषु विभवेषु सति चावच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गेऽपि मुहुर्दुर्गणः परीतः गृहान्निरगतः । अगाच्च तयाक्रुर्वाणः स्वनेजोद्वेषिणां महतां वचनोपनाम् । ततो देशाटनेन तृप्तो यदा स्वजन्मभुवं प्रीतिङ्कृतान्ना प्रमिद्धा प्रत्यावर्तत तदा तस्य कुलवन्धुभिः सुहृद्गणैश्च महता सभारम्भेण माडम्बरं तस्वागतोन्मवो निरवति । तदनु कियच्चिरं तत्रैव मित्रवन्धुवर्गैः मह स्वर्गायमुखमहोदर मोद प्रमोदञ्चानुनवन् सुनरामनेषीन् कमपि रसमयं समयम् ।

अयं ब्रजति काले तेनैकदा राज्ञो हृष्यदेवस्य यवोपमो भ्रातुः कृष्णस्य मन्देशो मेखलक इत्याख्यमन्देशहृद्धाराग्रधिगन्, यन्नेनापि नवत्तेजोद्वेषिणा कर्षणपेन पिशुनेन स राजाधिराजः श्रोहृष्यः नवल प्रति क्लृपितान्तःकरणः कृतः । यद्यप्यस्माद्दृशः सुपरिचिन्तितकुलशीलैः यथाकथञ्चिन्नहाराजस्य स्वद्विपये तादृश-कलङ्कप्रसङ्गादिना बहुतरभनाविलोकितं दूषितमन्तकरणम्, तथापि भवान् सुनरां विजानात्येव यद्वाजानः प्रायश उच्छृङ्खलवृत्तयो भवन्ति, शृण्वन्ति च भूमता कर्षणपानेव, आकल्पन्ति च तानेव स्वहितवादिनः, ध्यातुल्यन्ति तस्यमन्तानर्थानपि, कदर्ययन्ति च कदर्यान् भूरिश इति हेतोः नवद्वि-रविगन्धमेव राज्ञः सन्मन्त्रेण प्रच्युपन्यास्यान्मानं सर्वेषु तादृशा दोषाभामाः मर्वाङ्मता निवहंषीयाः सन्मूलङ्घ्यं मङ्कपणीयाश्चेति । मन्देशहरमुखेन वृत्तनिद-माकष्यं तादृशमरन्तुदं, मर्माहत इव, वृश्चिखदष्ट इव, सर्चाप्रात इव, विदोर्णहृदयो ऽयं वागो 'मणितारा' समीपे 'अजिरावती'नाम्नि मंग्यशिविरे विराजमानं राजान श्रोहृष्यदेवं दिदृक्षुः त्वरितमेव तन्मन्त्रेणोन्मगात् । तन्नापानतो दृष्ट्वैव नरापिपः निजममीपे विराजमानं मान्दवाधिरति श्रीमाधवगुप्तमाह सक्षोभं 'महानयं भुजङ्गः' इति । तद्वचनमाकष्यं हाहाहृत्प्रियमिव च तच्छृण्वपुष्टवान्यां निरीय कथञ्चि-दाग्रान्य हृदयं, ब्रह्मनेजसमुत्तेजितमुपमण्डलः बालरविरिवारणभासा समुद्भा-मयन् दिग्दिगन्तरालं वागो व्याजहार अनन्तानान्यथा प्रगल्भया गिरा, "दिद ! नाहंमि मामन्वयां मन्भावयितुमविशिष्टमिव जनम् । ब्राह्मणोऽस्मि जानः सोमनायिनां वंशे बाल्मायनानाम् । यथाममयनूननयनादयः कृताः मङ्कारा, सम्पत्-पट्टिनः माङ्गो वेदः, धृताति यथाशक्ति ज्ञान्त्राणि । दारपरिग्रहाशरन्त्यागारिको-ऽस्मि, एत मे भुजङ्गता ?" शो हृष्यदेवश्च तन्निशम्य शिञ्चिन्नमग्रमुग्ध इव यालेऽपि इव वाचयन्तनामनजन । ततो गच्छति शिञ्चि काले—'यावदस्य

महाकविः बाणभट्टः

१—परिचय । २—हर्षचरितम् । ३—कादम्बरी । ४—कादम्बर्याः
कथानकम् । ५—शुकनासापदेशः । ६—बाणस्य शैली । ७—प्रवृत्तिचित्रणम् ।
८—बाणभट्टस्य समयः ।

परिचय

सस्कृतमद्यकविमण्डले महाकविर्बाणभट्टः सर्वमूर्धाभिषिष्यत अनितर-
साधारणप्रतिभावान्, महामेधावी, वश्यवाचामप्रणोश्चासीत् । स्वजीवनविषये,
स्ववशवृत्तान्तमुद्दिश्य चायं स्वविरचिते हर्षचरिते^१, आद्यद्वयोरुच्छ्वासयोः किञ्चित्
तृतीयोऽपि च समासेन सञ्जुगुम्फ । एवमसौ कादम्बर्या^२ अपि आरम्भोद्भासे स्व-
पारिवारिक परिचयमपि कैश्चिदनवद्यपद्यैर्निबन्ध । यत्तस्मिन्नेवातिप्राचीने
विद्यातपोभ्यां परिपूते वत्सदधीचिप्रभृतिमहर्षीणां यशोधवलिते वशे तज्जन्म-
ज्योतिरुदयमाससाद, येषां तपःप्रकर्षो वैदुषीविभवश्च अखिलमहीमण्डले विश्रुत
आसीत् । बालोऽयं हन्त ! बाल्यकाल एव वैदुषीविलसितादुपसन्नया जनन्या
व्यमुज्यत । अतः समुपजातस्नेहः पितृमुल्लभवात्सल्यसवन्तितोऽस्य जनक एवास्य
मातृत्वमकरोत् । विधिपूर्वकं यथाकालञ्च समारोपितोपनयनादिसंस्कारस्यास्य
पित्रैव विद्यारम्भसंस्कारो महता समारम्भेण निर्वातितः । यदाऽसौ कुशाग्रधीर्बटु,
अधीयानो व्याकरणादीनि शास्त्राणि चतुर्दशवर्षीयो जातः तदा वैदुषीविकाज्जनको-
ऽप्यस्य बालममुमजातपक्षशकुन्तमिव परित्यज्य पुरन्दरपुरं प्रतस्थे । तदनुसस्थिते
पितरि महता शोकवह्निना दग्धहृत्मानहृदयोऽयं किञ्चित्कालं स्वग्राम^३ एव उषित्वा
दिनानि अर्नयीत् । ततोऽप्रतिमप्रतिभाशाली बालकविरयः यदा यौवने पदमधत्त तदा
निरङ्कुशयौवनप्रणोदितस्यास्य मनसि देशदेशान्तरपर्यटनोत्सुकत्वमाविरभूत् ।
बालतया निघ्नतामुपगते देशान्तरावलोकनकौतुकाक्षिप्तहृदयः सत्स्वपि पितृपिता-

१ 'स बाल एव विधवलवतो वशादुपसन्नया व्यमुज्यत जनन्या । जात-
स्नेहस्तु नितरां पितृवाऽस्य मातृतामकरोत् । [हर्षचरिते]

२ बभूव वात्सायनवशसम्भवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणी सताम् ।
अनेन प्लाञ्चितपादपङ्कजं कुवेरनामाश इव स्वयम्भुव ॥

३ ब्राह्मणाधिवासाख्ये ग्रामे ।

मुहोपातेषु ब्राह्मणजनोचिनेषु विनयेषु सति चावच्छिन्ने विद्याप्रमङ्गेशो मुहृद्गणः
 परीतः गृहाभिरगान् । अगाच्च तथाकुर्वापः स्वनेजोद्वेषिणा महता वचनीयनाम् ।
 ततो देशाटनेन तृप्तो यदा स्वजन्मभुवं प्रीनिकूटनाम्ना प्रमिद्धा प्रग्यावत्तनं तदा
 तस्य कुलबन्धुभिः मुहृद्गणेश्व महतासमारम्भेण साडम्बरं तन्स्वागनोन्मवो निरवति ।
 तदनु कियच्चिरं तत्रैव मित्रबन्धुवर्गः सह स्वर्गीयमुत्तहोदर मोद प्रमोदञ्चा-
 नुभवन् सुनरामनैर्षान् कसपि रसमयं समयम् ।

अयं व्रजनि काले तेनैकदा राज्ञो हृषदेवस्य यवीयसो भ्रातुः कृष्णस्य
 सन्देशो मेखलक इत्याख्यसन्देशहरद्वाराऽभिगतः, यत्केनापि भवत्तेजोद्वेषिणा
 कर्षेजपेन पिशुनेन स राजाधिराजः श्रीहृष्यः भवन्नं प्रति क्लृपितान्त करण. कृत. ।
 यद्यप्यस्मादृशः सुपरिचितन्वत्कुलसौलं: यथाकथञ्चिन्महाराजस्य त्वद्विषये तादृश-
 क्लृप्त्तुप्रसालनादिना बहुरमनाविलीकृतं दूषितमन्तकरणम्, तथापि
 भवान् सुनरा विजानात्यैव यद्वाज्ञानः प्रायश उच्छृङ्खलवृत्तयो भवन्ति,
 शृन्वन्ति च भूम्ना कर्षेजपानेव, आकलयन्ति च तानेव स्वहितवादिनः, व्याकुलयन्ति
 तस्यमन्भूतानर्षानपि, कदर्ययन्ति च कदर्यान् भूरिः इति हेतौ. भवद्भि-
 रचितम्भमेव राज्ञ समन्वये प्रत्युपग्याप्यात्मानं सर्वेषु तादृशा दोषानामा-
 मर्षात्मना निवर्हणोपा' समूलक्षुयं संकपणीपाद्वेति । सन्देशहरमुत्तेन वृत्तिदि-
 माकस्यं तादृशमरुत्तुदं, मर्षाहत इव, वृश्चिचदष्ट इव, सर्पाघ्नान इव, विदीर्णहृदयो
 ऽय वाणो 'मणितारा' समीपे 'अजिरावनी'नाम्नि संन्यसिविरे विराजमान राजान
 श्रीहृष्येव दिदक्षु त्वरितमेव तन्ममन्वर्णोऽन्वगान् । तमापातनो दृष्ट्वैव नरापिपः
 निजममोपे विराजमान मालवापिनति श्रीभायवगुप्तमाह सक्षोभ 'महानय भुजङ्ग-'
 इति । तद्भवनमाकस्यं हालहलत्रिपमिव च तच्छृङ्खणपुटकान्धा निषीय कथञ्चि-
 दारवाभ्य हृदयं, ब्रह्मनेजसमुत्तेजिनमुखमण्डलः बालरविरिवारुणभामा समुद्ना-
 मयन् दिग्दिपन्तराल वाणो व्याजहार अनन्वतानान्धया प्रगल्भया गिरा,
 "देव ! नाहंमि मामन्वयां मन्भावयितुमविशिष्टमिव जनम् । ब्राह्मणोऽस्मि जात.
 सोमपायिना वदो वात्पायनानाम् । यथाममपमुपनयनादय' कृता मस्कारा, सम्यक्
 पटिन. माङ्गो वेद, श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि । वारपरिप्रहादारन्यागारिक्ते-
 ऽस्मि, का मे भुजङ्गता' ?" श्री हृषदेवश्च तत्रिशाम्य त्रिञ्चिन्मन्त्रमुप इव
 आलेग्यापित इव वाचयमेनामभजन । ततो गच्छति त्रिञ्चिक्काले—'यावदस्य

१. 'का मे भुजङ्गता' इति द्वयपेक्षीय वाक्यवित्याम । प्रथमार्थो स्पष्टः ।
 का खलु रमणी मे भुजङ्गाङ्गता भुजङ्गावद्धा भवति इति द्वितीयार्थः । कां
 म्नि भुजङ्गताङ्गता इति तृतीयार्थः ।

महाकविः बाणभट्टः

१—परिचयः । २—हर्षचरितम् । ३—कादम्बरी । ४—कादम्बर्याः कथानकम् । ५—शुकनासोपदेशः । ६—बाणस्य शैली । ७—प्रकृतिचित्रणम् । ८—बाणभट्टस्य समयः ।

परिचय

संस्कृतगद्यकविमण्डले महाकविर्बाणभट्टः सर्वमूर्धाभिषिक्तः अन्तर-साधारणप्रतिभावान्, महामेधावी, वश्यवाचामग्रणीश्चासीत् । स्वजीवनविषये, स्ववशवृत्तान्तमुद्दिश्य चायं स्वविरचिते हर्षचरिते^१, आद्यद्वयोच्छ्वासयोः किञ्चित् तृतीयेऽपि च समासेन सञ्जुगुम्फ । एवमसौ कादम्बर्या^२ अपि आरम्भोद्भासे स्व-पारिवारिक परिचयमपि कैश्चिदनवद्यपद्यैर्निबन्ध । यत्तस्मिन्नेवातिप्राचीने विद्यातपोभ्या परिपूते वत्सदधीचिप्रभृतिमहर्षीणा यशोधवलिते वंशे तज्जन्म-ज्योतिरुदयमाससाद, येषा तप प्रकर्षो वैदुषीविभवश्च अखिलमहीमण्डले विश्रुत आसीत् । बालोऽय हन्त ! बाल्यकाल एव वैवदुर्विलसितादुपसन्नया जनन्या व्ययुज्यत । अतः समुपजातस्नेहः पितृमुलभवात्सल्यसवलितोऽस्य जनक एवास्य मातृत्वमकरोत् । विधिपूर्वकं यथाकालञ्च समारोपितोपनयनादिसस्कारस्यास्य पित्रैव विद्यारम्भसंस्कारो महता समारम्भेण निर्वातितः । यदाऽसौ कुशाग्रधोवैदुः, अधीयानो ध्याकरणादीनि शास्त्राणि चतुर्दशवर्षीयो जातः तदा वैवदुर्विपाकाज्जनको-ऽस्यस्य बालमममजातपशशकुन्तमिव परित्यज्य पुरन्दरपुरं प्रतस्थे । तदनुसंस्थिते पितरि महता शोकवह्निना दन्दह्यमानहृदयोऽयं किञ्चित्कालं स्वग्राम^३ एव उपित्वा दिनानि अनेषीत् । ततोऽप्रतिमप्रतिभाशाली बालकविरचं यदा यौवने पदमपत्त तदा निरह्कुशयोवनप्रणोदितस्यास्य भनसि देशदेशान्तरपर्यटनोत्सुकत्वमाविरभूत् । बालतया निघ्नतामुपगते देशान्तरावलोकनकौतुकाक्षिप्तहृदयः सत्स्वपि पितृपिता-

१. "म बाल एव विधेर्वलवतो वशादुपसन्नया व्ययुज्यत जनन्या । जात-स्नेहन्तु नितरा पित्रैवाऽयं मान्नामकरोत् । [हर्षचरिते]

२. बभूव वात्स्यायनवगमम्भवां द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः गताम् । अनेन प्तार्धितपादपङ्कज कुबेरनामान इव स्वयम्भुव ॥

३. ब्राह्मणाधिभाम्याये ग्रामे ।

सालानकेनानोद्यवाद्येनाङ्गुगम्यमानाः; पदेभ्ये द्रव्यमग्निरवंपि महदप्यंरिवानु-
वर्तनानां ताललयाः, कोकिला इव मदकलकाकिलोकोमन्तालापिन्यः, विटानां
वर्णमूनान्यदलीलरामकपदानि गायन्त्यः, कुङ्कुमप्रमृष्टरुचिरकायाः काश्मीरकिशोर्यं
इव धन्यन्त्यः । कुमुदिन्य इव रात्रादनुपजानतिद्राः, आविष्टा इव नरेन्द्रवृन्द-
परिवृताः, प्रीतय इव हृदयमाहरन्त्यः, गतय इव रागमुद्दोषयन्त्यः, पुष्टय इवानन्द-
मुत्पादयन्त्यः, मदमपि मदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्द-
यन्त्य इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उन्मत्तमपि उत्सुकयन्त्य इव कदाशितेषु पितृन्त्य
द्रवाशङ्कशक्तिभिः, तर्जनेषु संयमन्त्य इव नन्दमयूखपार्श्वः, कोमलाभिनयेषु ताडयन्त्य
इव भ्रूलनादिभागैः, प्रणयमम्भायणेषु वर्णन्त्य इव सर्वरमान्, चतुरचन्द्रमणेषु
विकिरन्त्य इव विकारान्, पद्मविलामिन्यः प्रानृण्यन् ।” [हृदयचरिते चतुर्योष्येवामे]

• इति कौटुम्भं याथाव्यर्थमनिक्रममाणा वर्णना । पद्म्याङ्गनानां विभ्रमविलाम-
स्त्रवाद्येभ्यवद् इवाद्भूतः सन्वद्व । यं कमपि रसमादाय प्रसरति वागम्य वाणी तन्नं
पूगंपरिपाकमेवावतारयति कान्स्वयेनेति नात्र कश्चन संशयावकाश इति ।

कादम्बरी

कादम्बरी वागमदृश्य द्वितीया अद्भुता रचना । हृदयचरितम् कादम्बरी
चेति द्वे एव वागम्य रचनान्वेन मुप्रमिद्वे गद्यमहाकाव्ये । यद्यपि अस्मिन् काव्यद्वयेऽपि
वागम्य अलौकिकं काव्य-कलाकीर्शलं, प्रदीप्तं प्रतिभावंभवञ्च सञ्चकाम्नि
समीचीनतया तथापि कादम्बरीतुला तु नाधरोद्गुम्बहने कस्यापि कवेः
गद्यकृतिरद्यावधि । अस्य वाग्विन्यामविलामं विलोक्य रमिका आनन्दमदोन्मत्ता
जायन्ते । पुदिन्दनदृश्य एव बचोविन्यामः सुतरा घरितार्थं एव किल यः—

‘कादम्बरीरसभरेण समन्त एष, मत्तो न किञ्चिदपि घेनयने जनोऽप्यम् ।’ इति ।

कादम्बर्याः कथानकम्

स्वयमेव गृहीतस्वभाव पूयिवीपति प्रसादवानभूत्' । स्वल्परेव चाहोनि परम-
 प्रीतेन नरेन्द्रेणाजसौ प्रसादजन्मनो मानसप्रेम्णो विधग्भस्य द्विविणस्य नर्मण
 प्रभावस्य च परा कोटिमनोयत । तदनु महाकविर्वाणोऽपि नराधिपात् तादृशमा-
 दरातिशयमवाप्य आनन्दस्य परा कोटिमधिजगाहे । सहर्षञ्च राज प्रशस्तिपर,
 हर्षचरितसमाख्यमेकमनवद्य गद्यमय प्रबन्ध निबन्ध । यद्यपीयमस्य आद्या एव
 गद्यमयी रचना तथाऽपि अत्र सा नाम काऽपि अवर्णनीया वर्णनशैली, साज्जुकारा
 वाक्यनिर्भरौ, अद्भुता च शक्तित्वकलापूर्णा चागधारा, यामवलोक्य सचेतसा चेनो-
 ऽद्याप्यतितरा हठात् तन्त्रारुत्यचमत्कृत सञ्जायते इति ।

हर्षचरितम्

वाणभट्टस्येद हर्षचरिताख्य निरवद्यगद्यगुम्फितमाद्य गद्यमहाकाव्य
 नवभिरुच्छ्वासे प्रणिवद्ध बृहद्ग्रन्थरत्न निरुपमतया विलसति । समाप्तिलक्षणा-
 नुपलम्भादनुमीयते धेदेतदस्त्यपूर्णमेव । अस्मिन् हि सन्दर्भे कान्यकुब्जेश्वरस्य हर्ष-
 वर्धनस्य चरित कथावस्तुत्प्रेणोपन्यस्तम् । महाकविरसौ स्वकीय परिचयमपि
 सद्ग्रहेणारचयति । हर्षचरितमुद्दिश्य सम्प्रति टीकाद्वयमुपलभ्यते । राजानकरम्भ-
 कविप्रणीता 'हर्षचरितवार्त्तिक'नाम्नी, शङ्करकविवरिचिता 'हर्षचरितसङ्केत'-
 नाम्नी च ।

अस्मिन् हि काव्ये फल्लविता कापि चारुरचनाचातुरी, लोकोत्तरपद-
 विन्यासोल्लास सुरचिरञ्च तत्कथावस्तुचित्रण न कस्य सचेतसो चेतश्चमत्करोति?
 तद्दिदमात्रमश्रोदाह्लियते काव्यरसिकाना मनस्तोषपोषाय —

“यस्मिञ्च राजनि निरन्तरंयूपनिकरंरङ्गुरितमिव कृतपुणेन, दिदमुप-
 विसर्पिभिरध्वरधूमं पलायितमिव कलिना, समुर्धं सुरालयैरिवावतीर्णमिव
 स्वर्गेण, सुरालयशिखरोद्घूममानेर्धवलध्वजे फल्लवितमिव धर्मेण, बहिष्पचरित-
 विकटसभासुत्रप्रपाप्राग्वाशमण्डपं प्रसूतिमिव धानं, काञ्चनमयसर्वोपकरणविभवं-
 विशीर्णमिव मेरणा, द्विजदीयमरुनेर्यकुशले फलितमिव भाग्यसम्पदा ।” इति ।

अहो कीदृशो विस्मयावहो मधुरवाग्धाराप्रवाहो वाचाम् ?

वस्तुत हर्षचरितमेव केवल श्लेषविरोधानासोपमोत्प्रेसाज्जुकारविशेषं
 समलङ्कृत मृदुल्पदावलिसवलित नून प्रख्यापयति अस्त्योद्भटकवे भट्टवाणस्य
 गद्यरचनाचातुरीचारतामित्यत्र नास्ति सन्देहल्लवोऽपि । मन्ये यथाऽसौ वर्णनीय
 वस्तुनत्त्व चित्रार्पितमवारचयति यथाहंतया न तथाऽन्यस्तदितर । तथाहि —

“स्यानेष्टु स्यानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानाल्लिङ्गयक्त्रे शिञ्जानमञ्जु-
 वेणुवेनानुतालाद्दुर्घोनेन कलकास्यकोशीकवणितकोलाहलेन समकालदीयमानानु-

तालनानकेनातोद्यवाद्येनाऽनुगम्यमानाः; पदे-पदे क्षणक्षणितरवैरपि सहृदपरिवानु-
वर्तमाना ताललयाः, कोकिला इव मदकलजाकिलीकोमलालापिन्यः, विटानां
कर्तानृतान्यश्लीलरासकपदानि गायन्त्यः, कुङ्कुमप्रमुष्टरुचिरकायाः कादमीरविशोर्ष
इव धन्गन्त्यः । . . . कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, आविष्टा इव नरेन्द्रबृन्द-
परिवृताः, प्रीतय इव हृदयमाहरन्त्यः, गतय इव रागमुद्दोषयन्त्यः, पुष्टय इवानन्द-
मुत्पादयन्त्यः, भदमपि भदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्द-
यन्त्य इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उत्सवमपि उत्सुकयन्त्य इव कदाक्षितेषु पिवन्त्य
इवापाङ्गशुक्तिभिः, सजनेषु संयमन्त्य इव नखमयूषपाशैः, कोमलाभिनयेषु ताडयन्त्य
इव भ्रूलताविभागैः, प्रणयसम्भाषणेषु वयन्त्य इव सर्वरसान्, चतुरचन्द्रमणेषु
विकिरन्त्य इव विकारान्, पण्यविल्लासिन्यः प्रानृत्यम् ।” [हर्षचरिते चतुर्योच्छ्रवामे]

• इति कीदृशं यायाव्यंमतिप्रममाणा वर्णना । पण्याङ्गनानां विश्रमविलास-
स्त्रालेरव्यवद्ध इवाङ्कितः खल्वत्र । यं क्वमपि रसमादाय प्रसरति बाणस्य वाणी तन्तं
पूर्णपरिपाकमेवावतारयति कात्स्न्येनेति नात्र कश्चन संशयावकाश इति ।

कादम्बरी

कादम्बरी वाणभट्टस्य द्वितीया अद्भुता रचना । हर्षचरितम् कादम्बरी
चेति द्वे एव वाणस्य रचनात्वेन सुप्रसिद्धे गद्यमहाकाव्ये । यद्यपि अस्मिन् काव्यद्वयेऽपि
वाणस्य अलौकिकं काव्य-कलाकौशलं, प्रदोषं प्रतिभावंभवञ्च सञ्चकास्ति
समीचीनतया तथाऽपि कादम्बरीतुलां तु नाधिरोद्धुमुत्सहते कस्यापि कवेः
गद्यवृत्तिरद्यावधि । अस्म्य वाग्विन्यासविलासं विलोक्य रसिका आनन्दमदोन्मत्ता
जाजन्ते । पुलिन्दभट्टस्य एव बबोविन्यासः सुतरा चरितार्थं एव किल यत् :—

‘कादम्बरीरसभरेण समस्त एव, मतो न किञ्चिदपि चेतयते जनोज्यम् ।’ इति ।

कादम्बर्याः कथानकम्

कादम्बर्याः कथानकं गुणाङ्गविरचितबृहत्कथानः सङ्कलितप्रतिभाति ।
ता माधारणीं कथां वाणः रसगुणालङ्काराद्यलङ्कृतां विधाय कादम्बरीरूपेण प्राची-
कथान् । देवदुर्विलमिताकविपुरुषरोज्यं वाणः कादम्बरीमपूणमिव परित्यज्य पुर-
न्दरपुरं गतौ । कादम्बर्याः पूर्वार्द्धभाग एव वाणप्रणीतः । उत्तरार्द्धभागस्तु वाणा-
त्मजेन पुलिन्दभट्टारनाम्ना भूषणभट्टेन वाणशैलीमवलम्ब्यैव विरचितः ।

१. वाणस्य लोकोत्तरा काव्यकलाकर्मनीया गद्यगम्भशाङ्गना विभाव्य
भगिनिरियि—“वापोच्छ्रष्ट जगन्गर्वम् ।” इति नून चतुररत्रना विभक्तिः।

तव्यस्वाधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमपि उपदेष्टव्यमस्ति केवलं च निसर्गत एवाभानु-
 भेद्यमरत्नालोकोच्छ्रेयमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणा-
 मोपशमो दास्यो लक्ष्मीमेव । कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमेश्वर्यनिमिरान्धन्वम् ।
 अशिशिरोपचारहार्योऽनितीव्रो दपदाहज्वरोष्मा । सततममलमन्त्रगम्यो विषयो
 विषयविषादास्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचवध्यो रागमलावलेप । अजस्रमक्षपा-
 ऽवमानप्रबोधा धोरा च राज्यमुखसन्निपातनिद्रा भवतीति विस्तरेणाभिबोयसे ।
 गर्भेश्वरत्वमभिषेक्यौवनत्वमप्रतिमत्पत्वममानुषशक्तिस्त्वञ्चेति महतीयं खल्वनयं-
 परम्परा सर्वा । अविनयानामर्कमप्येषामापायतनम्, किमुत समवायः । यौवना-
 रम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झित-
 धवत्ताऽपि सरागं भवति मूना दृष्टिः । अपहरति वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजो-
 भ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रवृत्तिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च
 मत्ततदुरन्तेषामुपभोगमृपतृष्णिका । नवयौवनकपायितात्मनश्च सलिलानीव ताव्येव
 विषयस्वल्पाप्यास्वाद्यमानानि मयुरतराप्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिद्रमोह
 इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि
 उपदेशानाम् । अपगतमले हि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभन्तयो विशन्ति मुषेनो-
 पदेशगुणा । गुह्यचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूल-
 मभ्यस्य इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजन-
 यति । हरति अतिमलिनमन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव ।
 गुरुपदेशः प्रशमहेतुबंधपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिज्जालममन्वीकुर्वन्गुण-
 रूपेण तदेव परिणमयति । अथमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य ।
 बुभुभुशरप्रहारजर्जरिते हि हृदि जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अनारणं च भवति
 दुष्प्रवृत्तेरन्वय- श्रुतश्चाविनयस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः ? किं वा प्रशम-
 हेतुनापि न प्रचण्डतरो भवति बडवानलो वारिणा ? गुरुपदेशश्च नाम पुरवागाम-
 त्रिलमलक्षयनजलं स्नानम् । अनुपजातपलितादिर्वहस्यमजरं दृढन्दम् । अनारोपित-
 मेदोदोषं गुरुकरणम्, अतीनज्योतिरालोक, नोद्वेगकरः प्रजापटुः । विशेषेण राज्ञाम् ।
 विरला हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दकश्चिद्व राजचक्रमनुष्णैरि जनो भयात् ।
 उद्दामदर्शश्च पृथुस्वागितध्वर्णाविवरादचोर्पादश्यमानर्भाप तं न शृण्वन्ति । शृण्व-
 न्नाऽपि गजनिर्मोलेनेनावर्धारयन्तः खंदयन्ति हितोपदेशादायिनो गुण् । अहङ्कार-
 दाहज्वरमुच्छान्पकारिता विद्वन्ता हि राजप्रवृत्तिः । अलीकामिनानोत्पादकारीणि
 धनानि । राज्यविशयिकारत्नद्राप्रदा राजलक्ष्मीः । अथलोकयतु तावन्त्याणा-
 भिनिवेशो लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि शङ्खमण्डलोत्पलदनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः
 क्षीरमागरात् पारिजान्तपल्लवेभ्य रागम्, इन्दुशकलादेवान्भवन्ताम्, उर्व्वध्वस-

कावन्वया बाणेन याद्भुता प्रतिभाद्युतिः प्रदीशता सापि पराकाष्ठा प्राप्ता । श्लेषगुम्फनमतीव कुतूहलजनक, निदर्शनरूपेण च विन्ध्याटवीं वणंयत्रसौ व्यलितत् -

“प्रेताधिपनगरीव सदासन्निहितमृत्युभीषणा महिषाधिष्ठिता च, समरो-
द्यतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलोमूला विमुक्तसिंहनादा च, कात्यायनीव
प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालङ्कृता च, कर्णोत्तुतकथेव सन्निहितविपुलाचला
शशोपनता च, कल्पान्तप्रदोषसन्ध्येव प्रनृत्तनीलकण्ठा पल्लवाक्षणा च, चन्द्रमूर्ति-
रिव सततमृक्षस्तार्थानुगता, गिरितनयेव श्याणुमङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकीव
प्रमूतकुशालवा निशाचरपरिगृहीता च, वामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी
रुचिरागुहतिलकभूषिता च, सोत्कण्ठेव विविधरत्नवानलवीजिता समदना च,
धालप्रोवेव ध्याघ्ननखपटवितमर्षिता गण्डवाभरणा च, पानभूमिरिव प्रकटितमधु-
बोधाशता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, श्वचित्प्रलयवेलेव महावराहदध्नासमुत्वात-
धरणिमण्डला, श्वचिद्दशमुखनगरीव चट्टलवानरवृन्दभज्यमानतुङ्गशालाबुल’,
श्वचिदचिरनिवृत्तविवाहभूमिरिव हरितकुशसमित्कुसुमशमीपलाशशोभिता, श्वचि-
दुद्धतमृगपतिनादभीतेव कण्ठविता, श्वचिन्मत्तेव कौकिलकुलकलप्रलापिनी, श्वचि-
दुन्मत्तेव धायुवेगवृत्ततालशब्दा, श्वचिन्निषेवोन्मुक्ततालपत्रा, श्वचित्समरभूमिरिव
शरशतनिचिता, श्वचिदमरपतिननुरिव नेत्रसहस्रसङ्कुला, श्वचिशारायणमूर्तिरिव
समालनीला, श्वचित्शार्धंरथपताशेव कप्याशान्ता,” इत्यादि ।

अपि च शात्मलीतश्वर्णनमपि अतिकीर्तुवायह श्लेषरूपेण चमत्करोति
चेनामि सचेतसाम् । तथा हि —

“दुषोपन इवोपलक्षितशकुनिपक्षपात, नलिननाभ इव वनमालोपगूड,
नखजल्पपरस्पृह इव नभमि दाशतोप्रति, अखिलभुवनतलाघलोचनप्रसाद इव पन-
देयतानाम्, अधिपतिरिव दण्डवारणप्रत्य, नयक इव सर्ववनस्पतीनाम्, सखेव
विन्ध्यस्य, शाशाकाटुभिरुपगृह्येव विन्ध्याटवीं स्थितो भ्राञ्जीर्गं शात्मलोतह ।”

[काद० पृ० ५२]

शुकनासोपदेश

न केवल एवमाङ्कुरणविशेष श्लेष एवात्र प्राशस्त्यमर्हति अपितु भाव-
रन्ध्रनयेव रज्ज्वाणीवदिरज्ज्ववार्थापरिहायंरम्यरोतिराजनीतिविषयरा. सायंन-
देशान्तरादिप्रभुभक्त-देशात्चापि आद्य पत्रे गोप्यवश्य परी कौटिलीयमाना
विद्यमानि । तथाहि शुकनासोपदेश —

“तदनुश्लेषनदीदराशर्माभयेन च त वदाबिहृन्तानयंयागतमाहइदितदगति
विदोन्नतमिदंउन्न शुकनास श्वचित्प्रमृताश्च—‘तान वदन्तीह । विदितवर्दि-

तव्यस्वाधीनसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमपि उपदेष्टव्यमस्ति केवलं च निमगंत एवानानु-
 भेद्यमन्नालोकोच्छेद्यमद्रदीपप्रभापनेयमदिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणा-
 मोपशमो दाहगो लक्ष्मोमदः । कष्टमनञ्जनवर्तिनाध्यमपरमेश्वर्यनिमिरान्यन्वम् ।
 अशिशिरोपचारहार्याँऽग्निनीवो वपदाहृज्वरोष्मा । सनतममलमग्रगम्यो विययो
 विययविपादास्यादमोहः । नित्यमस्नानशीचवध्यो रागमलावलेपः । अजग्रमक्षपा-
 ऽवमानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवतीति विन्तरेणाभिधोयमे ।
 गर्भेश्वरत्वमनियौवनत्वमप्रतिमरूपन्वममानुषशक्तित्वञ्चेति महतीय खल्वनयं-
 परम्परा सर्वा । अविनयानामकंमप्योषामायतनम्, किमुन समवायः । यौवना-
 रम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपजाति बुद्धिः । अनुज्झन-
 धवल्लार्जपि सरागं भवति यूना दृष्टिः । अपहरति बाल्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतजो-
 भ्रान्तिरनिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रवृत्तिः । इन्द्रियहरिणहारिणो च
 मततदुरन्नेयमुपभोगमग्नृत्पिक्का । नवयौवनकपायितामनश्च सलिलानोव सान्धेव
 विषयस्वल्पान्यास्वाद्यमानानि मधुरतराभ्यापतन्ति मनसः । नाशयति च द्विदमोह
 इवोन्मागप्रवर्तकः पुरुषमन्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि
 उपदेशानाम् । अपगतमले हि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्त्रयो विशन्ति मुन्नेनो-
 पदेशगुणाः । गुरुवचनममलमपि सलिलनिव महदुपजनयति श्रवणम्यित शूल-
 मभध्यस्य इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभाभमुदयमधिकतरमुपजन-
 यति । हरति अतिमलिनमन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमचनिशाकर इव ।
 गुरुपदेशः प्रशमहेतुर्दयःपरिणाम इव पलितरूपेण शिरदिजजालममन्दीकुर्वन्गुण-
 रूपात्तदेव परिणमयति । अयमेव चानास्वादितविषयमस्त्वते काल उपदेशस्य ।
 कुमुदशरशरप्रहारजंरिते हि हृदि जलमिव गल्लमुपदिष्टम् । अनारणं च नवति
 दुष्प्रवृत्तेरन्वयः श्रुतदचावितयस्य । चन्दनप्रभजो न श्दति किमनलः ? किं वा प्रशम-
 हेतुनापि न प्रचण्डतरो भवति वडवानलो वारिणा ? गुरुपदेशश्च नाम पुरयागाम-
 विरमलक्षयनजलं स्नानम् । अनुपजानपन्निादिवहृष्यमजरं वृद्धत्वम् । अनारोपिन-
 मेदोदोषं गुरुशरणम्, अतानज्योनिरालोकं, नोद्वेगपरः प्रजागरः । विशेषेण राजाम् ।
 विरला हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्द इव राज्यचमनगृहृति जनो नयात् ।
 उद्दामदर्पाश्च पूयस्वर्गागतश्रवणविवराश्चोर्षाद्दशमानर्षास्ते न शृण्वन्ति । शृण्व-
 न्तोऽपि गजनिमीलितेनावर्षारयन्तः खेदयन्ति हिनोपदेशदायिनो गुण्णः । अहङ्कार-
 दाहृशरमूर्च्छान्यकारिता विह्वला हि राजप्रवृत्तिः । अलोकानिमानोन्मादकाराणि
 घनानि । राज्यविशदिकारनन्दाप्रदा राजलक्ष्मीः । अवलोकयतु तावन्कन्यागा-
 भिनिवेशो लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि स्वदगमन्डलोन्पलदनविश्रमभ्रमरो लक्ष्मीः
 क्षीरमागरात् पारिजातवन्तवेस्य रागम्, इन्दुशकलादेवान्तवप्रनाम्, उच्चैश्चयम-

श्चञ्चलताम्, कालरूढान्मोहनशक्तिम्, मदिरायाः मदम्, कौस्तुभमगेर्नेष्टुयम्, इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहोत्सवोद्गता । न ह्येवविधमपरिचितमिह किञ्चिदस्ति यथेयमनार्था । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणसन्धाननिस्सन्दोहतापि नश्यति । उद्दामदर्पभटसहस्रोत्सृष्टसितासिलतापञ्जरविवृताप्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्यकारगजघटितवनवटापरिपालितापि प्रपलायते । न परिचय रक्षति । नाभिजनमौक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शील पश्यति । न वैदग्ध्य गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुदृष्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञता विदारयति । न चाचार पालयति । न सत्यमनुबध्यते । न लक्षण प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढमन्दरपरिवत्सवित्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनीसञ्चरणध्यतिक्वलनतलिनतालकण्टकेव न वद्वचिदपि निर्भरमावध्नाति पदम् । अनिप्रयत्नविघ्नानपि परनेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमतेव परिस्फलति । पाहृष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारामु निवसति । विश्वरूपत्वमिव ग्रहोतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपस्थितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि तरङ्गबुद्बुदचञ्चला । दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसङ्क्रान्ति । पातालगृहेव तमोबहुला । हिडम्बेव भीमसहस्रकहार्यहृदया । प्राञ्जडिवाचिरद्युतिकारिणी । द्रुष्टपिशाचोव दशितानकपुष्टवच्छाया स्वल्पसत्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरिगहीतमोष्ययव नालिङ्गति । जन गुणवन्तमपविश्रमिव न स्पृशति । उदारसत्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते । सञ्जनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूर कण्टकमिव परिहरति । दातार स्वप्नमिव न स्मरति । विनोतपातकिनमिव नोपसयति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्परविद्वञ्चेन्द्रजालमिव दशयन्ती प्रकटयति जगति निज चरितम् । तथाहि सन्ततमूर्च्छामुपजनयत्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानाऽपि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयदानिसभवाऽपि तृष्णा सवर्धयति । ईश्वरतां दधानापि भक्तिप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरत्यपि लपिमानमापादयति । अमृतसहोदराऽपि ऋषुविपाशा । विप्रहृत्यपि अप्रत्यक्षदर्शना । पुष्टोत्तमरतापि खलजनप्रिया । .. नहि त पश्यामि यो ह्यपरिचितमानया न निभरमुपगूढ, यो वा न विप्रलम्ब .. " इत्यादि ।

अन्ते च "तदेवप्रायाऽतिबुटिलवष्टचेष्टासहस्रदारणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन् महामोहचारिणि च यौवने, कुमार ! तथा प्रयतेषा यया नोपहस्यसे जने, न निन्द्यसे साधुभि, न विस्मयसे गुरुभि, नोपहस्यसे गुरुदभि, न शोच्यसे

विद्वन्निः, यथा च न प्रकारदमे विद्वेः, न प्रनार्यमेज्जुगले, नाश्वारामे सुकृत्तः, नावदुष्यमे मेवकवृकैः, न वञ्च्यमे घूर्तः, न प्रलोभ्यमे वनिनाभिः, न विडम्ब्यमे लक्ष्म्या, न नर्प्यमे मदेन, नोन्मत्तीक्ष्यमे मदेनेन, नाक्षिप्यमे विषयैः, नावदुष्यमे गणेषु, नापह्लियमे सुषेते । कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च ममारोपित-मंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबद्धञ्च मदयन्ति घनानि । तथापि नवदुग्गमनोयो मामेवं सुखरोहितवान् । इदमेव च पुनः पुनरनिर्णीयमे । विद्वानपि मत्तेनमपि महामद्वमप्यनिज्ञानमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनाशा मन्लो-करोति राजन्क्षीरिति । सर्वथा पित्रा कल्पार्णः क्रियमाणमतनुनवतु भवान्द्रयोव-राज्यानिपेक्षमज्ञानम् । कुलक्रमागतामुद्गृह पूर्वपुरुषंस्त्रां धूरम् । अवनमय द्विपतां शिरांसि । उन्नमय स्ववन्दुवर्गम् । अनियेकानन्तरञ्च प्रारब्धदिविजयः परिभ्रमन् द्विजिवानपि तव पित्रा मज्जदोषभूयणां पुनर्विजयञ्च वमुन्नगम् । अयं च ते बालः प्रनापमारोपयितुम् । आन्ध्रप्रनापो राजा त्रैलोक्यदर्शाव मिट्टादेशो भवति इत्येतेद-निधायोपशामाम । उपशान्तवचमि शुश्रूषामे चन्द्रापीठः तानिदृषदेगवाग्निः, प्रक्षा-लित इव, उन्मीलित इव, स्वच्छोदित इव, निर्मूष्ट इव, अनियिक्त इव, अनिलित इव, अलङ्कृत इव, पवित्रोदित इव, प्रांतहृदयो मुहूर्तं म्यन्त्रा म्वनवनमाजगाम ।"

[वादम्वर्ग]

अहो नु मन्वेग वाचामगोचरया, गन्नीरार्यकल्पनया ध्वल्लघनज्ञपा विनीयिता वाणीयं वागनदृश्य न कस्य हृदयदतो हृदये प्रमोदमानतुने ।

वाणस्य शैली

वागन्तु पाञ्चालीप्रियः —

शब्दाप्ययोः ममो गुम्फः पाञ्चाली रीतिरिष्यते ।

शिलानट्टारिकावाचि वाणोक्तिषु च सा मता ॥

वागेन प्रायशः स्वरचनासु पाञ्चालीरीतिरेवाश्रिता विनाष्यते । अय्य रचनासु पदपदार्थानां मनोभावावेगानां यादृशं मुखविपुलं मामञ्जस्यन्निस्तपने न नादुगन्धश्च श्वच्चिदवनरति दृष्टिपथम् । वध्वं वस्वन्पुण्यः पदविन्यामविलाम एवाम्य रचनाया वंशिष्टपथम् । विरटविन्याटवो हि वणंयप्रमो प्रपृहक्ते विरटानेव शब्दाटोरान् "श्वचिन् प्रल्लवेनेव महावराहदंष्ट्राममुन्वानधरनिमग्ना, श्वच्चिदुत्तमगुणतिनादनांनेव कष्टकिता" इत्यादि । "वमन्वणंनप्रमज्ञे ममुप-लालयन्मयी शामपि मूढुलामन्त्रिहोमलाञ्च पदावलोम् । तथाहिः—

"अशोकत्रशनाहनरनिनरमणीमपिनपुरमद्वारमहमधरेषु शकलजीव-मोक्कहृदयानन्ददायकेषु, मधुमामदिवमेषु इति ।"

अनुप्रासविन्यासोऽप्यस्य कमप्यद्भुतमेव चमत्कारमादधाति :—

“इभक्लभक्ल्लोनपल्लववेल्लितलवलीलयं, मधुकरकुलकलङ्ककालोकृत-
शालेयकुसुमकुड्मलेषु ।”

महाकवेरस्योपमापरम्पराया अपि किञ्चिद्विशंभम् :—

“प्रमेष च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन,
नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन, नवषोवनेन पदम् ।”

अस्य विरोधाभासविलासोऽपि दर्शनीयः—“शिशिरस्यापि रिपुजनसन्ताप-
धारिणः, स्थिरस्यापि अनवरत भ्रमत, निर्मलस्यापि मलिनीकृतारातिवनिता-
मुग्धमलच्छते, अति धवलस्यापि सर्वजनरागकारिणः ।”

अर्थापत्यलङ्कारचमत्कारोऽपि किञ्चिदालोचनीयम्—“किं बहुना तापसा-
ग्निहोत्रधूमलेलाभिरुत्सर्पन्तोभिरनिशमुपपादितवृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभाः फलमूल-
भूतो बन्कलिनो निश्चेतनास्तरवोऽपि सनियमा इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः समीप-
वसितः, किं पुनश्चेतनाः प्राणितः ।”

द्याणस्य कृतिषु मधुरपदविन्यास-समाससादृशतिरेव सर्वत्र वर्णकुहर-
माह्लादयन्तोवानुध्यते । यथा :—

“वशीरतुंशाम शामशिव सानियमम्, हृषंजलषणतोहारिणि विद्यद्विहारिणि
मनोहारिणि, शर्पूरपूलिपूतरेषु मलयभ्ररसलत्रल्लितेषु बहुलावलीवलयेषु स्तनेषु ।”
इति ।

प्रकृति-चित्रणम्

“अनेन च समयेन परिणतो दिवसः, स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्थविधि-
मुपपादयता यः क्षितितले दत्तहस्तमम्बरतलगतः साक्षादिव रत्नचन्दनाङ्गरागं
रविरदबहत् । ऊर्ध्वमुत्तरं कञ्चिन्म्विनिहितदृष्टिभिष्टम्पैस्तपोधनेरिव परिपीयमान-
तेजःप्रसरः, विरलातपो दिवसस्तनिमानमभजत । उद्यत्तप्तपित्तार्यस्पर्शपरिजिहीर्ष-
येव संहृतपादः पारावतचरणपाटलरागो रविरम्बरतलादलम्बत । विहाय धरणि-
तलमुन्मुच्य कमलिनोवनानि शुक्कपय इव दिवस्तावमाने तपोवनतटशिलरेपु
पर्वताश्रेपु रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत ।” कीदृशमिदं सूर्यास्तवर्णनं चित्राङ्कित-
मिवोद्दृष्टम् ।

वस्तुतः काव्यादर्शनिर्दिष्टलक्षणं सर्वतोभावेन यदि कुत्रचिद् घटते तर्हि
तदत्र बाणकृतावेति निर्विवादम् ।

‘श्लोकःसमाप्तभूपत्तवमेतद् गद्यस्य जीवितम् ।’ इति ।

स्वयं बाणोप्याह हृपंचरिते गद्यशैल्या दुष्करत्वं विवृण्वन् :—

नवोऽर्थो जातिरग्रान्या श्लेषोऽश्लिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरवन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम् ॥

परं हृपंचरिते कादम्बयाञ्च एषां कात्स्न्येन सङ्गमस्तु नूनं हृदयङ्गम एव
सम्पन्नः । अपि च मदनव्ययापोडितस्य पुण्डरीकस्य, कपिञ्जलमुखेन कीदृश्या
प्राञ्जलया प्रीठया च बाण्या भर्त्सना विदधाति :—

‘सखे पुण्डरीक ! नतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनशृणु एष मार्गः । धैर्य-
घना हि सायवः । किं यः कश्चित्प्राहृत इवात्मानं विक्लवीभवंतं न रणति ।
श्रुतस्तत्राङ्गुर्वोऽयमधेन्द्रियविल्लवो, येनास्येवं कृतः । क्व ते तद्वैयम् । क्यासावि-
न्द्रिमजयः । निरुपकारो गुरुपदेशविवेक’, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं
ज्ञानम् यदत्र भवादृशा अपि रागाभिपङ्गः कल्पोऽक्रियन्ते, प्रमादश्चाभिभूयन्ते ।’
इति ।

वस्तुतः बाणबाणो कामपि अनन्यसाधारणो नैपुणोमाविव्वरोति, न कदापि
जोषितोभातिभ्रमने । अनुघण्णाति सपदेषोपेतां स्तम्भम्, ज्यालुज्जाति मूढ-
निरोक्षणधियम् । प्रकटीकरोति लम्भावसरं विष्टपदप्रयोगपाठवम् । उपरालयति
पदलालित्यम् । प्रम्नाति गम्भीरभावकुमुमस्तवकम् । व्यक्तोऽकरोति प्रलम्ब-
समासप्रदासर्वदुषीम् । आलम्बने च शब्दाढम्बरमपि ययास्थानम् । कश्चित्तर्जनं
करोति, अन्यत्र भर्त्सनम्, इतरत्र मर्जनम् । एषत्र निदिशति, अपरत्रोपदिशति । सर्वत्र
परिपृष्णाति भारनीयमन्तृतिम्, धनुपालयति आर्यमर्षादिम् । संस्तौति श्रेयोन्

निन्दति क्षुद्रान् । धर्मं प्रबलयति, अवहेल्यत्ययमम् । किं किन्त्न करोति सत्कवि-
समुचितमखिलमेव । विभसि च प्राचीनपरम्पराम् । प्रकर्षयति विप्रान् । उत्कर्षयति
क्षत्रियान् । विरसयति लक्ष्मीम् । सरसयति सरस्वतीम् । प्रदर्शयति आदर्शम् ।
निदर्शयति जीवनपथम् समीचीनतया । इत्यत्र तु नास्त्येव सन्देहलवः । स्यान् एव
खलु विदग्धमुखमण्डनकृद् विदग्धशिरोमणिः श्रीवर्मराजो बाणबाणोमयस्तनयायथा
प्रशंसति :—

हृत्तिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हूरति ।
सा किं तर्हणि ! नहि नहि वाणो बाणस्य भवुरशीलस्य ॥

त्रिलोचनमहाभागेनापि सम्यगालोचितम् :—

हृदि लग्नेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।
भवेत्कविकुरङ्गाणां चापल तत्र कारणम् ॥

गोवर्धनाचार्येण तु इयद् यावन्निलिखितं यत् सरस्वत्या स्वयं वाक्प्रागल्भ्य-
मवाप्तुं पुरुषेण बाणावतारो गृहीतः । तथाहि :—

जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तयाऽवगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमपिकमाप्तुं वाणो वाणो बभूव ह ॥

नलचम्पूकृतं त्रिविक्रमभट्टमहोदयोऽपि बाणस्य लोकप्रियतामभिलक्ष्य
शंसति :—

शश्वद्बाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।
यनुदेव गुणाक्ष्येन नि शेषो रञ्जितो जनः ॥

अपि च :—

वाणीपाणिपरामृष्ट - वीणानिक्वाणहारिणोम् ।
भरदयन्ति कथं वाङ्मये भट्टवाणस्य भारतीम् ॥

सर्वलोकप्रथितां “बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्” इत्युचितस्तु बाणप्रशंसायाः
परां शोचिमवजगाहे ।

यद्यपि केचन हर्षचरितमभिलक्ष्य :—

बाणस्य हर्षचरिते निशितामुदीक्ष्य ।
शक्तिं नवेऽत्र कवितास्त्रमदं त्यजन्ति ॥

इत्युद्धोषयन्ति, किन्तु सन्भवेत्कदाचित्कादम्बरीरचनापूर्वतनं वृत्तमिदम् । मग्यामहे,
यद्रचनामोन्दयंद्वा हर्षचरितमादधाति लोकोत्तरं धंशित्यम् । आविष्टयति च
पदे-पदे बाणायाद्भुतवर्णनाशक्तिं चरित्रचित्रणचार्ताञ्च । यद्यपि च तां समा-

द्वियामहे । प्रभाकरवर्धनस्य यदपूर्वं वर्णनमालेख्यापितमिव कृत हर्षचरिते न तद्वा-
ग्विषयतानवगाहते । यद्यपि षष्ठतमे उच्छ्वामे च सिंहनादस्योपदेशः कादम्बरीगत-
शुकनासोपदेशेन सह स्पर्द्धां विषत्ते, तथाऽपि कादम्बरी कादम्बरी एव हर्षचरितञ्च
हर्षचरितम् ॥ को नाम समुत्सहेन हर्षचरितं कादम्बरीतुलामधिरोहयितुम् । युवन-
मेवोक्तं केनाप्यभिपुक्तेन :—

श्लेषे केचन शब्दपुम्फविषये केचिद्रसे चापरे-

अञ्जुारे कतिचित्सदयंविषये चान्ये कयावर्णने ।

आ सर्वत्र गभीरधीरकविता-विग्ध्याटवी-चातुरी-

सञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो वाणस्तु पञ्चानन ॥

पार्वतीपरिणये च वाण. कविसार्वभौमत्वेन संस्तुतः :—

“अस्ति कविसार्वभौमो वत्सान्वयजलधिक्वीस्तुभो वाणः ।

नून्यनि यद्रसनायां वेधोमुखरंगलासिका वाणी ॥ इति

अस्य महाकवेरनुपमकवित्ववर्भवशात् प्रहृष्टमना श्रद्धान. श्रीहर्षः

श्रीवाणाय अमिता द्रव्यराशि विततार । तथा उपदलोक्तिम् केनापि :—

“हेम्नो भारशानानि वा मदमुचा वृन्दानि वा दन्तिनाम्,

श्रीहर्षेण समर्पितानि क्वये वाणाय कुत्राय तन् ।

या वाणेन तु तस्य सूचिनिकरंरुष्टुङ्किता कीर्त्य-

स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाक् मन्ये परिम्लानताम् ॥

स्याने खल्वेतत् प्रशसोत्लासविजृम्भणम् हृदयवताम् इति ॥ नूनमप्रतिम-

प्रतिभाचमन्वृता बाणस्य कृतिरनन्यसाधारणतया संसृष्टवाङ्मयैऽभिनो विलसति ॥

को नाम तस्याश्चमत्कृतिचाक्षतामपह्नोतुं प्रकल्पेन इति ।

वाणभट्टस्य समयः

“यतो वाणभट्टोऽयं कान्यकुब्जाधिपस्य हर्षदेवस्य सभापण्डितः आसीन् ;

हर्षदेवस्य च स्थितिकालः श्रंस्त ६०६ तमोऽवधारितः कालविद्भिरतो वाणभट्टस्या-

ऽपि स एव समयोऽस्तीति सन्देहातीनम् । कतिपर्यन्तरङ्गप्रमाणंरूप्येतदेव निश्ची-

यते । ॥

श्रंस्त ११५० तमसम्भवेन आलङ्कारिकेण दम्पकेण स्वकीये अञ्जुार-

संज्ञे हर्षचरितस्योल्लेखः कृतः । श्रंस्त १०५० तमसम्भवेन क्षेमेन्द्रेण स्वरचनानु

वाणनाम्न उल्लेखः कृतः । श्रंस्त १०६९ जानेन छट्टकृतकाव्यालङ्कारस्य टीका-

कारेण नेमिसाधुना यत्रतत्र कादम्बरो-हृष्यचरितयोरुद्धरणानि प्रदत्तानि । एवमेव भोजदेवेनाऽपि क्र० १०२५ तमे लब्धस्थितिकेन स्वकीये सरस्वतीकण्ठाभरणे 'यादृग्गद्यविधौ बाण पद्यबन्धे न तादृश' इति बाणस्य प्रशस्तिरारचिता । क्र० १००० सम्भवेन धनञ्जयेन दशरूपके बाण सस्मृत । इत्थमेव आनन्दबधनेन वामनेनापि बाणो न मुक्त । किं बहुना, द्वादशशताब्द्या आरभ्य अष्टमशतक-पर्यन्तजातं प्रधानभूतं सर्वैरपि ग्रन्थकृद्भि महामहिमशालिनो बाणस्य नाम कीर्तितम् । तेन अपरिहार्यतया सप्तमी शताब्द्येव बाणस्य समय इति निश्च-प्रचम् इति दिक् । ।

महाकविः दण्डी

(श्रृंस्त ६००)

१—परिचय । २—दण्डिनः साहित्यम् । ३—त्रयं प्रमुक्तप्रवचना ।
४—दशकुमारचरितस्य प्राधान्यम् । ५—दण्डिन प्रशस्तिः । ६—नद्रचनानिद-
शनम् । ७—दण्डिजीवनवृत्तम् । ८—दण्डिविषये दन्तकथा ।

परिचय.

अयं गद्यकविकुलललामभूतो भरतभूमण्डलमण्डनायमान्, महामेधावी,
वश्यवाचामप्रणीः गद्यवन्द्यधुरन्धरः, पण्डितपुरन्दरोग्र्यं दण्डी नाम मंहाकविः
संस्कृतसाहित्यमहाम्बरेऽम्बरमणिरिव प्राचाकशीति—इति सर्वेषां काव्यकलानु-
शीलनपराणां विदितमेव । कवेरस्य सुललितपदविन्यासशालीनि, मधुरमधुरतर-
भावावेशसम्भृतानि, प्रसादगुणगुम्फितानि काव्यरत्नानि कस्य खलु रसिकस्य
मनःप्रीतिं नोपजनयन्ति । नूनमनो सविद्ये गद्यकविकदम्बके परा ख्यातिमलम्बन,
इत्यत्र नास्ति कस्यापि र्धमन्यम् । अतएव—“कविदण्डी कविदण्डी कविदण्डी न
संशयः” इत्याभणिति. अस्य विषये सुप्रसिद्धा ।

दण्डिनः साहित्यम्

अत्रभवतो दण्डिनः कृतिन्वेन त्रय एव सन्दर्भा विद्यमान्ति प्राधान्येन ।
गद्यमयं काव्यं दशकुमारचरितम्, अलङ्कारत्मयो ग्रन्थः काव्यादर्शः, छन्दशास्त्रमया
छन्दोविचिन्तितेति । उक्तञ्च कविराजेन राजशेखरेणः—

त्रयोजनपत्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः ।

त्रयो दण्डिग्रन्थाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥^१

परं तत्र छन्दोविचितिविषये विमर्शका विप्रतिपद्यन्ते । केचन व्यरस्या-
पयन्ति यन् 'लिम्पनीव तमोऽङ्गावि' इत्यादिपद्यस्य काव्यादर्शं मूच्छकटिके^२ चोभय-
त्रैव दर्शयन्त, एव मूच्छकटिकदशकुमारचरितयो. सामाजिकविषयमात्रायाच्च,
मूच्छकटिकनाटकमेव दण्डिनस्तृतीयो ग्रन्थ इति । एके 'मन्त्रिकामास' नाम नाटक-

१. मूच्छकटिके दण्डिनस्य राजशेखरनाम्ना ।

२. मूच्छकटिके २।२६ । मूच्छकटिके च १।२४ ।

मेव दण्डिनस्तृतीयप्रबन्धत्वेनाभिप्रयन्ति । पर नाटकमिदं मालाबारप्रान्तीयस्य उद्दण्डरङ्गनाथकवेः कृतित्वेन कालविद्भिरधुना निश्चितत्वात् नेदं दण्डिप्रणीतमिति निर्दिशद्भ्युम् ।

अपरे 'द्विसन्धान'नामक काव्यमेव दण्डिन तृतीया कृति इति प्रतिपादयन्ति, भोजदेवमतमालम्ब्य । तथा चोपपत्तिरूपेण च तिम्नाङ्कितपद्यमपि ते पुरस्कृवन्ति —

उदारमहिमाराजं प्रजानां हर्षवर्धन ।

धर्मप्रभव इत्यासीत् ख्यातो भरतपूर्वज ॥ इति ॥

अग्रे तु 'अवन्तिमुन्दरी'नामक गद्यकाव्यमेव अस्य तृतीयकृतित्वेनाभिगम्यन्ते । अवन्तिमुन्दरी दशकुमारचरितयो कथावस्तुसाम्प्रमेवोक्तनिर्णये विनिगमकत्वे नाङ्गीकुर्वन्ति । एव यद्यपि बहवो बहुविधमत्र व्यवतिष्ठन्ते, तथापि तत्त्वतो विमृश्यमाने, अवन्तिमुन्दरी कथा एवास्य तृतीया कृतिरित्येव कल्प साधोमान् प्रतिभाति । यत अवन्तिमुन्दरीकथानक, दशकुमारचरितकथानकेन सह साजात्यं भजते । काव्यादर्शस्य जडपालकृतटीकायाञ्च अवन्तिमुन्दरीकथाया उल्लेखोऽपि खल्वमुमेवार्थं समर्थयति । छन्दोविचितिमेवास्य तृतीयकृतित्वेनाङ्गीकुर्वन्ता मतं तु न श्रद्देयम् । यत छन्दोविचितिरिति छन्दशास्त्रस्यैवाभिधानान्तरमिति गभीरगवेषणया निश्चितप्रायं सम्प्रति । न खलु कस्यचिद् ग्रन्थान्तरस्य नामैतत् । किञ्च "सा विद्या नोविबधूणाम्" इत्यत्र कविना सा विद्यारूपेण स्मृता न खलु ग्रन्थरूपेण, इत्यपि ध्वनम् छन्दोविचितेर्ग्रन्थान्तरत्वप्रतिषेधे विनिगमकं भवति । यद्यपि, केचन, अवन्तिमुन्दरीकथाया भाषाया क्लिष्टत्वं द्रिष्टव्यमाश्रित्य, दण्डिशैलीभेदानुरोधेन च, सा दण्डिकृतित्वेन नाभिनन्दन्ति, तथापि मतभूयस्त्वयत्नेन अवन्तिमुन्दरीकथाया एव दण्डिकृतित्वेनाङ्गीकारो न दोषाय । ये तु खलु दशकुमारचरितस्यापि, तत्र दण्डिकृतिकाव्यादर्शोपलालितनियमभङ्गदर्शनाद् दण्डिकृतित्वमङ्गीकर्तुं नोत्सहन्ते तेऽपि न श्रद्देयाः । दशकुमारचरितस्य, काव्यादर्शसम्भवात्प्राक्तनकालविभाषसम्भवात् । ये च पुन 'काव्यादर्श'कलापरिच्छेदपरामर्शात् 'कलापरिच्छेद'मेवास्य तृतीयग्रन्थत्वेनाभिप्रयन्ति मग्ये न तेषामादरणीयाः, काव्यादर्शपरिच्छेदत्वेन कलापरिच्छेदाङ्गीकारान्न तु स्वतःप्रग्रन्थरूपेणेति दिक् ।

तिशमहृद्यमनवद्यञ्च गद्यमयं काव्यम् । तच्चतन् पूर्वपीठिका, चरित, उत्तरपीठिकेति त्रिविभागं गुम्फितमष्टाभिदृष्ट्वा संस्पतिबद्धम् । अस्य भाषाभङ्गीमुद्दिश्य केवलं चरिताख्यं मध्यभागमेव दण्डिकृतमभिमन्यन्ते परोक्षकाः । यया मध्यभागस्य भाषा सुललितपदावलिसमलङ्कृता, प्रसादगुणगुम्फिता मधुरमधुरा च धरोवति न तथा पूर्वोत्तरखण्डयो इति भाषाकृतभेदमवष्टम्य पूर्वोत्तरखण्डौ न दण्डिविरचितावित्पनुमिन्वन्ति केचनलोचकाः । किन्तु तथाविध भाषाभेदं पुरस्कृत्य तादृशानुमानं न खलु मानार्हम् । भाषाभङ्ग्या विषयानुबन्धित्वात् कवेस्तात्कालिकमनीवृत्तितरङ्गनिबन्धनाच्च एक एव कवि कदाचित् मुदिल्लिप्त-विल्लिप्तपदानि प्रयुङ्क्ते कदाचिच्च कोमलानि सरलानि च ! न तावता तन्वृते भिन्न-वर्तुक्तवानुमानं सामञ्जस्यमुद्बहति ।

अस्मिन् हि दशकुमारचरिते, दशराजकुमाराणां देशविदेशानुभवानामुच्चावचश्रियाकलापोपन्नमाणा, विविधपराक्रमाणाञ्च मनोरञ्जकं वर्णनमनन्य-साधारण्या सहृदयमहृदयप्राहिण्या सुललितमधुरया च वाण्या कृतमस्ति ।

सुबन्धुरिव नासी 'प्रत्यक्षरस्तेषमयप्रग्रन्थवन्द्ये निबध्नाति मन । नापि घ्राणभट्टयदस्मै रश्चिरस्वरवर्णपदानि रोचन्ते । प्रसादमधुराणि ललितललितानि भावर्गाभनानि पदान्येवास्मै स्वदन्ते । घ्राणभट्टवन् प्रलम्बसमागसवर्लितो वाक्यविन्या-मोऽप्यस्य नाकर्षणविषयः । पदार्य-विस्पष्टता, भव्यभावसमभिव्यक्ति, कोमल-कल्पना-कमनीयता, विचारवंशारद्यमेव च दण्डिनो गद्यमयप्रवन्धस्य खल्वनिर-सस्पृष्टं वैशिष्ट्यम् । प्रसादमाधुरीभूतोऽनुप्रासमयपदविन्यासप्रयास एवास्य कवेः सकलातिशायी श्लाघार्हो गुणः ।

किञ्चास्य महाकवेस्तत्तच्चरित्रचित्रणमपि विलक्षणमेव भाति । पात्राणां मजीवता, रोचिष्णुर्हास्यविलाम, हृदयङ्गमा थ्यङ्गधमङ्गी, अनन्यादृशच्छल-छदमपरिच्छदाच्छन्नभूतानां, कूटकपटकौटिल्ययुतानां विप्रवेशपराणां नराणां पुंश्चलीनाञ्च कुट्टिनीनां चाराङ्गनानां, तदानीन्तनजनसमाजे प्रवर्तमानानां-माचारव्यवहाराणाञ्चानुरूपनयोपनतं किमपि हृदयावजंक् विस्फुटं वर्णनं न यस्य सचेतसचेतश्चलुकयति ।

दण्डिनः प्रशस्तिः तद्रचनानिदर्शनञ्च

नूनमत्र कस्यापि अभियुक्तस्यानिशयोक्तिरियं मुनरा सङ्गच्छन्नेतरां दण्डिनः प्रशस्तिविषयं पुरस्कृत्य—

कविरविरदितो दण्डी भूमण्डलमण्डनीभूतः सततम् ।

यस्य हि कविनामार्थं सुधामदंशं सुधा भजन्ते ॥

‘अरत्नालोकसंहार्यमवायं सूर्यरश्मिभिः ।’

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तम ॥ इति । [काव्यादर्शे २।१९७]
वाणवर्णितशुक्लनासोपदेशमाधारीकृत्यैव रचितं प्रतीयते । अपि च दण्डिना
वाणमयूरयोः प्रशस्तिरप्यारचिता :—

भिन्नतीक्ष्णमुखेनापि चित्रं वाणेन निर्व्ययः ।

व्यावहारेषु जहौ लीलां न मयूरः.....॥

किञ्चावन्तिमुन्दरीकयायां कादम्बरीवर्णनं, वाणस्य प्रसिद्धकथया सह
साजात्यं भजते, अतः दण्डिनो वाणपश्चात्कालभयत्वं साधयति । परन्तु दण्डिनः
शैली वाणशैलीतो नितरां भिद्यते । वाणः बिल्टदिल्टसुभासबहुलां वप्रीवितप्रभृत्य-
लङ्कारालङ्कृतां भाषां समुपलालयति, दण्डी च पुनः सरलां प्रासादिकगुणगुम्फितां
भाषामभिनन्दति । यदि नाम दण्डी वाणतो परवर्ती स्यात् तस्य भाषाऽपि वाणकृत-
रचनाशैल्याऽऽवश्यकत्वेन प्रभाविता भवेत् । न च मात्रयाऽपि तथा प्रतीयते ।
अतः न ह वाणपरवर्तीति निविदाङ्कुम् ।

डा० थान्टमहोदयश्च प्रतिपादयति यत् सिंहालिभाषायां ‘स्वभाषालङ्कार’
नामकस्यालङ्कारग्रन्थस्य रचना काव्यादर्शमाश्रित्य कृता प्रतीयते । अस्य ग्रन्थस्य
रचयित्वा रातः सेनस्य समयश्च एतं स्त ८४६-८६६ मितः । किञ्च एतं स्त ८१४
तमे कर्मादिकीयलङ्कारग्रन्थे कविराज-मार्गनाम्नि काव्यादर्शस्य पुष्कला छाया
प्रतीयते अतः दण्डिनः समयः एतं स्त ८०० अर्धमितात्प्राक्नन एव सम्भवेत् ।

एतदतिरिक्त्वापि विचार्यम् यत् काव्यादर्शे पञ्चमशताब्दीभवस्य राजा-
प्रवरसेनेन विरचितस्य सेतुवन्धकाव्यस्यापि नाम स्मर्यते तत्रैवापि प्रतिपत्तुं शक्यते
यद् दण्डिन आदिर्भावकालः षड्विंशत् एतं स्त ५०० त आरभ्य ८०० शतकमध्यग एव
प्रतिभाति । किञ्च दशकुमारचरितस्य भौगोलिकं वर्णनं राजनीतिचित्रणञ्च राज्ञो
हृष्यवर्धनात्पूर्वतनस्य भारतस्य स्थितिं सूचयति । अतः दण्डिनः स्थितिकालः एतं स्त-
तमदेशीयः प्रायशः सम्भवेदिति यक्तमनमातम ।

तदस्य रचनायाः स्वरूपनिर्देशनादिशा किञ्चिद्विवात्र प्रदर्शयामः । तद्यथा —

“अयुगाक्षरः शरशयने शाययिष्यति”, ‘असत्येनास्य नास्यं संसृज्यते’, ‘अनेकस्यानेक आतङ्गुश्चिरं चिकिसत्सकैरसंहार्यः संहृतः’, ‘स्वदेशो देशान्तरमिति नेयं गणना विदग्धस्य पुरुषस्य’, ‘आत्मानमात्मनाऽनवसाद्यैवोद्धरन्ति सन्त’, ‘न ह्यलमतिनिपुणोऽपि पुरुषो नियतिलिखिता लेखामतिक्रमितुम्’, ‘इह जगति न निरोह देहिन श्रियः श्रयन्ते’, ‘जीवितं हि नाम जन्मवता चतुःपञ्चाप्पहानि ।’, इति ।

किञ्च—“एवं मिलितेन कुमारमण्डलेन सह चौडोपनयनादिसंस्कारजात-
मलभत । ततः सकललिपिज्ञानं, निखिलदेशीयभाषापाण्डित्यं, षडङ्गसहितवेद-
समुदायकोविदत्वम्, काव्यनाटकाख्यायिकेतिहासचित्रकथासमन्वितपुराणगण-
नंपुष्यम्, धर्मशास्त्रज्योतिस्तर्कमौमासादिसमस्तशास्त्रनिकरचतुर्यम्, कौटिल्यकाम-
न्दकीयादिनीतिपटलकौशलम्, वीणाद्यशेषवाद्यवाक्ष्यम्, सङ्गीतसाहित्यहारि-
त्वम्, मणिमन्त्रौषधादिमायाप्रपञ्चचञ्चुत्वम्, मातङ्गतुरङ्गादिवाहनारोहण-
पाटवम्, विविधायुधप्रयोगक्षमत्व, चौयंदुरोदरादिकपटकलाप्रौढत्वञ्च तत्तदा
चार्यैभ्यः सम्भ्यग् लब्ध्वा यौवनेन विलसन्तं, कृत्येष्वेतलसं त कुमारनिकरं निरोक्ष्य
स महोवल्लभः ‘अहं शत्रूजनदुर्लभः’ इति परमानन्दममन्दमविन्दत ।” इति ।

अपि च—“कुमारा माराभिरामा रामास्त्रपौख्या रुपा भस्मीकृतारयो
रपोपहस्तितरुमीरणा रणाभियानेनाभ्युदयाशसं राजातमकार्युः ।”

दण्डिनः कालः

दण्डिनः कालनिर्णयः बहुबो बहुविधं प्रतिपादयन्ति । केचनानुं गद्य-
षाध्यवृत्तामप्रणीं मन्यन्ते । अयमेव संस्कृतसाहित्ये गद्यबन्धस्य आद्यः प्रवर्तक
इति स्वीकुर्वन्ति । अपरे दण्डिनं बाणभट्टपूर्वकालभव, अपरे तदुत्तरकालभवमभ्यु-
पगन्ति । एवं दण्डिनः प्रादुर्भावकालमालम्ब्य नास्ति कश्चिदेकः सर्वसम्मतो निर्णयः ।
केचन एतंस्त ८००मितः काल एवास्य स्थितिकालः । अपरे एतंस्त ८४६ शताब्दा-
दारभ्य ८६६ मितपर्यन्त एवास्य निश्चितः कालः इति व्यवस्थापयन्ति इति ।

परन्तु दण्डिप्रणीतषाध्याददर्शाविलोकनेनैतदनुमातुं न दुःशक्यम्, यदयं
कविबुलपुरोः कालिदासादवरज एव । यतोऽस्य शाध्यादसंसन्दर्भपठितेषु कति-
पयेषु पद्येषु कालिदासीयपद्यानां प्रभावः प्रथमत्वं प्रतीयते । तद्यथाः—कालि-
दासस्य “मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति” इत्यंशस्य, दण्डिना स्वषाध्यायसं
“लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिमुभयं वच” इति रूपेणोद्धरणं कृतम् । इति हेतोः
कालिदासादवरजोऽयमिति प्रतिपद्यते । दण्डिनो निम्नाङ्कित पद्यम्—

१ अरत्नालोकसंहार्यमत्रायं सूर्यरदिमग्निः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तम ॥ इति । [काव्यादर्शे २।१९७]

बाणवर्णितशुकनासोपदेशमाधारीकृत्यैव रचिनं प्रतीयते । अपि च दण्डिना बाणमयूरयोः प्रशस्तिरप्यारचिता :—

भिन्नतीक्ष्णमुखेनापि चित्रं बाणेन निर्व्ययः ।

ध्यावहारेषु जहौ लीलां न मयूरः.....॥

विञ्चावन्तिमुन्दरीकयायां कादम्बरीवर्णनं, बाणस्य प्रतिदृश्यया सह साजात्यं भजते, अतः दण्डिनो बाणपश्चात्कालभवत्वं साधयति । परन्तु दण्डिनः शैली बाणशैलीनो नितरां भिद्यते । बाणः क्लिष्टदिलिष्टरुमासबहुलां वयोकिनप्रभृन्मूलङ्कारालङ्कृतां भाषां समुपलालयति, दण्डी च पुनः सरलां प्रास्तादिकगुणगुम्फितां भाषामभिनन्दति । यदि नाम दण्डी बाणतो परवर्ती स्यात् तस्य भाषाऽपि बाणकृत-रचनाशैल्याऽऽवश्यकत्वेन प्रभाविता भवेत् । न च मात्रयाऽपि तया प्रतीयते । अतः न ह्यबाणपरवर्तीति निर्विशाङ्कम् ।

डा० वानेर्टमहोदयश्च प्रतिपादयति यत् 'मिहालिभाषायां 'स्वभापालङ्कार' नामकस्यालङ्कारग्रन्थस्य रचना काव्यादर्शमाश्रित्य कृता प्रतीयते । अस्य ग्रन्थस्य रचयितुं राज्ञः सेनस्य समयश्च एतं स्त ८४६-८६६ मितः । विञ्च एतं स्त ८१४ तमे कर्मादिकीयअलङ्कारग्रन्थे कविराज-मार्गनाम्नि काव्यादर्शस्य पुष्कला छाया प्रतीयते अतः दण्डिनः समयः एतं स्त ८०० अर्धमितात्प्राक्पन्न एव सम्भवेत् ।

एतदतिरिक्त्वापि विचार्यम् यत् काव्यादर्शे पञ्चमशताब्दीभवस्य राज्ञा-प्रवरसेनेन विरचितस्य सेतुवन्धकाव्यस्यापि नाम स्मर्यते तेनाऽपि प्रतिपत्तुं शक्यते यद् दण्डिन आदिर्भावकालः क्वचिन् एतं स्त ५०० त आरभ्य ८०० शतकमध्यग एव प्रतिभाति । विञ्च दशकुमारचरितस्य भौगोलिकं वर्णनं राजनीतिचित्रणञ्च राज्ञो हर्षवर्षान्तात्पूर्वतनस्य भारतस्य स्थितिं सूचयति । अतः दण्डिनः स्थितिपालः एतं स्त-६०० तमदेशीयः प्रायशः सम्भवेदिति युक्तमनुमानम् ।

दण्डिनः काव्यादर्शमहिश्ये कश्चिदभिधीयते यन्कर्म्यचिद् राज्ञो राजवर्मणः सूनुमध्यापयितुमेव दण्डी दशकुमारचरितस्य रचनां व्यदधात् । राजवर्मा क्षेप काञ्चोशाक्षः शैवधर्मावलम्बी चामोन् । अस्य शासनकालः कालविद्भिः एतं स्त ६९० तः आरभ्य एतं स्त ७२५ पर्यन्तः निर्णतः । अगन्तिमुन्दरीकयामनु-दध्य दण्डिसमयः एतं स्तमन्तमशताब्द्या अन्तिमे धरणे सम्भवति । पुष्पगन्नि चामुमेव

१. केवञ्च निमगन्त एवामानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमनि-
गहन तमो यौवनप्रभवम् । [कादम्बरी]

कल्प प्रमाणान्तराण्यपि । विद्वद्वरफाणेमहाभागोनापि कवेरस्य समयं ह्यंस्त-
६०० मित एव निर्धारित ।

नीलोत्पलदलयामा विज्जका भामजानता ।

वृथैव दण्डिना प्रोक्त सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

इति शाङ्गधरपद्धतिपठितेन श्लोकेन विभाव्यते, यद् अस्या विज्जकाया
पद्यानि ह्यंस्त ८५० तमदेशीयविरचितेषु ग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते । अतोऽस्य समयं
ह्यंस्त ८५० त पूर्वतन एव सम्भवेत् । किञ्च—

सरस्वतीव कर्णाटो विजयाङ्गा जयत्यसौ ।

या विदर्भगिरा वासं कालिदासादनन्तरम् ॥

इत्यनेनाऽपि शाङ्गधरपद्धतिस्मृतेन सम्भाव्यते यदि नाम विजयाङ्गा विज्जका
च एवं भवेत् तर्हि सा द्वितीयपुलकेशिन सूनो चन्द्रादित्यस्य महिषी विजय-
भट्टारिका विजयाङ्केतिनाम्ना प्रतिष्ठा । तस्या समयं ह्यंस्त ६६० तमान्तिके
पर्यवस्यति । तदेव दण्डिन कालं ह्यंस्ते ६०० तमशतके एव विभावनीयं ।

दण्डिवृत्तम्

दण्डिनो जीवनवृत्तं यद्यप्यद्यावधि न पूर्णतया ज्ञातम्, किन्तु सम्प्रति
अवन्तिमुन्दरीकयाभिधो ग्रन्थ समुपलब्ध । ग्रन्थोऽयं दण्डिविरचित एव सम्भाव्यते ।
अस्मिन् ग्रन्थे दण्डिनो जीवनवृत्तं किञ्चिद्विस्तरशः समुद्ग्रथितम् । तेनावधार्यते
यद्दण्डो महाभाग विद्वद्वरस्य दामोदरस्य प्रपौत्र आसीत् । दामोदरोऽयं स्वयं
भारविरेवायवा भारवे कश्चिदन्तरङ्ग सत्ता सम्भवेत् । श्री दामोदरस्य सूनु
मनोरय । मनोरयस्यापि वेदा इव चत्वारः पुत्ररत्नानि जास्तानि । तेषु लघिष्ठोऽपि
सन् वीरदत्तोऽतिशोढो दार्शनिकः । तस्माद् गौरीनाम्न्या विदुष्या लघ्यजन्मपरि-
ग्रहोऽयं पण्डितमण्डलमण्डनो दण्डीति । काञ्चीपुरी चास्य निवासस्थानम् । बाल्य-
काले एवास्य पितरौ पुरन्दरपुरं ययुः । असौ च दण्डधारी नैष्ठिकब्रह्मचारी
आसीत् । अस्य विषये एकः प्रवादः प्रचरति यद् वर्षासु ब्रह्मचारिणा नगरनिवासे
विरहितः ।

तद्विधानानुगुण्येन यदा दण्डो कस्मिंश्चिन्नगरे वासमुपकल्पयामास तदा
सन्नगराधिपतिना स्वकन्याजनानां शिक्षणाय स शिक्षकपदे नियोजितः । तथा नियो-
जितस्य तस्य शक्तिवृत्ताप्रकर्षं स्वकन्यामुक्तेन निशम्य स राजा तदीयनिष्ठामु
संगच्छुः सम्पत्तत । अत्रगतवृत्तान्तो दण्डपि राजानं दारिद्र्यमप्यवर्णयितुं सुभूश-

मनुरुरोष । तयानुरुद्धश्च राजादारिद्र्याष्टकं विरच्य यदेव दण्डिने समर्पयति, तदेव दण्डिनं सस्मितवदनमबलोक्य त्रिदिततन्मनोभावो राजा निदिच्छकाय यद् 'अननुभूत-
दारिद्र्यम्यापि यथा मम तद्वर्णनप्रकर्षस्तयंवास्त्य नंष्टिकस्यापि कृत्रिमा रमिकता
न तु वास्तविकी'ति तदवयि तस्य तपःपूतमनसो ब्रह्मचर्यप्रकर्षं निदिच्य मम्माम-
विशेषमारचयन् ।

दण्डिविषये दन्तकथा

अपि च दण्डिनो निगमंमुनगामलौकिकीं लालित्यमंर्वालिन्तरचनावचनार्वालि
प्रख्यापयितुमेका कपोलकल्पिता कथा विरचिता विभानि तन्प्रशंसकजनैरिति यदे-
कदा दण्डिकालिदामयोः कतरो ज्यायान् इत्यत्र साक्षान्मरस्वन्या निर्णयमभिका-
द्विभिः विद्वद्भिः सरस्वन्या आवाहनमारचिनम् । ततः प्रत्यसीभूता भारो
कपार्जप दिव्यया गिरा उदाजहार यद्—“कविर्दण्डो कविर्दण्डो कविर्दण्डो न
संशयः ।” तदा किञ्चिन्मुग्धः कालिदामः पप्रच्छ—“कोऽहं रण्डे ?”
तदा सा प्राह—त्वमेवाहं त्वमेवाहं त्वन्तु साक्षान् सरस्वती ॥” इति ।
अपरे विमर्शास्तु क्वचिद्वचस्य बहुवचनं दण्डि-प्रादुर्भावोत्तरकाल एव
सञ्ज्ञानम् । पूर्वन्तु द्विवचनमेवामोन्तुः—

जाने जगति वान्मोक्षी कविरित्यभिघट्टमवन् ।

कवां इति तनो ध्यामे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥ इति ।

'अनुराविजया'श्लेषकाव्यकवयिण्या कयाचिसत्रभवत्या गङ्गादेव्या आचार्य-
दण्डिनः निरतिशयप्रशंसनमुपलोकितम् । तद्यथा—

आचार्यदण्डिनो वाचामाचान्नामृतममदाम् ।

विक्रामो वेधमः पन्था विलाममणिदर्पणम् ॥ इति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणसारावारोणैः श्रीमदाचार्य-
द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिर्विरचिने संस्कृत-
साहित्यविमर्शांशे ग्रन्थे दशमः परिच्छेदः ।

एकादश परिच्छेद नाट्यशास्त्रम्

१—नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव । २—भरतरचितनाट्यशास्त्रम् । ३—नाट-
केषु भाषा । ४—रसप्रपञ्च । ५—किन्नाम तावन्नाटयम् । ६—नाटयाविर्भाव-
काल ।

नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव १)

संस्कृतसाहित्ये नाट्यशास्त्रं हि खल्वतीव महनीयं पदमलङ्करोति । नाट्य-
शास्त्रं नाम कदा कुत्र कुतो वा प्रादुरभूदिति महान् प्रश्नः । यद्यपि सोऽपि प्रश्नोऽद्यापि
साधनसौकर्याभावाग्नेदन्त्या निर्णेतुं सुकरः, तथापि सम्प्रत्युपलब्धप्रकीर्णशीर्ष-
साहित्यकणिकाभिरेतत्तु वक्तुं पायते यन्मुनिवरो भरताचार्यं एव नाट्यशास्त्रस्या-
दिमं प्रवर्तकं । भरताचार्यप्रतिभालताप्रसूतप्रसूनमेवेव किल यन्नाट्यशास्त्र-
नाम । तदस्य शास्त्रस्य भरतोपज्ञत्वान्युपगमेऽपि कुतो लब्धमस्य बीजं तेन महा-
भागेनेति भूयोऽपि प्रश्नान्तरमुज्जृम्भते । तत्समाधिस्तु स्वयमाचार्यं एव विधत्ते —

जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥ इति ।

तदेतेनोपगम्यस्तं भवति यद् भगवद्वेदेभ्य एव नाट्यशास्त्रस्य बीजमुपलब्ध-
माचार्येणेति । वेदेषु यत्र-तत्रोपलब्धकथनोपकथन-संवाद-सङ्गीतादि यन्नाटकीयतत्त्व-
तदेवास्ति यस्तुतो नाट्यशास्त्रप्रवृत्तौ बीजम् । ततश्च रामायणे समुपलभ्य-
मानानां नटनसंकरङ्गमञ्चादिशब्दानां प्रयोगाः, महाभारते च प्रयुक्ता नट-
रगशालादिशब्दा ध्यानयन्तितरा तदानीन्तने काले नाटकानां प्रचारप्रारम्भम् ।
तदनु च ऋषिबुल्लमूर्डंग्या धन्यतमा भासकालिदासादयो महाकवयः शास्त्रस्यास्य
श्रीसमृद्धिमतितरा वितेनिरे । तदेवमद्य भारतीय नाट्यशास्त्रं विश्वसाहित्ये सर्वो-
त्कर्षेण सर्वप्राथम्येण च देदीप्यमानं महार्घरत्नमिव विलसति सर्वेषां लौकिकानां
परीक्षाणाञ्च आदरास्पदीभूतम् । तदित्यमिदं भारतीयनाट्यशास्त्रं वेदेभ्य
एव प्रभवत्प्रसादमासाद्य आद्यमुनिभरतभासकालिदासप्रभृतिप्रभृतिस्वीश्वराणा-
मप्रतिमप्रतिभाधिषमादधानं परिपूर्णस्वातन्त्र्येण त्रिमूर्तेष्वर्षयविकासस्य परां शोडि-

भाटीकमानं बरोवति । एवं तत्त्वतो विमृश्यमाने सूत्रपत्रमिदं भवति यद् भारतीय-
नाट्यशास्त्रमेव विश्वनाटकचक्रस्य किलादिमञ्चनवति, प्रकाशस्तम्भभूतञ्चेति
सर्वमाकलयन्तो वयं वर्तमाने गौरवस्योत्तमां कोटिमलङ्कृवाणाः इति ।

भरतरचितनाट्यशास्त्रम्

सम्प्रति उपलब्धं नाट्यालङ्कारविषयकं प्राचीनतमं ग्रन्थरत्नं भरतमुनि-
प्रणीतं नाट्यशास्त्रम् । अस्मिन् हि शास्त्रे नाट्यशास्त्रस्य प्रावाग्येऽपि तत्सम्बन्धि-
अलङ्कार-सङ्गीत-चन्द्रः-शास्त्राणामपि मौलिकाः सिद्धान्ताः प्रपञ्चिताः । शास्त्र-
मिदं पञ्चदशध्यायात्मकं पञ्चसहस्रमिनेः श्लोकैरुपगुम्फितमनुष्टुप्चन्द्रो-
वद्धं केवलं पठे सप्तमे अष्टाविंशतितमेऽध्याये च गद्यमयं विलसति । अस्य
च पद्यभागः अभिनवगुप्तमतानुसारेण भरतादपि प्राचीनतरंराचार्यैरुपनिबद्धः,
स्वरचित-सूत्रोपपत्त्यञ्च भरतमुनिना यथाहं तत्र तत्र निवेदितः । उक्तञ्च :—

ता एता ह्यायां एकप्रघट्टकतया पूर्वाचार्यैर्लक्षणत्वेन पठिताः ।

मुनिना तु सुखसंग्रहाय यथास्यानं निवेदिताः ॥

(अभिनवभारती अ० ६)

काव्यं खलु दृश्य-श्रव्यभेदेन द्विविधम् । तयोः नाट्य-नाटक-रूपकनामभि-
रभिलष्यमानं दृश्यम् । श्रव्यञ्च छन्दोबद्धम् । श्रव्याद् दृश्यं हि अपेक्षया रमणीयतरम-
भिमन्यते काव्यरहस्यकोविदः सुकुमारधियामपि तस्य सद्यः प्रभावकारित्वात् ।
दृश्ये किल मूलादी चन्द्रादेरारोपवन्तं नायकारोपः । तदारोपयमसाम्याद् एत-
द्रूपकमुच्यते । तच्च रूपकं दशविधम् । उक्तञ्च दशरूपैः—

नाटकं सप्रकरणं भागः प्रहसनं द्विम् ।

व्यायोगमभ्रकारी धीव्यङ्गेहामृगा इति ॥

नाटकेषु पुराणेतिहासप्रमिदं वन्तु एवोपनिबध्यते, न जात्वप्रमिदम् ।

नाटकेषु भाषा

संस्कृतं प्राकृतञ्चेति भाषाद्वयमपि प्रयुज्यते नाटकेषु । प्रकृतिः संस्कृतं ततः
प्रवृत्तं प्राकृतम् । तदुक्तमाचार्यैः—

“प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृतो मना ।” इति

संस्कृतन्तु खलु न कस्या अपि भाषाया विकृतिः । संस्कृतं नाम स्वतः
निष्ठाभाषा । संस्कृतभाषान् एवापिला भाषाः प्रवृत्ताः । ‘संस्कृतं नाम हि देवी
वाग्निं दग्धिन उक्तिः ।

एकादश परिच्छेद नाट्यशास्त्रम्

१—नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव । २—भरतरचितनाट्यशास्त्रम् । ३—नाट-
केषु भाषा । ४—रसप्रपञ्च । ५—किन्नाम तावन्नाट्यम् । ६—नाटयाविर्भाव-
काल ।

नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव १)

सस्कृतसाहित्ये नाट्यशास्त्रं हि खल्वतीव महनीयं पदमलङ्करोति । नाट्य-
शास्त्रं नाम कदा कुत्र कुत्र वा प्रादुरभूदिति महान् प्रश्नः । यद्यपि सौम्य प्रश्नोऽद्यापि
साधनसौकर्याभावात्नेदन्त्या निर्गतो मुकरः, तथापि सस्त्रस्युपलब्धप्रकीर्णशोण-
साहित्यकणिकाभिरेतत्तु धत्तु पायंते यन्मुनिवरो भरताचार्य एव नाट्यशास्त्रस्या-
दिमं प्रवर्तकः । भरताचार्यप्रतिभालताप्रसूतप्रसूनमेवेदं किल यन्नाट्यशास्त्रं
नाम । तदस्य शास्त्रस्य भरतोपज्ञत्वाभ्युपगमेऽपि कुतो लब्धमस्य बीजं तेन महा-
भागोनेति भूयोऽपि प्रश्नान्तरमुज्जृम्भते । तत्समाधिस्तु स्वयमाचार्य एव विधत्ते --

जग्राह पाठयमुवेदात् सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥ इति ।

तदेतेनोपग्यस्तं भवति यद् भगवद्वेदेभ्य एव नाट्यशास्त्रस्य बीजमुपलब्ध-
माचार्येणेति । वेदेषु यत्र-तत्रोपलब्धकथनोपकथन-संवाद-सङ्गीतादि यन्नाटकीयतत्त्वं
तदेवास्ति वस्तुतो नाट्यशास्त्रप्रवृत्तौ बीजम् । ततश्च रामायणे समुपलभ्य-
मानानां नटनर्तकरङ्गमञ्चादिशब्दानां प्रयोगाः, महाभारते च प्रयुक्ता नट-
रगशालादिशब्दाः ध्यानयन्ति तत्र तदानीन्तने काले नाटयानां प्रचारप्रानुयम् ।
तदनु च षड्विंशत्युल्लङ्घ्या धन्यतमा भासकालिदासादयो महाकवयः शास्त्रस्यास्य
श्रीसमृद्धिमन्तितरा वितेतिरे । तदेवमद्य भारतीय नाट्यशास्त्रं विश्वसाहित्ये सर्वो-
त्कर्षणे सर्वप्रायम्पने च देवोप्यमानं महाधरत्नमिव विलसति सर्वेषां लौकिकानां
परीक्षणाणाञ्च आदरास्पदीभूतम् । तदित्यमिदं भारतीयनाट्यशास्त्रं वेदेभ्य
एव प्रभवत्सादमासाद्य आद्यमुनिभरतभासकालिदासाभवंभूतिप्रभृतिरयोश्वराणा-
मप्रतिमप्रतिभाधिपमादधानं परिपूर्णं स्वातन्त्र्येण त्रिमूर्तेर्यथैविकास्य परां कोटि-

माटीकमानं बरोवति । एवं तत्त्वतो विमृश्यमाने सूपपत्रमिदं भवति यद् भारतीय-नाट्यशास्त्रमेव विश्वनाटकचक्रस्य किलादिमञ्चकवसि, प्रकाशस्तम्भभूतञ्चेति सगर्वमाकलयन्तो वयं वर्तमानहे गौरवस्योत्तमां कौटिमलङ्कुवाणाः इति ।

भरतरचितनाट्यशास्त्रम्

सम्प्रति उपलब्धं नाट्यालङ्कारविवेकं प्राचीनतमं ग्रन्थरत्नं भरतमुनि-प्रणीतं नाट्यशास्त्रम् । अस्मिन् हि शास्त्रे नाट्यशास्त्रस्य प्राधान्येऽपि तत्सम्बन्धि-अलङ्कार-सङ्गीत-चन्द्रः-शास्त्राणामपि मौलिकाः सिद्धान्ताः प्रपञ्चिताः । शास्त्र-मिदं पञ्चविंशत्यात्मकं पञ्चसहस्रमिनां श्लोकैरुपगुम्फितमनुष्टुप्छन्दो-बद्धं केवलं पठे सप्तमे अष्टाविंशतितमेऽध्याये च गद्यमयं विलसति । अस्य च पद्यभागः अभिनवगुप्तमतानुसारेण भरतादपि प्राचीनतरैराचार्यैरुपनिबद्धः, स्वरचित-सूत्रोपपत्त्यञ्च भरतमुनिना यथाहं तत्र तत्र निवेदितः । उक्तञ्च :—

ता एता ह्यार्या एकप्रथदृक्तया पूर्वाचार्यैर्लक्षणत्वेन पठिताः ।

मुनिना तु सुखसंग्रहाय यथास्थानं निवेदिताः ॥

(अभिनवभारती अ० ६)

काव्यं एतद् दृश्य-श्रव्यभेदेन द्विविधम् । तयोः नाट्य-नाटक-रूपकनामभि-रभिलष्यमानं दृश्यम् । श्रव्यञ्च छन्दोबद्धम् । श्रव्याद् दृश्यं हि अपेक्षया रमणीयतरम-भिमन्यने काव्यरहस्यकोविदैः सुकुमारधियामपि तस्य सद्यः प्रभावकारित्वात् । दृश्ये किल मूलादौ चन्द्रादेरारोपवन्तः नायकारोपः । तदारोपधर्मसाम्याद् एत-द्रूपकमुच्यते । तच्च रूपकं दशविधम् । उक्तञ्च दशरूपैः—

[नाटकं] सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।

व्यायोगसमवहारी वीर्यङ्गेहामृगा इति ॥

नाटकेषु पुराणेतिहासप्रसिद्धं वस्तु एवोपनिबध्न्यते, न जात्वप्रसिद्धम् ।

नाटकेषु भाषा

संस्कृतं प्राकृतञ्चेति भाषाद्वयमपि प्रयुज्यते नाटकेषु । प्रकृतिः संस्कृतं ततः प्रकृतं प्राकृतम् । तदुक्तमाचार्यैः—

“प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मना ।” इति

संस्कृतन्तु सलु न स्यात् अपि नायाया विकृतिः । संस्कृतं नाम स्वत-सिद्धा भाषा । संस्कृतभाषान् एवाप्रिला भाषाः प्रवृत्ताः । ‘संस्कृतं नाम हि देवो वागि’ति दण्डिन उक्तिः ।

रस-प्रपञ्च

श्रव्यकाव्यवद् दृश्य-काव्यप्रपञ्चेऽपि प्राधान्येन रस एव बहुश चमत्कारकः । नाटकेषु पुनारस शृङ्गारो वा धीरो वेति नियमः । अन्येऽपि च शान्त-वहण-अद्भुतप्रभृतय रसा यथास्थान सन्निवेश्यन्ते प्राधान्यन्तु शृङ्गारवीरयोरेवेति प्रसिद्ध कल्पः ।

नायक — नायको हि नाम नाटकस्य प्रधानतम पात्रम् । तल्लक्षणञ्च 'महाप्रबन्धमूल तु नेता ।' मन्दारेऽप्युक्तम् — 'सर्वगुणोपेत क्याव्यापी स नायकः ।' दर्पणकारेणाऽप्युक्तम् —

त्यागी वृत्ती कुलीन सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

दक्षोऽनुरक्तलोक तेजोर्वदग्धशीलवात्रेता ॥

नायिका च — एव नायिकाऽपि —

विनयाजवादिपुक्ता गृहकमपरा पतिव्रता स्वीया ।

साऽपि कथिता त्रिभेदा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ॥

इति सक्षेपः । विशेषस्तु तत्र-तत्र यथाप्रकरणमनुसन्धेयम् ।

इदञ्च नाट्यशास्त्र नाट्यवेद इति सप्तमापि व्यपदिश्यते । कदाचिद्देव्य उद्गतत्वादेवात्येव सजा प्रसिद्धयति । सन्ति च वेदे बहूनि सवादमूक्तानि । तेषु यमयमीसूक्तम्, उर्वशीपुरुषस्य सूक्तम्, सरमापणिमूक्तञ्च नितरा हृदयाकर्षकम् ।

इमान्येव कालान्तरेण सुपरिष्कृतानि परिमार्जितानि सन्ति नाट्यतत्त्वस्य प्रणोदकानि सञ्जातानीत्यवगम्यते ।

भगवता पाणिनिमुनिना [६] स्तपूर्वं ७००] 'पाराशर्यशिलालिम्बा भिक्षु-नटसूत्रयो [पाणिनि० ४।३।११०] इति सूत्रे निबद्ध 'नटसूत्रे'ति पद नाट्य-शास्त्रमेवावगमयति । तेनावधार्यते यत्पाणिनिसमये नाटकानां प्रचार सम्यग् व्यवहारपदवीमाहूढोऽभवत् । तदेव नाट्यकरचनावकालं श्रंसत्प्राक् रूपतशतवर्षं देशीय सम्भावयितुं पायंते । भगवान् पतञ्जलि [श्रंसत्पूर्वं ३००] महाभाष्ये 'कस्यच-यलिवन्ध' इति नामक नाट्यद्वयं सरस्वति । इत्यनेनापि नाटकानामेतस्मिन् काले प्रयोगोपक्रमं मुक्तरां प्रचलितोऽभूदिति शक्यते प्रतिपत्तुम् ।

केचन पाश्चात्या विद्वांसो भारतीयनाट्येषु यवनिकविषयप्रयोगमत्र प्रीकदेशीयानां प्रभाव-माविष्मरति । तत्र मनोजन्म प्रमाणभावात् । प्रथमतः तावत्संस्कृतनाट्येषु नैव प्रयोगः कुत्रापि दृष्टिपथमवतरति (भासु-कालिदास-भद्रभूतिप्रभृतिवृत्तिषु । केचन्मेवत्र राजशेखरकृतचरित्रमञ्जर्याम् 'जवनिकानतर'मिति प्रयोगो दृश्यते ।

यद्भ्रमेण 'यवनिषानन्तर'मिति मत्वा सादृशी भ्रममूला व्यवस्था कंचित् प्रदत्ता परन्तु मूलशब्दस्तु जवनिषा एव न तु यवनिषा । यवनिषा-स्याने यवनिषेति शब्दो भ्रान्तिविलसितः । तथा च श्लोके—

प्रतिसीरा जवनिषा स्यात् तिरस्करणी च सा मता ।”

[अमर० २।६।१३२]

अस्य व्यत्युत्तिलभ्यो लोकप्रसिद्धाचार्यस्तु तिरस्करणी ('परदा' इति हिन्दी भाषायाम्)प्रसिद्धः जवेन वेगेन प्रतिरोधनमस्ति अस्यामिति तद्व्युत्पत्तेः । अस्मिन्नेवार्थे चायं शब्दो बहुशः प्रयुक्त उपलभ्यते संस्कृतसाहित्ये । तथाया :—

“नरः संसारान्ते विधाति यमघानीजवनिकाम् ।” [मनूहरिः]

किन्नाम तावन्नाट्यम्

नाट्यं^१ हि नाम लौकिकपदार्थव्यतिरिक्तं तदनुभारप्रतिबिम्बालेख्यसादृ-
श्यारोपाध्यवसायोत्प्रेक्षास्वप्नमाधेन्द्रजालादिविलक्षणं तद्ग्राहकस्य सम्पन्नान-
भ्रान्तिसंशयानवधारणानध्यवसायविज्ञानभिन्नवृत्तान्तास्वादनरूपसंवेदनसंवेद्यं वस्तु'
इत्यभिनवगुप्तः । तदेवं नाट्यशास्त्रमिदं सकलकलागवाहिविषयतयाऽखिलाशास्त्रा-
न्तराणाम्मूर्धाभिषिक्तं किमप्यनन्यसाधारणतयोपयोगपरम्परम्पुण्यतमं शास्त्रम्
श्रीमहामुनिभरताचार्यैराविकृतम् ।

अस्य हि नाट्यवेदस्य चतुर्वेदोपवेदोपसम्भवत्वञ्च सर्वैः स्वीकृतप्रायम् ।
उक्तञ्च नाट्यशास्त्रे—

धर्म्यंमूर्ध्वं यथास्यञ्च सोपदेशं ससद्वग्रहम् ।
भविष्यतश्च लोकस्य, सर्वकर्मानुदशंकम् ॥
सर्वशास्त्रार्थसम्पन्नं सर्वशिल्पप्रवर्तकम् ।
नाट्यारण्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं षरोम्यहम् ॥
एवं सङ्कल्प्य भगवान् सर्ववेदानुस्मरन् ।
नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसम्भवम् ॥

१. योऽयं स्वभावो लोकस्य मुखदुःखसमन्वितः ।

सोऽङ्गावभिवेषोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते ॥ [नाट्यशास्त्र १२२]

नाट्यमिति शब्दः अवस्यन्दायंनटपातोनिष्पन्नः इति । नाट्य विशि-
ष्टचालनार्थत्वात्मात्स्विकबाहुल्यम् । अतएव 'तस्मारिपुं नटव्यपदेशः' ।

[इति दशमपके यनिकटीकायाम्]

जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामन्यो गीतमेव च ।
 यजुर्वेदादभिनयान् रसानायवंणारदपि ॥
 वेदोपवेदं सम्बद्धो नाट्यवेदो महात्मना ।
 एव भगवता सृष्टो ब्रह्मणा सर्ववेदिता ॥

[नाट्यशास्त्रस्य १० अ० १६।१७।१८ श्लोका]

ततः नाट्यशास्त्रस्य प्रयोजनान्याह प्रशस्तिभूयस्त्वेन —

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
 नाऽसौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यत्र दृश्यते ॥

वस्तुतो लोकमनोरञ्जनपुरस्सर सामाजिकेषु गुणाधान, दोषापनोदनमेव
 नाट्यशास्त्रस्य परमोद्देश्यम् । उक्तञ्चाभियुक्तं —

देवानामिदमानन्ति मुनयः शान्तं क्रतुं चाक्षुषं
 रुद्रेणैदमुमावृत्तव्यतिकरैः स्वाङ्गैः विभक्तं द्विधा ।

त्रंगुण्योद्भवमत्र लोके चरितं नानारसं दृश्यते,
 नाट्यं भित्तश्चेज्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम् ॥ इति ।

नाट्यस्य फलं प्रतिपादयन्नाह —

तावन्नाट्यकलाया आदिमोद्गमभूमिः । संस्कृतनाट्यकलात् एव सर्वत्र नाट्यतन्त्रं प्रसृतम् अतएव भारतीयनाट्यकलेयमुत्कर्षस्य परा कोटिमवगाह्याना वृत्तिरिति ।

भारतीय नाटकानि बहुशः सुखान्तानि भवन्ति न जातु दुःखान्तानि । यद्यपि दुःखान्तनाटकानां सर्वयथाभावस्तु नास्ति संस्कृतवाङ्मये, तथापि सुखान्तानि एव तानि भूम्ना उपलालितानि भवन्ति इतिभिरिव जनमाधारणैरपि ।

✓ यत्र स्थाने नाटकान्यभिनीयन्ते तद् रंगशालेत्युच्यते । यत्र च अभिनेतारो नटाः स्वस्ववेशनूपभिरात्मनः प्रनाथयन्ति-भूषयन्ति तत्रोपस्थम् । नाट्यशालाया ध्वजस्थापकः सूत्रधारः^१, त्तरली च नटी परिभाष्यते । नाटके मङ्गलाचरणं हि नाम नान्दी^२त्युच्यते । नान्द्या हि कथावस्तुनो निर्देशः द्विद्वयं प्रनूयते । सूत्रधारश्च पुनः कवेः नाटकस्य च परिचयं सभा प्रति समम्मानं विनिवेद्य रङ्गमञ्चनो निष्क्रान्तो भवति । नाट्यरश्च पुनर्योरोदात्तः कुलीनश्च भवति, नायिका अपि तादृशी एव । नाटकानि प्रायशः चेमानि एकाङ्कादारभ्य दशपयन्तंरङ्गंतिवध्यन्ते । तत्र नाटिका अङ्कचतुष्टयप्रणिवद्धा भवन्ति, प्रहसनन्तु खन्वेकाङ्कमल्लङ्कनमेवेति प्रायशो न तत्र षड्विंशतिवन्धविशेष इति ।

ज्ञानः प्रस्तावनां विधाय निष्क्रान्ते इति सूत्रधारे नाटकारम्भो भवति । एकाङ्कस्य परिसमाप्तौ अङ्कान्तरोपक्रमे च प्रवेश-द्विक्कम्भवादिनामभिर्यप-देश्या अङ्कान्त्यानिष्ठा भवति । नाटयान्ते चाशीरन्वयनामंवलिनं छन्दोबद्धं भरतवाक्यसंज्ञकं पद्यं पठ्यते । नाट्यशास्त्रस्य भरतोपज्ञत्वान् तन्महामुनिस्मृतावेव प्रत्येकं नाटकं भरतवाक्येनेव परिममाप्यते । न हि भरतवाक्यमन्तरा कस्यापि नाटकस्य पर्यवसिति शक्यमङ्गुल्या इति ।

संस्कृतनाटकेषु प्रयुज्यमाना भाषा संस्कृत-प्राकृतमिधित्वा भाषा । मोक्ष-मपरो विशेषः संस्कृतनाटकानाम् । तत्र नायकादिप्रमुखपात्राणां भाषा संस्कृतं, स्त्री-तन्महचरीणां वा भाषा प्राकृतं भवति ।

संस्कृतनाटकेषु विदूषकस्य स्थानमप्यतीव महत्त्वपूर्णम् । विदूषको हि नाम नाट्यकला न तु तदीयो दामः । अभिनये न केवलं हास्यरसोत्पादनमेव तस्य कार्यमपितु यथाउदरं नाट्यरत्नैश्चकारयद् महाध्वजरणमपि तस्य वर्तयन्त्येन निर्दिश्यते ।

१. नाटकस्य यदनुष्ठानं तस्यैव म्यामबोजवम् ।
रङ्ग-देवत-पूजायुक्त्वा सूत्रधार उदीरितः ॥
२. आर्यावचनममुक्त्वा मुनिपंम्नाम् प्रयुज्यते ।
देव-द्विज-नृपसौता तस्मान्नान्दीति मन्त्रिता ॥

तदेव संक्षेपतः संस्कृतनाटकानां स्वरूपलक्षणप्रपञ्चः ।

एतच्च न तिरोहितं कविकर्मप्रवणानां विपश्चिता यन्निखिलेऽपि साहित्य-
प्रपञ्चे वरीर्वत्ति तत्किमपि महत्त्वपूर्णमतीवोच्चपदम् नोदयतन्त्रस्य । यद्यप्यमयं
श्रव्यकाव्यं किल कविकर्मसौष्टवासौष्टवस्य न तादृशो निकषप्राक् मानदण्डो वा
यादर्शं हि नाम दृश्यकाव्यम् । कविकर्मप्रवीणेष्वपि कश्चिदेव विरलस्तत्रिकपोपलो-
पलालितमौज्ज्वल्यमदनुते । यतो निखिला एव मानववृत्तयः नाटकेषु संक्रान्ता
भवन्ति । यथाकालं यथास्थानञ्च निसर्गमुलभानि सकलान्यपि चेष्टितानि
अभिनेयत्वेन दर्शयितव्यानि भवन्ति । प्रायशः सर्वेषां रसानां तत्र पूर्णः परिपोषः,
अविकलाङ्गतया चाभिनयः—चित्रितव्यो भवति समभिनेयश्च । तच्च मेव
सुकरमदृष्टपुण्यकर्मणामनाकलिस्ताखिलसन्त्राणाम् । उक्तञ्चः—

न तज्ज्ञानं न तुच्छित्त्वं न सा विद्या न सा कला ।

नाऽसौ योगो न तत्कर्म नाटके यत्र दृश्यते ॥ इति ।

महाकविः भवभूतिः

(श्रृंस्त ७४०)

- १—परिचय । २—भवभूते जन्मस्थानम् तदाविर्भावकाञ्च ।
 ३—किन्नाम भवभूति कालिदासस्य समसामयिक । ४—भवभूत रचना ।
 ५—भवभूते नाट्यसौष्टवम् । ६—भवभूते कर्णो रस । ७—भवभूतिकालि-
 दामयोस्तुलना ।

परिचय

अथ तत्रभवान् कविकण्ठीरवो भवभूतिर्नाम महाकवि, रामकया प्रति-
 पिपादप्रिय दृश्यस्य काव्यस्य श्रव्यापेक्षयोत्कर्षमाकलयन पूर्वचरितस्य महावीर-
 चरितत्वेनोपवर्णितत्वात्तदुत्तर रामचरित वर्णयितुकाम उत्तररामचरित नाम
 कर्णरसभूयिष्ठ नाटक प्रणिनाय महता पाटवेन । कविरय श्रीकण्ठ, रत्नलेखक,
 कोटिसार इत्येतेर्नामभिरपि प्रसिद्ध । केचिद् वदन्ति—‘साम्या पुनातु भवभूति-
 पवित्रमूर्ति’ इत्येतत्कृतपद्यश्रवणसन्तुष्टो राजा एन भवभूतिरित्याख्यया स्थापया-
 मास । अये तु स्वयमीश्वर एवास्य काव्यकलासन्तुष्टोऽस्मि भूति दत्तवानिति नग
 वतो भवाद् भूतिर्यस्य स भवभूतिरित्यन्वयसंज्ञोऽय सञ्जात इत्यवधारयन्ति ।
 तथा च सूत्रधारमुखेन कवि स्वयमेवोत्तररामचरिते आत्मान परिचाययत्वाह —
 “एवमत्रभवन्तो विदाकुर्वन्तु अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यप श्रीकण्ठपदलाञ्छन
 पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जातुकर्णोपुत्र ।” इति ।

एवमेवासौ वीरचरिते, मङ्गलमाधवे च प्रस्तावनायामात्मपरिचय ददाति—
 ‘अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुर नाम नगरम् । तत्र केचित्तिरौघिण काश्यपाश्चरण-
 गुरव पद्मकिन्पावना पञ्चाम्नायो घृतप्रता उदुम्बरा ब्रह्मवादिन प्रविशन्ति । तदा-
 मूष्यापणस्य तत्रभवतो धात्रपेययात्रिनो महाकवे पञ्चम मुगुङ्गिननाम्नो भट्ट-
 गोपालस्य पौत्र पवित्रकीर्त्तनीलकण्ठस्यामसम्भव श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूति-
 र्नाम जातुकर्णोपुत्र कवि मित्रघेयमस्माकमियत्रभवन्तो विदाकुर्वन्तु’ —

श्रेष्ठ परमहृमाना महर्षीणामिवाङ्गिरा ।

यथार्थनामा भगवान यस्य ज्ञाननिधिर्गुरु ॥

कदाचिज्जतुषणंगोत्रसम्भवत्वात् भवभूतेजंननी जातुषणीतिनाम्ना प्रसिद्धि
गता । मुहश्चास्य ज्ञाननिधिनामा ययार्यनामा ज्ञाननिधिरेवासीत् ।

भवभूते. जन्मस्थानम् तदाविर्भावकालश्च

भवभूतिना जन्मना विदभंदेशोऽलकृत, योऽधुना 'बरार' इति नाम्ना
प्रसिद्ध । भवभूतिविरचितमालतीमाधवपर्यालोचनादवगच्छामो यत्तस्मिन् समये
विदभंदेशस्य राजधानौ कुण्डिनपुरमासीद् यदधुना 'विहार' इत्याख्यायते ।
यत्र पद्मपुरे भवभूतिजन्मपरिग्रह चकार तदधुना जनशून्यबृहदने परिणतम् ।
कविना मालतीमाधवस्य नवमाङ्के पद्मावतीनगर्या वर्णनं कृतम् । अस्यामेव नगर्या
मालतीमाधवयो परिणयं सवृत । एतदभ्यर्ण एव चामुण्डाख्याया देव्या विशाल
मन्दिर विलसति । अस्या नगर्या सविधे पारा-लवणा-मधुमती नाम्न्यस्तिस्रो नद्य
प्रवहन्ति स्म । मधुमतीरोधसि स्वर्णबिन्दुनाम्नो भगवत शिवस्य रम्य मन्दिर
चकास्ति । माल्वाप्रदेशे सिन्धुसरित्परिसरे नरवरप्रदेश एव भवभूतिसमये पद्मा-
वती नाम्ना प्रसिद्ध इति कालविदा निर्णयः । भवभूतिना परा-लवणा-मधुमती-
नदीनां यद् वर्णनमारचितम् ता नद्य अधुवा पारा-लून-मधुवराताम्ना सिंभ्रमन्ते ।
मालतीमाधवस्य दशमाङ्के यस्या पाटलावतीनाम्न्या नद्या वर्णनं कृतं साधुना
रुप्तश्राया । अष्टम-नवम-दशम-शतकौल्लिखितेषु तिब्बतीयपुस्तकेषु पाटलावतीनद्या
उल्लेखोऽवलोक्यते कदाचित्संवेद्य पाटलावती नदी भवेदित्यनुमीयते । अद्यावपि
यावन्ति प्रयाणानि उपलभ्यन्ते तान्यवष्टभ्यन्तिहासिकनिर्णयते यद् भवभूतिना
स्वकीयास्त्रयोऽपि ग्रन्था अष्टमशताब्द्या प्रारम्भे एव विरचिता । यद्यपि सीताराम-
चरितमालम्ब्य अनेकेषां नाटकानां रचना पल्लविता, तासु साहित्यदर्पण-
कारेण येषां नामोल्लेखं कृतं तानीमानि खलु अपोऽङ्कितानि—वीरचरितम्, बाल-
रामायणम्, राघवान्युदयम्, उत्तरचरितम्, उदात्तराघवम्, कृत्यारावणम्, महा-
नाटकम्, छालिरामम्, रामाभिनन्दनम्, प्रसन्नराघवम्, कुन्दमाला, रामाभ्यु-
दयम्, अनन्तराघवम्, जानकीराघवम्, राघवानन्दम्, राघवविलासपादीनि ।

एभ्यो व्यतिरिक्त अभिराममणिनाटकस्य भवभूतिवृत्तित्वेन पाश्चात्य-
विदुषा विलसनमहोदयेनोल्लेखं कृतं । विद्वद्ब्रह्मालमहोदयना ग्रन्थेषु अमोघ-
राघवम् महावीरानुत्थमिष्येतनाटकद्वयस्यापि नामोल्लेखो दृश्यते । परन्तु एषु सर्वेषु
भवभूतिविरचितेषु ^{११}वीरचरितम्, मालतीमाधवम्, उत्तररामचरितञ्चेति नाटक-
त्रयम् सर्वतः प्राचीनम् प्रधानञ्चेति निश्चितं प्रायम् । कालिदासभवभूत्यो रचना-
पर्यालोचनादवगम्यते यदिसौ समसामयिकी नास्ताम् । कालिदासस्य शैली प्रसाद-
बहुला, सरला, निसर्गजा च प्रतिभाति । भवभूतेस्तु बाध्यरचना पुनर्जटिला,

प्रलम्बसमासबहुला च । तावता नेदमनुमातुं दुःशकम् यद्भवभूतेः प्रादुर्भूतिः कालि-
दासादुत्तरकालोद्भवा । वाणभट्टदण्डिप्रभृतीनां समय एव भवभूतेः समय इत्य-
ङ्गीकारेऽपि विप्रतिपत्तिरुदेति । रागतरङ्गिण्याश्चतुर्विंशत्युपपत्तेः—

कविर्वाक्यति-राजश्री-भवभूत्यादिसेवितः ।

जिनो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥

एतेन पद्येन विज्ञाप्यते यद् भवभूतिः कान्यकुब्जाधिपतेः यशोवर्मणो राज-
पण्डिन आसीत् । यशोवर्माऽसौ काश्मीरकेण राजा ललितादित्येन पराजितः ।
जनरत्ननिगहम् महाभागेन ललितादित्यस्य शासनकालः क्रन्त ६९३ अर्थात्
७२९ पर्यन्तं निर्यारितः । तदेवं विचार्यमाणे भवभूतेः स्थितिकालः अष्टमशता-
ब्द्याः प्रारम्भ एवेति निश्चितप्राप्यम् । वाक्यतिराजकृत'गौडबहो' नाम्नि प्राकृत-
काव्येऽङ्कितवृत्तास्तेनावगम्यते यद् यशोवर्मणा गौडराजः पराजितः । तत्र कवि-
चरो वाक्यतिराज आत्मपरिचयं ददाति, यद् भवभूतिमहोदधिप्रमुन्यकाव्यामृतस्य
कृतिपयत्रिन्दवः तस्य गौडवहारपकाव्येऽपि स्फुटं समुल्लसन्ति । तदेतन्काव्यमपि
अष्टमशताब्द्यामेव भूयभूतेविद्यमानतां द्रष्टव्यम् । बालरामायणाख्ये नाटके कविना
राजशेखरेणोदलेखि—

यभूव वल्मीकभवः कविः पुरा, ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेष्टताम् ।

स्तियन. पुनर्षो भवभूतिरेखया, स वसन्ते सम्प्रति राजशेखरः ॥

एतस्मात् इत्योकादवगम्यते यद् भवभूति राजशेखराविर्भावकालात् प्रागेव
दिवं गतः । एतावताऽपि भवभूतेरुक्तसमय एव निश्चीयते ।

किन्नाम भवभूति कालिदासस्य समसामयिकः

विद्वत्समाजे प्रचरितोऽयं प्रवादः यद्भवभूतिः कालिदासस्य समसामयिक
एयासौदित्यपि भवति विचारणीयम् । अस्य प्रवादस्य मूलं भोजप्रबन्धोल्लिखितमा-
र्यानकमिदमनुमीयते यदेकदा उत्तररामचरितरचनानन्तरं भवभूतिः कालिदासस्य
सद्विषे यतः तच्छब्दगार्यम् । कालिदासस्तु तदा शनरञ्जनवीड्याव्यस्तमानसः
भवभूतिं प्रत्याह तावदुच्चस्वरेण धाव्यताम् । सर्वमाधुन्यं निशम्य कालिदासेन परम-
सन्नोपः प्रकटितः । उक्तञ्च यद्रूपकमनोव मनोहरं सम्पन्नम् । किन्तु—

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा-

दविरलितकपोलं जन्यनोरक्रमेण ।

अग्निपिलितपरिरम्भध्यापृतं चैव दोषो-

रविदिनगतयाना रात्रिरेवं धरंतीन् ॥

इत्यस्य श्लोकस्य चतुर्थे शरणे 'एव' इत्यत्रानुस्वारोऽपि सञ्जातः । भव-
भूतिना कालिदास्येतद्विशेषमनुगन्त्याय 'रात्रिरेव घ्यरसोवि'ति पाठः स्वीकृत्या-
नुस्वारोऽपाठितः । प्रयादममुभवत्स्य भवभूते कालिदासस्य समसामयिकतां प्रति-
पादयतां वाचोयुक्तिर्नायतरति युद्धिपद्धतिम् । निराधारात् । कुत ? उच्यते । भोज-
प्रबन्धे पठ्यते, "वाराणसीतः समागतः कोऽपि भवभूतिनाम कविर्द्वारि लिखति"
इति । भूजानेर्भोजदेवस्य शासनकालस्याप्युक्तान्तः । भोजदेवश्च मुञ्जभ्रातृजः ।
यदि भोजदेवस्य शासने भवभूते विद्यमानताऽङ्गीक्रियेत तर्हि, भवभूते समय
एकादशशताब्द्या समाकृत्यो भवेत् । महाराजमुञ्जदेवस्य शासनकाले सम्यग्र
'दशरूपक' नामालङ्कारग्रन्थः । तत्र भवभूतिवृत्तनाटकस्य कतिपयश्लोका उदाहृता
दृश्यन्ते, भवभूति मञ्जुदेवादपि प्राक्कालभव इति तं श्लोकं सम्गन्धते । एव
सति भोजप्रबन्धस्योक्तनिर्देशो नितरामसाङ्गत्य भजते । अतो भोजप्रबन्धस्योक्तय
इतिवृत्तदिशा तु न कर्हिचित्प्रामाण्यमर्हन्ति । यो भोजप्रबन्धग्रन्थे सन्दर्भं कालिदास-
माध, मल्लिनाथश्च एकस्मिन्नेव समयसूत्रे निबध्नाति, तस्य कालनिर्णयः कियमात्र
प्रामाणिको भवितुमर्हतीति मतिमन्तः स्वयं प्रणिभालयन्तु । अतः प्राङ्निर्दिष्ट
काल एव भवभूते सुनिश्चितः काल इति निरवद्यम् ।

'भवभूते रचना

संस्कृतसाहित्यमहोद्याने तत्रभवतो भवभूतेल्लनीलताप्रसूतानि त्रीणि
वीरचरित-मालतीमाधव-उत्तररामचरिताख्यानि नाट्य-कुसुमानि परम्पुल्यमानानि
समुल्लसन्ति अनन्यसामान्यप्रकर्षेण च सञ्चेतसा चेतोति समाकर्षयन्ति, इत्यत्र
न कस्यापि विचित्रता । तत्र त्रिष्वपि नाटकेषु कतिपयश्लोका समानाकारतया
वाभान्ति, द्वयोस्तु नाटकयोः पुनरन्ये केचित् श्लोका समानरूपत्वेन बोद्धता । तत्रेया
पदविन्यासेन, शैल्या, भावभङ्ग्या चानुमीयते वीरचरितस्यैव प्राथम्यम् । ततो
मालतीमाधवम्, उत्तररामचरितञ्चेति तदनन्तरम् । तत्र उत्कर्षदृशा तूत्तरचरित-
मवेतेषु श्लेषरायते । परं कविस्तु स्वयं मालतीमाधवमेव सर्वोत्कृष्टत्वेनाभि-
नन्दति । मालतीमाधवे यद्यपि घटनापाठव चमत्कृतिमाम्त्रयतेऽतिमात्रम्,
तथापि भावामाधुयं, भावभङ्गपुत्कर्षं, अन्तर्निपूढार्थाभिध्वञ्जनायाञ्च तदुत्तर-
चरितस्य तुलामपि न स्पृशति । भवभूति वीरचरितमुद्दिश्य कवयति—

महापुरुषसम्मो यत्र गम्भीरमोषण ।

प्रसन्नकर्कशा यत्र, विपुलार्था च भारती ॥

अप्राकृतेषु पात्रेषु, यत्र वीर स्थितो रतः ।

भेदं सूक्ष्मरभिव्यक्तं प्रत्याधार विभज्यते ॥

परं मालनीमात्रवस्योत्कर्षविशेषमातन्वना तेनोपश्लोक्तिम्—

यद्वेदाध्ययनं तपोपनिषदा साख्यस्य योगस्य च,
ज्ञानं तन्वयनेन किं नहि ततः कश्चिद् गुणो नाटके ।
यत्रौदन्वमुदारता च वचसा यच्चार्यतो गौरवम्,
तच्चेदस्ति तनो तदेव गमकं पाठिष्यवेद्गच्छयो ॥

अत्र भङ्गचन्तरेण कविरस्य नाटकस्य प्रशस्तिमेवोत्पादयति । एवमुत्तरराम-
चरितमभिलक्ष्य—

यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्वदयेवानुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तन्प्रणीतं प्रयुज्यते ॥

पद्यमिदं कवेः वचनमामुदात्ततामावेदयति । उदीरयति ब्राह्मणपदमत्र
किमप्यनिर्वचनीयं गौरवगरिमाणं सविशेषम् । सस्त्वया स्ववाग्वदयतामावेदयन्
वैदुष्यपाठवस्य काव्यकलामहिम्न आगमनः पारदक्षिताञ्च ध्वज्यन् नाटकस्यास्य
सर्वोत्कृष्टत्व प्रत्यापयति कविः । परन्तु उत्तररामचरितस्योत्तमत्वे क' खलु
संशयान् ।

भवभूतेः नाट्य-सौष्ठवम्

दृश्यकाव्यप्रणयने ये ये विषया प्राधान्येन सन्निवेशनीया भवन्ति, भवभूतेः
काव्येषु तेषां याथास्येन यथास्यानं सन्निवेशः कस्य न कुतूहलं जनयति । नूनं
नाटककारेषु भवभूते, स्थानं सर्वोत्कृष्टमिष्यत्र न काप्यन्युक्तिः । 'उत्तरे रामचरिते
भवभूतिविशिष्यते ।' इत्युक्तिश्च सर्वथा चारितार्थ्यं भजते । सम्प्रति तस्य नाट्य-
सौष्ठवमुद्दिश्य किञ्चिन्प्रपञ्च्यते ।

उत्तरचरितस्य द्वितीयाङ्कारम्भे वनदेवता नेपथ्ये स्वागतमुदीरयति—
"स्वागतं तपोधनाया ।" वनदेवताया अनेनोद्गारेण आयेया आगमनं सूचितम् ।
रंगभूमिप्रवेशात्पूर्वमेव यदि कश्चिन् उद्यतकान्तपरांश्च किञ्चिद्विषयं सूचयति
तच्छूलिकेति पदेन व्यपदिश्यते— "अन्तर्जवनिकाच्छूत्रंश्चूलिकायस्य सूचनम्" इति
तन्तदज्ञानम् । अत्र तापस्या आगमनसूचकं वनदेवताना उक्तवचनं चूलिकाया
उत्कृष्टोदाहरणम् । वीरचरितस्य चतुर्थाङ्कारम्भेऽपि चूलिकाप्रयोगकौशल कविना
प्रदर्शितम् । एवमेवास्त्राभाषितस्यापि उत्कृष्टमुदाहरणं उत्तरचरितस्य षष्ठाङ्के
दृश्यते ।

रामचन्द्रः त्वं पृच्छति—कोऽयम्वद भ्रातेति । प्रश्नमभाषितमकालमेव
नेपथ्ये निम्नाङ्कितं वचनं श्रवणरसमवनरति—भाण्डायन ! भाण्डायन !

धायुष्मतः किल लक्ष्य नरेन्द्रसैन्य-
 रायोधनं ननु किमस्य सखे तथेति ।
 अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिकारशब्दः,
 क्षत्रस्य शस्त्रशिलिनः शममद्य यान्तु ॥

यद्विषयको रामचन्द्रस्य प्रदत्तः स शुक एव स्वयं भाण्डायनेन सह घाता-
 लापं कुर्वन् अकस्माद् दर्शकानां दर्शनपथं गतः । भवभूतिना भाण्डायनस्य रंग-
 भूमिप्रवेशं परिहृत्याकाशभाषितेन 'तत्सूचना दत्तेति आकाशभाषितस्यात्कृष्टमु-
 दाहरणम् ।

५

भवभूतेः करुणो रसः ।

भवभूतेः करुणो रसः सर्वस्वभूतः इति प्राक् कृतमङ्गुतेम् ।
 एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्,
 भिन्नः पृथक्पृथगिव ध्यते विवर्तान् ।
 आवत्तंबुद्बुदतरङ्गमयान् विहरा-
 नम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥ इति ।

स्वयं कविः तमसामुत्तेन करुणरसस्यैव प्राधान्यं विज्ञापयति अन्ये रसास्तु
 तद्विद्वृतय एव । करुणरसस्यैव रससाधनभौतत्वमुद्धोषितं कविना ।

अष्टौ रसाः* । तेषु करुणस्यैव प्राधान्यं भवभूतिनयेन । अतः 'कारुण्यं
 भवभूतिरेव सन्तुते' इति प्रसिद्धोक्तिरपि तद्विषये सामञ्जस्यमावहति । तथा च
 प्राह गोवर्द्धनाचार्यः आर्यासप्तशत्याम्:—

भवभूतेः तन्म्यथाद् भूयस्त्वभूतेषु भारती भा'

किञ्च—'अपि प्रादा रोदिन्यपि च दलनि वज्रस्य हृदयम्' इति प्राध्गो रोदनं वज्रहृदयस्य दलनमिति न किमद्भुत गिरा गुम्फनम् ।

उत्तरचरिते कहररसः पराकाष्ठा नीन इवावलोचयते । तद्यथा—

हा हा देवि स्फुटति हृदयं स्वसने देह्वन्ध,
शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तज्वंलामि ।
सौदमन्ये तममि विधुरो मज्जनावान्तरान्मा,
विष्वदमोहः स्यगपनि कथं मन्दभाग्य. करोमि ॥ इति ।

भवभूतिना यदि क्वचिदपशब्दप्रयोगोऽपि कृतः तर्हि सोऽपि अतीव नैपुष्येन हृतः । तद्यथा—उत्तरचरितस्य पञ्चमाङ्के राव. चन्द्रवैतु प्रति आहः—

वृद्धास्तेन विचारणोपचरितास्तिष्ठन्तु कि वषण्ते,
मुन्दम्प्रोदमनेऽप्यलम्बयशसो लोके महान्तो हि ते ॥
यानि त्रीप्यवराद्भृग्वान्यपि पदान्यासन् खरायोधने,
यदा कौशलमिन्द्रमूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥

न महतां चरितान्यालोचनात्रिययापि भवन्ति । ताडकावनेऽपि रघुपतिः स्त्रीवधपातकेन न लिप्तः । इत्यादि ।

यद्यपि भवभूतिना नाटकेषु धत्रत्र वीरकहरणवीनन्यादिविधरसाना सञ्चारः कृतः, तथापि कहररसो यथा शिखरापिनोऽप्य रचनाया तथा नाज्ये रमाः । कहररसमेव स रमान्तरप्रधानत्वेनाङ्गीकरोति ।

मन्यामहे आलङ्कारिकाः क्वचिन्क्वचिद्दोषमप्युद्भावयन्ति । तद्यथा— वीरचरितस्य द्वितीयाङ्के, परदारामरामचन्द्रयोः युद्धवार्तामध्य एव कञ्चुकी रामचन्द्रं निवेदयति राममन्तपुरे प्रेषयितुम् । परदारामस्याज्ञानवाप्य रामोऽप्यन्तपुरे गतः । एतन्मन्दर्भमालङ्कारिको मम्मटाचार्यः अकाण्डच्छेददोषेण दूषयति इति । इमेऽपि किञ्चिन्क्वरा दोषास्तु तत्रप्रदीप्तप्रतिनाभास्वरमन्दर्भच्छटाया विलोभयाना न दूषयमवतरन्ति मतिमताम् ।

संस्कृतसाहित्ये यदुत्तममन्यातं महाकवयेऽस्मिं सर्वादिनः तन्निदानत्वेन न केवलं भाषामौष्ठवमेव मूष्यम्, अपिनु तद्वधनिरिकनं तद्वचनाया भारतीय-संस्कृतेः प्राचीना परम्परा, रीतिनोतिव्यवहारा, अध्यात्मज्योतिश्च परिदीप्यमानं प्राधान्येन तद्धेतुतामुपैति । एकतो वीररसमयं परिपूष्यतया प्रीणयति, अपरतोऽपि कहररसमुपलालयति । बीभत्तरसमपि शान्त्येनोद्भामयति । अन्ये रमा यथा सप्रियेतां सौन्दर्येण निवेदिता विभाष्यन्ते । अतएव न केवलं भागनीयानामपिनु पादचापपण्डितानामपि हृदयपटलेषु भवभूतिहृतिभिः तत्रप्रतिष्ठया श्रेष्ठत्वेन च परं न्ययापि । तथा च :—

आयुष्मत किल लवस्य नरेन्द्रसंग्यै-
 रायोधन मनु किमात्य सखे तथेति ।
 अद्यास्तमेतु भुवनेध्वधिकारशब्द,
 क्षत्रस्य शस्त्रशिखिन शममद्य यान्तु ॥

यद्विषयको रामचन्द्रस्य प्रश्न स शुक एव स्वय भाण्डायनेन सह वार्ता-
 लाप कुर्वन् अकस्माद् दर्शकाना दर्शनपथ गत । भवभूतिना भाण्डायनस्य रग-
 भूमिप्रवेश परिहृत्याकाशभाषितेन^१ तत्सूचना दत्तेति आकाशभाषितस्यात्युत्कृष्टमु-
 दाहरणम् ।

भवभूते करुणो रस

भवभूते करुणो रस सर्वस्वभूत इति प्राक् कृतसङ्केतम् ।
 एको रस करुण एव निमित्तभेदाद्,
 भिन्न पृथक्पृथगिव ध्रियते विवर्तान् ।
 आवत्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारा-
 नम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥ इति ।

स्वय कवि तमसामुखेन करुणरसस्यैव प्राधान्य विज्ञापयति अन्ये रसास्तु
 तद्विकृतय एव । करुणरसस्यैव रससार्वभौमत्वमुद्घोषित कविना ।

अष्टौ रसा^२ । तेषु करुणस्यैव प्राधान्य भवभूतिनयेन । अत 'कारुण्ये
 भवभूतिरेव तनुते' इति प्रसिद्धोक्तिरपि तद्विषये सामञ्जस्यमावहति । तथा च
 प्राह गोवर्द्धनाचार्य आर्यासप्तशत्याम् —

भवभूते सम्बन्धाद् भूधरभूतेव भारती भाति ।
 एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रादिति प्रावा ॥

१ किं श्रवीष्येवमित्यादि विना पात्र ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वंवानुव्रतमप्येव स्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥

अभिज्ञानशाकुन्तलेऽप्यावाशभाषितस्योदाहरण दृश्यते—

"प्रियवद ! वस्येदमुशीरानुलेपेन मृणालवन्ति च नलिनीपत्राणि
 नीयन्ते ? (आकर्ण्य) किं ब्रवीषि, जानपल्लवनाय यत्त्वदस्वस्था शकुन्तलेति ।"

[अभिज्ञानशाकुन्तलम्]

२ शृङ्गार - हास्य - करुण - रौद्र - वीर - भयानका ।

वीरभूताद्भूतसङ्गी घोरघ्नी नाट्ये रसा स्मृता ॥

किञ्च—'अपि प्रात्रा रोदिन्यपि च दलनि वगस्य हृदयम्' इति प्राग्गो रोदनं वगहृदयस्य दलनमिति न किमद्भुतं गिरा गुम्फनम् ।

उत्तरचरिते कहरसतः पराकाष्ठा नील इवावलोचयते । तद्यथा—

हा हा देवि स्फुटति हृदयं स्रमने देहवन्धः,
 द्रव्यं मग्ये जगदविरतञ्चालमन्तर्ज्वलाभि ।
 सौदमन्ये तममि विधुरो भग्जनावान्तरान्मा,
 विष्वद्वमोहः स्वगयनि कथं मन्दभाग्यं करोमि ॥ इति ।

भवनूतिना यदि क्वचिदपशब्दप्रयोगोऽपि कृतः तर्हि सोऽपि अनौव नैपुष्येन इतः । तद्यथा—उत्तरचरितस्य पञ्चमाङ्के रत्नः चन्द्रवेनुं प्रति आह.—

वृद्धास्तेन विचारणीयचरितान्निष्ठन्तु किं वप्स्यते,
 मुन्दन्तीदमनेऽप्यलन्दयसामो लोके महान्तो हि ते ॥
 यानि शोष्यपराद्भुवात्पि पदान्यामन् श्वरायोचने,
 यद्वा कौशलमिन्द्रमूननिवने तशप्यमिजो जनः ॥

न महता चरितान्यालोचनाविषयाणि भवन्ति । ताडकावधेऽपि रघुपतिः स्त्रीवधपातकेन न लिप्तः । इत्यादि ।

यद्यपि भवनूतिना नाटकेषु यत्रत्र वीरकहरणवीभन्नादिविविधरमानां मञ्चारः कृतः, तथापि कहरणमो यथा शिखरायिनोऽप्य रचनाया तथा नाऽप्ये रमाः । कहरणमेव स रदान्प्रधानत्वेनाङ्गीकरोति ।

मग्यामहे आलङ्कारिकाः क्वचिन्क्वचिद्दोषमप्युद्भावयन्ति । तद्यथा— वीरचरितस्य द्वितीयाङ्के, परशुरामरामचन्द्रयोः युद्धवातांमप्य एव कञ्चुको राम- चन्द्र निवेदयति राममन्पुरे प्रेषयितुम् । परशुरामस्याजानवाप्य रामोऽप्यन्- पुरे गतः । एतन्मन्दमंआलङ्कारिको मम्मटाचार्यः अकाण्डच्छेददोषेण दूषयति इति । इमेऽङ्किञ्चिकरा दोषान्तु तन्प्रदीप्तप्रतिनानाम्बरमन्दमंछटायां दिव्यो- यमाना न दूषयन्भवन्ति मतिमताम् ।

संस्कृतसाहित्ये यदुच्चतमस्यान महाकवयेऽस्मिं समपिनः तत्रिदानत्वेन न केवलं भाषामौष्ठमेव मृग्यम्, अपितु तद्वचनिरिकनं तद्वचनाया भारतोप- मन्वृतेः प्राचीना परम्परा, रीतिनीतिव्यवहारा, अध्यात्मज्योतिश्च परिदोष्यमानं प्राप्ययेन तद्वेतुतामुपैति । एकत्रो वीररसमयं परिपूर्णतया प्रीणयति, अपरतोऽप्यौ कहरणमपुलान्धयति । बीभन्तरमपि कान्त्वोद्भूतामयति । अन्ये रथा यथा सप्रियेण सौन्दर्येण निवेशिता विभाव्यन्ते । अतएव न केवलं भारतोपानामपितु पादचापनिन्दनानामपि हृदयपटलेषु भवनूतिरिति तन्प्रतिष्ठया श्रेष्ठत्वेन च परं न्ययापि । तथा च :—

वीरचरिते-समाजपरिपाटीमुद्बुद्धयनाह—

तृतीयाङ्के जामदग्न्य ब्राह्मणधर्मं कियत्रंपुण्येनावबोधयति ब्रह्मर्षिबशिष्ठ-
मुलेन—

“अथि वत्स किमनया यावज्जीवनमायुधपिशाचिकया ? श्रोत्रियोऽस्ति
जामदग्न्यपूत भजस्व पन्थानम् आरण्यकश्चापि तत्प्रचिनु चित्तप्रसादनाश्चतस्रो
मंथ्यादिभावना । प्रसौदतु हि ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्ति । समापयतु
परशु च । तत्प्रसादजमृतम्भराभिधानमबहि साधनोपाधेयसर्वार्थसामर्थ्यमपविद्ध-
प्लवोपरागमूर्जस्वलमन्तर्ज्योतिषो दर्शनं प्रज्ञानमपि सम्भवति । तद्धि आचरितव्य
ब्राह्मणेन तरति येन मृत्यु पाप्मानम् ।”

तदानोन्तनवैदिकसमाजे चतुर्णाम्बर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां, ब्रह्म-
चारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यासाख्यानामाश्रमाणाञ्च सग्रहेण परिज्ञानार्थं भवभूति-
कृतवीरचरितस्योत्तररामचरितस्य पर्यालोचन पर्याप्तम् । उत्तरचरिते चतुर्थाङ्के
भाडायन-सौघातकिप्रभृतिविप्रवदूनां दैनिकचर्यामवलोक्य, द्वितीयेऽङ्के च क्षत्रिय-
बालानाञ्च वेपभूयाञ्च दम्भोचरीकृत्य तदानोन्तनवेपभूषाया परिचयो जायते ।
वसिष्ठनामे यदा महर्षिवाल्मीकिविद्यालयेऽनध्यायो जातस्तदा भाडायनन
सौघातकिं सम्बोध्योक्तम् —

“अपूर्व कोऽपि बहुमानहेतु गुरुषु सौघातके ।”

ब्राह्मणानभिलक्ष्य प्रतिपादयति —

आविर्भूतज्योतिया ब्राह्मणानां ,

ये व्याहारा तेषु मा सशयोऽभत् ।

भद्रा ह्येषा वाचि लक्ष्मीनिषिक्ता ,

नैते वाच विप्लुतार्थं वदन्ति ॥ [उत्तर० चतुर्थेऽङ्के]

एयमुत्तरचरितस्य चतुर्थाङ्के जनकेन लववेशवर्णनव्याजेन क्षत्रियाते-
वर्षातिना लक्षणानि चित्रितानि —

सूशचुम्बितकङ्कुपत्रमभितस्तूणीद्वय पृष्ठत ,

भस्मस्तोरपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वच रौरवीम् ।

मोर्ष्या मेतस्या निपन्त्रितमपरे वासश्च माञ्जिज्जटक ,

पाणौ ऋर्मुक्कमक्षमूत्रवलय दण्ड पर पंपल ॥

भवभूतिना प्राचीनतामस्य यत्प्रकृतचित्रण कृत स्वरचतुर्णां, तद्दिग्द-
वर्णनमत्र नापेक्षते यद्यपि, तथापि तद्वचनानु तदानोन्तनशास्त्रीयाचारव्यवहार-
प्रतिबिम्बस्वावभासतु वर्णनमहंत्येव तच्चातुरीं तद्वचनयितुं बुद्धिपटलेषु विद्वन्मात्र-

प्रदर्शनवशेन । यदा बहोः कालादनन्तरं, शूद्रमूर्ति हन्तुं, दण्डशरस्ये रामनागनन्द-
लोचय तमनामुत्तेन सीतामुद्दिश्याह :—

विलुल्लिप्तमनिपूरंवाप्यमानन्दशोकप्रभवभवभूतज्ज्वालो तृणयोत्तालदोषां ।

स्नपयति हृदयेऽं स्नेहनिप्यन्दिनीं ते, घबलबहलभृङ्गा दुग्धकुत्सेव दृष्टिः ॥ इति

तत्र 'स्नेहनिप्यन्दिनी दुग्धकुत्सेव दृष्टिः हृदयेऽं स्नपयति ।' इति विषयम-
स्पृष्टवर्णनम् । नूनमेतद् भवभूतेरसाधारणकवित्वमात्रेण परिचाययति ।

यद्यप्यमो कालिदासस्य नाट्यकलातुलान्तु नापिरोहति तथापि हविरेय
मुप्रेष्टो लक्ष्यप्रतिष्ठश्चातीदित्यत्र न सन्देहः । स्यात् एवोक्तं हृदिहरेण हविरेण :

जडानामपि चैतन्यं भवभूतेरभूद् गिरा ।

प्राशाप्यरोदीन् पावंश्या हसतः स्म स्तनावपि ॥

भवभूतिकालिदासयोस्तुलना

कालिदासो भवभूतिश्चेत्युभावपि कवीश्वरो मंस्कृतसाहित्यस्य मूर्द्धानि-
पिवनी नाट्यकारौ । यदि कालिदासः शृङ्गाररमनावर्धनीयः, भवभूतिरपि वरुण-
रमस्य परमाचार्यः । उभावपि स्व-स्वविषये निरूप्यो नात्र संशयलेशः । यद्यपि
महापुरुषयोस्तुलना नोद्भवति खल्वोचिनीम्, तथापि मानवस्वभावतुलनोप्यं
विषयो यद् द्वयोर्मयः सन्तुलननाम । इति हेतोरैव बहूनिः समालोचकैस्तथा विहितं
स्वस्वदृष्टिविन्दुमुद्दिश्य । तदत्रागपि किञ्चिदिव तद्विदित्यने । भवभूतिकालिदासयोः
नाट्यकलाकलापप्रपञ्चे महदन्तरं प्रतिभाति । कालिदासस्य रचनाया भूम्ना
प्यञ्जनावृत्तिराधिना दृश्यते, भवभूतेऽच पुनरभिषावृत्तिरेव प्रायशो नून्यति ।
शाकुन्तले दुष्यन्तः प्रथमदशान एव नितरा चमत्कृत उद्गुणानि 'अहो लक्ष्यं नेत्र-
निर्वाणम्' । भवभूतिस्तु 'मालतीमापवे' मालतीमवलोक्य मापवः—'अविरलमपि
दाम्ना पौण्डरेण नट्ट', स्नपित इव च दुग्धलोतना निर्भरेण ।' इति स्वहृदयनाय-
मपि विशदम्याविष्करोति । यत्र कालिदासः रुद्धोत्तमात्रं तनुने तत्र भवभूतिः विशद-
वर्णनमारचयति । कालिदासस्य भाषा मुमधुरा शैली प्रासादिकी, भवभूतेस्तु प्रौढा
सिञ्चन् कृत्रिमा, समानादम्बरशालिनी च । कालिदासस्य काव्यकलापे मानवीय-
हृदयस्य विविधरसरारञ्जिता वापि आन्तरप्रातिभप्रभा प्रभासमाना विलसति,
भवभूतिरचनाया तु जीवनस्य आदशभूना वारम्यसम्प्लुता वाचा मूर्तिमतीवाव-
भाति । यद्यपि, काव्यकलानाट्यपाठकं, भावावेशसंश्लेषः अनयोरेष्यतयोः कवी-
श्वरयोरलौकिको भासिकश्च करोवति तथापि तारतम्यदृशा मूढ्यमाने त्ववर्णनं
भवति यद् भवभूतिः कालिदासस्य तुलान्तु खलु नैव संस्पृशति इति श्रुदम् ।

११ श्रीहर्षवर्धनः

भारतीय नाटककलाकरेणु रुमाड् हर्षवर्धन (६०६-६४८) अतीव प्रसिद्ध । अस्य कृतिस्वेन प्रख्यातानि त्रीणि नाटकानि, प्रियदर्शिका-रत्नावलि-नागानन्दाख्यानि । केचनान्न सशरते यदिमानि नाटकानि नैव हर्षवर्धनविरचितानि । किन्तु तेन केनचिदन्यकविना प्रणीतानि इमानि स्वनाम्ना प्रख्यापितानि । भवेन्नामैतत् किन्तु कतिपयैरन्तररङ्गप्रमाणैः साधयितुं शक्यते, यदिमानि सन्ति खल्वेकस्मिन् लक्ष्मीलताप्रसूतानीति । यत् त्रयाणामप्येषां प्रस्तावनायामेकस्त्वं रचयितुर्नामोल्लेख कृतोऽवगम्यते । प्रियदर्शिकायां नागानन्दे चोभयत्र द्वौ श्लोकौ समानौ, नाटकत्रयेऽप्येतस्मिन् समानैव शैली समाश्रिता । एभिर्हेतुभिरस्य प्रणेतृ-साम्यं सुतरां प्रतिपत्तुं पायते । परन्तु क खलु स प्रणेतैति प्रश्नस्तावदिदन्तया निर्णय-माकाङ्क्षते । एतन्मतं यन्नूपवरेण हर्षवर्धनेन पुष्कलं द्रव्यं प्रदाय कविभ्योऽस्य नाटकत्रयस्य रचना प्रसाधितेति न प्रज्ञापयन्वदन्तरति साधकप्रमाणाभावात् ।

यद्यपि मम्मटाचार्येण काव्यप्रकाशे द्रविणप्राप्तिमपि काव्यप्रयोजनत्वेना-ङ्गीकृत्य 'श्रीहर्षदिर्घाविकादीनामिव घन'मित्युदाहृतम् । टीकाकारैश्चास्याज्ञायोऽपि उक्तकिंवदन्तीमुपपादयन्नेव दर्शित । तथाऽपि तत्र चारु, यत् दामोदरगुप्तेन (शंस्त-८००) स्वकीयकुट्टनीसमाख्ये संश्लेषे नृपद्वारा रत्नावलीनाटिकायां प्रणयनस्यो-ल्लेख कृत । एतदतिरिच्य हर्षवर्धन स्वयमेक श्रेष्ठ कविरासीदिति स्वयं वाणेन स्वरचितहर्षचरिते हर्षं किल 'गोहर्षं' इति विह्वलेन विभूयित । तद्यथा —

श्रीहर्षं इत्यवनिवर्त्तिषु पाधिबेषु
नाम्नैव केवलमजायत वस्तुतस्तु ।
गोहर्षं एष निजसमदि येन राजा,
सपूजित वनकवोदितशतेन वाण ॥

किञ्च—

'अपि चास्य प्रजायां शास्त्राणि क्वचित्कस्य थाव न पर्याप्तो विषयः ।'
[हर्षचरिते]

अत्र नाटकत्रयमप्येतन्नूपेन्द्रहर्षवर्धनविरचितमेवेति निश्चितप्राप्यम् ।
एषु त्रिष्वपि रत्नेषु प्रियदर्शिकाऽस्य प्रथमरचना, रत्नावली द्वितीया,
नागानन्दस्य सप्ततमोऽथ रचना । सत्र प्रियदर्शिका रत्नावली चेति द्वे नाटके । यत्र

वन्द्यराजोदयनयोः प्राचीना लोकप्रिया च प्रणयगाथा सद्प्रथिता । नागानन्दे च पुनः
जोमूनद्वारा नागानां गहडात्परिरक्षणमेव कथावस्तुत्वेन प्रणिवद्धम् । नाटकमिदं
पञ्चभिरङ्कुनिवद्धम् । बौद्धमिद्वान्तानां प्रभावञ्चैतन्प्रथ्यक्त्वं ध्यक्नोक्तीति ।
सुद्रप्राणिनां कृतेऽपि राजकुमारस्य जोमूनवाहनस्य प्राणार्पणम् । अहिताग्रमंस्य
कोऽपि तथाभूत आदर्शोऽनेन मनोरञ्जकतया पुरस्क्रियते । 'परोपकाराय सतां विभू-
तय' इत्येवास्य ध्येयत्वेनोद्भाव्यते । जोमूनवाहनस्य भृत्यमुद्दिश्य तन्पिता सगद्गदं
विलपति :—

निराधारं धैर्यं क्विं व शरणं यातु विनयः ?

क्षमः क्षान्तिं घोडुं क इह ? विरता दानपरता ।

हनं सस्यं सस्यं यजतु कृपया क्वाद्य कुरुणा ?

जगज्जानं शून्यं त्वयि तनय ! लोवान्तरगने ॥

रत्नावली—चतुर्भिरङ्कुरलङ्कृतेयं नाटिका । अत्र प्रधानो रत्नः शृङ्गारः,
नायकश्च धीरोदात्तो ललितः । कथावस्तुत्वपि कौतूहलजनकम् । धनञ्जयेन स्वकीये
दशरूपके रत्नावल्या नैकानि पद्यानि उदाहरणत्वेनोद्धृतानि । तेनास्य रूपकस्य
मौष्ठवं प्रतिपादिनं भवति । यद्यप्यत्र प्रणयस्य कोऽपि विलामविलम्बितं चित्रणं
व्यथापि क्विना तथाऽपि भारतीयसंस्कृतिसर्पादा क्वाप्युल्लिखिता न प्रतीता ।
वर्णनशैली खल्वतिमनोहारिणी । मूर्धः कमलिनीं प्रत्याह :—

यानोऽस्मि पञ्चवदने ममयो ममयं मुक्ता मयं व भवती प्रतिबोधनीया ।

प्रत्यायनार्थमनीव सरोरहिण्याः मूर्धोस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥ [३।६]

रत्नावल्याः सौन्दर्यरचनां विधाय वेधा स्वयमाश्चयोदन्वति निममज्ज :—

"दशः पूयुतरोऽकृता जिननिजाञ्जपप्रन्धियः

चतुर्भिरपि क्षापुनाध्वति मुग्धैः सखं ध्याहृतम् ।

शिरामि चन्त्रिानि विम्मयवसाद् प्रुवं वेधमो

विधाय ललनां जगन्त्रयललामभूतामिभाम् ॥ [२।१४]

उद्यानलना ध्याकृष्वप्राह वन्द्यराजः—

१ उद्दामोन्वलिषा विपाण्डुररुचं प्रारग्यजुग्भा क्षणा-

दायामं श्यस्तनोद्गमैरधिरर्तरातन्वनीमान्मन. ।

अद्योद्यानलनामिमा समदना नारीमिवान्या प्रुवाम्,

पश्यन् कोपविपाटलद्युनिमुषे देव्याः कृषिप्याम्पहम् ॥

श्री मुरारिः

कविरय माहिष्मतीनगर्या कविप्रवरस्य वर्धमानस्यात्मज मौद्गल्यगोत्रो-
त्पन्न । विदुषी तन्तुमती देवी चास्य जननी । कलचूरोवशोद्भवस्य कस्यचिद्रा-
ज्ञोऽय सभापण्डित इति तदीयानर्धराघवाख्यनाटकपोपनतवर्णनेनातुमीयते । कवि-
राजेन मङ्गलकेन च ह्यस्त ११३५ तमानन्दसम्भवेन स्वकीये श्रीकण्ठचरितनाटके
मुरारे राजशेखरात्पूवर्वात्तत्त्वमुत्कीर्तितम् । राजशेखरस्य समयं ह्यस्तनवम-
शताब्दीदेशीय । अतोऽस्यापि समयो नवमशताब्द्या पूर्वाद्धात्पूर्वमेव सम्भवति ।

अनर्धराघवाख्य नाटकमस्य कृतित्वेन प्रसिद्ध सप्तभिरङ्कुनिवद्ध ताडका-
वघादारम्भ रामराज्याभिषेकपर्यन्त समस्तघटनाचक्रालङ्कृतमतिरमणीय रूपकम् ।
अस्य विलक्षणरचनावास्तामवलोक्यैव 'मुरारेस्तुतीयं पद्य' इत्युक्ति प्रचरति ।
बहुभिरालोचकैश्च बहुधा मुरारे कापि निरस्तिशया प्रशस्तिरुपलोकिता —

मुरारिपदचिन्ता चेतदा भाषे मति कुह ।
मुरारिपदचिन्ता चेतदा भाषे मति कुह ॥
मुरारिपदचिन्ताया भवभूतेस्तु का क्या ।
भवभूति परित्यज्य मुरारिमुररीकुह ॥

शाङ्गपरपद्धतिकारेण तु मुरारिर्भवभूतेरप्यधिका प्रतिष्ठासुपलम्बित ।

भवभूतिमनादृत्य निर्वाणमतिना मया ।
मुरारिपदचिन्तायामिदमाधीयते मन ॥

मुरारे कवित्वप्रौढिभा, प्रगाढपाण्डित्यञ्च भूरि भूरि प्रशंसामर्हति, अत्र
न कश्चन सन्देह । प्रौढवैद्याकरणेन भट्टोजीदोक्षितमहाभागेन सिद्धान्तकौमुद्यां
नेरान्युशाहरणानि अनर्धराघवादुपगृहीतानि । तेनस्य पाण्डित्यप्रकर्षं सुतरां स्फुटो-
भवति । श्रीकविराजरत्नाकरेण स्वकीयहरविजये काव्येऽयमित्य स्मृतं —

अङ्कुरेयनाटक इयोत्तमनायकस्य,
नाश कविय्यंघित यस्य मुरारिरितमम् ॥

इत्यनेन रत्नाकरादपि पूर्वंभवत्वमस्य सूचिन भवति । मुरारेणैवंशतयस्तु सुप्रसिद्धा ।
प्रात्मान परिचाययशसौ कवयति —

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं, .
 जानीते नितरामसौ गुरुकुलविलप्टो मुरारिः कविः ।
 अग्घिलंद्घित एव वानरभट्टैः किन्त्वस्य गम्भीरता-
 मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति ' मन्वाचलः ॥

यद्यपि भवभूतेर्नाटकानां कोटिं नाटकीकतेऽस्य नाटकरत्नम्, तथापि तस्य नाटकविषये कयापि भावनङ्ग्या. कटाक्षमापादयन् स्वनाटकौत्कर्षोत्पाकर्षणं प्रदर्शयन्नसौ निरुपदति :—

तस्मिं चीराद्भुतारम्भगम्भीरोदात्तवस्तवे ।
 जगदानन्दकाव्याय सन्दर्भाय त्वरामहे ॥

वस्तुतः कवेरस्य नाटकीयवस्तुतत्त्वन्तु न तथा प्रकर्षं प्रकटयति यथाऽस्य प्रौढपाण्डित्यपाटवम् इति ।

कवीश्वरी मोरिका

इयं हि खलु स्त्री कवयित्री कदाऽभूत्, कतमञ्च जनपदं स्वजनुषा विभूष-
यामासेति नाद्यापि विदितं परन्तु मोरिकायाः पद्यानि सुभाषितग्रन्थेषु बहुश उप-
लभ्यन्ते । अस्या रचना रमणीया रुचिरा प्रासादिकी चेति । तद्यथा :—

प्रियतमस्त्वमिमामनघाहंसि प्रियतमा च भवन्तमिहाहंसि ।
न हि विभाति निशारहितः शशो, न च विभाति निशापि विनेन्दुना ॥

लिललति न गणयति रेखा निर्भरवाष्याम्बुघोतगण्डतला ।
अवधिविद्वसावसानं मा भूदिति शङ्कित्वा बाला ॥

धामोत्पद्यध्वसाय एव हृदये बध्नातु नामास्पदं,
यक्तुं प्राणसना समक्षमघूणेनेत्यं कथं पार्यते ।
उक्तं नाम तथाऽपि निर्भरगलद्वाप्य प्रियाया मुखं,
दृष्ट्वापि प्रवसन्त्यहो धनलवप्राप्तिस्पृहा मादृशाम् ॥

मा गच्छ प्रमदाप्रिय प्रियशतैर्भूयस्त्वमुक्षतो मया,
बाला प्राङ्गणमागतेन भवता प्राप्नोति निष्ठां पराम् ।
किञ्चाग्यत्कुचभारपीडनसहंयंतप्रवृद्धंरपि-
त्रुटघटकञ्चुकजालकरनुदिनं नि सूत्रभस्मद्गृहम् ॥ इति

महाकविः भट्टनारायण

१—परिचयः । २—भट्टनारायणस्य समयः । ३—नाटकस्य सौष्ठवम् ।
४—अस्य शैली ।

परिचयः

नाटककर्मणि कविरत्नभट्टनारायणस्य अतीव महतीयं पदमिति सर्वैरेवालङ्कारि-
कैरङ्गीकृतमवलोक्यते । अस्य कृत्वित्वेन प्रख्यातं वेणीमंहाराख्यं नाटकं निरतिशय-
मनोरमं वीररत्नसम्भृतं ओजोगुणालङ्कृतञ्च । नाटकमिदं महाभारतीयमाख्यान-
मवलम्ब्य प्रवृत्तम् पद्मनिरञ्जुनिवद्धम् । महाकविदग्धिमहानागोल्लेखेन ज्ञायते
यदनेन काव्यप्रपञ्चं विरचितं परमधुना केवलं वेणीमंहाराख्यमेव केवलमुपलभ्यते—

ध्याप्तुं पदत्रयेणापि यः शक्तो भुवनप्रदम् ।

तस्य काव्यत्रयध्याप्तौ चित्रं नारायणस्य किम् ? ॥ इति ।

भट्टनारायणस्य समयः

आलङ्कारिकेण शंस्न ८०० तमाद्यसम्भवेन मम्मटेन, १००० तमाद्य-
सम्भवेन धनञ्जयेन, ८५० तमाद्यभवेन आनन्दवर्धनेन, ८०० तमाद्यजानेन च
यामनेन स्वोपेयु सुन्दरौ वेणीमंहारस्य उदाहरणानि सद्गुह्योक्तानि । अतः
भट्टनारायणस्य समयः ७२५ तमाद्यदेशीय एव सम्भाव्यते । सम्भवति च यत्स
भवभूतिस्तमकालीन एव भवेद्राम । सप्तशतकात्पूर्वभवेन बङ्गाधिपतिना आदि-
शूराख्येन यज्ञसम्पादनार्थमाहूतः पञ्चनिरन्वर्वाह्यैः महः स कान्यकुब्जेन्यो बङ्गा-
नाजगाम । तत्रैव चान्तो वर्तते स्वीचष्टे ।

नाटकस्य सौष्ठवम्

नाटकमिदं सन्वृतताहित्ये वीररत्नप्रधानेयु नाटकेषु प्रमुक्तं स्थानमधि-
करोति । रचनाप्रति नाटकस्यास्य नाट्यप्रतिश्रुतिव्यक्तानुगुण्येन समपद्यते । अतएव
धनञ्जयेन दशरथकेच्यु नैकानि पद्यानि उदाहरणत्वेन सङ्गुणितानि । नाटकीय-
दृशाख्ये संवादा अतीव प्रभावजनकाः मध्यग्राः । तृतीयाङ्कस्य विविध कवेर्विनिष्ट-
परिचायकः । भीमस्य शौर्यं भोषणचञ्च, कर्णस्याहङ्कारः, अश्वत्थाम्नो रोषः,
दुर्योधनस्य स्वायंप्रपञ्चो विलासित्वञ्च कविना यत्नैः प्रपञ्चितम् । यद्यपि

नाटकमिदं नाटकीयवस्तुनो दिव्यदर्पणमिवाभाति तथापि ष्वचित्त्वचित्तु अनौचित्य-
मपि पल्लवितम् । द्वितीयाङ्के सङ्गरावसरे दुर्योधनस्य भ्रामत्या सह प्रेमरानुबन्धः
प्रबन्धदशा न खल्वौचित्यमावहति । अतएव मम्मटाचार्येण 'अकाण्डे प्रथम'मिति
दोषस्योदाहरणत्वेन प्रदर्शितम् । कदाचित् कविना दुर्योधनस्य नैतिकदोषत्वं सूच-
यितुमेवेदं कृतं भवेत् । धनुकाचार्येण 'दशरूपकावलोके' पञ्चसन्धिविषयक चतुः
षष्टिप्रभेदप्रदर्शनावसरेऽपि वेणीसंहारादुदाहरणानि सङ्कलितानि, एतेनेदं ध्वन्यते
यत्सर्वेऽप्यालङ्कारिका वेणीसंहारविषये बद्धावराः समभवन् ।

अस्य शैली .

अस्य शैली तु गौडीयेति स्फुटमेव । 'ओज कान्तिमती गौडीये'ति
तल्लक्षणात् । स्यात् एवोक्तं वेनाप्यभियुक्तेन :—

ओजःसंसूचकः शब्दः मुद्धोत्साहप्रकाशकः ।

वेण्यामुज्जम्भयन् गौडीं भट्टनारायणो यमी ॥ इति

अस्य भाषा अतीव प्रौढा वीररससंभिन्ना च । तद्यथा :—

मम्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्,

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरुं,

सुनिधं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ [भीमोक्तिः]

पुनश्च :—

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्वीकृतम्,

यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तदघ्नूतारणिसम्भृतं नृपमुताकेशाम्बराखर्यणैः,

शोधग्योतिरिदं महत्कुदकुले यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

यो यः शस्त्रं विभक्तिं स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां समूतां,

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरपिब्रवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्ममक्षी खरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः,

श्रीषाण्ड्यातस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तवस्यान्तकोऽहम् ॥

[इति अस्वरयामोक्तिः]

सञ्चर्द्भुजधमिन बण्डगदाभिघात-सञ्चूर्णितोरुपुगलस्य सुयोधनस्य ।

सत्यानाथनटपनगोणितगोणपाणिततंतविष्यति बंध्यातव देवि भीम ॥ इति

धरा महाभारतमङ्गरं विजित्य कृष्णः आह युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकमुद्-

घोषयन् क्विन्ते भूपः प्रियं करोमि तदा अन्ते क्विः भरतत्रायरूपेण कियद्बुद्धोपकृतं
मनोहारि च वचनं प्रोवाच :—

अकृपणमतिः कामं जीव्याञ्जनः पुरुषायुषम्,
नवतु भगवन् नक्षिणद्वैतं विना पुरुषोत्तमे ।
दयितनुवनो विद्वद्बन्धुगुणेषु विशेषविद्,
मननं मुह्यन्ती भूयाद् भूपः प्रमाथिनमण्डलः ॥

यद्येतादृशाः द्युनकामना इवान्तिन्तनानां राष्ट्रनायकानां हृदयपटलेषु
किञ्चिदपि पदमाधातुम्प्रभृत्यः प्रनयेयुर्नर्हि सन्तप्तस्याग्न्य संसारस्य सन्तापकलापः
किञ्चित्कथं एतन्मयेवादिनि ।

कविराजः कृष्णमिश्रो यतिः

शान्तरसप्रधानस्य प्रबोधचन्द्रनाटकस्य रचयिता कृष्णमिश्राख्य प्रख्यात-
नाटककलाकुशलो महीपते कीर्तिवर्मण शासनकाले लब्धजन्मपरिग्रह आसीत् ।
कीर्तिवर्मण स्थितिकाल ईस्त् ११०० मितेऽब्दे सम्भाव्यते । अतः कृष्णमिश्र-
स्यापि समय तत्सम्बत्सराभ्यां एव निर्धारयितुं शक्यते सोपपत्तिकम् ।

रूपकमिदं शान्तरसप्रधानमतीव भावपूर्णम् । अत्र कामक्रोधादिवृत्तीनां
स्फोटस्फालनमतिरोचिष्णुसरण्या चित्रितम् । आद्यनाटकाचार्येण तत्र भवता
भासमहाभागेन स्वकीये बालचरितरूपके सर्वप्रथमं काल्पनिकपात्राणामभिनयं
तादृशरूपकगुम्फने प्रयासं कृतं । परमेतादृशप्रयासस्य पूर्णतया परिणत परि-
पाकं प्रबोधनामकनाटक एव सम्पन्नो दृश्यते । अस्मिन् रूपके हि कविना, विवेक-
मोह-ज्ञान-विद्या-बुद्धि-दम्भ-श्रद्धा-भक्ति-आदिभावात्मकपात्राणां स्त्री-पुरुषरूपाणां
मभिनयनं द्वारोक्त्याध्यात्मविद्यायां चारुतरं चित्रं चित्रितम् । दार्शनिकदृशां
रूपकमिदं निरतिशयं महत्त्वमाबध्नाति । अतएव एतद्रूपकोपनतानि पद्यानि सुतरां
हृद्यानि फलितानि प्रतिपन्नानि च सहृदयहृदयसंवेद्यानि । तद्यथा —

शान्तेऽनन्तमहिम्नि निर्मलचिदातन्द्रे तरङ्गावलि-
निर्मुक्ताऽमृतसागराम्भसि मनाद्भग्नोऽपि नाचामति ।
निःसारे मृगतृष्णिकाणंबजले श्रान्तोऽपि मूढः पिव-
त्याचामत्यवगाहतेऽभिरमते मञ्जत्ययोन्मज्जति ॥४-६॥

उप्यन्ते विषवल्लिबीजविषमा वलेशां प्रियाख्या नरै-
स्तेभ्य स्नेहमया भवन्ति न चिराद्दृग्गतिर्गर्भद्विकुरा ।
येभ्योऽमो शतशः कुकूलहृतभुग्दाहं दहन्ति शनै-
दँहं दीप्तनिखा सहस्रनिखरा रोहन्ति शोकद्रुमा ॥५-१६॥

अग्रे अस्य सत्सारबीजस्य समुन्मूलनाय भगवदाराधनमेव शरणीकरणीय-
मित्याह —

अमुष्य सत्साररोरबोधमूलस्य नोन्मूलविनाशनाय ।
विःश्वेदवाराधनबीजज्ञातं तत्स्वावबोधादपरोऽभ्युपायः ॥

अस्यान्ये लब्धप्रचुरप्रचाराः श्लोकाः सुभाषितत्वमधिगताः भूयसाप्रचरन्ति :

सङ्गं न केनचिदुपेत्य किमप्यपृच्छन्,
गच्छन्नतक्तिकलं विदिशं दिशं वा ।
शान्तेऽप्यपेत-भय-शोक-रूपाय-मोहः,
स्वायंभुवो मुनिरहं भविताऽस्मि सद्यः ॥
मोहान्धकारमवधूय , विह्वल्पनिद्रा-
मुन्मथ्य कोऽप्यजति बोधतुयाररश्मिः ।

श्रद्धा-विवेक-मति-शान्ति-यमादिकेन,
विशवात्मकः स्फुरति विष्णुरहं स एव ॥
फलं स्वेच्छालान्यं प्रतिदिनमक्षेदं क्षिनिरहा,
पयः स्थाने-स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।
मूढुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी,
सहन्ते सन्तापं तदिह धनिनां द्वारि कृपणाः ॥

क्षमा ब्रूते :—

श्रमो न वाचा शिरसो न शूलं न चित्ततापो न तनोर्विमर्दः ।
न चापि हिंसादिरनर्ययोगः श्लाघ्या परं श्रेयजयेऽहमेव ॥
अपि च :—

तं पापकारिणमकारणवाधितारं
स्वाध्याय-देवपितृयज्ञ-तप-प्रियाणाम् ।
क्रोधं स्फुलिङ्गमिदं दृष्टिभिरुद्धमन्तं
कात्यायनीव महिषं विनिपातयामि ॥
प्रायः मुहूर्तिनामयै देवा यान्ति सहायताम् ।
अपन्यानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥

श्रेयो ब्रूते :—

अधीकरोमि भुवनं अधिरोकरोमि,
धीर सचेतनमचेतनतां मयामि ।
कृत्यं न पश्यति नष्टे न हितं शृणोति,
धीमानधीतमपि न प्रनिसन्दधति ॥

सहजमग्निवद्वप्रनावभाजां भवति भवः प्रभवात्मनाशहेतुः ।
जलपरपदवीमवाप्य धूम्रो ज्वलनविनाशमनुप्रयाति नाशम् ॥

कविवरो दिङ्नागः

कविवरो दिङ्नागोऽयं धीरनाग, वीरनाग इति नामान्तरद्वयेनापि प्रसिद्धः । अनेन विरचितस्य कुन्दमालानाम्नो नाटकस्य सर्वप्रथमोल्लेखः रामचन्द्रगुणचन्द्रकृते नाट्यदर्पणे समुपलभ्यते । भवभूते पूर्ववर्तिनि साहित्ये न क्वापि कुन्दमालाया उल्लेखो दृष्टिपथङ्गतः । अतः अस्या रचना भवभूते परवर्तिनो प्रतीयते । तस्माद् दिङ्नागस्य स्थितिकालः क्रैस्त १००० तमशतकान्धाशे सम्भाव्यते । यत् क्रैस्त-११०० शतकत्पूर्वतने साहित्ये क्वचिदपि तन्नामस्मरणं नावलीयते ।

दक्षिणभारते षड्भिरङ्कुरलङ्कृतायाः कुन्दमालायाः चत्वारि हस्तलिपि-प्रणितानि पुस्तकानि प्राप्तानि । तान्याधारोक्त्यः प्रथमं दक्षिणभारतीयग्रन्थ-मालायाः १९२३ तममिते क्रैस्ताब्दे नाटकमिदं प्रकाशितमभूत् । तस्यातिशय-लोकप्रियतामल्पीयताः समयैर्नैव विविधभाषास्वनुवादा एव भून्ता प्रत्याययन्ति ।

अस्य नाटकस्य 'कुन्दमालेति' सजायाम् बीजन्तु वाल्मीकेराश्रमे गोमतीनद्या बहन्तीं कुन्दपुष्पमाला वीक्ष्य, तदभिज्ञानेन रामः सीतामनुस्मरती-त्येव घटना मन्यते कविः । अस्य कथानकमपि, भवभूतिकृतोत्तररामचरितमिव उत्तरखण्डाद्रामायणादेव सङ्कलितं गम्यते । तत्र तावत्सीतायाः परित्यागः, तदनु तदनुसन्धानम्, ततस्तन्मिलनञ्चेति । एतावतेदनुमातुं न दुष्करं यदस्य कदाश्च उत्तरचरितमेवानुसन्दधाति । यद्यपि मन्यामहे दिङ्नागोऽयं भवभूतेर्नाट्यकलां कलयापि न सत्पुंशति; उत्तरचरिते, चित्रितानि प्रणयचित्राणि, अङ्कुराश्च मानवमनोभावभङ्गश्च, न मनागपि कुन्दमालायाः दृष्टिपथमवतरन्ति, तथाऽपि सर्वधैवंतद्राटकं न निम्नश्रेणीमाश्रयते । शैली अस्व मनोज्ञा भाषायामपि दुरुहृत्वा-भावः, कर्णरसोऽप्यस्य परिपक्वभतासमापन्नः । परित्यक्तां सीतामवलोक्य मन्या पशुपक्षिणः कियन्मात्रं ध्यातुलीभूता इत्यस्य चित्रणं न कस्य मर्मस्युक् —

एते ददन्ति हरिणा हरितं विमुच्य

हस्ताश्च शोचन्निधुरा कर्णं ददन्ति ।

मुक्तं स्पृशन्ति शिलिनोऽपि विलोक्य देवीं

तिपंगता वरममी, न परं मनुष्या ॥१-१८॥

एकत्र रामः सीतापरित्यागं संस्मृत्य विलपति सगद्गदम् :—

नीतस्तावन्मकरवसती वन्ध्यनां शैलसेतुः,

देवो बह्निर्न च विगणितः शुद्धिसाक्ष्ये नियुक्तः ।

इक्ष्वाकूणां भुवनमहिता सन्ततिर्नेक्षिता मे

किं किं मोहादहमकरवं भंयितीं तां निरस्य ॥

भवभूतेः प्रभावस्तु कुन्दमालाया स्पष्टमनुभूयते । भवभूतिवद् दिङ्नागोऽपि प्रकृतिपटलस्योन्वटत्वमुद्भूयामास :—

नादः पातालमूलात् प्रभवति सुमुलं पूरयन् व्योमरुध्रं,

पातविलप्टा इवंते दिशि दिशि गिरयो मन्दमन्दाश्चरन्ति ।

धृद्धानन्दाः समन्ताल्लयणजलयो मध्यमाना इवासन्,

सीमामुल्लङ्घ्य वेगादुदनिधिसलिलैः स्वानि वेलावनानि ॥

अस्य समयः

राजशेखरो दिङ्नागवियये मीनमालाम्ब्ये । कुन्दमालामुद्दिश्य ऐदम्प्रा-
यम्येनोल्लेखः खलु भोजदेवेन (ऋस्त १०१८-१०६० सम्भवेन) कृतः, ततो महा-
नाटके (ऋस्तेद्वादश-त्रयोदशशतकयोरन्तराललिखिते) । एवमेव साहित्यदर्पणे-
ऽप्यवलोक्यते । नस्मात्कुन्दमालायाः प्रणयनकालः प्रायशः दशमशतक एव संभा-
ष्यते ।

कविवरो विशाखदत्तः

- १—मुद्राराक्षसम् । २—क खल्वत्र नायक । ३—विशाखदत्तस्य शैली ।
४—विशाखदत्तस्य समय । ५—चाणक्यस्य नीतिनैपुणी । ६—राक्षसो विष्णु-
गुप्त ।

मुद्राराक्षसम्

संस्कृतनाटककदम्बे सुप्रसिद्धस्य मुद्राराक्षसनामधेयस्य नाटकस्य प्रणेता किल काव्यकलाकुशल कविवरो विशाखदत्तो नाम । विशाखदेवनाम्नाऽप्यसौ प्रथितः । सुभाषितसन्दर्भाणां पर्यालोचनेनैतद्विज्ञायते यत्कविनानेन मुद्राराक्षस-
मतिरिच्य अन्यदपि नाटकद्वयं 'दिवीचन्द्रगुप्तम्', 'राघवानन्दम्' इत्याख्यं विरचितम् ।
यदधुना मोपलभ्यते । एतन्मुद्राराक्षसं नाम नाटकं समस्तसंस्कृतवाङ्मये साजात्यं
नामन्वयते । नैदं यद्यपि नाट्यशास्त्रानुशासनं कात्स्न्येनानुपालयति तथाप्येतन्नि-
रूपमनुलनीयञ्च सम्पन्नम् । अस्मिन् हि नाटके राजनीतेः शूरकौटिल्यं, कूटनीते-
श्च विकटकापटघटादवम् अतिनैपुण्येन प्रदर्शितम् ।

अस्य कथावस्तुन केन्द्रबिन्दुत्वेन नन्दवशात्पोच्छेदनं, चन्द्रगुप्तस्य च
साम्राज्ये प्रतिष्ठापनमेव विभाव्यते । आचार्यचाणक्यस्येयमेव हादिकी समीहा,
बलीपत्नी च मन कामनाऽऽसीद् यत् परमस्वामिभक्तो राजनीतिधुरन्धरो राक्षसो
नाम नन्दमुख्यामात्यं चन्द्रगुप्तस्य मुख्यसाचिव्यमङ्गीकुर्यात् । यावन्महामेधावी
सत्यनिष्ठोऽयममात्यराक्षसं चन्द्रगुप्तस्य प्रशासनधुरं न स्वीकरोति तावच्चन्द्रस्य
राज्यलक्ष्मीं मुस्त्यरा, आपातालबद्धमूला च नैव सम्पद्येत । अखिलमपि च चन्द्र-
साम्राज्यमेतत्संरक्षितं प्रासादवत् क्षणेनैव भूमिसात् सम्भवेत् । तदेवमस्मिन् नाटकरत्ने,
उभयोरपि राजनीतिधुरन्धरयोरेतयोः खलु राक्षसचाणक्ययोः कूटकापटघटन-
चक्रचक्रमणस्य विचित्रचित्रणमतीव चातुर्येण चारुतया च प्रपञ्चितम् । कवि-
मूर्द्धन्येनामुना नाटकीयपात्राणां चित्रणं निरतिशयनैपुण्येन कृतम् । तदनयोर्द्वयो-
रपि मन्त्रिमूख्ययोरारचितं चरित्रचित्रणं पूर्णतया साफल्यमावहति । एषत कुटिल-
प्रणाली प्रौढो जागहृक् विकटकूटकापटघटपीयान् किल चाणक्यो निरतिशयाग्रह-
प्रह्वितः । अपरत मुस्त्यरमति, समुदार, सौजन्यसम्भूत, राजनीतिनिपुणं श्रेजु-
सरोःजिह्वाश्च राक्षसो विनयशीलः । एवमेव चन्द्रगुप्त-मलयवेतु-भागुरायण-

सिद्धायंके-विराधगुप्तप्रनूना पात्राणां चरित्रनिरूपणमप्यनोव पाटवेनोट्टुङ्गिन्म् ।
 मुद्राराक्षसे नाटकान्तरापेक्षया कापि नवीना एव सरणिरालम्बिता । सा चेय यद्
 भासवादिदास्तादीना रूपकेषु त्वङ्कुविभाजन दृश्याभ्याश्रित्य न क्रियते किन्तु
 पात्राण्यनिलक्ष्य । प्रमुखपात्राणि उपक्रमादारभ्यावसानपर्यन्तं रङ्गमञ्च एवोप-
 निष्ठन्ति, मुद्राराक्षसे न तथा । तत्र तु खल्वङ्कुविभाजन दृश्यमपि हृत्य कृतमालोचयते ।
 किञ्च मुद्राराक्षसे स्त्रीपात्राणां सर्वथा अभावः । केवलं सप्तमाङ्के एकस्मिन्नेव
 स्थले श्रेष्ठिप्रवरस्य चन्दनदानस्य पत्नी वध्यस्याने दृष्टिपद्यमुपयानि । अन्यत्र
 कुत्रापि स्त्रीपात्रस्य^१ दर्शनं न भवति । स एय खल्वपरो विशेषोऽस्य रमकालरेण्य^२ ।
 शृङ्गाररसस्यापि नाटकेऽत्र नितरामभाव एव । केचन नाटकमेतन्वेवञ्च वीररस-
 प्रधानमिति प्रतिपादयन्ति । परन्त्वनरेऽत्र विप्रतिपद्यन्ते । वस्तुनस्त्विदं नाटकं न
 रसप्रधानं प्रचुरं घटनाप्रधानमियेव कल्पो बहुमम्मनः ।

क. खल्वत्र नायक

अस्मिन्नाटके नायकश्च द्रुगुणो वा चाणक्यो वा इति सविवादो विषयः ।
 एकं चन्द्रगुप्त नायकं मन्वन्तेऽपरे आचार्यचाणक्यम् । वस्तुनस्त्वे त्रिचार्थमाणे तु
 चाणक्यस्यैव नायकत्वं योस्ति क्व तर्कसिद्धञ्च प्रतिभाति । मुद्राराक्षसमिति नाम्ना-
 ऽपि प्रोक्तं तत्त्वमेव सिद्धयति । मुद्रया गृहीतो राक्षसो यस्मिन् तन्मुद्राराक्षसनाम
 नाटकम् । एतन्मुद्रायां प्रयत्नं कस्तु चाणक्य एवेति तस्यैव नायकत्वमन्युपपन्नं भवति ।

विशाखदत्तस्य शैली

कविवरविशाखदत्तस्य शैली निरतिशय प्रामादिकी, भाषा सुतरा मधुरा,
 प्राञ्जला च । समासप्रचुरा रचना न रोचनेऽर्म्मं, न चायमुपलाल्यति पद्यप्रयोग-
 बाहून्यम् । गद्यवचोऽस्य नितरामोजस्वी, भावावेशश्चातिशयः प्रनविष्णु,
 यत्र तत्र हास्यपुत्रमपि रचनानामु क्वे पाटवमाख्याति । सवादोऽपि स्वनाविमिद्ध इव
 सम्पन्नः । तद्विद्वमाप्रमिद्धं पुरस्मिन्ने विदुषा विनोदाय —

‘न प्रयोजनमन्तरा चाणक्य स्वप्नेऽपि वेष्टते ।’, ‘अयमपरो गण्डस्योपरि
 स्फोटः ।’, ‘तन्मयाऽस्मिन् वस्तुनि न शयानेन स्थायने ।’, ‘अर्धज्ञतामुपाध्यायस्य चोर-
 विनुमिच्छति ।’, ‘ननु वक्तव्यं राक्षस एवास्माकमद्गुलोत्प्रायो सवृत्तः ।’, ‘श्रीदत्ता
 पुत्रस्तानामग्निना सह विरोधः ।’, ‘चाणक्योऽपि जितकागिनया तंस्तराजानङ्ग-
 दचद्रुगुप्तस्य चेन पौढामुपविनोति ।’, ‘ननुपारैरेवामो हृदयेऽप्यस्य हृदयोरिवोद्गत्य
 दूरोऽहं ।’

१ विपक्षपापाम्नु केवलं नाम मुकीर्तनमेव, न तु तद्गन्धम् ।

एवमादि रचनास्य कस्य न चेतश्चमत्कारिणी ? श्लेषबन्धोऽपि बन्धुर
सवृत्त । स्थले स्थले वस्त्वन्तर भङ्गघन्तरेणाऽप्यसौ निबध्नाति । प्रायशोऽसौ गद्य-
निगडित वस्तु स्थूणानि (जननन्यायेन पुनर्दंढीकरणार्थं पद्यप्रथितमपि समारचयति ।
विशाखदत्तस्य यथा गद्यप्रपञ्चे सस्फुरत्योज, तथैव पद्यप्रबन्धोऽपि प्रवहति कश्चि-
नवच्छिन्न प्रासादिकश्च गिरा प्रवाह । तद्यथा —

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभाम्,

सन्ध्यासणामिव कला शशलाञ्छनस्य ।

जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्ती,

को हर्त्तुमिच्छति बलात् परिभूय दष्ट्राम् ॥

घाणक्यस्य नोतिर्नैपुणो निरूपयन्नाह —

मुहुर्दंढ्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहनः,

मुहु स्मूर्णाङ्गी मुहुरतिकृशा वार्यवगत ।

मुहुनश्यदबीजा मुहुरपि यद्गुप्यपितकृते-

त्यहो वित्राकारा नियन्त्रिव नोतिर्नययिद ॥ ५-३ ॥

नाटकेऽस्मिन् कूटनीतिपण्डितस्य परमवतुरामं चाणक्यस्य लोकोत्तरबुद्धि-
सम्प्रदर्शकानामतिगम्भोराणा राजनीतितत्त्वानामुपदेश एवैतद्बुद्ध्यर्थेण निर्वापते ।
राजनीतिज्ञान चाणक्य स्वबुद्धिर्बन्धेन राज्ञो नन्ददेवस्य मुख्यामात्यपदमलङ्-
कुर्वाण राक्षसमहोदय विजित्य, चन्द्रगुप्तनृपते साक्षिष्य त ग्राहयितुमिच्छन्,
विकटकूटकपटघण्टितकुटिलनीतिजालकञ्चाभित प्रसार्य राक्षसमृग निगडयितु
योग्यमनितरसाधारण बुद्धिचमत्कार प्रदर्शितवान् स क्व क्षुभन्त न विस्मा-
पयति ? अत्र नास्ति तन्देहल्योऽपि मद् यादृश कुटिलो बूरदशी प्रवञ्चनावञ्चश्च
आचार्यं चाणक्यो न सादृशो राक्षस । मन्यामहे राक्षसोऽपि परमविचक्षणो राजनीति-
ज्ञानश्यासोत् पर सादृशकुटिलनीतिपाटवाभावादेव धराकश्चतुरचाणक्यस्य जटिल-
जालमाले घन्यमृग इय विनिपतितस्तद्गुणवदता गत । तदेतदलिल वस्तु नाटके-
ऽत्र निरतिशयर्नैपुण्येन वर्णित महारुचिर्नेति निश्चप्रचम् ।

विशाखदत्तस्य समय

महारुचि विशाखदत्तोऽयमारमान पुत्रधारमुक्तेन परिषाययति स्वयमेव
स्वकीयनाटके —

‘अथ सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपदभारगृह्णन्तो क्वे विशाख-
दत्तस्य वृत्तिर्मुद्राराक्षस भाम नाटक नाटयितव्यमिति ।’ एतद्व्यतिरिक्त परिषया-

न्तरन्तु नाट्यावधि सुलभमतः पुत्रयोऽसौ, कस्मिन् काले च सञ्जात इतीदन्तया-
वधारयितुं न मुशकम् । कस्मिंश्चिन्नाटकान्तरे, पृथुम्याने भास्करदत्त इति पाठा-
न्तरदर्शनात् निश्चयोऽस्तिरा बुद्धिः संवृतः । तथापि कश्चित्पादचात्यपण्डितः —

‘म्लेच्छैर्दृष्टेज्यमाना भुजपुगमयुना संश्रिता राजभूतः ।’

पद्येऽस्मिन् म्लेच्छपददर्शनात्, यवनानामाक्रमणमेषात्र म्लेच्छपदस्याभिप्रेतं स्वीकृत्य
श्रुतंकादशाद्वादशाशतकयोर्मध्य एवास्य समयो निर्धारितः । भारतीयः पुनरपरः —

‘सश्रीमद्भवभूतपदिवरमवतु महीं पायिवश्चन्द्रगुप्तः ।’

इत्यत्र चन्द्रगुप्तनामस्मरणात् नाटकमिदं चन्द्रगुप्तकालरचितं विभाव्यते ।
यद्येतत्स्यात् तर्हि पञ्चमशताब्दीभवस्य विक्रमादियेत्परनामधेयस्य यवनहूणा-
दिशासनस्य निखिलदेशव्याप्यं कच्छप्रशासनस्य विघ्ननतत्पश्चात्प्रवर्तकस्य चन्द्र-
गुप्तस्य साम्राज्यकालेऽस्य नाटकस्य प्रणयनमभिनयनञ्च सम्भाव्यते । श्वचि-
न्नाटकेऽस्मिन् भरतवाक्ये चन्द्रगुप्तस्य अर्वाङ्गिणो नामोल्लेखदर्शनात्,
यः पश्चिममगधाधिप आसीत्, तस्यैव सनायां राजकविरासीन् विशाखदत्तोऽपि-
इति चेदनुमीयते तर्हि विशाखदत्तेनापि मगधदेशवास्तव्येनेव भवितव्यमिति । तस्य
च नृपतेः कालः श्रुतपञ्चमशतकसम्मितः । स एव कालः कवेरपि सम्भावनीयः ।

विश्व दशहपकेऽपि [१।६८], [२।५५] मृदारक्षसनाटकस्योल्लेखान्,
तत्पूर्वविरचितनेवंतनाटकं स्याद् इति सुलभानुमानम् । दशहपकस्य च समयः
कालविज्ञः श्रुते दशमे शतके विभाव्यते । अतस्तदूर्ध्वमेव श्वचिन्नाटकस्यास्य
कालः कल्पनीयः । सन्तनेऽष्टमे नवमे वा शतके वेति अस्य कालनिर्णयो बोद्धव्यः ।

मृदारक्षसनाटकमनीय विलक्षणं राजनीतिपूर्णम् । आचार्यकौटिल्यस्य,
महानन्त्रिराक्षसस्य च नीतिवानुसंधारणा, कौटिल्यकूटकापटपञ्च फविना यादृश-
पाटवेनोद्दिष्टान् न तदन्यत्र दृष्टिगोचरम् ।

नाटकमिदं धीररत्नप्रदानम् । शृङ्गारकदनादयो नात्रोपलालिताः ।
धीररत्न एव पूर्णपरिपाकं मनो विभाव्यते । स्त्रीपात्रं शैबल चन्दनदामपत्नी एवैवा
पराशी, प्रतिभागा सहृदयमहिलाललाभमूला । नृपनिश्चन्द्रगुप्तोऽत्र नायकः । प्रधान-
पात्रं तु कौटिल्यराक्षसी । यद्यपि शैबल चाणक्यस्यैव नायकत्वमभिनन्दन्ति, न
चन्द्रगुप्तस्य, आचार्यस्य मतिर्विश्वमेधात्र कारणत्वेनोत्रेयम् । मृदया गृहीतो
राक्षस इति तत्रानस्मरणात्तदनुगुण्येन तत्साफल्ये च चाणक्यस्यैव नेतृत्वात् चाण-
क्यस्यैव नायकत्वं सम्भवति । तदत्र निश्चयं निर्णयं तु प्रेक्षारत्न एव प्रमाणम् ।
तदस्य चाणक्यस्य प्रधानपात्रत्वे तु नास्त्येव सन्देहलवः ।

चाणक्यस्य नीतिनैपुणो

चाणक्योऽयं ब्राह्मणकुलललामभूतोऽनन्यसाधारणो मेधावी, राजनीति-
प्रवीण, धवलवोर्त्यंशुरीणश्च आसीत् । कूटनीतिमकुटमणिनाऽनेन नन्दवशविध्व-
सकेन स्वकीय नीतिनैपुण्य पूर्णतया प्रमाणीकृतम् । अपूर्वबुद्धिबलादेवासी गुर्वो
प्रतिज्ञा प्रतीर्णवान् । प्राह च स —

ये यता किमपि प्रथमं हृदये पूर्वं गता एव ते,
ये तिष्ठन्ति भवन्तु तेऽपि गमने काम प्रकाशोद्यमा ।
एका केवलमर्थसाधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका,
नन्दोन्मूलनदृष्टवोर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गाम्मम ॥

[अङ्क १।२६]

न तेन देवाधीनत्व कर्मणामङ्गीकृतम् । किन्तु तेवा पौरुषप्रधानत्व प्रसाधि-
तम् ।

“देवमविद्वान् प्रमाणयन्तीति तदाघोव ।” [मुद्रा २२९ पृष्ठे]

कूटनीतिमहाम्भोधी निमग्नोऽप्येव चक्षुष्मान् सर्वदेव ‘पद्मप्रमिब्राम्भसा’
प्रावर्तन् । महामात्योऽपि सन् विशालसाम्राज्यस्य राजप्रासादान् विहाय आत्मीय-
पर्णकुटीमेव बहु मेने । अस्य महाभागस्य पर्णशालामुपवर्णयन् कविराह—

उपलशकलमेतद् भेदक गोमयाना,
वटुभिरुपहृतानां घर्हिषा स्तोम एष ।
शरणमपि समिद्भि शुष्यमाणाभिराभि-
विनमितपटलान्त दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥ [अङ्क ३।१५]

अन्यत्र क्वचि चाणक्यस्य नीतिनैपुणो तत्सापत्त्यञ्च प्रशस्तिभङ्गपा
उपश्लोक्यद्राह सर्वगौरवगिरा—

चाणक्यमुत्पेनेव—

केनोत्तुङ्गनित्वाचलापवपिलो वट्ट पटान्त निलो ?
पानं केन शशमतेरगतित्ता सद्य समासादित्ता ?
केनानेवपदानवाहितसद्य किहोर्नपित पञ्जरे ?
भौम केन च नैववचनवरो दोग्या प्रतीर्णोऽर्णव ?

पद्यमिद चाणक्यवानुरीताचिव राक्षसवचनमपि प्रवृत्त्यति चाणक्यमुना -

१ गिरिर्वा अग्नि ।

चाण्डालः—ननु नीतिनिपुणबुद्धिना आर्यैर्षव ।

चाणक्यः—नद ! मार्यवम् । नन्दकुलद्वेषिणा देवेनेति ब्रूहि ।

(इति आत्मविनयं प्रदर्शयति ।)

* * *

राक्षसः—(विलोक्य स्वगणम्) अये ! अयं स दुरात्मा, अथवा अयं स महात्मा कौटिल्यः । यतः—

आकरुः सर्वशास्त्राणां रत्नानामिव सागरः ।

गुणं न परितुष्यामो यस्य मत्सरिणो वयम् ॥

राक्षसो विष्णुगुप्तः

अपरः प्रधानपात्रं राक्षसो विष्णुगुप्तः । सोऽपि विप्रवंशावतंसः नन्दानां मुख्यो महामात्यः । स्वामिभक्तिपरायणो नन्दसाम्राज्यधुरन्धरो नीतिरान्तिपुरन्दरः महामेघावी धर्मभोदश्चासीत् । विनष्टेषु नन्दकुलेषु अनीव विष्णुः विप्रश्च कुमुदपुरं जहौ, नन्दवंशपुनरुद्दिष्टीर्यैव । “अहो राक्षसस्य नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः” इति चाणक्यश्चापि आश्चर्यचकितान्तकरणः प्रदर्शयति । “अमाग्यं विज्ञापयति चिरात्प्रभूनि आर्यः परित्यक्तोचिनशरीरसंस्कारः” । किञ्च,

“अज्ञीगभक्तिः क्षीणेऽस्मिन् नन्दे स्वाभ्ययंमुद्गहन् ।

पुयिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे म्यितः ॥”

इत्याद्युक्तिभिः क्वो राक्षसस्य स्वामिभक्तिपराफाष्ठा मूचयति ।

सोऽयं राक्षसो न केवलं नीतिशास्त्रे एव कुशलोऽपि तु शस्त्रास्त्रविद्यायामपि अद्वितीयः कृतविद्य आसीत् । यथाह कौटिल्यः—

गुरुभिः कल्पनाबलैर्दर्शदोषजागरहेतुभिः ।

चिरमायास्तिता सेना वृपल्श्च मतिश्च मे ॥ [अ० ७।८]

परित्यक्तदशान्मित्रकस्तंध्यपालनार्यमेव राक्षसस्य नन्दकुलधूमकेतो-श्चाणक्यस्य कूटकापटधवदोषदत्तया रामश्चन्द्रगुप्तस्य मन्त्रिपदस्वीकारः न तु स्वार्थवशादिति राक्षसस्य गुणगणं भूयस्तरं प्रगूणयति । तथा च राक्षसश्चिन्तयति—

नन्दस्नेहकणाः स्पृशन्ति हृदयं भूत्योऽस्मि तद्विद्विषा,

ये मित्रताः स्वयमेव पाणिपदमा छेद्यान् एव द्रुमाः ।

शस्त्रं मित्रशरीररक्षणकृते ध्यापारणोषं मया

कार्याणां गनयो विधेरपि न यान्त्यालोचनागोचरम् ॥

किञ्च —

(जयनिकामपनीयोपसृत्य च) चाणक्य —

‘भो भो अमात्यराक्षस ! (विष्णुगुप्तोऽभिवादयते) ।

राक्षस—(स्वगतम्) अमात्य इति लज्जाकरमिदानीं विशेषणपदम् ।
(प्रकाशम्) भो भो विष्णुगुप्त ! न मा श्वपचस्पशं दूषित स्पष्टमर्हसि ।

चाणक्य—नाय श्वपच । अय खलु दृष्टपूर्वं सिद्धार्थकनामा राजपुरुष ।
अयमसौ द्वितीयोऽपि राजपुरुष । ताम्यामेव सह सौहार्दमुत्पाद्य शकटदासो-
ऽपि तपस्वी त तादृशमजानत्रेव कपटलेख मयं व लेखितः । इत्यादि

* * *

राजा—(राक्षसमुपसृत्य) आर्यं चन्द्रगुप्तोऽहमभिवादये ।

राक्षस—(विलोक्य स्वगतम्) अये ! अय चन्द्रगुप्त ! य एष

बाल एव लोकेन सम्भावितमहोदयः ।

क्रमेणारुडधान् राग्य यूयंश्वपमिद द्विप ॥

(प्रकाशम्) राजन् विजयस्व !

राजा—आर्य !

जगत विन्न जित मयेति प्रविचिन्तयताम् ।

गुरो वाङ्गुष्यचिन्तायामार्ये चार्ये च जाप्रति ॥

राक्षस—(स्वगतम्)

सर्वया स्थाने यशस्वी चाणक्यः ।

किमेतत्सर्वं मुपटितमार्यं राक्षसस्यापि वेदिष्टधम्माहात्म्यञ्च न सूचयति ?
इति दिक् ।

महाकविः शूद्रकः

परिचयः

संस्कृतनाटकसाहित्ये शूद्रको नाम महाकविः किमपि मानाहं पदमधिकरोति । मृच्छटिकाभिधेयं नाटकमस्यामरकृतित्वेन प्रथितं संस्कृतवाङ्मयस्य ललाममूर्तं रत्नम् । शूद्रकोऽयं कश्चन कविरासीद् राजा वेति एतन्नामेति अद्यापि उपोद्बलनाभावान्न पूर्णतया निश्चितम् । वामनाचार्येण (श्रैस्त ८०० सम्भवेन) स्वकीयकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ, मृच्छटिकस्य^१ पद्यद्वयमुद्धृत्य, शूद्रक एवोपनाटकस्य प्रणेतृत्वेन स्वीकृतः । पाश्चात्यविद्वद्भिरस्य कीयमहाशयस्य मतेन तु केनापि अज्ञातव्यक्तिविशेषेण भासकृतचायदत्तप्राप्तं नाटकमेव परिवर्त्य मृच्छटिकमिदं राज्ञः शूद्रकस्य नाम्नेव प्रसिद्धिं नीतं विभाव्यते । परन्तु वेतदप्यनुमितिनिवृत्तमभेदेव केवलम् ।

एतन्नाटकपर्यालोचनेन एतत् सुविदितं भवति यत्कविवरोऽयं शूद्रकः लोकवेदोभयसाहित्यस्य मामिसो विद्वान्, यज्ञयागादिकमङ्गलापानुष्ठाता चासीत् । चरमे वयसि च पुत्रं राजसिंहासने प्रतिष्ठाप्य, अश्वमेधयज्ञं महता समारम्भेण निर्वहन्त्यामास । यज्ञान्ते च तत्रैवाग्निं प्रविष्टः । तथा चोपश्लोक्तिम्—

‘लम्बा चायुःशताब्दं दिनदशसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ।’ [मृ० १४]

अस्य वाग्भवं प्रशस्तनाह दण्डिमहाभागः —

शूद्रकेनासकृज्जिन्वा स्वेच्छया लङ्गधारया ।

जगद् भूयोऽप्यवष्टस्य याचा स्ववरितायेया ॥ [दण्डी]

शूद्रकस्य समयः

प्रसिद्धालङ्कारिकेण श्रीवामनाचार्येण न केवलं शूद्रकप्रणेताप्रबन्धानामुल्लेखः कृत अपितु मृच्छटिकनाटकादुद्धरणमप्येकं द्युतप्रशस्तविषयकं प्रदत्तम्, ‘द्युतं हि नाम पुराणस्य अतिहासनं राज्यम्’ इति । इत्यमेव दण्डिमहाभागेनाऽपि मृच्छटिककालस्य ‘लिम्पनीव तमोऽङ्गानि’ इत्यादिपद्यस्य अलङ्कारनिरूपणमतिर्ननुपुष्पेन कृतम् । इत्यनेन शूद्रकस्य दण्डिककालयोः प्राक्कालभवनं मुनिरामन्युपपन्नं भवति ।

१. मृच्छटिकम् [११५, २१६] ।

किञ्च मृच्छकटिकस्य भवभाष्ये [१।३३] बृहस्पतेमङ्गलविरोधित्व
प्रदर्शितम् । किन्तु प्रसिद्धज्योतिषाचार्येण वराहमिहिरमहाभागेन अनयोग्रहयो
मंग्रोभाव प्रतिपादित् । बृहज्जातकोल्लेखेना [२।१५] वगत भवति यसावृशो धारणा
वराहमिहिरात्पूर्वतनाऽसीद् इति । अतः वराहमिहिरात्पूर्ववर्तित्वमेव शूद्रकस्य प्रति-
पन्न भवति । भासाच्च पुनः परवर्तित्वम् । यतो हि मृच्छकटिक-चारुदत्तयोस्तुलनाया
प्रतीयते यद् भासनाटकस्य कथानकभादायैव शूद्रकेण मृच्छकटिकनाटक विरचित
तत्र रोचिष्णुतामापादयितुमिति भासात्परभवत्वं तस्य सोपपत्तिकम् । इत्य-
शूद्रकस्य समय-पञ्चमशतकगत एव न्याय्योऽङ्गीकर्तुम् ।

शूद्रकस्य नाट्यकला

नाटककलादृशा नाटकमिदं सुतरां हृदयावर्जकम् । नायकोऽस्य नगर-
श्रेष्ठी चारुदत्तः, नायिका च वसन्तसेना । धाराङ्गनाऽपि सती सा सती साध्वी स्त्रीव-
द्यद्यपि नाभिनन्दनीया भारतीयसंस्कृतिमनुरुध्य तथाऽपि न निन्दनीया । हास्य-
रसोऽपि नाटकेऽस्मिन् सुतरां परिफुल्लितः । शकार खलु मूर्त्तिधरो हासः, मूर्त्तंगया,
विक्षिप्तताया, असम्बद्धप्रलापस्य च विग्रहवान्, द्विपादपुच्छश्च पशुः ।

मुख्यो रसोऽत्र शृङ्गारः, करुणरसश्चापि समोचीनतया परिपाकमियम्य ।
हास्यरसोऽप्यत्र चारुदत्ताया प्रासादिकः । कथनोपकथनमपि हृदयग्रहि । वसन्तसेना-
भदनिका-विट-मंत्रेयादिपात्राणि सवाददृशोत्तमानि । रचनाऽऽप्तमान्या शीतिकरी
च । दरिद्रपुरुषस्य वणनं नूनं तथ्यता विभक्ति —

दारिद्र्यात्पुरुषस्य धान्यवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते,

मुस्निग्धा त्रिमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापद ।

सत्त्व ह्यासमूर्पति शीलशशिनः काङ्क्षितं परिम्लायते,

पापं कर्म च दत्परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ॥१।३६॥

पद्यवयवस्तु शूद्रकस्य हृदयावर्जकः । चन्द्रोदय वर्णपद्माह —

उदयति हि ज्ञानाङ्गु कामिनीगण्डपाण्डु-

प्रेङ्गणपरिवारो राजमार्गं प्रदीपः ।

तिमिरनिवृत्तमध्ये रश्मयो यस्य गौरतः,

शतजल इव पङ्के क्षीरघाता पतन्ति ॥ [१।५७]

कविवरो अकालजलदः

अकालजलदो नाम कविरयमनोव प्रतिभाशाली आसीदिति सुभाषितग्रन्थेषु समुल्लिखितस्तद्वचिर्तस्तन्नाम्ना चोट्टुद्धितः पद्यैः समीचीनतया प्रतीयते । असी दाक्षिणात्यमहाकविराजशेखरस्य च पितामह आसीदिति कविराजेन राजशेखरेण स्वकीयबालरामायण-प्रस्तावनायां समुल्लिखितम् स्वपरिचयमारचयता :—

स मूर्त्या यत्रासीद् गुणगण इवाकालजलदः,
मुरानन्दः सोऽपि श्रवणपटुपेयेन वचसा ।
न चान्ये गण्यन्ते तरलकविराजप्रभृतयो,
महाभागस्तस्मिन्नयमजनि यायावरकुले ॥ इति ॥

अनेन तदर्थंते यदसी यायावरकुलावतंसो जन्मना च दक्षिणपथमेवालञ्च-
कार । इत्यपि प्रतीयते यदस्य नामान्तरमन्यदेव किमप्यामीत्युरा, यदधुना विस्मृती
निमग्नम् । अकालजलदेति नाम तु कस्मिदिच्छत् तद् गुम्फिने पद्ये 'अकालजलद'
इति प्रयोगस्य चमत्कृतिमरवात् एतन्नाम्नंवासी लोके प्रसिद्धि गतः । पद्यञ्च तन्नि-
म्नाद्धितम् :—

भेषः कोटरशायिभिर्मृतमिव क्षमान्तर्गतं कच्छपैः,
पाठीनैः पूयुपञ्जुषोठलुठिनैर्वस्मिन् मुहुर्मूर्च्छितम् ।
तस्मिन् शुष्कतरस्यकालजलदेनागत्य तच्चेद्वितम्,
येनाकृष्टनिमग्नवन्यकरिणां यूयैः पयः पीयते ॥ इति ।

यद्यपि अनेन कोऽपि ग्रन्थो निबद्धो नवेति त्वद्यावधि न निश्चितम्, परं
यानि पद्यानि तन्नाम्ना सुभाषितग्रन्थेषु समुद्धृतानि तानि स्फुटमस्य काव्यबन्ध-
प्रकर्षं सूचयन्ति । मुहुरिवरः पदविन्यासः, प्रौढा कल्पना, गम्भीरदच भावावेदाः
इति सर्वमेकपद एवास्य काव्यकलानुपुर्णो प्रख्यापयति । तदत्र तन्निदर्शनमुद्येन
विश्चिदत्र प्रस्तूयते । कस्यचिद्राजो यशोरानिप्रतरमभिलक्ष्य प्राह :—

राजन् ! यतो हिममियाच्छिशिरे यदासीत्,
भूमौ लमन्किमुत तद्बलिमद्म यातम् ।
तत्राप्यमादिव ततोऽद्य भयो त्वदीयम्,
प्रोद्भिप्रमाणं धरणेः कुमुमच्छन्नेन ॥

अपि च :—

मेघाडम्बरमम्बर यदि तदा निनंष्टशोभा वर्यं,
नित्यं तीक्ष्णतरेण तेन दिवसे तत्राप्यहो बाधिता ।
स्वामी न. शशभुल्लयोदयहतो दुःखावतीवागता,
उद्याने नरदेव ! सेवनपरा; पुष्पच्छलात्तारकाः ॥

पुनश्च :—

श्रीमन्नाथ तवानने भगवती वाणी नरोनृत्यते,
तद्दृष्ट्वा कमला समागतवती लोलेति बद्धा गुणः ।
कीर्त्तिश्चन्द्रकरोन्द्रदन्तकुमुमक्षीरोदनीरोपमा,
त्रासादम्बुनिधि विलङ्घ्य भवतो नाद्यापि विश्राम्यति

किञ्च—

दिग्दन्तावलमण्डली विदलति स्वर्णाद्रिहृत्कम्पते,
क्षोणो क्षुभ्यति विभ्यति प्रतिदिश सर्वेऽपि रत्नाकराः ।
लङ्कातङ्कुमुपति शेवधिपति शङ्का परां गाहते,
दानाय त्वयि राजशेखरमणे ! दपे समुद्विभ्रति ॥

कविरसौ राजशेखरस्य पितामह इति प्रागभिहितम् । राजशेखरस्य च समयः स्रंस्तनवमदशमशतकयोर्वा पूर्वार्द्धे एव क्वचिन्निर्घायते तदनुरोधेन अकाल-जलदस्य समयेनाऽपि ततः पूर्वतनेन भवितव्यमिति पर्यवसितं भवति । अकाल-जलदोऽयं महाराष्ट्रदेशे 'महाराष्ट्रचूडामणिः' इति विशेषणेन प्रसेसिद्धयति । यायावरा. क्षत्रियविशेषाः तद्वंश एवासौ लब्धजन्मा । यायावरोऽयं वंशः कवीनां प्रसवभूमित्वेन विभ्रतः, एष एव वंशः सुरानन्द-त्तरल-कविराजप्रभृतिभिः बहुभिः कवीश्वरैः स्वजन्मभिर्विभूषितः ।

कविराजो राजशेखरः

परिचयः

राजशेखरोऽयं महाराष्ट्रदेशीयः । यायावरीयवंशावनेसः महाकवेरकाल-
जलदस्य पौत्रः विद्भरस्य दर्शकस्य च पुत्रः परमविदुषी शोलवनी नाम्नी देवी चाम्य
जननी । काव्यकुब्जाधिपतेमहेन्द्रपालस्य च सभापण्डितः । अस्य रचनात्वेन श्रीणि
रूपकाणि प्रसिद्धानि । कूर्पूरमञ्जरी, बालरामायणम्, बालचरिभारतमिन्या-
ख्यानि । राजशेखरः स्वयमात्मनः परिचयमित्यं ददाति :—

बभूव वल्मीकभवः पुरा कविः,
ततः प्रयेदे भुवि भनूंमेष्वताम् ।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेक्षया
स वत्तने सप्रति राजशेखरः ॥

राजशेखरस्य समयः

राजो महेन्द्रपालस्य समयः ऋस्त ८९३ तः ९०७ पर्यन्तं विभाष्यते । ऋम्न-
१००० देशीये विरचिते तिलकमञ्जरीसन्दर्भे राजशेखरस्य चर्चा समुपलभ्यते ।
अनोऽस्य समयः ऋस्तदशमशताब्द्याः प्रथमचरणे कल्पयितुं शक्यते । उक्तप्रथमप्रय-
ध्यनिरिक्तमस्यैकमन्यदपि हरविलासास्यं महाकाव्यं, भुवनकोषः, काव्यमोमांसा
चेत्यस्य कृतिव्येन प्रसिद्धाः । अस्य काव्यप्रशंसायां क्षेमेन्द्रेणोक्तम्—

शादूलक्रीडितैरेव प्रख्यातो न राजशेखरः ।
शाङ्करीय पुनर्वक्त्रैः मौल्लेखैरुच्चशेखरः ॥” इति ।

पनपालेनापि मुञ्जकण्ठेनास्य प्रशस्तिरुद्धृष्टिना—

समाधिगुणशालिन्यः प्रसन्नपरिपश्चिन्ताः ।
यायावरणवेर्वाचो मनीनामिव क्षुत्तय ॥

अस्य साहित्यधुरन्धरत्वं, कविचरणाप्रायोग्यं च सुविख्यातमासीत् ।
काव्यमोमांसाग्रामनेन महाकवि-कविराजयोर्भेदं प्रतिविपाशयितुमशक्यम्—

“योऽन्यतरप्रबन्धे प्रवीणः स महाकविः । यस्तु तत्र तत्र भाषाविशेषे, तेषु
प्रबन्धेषु तस्मिन् तस्मिन्च श्लेसे स्वतन्त्रः स कविराजः ।” [काव्यमोमांसाग्राम]

राजशेखरस्य काव्य निरतिशयद्विर मनोहारि च । शङ्करवर्मणाऽस्य
प्रशसायामुल्लिखितम्—

पातु श्रोत्ररसायन रचयितु वाच सता सम्मता,
व्युत्पत्ति परमामवाप्तुमर्वाधि लब्धु रसश्रोतसं ।
भोक्तु स्वाद्गुणलञ्च जीविततरोर्यद्यस्ति ते कौतुकम्,
तद् भ्रात ! शृणु राजशेखरकवे सूक्तो मुधास्यन्दिनी ॥

तदस्य ता मुधास्यन्दिनी सूक्तोरपि रसिका कर्णपुटकाम्या किञ्चित्
प्रपिबन्तु नाम ।

केरलदेश वर्णयन्नाह —

वर्णं नागरखण्डमाद्रंभुग पूगीफलैलास्तया,
कर्पूरस्य च तत्र कोऽपि चतुरस्ताम्बूलयोगक्रम ।
देश केरल एष केलिसवन देवस्य शृङ्गारिण,
तददृष्ट्वा कुरु कोमलाङ्गि सफले द्राघीयसी लोचने ॥

गङ्गायमुनयोरन्तरालघटित पाञ्चालदेश प्रपञ्चयन्नाह —

यत्रायो न तथानुरज्यति क्वचिर्ग्रामोणगोर्गुम्फने,
शास्त्रीयासु च लौकिकीषु च यथा भव्यासु नव्योक्तिषु ।
पञ्चालास्तव पश्चिमेन त इमे वामा गिरा भाजना-
स्तददृष्टेरतिथीभवन्तु यमुना त्रिलोतसा चान्तरा ॥

कान्यकुब्जललनाना वेद्यभूया प्रशसति —

यो मार्गं परिधानकर्मणि गिरा य सूक्तिमुद्राक्रमो,
भङ्गी या क्वरीचयेषु रचन यद् भूषणालीषु च ।
दृष्टु मुन्दरि ! कान्यकुब्जललनालोकैरिहान्यच्च यत्
शिक्षन्ते सकलामु दिक्षु तरसा तत्प्रीतुकानि स्त्रिय ॥

सञ्जनानां बुद्धिवंशद्य विदुषोति —

उदन्वच्छिन्ना भू स च पतिरपा योजनशतम्,
सदा पान्य पूया गगनपरिमाण कथयति ।
इति प्रायोभाषा स्फुरदधिमुद्रामुकुलिता,
सतां प्रजोन्मेय पुनरयमसोमो विजयते ॥

• दानिप्रशसाऽपि चमन्कारिणी :—

दातुर्वारिधिरस्य मूर्धनि तडिद् गाङ्गैयभृङ्गारिता,
वृक्षेभ्यः फलपुष्पदायिनि मधौ मत्तालिबृन्दस्तुतिः ।

भौतशानरि वृत्तिदातरि गिरौ पूजाक्षरंदचामरं,
सत्कारोग्रमचेननेष्वपि विधेः किं दातुषु जानुषु ॥

राजशेखरेण चौहानवंशीया अमरसुन्दरी नाम्नी क्षत्रियबाला परिणीता ।
सा न केवलं सस्कृतभाषाया अपितु प्राकृतभाषाया अपि परमपण्डिता आसीत् ।
राजशेखरेण काव्यमीमांसायामस्याः पाकविषये नामग्रहणमुल्लेखो विहितः —

‘आग्रहपरिग्रहादपि पदस्यैषंपर्यवसायस्तस्मात्पदाना परिवृत्तिबंधमुख्यं पाकं
इति वामनीयाः “इषमशक्तिनं पुनः पाकः” इत्यवन्तिमुन्दरी । [काव्यमीमांसा]

राजशेखरः स्वयमपि बहुभाषाभिज्ञ आसीदिति तत्कृतवर्णनत एव व्यक्तो-
भवति :—

गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुरा प्राकृतधुरा,
मुनयोऽपभ्रंशं सरसवचनं भूनवचनम् ।
विनिश्चाः पन्यानः किमपि कमनीयाश्च त इमे,
निबद्धा पस्वेषां स खलु निखिचेऽस्मिन् कविद्वया ॥

अनेन पट् प्रवण्या निबद्धा इति ‘विद्धि नः पट् प्रवण्या’निति बालरामायण-
पद्येनावगम्यते । राजशेखरस्य पद्यानि नितरा हृद्यानि भवन्ति सहृदयहृदयसंबंधानि
च ।

यद्यपि केचिदाशेरते यन्बेरलभूपतिरेवायं कविराजो राजशेखरः परन्तु
तद्विनिगमनाविरहात् श्रद्धाहंम् ।

राजशेखरकृतिषु ‘काव्यमीमांसे’त्यलङ्कारग्रन्थः, ‘हरविलासा’स्य महा-
काव्यम् । कर्पूरमञ्जरी-विद्वत्सालभञ्जिका-बालरामायण-बालभारत-प्रचण्डपाण्डव
इति नामकेष्वपि च चत्वारि नाटकानि । तत्र कर्पूरमञ्जरीतिनामकं चतुर्भिरङ्क-
निबद्धं प्राकृतभाषया प्रथितं नाटकमतीव प्रसिद्धम् । संस्कृतसाहित्ये एकमेवेदं नाटकं
प्राकृतभाषयालङ्कृतं पिलमति । अत्र हि राजशेखरपालस्य कुन्लराजकुमार्याः
कर्पूरमञ्जरीश्वर प्रगयगाया गुम्फिका । यद्यपि कथावस्तु लघु, चरित्रचित्रणञ्चा-
विनाऽतथाऽपि कतिपयैर्दृष्टिबिन्दुभिर्नाटकमिदं महत्त्वमावहति । प्रथमतस्तु नाटक-
मिदं प्राकृतभाषयालङ्कृतं नाटकान्तरविगडनम् । द्वितीयतः, प्रायः नाटकान्तरेषु

नान्द्यन्ते सूत्रपार प्रविशति, परमत्र नान्द्यन्ते स्थापकं प्रविशन् श्लोक पठति । तृतीय, अस्य प्रस्तावनयैव प्रतीयते यत्तस्मिन् काले स्त्रिय एव स्त्रीणामभिनय नाटयन्ति स्म । चतुर्थोऽयं विशेष यदत्र विष्कम्भकप्रवेशकयोर्वा कृते कुत्रापि स्थानमेव नास्ति । षष्ठमश्च विशेष प्रत्येकस्याङ्कस्थान्ते जवनिकातर इति प्रयोग सर्वप्रथम-मस्मिन्नेव नाटके उपक्रान्त । नाटकान्तरविसदृशमत्र च विशिष्टनृत्यकलाया प्रदर्शनमाह्लादकरम् सवृत्तम् । एवमेवास्य नाटकान्तराष्वतिरमणीयानि समभ्युप-पन्नानि ।

इतरे नाट्यकारा

पूर्वनिदिष्टान् नाटककारान् त्रिहाय अन्येऽपि बहवो नाट्यकृतोऽभूवन् । तेषां विशदवर्णनमत्र कर्तुं ग्रन्थविस्तरभियां नालङ्कर्मोपो वयम् अतः सक्षेप एव साधीयान्, इति तेषु प्रसिद्धानां नाममात्रोल्लेखेनैवाधुना सन्तुष्याम ।

कविप्रवर. क्षेमीश्वर

नैयघानन्द-चण्डकौशिकयोः प्रणेता क्षेमीश्वरः राजशेखरस्य सम-कालीनः । अनयोश्चभयोरपि आश्रयप्रदाता कन्नौजाधिपो महीपाल एव । तत्र नैयघानन्दनामकं नाटकं सप्तभिरङ्कुरलङ्कृतम्, यत्र नलदमयन्त्यो प्रसिद्धा गायी समुक्ताम्बिका । चण्डकौशिके च सत्यवादिनो राज्ञो हरिचन्द्रस्य कथोपनिबद्धा । अस्य समयः ऋस्तानवमशतके विभाव्यते ।

कविराजो वत्सराज

कविराजो वत्सराजोऽयं कालञ्जरनरेशस्य मन्त्रिपदमलञ्चकार । अस्य रचना-त्वेन प्रसिद्धानि किराताजुनीय-ध्यायोग-कर्पूरचरित-हास्यचूडामणि-रुक्मिणीहरण-त्रिपुरदाह-समुद्रमन्थनामानि षड् रूपकाणि । कविवरभासमतिरिच्य न केनापि कविना इयन्ति विविधविषयविभूषितानि नाटकानि विरचितानि ।

वत्सराजस्य शैली सरला, पदविन्यासः प्रौढः प्रलम्बसमासरहितश्च । नाटकीयकला चञ्चुः चमत्कारिणी परिपक्वमा च विलसति । अस्य समयः क्र० ११६३-१२०३ ।

कविवर. शक्तिभद्रः

'आचार्यचूडामणि'नामकप्रथमं नाटकं कविवरशक्तिभद्रविरचितं मद्राज-प्रान्ते ऋस्ते १९२६ तमेऽब्दे मुद्रापितं वर्तते । मालावारजनपदे जनधृतिरिय

प्रचरति यत् शक्तिभद्रोऽयं श्रीशङ्कराचार्यस्य शिष्य आसीत् । अतः अस्य समयः नवमशताब्द्या आरम्भ एव निर्धार्यते ।

शक्तिभद्रस्य शैली अतीव सरसा मधुरा भावगर्भिता चास्ति । कुण्डे वने सुन्दरीवेशां शूर्पणखां विलोक्य लक्ष्मणः प्राह :—

क्ष्वेदं वनं वनचरैरपि दुर्विगाहं

क्ष्वेदं वधूः कुवलयच्छविचोरनेत्रा ।

हेमारविन्दमकरन्दरसोपयोगा

यः श्रद्धयति जलधौ जलहंतकन्याम् ॥

जयसिंहसूरिः (क्र० १२३०)—हम्मीरमदमदनम् वीररसप्रधानं ट्यक्म् ।

जयदीश्वरः (क्र० १६००)—हास्याणं वम् । हास्यरसप्रधानम् ।

रामभद्रदीक्षितः (क्र० १७००)—जानकीपरिणयः ।

र० कृष्णमाचार्यः (क्र० १८९२)—वासन्तिकस्वप्नम् ।

लक्ष्मणसूरिः (क्र० १८९२)—दिल्लीसाम्राज्यम् ।

मूलशङ्कराचार्यः—छत्रपतिसाम्राज्यम्, प्रतापविजयम्, गंगोगितास्वयम्बरञ्चे-
त्याख्यम् नाटकत्रयम् इति । .

इति सधैतन्त्रेस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणैः श्रीमदाचार्य-

द्विजनेत्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिविरचिते संस्कृत-

साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे एकादशः परिच्छेदः ।

द्वादश परिच्छेद

- १—चम्पूसाहित्यम् । २—कथासाहित्यम् । ३—अलङ्कारशास्त्रम् ।
 ४—सङ्गीतशास्त्रम् । ५—धर्मशास्त्रम् । ६—अर्थशास्त्रम् । ७—कामशास्त्रम् ।
 ८—स्तोत्रसाहित्यम् । ९—उपसहार ।

चम्पूसाहित्यम्

१—कविवरो त्रिविक्रमभट्ट । २—अन्ये चम्पूकाव्यकारा ।

गौर्वाणगिरा वर्णनप्रकरणे चम्पू-वाङ्मयस्य विस्मरणं तु खल्वन्यायमेव,
 यत् सस्कृतवाङ्मये चम्पूसाहित्यमतीव प्रशस्तं पदमलङ्करोति । गद्यपद्ययो
 सम्मिश्रणेन चम्पूनिबन्धयते । चम्पूकाव्ये हि गद्यपद्ययो स एव सम्बन्धः, यः किल
 सङ्गीते गीतिवाद्ययोर्नाम । आह च कविराजो भोज —

गद्यानुबन्धरसमिश्रित — पद्यसूक्ति ।

हृद्यापि वाद्यकलया कलितेव गीति ॥ [रामायणचम्पू]

चम्पूलक्षणमुपनिबन्धन् दर्पणकारः प्राह —

'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।' यद्यपि [वासवदत्ता कादम्बरी-
 हर्षचरितादिव] गद्यसन्धर्षेणैवपि पद्यजातमुपलभ्यते तथाऽपि न तेषां चम्पू-प्रपञ्चे
 गणना । गद्यबन्धस्यैव तत्र बाहुल्यात्प्राधान्याच्च । चम्पू-प्रबन्धे च पुनरुभयोर्गद्य-
 पद्ययोः प्रायशः समानरूपेणैव सन्निवेशात् तत्त्वं समम्बुपपन्नं भवति । चम्पूकाव्येषु
 गद्यगुम्फितकथामेवानुप्राणयन्ति पद्यानि मनोरञ्जनार्थञ्च सन्निवेशयन्ते । अतएव
 च तासां रामणोपकृत्य सहृदयलोकप्रियत्वञ्च सम्भवति । उक्तञ्च —

उदात्तनायकोपेता गुणवद्वृत्तमुक्तका ।

चम्पूश्च हारयष्टिश्च केन न क्रियते हृदि ॥

सदेव चम्पूरचनाया मनोरञ्जकत्वमुतरा प्रण्यतम् । परन्तु नैव चम्पू-
 काव्यप्रणालि प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये, मयनगोचरीभवति । दशमशताब्द्यां प्राक्
 तु चम्पूकाव्यानां नामापि नानुधूयते स्म । सर्वतः प्राक् शंस्त ६०० तमशतावधेन
 तत्रभवत् । दण्डिमहाभागेन स्वकीये वाग्नादौ चम्पूलक्षणमुपन्यस्तम् । तत् पूर्वतन

एव स्याच्चम्पूप्रादुर्भावं इत्यनुमातुं न दुष्करम् । तदित्यं पर्यवसीयते यद् दशमशता-
ब्द्याः पूर्वतनः चम्पूसाहित्यस्योदयः न लब्धावसरः । यद्यपि बौद्धजातकप्रणयेषु
यद्यप्यष्टमयप्रवर्ध्यानां सद्भावोऽवलोक्यते परन्तु न तेषु चम्पूलक्षणानि कात्स्न्येन
संघटन्ते ।

कविवरः त्रिविक्रमभट्टः

स एष चम्पूकाव्यस्य आद्यः प्रवर्तकस्तत्रभवान् त्रिविक्रमभट्टः । नलचम्पू-
नामा ग्रन्थोऽनेन सर्वप्रथमो विरचितः सप्तोच्छ्वासनिबद्धो नलदमयन्त्योः कथा-
संबलितः । केवलं नलदम्पत्योः स्वयंवरपर्यन्ता एव कथाऽत्र गुम्फिता । तेन ग्रन्थस्या-
स्यापूर्णत्वमेव ध्वनितं भवति । [अत्र कवयितुः शब्दालङ्कारोद्भूते यथा नैपुण्यं
प्रतिभानि न तयालङ्कारे ।

त्रिविक्रमभट्टोऽयं कविवरस्य श्रीघरात्मजस्य देवादित्यस्य पुत्रः शाण्डिल्य-
वंशावन्तः । यद्यपि बाल्यावस्थायां मन्दमतिः, तथाऽपि प्रौढावस्थायां सरस्वती-
प्रदत्तवरप्रसादात् सुबन्धुवदतीव प्रगल्भः श्लेषरचनाप्रधानश्च कविः सञ्जातः ।
तया चासौ स्वयमेवोदाजहार :—“भङ्गश्लेषकथावर्णनं दुष्करं कुर्वता मया” इति ।

अस्य श्लेषकवित्वे च न कश्चन सन्देहावकाशः । कृतित्वेन चास्य ‘नलचम्पू’
‘महालमाचम्पू’श्चेति चम्पूद्वयमेव प्रसिद्धम् ।

नलचम्पूरियं दमयन्ती—कथेत्याख्ययापि प्रख्याता । सप्तभिच्छ्वासैरप-
निबद्धेयं नलदमयन्त्योः कथा तयोः स्वयम्बरवर्णनान्तमेवोपलभ्यते । एतद्विषये
प्रचरति दन्तकर्मका, यदेकदा पितरि बहिर्गते जनकस्यास्याश्रयदात्रा राज्ञोऽर्जो
राजसभायामाहूत. केनचित् शास्त्रार्थविद्या बहिर्वेदाशागत्येन पण्डितप्रकाण्डेन
सह शास्त्रार्थं विधानुम् । तदाऽसौ निरक्षरतया निरतिशयलज्जामापन्नः कुलदेवता
सरस्वतीभाराधयितुं साभिनिवेशं परमया भक्त्या प्रवर्धने । प्रसन्नया च तया वाग्दे-
वतया दत्तवरो राजसभाया गत्वा तं पण्डितं पराजितवान् । वरद्वयं पितुरागमन-
पर्यवसायो । अतस्तदागमनपर्यन्तमेवानेन सप्तोच्छ्वासाः प्रणिवद्धा, पितुरागमन-
समकालमेव वराऽवसितिः सञ्जाता । इति हेतोरेव ग्रन्थोऽयं सप्तोच्छ्वासान्मक
इति जनश्रुतिः । चम्पूकाव्यमिदमुद्दिश्य पञ्चवृत्तीका विलसन्ति । नूनं कवेरस्य
रचना सरसा शब्दालङ्कारसमलङ्कृता रमणीयार्या चमत्कारपूर्णा च । तद्यथा—

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविलक्षणाः ।

भवन्ति कस्यचित्पुण्यंमुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥

अप्रगल्भाः पदग्यासे जननीरागहितव ।
 सन्ध्येके बहूलालापाः कवयो बालका इव ॥
 किं कवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मता ।
 परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥
 ते वन्द्यास्ते महात्मानः तेषां लोके स्थिरं यदा ।
 यंनिबद्धानि काव्यानि ये वा काव्येषु कीर्तितानि ॥
 रत्नान्यभूनि मकरालय भावमस्याः, — —

कल्लोलवेल्लितदुषत्परूपप्रहारः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न भाम
 याञ्जाप्रसारितकरो पुरुषोत्तमोऽपि ॥

मदालसात्रम्पूश्वास्थापरा कृतिः । चम्पूरिधं कुवल्याश्वचरितनाम्नाप्याख्यायते । कथा चास्या मार्कण्डेयपुराणात् सङ्कलिता । नायकश्चात्र कुवल्याश्वो नाम नायिका च पुनर्मदालसेति ।

अस्मिन् काव्ये पद्यवद् गद्यमप्यनवद्य हृद्यञ्च सम्पन्नम् । तद्यथा—
 “यस्याञ्च दिव्यदेवकुलालङ्कृता स्वर्गा इव मार्गा, सततमपासुवसना सागरा इव नागरा, समतवारणानि वनानीव भवनानि, सुरसेनान्विता. स्वर्गभूपा इव कूपा, अधिकन्धरोद्देशमुद्भासन्तो हरा इव विहाराः ।” इति ।

गद्यरचनाधुरन्धरेण सुवन्पुना केवलमभङ्गश्लेषबन्ध एवानुगृहीतः । किन्तु त्रिविक्रमेण सभङ्गश्लेषोऽप्युपलालित । यद्यपि सभङ्गश्लेषानुबन्धने काव्यबन्धे प्रायशः काठिन्यमुद्भूयते “वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषा विशोवतः” इति । तथापि भट्टत्रिविक्रमकाव्यबन्धे काठिन्यं न तादृग्विधं पदभाबध्नाति । इत्येवास्य कवेर्वैशिष्ट्यम् ।

भवन्ति फाल्गुने मासि वृक्षशाखा विपल्लवा ।

जायन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः ॥ इति ॥

भोजराजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे नलचम्पूकाव्यस्य पद्योपलम्भेनावगम्यते श्रंस्त १००० तमाब्दात्पूर्वतन एवास्य समय- इति । एकमेव राष्ट्रकूटराजस्तृतीयेन्द्रस्य श्रंस्त ९१५ तमाब्दघटितेन दुपल्लेखेनाप्यस्य नलचम्पूकाव्यस्य प्रणेतृत्वेन त्रिविक्रमभट्ट एवानुगृहीत । अतोऽपि अस्य कालः श्रंस्तदशमशताब्द्या प्रथम-धरणघटित एवोद्भाष्यत इति ।

१ विपल्लवा इत्यत्र विगत पल्लवाः, विपन् + लवा इति श्लेषः ।

अन्ये चम्पूकाव्यकारा

त्रिविक्रमभट्टव्यतिरिक्ता अन्येऽपि बहवोऽनुताश्चम्पूप्रग्वृत्तो विलसन्ति ।

मोमदेवसूरि—तत्र दशमशताब्दीसम्भवस्य सोमदेवसूरिकवे यशस्ति लक्ष्म्युग्र्य लोचविप्रुतो जैनसिद्धान्तसवलिन यशोधरनृपनेश्चरितचित्रणामक ।

भोजराज—एकादशशताब्द्यां सम्भवस्यास्य कृतित्वेन प्रसिद्धा 'चम्पू-
रामायण'स्य काव्य सुप्रसिद्धम् ।

जीवगोस्वामी—योडशशताब्दीसञ्जातस्यास्य 'गोपालचम्पू'स्य काव्य-
मनिमधुरपदविन्याससवलितम् ।

कविकर्णपुर—योडशशतकसम्भवस्यास्य 'आनन्दवृन्दावन'चम्पूकाव्य
भगवत श्रीकृष्णस्य ललितलीलावर्णनालङ्कृतमतिरमणीयम् ।

शेषकृष्ण—१६ शतकलब्धज मनोऽस्य कृतित्वेनातिप्रसिद्ध 'पारिजात-
हरणचम्पू'नामक काव्यमतिरोचिष्णु । स एष कौमुदीकारस्य दीक्षिनस्य गुरु-
रासीत् ।

नीलकण्ठदीक्षित—श्रंस्त १६३७ तमाब्दे जातेनानेन 'नीलकण्ठ'-
निधेय काव्य, भगवत शङ्करस्य कथाजातसम्भृतमनितं पुण्येन प्रणीतम् ।

वेङ्कटाधरि—श्रंस्त १६४० तमाब्दलब्धजन्मन कृतित्वेन प्रख्याता
'विश्वगुणादश'चम्पू । अत्र हि भारतीयप्रसिद्धतीर्थानां नगराणाञ्च वर्णनमति-
कवित्वपाटवेनोद्दिष्टम् ।

मोड्टल—श्रिरेय कायस्यकुलोत्पन्न कोङ्कणप्रदेशस्य राज्ञो मुम्मणि-
राजस्य श्रंस्त १०६० तमनवस्य आश्रित आसीत् । अनेन 'अवन्तिमुन्दरीकथा'चम्पू-
नामक काव्य लालित्यमाधुर्यादिगुणगणं सुगुम्फितम्, तच्चातीव प्रख्यातम् । अस्य
रचनासु हयंचरितस्य छटा यत्र तत्र प्रतिबिम्बिता इवावलोक्यन्ते ।

इदानीमेव तञ्जोरसंस्कृतग्रन्थागारे, राधाया तिरमालम्बया प्रणीता 'वरदा-
म्बिका-परिणयचम्पू' पाण्डुलिपिप्रद्धा समुपलब्धा । सेय रचना श्रंस्त १५२९-
१५४० तमाब्दयोरन्तराल एव सम्प्रेति घोरमाकल्पन्ति कालविदः ।

इत्थं चम्पूकृतो बहव कवयोऽभूवन् येषां ग्रन्थरत्नानां वर्णनं कर्तुं न
पारयामो वयमत्र स्थानाऽभावान् । तेषु मुख्यतमाना सङ्कलनं केनाऽपि कविना
निम्नाङ्कितं पद्यं प्रणिवद्धं समुल्लसति—

त्रिविक्रमश्च सोमश्च हरिचन्द्र^१स्तथैव च ।
 भोजश्च सोड्डलश्चैव राज्ञो तिहमलं ह्वया ।
 कर्णपूरकविर्जोव - गोस्वामी च तथाष्टमः ॥
 नारायणस्तथा चासन् वेङ्कटाध्वरिसूरयः ।
 शङ्करोऽपि च प्रख्याताः क्षम्पूकाध्यविक्षापकाः ॥ इति ।

१. हरिचन्द्रोऽयं श्रीमन्नवमशतकमम्भवः । तत्र नैतदिदम्नया निदिचनं
 मदेव 'परमाम्बुदया'स्यत्रैतमहाकाव्यस्य रचयिता हरिचन्द्र उत वा कश्चिदग्न्यः ?
 अनेन 'श्रीचन्द्ररक्षम्पू' विरचिता । अस्याः कथावरम्पु गणभद्रकविविरचितोत्तर-
 पुराणीयकथामाधाय प्रलिखन्ता । गौरी च वाक्यतिरारुगौरीमेव बहूपोऽनुहरति ।

कथा-साहित्यम्

१—बृहत्कथाकारो गुणाढ्य । २—पञ्चनन्त्रम् । ३—विष्णुशर्मा
कुत्रत्य वदन्वास्य समय । ४—हिन्दोपदेश । ५—बृहत्कथामञ्जरी । ६—कथा-
सरित्सागर । ७—वेतालपञ्चविंशतिका ।

सस्कृतसाहित्ये कथासाहित्यमपि अनितरसाधारण स्थानमधिकरोति ।
कथामुखेनातिमनोरञ्जकतया विविधसदुपदेशप्रदानमेवास्य प्रमुख प्रयोजनम् ।

बृहत्कथाकारो गुणाढ्य

तदिदं कथासाहित्य द्वेषा विभज्यते—उपदेशात्मकमनोरञ्जनात्मकभेदात् ।
उपदेशप्रदकथाप्रसङ्ग पशुपक्षिमुखेनोपक्रम्यते । मनोरञ्जककथाकलापस्तु पुन-
मानवजीवनस्य प्रकल्पितगायामुखेन किमपि मनोरञ्जक चित्रण पुरस्करोति ।
सस्कृतवाङ्मये तदेतदुभयमपि साहित्यमतीव विशद वर्तते । मनोरञ्जकसाहित्य-
प्रसरे, लोकविश्रुतस्य प्राचीनतमस्य बृहत्कथाख्यस्य सन्दर्भस्य स्थानमतीव गौरव-
शालि । महाराजहालाभिषयस्य नृपते राजकविनाद्भुतसाहित्यसम्पदाद्वयेन तत्रभवता
गुणाढ्येन महाकविना बृहत्कथेय सर्वप्रायम्येन प्रणिबद्धा । इयं हि खलु 'बृहत्कथा'
सौष्टवेन इतरानखिलानपि कथासन्दर्भानि शोते । अत्र हि नृपशिरोमणेरुदयन-
स्यात्मजस्य नरवाहनदत्तस्य, स्वमित्रगोमुखसाहाय्येन मदनमञ्जूषा परिणीय
विद्याधराणामाधिपत्याधिगमसाफल्यप्राप्तिकथोपगुम्फिता । एतद्बृहत्कथान्तर्गता
कथा समाश्रित्यैव भासु-श्रीहर्ष-भट्टनारायणप्रभृतयो महाकवयोऽपि स्वस्वकथा-
सन्दर्भान् जगन्त्यु ।

सैषा बृहत्कथाकीर्तितति भारतीयसागरसोमानमुल्ललद्भ्य । प्रायश सर्व-
रेव कविभि प्रमुक्तकण्ठेनास्या प्रशस्तभारचितम् ।

भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्था बृहत्कथाम् । [वाव्यादर्श]
धनुषेव गुणाढ्येन निशोयो रञ्जितो जनः । [नलचम्पू]

आर्यास्तप्तशत्यामपि —

अतिदीर्घजोविदोपात् व्यासेन यज्ञोऽपहारित हन्त ।

कर्णोच्येत गुणाढ्यं स एव जन्मान्तरापन्न ॥

एवमेव महाकविवाणेनाऽपि मुक्तकण्ठतोऽस्याः प्रशसा कृता :—

समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।

हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ॥

तेषु बृहत्कथा मूलतः पेशाचीभाषया निबद्धा । पेशाचीभाषेयं प्राकृत-
भाषास्वन्यतमा भाषा । यस्याः परिचयः प्राकृतव्याकरणग्रन्थेषु प्रस्फुटं प्रकटी-
भवति । सा च मूलबृहत्कथाऽधुना नोपलभ्यते इति कस्य सवेतसो न विपादजनकम् ?
अधुना तु केवलं बृहत्कथायाः त्रयः संस्कृतानुवादाः समुपलभ्यन्ते । प्रथमस्ताव-
न्नंपालराज्यनिवासिना अष्टमनवमशतकयोरन्तरालसम्भवेन कविवरबुद्धस्वामिना
विरचितः बृहत्कथाश्लोकसंग्रहाख्यो विशदसन्दर्भः ।

द्वितीय, क्षेमेन्द्रविरचितबृहत्कथामञ्जरीसमाख्यः ७५०० पञ्चसप्तति-
सहस्रमितः श्लोकैः सग्रथितः सुविश्रुतो ग्रन्थः । तृतीयश्च पुनः 'कथासरित्सागरः'
कविवरसोमदेवविरचितः । त इमे सर्वेऽपि सन्दर्भा बहुशः गुणाद्वीपबृहत्कथामुप-
जीव्यैव कवीन्द्रं प्रावर्तिष्यत स्वतन्त्रानुवादरूपेण मूलकथाशमव्यभिचरन्तः । तथा
हि प्राह सोमदेवः कथासरित्सागरे :—

ययामूल तथैवंतद्ग मनागप्यतिक्रमः ।

ग्रन्थविस्तारसक्षेपमात्रं भावा च भिद्यते ॥

औचित्यान्वयरक्षा च यथाशक्ति विधीयते ।

कथारसाविघातेन काव्याशस्य योजना ॥

बंदगध्यख्यातिलोभाय मम नैवायमुद्यमः ।

किन्तु नानाकथाजालस्मृतिसाङ्ख्यंसिद्धये ॥

गुणाद्वयस्य काव्यकलासौष्ठवं सर्वैरेव विशेषज्ञैर्जगोयमानं विलसति ।
कविराजो जगद्गुरः स्वकीयवासवदत्तान्टीकोपक्रमे समुल्लिखति .—

तेन किल (गुणाद्वयेन) भगवतो भवानोपतेः मुख्यमलाद् उपश्रुत्य बृहत्कथा
निबद्धेति । बृहत्कथेयं, गद्यबद्धा पद्यबद्धा वेत्यत्र मतानि भिद्यन्ते । काश्मीरकेषु
इय पद्यात्मिकेति प्रसिद्धिः दण्डिविरचितकाव्यादर्शावलोकनेनावबुध्यते यदिय पद्या-
त्मिका । मन्थामहेऽन्यकथासन्दर्भवत् बृहत्कथापि गद्यपद्योभयात्मिका सम्भवेत् ।

गुणाद्वयस्य कालः स एव यः शालिवाहनस्य । शालिवाहनस्य समयश्च
चैस्ताप्टसप्तति (७८) धत्तरात्रिष्वयं प्रतिभाति । स एवास्यापि समयः इति काल-
विद आक्षते । पद्येष्वेवा कपालेऽप्यनसरगिरतिप्राचीना । वैदिकसाहित्ये, वेदेषु
ब्राह्मणेषु भारण्येषु उपनिषत्षु चाऽपि दृष्टपूर्वा, तथापि बृहत्कथासन्दर्भस्य

कथाश्रावणान्यादेव अस्या एतत्परिणामप्रणयनोपज्ञता गुणाद्यमेव सशिल्प्यति, इत्यत्र न सन्देहावसर । एवमण्येऽपि हरिवरितचिन्तामणिप्रभृतय कथासन्दर्भा व्यराजन्त पुरा । परन्तु सम्प्रति ते सर्वङ्गुपस्य करालकालस्य दुरभिमगहनोदरदर्पा क्वचिन्निलोना इति नूनं त्रिपीदति हृदयम् ।

बृहत्कथामतिरिच्य, ऋविवरशिवदासविरचितो 'वेतालपञ्चविंशतिका'-स्योऽद्भुतकथासंग्रहो ग्रन्थः । अत्र हि पञ्चविंशतिकथा सङ्गृहीता । एवमेव 'मिहासनद्वारिशिका', 'द्वारिशत्युत्तलिका' वेति नाम्ना प्रसिद्धोऽन्यो गायान् ग्रन्थः । इति संक्षेपः ।

पञ्चतन्त्रम्

अस्मिन् कथासाहित्ये यद्यन्तप्रयात लोकप्रियञ्च तत् पञ्चतन्त्र नाम निरतिशयदेवोप्यमान सन्दर्भरत्नम् ।

अस्य तुलना सर्वस्मिन् विश्वसाहित्ये नाद्यापि विभक्ति कश्चनान्यो ग्रन्थः । चत्वारिंशद्भाषासु अस्यानुवादः नूनं प्रख्यापयति खल्वस्य अनितरसाधारणलोक प्रियत्वमद्वितीयत्वञ्च । सन्दर्भेऽस्मिन् मुमनोजकयाकुमुमस्तबकानामन्तराऽन्तरा च कथातत्त्वसपोपकागामनकथपद्यरत्नाना सतिवेश एव स्वर्णं सौरभाषानमादधान लोकसाधारणस्य हृदयङ्गमत्वे हेतुन्वेनोत्तरेण ।

सर्वप्रथममग्न्यानुवाद पहलवोभाषाया खुसरो नौशेरवानाम्ना महीपेन क्रैस्ते ५७० मितेऽब्दे प्रवृत्तिः । तदनु सौरिभाषायां 'कलिलग दमनग' नाम्ना, ततश्च अरबीभाषायां ग्रन्थोऽयमनूदितो गम्यते । अनेन कश्चिदेतदप्यनुमीयते यत्पुरा पञ्चतन्त्रमिदं करटकदमनवनाम्नैव प्रथितं भवेत् । यतः करटकदमनकामिधानयो द्वयोः शृगालयो कथानकमेवास्व सन्दर्भस्य शृङ्गारभूतत्वेन विलसति ।

पञ्चतन्त्रस्य रचयिता विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रनिष्णात विशेषेण नीतिशास्त्रपारङ्गन कौटलीयार्थशास्त्रस्य वात्सायनादिकामशास्त्रस्य च तलावगाहो विद्वान् ।

एतदनुभूयते यद् वक्षिणापये महिलारोप्यनाम्न्या राजधान्या कश्चनामर-जोत्तिनापत् नृशक्तिं स्वरराजकुमारान् देवदास्या राजनीतौ च स्वस्वयिषता समयेन निपुणान् विधातुमेव परमविद्वान् विष्णुशर्मण न्ययुङ्कत । सोऽपि कथामुखेन पञ्च तन्त्रात्मकेनानेन सन्दर्भेण मुनिपुणमध्याप्य तान् नीतिपारङ्गतान् चकार । आस साद च परा प्रतिष्ठां राजकुले यथा च पञ्चतन्त्रकथारम्भमुखेनावबुध्यते —

मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय समुनाय ।

षाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः ॥

सकलायंशास्त्रसार जगति समालोक्य विष्णुशर्मदम् ।

अत्र पञ्चाभरेतच्चकार मुमनोहर शास्त्रम् ॥

एतेन किल विष्णुशर्मचाणक्ययोरेकत्वप्रतिपादयता मतमपि निराकृतो
वेदितव्यः ।

पञ्चतन्त्रस्य भाषा निरतिशयप्राञ्जला वाक्यविन्यास सरल सरसश्च ।
कथामुखेन सर्वमपि लोकव्यवहार सदाचारपद्धति नीतिपाटवञ्चातीव हृदयग्राहिन्या
वरण्या समुपदिदेश । कथानुसृपाणि तत्तत्त्वसपोषकाणि सुरचिराणि पद्यान्यवचित्य
लोकशास्त्रसारञ्च निस्सारं सागर चषक इवावधानोऽसौ विप्रकुलभूषण कस्य वा
विदुषश्चेतो न चमत्करोति ।

स्वामिना सेवका स्नेहेन रक्षणीया इत्याचिख्यासुः प्राह —

शिरसा विधृता नित्य स्नेहेन परिपालिता ।

केशा अपि विरज्यन्ते नि स्नेहा किम्र सेवका ॥

वस्तुतः पञ्चतन्त्रे सर्वेऽपि ते ते लोकव्यवहृतिङ्गता विषया मुकुमारधिया
बालानामपि सौकर्येणावबोधनाय कथामुखेन सन्निवेशिता । कथापात्रत्वेन प्राय
पशुपक्षिण एवोपात्ताः । तेऽपि मनुष्यवादा वदन्ति व्यवहरन्ति च परस्पर मनुष्य-
वदेव । प्रीति-बलह-सन्धि-विग्रह-यान-साम-दान-दण्ड-भेदादींश्चानुतिष्ठन्ति तथैव ।
मन्यामहे पञ्चतन्त्राप्येतारो न कदापि धूर्तपाटञ्चराणां प्रवञ्चकानां कपट-
पाशे निपतिष्यन्ति इति प्रथ्यवत्तम् ।

तत्रपञ्चकापरनामधेय पञ्चतन्त्रमिदं मित्रभेद-मित्रलाभ-सन्धिविग्रह-
लब्धप्रणाश-अपरोक्षितकारकेति पञ्चभिः प्रकरणैरुपनिबद्धं निखिलैतरकथासन्दर्भा-
नतिज्ञेते इत्यत्र न विदुषां वंमत्यम् ।

विष्णुशर्मा कुत्रत्य कश्चास्य समय

विष्णुशर्मस्य कुत्रत्यः षटमञ्च जनपदमलञ्चकार जमुषा, कदा वंम-
मवभूत प्रथम्य न्यमान्तीदिति नैवन्तया निश्चेतुं शक्यते । तथापि गवेषणया
प्राञ्चाल्यविदुषा हर्षकमहाभागेन पञ्चतन्त्रस्य रचना, काश्मीरेषु श्रैस्तपूर्वं
द्वितीयशतके सम्पन्नेति निर्धारितम् यतः पहलवीभाषायामस्यानुवादः षंस्त ५७०
मिताशास्यपूर्वमेव सम्भाष्यते । ततः कलिपयवर्षपूर्वमेवास्य रचना सम्भवेदित्यनु-
मातुं मत्स्य दुष्करम् । परन्तु कौषमहोदयस्य मतमतो भिद्यते । षंस्त २०० शत-
कतः पूर्वतनोऽस्य निर्माणकाल इति व्ययस्थापयति । वस्तुतो विषयोऽप्य भूयोऽपि

प्रेषणामपेक्षते । यदि भासकालिदासयो समयं क्रैस्तपूर्वप्रथमा शताब्दी निश्चयते
तर्हि विष्णुशर्मणोऽपि समयं क्रैस्तद्वितीयशताब्दीति निर्णये न कोऽपि प्रत्यूहः ।
एव एव पञ्चतन्त्र^१ निर्माणकालः ।

हितोपदेशः

नीतिकथासन्दर्भेषु पञ्चतन्त्रादविकालभवो हितोपदेशो नामातिलोक-
प्रियो ग्रन्थः । ग्रन्थोऽयं श्रीमन्नारायणपण्डितेन प्रणीतः । नारायणपण्डितोऽयं
बङ्गाधिपतेर्महाराजघणलचन्द्रसेनस्य लघ्वप्रतिष्ठ राजपण्डित आसीत् । हितो-
पदेशरचनाकालं क्रैस्तचतुर्दशशतकान्तर एव क्वचिन्निर्घणिते कालविद्भिः । अस्य
रचना च भयसा पञ्चतन्त्रमाश्रित्यैव सम्पन्ना । तथा प्रस्तावनायाम्—
'पञ्चतन्त्रात्तयाऽन्यस्माद् ग्रन्थादाकृष्य लिख्यते ।' ग्रन्थोऽयं चित्तवार्तिश-
क्त्याभिरूपनिबद्धः । तत्र पञ्चविंशतिकथास्तु प्रत्येकं पञ्चतन्त्रादेव सञ्जलिता ।
ग्रन्थरत्नमिदं मित्रलाभ-सुहृद्भेदे-विग्रह-सन्धिभेदाच्चतुर्भिः प्रकरणैरलङ्कृत-
गद्यबहुलञ्च । पञ्चतन्त्रापेक्षयाऽत्र पद्यानां बाहुल्यम् । भाषाशैली चापि पञ्च-
तन्त्रोपदेशेव शैलीमनुहरति ।

हितोपदेशस्य पाण्डुलिपिः क्रैस्त १३७३ तमेऽब्दे हस्तङ्गता । अतो नैवंत-
दनुमातुं दुश्शकं यदस्य रचना चतुर्दशशताब्द्यां पूर्वमेव सम्पद्यत ।

अस्मिन् हि हितोपदेशे काश्चन कथाः शुकसप्तत्याः सङ्गृहीताः, काश्चन
वेतालपञ्चविंशतिकाः । नीतिप्रधानाः कथास्तु काम-दक्षीण-नीतिशास्त्रमाश्रित्य
प्रवृत्ताः । हितोपदेशस्योद्देश्यं प्रणेना स्वयमेवोदभावयति —

श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाटवः सस्कृतोक्तिषु ।

वाचा सर्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च ॥

यावत्स्वर्णाचलोऽयं दवदहनसमो यस्य यावत्स्फुलिङ्गः ।

तावन्नारायणेन प्रचरतु रचितं सप्रहोऽयं कथानाम् ॥

हितोपदेशस्य लेखनपद्धतिरतीव सरला बालैरपि सुखेन बोद्धुं शक्या ।
तथाहि 'विडाली-श्येनयो'

१ कालक्रमेण पञ्चतन्त्रस्यानुवादा बहवा जाताः । अरबीभाषायामस्य
पद्यानुवादः सहल्लिखितः नववस्तुनाम्ना विद्युषा कृतः । पुरस्काररूपेण च स्वर्णमुद्राया
सहस्रमवाप्तः तेन । तदनु किं गानुक्रमेणास्य सर्वत्र प्रसूत्ररा कीर्तिमाश्रित्यास्य
लेटिन-ग्रीक-जर्मन-फ्रेंच-स्पेनिश-ङ्गलादिभाषास्वपि खल्वस्यानुवादा सम्पद्यन्त ।

“अस्ति, कास्मिन्दिचज्जोर्णंतरस्वन्धकोटरे कोऽपि महान् शोर्णनखरो जरा-
विगलितनयनो हिस्र पक्षी प्रतिवसतिस्म । अथ तत्रस्या वायसास्तज्जीवनाय स्थ-
सपृहीताद्वात्तस्मं किञ्चिद्बुद्धु । सोऽपि च तेषु पक्षिषु भक्षयान्वेषणार्थमुपक्रान्तेषु
तेषां शावकाग्रभिरक्षत्रतिष्ठत् । अर्थकस्मिन् दिने दीर्घकर्णा नाम बिडाली वायस-
शावकान् भक्षयितु तत्र प्राप्ता । ता विलोक्य त उच्चैरात्तरव चक्रु । अथ श्येन-
स्त श्रुत्वाऽपृच्छत् ‘कस्व’ भो इति । बिडाल्याहमिति दीर्घकर्ण्या प्रत्युक्ते, “दूरेऽपसर
नोचेत्वा घातयामि” इति । मा मयम् । नाह सम्प्रति मासाशिनी । सर्वे
वनचरा मयि स्निह्यन्ति । तदिह वासार्थं मामनुज्ञा दातुमर्हति भवान् । यतो
हि भवान् वयोवृद्धो जानवांश्च । तस्मान्मामनल्प शिक्षयितु शक्यति इति ।
एवमभिष्टुत स बृद्धश्येन तस्यास्तत्रावस्थानमनुभेने बिडाली च सर्वानपि तान्
काकशावकानेर्ककशो भक्षयान्चकार ।” इति कीदृशी मनोहारिणी लेखसरणि ।

बृहत्कथामञ्जरी

इय किल बृहत्कथामञ्जरी, गुणाढ्यकृतबृहत्कथाया सक्षेप क्षेमेन्द्रकविना
विरचित, ७५०० पद्यैर्गुम्फित । अस्या रचना ग्रंथे १०६३ मितेऽवदे सम्भाव्यते ।
मञ्जरीयमष्टादशाध्यायैरलङ्कृता । तत्र कथापीठालये प्रथमेऽध्याये गुणाढ्यकृत-
बृहत्कथाया आविर्भावकथा प्रपञ्चिता । द्वितीये तृतीये च उदयनस्य चरित
चित्रितम् । चतुर्थे च नरवाहनस्य जीवनकथामुपन्यस्य, तदवशिष्टे तस्य मदन-
मञ्जुकाख्याया नायिकाया सम्बन्धानुबन्धि धियाधराणामाधिपत्यावाप्तिविवरण
प्रतिबिम्बितम् । कथाया शैली च क्षेमेन्द्ररचिता रामायणमञ्जरीं भारतमञ्जरी-
ञ्चानुहरति । पदविन्यासप्रौढिमा, भावावेशविशेषश्च कवे सुतरा सहृदय-
सवेद्यतया निरतिशयप्राशस्त्यमवगाहते । क्षेमेन्द्रस्य रचनाचातुरी कस्य वा मनस्वितो
मनोमोद नातनुते । गाथासाहित्यनिर्माणे न एतत् कोऽपि गद्यपद्ययोरनुबन्ध ।
कविरत्र यद्दृच्छया गद्येन पद्येन वा उभाभ्या वा रचयितु स्वतन्त्र इत्यवसेयम् ।

वस्तुत इमे कथासन्दर्भा आपाततो व्यातकथाख्या एव प्रतीयन्ते ।
परन्तु अन्त प्रविश्य सूक्ष्मदृशा निरोक्ष्यमाणा अभी सत्तारस्य निपूडतमानि
रहस्यानि जटिलतमानि धन्विन्यानि तत्त्वानि सरलीकर्तुं सौकर्येण प्रभविष्णयो
रोचिष्णवदच इत्यत्र शो नाम वैमत्य भजेत । इमा गाथा मुपटिता कूटनीतिज्ञाना-
मपि चक्षुषि विस्फारयन्ति, वितरन्ति च समबालमेव सस्कृतभाषापाठकम्,
विदल्पन्ति व्यामोहाचकारम्, समुन्मीलयन्ति प्रज्ञानयनानि, विषासर्पात्त एतत्
व्यवहारबुद्धिवलिवाम्, वितरन्ति च वैचक्षण्य रंलक्षण्येन इति ।

सदेव गाथासाहित्यमेतत्सत्सारस्य निरतिशयमुपवरोति ।

सङ्गीतशास्त्रम्

१—नामान्यपरिचयः । २—सङ्गीतशास्त्रस्यावतरणम् । ३—सङ्गीत-
गोष्ठीक्रमः । ४—सङ्गीतनद्धतिः । ५—गतित्राव्यकारः श्रौतयदेवः ।

मामान्यपरिचयः

ससृष्टमहाह्वये सङ्गीतशास्त्रं किमपि अनितरसाधारणं महतीयं पदम-
ङ्कुरोति । अहंति च तद्रमिकानां मन्दिशेषमवधानम् । सङ्गीतमभिलिख्यो महान्त-
प्राञ्चः सङ्गीताचार्या आहूः—

‘गीतं वाद्यं नतन्ञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।’

गीतं-वाद्य-नतन्ञ्चेति त्रयमपि सम्भूय सङ्गीतपदेन परिभा-
स्य तत्र नतन् वाद्यानुगामि, वाद्यञ्च पुनर्गीतानुगामि भवति । परं प्राधान्येन तत्र
गीतस्यैवाचार्यैरङ्गीकृतम् । तथा—

नृत्यं वाद्यानुगं प्रोक्तं वाद्यं गीतानुवृत्ति च ।

अतो गीतं प्रधानत्वादादावुपवर्णने ॥ इति ॥

[सङ्गीतशास्त्रे १।२४]

तदिदं सङ्गीतं स्वरमूलम् । स्वराश्च ते षड्जादयः सप्त । उक्तञ्च
पाणिनीयसिधायाम् :—

उदात्तो निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधंवनौ ।

स्वरितप्रभवा ह्येते षड्ज-मध्यम-पञ्चमाः ॥ इति ॥

त एवामौ सप्त स्वराः सङ्गीतनन्त्रे षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-
धंवन-निषादाश्चेति सप्तया मणीचले । ते च स्वरास्तावद् ध्वन्या-मया एवेति न
यवनव्यनपेक्षने । ध्वनि—निषाद-निषद-ध्वान्त-रव इत्यनयान्तरम् । स्वरा-
श्चामौ पुनर्मन्द्र-मध्यम-नारभेदेन आरोहोऽरोहात्मकोच्चावचना नतन्म्यानभेदेना-
ऽनुगृह्यन्ति । तत्र मन्द्रा उरमि समुत्पद्यन्ते, मध्यमा मन्द्र षष्टाशविर्भवन्ति,
ताराश्च स्वराः गिरसा समुद्भवन्ति । एतेषां स्वराणां ध्वनिमात्राण्यं पञ्चम-
गणेषु अदृष्टव्यं सङ्गीतनन्त्रेऽभिहितमिति—

षड्ज मसूरो वदति गावो रम्भन्ति चण्डमम् ।

अजादिहेयु गान्धार श्रौञ्चो वदति मध्यमम् ॥

पुष्पसाधारणे काले कोकिलो वदति पञ्चमम् ।

अश्वस्तु धं वत वषित निपाद यक्ति कुञ्जर ॥

[नारदीयशिक्षायाम्]

तच्च सङ्गीत रागमय भवति । तेषामौ रागास्तावच्चतुष्टयाधिका शत-
द्वयसद्वल्याका भवन्ति । उक्तञ्च शाङ्गदेवेन सङ्गीतरत्नाकरे —

‘रागाणाञ्च शतद्वयं चतुःषष्ट्यधिकं ब्रूते शाङ्गो श्रीकरणप्रणी’ इति ।
रञ्जकत्वात्खल्विमे रागा उच्यन्ते—रञ्जयन्तीमानि मनासीति । रागाश्चंते
सामयिका भवन्ति, समयानुसारेण गीयमाना एव रञ्जका भवन्ति । तथा चोक्त
प्रावर्तनं —

‘यथाकाले समारब्ध गानं भवति रञ्जकम् ।’ इति ।

प्रथमप्रहरमारम्भाष्टमप्रहरपर्यन्तं प्रतिप्रहरं गीयमाना द्विशतादभ्यधिका
रागा अद्यापि लब्धप्रचारा समुल्लसन्ति ।

कालमनुबध्य सगीतानां रागाणां ते ते रसा अप्युद्भवन्ति । यथा दिनस्य
प्रथमे प्रहरे गीयमानो राग शान्तरसमुद्भावयति, द्वितीये करुणरस, तृतीये वीर-
रौद्री, चतुर्थे च पुनः शृङ्गारम् । इत्यमेव रात्रावपि बोद्धव्यम् । रात्रे प्रथमे प्रहरे
शृङ्गार, द्वितीये वीररस, तृतीये च करुणरसमनुगृह्णति रागा । तेषु रसेषु च
किल शान्तस्समाह्लादको वीर समुत्तेजक, शृङ्गार प्रेमभावोद्भावको भवति ।

परन्तेषु सद्वल्यावहृलेषु रागेषु प्रमुखा रागास्तु खलु षडेव, षट्त्रिंश-
त्सद्वल्याकाश्च रागिण्यो भवन्ति । त एव भूयो माधुर्याविष्करणार्थं मियो विविध-
रागाणां सम्मिश्रणेनासख्याता जायन्ते । विशुद्धा रागा सन्तोऽपि प्रशंसार्हा यथा-
स्वर यथाकालं सङ्गीयमाना न तथा माधुर्यं पुष्णति यथा खलु मिश्रिता रागा ।
यद्यपि माधुर्यं ते प्रकटयन्ति निस्सन्देहं किन्तु तन्माधुर्यं मिश्रितरागाणां तु तुलां न
स्पृशति, इत्यत्र तु न सन्देहावसरः । मिश्रितेषु रागेषु च कालप्रतिबन्धस्तथा
नाद्रियते, यथा विशुद्धेषु । विशुद्धेषु रागेषु माधुर्यसमुत्पादनार्थं, सगीतविद्याधि-
जिगामुभिवर्धयन्ति मुमुक्षुः प्रयत्यन्ते, सम्यक्तया च समभ्यस्यन्ते सातत्येन । तेषु मन्द्र-
मध्यम-तारस्वरेषु मन्द्रस्वरेषु प्राधान्यम् । ससिद्धे हि किल मन्द्रस्वरे सर्वेऽपि
स्वरा सिद्धा सम्भवन्ति । अतः सिद्धहस्तरपि गायकं प्रतिदिनं ग्यूनतो ग्यून
होराद्वयपर्यन्तं मन्द्रस्वर-साधनाऽनुष्ठीयते । ततः परदशतानामालापानां सहस्रा-
धिकानाञ्च तानानां सम्भवात्तेन सगीतमाधुर्यं सिद्धिं सम्पद्यते । अनारम्भितस्वरा-
भ्यास्तानां सङ्गीतानि प्रायशः कर्षणानि भवन्ति न श्रवणमधुराणि । माधुर्यं तु
सङ्गीतस्य अत्यभ्यासानुबन्धि, दाशानभ्यासस्तावदेव माधुर्यमिति निष्कर्षः ।

यथाकालं संगीतानि गीतकानि मधुराणि भवन्तीत्युक्तपूर्वम् । भूयोऽपि माधुर्याधानार्थं किञ्चित्कालकृतव्यत्यासोऽपि न प्रत्यवायायेति प्राञ्चः, अर्वाञ्चदद्याप्याचार्या मुतरामभ्युपगच्छन्ति । तत्र यामार्द्धयामस्य परिवर्तने न काचिद्विशिष्टाऽऽपत्तिः । तत्तु प्रायशोऽप्युनापि सङ्गीतकविधीयत एव । तद्यथा—भरवो-भरव-तोडी-असावरो, इत्यादयः प्रातःकालगोया रागाः प्रातरेकादशवादनपर्यन्तमपि गीयन्ते । गौडसारङ्गोऽपराह्णे, भोमपलाशो मुलतानी च पूर्वरात्रे, यमन-भूप-वेदार-कामोद-हम्मीर-शुद्धकल्याण-श्यामकल्याणप्रभृतयो रागा रात्रौ, शङ्कुरा-कानडा-काफी-वागीश्वरोत्यादयोऽष्टं रात्रौ, मालव-कौशिक-वसन्त-विहार-सोहनीप्रभृतयश्च प्रत्युपसि, योगी-हिडोल-विभासादयश्चापि प्रातरेव गीयमाना अनुभूयन्ते । यद्यपि एतेषां शास्त्रविहितः समयः यामार्द्धयामार्वाक्तन एव वरीर्यति तथापि साम्प्रदायिकैः स्थितिवशंबदतया कृतस्तावान् कालभेदो न दोषायैति नितरामङ्गीकृतमवधार्यते तद्विद्भिः पुरातनराचार्यैः ।

सङ्गीतशास्त्रस्यावतरणम्

तदस्य महामहिमवतस्सङ्गीतशास्त्रस्यावतरणन्तु किल भगवतस्सामवेदादेव । 'गीतियु सानारये'ति पूर्वमुक्तमेव सामवेदप्रकरण इति । एवमस्य सामवेदस्य उरवेदोऽपि गान्धर्ववेदः । गान्धर्ववेदोऽयं सामगानस्य गानत्रिद्यायाश्च व्यवस्थापको ग्रन्थः । रागरागिणीनां स्वरतालवालापमन्तानमोडमूर्च्छनानाञ्च परिचायको ग्रन्थः इत्यथोवाच । तमेतं सामवेदोपवेदं गान्धर्वं नाम वेदमुपजीव्यैव सङ्गीतशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति फलितोऽयं ।

यद्यपि वस्तुतः सङ्गीतसाहित्यं किमप्यनीत्र विपुलं वस्तु । नाटकाचार्यो भरत^१मुनिरेवास्य सङ्गीततन्त्रस्यापि किलादिम आचार्य इत्येवानुभूयते । तथापि भरतोपजता तु गानशास्त्रस्य नाङ्गीकर्तुं शक्यते यत्तत्पुराणा अपि श्रुतयो, गानत्रिज्ञानकुशला महर्षयो देवर्षयश्च गन्धर्वा किन्नराश्च नितरां सुप्रयन्तेतरां गानविद्याधराः । भगवतः शङ्करस्य को नाम न जानानि इमद्वयव्यनुबन्धि ताण्डयन्यपुरस्सरं किमपि तद् दृढयाह्लादि मङ्गीतम् । देवर्षिनारदस्य याको नाम न शृणोत्यद्यापि थल्लकीनाम्नो यिपञ्चो सरागं पञ्चमरागमुदञ्चयन्तीम् । 'गन्धर्वा ललितं जगु' गिति विभ्रुतमेव किल लोके । इत्येतेषु बह्वः सङ्गीतशास्त्रप्रणेनारोऽपि सम्भवेपरित्यज्य न शङ्कावकाशः । ते च ग्रन्थाः प्रायतः लोपङ्गताः, तेषु सङ्गीत-

१. पञ्चवागीत्यधिकं ह्येतेद् गीताङ्गानां शत स्मृतम् ।

स्वयमेव पुरा प्रोक्तं भगवतेन श्रुते परम् ॥ इति

रत्नाकर-सङ्गीतकलानिधिप्रभृतीनां नामानि यत्र तत्र क्वचिदुद्धरणेषु मेघमालायां विद्युत्कृतेषु विद्योतमाना समुपलम्बन्तेऽद्यापि । हन्त ! एवविधाया सर्वोत्कृष्टाया सुललितकलाया वाडमयविलोप वस्य मनो न ध्याकुलीकुर्यात् ! अस्तु,

भारतोया गानविद्या विद्यान्तरवदतीव रमणीया भास्ति, अनितरसाधारण प्रशंसार्हा च । अतिललितलयतानीलापमूच्छनाऽलङ्कृतगीतसङ्कारस्य माञ्जुल्य नितरामाञ्जस्येनोपवर्णित कविभि —

शरज्ज्योत्स्नाहृते दूरे तमसि प्रियसन्निधौ ।

धन्याना विशति श्रोत्रे गीतसङ्कारजा मुधा ॥

अपि च —

नान्यद् गीतात्प्रिय लोके देवानामपि दृश्यते ।

शुष्कस्नायु स्वराह्लादात् श्यक्ष जग्राह रावण ॥

तपोऽतिरेकहेतो शुष्कस्नायु रावणो हि श्रोणि अक्षीणि यस्यासौ श्यक्ष शिवस्त जग्राह वशीचकार इत्याशय । इति कथन गानस्वराणा विस्मयावह प्रभावमभिधत्ते ।

किञ्च—

यथा नयति कंलास नग गान-सरस्वती ।

तथा नयति कंलास न गङ्गा न सरस्वती ॥

इति गानविद्याया माहात्म्य खलु वाचामगोचरम् ।

नून सकलमपि प्राणभृज्जगत् गानविद्यायै स्पृहयति । यथा मानवेभ्यो गान रोचते, तथैव पशुपक्षिभ्योऽपि, सरोसृपेभ्योऽपि । यथा मनुष्याणा वीणा-मृदङ्ग त्रिङ्गिणी-व्यंशीनिववणप्रिनाइ निशम्य हृदयसरोवराणि निर्भरमानन्दतरङ्गितानि घोभवन्ति तथैव मृग गज गवा गणोपि गानमाकलय्य मन्त्रमुग्ध इव, आश्रयप्रवृद्ध इवावत्रोत्प्रमानो नयनविषयीकृत मुजे । को नाम न वेत्ति यन्मधुररा मञ्जुल्य गुञ्जन्ति, कोकिला वाकलीरव कुर्वन्ति, पञ्चममालम्ब्य मयूरा केशां वयन्ति, सरोसृपाणा तुम्बीघाद्यानुराग सर्वे एव जानन्ति, पुरङ्ग-काश्रय पेशुवादनानुरागेण समाकृष्टा अद्वा वागुरावद्वा भवन्ति । एव सर्वेभ्योऽपि प्राणिनिपरम्य सङ्गीतेऽस्ति सा वापि विलक्षणा आसक्ति । ए खलु ता गानकला-मियत्तयाऽदृष्टेनु क्षम स्याद् वराय ?

तत्र भगवत प्रभविष्योर्विष्णोरपि सङ्गीतानुरागोऽभूद्वद्भुत सोऽपि समुदाजहार —

नाहं वेत्तामि बंधुषु योगिना हृदये न च ।

मदनक्या यत्र गायन्ति, तत्र निष्ठामि नारद । ॥ इति ॥

तदिव सङ्गीतशास्त्रे गान्धर्ववेदविदो ब्रह्मणः सखाशाद् भगवतो सरस्वती
जग्राह, सरस्वत्या नारद, नारदाच्च भरतमुनिः, भरतमुनिमहाशास्त्राण्ये सङ्गीता-
चार्या इति तदवतरणक्रमः । अस्य मर्गानन्तरस्य प्रस्थानभेदाश्चामुद्रस्याता ।
सन्नोऽपि ते सनियता रागान्तरसमिश्रणेनामस्यानता ध्याता । तच्च गुणाधानेन
तत्तद्रागाणामुन्वलीकरणार्थं, माधुरीमम्पादनार्थञ्चैव मिश्रणमभिवन्द्यत इति ।
तदत्र स्यात्पुलावन्व्यायेनात्र किञ्चिदिव सङ्गीतसरणिरपि प्रदश्यत —

भारतीयपरम्परायाः प्रयोगक्रमः सङ्गीतगोष्ठीनां तावदवधि, अल्पवत्
प्रथममोक्षवरस्तवनम्, ततः सरस्वती वन्दना गुणवन्दना च, ततः राष्ट्रमङ्गीतम् ।
तदनन्तरं यथाकालं तत्तद्विशिष्टरागाणामुपक्रमः । स एव क्रमः प्रादयः सर्वत्र रा-
घुनापि सङ्गीतमम्मेलनेषु भूमना परिपाल्यते ।

इदं तु बोध्यम्—सङ्गीतकानि हि भवन्ति च्छन्दोनिबद्धानि पद्यानि, न
जातु गद्यरूपाणि । यदृच्छ्या येन केनाऽपि च्छन्दसा गुम्फितानि तानि सकलैरेव
रागगैयानि भवन्ति । गायन्ति च रागास्तानि यथेच्छम्, न तानि रागविशेष-
प्रतिबन्धं सहन्ते । एकमेव गीतमतेकैस्तैर्भैरवी-वागीश्वरी-मालाङ्गोत्तमैर्भिर्भो-
रागं गानुं शक्यते सामञ्जस्येन न तत्र कोऽपि खल्वनुत्प्रेक्षितः ।

षट्शतसु मप्त स्वरा इत्युक्तम् । तेषु मूर्तस्वराः स्वरस्तु षट्शतसु ।
तदतिरिक्तानामुपभादिषट्स्वराणां जनकत्वादेव षट्शतभिधेयता गतः । न इमे
मप्त स्वराः भूयाऽपि वादी-मदादी-अनुवादी-विवादीनि भेदाच्चतुर्धा भिद्यन्ते । तत्र
रागस्वरूपप्रधानं प्रमुखस्वरो वादीनि परिभाष्यते । ययोः स्वरयोः समश्रुति-
स्ती मिय मवादिनी भवतः । ययोश्च पुनः स्वरयोः श्रुतिम्यामस्यातप्रमादेकान्तर

भवति तौ मियो विवादिनी भवत, सयादिविवादिभ्यो व्यतिरिक्ता स्वरास्तु
खत्वनुवादिनी भवन्तीति विवेकः । अर्थतर्हि तेषां सप्त स्वराणां स्वरूपप्रतिपत्तये-
ऽप्यस्तात्प्रकोष्ठं प्रदीयते —

स्वराणां क्रमः	धादी	सयादी	अनुवादी	विवादी
१ षड्ज	स	पम	रे ग घ नी	०
२ ऋषभ	रे	ध	स म प नी	ग
३ गान्धार	ग	नी	स म प घ	रे
४ मध्यम	म	स	रे घ प घ नी	०
५ पञ्चम	प	स	रे ग म घ नी	०
६ धैवत	ध	रे	स ग म प	नी
७ निषाद	नी	ग	स रे म प	ध

इदमत्र बोध्यम् यत्सप्तस्वराणामुच्चारणे प्रत्येकं यं समयोऽवधारितं
तस्यैव सूक्ष्मतत्त्वावन्तरभेदं श्रुतिरित्युच्यते । आभिरेव श्रुतिभिः स्वरा तीव्रकौमला-
तिकौमलभावं ब्रजन्ती रागरागिणीनां सत्यस्वरूपं व्यक्तीकर्तुं प्रभवन्ति ।
अतः स्वरस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं श्रुतिज्ञानमपरिहायं प्रषदन्ति सङ्गीततत्त्वविदः । अस्तु,

सङ्गीतगोष्ठीक्रमः

भारतीयसङ्गीतगोष्ठीपरम्परायां तावद् ईश्वरस्तवनं, तदनु सरस्वती-
वन्दना, ततो गुरुवन्दना, राष्ट्रगीतञ्च । तत्पश्चात् सङ्गीतप्रपञ्चः । ततः
कालानुसारि रागेण समाप्तिश्च ।

ईश्वरस्तवनम्

यं ब्रह्मा यदहोन्द्रशुद्धमहत्, स्तुन्वति दिव्यं स्तवं,
वेदं साङ्गपदक्रमोपनिषदेर्गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो,
यस्यान्तं न विदुः सुरामुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

अपि च —

नमस्ते सने ते जगत्कारणाय
 नमस्ते चिने सर्वज्ञोवाश्रयाय ।
 नमोऽद्वैतनत्वाय मुक्तिप्रदाय
 नमो ब्रह्मणे ध्यापिने शाश्वताय ॥
 त्वमेक शरण्य त्वमेक वरेष्य
 त्वमेक जगत्पालक स्वप्रकाशम् ।
 त्वमेक जगत्कर्तृ पानु प्रहृन्-
 त्वमेक पर निश्चल निर्विकल्पम् ॥
 भयाना भय भीषण भीषणाना
 गति प्राणिना पावन पावनानाम् ।
 महोर्च्चपदाना नियन्तु त्वमेक
 परेषा पर रक्षण रक्षणानाम् ॥
 वय त्वा स्मरामी वय त्वा भजामी,
 वय त्वा जगत्साक्षिरूप नमाम् ।
 सदेक निघान निरालम्बनीश
 भवाम्नोधिपोन शरण्य व्रजाम् ॥ इति ।

तत —

मरुस्वतीवन्दना

या कुन्देन्दुनुपाहारपवला या शुभ्रवम्प्राङ्गना,
 या धीमावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ।
 या ब्रह्माच्युत-शङ्कर-प्रभृतिभिर्देवं सदा वन्दिता,
 मा मां पानु सरस्वती भगवती निशेषजाड्यघारहा ॥

अपि च —

आशामु • राशीनवदङ्गवल्गो-
 नामैव दामीहृत्तदुत्प्रमिन्धुम् ।
 मन्दस्मिन्नानिन्दितगारदेन्दु
 वदेऽरवि-दामनमुन्दरीं त्वाम् ॥

गुरु वन्दनः

गुरुब्रह्मा गुरुविष्णुर्गुरुदेवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः ॥

राष्ट्रगीतम्

वन्दे मातरम् ।

सुजला सुफला मलयजदीतला

शस्यश्यामला मातरम् । वन्दे०

शुभ्रज्योत्स्ना-पुलकितयामिनोम्

फूलकुसुमितद्रुमदलशोभिनोम्

सुहासिनो सुमधुरभाषिणी,

सुलदा वरदा मातरम् । वन्दे०

त्रिंशत्कोटकण्ठकलकल-निनाद-कराले

द्विंशत्कोटिभुजंभृत-वर-करवाले ।

बहुबलधारिणीं नमामि तारिणीं

रिपुदलवारिणीं मातरम् । वन्दे०

नमामि कमला अमलां अतुला सुजला सुफला,

श्यामलां सरलां सुस्मितां भूयिता

धरणीं भरणीं मातरम् । वन्दे०

सामान्यगीतम्

चन्दनचक्षित - नीलकलेवर - पीतवस्त्र - यनमाली ।

केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डित - गण्डयुगः स्मितशाली ।

हरिहरि मृगधधूनिकरे, विलासिनि विलसति केलिपरे ॥

वापि विलासदिलोलविलोचन - खेलनजनितमनोजम् ।

ध्यायति मृगधधूपूरपिकं मधुसूदनवदन - सरोजम् ॥

धोजपदैवे हृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ।

प्रमृदितहृदयं हरिमतिसदयं नमत मुहुतवमनीयम् ॥

सङ्गीतपद्धतिः

सङ्गीतलक्षणग्रन्थेषु शक्येषां रागोपरागरागिणीनाञ्च ते ते प्रस्ताराः

स्वरूपभेदाच्च सत्प्रशिता समुपलभ्यन्ते । तत्र भैरवादिष्यन्त्या रागाणां, प्रत्येक-
 रागञ्च षड्रागिण्यो भवन्तीति षट्त्रिंशद्वागिण्य प्रकल्पिता । तदामा रागि-
 णीनां, रागाणां मूलस्वरूपे कौमलनीग्रस्वराणाम् आरोहावरोहयोर्वर्ग्यांज्य-
 म्वराणां भेदोपभेदकम्पनात्तावान् प्रस्तार । पुनश्च तत्र रागरागिणोम्वरूपेषु
 म्वरमिश्रणान् नानाविधा उपरागा अपि सम्पद्यन्ते, इति हेनोरेव रागोपरागरागि-
 णीनां प्रस्तारविस्तारस्वेयतयावच्छेत्तुमशक्यत्वादस्य सङ्गीतशास्त्रस्याप्यानन्त्य-
 मुपोद्बलित सम्भवति । एतदवष्टम्भेनैषां गगाणां गानपद्धतयोऽपि नानात्रिं-
 नैर्देनिद्यनाना वित्सन्ति सद्रूप्यानीता । परं तामु शास्त्रीयसङ्गीतपद्धतिर्नात्रि-
 सङ्गीतपद्धतिश्चेति द्वे तु प्राधान्यं जुषेते । शास्त्रीयसङ्गीतपद्धतिप्रपञ्चे शास्त्रोक्त-
 नियमानां नाणुमात्रमपि व्यत्यासं विपद्यन्ते सङ्गीताचार्याः । ईषदपि तालल्यादि-
 विकारजन्य म्वरवैरम्य तानन्तरा ध्याकुल्पयति, तादृशं स्वरवैरस्योपननं शास्त्रीय-
 पद्धतित् म्वन्पमपि स्खलनं तेभ्यो न मनाक् सम्भवते । अतः तादृशम्वलनदोष-
 तेषां नयेऽशन्नध्यताकोटिमवगाहते । शास्त्रपद्धतिमुद्गायतो नाणुमात्रमपि तत्र
 स्खलन्तश्च भूम्ना समाद्रियते । अधुनाऽपि तेषु दाक्षिणात्या, द्राविडा, महा-
 राष्ट्रियाश्च तामेव पद्धतिमनुद्गन्थानां गर्वस्य गौरवस्य च गाम्प्रदायिकेषु किला-
 प्रासनमलङ्कुर्वन्ति ।

भाष्यगीतपद्धतिमालम्बमानास्तु पुनः शास्त्रनियमोपनियमानननुद्गन्थानां
 नावावेशप्रधानां निसर्गमुल्भा मधुरमधुरा सहृदपहृदयाह्लादिनीं श्रोतृवृन्द-
 चेनश्चमत्कारिणां मनोमोहिनीं शंलौमवलम्ब्य गायन्तो जनसाधारणस्यानितरा
 प्रशसाभाजनोभवन्त मोदन्तेतरा मोदयन्ति चेतारानपीति । यद्यपि पद्धतिरिय-
 मद्यत्वे लभ्यप्रचुरप्रचारा, बहुभिरभिनन्द्यमाना धरीवति तथाऽपि नैष शास्त्रीय-
 पद्धतितुलामशतोऽपि सस्पृशति । शास्त्रीयपद्धतिः सङ्गीतविदा, भाष्यसङ्गीतपद्धतिश्च
 पुनरनाकलितशास्त्राणां मनोरञ्जनाय प्रभवतीति विवेकः ।

गीतिकाव्यकारः श्रीजयदेवः

मङ्गीतगीतिकाव्यस्याग्रलिप्तं कविजयदेवः जन्मना यद्भूमौ कन्दुबिन्द्याम-
 ग्राममल्लञ्चकार । जनकोऽयं भोजदेवो जननी धं पुता राधादेवो । नृपकन्ता-
 कुशला पद्याश्रयो चास्य पन्नोपदविभूषिता । तथाहि गीतगीतिकाव्येऽपी कान्ति
 'पद्मावनीचरणचरणचक्रवर्ती' । पद्याश्रयो जयदेवस्य गीतिकाव्यानुसन्धेनं निय-

नृत्यति स्मेति जनश्रुति । बङ्गदेशनृपतेलङ्कमणसेनस्य सभापण्डितमण्डलत्रजि
मध्यमणिरिवासौ ध्वराजत । तत्र गयाप्रदेशे समुपलब्धेन शिलालेखेन लङ्कमणसेन-
समय १११६ मिते क्रीस्तीये अवसोयते । तदस्य कवेरपि स्थितिकाल क्रैस्त-
एकादशशत (११००) मित एवेति गम्यते । आर्यासप्तशतीप्रणेता गोवर्द्धनाचार्य-
श्चाऽस्य समसामयिक । तथा च १—

वाच पल्लवयत्युभापतिधर सन्दभंशुद्धि गिरा,
जानीते जयदेव एव शरण श्लाघ्यो दुरुहद्रुते ।
शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धन-
स्पर्धो कोऽपि न विभ्रुत श्रुतिधरो धोयो कविश्चापति ॥ इति ।

गीतगोविन्द नाम गीतिकाव्यमस्याद्भुतचमत्कृतिपूर्णं कृतिः । केचन महा-
नुभावा काव्यमिदं शृङ्गारमहाकाव्यमिति नाम्नाऽपि ध्वपदिशन्ति । गीत-
गोविन्दे भावानुभूतेरभिव्यञ्जना सुतरामाविष्कृताऽवधार्यन्ते । संस्कृतसाहित्ये
गीतिचर्चितरचनाप्रणाल्या सर्वप्रथमप्रवर्त्तक श्रीजयदेव एव १ । राधाकृष्णयो
केलिकया रहस्यानुनय अभिसारलीला च गीतगोविन्द प्रगुणतया सरसमा-
रचयति । प्रलम्बसमस्तपदप्रयोगप्राचुर्येऽपि काव्यमिदं रमणीयतां न विजहाति,
प्रवाहयति चानवच्छिन्ना वाग्विलासोल्लासधाराम् । तद्यथा वसन्तराग पति-
तालाम्या गीयते —

ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे ।
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ॥

कृष्णो गोपाङ्गनाभि सक्रीडति —

चन्दनर्चाचित — नीलवलेवर — पीतवसन — वनमाली ।
केलिलालनगिण्डुण्डलमण्डित - गण्डयुग स्मितशाली ॥
हरिरिह मगधवधूनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे ।
पोनपयोधरभारभरेण हरिं परिरम्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥ इति ।

पुनश्च राधिका-सखी तद्विरहपीडां कृष्ण प्रति निवेदयति —

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति स्नेदमधीरम् ।

१ अस्या अभिनवरचनाप्रणाल्या जयदेवनेव मूलपातो ध्यपायि । तदनु-
त्तरमणिमनुस्य गीतरापव-गीतगङ्गाधर-अभिनवगीतगोविदप्रभृतीन्वनेवानि
गीतिकाव्यानि प्रादुर्भूतानि ।

व्यालनिलयमल्लिनेन गरलमिव क्लपति भलयसमोरम् ।
माधव मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना ॥
सा विरहे तव दीना ।

अपि च :—

वहति च वलित-विलोचन-जलधरमाननकमलमुदारम् ।
विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलन-गलितामृतधारम् ॥ इति ।

किञ्च :—

विहरति हरिर्हि सरसवसन्ते ।
नृत्यति युवतिजनेन समं सति विरहिजनस्य दुरन्ते ।
उन्मद - मदन-मनोरय - पयिक - वधूजन - जनितविलापे ।
अलिकुल - संकुल - कुसुमसमूह - निराकुल - वकुल - कलापे ।
मृगमदसौरभरनसवशांवद - नवदलमालतमाले ।
युवजन - हृदय - विदारण - मनमिज - नखरुचि - किशुकजाले ।
मदनमहोपति - कनकदण्डरुचि - केसरकुसुम - धिकासे ।
मिलित - शिलीमुख - पाटलि - पटल - कृतस्मरतूर्ण - विलापे ॥

अपि च—

हरिं प्रति गन्तुं सखी रापिकां क्या रागान्मिक्या प्रामादिकरीन्यो-
त्प्रेरयति :—

रतिसुखसारे गनमभिसारे मदनमनोहरवेदाम् ।
न कुरु नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुमर तं हृदयेदाम् ॥
धीरसमोरे यमुनानीरे वसति यने वनमाली ।
गोपी - यीन - पयोधर - मदन - चञ्चलकर - युगशाली ॥
मुखरमपीरं त्यज मञ्जीरं रिपुमिव केलिसुनीलम् ।
चल सति कुञ्जं सतिमिरपुञ्जं शिथिलय शीलनिबोलम् ॥ इति ।

गोनगोविन्दे—यमकाञ्चनप्रामालङ्कारैर्यादृशी भावव्यञ्जना आशिष्यता मा
साहित्यान्तरे दुरवापं व । यावन्मात्रं भाव्यायां माधुप तावन्मात्रमेव भावेयु सोन्दर्यम् ।
गोनगोविन्दस्य कोमलकमनोपदागलिः यमन्तोववनकोमलकिमल्यावलिमनु-
हरति । नूतनशाटलकुसुमातामरणिमा तदोयशंलीमुपनामनुसरति । रमाना
सरसो विलासश्च नैकविधकुसुमविकासमपस्थापयति । किं बहूना, गोनकाव्यमिदं
यमन्तप्रतिष्ठापामेवाभिव्यनक्ति नृपस्तया इति ।

अहो अस्य काव्यमाधुरीं गुधारयन्दिनिसेरीय विषदमन्दहृदयानन्दमा-
तनोति । जयदेवस्य गद्यवित्तिरियं :— 'सन्दर्भार्थं गिरा जानीते जयदेव एव' सुतरां
जुपते सामञ्जस्यम् । तदीया आत्मप्रशसाऽपीयं सर्वथा सपटते तदीयकाव्यविषये :—

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो,
यदि विलासबलासु कुतूहलम् ।
मधुर - कोमल - कान्तपदावलीं,
शृणु तदा जयदेव - सरस्वतीम् ॥

वस्तुतः शृङ्गारसंवलितं विलासलास्यसम्भूतं सुललितं काव्यमिदं
सर्वाणि गीतिकाव्यान्तराणि अतिशेते । न कोऽपि गीतिकविः जयदेवस्य कौटि-
मद्यावदवजगाहे । सत्यमेवोक्तं त्रिविधमभट्टेः महाभागः —

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानादलेपविचक्षणाः ।
भवन्ति कस्पचित्पुण्यमूले चाचो गृहे स्त्रिय ॥

भणित्तिरियं जयदेवज्ञोयने काल्पनेन संप्रटते ।

अद्यापि अस्य कवेर्जन्यपरिग्रहप्राप्ते प्रतिवर्षंमस्य पुण्यतिथौ, महानुत्सवो
भवति यत्र भक्तवृन्दगीतगोविन्दमद्यापि महता समास्रभेण गीयते । महा-
काव्यमेतद् द्वादशसर्गप्रणिबद्धं दक्षिणापयेऽष्टपदीति नाम्नाऽपि प्रसिद्धम् । श्रीकृष्णस्य
राधिकायाश्च प्रेमोल्लासविलासाः पल्लविताः । गीतानि च सक्लानि राग-
ताल्लादिसमन्वितानि । अतस्तत्कर्तुः सङ्गीतशास्त्रविशेषज्ञता सुतरां अकती-
भवति तावता । काव्येऽस्मिन् विप्रलम्भसम्भोगयोरुभयोरपि शृङ्गाररसयोः
समीचीन परिपाको दृष्टिपथमवतरति । प्रसादानुप्रासमाधुर्यमत्र अनन्यसामान्य-
तयोद्वेल्लितमिवाभाति । कविश्च पुनरयं स्वयमेवोपश्लोकयति :—

साध्वी माध्वोक ! चिन्ता न भवति भवत शक्रे ! कर्कशाऽसि,
द्राक्षे ! द्रक्ष्यन्ति के त्वामभूत ! मृतमसि क्षीर ! नीरं रसते ।
माकन्द ! क्रन्द कान्ताऽधर ! धरणितल गच्छ यच्छन्ति भावं,
यावच्छृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वक्वासि ॥

एतदेवास्य निरतिशयलोकाप्रियत्वं सूचयति यत्राम काव्यस्यास्य त्रिशत-
श्लोकावाप्टीकाः समुल्लसन्ति । टीकाकृतसु च प्रौढनैय्यायिका उदयनाचार्य-शङ्कर-
मिश्रतन्निभा, गङ्गाभट्टसङ्गाशाश्च प्रगल्भमोमासकाः अपि विल्लसन्ति । नूनं
गीतिकाव्यमिदं संस्कृतसाहित्यालङ्कारभूतम् ।

कवियरजपदेवविरचितं गीतगोविन्दं नाम सुललितं गेयकाव्यमधुनापि

नाग्न महता समाग्न्नेष तयापन रनिक् । मङ्गीनविषयका सदर्भा बहुग
का वृकादरेऽवनीणा रिदीणा जायाच्च मवृत्ता । तयारि लम्पमानद्वयि सदभेय
सुवृत्तप्रान्तमाचार्ये २ । न तदप्रभगीरवमपाउड डूपन इति सत्येप ।

१ यथा — शरिद्धि विहृति यमुनातार ।
शरित्तवगल्पनापरिणात्त
कामलमन्त्रमभार ।
मधुकरनिक्कम्भिनकाकि
सूजिनकुञ्जकुशा ॥

२ तथा च —

तत्र स्वरास्त्रया श्रमा नूच्छताचैकविगि ।
तागाम्बकानपञ्चान निम्ना मात्रा रमास्त्रय ॥
स्यानय यनाताञ्च पढाम्यानि रमा नव ।
रागा परत्रिगानु भावाचन्वारिगतत स्मृता ॥

धर्मशास्त्रम्

१—स्मृतिसाहित्यम् । २—मनुस्मृति । ३—याज्ञवल्क्यस्मृति ।
४—पाराशरस्मृति ।

स्मृतिसाहित्यम्

गोर्वाणवाणीवाङ्मयमहार्णवालोडनोत्थसाररूप तत्त्व यद्यपि समासेनेह प्रपञ्चितम् । तथापि तदतिरिक्तमन्यदपि विशद साहित्य वर्तते यदनुस्मरण नाम खल्वन्याय्यं भवेदिति सङ्ग्रहेण किञ्चित्तदपि प्रस्तूपते । तच्च नाम साहित्य पुरुषार्थसाहित्यनाम्नाभिधातुं शक्यते । पुरुषमन्त्रेणार्थनीयत्वाद्धि तत्पुरुषार्थसाहित्यमुच्यते । परमर्षिभिः शास्त्रकृद्भिर्लोकानुजिघृक्षया, धर्म-अर्थ-काम-मोक्षेति तत्त्व-चतुष्टय परमपुरुषार्थत्वेन निदिष्टम् । तदेतद्विशदीकरणार्थं तत्त्ववेत्तृभिः धर्म-शास्त्रम्, अर्थशास्त्र, कामशास्त्रं, मोक्षशास्त्रञ्चेति शास्त्रचतुष्टय प्रणीतम् ।

तत्र तावद् धर्मशास्त्रम् सर्वेषां शास्त्राणामाधारभूतम् । धर्मशास्त्रस्याविर्भावस्तु वैदिककाल एव सञ्जातः । वेदाङ्गेष्वन्यतमाना किल सूत्राणां मध्ये धर्म-सूत्राणां किमपि महत्त्वपूर्णं पदम् । तानि धर्मसूत्राण्युपजोष्यैव धर्मशास्त्राणां प्रवृत्तिः । तेषु च आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तेति विषयत्रयं प्राधान्येनोपन्यस्यते । तत्राचारखण्डे वर्णाश्रमधर्मोपदेशस्य विशदस्य प्रतिपादनम् । व्यवहारखण्डे च राजप्रजाधर्माणां विवरणम् । प्रायश्चित्तोपकरणे च पुनः ज्ञानाज्ञानकृतानां पापानां पातकानाञ्च निराकरणाय विविधप्रायश्चित्तानां विधानं पल्लवितं भवति । यद्यपि नैव नियमस्सार्थत्रिकस्तथापि भूम्ना इमे एव विषया अनुशास्यन्ते धर्मशास्त्ररङ्गणेति ।

यद्यपि स्मृतिग्रन्था मन्ति भूयास्त । तेषां सख्या प्रायश पञ्चाशत्तद्व्या-
मतिश्रमते । तद्यथा—मनुस्मृति, नारदोपस्मृति, अथिस्मृति, विष्णुस्मृति,
दक्षस्मृति, आङ्गिरसस्मृति, शततापस्मृति, पाराशरस्मृति, बृहत्पाराशर-
स्मृति, लघुहारीतस्मृति, बृहहारीतस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, वात्स्यायनस्मृति,
आपस्तम्बस्मृति, लघुशङ्करस्मृति, शङ्करस्मृति, यशिष्ठस्मृति, औशनसस्मृति,
व्यासस्मृति, प्रजापतिस्मृति, आश्वलायनस्मृति, बौधायनस्मृति, गोतमस्मृति,

• गोतमस्मृतिः, यमस्मृतिः, अहणस्मृतिः, पुलस्त्यस्मृतिः, काश्यपस्मृतिः, व्याघ्र-
पादस्मृतिः, देवलस्मृतिश्चेत्याद्याः ।

मनुस्मृति

सर्वास्वपि एतान् स्मृतियु मनु-याज्ञवल्क्यस्मृत्योरेव प्राधान्य परप्रामाण्य-
ञ्चाङ्गीक्रियते विद्वद्वरेण्यं । तत्रापि विशेषत मनुस्मृतेरेव ।

‘यमनुरवदत् तद् भयजम्’ इति ।

मनुस्मृतिरिय द्वादशभिरध्यायैरुपनिबद्धा । यद्यप्यनेकाष्टीका आटी-
कितास्तथापि मेघातिथि-कुल्लूकभट्टप्रोस्तास्वतिप्रसिद्धे महत्त्वशालिन्यौ प्रमाणभूते
चेति । धर्मं लिलक्षयिषु भगवान् मनुराह —

वेदं स्मृतिं सदाचारं स्वस्य च प्रियमात्मन ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥
धृतिं क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहं ।
धीविद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वं स्मृतिः ।
ते सर्वार्येषु मीमांस्ये ताम्या धर्मो हि निर्बन्धो ॥ इति

क्रमागतानां चतुर्णां वर्णानां कर्तव्यं कर्म निदिश्यते—

अध्याणञ्च यजनं ध्यानं तथा ।
धर्मशास्त्रसद्वर्तनञ्च ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥
प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसवितश्च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥
पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
वणिक्वपथं कुसोदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुं कर्म समादिशत् ।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥

परीक्ष्यैव धर्मस्वरूपो बोद्धव्यः—

एको वेदविद्धर्मं यः ध्यवस्येद् द्विजोत्तम ।
स विज्ञेयः परो धर्मं नाज्ञानामुदितोऽप्युतं ॥

इत्यादिकं प्रमाणभूतं तत्त्वं सर्वैरस्ततन्द्रमनुष्ठेयम् इति ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

मनुस्मृतेरनु याज्ञवल्क्यस्मृतिरतीव प्रतिष्ठास्पदीभूता विराजते । महर्षे
याज्ञवल्क्यविरचितेय स्मृति परमप्रमाणभूताऽभिमन्यने शास्त्रज्ञे । विद्वद्वरे
विज्ञानेश्वरेण दाक्षिणात्ये जनपदे एकादशशताब्द्या मिताक्षरा नाम्नो टीका दिव
चिता । स एष विज्ञानेश्वर चालुक्यवशावत्सोयवच्छात्रादित्यनूपते राज
पण्डित आसीत् । अद्यत्वे सर्वेस्मिन् भारते मिताक्षराया प्रामाण्य स्वीक्रियं
विदिष्य तु दायभागानुबन्धिविषये एक बङ्गदेशे विहाय । बङ्गेषु तु तत्र जीमूत
बाहनस्मृते प्रामाण्यमाद्रियते ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिरिय भूम्ना मनुस्मृतिर्नैव सवदति । धर्मलक्षण प्रतिपादय
ऋषिराह —

श्रुति स्मृति सदाचार स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक् सङ्कल्पज वामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥
इत्याचारदर्माहसादान स्वाध्यायकर्म च ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

पाराशरस्मृति

याज्ञवल्क्यस्मृतेरनन्तर कलौ पाराशरस्मृतेर्मन्यता जोगृह्यते ।

‘कलौ पाराशर स्मृत्तिरिति ।

एतामुद्दिश्य माधवाचार्यपरत्नामर्थेऽप्युपजीव्यैव धर्मशास्त्रे पाराशर
पाधवाभिध विशद प्रामाणिकश्च भाष्यमार्त्तचितम् । यस्य रचनाकाल चतुदश
शतके विभाष्यते । स एष धर्मशास्त्रविषय संक्षेपतः । अतोऽनन्तर अर्थ
द्विषयकार्यशास्त्रविषयेऽधुना किञ्चित्प्रस्तूयते ।

अर्थशास्त्रम्

१—राजधर्मविषयका ग्रन्था । २—अर्थशास्त्रस्य राजतन्त्रत्वम् । ३—कौट-
लायार्थशास्त्रस्य प्राधान्यम् । ४—त्रिमिदमर्थशास्त्र नाम ? ५—राजधर्म ।
६—उपधाचतुष्टयम् । ७—गुप्तचराणा वेशः । ८—मन्त्रिमण्डल कीदृश स्यात् ?
९—कोशमरक्षणम् । १०—रत्नमौक्तिकादिविवरणम् । ११—गोहन्ता वध्यः ।
१२—स्त्री-धनकल्पः । १३—कौटलीयार्थशास्त्रस्य भूकतयः । १४—चाणक्य-
वालः । १५—चाणक्यस्य अन्या कृतयः । १६—चाणक्यात्पूर्वतना आचार्याः ।
१७—चाणक्यस्यालौकिकप्रतिभाशालिभ्यम् । १८—वेधसे विष्णुगुप्ताय नमः ।

राजधर्मविषयका ग्रन्था

यद्यपि सस्कृतसाहित्ये राजधर्मप्रतिपादकेषु ग्रन्थेषु बहूना नामान्युद्धरणानि
च दृग्गोचरीशियन्ते तथाऽपि अस्माकं दुर्भाग्यघेयात् प्रायः तेषु बहवो विलुप्ता
एव विभाष्यन्ते । यद्यपि महाभारतादिषु इतिहासग्रन्थेष्वपि प्रकरणशः राजतन्त्र-
विषया चर्चिताः । पुराणेष्वपि एषः विषयो बहुत्र पल्लविनः । बौधायन-दिप्रणीतेषु
सूत्रग्रन्थेष्वपि सस्पष्टः । अर्थशास्त्रग्रन्थेषु अनेकं नोतिनिपुणं अर्थशास्त्रचर्ण-
विद्वद्भिः अनेके अर्थशास्त्रसदर्भाद् अङ्गिष्यन्तः । पर तेषु अलिपिष्ठा एव सम्प्रत्यु-
लभ्यन्ते इति कस्य मनस्विनो मनो न दुनोति ।

प्रमुखास्तु तेषु अर्थशास्त्रग्रन्थनिर्मातृषु कौट्यायनः किञ्चित्क-चारायण-
कणिक-भरद्वाज-पाराशरः शुक्र-बृहस्पति-भगवादेव आसन् सप्तदश अर्थशास्त्रपार-
दृशान इति तत्तद्ग्रन्थोपनतस्तत्तन्नामोद्धरणं विज्ञायते पर तेषु कौटिल्यः प्रधानतमः ।
तेन प्रणीतमिदं कौटिलीयमर्थशास्त्रमपि विद्वद्भिः प्रधानतमत्वेनाद्रियते । सोऽयं
कौटिल्यः आर्यचाणक्यनाम्नापि सम्मयते । एतच्चार्थशास्त्रं बहुयुगसर्वलितम् ।
इदानीन्तनं परिभाषितमर्थशास्त्रं, भारतीयपरिभाषायाः धातुशास्त्रमित्यभि-
धीयते । “कृषिपशुपाल्ये वाणिज्ये च वार्ता, धान्यपशुहिरण्यकुम्भविष्टिप्रदानाद्
औपकारिकी” इति स्वयं कौटिल्यो लक्षितवान् । राजमस्थायया व्यवहारपथ-
प्रदर्शकं धातुशास्त्रमिदं त्रितरगमपेष्णीयम् भवति अतएव राजमी राजपुरुषैश्च
शास्त्रमेतदवश्यं परिशीलनीयम् ।

अर्थशास्त्रस्य राजतन्त्रत्वम्

न खल्विदं वार्त्ताशास्त्रममात्रयाऽपि राजतन्त्राद् भिद्यते अपिन्वतिसमिद्धं तयैव तेन सह सम्बध्यते । तदिदमर्थशास्त्रं कौटल्यापरनामधेयेन द्विसहस्रवत्सरात्प्राक् प्रादुर्भूतेनार्यचाणक्येन भूसुरेण राजऽचन्द्रगुप्तमौर्यस्य मुह्यामादमलङ्कुर्वाणेन विरचितं तद्राज्यव्यवस्थासम्पादनार्थम् । एष एव ग्रन्थः राजतन्त्रेषु प्राचीनतमो विभाध्यते ।

शुक्रनीतिसमाख्यस्य ग्रन्थस्य रचना. कौटल्यार्थशास्त्रादनेकशताब्दान्तम्पन्ना । अस्मिन् सन्दर्भेऽपि राजतन्त्रस्य विशदं विवरणमुपलभ्यते । कामन्दकीतीतिसारोऽपरो राजनीतिपरो ग्रन्थो गुप्तकालीनः । ग्रन्थोऽयं कौटल्यार्थशास्त्रछायामेव प्रायशोऽनुहरति । अपरश्च मित्रमिश्रविरचितः राजनीतिप्रकाशात् ग्रन्थः । मित्रमिश्रोऽयं मध्यभारतस्य राज्ञो वीरसिंहदेवस्य सभापण्डित आसीत् अन्यश्चकां राजनीतिरत्नाकरराख्यो ग्रन्थः श्रीचण्डेश्वरप्रणीतः । एवमादयो बहवः ग्रन्था आसन् । परन्तु आर्यचाणक्यकृतकौटलीयार्थशास्त्रस्य ते मनागपि तुलनाधिरोहन्ति इति प्रसफुटम् ।

कौटलीयार्थशास्त्रस्य प्राधान्यम्

विष्णुगुप्तापरनामधेयः कौटल्यः चाणक्यो वा राजतन्त्रज्ञसार्वभौ कौटलीयार्थशास्त्रस्य प्रणेता । एतद्ग्रन्थारम्भे "ओम् नमः शुक्रबृहस्पतिभ्या इत्यनेन स्वपूर्वकारिकानां अर्थशास्त्रप्रणेतृणामाचार्याणां नामग्राहं नमस्करणं स आत्मनः प्रागपि अर्थशास्त्रस्य सद्भाव सूचयति । अतएव "सर्वशास्त्राभ्युपगमप्रयोगमुपलभ्य चे"त्यंशेन स्वपूर्वभक्तानां मनु-भारद्वाज-विशालाक्ष-पाराशर-पिण्ड-कौण्डिन्यप्रभृतीनां राजनीतिज्ञानामाचार्याणां राजतन्त्रविदां मतानि पर्यालोच्य स्मिन् सन्दर्भे गुम्फितानतीत्यपि ध्वज्यते ।^१ धाम सारगर्भः सन्दर्भः राज्ञे च गुप्ताय राज्यशासनस्य निर्वहणविधिप्रदर्शनी^२ गुम्फितः । प्रथमः महापुरुषो २२५० वर्षपूर्वं भारतवर्षमाचार्यवर्ग-वेद्यम् स्वजन्मना अलम्बयार्चोदिति कालविषदन्ति । 'कामन्दकीयनीतिसार' ग्रन्थस्याारम्भे विष्णुगुप्ताय नमोवाचं वितन्वाः पश्यकर्त्ता प्राह :—

१. सर्वशास्त्राभ्युपगमप्रयोगमुपलभ्य च ।

कौटल्येन तन्त्रार्थे शासनस्य विधि वृत्तः ॥

नीतिशास्त्रामृतं घीमानर्यंशास्त्रमहोदधेः ।

समुद्भ्रं नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय^१ वेधसे ॥

अस्य ग्रन्थस्य भाष्यमपि स्वयं विष्णुगुप्त एव चकार ।

दृष्ट्वा विप्रपतिं बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।

स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रञ्च भाष्यञ्च ॥

अस्य शास्त्रस्य फलश्रुतिमाख्यापयन् कौटल्यः पुनः प्राह—

एवं शास्त्रमिदं यत्कृतं एताभिस्तन्त्रयुक्तिभिः ।

अवाप्तौ पालने चोक्तं लोकस्यास्य परस्य च ॥

धर्ममर्यञ्च कामञ्च प्रवर्तयति पाति च ।^१

अधर्मनर्यंविद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च ॥

धर्मम्, अर्थं, कामञ्च शास्त्रमिदं साधयति । अधर्मम्, अनर्थं, विद्वेषञ्च निहन्ति इति भावः ।

तदेवंविधं साफल्यं शास्त्रमिदं प्रसाधयति, इत्यत्र आत्मन एव निदर्शन-
मर्पणं उपलोकयति चाणक्यः—

येन शास्त्रञ्च शास्त्रञ्च नन्दराजगता धमूः ।

अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥ इति ॥

तच्चेदं कौटलीयार्यशास्त्रं राजनीतिसन्दर्भेषु प्रधानभावं भजते । कौटली-

यार्यशास्त्रञ्चैतत्पञ्चदशधिकरणैः गुम्फितम् राज्यव्यवस्थापकोऽस्तीव सारगर्भः

सन्दर्भो नूनं प्रशस्ततमः । तत्र प्रथमाधिकरणे—विनयाधिकारः, द्वितीयेऽध्यक्ष-

प्रचारः, तृतीये धर्मस्यापनादिकं, चतुर्थे षण्ढकशोधनम्, पञ्चमे योगवृत्तम्—^१

षष्ठे मण्डलघोनिः, सप्तमे षाड्गुण्यम्, अष्टमे व्यसनाधिकारिकं, नवमे अग्नि-

यास्यत्कर्म, दशमे साग्रामिकम्, एकादशते सङ्घवृत्तम्, द्वादशते आबली-

यसम्, त्रयोदशते दुःखाः, चतुर्दशते औपनिषदिकम्, पञ्चदशते

च तन्त्रयुक्तिः चाणक्यसूत्राणि च विलसन्ति ।

१. अस्य शास्त्रस्य प्रणेता विष्णुगुप्तश्चाणक्य कौटल्यश्चेति विमि-
र्शानाम्भि प्रख्यायते । तत्र विष्णुता गुप्तो रक्षित इति विष्णुमन्त्रेण तत्पित्रा नाम-
करणसास्कारकाले कृता विष्णुगुप्त इति सास्कारिकी सजा । चणको देशविशेष-
स्तत्सम्बन्धाच्चाणक्य इति देशनिबन्धना सजा । कुटलश्च बश्चन गोत्रप्रवर्तको
महर्षिस्तस्य गोत्रापत्यमिति कौटल्य इति गोत्रनिबन्धना संज्ञेति विवेकः ।

अयंशास्त्र लिलक्षयिपुराचार्यं आह—

“सनुष्याणा वृत्तिरयं । मनुष्यवती भूमिरित्ययं । तस्या पृथिव्या
लाभपालनोपायः शास्त्रम् अयंशास्त्रमिति ।”

या पृथिवी वसुधा—वसुमती—रत्नागर्भादिसमाह्वया प्रथिता, तस्या लाभ
कय, तत्पालनविधिर्वा क ? इत्यादि पद्यप्रदर्शकं यत् शास्त्रं तस्यान्वयसञ्ज्ञेयं यदयं-
शास्त्रं नामेति । एवविधस्वार्थशास्त्रस्योत्प्रेक्षो दण्डिप्रभृतिर्महाकविभि स्व-
रचनास्वपि कृत उपलभ्यते । तद्यथा दण्डी प्राह—

“अथोष्म तावदृण्डनीतिम् । इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यायं दण्डिभि
श्लोकसहस्रैस्तक्षिप्ता संवेद्यमधीत्य सम्यगनुष्ठीयमाना यथोक्तकर्मक्षमेति ।”

राजधर्मं

राजा तावत् चतस्रो विद्याः समम्यसनीया । आन्वोशिकी, त्रयो, वार्ता,
दण्डनीतिश्चेति । आसा तक्षिप्ता व्याख्या—

तत्रान्वोशिकी—(१) साख्ययोगो लोकयतश्चेत्यान्वोशिकी, (२) धर्मा-
धर्मो त्रय्याम् । (३) (क) अर्थनयो वार्तायाम् । (४) नयानयो दण्डनीत्या
बलादले चंतासाम् ।

राजा स्वशासनस्य राजदण्डस्य योपयोगं साधूना रक्षणाय दुर्जनानाञ्च
दण्डनाय क्तव्यः । अतति तथा भास्वयथायेन दुर्जना सज्जनान् पीडयिष्यन्ति ।
प्रजामु यत्र तत्र सत्ताया बलस्य चैव शासनादनवरथाप्रसङ्गं सम्भवेदित्यत शौटल्य
आह —

“तस्मात्लोकयात्रायौ नित्यमुद्यतदण्डः स्यात् ।”

द्विनयमूलो दण्डः प्राणभृतां योगक्षेमावहः । आघायवाणश्च इन्द्रियप्रयमेव
मर्षविषयानुष्ठेयत्वेनानुगास्ति । अवश्येन्द्रियो राजा सद्यो दिनश्यति च —

“तद्विद्वद्वृत्तिरवश्येन्द्रियश्चतुरन्तोऽपि राजा सद्यो दिनश्यतीति ।”

पुण्येण धर्ममाधरता, पादियमनुपालयन्तं वाग्द्वयमणि सापनीयानि ।
मुपमत्पतिश्च भोग्याः । यद्यपि तदर्थं ‘अयं एव प्रपातः’ परं तदर्थंप्राप्तयेऽपि
वर्तिव्येति मर्यादा मोल्लक्षणीया । आचार्याः क्षमायाश्चापि तदर्थं तथैव
शास्त्रातप्याः ।

समशास्त्राचार्यं धर्मं ‘तावदात्रिंशत् प्रनोद’ मित्याचक्षते । तदपि शास्त्रात्
तथा वक्ष्यते समस्य परिपालनीय एव मर्षानमता । राज्ञरर्थं सञ्चालयितुमेवाही

१ ‘इति-वृत्ताये वागिगा’ अथपि वागिगात्त इ गृह्यते ।

नृप. असन. । अनः योग्यान् सचिवनिवहान् तत्र नियोजयेत् । तेषां योग्यता च सम्यक् परीक्षणोपा । योग्यतानिश्चयं प्रदर्शयति :—

“कार्यसामर्थ्याद्धि पुरुषसामर्थ्यं कल्पेत ।”

उपधाचतुष्टयम्

किञ्च राजनिष्ठान्तरिजानार्थं षोडशेन चतस्रो निष्पात्मिका उपधाः कल्पिताः—धर्मोपधा, अर्थोपधा, कामोपधा, भयोपधा चेति ।

धर्मोपधा—नत्र धर्मोपधा नाम पुरोहितद्वारा मन्त्रिणः राज्यनिष्ठायाः परीक्षणम् । राज्ञो विश्रम्भभाजः पुरोहितस्य कृत्रिमप्रकोपद्वारा केनाऽपि ध्याजेन तदपिकारान्पृषकृत्य बहिष्करणम् । ततः न पुरोहितो मन्त्रिणमन्येत्य राजानं निन्द्यान्, राज्ञश्च राज्यात्परिभ्रशोद्योगः, तत्त्वाने च नृपान्तरस्य राज्यानिषेकः कर्तव्य इत्यादिभिर्वचोभिर्पेदि सचिवः पुरोहितयद्दन्त्रपाशे न पतेत् तर्हि तदेव विधं विदवासपात्रं मन्त्रिणमेव राजा नियोजयेन्मन्त्रिपदे नान्यमिति राज्ञो विरुद्धः कृत्रिमो गूडाभिमन्त्रिर्हि धर्मोपधा उच्यते । १

अर्थोपधा—अर्थोपधा च पुनयां सेनापतिमुखेन राज्यनिष्ठाया अशेष-विशेषपरीक्षा सा “मिनापतिरमन्त्रप्रहेणावशिप्तः सत्रिभिरेकैकममाल्यमुपजापये-ल्लोभनीयेनार्थेन राजविनाशाय सर्वेषामेन्द्रोचने कथं वा तत्रेति—प्रत्याख्याने शुचिरित्यर्थोपधा ।” [कां००]

कामोपधा—काममालम्ब्य वा परीक्षा सा कामोपधा । यथा वाचिदन्तः पुरात् वाञ्छिद् दूर्तो मन्त्रिसनीपे सम्प्रेष्य राजमहिष्या. प्रेम तं प्रति निवेद्य सा त्वामाह्वयति रहःकेलि कन्दमितुमिति गोप्यनमं वृत्तञ्चनद् रक्षणोपमिति निवेदयन्तो मन्त्रिणश्च राज्याः प्रेमपार्श्वनिगाडयितुं प्रयत्नितुमारभेत् कृत्रिमस्येन । यदि नाम सचिवस्तन्पाशे न निरतति तर्हि न मन्त्रिपदे नियोजनीयो भवति । मेघं राजनिष्ठायाः परीक्षा कामोपधेति पदेन परिभाष्यते ।

भयोपधा—चतुर्थी भयोपधा—“प्रवृत्तनिमित्तमेकोऽमान्यः सर्वानमान्या-नावाहयेत् । तेनोद्वेगेन राजा तानवदन्ध्यात् । कापटिकश्चात्र पूर्वशरद्वस्तेषा-मर्थमानावशिप्तमेकैकममाल्यमुपजापेत्—अम प्रवृत्तोऽयं राजा, साध्वेनं ह्वा अन्यं प्रतिशदयिष्याम. । सर्वेषामेन्द्रोचने कथं वा तत्रेति । प्रत्याख्याने शुचिरिति भयो-पधा ।

तदेवमुन्मोर्गमश्लोकपरिशं सर्वोपधागुह्यं जनमेव साचिव्ये राजा नियोज-येत् । प्राह च षोडशे—

तस्माद् बाह्यमधिष्ठानं कृत्वा कार्यं चतुर्विधे ।
शौचाशौचममात्यानां, राजा मार्गेत सत्रिभि ॥

गुप्तचराणां वेश

गुप्तचरं कीदृशो वेशो धारणीय इत्यत्रोच्यते 'कापटिकोदास्थितगृह-
पतिक-चंदेहक-तापसव्यञ्जनान्—सत्रि-तोक्षण-रसद' भिक्षुकीञ्चेति । अपि च—
'परिव्राजिका, वृत्तिकामा, दरिद्रा, विधवा, प्रगल्भा-ब्राह्मण्यन्तपुरे कृतसत्कारा
महामात्रकुलान्यधिगच्छेत् ।'

मन्त्रिमण्डलं कीदृशं स्यात्

मन्त्रिमण्डले योग्यतमान् चतुरानाचारसम्पन्नानेव जनान् विबुधान् सगृह्णी-
यात्—न 'प्रमाद-मद-मुप्त-प्रलापकामादिरुत्सेक' इत्यादिदुर्गुणोपेतान् ।

अपि च—“मन्त्रिभिः त्रिभिश्चतुर्भिर्वा सह मन्त्रयेत् ।” वस्तुतो मन्त्रि-
मण्डलमेव राजा चक्षुः ।

'इन्द्रस्य हि मन्त्रिपरिपदुषीणा सहस्रम् । तच्चक्षुः । तस्मादिमं द्व्यक्ष
सहस्राक्षमाहृ ।”

राजं कर्तव्यमादिशति—

प्रजामुक्ते सुखं राजं, प्रजानाञ्च हिते हितम् ।

नात्मप्रियं हितं राजं प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥

राज्ञो हि व्रतमुरथानं यज्ञं कार्यनिशासनम् ।

दक्षिणा वृत्तिसाम्यं च दीक्षितरथाभिषेचनम् ॥

कोशो हि भूलं राज्यस्य

अल्पकोशो हि राजा पौरजानपदानेव प्राप्ते ।

भूमि-भ्रातृवंशोपकरणानुग्रहणं कुर्यात् । (राजेंति शेषः)

बाण-वृद्ध-व्यापित-व्यगन्वनापीः च विभूयात् ।

इष्टविष्टिचराणां रक्षोक्षुपहतां कृषिम् ।

स्तेनव्याप्यविषयां व्यापिभिश्च पशुप्राणां ॥

विष्टि—‘अहृद्यापि भूमौ पशुभ्यो विवातानि प्रयच्छेत्?’

कोष्ठागारे वसमानमरतिमन्त्रं कुञ्च स्थापयेत् ।

१ ये वधुः विवाहा कुर्यान्वाग्माः च न रगादा उपराने ।

कोशो हि मूलं राज्यस्य । अतः राजा कोशरक्षणं, तन्मन्वर्धनं ययागालञ्च सम्यग्व्यवश्च नैपुण्येन साधनीयम् । कृष्यादिरक्षणम् । तदपि स्तेन-व्याल-त्रिप-व्याधिप्राहादिभिः पशूनां रक्षणं, पशून्यश्च अकृष्यायां भूमौ ग्रामप्रकोष्ठज्ञानं प्रदेयम् ।

राजकर्मचारिणः निमग्नतः चञ्चलवृत्तयः, अदवादि^१पशुधन् कर्मणु शिथिला भवन्ति ते यथावसरं तत्र तत्र प्रणोदितव्याः । ते राजो घन^२भाहुरन्ति अज्ञानदिशा अतः तेषां कार्याणि लेखपञ्जिकाश्च मुनिपुत्रं परीक्षणीयाः । आय-व्ययो च निरीक्षणीयो । नृपः दुर्ग-राष्ट्र-वन-मेतु-वन-शत्र-वगिकपान्यानाञ्च सम्यग-वेक्षणं विदध्यात् । एतादृशेषु राज्यमम्पद्वृद्धिकरेषु वस्तुनस्त्वेषु राजा मावधानेन स्यात्तव्यम् । अग्रे च परराष्ट्रैः मह सन्धिपत्रादिलेखाः मावधानतया विवेका—लेखप्रकाराश्चोपदिष्टा लेखगुणान्भक्ताः । 'मोक्ष्यप्रमता राज्ञः सन्देशं श्रुत्वा निश्चिन्तार्यं लेखं विदध्यात् । "अयंक्रमः, सम्बन्धः, परिपूर्णता, माधुर्यमौदार्यं, स्पष्टत्वमिति लेखमभ्यन् ।" ^३लेखदोषाश्चापि निरूपिताः ।

कोशमंरक्षणम् रत्नमौक्तिकादिविवरणञ्च

कोशाध्यक्षेण तावत्कोशागारे रत्नमौक्तिकानि सम्यक् परीक्ष्य मंत्राह्यानि । तत्र मौक्तिकानां प्रकारा नामग्राहं प्रदक्षिणाः । प्रायशः मौक्तिकानां प्रमथिषीं नदीमान्मर्म्यैव तानि तानि नामानि प्रदत्तानीति प्रतीयते । यथा ताश्चरणाव्यायां नद्यामुत्पन्नानि ताम्रपर्णिकानि । एवं रत्नान्यपि । यथा महेंद्राख्यपर्यन्ताप्राप्तानि माहेन्द्राणि । एवं पाणिम्य, कौलेय, खंनमांय, हंमवनानि बहुविधानि रत्नमौक्त्तिकानि वर्णनानि । तत्र मौक्तिकेषु—

'स्फुलं, वृत्तं, निल्लजं, भ्राजिष्णु, श्वेतं, गृह, स्निग्धं देशविद्वञ्च प्रशाम्भम्' इति ।

एवं मौक्तिकानामष्टोत्तरंक्रमहृत्प्रमिता जानयः प्रदक्षिणाः ।

अध्यक्षाः

प्रणामनप्रबन्धार्थं राजा ततश्चिन्तागतगुण्येन अध्यक्षा नियोजयति । यथा—गोक्ष्यस-अदवाध्यस-हम्पध्यस-रथाध्यस-परुषध्यस-पुत्राध्यस-विश्वीना-ध्यस, मेनाध्यसप्रभृतयः अध्यक्षा नियोजयति ।

१. अश्वमधर्मांगो हि मनुष्या नियुक्ताः कर्मणु दिशुवन्ते ।

२. "युक्ता तथा कार्यविधौ नियुक्ता ज्ञानु न इक्ता घनमादशाना ।"

३. अज्ञानिद्वार्यान् पुनश्चानामगच्छे सम्यक् इति स्मरदोषा ।

तस्मात्प्राप्त्य परे विद्युः कर्म किञ्चिच्चिकीर्षितम् ।
 आरब्धधारस्तु जानीयुरारब्ध कृतमेव वा ॥
 यथा योगपुरुषैरन्यान् राजाधितिष्ठति ।
 तथाऽयमन्यघाघेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ॥
 अपि शक्या गतिर्जातु पतता खे पतत्रिणाम् ।
 न तु प्रच्छन्नभावानामुक्ताना चरता गति ॥
 पक्व पक्वमिवारामात् फल राज्यादवाप्नुयात् ।
 आत्मच्छेदभयादाम धर्जयेत्कोपकारकम् ॥
 एव यद्भिर्गुणैरेतं स्थित प्रकृतिमण्डले ।
 पर्येषेत क्षयात् स्थान स्यानाद् वृद्धिञ्च कर्मसु ॥
 अल्पागमाऽतिव्ययता क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।
 समायव्ययता स्थान कर्मसु ज्ञेयमात्मन ॥
 वृद्धि क्षयञ्च स्थानञ्च कर्शनोच्छेदन तथा ।
 सर्वोपायान् समादध्यादेतान् यश्चार्यशास्त्रवित् ॥
 एवमन्योन्यसञ्चार याङ्गुण्य योऽनुपश्यति ।
 स बुद्धिनिगलंबद्वंरिष्ट क्रीडति पायिव ॥ इति ।

चाणक्यस्य काल

अथैतर्हि तत्रभवतोऽयंशास्त्रप्रणेतु अर्चायंचाणक्यस्य स्थितिकालमुद्दिश्य
 किञ्चिद्विचिन्त्यते । सकलशास्त्रनिष्णातोऽयं, मगधेषु कुसुमपुरे स्वपरिभवामपर्योत्तप्त-
 स्तदधीश्वरान नन्दान समुन्मूल्य तदीये सिंहासने च चन्द्रगुप्तमभिषिषेचेति प्रसिद्ध-
 मंतिह्ये । तस्य चन्द्रगुप्तस्य स्थितिकाल एतंस्तपूर्वंचतुर्यंशताब्दी निर्णयते काल-
 कोविदे । चाणक्यादर्वाचीना कामन्दकादयश्च स्मरन्ति त तदीयार्थशास्त्रञ्च ।
 किन्तु श्री शङ्करभगवत्पादशिष्यः सुरेश्वराचार्यो विश्वरूपाचार्यापरनामधेयः, बाल-
 श्रीडाह्याया याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यायाम् अयंशास्त्रस्मरणप्रसङ्गे कौटल्य कौटलीय-
 मर्यंशास्त्र 'था कथं सस्मारेति जिज्ञासायामुच्यते, व्याख्याता हि परिचितात्
 स्वप्राक्कालभवात् समानवयस्काद्वा ग्रन्थान्तराद्बुद्धय तत्तद्वस्तुतत्त्व दर्शयितु प्रक्रमते
 न जातुचित्तदर्वाकालजन्मन सकाशात् । युक्तञ्चैतत्प्रतिभाति । तथा च
 विश्वरूपाचार्यं बार्हस्पत्यं यंशाशुष्यं चार्थशास्त्रं भगवता याज्ञवल्क्येन विदितपूर्व-
 मार्यग्रन्थममप्यत, अतस्तेनेवाभीष्ट साधितवानसी । कौटलीयस्तु तदर्वाकाल-

भवत्वान्न तत्र संस्मृतम् । कौटल्यस्य च याज्ञवल्क्यादर्वाचीनस्ये तु को नाम सन्दिह्येन
 किल ? यतः कौटल्यः स्वयं कृतिपय-साहस-दण्डविधानपराणां वेयाञ्चिद् याज्ञ-
 वल्क्यकस्मृतिपठितानां वचसा छायां शब्दतोऽर्थतो वा स्ववचनैरनुविदधान
 भात्मनो याज्ञवल्क्यस्मृतेः परिचयं सूचयति । कानिचित्तेषु अधम्नादुदाहरामः —

करपाददन्तदण्डे छेदने कर्णनामयोः ।

मध्ये दण्डो श्रणोद्भेदे मृतकल्पहने तथा ॥

[याज्ञ० अ० २ श्लो० २२९]

एतच्छायाभनुरहस्तावत्कौटलीयं वचनम्—

“मृतकल्पमशोणितं घनो हस्तपादपराञ्चिकं वा कुर्वन् पूर्वः साहसदण्डः
 पाणिपाददन्तमङ्गो, कर्णनामाच्छेदने, श्रणविदारणे, चान्यत्र दुष्टव्रणेभ्यः ।”
 [कौट० अ० १९] ।

रिच्छ—

स्वच्छन्द^१ विषवागामी विकृष्टेऽनभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥२४०॥

शूद्रप्रश्रजितानाञ्च दंवे पित्र्ये च भोजन^२ ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्ये योग्यकर्मकृन् ॥२४१॥

वृक्षशूद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वम्य प्रतिधानकः ।

साधारणस्यापलापो दासोगर्भविनाशकृन् ॥२४२॥

पितापुत्रस्त्वभ्रानृदम्पत्याचार्यं — सिध्यन्ताः ।

एषामपतितान्योन्पत्यागो च शतदण्डभाक् ॥२४३॥

इत्यादि याज्ञवल्क्यवचनानुबन्धीनि किल कौटलीयवाक्यानि :-—

“विषयां छन्दवासिनी प्रमह्याधिचरतः, चण्डालम्यार्यान् स्पृशन्, प्रन्यामन्न-
 मापछननिधावतो निष्कारणमभिधावन् कुर्वन्, शन्य^२ इति ।

* * * *

‘शपथवाक्यानुयोगमनिमृष्टं’ कुर्वतो, युक्तकर्मणि चायुक्तम्य, शूद्रपशू-

१. स्वच्छन्दविषवागामी इत्यत्र स्वच्छन्दमिति पदं क्रियाविशेषान्वेतो-
 न्येयम् । अस्य भावस्तु स्वच्छया न तु विषवेच्छयाऽर्थात्पर्यं । कौटलीयवाक्ये च
 पुन — “स्वच्छन्दवासिनीम्” छन्देन वसन्ती नृणां म्यिताम् अकामयमानामिति
 नाव । इति बहुधा याज्ञवल्क्यप्रतिपादितानर्थान् अनुहरति शाकव्यः ।

२. शन्यो दण्ड इति भावः ।

धनमुत्थापनम्, उत्थापितस्य च न्याय्यो विनियोग, प्रजानां परस्परस्माद् युक्तो-
पयुक्ताध्यक्षामात्यप्रभृतिभ्य राजवल्लभादिभ्यश्च षोडा यथा नोत्पद्यते यथा
च ते राजकायहानिकर किञ्चिदपि कदापि न चेष्टेरन्, तथा तत्रिरीक्षणसरणि,
दृष्टदोषदण्डप्रणयनविधिश्च सम्यङ् निरूपित । गूढपुरुषप्रणिधान नाम साध्व-
साधुवृत्तपर्यवेक्षण नानाप्रकार मन्त्रवदराज्यतन्त्रस्य सञ्चालनमित्यादयोऽनेके
समुपयुक्ता विषयाश्च निवेदिता । स्वराज्यपरिरक्षण, सति सिद्धे तस्मिन् पर-
राज्याक्रमणादिप्रतिबन्धन राज्ञ कर्तव्य-सर्वस्वभूत यथा सम्यङ् निष्पन्न स्या-
त्तथा तदनुष्ठानविषय तत्साधका लोकोत्तरा भार्गाश्च प्रदर्शिता विविधा । मूल
शास्त्रमिदं समानतन्त्रान्तरचक्रातिशाध्यत्यद्भुतचमत्कारकारितया तदुत्कर्षप्रकर्षस्य
परा कोटिमाटीकमान समुल्लसति राजतन्त्रप्राङ्गणे नात्र काचित्सशीति ।

चाणक्यस्यालौकिकी प्रतिभा

तत्रभवतश्चाणक्यस्य बृहदग्रन्थकर्तृत्व, बहुदृष्टृत्व, बहुश्रुतत्व लोको-
त्तरप्रज्ञाप्रकयञ्चात्रलोक्य केचनशङ्कन्ते यत् प्रकृतार्थशास्त्रप्रतिपादित याव-
त्प्रमेयद्रष्टृत्वमेकस्य कर्तुं न सम्भवति । अतोऽर्थशास्त्रमिदं चाणक्यनामधेयं
बहुभि सम्भूय प्रणीतं स्यात् कालान्तरेण तदेकीकृतमनुमीयते, इति न तद्विचार-
सहम् । कुत ? यतो न हि सर्वशास्त्रावगाहिधियणो धियणोपमे कस्मिंश्चिल्लोकोत्तर-
प्रज्ञाप्रकर्षालङ्कृते पुरुषविशेषे सर्वज्ञकल्पत्वमपि नावगाहतेऽसम्भवत्वकोटिम् ।
किमुत पुनरेवञ्जातीयकालौकिकशास्त्रकर्तृत्वम् । प्रदीप्तप्रतिभावतामशेषशेमुयो-
काणा साक्षाद्राजतन्त्रविग्रहवता मानवविशेषाणा कृते नैतत्कथञ्चिदपि दुष्कर
यदखिलविषयावगाहिशास्त्रप्रणयनप्रामेति विवेक ।

वेधसे विष्णुगुप्ताय नम

सकीर्तितञ्च कामन्दकेन^१ चाणक्यस्य बहुप्रमेयद्रष्टृत्व बहुशास्त्रप्रणे-
सृत्व वेधसा तुल्यत्वञ्चेति—

यशो विशालवशानामृषीणामिव भूयताम् ।
अप्रतिपाहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुत ॥
जातवेदा इवाचिन्मान् वेदान् वेदविदां वर ।
योऽधीतवान् मुचतुरश्चतुरोऽप्येव वेदवित् ॥

१. कामन्दकोऽयं श्रुतप्राचीनप्रथमतयाद्या स्थित । चाणक्यास्य-
काणिका ह्येयं चाणक्यचरितस्य मुविशेषाभिज्ञो भवेदिति तु न वक्तव्यमपेक्षत ।

यस्याभिचारवञ्चोण वञ्चज्वलन-तेजसः ।
 पपातामूलतः श्रीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥
 एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्त्या शक्तिवरोपमः ।
 आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥
 नीतिशास्त्रामृतं श्रीमानयंशास्त्रमहोदधेः ।
 य उद्दध्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधमे ॥ इति
 * * * *

एवं शास्त्रमिदं युक्नमेवाभिस्तन्त्रयुक्तिभिः ।
 अवाप्तौ पालने चोक्तं लोकस्यास्य परस्य च ॥
 धर्ममयञ्च कामञ्च प्रवर्तयति पाति च ।
 अधर्मानयंविद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च ॥
 येन शास्त्रञ्चैशस्त्रञ्च नन्दराजगता च भूः ।
 अमर्षेणोद्धृतान्धाशू तेन शास्त्रमिदं ततम् ॥

नूनं नास्तौन्यत्र कस्यापि प्रेक्षावतो वंमत्यम् यशचार्यवाणस्य आनीद्
 राजतन्त्रविशेषजकुलगुरुः, परममेधावो, दुर्दान्तो नयसार्धभीभो विज्रेता च । न
 तादृशोऽद्भुतोद्भटः नीतिज्ञः जगति भूतो न भविष्यतीति धीरमाकलयामः इति ।

अथ कामशास्त्रम्

१—कामशास्त्रस्य प्रणेता तत्प्रयोजनञ्च । २—कामशास्त्रस्यान्य प्रणे-
तार ।

संस्कृतसाहित्ये धर्मार्थकाममोक्षाख्यस्य पुरुषार्थचतुष्टयस्य महत्त्वमति-
तरा वंशिष्टचमावहति । एषु चतुर्ष्वेव सम्यक्तया प्रतिपन्नेषु अखिलमपि पुरुषार्थ-
जात परिसमाप्यते । तत्र धर्मस्याभ्याहितत्वादवशिष्टैस्त्रिभि अर्थ-काम-मोक्षै
सह तत्साहचर्यं नियतवृत्त्या सम्बध्यते । धर्मपुरस्सरौर्ज्यं, धर्मपुरस्सर काम,
धर्मपुरस्सरो मोक्षश्चाधिगतो भवेत्त्राययेति तदाशयः । यत्रेद स्मृत भवति —
परित्यजेदर्थकामौ यो स्याता धमवर्जितौ । [मनु०]

कामशास्त्रस्य प्रणेता तत्प्रयोजनञ्च

भगवद्वात्स्यायनमुनिपाद एवास्य कामशास्त्रस्य प्रणेता । कामशब्दोऽ-
यमभिलाषवचन । ईप्सा, सङ्कल्प, समीहा, कामता, स्पृहादय शब्दा काममेवा-
भिदधति । मानवमानसे समुत्पद्यमान मनोयामात्र कामशब्देनैव व्यपदेष्टुं शक्यते ।
कामप्रणोदित एव पुरुष यस्मिन् कस्मिन् वा कर्मणि प्रवर्तते, नहि अकाम ।
तया षोडाशहार भगवान्मनु —

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्धि कुरुते किञ्चित्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥

अन्येषान्तु कथं च वा स्वयं भगवान् परमेश्वरोऽपि जगदिदं कामेनैव प्रसूते —

‘कामस्तदग्रे समवर्तताग्रे [ऋक्० ८।७।१७।५]

अग्रे जगदुत्पत्ते प्राक् काम सङ्कल्प समजायत ‘बहु स्यात् प्रजायेय’
इत्यात्मक । अत कामस्य सर्वप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वं सर्वसम्मतम् । अन्यत्राऽपि—

“यत्कामास्ते जुहुमस्तद्योऽस्तु ।” [यजु०]

तदित्य पुरुषेण कामनोया ये ये पदार्थास्तेषा सर्वेषा विधिष्ववस्थापक शास्त्र
कामशास्त्रमुच्यते । तच्च भगवद्वात्स्यायनविरचित कामशास्त्रमतिप्राचीनम् ।

अस्य धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु पुरुषार्थेषु तृतीयस्थानमुपलम्बितस्य कामस्य
विशदविवरणार्थमेव कामशास्त्रस्य प्रवृत्तिः । कामशास्त्रस्योद्देश्य हि विद्या-

१ उक्तञ्च वाचिदानेनापि —

न धर्ममर्थकामाम्ना ववाध न च ते च नो ।

नार्थं कामन काम या माधेन गदुःशास्त्रिषु ॥ [रघु० १७।१५]

धर्मान् म राता त्रिष्वपि धर्माधंताभ्यु मुन्वृत्तिरभूदिति भावः ।

लिललोकहिताधानम् । कामप्रधाना हि लोकव्यापृतिर्भवति, अकामस्य प्रवृत्त्य-
भावादित्युक्तपूर्वम् । विशदार्थकोऽयं कामशब्दः नानङ्गकेलिकलापमेवाभिधत्ते
केवलमपितु मानवजीवनस्य साफल्यार्थं ब्रह्मचर्यव्रतस्य सुसंयतजीवनस्य अपरि-
हृष्यत्वमेवावेदयति लोकपात्रासिद्धयर्थम् । प्रवृत्तिपथपरिष्कः आत्मकल्याण-
मभीप्सुभिः सूर्यविधिधमन.कामनावाप्तये कल्याणपथप्रदर्शकं शास्त्रमिदं सर्वा-
त्मना समादरणीयम् । इहपरोभयलोकसाधकस्यास्य तन्त्रस्य सर्वोपयोगिविषय-
व्यवस्थापकस्य अनादरन्तु को नाम अनूचानः विपहेतु ? अस्य संसारचक्रस्य निर्वह-
णार्थं कामशास्त्रानुशासनानि प्रतिपालनीयान्येव । कामशास्त्रस्य प्रयोजनमुद्दिश्य
भगवान् वात्स्यायनः प्राह—

तदेतद् ब्रह्मचर्येण परेण च समाधिना ।

बिहितं लोकयात्रार्थं न रागायोऽस्य संविधिः ॥

रक्षन् धर्मार्थकामानां स्थितिं स्वा लोकवर्तिनोम् ।

अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञो भजत्येव जिनेन्द्रियः ॥ इति

तदेवं जीवनेन तपोमयेन ब्रह्मचर्यव्रतप्रतिना च भवितव्यम् न जातु
रतिभोगविलासलालसावर्तनि कामशास्त्रस्यार्थनिष्कर्षः ।

एतत्कामशास्त्रमुद्दिश्यैव श्रीमच्छङ्कराचार्येण जयमङ्गला नाम्नो प्रामाणिकी
टीका आटीकित्ता । अस्मिन् हि मनुष्यजीवनस्य सुखसम्पत्समृद्धयर्थं यावन्तोऽपि
विषया अपेक्ष्यन्ते ते सर्व एव प्रायशो त्रिवेचिताः । वास्तुविज्ञानस्य, दाम्पत्यसम्बन्धस्य,
सामाजिक-सांस्कृतिकविषयाणाञ्चोल्लेखः अतीव रमणीयतया कृतोऽवलोक्यते ।

यद्यप्यद्यन्वे कामशास्त्रोपसन्दर्भाभिधेयाः पञ्चस्रायक-अनं परं-कलाविलास-
कुट्टिनीमतप्रभृतयः ग्रन्था उपलभ्यन्ते परन्तु त एव देशीया एव । न सर्वथा काम-
शास्त्रस्य प्रयोजनजातं साधयन्ति । यस्तुतः केवलमेकांशेनैवंतद्विषयमुपवर्णयन्तस्ते
कामशास्त्रस्यातिमहत्त्वपूर्णं तत्त्वार्थं व्याकुलीकुर्वन्ति, प्रच्यावयन्ति पुरुषमभोष्टाद-
र्यात् । कामशास्त्रानुबन्धि बहुतरं साहित्यन्तु विलप्तप्रायमेवेति सर्वविषयः ।

कामशास्त्रस्यान्ये प्रणेतारः ।

यद्यपि कामशास्त्रस्य प्रणेतारो नन्दिनमारम्भ-औदालकिः, बाधय्य,
वत्सकः, धारायणः, सुवर्णनाभः, पोटकमुत्तः, गोनदीयः, गौणिकमुत्तः, कृष्णमारः,
कञ्चोकः, वैशम्पय्यः, दण्डी, भरतादयो बहवोऽन्येऽप्याचार्या अमूषन् परन्तु
रचना अद्यत्वे न सुलभोपलम्भाः । अद्यत्वे समुपलभ्यमानेषु ग्रन्थेषु कामसूत्र-रति-
रहस्य-कामरत्न - मन्मथसंहिता-रसिकसर्वस्व-रतिमञ्जरी-मनमिजगुप्त-अनङ्गरत्न-
कामप्रकाश-नागरवत्सभ-स्मरदीपिकाप्रभृतयः कामशास्त्रानुबन्धिनो बहुमूल्य-
प्रकर्षाः धृतिविषयतामुपयन्ति । विषयोऽयं भूयस्तरमनुसन्धानमपेक्षत इति ।

स्तोत्रसाहित्यम्

१—स्तोत्रसाहित्यस्य विशेषता । २—स्तोत्रसाहित्यप्रणेतारः । ३—वैन-
बीदस्तोत्राणि ।

स्तोत्रसाहित्यस्य विशेषता

संस्कृतसाहित्ये स्तोत्रसाहित्यमप्यतीव विशिष्टं पदमधिकरोति । स्तोत्र-
काव्येषु कवयो भक्तिभावेन भगवन्महिमवर्णनपुरस्सरं हृदयतकोमलभावानां
हृदयस्पर्शिवर्णनमन्यवर्णनां, प्राचनञ्चाभिष्यक्तो कुर्वन्ति कयापि हृदयहृरिण्या
धाण्या । एषु प्रायशः करुण-दान्त-रस-परिपोष एव स्फुरति भूमना । यौतिकाव्य-
माश्रित्यैव स्तोत्राणि प्रवर्तन्ते अतएव तेषु मोहकता मूर्त्तिमतीव विराजते । यद्यपि
स्तोत्रसाहित्यमिदमतीव विपुलं वर्तते, तस्य विशदवर्णनन्तु स्वतन्त्रग्रन्थमपेक्षते ।
तथापि तत्स्वरूपपरिचायनार्थं किञ्चित्समासत एवाऽत्र विविच्यते ।

स्तोत्रसाहित्यप्रणेतारः

अस्मिन् सुविशाले स्तोत्रप्रपञ्चे, कविबरपुष्पदन्ताचार्यविरचितस्य
शिवमहिम्नस्तोत्रस्य प्रमुखं स्थानम् । यद्यपि अस्य स्थितिकालाभिजनादिविषये
अज्ञातमेव सर्वमिदानीं यावत्, तथापि यतः राजशेखरेण स्वकाव्यमीमांसायां
श्रुतोद्धरणेन, अस्य समयः दशमशतकपूर्वतन एव विभावयितुं शक्यते ।

भगवतः शङ्करस्य गुणगणातीतत्वं संस्तुयन् प्राहः—

असितगिरितमं स्यात् वज्रजलं सिन्धुपात्रे,
मुरतरव्यरशाला लेखनी पद्ममुखी ।

स्त्रिलति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं,

तदपि तव गुणानामोश पारं न याति ॥

मयूरभट्टः—भट्टमयूरोऽपि धोहपदेवस्य राजसभायाः प्रतिष्ठितः कवि-
रासीत् । भाग्यविप्लववशादसौ कुष्ठरोगान्नातोऽभवत् । तन्निवारणार्थमनेन
गुण्यंशतत्राम त्रयराजन्दोषदं स्तोत्रं प्रणिबद्धम् । अस्य रचनाऽतीव शैवा
अनुप्रासोस्तासत्सम्भूता च । मूर्धंशेवस्यात्र सर्वाङ्गपूर्णं वर्णनमतीव हृदयावर्जकं
सम्पन्नम् ।

वाणभट्ट — हर्षचरित-शारदाश्वरीरचयितुस्तत्रभवती वाणभट्टस्य गद्यकवि
तावमौमस्य कृतित्वेन प्रसिद्ध चण्डीशतकनामक खगधरावृत्तालङ्कृत भगवत्या
दुर्गाया स्तवनरूप्य स्तोत्रम् । भोजराजेन स्वकीयकण्ठाभरणे चण्डीशतकस्य एव
प्रशस्त पद्य दृष्टान्तरूपेण समुद्धृतम्—

विद्राणे हृद्रवन्दे सन्नितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवशे ,
जाताशङ्के शशाङ्के विरमति महति त्यक्तवरे कुबेरे ।
बंकुण्डे कुण्डिनास्त्रे महिषमतिरूप पौशयोपघ्ननिघ्नम् ,

निर्विघ्न निघ्नतो व शमयतु दुरित भूरिभावा भवानी ॥ इति ॥

शङ्कराचार्य — त्राणमूरयो प्रायश पञ्चाशद्वर्षान्तराल एव श्रीमच्छ-
ङ्कराचार्यभगवन्मुनिपादाना शङ्करावतारत्वेन प्रसिद्धानामाविर्भावो जात ।
शिव-विष्णु-गणपति-शक्ति-हनुमन्स्तुतिवियथाणि स्तोत्राणि एवामेव मुल्लित-
लेखनीलताप्रसूनानि विलसन्ति । यद्यपि तान्यसदृशानानि, तथापि तेपु सर्वाणि
शङ्कराचार्यकृतानीति मनन्तु भ्रमविजृम्भितमेव । परमत्र नास्ति मन्देहकणिका-
र्षय, यानि शङ्करकृतानि तानि तु स्तोत्रसाहित्यमन्दिरस्य स्वर्णकलशायमानानि
नितरामलङ्कारभूतत्वेन विलसन्ति ।

'सौन्दर्यलहरी'त्याद्य परमरमणीयदिव्यकाव्यकलाऽलङ्कृत सर्वोत्कृष्ट
स्तोत्रम् । तथाहि —

तनोतु क्षेम नस्तव वदनसौन्दर्य-लहरी-
परीबाह स्रोतसरणिरिव सीमन्तसरणी ।
बहन्ती सिन्दूर प्रबलकवरीभारतिमिर-
द्विषा वृन्दबन्दीकृतमिव नवीनार्चकिरणम् ॥ इति ॥

कुन्तरोत्तर — कविवर कुलशेखरोऽय त्रिवाङ्कुरराज्यस्वाधिपति दशम-
शतकलब्धजन्मा वैष्णवधर्मपरायणोऽनन्यसाधारणो मेघासम्पन्न स्तोत्रकृत् । एत-
द्विरचित मुकुन्दमालाप्य स्तोत्र, वैष्णवस्तोत्राणा मुकुटमणिरभिमन्यते । यद्यपि
षतुस्त्रिंशत्पद्यबद्धमिद लघीय एव तथाप्यस्य पद्यावलिरतीव रमणीया हृदय-
हारिणी सम्पन्ना । यथा —

दिवि वा भुवि वा यमास्तु वासो नरके वा नरकान्तक ! प्रवामम् ।

अवधोरित — शारदारविन्दौ चरणी तं भरणेऽपि चिन्तयामि ॥

यामुनाचार्य — यामुनाचार्योऽग्रे रामानुजाचार्यस्य वैष्णवधर्मप्रतिष्ठापकस्य
परमगुरुरासीत् । ऋत्तदशमा शनी एवास्य स्थितिकाल । 'आलवन्दार'स्तोत्र

१ 'आलवन्दार' इति कवेरस्य तामिलनाम, तदनुराधेनेव स्तोत्रमपि
तन्नाम्नैव प्रसिद्धिं गतमिति विभाव्यते ।

काव्यकीमलत्वादिकमनीयगुणगरिष्णा वैष्णवेषु एतत् 'स्तोत्ररत्न' नाम्ना प्रसिद्धम् । भक्तिभाषनाया कर्णरससम्प्लुतताया अभिव्यक्तिरस्मिन् स्तोत्र आलेख्यवद्वा इव विलसति काव्यरसामृतस्यन्दिनी । तथा च —

तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।
स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिभरे मधुव्रतो नेक्षुरस समीक्षते ॥

लीलाशुक — लीलाशुकविरचित 'कृष्णकर्णामृत' नाम्ना स्तोत्र भगवतश्चैतन्य-
महाप्रभो परमप्रियमनुभूयते । अस्मिन् स्तोत्रे भाव-भाषायुगलमतीव सौन्दर्यो-
ल्लसितम्, माधुर्यरससम्प्लुतञ्च । तथा च —

मृग्य स्निग्य मधुरमुरली-भाधुरीधीरनार्वं,
कार कार करणविवश गोकुलध्याकुलस्त्वम् ।
इयाम काम युवजनमनोमोहन मोहनाङ्ग,
चित्ते नित्य निवसतु महो वल्लवीवल्लभ न ॥

वेङ्कटाध्वरि — अनेन दशमशतकमध्यसम्भवेन लक्ष्मीसहस्रनामक स्तोत्र
भगवत्या लक्ष्म्या स्तवनात्मक सहस्रमितपद्यैरलङ्कृतमतोव रोचिष्णु स्तोत्र विर-
चितम् । अस्मिन् स्तोत्रे रसभावालङ्काराणा काव्यद्भुतद्युतिविद्योतिता प्रतिभाति ।
दिव्येनामुना काव्येन कविरय नूनमनरपदवीमुपलभित । अस्य कल्पनाकम-
नीयताऽप्याकलयितव्या भावुकं —

परमादिषु मातरादिम यदिम कोपकृदाह मध्यमम् ।
अमर किल यामरस्तत स बभूव स्वयमेव मध्यम ॥^१

अत्रास्य प्रदीप्तप्रतिभासाचिद्येन पाण्डित्यमपि प्रभासित भवति ।
इमे हि वैष्णवस्तोत्रकवय । सम्प्रति शैवस्तोत्रविधापकानां रचना अपि
नयनसरणिमवतारणीया —

उत्पलदेव — काश्मीरभवं कवीश्वरंरपि बहूनि रमणीयानि स्तोत्राणि
विरचितानि स्तोत्र-साहित्यालङ्कारभूतानि । उत्पलदेवस्य समग्र नवमशताब्दी
एव विभाव्यते । 'शैवस्तोत्रावलि'संज्ञरसस्य सुप्रसिद्ध स्तोत्रम् । अत्र हि

१ अस्यायमाशय — हे मात सगस्यादिषु वस्तुष्वप्यादिममिम तव कृति-
प्रदश यद् अमर कोपकृन्मध्यममाह अर्थात् कृटिपर्यायत्वे यद् 'मध्यमञ्चावल्लभञ्च
मध्याऽस्त्री' इत्यमर इति तत्तस्यापराप एव स्वत्वनीचित्यात् । अत एव तस्या-
परापस्य दण्डाऽपि तेन लभ्य यत्स्वयं मध्यम संज्ञात् । 'मध्यं स यस्य स
मध्यम', अमरपदस्य मध्ये 'म' अस्यैवेति भावः ।

भगवत शङ्करस्य विविधगुणगणावलिवर्णनात्मकानामेकविंशतिस्तोत्राणां सग्रह
कृतोऽवगम्यते ।

कण्ठकोणविनिविष्टमोक्ष ! ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।

अप्युपासममून भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥

जगद्धरमट्ट — भट्टोज्य चतुर्दशशताब्दीसम्भवो विद्वद्धरस्य गौरधर-
भट्टस्य पौत्र रत्नधरमट्टस्य चात्मज आसीत् । असावपि काश्मीरकः । अस्य
सुप्रसिद्ध स्तोत्र 'स्तुतिकुमुमाञ्जलि'नामकं चतुर्दशशतं (१४००) श्लोक-
रत्नकृतम् । स्तोत्रसन्दर्भेषु एतत्स्तोत्रमनीषोच्चपदं विभर्ति । भूमनाञ्ज कदणरस
एवोपलालिन —

स्वरेव यद्यपि गतोऽहमथ कुहुत्यस्तत्रापि नाथ तव नाऽस्म्यवलेपपात्रम् ।

दूष्य पद्मं पतति य स्वयमन्धकूपे तोषेक्षणे तमपि काहणिको हि लोकः ॥

पण्डितराजो जगन्नाथ — अस्य तंलङ्गान्वयसम्भवस्य प्रकाण्डपण्डित-
कवेः वर्णनमन्यत्र कृतपूर्वम् । अस्य काव्यकलोपवर्णने को वा सविस्मय न भजेत
बाधयमताम् । भगवनो नन्दनन्दनस्य दिव्यद्युनिच्छटामुद्रुज्जुयन्मसौ व्याजहार —

स्मृतापि तद्व्यासप कदणया हरन्तो नृणा-

मभङ्ग रतनुत्विषा बलमिता शतविद्युताम् ।

कलन्दगिरिनन्दिनीतटसुखमालम्बिनो

मदीपमतिबुम्बिनो भवतु कापि कादम्बिनो ॥

जैनबौद्धस्तोत्राणि

शैबवंष्णवस्तोत्राणिवत् जैनबौद्धमतावलम्बिभिः कविभिरपि बहूनि
प्रशस्तानि स्तोत्राणि विरचितानि । तत्र जैनकविवृत्मान्तुङ्गाचार्यं सिद्धसेनदिव
करो सुप्रसिद्धौ ।

मानतुङ्गाचार्य — अस्य 'भवनामरस्तोत्र' जैनस्तोत्रे निरतिशयप्रशसा-
भाजनम् । अस्मिन् हि खलु भक्तिभावानां परिपक्वमात्रभिन्न्यक्ति- पूरुता ज्ञेय-
भाषा भक्तमणोना हृदयानि कदणरससम्प्लुतानि विदधाति ।

अल्पभुन श्रुतवता परिहासधाम त्वद्भक्तिरेव मुखरीकुण्डने बलाग्नाम् ।

यत्कोकिल किलमयो मधुर विरोति तच्छ्रावञ्जनकलियान्जिखरं बहेतु ॥

एषमेव बौद्धस्तोत्रेषु अनेकानि बौद्धस्तोत्राणि प्रसिद्धानि । तेषु शून्यवादस्य
प्रतिषेधायकस्य नागार्जुनस्य, 'निरौपम्यस्तव', 'अचिन्त्यस्तव' इति स्तोत्रद्वय-
सु नितरां प्रशस्तम् ।

नाऽऽमयो नाशुचिः काये क्षुत्तृणासम्भवो न च ।

स्वया लोकानुवृत्त्यर्थं दर्शिता लौकिकी क्रिया ॥ इति ॥

उपसंहारः

अयं तर्हि पुण्यतमस्यास्य सस्कृतवाङ्मयस्य गौरवगाथेय पर्यवसितङ्गते-
त्युपसङ्गियते ।

अत्र हि किल वैदिकलौकिकोभयविध सस्कृतवाङ्मयपायोनिधिमुन्मयोत्थ
साररूप 'नामल लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते' इति श्रीमल्लिनाथस्य वचन-
मनुसृत्य अस्मिन् विमशंदर्पणे समालोचनपुरस्सर प्रतिबिम्बीकृतम् । तत्त्वतो विम-
श्यमाने विदित भवति यत्तत्र प्रामुख्य तु खल्वितराखिलवाङ्मयस्य मूलभूतत्वाद्
वैदिकवाङ्मयस्यैव । तद्वितरस्य अशेषविशेषस्य साहित्यस्य तदुपव्याख्यान-
त्वेनाङ्गोरात् । वस्तुतः वेदातिरिक्तविविधप्रस्थानप्रभिन्नखिलवाङ्मयप्रसरं
खलु वेद एव परिवृह्यते । वेदार्थमेव घंशद्येन ते प्रतिपादयन्ति पुष्पन्ति च ।
स्वातन्त्र्येण न किञ्चिन्मात्रमप्युपोद्वलयन्तीति हेतोरेव वेदानां स्वतः प्रामाण्य,
परतः प्रामाण्यञ्चेतरेया तेषां समेषाम् । वेदातिरिक्तानां वेदव्याख्यानभूतानां
वैदिकवाङ्मयानुबन्धिनां ग्रन्थानामपि यदा स्वतः प्रामाण्य नास्ति तदाऽन्येषां वरा-
काणां द्रित्यपित्यकपित्यादीनां तु गार्थेय खलु का ? परम्परयाऽप्येतदेवाऽम्पुप-
पत्र भवन्ति, यत्सर्वत्रापि तर्कव्याकुलिनेऽर्थे 'इति श्रुते' इति श्रुतिरेव निर्णेतव्ये
निर्णोत्तार्ये श्रीपोद्बलकत्येनैव शरणोक्थियते प्रमाणबोविदं । वेदानामपौरुषेयमेव
भ्रमप्रभादविप्रलिप्तादिदोषराहित्याद्, यथार्थसत्यतत्त्वप्रतिपादकत्वाद्, इष्टप्रत्य-
निष्टपरिहारयोरलौकिकोपायस्योपोद्बोधकत्वात्, सखलवाङ्मयजीवातुभूतत्वाच्च
अनितरसाधारणप्रायाय नितरां शैलरायतेतरामिति । अशेषविशेषमपि यन्नाम
भारतीय सांस्कृतिक तत्त्व तदखिल वेदस्वरूपे भावस्वरूपं भाण्डोदरेऽस्मिन्
विलग्नितरां मुमुग्धमिति मन्वागपि मुग्धपदवर्षी माधिरोरिति ।

भारतीयसाहित्ये तदीयपरम्परायाश्च वित्राङ्गुनमेव शमस्तेऽपि साहित्य-
वाङ्मये दुग्धोपदीभवन्ति । भाष्यात्मिक-भौतिक-यावत्प्रमेयापिभूतं, साहित्य-
साहित्यमिदमनरविद्यतात्त्रिय स्वभाजात्येन नामग्नयने । यदखल्वस्य सावभोव-
नाथ शीस्य शान्ति शमूर्तिविषयव्याख्यं वा पल्लविर्न भवति तत्रितलं शान्तिनाम
साहित्यवाङ्मयमिदं सर्वोत्कर्षेणैव परिपूर्णतया च परामुनति । तदेतादुनाथ प्रेय-

श्रेयःसाधकस्य सर्वतोमुखप्रमुखजेयज्ञानसाधननिधानभूतस्यास्य साहित्यस्याऽपरि-
शीलनं नाम नूनं देवदुर्बलसितमेव केवलमित्यावलयामो वयम् ।

संस्कृतभाषा या माधुर्यं-प्रागल्भ्यं-नेसगिक्त्व-सौरभ्यं-भावगाम्भीर्यादिगुण-
परिष्णेषमल्लितेरभाषाणां मूर्द्धभिषिक्तत्वेन विराजते । तदस्या भाषाया परि-
शीलनं मनुष्यभाषस्य परमो धर्मः । प्रकृत्येयं भाषा यत्तदुपज्ञत्वेन स्वत्वेन वा
यं क्वपि देशविशेषं ज्ञानुवध्नानि, सम्बध्नाति चात्मोपन्येनापिलानेव देशान् ।
अतएवायं देवभाषेति पदवीमारोपिता विद्वद्भिः अतः सर्व एव स्त्रियः पुरुषा वा
साधिकाराः अध्येतुमिच्छामिनि । अद्यापि परःसहस्राः संस्कृतविद्वांसः रस-जर्मन-
फ्रांस-इङ्ग्लैण्ड-अमेरिका-पोलैण्डादिदेशेषु योरोपखण्डे विराजन्ते । एशियाखण्डे
सु ततोऽप्यधिकाः ।

सर्वास्वपि तत्तद्देशीयासु भाषासु च अद्यापि असद्व्यथाः शब्दा विशुद्ध-
संस्कृताः संस्कृतशब्दः सह सादृश्यं जुयमाणास्तद्विशृतरूपा वा समुपलभ्यन्ते इत-
स्ततः प्रमृताः संस्कृतभाषाया विश्वभाषाजननीत्वं साधयन्त इति कस्यावितितम् ।
अस्यां भाषायां ये ये धार्मिका राजनीतिराः सामाजिका अर्थानुवन्धिनी वेदान्तिकाश्च
विषयाः प्रणिषद्धाः सत्यार्हिसापरस्वागुन्मुक्तादयो मानवमात्रहितावह् वस्तन्ते, मन्वा-
महे तेषां तलावगाहितया सम्यक् परिशीलनेन महानुपकारो जगतो भविष्यतीत्य-
स्माकं मुद्दो विश्वामः । अतः शान्तिमुधानिष्यन्दकरो अमन्दानन्दनिर्गरो संस्कृत-
भाषामाधुरीयं सर्वैः शान्तिसाम्राज्यस्थापनाकामैः विश्वैक्याभ्यविधितुभिः
मुषीभिः सर्वात्मना निवेष्ट्या परिशीलनीया च ।

चिञ्च विद्वद्रेष्यैः एतदप्यवधेयं भवति—

संस्कृतसाहित्यस्य बहुसमं विस्तारमुद्दिश्य विनादवर्णनं तु विमर्शकन्ये-
ऽस्मिन् स्वल्पनिर्वाये सन्दर्भसम्भवकोटिनिविष्टमेव प्रतिभाति अनो वयमिच्छन्तो-
ऽपि स्थितिवशम्यदतया तथा विघातुं सर्वथाजोशानाः खेदस्य निवेदस्य
च परां काष्ठामालम्बामहे । तथापि समासेन चिञ्चविधात्र नाममात्ररूपेण
घञ्यन्ते । सन्दर्भेऽस्मिन् यद् यदुक्तं तदतिरिक्तमन्यान्वयि श्रेयानि
शास्त्राणि ज्ञानविज्ञानपर्याणि विज्ञानानि च प्रख्यातान्तरानि वंशघने
सङ्ख्यानि संस्कृतयाष्टमये हस्तलेखबद्धानि साम्प्रदायिकानि परम्पराप्राप्त-
प्राचीनविद्वद्गृह-मन्दिर-मुस्तहालयेषु गुरशिनानि विद्यन्तेऽद्यापि प्रचीनानि इति
कार्त्तिकेन विदुषाम् । तत्र तायद्रसायनशास्त्रम्, धनुशास्त्रम्, शास्त्रशास्त्रम्,
आग्नेयशास्त्रम्, समरशास्त्रम्, आयुर्वेदशास्त्रम्, विमानशास्त्रम्, वा-
शास्त्रम्, यन्त्रविज्ञानम्, ज्योतिषशास्त्रम्, भूगोलशास्त्रम्, भूगर्भशास्त्रम्, इ

तन्त्रम्, रत्नविज्ञानम्, धातुतन्त्रम्, वायुविज्ञानम्, प्राणिविज्ञानम्, धनस्पतितन्त्रम्, औषधशास्त्रम्, नौतन्त्रम्, शिल्पतन्त्रम्—इत्यादिकं बहुतरमथशिष्टं भूयस्त्वभिधा सक्लमविकलं वा ग्रन्थेऽस्मिन्निवेष्टुं न प्राभवाम वयम् ।

परेशानुकम्पया यद्यस्य सन्दर्भस्य पुनर्मुद्रणवेला लप्स्यते तदानीमवशिष्टानामेया ग्रन्थरत्नानां सुप्रसिद्धानाञ्च कवीनामपि विशदं वर्णनं प्रकाशयितुं महिलयामो वयम् । अग्रे तु कालाधिनाथ स भगवान् विधिरेव प्रमाणमिति । इति शम् ।

अतो जगदिदं परितो विस्फूर्ज्यमानाह्वाग्निसम्प्लुष्टं सानन्दं शान्तिरसमारसयद् भूयोऽपि चतुरस्रतया समुल्लसत् किल स्वर्गसाद्दृश्यभादधानमिति अस्माकं हादिकी अन्यर्थनेति —

धन्यं भारतभूतलं सुललितं सारस्वतं मन्दिरम्,
धन्या सस्कृतवीक् सुधेव मधुरा गीर्वाणसत्सेविता ।
धन्याश्च प्रतिभायुता सुकवयः पाण्डित्यसम्भण्डिता,
तेषां सूक्तिसुधारसः क्षितितले दीव्यात्समा शाश्वती ॥

न शुभञ्च भूयात्

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामया ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चिद्द्वेषभाग्भवेत् ॥ इति

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रं यदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणं सिद्धान्त-

शिरोमणिपदालङ्कृतं श्रीमदाचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभि-

प्रणीते संस्कृतसाहित्यविमर्शे द्वादशः परिच्छेदः

समाप्तः ।